

નવજીવન

અને

સત્ય

ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭.

પરિપત્રસંકાર.	સ. કાન્ત	૪૮૯
હિંદમાં વસ્તીનો સવાલ.	સ. શંકરલાલ જી ખેન્ડેર.	૫૦૦
મારો દુર્ગોત્સવ.	સ. ઉસ્માન ગની હાજી તૈયબ.	૫૦૮
પસતિશુદ્ધાની આવશ્યકતા અને વ્યવસ્થા.	સ. અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ.	૫૧૧
નગરશીઠની ચતુરાઈ.	સ. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.	
	બી. એ., એલએલ. બી.	૫૨૪
દુધની પરસ્પર સહાયકારક મંડળીઓ.	સ. નાગરહાસ હરિશંકર પાઠક.	૫૨૬
સામ્રાજ્યના અંધારણમાં હિન્દુ સ્થાન.	સ. ઇ. ક. યાજ્ઞિક.	૫૩૫
કેળવણી ખાતાનો વાર્ષિક રિપોર્ટ.	સ. અ. વિ. કક્કર.	૫૪૨
ધુળસાતતું જાહેર જીવન.	સ. ગુજરાતી, અને સ. ભરૂચી.	૫૪૭
પુસ્તક પરિચય.	તંત્રી.	૫૪૮
નોંધ.	તંત્રી.	૫૫૪

તંત્રી અને પ્રકાશક

ઈન્દુલાલ દનેયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.

ગીરગામ—કુબાઈ.

વાર્ષિક સંવાદન રૂ. ૨-૦-૦; પુરી નકલ આના કે.

ગ્રામીય કેળવણી મંડળ (સુરત જિલ્લા.)

૧. શિક્ષકો ધાર્મિક ભાવનાથી પ્રેરણા કાર્ય કરનાર હોવા જોઈએ તો જ શિક્ષણનો સચ્ચ હેતુ સફળ થઈ શકે.

૨. નાના ન મહામા વયનાર હરેક બુદ્ધિગાળી વિદ્યાર્થીને માટે માધ્યમિક શિક્ષણ સુવલ્લ બનવું જોઈએ

૩. ધર્માઓના શિક્ષણની માધ્યમિક શાળાઓમાં વ્યવસ્થા થવી જોઈએ

૪. શાળામાં અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીના વિચાર ઉદ્ઘાસ ન થાય અથવા તેના મનમાં લોહિએવાની ધાર્મિક ભાવના જાગૃત ન થાય તો શિક્ષણનું કાર્ય નિષ્ફળ જ ગણાય ઉપરના ચાર સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખી ગ્રામીય કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે એના કાર્યનો વિસ્તાર ગામડાના લોકોના ઉત્સાહ ઉપર આધાર ગણે છે જે ગામને પોતાના ગ્રન્થાના શિક્ષણ અર્થે પેમા અર્થેવા ઇચ્છા હશે તે આ મંડળના જોડાઈ પોતાની ઇચ્છા મુજબ પોતાના પેમાનો ઉપયોગ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી છે માધનો અને કાર્ય કરનાર મળશે તો પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને (જેમને ઇચ્છા હોય તેને) ખેતીનું શિક્ષણ આપવા વિચાર ગણ્યો છે મંડળ સારી ભાવન સાળા સ્વયં એવકને આ કામમાં જોડાવા આમ ત્રણ કહે છે. અને એવા શિક્ષકોને લાભ એવાને વિદ્યાર્થીઓને-આમ, ડીને કુવારા વિદ્યાર્થીઓને-આશ્રય કરવામાં આવે છે એ વધુ સ્વયંસેવક અને ગાર યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ મળેથી શાળાને અગે એક વિદ્યાર્થીના પ્રથમ ઉદ્ઘાટવામાં આવશે જે આવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે આગળથી નામ નોંધાવવું.

મુખ્ય સ્થળ—અમામા

તા નવાસપોર

સ્ટેશન—વેડછા

સેક્રેટરી—ગ્રામીય કેળવણી મંડળ.

દવાના વેપારીઓને

ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારે ખનાવેલા માલ “કર્ણીક એગ્યુમેન્ટર” ગણતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધી ડઝન અગર વધુ-મગાવી દુકાનમાં વેચવા ગણશે તેને-અમારા નવા વસ્ત્રના

કલેન્ડરો-પીકચરો-ખાંડ,

બ્લોટીંગ-પેપર-વગેરે. મફત આપવામાં આવશે

“મોટી ખાટવાની કિ રૂ ૧-૦-૦

નાની ખાટલીની કિ રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો—મેશર્સ કર્ણીક બ્રધર્સ.

ગિરગામ—મુબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૨.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૭.

પરિષત્સત્કાર.

(જૂનજી ગીત.)

નવલ યુગનો દિસે સૂર્ય આજે ઉદિત,

-હિંદ સંતાત ઉદલસિત કરતાં,

બાલ વીરો અને ગ્રાહ વીરો સહિત,

વીરભાતા સ્ત્રીયાં વૃન્દ સરતાં!

આદરો સંઘનું કાર્ય ઉછરંગમાં,

આર્ય સંસારનું મુળ વધારો;

પૂજિએ પરિષદે પુનિત પગલાં અને,

બાધુઓ ને બહેનો, પધારો!

પરિષદો છે પુરાણી પ્રથા આપણી,

નવલ આનંદ શો આજ રહે!

સર્વનાં નયનમણિ દીપ્તિમય ભાસતાં,

હૃદયના રંગ શા રાસ ખેલે!

કેળવો દેશમાં દિવ્ય શિશુવાટિકા,

સંભળો! પ્રથમ નિજ ઘર સુધારો;

પૂજિએ પરિષદે પુનિત પગલાં અને,

બાધુઓ ને બહેનો, પધારો!

કાન્ત.

હિંદમાં વસ્તિનો સવાલ.

રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના કાર્યમાં સામાજિક સુધારણાનો પ્રશ્ન બીજા અનેક પ્રશ્નોના જેટલો જ અગત્યનો છે છતાં તે તરફ આપણા દેશમાં કાંઈક અજાણ બેઠરકારી જોવામાં આવે છે. આમ કહી અમે સંસાર સુધારા પરિષદ કે અન્ય સુધારકોના કાર્ય ઉપર ટીકા કરવા માંગતા નથી. કારણ કે તેમની પ્રવૃત્તિ માટે લાગે માત્ર હિંદુ સંસારના કેટલાક અત્યંત અનિષ્ટ તત્વો દૂર કરવા માટે જ છે, બ્યારે સામાજિક સુધારણાનો પ્રદેશ તેથી ઘણો વિશાળ છે અને તેમા સમસ્ત પ્રજાના સામાજિક જીવનને લગતા સઘળા અગત્યના પ્રશ્નો જેવા કે લોકોની તન્દુરસ્તી, વસ્તિની વધઘટ, ગરિબાઈ, લોકોને માટે ગુજરાનના સાધનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રશ્નો અત્યંત અગત્યના છે, છતાં ઉપર કહ્યું તેમ તે તરફ આપણા દેશમાં લોકોનું ધ્યાન જોવાયું હોય એમ જણાતું નથી. આ સ્થિતિમાં મી. વટલનો પ્રયામ વધાવી લેવા જેવો છે તેમજ તેમના લઘુ પુસ્તકમાં વસ્તિની વધઘટના વિષયો સરળ રીતે સમજાવી, આપણા દેશને લગતી હકીકતો તથા આંકડાઓ આપીને, આપણી શોકજનક સ્થિતિ તરફ ધ્યાન જોવાયું છે, અને એ સ્થિતિમાંથી નીકળવાને કેટલાક વ્યવહારુ ઉપાયો પણ સૂચવ્યા છે. મી. વટલના વિચારો કહેલ અને મનન કરવા લાયક છે અને તેથી તેની અહિં ટુંક સમાલોચના આપીએ છીએ.

મી. વટલ પોતાના પુસ્તકની શરૂઆતમાં માલથુસના નામથી ઓળખાતો વસ્તિનો નિયમ સમજાવે છે. માલથુસના મત પ્રમાણે વસ્તિ તેને માટેના ગુજરાનના સાધનો કરતાં વધી જવાનું વલણ ધરાવે છે. છતાં વસ્તુતઃ એમ થઈ શકે જ નહિ એ દેખીતું જ છે. વસ્તિની સ્વાભાવિક વૃદ્ધિના નિરોધ જોઈ પ્રકારના છે. પ્રથમ તો લોકો જોયો તે સુખી સ્થિતિમાં રહેતા હોય તે જ સ્થિતિમાં પોતાના ભાવી કુટુંબને રાખવાને શક્તિવાન થાય ત્યાં સુધી લગ્ન કરવાનું મોકુફ રાખે તો દેખીતી રીતે વસ્તિ ગુજરાનના ખર્ચનો દ્રવ્યરૂપે વધી શકે નહિ. પરંતુ જ્યાં આવો સંયમ હોય નહિ ત્યાં કાંઈક જૂઠા જોવારણો વસ્તિને વધતી અટકાવે છે. આ કારણોમા રોગ, લડાઈ, દુકાળ, ગરિબાઈ, હાનીકારક ધર્મો વગેરે જે સર્વેથી મનુષ્યના આયુષ્યની સ્વાભાવિક મુદત ટુંકી થાય તે સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. બીજા કારણે જે દેશોમા વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર વગર લગ્ન થાય અને જન્મનું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું હોય ત્યાં મરણનું પ્રમાણ પણ ઉંચું જ રહેવાનું. આ હકીકત આપણા દેશની સ્થિતિને બરાબર લાગુ પડે છે, તે મી. વટલે આપેલા વસ્તીપત્રક આંકડાઓ પરથી નાલમ પડે છે.

વસ્તિની વધઘટ દેશના જન્મ મરણના આંકડાઓ તથા લોકોની હાલતના ઉપર આધાર રાખે છે. આ બંને તત્વો અગત્યના છે અને તે બંને વિષે મી. વટલે તેમના પુસ્તકમાં યોગ્ય વિવેચન કર્યું છે, પરંતુ અહિં માત્ર તેમના જન્મ મરણના પ્રમાણ સાંજાથી વિવેચન આપવાનો ધરાહો છે.

મા. પી. કે. વટલે આ વિષે લખેલા એક પુસ્તકનું અવલોકન.

જન્મ મરણના આંકડાઓનો વિચાર કરતાં પહેલાં આ દેશમાં લગ્નની સંસ્થા તરફ લોકોની વૃત્તિ કેવી છે, તે જાણવાની જરૂર છે, કારણ કે આપણા દેશમાં જન્મ મરણો લગ્નની સંજ્ઞા ઉપર જ આધાર રાખે છે. યુરોપના પાશ્ચાત્ય-મુલકોમાં જન્મ તથા લગ્ન વચ્ચે આવો કાંઈ ખામ સંબંધ જણાતો નથી, અને તેનું કારણ એ જ છે કે ત્યાં પરણેલાં જોડાંઓ પોતાની પ્રાપ્તિ પોતાની સ્થિતિ અનુસાર નિયમિત કરે છે, એટલે ત્યાં લગ્નોની મંજૂરી મોટી હોવા છતાં જન્મનું પ્રમાણ તો ઘટતું જ જાય છે આ જાળવતાં આપણા દેશની સ્થિતિ કાંઈક જૂની જ છે મી. વટલના શબ્દોમાં “હિંદુઓને માટે લગ્ન એક પવિત્ર સંસ્કાર છે અને સ્ત્રી પુરૂષ પરણેલી જોડગીની જોખમદારી ઉઠાવવાને લાયક હોય કે ન હોય પણ તેમણે લગ્ન તો કરવાં જ જોઈએ. હિંદુ પુરૂષે પરણી જાળવે—જલકે તેના મરણ પછીની ક્રિયાઓ કરવાને માટે છોકરાઓ જ પેદા કરવા જોઈએ, નહિ તો તેના આત્માને પૃથ્વીના જંગલોમાં દુષ્ટી થઈ ભટકતું પડે... ..હિંદુ કન્યા ઉંમરની થયા છતાં કુંવારી હોય તો તે તેના કુટુંબને માટે સંસારમાં અપવાદ સમાન તથા તેના જાપદાદાઓને નર્ક પમાડવાના કારણ તરીકે ગણાય છે” મુસલમાનોમાં આવાં કાંઈ જાંઘનો નથી છતાં કેટલેક અંશે હિંદુઓની સાથે રહેવાને લીધે તથા મોટે ભાગે તેમના ગરીબ જીવનમાં વરકામ અને ખેતરમાં મજૂરીને માટે સ્ત્રીની મદદની જરૂર પડવાને લીધે તેમનામાં પણ લગ્ન એટલા જ પ્રમાણમાં થાય છે. માત્ર બ્રહ્મદેશમાં જ સુધરેલા દેશોની માફક લગ્નનું પ્રમાણ ઓછું છે. આપણા દેશના લગ્ન સંબંધી આંકડાઓ નીચે પ્રમાણે સરખાવી શકાય—

	પરણેલા -		કુંવારા		પરણેલી સ્ત્રીઓ.		
	મરદો.	સ્ત્રીઓ.	મરદો.	સ્ત્રીઓ.	૫	૫-૧૦	૧૫-૪૦
					વરમની આંદર.		
						વચ્ચે	વચ્ચે
હિંદુ.	૪૭	૫૦	૪૭	૩૧	૧૮	૧૩૨	૮૩૭
મુસલમાન	૪૭	૪૭	૫૩	૩૮	૫	૬૫	૮૬૦
બુદ્ધ.	૩૯	૩૭	૫૭	૫૨		હજારમાં	
હિંદુ.	૪૬	૪૮	૪૯	૩૪			

આપણે ત્યાં લગ્ન માત્ર વધારે પ્રમાણમાં જ નહિ પરંતુ ઘણા વહેલા પણ થાય છે, તે નીચેના આંકડા પરથી જણાયે—

પુરૂષોમાં લગ્ન.				સ્ત્રીઓમાં લગ્ન			
ઉંમર.				ઉંમર.			
૧૫	૨૦	૨૫	૧૫	૨૦			
ઈંગ્લાંડ	૦	હજારે ૨.	હજારે ૧૪૨	૦	હજારે ૧૨		
હિંદુ	૬ ટકા.	૩૨૧	૫૬૧	૨૦ ટકા	હજારે ૧૮૦૦		

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓ બાંધી ૧૫-૨૦ વરસની વયમાં પરણી જાય છે ત્યારે વિસાધવતમાં મોટે ભાગે ૨૫-૩૫ વરસની વચ્ચે જ સ્ત્રીઓના લગ્ન થાય છે

દેશનું બાળ કેટલેક અંશે લોકોની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે અને તેથી જો નવી પ્રજા વધારે પ્રમાણમાં પણ તંદુરસ્ત અને જોરાવર થતી હોય તો લગ્નના અસાધારણ પ્રમાણથી ગણરાવવાની જરૂર નથી—પરંતુ આપણા દેશના આંકડાઓ ઉપરથી કાંઈક જૂઠું જ અનુમાન નિકળે છે. વિલાયતમાં આખી વસ્તિને માટે જન્મનું પ્રમાણ હજારે ૨૪.૪ છે અને હિંદને માટે તે ૩૮.૫૬ છે. પરંતુ ૧૫-૪૦ વરસની પરણેલી સ્ત્રીઓને માટે જન્મોના આંકડાની ગણતરી કરતાં હિંદને માટે જન્મનું પ્રમાણ માત્ર હજારે ૧૬૦ નિકળે છે, જ્યારે વિલાયતને માટે તે ૧૬૬ અને બ્રહ્મદેશ માટે ૨૨૯ આવે છે. આ આંકડાઓ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, પરણેલી જીંદગી વહેલી લોગવવાથી તથા નાની વયમાં બાળકોને જન્મ આપવાથી સ્ત્રીઓના શરીર બગડે છે અને પરિણામે વધુ બાળકોને જન્મ આપવાને તેઓ અશક્ત બને છે. આ સ્થિતિ સુધારવાને માટે, માલધુસીયનો કે સુજેનીસ્ટોના મુશ્કેલી ભરેલા અંતિમ ઉપાયો બાબતે મૂકી સી. વટલ મોટી ઉમરના લગ્નો તથા પરણેલી જીંદગીમાં આત્મસંયમ રાખવાની સલામતી કરે છે. આ બાબત પર એક અગ્રેજ પુસ્તકમાંથી તેમણે આપેલા નીચેના ઉત્તાર તરફ અમે વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ—

“આપણને જે સ્ત્રીઓની ખાસ જરૂર છે તે એ જ કે, આપણે આપણી આગળ પડેલી હકીકતો સમજવા માટે આપણી બુદ્ધિનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને તે સંબંધી જે કાંઈ સમજી શકાય એવા નિયમો આપણી બુદ્ધિ બતલાવે તે સાંભળવા જ જોઈએ. અને અરેબર આપણી બુદ્ધિ આપણને કહે છે કે જેમ દીવાલ પર ચિત્રો કે તબેલામાં ઘોડાઓ પોતાની મેળે આવતાં નથી, તેમ બાળકો પણ આપણને કાંઈ ઉપરથી મોકલતું નથી, અને આપણે પોતાને તથા આપણા બાળકોને સુખમાં કે ખાસ દુઃખ વગર આપણે રાખી શકીએ તે ઉપરાંત વધારેને દુનિયામાં લાવવાં એ કાંઈ કુદરતીના સાક્ષા નિયમો કે દેવી ઇચ્છાઓ પૂરી કરવા સમાન નથી, પરંતુ તે શક્તિ ઉપરાંત ગાડી ઘોડા કે ચિત્રો-રાખવાના જેટલું જ જોઈએ, અને બુદ્ધિ તથા પ્રભુની ઇચ્છા વિરૂધ્ધ છે.”

આપણા દેશની વસ્તિમાં થતા વધારાને માટે હવે આપણે જન્મ મરણને લગતા આંકડાઓ તપાસીએ ૧૯૦૨-૧૨ સુધીના હિંદ તથા બીજા અગત્યના દેશોને માટે જન્મ મરણના આંકડા નીચે મુજબ છે.—

	જન્મ	મરણ
રશીઆ	૪૮.૪૭	૪૧.૪૧
હિંદ	૩૮.૫૮	૩૪.૨
સીલોન	૩૮.૧૨	૨૬.૫
ચીલી	૩૮.૦૭	૩૦.૪૬
જર્મની	૩૨.૩૧	૧૮.૩૬
જાપાન	૩૨.૮૫	૨૦.૮૬

	જન્મ.	મરણ
રોકોટલે'ડ	૨૭°૬૬	૧૬°૩૩
ધંજલક	૨૬°૮	૧૫°૧૫
સ્વીડન	૨૬°૧૭	૧૪°૬૮
આયરલે'ડ	૨૩°૩	૧૭°૨૮
ફ્રાંસ	૨૦°૨૫	૧૭°૩૨

આ આંકડાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે દેશમાં જન્મનું પ્રમાણ ઉંચું હોય છે તે દેશમાં મરણનું પ્રમાણ પણ ઉંચું જ રહે છે. યુરોપમાં રશિયાનું જન્મ પ્રમાણ સૌથી વધારે છે તો મરણનું પ્રમાણ સૌથી વધારે છે, જ્યારે એશીઆમાં આપણા દેશનું જ જન્મ મરણ પ્રમાણ સૌથી વધારે છે.

ઉપર આપેલા આંકડાઓ ઉપરથી સમજશે કે આપણા દેશના ઉંચા જન્મ પ્રમાણને માટે આપણે કોઈ પણ રીતે ખુશી થવા જેવું નથી; કારણ કે વસિતની વૃદ્ધિના દૃષ્ટિબિંદુથી તો જન્મના આંકડાઓમાંથી મરણના આંકડાઓ બાદ કરતાં જે કાંઈ રહે તે જ ગણતરીમાં આવી શકે, અને આપણા દેશમાં મરણનું પ્રમાણ પણ જન્મના પ્રમાણની માફક ઘણું ઉંચું છે તેથી એકંદરે આપણી વસિતમાં થતો વધારો વિલાયત તથા બીજા કમી જન્મોવાળા દેશો કરતાં પણ ઓછો જ છે. હવે આ ઉંચા જન્મ મરણના પ્રમાણમાંથી ખરેખર હાનીકારક કયું છે? આપણા દેશમાં હાલ થતા મરણોની સંખ્યા યોગ્ય ઉપાયો લીધાથી ઘટાડી શકાય એ ખરું, પરંતુ કદાચ આપણે તેને ઘટાડીને સુધારેલા દેશોની સ્થિતિ પર લાવી શકીએ તો પણ ખરેખરો સવાલ તો એ જ રહેશે કે દર વરસે હજારે વીસના પ્રમાણમાં વધતી જતી વસિતને માટે આપણા દેશમાં યુજ્જનના સાધનો છે કે કેમ? મી. વટલના મત પ્રમાણે તો આપણા જન્મનું ઉંચું પ્રમાણ જ આપણી સમાજને માટે ખરેખર હાનીકારક છે, અને આપણી સ્થિતિ સુધારવાને માટે તે સંબંધી કારણો જ સમજવાની જરૂર છે.

હર્બર્ટ સ્પેન્સરનો એવો અભિપ્રાય છે કે “જૂદા જૂદા જીવોની સંખ્યા તેમની વ્યક્તિઓની જીવનની કીમત અને મોટાપથી ઉલટા જ પ્રમાણમાં વધે છે” અથવા સર્વે જીવોમાં પ્રજોત્પાદક શક્તિઓ, આત્મરક્ષણની શક્તિથી ઉલટા જ પ્રમાણમાં હોય છે. આ વિચારની પુષ્ટિમાં તેઓ કહે છે કે દરેક ઉત્પાદક શક્તિના કુળથી ઉત્પન્ન કરનારની જીવનની કીમત ઓછી થાય છે અને જીવનની કીમત ઓછી થાય તેના અર્થ એ જ કે જીવનની લાગણી રાખવાની શક્તિ ઘટે. “સૌ કોઈ કબૂલ કરશે કે જંગલી લોકોમાં વ્યક્તિઓના જીવનમાં કીમત ઓછી છે એ અસ્ય છે. અને તેમનામાં જન્મનું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું જ હોય એમ જણાય છે. વસિત રીપોર્ટ પ્રમાણે ગિહાર પ્રાંતમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ગિહાર તથા ઓરીસામાં જન્મનું પ્રમાણ માત્ર ૧૮, ૭, ૬, ૮૬ જ છે જ્યારે જંગલીઓથી વસાએલા છોટાનાગપુરને માટે તે પ્રમાણ ૧૪ ૮૬ જેટલું છે. જો આ નિયમ સાચો હોય તો બીજા દેશો કરતાં આપણા દેશમાં જન્મનું પ્રમાણ ઉંચું છે તેથી આપણો સમાજ તેમના કરતાં પછાત છે એમ માનવું પડે.

જન્મના આ ઉંચા પ્રમાણથી આપણે વધારે જોરાવર છીએ એમ સમજવાનું નથી. ઉપર કહ્યું તેમ જન્મ પામતી પ્રજાના પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરનારની છ'દગી ટુંકી થાય છે. પૂરાવા તરીકે ઉપર જણાવેલા છેલ્લા નાગપૂરના જંગલી લોકોમાં જન્મનું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું છે, તો તેમનામાં ૬૦ વરસની ઉપરના માણસોનું પ્રમાણ સૌથી કમી છે. આ બાબતમાં હિંદુ મુસલમાન તથા જંગલી લોકોની સ્ત્રીઓની સરખામણી કરતા વસિત આંકડા નીચે મુજબ છે.

	૧૯૦૧-૧૧ સુધીમાં વધારો	૬૦ વરસ ઉપરની સ્ત્રીઓ દશ હજારે
હિંદુ . . .	૫૦*૪ ટકા	૫૭૩
મુસલમાન . . .	૬*૭	૪૯૭
એનીમીસ્ટ . . .	૧૯*૯	૪૪૭

પંડિત હરકીશન કૉલ કહે છે કે “ઉંચ વર્ણના વર્ગોમાં ઘરડાઓની સંખ્યા વધારે હોય છે, જ્યારે શરીરને નુકશાન કરે એવા કામમાં રોકાએલા મજૂરોમાં ૪૦ વરસની ઉંમરના માણસોનું પ્રમાણ ઘણું કમી છે. વળી સૌથી ઓછા ઘરડા માણસોવાળી કોમોમાં દાખલા તરીકે મજૂર વર્ગોમાં—બાળકોની સંખ્યા સૌથી વધારે હોય છે જ્યારે ઘરડા માણસોની સંખ્યાવાળી કોમમાં બાળકોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી છે.” આ નિયમ નાનો કોમોની માદક બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોની સરખામણીમાં પણ જોવામાં આવે છે

ઉંમર	મરદો. હિંદ	સ્ત્રીઓ. વિલાયત.
૧૮૬૧	૧૯૦૧	૧૯૧૧
૦ ૨૪ ૫૯	૨૩*૬૩	૨૨*૫૯ ૪૪*૦૭ ૪૬*૦૫ છ'દગી કેટલા
૧૦ ૩૫ ૪૬	૭૪ ૭૩	૩૩*૩૬ ૪૯*૬૫ ૫૨*૩૫ વર્ષની અંકાય
૨૦ ૨૬*૨૪	૨૮*૫૯	૨૭*૪૬ ૪૧*૦૪ ૪૩*૬૭ છે.
૩૦ ૨૩*૬૬	૨૨*૯૦	૨૨*૪૫ ૩૩*૦૬ ૩૫*૨૬
૪૦ ૧૮ ૭૫	૧૭*૯૧	૧૮*૦૧ ૨૫*૬૫ ૨૭*૨૭
૫૦ ૧૪*૨૮	૧૩*૫૯	૧૩*૬૭ ૧૮*૮૯ ૧૯*૮૫
૬૦ ૧૦*૧૨	૯*૫૩	૧૦*૦૦ ૧૨*૯૦ ૧૩*૩૮
૭૦ ૬*૪૮	૫*૮૦	૬*૧૯ ૮*૦૨ ૮*૨૫
૮૦ ૩ ૩૫	૩*૦૭	૩*૦૬ ૪*૪૦ ૪*૬૪
૯૦ ૧*૬૯	૧*૨૩	૧*૧૫ ૨*૩૨ ૨*૩૭

હિંદ તથા વિલાયતને માટેના ઉપરના આંકડાઓ પરથી જણાય છે કે જ્યારે વિલાયતમાં જન્મતી વખત પુરુષને માટે છ'દગી સરેરાશ મૂલ ૪૬*૫૯ વરસની આવે છે ત્યારે હિંદમાં તે માત્ર ૨૨-૫૯ વર્ષની જ છે અને ૧૦ વર્ષની ઉંમરે વિલાયતમાં છ'દગી

પરંતુ વર્ષની અંકાય છે ત્યારે હિંદમાં તે માત્ર ૩૩-૩૬ વર્ષ જ છે. આમાં કશું ખાસ અજબ થવા જેવું નથી. કારણ કે આપણે સાધારણ રીતે માનીએ છીએ કે અંગ્રેજોની તંદુરસ્તી આપણા કરતાં વધારે સારી છે. પરંતુ અજબ થવા જેવું તો એ છે કે છેલ્લા ત્રણ વસ્તીગણના આંકડા સરખાવતાં આપણી હિંદોની સરેરાશ ઘટતી જતી માલમ પડે છે. ૧૯૧૧ ના વર્ષમાં ૩૦,૪૦,૫૦,૬૦,૭૦ ની ઉમરના આંકડામાં ૧૯૦૧ કરતાં કાંઈક સુધારો જણાય છે પરંતુ ૧૮૯૧ કરતાં તો તે હજી ઓછી જ છે. સ્ત્રીઓની હિંદોની સંખ્યા આંકડાઓ પણ એ જ અનુમાન તરફ દોરે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે લલિતની પ્રજા હિંદોની શરૂઆતથી જ કમજોર નીવડે છે અને કદાચ જુવાની કાંઠે તો પણ મોટી ઉમર સુધી બાળમવાનો સંભવ તેમને માટે ૩૦ વર્ષ પહેલાંના કરતા ઘણો ઓછો છે.

આ સ્થિતિની ગંભીરતા સમજવાની જરૂર છે. જો દેશમાં વર્ષોના કાર્યથી બહાર હિલચાલોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાને લાયક થયેલા મોટી ઉમરના પુરૂષો પહેલાં મરણ પામે તો સ્વાભાવિક રીતે દેશમાં ઘાટોશ અને અનુભવી નેતાઓનું પ્રમાણ ઘટે અને તેટલે અંશે દેશાત્મતાના કાર્યને ધોકો લાગે.

આપણા દેશના ઉંચા મરણના પ્રમાણના કેટલાંક લક્ષણો વસ્તિના નિયમની સાથે ગાઠ સંબંધ ધરાવે છે. માટે તે વિષે અહિં કાંઈક કહેવું જરૂર છે. આમાંથી એક તો બાળકોમાં મરણનું પ્રમાણ છે. હજાર બાળકોમાંથી એક વર્ષની અંદર મરણ પામતા બાળકોને લગતા જૂદા જૂદા દેશોના આંકડા નીચે મુજબ છે:-

ફ્રાંસ	૧૩૧.૪	ન્યુઝીલેન્ડ	...	૬૪.૩	સંયુક્ત પ્રાંતો...	૩૫૨
જર્મની...	૧૮૬.૬	સ્વીડન	...	૮૪.૪	મુંબઈ...	૩૨૦
રશીયા	૨૬૦.૫	ઓસ્ટ્રેલીયા	...	૮૭.૫	ગરમા...	૩૩૨
જાપાન	૧૫૬.૮	મદ્રાસ	...	૧૬૬	ગિહાર...	૩૦૪
વિલાયત	૧૨૭.૩	બંગાળ...	...	૨૭૦	પંજાબ...	૩૦૬

બાળકોમાં મરણનું આટલું ઉંચું પ્રમાણ કેટલેક અંશે આપણે ત્યાંના પ્રસુતિ સમયના અત્યંત વ્યાધિકારક સંજોગો તથા તે વિષેના લાયકર અજ્ઞાનને લાઇને જ છે અને તેટલે અંશે તે સુધારી શકાય એ ખરું; પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે જ્યાં બાળકોમાં હિંદોની ટકાવી રાખવાની શક્તિ જ નહિ હોય ત્યાં તેમને કેવી રીતે બચાવી શકાય? બંગાલાનો તંદુરસ્તી ખાતાનો વડો અધિકારી કલકત્તા શહેરના બાળકોનાં મરણના આંકડા ઉપર ટીકા કરતા લખે છે કે “પહેલે જ મહીને મરણ પામતાં લગભગ ૨,૦૦૦ બાળકોમાંથી, ૧,૨૦૦ કરતાં પણ વધારે અધુરે મહીને જન્મેલાં તથા જન્મથી જ કોવત વગરનાઓના વર્ગમાં મૂકાય છે” તેના મત પ્રમાણે આ સ્થિતિનું કારણ નાની વયમાં થતા લગ્નો જ છે. આપણા દેશમાં લાયકાતનો સહેજ પણ વિચાર કર્યા વગર દરેક જણ પરણી, નાનામાં નાની વયે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે પ્રજા ઉત્તમ સ્થિતિમાં પણ જીવે નહિ, તેમાં કાંઈ ખાસ અજબ થવા જેવું નથી.

ખીજી ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી બાબત તો એ છે કે ૧૫-૪૦ વયની ઉપરની સ્ત્રીઓમાં પણ મરણતું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું છે અને તે પણ લગભગ એ જ કારણોને લીધે. એટલે કે બાળલગ્ન, પ્રસૂતિ સમયના વ્યાધિકારક સંભેગો, ખીન અનુભવી દાઇઓ વગેરે. ૫-૧૫ અને ૧૫-૩૦ વર્ષમાં પુરૂષોના હૃદય મરણના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓના મરણના આંકડા નીચે મુજબ છે.

	૫-૧૫	૧૫-૩૦
બંગાલ	૭૪૯	૧૧૯૩
મદ્રાસ.	૯૨૩	૧૨૩૨
મધ્યપ્રાંત	૮૮૧	૧૧૦૦
સંયુક્ત પ્રાંત	૮૯૭	૧૦૮૦
મુંબઈ	૯૭૦	૧૦૧૩
બ્રહ્મદેશ	૮૫૮	૮૬૨

૧૫-૩૦ વરસની ઉંમરની સ્ત્રીઓમાં ૫-૧૫ વર્ષની સ્ત્રીઓના કરતાં મરણતું પ્રમાણ કેટલું વધારે છે, તે આ આંકડાઓ પરથી માલમ પડે છે. ૧૯૧૧ ના પંચ-બના વસ્તીના રીપોર્ટ પ્રમાણે જ્યાં બાળલગ્ન મોટે ભાગે પ્રચલિત છે ત્યાં ૧૨-૧૫ વર્ષની છોકરીનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે. અને તપાસ કરતાં એમ માલમ પડ્યું છે કે જ્યાં નાની વયમાં જ લગ્નસુખ લોગવાય છે, ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ ક્ષય, છાતીના દરદો કે ગર્ભાશયના દરદોથી ૧૦ વર્ષમાં મરણ ને લોગ થઈ પડે છે.

દુકંમાં આ સવાલની સમાલોચના મી. વટલ નીચે પ્રમાણે કરે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોના સરખામણીમાં

(૧) આપણી વસ્તિની વૃદ્ધિ આપણું જન્મતું પ્રમાણ વધારે હોવા છતાં તેમના કરતા ઓછું છે.

(૨) આપણે ત્યાં પરણેલા માણસોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં પ્રજેત્પત્તિ ઓછી છે.

(૩) આપણા દેશમાં બાળકોના મરણતું પ્રમાણ ખીન દેશો કરતાં એથી ચાર ગણું વધારે છે.

(૪) આપણું સરેરાસ આયુષ્ય ઘણું ઓછું છે અને વધારે ઓછું થતું જાય છે.

(૫) આપણી માતાઓમાં મરણતું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું છે અને

(૬) યુરોપના દેશોની માફક આપણા દેશમાં પણ નીચલા વર્ગના લોકોમાં પ્રજેત્પત્તિ ઉપલા વર્ગ કરતાં ઘણી વધારે છે.

આ રિથતિ સુધારવાનો રસ્તો દેખીતો જ છે અને તે એ જ કે જન્મતું પ્રમાણ ઘટાડવું જોઈએ. અને તે માટે માત્ર રોગિષ્ટ કે નબળા શરીરવાળા માણસોને પરણતાં અટકાવવાં ઉપરાંત નાની વયમાં થતા લગ્ન સદંતર બંધ કરવાં જોઈએ. આ માટે

સંસાર સુધારા પરિષદ છેલ્લા ત્રીસ વરસ ધયાં મહેનત કરે છે, પરંતુ હવે તે સંખ્યાથી સ્ફીકૃત તથા આંકડાઓ આપી આ અર્થે ત અગત્યનો સુધારો અમલમાં મૂકવાની જરૂરિયાત વિષે લોકોની ખાતરી આપવી જોઈએ. તે ઉપરાંત જો પરબોલી જીંદગીમાં આત્મસંયમ રાખવામાં આવે તો પણ ઘણો ફેર પડે. લગ્નની સંસ્થા એકંદરે મનુષ્ય જીવનને માટે જરૂરની છે છતાં પ્રજોત્પત્તિ માટે રીતે હાનીકારક હોઈ શકે. જો સ્ત્રીપુરુષભાષી કોઈને પણ, ખાણકોમાં ઉતરે એવાં કોઈ દરદો હોય, તો તેમને પ્રજા થતી અટકાવવી એ સરકાર તથા સમાજની ફરજ સમાન છે. વળી જો ખાણકોને ઉછેરવાને તથા તેમને જીંદગીમાં ઠેકાણે પાડવા જેટલી પણ પુરુષની કમાઈ હોય નહિ તો તે જાળમ માથે લેવામાં કોઈ પણ જાતનું ડહાપણ નથી. અને છેવટે જો સ્ત્રી પ્રસુતિ પીડા વેઠવાને અશક્ત હોય તો પણ મંતાનની જરૂર છે એમ સૌ સમજી માણસ કબુલ કરશે.

અત્રે આપણા દેશમાં પણ કોઈ કોઈ પગલા વડે કૃત્રીમ ઉપાયોથી પ્રજા થતી અટકાવવામાં આવે છે એ વાત જણાવવાની જરૂર છે. બંગાળમાં ઘટતા જતા જન્મના પ્રમાણના ખુલાસામાં ૧૯૦૧ના મેન્સમ રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઠેકાણે ઠેકાણે જમીન વગરના મજૂરનું કુટુંબ ત્યાંના ખેડૂતના કરતાં ઘણું નાનું હોય છે અને તેનો આ સિવાય ખીજો ખુલાસો જ નથી. વળી સૌ કોઈએ સાલખ્યું છે કે આસામના ચાના બગીચાના કુલીઓમાં આ ઉપાયો સારી રીતે પ્રચલિત છે, અને આસામના સેનીટરી કમીશનર તેના ૧૯૧૩ ના વરસના રીપોર્ટમાં તે વાતને ટેકો પણ આપે છે.

જન્મનું પ્રમાણ નીચું રાખવાને માટે કૃત્રીમ ઇલાજોના ઉપયોગની સામે ઘણા માણસો મજબુત વાધો લે છે. પરંતુ તેમને માટે મી વટલનો જવાબ એટલો જ છે કે "સુધારો કુદરતને તાબે થવાને માટે નહિ પણ કુદરતને તાબે કરવાને માટે જ છે, અને કુદરતને પોતાને રસ્તે જવા દઈ દુઃખો અમવાનાં કરતા સમગ્ર માણસોએ કુદરતના ક્રમને લાલદાયક માર્ગોમાં વાળવો જોઈએ." હુંકમાં આપણી આસપાસ દરરોજ થતો સેંકડો જીંદગીનો લયંકર નાશ જેમણે જોયો છે તેઓ કૃત્રીમ ઉપાયોથી પણ જન્મનું પ્રમાણ નીચું લાવવાની જરૂરિયાત સ્વીકાર્યો વગર મટશે નહિ.

મારો દુર્ગોત્સવ.

દશેરાને દિવસે કોણે મને આટલી બધી ભાંગ પી લેવા માટે ઠણું હતું? મેં શા માટે ભાંગ પી લીધી? હું શા માટે દેવીની પ્રતિમા જોવા માટે ગયો? જે પછી તે કોઈ કાળે પણ હું જોઈ નથી શક્યો, તે મેં શા માટે જોયું? આ ઇંદ્રજાલ કોણે બતાવ્યું?

મેં જોયું કે કાળનો પ્રબળ પ્રવાહ ઘણા વેગથી વિશ્વપ્રદાંડમાં વહેતો આવ્યો હતો છે. હું પણ તેમાં એક નાની ગોટમા—હોડીમાં બેઠેલો છું. જોયું તો અનન્ત અપાર અન્ધકાર છે. તે પ્રવાહમાં આઘી-તુફાનથી મોટી મોટી લહેરો ઉઠી રહી છે. વચ્ચે વચ્ચે ઉજ્જવલ નક્ષત્ર ઠંદી ઠંદી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, ઠંદી અદ્રશ્ય થાય છે અને પુનઃ નીકળી આવે છે. હું એકલો જ છું—એકલો હોવાથી લય જણાવા લાગ્યો. ખીલકુલ એકલો જ છું—માતા પણ પાસે નથી “માતા!” “માતા!” ઠહી યોકાડું છું. હું આ કાળસાગરમાં માતાને શોધવા આવ્યો છું. માતા ક્યાં છે? ક્યાં છે મારી માતા? ક્યાં છે ચિદાનન્દિની જનની ભારતમાતા? આ ઘોર સમુદ્રમાં ક્યાં છે તમે?

સહુમાં સ્વર્ગીય વાળંઓના શબ્દોથી કાન ભરાઈ ગયા. આકાશમાં પ્રાતઃકાળના અરુણોદય મમાન રતાશ લીધેલ ઉજ્જવલ પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો. શીતળ મંદ મદ પવન ચાલવા લાગ્યો. મેં તરંગપૂર્ણ-જલરાશિના ઉપર-ઘણે છેટે જોયું. સુવર્ણથી મહેલ સપ્તમીની પ્રતિમા શરદની શોભામાં શોભાયમાન છે. જલમાં “કિલકિલ” ક્ષિપ્તહાર્ય કરે છે—તરે છે અને વિમલ પ્રકાશ ફેલાવે છે. આ શું માતા જ છે? હા, માતા જ છે ઓળખ્યા, આ જ મારી જનની જન્મભૂમિ છે આ જ માટીની અનન્તરત્નધારિણી આ સમયે કાળના ઝપાટામાં સપડાઈ છે—ફૂંચવા આવી છે. દશ દિશા તે રત્નભૂષિત દશ ભુજાઓ છે, જે દશ તરફ ફેલાયેલી છે તે ભુજાઓનાં જે શસ્ત્ર જણાય છે—તે જ લિંગ લિંગ શક્તિઓ છે. ચરણોની નીચે શત્રુ કચરાયલો પડેલો છે—ચરણાશ્રિત વીર-સિંહ શત્રુને ઢ્રહવા નથી દેતો! આ મૂર્તિ આ સમયે નહિ જોઈશ—આ જ પણ નહિ જોઈશ—કાલે પણ નહિ જોઈશ—કાળસાગરના પાર પહોંચ્યા સિવાય નહિ જોઈશ. કિન્તુ એક દિવસે અવશ્ય જોઈશ મેં ફરી મગ્ન થઈ તે કાળના સ્નોત્રમાં દશભુજ અને શસ્ત્રધારિણી શત્રુમર્દિની વિરેન્દ્રવાહુના ભગવતી ભારતમાતાની સુવર્ણમયી મૂર્તિ જોઈ. જોયું—પ્રતિમાની જમણી તરફ ભાગ્યરૂપિણી લક્ષ્મી અને ડાગી તરફ વિદ્યા—વિજ્ઞાનમયી—સરસ્વતી છે. સાથેજ બળરૂપી કાર્તિકેય અને કાર્યસિદ્ધિરૂપી ગણેશજી વિરાજમાન છે દેવ જાણે ક્યાંથી ફૂલ મળ્યા. મેં તે પ્રતિમાનાં ચરણોમાં પુષ્પાંજલિ ચઢાવી ઠણું—

“જય સર્વ મંડલમાર્ગે દયે શિવે, અમારાં સર્વ પ્રયોજનોને સાધનાર ! અસંખ્ય સતાનોતું પાલન કરનાર અન્નપૂર્ણ ! ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ અને કમ કલરૂપ ક્ષુબ્ધ દુઃખ દેનાર માતા ! મારી આ પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરો. ભક્તિ, પ્રીતિ, પ્રવૃત્તિ, શક્તિ આદિ પુષ્પોને હાથમાં લઈ હું આ શ્રીચરણોમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરું છું—તમે આ અનન્તજલ-મંડલમાંથી “હાર આવી એક વખત જગતના-પોતાના પુત્રો સામે આ વિશ્વમોહિની મૂર્તિ પ્રકટ કરો. આવો માતા, નવીન રંગથી રંગાયલી, નવીન બળ ધારણ કરેલ, નવીન દર્પથી ભરાયલી, નવીન સ્વપ્ન નિહાળતી માતા આવો, ઘરમા આવો—અમે તમારા બત્રીશ કરોડ સન્તાન એક સ્થાનમા એક સાથે ચોસઠ કરોડ હાથ ભેડીને તમારા શ્રીચરણોની આરાધના કરશું બત્રીશ કરોડ કંઠથી આ આકાશ મંડલને ધ્રુવથી નાખતાં કહીશું કે, ‘મૈયા-જનની-અગ્નિકે ! ધાત્રીધારિણી ધન-ધાન્યધારિણી ! નંગાંકશેભિને નગેન્દ્રભાલિકે ! શરત્સુન્દરિ આરૂપધૂચન્દ્રભાલિકે અને પોકારશું કે, ‘સિન્ધુસેવિને સિન્ધુપૂજિતે સિન્ધુમયનકારિણી ! શત્રુઓનો સંહાર કરવા માટે દશ ભુજઓમા દશ અસ્ત્ર ધારણ કરનાર ! અનન્ત શ્રી સંપત્ત અનન્તકાળસ્થાયિની ’ હે અનન્ત શક્તિ, પોતાના સન્તાનોને શક્તિ આપો ! અમે તમને શું કહી પોકારીએ માતા ? અમે આ બત્રીશ કરોડ મસ્તકોને આ તમારાં ચરણો ઉપર નમાવીશું—એક સાથે બત્રીશ કરોડ કંઠથી તમારું નામ લઈ આકાશ પાતાળને ગતવી નાખશું બત્રીશ કરોડ શરીર તમને અર્પણ કરી દેશું—નહિ બની શકશે તો ચોસઠ કરોડ સ્થુલોથી તમારા માટે આસુ વર્ષાવશું. આવો મૈયા, ઘરમાં આવો—જેને બત્રીશ કરોડ સન્તાન છે તેને ચિંતા શી ?”

જેતજેતામાં તો તે પ્રતિમા તે જ અનન્ત કાળ-સાગરમાં ડુબી ગઈ—પુનઃદ્રષ્ટિએ ન પડી ! અન્ધકારમય આકાશ સુધી તે તરંગપૂર્ણ જળરાશિ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ—તેમાંજ સર્વ-પ્રિય-જગત દૂબી ગયું ! ત્યારે હું વ્યાકુલતાથી આંખોમાં આંસુ લાવી હાથ ભેડી પોકારવા લાગ્યો—“ઉઠો માતા સુવર્ણમયી ભારતમાતા ! ઉઠો. માતા, હવે અમે અપૂત થઈ સુમાર્ગે ચાલશું—તમારું નામ રાખશું. ઉઠો માતા, દેવી, દેવતાઓપર અનુગ્રહ કરનાર દેવી ! હવે અમે નીચ સ્વાર્થ-પરત્વતા છોડી પ્રાતૃવત્સલ યશું—બીજાઓતું મગલ ઇચ્છશું—અધર્મ, આલસ્ય, ઇદ્રિયોની ભક્તિનો ત્યાગ કરી દેશું—ઉઠો, માતા, હવે ઉઠો. અમે એકલા પડી રૂદન કરી રહ્યા છીએ. રોતાં રોતાં અમારી આંખ લાલચોળ થઈ ગઈ છે—કુટી બધ છે. માતા ! ઉઠો-ઉઠો—મૈયા ભારતમાતા !”

‘મૈયા નહિ ઉઠી ! શું નહિ ઉઠશે ?

આવો બન્ધુઓ, અમે આ અન્ધકારમય કાળ-સાગરમા કુટી પડીએ. આવો અમે સવે ચોસઠ કરોડ ભુજઓથી અમારી બહાલી માતાની જ્યોતિમય મૂર્તિ બત્રીશ કરોડ શિર ઉપર ઉઠાવી પોતાને ઘેર લઈ આવીએ. આવો, અન્ધકાર છે તો બધ શો ? આ જે નક્ષત્રો વચ્ચે ચળકાટ કરે છે, તે જ અમને માર્ગ સુચવશે. ચાલો ! ચાલો ! અસંખ્ય ભુજઓથી આ કાળ-સાગરને તાડિત મથિત અને વ્યરત કરીને આપણે

તરીશું—તે સુવર્ણ પ્રતિમાને મસ્તક પર લઈ આવશું. ભય શો છે ? નહિ જાની શકશે તો ડૂબી મરશું; માતા વિના આ જીવન શા કામનું ? આવો પ્રતિમાને ઉઠાવી લાવીએ. પુત્રની મોટી ધામધુમ થશે, અને તેજ માતૃ પુત્રના અવસરે વિરોધ—ખકરાને સત્કીર્તિના ખર્જાથી મૈયા માતા આગળ ભેટ કરશું—ખલિદાન ટરશું. પ્રાચીન સમયના અસંખ્ય ઐતિહાસિક શબ્દ વગાડી—કૂંકી માતાના ગુણગાન કરશું. અસંખ્ય શરણાઈઓ, ભૈરવી અને સોહનીમાં માતાનો મહિમા સંભળાવશું—અને આનંદ વિહ્વલ થઈ નાચશું. પુત્રની ધૂમ ધણી મોટી થશે—અને પ્રાદ્વલ્ય વિદ્વાન એકત્ર થઈ કહેશે—“જય અમ્મે—અમ્મિક—અમ્માલિકે !”

શરણાગતદીનાર્તપરિત્રાણપરાયણે ।

સર્વસ્માર્તિહરે દેવિ નારાયણિ નમોઽસ્તુતે ॥

કેટલાએ દેશી—પરદેશી સભજન—ઉંચ નીચ—સર્વ આવી મૈયાના ચરણોમાં પ્રણામ કરશે. કેટલાએ દીન દુઃખી પ્રસાદ ખાઈ પેટ પાળશે. કેટલીએ અપસરાઓ નૃત્ય કરશે. ગાધર્વ ગણ ગાશે—કેટલાએ કરોડ ભક્ત ગદ્ગદ થઈ પોકારશે—“મૈયા ! મૈયા ! મૈયા !”

જય જયદાત્રિ જય ધાત્રિ, જય દુર્ગે દુર્ગતિ હર્ત્રી ।

જય શરદાયિનિ જય સુલ્લવે, જય ભગવતિ મંદ્ગલકર્ત્રી ॥

ચલદલદલની શાન્તિમયી, સ્વર્ણમૂર્તિ, જય સિન્ધૂસુતે ।

જન્મભૂમિ જય જય જનની, કોટિ કોટિ સન્તાનયુતે ॥*

વસતિગૃહોની આવશ્યકતા અને વ્યવસ્થા.

સુધારાની ટાંચે પહેલેલા દેશોના અગ્રગણ્ય પુરૂષોએ એકે અવાજે કબુલ કર્યું છે કે દેશની ઉન્નતિનો આધાર ત્હેમાં રહેતી વ્યક્તિઓને મળતી કેળવણી પર છે. જેટલા પ્રમાણમાં કેળવણીની પ્રગતિ થશે તેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યની શારીરિક, માનસિક, અને નૈતિક રીતિ ઉચ્ચતર બનશે અને તેટલા પ્રમાણમાં સુધારાની પ્રગતિ થશે. આ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર થયાથી જ આપણા દેશના નેતાઓ સરકારને કેળવણીનો પ્રસાર વધારવાને અને દેશના એકેએક બાળકને કેળવવાને આગ્રહ કરી રહ્યા છે. એટલું જ નહીં પણ સર્વ મનુષ્યો યથાશક્તિ ખાનગી સાહસથી પણ તેની વૃદ્ધિ કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. કેળવણીની સંસ્થાઓ વધે એટલાથી જ સંતોષ નહીં માનતાં તેને લગતા સર્વ પ્રશ્નો વિચારવાને તે વિષયમાં સર્વેમંત્ર જીવન અર્પનાર વ્યક્તિઓના મંડળો રચાયાં છે અને રચાય છે. એક મનુષ્યની જીવિતશક્તિ જે કામ ન કરી શકે તે ઘણાંની એકત્ર થયેલી શક્તિ કરવા પ્રયાસ કરે છે.

વસતિગૃહ હોવાનાં કારણો.

આવા જ કારણથી સર્વ કોઈ પોતાના બાળકને કેળવણી આપવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રાથમિક કેળવણીને માટે ઘર આગળ સગવડ હોય છે ત્યાં સુધી બાળકોના વાલીઓને બહુ ચિન્તા હોતી નથી. પરંતુ વધુ અભ્યાસને માટે દરેકને ઘર આગળ સગવડ હોતી નથી એટલે પર-ગામ ન્યાં ઉચ્ચ અભ્યાસને માટે સંસ્થાઓ હોય છે ત્યાં પોતાનાં બાળકોને મોકલે છે. પરગામમાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને ખાવા પીવાની અને રહેવાની પ્રથમ જરૂર પડે છે. કેટલેક સ્થળે વિશિષ્ટો હોય છે, પરંતુ વિશિષ્ટ સલાખનારને કમાવાનો લોભ હોય છે એટલે જમનારને સારો, તાજો અને શુદ્ધ ખોરાક મળે છે કે નહિ તેઓ કાળજી કરતા નથી. આથી વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી ખાતર, ત્હેમને શુદ્ધ પૌષ્ટિક ખોરાક મળે તે માટે વસતિગૃહની જરૂર છે. આ સંસ્થાઓમાં રસોડાની સઘળી વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ પોતે કરતા હોવાથી, વા ત્હેમના હિતાર્થે પગારદાર મેનેજર કરતા હોવાથી અને કોઈ એક વ્યક્તિને એ સંસ્થા પર માલકીનો હક્ક નહિ હોવાથી ત્હેમની શારીરિક તંદુરસ્તી સચવાય તે માટે ખાસ કાળજી લેવામાં આવે છે.

વસતિગૃહની જરૂરીઆત બીજા કારણથી પણ છે. ઘર આગળ વિદ્યાર્થીઓની સંભાળ ત્હેમનાં માબાપ લે છે; પરગામમાં ત્હેમની જગા લે ત્હેવાં સ્થળોની વિદ્યાર્થીઓને ખાસ આવશ્યકતા હોય છે; અને વસતિગૃહો જ ત્હેમની ખોટ પૂરી પાડી શકે. વિશિષ્ટો બહુ તો જમનારને લોજન અને કદાચ ઉતારો પૂરાં પાડે, પરંતુ માબાપની કાળજીની ખોટ ઉભી રહેવાની જ.

તે ઉપરાંત ઘણા વાલીઓ પોતાનાં બાળકોની કેળવણીના વિષયમાં અજ્ઞાન હોય છે તેને લીધે તેઓ તહેમના અભ્યાસમાં ખીલકુલ માર્ગદર્શક થઈ શકતા નથી વસતિ ગૃહમાં વમનના નિરંતર અભ્યાસના વાતાવરણમાં જ રહેતા હોવાથી શિક્ષણમાં ઘણી સહાય મળે છે. તહેમનું ધ્યાન સંસારની અન્ય વસ્તુઓ તરફ નહીં જતાં અભ્યાસમાં જ લીન રહે છે.

કેટલીક વાર પિતા બહુ સમજી હોય અને પોતાના પુત્રની કેળવણી પર ધ્યાન આપી શકે તેમ હોય છતાં વસતિગૃહમાં સાથે રહી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હોવાથી પરસ્પર સહવાસનો જે લાભ મળે છે તે સારા વિચારશીલ પિતાના ઘર આગળ રહી અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીને પણ ન મળી શકે.

વળી વસતિગૃહમાં જ વિદ્યાર્થીઓના ભાવિ જીવનનો પાયો નંખાય છે. પ્ર આગળ નજીવી બાળતોમાં પણ તહેમને અંકુશમાં રહેવું પડે છે. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનો અધિકાર મળતો નથી પરંતુ વસતિગૃહમાં સ્વતંત્રતા મળે છે, વિચાર કરવાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાને અવકાશ મળે છે. આ રીતે મર્વે બાળુ તરફ વિચાર કરતા આ જમાનામાં વસતિગૃહ અને તહેમ જીવન ગાળવાની ખાસ આવશ્યકતા લાગે છે.

ઉપરના કારણોથી વસતિગૃહની જરૂરીઆત સાબીત થાય છે પરંતુ જો તેને મારી રીતે ચલાવવી હોય તો તેની યોજનાનો મંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ.

વસતિગૃહની પ્રથમ જરૂરિયાત: સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.

વિદ્યાર્થીઓને તે સંસ્થાની પ્રથમ જરૂરીઆત સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની છે. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે વસતિગૃહ વિદ્યાર્થીના ગૃહને સ્થાને છે એટલે તેના પર દેખરેખ રાખનાર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ વિદ્યાર્થીઓના માળાપને બુલાવનાર હોવો જોઈએ. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે વસતિગૃહના કાર્યને ધર્મકાર્ય માનવું જોઈએ. અથવા સેવાવૃત્તિથી કાર્ય કરનાર ન મળે તો તહેને એટલો આદેશ પગાર આપવો જોઈએ કે પોતાના કુટુંબની ચિન્તાને લીધે તહેને ખીન રસ્તા લેવા ન પડે.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એ વસતિગૃહ સંસ્થાનો આત્મા છે. જેમ આત્મા વિનાનો દેહ ચેતન રહિત છે તેમ સાચા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સિવાયનું વસતિગૃહ ચેતનનષ્ટ છે. તહેજે બાણુવું જોઈએ કે માળાપને માથે પોતાના થોડા જ બાળકોના ભાવિની ચિન્તા રહેલી છે જ્યારે તહેને અનેક વિદ્યાર્થીઓના ભવિષ્યની જવાબદારી મોપવામાં આવી છે. તે પોતે જેવો હશે તેવા તહેના વિદ્યાર્થીઓ થશે. શાળામાં ફક્ત પાંચ ઠલાક શિખવી જનારા શિક્ષકોની જેટલી છાપ વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર નહીં પડે તેથી વિશેષ તહેના પોતાના વર્તનની વિચારની અને ટેવોની છાપ તહેની દેખરેખ નીચે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર પડશે. વિદ્યાર્થીઓનો અને તહેનો સહવાસ સર્વ સમયનો છે એટલે તહેનું હરેક કાર્ય તહેમને અમર દૈર્ઘ્ય સિવાય રહેશે નહીં. પોતાના વિદ્યાર્થીઓ નીતિને જ વળગી

રહેતા કરવા હોય તો તેણે દરેક રીતે પોતાના કાર્યોમાં નીતિને જાળવવી જ જોઈએ. નિર્ધન, સાદાઈ, નિરભિમાન સદ્ગુણ વગેરેની આપણે સાધારણ મનુષ્યોમાં આશા રાખીએ છીએ તેવા ગુણ તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટમાં હોવા જ જોઈએ. તે ઉપરાંત સ્વાર્થત્યાગ, દયા, પોતાના વિદ્યાર્થીઓનાં ભાવિને માટે ચિન્તા, વિદ્યાર્થીઓમાં હેમતા જેવા બની જવાની શક્તિ અને તૈયારી, હેમતાં મુખદુઃખનો સાથી બનવાનો ગુણ, હેમને પોતાને ચોળેલે માર્ગે પોતાની મેળે અનુસરવા તૈયાર થાય એવું કરવાની કળા, વગેરે ગુણો ખાસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટમાં હોવા જોઈએ. પોતાનો જ આબેહુબ નમૂનો વિદ્યાર્થીઓ બને તેમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટની મહત્તા નથી, પરંતુ સર્વની ગુણ શક્તિ ખીલી પોતાના અનુકૂળ રસ્તામાં વિચરે, અને તેથી તે પોતે તથા હેમની સંસ્થા ઉચ્ચ બને.

સરસ્વતીચન્દ્રની અંદર સદગત શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ મલ્હરાજ પાસે પોતાના પુત્ર માટે વિદ્યાચતુરને જે શિખામણ અપાવે છે તે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે:—

મલ્હરાજ કહે છે “ મહારા કુંવર પાસે તમને સખું છું, તે કાંઈ એની બુદ્ધિ ધૃતિ કરવા નથી રાખતો એવું વય આજ કામળ છે માટે એને બહુ સંભાળથી ઉછેરજો. સસ્ત રાખજો કે એને મહારે તમારા જેવો પ્રાદ્યુ નથી કરવો કે વૈશ્ય નથી કરવો. પ્રાદ્યુ, વૈશ્ય, મલેચ્છ, ઇશ્વેજ અને એ જા એવા સર્વ લોકની વિદ્યા એ સમગ્ર જાય, અને સર્વની કળા જાણી જાય, સર્વ સાથે પોતાના ધર્મ પાળવા સમજે, એવું એવું સર્વ એને શીખવજો.”

સુપરિન્ટેન્ડન્ટને શાળાના કાર્ય ઉપરાંત વસતિગૃહમાં કાર્ય કરવા માટે નીમવા કરતા ખાસ તે કામને માટે જ તે નીમાવો જોઈએ. જો બંને સ્થળે કામ કરવાના હશે તો શાળાના કામથી ધાકી ગયેલો હોવાથી હેનાથી ઉત્સાહપૂર્વક કાર્ય થઈ શકશે નહિ. જો વસતિગૃહમાં જ કાર્ય કરવાનું હશે તો વિદ્યાર્થીઓને શાળા પહારના બધા સમયમાં વિપ્રવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્સાહથી દોરશે અને આ રીતે ધણું સાફ કાર્ય થઈ શકશે.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં પાણુ મદદ દેતલેક અંશે કરવાની છે; એટલે ગેટ્રિક ક્લાસના વિદ્યાર્થીઓને હેમના અભ્યાસમાં સામાન્ય સલાહ આપી શકે તેટલી શક્તિવાળો હોવો જ જોઈએ એટલે તે ટ્રેન્યુએટના જેટલા જ્ઞાનવાળો હોવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે યોગ્ય કર્તવ્યને સમજનાર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જે વસતિગૃહને મળ્યો હોય તેને હેનું પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરી શકે તેટલા માટે નિરંકુશ સત્તા સોંપવી જોઈએ. હેના કાર્યમાં પહારના માણુએ નજીવી જામતોમા પણ વચ્ચે પડશે તો તે વિદ્યાર્થીઓ પર સંપૂર્ણ કાબુ રાખી શકશે નહીં અને હેના

શુભ હેતુ પૂર્ણ કરવાનું કાર્યમાં પણ અડચણો આવશે. આ પ્રસંગ અટકાવવાને માટે તેને વસતિગૃહમાં સંપૂર્ણ સત્તા મળવી જોઈએ.

વસતિગૃહનું મકાન.

વસતિગૃહની ખીજ જરૂર મકાનની છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વસતિગૃહનો આત્મા છે. મકાન ત્હેનો દેહ છે. એવું બને છે કે જે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઘણો સારો હોય તો ગમે તેવા મકાનમાં પોતાના કાર્યની સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે. પરંતુ સાડું મકાન હશે તો ત્યાં તે પોતાનું કાર્ય ઘણું વધારે દીપાવી શકશે. વસતિગૃહની ઓરડીઓ છેક ન્હાની નહીં હોવી જોઈએ. ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને વધારેમાં વધારે ચાર વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થાય એવડી ઓરડી હોવી જ જોઈએ. મકાનમાં વસતા વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને લીધે આખને નુકસાન ન થાય એટલું અજવાળું આવવું જોઈએ. હવાની આવજા છૂટથી થાય એવા બારી બારણા તથા બાળીઓ હોવી જોઈએ. મકાનનું કમ્પાઉન્ડ એટલું વિશાળ હોવું જોઈએ કે ત્હેની અંદર વિદ્યાર્થીઓને રમવાની તથા બાગકામ કરવાની જગા મળે. વસતિગૃહના કમ્પાઉન્ડની અંદર જ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને રહેવાનું મકાન હોવું જોઈએ, કે જેથી તે શત્રિ દિવસ વિદ્યાર્થીઓની પાસે જ રહી શકે. વિદ્યાર્થીઓને રહેવા ઉપરાંત વાચનાલય, પુસ્તકાલય વગેરેને માટે પણ પૂરતી સવડ હોવી જોઈએ. મકાનની અંદર રહેતા વિદ્યાર્થીઓને શરદી વગેરે ન લાગે ત્હેમને સામાન વ્યવસ્થિત રીતે મૂકવાની અનુકૂળતા મળે માટે પૂરતી સાવચેતી લેવી જોઈએ. કમ્પાઉન્ડની અંદર ઝાડ વગેરેની એવી સવડ હોવી જોઈએ કે જેથી ઉન્હાળામાં વિદ્યાર્થીઓને સખત તાપ ન લાગે અને ત્હેમના અભ્યાસમાં મન્દતા ન આવે શેહેરોમાં આડે માર્ગે લઈ જનાર અનેક લોકો હોય છે ત્હેમાંથી વિદ્યાર્થીઓને બચાવવા માટે વસતિગૃહનું મકાન શહેરથી અલગ હોવું જોઈએ.

સ્વતંત્ર મેનેજર્ની આવશ્યકતા અને યોગ્યતા.

વિદ્યાર્થીઓ વસતિગૃહમાં અભ્યાસ કરવા રહે છે એટલે ત્હેમના અભ્યાસમાં જેમ બને તેમ ઓછી અડચણો આવે અને સાથે સાથે ભવિષ્યના જીવનની તૈયારી કરાવવાની છે માટે કેટલીક તાલિમ પણ મળવી જોઈએ. રસોડાની વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ રીતે કરવામાં વિદ્યાર્થીઓનો ઘણો સમય બળે છે અને અભ્યાસ કરવાને થોડો જ અવકાશ મળે છે, એટલું જ નહીં પણ અભ્યાસમાં ચિત્ત પણ ચોટતું નથી.

વળી રસોડાની વ્યવસ્થામાં કેટલાક પ્રસંગો એવા બને છે કે જેની અસર મન પર દીર્ઘ સમય પર્યંત રહે છે અને માનસિક શક્તિ નાશ ખમ્મે છે. જે રસોડાની વ્યવસ્થા તરફ કોઈ લક્ષ આપતું નથી તો કોલેજનાં વસતિગૃહોની અંદર બને છે તેમ રસોડામાં, નોકર વચ્ચે કમાણી કરે છે અને એકંદરે ખર્ચ વધી જાય છે. કેટલેક સ્થળે તે વિદ્યાર્થીઓને અપ્રમાણિક બનાવે છે, આટલું છતાં વસતિગૃહના સામાનની, તેમ વારંવાર જોઈતી વસ્તુઓ લાવવાની કાળજી બરોબર રાખવામાં આવતી નથી. આથી ફલિત થાય છે કે

દરેક વસતિગૃહને અંગે એક સ્વતંત્ર વિશ્વાસપાત્ર મેનેજર હોવો જોઈએ. આવો માણસ જે મળી આવે તો તેના પગાર કરતા ઘણું વધારે રસોડાની વ્યવસ્થા, સામાનની દેખરેખ વગેરેમાં ગચ્છે. એટલે એકંદરે સ્વતંત્ર મેનેજર રોકવાથી વસતિગૃહને ખોટ નહીં આવે પરંતુ લાભ થશે. એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે કે મેનેજર રહ્યો તેની સાથે રમોઈઅ નોકરની કમાણી ઓછી થશે. એટલે એ લોકોના પર વસતિગૃહનો દરેક વિદ્યાર્થી હુકમ કરશે તો તેમની કમાણી થોડી અને હુકમ કરનારા ઘણા એમ ધારી કંટાળી નાશી જશે. માટે રસોઈઆ નોકર એ વસતિગૃહના નોકર છે, નહીં કે દરેક વિદ્યાર્થીના. તેમની કસુરને માટે વિદ્યાર્થીઓને ખારોખાર સત્તા વાપરવાની નથી પરંતુ મેનેજર અથવા સુપરિન્ટેન્ડન્ટને જ ફરિયાદ થવી જોઈએ આ નિયમથી વસતિગૃહની સંસ્થામાં નોકર વખતો વખત ગઠલાશે નહીં પણ તેઓ લગભગ કાયમના જેવા થઈ જશે. આજ નિયમ મેનેજરના સંજ્ઞામાં વધુ સખ્ત રીતે પાળવો જોઈએ જે પ્રમાણિક વિશ્વાસપાત્ર મેનેજર હશે તો તે સંસ્થાના જ હિતનો વિચાર કરશે, અને તે હિત સાચવવામાં કરકસર કરશે. આ કરકસર વ્યક્તિ પરત્વે વિદ્યાર્થીઓને પસંદ પડશે નહીં, અને તેથી ટુંકી દૃષ્ટિના વિદ્યાર્થીઓ મેનેજર પર દોષારોપણ કરશે આવા પ્રસંગે પ્રમાણિક મેનેજર પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપવા તૈયાર થશે. પણ સરકાર જેમ ફ્રાજદાર તલાટીની નિમણૂક લોકોના લાભ ખાતર લોકોના જ પૈસાથી કરે છે, પરંતુ લોકોના તેમના પર ખીલકુલ હક હોતો નથી, સરકાર જ તેમની નિમણૂક, ફેરવદલી, અથવા બસતરફી કરી શકે છે, લોકોના પર તો તેઓ સત્તા ચલાવે છે તેમ મેનેજર વિદ્યાર્થીઓના પૈસા-માથી વિદ્યાર્થીઓના લાભની ખાતર નીમાય છે ખરો; પરંતુ તે વસતિગૃહનો નોકર છે, નહીં કે વિદ્યાર્થીઓનો. વિદ્યાર્થીઓની તો તેણે અમુક પ્રકારની સેવા કરવાની છે પરંતુ કોઈ વિદ્યાર્થી તેને સત્તાવે નહીં એટલું જ નહીં પણ તેના આપમાન કરનારને યોગ્ય શિક્ષા કરવાની તેને સત્તા હોવી જોઈએ.

મેનેજરને વિદ્યાર્થીઓના સહકાર્યની જરૂર.

કોઈ એમ દલીલ કરે કે મેનેજર રોકવાથી વિદ્યાર્થીઓને ગળતરમા ખરીદ વગેરેની તાલીમ નહીં મળે, અને એથી કરીને વ્યવહાર જીવનને માટે તેઓ લગભગ નકામા બની જશે. આ દલીલમાં કેટલુંક સત્ય છે અને તેને માટે મેનેજરને રોકવા પછી કેટલાક કાર્ય વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવવા જોઈએ. એટલે મેનેજરની દેખરેખ નીચે વિદ્યાર્થીઓ પાસે રમોડા વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવવી જોઈએ. આમાં એક ખીમને પણ લાભ છે, મેનેજર પ્રમાણિક છે કે નહીં તેની વિદ્યાર્થીઓને ખાતરી થશે, અને મેનેજર અપ્રમાણિક થતો અટકશે. મેનેજર વધારે અનુભવી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તરારે નહીં, અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાને અમુક હક મળવાથી અસંતુષ્ટ બનશે નહીં. વ્યવસ્થામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ છે અને તેમાં કેટલી સાવચેતી રાખવાની છે તેવું તેમને બાન થશે.

વસતિગૃહમાં માફી વિદ્યાર્થીઓ રાખવાનો જરૂર અને તેના લાભ.

કેટલાંક વસતિગૃહની સંસ્થાઓમાં ઘણીવાર જનસમૂહ તરફની મદદ હોય છે. મકાન ફરનીયર વગેરે આર્થિક અર્થ તો જનસમૂહ જ કરેલાં હોય છે પણ તે ઉપ-

રાંત કેટલેક સ્થળે રસોઈઆ, નોકર વિગેરેનો પગાર પણ વ્યવસ્થાપકો તરફથી આપાય છે. આ એક પ્રકારનું ઋણ છે અને તે સારી સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓએ પરત આપવું જોઈએ. આવા ઋણનો હિસાબ કંઈ રખાતો નથી, પરંતુ એક નિયમ એવો પાળવો જોઈએ કે જેટલા પ્રમાણમાં ખૂદારની માસિક મદદ વસતિગૃહને મળતી હોય તેટલા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓએ ગરીબ પણ શક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓને માફી પોષવા જોઈએ, જેમને પુસ્તક, કપડાં વગેરે ખાસ જરૂરની ચીજો ખૂરી પાડવી જોઈએ.

કેટલીક વાર એમ બને કે ખૂદારથી માસિક મદદ વસતિગૃહને ન મળતી હોય ત્યારે પણ અમુક સંજ્યાએ એક વિદ્યાર્થીને માફી રાખવાનો સિદ્ધાન્ત તો પાળવો જ જોઈએ. આથી સારી સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ગરીબ બંધુઓ પ્રતિ દયા બતાવતાં શીખાશે, અને જેમને માટે પોતે થોડીક અગવડ વેડી હોય તો પ્રભુ રાજ થશે એ સૂત્ર પણ શીખાશે. આ શિક્ષણ વ્યર્થ નથી આપણે બહુઈએ છીએ કે કેળાના નહાના રોપાની અંદર કાપ કંઈ હોય તો તે કેળ ગોટી વધતાં પણ કાયમ જ રહેવાનો અને વધવાનો, તેમજ કુમળા બાકો જેમ વાળ્યાં હોય તેમ વાળી શકાય. તેવી રીતે વિદ્યાર્થીનાં કુમળાં મગજ પર પોતાના જ ગરીબ બંધુ પર મદદ કરવાની ફરજના સંસ્કાર પડ્યા હશે, તો તે વયની વૃદ્ધિ સાથે દૃઢ થશે અને વધારે પદોપકારનાં કાર્ય કરશે.

સહવાસનો લાભ.

આમાથી એક બીજે પણ લાભ થાય છે આપણા દેશની અંદર ગરીબની સંખ્યા ઘણી છે; અને એ ગોટી સંખ્યામાંથી મહાન બુદ્ધિશક્તિવાળા યુવકો તો હોવાના જ. આવા યુવકોને માટે કંઈ સગવડ ન હોય તો જેમની શક્તિ ધૂળમાં દટાઈ જાય અને દેશને એક દરે ઘણા ગેરલાભ થાય. વસતિગૃહમાં અમુક પ્રમાણમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને માફી પોષવામા આવશે તો સારી શક્તિવાળા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ દૂરથી પણ ત્યાં જો આઈ આવશે, અને આ રીતે વસતિગૃહો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનાં આશ્રયસ્થાન થશે.

આ ઉપરાંત ગરીબ વિદ્યાર્થીઓના સહવાસથી અન્ય વિદ્યાર્થીઓ પર જેમના વર્તનની, અભ્યાસની વગેરે સારી છાપ પડશે અને વસતિગૃહને પગેક્ષ રીતે જેમને પોષવાનો બદલો કંઈક અંશે મળશે.

ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનાં વધુ અભ્યાસને માટે લોન ફંડની યોજના.

આ બધું વિવેચન ખાસ કરીને હાઈસ્કૂલોના અગ્રણી વસતિગૃહને માટે છે. તેથી જો વસતિગૃહો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પોતાને જ સ્થળે અતુકતા આપે તો જેમને અભ્યાસ અર્થેથી અટકી જાય. આટલાં માટે વસતિગૃહના વ્યવસ્થાપકોએ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓના વધુ અભ્યાસને માટે લોનફંડ જેવી કંઈક વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. સ્કોલરશિપ કરતાં લોનફંડ વધુ પસંદ કરવા જેવાં છે, કારણ કે તેથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓને

અનુકૂળતા મળે છે, વિદ્યાર્થીઓ સ્વાશ્રયી બને છે, અને 'પારકુ' લુણ પસંદ આપવાથી હેમનામાં સ્વમાનની ભાવના જાગૃત થાય છે. સ્કોલરશિપમાં જ્યારે મૂડી કાયમ રાખી ફક્ત વ્યાજ જ વપરાય છે, ત્યારે લોનમાં મૂડી પણ વાપરી શકાય છે. કારણ કે તે અમુક મુદતે પાછી ફરવાની છે. આ યોજનાથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનો અને તે સાથે અન્ય વિદ્યાર્થીઓનો પણ વસતિગૃહ સાથેનો સંબંધ કાયમ રહેશે.

કેટલીકવાર એમ પણ બને છે કે વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ ઉપરાંત પોતાના કુટુંબની પણ ચિંતા હોય છે. પિતા ગુજરી ગયો હોય, ભાઈબહેનોમાં તે સર્વથી મોટો હોય, અને તે સર્વના પોષણની બીજી કંઈ યોજના ન હોય, એવા પ્રસંગમાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ છોડી દેવાને તૈયાર થાય છે. વસતિગૃહના વ્યવસ્થાપકો જે પિતા થવાને તૈયાર હોય તો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ ચાલુ રહે અને કુટુંબના પોષણની ચિંતાનો ભાર હેના પરથી જતો રહે.

ગરીબ વિદ્યાર્થીને અભ્યાસમાં મદદ આપવાથી સંસ્કાર સુધારાને પણ મદદ આપી શકાય છે. વસતિગૃહના વ્યવસ્થાપકોએ કુવારા વિદ્યાર્થીઓને જ માર્ગીની લાભ આપવો જોઈએ, અને હેમના વાલીની સાંથે એવો કરાવ કરવો જોઈએ કે જ્યાં સુધી હેમના છોકરાઓ હેને લાભ લેતા હોય ત્યાં સુધી હેમની પરવાનગી સિવાય વિવાહ જેવું કંઈ પણ કરી શકાય નહીં. આથી લગ્નને લીધે અભ્યાસમાં પડતી અડચણો ઉઘસવી જ શકશે નહીં.

વિદ્યાર્થીઓના સમાજ સેવાના શિક્ષણની વ્યવહાર રીતિઓ.

અભ્યાસની ચિંતા આટલી બધી કર્યા પછી જો આપણે વિદ્યાર્થીઓને ફક્ત અભ્યાસમાં જ પડ્યા રહેવા દઈએ તો તેઓ સ્વાર્થી થઈ જશે. ઘર આગળ અભ્યાસ ફરતા વિદ્યાર્થીઓને ઘરનાં કામકામ યથાશક્તિ કરવાનાં હોવાથી બીજાને માટે આપણે કંઈક કરવાનું છે એનું જ્ઞાન થાય છે. વસતિગૃહમાં તેવું કંઈ ખાસ હોતું નથી માટે વ્યવસ્થાપકોએ હેવા પ્રસંગો પ્રારંભ કરી આપવા જોઈએ. વસતિગૃહમાં આવા ઘણા પ્રસંગ મળી શકે છે. અભ્યાસમાં હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પાછળ પડી ગયેલા સહાધ્યાયીઓને દરેક જોડો સમય મદદ કરી શકે. તે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ સમાજ-સેવા કેવી રીતે કરી શકે તે રૂઝ ટ્રિનિપાલ ફેલોશિપે પોતાના "સમાજસેવાના મન્માર્ગ" નામના પુસ્તકમાં દર્શાવેલ આખી સમજૂતી છે. તે બધી સૂચનાઓનો પ્રયોગ કરવાનું જો કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ સ્થળ હોય તો તે વસતિગૃહ જ છે ત્યાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓ પૂર્ણ સ્વતંત્ર હોવાથી ગમે તે જોખમ વડોળવાને અથવા ભોગ આપવાને પણ તૈયાર થાય છે. પોતાના પ્રદેશમાં દુષ્કાળ પડ્યો હોય તો વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓ ફંડ એકઠું કરવાને ભિક્ષા માગવા નીકળે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ એકાદ મિષ્ટાન્ન, એકાદ ટકતું લોજન, ચોરાક દિવસ રૂઝ અને ઘી વગેરેમાંથી કોઈનો ત્યાગ કરવો—એમાંથી કોઈ પણ એક ઉપાય

અજમાવે છે. જે જોખમ ખમવાને મોટા માણસો પહોંચે છે તે વિદ્યાર્થીઓને જણાતું પણ નથી. સૌથી ઉત્તમ સમાજ સેવાનું દૃષ્ટાંત ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓએ આપ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના યુદ્ધ પ્રસંગે હરદ્વાર ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓએ એક માસ સુધી દૂધ, ઘીનો ત્યાગ કર્યો. એટલું જ નહીં પણ પટોશમાં બંધાતા રહેલે રોડ પર કામે ગયા, અને એવું સખત કામ પૂર્ણ કરી રૂ. ૧૦૦૦ જેટલી મોટી રકમ દક્ષિણ આફ્રિકાના ફંડમાં મોકલાવી. શું આવો સ્વાર્થ-ત્યાગ, આવો શ્રમ ભવિષ્યના જીવનમાં કદી ભૂલી જવાય? વિદ્યાર્થી જીવનમાં આવા પ્રસંગ જવા દેવામા આવે તો તે ફરીથી મળે નહિ અને શેક્સપીઅર કહે છે તેમ ભરતીનો લાલ લેવામાં ન આવે તો સમગ્ર ભવિષ્ય દુઃખમાં અને ચિંતામાં જ પસાર કરવું પડે

વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસે લઈ જવા.

હવે આપણે વસતિગૃહને અંગે થવી જોઈતી પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરીએ. આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે યુરોપમા પરદેશમાં પ્રવાસ કર્યા સિવાય કેળવણી સંપૂર્ણ મળી કહેવાતી નથી. આપણો દેશ ગરીબ છે એટલે સર્વને પરદેશમાં પ્રવાસ કરવાની અનુકૂળતા મળી શકે નહીં. છતાં તે એટલો બધો મોટો છે અને તેની અંદર એટલા બધા ભિન્ન લોકો વસે છે અને ભિન્ન ભાષા બોલાય છે કે એક ભાગના લોકોને અન્ય ભાગ પરદેશ જેવો જ જણાય. ત્યાંના રીતિરિવાજ પોતાથી જુદા જુદા ભાગે માટે એક ભાગમાથી બીજા ભાગમા પ્રવાસ કરવાની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. વસતિગૃહને અંગે વર્ષમાં એક લાખે પ્રવાસ, એક માસિક ૫ થી મુસાફરી હોવા જોઈએ. જુના લોકો જે ભાવથી યાત્રા કરે છે તેવો જ ભાવ પ્રવાસમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટે રાખવો જોઈએ. કારણ કે તેની અંદર વિદ્યાર્થીઓને તથા શિક્ષકને ધણું શિખવાનું મળે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ એક બીજાના સ્વભાવનો વિશેષ પરિચય થાય છે, પ્રવાસની મુશ્કેલીઓ સહન થાય છે અને શરીરને સખત પરિશ્રમનો અનુભવ થાય છે. વસતિ ગૃહમા અભ્યાસ સળ ધી જ ચિન્તા હોય છે, બ્યારે પ્રવાસમા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો તેવી ચિન્તામાંથી મુક્ત હોય છે; છતાં ભૂખ વેઠવી, અન્યની સગવડ ખાતર પોતે વધારે સહન કરવું, ગમે ત્યાં ઉઘવું, ગમે તેટલું પગે ચાલવું વિગેરે શિખાય છે. આ પ્રવાસ બંને તેટલા ઓછા ખર્ચે થવો જોઈએ કે જેથી સાધારણ રિયલિતા વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ લઈ શકે. આવા પ્રવાસોમાં બહુ મોટી સંખ્યા પણ ઇચ્છવા જેવી નથી કારણ કે તેથી મુશ્કેલીઓ પુષ્કળ થવાની સાથે સામાન પણ એટલો જ રાખવો જોઈએ કે જેથી દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે લઈ ચાલી શકે, અને ખાસ વાહનની વા મજુરની અપેક્ષા રાખે નહીં.

રજાઓનો સદુપયોગ થાય તે માટેની યોજનાઓ.

વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહાળની રજાઓ કોઈ નહીં કિનારાના રથળે અથવા પર્વત પર ગાળે તો તેથી શરીરને સુખ થાય તેમજ તે સમય જે વ્યર્થ ગુમાવવામાં

આવે છે તેનો કંઈક ઉપયોગ થાય. તેવે પ્રસંગે બુદ્ધા બુદ્ધા વિષયો પર વાર્તાલાપ કરવાને વિદ્યાર્થીઓને ઘણા સમય મળે છે અને પરસ્પર પરિચય ઘણો વધે છે. આ પ્રમાણે ન બને તો તેવા દિવસોમાં કંઈક લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે એવી તો વૃત્તિ કેળવવી જ જોઈએ. લાહોરની ફ્રેન્ચમેન ક્રિશ્ચન કોલેજમાં એવો નિયમ છે કે રજા પડતા પહેલાં પ્રિન્સિપાલ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરી પોતાના ગામમાં કંઈક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાનું વચન લે છે, તેમની હિલચાલોનો અકવાડિક રિપોર્ટ મંગાવે છે અને આ રીતે થોડાંક દયાનતથી અનેક તેવા પ્રકારનાં કાર્ય શરૂ કરે છે અથવા શરૂ થયા હોય તો તેમાં યથાશક્તિ સહાય આપે છે. જો વસતિગૃહની અંદર મેલ્ક-લેન્ટર્ન, ફરતા પુસ્તકાલયની પેરીઓ, સ્ટીરીઓસ્કોપ વગેરે સાધન રાખી વિદ્યાર્થીઓને રજામાં પોતાને ગામ લઈ જવા દેવામાં આવે તો આખી શાળા ઠરતાં વસતિગૃહમાં આ નિયમ સારી રીતે પાળી શકાય તેમ છે.

શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકો ઉપરાંત બહારનાં પુસ્તકો વંચાવવાની આવશ્યકતા.

વિદ્યાર્થીઓમાં શાળાની અંદર ચાલતા પુસ્તક જ વાંચવાની ટેવ હોય છે, બહારનાં પુસ્તક તરફ નજર પણ કરતા નથી. એ ફરિયાદ આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ. જ્યાં શિક્ષક અને શિષ્યોનો સંબંધ ફક્ત શાળાના કાર્ય દરમિયાન થાય છે ત્યાં આ દોષ સુધારવાનો અવકાશ નથી. કોઈ સારો શિક્ષક હોય તો વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર બોલાવી તે તરફ ફક્ત લક્ષ્ય મેંચે, પરંતુ તેથી વધુ કરી શકે નહીં. વસતિગૃહમાં આ દોષ સુધારવાને ઘણી સારી તક મળે છે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વસતિગૃહમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક, નૈતિક અને શારીરિક વિકાસ તરફ જ લક્ષ્ય આપવાનું છે એટલે તે વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ અને શોખથી માહિતગાર હોય છે અને કૃત્રિમ પ્રમાણે દરેકને પુસ્તકની પસંદગી કરી આપી શકે, તે પુસ્તક વાંચ્યું છે કે નહીં તે પણ ખાતર ચિત, પંક્તિ વગેરેથી સ્પષ્ટ પણ શકે. આવી રીતે એક વાર પુસ્તક વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો એટલે તે જરૂરી રહેવાનો પાછળથી સારાં પુસ્તક વચાવે છે કે કેમ તે જ જાણી શકે. આને માટે વિદ્યાર્થીઓને માટે યોગ્ય પુસ્તકોનો સંગ્રહ વસતિગૃહને અંતે હોવો જોઈએ. છાંદગીતું સાદ્ય, જાત મહેનત, ગાર્ડી-રડનું ચરિત્ર, બૂકર ટી વૉશીંગ્ટન, યુવાવસ્થાનો શિક્ષક, યુવાનોને યોગ્ય વચન, ઇશ્વર ચંદ્ર વિદ્યાસંગર, રાનડેનું ચરિત્ર, એવાં પુસ્તકો તો વસતિગૃહના ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓએ વાંચ્યાં હોવાં જ જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ કયા કયા પુસ્તકો વાંચે છે તેની હેમના રજીસ્ટરમાં નોંધ થવી જોઈએ, કે નેથી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જાણી શકે કે કયાં પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓ વાંચે છે.

આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ વર્તમાન હિલચાલથી માહિતગાર થાય માટે વર્તમાન-પત્રો તથા માસિકો વસતિગૃહમાં જ મંગાવવાં જોઈએ. ત્યાં હોવાનો એક મોટો લાભ એ છે કે ગમે તે નવરાશના સમયે વિદ્યાર્થીઓ ને વાંચી શકે. રવિવારનો અમુક ભાગ

તો આવા સાહિત્યના વાંચન અર્થેજ રાખવો. જોઈએ કે જેથી તહેને ન અડકનાર પણ તે વાંચે. આ સાહિત્ય વધુ રસિક બનાવવો માટે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે અગત્યના ફકરાની આગળ ચિન્હ કરવાં જોઈએ અને એક સભા આગળ વાંચેલા ફકરાની હકીકત કહેવડાવવી જોઈએ કે જેથી અગત્યની હકીકત દરેકના જાણવામા આવે.

વિદ્યાર્થીઓને વર્તમાન હિલચાલોથી માહિતગાર રાખવા.

વિદ્યાર્થીઓ દેશના ભાવી નાગરિકો છે અને તે ફરજે જરોજર બજાવી શકે તેવા હેતુથી મામાન્ય કેળવણી અપાવી જોઈએ. અર્વાચીન સમયમાં નાગેરિક જીવનનો એક હક્ક એ છે કે સરકારે આપેલા હક્ક ભોગવવા અને સરકારને અંતઃકરણની માન્યતા પૂર્વક સલાહ આપવી જોઈએ. શાળાઓમાં હાલ એવા પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે. કે વિદ્યાર્થીઓ નીડર બનવાને બદલે બહુ બીકણુ બને છે. એટલે સુધી કે સત્ય જવાબ આપવામા ગુંથાય છે અને અજાણ્યા પુરૂષને જોઈને બેજાકળા બની જાય છે. વસતિ ગૃહમાં આ દોષ સુધારવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અપરિચિત છતાં મળતાવડા સ્વભાવનો માણસ હોય તો લાયકે સ્થાને નીડરતા અને સ્પષ્ટવક્તાપણુ આવે. આને માટે પ્રથમ પગથીજ એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી લેવાતા પૈસાનો ઉપયોગ તહેમની સલાહ લઈને કરવો જોઈએ. આને માટે એક મેનેજિંગ કમિટી હોવી જોઈએ કે જેના અમુક મેમ્બર મ્યુનિસીપાલિટીની માફક વિદ્યાર્થીઓએ પસંદ કરેલા હોય અને કેટલાક શિક્ષકો તરફથી નીમાયલા હોય. આ કમિટીની સલાહ લઈને દાખલ ફી યુનિયન ફી, વિગેરેના પૈસા ખર્ચવા જોઈએ. બોર્ડિંગના નિયમો ઘડવામાં તહેમની સલાહ લેવી જોઈએ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને છેવટનો નિર્ણય કરવાનો હક્ક છે. તે ઉપરાંત સુપરિન્ટેન્ડન્ટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે દેશમાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, પ્રાર્થના સમાજ, વનિતા વિદ્યામ, સર્વન્ટસ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટી, કૉંગ્રેસ, કર્વેનું’ વિધવા આશ્રમ, હિંદુ ઓઓની યુનિવર્સિટી, ફરગ્યુસન કૉલેજ, દયાનંદ ઑંગ્રેઝ વૈદિક કૉલેજ, હરદ્વાર ગુરૂકુલ, બલધર કન્યામહાવિદ્યાલય, બોલપુરનું શાન્તિ નિકેતન વગેરે વિષયો પર વાતો કરવી જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓની સભાઓ.

વીસમી સદીમાં જીલ અને કલમનો ઘણો ઉપયોગ કરવાનો છે. વિદ્યાર્થી જીવનમાંથી એ કલા ખીલે નહીં તો પછી ભવિષ્યમાં તે ખીલવાનો સંભવ થોડો છે, માટે શાળાને અંગે વિદ્યાર્થીસભા જેવી કોઈ સંસ્થા જોઈએ જેની અંદર વિદ્યાર્થીઓ બુદ્ધા બુદ્ધા વિષય ચર્ચી શકે. આના ઘણા લાભ છે. અમુક વિષય સભામાં ચર્ચવાનો છે તેથી વિદ્યાર્થીઓ તે પર સ્વતંત્ર વિચાર કરતા થયે, એક બીજાના વિચાર જાણયે, સામાના મુદ્દાનો કેવી રીતે જવાબ વાળવો તે શીખયે અને સારા વિચારો દઢ થયે. સભામાં બોલતાં શીખવાથી ખુદાર ગમે ત્યાં બોલતાં આવડે નહીં લાગે તથા કોઈ વાર એવી સારી શક્તિ ખીલયે કે તેથી આખી સભાને ફેરવી શકયે.

વિદ્યાર્થીઓની લેખનશક્તિને ઉત્તેજન.

લેખનકળા ખીલવવાને માટે વિદ્યાર્થીઓ પાસે કંઈક લખાવવું જોઈએ. સ્વતંત્ર લેખ લખવાની શક્તિ ન હોય તો સારા પુસ્તકમાંથી સારા ફકરા ઉતારશે, અથવા સારા ઇંગ્લિશ ફકરાનો શુન્યરાત્રીમાં અનુવાદ કરશે. આ બધા સંબંધ માસિક વા પખવાડિક હસ્તલેખિત પ્રસિદ્ધ કરવો જોઈએ કે જેથી દરેક વિદ્યાર્થી તેનો લાભ લઈ શકે. વસતિગૃહનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આ તરફ લક્ષ ન આપે તો જરૂર તહેણે મોટાટી વક શુભાખી કહેવાય, અને ભવિષ્યના જમાનાનો આ કસુરને માટે જવાબદાર ગણાવો જોઈએ. પત્ર લખવા, સારા ફકરાનો પોતાની નોટોમાં ઉતારો કરી લેવો, નોંધપોથીમાં અનુલવ લખવા, એ વગેરેથી અક્ષર સુધરશે અને ભવિષ્યમાં બાળપણની યોગ્યતા જોવાનો પ્રસંગ મળશે, તથા ઉત્તર અવસ્થામાં આ ટેવથી ઘણા લાભ થશે.

બુના વિદ્યાર્થીઓને સંબંધ સંસ્થા સાથે કાયમ રહેવો જોઈએ.

હાલની ઘણી શાળાઓ અને ઘણાં વસતિગૃહોમાંથી જે વિદ્યાર્થીઓ ગય છે તેમનો પરસ્પરનો તેમજ શાળાઓ અથવા વસતિગૃહ સાથેનો સંબંધ તહેને છોડ્યા પછી તુટી જાય છે, એટલે જે લાવનાઓ બંધાઈ હોય છે તે પશુ વગર પોષણે સુકાઈ જાય છે અને વસતિગૃહના સુપરિન્ટેન્ડન્ટની અથવા કાર્યવાહકોની મહેનત લગભગ વ્યર્થ જાય છે. આમ ન થાય તહેને માટે સંસ્થાના બુના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થામાં વારંવાર આવવાનું થાય તેવા પ્રસંગ કિત્પન્ન કરવા જોઈએ સંસ્થાના વાર્ષિકાત્સવ જેવા પ્રસંગે બુના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ આમંત્રણ કરવું જોઈએ. બુના અને નવા વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થાય તહેને માટે ખાસ પ્રસંગ રાખવો જોઈએ કે જ્યાં તેઓ વાતો કરે અને સાથે રમવામાં ભાગ લે. આ ઉપરાન્ત એકલા બુના વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થાય, પરસ્પરની પ્રવૃત્તિઓથી માહિતગાર થાય, એક બીજાની દીલસોજી આકર્ષે, બુના આદર્શો તાબા કરે તેટલા માટે બુના વિદ્યાર્થીઓનું વાર્ષિક સમેલન મળે એવી યોજના કરવી જોઈએ આવી હિલચાલોથી એક એવું મોટું મંડળ બધાશે કે જે ગમે તે કાર્ય ઉપાડી શકશે, અને તહેને ઘણા મોટા ફોન પર વિસ્તારી શકાશે, વિધવિધ લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિને પોષશે અને સમાજમાં બાળવાન સત્તા સમાન ગણાશે.

વિદ્યાર્થીઓના યોગ્ય શોખને ઉત્તેજન.

વિદ્યાર્થીઓને વિધવિધ શોખ હોય છે સંગીત, ચિત્રકામ, ઘોડે બેસવાનું, તરવાનું વગેરે. ઘર આગળ માળાપ ગણુરહમજુ હોય છે તેથી આ શોખને ઉત્તેજન આપવાને બદલે તેઓ અડચણ અથવા જોખમ ભરેલી ગણાતી ક્રિયાઓમાં તો તેઓ પોતાના બાળકોને ખીલકુલ લાલ લેવા દેતા નથી. વસતિગૃહના કાર્યભારીઓ રહમજુ હોય છે એટલે તેમણે તો આ શોખને પોષવાની ફરજ રહમજવી જોઈએ અને ઘટ્ટું ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

શારીરિક કેળવણીનું વસતિગૃહના કાર્યક્રમમાં સ્થાન.

આપણા વિદ્યાર્થીઓ દિનપ્રતિદિન શક્તિહીન થતા જાય છે એવી દ્રીઆદ ઘણી વાર સાંભળવામાં આવે છે. પરંતુ ઘર આગળ માળાપ અજ્ઞાન હોવાથી કંઈ ઉપાય કરવામાં આવતો નથી. વસતિગૃહમાં આ કાર્ય સહેલથી થઈ શકે તેમ છે. સવારમાં ફિલ્મ, સાંજની રમતો, બગીચામાં કામ વગેરે ખાસ ફરજિયાત રાખવાં જોઈએ. આથી શરીર ક્ષમ્યે અને માનસિક થાક જતો રહેશે તેમ ‘સુસ્થ શરીરમાં સુસ્થ મન’ એ નિયમે મન પણ વધારે બળથી અને વધારે ઉત્સાહથી કામ કરશે માંદગી અથવા એના કોઈ અનિવાર્ય કારણ સિવાય કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને આ નિયમમાંથી મુક્ત રાખવો જોઈએ નહિ.

વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસનું નિયમિતપણું.

ઘણીવાર એમ પણ જોવામાં આવે છે કે લગભગ આખું વર્ષ વિદ્યાર્થીઓ સમય વ્યર્થ ગુમાવે છે અને પરીક્ષાને એકાદ માસ ખાકી રહે એટલે સખ્ત મહેનત કરીને પામ થાય છે. છોકરાંના વાલીઓ આટલાથી જ સતોષ માને છે. પરંતુ આમાં જે હુબ રહ્યાં છે પ્રથમ તો એકદમ શ્રમ લેવાથી તંદુરસ્તીને નુકશાન પહોંચે છે, ત્યારે બીજી તરફથી પાસ થયા છતાં ખરી કેળવણીનો અંશ પણ મળતો નથી અને ખર્ચેલા પૈસાનો પૂરેપૂરો લાભ મળતો નથી. વસતિગૃહમાં આખું પરિણામ ન આવે તેટલા માટે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ દરેક વિષયની માસિક પરિક્ષા શાળાની પરિક્ષાઓ ઉપરાંત વસતિગૃહમાં રાખવી જોઈએ અને માસિક પરીક્ષામાં નાપાસ થવા જેટલી બેદરકારી બતાવે રહેવાને વસતિગૃહમાંથી દૂર કરવા જોઈએ. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓના નિયમિત કાર્ય કરવાની ટેવ પડશે અને પુસ્તકોનો અભ્યાસ પણ ઘણો સારો થશે.

નિયમિત વસતિગૃહમાં કાર્યક્રમની આવશ્યકતા.

આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓના નિયમિતપણાની ટેવ પડે એટલા માટે વસતિગૃહનું જીવન સંપૂર્ણ રીતે વ્યવસ્થિત હોવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓની સ્વતંત્રતા પૂર્ણ રીતે ખુલાવી લેવી એવું કહેવાનો આશય નથી; પરંતુ હેમની સ્વતંત્રતાને માટે અમુક સમય બાદ કરી ખાકીન મા કાર્યક્રમ નક્કી કરેલો. રાખવો જોઈએ. વાંચવાના, કસરતના અને એવા અગત્યના સમયમાં ગેરવ્યવસ્થા થવા દેવી જોઈએ નહિ. રાત્રીએ દશથી ચાર સુધી ઉઘવાના સમયમાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને વાતો કરવાની વાંચવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ નહિ. આ રીતે જમતા પહેલાં અને રાત્રીનું લોજન લેતા પહેલાં વિદ્યાર્થીઓને યથેચ્છ ફરવા હરવાનો, વાતચીત કરવાનો સમય મળશે એટલે સ્વતંત્રતા માથે નિયમનો સુયોગ થશે.

સંસ્થા શિક્ષકોની નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓની-એવી ભાવના ઉત્પન્ન થવી જોઈએ.

વસતિગૃહમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓના મનમાં ત્યારે એવી ભાવના ઉત્પન્ન થાય કે એ સંસ્થા અગારી છે, નહિ કે શિક્ષકોની; ત્યારે તે સંસ્થા સફળ થઈ એમ કહી

શકાય. આ ભાવનાથી વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાની ખાતર ગમે તે ભોગ આપવાને તૈયાર થશે, એટલું જ નહિ પરંતુ જીવનમાં સરળ રસ્તે ચાલશે. હેમના મનમાં એમ લાગશે કે હેમના આયોગ્ય કર્મથી હેમને પોતાને નુકશાન થશે એટલું જ નહિ પરંતુ જે વસતિગૃહમાં રહી અભ્યાસ કર્યો હોના સારા નામને કલંક લાગશે. અથવા તો હેમના મનમાં એમ અભિમાન રહેશે કે હું અમુક સંસ્થાનો વિદ્યાર્થી કહેવાઉં અને સ્કૂલમાંથી એ કાર્ય થઇ શકેજ કેમ? આને લીધે એવી સંસ્થાના વિદ્યાર્થી જ્યાં જશે ત્યાં મનમાન પામશે અને સંસ્થાને પણ કિર્તિ અપાવશે.

બહારના શિષ્ટ ગૃહસ્થાને વસતિગૃહમાં આમ ત્રણ.

આ ઉપરાંત વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પ્રદેશના શિષ્ટ ગૃહસ્થાના મહત્વ-સનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે તથા હેમના વિચારોથી પરિચિત થાય તેટલા માટે બહારના સદ્ગૃહસ્થાને હેમના અનુભવનો અથવા વિચારનો લાભ આપવા માટે વસતિગૃહના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે પ્રસંગોપાત નિમત્રણ મોકલવું જોઈએ આથી તેવા ગૃહ-સ્થાની વસતિગૃહ જેવી સંસ્થાઓ પ્રતિ દીવસોજી પણ વધશે અને વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિભર્યાદા વિસ્તૃત બનશે.

લોકમાન્ય લાલા લજપતરાયે ‘હિન્દુસ્થાનની કેળવણી’ વિષે માર્કર્ન રીવ્યુમાં લેખ લખ્યો છે તેના વાચકોને સ્પષ્ટ થયું હશે કે આપણા વિદ્યાર્થીઓને શીવવાનું, સાંધવાનું, સ્નોઇ કરવાનું, ઘેર પધારેલ મહેમાનને કેવી રીતે આનંદ આપવો તેનું, સગી તનું અને વાતોલાપ કરવાનું ઘણું થોડું જ્ઞાન હોય છે. તેઓ જણાવે છે કે જાપાનની શાળાઓમાં આ શિક્ષણ ખાસ અપાય છે, અને જાપાનના યુવકોને આમાંથી ઘણા વિષયનું જ્ઞાન હોય છે. પરંતુ આ અપૂર્ણતાઓ હાલની શાળાઓની પદ્ધતિથી પૂરી શકાય તેમ નથી. વસતિગૃહ એ એકલું જ સ્થળ છે કે જ્યાં આને માટે ઉત્સાહી શિક્ષક કંઈક યોજનાઓ અજમાવી શકે. રવિવાર જેવા રજાના કોઈ દિવસે વિદ્યાર્થીઓમાંથી અમુક સંખ્યાને સ્નોઇ કરવાનું, કેટલાને ફાટેલું કપડું સાંધવાનું વગેરે કામ સોંપી શકાય તથા કાર્યક્રમમાં સહામા સહાગી પ્રશ્ન પૂછવા, વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને અમુક વિષય પરત્વે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવા પ્રશ્ન પૂછે તથા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ અમુક વિષય પર કેટલું જાણે છે તે તપાસ કરવા પ્રશ્ન પૂછે, તે માટે કંઈક અનુકૂળતા કરી શકાય. અકવાડિયામાં એકાદ દિવસે સગીત મહાળીની યોજના રાખી શકાય. આ રીતે સારમાં ઉપયુક્ત કાર્યોના શિક્ષણની શરૂઆત ત્યાં થઇ શકે.

૦

અખાલાલ માતીસાઈ પટેલ.

નગરશેઠની ચતુરાઈ.

અમદાવાદના એક બાણીતા લક્ષ્મીમાં એક મોટી હુવેલી જોવામાં આવે છે. ચાર માળની, ઉંચી ગગન સાથે વાતો કરતી, આ હુવેલીનો આગળનો ભાગ બધો લાકડાનો છે, અને તેની અંદર સુંદર કોતરકામ કરવામાં આવેલું છે. અમેરીકા અને યૂરોપથી આવતા ઘણા મુસાફરો આ કોતરકામ જોવા આવે છે, અને તે જોઈને પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કરે છે. પૈરિસના મ્યુઝીઅમ તરફથી મોટી કીંમત આપીને તે કોતર કામનો અમુક ભાગ ખરીદી લેવાની માગણી પણ એકવાર કરવામાં આવી હતી. પરંતુ અમદાવાદના સુભાગ્યે તે કોતરકામ હજી છે, તેમનું તેમજ છે. આ હુવેલીની અંદરના ભાગમાં પણ નકશીદાર થાંભલા, તથા સુંદર કારીગરીવાળી છત, ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે. રંગતું તો આખાથે મકાનમાં નામ પણ નથી અને ઠેર ઠેર મોટાં મોટાં બાળા, અને બે ચાર મધપુડા પણ દેખાય છે.

મકાનની અંદર દાખલ થતા તેમાં કોઈ વસતુ હશે કે નહિ, તે પણ પ્રશ્ન થાય છે. ખડકીમાં દાખલ થયા, ઉપરને માળ ગયા, ત્રીજે માળ ગયા, ત્યાં સુધી કોઈ માણસ પણ મળતું નથી. છેક ત્રીજે માળે એક વૃદ્ધ બાઈ બેઠાં બેઠાં શઘડીમાં દેવતાને પૂજો નાખતા હતા અને પાસે રાધવાની કાંધક સામગ્રી પડી હતી.

અંદર એક ચ્યારડો હતો. તેમાં ઘણીજ સુંદર લાકડાની અંદર કોતરી કાઢેલી છત હતી. ભીંત ઉપર ચારે બાજુએ જુના જયપૂરી ચિત્રો ટાંગેલા હતા. વચમાં ઘણીજ કારીગરીવાળો, પણ જુના વખતનો, એક હીંચકો હતો. તેની સાકળો પીત્તળની હતી, અને તેમાં મોહક કારીગરી દેખાઈ આવતી હતી; પરંતુ પીત્તળનો રંગ કાળો થઈ ગયો હતો.

આ હીંચકા ઉપર એક રૂવાળદાર શેઠ બેઠેલા હતા. મોટી મોટી ચોલીયાવાળી મુઠો, કપાળમાં પીળો ચાંદલો, મલમલનું ઝીણું પહેરણ, અને રેશમી કોરનું બારીક પોતીયું, તેમના દમામમાં વધારો કરવા હતાં તેમની સામે લોંબ ઉપર, અદ્ભુતસર, એક મુસલમાન બેઠેલા હતા. શેઠ બોલ્યા, "હુસેનમીયાં, જુવોને વખત કેટલા બધા ખરાબ આવ્યા છે? તેમાં તમે પણ મારા જુના માણસ થઈને આમ કરો તે કાંઈ સાડું ઠહેવાય? જુવો, આ મહિને થોડા રૂપિયા આપું છું અને બાકીના આવતે મહિને ધીમે ધીમે આપીશ."

હુસેન—પણ સાહેબ વખત તો ખરાબ અમ જેવા કારીગરોને કે આપ જેવા શેઠ લોકોને? છતાં જનાબ, હું તો આપનો ત્રીસ વર્ષથી નોકર છું. મેં તો આપને ત્યાં ત્રણસો ત્રણસો માણસોની ટોળીયો ઉપર મુકાદમી કરી છે. આપના માડવીની પોળના કીનખાખના વણાટ કામ ઉપર, દિલ્લી દરવાજે સુતરના કામ ઉપર અને આ મકાનની અંદર જ

દેશમના વણાટ કામ ઉપર મેં દેખરેખ રાખી છે. હું તો હવે બુદ્ધ થયો છું. મને તો મારે મહિને પાંચ રૂપિયા આપશો તોએ અદલાના શુક્ર ગુજરી પડી રહીશ, પણ પ'દર માણસો હવે ફક્ત મારા હાથ નીચે છે. તેમને મારે શું કહેવું? એ બધા પૈસાને માટે કકળાટ કરે છે.

શેઠ—વિમળશા મંત્રીના કુળના નળીરાને પણ આ બોલ સાંભળવાનો વખત આવ્યો છે. ભાઈ હુસેન, ત્રણ તાર ઉપર આ અહમદશાહનું શહેર વિખ્યાત હતું. અને મારા દાદાએજ મને કહેલું કે એમણે પોતે અહિંંવી માલ પેકીન અને રોમ સુધી મોકલેલો અને એમની હુડીયો એ બધે શીકરાતીતી. આ હુડીયોના ખાલી જોખાં હતું પણ આપણા ચોરકામા પડેલાં છે. પણ ત્યાર પછી વખત બદલાઈ ગયા. સંથાનો તો મને કાંઈ બહુ ડર નથી. પણ ફેશને ઘર ઘાટ્યું. ત્યાના લોકો ફેશનવાળા થઈ ગયા, અને આપણે અહિં લોક ગરીબ થયું અને વળી ત્યાની ફેશનના છાંટા અહિં ઉડ્યા. હુસેન તમારા જેવા કારીગરો કીનખાળની અદર જે ભાવ પાડે છે તે હજી પણ એ લોકોને દિગ્ધ થઈ જાય છે, પણ તેની કદર કોણ કરે છે? માલ તો ભાઈયે તેવો હજી કઢાવી આપું, પણ મૂલ આપનાર કોણ છે? આ આપણા અમદાવાદના નાકરૂપ-શેઠીઆઓ દેશપરદેશ જઈ કાળા ડગલા પાટનું પહેરતા થયા અને ઘરમા શેઠાણીયો તો બસ કાગળ જેવી સાડીયો ઉપરજ મોહી પડે છે અસહનો કીનખાળ કે પટણી, ત્રણ પેડી સુધી કામ આપતા, અને ત્યાર પછી પણ, બાળીયે તો સોનું નિકળતું. હવેના આ ઝીક ચળકમા તેનું નામ કે નિશાન કાંઈજ ના મળે; સોધું કયું?

હુસેન—શેઠ, હું કયા તે નથી બાણતો? આ માણ હમણાં ગિચારાં પોણારો વર્ષે આપ માટે રસોઈ કરે છે, તેમનાં દિલ ઉપરનું એક એક કપડું ભેંધને સાડું શહેર દિગ્ધ થઈ જતું. એ બધા કપડાં આપના દાદાની દેખરેખ નીચે મારા બાપે વણેલા પણ શેઠજી અત્યારે તે વાતને શું કરીયે? એક બે કારીગરો તો કહે છે કે જો અમને સાઝ સુધીમાં પૂરેપૂરા પૈસા નહિ મળે તો આખા ગામમાં આપને ફરેત કરીશું અને કહી દઈશું કે શેઠને ત્યાં હવે કામ કાંઈ નથી અને ફક્ત ડોળની ખાતરજ માણસો રાખી ખાલી શાળોના અવાજ કરાવ્યા કરે છે.

શેઠ—શાળોના ખાલી અવાજ ના કડું તો શું કડું? જુની આગરૂ સાચવી રાખવાની છે. બધું શાળકામ બંધ કરી માણસોને રબ આપું તો નાક કપાયા જેવું દુઃખ થાય છે. કોઈ રબ રજવાડામા થોડો માલ ખરે છે, તેમાથી પેડીયું કડું છું કાંઈ પણ મળતર હોય તો મારા લત્રીજને જ નોકરી કરવા મોકલું? તે ગિચારો વેપારનો કસ બાણનો જ નહોતો. તેથી ઘણો આચકુ કતો હતો, કે બેપારમા મારી સાથે જ એને ભેડવો પણ શું ભૂખે મરવા? આ હવેલીના હાલ જો મારો ટેક છોડાતો નથી. વેચું કે લાડે આપું, તો આગરૂ જાય હુસેન, આ હવેલીમાં તો રાજગદ જેટલી ધમાધમ પચાસ વર્ષ પર થતી મને સાંભરે છે. હવે તો આદિનાથ જગવાન જે દહાડા દેખાડે તે ખરા.

હુમેન:—પણ શેઠ સાહેબ, એ દિન યાદ કરવામાં શો ફાયદો? હવે તો મને કહોને કે કારીગરોને શો જવાબ દેઉં?

શેઠ:—હમણાં તો તું બા, સાંજે હું માંડવીની પોળના કારખાના ઉપર આવી જઈશ અને પછી પેટી ઉપર જઈને કોઈ વ્યવસ્થા કરીશ.

હુમેન:—સાહેબ જરૂર ઠરજો. હવે કારીગરો મારા હાથમા નથી.

શેઠ:—હે જીનેંદ્ર ભગવાન ! આ હુમેન જેવાની નિમકહલાલીનો આવો બદલો મારે આપવાનો છે. હવે તો કાંઈ ઉપાય સૂઝે તો સારું.

આમ કહી જમી લઈને શેઠ જરા આરામ લઈ બપોરે કપડા પહેરતા હતા તેવામાં બહારના ખડમાં કાંઈક ધમાધમ થતી સ્વલ્પ ધ્વનિ શેઠે ડોકીયું કરીને જોયું, તો પોતાનો ભત્રીજો એક કારીગર ભેટ તકરાર કરતો હતો અને તેનો હાથ ઝાલી ત્યાં પકડી લાવ્યો હતો.

ભત્રીજો:—હરામખોર, જેનું ખાચ છે, તેની આબરૂ વિષે બહાર જુકું જુકું બોલતા શરમાતો નથી? તું ખરો મુસલમાન જ નથી કેટલું જુકું? શું મારા કાકાને વેપારજ નથી? છેલ્લા છ મહિનાથી શાળ ઉપર એક પણ દાગીનો ચઢાવ્યો નથી? જુકો. એવું હોય તો તમને શું બેઠા બેઠા પગાર આપવાને રાખતા હશે?

શેઠ:—હડીસીંગ! શું છે? આ ધમાધમ શી માંડી છે? અને તે અત્યાચાર અહિં ક્યાંથી? હું તો ધારતો હતો કે તું તારા સાહેબ ભેટ દક્ષિણ તરફ ગયો હોઈશ.

હડીસીંગ:—હા, કાકા, હું ગયો તો ખરો. પણ એ મિજાસી સાહેબ હોકો! એણે મારું અપમાન કર્યું. મહેં એને ચોખ્ખું કહ્યું કે મારે કાંઈ તારી નોકરીની દરકાર નથી. અમારે તો ઘરનો મોટો વેપાર છે, પણ મારા કાકાએ કહ્યું કે નોકરીથી અનુભવ સારો મળશે, તથા દેશ જોવાશે, તે વધુ આગળ ખપ લાગશે, મોટે જ હું નોકરીમા રહ્યો છું પણ અપમાન ખમવા નહિ. હું ઉશ્કેરાઈ ગયો અને રાજીનામું આપી ચાલી આવ્યો છું.

શેઠ:—હે! શું? રાજીનામું આપી પણ દિધું?

હડીસીંગ:—કેમ કાકા, તમે આટલા ગભરાયલા કેમ જણાવ છો?

શેઠ:—કાંઈ નહિ ભાઈ, પણ અરે મહમદ! તેં શી ધાધળ માંડી છે? અને બધી વાત કોને કોને કહેતો રૂંધો છું? ચાલા નાદાન થવાય કે? ઇમાન નહિ રાખીયે કે?

મહમદ:—સાહેબ, ઇમાન તો મારા શિર ઉપર છે. પણ હવે તો ઘરમાં બાજરી થઈ રહી છે, અને મોટી ઉધાર આપવા ના પાડે છે. હુમેને મને આજ પણ જવાબ નહિ આપ્યો એટલે હું શું કરું? હું કયા જુકું બોલ્યો છું?

શેઠ:—પણ અલ્યા, તે કોને કોને બધી વાત કરી છે?

મહમદ:—સાહેબ, હું ગળડતો બહાર નિકળ્યો તેવામાંજ સામેથી, નગરચોકના મુનિમ વખતચંદ શેઠ મળ્યા તેમણે મને બધી વાત પૂછી. હું કહેતો હતો તેવામાં

તો હઠીસીંગ શેઠ આવ્યા, ને મને અહિં લઈ આવ્યા. શેઠ, તમે કાંઈ મારા વેરી નથી મને મારો પગાર આપો તો મારે શું કામ બોલવું જોઈએ ?

શેઠ:—મહુમદ અત્યારે આ રૂપિયો લઈના. એ પગારમાં નથી ગણવાનો અને કાલે બધાના પગાર ચૂકવી દેવાના છે.

મહુમદ:—અલ્લા તમારું લલુ કરે, સલામ શેઠ રજા લઉં છું.

હઠીસીંગ:—ઠાકા, મારાથી આ કાંઈ સમજાતું નથી. બધું શું છે ?

શેઠ:—મારું નશીબ, ભાઈ, તને બોલું ના આવે, માટે જુદું સમજાવી નોકરી લેવ ઠાવી, ત્યારે તું કાણનામું આપીને આવ્યો મહુમદે કહ્યું તે અક્ષર અક્ષર ખરું છે અને એમનો પગાર ચૂકવવા આ સોનાતું સાકળું ગણાવી નાંખવા જાઉં છું.

હઠીસીંગ:—પણ ઠાકા તમે તો મને કહ્યું હતું કે તમારો વેપાર ધીકતો ચાલે દે અને ગામમા પણ બધા એમજ કહેતા હતા.

શેઠ:—મને હુમેશ એમ આશા રહેતી હતી કે આ બરા બેહવારની કાંઈક કદર થશે અને તેથી ટેક અને આગર સાચવવા છળ કરતો હતો, દશ વર્ષથી દુનિયાને છેતરું છું પણ હવે હિંમતે નથી ને આશાયે નથી.

આમ વાતો ચાલતી હતી તેટલામા દાદર ખખડ્યો અને યુવાન નગર શેઠ અને તેમનો વૃદ્ધ મુનિમ વખતચંદ ઉપર ચઢી આવ્યા. શેઠે એક નિસાસો નાંખ્યો અને પધારો પધારો કરી નગરશેઠને પોતાની સાથે હિંચકા ઉપર બેસાડ્યા મુનિમ તથા ભત્રિજા સાથે ગાદી હતી તે ઉપર બેઠા.

શેઠ:—આપના પગલા મારે ત્યા, ક્યાથી ? કાંઈ કામ સેવા ?

મુનિમ:—શેઠજી નગરશેઠને ત્યાં, હાલમાં બે લગ્ન છે એમના નાના ભાઈ તથા બેનના લગ્ન ચેત્ર વૈશાખમા છે. શેઠની એવી ઈચ્છા થઈ છે કે, અસલી કારીગરીવાળા અને સુંદર માતનો જ, આ વખતે ઉપયોગ કરવો. આખા શહેરમા આપના ભેવો એ બાબતમાં કોઈ જાણકાર નથી. હાથવણાટના ઉંચા રેશમની કોરવાળા એક સો ધોતી જોડા, તથા એક સો ડુપટ્ટા જોઈએ છીએ. તથા એક કોડી ઉંચામાં ઉંચી કારીગરીની, સુંદર ભાતવાળી, અને કુમાસદાગ, ભારે મૂલની પટ્ટણીઓ જોઈએ છીએ અને બે કોડી ચાલુ બરની સાડીયો જોઈએ છીએ. આ બધું બે મહિનામાં આપી શકશો ?

શેઠ:—હાજી, નગરશેઠના હુકમ થાય અને કેમ તૈયાર કરી ના આપીયે ? પણ શેઠ સાહેબને વળી આ જુની ફેશન ક્યાથી યાદ આવી ?

મુનિમ:—શેઠ તો એ બાબતની ઘણી ખત રાખે છે. હાલમા વિલાયત ગયા હતા ત્યારે, એમણે ઘણું જોયું. લંડનમાં એક પ્રદર્શન થયું હતું, તેમાં બધો ઇંગ્લાંડની બનાવટનો જ માલ મૂકેલો હતો. તેની બાલુમા ફ્રાન્સની કારીગરીના થોડા નમૂનાઓ

હતા, તે ઉપરથી ઇંગ્લાંડના બેંકપારીઓએ ઘણી બુમરાણ કરી અને પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકોએ તે ઉપડાવી લીધા. વળી બેંકજીવનમાં, સાધારણ વર્ગની સ્ત્રીઓ દોરાની બુલ-લેસ-બનાવવાના હુલ્લરથી પોતાનું પેટ ભરે છે, પણ કારીગરીમાં ખીબા દેશોની લેસ કરતાં તે ઉતરતી હોવાથી, તેની ખપત બરોબર થતી નહોતી, અને અસખ્ય સ્ત્રીઓને પેટ ભરવાની પણ મુશ્કેલી નડતી હતી. આ વાત બેંકજીવનના રાષ્ટ્રીસાહિ-બની બાણમાં આવી, એટલે તેમણે બેંકજીવનની સ્ત્રીઓની બનાવટની લેસનું જ એક પ્રદર્શન કર્યું અને તેમાંથી ઘણા માલ ખરીદ્યા એટલું જ નહિ પણ થોડા દિવસ પછી તે લેસો લાગાડેલાજ કપડા પહેરીને બહેરમા ફરવા માંડ્યું. આ ઉપરથી ત્યાં આગળ તેની લેસ પહેરવાની ફેશન થઇ અને પરિણામે તે હુલ્લર ત્યાં આખાદ થયો અને ગરીબ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરી.

શેઠ—શાખાશ, શાખાશ, હું હવે સઘળી વાત સમજી ગયો છું; અને નગરશેઠને તૈયા મુનીમજીને ઘણા ધન્યવાદ આપુ છું. મારા કારીગર મહામહત્તા બળડાટથી ખરી સ્થિતિ મુનિમજીના કબજામાં આવી ગઇ અને નગર શેઠને તેમણે તે વાત બહેર કરી અને કુળવાન તે કુળવાન, બતભાઈનું દુ.ખ સહન ન કરી શક્યાથી આ મુકિત તેમણે કરી ભાઈ, તમે ઘણું સુખ ભોગવ્યો, આપજ અમારા નેતા છો, આપ જ ફેશનોના પાડનાર છો. તેને બદલે ગોરાઓની ભૂરકીમાં અંબાઈજી તેમની ફેશનો અહણ કરવાનું છેલું કેટલાએકને લાગ્યું છે. અમારો રજવાડો, અને અમારો શેઠીયા વર્ગ, તે જે ફેશન પાડશે તે પડશે. અમને સૂચનાઓ મળશે તો અમે પણ નવી ફેશનનો માલ તૈયાર કરી શકીશું. પણ આપ 'મરકાર નેતાપણું' વેગણું મુકી પાનર નકલ કરતા નહિ.

નગરશેઠ—મને નકામું માન આપ્યો નહિ. આપનો માલ જ એવો છે કે લેવાનું મન થાય. મેં જે સામાન ગણાવ્યો તે વાદ રહ્યા હશે અને દ્યો આ હુંડી રૂ. ૫૦૦૦) ની તેના મૂલ મઠે અગાઉથી આપી મુકુ છું કે પાછળથી માફ સામટી રકમ આપવી પડે નહિ. હવે રબા લઈશું. શેઠ કાઠ કામકાજ હોય તો ફરમાવતા રહેશે.

શેઠ—હઠીસીંગ ! આ મુનિંગે તદખીર કરી લાગે છે. હવે તારે મોકરી કરવા જવાની જરૂર નથી તારા અનુભવનો મને કાંઈક લાભ આપ. હાલના લોકોને પમંદ પડે તેવો માલ પણ આપણે કાઢવા પ્રયત્ન કરીશું.

*

*

*

નગર શેઠને ત્યાંના તે લગ્ન આખા ગામમાં ચર્ચાઇ રહ્યા હતા. વાતો ચાલની હતી કે નગર શેઠની જીદથીજ તેમના ઘરની સ્ત્રીઓએ મોટી પટ્ટણીઓ પહેરી હતી. આગેલા ઉપર પણ અસહી કારીગરીવાળા સેવા નાંખવામાં આવ્યા હતા. સમનના શરપાવમાં પણ બાધાને દેશમાં પોતી બેઠા, ચલોના હુપડા, અને સાડીયો,

અધુન હાથ વણાટનું મળ્યું હતું. તે પછીના બધા લગ્નગાળામાં નગરશેઠના ઘર જેવોજ માલ વધારે ઉપયોગમાં આવ્યો હતો.

હઠીસીંગ શેઠ હવે શાળાના કારખાનામાં પાવરધા થઇ ગયા છે. તેમણે ળેપારમાં નવો ઉત્સાહ, અને નવો સાહસ આણ્યો છે. મોટા શેઠ ફક્ત હવે સલાહ જ આપે છે. હુસેનને પાછી ત્રણસો કારીગરોના સુકાદમની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, શેઠની જુની હવેલીમાં પણ શાળાના ખર્ચાટ થાઈ ગયા છે, તથા રંગની તેજી આવી ગઇ છે. એમના સુતર, રેશમ, અને કસળ ત્રણે તારના કારખાના જેવા સેંકડો મુસાફરો આવે છે. મોટા શેઠ હવે નગરશેઠવાળો બનાવ, ઉપકારના ભારની વૃત્તિથી બધાને કહેવા માંડ્યો છે અને નગરશેઠની ચતુરાઈ ઉપર બધા આક્રીન છે, અને કહે છે કે નગર શેઠે તો ત્રણ તારના ત્રણ થાંભલા કર્યા, અને તે ઉપર આખું શહેર ટકાવ્યું છે.

આવાજ હજે આપણા મહાજનના, ગામના, અને સમાજના આગેવાનો,

કેશવપ્રસાદ ઇરાલાલ દેસાઈ.

દૂધની પરસ્પર સહાયકારક મંડળીઓ.

(CO-OPERATIVE DAIRY SOCIETY)

હાલમાં શહેરના વૈભવ લોગવતી પ્રવતને સ્વચ્છ દૂધ તથા ધી મળી શકતાં નથી, તેમજ જ્ઞાના બાળકોને સ્વચ્છ દૂધ જે તેમની જીંદગીના આધારભૂત છે, તે સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં મળી શકતું નથી તેથી પ્રજા નિર્ણય ધાય છે અને બાળકોમાં રોગનું ને મરણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. દૂધ સિવાય અજાવડું તે સાડું પણ અસ્વચ્છ દૂધ જે ક્રિયા વિરૂદ્ધ રાખવામાં ને વાપરવામાં આવ્યું હોય તે ખાવું કે ઉપયોગમાં લેવું તે વિષ સંગત છે. ૧૯૧૧ ની સાલમાં જાણ લાખ છોકરા અને જાણ લાખ છોકરીઓ આપણા દેશમાં જન્મ્યા તેમાં ૧૦ લાખ છોકરા અને ૮૫૫ લાખ છોકરીઓ. ખરબા દૂધથી અને દૂધ નહિ મળવાથી મરણ પામ્યાં. બીજા સુધરેલા દેશોની સાથે સરખાવતા હિન્દમાં એક દસકાની અંદર (૧૯૦૪-૧૯૧૩) એક વર્ષની અંદરના બાળકોનું મરણ પ્રમાણ ૧૦૦૦ નજમે ૨૧૭૫ હતું તે નીચેના કોષ્ટક પરથી જણાશે.

એક વર્ષના બાળકનું સરાસરી

દેશ.

દસ વર્ષમાં મરણ પ્રમાણ

રિમાર્કસ.

એક હજાર ઉપર.

ન્યુજીલૅન્ડ	૭૯	
સ્વીડન	૯૮	૧૮૯૪ થી ૧૯૦૩
સ્કોટલેન્ડ	૧૨૬	
ઈંગ્લાન્ડ ને વેલ્સ	..	.	૧૫૦	
બાપાન	૧૫૦	૧૮૯૨ થી ૧૯૦૩
લંકા	૧૬૯	
મુશીઆ	૧૯૭	
હિંદુસ્તાન	૨૧૭.૫	૧૯૦૪ થી ૧૯૧૩

ઉપરના કોઠા પરથી જોઈ શકાશે કે જે દેશની પ્રજાને સ્વચ્છ દૂધ ને ઘી વગેરે ગળ્યે મળતાં અને ગાયના રક્ષણને માટે જેની વસ્તી અને રાજ પંકાએલ હતા અને જેના આધારે દેશમાં સ્મૃતિ—સંપત્તિ વગેરે વારુ કરતું અને જે પ્રજા શારીરિક ને આધ્યાત્મિક શક્તિમાં મર્વોપરિ ગણાતી તેની પ્રજા આજે વૈભવમાં મળ માણવાથી બાળકોના ભોગના કારણે રૂપ થઈ છે ને દેશની પ્રજાને પાયમાલ થતી સઉ જોવે છે છતાં પણ ભાર નિંદામાંથી જાગવાની ઈચ્છા પણ જણાતી નથી વાહુરે! વૈભવી માયાની જાલ ને શહેરી જીવનની ગંડીહારી!

નીચેના કોઠા હિંદના સુખ્ય શહેરોનું ૧૦૦૦ જન્મે મરણ પ્રમાણ સાલ સાથે બતાવે છે

સાલ	મુંબઇ	દીલ્હી.	કલકત્તા.	મદ્રાસ.
૧૯૦૪	૪૫૬.૨	૩૩૬.૪	૨૯૭.૪	૨૮૦.૯
૧૯૦૫	૫૫૭.૧	૩૪૦.૭	૩૧૭.૧	૩૧૬.૩
૧૯૦૬	૫૩૪.૭	૪૪૫.૧	૩૪૦.૮	૩૪૧.૨
૧૯૦૭	૪૨૩.૬	૩૬૪.૮	૨૯૩	૨૭૦.૭
૧૯૦૮	૪૫૦.૧	૫૦૦.૧	૨૬૯.૬	૨૬૯.૩
૧૯૦૯	૪૦૪.૭	૩૬૦.૫	૨૬૮	૨૬૫.૦
૧૯૧૦	૪૧૩.૯	૩૫૫.૦	૨૭૩.૫	૨૬૪.૧
૧૯૧૧	૩૭૯.૮	૪૧૮.૨	૨૫૧.૬	૩૦૫.૧
૧૯૧૨	૪૪૮.૨	૩૭૨.૭	૨૫૭.૫	૨૮૦.૪
૧૯૧૩	૩૮૧.૧	૩૧૬.૯	૨૭૪.૮	૨૬૩.૪
સરેરાશ.....	૪૪૫.૨૪	૩૮૧.૩૪	૨૮૪.૫૪	૨૬૭.૩

હિંદના ચાર મોટા શહેરોના બાલકોના મરણ પ્રમાણના આંકડા સરખાવતાં મુંબઈની વસ્તીમાં મરણ પ્રમાણ વધારે છે ને કલકત્તામાં સર્વેથી થોડું છે, તેમ કહી શકાય તો આપણને-મુંબઈ શહેરમાં તથા મુંબઈ ઇલાકામાં સ્વચ્છ દૂધની ખામી જરૂરી-આત છે, અને તે મેળવવા માટે સહાયકારક મંડળોની સ્થાપના વિશેષ પ્રમાણમાં થવી જરૂરી છે.

આવા મંડળોની પહેલ વહેલી સ્થાપના સ્વીટઝર્લેન્ડમાં આવેલા કીસેન (Kiesen) નામના ગામમાં થયેલી હતી, જે વાતને આજ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ થયાં છે. તેના પછી ડેનમાર્કની પ્રજાએ સંસ્થાનો લાભ જોઈને ૬૦-૬૫ વર્ષ પછી ભગૃતિમાં આવી અને ડેરી ઇંચની કહાડવા લાગી અને ત્યાર પછી સુરોપના ધીબ દેશોમાં તેના બહોળો વિસ્તાર થયો. - ૧૯૧૨ ની સાલમાં સુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં લગભગ ૨૦, જર્મનીમાં લગભગ ૩૫૦૦, સ્વીટઝર્લેન્ડમાં લગભગ ૨૦૦૦, ડેનમાર્કમાં ૧૨૦૦, ફ્રાન્સમાં ૭૦૦, અને આયર્લેન્ડમાં ૪૦૦ મંડળીઓ હતી.

હિંદુસ્તાનમાં આજથી લગભગ ૧૨ વર્ષ પહેલાં સરકારી મંડળોની સ્થાપનાની હીલચાલ શરૂ થઈ અને હાલ લગભગ ૧૫૦૦૦ થી વધારે મંડળીઓ હસ્તીમાં છે, જેમાં ૭૦૦૦૦૦ (સાત લાખ) સભાસદો છે અને તેમનું કુલ ભડોળ ૭૭ લાખ રૂપિયા જેટલું અંકાયેલું છે. મુંબઈ ઇલાકામાં આ સોસાયટીને હેતું સફળ પડ્યો છે ને આગળ વધતો જાય છે હાલમાં ૭૦૦ સોસાયટી ૬૮૦૦૦ સભાસદો અને ૬૬ લાખનું ભડોળ છે, તે પૈકી દૂધની મંડળીઓની નીચે પ્રમાણે છે.

સભાસદોની સંખ્યા. થાપણ.

૧ અલીબાગ ડે-ઓપરેટીવ ડેરી સોસાયટી	લીમીટેડ	૩૫	૧,૧૫૨-૮-૦
૨ બેલગામ	"	૨૪
૩ થાણા	"	બાણુવામાં નથી	
૪ ગોમતીપુર	"	"	
૫ ભાન્ડુપ	"	"	

અલીબાગની સોસાયટી વધારે સારી છે અને જાણુવા જેવું કામ કરે છે તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે. બીજી બે સોસાયટી શરૂઆત કરતી હોવાથી તેના સંપૂર્ણ આંકડા તથા હકીકત મળી શકતા નથી. અલીબાગની સોસાયટી વેસવી ને મૂળા નામના બંને માઇલ દૂર આવેલા ગામોમાંથી દૂધ એકઠું કરે છે તે ગામની નજદીક ૩૩૮૦ ખેતીને હારને રહેલા માટે આરોગ્યના નિયમ પ્રમાણે સુપર ઘાંધિલાં છે. કેટલાક સભાસદો પોતાનાં જનાવડોને ઘેર જ રાખે છે. પશુ બને વખતે હોહવાને માટે અહિં લાવવા પડે છે. ત્યાં સ્વચ્છ વાસણોમાં મેનેજરની દેખરેખ નીચે તે કામ થાય છે. દરેક સભાસદને એક પહોંચ આપવામાં આવે છે, જેમાં તેનું દૂધ નોંધી આપવામાં આવે છે. બેશું કરેલું દૂધ મોટા સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી તાણું વાત્રી શહેરના બાહકોને પહોંચતું

કરવામાં આવે છે. દોહતી વખતે આંચળ ખરોખર સ્વચ્છ પાણીએ સાફ કરવામાં આવે છે. ગ્રાહકોની સંખ્યા ૭૬ છે અને ૧૯૧૫ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ૨૭૦૦ શેર દૂધ તેમને પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું.

બેલગામમા ગવળી લોકો પોતાના ઢોરોને દોહવાને વખતે નિયત સ્થાને લાવે છે ને નિયમ પ્રમાણે સ્વચ્છ રીતે દૂધ મંડળીના મલસદોને સોંપે છે, ને માસિક ૩૫૦૦ શેર દુધની ખપતી થાય છે.

આ સિવાય હિંદમાં—લખનૌ, જનારસ, હુમલી, મધ્ય હિંદુસ્તાન અને પંજાબમાં પણ આવાં મંડળો છે.

મંડળીનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે, (૧) સ્વચ્છ ને પૂરતું દૂધ પૂરું પાડવું. (૨) ગવત્રી વગેરે દૂધ વેચનારા લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી. (૩) સારાં ને દૂધાળ ઢોરોને ઉછેરવાને ઉત્તેજન આપવું (૪) ગવ્ય પદાર્થો સોંપાં ને સારાં મળી શકે.

૧. દૂધ વેચનાર ગવત્રી લોકોને પોતાનો માલ સ્વચ્છ કેમ રાખવો તે જ્ઞાન હોતું નથી. દૂધમાં કયા પદાર્થો છે, અને તેને હાલની સ્થિતિમા રાખવાથી શું નુકસાન થાય છે, તેનું બીજકુલ જ્ઞાન હોતું નથી. દોહતી વખતે ગાય ભેસના આચળ સાફ કરવાં, પોતાના હાથ ધોવા, જે વાસણમા દોહવું છે તે વાસણ સ્વચ્છ કલાઈવાળું રાખવું વગેરે કોઈ જાતના નિયમ તેઓ પાળતા નથી. દોહવાનાં ઠામ પીતળનાં હોય છે, અને તે પુરતાં સાફ હોતાં નથી જેથી દૂધમા તેની અસર થાય છે. સ્વચ્છ પાણીએ ધોવાવા ન્હંધએ તે ન કરતાં જરા તરા વીછળી ઉપયોગમાં લે છે. દોહવાયા પછી તેઓ ગમે તેવી ગંધાતી કે માખીઓ બળુબળવી હોય તેવી જગાએ દુધ ખુલ્લું મૂકી રાખે છે જેથી આસપાસની ખરબ હવા દુધમાં પેસે છે ને માખીઓ ખરાબ વસ્તુઓના રજકણો દૂધમા પાડીને મિશ્ર કરે છે ને ઘણી માખીઓ તેમાં રામશરણુ પણ થાય છે. કેટલાક લોકો દૂધમાં પાણીનો ભેગ કરે છે ને વધારે ને વધારે પેસાનો લોભ કરવા જાય છે. કેટલાકો તેમાં શીગોડનો કે તેવો બીજો આટો કે પદાર્થ નાખી 'દૂધનું' સત્વ બગાડી વધારે પેસા લેવા યુક્તિ કરે છે. કેટલાક દુધ ઉતું કરી તેમાંથી મલાઈ કાઢી લે છે અને પાછળનું પ્રવાહી સત્વ વિનાનું દૂધ વેચે છે કેટલાકો વાસી દૂધ સાચવી રાખી અને તે પણ ખરાબ જગ્યાએ સારી વ્યવસ્થા વિના રાખી તે વેચે છે.

૨. ગવત્રીઓમા સંપ હોતો નથી. સાથે મળી તેઓ માલ ખરીદ કરતા નથી. પેસાની જરૂર પડે ત્યારે મારવાડી લોકો પાસેથી ભારે વ્યાજે નાણાં લાવી પોતાનો વ્યવહાર દૂકે દૂકે નાણે ને ખરીદીએ ચલાવે છે. હિસાબ કિતાબનું સારું જ્ઞાન ન હોવાથી લેવડ દેવડમાં તેમને નૂકસાન ખમણ પડે છે ને હમેશા દેવાદારની સ્થિતિમાં રહેતા હોવાથી પોતાના ધંધામાં નીતિથી લાભ નથી એમ સમજી દૂધમાં બગાડો કરે છે, ધંધામા નિરૂત્સાહી થાય છે ને સારી સ્થિતિમાં આવી શકતો નથી અને બીજી પાસ પ્રજાને ખરાબ દુધ મળે છે.

૩. આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોવાથી ઢોરને પૂરતો પૌષ્ટિક જોરાઈ તેઓ આપી શકતા નથી. તેમને માટે સારી જગા કે હવા ઉત્તમવાળા મકાનો, તે સાફ રાખવાને પાણીની સગવડો, દરદ માટે ઇલાજ વગેરે કંઈ તેઓ મેળવી શકતા નથી; તેથી ઢોરો પણ દુર્બળ ને રોગી હોય છે અને તેનું દૂધ ખાનારને પણ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ ઢોર મરી ગયા પછી પોતાનો ધધેર ચલાવવાને સારાં ઢોર લેવાને નાણું ન હોવાથી ગમે તેવા હલકી કિંમતનાં ઘરડાં ને રોગી ઢોર તેઓ વેચાતાં લે છે તેમ જ જે નાનાં પાડા પાડી કે વાછરડાં હોય છે, તેમને પોતાના પ્રમાણથી સારી રીતે તેઓ ઉછેરતા નથી, જેથી તે પણ ખરાબ સ્થિતિમાં આવે છે.

૪. ઉપરનાં ઘણાં કારણોથી આપણી પ્રજાને ધી-દૂધ સારાં મળતાં નથી, તેમ જ કેટલીક જગ્યાએ આપણા લોકો કે પરદેશી લોકો ડેરી કંપની કાઢી એકલથુ વેપાર કરી દૂધમાંથી માખણ કાઢી લઈ બાકીનો પદાર્થ કેમીન બનાવવાને રાખી, આપણા જરૂરીયાતના જોરાઈ પર પોતાના સ્વાર્થને માટે તરાપ મારે છે. કેસીનના કારખાના આણુંદ્રમાં છે, ને અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ સામાન્ય લોકોને માખણવાળું દૂધ મળે છે, ફક્ત પૈસાદાર લોકોને જ મોઢે લાવે સાફ દૂધ મળે છે.

આ કાર્ય શરૂ કરવા માટે જે બાબત તરફ લક્ષ રાખવાનું છે:—

૧. ગવણી લોકો જેઓ સભાના માણસો છે તેમની પાસેથી દૂધ લેવું કરી લેવું.

૨. આવેલા દૂધને શહેરના ગ્રાહકોને પૂરું પાડવું કે માખણ વગેરે પદાર્થ ઉત્પન્ન કરી તેની વ્યવસ્થા રાખવી. ખેડૂત વર્ગ અથવા ગવણી જે મંડળમાં નેડાવા ઇચ્છતા હોય તેમણે દરેક જણે ઓછામાં ઓછા સારા ૩ ઢોર-લેસો ખરીદવાં જોઈએ, અને તે માટે મંડળ તરફથી તેમને પૈસા ધીરવામાં આવે, અને તે પૈસા તેના હુમેશના આવતા દૂધની કિંમતમાંથી ધર અર્થનો તથા બીજા પરચુરણ અર્થનો હિસ્સો બાદ કરી જમે કરતાં જ્યો જોઈએ. ઢોરને સારી જગ્યાએ રાખવાને માટે મ્યુનિસીપાલિટી કે લોકલ બોર્ડ તરફથી મફત અથવા ઓછા દરે મંડળને જમીન મળવી જોઈએ, અને તેના પર યોગ્ય વ્યવસ્થાવાળા ડુંપડાં, પાણીનું સાધન અને જનવરોને ખોવા માટેના ખડ વગેરેની સગવડ કરવી જોઈએ. રક્ષકો રહી શકે તેવા ડુંપડાં પણ બાધી આપવા જોઈએ. જે બામ ન જાની શકે તો દરેક સભાસદ પોતાના ઢોરો ઘેર રાખે તો પણ ચાલે. માત્ર બંને વખતે દોરવાનું કામ મંડળના કામદારની દેખરેખ નીચે અમુક સ્થળે રાખવું જોઈએ.

દૂધની તૈપાસ રસાયનિક રીતે-શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ મુજબ ૩-૫ દિવસ ને અંતરે અથવા પ્રથમ હમેશાં અવશ્ય થવી જોઈએ જેનું દૂધ તાવ વિનાડું-મોણું પડતું હોય, તેને જોરાઈ આપવાને સૂચના આપી પૂરતી દેખરેખ રાખવી જોઈએ. જોરાઈને માટે મંડળ તરફની ગોઠવણ વધારે હિતકર છે. મંડળે સામગ્રી કપાસીયા, ઓળા ખાણ, વગેરે જથ્થાબંધ લાવી રાખવાં, અને બધાને જોઈતા પ્રમાણમાં

વહેચી આપવાં ને તેની કીર્તન તેમને ખાતે લખવી. આથી માલ સસ્તો પડે છે. આમાં પ્રત્યક્ષ નફો તેઓ જોઈ શકે છે, સહકારી તત્વના ફાયદા સમજે છે, વેપારીના દેવામાંથી બચે છે, ને સારો ખોરાક જનાવરોને મળી શકે છે. તેમજ ઢોરોના રોગના ઉપાય તથા અટકાવવાના ધંધાઓને માટે, તેમજ ખરીદ કરતી વખત પરીક્ષા માટે, ચાલાક અનુભવી સલાસદ મળી શકે તો ઘણું સારું. પણ તેવા માણસો ન હોય તો પશુ વૈદકશાસ્ત્રમાં પાસ થયેલ અનુભવી ડોક્ટરની ગોઠવણ રાખવી જોઈએ. તે અમુક નિયમિત દિવસોએ દરેક ઢોર તપાસી જાય ને લોકોને તેની સ્થિતિ સમજાવી જાય આ જ ને ગોઠવણો યુનિસીપાલીટી તરફથી સહેજ બની શકે તેની હોવાથી અર્થાળ વાત નથી.

આવેલ માલને મંડળીના માણસો દ્વારા શહેર કે ગામડાના આહુકોને પહોંચાડવાને ગાડી કે રેંકડી વગેરે માધ્યમ રાખવા અને રસ્તામાં બગાડ ન થાય માટે દૂધના મોટા વાસણોને તાળાં અને સીલ કરવાં જોઈએ દરેક આહુકોને ખાતે નિયમિત રકમ લખાય, અને તેનો માસિક હિસાબ તુરત ચૂકવી મંડળના કામમાં આગળ વધી શકાય. ગવલી કે ખેડુત પોતાનું દૂધ કાવડમાં કે માથે ઠામ લઈ વેચવા જતાં જે મુશ્કેલી હતી, તથા હિસાબની ખરીદી વગેરેની જે અડચણો હતી તે તેથી દૂર થશે. પોતાના પૈસા ચોખ્ખી રીતે વખતસર મળવાથી તે ઉત્સાહી થશે ને દેવામાંથી મુક્ત થવાથી બીજા માણસો તેમાં જોડાવા ઇચ્છા કરશે.

જો દૂધ ન વેચવામી આવતું હોય તો યંત્ર દ્વારા તેની મલાઈ કાઢી માખણ બનાવી તેના રુખા કે ઘી વેચી શકાય અને બાકી રહેલા પદાર્થનું કેસીન બનાવી શકાય છે. આવો પ્રયોગ આણંદમાં થાય છે

ઉદાહરણ અને આંકડા માટે નીચેની ગણતરી ઉપયોગી થશે. તે એક માણસની ત્રણ ભેંસના હિસાબે છે પણ જો તે સહકાર મંડળથી શરૂ કરવામાં આવે તો કેટલો લાભ થાય તેનો ખ્યાલ કરી શકાશે

આવક	ખર્ચ.	વર્ષ એકનો
૬૦૦-૦-૦ દૂધના માસ આઠના કિંમત	૩૦૦-૦-૦ ત્રણ ભેંસોની ખરીદીના	
શેરના આના એક લેખે.	૧૮-૦-૦ વ્યાજના	
૪૦-૦-૦ ખાતરના વર્ષ ૧ ના	૪૦૦-૦-૦ ઘાસ ખાણ વગેરેના	
૩૦-૦-૦ ન્હાનાં પાડા પાડીની કિંમતના	૬૦-૦-૦ માણસનો ખર્ચ	
	૭૭૮-૦-૦	
૬૭૦	૧૬૨-૦-૦ નફો	
	૬૭૦-૦-૦	

ઉપર લખેલા હિંમાળમાં અઠ માનવું દૂધ ગણેલું છે. લેસોની કીમત વધારેમાં વધારે આંકેલી છે. ૩ ૭૫-૮૦ માં ઘણીજ મારી લેમો મળી શકે. સાચી દેગાણુ લેસો સાજ સવારનું મળી ગામ મળુ દૂધ ઓછામાં ઓછું આપે છે. હિંમાળમાં માત્ર ગામ મળુ ગણેલું છે. કદાચ હાલની લેમો તેટલું ન આપે પણ ટકે અડધો મળુ દૂધ કરનારી લેસો જો મેલી છે તો રોજનું ૧ મનુ દૂધ મળે તે ૩ ના ની કીમતનું થાય તેવી લેસના હિંસાળે ઘણો જ ફાયદો થાય છે માત્ર ચારવાર, માચવણ, જોતકી અને કરકસર પર વધારે આધાર રાખે છે. તો જો આવા મડળો હોય તો ઘણો જ ફાયદો થાય એ દેખીતું છે

નાગરદાસ હરિશંકર પાઠક.

સામ્રાજ્યના બંધારણમાં હિન્દુનું સ્થાન.

(૧.)

સામ્રાજ્યપરિપદ્ધતિ ઇતિહાસ.

વિશ્વક પહેલા સામ્રાજ્ય હતું તેવું સુલેહ પછી નહિ રહે એ વાત તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. સન ૧૯૧૪ ના જુલાઈ માસ પહેલા જો કોઈએ એમ માન્યું હોત કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે ઘણાં ગળણ રાજ્યો સુદ્ધ કરશે તો તેના જુદાં જુદાં અંગો વિખરાઈ જશે અને ઇતિહાસના આખા ક્રમમાં વિકસેલું ઓછામાં ઓછા બ્રાહ્મણવાળું મહાન રાજતત્ત્વ અંત પામશે કોઈ વિચારવત રાજપુરૂષો આશ્ચર્ય પામત નહિ પણ સુદ્ધ શરૂ થતાં તો સંસ્થાનો અને હિન્દુ ઇંગ્લડથી ભેદભાવ રાખવાનો વિચાર પણ ન આણીને શત્રુદળ સામે રણશેત્ર ઉપર લડતા સામ્રાજ્યની ભાવનાથી વિશેષ કરીને મ'ધ્યાં—શિથિલ રાજકીય એકતા ખંરી ગણીને પ્રસંગે નાટ થવાને બદલે મન અને હૃદયના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમાં જળને વસી—એ ઇતિહાસનો એક મહાન અમતકાર છે. વિચાર અને વૃત્તિમાં થયેલો આ ફેરફાર જેમ લગાઈ દરમ્યાન તેમ લગાઈ પછી વાસ્તવિક સ્વરૂપ લેશે, અને તેથી જેમ સામ્રાજ્યના અભિયુક્ત વિજય માટે તેમ તેની નવી પુનઃવ્યવસ્થા માટે બ્રિટિશ રાજપુરૂષો તેમજ સંસ્થાનોના પ્રધાનો, હિન્દના દેશી રાજાઓ તેમજ શાહીશ પ્રભાવનો આતુરપણે વાટ જુએ છે.

સામ્રાજ્યની નવી વ્યવસ્થા દેવી થશે? તેમાં હિન્દને શું સ્થાન મળશે?—આ ગંભીર પ્રશ્ન આપણા હૃદયમાં વારંવાર ધોળાય છે સવાલ જેટલો સ્વાભાવિક છે, તેટલોજ ઉત્તર કઠિણ છે, અને છતાં તે મળ ધમાં જે ચોજનાઓ રચવામાં આવે છે, તેની પરીક્ષા કરવામાં અને તેમાં હિન્દની પદવીને બગબર સમજવામાં આપણે જેટલો અમ્મ લઈએ તેટલો ઓછો જ છે

હવે, હિન્દની રાજકીય સ્થિતિ બે રીતે સુધરી શકે: (૧) આંતર વ્યવસ્થામાં સ્વતંત્રતા—સ્વરાજ્ય મળવાથી અને (૨) આખા સામ્રાજ્યને લગતા પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે જે રાજ્ય ધારણ રચાય તેમાં હિન્દને માનમર્યુ પદ મળવાથી આમાંના પહેલા સુધારા તરફ આપણું ધ્યાન લગાઈ શકે થયા પછી તરત જ એ આવું છે, અને દેશના પ્રતિનિધિરૂપ બે મહાન રાજકીય મંડળોએ—કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગ—ધણે જ સંગીન વિચાર કરીને સ્વરાજ્યની એક યોજના બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ અને પ્રજા આગળ રજૂ કરી છે પણ તે સાથે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે બીજા પ્રકારના સુધારા તરફ અત્યાર સુધી આપણું ધ્યાન થોડું જ અંશે દોરાયું છે અને છેલ્લા એક બે માસમાં કેટલાક ખાસ પ્રસંગો બન્યા ન હોત તો કદાચ આપણે લગભગ છેવટ સુધી તેની ઉપેક્ષા કરી હોત પણ આપણા સફલાગ્યે તાજેતરમાં ઓછામાં ઓછા એવા બે બનાવો થયા છે કે જેથી આપણે સામ્રાજ્યના સવાલ વિષે સુધુષ્ટિમાંથી ભગ્યા છીએ. પ્રથમ કારણ તો મી લાયન કર્ટીસની ચળવળ અને ખાસ કરી તેમનો પ્રકટ થયેલો ખાનગી પત્ર, એ છે “સામ્રાજ્યનો મહાપ્રશ્ન” (The problem of the commonwealth)—એ વિષે મી કર્ટીસનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયે થોડા વખત થયો છે અને તે પછી તેઓ પોતે હિન્દમાં આવ્યા હતા; છતાં પણ એમ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય કે જો તેમનો ખાનગી પત્ર—અને તે પણ કોંગ્રેસને અણીને વખતે—પ્રકટ થયો ન હોત તો સામ્રાજ્યના ધારણનો વિચાર કરવાને આપણે હાલ પણ તત્પર થયા ન હોત. મી. કર્ટીસની જે વિચારમરણિ અને અતિમ નિશ્ચય આ પત્રમાં માલૂમ પડે છે તે તેમના પુસ્તકમાં પણ ઘણા જ વધારે વિસ્તારથી જણાવેલાં છે, ઉલટું કેટલીક બાજતોમાં તો પુસ્તકના કરતા આ પત્રમાં ઠાંઠક વધારે ઉદાર વિચાર પણ દર્શાવેલા છે. પણ હિન્દની મધ્ય આફ્રીકા માં સરખામણી, હિન્દમાં લોહી રેલાય એ જોખમ વેરીને પણ અમુક ગત્તનીતિ અમલમાં મૂકવાનું સૂચન અને—સૌથી વધારે—મી. કર્ટીસ હિન્દના લોકોને પૈમે હિન્દી સરકારની મહેમાનગીરી લોગવીને હિન્દની રહામે મોટું કવત્રું કરે છે એ દેખાવ—આ સર્વે જોઈને આપણા મંડળો અને પત્રો સફળા ભગ્યા છે, અને મી. કર્ટીસે તેમજ બીજા લેખકોએ સામ્રાજ્યની જે યોજનાઓ રચી છે, તેની ચીણી તપાસ કરવાને તૈયાર થયાં છે.

આપણી જાગૃતિનું બીજું કારણ એ છે કે, લગાઈ દરમ્યાન તેમજ લગાઈ પછી ઉપજતા કેટલાક મહાન સવાલો વિષે મસલત કરવાને સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓની એક ખાસ પરિષદ આ માસમાં લંડનમાં ભરવામાં આવનાર છે. આ પરિષદની આ સામાન્ય સભા નથી તો પણ હોર્ડ હોર્ડ જની સગકારે સ્વીકારેલા ઠરાવ સુગમ હિન્દના પ્રતિનિધિને તેના કાર્યમાં પહેલી વાર દાખલ કરવામાં આવનાર છે એ જાણીને આપણી આતુરતા વધી છે. આ વિષે ખગર પણ લખનારોમાં કોંગ્રેસ મળી હતી તે વખતે જ આપણને પહોચી અને તેથી તેની અમરમા ઘણો વધારો થયો છે. હિન્દના ખરા પ્રતિનિધિ તરીકે હિન્દી વલ્લર જ તે પરિષદમાં વિરાજશે અને સર મત્યેન્દ્ર સિંહ, વિકાનેરના મહારાજા અને સર જેમ્સ મેરટન તેના મલાહકાર તરીકે જ કામ કરશે એ જોઈને આપણું મન કંચવાયું છે. પણ

તેથીજ લગાઇ પછી સ્વાજાના અંધારણમાં હિન્દની પદનીનો ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવાને આપણું મન તલપે છે.

આમ વિગ્રહના પ્રસંગથી તેમ જ આ બે ખાસ જનાઓથી ઉત્તેજિત થઇને આપણે સામાજ્યની દૌર્ઘ્ય યોજના તરફ વળીએ તે પહેલાં સામાજ્યના સવાયો વિષે મનસત કરવાને જે સંસ્થાઓ આત્યાર સુધીમા ઘડાઇ છે, તેના ઇનિફારસનું સંક્ષેપમા અવલોકન કરવાની જરૂર છે; કારણ કે ભૂતકાળના અનુભવદીપ-શિવાય ભવિષ્યના અંધકારમય માર્ગમા આપણે બાગ્યેજ ચોક્કસ પગલે ચાલી શકીએ. આવી સંસ્થાઓ બે છે: (૧) સામાજ્ય પરિષદ અને (૨) સામાજ્યના રક્ષણ માટે નીમાએલી કમિટી (Imperial Defence Committee). સામાજ્યપરિષદનો વિકાસ પ્રથમ તપાસીશું.

સંસ્થાનોની પરિષદ.

સામાજ્યપરિષદ સન ૧૮૮૭ માં સંસ્થાનોની પરિષદ રૂપે પહેલી વાર મળી હતી. તેની ઉત્પત્તિમા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે બે સંયોગો મળ્યા હતા. પ્રથમ તો ૧૮૮૫ માં રૂશીયાની આગળ પડતી રાજનીતિથી યુદ્ધ થવાનો મંભજ જણાયો હતો અને પરિણામે સ્વરાજ્ય ભોગવતા સંસ્થાનો તરફથી આ પ્રમ ગ માટે તૈયાર થવા માટે નલાહની માગણીઓ પ્રિટન પાસે વારંવાર આવવા લાગી. આથી તરત જ કેટલાક ઇંગ્લેજ અમલદારોની એક કમિટી સંસ્થાનોના રક્ષણ માટે નીમવામા આવી આ પ્રમ ગ વધારે વિશાળ રચના અને સંસ્થા માટે પણ અનુકૂલ હતો અને ૧૮૮૭ માં વિક્ટોરિયા રાણીની જીવીડીને વખને જ્યારે બધા સંસ્થાનોના રાજપુરુષો લંડનમા આવ્યા હતા તે વખતે સંસ્થાનોની પહેલી પરિષદ ભરવાની તક લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ લીધી

સામાજ્યની એકતા પોષવાને એક મહામ ઉદ્દેશની આ અરમામાં (Imperial Federation League) સ્થાપના એ આ પરિષદનું ણીજી કારણ હતું. ૧૮૮૪ માં મી. ફૅર્સ્ટરના પ્રમુખપણા નીચે આ મંડલ સ્થપાયું હતું અને “આખા સામાજ્ય માટે એકત્ર રાજસત્તા સ્થાપીને તેની કાયમની એકતા વિકસાવવાનો” તેનો હેતુ હતો. તેમાં ઘણા મોટા રાજપુરુષો જોડાયા હતા અને તેની શાખાઓ કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલીયા અને ન્યુઝીલેન્ડમાં સ્થપાઇ હતી. તેના પ્રતિદ્વાસની વિગતોમાં અને તેના જુદા જુદા સિદ્ધાન્તોમાં અડીઆ ન જતા ફક્ત એટલું જ જણાવીશું કે તે ૧૮૯૪ માં વીએસાઇ ગયું ત્યાં સુધીમા તેણે ઘણી અસરકારક અગવળ કરી હતી, અને તે પછી પણ તેના ઘણા સંસ્કારો કાયમ રહ્યા છે.

પહેલી પરિષદમાં જ ઇંગ્લેન્ડ અને સંસ્થાનોના દૃષ્ટિગિન્દુ વચ્ચે ભેદ જણાયો હતો. એક પાસે પ્રિટિશ રાજપુરુષોએ સામાજ્યના રક્ષણના સવાલને પ્રાધાન્ય આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે રીતે સંસ્થાનો ઉપર ઇંગ્લેન્ડનો કાબુ વધે એવી દોઢ સામાજ્યની યોજનાનું સૂચન કર્યું. બીજી પાસે ન્યુસાઉથવેલ્સે (ઑસ્ટ્રેલીયાના મુખ્ય પ્રાંતે) આવી દોઢ પણ ચે જના કબૂલ ન કરવા પોતાના પ્રતિનિધિઓને ખાસ સૂચના આપી હતી અતે આ બેઠકનું એક જ પરીણામ આવ્યું કે ઑસ્ટ્રેલીયાની પાસેના સમુદ્રમા નૌકાસૈન્યનો

એક વિભાગ રાખવાનો અર્થ બ્રિટનને આપવા ઑસ્ટ્રેલીઆનાં બંધા સંસ્થાનોએ ઘણી રગઝગ પછી ઠબૂલ ઠકું.

કેનેડાની સરકારના આમ ત્રણથી બીજી પરિષદ ઓટાવા ખાતે ૧૮૬૪મા મળી. તે વખતે કેનેડામા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સાથે વેપાર સંબંધી સંધિ કરવાની દરખાસ્ત જોરજોરે ચર્ચાની હતી, પણ તે છેવટે મજબૂત લડન પછી નિષ્ફળ થઈ હતી. આથી ત્યાના પ્રધાનોને લાગ્યું કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા વિભાગ વચ્ચે વેપાર માટે કાંઈ લાભદાયક યોજના કંઈ શકે તો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સાથે વેપાર સંબંધી મંધિ કરવાની લડત ફરીથી જાગે નહિ. સંસ્થાનોની આ પરિષદમા આ પ્રશ્ન ચર્ચાએ અને ઇંગ્લંડથી કેનેડાને રસ્તે ઑસ્ટ્રેલીયા જાય એવી આગમોટો ચકાવવાનું અને તાર નાખવાનું નક્કી થયું. પણ તેનું વાસ્તવિક પરિણામ કંઈ આવ્યું નહિ.

વિક્ટોરીયા રાણીની કાયમી ન્યુબીલીને પ્રસંગે મી. એમર્લેને ત્રીજી બેઠક ૧૮૬૭ મા ભરી અને ૧૯૦૨ મા પોતાના પ્રમુખપણા નીચે તેમણે ચોથી બેઠક મેળવી. આ જનને પ્રશ્નગોએ આખા સામ્રાજ્ય માટે વેપારમા પરસ્પર સંરક્ષણની પોતાને મન જમતી યોજના તેઓ પરિષદ આગળ રજુ કરી શક્યા નહિ કારણ કે બીજા પ્રધાનો તેની વિરુદ્ધ હતા અને બીજી પાસ સંસ્થાનો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અર્થમાં કંઈક ફાળો આપે એ હેતુથી તેમણે સામ્રાજ્યની એક કાયમી કારોબારી સત્તા સ્થાપવાની જે દરખાસ્ત મૂકી તેનો ઑસ્ટ્રેલીયા અને કેનેડાએ સંતકાર કર્યો નહિ. કારણ કે તે સભાનો અંકુશ પડતા પોતાની સ્વતંત્રતાનો તંમને કેટલેક અંશે ભોગ આપવો પડે.

આ પછી સામ્રાજ્યના બંધારણનો સવાલ વિસારે પડ્યો નહિ. મી. એમર્લેનનું સ્થાન લેનાર મી. લીટલટને, સંસ્થાનોના પ્રધાનોને એક પત્ર લખી પૂછાવ્યું કે સામ્રાજ્યની એક કારોબારી સભા અને તેને અંગે કાયમના અધિકારીઓની ઑફીસ સ્થાપવા વિષે તમારો શો મત છે? આ સૂચનાને જ્યારે કેટલાંક નાનાં સંસ્થાનોએ વધાવી લીધી, ત્યારે કેનેડા અને ઑસ્ટ્રેલીયાએ તેનો અણગમો જણાવ્યો. પરિણામે જ્યારે ૧૯૦૭ મા પાચમી પરિષદ ભરાઈ ત્યારે એ ત્રીજા મતભેદ જણાવ્યો કે જ્યારે બ્રિટિશ સરકારને ફક્ત સલાહ જ આપવાને એક સામ્રાજ્યની મહત્તી સ્થાપવાની બ્રિટિશ સત્તાધીશોની ઇચ્છા હતી ત્યારે સંસ્થાનોના રાજપુરોને તો એવી મંત્રણી જોઈતી હતી—અને ઑસ્ટ્રેલીયાના પ્રધાન મી. ડીકીને એવી દરખાસ્ત પણ રજુ કરી હતી કે—જેમા ઇંગ્લંડના જેવી જ સરખી પદવી સંસ્થાનોને મળે આથી સ્વાભાવિક રીતે કંઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ પણ આ પરિષદને સામ્રાજ્યની પરિષદ તરીકે ગણવાનું અને તેની બેઠક ચાર વર્ષને અંતરે મેળવવાનું તેમજ તેને અંગે કેટલાક ખાસ અધિકારીઓને સંસ્થાનોના મંત્રીની ઑફીસમાં રાખવાનું નક્કી થયું. કેટલાક સંસ્થાનોના મુખ્ય રાજપુરોના અનેક સલાહકાર મંડલ તરીકે જે પરિષદ સ્થપાઈ હતી તે હવે ઇંગ્લંડ તેમ જ સંસ્થાનોના રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના પ્રધાનોની સામ્રાજ્ય પરિષદ બની અને તેમાં ઇંગ્લંડ સુધ્ધાત સર્વે દેશના પ્રતિનિધિઓને સરખી પદવી આપવામા આવી.

છઠ્ઠી બેઠક—૧૯૧૨

પાંચમી બેઠક પછી ચાર વર્ષ ૧૯૧૧માં પૂરાં થતાં હોવાથી તે વર્ષમાં આ પરિષદ મેળવવાનું નક્કી થયું અને તેમાં જે પ્રશ્નની ચર્ચા થઈ તે અતિશય ગોઘઘાયક હતી. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે મોટાં મંસ્થાનોથી જુદા પડીને નાનાં સંસ્થાનોએ આખા સામ્રાજ્ય માટે એક બંધારણ રચવામાં પોતાની સંમતિ દર્શાવી હતી આનું કારણ એ જ છે કે જ્યારે એક સત્તા સ્થપાતાં મોટાં સંસ્થાનોને પોતાના કેટલાક હકનો ભોગ આપવો પડે, ત્યારે નાના મંસ્થાનોને કંઈ પણ ભોગ આપવો પડે નહિ; કારણ કે તેમને એવા મોટા હકો આપવામાં આવ્યા નથી આથી આપણને જોઈને આશ્ચર્ય થતું નથી કે ન્યુઝીલેન્ડના વડા પ્રધાન સર જોસફ વોર્ડે, સામ્રાજ્યના બંધારણ વિષે એક દરખાસ્ત આ પરિષદ સમક્ષ મૂકી હતી. શરૂઆતમાં તો તેમણે એવી દરખાસ્ત મૂકી હતી કે સંસ્થાનોને લગતા સવાલોના સંબંધમાં બ્રિટીશ સરકારને અલાહ આપવાને માટે મંસ્થાનોની એક કાયમી સલા નીમવી. આ દરખાસ્તનું એક ખાસ તત્વ એ હતું કે તેથી સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા જરા પણ એાછી થતી ન હતી. પણ એસાફરી દરમ્યાન પોતાના પ્રધાન સર જોન ફ્રીન્ડલે સાથે ચર્ચા કરતાં તેમના મનમાં પરરાજ્યો સાથે સંબંધનું ગંભીર મહત્વ વરધું અને પરિણામે સમગ્ર સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ પાર્લામેન્ટ અને તેને જવાબદાર પ્રધાનમંડળ રચાય એવું બંધારણ સ્થાપવાની દરખાસ્ત સર જોસફે મૂકી. આવી યોજનાને અત્યારે જે ઉત્સાહથી વધાવી લેવામાં આવે છે તે જોનાર વાચકોને જાણીને નવાઈ લાગશે કે આ દરખાસ્તને બીજા સંસ્થાનોના કે ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાનોએ જરા પણ ટેકો આપ્યો નહિ મોટાં સંસ્થાનો તો સ્વાભાવિક રીતે તેની વિરુદ્ધ હતાં, કારણ કે પોતાને મળેલા એક પણ હકનો ત્યાગ તેમને કરવો ન હતો. બીજા પાસ બીજા દેશેા સાથેની રાજનીતિમાં ઇંગ્લેન્ડને જે સંપૂર્ણ સત્તા છે તેમાં બીજા કોઈને લાગીદાર કરવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી. ઇંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાન અને તે પરિષદના પ્રમુખ સી. એસ્કવીથે, નવી પાર્લામેન્ટમાં ઇંગ્લેન્ડના જેવો જ ચુંટણીનો હક સંસ્થાનોને આપવાની સૂચનાને હસી ઠાલી અને ઘણી જ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે ‘પરદેશીય રાજનીતિના કાળમાં સંસ્થાનોને કંઈ પણ હિસ્સો આપી શકાય નહિ. આમ મોટાં સંસ્થાનો અને ઇંગ્લેન્ડ આ દરખાસ્તથી વિરુદ્ધ હોવાથી તે કેવળ નિષ્ફળ થઈ

સામ્રાજ્ય-સંરક્ષણ-કમિટિ.

સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ આ બીજી મંડળ છે એમ આગળ જણાવવામાં આવ્યું હતું અને તે વિષે ૧૯૧૧ ની પરિષદના સંબંધમાં જ લખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮૮૭ માં લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ બીજા રાજ્યો સાથેના સંબંધ વિષે પરિષદમાં ખાનગી ભાષણ આપ્યું ત્યારથી તે વિષય પાલીની બેઠકોમાં જુદા જુદા સ્વરૂપમાં ચર્ચા થતો. ૧૯૦૭ માં બ્રિટિશ વડા પ્રધાન સર હેન્રી કેમ્પબેલ જનરલને પરિષદને ખુલ્લી મૂકતાં જ જણાવ્યું હતું કે “નૌકાસૈન્યના ખર્ચ અને પરદેશીય રાજનીતિનો કાળ સાથે જ જાય છે.”—અર્થાત્ સંસ્થાનો નૌકાસૈન્યના ખર્ચમાં નહિ

જેવો જ હિસ્સો આપતાં હોવાથી તે રાજનીતિમાં તેમને કંઈ ભાગ મળી શકે જ નહિ આ ચેનવણી છતાં તે રાજનીતિના તાજા દાખલા ચર્ચાયા હતા અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મી. ડીકીને એવો ઠરાવ ગ્યુ ક્યો હતો કે જેથી સંસ્થાનોને બીજા દેશો સાથે મંબંધ ઘડવામાં કંઈક હક મળે. આ પછી બ્રિટિશ પ્રધાને કરેલી એક સંધિથી ઑસ્ટ્રેલીઆની સરકાર ઘણી નારાજ થઈ અને આવતી પરિષદ આગળ રજુ કરવાને એક ઠરાવ મોકલ્યો. આથી ૧૯૧૧ ની પરિષદમાં બ્રિટિશ સરકાર ઉપર ફરીથી સખ્ત ટીકા થવાની અને કદાચ તેની વિરુદ્ધ વધુ મને કંઈ ઠરાવ પસાર થવાની બ્રિટિશ પ્રધાનોને ધાસ્તી લાગી. આ મંચેગોમાં તેમણે એક આગાહ યુક્તિ રચી. આમની મલામાત્યારે સરકારને પૂછવામાં આવ્યું કે બીજા દેશો સાથે બ્રિટનની રાજનીતિ વિષે આવતી પરિષદને ખાનગી રીતે ખબર કરવામાં આવશે કે નહિ ત્યારે જણાવવામાં આવ્યું કે આ વિષય સામ્રાજ્યના સરક્ષણ માટે નીમાયેલી કમીટીમાં ચર્ચવામાં આવશે—આદ્યોત્ પરિષદમાંથી પરદેશીય રાજનીતિના વિષયનો બહિષ્કાર થશે.

ઠહેવાની લાગ્યે જરૂર છે કે સંસ્થાનોની ઉગતી મહત્વાકાંક્ષા ઉપર દાખ મૂકવાને જ આ પગલું ભરવામાં આવ્યું હતું, અને તે આવી રીતે. સામ્રાજ્યની પરિષદમાં સંસ્થાનો ઈંગ્લંડના જેવી જ પદવીમાં હતાં—દરેક સંસ્થાનની માફક ઈંગ્લંડનો પણ તેમાં એક જ મત હતો અને તેની બેઠકો તદ્દન બહાર હતા. બીજી પાસ આ મંરક્ષણ કમિટી તો બ્રિટિશ સરકારનું સલાહકાર મંડલ જ હતું અને તેમાં સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ શિવાય લશ્કર અને નૌકાસૈન્યના વિષયમાં નિષ્ણાત ગૃહસ્થો પણ ગિરાજતા હતા. તેને કેવલ સલાહ આપવાની જ હોવાથી કોઈને મત આપવાનો તો હતો જ નહિ. ઉપરાંત, બધું કાર્ય સ્વાભાવિક રીતે ખાનગીમાં કરવાનું હતું. એટલે એક પાસ સંસ્થાનોના પ્રધાનો પોતાની કુર્ચાઓ બહારમાં મૂકી શકે નહિ અને બીજી પાસ બ્રિટિશ સરકાર જે કંઈ કરે તે તેમને પૂછીને કર્યું છે એમ કહેવાય આ કમિટી સ્થપાયા છતાં પણ સર નેસક્ટ વૉર્ટે પોતાની દરખાસ્ત ઘણા વિશાળ ધોરણ ઉપર રજુ કરી; પણ તેને કેવો સત્કાર મળ્યો તે આપણે જોઈએ.

સામ્રાજ્ય પરિષદમાં હિન્દ

આ પરિષદમાં હિન્દના પ્રતિનિધિત્વ વિષે ઠરાવ લૉર્ડ હાર્ડિંગે સ્વીકાર્યો તે પહેલા હિન્દનું નામ તેની બે બેઠકોમાં સંભળાયું હતું. ૧૯૦૭ ની પરિષદમાં હિન્દી વલ્લરની સભાના એક સભાસદ સર જેમ્સ મૅકે, વડા પ્રધાન સાથે ખાસ ગોઠવણથી હાજર રહ્યા હતા અને લૉર્ડ એફલને પહેલી સભામાં જણાવ્યું હતું કે “હિન્દને વિષે કંઈ સવાલ ઉપસ્થિત થાય તો (હિન્દી વલ્લરની) સભાના એક મશહુર સભાસદની સલાહ તમે મેળવી શકશો.” હિન્દની આર્થિક સ્થિતિપરતે (વેપારમાં) સંરક્ષણના પ્રશ્ન વિષે તેઓ બોલ્યા હતા અને ચર્ચામાં તેમને વારંવાર હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે સંભાવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ પછીથી લૉર્ડ હાર્ડિંગે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે તેઓ “પરિષદના સભાસદ તરીકે નહિ કે હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે નહિ પણ હિન્દ વલ્લર તરફથી હિન્દનું દષ્ટિબિન્દુ રજુ કરવાને” ત્યાં હાજર રહ્યા હતા.

૧૯૧૧ ની પરિષદમાં સામ્રાજ્યની રાજનીતિ અને બંધારણના મોટા પ્રશ્નો ચર્ચાયા હતા અને હિન્દના પ્રતિનિધિત્વનો સવાલ ઉત્પન્ન થયો ન હતો. પણ ૧૧ મે દિવસે હિન્દી વલ્લર લોર્ડ હુ પરિષદમાં હાજર રહ્યા હતા અને સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો અને હિન્દ વચ્ચે વધારે સારો ભાવ જાગૃત કરવા વિષે તેમણે વિવેચન કર્યું હતું.

આ પછી લડાઈ શરૂ થવાથી વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ છે ૧૯૧૧ થી ચાર વર્ષ—એટલે ૧૯૧૫ માં સામ્રાજ્ય પરિષદ બરાઈ શકી નહિ. તે જ વર્ષમાં “સામ્રાજ્ય પરિષદમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ-મોકલવા દેવા બ્રિટિશ સરકારને વિનંતિ કરવા” નો ઠરાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો. પણ લોર્ડ હાર્ડિંગે જણાવ્યું હતું કે પરિષદની સંમતિ શિવાય તેના બંધારણમાં કંઈ પણ ફેરફાર થઈ શકતો નથી અને તેથી ધાર્મી રહેલી હતી કે પછીની એક સભામાં હિન્દના પ્રતિનિધિત્વ વિષે ઠરાવ થયા પછીજ હિન્દને તેમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર મળશે. સદ્ભાગ્યે ગયા વર્ષમાં બ્રિટિશ સરકારે સંસ્થાનોના પ્રધાનોને પણ લખીને હિન્દને વિષે તેમના મત પૂછાવ્યો હતો અને તેમની સંમતિ મળવાથીજ હમણાં મળવાની પરિષદમાં હિન્દી વલ્લર હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે બિરાજવાના છે.

સાર.

સામ્રાજ્યપરિષદના આ ઐતિહાસિક અવલોકનમાંથી નીચેના ત્રણ મુદ્દા તરી આવે છે:—

(૧) સામ્રાજ્યના બુદ્ધિ ભાગ વચ્ચે વેપારના સંબંધમાં કંઈક ચોક્કસ રાજ્યનીતિ યોજવી એમ સૌએ ઠપ્પૂલ કર્યું છે; પણ જ્યારે બ્રિટિશ રાજ-મુરખોએ સામ્રાજ્યમાં વેપારની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની હીમાયત કરી છે, ત્યારે સંસ્થાનોએ પરસ્પર સંરક્ષણની માગણી કરી છે. બુદ્ધિ આ જાળતમા નવી દૃષ્ટિ ઉઘડી હોય એમ જણાય છે; પણ સુલેહ પછી કેવી આ સંબંધમાં રાજ્યનીતિ અનુસરવામાં આવશે એમ કહી શકાય એમ નથી.

(૨) સામ્રાજ્યના સંરક્ષણના અને પરદેશીય રાજનીતિના સવાલો પરિષદમાં વારંવાર ચર્ચાયા છે. કેટલાક સંસ્થાનો સંરક્ષણના ખર્ચ ખાતે કંઈક રકમ ઇંગ્લંડને આપવાં હતાં અથવા પોતાના ક્ષેત્રમાં કંઈક લશ્કર કે તૈકાસૈન્ય રાખવાં હતાં. ઉવટનાં વર્ષોમાં આ પ્રશ્ન સામ્રાજ્ય-સંરક્ષણ ઠમિટિને સોંપી દેવામાં આવ્યો હતો. પરદેશીય રાજનીતિનો તકરારી સવાલ ૧૯૧૧ માં પરિષદના કાર્યદેવરમાંથી ફર કરી આજ ઠમિટિને કેવી રીતે સોંપવામાં આવ્યો એ ઉપર જણાવ્યું છે. પણ એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે જ્યારે સંસ્થાનોએ પોતાની સ્વતંત્રતાને જરા પણ આંચ ન આવે એવી રીતે—ખાસ કરીને પોતાને લગતા પરદેશીય-રાજનીતિના સવાલોના નિર્ણયમાં—સરખો ભાગ માગ્યો છે, ત્યારે ઇંગ્લંડે સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિને સલાહકાર તરીકે જ ગણવાની મરજી દર્શાવી છે.

(૩) સામાન્યતા બંધારણનો સવાલ ૧૯૦૭ માં અને ખાસ કરીને ૧૯૧૧ માં ધર્મીયો હતો. સામાન્ય પરિવર્તને અંગે સ્થાનોના પ્રતિનિધિઓના બનેલા કાયમી અધિકારી મંડળને સ્થાપવાની મી ડાકીનની યોજના સ્થાનોને રૂચી ત્યારે ઇંગ્લેન્ડને ન રૂચી, અને સામાન્યતા પ્રતિનિધિરૂપ નવી પાર્લામેન્ટ અને પ્રધાનમંડળ સ્થાપવાની ૧૯૧૧ ની દરખાસ્ત ઇંગ્લેન્ડે તેમજ મંસ્થાનોએ નાપસંદ કરી. આ સબંધમાં સામાન્યતા બધા ભાગની વૃત્તિમાં કંઈ ફેરફાર થયો છે કે નહિ—સામાન્યતા બંધારણની આ યોજના હવે સર્વે સ્વીકારશે કે નહિ એ આપણે હવે પછી જોઈશું.

ઇ. ક. યાજ્ઞિક.

કેળવણી ખાતાનો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

(૧૯૧૫-૧૬.)

રાજ્યકારભારના મહત્વના ખાતાં પૈકી કેળવણી ખાતું એ અગ્રસ્થાને હોય છે, લયકર યુદ્ધને વખતે પણ યુરોપના તમામ રાજ્યો આ ખાતાને માટે ઓછી કળણ રાખતા નથી, બદલે વિશેષ રાખતા થયા છે હિંદુસ્થાનમાં એકંદરે જોતાં આ ખાતામાં તેમજ કેળવણીના કામમાં પોતાની આખી જીંદગી કાઢનારા પ્રોફેસરો, માસ્તરો, ટીચરો, મહેતાજીઓ, મહેતીજીઓ વગેરેને યોગ્ય માનમરતબો તથા વેતન મળતા નથી નાના શહેરો અને ગામડામાં તો તળાટી અથવા પટેલના મુકાબલામાં મહેતાજી કાંઈ હિસાબમાં લેખાતો નથી. કેળવણીનું મહત્વ દિનપ્રતિદિન વધારે જણાશે, તેમ તેમ પ્રજાની જાણમાં આવશે, કે દેશની લવિધ્યની પ્રગતિનો મોટો આધાર મહેતાજી માસ્તરોપર છે.

કેળવણીના બુદ્ધા બુદ્ધા વિભાગોમાં કેટકેટલું કામ થયું, નવા ફેરફારો શું શું થયા, ખર્ચ કેટલો થયો, વગેરે બાબતો પ્રજાને જાણવા માટે દર સાલ કેળવણી ખાતાના ડીરેક્ટર તેનો રિપોર્ટ અંગ્રેજીમાં બહાર પાડે છે, વળી તે રિપોર્ટની પુરવણીમાં આંકડાનું એક પુસ્તક બહાર પાડવામાં આવે છે, જેમાં બુદ્ધા બુદ્ધા જીલ્લાઓમાં ક્યાં ક્યાં કેટ કેટલી નિશાળો છે, તેમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ—છોકરા અને કન્યા ગીએ છે, તે દરેક પાછળ શું ખર્ચ થાય છે, નિશાળે જતા બાળકોનું પ્રમાણ કેલ વસ્તી ઉપર કેટલું આવે છે, વગેરે વિગતવાર આંકડાઓ આપવામાં આવે છે. આ રિપોર્ટો અથવા તેનો સારાશ દેશી ભાષાઓમાં છપાતો નથી તેથી અંગ્રેજી ભાષાથી

ખિનમાહિતગાર ગૃહસ્થો એ વિગતો જાણી શકતા નથી. ફક્ત એક દિવસ તે સંબંધી લેખો ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં આવે તેટલાજ ઉપરથી તેઓને સંતોષ માનવો પડે છે. આવા મહત્વના રિપોર્ટનો તો વાર્કેપેનાક્રયનો અભ્યાસ કરી તેના ઉપર વર્તમાનપત્રો અથવા માસિકોમાં ચર્ચા ચલાવવાની તથા કચે કચે ઠેકાણે સુધારા તથા વધારાને અવકાશ છે, તે સંબંધી પબ્લિકતને કેળવવાની તથા અધિકારીઓની આખો જોડવાનો મોટી જરૂર છે. હાલમાં તો આ રિપોર્ટો રજીસ્ટર કરેલી લાઇબ્રેરીના કપાટોમાં તથા વર્તમાનપત્રોની ઓફીસોમાં ધૂળ ખાયા કરે છે. કારણ કે તે દેશી ભાષામાં લખેલા હોતા નથી, અને અંગ્રેજી જાણનારાઓ પણ તેનો અભ્યાસ કરવાની દરકાર કરતા નથી. જાહેર વિષયોના અભ્યાસક્રમે ખાસ વિનંતિ છે કે તેમણે આ રિપોર્ટોનો પૂરું અભ્યાસ કરીને તે સંબંધી જાહેર વ્યાખ્યાનો આપવા તથા એમાં આપેલી માહિતી લોકોની પાસે રજૂ કરવી.

આ રિપોર્ટ ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૬ સુધીના પુરાં થતાં વર્ષનો છે. કેળવણીના મુખ્ય અધિકારી મહુમ મી. હાલ્દુ. એય શાપે ગયા સપ્ટેમ્બર માસમાં લખી સુબંધ સરકાર પાસે રજૂ કરીયા, અને સુબંધ સરકારે તે ઉપરનું 'પોતાનું' સમાલોચન તથા અસલ રિપોર્ટ ઈસેમ્બરની અધવચમાં બહાર પાડ્યાં. વર્ષ પુરું થઇ રહ્યા પછી લગભગ નવ માસે સદરજુ રિપોર્ટ પ્રેમને જવાને મળે છે. વળી આકડાવાળો પુરવણી રિપોર્ટ તો જાનેવારીની આખરે બહાર આવ્યો. ધણાખરા સરકારી રિપોર્ટો આ પ્રમાણે નવ કે બાર માસ, અથવા દોઢ બે વર્ષ પછી, મોડા બહાર પડે છે, અને પ્રજા તે સંબંધી ફરીઆદ કરતી નથી. પ્રજાના નોકરો વખતસર પોતાનું કામ ન બજાવે તો પ્રજાએ તેની ખબર લેવી જોઈએ અને તેમ ખબર ન લેવાય તો નોકરો નિષ્કાળજી બતાવે તે સ્વાભાવિક છે. આ નિષ્કાળજીના સબધમાં "ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ" સિવાય બીજા કોઈ પણ વર્તમાન પત્ર વારંવાર ફરિયાદ કરતું હોય એવું અમારા જાણવામાં આવ્યું નથી.

સને ૧૯૧૩-૧૪ સુધીના વાર્ષિક રિપોર્ટોમાં આ ઇલાકાના (વડોદરા સિવાય) તમામ દેશી રાજ્યોમાં અપાતી કેળવણીની હકીકત અને આકડાનો સમાવેશ થતો હતો. પરંતુ ૧૯૧૪-૧૫ ના રિપોર્ટથી, હિંદુસ્તાન સરકારની સૂચના અનુસાર, દેશી રાજ્યોમાં અપાતી કેળવણીના આકડાઓ જુદા તારવવામાં આવ્યા છે એટલે બ્રિટિશ જીલ્લાઓનાં તથા (વડોદરા સિવાય) તમામ દેશી રાજ્યોના આકડા જુદા જુદા આપવામાં આવે છે. વડોદરાના રાજ્યની કેળવણીના રિપોર્ટ પ્રથમથીજ સુબંધ ઇલાકાની કેળવણીમાં સમાવવામાં આવતો નથી. કારણ કે તે રાજ્યને હિંદુસ્તાનની સરકાર સાથે સીધો સંબંધ છે બ્રિટિશ રાજ્ય વહિવટ અને દેશી રાજ્યો એક બીજાની સાથે સુધાએલાં હોવાથી આ અવલોકનમાં દેશીરાજ્યોને છેક જ વિભાદી મૂકીએ તે આવી શકે નહિ. વળી તેમનો વિસ્તાર તથા વસ્તીઅંખ્યા કંઈ નાનાં નથી. બ્રિટિશ હકમાં ૨૧૫ શહેરો અને લગભગ ૨૫,૫૦૦ ગામડાઓ છે ત્યારે (વડોદરા

પૂનાની ફર્ગમન કોલેજમાં વિદ્યાર્થીના વસતીગૃહમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે તેટલી જગા ઉમેરવામાં આવી હતી. આહુ સાતમાં પણ તે વસતીગૃહમાં વધારે થવાનું કામ ચાલુ છે. તે કોલેજના સ્નાર્થત્વાગ અને દેશસેવાના વાતાવરણને લીધે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આકર્ષાય છે, અને રહેવાની વધારે સગવડ થતાં હજી વધારે આકર્ષાશે.

પૂનાની ઈન્જનેરી કોલેજમાં પ્રયોગશાળાની નવી ઈમારત ઉપયોગમાં લેવામાં આવી હતી. તે કોલેજમાં વર્ષ આખરે ૧૮૯ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

વેપારી કોલેજ, કાયદાની કોલેજ, તથા વૈદ્યકીય કોલેજ સંબંધી કાંઈ ખામ હકીકત નથી.

વસ્તી ૧૧ એક લાખ માણસે ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ, એટલે ૪૦૦૦ વસ્તી સંખ્યાએ એક વિદ્યાર્થી કોલેજના શિક્ષણના લાભ લે છે.

અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં ફક્ત ૪૫૫ની વસ્તી સંખ્યાએ એક વિદ્યાર્થી શીખે છે. કયા રાજ્ય ભોજ ને કયા ગાગો તેલી ?

મરકારી, મિશનરીઓની અને ખાનગી સાહસથી ચાલતી કોલેજોમાં વિદ્યાર્થી દીઠ થતા ખર્ચના આકાશોની ચરખામણી આપણને ચોક્કસ છે. ફર્ગસન કોલેજમાં વિદ્યાર્થી દીઠ શિક્ષણનો કુલ ખર્ચ વરસે રૂ. ૭૪ કે ૭૬ આવે છે, ત્યારે એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં રૂ. ૭૫૫ કે ૪૧૦ આવે છે. જેટલા ખર્ચથી ધ્રુવેશ પ્રોફેસરોવાળી તથા ૩૫૦ની મર્યાદિત સંખ્યાવાળી મરકારી કોલેજમાં એકી વિદ્યાર્થી લણી શકે તેટલા જ ખર્ચમાં સ્વદેશભિમાની નરેશી ૧૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓને એકી વખતે શિક્ષણ આપી શકે તેવી વિશાળ ખાનગી કોલેજમાં પાંચ વિદ્યાર્થીઓ લણી શકે અને ફર્ગસનમાં શિક્ષણ ઉતરતા પ્રકારનું છે એમ કહેવાની તો કાંઈ હિમ્મત કુદે જ નહીં. પણ તેથી વધારે ચોક્કસનારા તો આવી જાતની કોલેજો પાછળ થતાં ચોક્કસ ખર્ચના આકાશો છે, એટલે કે શ્રી વીગેરેશી થતી ઉત્પન્ન બદ કરતા પ્રજાની તેજુરીમાંથી ચોક્કસો ખર્ચ વિદ્યાર્થી દીઠ શુ કરવો પડે છે તેના આકાશો તે નીચેના કોષમાં બતાવ્યા છે.

કોલેજો માટે પ્રજાને થએલો વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ચોક્કસો ખર્ચ.

સાલ.	એલ્ફીન્સ્ટન.	ગુજરાત	વિલસન	ફર્ગસન.	લૉ સ્કુલ.	ઈન્જનેરી	ખેતીવાડી
૧૮૧૪-૧૫	૨૭૬	૧૮૯	૨૭	૨૧	૪૧ નફો	૬૬૦	૭૩૪
૧૮૧૫-૧૬	૧૯૯	૧૦૩	૨૨	૮	૩૪ નફો	૪૫૪	૬૬૭

કેવળ કરકમર તરફ નજર ગાળીએ તો એલ્ફીન્સ્ટન તથા ટેક્સન કોલેજ બંધ કરી, મેના પ્રોફેસરોને જા આપી અથવા બીજા કામે લગાડી, તેમાં થએલો ચોક્કસો રૂ. ૧,૨૮,૦૦૦ નો ખર્ચ બચાવવો બેઠકે લક્ષ્યના પરિણામે પ્રાથમિક શિક્ષણનો ખર્ચ એક લાખ રૂપિયા ઘટાડી નાખ્યો છે તે આ બચત થાય તો ચાલુ કરી શકાય. ગુજરાતમાં ફર્ગસન કોલેજના નસુનાની એટલી કે લેન્ડ નીકળે તો કેવુ મારું.

(અપૂર્ણ.)

અ. વિ. ઠક્કર.

ગુજરાતનું બહિરજીવન.

અમદાવાદ.

પાર્લામેન્ટ.—જાન્યુઆરી મહિનામાં પાર્લામેન્ટની ત્રણ બેઠકો થઈ હતી. દીબરલ પક્ષ તરફથી પ્રાથમિક કેળવણી મંત્ર અને ફરજિયાત કરવા, સ્વરાજ્ય-શ્રિટિશ છત્રછાયા નીચે-કાયદાસર હીલચાલથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા અને મીલમબુરોની સ્થિતિમાં કેવી રીતે સુધારો થઈ શકે તે માટે વિચાર કરવા વચન આપવામાં આવ્યું હતું. ખીજી બેઠકમાં પ્રાથમિક કેળવણી મંત્ર અને ફરજિયાત કરવાના જ ધરાદાથી શરૂઆતના ઠરાવ તરીકે માત્ર છોકરાઓને સારૂ ફરજિયાત કેળવણી કરવી એવો ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો પણ ત્રીજી બેઠક વખતે એ ઉપર સુધારા લાવવામાં આવ્યા અને દાખલા દલીલોથી તથા કેળવણીને વગતા ખર્ચો, ના આકડા રજુ કરી એ ખર્ચની જોગવાઈ કરી આપવાના માર્ગ, સૂચવાયા બાદ છોકરા તથા છોકરીઓ બન્નેને મોટે ૭ થી ૧૦ વર્ષની ઉંમર સુધી પ્રાથમિક કેળવણી મંત્ર અને ફરજિયાત કરવા સૂચવવામાં આવ્યું. આવતી બેઠક વખતે આ પક્ષ પર વધુ ચર્ચા થઈ મત લેવામાં આવશે અને તરતજ પબ્લીક સર્વિસ કમીશને જે રીપોર્ટ બહાર પડ્યો છે તે પર ચર્ચા શરૂ કરવામાં આવશે આ સંસ્થા દિનપ્રતિદિન આકર્ષક થતી જાય છે અને તેમાં પ્રથમના કામ તરીકે જ કેળવણીનો પ્રશ્ન લેવામાં આવ્યો તેને અંગે દરખાસ્તો અને સુધારા રજુ કરવામાં સલાહોને એ વિષયોનો ઉડો અભ્યાસ કરવાની ફરજ પડી હતી.

હોમરૂલ લીગ.—રા. શંકરપ્રસાદ મિશ્ર “ જુદા જુદા રાજ્ય બંધારણો ” અને રા. હરિપ્રસાદ પીતાળજીસે “ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ” એ વિષે ચર્ચાઓ કરી હતી.

સેનીટરી એસોસીએસન.—નેટીવ ઇન્સ્ટીટ્યૂશનના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસ કરવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

મહિલા મંડળ.—આ મંડળ તરફથી દીવાળીના તહેવારોમાં સ્ત્રીઓની કારીગરીનું જે પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું તેનો ઇનામ આપવાનો મેળાવડો મુળધના લેડીલક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસ પ્રમુખપણા નીચે ખીજી ડીસેમ્બરે ભરવામાં આવ્યો હતો. તેમણે ઇનામો બેઝીને સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિ અને હુજરકલાના જ્ઞાનની આવશ્યકતા વિષે છટાદર સાપણ આપ્યું હતું.

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

મહકારી પતપેદીઓની પરિપક્વ, પુખ્તવાર વા. ૨૦ ૧૨-૧૯૧૬ ને ગાજ અયોરના બે વાગતાથી, અકલેશ્વર તાલુકાની મહકારી મહડીઓની પરિપક્વ કામકાજ, અકલેશ્વર ટાઉન મ્યુનીસીપલ હોલમાં ડીસ્ટ્રીક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર મી. એન. એમ. જોશીના પ્રમુખપણા નીચે શરૂ થયું હતું. ભરૂચ

જીલ્લાની સહકારી મંડળીના ઑનરરી ઑર્ગેનાઇઝર ૪ રા. સા. અંબાશંકર મલજી વકીલે આવકારનું ભાષણ કરી તાલુકાની મંડળીઓના કામકાજનો રીપોર્ટ વાંચી સભાનારો હતો પ્રમુખ સાહેબે આ મંડળીઓના સારા નરસા વહીવટથી મળતા ફાયદા તથા ગેરફાયદા સમજાવી અને અસલથી જે સહકારી ધોરણ જેડુતોમાં ચાલુ છે તેને ફાયદાથી હાલ નવું બળ મળેલું છે એમ જણાવી તેનો બરાબર લાભ લેવા પ્રજાને આગ્રહ કર્યો હતો તથા ઑ. ઑર્ગેનાઇઝર તરફથી મંડળીઓના કામકાજ ઉપર રખાતી ચાપતી દેખરેખની પ્રશંસા કરી હતી. ઉત્તર વિભાગના ઑડીટર રા. સા. શુભવંતરાય હીરાલાલ દેશાઇએ 'સહકારી હીલચાલ' સંબંધી નિબંધ સભા સમક્ષ વાંચી બતાવ્યો હતો. પંક્ષી સહકારી મંડળીઓને લગતી કેટલીક ચર્ચા થઈ હતી. સભામાં એકે મતે (૧) અંકલેશ્વર કસબામાં એક કોઓપરેટીવ તાલુકા બેંક સ્થાપવા, (૨) દર રૂ. ૧૦૦ ના કરજ ઉપર દર વરસે રૂ. ૧૦૭ ફરજિયાત બાધી મુદતની થાપણ તરીકે મંડળીમાં રોકવા અને તે રીતે સ્થાનિક થાપણો વધારવા (૩) જે પ્રદેશમાં યુનિયન થાય, તે પ્રદેશની મંડળીઓને ભરૂચ કોઓપરેટીવ બેંકના ધંસપેકશનના ખર્ચમાંથી મુક્ત કરવા; (૪) ફરેક મંડળીએ પોતાના સભાસદોના ઉપયોગ અર્થે જે ગામે લાયબ્રેરીની સવડ ન હોય હોય ત્યાં એક મુ'બાબુ' અઠવાડિક પત્ર મગાવવા અને (૫) કમીટીની રૂ. સીટી-ગોમા ગેરહાજર રહેનારા કમિટીના મેમ્બરોને મેનેજીંગ કમીટીમાંથી બીજો વર્ષે બાતલ રાખવાના ઠરાવો થયા હતા.

ગાહેર સુધરાઈની ચુંટણી વિષે ભાષણો—અત્રેના બાણીતા વકીલ રા સાંકરલાલ ડાહ્યાભાઈ દેશાઇએ તા. ૨૪ મી અને ૨૭ ડીસેમ્બરે અને ૭ મી અને ૨૧ મી જાન્યુઆરીને દિને ભરૂચ શહેર સુધરાઈની નજદીક આવતી ચુંટણીના પ્રસંગે, પ્રજામત કેળવવાના ઉદ્દેશથી તેમજ ભરૂચ શહેર સુધરાઈનું 'સર્વ કાર્ય' ઉત્તમ રીતે ચાલી શકે તેટલા માટે યોગ્ય સલાહો ચુટી કાઢવા, ભરૂચની પ્રજા સમક્ષ અસરકારક અને ચાનક આપનારો ભાષણો આપ્યો હતો. ભરૂચ શહેર સુધરાઈની ચર્ચામાં શાંતજીનંદ સ્થિતિ માટે વ્યાજબી અસંતોષ દર્શાવી જુના સલાહોએ સુધરાઈમાં શું સેવા બળતી છે અને નજદીક આવતી ચુંટણીમાં બહાર પડનારા નવા જુના ઉમેદવારો મ્યુનિસિપાલિટીમાં રહી શહેર સેવા કેવી રીતે બળવવા માગે છે તે બાણીતા તેમજ તેમને પોતાની જરૂરી-આતો જણાવવા તેમણે સવે મત આપનારને વિનંતિ કરી હતી.

ગાહેર ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો—અત્રેની 'દશાલાડ વાડી' મા આર્યસમાજ સ્વામી શ્રી સર્વદાનંદજીએ રા. સા. અંબાશંકર મલજીના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૩ અને ૪ થી જાન્યુઆરીને રોજ 'ધર્મવિચાર' તથા 'કર્મ મિમાસા' એ વિષયો ઉપર વિદ્વાત ભર્યા વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં.

ભરૂચી.

સુરત.

મ્યુનિસિપાલિટીની ચુંટણી માટે ઘણી હીલચાલ થતી હોવાથી કંઈ બહેર પ્રવૃત્તિ થઈ નથી. કોલેજ માટે ઘણા બરા પ્રોફેસરોની પસંદગી થઈ ગઈ છે અને મલ્લારી માટે મ્યુનિસિપાલિટીને અરજી મોકલવાની વ્યવસ્થા ચાલે છે એમ જણાય છે.

ભાવનગર.

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન—શ્રીમત્રથુરામ શર્મા અને ઓ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનાં ઉત્તેજક આશ્રયથી ચાલતા દક્ષિણામૂર્તિવિદ્યાર્થીભવનને શેઠ ત્રીકમદાસ સ્વલ્પ દેવલએ મકાન બંધાવી આપ્યું તે ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા શ્રીમત્રથુરામ શર્માએ તા. ૨૬-૧૨-૧૯૧૬ ને દિવસે કરી હતી. એ ભવનનું ફંડ તે વખતે રૂ. ૪૧,૧૮૬ નું હતું તેમાં કિયાકાલે રૂ. ૨૧,૫૦૦ નો ઉમેરો થયો હતો. આ ભવન બે સ્વેચ્છાશિક્ષકો ચલાવે છે રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ ઠાકીદાસ ભટે સામળદાસ ઠાકેજમાંથી ઇતિહાસનું અધ્યાપકપદ ત્યજી આ ભવનનું કાર્ય કરવા માડ્યું છે. ગુજરાતમાં આ સંસ્થાજ પહેલ વહેલી પ્રેન્સિપાલ સ્વેચ્છાસેવક મેળવી શકી છે. એમાં ગમે તે જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને ગળવામાં આવે છે એ જ્ઞાતિઓના વિદ્યાર્થીગૃહો (બોડીગો)ના જમાનામાં દેશનું હિતમાધક છે. વિદ્યાર્થીભવનમાથી ગુરૂકુલ (Residential School) કરવાનો વ્યવસ્થાપકોનો વિચાર છે.

લોહાણા પરિષદ—ગયા ડીસેમ્બર માસમાં આ પરિષદની ચોથો બેઠક ઘણાજ ઉત્સાહથી ભરવામાં આવી હતી, તેનું વ્યવહારિક એ પરીણામ આપ્યું કે જ્ઞાતિની બુદ્ધી બુદ્ધી સંસ્થાઓનાજ સ્થાપન તથા નિભાવ માટે આશરે ચાર લાખ રૂપીયાની રકમ ઘષ્ટ હતી તેમાંથી આશરે રૂ. ૫૮,૦૦૦ ભાવનગરમાં "લોહાણા ઉદ્યોગશાળા" સ્થાપવા માટે તથા રૂ. ૨૨,૦૦૦ રાજકોટમાં હુન્નર ઉદ્યોગશાળા સ્થાપવા માટે જમા થયાં હતાં.

પુસ્તક પરિચય.

સ્વરાજ્યાચી મીમાંસા—લેખક રા. લક્ષ્મણ ખળવંત બોપટકર, એમ. એ. એલએલ. બી, પૂના, પૃષ્ઠ ૧૭૦ કી. રૂ. ૧-૦-૦.

આ ન્હાનકડાં પુસ્તકમાં રા. બોપટકરે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગોની અને હિંદુસ્થાનની વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક બે માહિતી મળાવી છે, તેને માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે લેખકે પ્રત્યેક ખાખતના પ્રમાણમાં આંકડા ટાકી "પ્રધને સપ્રમાણ તેમ જ " માહિતી-પુસ્તક " તરીકે વાપરવા માટે વધારે ઉપયોગી બનાવ્યું છે. પુસ્તક લખવામાં બે ઉંચા અભ્યાસ થયેલો ખુલ્લી રીતે માલૂમ પડી આવે છે, તે ગુર્જર વિચારકો અને લેખકોને તો ખાસ અનુકરણ કરવા જેવો છે.

પુસ્તકના નવ ભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે પહેલા બે ભાગમાં લેખકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની એક દર માહિતી આપીને, ગ્રેટ બ્રિટન, આયર્લેન્ડ અને સંસ્થાનોના રાજ કીય બંધારણોની ટુકામાં પણ સ્પષ્ટ સમજણ આપી છે. બે "સંસ્થાનોના જેવું સ્વરાજ્ય" માંગવાના આપણા ઉદ્દેશ હોય તો સંસ્થાનોનું રાજ્ય બંધારણ તત્ત્વો એ વઢવ જરૂર છે. આદિકં તથા રાજકીય દૃષ્ટિએ સંસ્થાનોની મહત્તા પ્રમાણે, નેમન

વિભાગો પાડી, લેખકે દરેક સ્વતંત્ર સંસ્થાનના રાજકીય બંધારણને તપાસી, તેમાંથી નીચેના સિદ્ધાંતો કાઢ્યા છે:—

(૧) ઇંગ્લાંડ પ્રમાણે ઘણાખરા સંસ્થાનોમાં કાયદા મંડળની બખ્ખે સલાઓ સ્થાપવામાં આવી છે.

(૨) તે સલાઓમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક જેટલો અને તેટલો વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો છે.

(૩) ઇંગ્લાંડ પ્રમાણે સંસ્થાનોમાં પણ સર્વ રાજસત્તા લોકસભા અને હોઇ રાજ્ય કારભાર લોકસભાને જવાબદાર પ્રધાનમંડળો મારફતે થાય છે.

(૪) અધિકારી વર્ગે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોવું, એ તત્વ હંમેશા પાળવામાં આવે છે, અને

(૫) કાયદા પસાર કરવાની પદ્ધતિ ઇંગ્લાંડની માફક જ સંસ્થાનોએ રાખી છે.

ત્રીજા ભાગમાં હિંદુસ્થાનના લોકોની પ્રાતવારી, ભાષાવારી અને ધર્માવારી વિભાગો પાડી, દરેક પ્રાંતનાં શિક્ષણ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાની સ્થિતિનું સિદ્ધાવલોકન કરી, ચોથા અને પાંચમા ભાગમાં હિંદી સ્વરાજ્ય એટલે શું? અને સ્વરાજ્ય શું કામ જોઈએ? એ પ્રશ્નોનો તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અલખત છિટિશ સામ્રાજ્યનાં અંગભૂત તરીકે લોકોને જવાબદાર એવી રાજ્યપદ્ધતિ એ સ્વરાજ્ય ધ્યેય સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

પરંતુ અમારા મત પ્રમાણે પુસ્તકના સૌથી અમૂલ્ય ભાગો તે ૬ઠ્ઠા, ૭મા અને ૮ મા ભાગો છે. હાલની રાજ્ય પદ્ધતિમાં શું દોષો અને ઓછપ છે, તે બતાવવા સાફ એ ભાગોમાં અત્યુક્તિ હિંદુસ્થાનની વરિષ્ઠ નોકરીઓનાં, હિંદી લશ્કર અને આરમારના, અને હિંદી કાયદા મંડળોના વહિવટ અને રાજ્યનીતિના ઉત્તમ રીતે ઇતિહાસ ચિતર્યો છે, અને ત્રણે રાજ્ય કારભારોમાં હિંદુસ્થાનને કેટલો જુજ હિંસો બક્ષવામાં આવ્યું છે, અને ઘણી રીતે પાછળ હઠાવવામાં આવ્યું છે, તે બતાવવાને હિંદને સ્વરાજ્યની કેટલી જરૂર છે એ જણાવ્યું છે.

નવમા ભાગમાં લેખકે પોતે એક સ્વતંત્ર રીતે કરેલા સ્વરાજ્યના ખરડાના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ આપ્યા છે. તે આપતા પહેલાં ઑલ્ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટિની ચોનાઓ અને ૧૯ સભાસદોની અરજી માટે લેખક નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે:—

“ઓગણીસ નામદારોએ જે તેર સુધારા માંગ્યા છે, તેને અને સ્વરાજ્યને કાંઈ સંબંધ દેખાતો નથી. સ્વરાજ્યની દૃષ્ટિથી ઑલ્ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટિની ચૂચનાઓ વધુ વ્યાપક છે. વરિષ્ઠ અને પ્રાતિક કાયદા મંડળોમાં સભાસદોની સખ્યા વધારવાથી પ્રતિનિધિતત્વનો વિકાસ કર્યો જેવું થશે. પણ તેટલાંથીજ તૃપ્ત થવું, એટલે સ્વરાજ્યના અંતર્ગત તત્વોનું અજ્ઞાન પ્રગટ કરવાપણુ છે.” કાયદા મંડળોનાં સભાસદોની સખ્યામાં જે વધારો કરવાની માગણી છે, તેનાથી “દસગણા સભાસદો કાયદા મંડળોમાં આવે, તો પણ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિમાં એક રેષા માત્ર પણ ફરક પડે એમ મ્હને લાગતું નથી.....આયર્લેન્ડના ૧૦૩ પ્રતિનિધિ પાર્લામેન્ટમાં

હોવા છતાં, આધારશ દેશમંડોએ અવિરત સ્વરાજ્યની ચળવળ ચલાવી. તેનો ઉદ્દેશ ૧૦૩ને બદલે ૩૦૧ પ્રતિનિધિ કરવાનો નહીં, પણ ખીજે જ એક મહત્વનો હક્ક સંપાદન કરવાનો હતો. જે હક્ક વડે અધિકારી વર્ગ કાયદા મંડળને જવાબદાર થાય, અને દેશનો સર્વ કારભાર લોકપ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવી, તે જવાબદાર પ્રધાનમંડળ મારફત ચલાવાય, તે હક્કમાં સ્વરાજ્યનું ખીજ છે. આ ખીજનું આરોપણ કર્યા 'શિવાય અહિં સ્વરાજ્ય અંકુર કૂટે એ શક્ય નથી એક પ્રકારે જવાબદાર રાજ્ય પદ્ધતિ' એ સ્વરાજ્યનું ખીજ છે, અને 'પ્રતિનિધિ તત્વ' તેનું સિચન દ્રવ્ય છે."

એમની યોજનાઓના મહત્વના મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે:—

(૨) હિંદુસ્થાનના પ્રાંતોની ભાષા પ્રમાણે પુનઃ રચના કરવી.

(૯-૧૦) કાર્યકારી મંડળમાં બે હિદી સભાસદ હોવા જોઈએ, અને તે સભાસદો કાયદા મંડળના સભાસદો હોવા જોઈએ,

(૧૨) પ્રત્યેક કાયદા મંડળના લોકનિયુક્ત સભાસદોએ તે પ્રાંતના કાર્યકારી મંડળમાં જોડલા સભાસદો હોય તેટલા ખીજ સભાસદો ચુંટવા. અને પ્રત્યેક પ્રાંતનો કારભાર કાર્યકારી મંડળનો સભાસદ અને લોક નિયુક્ત પ્રતિનિધિ એમની દેખરેખ નીચે થવો જોઈએ.

(૧૪) કાયદા મંડળના સભાસદોને અંદાજ ૫૨ પર ટીકા કરવાનો ઠરાવ લાવવાનો અને ફેરફાર સૂચવવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ, એવા બહુ મતે પસાર થયેલા ઠરાવો અમલ કરવો કે નહીં તેનો નિર્ણય વાઇસરૉય કે ગવર્નર, કાર્યકારી મંડળ અને ઉપર પ્રમાણે નીમાયેલા પ્રતિનિધિઓએ બહુમતિ પ્રમાણે કરવો. તેમાથી પણ પસાર થયેલા ઠરાવોનો અમલ થવો જોઈએ, શિવાય કે બાદશાહ અને બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટને તે નાકબૂલ કરવાનો હક્ક રહે

(૨૧-૨૨-૨૩) સ્વતંત્ર સંસ્થાનોના જેવી રાજ્યપદ્ધતિ હિંદુસ્થાનને મળી ન હોય ત્યાં સુધી પાર્લામેન્ટમાં હિંદુસ્થાનને ખર્ચે સંપ્રદીય સભા તરફથી ચુટાયલા ૫૦ પ્રતિનિધિઓ બેસવા જોઈએ.

એકંદરે પુસ્તક ઘણી ઉપયોગી બાબતોથી ભરેલું છે, અને મનન ડગ્ગા ચોગ્ય છે. અલગત, લેખક પોતે ધારે છે તેમ ઉપરના મુદ્દાઓ વિષે મત લેદ હોવો શક્ય છે, અને તેનો વિવાદ થવાની જરૂર છે. લેખકે ખીજ વિષયો સાથે હિંદુસ્થાનની વ્યાપારિક અને આર્થિક સ્થિતિનો હેવાલ આપ્યો હોત તો તેની પૂર્ણતામાં વધારો થાત. પુસ્તકના ૪૬માં, પ્રમાણમાં, (થંથ રચતાવાની મહેનતના પ્રમાણમાં નહિ), પુસ્તકની કિંમત વધુ છે, અને સામાન્ય સ્થિતિના માણસને પુસ્તક ખરીદવા સંકોચ થાય એમ છે આવાં પુસ્તકો નફા કરવાની આશાએ નહીં, પણ જેમ અને તેમ વધુ ફેલાય એ હેતુથી લેખકે સસ્તાં કરશે નહિ. ત્યાં સુધી "સ્વરાજ્ય પ્રીતિગાદે તળમળનારા" દેશ બંધુઓને કરેલી અર્પણ પત્રિકા સર્વાંશે "પ્રેમથી, આદરથી કે નમ્રતાથી" કરેલી કહેવાય નહિ.

(કિ. ધ. મ.)

સ્વામી વિવેકાનંદ—(કોલંબોથી મદ્રાસ સુધીનાં ભાષણો) ભાગ ત્રીજો, અનુવાદક-રા. વસનજી દયાળજી ગણાના, પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ. પૃષ્ઠ ૩૨૩, કિંમત ૦-૮-૦ (પાકું પુકું.)

“From Colombo to Almora”—“કોલંબોથી આલ્મોરા સુધીનો પ્રવાસ અને ભાષણો.”—એ વિષે જે પુસ્તક મૂળ અંગ્રેજીમાં અને બંગાળીમાં પ્રગટ થયા છે તેના પહેલા ભાગનો આ અનુવાદ છે. મદ્રાસથી એક વિદ્વાન અને પ્રભાવશાળી પણ અસાત સંન્યાસી તરીકે સ્વામી વિવેકાનંદ ચીકાગોમાં ભરાવાની સર્વધર્મપરિષદમાં હિન્દુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લેવાને સીધાવ્યા ત્યારે તે બનાવતું રહસ્ય સમગ્ર હિન્દના કે મદ્રાસના રહેવાસીઓએ પણ ભાગ્યેજ જાણ્યું હશે. અમેરીકામાં જતાં તરત તેમને કંઈ ચારે સહાર મળ્યો નહિ અને જુગ ડોલર લઈને અને ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને તેમને કેવી સુરક્ષેલીઓ વેઠવી પડી હતી તેનું તાદશ જ્યાન તેમણે પોતાના મદ્રાસના ભાષણમાં આપ્યું છે. પછી એકદમ તેમનો ભાગ્યેદય થયો. ધર્મપરિષદના તેમના મથકુર ભાષણે તેમને માટે અમેરીકામાં તો શું પણ આખી દુનીયામાં કીર્તિ મેળવી. અને પછી વેદાંત વિષે ધણી ભાષણો કરીને તથા કેટલાક શિષ્યો પણ મેળવીને જ્યારે તેઓ માતૃભૂમિમાં પાછા આવ્યા તેમને સિંહલદ્વીપના કીનારાથી માંડીને તે આલ્મોરાના પર્વતારણ સુધી તેમને જે અનહદ માન મળ્યું અને તેમણે જે ભાવપૂર્ણ અને વિચારશીલ, દેશભક્તિથી ઉછળતાં અને ધર્મોપદેશથી ભરેલાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તેનો હેવાલ મૂળ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે. તે નાચવાથી ધર્મજગૃતિ અને દેશાભિમાનના એ સ્મરણીય સમયનું ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિ સમીપ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને સ્વામીના છુટાં ભાષણો વાંચવા કરતાં તે આ પ્રવાસના બીજા પ્રસંગોના સંબંધમાં વાંચવાથી તેની વધારે અસર ઉપર થાય છે.

આ અનુવાદ મદ્રાસ સુધીનાં ભાષણોનો છે, અને તેની ભાષા એકંદર મનોહર. તે સંસ્કારી લાગે છે. બહુ ભારે સંસ્કૃત શબ્દોનું પ્રમાણ હજી પણ ઓછું કરવામાં આવે તો વધારે માણસો તે સમજી શકશે એમ લાગે છે. આલ્મોરા સુધીનાં પ્રવાસનો અનુવાદ થોડા જ વખતમાં આપણા હાથમાં મૂકાશે એમ આશા છે.

સ્વર્ગનો આનંદ—લેખક રા. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર, ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૦૪, ભાગ ૨ જો, પૃષ્ઠ ૧૯૧, કિંમત રૂ. ૧.

સ્વર્ગના નામવાળાં ઘણાં પુસ્તકો લખવા માટે—લગભગ સ્વર્ગનો ઇન્કાર રાખવા માટે—જુગજગતમાં પંકાએલા રા. પઢીયારના તેજ પ્રતિભા આ નવા પુસ્તકને આપણે આનંદભરે વધાવી લઈશું. આ પુસ્તક મુખ્યત્વે કરીને હરિજનો માટે અને એવા જ બીજા ભક્તોના મંડળો જેવાં કે ગીરનાર, ડાકોર, સિદ્ધપુર, દ્વારકા વગેરેમાં તથા ગુજરાત કાઠીઆવાળા ગામડાઓમાં મંડળીઓ કરીને પોતાની ભક્તિ, પોતાની શક્તિ અને પોતાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં ઈશ્વર અર્થે કંઈ કંઈ કરી રહ્યા છે એવાઓને માટે આ સ્વર્ગના આનંદનું પુસ્તક લખાયેલું છે એટલે ભક્તોના પ્રકાર, ભક્તિ કરવાની જરૂરીયાત, પાપથી બચવાના ઉપાયો અને પ્રભુ મહિમાની વાતો જ મુખ્યત્વે

કરીને આ પુસ્તકમાં આવે છે. ઘણાં ભજનો અને દોહરાઓ આ પુસ્તકમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે અને કંઈક ધૂનો પણ આપવામાં આવી છે એટલે ભક્તિનો રસ ગરાળર ભમે છે.

જે ધાર્મિક વાતાવરણમાં આપણી પ્રભાવો મોટા ભાગે ઉછરે છે, તેમને તો આ પુસ્તક ઘણું જ રુચિર અને ઉદારક નીવડશે. ઉપરાંત અમારી ખાત્રી છે કે શહેરમાં વસતા અને “આગળ વધેલા” ઘણા દેશજનોના કાનમાં ગુજરાત અને કાઠીઆવાડનાં દૂરનાં ગામડામાં વાગતા ભજન અને એક તારના સૂર પહોંચાડવામાં પણ આ પુસ્તક ઘણું અંશે સફલ થશે.

ભાઈ પમાણી ઉર્ફે દેશવ કાકા—પ્રથમ ભાગ, યોજક અને પ્રકાશક રા. વરાનજી ઠાકરસી હાલાઈ, પૃષ્ઠ ૨૨૩, કિંમત રૂ. ૧

શ્રી મુળાઈ ભાટીઆ મિત્ર મહર્ણી વ્યવસ્થાપક મરણીના હુકમથી આ પુસ્તક રા. હાલાઈએ પ્રકટ કર્યું છે તેની રાજ્યાતમા રા. પમાણીના હુકમ જીવન ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે અને પછી તેમના જુના જુના વિષયો પર લેખો અને વિતાઓ આપવામાં આવ્યા છે આ સર્વમાં તેમનો સમાજ મુધારાનો તથા ધાર્મિક અર્થો નામુદ્દરવાનો જીવસે અને દેશના હુત્તર ઉલ્લાસનો વિમાસ કરવાનો ઉત્સાહ રચે રચે જણાય છે અને તેમનો પહેલા કરાચીમાં, પછી મુબાઈમાં, સ્વદેશી માવની દુકાનોમાં અમૂલ્ય કામ કરી બનાવી આપ્યું કે તેમનો ઉત્સાહ તેમની જીભા કે કલમમાં નહિ પણ તેમની રચેરમાં વહેતો હતો.

બાળ રામાયણ (કાવ્ય) — કર્તા પ્રભાસ — જ્વરાત્ર પાકક, પૃષ્ઠ ૧૨૮, કિંમત ૬ આના

“સૂરતમાં ભગવેલી સાહિત્ય પરિષદને અંગે યોજેલી ઈનામમાળાને અંગે જુઓ પ્રવૃત્તિ થઈ હતી” અને તે હવે “બાળદે, કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓને સમન્વય તેવી વિસ્તૃત ટીકા અને રાખાઈ સાથે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે” લેખક જણાવે છે કે ઘોડા દિવસમાં આ કાવ્ય લખવાની જરૂર પડેલી હોવાથી ઉતાવળ કરી પડી હતી અને તેથી ઉતાવળના જે ચિદ્ર આ કાવ્યમાં રચે રચે દેખાય છે તે માટે વાચકો તેમને માફી આપશે પણ મનોહર અને સુસ્વિષ્ટ કાવ્યો લખવા માટે લેખકને મિતિ મેળવી છે તેને આ કૃતિ પણ પ્રુષ્ટિ આપે છે. સામાન્ય જીવને સમન્વય એવી ભાષા સરળ છે અને તેમાં મહુર સરત રાખેલી એટલી ખીલાવટ છે કે તેથી તે પ્રાચીન સમયના પુનિત સંસ્કરણને હૃદયમાં ભૂત કરે રાજ્યાતમા સારી અનુક્રમણિકા અને ઉવટ જરૂરી ટીકા અને અર્થ આપીને લેખકે પોતાનું લઘુ પુસ્તક જન સમુદાય માટે ધણું ઉપયોગી બનાવ્યું છે.

“આરબના પદ પરિચય” માં રા. રામલાલ મોદીએ મહાકાવ્યોના સાર લખાવાની સાહિત્ય પરિષદની પદ્ધતિ ઉપર અને ૩ પાકે ઈનામો માટે લખાએલા કાવ્યોની પરીક્ષા ઉપર જે નિદાશ કર્યા છે તેની અહીં આ કઈ જરૂર ન હતી.

કાવ્યામૃત વાણી—(કાવ્ય) — કર્તા રા. રણછોડલાલ એમ વકીલ પૃષ્ઠ ૬૪, કિંમત ૪ આના

ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, હૃદયજનક અને રાનાળ મુવારાના વિવિધ વિષયો ઉપર જુઓ આ સંમંદમાં નજરે પડે છે લેખકના કેટલાક ભાવો સારા અને ઉપયોગી અને ઘણા અતિરેચ સામાન્ય છે બાપા સરવ છે પણ એ-ધારની કે મનાહર નથી છદો નિર્વિ છે પણ કાવ્યો સહેવાઈથી વાંચી શકતા નથી અને કેટલી વાર તે બધેજેમતા પણ નથી આન દેખકનો હેતુ ઘણો સ્પષ્ટ હોવા છતાં તે સફળ થયો છે એમ નહીં રા. રા. નહિ. તે સાથે કેટલીક વાર તે એમ પણ લાગે છે કે પોતાનો વિચાર કાવ્યની બદ્ધ પદ્ધતિમાં સમાવવાને બદલે જો તેઓ સીધા મઘમાં જ દર્શાવે તો અસર વધારે સારી થાય.

અ મેલન સંગીતાવલી (કાવ્ય) — પ્રા. જ્વરાત્ર રા. લલ્લભાઈ રા. કારભાઈ બટ, પૃષ્ઠ ૨૭, કિંમત રૂ. ૨ આના.

જેવાવ અભ્યુદય માસિકમા પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમજ શ્રીયુત આકારનાથ ગૌરિશંકર હાકરે આપેલા ગીતો આ લઘુ પુસ્તકમાં પ્રવેશવામાં આવ્યા છે તે મુખ્યત્વે કમીને જાતિના ઉદય વિષે છે અને તેથી તેના કવિત્વની પરીક્ષા કરવી વ્યર્થ છે.

ક્રી પુના ગુજરાતી બાંધુસમાજ (અહેવાલ) ૧૯૧૩-૧૬ પ્રકાશક રા. અ. બાવાલ હરિભાઈ પટેલ પૃષ્ઠ ૧૬

આ અહેવાલની એક નમૂના અમને મળી છે અને તે વાંચીને તેમજ અગત અનુભવથી અમે બેધડક નહીંશું કે આ સંસ્થા જેટલી સુગમ વ્યવસ્થા અને પરમ ભ્રાતૃભાવથી ચાલે કરતા વિદ્યાર્થીમંડળો ગુજરાતમાં થોડા જ છે. વિદ્યાર્થીઓ પોને લેખો વાંચે છે, ભાષણો કરે છે અને મેળાવડા ભરે છે એટલું જ નહિ પણ મુળાઈ અને બીજે સ્થળેથી પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતીઓને ખાસ પૂને ભાવાવીને ભાષણો ભાષાવે છે અને તેવા ગ્રંથસ્થો અનાયાસે ત્યાં આવે ત્યારે તેમને મળનાના ખાસ પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરે છે. અમે ન્યૂત કરણપૂર્વક આ સમાજને સુપૂર્ણ ફતેહ ઇન્છાએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે તેના વિદ્યાર્થી સભાસદો મુળાઈ ઈલાકાના—કદાચ આખા હિન્દના—ઉત્તમ બુદ્ધિશ્રેણીમાં પોતાના જીવનના નવાક ઉત્તમ વર્ષો માથી ગુજરાતમાં યાત્રા કરશે ત્યાં દક્ષિણના સ્વદેશાભિમાન અને જીવ્યબુદ્ધિની સાથે “ગરવી ગુજરાત” માં યોડી શક્ષા અને યોડી મમતા તેમના અતરમાં મેળવી જીવ્યુત થઈ હશે.

ભગીની સમાજ ૧૮૧૭ પ્રકાશક કરસનદાસ ને ચીતનીઆ, હિન્દસેવક સમાજ, મુળાઈ આ સંસ્થાના કાર્યને જે ટુકડે વેચાલ હંમણા પ્રકટ થયો છે તે મા અમ્ની સાથે જ બાંધવામાં આવ્યો છે વાચકોને તે ‘યાનપૂર્વક’ વાંચવા વિજ્ઞાન છે.

નોંધ.

શ્રી. લાયનલ કર્ટીસનો પત્ર.

ગયા માનમાં જે કોઈ વિષય વધારેમાં વધારે ચર્ચાએ હોય તો તે આ પત્ર છે. એક ખાસ ઘણા વિચારવંત વક્તાઓએ અને હિન્દી પત્રકારોએ તેના ઉપર સખ્ત ટીકા કરી છે, ત્યારે બીજા ખાસ ઘણાં અંગ્રેજો-ઈન્ડીઅન પત્રોએ, કોઈ હિન્દી લેખકોએ અને છેવટે સચુકત પ્રાંતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સર જેમ્સ મેસ્ટને તેના થોડા કે ઘણા ગચાવ કર્યો છે આ સંયોગોમાં તે પત્રના મુદ્દાનું કાષ્ઠક ઝીણું પૃથક્કરણ કરવાની અમને જરૂર લાગે છે.

કેટલીક પ્રાસ્તાવિક બાબતો જણાવ્યા પછી પત્રમાં લખ્યું છે કે “આપણી ખાત્રી ઘણી છે (અને બીજા ઘણાની હવે ખાત્રી થઈ છે) કે બ્રિટીશ ટાપુઓની સાથે સરખી પાંચરી ઉપર સ્વરાજ્ય લોગવતા સંસ્થાનોના બ્રિટીશ રહીશોને સામ્રાજ્યની ગંભીર જવાબદારી મોપવામાં આવે નહિ તો બ્રિટીશ મહારાજ્ય ટકી શક્યે નહિ. આ હેતુ-સર સામ્રાજ્યની સરકારનું યંત્ર એવી રીતે સુધારવું જોઈએ કે જેથી તેમાં સંસ્થાનોની પ્રજાનો પ્રવેશ થાય.” આ પત્ર પહેલાં “સામ્રાજ્યનો મહાપ્રશ્ન” (The problem of the Commonwealth) એ વિશે શ્રી. કર્ટીસે જે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે તેમાં, ઇતિહાસ અને તર્કની અનેક દલીલો વિશેષરૂપે થોળને તેઓ આજ સિદ્ધાન્ત

પૂરવાર કરવાને પ્રયત્ન કરે છે, એટલે તે વિષે તો કંઈ શંકા હોઈ શકેજ નહિ. આમાંથી તેજ લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે નીચેની ત્રણ વસ્તુઓ ફલિત થાય છે.

(૧) પરરાજ્યો સામે સંબંધ, સામ્રાજ્યનું રક્ષણ, લશ્કર, નૌકાસૈન્ય, તેના જુદા જુદા દેશો વચ્ચે વેપારના નિયમો વગેરે જે વિષયોને નિર્ણય કરવાની અત્યાર સુધી બ્રિટિશ ટાપુઓની પ્રજાને જ સત્તા હતી, તેમાં હવે સંસ્થાનોની ગોરી પ્રજાને હિસ્સો આપવો પડશે આ સત્તાની સાથે સામ્રાજ્યના ખર્ચનો વ્યાજબી ભાગ સંસ્થાનોને શિર રહેશે.

(૨) સામ્રાજ્યમાં બ્રિટિશ ટાપુઓ અને સંસ્થાનોના ઉપરાંત બીજી વસ્તી પણ ઘણી મોટી છે માટે આ સુધારાથી સામ્રાજ્યના જે ૩૭૦,૦૦૦,૦૦૦ લોકોને સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી, તેના ભાગ્ય અને લાભિય ઉપર સંસ્થાનોની પ્રજા અધિકાર મેળવશે. આનો અર્થ ધર્મ શકે કે હિન્દુ, ઇસ્લામ, ક્રિસ્તિય કે કોઈની વગેરે જે દેશો ઉપર હાલ ઇંગ્લંડ રાજ્ય કરે છે તેના ઉપર હવે ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનો રાજ્ય કરશે. જે નવી પાર્લામેન્ટને સામ્રાજ્ય બંધી સત્તા સોંપવામાં આવશે તેમાં ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનોના ગોરા પ્રતિનિધિઓ એસએ અને પરીશાભે જે પરાધીન દેશો (Dependencoes) હાલ ફક્ત ઇંગ્લંડને તાબે છે તે સંસ્થાનોનાં પણ તાબેદાર બનશે “ સામ્રાજ્યની જવાબદારી, ” “ સ્વરાજ્યની ટેવ પાડવાનો ઉચ્ચ હેતુ ” વગેરે શબ્દોના જાળમાંથી આ સુદ્ધ સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે, કારણ કે મી. કર્ડિસ બેધડકે જણાવે છે—અને આ વિષે મી. વર્સ્ટ્રેન્ડેડે જેવા બીજા લેખકોના અભિપ્રાય જુદા છે—કે બ્રિટીશ ગોરી પ્રજાઓના આ એકત્ર રાજતંત્રમાં હિન્દુ વગેરે દેશો પ્રવેશ કરી શકે જ નહિ.

૩. “ આપણી નવી અને સુધરેલી સામ્રાજ્યની સરકારને હિન્દુ અને મધ્ય આફ્રિકાની (૪) આંતર વ્યવસ્થા ઉપર અને (૫) બીજા દેશો અથવા રાજ્યો સાથેના સંબંધ ઉપર કાબુ રાખવો પડશે. ” આ વિચાર પત્રમાં તો નોંધવામાં જ આવ્યો છે પણ તે માટે દલીલો તેમના પુસ્તકમાં મળી આવે છે તેમાં તેઓ ગભીરપણે જણાવે છે કે, હિન્દુ જેવા દેશોની આંતરવ્યવસ્થા ઉપર કંઈ કાબુ સંસ્થાનવાસીઓને મળે નહિ તો તેઓ તેના રક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારે જ નહિ આ સિદ્ધાન્તમાં જે મતાધારા અને ઉદ્ધતાઈ જણાય છે તે ઉપર હાલ ટીકા નહિ કરીએ—તે તો આ અંકમાં શરૂ કરેલી જુદી લેખમાળામાં થશે.

આટલા વિચારો મી કર્ડિસે ચોક્કસ રીતે—જરા પણ આનાકાની વગર જણાવ્યા છે—એની તો કોઈએ હજી સુધી ના પાડી નથી અને તેથીજ દરેકે દરેક હિન્દીવાનના હૃદયમાં ક્રોધ અને અવિશ્વાસની તીવ્ર લાગણીઓ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ. આ વિષે મી. પોલાકે અલહાબાદમાં આપેલા પોતાના ભાષણની અંતમાં જે હૃદયલેદક શબ્દો કહ્યા હતા તે અને ટાકીનેજ અમે સંતોષ માનીશું.

બીજા કોઈ પણ બ્રિટિશ પ્રજા ન હોયલા સરકારને રક્ષાતર, હોનાંતો હુ દાવો તણું છું, પાંજુ મારે જીવલે કદ જોઈએ કે જે નિયમે આ દેશના રાજ્યમાં સંસ્થાનોને ભાગ લેતાં હુ જોઈશ તે નિયમે મારી વકાદારીને મળ્યા વગેરે મારે એ પણ જુદું જોઈએ કે જે સંસ્થાનોએ હજી સુધી પોતાના

સ્થાનિક કારભારના સંબંધમાં સ્વસામ્યની હિંચામાં કોઈ કોઈ પડોચાવાની અરાકિત બતાવી છે અને પોતાના દેશમાં રહેતા હિન્દીવાનો તરફ વર્તણૂકના સંબંધમાં જ્યાં સામ્રાજ્યના મહાન પ્રશ્ન ઉકેલવાની નાલાયકી તેમણે બતાવી છે—જ્યાંદે અગિયમી વસ્તુઓ બની છે ત્યાંદે હિન્દુસ્તાનના રાજ્યતંત્રના કાણુમાં જે સંસ્થાનોને ૪૮ પક્ષ ભાગ આપશે તો તેથી સામાજ્યના ૬૫૨ એક મોડામાં મોટી આફત આવશે રાઉન્ડ ટેબલ મહળના રાજપુરૂષો કહે છે કે આખર કારભાર સુદાન સમગ્ર પરદેશીય રાજનીતિના કાણુમાં સંસ્થાનોને જે કંઈ પક્ષ ભાગ આપવામાં આવશે નહીં તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઠીક રાકરો નહીં જે આ ખર્ચ હોય તો રાઉન્ડ ટેબલના રાજપુરૂષોએ પોતે અથવા બ્રિટિશ સનાધીશોએ, આ દેશના અધિકારીઓએ કે સંસ્થાનોના પ્રધાનોએ કંઈ પક્ષ ધાર્યા હોય એના કરતા વધારે તીવ્ર દુષ્કાંડ દેશમાં સરવાળો સામે આમ ઉપજાવીને—આ દેગની ખગળમાં ખરાબ લાગણીઓને જાગૃત કરીને સામાજ્યને નારા થાય એના કરતા હાલની સ્થિતિમાં તેના નારા થાય એ ધણુજ વધારે સારું—જુલુ વધારે માનભરેલું છે એમ હું માનું છું. હું એમ પણ માનું છું કે આ દેશના કારભારમાં કંઈ પક્ષ ભાગ લેવાને મળે પોતાની સ્વતંત્રતાના શોડા અશનો ભોગ આપવાને સંસ્થાનોને સમન્વયવાનું કાર્ય ધણુ મુશ્કેલીયું નીવડશે. વધારામાં હું માનું છું કે આ દેશના ગમ્યમાં કંઈ પક્ષ હિરસો સંસ્થાનોને આપવાને બ્રિટિશ પ્રભુને સમન્વય એ પણ ધણુ મુશ્કેલ છે મારી ખાતરી છે કે આ દેશની પ્રભુ એવી કેઈ પણ આજ્ઞા પોતાના પર પડવા દેશે નહીં પરંતુ જે કંઈ પક્ષ દિવસ એક બને કે હિન્દન સંસ્થાનોનું તાબેન જાળવવામાં આવે તો, તે દિવસે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને અતકાળ સમીપમાં આવશે.

હિન્દ અને મધ્ય આફ્રિકા.

જે આવા ગલીર નિશ્ચય ઉપર મી ઠરુંસ આવ્યા છે તો પછી હિન્દમાં શો વિચાર અને અભ્યાસ કરવા આવ્યા છે?—એ પ્રશ્ન કોઈને શરો. હિન્દના પ્રભુઓ આખરે વ્યવસ્થા પણ કરી શકે નહિ અને તેમના પ્રતિનિધિ સામ્રાજ્યની નવી પાર્લામેન્ટમાં બેસી શકે નહિ, એ વિષે તો અહીંયા આવ્યા પછી પણ તેમને કંઈ પણ શકા થઈ હોય એમ જણાતું નથી પણ તેઓ એ મહાન સવાલને ઉકેલ કરવા આવ્યા જણાય છે કે સામ્રાજ્યના બધા પરાધીન દેશોને સરખા ગણવા કે દાખલા તરીકે મધ્ય આફ્રિકા અને હિન્દ વચ્ચે કંઈ પણ ફેર ગણવો? હિન્દના રાજ્યતંત્રમાં હિન્દીવાનોને સલાહ આપવાને અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે તેવો સામ્રાજ્યની સરકારના સંબંધમાં આપવો કે નહીં?—આ એક જ સવાલ વિષે તેઓ પોતે ઠાંધક અનિશ્ચય જણાવે છે અને જેમને પોતે ખત લખે છે તેમને અભિપ્રાય માગતા જણાય છે. તેમને ન્યાયની ખાતર જણાવવું જોઈએ કે તેમના એક વાક્યથી કંઈક ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ જણાય છે. તેઓ લખે છે “કે જે પરદેશીય રાજનીતિના સંબંધમાં હિન્દ અને મધ્ય આફ્રિકાને એક પાયરી ઉપર મૂકવાની જરૂર જણાય તો બેશક આપણે તેમ કરવું જ જોઈએ, પણ તે સાથે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ કરવામાં આવેલા પુસ્તકોમાં જે સુધારાની હીમાયત કરવામાં આવી છે તે એવી ચળવળ હિન્દમાં ઉરકેરશે કે જેથી—મારા સમજવા પ્રમાણે—કદાચ લોહી પશુ રેડાય ” અહીંયા પણ હિન્દ જણે સામ્રાજ્યની શેઠજમાં એક નજીવું સોફટી હોય એમ તુરંદાસની ઠરુંસ વૃત્તિ તો દેખીની જ છે. પણ અલગત એક લેખકે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મી. ડર્ફીસને ઉત્તુ તો તેમના મિત્રોને એતવણી

આપવાનો જ છે. પછીનાં જ વાક્યોમાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે “હિન્દુમાં જે કંઈ જાહેર મત છે તેની અસર જેટલે અંશે આપણે ફક્ત હિન્દુની રાજનીતિમાં થવા દઈએ છીએ તેટલે અંશે પરદેશીય રાજનીતિ ઉપર પણ તેની છાપ પડી શકે એવો કંઈ રસ્તો આપણે યોજવો જોઈએ?” આમ એક ને બદલે પાંચ પ્રશ્નો બધારે હિન્દુ ઉપર રાજ્ય કરે ત્યારે હિન્દુના રાજતંત્રમાં હિન્દીવાનોને જેટલો અધિકાર (?) છે તેટલો સામ્રાજ્યની સત્તાના સંબંધમાં તેમને આપવો જોઈએ કે નહિ એ સવાલનો ઘણા જ ઉદાર હૃદયથી અને વિશાળ ચિત્તથી વિચાર કરવા માટે આપણે મી. કર્ડીસને ધન્યવાદ આપીશું. ખરેખર, આપણી આસપાસ બરાબર બેઠીઓ જડી આપણને જરા હરવા ફરવા દેવાનું સૂચન કરવા માટે—અથવા આપણને ઘોર અધારા ભોંયરામાં પૂરી, જીવવા માટે જરૂરી હવા આપવાની દયા કરવા માટે આપણે તે સન્મિત્રનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો જ છે.

કયા વિષયનો ખુદલા દિલથી અભ્યાસ કરવા મી કર્ડીસ હિન્દુમાં આગળ છે તે આપણે જોઈએ, અને એ ઉપરથી જે આવકાર તેમને આ દેશમાં મળ્યો છે તે અચોક્કસ તો ન જ કહી શકાય. પોતાનો ગુન્હો કંઈક ઓછો કરવાના હેતુથી તેમણે જણાવ્યું છે કે આ વિચારો—જેવા છે તેવા—મારા જ છે, આખા રાઉન્ડ ટેબલના મંડળના નથી અને તે મંડલ તો ઘણીજ નિષ્પક્ષપાત રીતે સામ્રાજ્યના સવાલનો અભ્યાસ કરવાને માટે રચાયું છે. પણ જો તેમના ધ્યાનમાં હોત કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે જોએલા અજ્ઞાન કુલીઓ આગળ નહિ—જો કે ત્યાં પણ મી જી ઉજળી હિન્દી પ્રજા વસતી હતી—પણ બાહોશ અને આત્માભિમાની હિન્દીવાનો આગળ તેઓ બોલે છે તો તેઓ આમ આપણી આંખ ઉપર ધૂળ નાખવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરત નહિ વિદ્યાર્થીઓની “ડીમેટ્રીંગ કલ્પો” શિવાય ડનીઆમાં એવા કોઈ વગવાળા—અને તે પણ રાજકીય મંડલો હોય છે કે જે કોઈ સિદ્ધાન્ત સુકરર કયાં શિવાય કેવલ અભ્યાસ કરવાને માટે સ્થપાય છે? પણ આપણે બહુ દૂર ન જતા તે મંડળ તરફથી પ્રકટ થતું “રાઉન્ડ ટેબલ ત્રિમાસિક” જોઈશું તો આપણને જણાશે કે સામ્રાજ્યની એકતા વધારવાના હેતુથી આ મંડળ અને ત્રિમાસિક સ્થપાયાં છે, આ એકતાનો શો અર્થ છે તે ઇંગ્લંડની રાજનીતિના ચોડા પણ પરિચયમાં રહેનાર દરેક માણસ જાણે છે અને તે એ જ છે કે આખા સામ્રાજ્ય માટે ઇંગ્લંડના અને અસ્થાનોના પ્રતિનિધિરૂપ એક રાજતંત્ર સ્થાપવું. તેમના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે પોતાના સિદ્ધાન્તોની રચનાનો ઇતિહાસ આપ્યો છે અને તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે સામ્રાજ્યના બંધારણની ચોક્કસ સૂચનાઓ ઉપર “રાઉન્ડ ટેબલ”ના બધા સભાસદોના—અને તેમાં સરથાનોના કેટલાક સભ્યો પણ છે તેમના અભિપ્રાય મેળવ્યા પછી એ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ તેમનો અક્ષરે અક્ષર બધા સભાસદોને સંમત ન હોય તો પણ તેના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત વિષે તો તેઓ એકમત છે. આથી પણ સારંગા સારો પુરાવો તો આ પત્ર જ આપે છે. જે તપ મુદ્દાઓ ઉપર તારવવામાં આવ્યા છે, તે વિષે “આપણે” અર્થમત છીએ એમ નેઓ જણાવે છે એ “આપણે” તે આ મંડળના સભાસદ.

શિવાય બીજા કોણ હોઈ શકે? મુખ્ય મુદ્દાનો પાટો નિશ્ચય ઠરી, તેનો વેગભર પ્રચાર કરવાને અને વિગતોનો વિચાર કરવાને મંડળ સ્થાપવું અને તેને “અભ્યાસીઓનું મંડળ” કહેવું એ ભાષાનો કેવળ દુરુપયોગ છે. રાઉન્ડ ટેબલ ત્રિમાસિકના સહી વગરના લેખો, કોઈના અભ્યાસ માટે પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે ચળવળ માટે?

મી કઠીંસના મુખ્ય વિચારો તે તેમના મંડળના વિચારો છે અને તે ધીમે ધીમે પ્રસરતા જાય છે—જે કે તેની સામે પણ કેટલાક વિદ્વાન અને અનુભવી રાજપુરુષો લખે છે; માટે તે ઉપર જેટલું વિવેચન થાય તેટલું ઓછું જ છે.

સામાજ્ય પરિપદમાં હિન્દુ પ્રતિનિધિત્વ.

આ માસમાં જે સામાજ્ય પરિપદ લરાવાની છે તેના સંબંધમાં ‘હિન્દના પ્રતિ નિધિઓ (૧) હિન્દની ધારાસભા તરફથી ચુંટાવા જોઈએ અને (૨) તેમને હિન્દી વલ્લરને મદદ કરવાનો નહિ પણ પરિપદમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર આપવો જોઈએ એવા મુદ્દાનો ઠરાવ કોંગ્રેસે પસાર કર્યો હતો. ગયા માસમાં આપણને ખબર પડી છે કે બ્રિટીશ હિન્દ તરફથી સર જેમ્સ મેસ્ટન અને સર સુત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહ અને દેશી રાજ્યો તરફથી બીકાનેરના મહારાજાને સરકારે નીમ્યા છે. આ ખબરપત્રમાં જ જણાવ્યું હતું કે આ ગૃહસ્થો હિન્દી વલ્લરના સહાયક તરીકે જ કામ કરશે, એટલે આપણી બંને માગણીઓ દેખીતી રીતે નિષ્ફળ થઈ છે. સરકારના મેટા અમલદારો કેટલીક વાર એવો દાવો કરે છે કે અમે જ્યારે જ્યારે જાહેર મત અમારા જણવામાં આવે છે ત્યારે તે અમે મિત્રભાવે ધ્યાનમાં લઈએ છીએ આ પ્રસંગમાં જાહેર મત જણાયો ન હતો એમ તો કહી શકાય એમ નથી. કારણ કે આખા હિન્દના વધારેમાં વધારે પ્રતિનિધિઓ જે રાષ્ટ્રીય સંમતીનમાં લખનામાં હાજર રહ્યા હતા તેણે ઉપર પ્રમાણે ઘણા જ સ્પષ્ટ ઠરાવ પસાર કર્યો હતો અને તે સરકારને તારથી મોકલાવ્યો હતો. તેમ આપણી માગણી હુદ્દહારની કે અણુસમજી હતી એમ પણ કહી શકાય નહિ. મી. ચેમ્બરલેન સામાજ્યસભામાં હિન્દ તરફથી બોલે અને સર સિંહ અને બીકાનેરના મહારાજા ફક્ત તેમના જાનમાં જ વાત કરે એ આપણને અસહ્ય લાગે છે. ‘ધી નેશન’ પત્ર ખરું જ લખે છે કે “હિન્દ મી ચેમ્બરલેન વિષે શું જાણે છે અને મી. ચેમ્બરલેન હિન્દ વિષે શું જાણે છે?”

સર સિંહ અને બીકાનેરના મહારાજા વિષે વ્યક્તિપરત્વે તો અમારે સંતાપ મ દર્શાવવાનો છે. સુબાઈની કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે જે ભાષણ સર સિંહે આપ્યું હતું તે -ખદા મતભેદોનો વિચાર કર્યા પછી પણ—અમે પણ કેટલાક મતભેદ દર્શાવ્યા હતા—ધણ જ સંગીન અને વ્યવહારિક હતું. લશ્કરી નોકરી અને કચીરાદોના ઉપયોગના સંબંધમાં તેમણે જેવાં વજનદાર વચનો કહ્યાં હતાં તેવા તેમની પહેલા કે પછી બીજા કોઈએ કહ્યા નથી. આથી અમારા મનમાં તો જરા પણ શંકા નથી કે જે મર્યાદિત કાર્ય માટે સર સિંહ ઇંગ્લંડ જાય છે, તે નિશ્ચય હિન્દના સાહિત્યની દૃષ્ટિથી અને અસાધારણ શક્તિથી તેઓ કરશે. બીકાનેરના મહારાજાએ અત્યાર સુધીની પોતાની રાજનીતિથી તેમજ દેશી રાજાઓની સલામમાં પોતાના વર્વ અને ભાષણથી આખા હિન્દમાં નામના મેળવી છે; અને જે કે આ કાર્ય માટે.

હુશીઆર રાખતને ઘણી સહેલાઈથી નીમી શકાત તો પણ આપણે તેમની નીમણૂકથી રાહ થયા છીએ.

એક જ નીમણૂક સામે ઘણો સખત વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે—અને તે સર જેમ્સ મેરટનની નીમણૂક સામે. બ્રિટીશ હિન્દ તરફથી એક અમલદારને મોકલવામાં આવે એ તો સ્વાભાવિક છે. પણ જો સર જેમ્સ કરતાં વધારે સશક્ત અને ખાસ કરીને ઉદારચરિત અમલદાર હિન્દી સરકારની નોકરીમાં ન હોય તો ખરેખર આપણે નિરાશ જ થવાનું છે તેઓ જે પ્રાંતમાં હોદ્દો ભોગવે છે ત્યાંની પ્રજા તેમનાથી સંતુષ્ટ નથી—એટલે સુધી કે તેમનો હોદ્દો થોડો પણ લંગાય એ જોવા તે ખુશી નથી. ઉપરાંત “રાઉન્ડ ટેબલ” ના પ્રવાસી મંત્રીને મદદ આપવાના જે મહાન કાર્યમાં તેઓ રોકાયા હતા તેથી તેમણે આખા દેશની સખત ઇતરાહ મેળવી છે, પણ આપણને ન ગમે તેવું જ પગલું ભરવામાં સરકારને કેટલીક વાર વિચિત્ર મના પડે છે !

આ નીમણૂકો સામે પોકાર કરવો નિષ્ફળ છે. પણ મી. હોર્નીમને સુગાઇની એક બહાર સભામાં રજુ કરેલા ઠરાવ સુજળ આપણે એટલું તો માગી શકીએ કે હિન્દી વજીર સાથે ખાનગી મસલત કરવાનો જ નહિ પણ પરિષદના સભાસદો તરીકે તેના કાર્યમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર તેમને આપવો જોઈએ. આ પરિષદમાં દરેક રાજ્ય તરફથી એક જ મત આપી શકાય છે પણ તે સળંગમાં સહેલાઈથી કંઈ યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ શકે. આ અણીના સંયોજોમાં ભરેલી પહેલી જ સામાજ્યપરિષદમાં હિન્દના ખરા પ્રતિનિધિત્વના મૂળ સિદ્ધાન્તનો ભંગ કરી સરકારે આપણી આતુર લાગણી હિપર ધા મર્યો છે. પણ જો હિન્દના નીમાએલા સભ્યોનો અવાજ પણ ઇતિહાસના કુમમા પહેલીવાર આ મહારાજ્યની સભામાં સંભળાશે તો આપણો ધા ઠંઠક ફાટશે.

ગીરમીટીયા મળુરીનો અંત.

ગીરમીટીયા મળુરી બંધ કરવાનો ઓ. પંડિત માલવીયાનો ઠરાવ લોર્ડ હાર્ડીને સ્વીકાર્યો ત્યારે આપણને એન લાગ્યું હતું કે હવે તો તેનો અંતકાલ સમીપમાં જ આવ્યો, પણ લોર્ડ એક્સકેઝ વડી ધારાસભાની એક શરૂ કરતાં ગયા વર્ષમાં જે લાખલુ કર્યું હતું તેમાં તે વિષે જે કહેવામાં આવ્યું હતું તે થીલકુલ આશાજનક ન હતું. છતાં તે વાચીને વધારેમાં વધારે શંકાશીલ માણસની દૃષ્ટિમાં ભાગ્યે જ આવ્યું. હશે કે કરારનામાથી સંખ્યાબંધ અજ્ઞાન પુરુષો અને સ્ત્રીઓને પરદેશ લઈ જવાની પદ્ધતિ વર્ષો સુધી કાયમ રહેશે. પણ આપણા યુરમ મિત્ર મી. સી એક્સ એન્ડ્રુસ—જેમણે હિન્દની સેવા કરવાને ખાતર ઇંગ્લેન્ડ યુરમ શરૂ તરીકે પોતાનો હોદ્દો છોડી દીધો છે અને જેમણે મી. પી.અર્સન સાથે સીએમ હિન્દી મળુરીની સ્થિતિ વિષે તપાસ કરી એક વિગતવાર હેવાલ એક વર્ષ હિપર પ્રકટ કર્યો છે—તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં એક પત્ર લખીને જણાવ્યું છે કે સીએમ પ્રાપ્તમાં એવી વાત છૂટથી કરવામાં આવે છે કે આ ઘોર અને ત્રાસદાયક પદ્ધતિ

હજી પાંચ વર્ષ સુધી ચાલવાની છે. વધારામાં એમ પણ જણાય છે કે ઇંગ્લંડ સંસ્થાનોના મંત્રી તરફથી મળેલી ખબરને આધારે આવી વાત કરવા આવે છે અને તેથી આપણે તે સંબંધમાં આખા દેશની ત્રાગણી—કારણ કે આ વિ આપણો વિચાર હવે આપણા હૃદયમાં એટલો ઉઠા ઉતર્યો છે કે જેથી તેનું લાગણી પરિવર્તન થયું છે—તે વધારેમાં વધારે અસરકારક અને હૃદયવેધક રીતે દર્શાવાય છે. ઇંગ્લંડ જરૂર છે. અલહાબાદ, મદ્રાસ વગેરે કેટલાંક સ્થળોના પ્રજાજનોએ આ પદ્ધતિ સત્વર નાબુદ કરવાના ઠરાવો બહાર સભામાં પસાર કર્યા છે. અને આ પાનાં વાંચના સર્વેને પોતાના ગામ કે શહેરમાં આ વિષે પ્રજામત બજૂત કરી અને તો બહાર સભા મેળવવા અંતરણ્ય પૂર્વક વિનંતિ છે.

પ્રયાગમા હમણા મળેલા માધમેળા વખતે મી. એન્ડ્રુસે જે નીચેના પત્ર વહેચે હતો તે ઉપરથી ગીરગીટની પદ્ધતિના ઘોર અનર્થતા કદાચ ખ્યાલ આવશે.

હિન્દની માતાઓને વિનંતિ.

શ્રીજીમાં વસતી તમારી હિન્દી જહેનોની વિપત્તિઓ મેં મારી નજરે નજરે જોઈ છે.

તે દરના મુલકમાં પોતાના સંકટમાં મારી મદદ માગવા અશ્વપૂર્ણ આંખોએ મારી આગળ તેઓ દરેકજ આવતી હતી.

ગંદકી અને બહી વચ્ચે રહેતાં પોતાનાં નાનાં બાળકો તેમણે મને દેખાડ્યાં છે. જો આ ત્રાસ અને નામોશી સામે આપણે પોકાર નહિ ઉઠાવીએ તો જરા પણ ફેરફાર શિવાય તે સ્થિતિ ચાલુ રહેશે અને તેવાં નવા બાળકો જન્મશે.

પવિત્ર જાતૃભાવ અને નિર્દોષ બાળકોની ખાતર તેમજ તમારી જહેનોનાં આંસુ યાદ કરીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરો કે પ્રભુની પૃથ્વીમાથી આ અનર્થ દૂર થાય

સી. એફ. એન્ડ્રુસ.

મી. એન્ડ્રુસે વારંવાર ગજગળા અવાજે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આ પદ્ધતિને આજ રાખવા સામે એકજ મોટામા મોટું કારણ છે—અને તે નીતિ અને મનુષ્યત્વનું. હિંદ સરકારના એક કાયદા પ્રમાણે—અને તે હજી સુધી રદ કરવામા આવ્યો નથી—કરોડો નામાથી જે માણસોને સરકારે મુકરર કરેલી આગળોટોમાં લઈ જવામાં આવે તેમ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પુરુષોથી ત્રીજા ભાગનું હોવું જોઈએ. આ પ્રમાણે એમ ધારો એક વહાણમાં ૭૫૦ પુરુષો અને ૩૦૦ સ્ત્રીઓને હિન્દને કીનારેથી એક વહાણમાં વિદા કરવામાં આવ્યા કેવા છળકપટથી અજ્ઞાન મનુષ્યોને અને ખામ કરી ગામડાં લોખી બાળાઓને સંસ્થાનોના તરફથી અને ફેર દલાલો ફેસલાવી કરાવનામા ઉંડા સહી કરાવે છે—યાત્રાના સ્થાનમા બૂટી પડેલી ગાલરી અને સ્ત્રી સ્ત્રીઓને તેમના સંબંધી પાસે લઈ જવાનું જોડું જહાનું બતાવી તેમને કેવી રીતે ધાક છળથી કલકત્તે મોકલી દેવામા આવે છે—તે તો આપણે બાબુએ મૂંઝીગું, જે પોતાની જરા પણ ઇચ્છા શિવાય પોતાનાં સગા અને દેશથી દૂરના

ઘણા ત્રાસદાયક સયોગોમાં વર્ષો સુધી સખત મજુરી કરવી એ કરતાં વધારે અસહ્ય શું હોઈ શકે ? હવે આ ૩૦૦ સ્ત્રીઓમાંની ૧૫૦ સ્ત્રીઓ ૭૫૦ પુરૂષોમાંના ૧૫૦ ને પરણેલી છે, એમ આપણે માનીએ અને તેમનો પણ વિચાર બાબુએમ્પ્રીએ—જે કે તેમની સ્થિતિ પણ અતિશય કૃત્તિજનક હોય છે. પણ આ વાત તો ચોખ્ખી જ છે કે બાકીના ૫૦૦ પુરૂષો અને ૧૫૦ સ્ત્રીઓ—અને તે બધાં ૨૦ અને ૩૦ વર્ષની વચ્ચે હોયછે—સંભાર અને નીતિના કંઈ પણ સંબંધ શિવાય એક બીજાના ગાઠ સહવાસમાં આવે છે—ન ખાય છે અને પરિણામ શું આવે છે ? આગળોટ જ તેમની અનીતિની પહેલી શાખા બને છે પણ મંસ્થાનમાં તો આઠો આંક વળે છે. મનુષ્યના કોઈ પણ નિવાસ સ્થાનથી સાત દશ કે તેથી પણ વધારે માઈલ દૂર સુખાઈની ખરાબમાં ખરાબ ચાલીને લગ્નને એવી લાઇનોમાં આ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને ખીચીખીચ રાખવામાં આવે છે. પછી જે નિર્લજ્જ અનીતિ અને તેમાથી નીપજતા જે ગંભીર કલ્યા ત્યાં થાય છે તેનો ખ્યાલ કોઈ ઠવિ કે ઠાઠ બરીકારને પણ લાગ્યેજ આવી શકે—તે તો આપણે આપણા મનમાજ કદપનાથી મેળવી શકીએ જ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ સરખી સખ્યામાં હોય તો પણ તેમની વચ્ચે કંઈ પણ સાંસારિક સંબંધ ન હોવાથી ગમે તે પુરૂષ ગમે તે સ્ત્રી સાથે સ્વેચ્છાપૂર્વક સંબંધ રાખી શકે અને પરિણામે, ધર્મ્યાના કલહો, મારામારી અને કાપાકુપી વગેરે નીપજે. પણ અહીંયા તો લગભગ ત્રણ પુરૂષ વચ્ચે એક સ્ત્રી હોય છે એટલે તો પછી શું કહેવું ? સ્વાભાવિક રીતે એક સ્ત્રી સાથે એકી વખતે અનેક—અને તે પણ બુદ્ધે બુદ્ધે વખતે બુદ્ધા બુદ્ધા—પુરૂષો સંબંધ રાખે છે, એક બીજાની અદેખાઈથી ઘણા પુરૂષો માહોમાહે દહડે છે અને ક્વચિત્ એક બીજા ઉપર તેમજ સ્ત્રી ઉપર ઘા કરે છે, અને આમ ગુન્હા અને ખુનનુ પ્રમાણ હિન્દીવાનોમાં એટલું મોટું આવે છે કે તેથી શી છ ટાપુમાં હિન્દીજ મોટામાં મોટો ગુન્હેગાર ગણાય છે. આત્મઘાતનું પ્રમાણ પણ આજ કારણથી ઘણું મોટું છે. મજુરીના ઘણા જમાદારોએ મી એન્ફુસન મહેંએ કબૂલ કર્યું છે કે, આવા પ્રસંગ એટલી બધી વાર બને છે કે પછી તેમને દરેક સ્ત્રી માટે અમુક પુરૂષોને નિયત કરવાની જરૂર પડે છે. આ સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થતાં ન્હાનાં બાળકોનો વિચાર જ આપણે કરીશું તો આપણા હૃદયમાંથી કંપારી છૂટશે, આપણું લોહી ગગમાં ફરી જશે. અને એમ લાગશે કે આના કરતાં સાક્ષાત નરક પણ વધારે સાડું હોય.

મી. એન્ડરસે જણાવ્યું છે કે ઠલકત્તાની ડીપોમાં મેં ઠરાવનામાં ઉપર સહી કરનાર પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને જોયા છે આપણા સામાન્ય ગામડાની વસ્તીના ચેહરા ઉપર જણાતું નીતિનું અને પવિત્રતાનું તેજ તેમના મોં ઉપર દીપતું હતું અને તેજ માણસોમાં ફીટમાં ગદ્યા પછી કેવો ફેરફાર ? અનીતિ, ઠલહ, અમનુષ્યત્વની ભયકર છાપ તેમના મોં ઉપર જણાય છે. આમ આપણા દેશનુષ્ટો પણ બને છે, અને આપણી ફેગલગિનીઓ વેશ્યાઓ બને એ જોવા—ખમવા આપણે કયાં સુધી તૈયાર છીએ ? હિન્દી મરકારે ૧૯૧૫ ના પોતાના “ ડીસ્પેચ ” મા કબૂલ કર્યું છે કે

કારનામાંની પદ્ધતિથી હિન્દીઓમાં ઘોર અનીતિ પ્રવર્તે છે. આટલું કબૂલ કર્યા પછી હિન્દી સરકાર આ અમાનુષી રીતને ટકવા દે અને આટલું સમજ્યા પછી તે જો આપણે ટકવા દઈએ તો આપણે અને આપણી સરકાર નૈતિક દૃષ્ટિથી આખી આલમ આગળ ગુંહેગાર ઠરીશું.

પબ્લીક સર્વિસ કમીશનનો રીપોર્ટ.

લગલગ સવા વર્ષ ઉપર આપણે એમ સાલજ્યું હતું કે આ કમીશને તૈયાર કરેલો રીપોર્ટ ઘણોજ અસંતોષકારક હોવાથી લગાઈ દરમ્યાન તે પ્રકટ કરવાનો સરકારનો વિચાર નથી, કારણ કે તેથી લોકોમાં ઘણીજ વેગભરી ચળવળ કદાચ ઉત્પન્ન થાય. આ ઉપરથી આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઘોર નિરાશા ગયા માસમાં રીપોર્ટ બહાર પડતાં સિંદ્ધ થઈ છે. આટલા મોટા ખર્ચે આખા દેશમાં કમીશનના સલાસદો કર્યા, પુષ્કળ સાક્ષીઓને તપાસ્યા, મોટી મોટી આશાઓ અપણા મનમાં બંધાઈ અને છેવટે પરિણામ—મીઠું. ઘણાખંડ કમીશનનો અત આવોજ આવ્યો છે અને અમે આગળ વધીને ઠહીશું કે કમીશને આથી પણ કંઈક વધારે ઉદાર સૂચનાઓ કરી હોત તો પણ તે હિન્દને સંતોષ આપત નહિ કારણ કે કમીશનરોએ રીપોર્ટ તૈયાર કરીને તે ઉપર સહી કરી તે પછી હિન્દમાં નવી રાજકીય જાગૃતિ આવી છે અને પહેલાના કરતાં ઘણીજ વધારે હિંમતભરી માગણીઓ કરવાને આપણા પ્રજાજનો તૈયાર થયા છે. ગમે તેમ હોય તો પણ આ રીપોર્ટથી બ્રિટિશ રાજપુરુષોની રાજ્યદક્ષતા વિષે ઘણુંજ થોડું માન થાય છે અને પ્રજાને પોતાની અસહાયતાની વધારે તીવ્ર લાગણી થાય છે. ઘણા પત્રોએ ખરી રીતે જ ઠહ્યું છે કે ઠાગળની મોંઘવારીના આ દિવસોમાં આ લાભો રીપોર્ટ છપાવવામાં આવ્યો ન હોત તો કોઈને પણ નુકશાન થાત નહિ અને સરકારને થોડા પૈસાની કસર થાત.

શ્રીયુત ગોખલે રીપોર્ટ તૈયાર થતા પહેલાં છ માસ અગાઉ ગુજરી ગયા અને જરૂરીજ અળદુર રહીએ પોતે બીજા સલાસદો સાથે એકમત ન થવાથી એક જુદો રીપોર્ટ લખ્યો છે એટલે મુખ્ય રીપોર્ટ ઉપર આ બે ગૃહરથો શિવાય બાકીના બધાની સહી છે તેના બે મુખ્ય મુદ્દા નકારમાં જ મૂકી શકાય. (૧) સીવીલ સર્વિસ માટે પરિક્ષા ઈંગ્લંડની સાથે હિન્દમાં ન લેવી અને (૨) અમલ બજાવણી અને ન્યાય ખાતાની વહેંચણી વિષે કંઈ ચોક્કસ સૂચના કરી શકાતી નથી. હુનિઆમાં બીજા કોઈ એવો દેશ છે કે જેના બધા ઉચા અમલદારો પરદેશમાં પરીક્ષા લઈને ચુંટવામાં આવે છે? અને તો પછી પરદેશની સાથે પોતાના દેશમાં પણ તે અમલદારોની પસંદગી માટે પરીક્ષા લેવાની માગણી શું વધારે પડતી ગણાય? લગલગ ડોઝેન શરૂ થઈ ત્યારથી આ સુધારા માટે આપણે એકે અવાજ માગણી કરી છે અને ૧૯૮૩ માં તો તે સુધારો અમલમાં મૂકવાનો એક ઠરાવ બ્રિટિશ આમની સભામાં પસાર પણ થયો હતો પણ તે ઠરાવનું વાસ્તવિક પરિણામ કંઈ જ આવ્યું નથી. કમીશન આગળ જુબાનીમાં સંખ્યાબંધ હિન્દી સાક્ષીઓએ આજ માગણી અચૂક શબ્દોમાં કરી છે પણ કમીશને ફર રીતે તેની અવગણના કરીને પોતાના આખા કાર્ય ઉપર પાણી ફેંચ્યું છે. બીજા સુધારાની અગત્ય પણ દેખીતી જ છે. ફ્રાન્સદારી સુદૃઢ સચવાની

અને તેનો ન્યાય કરવાની જવાબદારી એક જ વ્યક્તિ ઉપર કદી પણ મૂકી શકાય? અને છતાં આ બિનકુદરતી પદ્ધતિ આ દેશમાં આપણા મજબૂત પોક્કાર છતાં હજી સુધી કાયમ રહી છે અને કમીશને તે વિષે કંઈ પણ નિર્ણય આપવાની ના પાડી છે. શું તેમને હિન્દીઓને નાખુશ કરવાની બહીષ્કારી કે તેમનું રાજ્યકોશલ્ય ખુટી ગયું ?

આટલું તો કમીશને નથી કહ્યું જે વિગતવાર અને અટપટી સૂચનાઓ તેમણે કરી છે તેમાં અર્હ્યા ઉતરી શકાય એમ નથી. પણ તેમાંની મુખ્ય ત્રણ અહીં આ ટાંકીશું:—

(૧) જુલ્હા કોર્ટના અને સેશન કોર્ટના જજની ૪૦ જગ્યાઓ માટે વકીલ-મંડલમાંથી નીમણુક કરવી

(૨) સીવીલ સર્વીસની ૪૧ ઉંચી જગ્યાઓ પ્રાંતિક નોકરીવાળા અમલદારો માટે રાખવી; અને

(૩) સીવીલ સર્વીસની ૯નીમણુકો દર વર્ષે હિન્દમાંથીજ કરવી, તેમાં ૨ ટ્રેજ્યુએટમાંથી સીધા નીમવા અને ૭ ને ખાસ પરીક્ષાના પરિણામથી પસંદ કરવા.

આ સૂચનાઓ નથી ઇંગ્લેન્ડને પસંદ પડી—કારણ કે તેમની જગ્યાઓમાં જરા ઘટાડો થયો છે, અને નથી તે હિન્દીઓને રૂચી—કારણ કે યાનને થોડા કડકા મહેરબાનીથી ફેંકવામાં આવે તેમ આ જગ્યાઓ તેમને આપવાની હોય એમ લાગે છે છે. જે દૃષ્ટિબિન્દુથી કમીશને પોતાની સૂચનાઓ કરી છે કે તેનું જસ્ટીસ અબદુર રહીમે સાડું સ્પષ્ટીકરણ કહ્યું છે. તેઓ જણાવે છે કે એક પાસ કમીશનનો હેતુ થોડી વધારે જગ્યાઓ હિન્દીઓને આપી બાકીની ઇંગ્લેન્ડ માટે રાખવાનો હતો ત્યારે બીજી પાસ મારો હેતુ જેટલો અંશે જરૂર જણાય તેટલેજ અંશે ઇંગ્લેન્ડ માટે જગ્યાઓ રાખી બાકીની હિન્દીઓને સોંપવાનો હતો. આજ દૃષ્ટિસેદ્ધ કમીશનની અને આપણી વચ્ચે—ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દીઓ વચ્ચે છે અને તેથી આખો રીપોર્ટ તદ્દન ખોટા ધોરણ ઉપર રચાયેલો હોય એમ જણાય છે. અમારે લાગ્યેજ જણાવવાની જરૂર છે કે મી. જસ્ટીસ અબદુર રહીમે જે રીપોર્ટ ઘડ્યો છે—અને તેઓ જણાવે છે કે તેની મુખ્ય સૂચનાઓ શ્રીયુત ગોખલેની સહાય અને સંમતિથી ઘડવામાં આવી હતી—તેમાં પ્રમુખીય દૃષ્ટિબિન્દુ સંતોષકારક રીતે રજુ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ સ્થળસંકેતને લીધે આ વિષે વધારે વિવેચન અને થઇ શકશે નહિ.

કેળવણી ખાતાના અધિપતિઓનું સંમેલન.

ગયા માસમાં જ્યારે આ સંમેલન દિલ્હીમાં સર શંકરન નાયરના પ્રમુખપણા નીચે મળ્યું ત્યારે આપણા રાજ્યતંત્રની એક વિચિત્રતા આપણને ઘણીજ તાદ્દશ થઇ. તે એજ કે આખા હિન્દની ત્રીસ કરોડ વસ્તી સાથે સીધી કે આડકતરી રીતે સંબંધ ધરાવતા કેળવણીના સવાલોનો જાલીરપણે નિર્ણય કરનારા સર્વ ગૃહસ્થો—સર શંકરન નાયરને બાદ કરીએ તો—ઇંગ્લેન્ડ હતા. જે ખાતામાં રુઆબથી સત્તા ચલાવવાની હોય કે દમામથી મોટા કર ધરાવવાના હોય ત્યાં પણ ઉંચી પદવી પર મોટે ભાગે હિન્દીઓજ નીમવા જોઈએ, પણ કદાચ તેમાં ઇંગ્લેન્ડ કંઈક પણ કરવાને શક્તિમાન થાય પણ દેશના પુત્રો અને પુત્રીઓનાં કોમલ મન અને હૃદયની પાંખડીઓ વિકસાવવાને તો પ્રજાના એવા સંપૂર્ણ જ્ઞાનની-એટલા સહલાવ અને કદપનાની

જરૂર પડે કે જેની આશા સારામાં સારા અંગ્રેજ અમલદારમાં પણ લાગ્યે જ રાખી શકાય. આમ જે ખાતાની રચના મંડાણથી જ ઉઠી હોય તેના અધુરા જ્ઞાનના અધિપતિઓ પાસે શી આશા રાખી શકાય ?

નામદાર વાઇસરોયે આ સંમેલનનું કાર્ય શરૂ કરતાં જે ભાષણ આપ્યું હતું તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે કેળવણીની સમગ્ર પદ્ધતિમાં મૂળગામી સુધારા કરવાને નહિ પણ અનુસવી અધિકારીઓના અભિપ્રાય મેળવવાના હોતુથી આ પ્રસંગ રચવામાં આવ્યો છે. આ વાક્ય ખરેખર નિરાશાજનક છે. કારણ કે લૅર્ડ હાર્ડીજના સમયમાં ૧૯૧૩માં કેળવણી સંબંધી જે ઠરાવ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો તે અતિશય અચકાતો અને અપૂર્ણ હતો. ઉપરાંત લડાઈ પૂરી થયા પછી સર્વ પ્રકારની કેળવણીની પ્રગતિ માટે કમસર કેવાં પગલાં લેવા જોઈએ તેનો વિચાર આ સંમેલનમાં કરવામાં આવ્યો હોત તો પણ ઠીક થાત પણ તે મુખ્ય વિષય નહિ હોવાથી તે તરફ ઘણું જાણુ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી કેળવણી ઔદ્યોગિક કેળવણી વગેરે અનેક વિષયો તરફ નામદાર વાઇસરોયે ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પરંતુ તેમના વધારેમાં વધારે અગત્યના વચનો તો માતૃ-ભાષાદ્વારા શિક્ષણ વિષે હતાં:—

“હાલ આપણે ઇંગ્લેન્ડ બાષાદ્વારા જેવી કેળવણી આપવાનો હેતુ રાખીએ છીએ. અત્યંત મોટું કારણ એ છે કે ઇંગ્લેન્ડ બાષા નોકરી મેળવવામાં સહાયક થાય છે અને ગુજરાતીમાં પાઠ્યપુસ્તકો મળતા નથી. પણ તેના પરિણામ ધણું જ રપટ છે. પરભાષાદ્વારા ધણું જ કડિન વિષયો સમજવાને વિદ્યાર્થીઓ સમ્પત મહેનત લે છે અને ધણીવાર ઇંગ્લેન્ડના ધણું જ સાધારણ જ્ઞાનને લીધે તેમને કદાચ તેમના પુસ્તકો ગ્રંથમાં પડે છે. ગોખલની આ પદ્ધતિ સામે આપણે દીકા કરીએ છીએ પણ માગ મત પ્રમાણે તો જ્ઞાનનો પય છોડી દેવાને બદલે જે પુસ્તકો પોતે ધણું જ અપૂર્ણ રીતે સમજે છે તેના આખા પાનાને પાના—કદાચ આખા પુસ્તકો—તેઓ ગોખે છે તે તેમના ઉત્સાહને ધણું જ માનપ્રદ છે. આ કેળવણી તો ખરેખર નિસત જ છે. યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ તરફે હુતમને અને મારી જતને પૂછુ છું કે જો આપણે કેળવણી પરભાષાદ્વારા આપવામાં આવી હોત તો આપણને કેટલું લાગત ? આવો પ્રયત્ન આપણે નિરાશામાં છોડી દીધો હોત કે નહિ તે વિષે મને ખાતરી નથી અને આ અનર્થકામક પદ્ધતિથી પરતી મુશ્કેલીઓ મામે ઠક્કર હીલવાને જે વિદ્યાર્થીઓ વીર પ્રયત્નો કરે છે તેમનું માનસિક બળ પ્રગભાપાય છે. આનો ઉપાય જેમાથી એક રીતે કહેવા જોઈએ (૧) કા તો આપણે ત્યાં સુચી અને ત્યાં સુધી દેશી બાષાઓ દ્વારા કેળવણી આપવી અને શિક્ષણની બાષા તરીકે ઇંગ્લેન્ડના ઉપયોગ અને ત્યાં સુચી મુક્ત તરી ગણવો, અને (૨) ઇંગ્લેન્ડના શિક્ષણ ઉપર વધારે ખાસ ધ્યાન આપવું અથવા બીજા કોઈ વચસો માર્ગ લેવો કે જે કેળવણીની દૃષ્ટિથી સર્વગીન ગણાય.”

આ વચનોની કિંમત ઘણી જ છે; પણ તે હિન્દી મરદારના એક ચોક્કસ નિશ્ચય તરીકે નહિ પણ આ વિષયની ઉપયોગિતા દર્શાવવાને માટે નામદાર વાઇસરોયના અંગત અભિપ્રાય તરીકે કહેવામાં આવ્યા હતાં. તેથી તેનો અમલ થયે એવી ખાતરી રાખી શકીએ નહિ અને આ વિષે આપણી અળવળ જરા પણ ઠીકી પાડવાને બદલે વધારે વેગથી આપણે ચલાવવી જોઈએ.

મધ્યપ્રાંતની સરકારનો ગૌરીર આક્ષેપ.

અમરાવતીમાં મળેલી મધ્યપ્રાંતોની પ્રાંતિક પરિપદે પસાર કરેલા ઠરાવો ચીફ કમીશનર સર જે. જી. મીન ડૉનર્ડસન આગળ રજૂ કરવા ત્યાંના અંગ્રેસરોનું એક મંડળ

તેમને મળ્યું ત્યારે તેમણે જવાબમાં જે લાખણું કર્યું તેનો એક ભાગ તો ઘણો જ ચોકવનાર હતો. મીસીસ એની બેસન્ટનો ગહિષ્કાર કરવાનો જે હુકમ તેમણે પસાર કર્યો છે તે વિષે એક ખુલાસો તો પહેલાં ધારાસભામાં આપવામાં આવ્યો હતો અને તેનો સાર એવો હતો કે પ્રાતિક પરિષદના કેટલાક આગેવાનોની મરજીને અનુસરીને જ તે હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ આનો રદીઓ પરિષદના મંત્રીઓએ ખુદ્દી રીતે આપ્યો. એટલે હવે સરકારે ગહિષ્કાર કરવાના નવાં કારણો શોધી કાઢ્યાં છે અને તે બે છે—(૧) મીસીસ બેસન્ટ ધાર્મિક સંમેલનનાં પ્રમુખ તરીકે આવવાનાં હતાં છતાં પણ તેમનો સત્કાર અને લાખણો માટે પરિષદથી અલગ ગંભીર પાયા ઉપર બંધવસ્થા કરવામાં આવી હતી, અને (૨) મીસીસ બેસન્ટના “દલાલ” તરીકે જે ગૃહસ્થ—મી. જી. પી. વાડીઆ—આવ્યા હતા, તેમણે જે “રાજદ્રોહી” લાખણું આપ્યું હતું તે ઉપરથીજ મીસીસ બેસન્ટની મુલાકાતનો હેતુ કલ્પી શકાય આમાંની પહેલી બાબત પ્રમાણમાં નજીવી છે અને તે દેખાતી રીતે સી. આઇ. ડી. ના માંથાળું અમલદારોના શ્રમને આભારી છે. પણ બીજી કારણ જણાવીને મધ્યપ્રાંતની સરકારના વડા અધિપતિએ મી. જી. પી. વાડીઆના લાખણું અને આખા અસ્તિ ઉપર સખ્ત આક્ષેપ કર્યો છે, અને તેથી તે આક્ષેપને દૂર કરવાને મી. વાડીઆના “હોમ રૂલ” વિષે જે લાખણું ઉદ્દેશીને આ વચન કહેવામાં આવ્યાં છે તે જ ફરીથી મદ્રાસમાં આપવાની તેમણે ગોઠવણ કરી છે—જેથી તે રાજદ્રોહી કેટલે અંશે હવે તેની હિન્દી સરકાર તુલના કરી શકે.

મી. વાડીઆએ કરેલું લાખણું અમારી સમક્ષ નથી એટલે અમે તે વિષે કંઈ પણ કહેવાને અશક્ત છીએ, પણ જો તે ખરેખર રાજદ્રોહી હતું તો તે વિષે યોગ્ય પગલાં લેવામાં મધ્ય પ્રાંતની સરકારે શા માટે હીલ કરી છે અને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાને પરિષદના ઠરાવો રજુ કરનાર ડેપુટીશનની શા માટે રાહ જોઈ? બીજું આપણે જાણીએ છીએ કે મી. વાડીઆ “ન્યુ ઇન્ડિયા” માં વારંવાર અથ લેખો લેખે છે અને તેમના વિચારો મીસીસ બેસન્ટની ઢગના છે; અને જો “ન્યુ ઇન્ડિયા” ના જે અનેક લેખો સરકારને સખ્તમાં સખ્ત લાગ્યા તેની વિગતવાર તપાસ કર્યા પછી મદ્રાસની હાઈ કોર્ટે તેને રાજદ્રોહના આક્ષેપમાથી મુક્ત કર્યો તો પછી મી. વાડીઆના લાખણમાં એવું શું હોઈ શકે કે જે “વિકાસની વચનોથી પૂર્ણ હોવા છતાં” પણ રાજદ્રોહી ગણી શકાય? પણ રાજકર્તાઓની વૃત્તિ અનુસાર રાજદ્રોહની વ્યાખ્યા ગદલાય છે અને સર. બેન્ગમીનના આક્ષેપ ઉપરથી એક જ અનુમાન થઈ શકે કે હવે પ્રજામતના વધતા જતાં જોસ અને વિકાસ તરફ તેમના જેવા પાઠા અધિકારીઓ કંઈક શંકા અને કંઈક ગભરાટની લાગણી અનુભવે છે.

નોંધ.

ન્યુઆસી માસથી વિદ્યાર્થીઓ, ગુજરાતી નિશાળના શિક્ષકો તથા લાયબ્રેરી સાર આ માસિકનું લવાજમ ૧-૧૧-૦ ને ગદલે રૂ. ૨-૦-૦ કરવામાં આવ્યું છે.

નાંટીસ.

દરેક રેલ્વે ઉતાડને બાણુવાની જરૂર છે કે—

(૧) તે ઉતાડના રૂબામાં ધારા કરતાં વધારે માણુસ ભરવાની કોશિશ કરતા રેલ્વે પોલીસના માણુસ કે રેલ્વે નોકરની સાથે થવાનો તેને હક છે.

(૨) આ હકથી અજ્ઞાન એવા બીજા ઉતાડઓમા તે વિષે માહિતી ફેલાવવી એ દરેક સુશિક્ષિત ઉતાડની ફરજ છે.

(૩) પોતાના તથા પોતાની સાથે મુસાફરી કરતા બીજા કમનસીબ ઉતાડઓનો લાભને ખાતર—આ હકનો ઉપયોગ કરવાની દરેક સુશિક્ષિત ઉતાડની ફરજ છે.

(૪) પહેલા કે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતો દરેક હિંદીવાન, ત્રીજા વર્ગનો મુસાફરો ઉપર જીલમ થતો જોઈ તેમની મદદે જવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

કિન્ડરગાર્ટન

સંબંધી છ લેખો.

લખૂનીર—કિંમતલાલ ગણેશજી અબરીઓ,

કિંમત આના છ, પોષ્ટેજ જુદુ.

The Best Pure Linseed

Double Boiled Oil

IS

The "Maneless Lion Brand"

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

ગમે તેવી જાતનાં ઉંચામાં ઉંચા બેલતેલ કરતાં સાફ અમારું શુદ્ધ બેલતેલ આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાતી પોષિત છે તથા તમામ જાતના લોખંડ, લાકડા અને ધમારતો રંગવાના ટોર્મમાં ઉત્તમ નીવડ્યું છે.

અમારું બેલતેલ હિંદુસ્થાનના તમામ વેપારીને ત્યાંથી મળે છે

પાંચ બેલનના રૂબામાં વેચાય છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં અમારીજ કંપની શુદ્ધ સારામાં સાફ બેલતેલ બનાવે છે. તમામ રૂબા ઉપર સીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર ચાળના સીલિંગ) ટ્રેડમાર્ક ની ખાતરી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના મોટા શહેરોમાં એજન્ટો જોઈએ છે. વધુ વીજત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવાં મળો. મેસર્સ બાલાભાઈ જમનાદાસની કંપની. એજન્ટસ—ધી ગુજરાત ઓઇલ મીલ એન્ડ કંપની.

અસારવી—કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs Balabhai Jaminadas & Co
Agents, The Gujarat Oil Mill Co.,
AHMEDABAD.

અમારું બેલતેલ—ગુજરાત ટ્રેડિંગ કંપની કાઠીપોળ, વગેરે એ સ્થળેથી મળશે

નવજીવન

અને

સત્ય.

માર્ચ ૧૯૧૭.

હિંદના છાપખાનાને લગતા કાયદાઓનો
મુદતિદાન.

મુખ્યમંત્રીની સરે જમરોદંત છાપખાનું સ્કુલ
એક આઈસ.

રાખ. (એક નોટક)

મુખ્યમંત્રીમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધી ચળવળ.
પટોદરામાં બહુજીવન.

જુજરાતનું બહુજીવન.

સામંત્રિયના બંધારણમાં હિન્દનું સ્થાન.

પુસ્તક પરિચય.

નોંધ.

રા. જી. એલ. ખારભાઈ. ૫૬૭

રા. ર. મ. રાવળ. ૫૮૦

રા. રણજીતરામ ધાવણી. ૫૮૮

રા. અ. વિ. ઠક્કર. ૫૮૮

રા. સુમંત રાવળરામ મહેતા. ૬૦૨

રા. ગુજરાતી, અને રા. ભરૂચી. ૬૦૬

રા. ઇ. ઠ. યાસિક. ૬૧૪

તંત્રી. ૬૨૦

તંત્રી. ૬૨૩

તંત્રી અને પ્રકાશક

ઈન્ડિયાન કનેયાલાલ યાસિક, બી. એ., એલ. એલ. બી.

ગીરગામ—મુખ્યમંત્રી.

વાર્ષિક જથ્થાજમ રૂ. ૨-૦-૦; છુટી નકલ આના ૩

ગ્રામીય કેળવણી મંડળ (સુરત જિલ્લા.)

૧. શિક્ષકો ધાર્મિક ભાવનાથી પ્રેરણા કાર્ય કરનાર હોવા જોઈએ. તે જ શિક્ષણનો ઉચ્ચ હેતુ સફળ થઈ શકે.

૨. નાના ગામડામાં વસનાર દરેક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીને મારે માધ્યમિક શિક્ષણ સુલભ બનવું જોઈએ.

૩. ધંધાઓના શિક્ષણની માધ્યમિક શાળાઓમાં વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

૪. શાળામાં અવધાન કરી ગયા પછી વિદ્યાર્થીના વિચાર ઉદાસ ન થાય અથવા તેના મનમાં લોહસેવાની ધાર્મિક ભાવના બંધ ન થાય તે શિક્ષણનું કાર્ય નિષ્ફળ જ ગણાય.

ઉપરના ચાર સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખી ગ્રામીય કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. એના કાર્યનો વિસ્તાર ગામડાના લોકોના ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે જે ગામને પોતાનાં બચ્ચાના શિક્ષણ અર્થે પૈસા ખર્ચવા ઇચ્છા હશે તે આ મંડળમાં જોડાઈ પોતાની ઇચ્છા મુજબ પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી છે. માધનો અને કાર્ય કરનાર મળશે તો પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને (જેમને ઇચ્છા હોય તેને) ખેતીનું શિક્ષણ આપવા વિચાર રાખ્યો છે. મંડળ સારી ભાવનાવાળા સ્વયંસેવકને આ કાર્યમાં જોડાવા આમ ત્રણ કરે છે. અને એવા શિક્ષકોના લાભ લેવાને વિદ્યાર્થીઓને-ખાસ કરીને કુવારા વિદ્યાર્થીઓને-આગ્રહ કરવામાં આવે છે. એક વધુ સ્વયંસેવક અને બાર ચોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ મળેથી શાળાને અંગે એક વિદ્યાર્થી-આશ્રમ ઉઠાડવામાં આવશે. જે આવવાની ઇચ્છા ગળતા હોય તેમણે આગળથી નામ નોંધાવવું.

મુખ્ય સ્થળ—અમામા

તા વલ્લાલપોર

રેશન—વેડછા

} સેક્રટરી—ગ્રામીય કેળવણી મંડળ,

દવાના વેપારીઓને

ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માસ “કર્ણીક એગ્રીમીન્ટ” ગળતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડર્જન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા ગળશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડર-પીકચર-બોર્ડ,

બ્લોટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં. રૂ. ૧-૦-૦

નાની બાટલીની કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો:—મેસર્સ કર્ણીક પ્રિન્ટર્સ.

ગિરગામ—મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક રૂ.

માર્ચ ૧૯૧૭.

અંક ૯.

હિંદના છાપખાનાને લગતા કાયદાઓનો ઇતિહાસ.

પૂર્વકાળ.

ઈ. સ. ૧૯૧૦માં હિંદના છાપખાનાઓ માટે જે નવો કાયદો ઘડી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો છે, તેની પહેલા છાપખાનાઓને લગતો હિંદમાં કેવા પ્રકારનો કાયદો અસ્તિત્વ લોગવતો હતો, તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવું એ જ આ લેખનો આશય છે. કદાચ કે સુધરેલા દેશનું લૌકિક, સાવનામય જીવન, તે દેશનાં છાપખાનાને મળેલી સત્તા ઉપર અવલંબીને રહેલું હોય છે. દેશની વિદ્યાકલા, નૈતિક અને સાંસારિક જીવન, રાજ્યકારોનાર, લૌકિક સાવના, અને દેશનો વ્યાપારઉદ્યોગ વગેરે દરેક વસ્તુ ઉપર રાજ અને પ્રજા ઉભયનો પડઘો પાડનાર—એ બંહેર કરનાર વર્તમાનપત્ર છે, અને તેના ઉપર જેટલો અંકુશ મુકવામાં આવે એટલો દેશના પ્રક્ટીકરણને અડચણ ઠરતી થઈ પડે એમ જ કહી શકાય. અલગતે આપણને એમ તો કબુલ કરવું પડશે કે આપેલી છુટનો દુરુપયોગ કરનારા કેટલાક મનુષ્યો હોય છે, કે જેઓ રાજ અને પ્રજા ઉભયમાં અસંતોષ અને અવિશ્વાસની લાગણીઓ ઉભી કરે છે, પરંતુ તેવા ઘોડાટ મનુષ્યોને ખાતર વર્તમાનપત્રકારોના મમસ્ત હક ઉપર તરાપ મારતી એ પણ વાજબી લેખાય નહિ. વળી આપણને એ પણ સ્વીકારવું પડશે કે અમેરિકા અને યુરોપની, વિદ્યાકલા તેમ જ રાજ્યકીય જીવનમાં આગળ વધેલી પ્રજાના પ્રમાણમાં હિંદની પ્રજા ઘણી પછાત છે, અને તેથી જો કે આ બધા દેશોના વર્તમાનપત્રોની ભૂમિકાનો કયાસ એક તુલનાથી થઈ શકે એ અશક્ય છે, તેમ જ હિંદ જે દિનપ્રતિદિન પોતાના બંહેર જીવનમાં આગળ વધતું જાય છે, તેને માટે છાપખાનાના સ્વાતંત્ર્ય વિષે વિવેચન

કરતું એ પણ અશક્ય છે એમ કહી શકાશે નહિ આવી લાવનાનો પ્રાયો ખરી રીતે ઇ. સ. ૧૮૫૮થી મડાયો છે કે જે વખતે બ્રહ્મીતા અર્થશાસ્ત્રી અને રાજ્યદારી નર બ્રૉન સ્ટુઅર્ટ મીલે કહ્યું છે કે:—“વર્તમાનપત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મુકવાનો સમય હવે વહી ગયો છે..” ઇ. સ. ૧૮૫૮ના સમયમાં જો આવો વખત હતો, તો નિઃસંશય ૧૯૧૬ નો સમય તેથી વધુ સ્વતંત્રતા લોગવવા માટે વધુ લાયક છે બપાન કે જે અત્યાર સુધી વર્તમાનપત્રનું જીવન શુ હોય તે બધુંતુ નહોતું, ત્યારે તેને પણ હાલમાં જ્યારે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવી છે, તો હિંદ કે જેણે વર્તમાનપત્રનો પાયો બહુ વર્ષ ઉપર નાખ્યો છે, તેને માટે એમ કેમ કહી શકાય, કે તેને માટે નથી?

હિંદુસ્થાનના છાપખાનાનો અને વર્તમાનપત્રોનો ઇતિહાસ સો વર્ષ ઉપરથી શરૂ થયેલો છે. જ્યારે વર્તમાનપત્રકાર તરીકેનું જીવન પ્રથમ એંગ્લો ઇન્ડિયન પ્રજા તરફથી ગાળવામાં આવતું હતું, ત્યારે છાપખાનાને લગતો કાયદો તેઓ ઉપર અંકુશ મૂકવા માટે ઘડાયો હતો. ઓગણીસમી સદીના પહેલા અર્ધા ભાગમાં હિંદમાં વર્તમાનપત્રની હયાતી નજીવી જ હતી. એકાદ બે જે વર્તમાનપત્રો નિષ્ણતા તેની ૩૦૦ કરતા વધુ નકલો ગણતી ન હોતી. તેમજ તે પત્રો રાજ્ય કે પ્રજા કોઈ પણ પ્રત્યે વિશ્વાસ ધરાવતાં ન હોતા, ત્યાર બાદ વર્તમાનપત્રો ધીમે ધીમે પગપેસારે કરવા લાગ્યા. તો પણ વર્તમાનપત્રો એટલે ‘એંગ્લો ઇન્ડિયન પત્રો’ જ હતા. આવા વર્તમાનપત્રો માટે બ્રૉન મીલે કહ્યું હતું કે:—“હિંદના અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો એ અંગ્રેજી સંસારને માટે જ છે, અને તે રાજ્યની જોડે કોઈ રીતે જોડાયેલા ન હતાં. હિંદના વતનીઓ માટે આ વર્તમાનપત્રો ઠરાંએ ઉપયોગનાં નથી તેમજ તેઓને હિંદના લાભાલાભ સાથે કશોએ નિકટ સંબંધ છે જ નહિ.” પરંતુ હવે જમાનો બદલાયો છે તે વખતનાં આવાં ગણ્યતાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો, હાલમાં તો સરકારનો જ પક્ષ ખેંચનારાં અને હોદ્દેદારોના વિશ્વાસમાં સપડાયેલાં એંગ્લો ઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો છે શરૂઆતનાં આ અંગ્રેજી પત્રો સરકારનાં કાયો સામે સખત દીક્ષા કરનારા અને સનદી નોકરીમાં હિંદના લોકોને વધુ હક આપવાની તરફેણદારી કરનારાં હતા. આથી શરૂઆતમાં વર્તમાનપત્રો સામે સરકારે અખત-બરડો મુક્યો હતો છાપખાનાને લગતો એક કાયદો લાર્ડ વેલેસ્લીએ ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં પચાસ કરાવ્યો હતો, અને તે કાયદાનુસાર વર્તમાનપત્રોનાં દરેક લખાણો પૂર્વેથી તપાસવામાં આવતા હતાં (censored) અને તે છતાં છાપનારને દેશપાર કરવા જેવો અખત અમલ કરવામાં આવતો હતો ત્યારબાદે માર્કવર્થે આ બંધાર્થીએ આ કાયદો જરા નરમ દીધો હતો, તો પણ વર્તુસ્થિતિ તેની જ હતી. આવી રીતે વર્તમાન પત્રની જીંદગી લાખા વખત સુધી ચાલી, અને છાપખાનાને છુટ બંધવાની વાત ૧૮૨૨ માં અર્થવા લાગી આ ઉપરથી તે વખતના મદાસના ગવર્નર મર થોમસ મલ્કોએ છુટ બંધવાની વિરૂદ્ધ પોતાનો નીચે મૂજબ મત આપ્યો —

હિંદના છાપાઓને છુટ આપવામાં રહેલું જોખમ.*

“આપણે અત્રે જે રીતે રાજ્ય કરીએ છીએ તે જોતા તેનું સર્વોપરિપક્ષ તપાસી માટે હું લોકોને છુટ આપવાની વિરુદ્ધ છું. માટે હાલમાં જેમ છે તેમજ ચાલુ રાખવું એ જ દેશને માટે સારું છે. જો અત્રેના લોકો આપણા જ દેશના હોત તો હું સંપૂર્ણ છુટ આપવાની હિમાયત કરત, પરંતુ તેમ ન હોવાથી આવી છુટમાં ઘણું જોખમ છે. લોકોમાં તેવું જરૂરી જ્ઞાન ફેલાવવું અથવા તો તેવો હક આપવો તે જીનવક્ષાદારી, કિતુર અને બળવાઓ ઉત્પન્ન કરશે.”

“જે લોકો છાપખાનાને છુટ આપવાની વાતો કરે છે તેઓએ વસ્તુની એક ગાણું તપાસી છે.....પ્રેસની છુટ એટલે શું? પ્રેસની પ્રથમ ફરજ તો એ જ હોય કે જે દેશ વિદેશી ધુસરી નીચે જોવાતું હોય તેમથી તેને મુક્તિ આપવડી. અને હિંદના અંગ્રેજી તેમજ દેશી વર્તમાનપત્રકારોને છુટ બક્ષવી તેનો બાવાર્થ એવોજ થાય છે. આપણે એટલું જ ઠહી શકીએ કે દેશીઓમાં માત્ર ધાર્મિક અને નૈતિક ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી વિગતો વર્તમાનપત્રોમાં આપવી જોઈએ. થોડા સમય માટે આટલેથી જ વર્તમાનપત્રકારોએ મંત્રોપ માનવો જોઈએ એવું આપણે ધારીએ તો પણ થોડો વખત બાદ, તેઓ આપણી અને તેઓની વચ્ચેનો લેઢ તપાસવાનું કાર્ય હસ્તગત કરશે અને આવી રાજ્યકારી ચલવલ ઉભી કરી આપણા હકને નુકશાન કરશે....”

આ મૂળ્ય તેનો જે વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તે ઘણો લાંબો છે, પરંતુ સ્વયંસંકેતને અંગે તે હું આજો લખી શક્યો નથી, જો કે અત્રે આપણને એટલું તો કબુલવું પડશે કે “ગોટા ગોટો થા કે પરલાવીશ” એમ ઠહીનારા કરતા સર થોમસ મનરોય પોતાના આ વિચારો હિંમતથી દર્શાવ્યા છે તે માટે તને શાળાશી ઘટે છે

સર થોમસ મનરોયના વિચારો ઘણા અમલદારોને તે સમયે ગ્રાહ્ય હતા, અને તેના પારિણામે ઇ. સ. ૧૮૨૩ ના એપ્રિલની તા. ૫ રીએ એક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતા, જના ઉદ્દેશ એવો હતો કે પરવાના (કાયસન્સ) વગર છાપખાનું કાલી શકાય નહિ અને કેટલીક છાપેડી ચોપડીઓ તેમજ પત્રોના ફેલાવા ઉપર પણ અકુશ રાખી શકાય. પરંતુ તે વખતે આ ઠરાવ માત્ર બંગાળ પ્રદેશને જ લાગુ પડતો હતો, અને તા. ૧૮૨૭ ના બ્રિટિશરોમાં તેવોજ ઠરાવ મુબઇ સરકારે પણ પસાર પાડ્યો. આ ઠરાવના મુખ્ય નિયમો નીચે મુજબ હતા.—

૧. સરકારના પરવાના સિવાય છાપખાનું માઠી શકાય નહિ. અને પરવાના સિવાય આપડા જગર પત્ર છાપી શકાય નહિ.

* સર થોમસ મનરોય અને બીજા ડેપુટીસરના લખાણો સર એલકઝાન્ડર ગ્રાન્થામને લખ્યા છે તેના બીજા ભાગમાં જ લખાણ આપવાના આગ્રહ.

૨. પરવાનો લીધા બાદ જે ચોપડીઓ અથવા પત્રો છાપ્યા હોય તે સરકારની તપાસ માટે મોકલવા જોઈએ.

૩. ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટમાં જાહેરાત આપીને કોઈપણ ચોપડી અથવા પત્રનો ફેલાવો સરકાર અટકાવી શકે.

આ ફેરફાર સાથનો કાયદો તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૫ સુધી ચાલ્યો, પરંતુ તે જ વખતે ૧૮૩૫ નો ૧૧ મો નવો કાયદો અમલમાં મૂકાયો. તે વખતના લલા વાઈસરોય લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીકના મનમાં છાપખાનાને વધુ છૂટ બંધવી એવું ઉદ્દેશ્ય હતું. તેના આવા વિચારો તરફ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોએ વિરુદ્ધ પડવામાં કંઈ બાકી રાખી નહોતી કારણકે તે પત્રો દેશીઓને મળતી છૂટથી વિરુદ્ધ હતા. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીક ૧૮૩૫ માં ચાલી ગયો અને તેની જગ્યાએ સર ચાર્લ્સ મેટકાફ કામ ચલાવે ગવર્નર-જનરલ નિભાવ્યો, અને તેણે છાપખાનાને વધુ છૂટ બાકી, જે તેના કાર્યમાં તેની કાઉન્સિલના કાયદાના સભ્ય લોર્ડ (તે વખતે મી.) મેકોલેએ તેને સંપૂર્ણ નોકરી આપી મદદ કરી.

આ કાયદો (૧૮૩૫ નો ૧૧ મો) જે બુના કાયદાની બદલ ઘડવામાં આવ્યો હતો તે તદ્દન ચિથો હતો, પરંતુ તે (કોર્ટ ઓફ કાયરેક્ટરસ) રાજ્યના માર્ગોપદેશકોને રૂચ્યો નહિ, અને સર ચાર્લ્સ મેટકાફ પછી આવેલા વાઈસરોય લોર્ડ આકલેન્ડના સમયમાં તે ફેરવવા માટે ઘણી તજવીજ કરવામાં આવી. પરંતુ તેમ થયું નહિ, અને તે રીતે સ્વતંત્રતાનો કાયદો બાવીસ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો.

મધ્યકાળ.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં હિંદુસ્તાનનો યાદગાર બાળવો જાણ્યો, અને તે વખતે સરકારી હોદ્દાદારોએ એવો વિચાર ઠર્યો કે જે છાપખાનાઓને છૂટ આપવાની ચાલુ રાખવામાં આવશે તો તેનું પરિણામ વિપરીત નિપજશે. તેથી ૧૮૫૭ ના, બુનની ૧૩ મી તારીખે નવો કાયદો ઘડાયો જે ૧૮૫૭ નો પંદરમો કાયદો (Act XV of 1857) હતો. આ કાયદો હિંદુ સમસ્તને લાગુ પડતો હતો અને તેમાં ઘણી વિગતો ૧૮૨૩ ના જેવી જ હતી. પરંતુ તે માત્ર એક વર્ષ માટે જ ઘડવામાં આવેલો હતો, અને તે જણાવવું અગત્યનું ઘર્ષ પડશે કે બળવા પછી જોઈએ એવી શાન્તિ ફેલાઈ નહોતી, છતાં તે કાયદો વર્ષ બાદ પાછો અમલમાં મૂકાયો નહોતો.

ત્યાર બાદ છાપખાનાને લગતો જે બીજો કાયદો ઘડાયો તે ૧૮૬૭ નો (Act XXV of 1867) હતો, અને તે કાયદામાં થોડાક સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો જે ૧૮૬૦ માં (Act XX of 1890) થયો હતો. આથી ૧૮૩૫ નો અગીઆરમો કાયદો નવીન સ્વરૂપમાં પાછો જન્મ પામ્યો હતો.

હવે આપણે વર્તમાનપત્રનો યાદગાર સમય એટલે ૧૮૭૦ ના વર્ષની વસ્તુસ્થિતિ તપાસીશું. આજ વર્ષમાં પેટી રાજ્યદ્રોહને લગતી ૧૨૪ (એ) કલમ લોક વાચકોએ ચઢી હતી. આ કલમ ફ્રેન્ચદારી ગુન્હાઓને લગતા કાયદાઓ (Penal

code) ને લગતી છે. તે પ્રથમ ૧૮૩૭ માં લૉર્ડ મેકેલેએ ઘડી હતી, પરંતુ તેનો અમલ ૧૮૬૦ સુધી થયો હતો નહિ. ૧૮૭૮ માં આ કાયદો બ્યારે દેશી વર્તમાનપત્રોને લાગુ પાડવા માટે પસાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેની મતલબ એ હતી કે લૉર્ડ લીટન (ને વળતેના વાઈસરૉય) અફઘાનીસ્થાનનાં ઇસ્લામી વર્તમાનપત્રોપર અંકુશ મૂકવા માંગતો હતો. તે વળતે ધારાસભામાં પ્રજા તરફના સભ્યો ગેસતા નહોતા, અને આ કાયદો જે સમયે પસાર થયો ત્યારે ધારાસભામાં માત્ર એક જ દેશી-ઑન. મહારાજા કુમાર બ્યોતિન્દ્ર મોહન ટાગોર—સભાસદ હાજર હતા આ કાયદો પસાર કરવા માટે ધારાસભા સમક્ષ ખરડો મૂકનાર સર એલેક્ઝાન્ડર આર્બુથનોટે તેના દેશમાં નિયતાં કારણો દર્શાવ્યાં હતાં.—

(૧) દેશી વર્તમાનપત્રોનાં રાજ્યદ્રોહી લેખ આવે તે સામે અંકુશ મૂકવા અને (૨) કેટલાક સ્વાર્થી અને લાંચીઆ દેશી વર્તમાનપત્રકારો જે લોકોને ધમકાવીને પૈસા કઢાવતા હતા તેમની સામે રક્ષણ આપવું. આ કાયદાની મુખ્ય નેમો નીચેની હતી:—

૧. સ્થાનિક સરકારની રજા પ્રથમ મેળવીને મેજિસ્ટ્રેટ કોઈ પણ પત્રકાર અથવા છાપનારને ઘોલાવી તેની પાસેથી એક ઍન્ડ લખાવી લઈ શકે કે તે પોતાનાં પત્રમાં એવી વસ્તુ નહિં છાપે કે જે સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે કલેશ ઉત્પન્ન કરે, અથવા જાતજાતમાં કે ધર્મમાં ભેદ પડાવનારા લેખો પ્રકટ નહિં કરે કે પૈસા કઢાવવાની જોગવાઈ કરશે નહિં. આ ઉપરાંત પત્રના બદલ મેજિસ્ટ્રેટ ચોક્કસ રકમ (ડીપોઝીટ) અનામત પણ મૂકવી શકે.

૨ કોઈ પણ વર્તમાન પત્ર (કે જેની પાસેથી ' ઍન્ડ ' લેવામાં આવ્યું હોય કે નહિં) તે જ ઉપર જણાવેલી વિગતાનુસાર પૈસા કઢાવવાની તજવીજ કરશે, તો સરકાર તેને સરકારી ગેઝેટમાં બહારાત આપી ચેતવણી આપે અને તે ચેતવણી પ્રાપ્ત, પણ જો તેવીજ વર્તણૂક ચાલુ રાખે તો તેનો અઘણો સામાન જપ્ત કરવા સરકાર હુકમ કાઢી શકે, અથવા તો અનામત લેવામાં આવી હોય તો તે ('ફૅરફીટ') જપ્ત કરે.

આ શિવાય ઉપલા કાયદામાં સ્થાનિક સરકારને રાજ્યદ્રોહી જણાતી ચોપડીઓ, પત્રો વગેરે જપ્ત કરવાનો અથવા હિંદ ખંડાર છપાએલા પરંતુ હિંદમાં ફેલાતાં પુસ્તકો અને પત્રોનો અટકાવ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી.

આ કાયદાએ ધારવા મુજબ ઘણી ચકચાર જગાડી—હિંદમાં નહિં, પરંતુ અંગ્લેન્ડમાં પણ તે માટે ચકચાર જાગી. હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલના ઘણા સભાસદો આ કાયદાની વિરુદ્ધ હતા, તેમજ પાર્લામેન્ટમાં પણ ૧૫૦ જેટલા સભાસદોએ તે તરફ પોતાનો અલગમો બહાર કીધો હતો. આમાં હિંદી પ્રધાન મી. એલ્ફિન્સ્ટને આગળ પડ્યો. ભાગ ભજવ્યો હતો. તેણે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે:—

“ હિંદના લોકોને ફરીઆદ કરવાનાં ઘણાં કારણો છે. અને હું ઈહું છું કે તેમાં પણ આ ‘ ગ્રેસ એક્ટ ’ એ મુખ્ય છે. ”

આ પછી ૧૮૭૮ના ઑક્ટોબરની ૧૬ મી તારીખે કાયદામા એક નવો સુધારો ઘડવ.મા આવ્યો [જે the vernacular press act amendment Bill હતું] તે પસાર થયો અને ઉપલા વાધાઓ પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા, છતાં ‘ દેશી વર્તમાન પત્રોને લગતો કાયદો ’ ત્રણ વર્ષ સુધી કાયમ રહ્યો તે પછી, લૉર્ડ લીટનની જગ્યાએ માર્ક્વીસ ઑવ રીપન વાઇસરૉય તરીકે આવ્યો અને તેણે નવો ખરડો ૧૮૮૧ના ડીસેમ્બરની ૭ મી એ રજુ કર્યો, અને તેની ૩ એ ‘ દેશી વર્તમાનપત્રોનો કાયદો ’ નામ થયો. પંદર વર્ષ સુધી આમ આવ્યું. પણ ૧૮૯૮માં તે કાયદો સખત કરવામા આવ્યો. તેનું કારણ એ થયું કે ૧૮૯૬માં મુંબઈ ઇલાકામાં ભરમાં મરફી ફાટી નિકળી, અને લોકોમા અતિ ત્રાસ ફેલાયો તેમાં વળી અંગ્રેજ ત્રીપાઇ એને તપાસ કરવા માટે સરકારે મૂક્યા જેથી લોકો વધુ ઉરકેરાયા અને ઉરકેન્હીને લીધે પુનામા જે અંગ્રેજ અમલદારો જેઓ સરકારી મહેલમાંથી જતા હતા તેઓનાં પુનઃ કરવામા આવ્યા. સરકારે એમ ધાર્યું કે આ પુનો છાપામાં આવેલા તોલણ પ્રકારના લખાણોને અગે હતા, અને તેથી ‘ કેસરી ’ ના અધિપતિ મીં બાળ ગંગાધર તિલક અને અન્ય અધિપતિઓ સામે કામ ચલાવી તેઓને સજા કરવામાં આવી. તેથી સંતોષ ન પામતાં સરકારે કાયદામાં નિચલા ફેરફાર કીધા:—

(અ) ફેરફારી શુન્દાની ૧૨૪A મી કલમમાં ફેરફાર. ’

(આ) ” ” ૫૦૫ ” ” ”

(ઇ) ” ” મા ૧૫૩A મી કલમનો ઉમેરો.

(ઇ) ” ” ૧૦૮--નવો વિભાગ.

આ નવી કલમો ઉમેરવામાં આવી ત્યારે ઑન. મી. (હમણાં સર ગંગાધરરાવ) ચિટ્તેનવીસ, સ્વ. ઑન. મીં આનંદા ચાકુર્, સ્વ. ઑનં પંડીન બીસન નારાયણ ધાર, સ્વં ઑનં મીં સયાની બીગેરે તેની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા, છતાં તેઓ ન કાઢ્યા અને બહુ મતિએ સરકારે ઉપલી કલમો પસાર કરી હતી. આ ફેરફાર પહેલાં ૧૨૪ (એ) કલમ નીચે મુજબ હતી:—

Section 124 A of the Penal Code as it stood before its amendment in 1898 was as follows.—

“ Whoever by words, either spoken or intended to be read, or by signs or by visible representations or otherwise, excites or attempts to excite feelings of dissatisfaction against the Government established by Law in British India shall be punished with transportation for life, or for any term, to which fine may be added, or with imprisonment for a term which may extend to 3 years to which fine may be added, or with fine.

Explanation:—Such a disapprobation of the measures of the Government as is compatible with a disposition to render obedience to the lawful authority of the Government against unlawful attempts to subvert or resist that authority, is not disaffection. Therefore the making of comments on the measures of the Government, with the intention of exciting this species of disapprobation, is not an offence within this clause.”

૧૮૬૮ માં તેમાં સુધારો થયો તે પહેલાં ધ્યાન ખેંચે તેવા બે બનાવો બન્યા હતા.

(૧) ૧૮૬૧ નો પ્રખ્યાત ‘જંગ બાસી’ વાળો મુકદ્દમો, જે બંગાળના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર સી. પેથારામે તપાસ્યો હતો, તે આદ્યો ત્યારે જુરીમાં મતભેદ પડ્યો હતો, તેથી એક જુરી બરખાસ્ત કરી નવી જુરી દ્વારા પાછો મુકદ્દમો ચલાવ્યો હતો, એટલામાં અધિપતિએ માફી માંગવાથી તેની સામેથી મુકદ્દમો જે સી લેવામાં આવ્યો હતો.

(૨) ૧૮૬૭ માં (તે વખતના ઓન.) સી. તિલકે તે ‘કેસરી’ ના અધિપતી સામે મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો અને તેને દોઢ વર્ષની સજા કેદની સજા કરવામાં આવી.

ઉપલા મુકદ્દમાઓ વખતે ૧૨૪ એ કલમને બહુ રીતે મારી મચડીને બંગાળના જજ સર સી. પેથારામે સમજાવી હતી, અને ત્યારબાદ તેવીજ રીતે તેનો અમલ એવેના જજ સી. રોડેસીએ કર્યો હતો. આથી કરીને ૧૨૪ (એ) કલમમાં સરકારે જે ફેરફાર કર્યો તે નીચે મુજબ હતો —

Section 124 A as amended runs as follows —

“Whoever by words either spoken or written, or by signs or by visible representation or otherwise, brings or attempts to bring onto hatred or contempt, or excites or attempts to excite disaffection towards Her Majesty or the Government established by law in British India, shall be punished with transportation for life or any shorter term, to which fine may be added, or with imprisonment which may extend to three years, to which fine may be added, or with fine

Explanation.—1—The expression “disaffection” includes disloyalty and all feelings of enmity.

Explanation.—2—Comments expressing disapprobation of the measures of the Government with a view to obtain their alteration by lawful means, without exciting or attempting to excite hatred, contempt or disaffection, do not constitute an offence under this section.

Explanation:—3-Comments expressing disapprobation of the administrative or other action of the Government without exciting or attempting to excite hatred, contempt or disaffection, do not constitute an offence under this section."

સાંપ્રતકાળી.

આગળ કહી જવામાં આવેલા બનાવો પછી રાજ્યદારી ગુન્હાઓને લગતા મુક-રદમાંથી તપાસવાની રૂઢીમાં પણ થોડોક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. અગાઉ આવા ગુન્હાઓ માત્ર 'સેશન્સ' માં જ તપાસવામાં આવતા, પરંતુ ૧૮૯૯ માં 'ક્રિમીનલ પ્રોસિજ્યુર કોડ' માં જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો તેથી તેની તપાસ ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટો તેમજ પહેલા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટો કરી શકે એમ થયું. ઉપર ટપકેથી વખતપર એમ જણાય કે, આથી ગુન્હેગારને જે ભારે ખર્ચમાં ઉતરી જવાવ કરવો પડતો હતો તેમાં સવળતા મળી. પરંતુ ક્યાસ કરતાં જણાશે કે 'સેશન્સ' હજુર 'જુરી' મારફતે જે તપાસ ચાલતી હતી, આમ ન્યાયની વિશાળ રીતિનીતિના સંકેત થયો. અને તેથી રાજ્યદારી બાબતોમાં પ્રજાહિતાર્થે શુ કહ્યું છે તેની તપાસ પ્રજાવર્ગ તરફથી જ થવી જોઈએ એ હક નહીં થયો.

નાશકના 'ભારત સેવક' પત્રના અધિપતિ મી. આર. જી. પ્રધાન બી. એ., એલએલ., બી. આ માટે એક બીજી અગત્યનો મુદ્દો ઉઠા કરે છે, કે ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ અને પહેલા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ પાસે રાજ્યદારી ગુન્હાઓની તપાસ વધુ ચેટલા માટે અયોગ્ય છે કે તેવા ગુન્હાઓ ઘણું ખર્ચે પ્રથમથી ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટની રજા સિવાય ચલાવવામાં આવતા નથી તેથી જે શખ્સ તેવા ગુન્હા તપાસવાનો હુકમ કાઢે છે તે જ તેની તપાસ પણ ચલાવે છે, અને પછી તેવી તપાસને અંગે ત્યારે એક માસથી વધુ સમયની શિક્ષા ન કરવામાં આવે ત્યારે તેના ઉપર 'અપીલ' થઈ શકતી નથી, એ વળી વિશેષ અયોગ્ય જણાશે.

રાજ્યદારી ગુન્હાઓને લગતા કાયદા (Sedition law of 1898) માં જે બીજી ધ્યાન યોગ્યતા ફેરફાર હતો તે ૧૫૩ (એ) કલમ-Section 153 A—ને લગતો હતો, કે જેને અંગે નામદાર શહેનશાહની પ્રજાના જુદા જુદા લોકોમાં હુમલાવટ ફેલાવવાનું કાર્ય કરનાર દોષિન કદે એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું.

કલમ ૫૦૫ (Section 505) કોઈ પણ બાબતની સાંભળેલી અથવા જુમાટા વાળી વિગત છાપતાં અટકાવે છે. (અ) અથવા તો કોઈ પણ અમલદાર, 'સેલ્ફર' કે 'સેલર' ને કિતુર મચાવતાં ઉચ્ચેરણી કરનાર અથવા તો તેને પોતાના કાર્યમાં ભંગાણ પાડનાર (બ) અથવા તો બહેરમાં લોકોની અંદર ઉચ્ચેરણી કરે અથવા તો તેને અંગે ઉચ્ચેરણી કરવા લલચાય (ક) અથવા તો એક વર્ગની ખીલ પ્રત્યે અયોગ્ય લાગણી પ્રેરે-એવાં લખાણોનો સમાવેશ કરે છે.

ફોજદારી ગુન્હાને લગતા કાયદા (Criminal Procedure Code Section 108) ની ૧૦૮ મી કલમ લવિષ્યમાં કોઈ પણ શખ્સ સારી વર્તણૂક ચલાવે તે માટે લેણી અથવા વચનથી જામીનગીરી માગવાની નામદાર સરકારને સત્તા આપે છે. જેમાં (૧) કોઈ પણ રાજ્યદારી વસ્તુને લગતી ખીના (૨) ઇન્ડીઅન પિનલ કોડની ૧૫૩ (એ) કલમને લગતી કોમકેડોમાં કુમંચ જગાડવાને લગતી અથવા (૩) ન્યાયાધીશના મનમાં જે ખીના એવી જણાય કે જે ફોજદારી ગુન્હો કરવા જેવી અથવા જાહેર પ્રત્યક્ષ હલકું પમાડનારી છે તે સંઘર્ષોનો સમાવેશ થાય છે. આ કલમની રૂએ કોઈ પણ પત્રના અધિપતિ, માલિક, છાપનાર અથવા તો પ્રસિદ્ધિ કરનાર ઉપર નામદાર સરકાર તરફથી તે કાર્યની તપાસ કરવા ખાસ નિમેલો અમલદાર કામ ચલાવી શકે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં લખેલો ખાતે ભરાયલી પંદરમી ઇન્ડીઅન નેશનલ કોંગ્રેસમાં પ્રમુખ સ્થાનેથી સ્વર્ગસ્થ બાબુ રમેશ ચંદ્ર દત્ત, સી આઈ ઇ. એ આ (Sedition Law of 1898) કાયદો અયોગ્ય છે એમ જણાવ્યું હતું.

ત્યારબાદ દશ વર્ષ સુધી આ કાયદામાં કોઈએ અગત્યનો ફેરફાર થયો નહિ, પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના જુન માસની ૮ મી તારીખે 'વર્તમાન પત્રોના કાયદો' (The Newspaper-Incentments to Offences-Act) પસાર કરવામાં આવ્યો. જોકે પત્રકારોના સ્વાતંત્ર્ય માટે ૧૮૯૯ પછી દર વખતે 'કોંગ્રેસમાં બોલાતું હતું' અને તેને લગતા ઠરાવો પણ પસાર થતા હતા છતાં લોર્ડ કર્ઝનની સરકારને આ કાયદો ઘડી અમલમાં લાવવાનું હજી પણ ભય લાગ્યું હતું. લોર્ડ કર્ઝનના અમલના છેલ્લાં વર્ષ દરમિયાન બંગાળમાં જે ભારે ચલવલ આલી હતી તે હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં મોજુદ છે, કારણકે ગમે તેવી સખ્તાઈ છતાં ઉશ્કેરણી જે નરમ થવી જોઈએ તે ત્યાં દિન પ્રતિદિન વધતીજ ગઈ હતી. ૧૮૯૭ માં પુનામાં જે બે ખૂનો થયા હતાં તે તો માત્ર અપવાદ રૂપ જ હતાં, પણ ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં મુઆફરપુર ખાતે બોળા શાહવાના જયારે લોકોએ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે પ્રજા દિગ્મુઢજ થઈ ગઈ હતી. આનું કારણ શોધી તેનો ઉપાય કરવાને બદલે લોર્ડ કર્ઝનની સરકારે વધુ સખ્ત ઉપાયો જેમ લેવા માંડ્યા તેમ ખેદની વાત છે કે ઉશ્કેરણી વધતીજ આલી. આ ઉશ્કેરણી ઠાળવા માટે જાહેર મેળાવડાઓ લાવવા સામે ઉપાયો યોજાયા અને તેને પરિણામે ૧૯૦૭ ના નવેમ્બર માસની ૧ લી તારીખે (Prevention of Seditious meetings Act) ફિતુર ફેલાવનારી જાહેર મેળાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકનારો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો અને તે બાદ વર્તમાન પત્રો ઉપર સખ્તાઈ નાખનારો ઉપર સૂચવવામાં આવેલો ૧૯૦૮ ના જુન માસમાં પસાર થયો એટલું જ નહિ પણ બે વર્ષ બાદ ૧૯૧૦ માં તે 'છાપખાનાને લગતો કાયદો' Press act નીકે જન્મી છુટ ઉપર વધુ પ્રતિબંધ મૂકનારો નિવડ્યો.

'ન્યુસપેપર એક્ટ' ની કાયદામાં દશ કલમો છે, અને તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જાહેર વર્તમાન પત્રોમાં ખુન અથવા એવા ગુન્હાઓને જન્મ આપવામાં આવે

એવી ચળવળ કરનારા લખાણો ન આવવાં જોઈએ. વળી છાપખાતું જપ્ત કરવાને લગતી આ કાયદામાં નામદાર સરકારને સત્તા આપવામાં આવેલી છે, અને તેને લીધે જો કે અમુક રીતિએ પરંતુ કોઈ પણ કારણ દર્શાવ્યા વિના સરકાર છાપખાતું જપ્ત કરી શકે. આવાં પગલાં સામે પંદર દિવસની અંદર વડી મદાલત (High Court) ને અપીલ થઈ શકે, અને અગર જપ્તીને લગતો ઠરાવ સંપૂર્ણ રીતે છેલ્લેનો ઠરાવવામાં આવે ત્યારે નામદાર સરકાર જપ્ત કીધેલા મુદ્રાલયમાં છપાતાં પત્ર અથવા ગમે તે પસિદ્ધ કરવામાં આવતી વસ્તુ હોય તેનો ફેલાવો અટકાવી શકે.

આ કાયદો પસાર કરતી વખતે ધારાસભામાં હિંદના હિતૈષી લૉર્ડ ગ્રીન્ટોએ કબુલ કીધું હતું આ કાયદો એક અપવાદ રૂપન છે. પરંતુ કેટલાક લયાનક પત્રો સામે તુરતમા પગલાં લઈ શકાય એટલા મારેજ ઘડવામાં આવ્યો છે આ કાયદો ૧૯૧૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં તારીખ ૪ થી એ 'પ્રેસ બીલ' દ્વારા લાંબવામાં આવ્યો હતો, અને તે ફેબ્રુઆરીની તારીખ ૮ થી એ કાયદા તરીકે પસાર થયો હતો. આ ચાર દીવસ દરમ્યાન તેની વિરુદ્ધ તેમજ પક્ષમાં ઘણાં વિવેચનો થયાં હતા અને તે સમજાં જે મરકારી ગેઝેટમાં છાપવામાં આવ્યા છે તેના લગભગ એકસો પાનાં ભરીને તેનો અહેવાલ પ્રકટ થયો છે. આ કાયદા સામે ૨૩ જેટલા સુધારા લાવવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાં સ્વર્ગસ્થ ઑન૦ મી૦ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે સી આઇ. ઈ એ કહ્યું હતું કે જો કાયદો કરવાની જરૂરીઆત જ હોય તો તે માત્ર ત્રણ વર્ષ માટે જ ઘડવો તેમનો આ સુધારો, તરફેણમાં પડેલા ૧૬ અને વિરુદ્ધમાં પડેલા ૪૨ મતે ઉડી ગયો હતો. ઑનરેબલ મેમ્બર્સ મધોળક૦ અને ભૂપેન્દ્રનાથ ગાસુએ પણ તેવાજ પ્રકારના સુધારા મૂક્યા હતા. પણ તેનો ઘાટ મી ગોખલેના સુધારા જેવોજ થયો હતો. આ પ્રેસ એક્ટમાં ધ્યાન ખેંચનારી ઠલમો નીચલી છે:—

૧ કાયદાની નોંછ કલમ (Section 3 of the Act) ની રૂએ કોઈપણ છાપખાતાના માલિક પાસેથી મેજિસ્ટ્રેટ ઓછામાં ઓછી રૂ. ૫૦૦ અને વધતામાં વધતી રૂ. ૨૦૦૦ ની રકમની જામીનગીરી માંગી શકે. કાયદો પસાર થયો તેની પહેલાં જે મુદ્રાલયો અસ્તિત્વમાં હોય તેને જામીનગીરી પ્રથમ આપવાની જરૂરીઆત નથી, પરંતુ તેવા મુદ્રાલયો ત્યારે કંઈક અયોગ્ય લખાણ પ્રકટ કરે છે એવું નામદાર સરકારને લાગે ત્યારે કાયદાની ચોથી કલમમાં જણાવવા મુજબ ઓછામાં ઓછી રૂ. ૫૦૦ અને વધુમાં વધુ રૂ. ૫૦૦૦ ની જામીનગીરી નામદાર સરકાર માંગી શકે.

૨. આઠમી કલમ વર્તમાનપત્ર માટે આવી છુટ્ટ સરકારને આપે છે.

૩. વળી ચોથી કલમ જામીનગીરી આપનારાં મુદ્રાલયો વાંધા પડતું લખાણ કરે, છાપે અથવા પ્રસિદ્ધ કરે એવું સરકારને લાગે તો તેની જામીનગીરીની રકમ, ચો પડી, પત્ર એ સ્વછું જમ કરવાનો હુક નામદાર સરકારને ગણે છે.

૪. કલમ ૬ મી વર્તમાનપત્રો માટે તેવોજ હુક આપે છે.

૫. પાંચમી કલમ એવું દર્શાવે છે કે છાપખાનાને લગતા તેમજ ચોપડીઓની માંધણી કરવાને લગતા ૧૮૬૭ ના કાયદા મૂળ્ય નવું બદલનામું (Declaration) સ્વામાં આવે તે, ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૦૦૦ ની અને વધુમાં વધુ રૂ. ૨૦૦૦ ની નગીનગીરી તેના માલિક પાસેથી સાથે ધારે તો મેજસ્ટ્રેટ માંગી શકે.

૬. દશમી કલમ આ જ હુક વર્તમાનપત્રનું બદલનામું જુદાર પાડનાર ઉપર આપે છે.

૭. દહી કલમ એવું સૂચન કરે છે કે તેવી જમીનગીરી આપનાર છાપખાનું અથવા લેખો પ્રકટ કરે છે એવું સ્થાનિક સરકારને લાગે તો તેના માલિક પાસેથી ૧) વધુ જમીનગીરી માંગવામાં આવે અથવા (૨) પ્રેસ તેમજ (૩) પ્રકટ થયેલા જાણણી સર્વે નકલો જપ્ત કરવામાં આવે.

૮. આજ પીના વર્તમાનપત્ર માટે અગીઆરમી કલમમાં સમાવવામાં આવી છે

૯. બારમી કલમ સ્થાનિક સરકારને કોઈ પણ વર્તમાનપત્ર, ચોપડી, અથવા પત્ર, ચોપાનિયું, અથવા ગમે તે છાપેલી વસ્તુ જપ્ત કરવાનો હક આપે છે.

૧૦. કલમ તેરમી 'અંગ્રેજ સહનતમાં હિંદ ખાતે આવતાં પેકેટ કર્ટ-મગાં જોટી રાખવાનો ત્યાંના (કર્ટમના) અમલદારોને હક આપે છે, કારણ કે ઉપર ૪થી કલમમાં જણાવવામાં આવેલી ચીજો તેમાં હોય તેની તેઓ શોધ-જોણ કરી શકે.

૧૧. પંદરમી કલમ તેવો જ હુક ટપાલ ઓફીસના અમલદારોને ગણે છે.

ઉપરોક્ત કાયદો ઘડવાની યોજના નામદાર સરકારના કાયદા ખાતાનાં અમાત્ય એન. મી. (હમણાં સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન) સિન્હાએ બહુજ કુશળ રીતિએ ધારા-સભા હજુર રજુ કરી હતી તેને લગતું સ્પષ્ટ વિવેચન કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે મેજસ્ટ્રેટ નો માંગશે તો ઘણી દુનુજ રકમ માંગશે આના જવાબમાં એન. મી. ગોખલેએ જણાવ્યું હતું કે મી સિન્હા કહે છે તે બધું સાચું પરંતુ જમીનગીરીની રકમ માંગનાર નામદાર સરકારનો કાયદાખાતાવાળો અમાત્ય નહિ પણ મેજસ્ટ્રેટ હશે અને તે તેવે વખતે પોતાના ફાંટા મુજબ અમલ ચલાવશે.

આટલું બધું છતાં તે કાયદો વધુ મતે પસાર થયો અને તે હજી કાયદા પાંચીમાં છે.

૪. સ. ૧૯૧૩ના ડીસેમ્બર માસમાં અઢાવીસમી કૉંગ્રેસ જે કરાચી ખાતે ભરાઈ હતી તેમાં 'પ્રેસ એક્ટ' ના સળંધે બાબુ ભુપેન્દ્રનાથ બાસુએ (કૉંગ્રેસનો આડગો) કરાવે સુકતાં જણાવ્યું હતું કે:—૪. સ. ૧૮૩૭માં સર ચાર્લસ મેટ-કાફે હિંદુસ્થાનના છાપખાનાઓને સ્વતંત્રતા બક્ષી હતી, તે બાદ ૧૮૭૮માં લોર્ડ લીટનની સરકારે દેશી પત્રો ઉપર અકુશ સુકર્થો હતો જે મી ગ્રેડસ્ટને નષ્ટ કરીધો હતો અને હાલમાં જે પ્રેસ એક્ટ આદિનિત્યમાં આવ્યો છે તેનો અમલ કરતાં

પુસ્તકો અમને કમળાની આંખ પેઠે પીળાં જ લાસે છે. આવા અગત કારણોને દૂર કરી હિંદના વર્તમાન પરો ખરી રીતનીતિ જ્યાં સુધી સ્વાસ્થ્યે ત્યારે જ નથી ધારનો કે નેઓ જે સ્વતંત્રતા માગે છે તે મેળવી નહિ શકે.

દુનિયા ઉપર આવી રહેલા દારૂ યુદ્ધના સમયમાં નામદાર અંગ્રેજ સરકાર ઉપર આવી પડેલી ગંભીર દ્રવ્યોનું તોલન કરી, નામદાર સરકારને મદદ આપવામાં હિંદનાં વર્તમાન પરો, મુદ્રાલયો અને લેખકોએ જે સહાય આપી છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી આપણે ઇચ્છીશું કે પરમાત્મા નામદાર સરકારને પોતાની પ્રજાની માગણી સ્વીકારવાની તક આપે, અને હિંદના લાભાર્થે રાજ અને પ્રજામાં આનંદની લાગે કુટે, એટલું જ નહિ પણ વર્તમાન પરોની સાથે હિંદની પ્રજાને અંગ્રેજી રાજ્યની છાયા નીચે જ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય !

જે. એલ. બાગલાયા.

મુંબઈની સર જમશેદજી જીજીભાઈ રફુલ

એન્ડ આર્ટ્સ

અને

આર્ટ વર્ક શોપ.

ટુંક ઇતિહાસ.

૧૮૫૧ માં ઇંગ્લાંડમાં એક મોટું પ્રદર્શન થયું અને તે ઉપરથી આર્ટ સ્કુલો સ્થાપવા સળે હીલચાલો થઈ તેમજ આ અરસામાં હિંદુસ્તાનમાં પણ એવી સ્કુલો ઉઘાડવા સૂચનાઓ થઈ. મુંબઈમાં આ હીલચાલ પ્રથમ ઉપાડી લેનાર પહેલા બેરોનેટ સર જમશેદજી જીજીભાઈએ ૧૮૫૩ ની મેની ૬ મી તારીખે મુંબઈ અસ્થાન આજે એ સિમે એક પદ્મી અલ્પ ઉપાડી—અપુરુષ ઉપાડપાળા સિમેય કારણે જણાવ્યા બાદ તેમણે પોતાની તરફથી એક વિજ્ઞાપિ મુકી કે “જે સરકાર તરફથી જાત જાતની કારીગરી અને હુન્નરો શીખવવાને વર્ક શોપ તેમજ કલામ માટે મકાનો આપવાનું કબુલ થાય તેમજ ફોર્મ ગીઝાર્ડન અને માટી કામના ઉંચા વર્ગો માટે શિક્ષણ આપવાને જવાબદારી એક બાહ્યાશ અને લાયક (Master) ઉત્તાદ બોલાવવાનાં આવે અને જે જે જાતની કારીગરીઓ શીખવવાની છે તે દરક માટે એકકા લા ૪૪ કારીગર મેળવી આપે તો હું એવી સંદા માટે રૂપિયા ૧૦,૦૦,૦૦૦ આપવી કબુલ પાઉં છું; તે માથે આપું અગર તેના બ્યાજમાથા વિદ્યાર્થીઓ કે શીખાઉના સારા નિભાવ માટે પુરૂં થાય એટલું બ્યાજ આપું. આ દાન તેઓ કમાવાને શકિતમાન થાય ત્યાં સુધી મળે અને જે કદ રકમ વધે તે સ્કુલના બીજા બચોમાં પુરવણી કરવાને સરકાર ભલે વાપરે.” મુંબઈ સરકારે આવી સૂચનાને ટેકો આપ્યો પણ લંડનની કાર્ટ એન્ડ

ડીરેક્ટરને જણાવ્યા સિવાય તે ઉપારી લઈ શકાઈ નહિ. એ માટે ૧૮૫૩ ની મેની ૧૦ મી તારીખના મુંબઈ સરકારના જનરલ ડીપાર્ટમેન્ટના એક તુમારમા આ વાક્યથી જણાય છે કે સરકારને ભારે ખર્ચમાં ઉતારે જવી સરતો છતાં મર જમશેદજીનું ઉદાર દાન સ્વીકારવાનું અમારા હાથમા નહિ હોવાથી તેમની ઉદાર વૃત્તિને માન આપતા અમે તેમને જણાવ્યું છે કે અમે તેમની એ દાનગી વિશે આપ નામદાર કોર્ટનો વિચાર અને ખુલાસો પૂછ્યો છે.

કોર્ટ ઓફ ડીરેક્ટર તરફથી ૧૮૫૪ ની એપ્રિલ ૨૭ મીએ એક તુમારમા આ યોજનાની મંજૂરી મળી પણ સાથે અચૂત મુકવામાં આવી હતી કે પહેલા અખતરા ખાતર નાના પાયા ઉપર મર્યાદા કરવી એ ઉપરથી સર ડગલ્સ ચાર્લીના પ્રમુખપદ નીચે યુરોપીઅન અને આર દેશી સેગમેન્ટની કમીટી નીમવામા આવી તેમાથી પાછી એક સળ કમીટી બનાવીને તેને આખી યોજના ઘડી કહાડવાનું મોંખું. એ કામ કરવામાં અને સગવડ પડતું મકાન સોંપવામાં કેટલોક સમય થયો હશે કારણ કે ૧૮૫૬ ની જાન્યુઆરીમા જ પહેલ પહેલા કોલેજ ક્લાસ ઉઘાડવામા આવ્યા મીં પેઇન્ટની કામ ચલાઈ શિક્ષક તરિકે નીમણુક થઈ. તેમજે એલફ્રીડસ્ટન ઇનસ્ટીટ્યુશનમાં રોજ સવારના ૭ થી ૧૦ શીખવવું એમ હતું. યુરોપમાંથી મીં ટેરી કરીને પહેલા ઉસ્તાદ નીમાયા. કોર્ટ ઓફ ડીરેક્ટરસ તરફથી તેમને માસ્તર એફ ડ્રોઈંગ અને પુઠ એનથેવાનનું સ્થાન આપ્યું. તેઓ ૧૮૫૭ ના જુલાઈમાં મુંબઈમાં આવ્યા તે વખતથી મી. ક્રોવે (Crowe) જેઓ ઘણા વખત આગળથી હિંદમાંજ હતા, તેમને એજ વર્ષના ઓગસ્ટમાં કમીટીએ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટની જગ્યા આપી.

૧૮૬૦ સુધી આવ્યાસનેા સમય એનો એજ હતો પણ પછી આખો દિવસ ક્લાસ ચલાવવાની દરખાસ્ત મુકાઈ. એલફ્રીડસ્ટનમાં એટલા વખત માટે ગોડવણ નહિ થઈ શકે એમ હોવાથી સર જમશેદજી હજીભાઈએ અખદુલ રહેમાન મીંટમાનું પોતાનું એક મકાન તે કામતા વપરાશ માટે મોખ્યું. ૧૮૬૨ મા મીં ટેરી સ્કુલને માટે કેટલોક માજ અને પ્લાસ્ટર કાસ્ટ લેવાને ઇલાક ગયા અને ૧૮૬૩ મા તે પાછા આવ્યા તે પહેલાં સ્કુલનું કાર્યક્ષેત્ર વધારવાની વાત મુકવામાં આવી એટલે કે સ્કુલને જો (bariatric) ધાતુકમ, પુતળાં કામ અને સુશોભિત કામની વર્કશોપ કે સ્ટુડીઓ (workshops) ઉઘાડ્યા આ વાતનો અમલ કરવાને સર જમશેદજી હજીભાઈના વાઈ. મી. ફ્રાન્સિસ એ. વાલ્સ માટે ફીજા ૭૫૦૦ આપ્યા મી. હીજીન્સ, આર્ટ મંટલ વર્કર, મી. લોફ વુડ ફીજીંગ, મોડેલર, અને ડી. મેનડ્રીફીસ, ડેકોરેટીવ પેન્ટર-ગ. વુડ જેને કન્સ્ટ્રક્ટીવ આ વર્ગોમાં શિક્ષણ આપવા ત્રણ વર્ષની બધી સાથે જોડાયા. ૧૮૬૫ મા સુખ હ આવી પહેંગ્યા અને એક નોંધ લેવા જેવી બીના છે કે મી. લોખુંડ ફીજીંગ સુખમાં મોડેલીંગની જગ્યા પર હતા, ત્યારે તે કમ્પાઉન્ડમા હાલ સ્કુલ છે આજ

અને લેબોરેટરીની રચના મી. જોન બેગ અને સ્કુલના પ્રીન્સીપાલે વિચારપૂર્વક ઘડી હતી. મી. બેગે મકાનની રચના માટે રીનેલ્ડ્સ પદ્ધતિ પ્રમાણે સુરમ્ય અને રસિક આકૃતિ ઘડી છે. તે તેના હેતુસર અને સુંબઝનાં હવાપાણીની ખાસ જરૂરીઆતો સુજળ કરવામાં આવી છે. આ મકાન ઉપર અત્યાર સુધીમાં રૂપીઆ ૯૮૦૦૦ ખર્ચાયા છે અને હજુ તો તેમાં કોતર કામ, અને બીજું શોલા કામ બાકી છે, જે થઈ રહેતાં બધો ખર્ચ ૧૦,૨૦૦ ને આંકડે પહોંચશે તેમા પણ મોટી ભૂકીઓ અને બીજા ઘણા જરૂરી સાધનો હજુ દાખલ કરવાના છે એ આવી જશે ત્યારે પોંટરી, રટ્ટીઓ અને લેબોરેટરીનું પ્રમાણ વધશે, પણ શોધન અને શિક્ષણનું કાર્ય તો યુરોપની એવી કોઈ પણ સંસ્થાની બરોબર થઈ રહેશે અને યુરોપમા જેમ આવી સંસ્થામાં થતાં કામથી બહારના કારીગરોની પર જેમ અસર થઈ છે તેમ અહીંના રસાયણીઓની કળાના કામપર ઘશે. આ કમ્પાઉન્ડમાં સરકાર તરફથી કળા અને તેની અનેક શાખાઓના અભ્યાસ અર્થે જે મકાનો બંધાયાં છે, તેમાના છેલ્લા વધેલા મકાનોને નામદાર સર જ્યે.જે. ઠલાઈનું નામ જોડવામાં આવ્યું છે આ રીતે પેઇન્ટીંગ, મોડેલીંગ, અને ડીઝાઇનની સ્કુલોમા પ્રથમના દાનેશ્વરીનું નામ મૂકાયુ છે, અને પછીની બે સંસ્થાઓ પર વિજ્ઞાન અને શિક્ષણને અગે સુવિખ્યાત સુંબઝના બે ગવર્નરોના નામ મૂકાયાં છે

સ્કૂલ ઑફ આર્ટ અને તેને લગતી સર્વ સંસ્થાઓનો એટલો ટુંક ઇતિહાસ આખ્યા બાદ હાલ આ સ્કૂલમાં કયા ધોરણે કામ ચાલે છે તેની થોડી વિગતો ઉપયોગી જણાશે

સ્કૂલ ઑફ આર્ટમા ખાસ ત્રણ વિષયો શીખવાય છે ચિત્રકામ, સ્થાપત્ય, અને શિલ્પ. આમાંના કોઈ પણ કામના ક્લાસમા દાખલ થવા પહેલાં વિદ્યાર્થીએ ડ્રોઇંગ ક્લાસના પ્રાથમિક ધોરણે પસાર કર્યો હોવા જોઈએ. એ ક્લાસોમા શિક્ષણમા ડ્રોઇંગની ફેટલીક સામાન્ય કેળવણી વિદ્યાર્થીની જીવનદિશા નક્કી કરે છે. એવું દરેકના સંબંધમા હોતું નથી. વિજયને માટે ફેટલીએક સ્વાભાવિક શક્તિઓની પણ જરૂર પડે છે, અને એવી શક્તિઓ વિદ્યાર્થીઓના અગાઉના સંજોગોમાં એટલી ન હોય તો એને માટે શાળા ધણુ કરી શકતી નથી ચિત્રકામ, સ્થાપત્ય, અને શિલ્પ તે ત્રણે કામનો અભ્યાસક્રમ ચાર વર્ષ સુધી લંબાય છે અને છેવટે સરકારી સર્ટીફિકેટ મળતાં વિદ્યાર્થીઓને તેના ધંધા માટે લાયક ગણવામાં આવે છે સ્થાપત્ય (Architecture) ના ક્લાસ ઉપર એક અનુભવી અને ચાલુ કામગીરી ઉપર એવા સરકારી રચપતિની દેખરેખ રહે છે અને અભ્યાસક્રમ બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. ઉપરોક્ત વિભાગ અને નીચેલો વિભાગ. નીચેના વર્ગમાં બે વર્ષ સુધીનો ક્રમ રાખવામા આવ્યો છે તેમાં એન્જનીયરની ઑફીસના બરના “ડ્રાફ્ટમેન”ના કામને લાયક વિદ્યાર્થીઓ થઈ શકે છે. એટલે કે ગૃહયોજના Building construction

શીખવાય છે. ઉપેક્ષા વિભાગમાં બધા વિષયો ઉંચા ધોરણ પર લેવામાં આવે છે, જેમાં મકાનના પ્લાન કરવાનું, ડીઝાઇન કરવાનું શીખવાય છે. હિંદુસ્તાન અને યુરોપની વિવિધ બાંધણીની ઢગ ઉપર વ્યાખ્યાનો અપાય છે અને વિગતવાળા ભાગોનું ઘડતર અને સુચોભિત ઘાટ દ્વારથી કરવાના હોય છે. એ વર્ગ ખામ કરીને જેઓ ફાઇટમેન તરીકે કોઈ ઓફીસમાં નોકરી કરતા હોય અથવા જેઓએ નીચેના વર્ગની પરીક્ષા પસાર કરી હોય અને ધંધાર્થી આર્ચિટેક્ટ—ધંધાયોગ્ય સ્થપતિ બનવા આહ્વાન હોય તેવા માટે છે. અને તે માટે સ્કૂલનો અભ્યાસમય સવારના ૭ થી ૯ નો રાખવામાં આવ્યો છે. અને તેનો લાભ લઈ ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સવારના ભણે છે. અને બપોરે કોઈ પણ ઓફીસમાં નોકરી કરતા હોય છે અથવા ખાનગી કામ પણ મેળવતા હોય છે. ઘણાઓ તો માસિક ૪૦ રૂપિયા કમાતા હોય છે અને ઉપેક્ષા વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા નથી. એ જ કામ ભણવામાં અને એ જ કામ કમાવામાં હોવાથી અભ્યાસ વિશેષ ક્ષણદાયક થાય છે. અને હાલ તે કામ બાજનારની મોટી જરૂર હોવાથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમાં જવા લાગ્યા છે તે એટલે સુધી કે બે વર્ષ પહેલા સરકારને નિયમ કરવો પડ્યો કે મેટ્રીક કે, સ્કુલ ફાઇનલ પાસ થયેલો હોય તેવા વિદ્યાર્થીને જ આ શાળામાં દાખલ કરવો, અગર તેણે માર્ચ માસમાં સ્કુલ તરફથી જે પ્રવેશક પરીક્ષા લેવાય છે તે પાસ કરવી જોઈએ. આ નિયમ કરવાનું બીજું પણ એક કારણ છે કે અભ્યાસના વિષયના બધા પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં લખાયેલા છે, ઓફીસમાં અંગ્રેજીમાં લખાઈ કરે છે, અને ધંધામાં પણ અંગ્રેજી રીતે ચાલે છે. આ શાળા બધી રીતે ચાલુ વ્યવહારમાં ઉપયોગી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને આભુવિકા સહેજ મળી રહે છે અંગ્રેજી ભણેલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ પાંચ કે છ વર્ષને અંતે ૨૦૦ થી ૩૦૦ ની આવક કરતા નજરે પડે છે, પણ આમાંથી કોઈએ આ વિષયમાં જનસમાજને રસ લેતો કરવા યત્ન કર્યો જણાતો નથી. ચિત્રકળામાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ થવાનો કશોએ પ્રતિબંધ નથી, પણ સ્થાપત્યના વિદ્યાર્થીઓ જેટલા લાભો તેમને માટે નીમાયા જણાતા નથી; છતાં તેમને સ્કૂલમાં રોજ દશથી ચાર સુધી હાજરી આપવી પડે છે આખો દિવસ હાથ અને આખને કેળવવા કામ, ચાલુ રાખવું પડે છે. તેમને વાચવાનું કશુંજ હોતું નથી પણ તેને લીધે તેઓમાંથી કેઈકજ માનસિક વિકાસ કરવા થતું કરે છે, અને તેનું કાળ ઘણી ધાર એવું આવે છે કે વિચાર વિના કે હેતુ વિના અભ્યાસ કરતા આગળ ઉપર કામ કરવાની શક્તિ જડ માત્ર જાની રહે છે અને શાળા છોડ્યા પછી તેનાથી કશું ઉપયોગી કામ જાની શકતું નથી, અને વ્યવહારમાં તેનું પદ હલકું રહે છે આ સ્થિતિ સુધારવા અનેક અખતર થયા છે અને ચાલુ છે; પરંતુ Practical Art (ચિત્રકામ) માં સોથી વધારે વિશાળ દૃષ્ટિ, ભાવગ્રાહી હૃદય અને નિઃસ્ત્રીમ તૈયારી હોય તો જ અભ્યાસ ક્ષણદાયક થાય છે તેમજ કંઈ પણ અસર થતી જણાય છે. બધેથી પાછા ફરેલા વિદ્યાર્થીઓ અહીં કોઈ પ્રતિબંધ નહિ હોવાથી આવી શકે છે પણ તે સાથે જ અત્યંત અભ્યાસની આતુરતા, ચોકબાઈ કે સાવધાનતાના જે શુભો જોઈએ તે હોતા નથી એટલે

મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓના સમય અને દ્રવ્ય નકામા જાય છે. સાધારણ મહેનત કરી જનાર વિદ્યાર્થી સ્થાપત્યમાં હોય તો ત્યાં તે ધોરણસર પુસ્તકો વાંચીને ઓભરેલા કામ કરવાનું હોવાથી સેફ્ટી ઉપયોગી માણ્ય તે થાય જ પણ ચિત્રકળામાં તેવું કાંઈ નથી. હાથ અને આંખ ખંત રાખીને કેળવે છતાં સાથે જો વિચારશીલતા, અને તે પણ બહુ ઉંચા પ્રકારની ન હોય તો તેના નસીબમાં લીખે માગતો કારીગર રહેવાનું ચરણએણું હોય છે. ચાલુ વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ કે સત્કાર નહિ હોવાથી સમાજમાં તેને પદ મળતા પણ મુશ્કેલી રહે છે. અસાધારણ કે સ્વયં પ્રતિભાવાળો વિદ્યાર્થી જ પોતાનો માર્ગ કરવા સમર્થ થાય છે.

ચિત્રકળાના અભ્યાસક્રમમાં પદાર્થો, કુદરત, જીવંત મનુષ્યો અને પ્રાણીઓનાં ચિત્રો કરવાનું, કૃષ્ણ પાનના ડીઝાઇનો, વેલોપેપર્સને માટે અગર શેતર જીઓ માટે અગર કોઈ પણ કાપડ કે વસ્તુઓ માટે ડીઝાઇનો કરવાનું, વગેરે રાખવામાં આવ્યું છે ચાર વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કરે તે દરમિયાન ત્રણ સરકારી સર્ટીફિકેટો મળે છે. અભ્યાસને માટે સ્કુલમાં મોટે ખર્ચે સામગ્રી ઉચ્ચ પ્રકારની સંઘરવામાં આવી છે. યુરોપના મોટા ઉસ્તાદોની કૃતિઓ અને હિંદની કારીગરીના પુતળાઓ વિગેરે મ્યુઝીયમમાં કરેલો મંત્રણ અતિ ઉપયોગી છે. છેલ્લા વર્ષમાં પ્રીન્સીપાલ બંતે ધ્યાન આપે છે અને ચિત્રકોશની વિવિધ પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે.

શારીરિક રચનાનો વિદ્યાર્થીઓએ બારીક અભ્યાસ કરવો પડે છે અને તે ઉપર પર્ફેક્શનમાં ખાસ એક લેખિત પ્રશ્નપત્ર મૂકાય છે. અંગ્રેજી ફરજિયાત નહિ હોવા છતાં અંગ્રેજીના જ્ઞાનવાળો વિદ્યાર્થી ઘણી જાળતોમાં બીજા કરતા સરસાઈ લોગવી શકે છે. એક તો તેની નજર વધારે પડેલે, બીજું યુરોપના કળા ઉદ્યોગના ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચી વધારે મંગીન સિદ્ધાંતપર કામ કરી શકે. સ્કુલને આંગે એક કિમતી ગ્રંથોથી ભરપૂર લાયબ્રેરી છે, જેના લાભ વિદ્યાર્થીઓ છેલ્લા વર્ષમાં મેળવી શકે છે. આ શાળામાં હેડમાસ્ટર તરીકે મુંબઈના જાણીતા દલાકાર મી. ધુરંધર છે વિદ્યાર્થીઓ ઘણા આવે છે, સ્વબળથી, ખંતથી વિચાર-પૂર્વક કામ કરનાર થોડા વિદ્યાર્થીઓ છે.

પહેલાંના વળતમાં દરેક વિદ્યાર્થીને સ્થાપત્ય, ચિત્ર અને શિલ્પ એ ત્રણ વર્ગોમાં ચોટા ચોટા અભ્યાસ કરવાનું હતું પણ પછી એક જ વિષયમાં ખાસ પ્રવીણતા મળે એવા રેતુથી બંધી શાળાઓ ભુરી કરવામાં આવી છે શિલ્પના વર્ગમાં માથી થોડા વિદ્યાર્થીઓ છે. કરણ કે તે કામનો હેતુ આપણી સમાજમાં ખપ જાયો નથી. જાણીતા મી. મહાત્મા અને તેમની પછી ઘણા વર્ષે હમણાં બીજા એક જે સારા શિલ્પીઓ નીકળ્યા કાર્યને સ્થાપત્યની જોડે ઘણા નિકટનો મળઘ હોવાથી તૈયાર થયેલા માર્ગોનો વ્યવહાર ઉપયોગ સારો થાય છે. મુંબઈના ઘણાં મકાનોપરના ગાળા અને કોરલ્લી કામના ડીઝાઇને માટે ઘણીવાર સ્કુલોમાં આડેશ મળે છે હજુ પણ શાળાઓ યુરોપની શાળાઓ જેવી અવધાનની લેવી ક્રમાએ પડેલી નથી.

ઉપરની ત્રણ શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તેજન આવર પ્રતિ-
વર્ષ ધનામો અને સ્કોલરશીપો જુદા જુદા પ્રસંગે થીમાનો અને રાત્રીઓ તરફથી
આપવામાં આવે છે. ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ કોઈજ સ્કોલરશીપો નથી. ભાવ-
નગરના નાગર અને તે ન હોય તો ભાવનગરની કોઈ રેયતને માટે સ્વ. દિવાન ગવર્ડી-
શંકર ઉદયશંકરે અંકે રૂપિયા ૧૦ ની સ્કોલરશીપ સ્થાપી છે. હાલ
અસલ રકમના વ્યાજમાંથી રૂપિયા ૮ ની સ્કોલરશીપ નીકળે છે. તે સ્કોલરશી-
પને માટે પ્રતિબંધ છતાં ઘણીવાર દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓને આપેલી જણાય છે.
એ વિષે મૂળ દાતાના વચને તરફથી પણ ધ્યાન અપાયું નથી. ખીજી એક સ્કો-
લરશીપ કંઈની પ્રજા માટે કંઈના રાવ તંત્રથી છે એટલે ખાસ ગુજરાતને નામે
કાંઈ જ ઉત્તેજક પગલું લેવાયું નથી.

ત્યારે નિજામ સ્ટેટમાંથી, મૈસુરના રાજ્યમાંથી કે ઇંદોર તરફથી ૫૦ કે ૧૦૦
રૂપિયા સુધીની સ્કોલરશીપો સાથે વિદ્યાર્થીઓ આવે છે, ત્યારે ગુજરાતી વિદ્યાર્થી-
ઓમાં માંડ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સ તરફ વળતા શીખ્યા છે જો કળા દેશનું ભાવી ઘડવામાં
કંઈ પણ સહાય કરે છે એવું અગ્ર જનોને માન્ય હોય તો આ વિષયમાં હજુ મોટા
ઉત્તેજક પ્રયાસો થવાની અગત્ય છે

એ આર્ટ વર્કશોપમાં કળાની છાયા નીચેના હુન્નરો અને કારીગરીઓ શીખવાય
છે જેવી કે પોલટેકોરેશન (લીટ ચિત્રકામ), સુતારકામ, કારીગરીવાળું
ફીટર કામ, ઘરેણુંના ઘાટો ઘડવાનું કામ, લાકડાપર નક્કીકામ. દરેકના જુદા વર્ગો છે
અને હોશિઆર કારીગર શિક્ષકો શીખવે છે. પણ અહિંમાં અંગ મહેનતની જેડર
હોવાથી માત્ર ગરીબ વિદ્યાર્થી કે કારીગરના છોકરાઓ નાની ઉંમરથી દાખલ થાય છે.
તેઓને સાથે સાથે સામાન્ય રોઈંગનું પણ જ્ઞાન અપાયું છે, આથી તેઓ પોતાની
કારીગરીના નિયમો અમલ ગડે છે, સુધારી શકે છે અને ઘણી વાર તેવા
રૂપમાં લાવી શકે છે. અહિં આ એક બે કે વધુમા વધુ ત્રણ વર્ષમાં દરેક છોકરો ચાલાક
અને હોશિઆર કારીગર બની જાય છે. દુનિયામાં અંગ મહેનત કરનાર કારીગરોનો
ધણો ખપ હોવાથી તેને આજીવિકા ઉત્પન્ન કરવામાં મુશ્કેલી નડતી નથી. મુંબઈના
ઝવેરીઓની દુકાનોમાં, વર્કશોપમાં, નાટકશાળાઓમાં, ફરનીચરના કારખાનામાં
તેઓને સારી સેજ મળે છે. સારા કારીગર ઘણીવાર પાંચ પાંચ રૂપિયા સુધીનું રોજ
લેતો જાણવામાં આવેલ છે. સાધારણમા સાધારણ કારીગર એક રૂપિયાના રોજમાંથી
જીતે નથી. આ કલાસોમા ઘણો ભાગ માફી હોય છે, અગર જુજ પ્રી આપવાની
હોય છે

સ્કૂલના નિયમો, ફીનો દર, જોઈતાં સાહિત્યો, વિગેરે જાણવાને સ્કૂલ તરફથી
દર વર્ષે જુદાર પડતા પ્રોસ્પેક્ટસમાં સંપૂર્ણ વિગતો આપવામાં આવે છે.

રાજા.

૧૯૧૭

[Bjornson કૃત The King ઉપરથી]

અ ક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(દ્રશ્ય—ગમનરામના કારખાનામાં વિશાળ દીવાનખાતુ ભીંતો ખાલી છે ડાબી તરફ, આસરે અર્ધોઅર્ધ આગળ નાતુ પ્લેટફોર્મ છે જેવે કપનીના ભાગીદારોની સભા ચાલે છે. પ્લેટફોર્મની સમુખ બદ્ધ લોકો બેઠા છે, પ્રાકૃત લોકો મુખ્યત્વે ખેડૂનો અને મજૂરો, નવાં જગ્યા મળી ત્યાં બેઠા અથવા ઉભા હ જમણી તરફ, મહોદી ખારીઓ ઉધારી છે, બહારથી સાબળતુ લેખોતુ બીજા ટાણું ખારીઓમાંથી રખાય છે પ્લેટફોર્મની ધર આગળ ગમનરામ ઉભો છે અને સભાને સંબોધે છે)

ગમનરામ—અને, આપણા શહેર પાસે થઈ રહેલેની મુખ્ય લાઈન નહિ જઈ શકે એવું લાગ્યું ત્યારે, અમે અમારી બધી મહેનત ધૂળધાણી થવા દેવા કરતાં, અમારી જોખમદારીથી પેટા લાઈન બાંધવાનું નક્કી કર્યું. આ ઉદ્યોગના ડીરેક્ટરોના મંડળના અભાવે અંટાવાનું માન મને મળ્યું છે. અમારા જેટલી અમર્યાદિત સત્તા કોઈ ડીરેક્ટરોને કદી સોંપવામાં નહોતી આવી-વખતે, કયે રસ્તે લાઈન નાંખવી તે વિશે મેં મત નહોતા એ કારણથી હશે; જમીનની કુદરતી રચનાપરથી રસ્તો સ્પષ્ટ રીતે જણાતો હતો. માત્ર જ્યારે રાહીંગ રોકોની ખરીદીનો સવાલ ઉઠ્યો ત્યારે જ મતભેદ થયો—ડીરેક્ટરોમાં નહિ, પરંતુ ભાગીદારોમાં તેમનો મોટો ભાગ જોડતો અને મજૂરોનો હોવાથી એક જ વર્ગની ગાડીઓ સામાન્ય થઈ કલાસ ગાડીથી અલગ વધારે આરામદાર બાતની ગાડીઓ ખરીદવાનું અમે નક્કી કર્યું હતું. અમારો શુદ્ધ હોય તો ને આ ! આ બાબત સંજ ઘે સામાન્ય લાગણી કેવી છે તે આજની સભાથી કદાચ જણાશે. અમારી સત્તાઓ નિર્મર્યાદિત હોવાથી આ સંજઘમાં કોઈની પણ મલાહ લેવા અમે બંધાએલા નહોતા. પણ, તેમ છતાં, ભાગીદારોની સલા બોલાવી તેમની આગળ આ પ્રશ્ન રજૂ કરવાનું અમે ઇચ્છ્યું. અને ડીરેક્ટરોની તરફથી, આવડી સંખ્યામાં હાજરી આપવા માટે ભાગીદારોનો ઉપદાર હતું માત્રું છું, જીવાન અને વૃદ્ધ, સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો, ભાગીદારોના ત્રીજા ભાગે આજે હાજરી આપેલી લાગે છે. હવે સભાનું પહેલું કામ પ્રમુખ અંટવાનુ છે. —(બેસી જાય છે)

નગરશૈઠ—(અટકીને). હું દરખાસ્ત મૂકું છું કે મેં રા. રા. કલ્યાણદાસ-ભાઈ, આપણાં બંને ન્યાયાધીશ સાહેબ, જેમણે આ સભામાં પધારી આપણને માન આપ્યું છે અને જેમને આહિ હાજર બેતાં આપણને સૌને આનંદ થાય છે. તેઓ સાહેબ પ્રમુખસ્થાન લેવાની મેહરબાની કરશે.

ગમનરામ:—સલા આગળ એવી દરખાસ્ત છે કે સર ન્યાયાધીશ સાહેબે પ્રમુખસ્થાને બિરાજવું. એ સૌને મંજૂર છે એમ માનું? (નિઃશબ્દતા.)

નગરશેઠ:—હા. (હસવાનો ખડખડાટ.)

ગમનરામ:—પક્ષાપક્ષીથી નિર્લિપ્ત લાગતા બીજા કોઈને સલા ચૂંટે તો વધારે માર્.

અલ્લટ:—(અર્ધો ઉઠીને, હાથમા ચરમા પકડી.) ત્યારે તો આ પ્રદેશમાં નહીં વચ્ચે હોય એવા કોઈને બોલાવી મંગાવવો પડશે! એવો નિર્લિપ્ત જણ કોઈ આહિ રહેા નથી! (હસાહસ, બેસી જાય છે.)

શાસ્ત્રી:—અર્થે સત્તાનો પ્રવાહ ઉપરથી પડે છે. આપણી ઉપર સત્તા ચલાવવા જેઓ નીમાએલા છે તેમનો બોલ પાળવો તે પરમેશ્વરની આજ્ઞાને આધીન થવા જેવું છે. પરંતુ આજકાલ લોકો આજ આજાધીનતાની સામે બડ ઉઠાવે છે.

ગમનરામ:—આપણા ઉપર સત્તા ચલાવી શકે એવા જણને જ ચૂંટવા માગીએ છીએ. હાલ એવો સત્તાધીશ કોઈ નથી.

શાસ્ત્રી:—ના, તે જ છે ને. આજકાલ દરેક મલા પોતાની મેળે સત્તાને માટે હક કરતી લાગે છે ખરેખરી સત્તા પ્રત્યે, ચાલો, સન્માન બતાવો—આપણાં બાપ તરફ બતાવીએ તેવું (બેસી જાય છે.)

ગમનરામ:—ત્યારે, સ્થિતિ હું જેટલી કળી શકું છું તે પ્રમાણે સર ન્યાયાધીશ સાહેબ માટે દરખાસ્ત થઈ છે અને તેને અનુમોદન મળ્યું છે?

ગાસ્ત્રી:—હા.

ગમનરામ:—કોઈ બીજા માટે દરખાસ્ત કરવા કોઈની મરજી છે? (શાંતિ.)

અલ્લટ:—સર ન્યાયાધીશ સાહેબ આપને પ્રમુખાસન પર બિરાજવા વિનંતિ કરું?

કલ્યાણરાય:—(ઉભા થઈને) આ રીતે ચૂંટાવામાં મહોટું માન હોય કે કેમ તે હું જાણતો નથી, પણ આસનપર બેસીશ, સલાના કામનો વ્યવહાર ચલાવી શકાય એટલા ખાતર જ (પંડિતકોર્મ ઉપર પોતાને આમને બેસે છે, અને ટેબલપર મોગરીથી ટચટચ કરે છે) સલાનું કામ ચાલુ કરવા ફરમાવું છું.

ગમનરામ:—(ઉભા થઈને) પ્રમુખ સાહેબ!

કલ્યાણરાય:—ગમનરામ શેઠ સલાને સંબોધે છે

ગમનરામ:—હીરેકટરોએ સૂચવેલો ઠરાવ આ પ્રમાણે છે: “સામાન્ય થર્ડક્લાસ ગાડીથી સોઝ વધારે આરામવાળી કુત એકજ વર્ગની રેલ્વે ગાડીઓ ખરીદવામાં આવશે” (લખેલો ઠરાવ પ્રમુખને આપી બેસી જાય છે.)

કલ્યાણરાય:—સલા સમક્ષ આ ઠરાવ રજૂ થયો છે. (વાંચી જતાં છે.) ઠરાવ ઉપર કોને બોલવું છે? (શાંતિ.) ચાલો, ઉઠો, કોઈએ બોલવું બેઠશે—નહિ તો પરબારા માટે મત લેવા પડશે. (શાંતિ, અહિં તહિં હસાહસ પછીથી.)

શાસ્ત્રી:—પ્રમુખ સાહેબ !

કલ્યાણરાય:—શાસ્ત્રીજી સભાને સંબોધે છે.

શાસ્ત્રી:—આ મેળાવડામાં, ઘણા જુવાન માણસોને, ઘણી જુવાન સ્ત્રીઓને પણ ભેડે છે, અને મારે પ્રશ્ન કરવો પડે છે શું જુવાનોને અને યુવતીઓને પણ કાર્ય-વ્યવહારમાં સામેલ થવા દેવામાં આવશે ?

કલ્યાણરાય:—ઉમ્મર લાયક થએલા કોઈ પણ ભાગીદારનો એ હક છે.

શાસ્ત્રી:—પણ શાસ્ત્રો સ્પષ્ટ મના કરે છે સ્ત્રીઓએ મહેર સ્વખોમાં બોલવું નહિ

કલ્યાણરાય:—ઠીક, તેઓ તેમની જીભને વશ રાખશે, ત્યારે (હસાહસ.)

શાસ્ત્રી:—પ્રકૃતિ અને શાસ્ત્રો જે વિનય અને લજ્જા સ્ત્રીઓનાં લક્ષણ તરીકે લેખે છે તદનુસાર રહેવેની મહામા તેઓ મત આપે એ હકીકત પણ મને ઠીક લાગતી નથી. ખોટા રસ્તા પર એ પહેલું પગલું છે એવું મારું માનવું છે. શાસ્ત્રો કહે છે—

કલ્યાણરાય:—પોતાની મેળે એ બાબતનો નિકાલ એમને જ કરવા દો. ખીજું કોઈ—?

શાસ્ત્રી:—(વચમાં બોલી ઉઠે છે) પ્રમુખ સાહેબ, જે શાસ્ત્રોનો આધાર નહિ આપવા દો તો, પોતાના બાપની સામે જુવાન મત આપે, અથવા પોતાના ધણીની સામે સ્ત્રી મત આપે એ દેખાવ વિશે, કંઈ નહિ તો મને કહેવા દો—

કલ્યાણરાય:—મને કહેશો કોણ એની મના કરી શકે? જીભ કોઈને બોલવું—?

શાસ્ત્રી:—(વચમાં બોલી ઉઠે છે) શાસ્ત્રો મના કરે છે, પ્રમુખ મહાશય !—શાસ્ત્રો, જે માનવાને આપણે સૌ ગંધાએલા છીએ, ભેડે—

ગમનરામ:—(ઉભા થઈ વચમાં બોલે છે) પ્રમુખ સાહેબ !

કલ્યાણરાય:—ગમનરામ શેઠ સભાને સંબોધે છે

ગમનરામ:—હું એટલુંજ પૂછવા ઇચ્છું છું કે—

શાસ્ત્રી:—પણ સભાને હું સંબોધતો હોનો !

કલ્યાણરાય:—ગમનરામ શેઠ ભાષણ કરે છે

શાસ્ત્રી:—એ રૂઢીગ સામે હું વાધો લઉં છું !

અલ્લર:—(અર્ધી ઉઠીને) શાસ્ત્રી મહારાજે મત્તાને આધીન થવું જોઈએ. (હસા-દસથી વચ્ચે ખેસી જાય છે.)

શાસ્ત્રી:—અન્યાય કરે ત્યારે નહીં ! હું સભાને અરજ કરૂં છું !

કલ્યાણરાય:—ખડું સાડું !—શાસ્ત્રીજીના સંભાષણની વરફેણમાં હોય તેઓ મહેર-બાની કરી વિશા યશે ? (કોઈ ઉઠતું નથી; અને જે પૂર્વે લખ્યું તેઓ પણ વાંઠા

વળી જાય છે. (હસાહસ) શાસ્ત્રીજીએ લાપશ્ચ ન કરવું એવું સર્વાનુમતિથી મંજૂર
 -(શાસ્ત્રી બેસી જાય છે) ગમનરામ શેઠ સલાને સંબોધશે

ગમનરામ—(ઉભા થઈને) હું મારો હક જવા દઉં છું. (ફરીથી હસાહસ)

નગરશેઠ—(ઉભા થઈને) પ્રમુખ સાહેબ!

કલ્યાણરાય.—નગરશેઠ સલાને સંબોધે છે.

નગરશેઠ—થોડામાં ઘણું કહું તો, ડીરેક્ટરોની આ દરખાસ્ત ઘણા માણસોને
 અસામાન્ય લાગે છે અને એ માણસોમાંના એક હું છું. શું તેમની એવી દરખાસ્ત છે
 કે મારા કુટુંબનો ખાતુઓ—મારી જાતને એમાંથી ખાતલ સખીશ કારણ કે રાજપુરુષ
 તરિકે મારે બધી વર્ષના લોકો સાથે મળવું પડે છે—હે, શું તેમની એવી દરખાસ્ત છે જે
 જેમનો મૃદુ ઉદર છે એવી ખાતુઓ શામજી લામજી બુટ્ટાચોરા સાથે મુસાફરી કરશે?—
 કલાસ જેલમા લગ્ન જવાના, ફેરીઓ સાથે કે દાડીઆઓ સાથે? શું સર ન્યાયાધીશ સાહેબ
 પોતે જેઓને રાજ્યરત્નનો માનવંતો ખિનાજી મળ્યો છે તેઓ સાહેબ પોને દાડીઆ
 કોળી વાઘરી સાથે મુસાફરી કરશે? ધારો કે હજુર સાહેબ પોતેજ આ ખુશનુમા પ્રદેશની
 મુલાકાતે પધારે,—રાજનગરના ઘણા સારા માણસોએ અહિં જ ગલા બાધ્યા છે ત્યારથી
 આ પ્રદેશની એવી સારી આગરૂ થઈ છે—એટલે, શું તેઓ નામદારે પણ આવી થઈ કલાસ
 ગાડીમાં મુસાફરી કરવી? અને લોગ લાગે તો છાણુની દુર્ગંધ મારતાં ગોવાળોની
 સોજતમાં?—એવા લોકો સાથે, જે હમેશા ગદા,—પણ, સહ્યતાની ખાતર હું આગળ
 બોલતો નથી, અહિં ખાતુઓ હાજર છે એટલે (હસાહસ) “કરકસર” સૂચવતું
 દોંધને હું સાંભળું છું. આજ કાલ એ શબ્દ બહુ માનીતો થઈ પડ્યો છે પણ મને
 કોઈ મમજવશે કે આપણા કપડાં બગાડવાથી શું બચાવીશ? (હસાહસ) શું
 કઈ કલાસ ગાડી થઈ કલાસ ગાડી કરતાં વહેલી નકામી થઈ જાય છે? અલબત્ત, એવું
 ખરચ વધારે થાય છે પણ ભારે દર રાખવાથી ખરચ તરતજ વળી જાય છે. વેપારી
 નજરથી ગમે તેમ તપાસું છું છતાં મને આ દરખાસ્ત માટે કોઈ પણ વાજબી કારણ
 જડતું નથી એ સમજવા માટે, આ બાબતના રાજ્યદારી સ્વરૂપ પ્રત્યે નજર નાખ-
 વાની છે; રાજ્યનીતિને ઘસડી લાવવા હું અનાકાની કરું છું. અતે, હું એટલુંજ
 કહી ચાકીશ કે જેમણે આ દરખાસ્ત આપી છે તેઓ એમાંથી નફો મેળવવાની આશા
 રાખે છે, રહેવેને ખરેખર ખિલકુલ મળવાનો નથી (બેસી જાય છે)

કલ્યાણરાય.—હેલો શબ્દો બીજાઓને શુંદેગાર કરાવવા જેવા જરા—

નગરશેઠ—(ઉભા થઈને) જે સર્વેના દિલમાં છે તેવું મેં માત્ર સૂચન કર્યું
 છે. (બેસી જાય છે.)

કલ્યાણરાય.—કોઈ પણ વક્તા અન્યોપર રોવારોપણ કરવામાં ‘ઓરકર’ માં
 નથી રહેતો, પછી ભલેને દરેક જણના દિલમાં તે હોવાનું ધારી લેવાય તો પણ—ભાઈ
 અલબત્ત બોલવા છાંછે છે એવું હું જોઉં છું.

અર્થઃ—મનુષ્ય સ્વભાવ લાંબુર છે. આવી દરખાસ્ત કેવી રીતે આપણી સમુખ રમૂય થઈ તેનો પુરતો ખુલાસો એથી થઈ જાય છે. પણ પ્રમાણિકતાથી—કારણ કે આપણે બધાએ પ્રમાણિક થવું જોઈએ! મને એમ લાગે છે કે આથી જે કાંઈ દેખીતો લાભ થશે તેનો ખર્ચ પ્રતિષ્ઠાની હાનિથી વળી રહેશે (ખુમાખુમ) છેલ્લાં થોડા વર્ષો થયાં આપણે ત્યાં જૂઠાજૂથ પવન વાય છે—કારખાનાઓ અને પરદેશી મજૂરો, અને ઉનાળામાં હવા ખાવા આવતા લોકોને લીધે પૂર્વે આવી ગડબડ નહોતી અથવા “સમાનતા” ની આટલી બધી વાતો થતી નહોતી અને હવે, આપણે એવો દેખાવ કરીએ કે અહિં સમાજનો એક જ વર્ગ છે—અને તે પણ ત્રીજો વર્ગ—તો હું જાણું છું કે એથી જોડું લગાડવામાં હું માન એકલો નથી ખરેખર અમે અમારા મજૂરોના જોખામા બેસવા દુઃખતા નથી; અને એવીજ રીતે તેમને અમારા જોખામા બેસાડવા માગતા નથી. (એસી જાય છે)

ગમનસાહસ:—આપણા મિત્ર નગરથેકને ચોતાની રાજનિષ્ઠાની વાત કરવાનો બહુ યોગ્ય છે, છતાં આ ગાળતમા પણ હજુર સાહેબનું નામ એમણે જે રી આપ્યું છે તેથી મને બહુ જ અન્યયની થાય છે એમના જેવી હ રી સ્થિતિના ક્ષય રહેવે ગાડીમાં સુમાફરી કરશે તે સંબંધમાં—ઠીક, કદાચ આપણી ગાડીઓ સારી નહીં હોય, તો જણાવુ છું કે એ નામદારનું ખાનગી સલૂન મહોટી લાઇનની માફક આપણી લાઇન ઉપર વાપરી શકાશે. અને આપણા જેવા સાધારણ માણસોને પ્રાકૃત વર્ગ માથે મેળમેળ થવાની દહેશત લાગતી હોય તો તેઓ સૌ સરખા એકલા થઈ એક એક ગાડીમા બેસી શકશે આપણા ગામડીઆઓ જરેજીલમથી તેમની વચ્ચે આવી બેસશે એવી દહેશત મને તો જરા પણ લાગતી નથી તેઓ તો હોવા જોઈએ તેથી પણ વધારે પડીકણ અને શરમાળ છે બધી નાની લાઇનો ઉપર—અરે કેટલીક મહોટી લાઇનો ઉપર પણ—વધારે આરામ અને અયેશવાળી ગાડીઓનું ખર્ચ જોઈએ આરામ અને અયેશવાળી બીજા અને ત્રીજા વર્ગની ગાડીઓ ભરે છે, પહેલા વર્ગનું ખર્ચ ત્રીજા વર્ગના સુસાફરોના પૈસાથી નહોતું છે ખરે જ એમણે આરામથી સુમાફરી કરનારાને ખર્ચે કેટલાક સુસાફરો વધારે આરામથી સુમાફરી કરે એજ સ્થિતિ આગારે આપણી નથી. (પ્રશંસા) આપણા એક વૃદ્ધ જને અમારા ઉપર એવો અપવાદ મૂક્યો છે કે અમે જૂના રીવાજો ફેરવી નાખવા માંગીએ છીએ. સાફ, આપણા એક જુના રીવાજથી—શેઠા અને નોકરોની વચ્ચે જૂદાઈની ખાડી છે તે તેથી વધારે પડેલી થતી હોય તો મારે એટલું જ જોવાનું છે કે એ નવાળી રીવાજ જલદી નાણુપ થાય તેમ માફ, કારણ કે એ સારો રીવાજ નથી, અને એ તો હાનિકારક છે (ખડખડાટ) અને આ પ્રશ્નના રાજ્યદારી સ્વરૂપ સંબંધે—

કલ્યાણુરાય:—આહિ રાજ્યદારી ચર્ચા બાતલ સર્પીએ તો કેમ? તમને કેમ લાગે છે?

ગમનસાહસ:—(હસતો નમે છે) પ્રમુખ સાહેબ, હું એજ કહેવા જતો હતો: આપણે રાજ્યદારી ચર્ચા બાતલ રાખવી જોઈએ (હાથ અને પ્રશંસાના ધ્વનિમાં

એસી જાય છે: શ્રોતાઓના પહેલા જુવાનો અને પછી વૃદ્ધ પેઢીનો એક બીજા સાથે અંદર અંદર આ બાળતની ચર્ચા કરે છે, વધારે ને વધારે ઉંચા અવાજથી.)

કલ્યાણરાય—જ્યાં લગી આ કામ પાલું નથી ત્યાં તગી શાંત રહેવા સલાને હું વિનંતિ કરું છું. નગરશેઠ બોલવા ઇચ્છે છે.

નગરશેઠ—હું કબૂલ કરું છું કે હું રાજનિષ્ઠ છું.

કલ્યાણરાય—અહારવાળા લોકો શાંત રહેશે !

અલ્લટ—(જારીએ જઈને) ગરબડ નહીં કરો !

નગરશેઠ—હું કબૂલ કરું છું કે હું રાજનિષ્ઠ છું. જ્યારે આ રેલ્વેની યોજના કરી ત્યારે, એ અગત્યના પ્રસંગે આપણને પ્રથમ વિચાર થયો કે કદાચ નામદાર હજુર સાહેબ આપણે ત્યાં પધારવાની ઇચ્છા જણાવવાની મહેરબાની કરે. એ હકીકત એમને કાને જાય એમાં આ પ્રદેશના વતની તરીકે હું માન સમજુ છું. આપણને એમ કહેવામાં આવ્યું છે, “એવું ખાનગી સલુન એને વાપરવા દો” ! નહીં, પ્રમુખ સાહેબ, નામદાર હજુર સાહેબ વિશે બોલવાની આ રીત નથી ! અને એમના અમલદાર વર્ગનું કેમ ? શું તેઓ પાલુ ત્રીજા વર્ગની ગાડીમાં બેસશે ? માફ એટલું કહેવાનું છે કે એમની રેલ્વે ગાડી—એમના અમલદારોનો અનાદર કરવામાં આપણે ખુદ હજુર સાહેબનો અનાદર કરીએ છીએ. એથી એ આગળ જવા દો. નામદાર હજુર સાહેબના અમલદારો એમના પ્રતિનિધિ છે અને એમના પ્રત્યે યોગ્ય આદર ન બતાવવો એ નામદારશ્રીનું વધારે અપમાન કરવા જેવું છે મને ખેંચર છે કે શ્રોતાઓમાં ઘણાંકને આ કડવું લાગે છે, રાજસેવકને બીજાઓ કરતા વધારે માન આપવું જોઈએ એવું તેઓ માનતા નથી. બહુમતિ અમલ ચલાવે છે અને બહુમતિ માત્ર પોતાના અને પોતાના ખાંધીઆઓના સ્વાર્થોનાજ વિચાર કરે છે. પણ છતાં આપણી સમાજમાં યોગદાં એવા છે જેઓ સમાજના કાર્યવ્યવહારનો ભાર વહન કરે છે અને એની આજરૂ જાળવે છે; અને એવા અમે, જે “સમાનતા”ના ગારામાં આપણામાના પ્રત્યેકને ગરજાવી દેવા માગો છો તેમાં ધમડાવા કદી પણ અમારી સ મતિ આપીશું નહીં ! (ખૂમાખૂમ.)

કલ્યાણરાય—વક્તા સાહેબ રાજ્યશાસ્ત્ર પર આક્રમતા હોય એમ મને લાગે છે—

નગરશેઠ—કદાચ કરતો હુમ્મસ. પ્રમુખ સાહેબ ! પણ કયો પ્રમાણિક માણસ સત્યને છાંડી શકે છે ? જેવું સર્વ હોવું જોઈએ તેવું આહિ હવું ત્યારની સ્થિતિ અને હાલની આપણી સ્થિતિની જ માત્ર મરખામણી કરોને, જ્યારે ગત અને તેના અમલદારો પ્રત્યે મૌન બતાવવાનું, આવાં લોકોપયોગી કામો કરવા જેમને આવડતુ હવું તેમનાં હાથમાં હતાં, જ્યારે કલગીતોરાની મેહુફિયો જામતી, બાળકની સદ્ગત રમાતી, અને એવા બીજા મહેના ગમ્મતવહેવારો ઉજવાતા. અને—હ—હીક—સરખાવો ત્યારની સ્થિતિ અને આજની સ્થિતિ—એટલે “લોકો” વિશેની આ બધી વાત સાથે, દાખલા તરીકે—

કલ્યાણરાય—ચર્ચાનો વિષય રેલ્વેના કબજાઓ છે

નગરશેઠ:—ખરાખર! પણ; પ્રમુખ સાહેબ, આ દરખાસ્તનો મુદ્દો શો છે? હું એનો જન્મ વિનાશના, બધાને સરખાં કરી દેવાનો આવેશમાથી નથી થતો? એનો ઉદ્દેશ રાજસત્તા નાબૂદ કરવા, સર્વે સત્તાનો ધ્વંસ કરવા—

શાસ્ત્રી:—અને ધર્મનો પણ, શેઠજી!

નગરશેઠ:—અને ધર્મનો, તફાવત સાચી વાત છે! હા, તેઓ ધર્મ અને—

કલ્યાણરાય:—અર્થા રેલ્લેના ડબ્બાઓ વિશે ચાલે છે

નગરશેઠ:—ઠબૂલ પણ મારા જેવો વૃદ્ધ રાજ્યપ્રરૂપ, એક વેળા જે સન્માન પાત્ર હતો, તે જ્યારે સમાજના સ્તંભ ખળભળી જતા જુવે છે અને જેને દાડલુમા દાડલુ ચત્રલુ દુઃખની યાય છે—

કલ્યાણરાય:—હેલ્લીવાર ધ્યાન ખેંચું છું. રેલ્લેના ડબ્બાઓ વિશે અર્થ ચાલે છે!

નગરશેઠ:—(લાગણીઓથી આવિષ્ટ થઈને). મારે વધારે કહેવાનું નથી. (ખેત્રી બંધ છે)

કલ્યાણરાય—ભાઈ અદ્વૈત બોલવા ધરે છે

અદ્વૈત:—(ઉભા થઈને) સભા આગળનો પ્રશ્ન જાતે નજીવો છે પણ મને દહેસત એનાં ક્રોધોની લાગે છે હવે આવી જ જાતની અનેક દરખાસ્તો આવવાની આપણે આશા રાખવાની. “સમાનતા” ના આ વાવટા નીચે આવવા આપણે સમાજ ઉત્કંઠ હતો એવું કહી પણ કહેવાયો. એવા માટે એની આખર જોઈએ એટલી વૃદ્ધ અને સમાનવાળી છે! પણ એક વાત મારે કહેવી છે આની પૂર્વે, આપણી વચ્ચે સૌથી શ્રીમત ગૃહસ્થને વસેલો જીવાથી માન અને આખર સમજતા હતા. પણ જ્યારે આવી જાતની ‘લોકહિતથી’ દરખાસ્તનું સમર્થન કરવામા એમનેજ ઘણાજ ઉત્કંઠ જોઈએ, ત્યારે, બધી રીતે, મારાથી સમજાતું નથી કે કેવી રીતે—અરે ઠીક, આપણા પ્રમુખ સાહેબ જેને ‘દોષદોષપણ’ કહે છે તે કરવાનું જોખમ હું નહીં બોલું; હું ખેત્રી જગશ અને જીભ સખણી રાખીશ કાંઈપણ રીતે એમ વર્તવાનો મને હક નથી. (ખેત્રી બંધ છે.)

કલ્યાણરાય—ગમનરામ શેઠ બોલે છે.

કુદરુત:—ગમનરામ શેઠને માટે ‘ક્રી ચીઅર્મ.’ (લગભગ આખી સભા તાળીઓથી વધાવી લે છે) કલ્યાણરાય તેમને ખેસાડી દેવા નાહકની બૂમો, મારે છે અને ટેબલ પર મોગરી ઠપકારે છે)

કલ્યાણરાય—(શાંતિ આવી ત્યારે). સભાએ પોતાના પ્રમુખ પ્રત્યે આદર રાખવો જોઈએ એટલી હું વિનંતિ માને કહું છું. નહીં તો મારે ખુરસીનો ત્યાગ કરવો પડશે.—ગમનરામ શેઠ સભાને સંબોધશે.

ગમનરામ—જે ચોજના રજૂ થઈ છે તે તફ્ત નવી નથી. લાંબા વખતથી એ પ્રચારમાં છે. અમેરિકામાં—

શાસ્ત્રી, અલ્લટ અને ધીજઓ—હા, અમેરિકામાં !

નગરશેઠ—(ઉભા થઈને) પ્રમુખ સાહેબ, છેવટે રાજ્યદારી ચર્ચા કરવાની છે ?

કલ્યાણરાય—અમેરિકાનું નામ ફેલુ એટલે રાજ્યદારી ચર્ચા કરવી એવું મને લાગતું નથી.

નગરશેઠ—જે અમેરિકાથી નહીં તો શેને આપ રાજ્યદારી ચર્ચા ગણે છે ?

કલ્યાણરાય—રાજ્યદારી ચર્ચા કરવી એટલે—ઉદાહરણ તરિકે—આપ સાહેબે જે હસીલો વાપરી ચર્ચા કરી તે. ગમનરામ શેઠ ચલાવો.

ગમનરામ—શાસ્ત્રીજી બોલવા ઇચ્છે છે એમને બોલવા દેવા ઘણી ખુશીથી હું ખેંચી જઈશ.

કલ્યાણરાય—શાસ્ત્રીજી સભાને સંબોધશે.

શાસ્ત્રી—આ મેળાવણીમાં હું ઘણાને જોઈ છું જેઓ મારા યજમાન છે. ગૃહસ્થો, આપની સૈની ખાતર હું આવ્યો છું. તમે તમારે કાને સાંભળ્યું છે—આખો પ્રશ્ન રાજ્યદારી છે, અને સુસંનાતનીઓ, રાજ્યદારી ચર્ચાથી અળગા રહેવાનો હું તમને આગ્રહ કરું છું ! આપણા શાસ્ત્રોમાં શું કહ્યું નથી : “ સ સારથી નાસો ” ? આ સ્વતંત્રતા, આ સમાનતા, જેની આ બધા વાતો કરે છે એ આત્માની સ્વતંત્રતા નથી, નથી એ સમાનતા—

કલ્યાણરાય—શાસ્ત્રી મહારાજ ! કથા કરવા બેસો ત્યારે આ ઉપદેશ આપવા આપને મારી લલામણુ છે હમણા તો માફ કરો (રહેજ હસાહસ)

શાસ્ત્રી—પ્રસંગ પરન્વે અને પ્રસંગ ન હોય ત્યારે પણ કર્તવ્યનો બોધ કરવો બેઠાએ, એટલે—

કલ્યાણરાય—આજના બોલવાની હું મજા કરું છું.

શાસ્ત્રી—શાસ્ત્રો કહે છે “ મતુઓ કરતા ઇશ્વરની આજ્ઞા માનજો ” ! મારા સુસં યજમાનો, ચાલો આ સમાનો ત્યાગ કરો ! ચાલો કોણ બ્રાહ્મણનો સ્થવારો કરે છે ? (દરવાજા ભણી થોડા પગલાં ભરે છે પણ કોઈ એની પાછળ આવતું નથી. હસાહસ. બે ઠે નીસાસો મૂકી પોતાની જગ્યાએ બેસી બેઠે છે)

કલ્યાણરાય—હવે કોઈને બોલવું ન હોય તો—

વિનાયક—પ્રમુખ સાહેબ !

કલ્યાણરાય—વિનાયકરાજ બોલવા ઇચ્છે છે

વિનાયક—આજના કામઝાતથી મને ચીનતું અને ચીનાઈ મેડેરીનોનું સ્મરણ થઈ આવે છે. એ મેડેરીનો પોવાથી હલકા માણસોને પોતાની પાસે આવવા દેતા નથી—અદ્યત્ત કેટલીક વાર એવું પણ મને થયું છે કે હું હજી આપણા દેશમાં છું અને કોઈ મહેલોની સત્તા, દિલ્લીના મુગલ બાદશાહોથી પણ વધારે મહેલોની સત્તાની હજીરમાં છું—જે

પોતાની પાસે નથી તે બીજાઓ પણ ન વાપરે એવી પ્રાકૃત વર્ગની અદેખાઈ વિશે મારો નિર્દેશ છે. જન્મે પદ્મનું સમાધાન કરવા આ પ્રમાણે સૂચના કરવાનું મને મન થયું છે. ઘણીવાર થાય છે તેમ ડબ્બાઓ જે માળના ઠરો. જેમને એકલા મુસાફરી કરવી હશે તે હપલે માળે બેસશે, અને બીજાઓને પણ સંતોષ થશે કોરબુકે આગરે એ એક જ ડબ્બામાં મુસાફરી કરશે ને. (જખરી હસાહસ.)

કલ્યાણરાય—જે કોઈની બોલવાની ઇચ્છા ન હોય (ગમનસામ તરફ જુવે છે, પણ તે માથું હલાવી ના પાડે છે) તો હવે હું દરખાસ્ત ઉપર મત લેશ. ડીરેક્ટરોએ, રજૂ કરેલી દરખાસ્ત, જે આપણી સભા પાસે મોજુદ છે, તે આવી છે—

નગરશેઠ—માફ કરો, પણ હજુરશ્રીને માટે સહન રાખવાની મારી દરખાસ્તનું શું થયું ?

કલ્યાણરાય—આપની સૂચના કાયદેસરની દરખાસ્ત હતી એમ હું સમજીને નહોતો.

નગરશેઠ—પણ તે હતી.

કલ્યાણરાય—ત્યારે, ડીરેક્ટરોની દરખાસ્ત ઉપર મત લેવાઈ રહ્યા પછી એના ઉપર મત લેશ.

નગરશેઠ—હજુરશ્રીને લગતી જે દરખાસ્ત હોય તે સૌથી પહેલી હાથમાં લેવાની જોઈએ.

કલ્યાણરાય—રાત્રી પણ તર્કશાસ્ત્રના નિયમોને વશ છે. ડીરેક્ટરોની દરખાસ્ત છે: “સામાન્ય થઈ કલાસથી મેલ વધારે આરામવાળી ફક્ત એક જ વર્ગની રેલ્વે ગાડીઓ ખરીદવામાં આવશે.” જેઓ તરફેણમાં હોય તેઓ મહેરજાની કરી કાઢી જાવુંએ જશે—ખંડની આ જાવુંએ; વિરૂદ્ધમાં હોય તેઓ, જમણી જાવુંએ.

(લગભગ બધા કાળી જાવું બાય છે બહારથી તાળીઓના ગડગડાટ અને ધીમે ધીમે અંદર પણ ગડગડાટ થવા લાગ્યા. કલ્યાણરાય મોગરી ઠપકારે છે) ઓરડર, માફો. (ગડગડાટ બંધ પડે છે પણ ઉરકેરાએલી વાતચિત ચાલે છે.) ડીરેક્ટરોની દરખાસ્ત મંજૂર થઈ.

નગરશેઠ—(ખૂમ પાડીને) મત આપવાની પદ્ધતિ દરેક જણના સમજવામાં નહોતી આવી એવી મારી ખાતરી છે!

કલ્યાણરાય—(મોગરી ઠપકારતાં) ઓરડર, આરડર, (શાંતિ શને: શને. આવે છે). આપ શું કહે છે ?

નગરશેઠ—મત આપવાની રીત, કેટલાક નહીં સમજ્યા હોય; કારણ કે મારી પુત્રી નિષ્ઠા, જે પણ ભાગીદાર છે તેનેએ હું ખંડની સામી જાવુંએ જોઈ શકું. અદભૂત, એણે ભૂલ કરી છે.

નિષ્ઠા:—ના, ના, બાપુ, મેં નથી કરી. (જેરથી હસાહસ અને તાળીઓ.)

શાસ્ત્રી:—ગરીબ બીચારા મારા યજમાનો, મારે તમારે માટે જપ અતુલ્ય કાર્ય કરવાં પડશે !

નગરશેઠ:—ઓરડર !—નગરશેઠની દરખાસ્ત—

અલ્લટ:—મારી સૂચના છે કે નગર શેઠે તે પાછી ખેંચી લેવી. આવી સલામત એની શી દશા થશે તે ચોખ્ખુ ચટ જણાઈ આવે છે.

કલ્યાણરાય:—જ્યાં લગી પ્રમુખસ્થાને હું છું, ત્યાં લગી સલામત અપમાન થવા દઈશ નહીં. શું નગરશેઠનો હુલુ એમની દરખાસ્ત માટે આવેલ છે ? (નગરશેઠ પ્રત્યે ધીમી સૂચના “ના કહો !”)

નગરશેઠ:—ના.

કલ્યાણરાય:—હીક. ત્યારે હવે કોઈને બોલવું નથી એટલે હું સભા બરખાસ્ત કરું છું. (દરેક જણ ચાલવા માટે છે અને ખુબ ઉમંગ અને ગરમાગરમીથી આજનાં પ્રમુખજીની ચર્ચા કરે છે.)

અલ્લટ:—(પોતાના પુત્ર વલ્લભને) કેમ દીકરા આ બધાની માથે, આ વહી ગયેલાઓની સાથે, તારા બૂકા બાપની સામે મત આપવાની તારી મઠ્ઠર છે ?

વલ્લભ:—પણ, બાપુ, મને પ્રમાણિકપણે લાગતું

અલ્લટ:—ઘેર જઈએ ત્યાં લગી રાહ જો !

વલ્લભ:—હા, એમ છે ? તો હું ઘેર જઈશ નહીં. લે. થયું ! હું અહિં રહીશ અને દારૂ ઢીંચીશ, બાપો ખુબ પીશ

અલ્લટ:—હે, ચાલ, ચાલ !

વલ્લભ:—ડીક, બાપો. નહીં આવું ! હું તો અહીં જ રહીશ અને દારૂ ખુબ પીશ !

અલ્લટ:—પણ, વલ્લભ, મારું સાંભળ તો ખરે ! (તેનો હાથ પકડે છે એવામા એક અજાત પુરૂષે કલ્યાણરાય અને ગમનરામના હાથ પકડી—તેમની પ્રકટ અજાયબી સાથે—ટોળામાંથી તેમને મોખરે આવડ્યા છે. તેમની સામે બરાબર તાકીને તે એક ટણ જોનો ઉભો રહે છે એટલે એકદમ કલ્યાણરાય ચમકે છે અને બૂમ પાડે છે. “હજુર શ્રી !”)

રાજા:—ચૂપ !

ગમનરામ:—ખરેખર એ— !

રાજા:—(ગમનરામને) તમારું ઘર અહીં છે; એક ઓરડામા અમને લઈ બાપો અને કંઈ ખાવા પીવાનો બહોમત કરો. સુનાની ભૂલી જોવું મારું ગળું સોચવાળું થઈ ગયું છે !

(પડેલો)

રજીસ્ટરારામ વાચાભાઈ.

મુંબઈમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધી ચળવળ.

ઘણા કારણોના સંયોગે મુંબઈ જેવી અલગેટ્રી નગરીમાં પ્રાથમિક શિક્ષણની પ્રગતિ નાના શહેરો કરતા થોડી છે. ઉત્પત્તના પ્રમાણમાં આ શિક્ષણ માટે થતા ખર્ચના ટકા સરખાવીને, કે નિશાળે જતા બાળકોના પ્રમાણ સરખાવીએ, વસ્તી સંખ્યાના માધ્યમ દીઠ થતો ખર્ચ સરખાવીએ કે નિશાળના મકાનોની સ્થિતિ સરખાવીએ, દરેક રીતે તપાસતાં મુંબઈ શહેર સુરત, પુણા, નડીઆદ, ભરૂચ, સાતારા વિગેરે અનેક શહેરો કરતાં પછાત છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ પદ ધરાવવાનો દાવો કરનાર શહેર માટે આ સ્થિતિ નીચું જોવાવતારી છે. આવી સ્થિતિ હોવાના મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

“ખગડે બે”

(૧) ૧૮૬૦ થી ૧૯૦૮ સુધીના અઠાર વર્ષ સુધી મુંબઈ શહેરની પ્રાથમિક નિગાળોનો વહીવટ એક સહિયારા (Joint) કમિટીની આલતો. તે કમિટીમાં ચાર મહાસદ્દ મરકારના અને ચાર મ્યુનિસીપાલિટીના હતા. ખર્ચ પણ સરખે હીસ્સે કરવાનો હતો. સરકાર વિશેષ ખર્ચ કરે નહીં અને તેનું દેખીતે મ્યુનિસીપાલિટી પણ કરે નહીં. “પાડા વઢે ત્યાં ચાડતો બે,” બને માતખર ખાતા, પણ પૈસા ખર્ચે નહીં તેથી નાનકડા શહેરોની ગરીબડી મ્યુનિસિપાલિટીઓ કરતાં પણ વસ્તીના પ્રમાણમાં ઘણો જોડો ખર્ચ થતા હતો.

૧૯૦૯ થી એકત્રી મ્યુનિસીપાલિટીના હાથમાં પ્રાથમિક કેળવણીની જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે, અને ત્યારથી વર્ષિક ખર્ચ વધીને અઠો લાખથી આજે પાંચ લાખને યોગ્ય છે. પરંતુ હમ લાખ ધવો જોઈએ તેને બદલે પાંચ લાખ થાય છે તથી થવી જોઈએ તેટલી પ્રગતિ થઈ નથી અને બીજા શહેરોની બરાબરીમાં હજી મુંબઈ આવી શક્યું નથી.

વસ્તીમાં મજૂરોનું મોટું પ્રમાણ.

(૨) મુંબઈ, અમદાવાદ, ઠરાવી, ચોલાપુર એ બતના શહેરોની વસ્તી પુણા, સુરત, નડીઆદ, હૈદરાબાદ (સીધ) એ શહેરોથી જુદા પ્રકારની છે. મુંબઈ વગેરેમાં કાપડ વગેરેની મોટી મીસો હોવાથી તથા અન્ય કાજીથી પેહેલા પ્રકારના શહેરોમાં મજૂર વગરનું પ્રમાણ ઘણું મોટું રહે છે. બીજા પ્રકારના શહેરોમાં મજૂર વર્ગ ઓછો અને ઉચ્ચની વર્ણના લોકો વધારે. ઉચ્ચના વર્ણોમાં શિક્ષણ લેનારા ઘણા, લગભગ બધા; મજૂર વર્ગમાં ઘણાજ થોડા, લાગ્યે સોએ પાંચ દસ હાય છે. આ કારણથી જ્યાં મજૂર વર્ગનું પ્રમાણ વધારે ત્યાં શિક્ષણ એકંદરે થોડું. પ્રાથમિક શિક્ષણ આપણે ત્યાં મરજીયાત મટી ફરજીયાત થયું નથી. પૂર્વપક્ષે જ્યાં ફરજીયાત થયે ત્યાં ઉચ્ચના વર્ણ અને મજૂર વર્ગ આ બાબતમાં એક

પંક્તિએ આવશે. ત્યાં સુધી તો બંનેમાં મહદ્ અંતર રહેવાનો જ. અને તે જ કારણથી ઔદ્યોગિક અને મોટા શેઠોના કક્ષ ઉજળી વર્ણની વસ્તીવાળા નાના શેઠોના કરતાં પછાત રહેવાના અને છે.

મુંબઈની પોણાદસ લાખની વસ્તીમાં લગભગ છ લાખ મજૂરી કરનારા અથવા મેહેનતનો ધંધો કરનારા અથવા તેમના કુટુંબીઓ છે. મજૂરો પોતાના બાળકોને બીલકુલ નિરક્ષર રાખી સુકે છે. તેમને સમજાવવાને અથવા તેમના બાળકોને ખાસ સગવડ કરી આપવાને આપણે ત્યાં મંડળો બંધાયાં નથી, અને સરકાર તો કહે છે કે હજી ફરજિયાત શિક્ષણનો કાયદો બાંધવાનો વખત આવ્યો નથી. પરિણામ એ આવે છે કે મજૂરનાં બાળકો પણ નિરક્ષર મજૂર જ રહે છે.

પચરંગી મુંબઈ.

(૩) મુંબઈની વસ્તી પચરંગી તેમજ અનેકભાષી છે. એને પોતાના બાળકો માટે પોતાની ભાષા શીખવનારી શાળાઓ જોઈએ. તે ન હોય તો બાળકો અભણ રહે, પણ પરભાષા શીખવા ન મોકલે. ગુજરાતીની પડોશમાં ગુજરાતી નિશાળ ન હોય અને મરાઠી હોય તો ગુજરાતી પોતાના છોકરાને મરાઠો બનાવવા ન મોકલે તેમજ અલાહાબાદ અથવા કાનપુર જીલ્લાના બેચાળની પડોશમાં ગુજરાતી અથવા ઉર્દુ નિશાળ હોય તો તે પોતાના છોકરાને ગુજરાતી અથવા મુસલમાની ન બનાવે. અને તેમાં તેનો દોષ ન કાઢી શકાય. હાલમાં મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ફક્ત ત્રણ જ ભાષાની શાળાઓ છે. મરાઠી, ગુજરાતી અને ઉર્દુ. આ ત્રણ ભાષા બોલનારાઓનાં બાળકો માટે શાળાની પુરી સગવડ છે તેમ માનીએ તો પણ બાકીની વસ્તી—જેની સંખ્યા લગભગ દોઢથી પોણા બે લાખની છે તે—ને માટે શિક્ષણનું કશું સાધન નથી હિંદી, તામીળ, કાનડી, તેલુગુ વગેરે ભાષાઓની. નિશાળોની. મુંબઈમાં. ઘણી. અગત્ય છે. તે પોતે ધં.તો. બાનગી. ગૃહસ્થો. અથવા મંડળોએ પુરી પાડવી જોઈએ, અથવા મ્યુનિસિપાલિટીએ. મ્યુનિસિપાલિટીમાં લોકોના જ પ્રતિનિધિઓ છે અને તે લોકોની પાસેથી લીધેલા કરના પૈસા વાપરે છે તો આ ફરજ મ્યુનિસિપાલિટીની છે.

કોર્પોરેશનમાં બળભળાદ.

ઉપર જણાવેલા તથા તેવા જ બીજા કારણોથી મુંબઈ શહેર આ બાબતમાં પછાત રહેલું છે. હાલ થોડા વખતથી મુંબઈ શહેરમાં તે સંબંધી જાગૃતિ આવી દેખાય છે, તથા મ્યુનિસિપલ મંડળ તથા તેની નિશાળ ખાતાની કમિટી તે સંબંધી વાતો કરવા લાગી છે. ગઈ સાલના જુન માસમાં સદરહુ મંડળના એક સભાસક મિ. બેપ્ટીસ્ટાએ તે મંડળ પાસે એવી દરખાસ્ત રજુ કરી હતી કે પ્રાથમિક શિક્ષણનું કામ સંતોષકારક નથી અને તે સંબંધી રીપોર્ટ નિશાળ ખાતાની કમિટી પાસેથી માગવો. આ સંબંધી વાદવિવાદ છ મેઠક સુધી ચાલ્યો. કમિટી કહે કે આખા મંડળનો વાંક છે, કારણ કે આખું મંડળ (કોર્પોરેશન) અમારા તરફ બેઠરકાર છે અને અમને વધારે પૈસા આપો તો અમે વધારે કામ કરીએ. મંડળ તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે તમે પૈસા માગ્યા

ક્યારે અને અમે ન આપ્યા ક્યારે? એમ અરસપરસ વાંક કાઢીને છેવટે કામટી પાસેથી રીપોર્ટ માગવો એમ ઠરાવ્યું. તે વાતને આઠ મહિના થઈ ગયા છે છતાં હજી સદરહુ કમિટીએ રીપોર્ટ જોકલ્યો નથી. મોટાં ખાતાંની મોટી ઢીલ “એમ મોટાં તણું સર્વ મોટું;” પરંતુ આટલી વાત સંતોષકારક થઈ છે કે ૧૯૧૭-૧૮ નું બજેટ મંજૂર થયું તેમા પ્રાથમિક શિક્ષણના ખર્ચ માટે તેની આગલી-એટલે ચાલુ-સાલ કરતાં એક લાખ રૂપીયાની વધારે રકમ મંજૂર કરવામા આવી છે. ચાલો, રીપોર્ટની સાથે આપણે બહુ નિસબત નથી, વિશેષ પૈસા મળ્યા તેથી નવી નિશાળો તો સ્થપાશે.

છેલ્લા બેનેવારી માસમાં બીજા એક સલાસદ મિ રાજરામ તુકારામ પ્રાથમિક શિક્ષણ બીલકુલ મફત કરવું એવી દરખાસ્ત લાવ્યા હતા. હાલ કેપોરેશનને શ્રીની ઉત્પત્તિ રૂ. ૩૭,૦૦૦ થાય છે તેટલું આ ઠાવ પાસ થાય તો તુકસાન થાય. મિં રાજરામ પોતે એક પછાત-ભંડારી-કોમના છે, અને પછાત વર્ગોના શિક્ષણમાં શ્રીની નહતર હોવાથી તેઓ મુદ્દેપુરે લાલ ઉકાની શકતા નથી એવી તેમણે દલીલ કરી. આ વાતને એક કમિટીને સોંપી હાલ તુરત તો બાબુ ઉપર નાંખી છે.

પ્રજામાં ખળભળાટ.

મુંબઈ શેઠેરની રિસિટ્રક્ટ કૉલેસ કમિટીઓએ હાલમા આ બાબત ઉપાડી લીધી છે. શેઠેરના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગોમાં આ સળધી લોકમત જગાવવા તથા કેપોરેશન પર દબાણ કરવા સલાઓ એકઠી કરે છે અને તેમાં ઠરાવો પસાર કરી કેપોરેશન પર મહીનામાં ત્રણ ચાર પત્રો તેમના કોળા પાસે, કાર્ડ્સ માર્કેટને ફેરીઓ રસ્તે ચાલનારની આંખ પાસે છુતાન અથવા ચરમા ધરે નેમ, પરાણે ધરે છે. દરેક સલામાં બુદ્ધા બુદ્ધા વજનદાર પ્રમુખ અને બુદ્ધા બુદ્ધા વક્તાઓ તથા બુદ્ધા બુદ્ધા સાંભળનારાઓ, આ બધાની સામટી અસર થયા વગર રહે જ નહોં. ચળવળ કરવાનો હુન્નર હિંદુસ્થાનમાં હજી કેળવાયો નથી મુંબઈ શેઠેરમા આવી પાંચ દશ તો શું પણ સો સલાઓ થાય તો પણ ઓછું જ છે. દસ લાખની વસ્તીને માટે સો સલા, એનો અર્થ દસ હજાર ને માટે એક સલા. દસ હજારના શેઠેરમાં એક સલા થાય તો તેથી શું તે સલામાં ચર્ચાએલી બાબત તે શેઠેરના નાના મોટા, બ્રાહ્મણ વાણીયા, કોળી નાળી સોને કાને નાથ? ન જ જઈ શકે. મુંબઈમા ભરાતી આ સલાઓમા નીચેની મતલબના ઠરાવો પસાર થયા છે.

૧. હાલમાં મુંબઈમા પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે જે નિશાળો છે તે થોડી છે માટે નેની સંખ્યામાં વધારો કરવો.

૨. ગરીબ વર્ગના છોકરાઓને તદ્દન મફત શિક્ષણ આપવું તથા અત્યજ જેવી પછાત કોમને તો પુરતક પાટી પણ મફત આપવાં.

૩. મોટી ઉમરના પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવાનું બની શકે તે માટે રાવિશાળાઓ તથા બપોર પછીના વર્ગો યુનિસિપાલીટીએ ચલાવવા.

૪. પ્રાથમિક શિક્ષણ કાયદાથી મફત તથા ફરજિયાત કરવાના સળધમાં કેપોરેશને બનતી વાકીદથી ઉપાયો લેવા, એટલે કે સરકારને તે સળધી આગ્રહ કરવો.

બુદ્ધી બુદ્ધી સભાઓ.

પ્રથમ સભા પરેલમાં મીડિમાં કામ કરતા મરાઠા મજુરોની ભરાઈ હતી. પ્રમુખ-સ્થાને રા. નારાયણ માધવ સમર્થ હતા. સભામાં કોર્પોરેશનના બે ત્રણ સભાસદો પણ હાજર હતા, તથા એક સભાસદે તો આવી ચળવળ જોરથી ચાલુ કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.

બીજી સભા ગુજરાત કાઠીઆવાડના મેઘવાળો—જેઓ મુંબઈમાં મેલું કાઢી લઈ જવાનો ધંધો કરે છે તેઓની—મહાલક્ષ્મી કચ્છપટ્ટી પર ભરાણી હતી. પ્રમુખસ્થાને ના. લલ્લુભાઈ સામળદાસ સી. આઇ. ઇ. હતા. એક વક્તાએ આ સભાને નરસીંહ મેતાની બુનાગઢના ઢેઢાડાની ભજન મંડળી સાથે તરખાવી હતી. અંત્યજ લાઇઓ પણ શૂરમાં આવ્યા હતા. ફગ્ગલાત કાયદો પસાર થાય તો શું હાડમારી વેઠવી પડશે તેનો તેમને પૂર્ણ જ્યાલ આપવામાં આવ્યો ત્યારે તેમનામાંથી એકે જવાબ આપ્યો કે અમારા છોકરાઓ હાલ હાડકાં ચીથરાં વીણવા રસ્તામાં રખડે છે અને વળતે કોઈનું કપડું કે બીજી કોઈ ચીજ ચોરવાને લલચાય છે અને પોલીસને હાથ જાય છે તેના કરતાં નિશાળે ન જવા માટે પોલીસને હાથ જાય તો તે વધારે સારું છે.

ત્રીજી સભા ગીરગામ લત્તાના ઉજળા—પાંદરપેશી—લોકોની મળી હતી. પ્રમુખ-સ્થાને ગૌરવર્ણ દાકતર મેજીકન, વિદ્વાન કૉલેજના માન્ય પ્રિન્સિપાલ હતા તેમણે હર્ષથી જણાવ્યું કે તમે ફરજિયાત શિક્ષણને કાયદો તમારા માટે નથી માગતા પણ તમારા અજ્ઞાન લાઇઓના લાલ માટે માગો છો તેથી તમારા ઉપર કોઈ સ્વાર્થનો દોષારોપણ કરી શકે તેમ નથી. સ્કોટલેડમાં ત્રણ સેંકડાથી એવો વહિવટ છે કે જ્યાં દેવળ હોય ત્યાં શાળા હોવી જ જોઈએ. આ રીવાજ હોવાથી ઇંગ્લેંડ કરતા પણ સ્કોટલેંડ કેળવણીમાં આગળ ને આગળ જ રહ્યું છે. આપણે ત્યાં હવેલી, ઉપાશ્રય, શિનાલય, મંદિરની સાથે શાળા હોય તે તો “આકાશ કુસુમવત” જ. મુંબઈની પ્રાથમિક શિક્ષણના શાળાગૃહો જિંદે પ્રમુખે બહુ ઠકવી કુરિયાદ કરીને કહ્યું કે કોર્પોરેશનના વાવડા ઉપર “હિંદુસ્થાનનું પ્રથમ શેઢિર” એ અક્ષર છે તે હાલ તુરત ભૂંચી નાંખવા જોઈએ અને ઇચ્છાઓના શાળાગૃહો સુંદર બનાવે ત્યાર પછી જ સહ-રહુ અક્ષરો પાછા લખવા.

ચોથી સભા રાણીના બાગની પછવાડે ઘોડપટ્ટેવની એક વાડીમાં મરાઠા ગાડા હાંકનારાઓ તથા મજુર વર્ગની ભરવામાં આવી હતી. પ્રમુખસ્થાને સર નારાયણરાવ ચંદાવરકર હતા. સર ચંદાવરકરની માતૃભાષા મરાઠી નથી—કારવાડી છે—છતાં મરાઠીમાં ગાડાવાળાઓની સાહી અને આમભાષામાં તેમણે અત્યુ વિવેચન કર્યું હતું અને પોતાના બાળકોનું ભવિષ્ય ન બગાડવા સર્વેને આગ્રહ કર્યો હતો.

આવી બીજી ચોડી સભાઓ ભરવાનો બંદોબસ્ત ચાલુ છે. સદરહુ કૉંગ્રેસ કંમિટિનું અનુકરણ કરીને શેઢિરની બીજી કેટલીક સંસ્થાઓએ પણ આ પ્રશ્ન સંબંધી સભાઓ ભરી ઠરાવો પસાર કરી કોર્પોરેશનને આગ્રહ કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું છે. ઇશ્વર આ પ્રશ્નનો જલદી સારો નીવેડો લાવે !

વડોદરામાં જાહેરજીવન.

રાજ્ય તરફથી અને વ્યક્તિ તરફથી જે કાંઈ પ્રજાના સેવા હિતનાં કાર્ય થાય છે, તેના સમાવેશ આ લેખમાં કર્યો નથી, પણ પ્રજાજનો સરકારની મદદ વગર અથવા મદદ સાથે જનસમાજની પ્રગતિને વાસ્તે કામ કરે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વખતને અનુસરીને દરેક રાજકારણમાં બિનઅધિકારી વર્ગની મદદથી ઘણું કામ થાય છે અને ધીમે ધીમે તે વધતાં જશે. જુદાં જુદાં કામને માટે જેટલી યોજના ઘડાઈ છે, તે બધી હાથમાં લેવામાં આવી નથી, એટલે તેમાંની કેટલીકનું કામ શરૂ પણ થયું નથી અને થોડીએક મુકી દીધી છે. મુશ્કેલીઓ અને નિષ્ફળ થવાનાં કારણો ખુલ્લી રીતે દર્શાવ્યાં છે, એવા હેતુથી કે બીજા શહેરના કાર્યવાહકોને આ શહેરના અનુભવનો લાભ મળી શકે.

સાહિત્ય સેવા:—ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રસાર વધારવાને અને અભ્યાસ કરવાને વાસ્તે સાહિત્ય સભા હાલમાં જ સ્થપાઈ છે અને તે અવાર નવાર કાર્ય કરશે એવું લાગે છે. ભાષણોની ગોઠવણ થઈ છે અને તેમાંથી પહેલું રા. “લલિતે” કવિ પ્રેમાનંદ ઉપર કર્યું હતું અને બીજું રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ “ગુજરાતી સાહિત્ય અને મુશિક્ષિત વર્ગ” ઉપર થોડા દિવસ ઉપર જ આવ્યું હતું.

મરાઠી સાહિત્યના પ્રચારને અંગે સહવિચારણી સભા છે, તે ઘણા વર્ષોથી હયાતીમાં છે.

સન્ડે રીડીંગ ક્લબ:—આ વર્ગ અઠવાડીયામાં એક વખત ધાર્મિક, અથવા નૈતિક વિષય ઉપર વાંચવાને વાસ્તે સ્ટેટ લાયબ્રેરીમાં મળે છે. તે સાધારણ રીતે સમર્થની ક્લાસ તરીકે ઓળખાય છે, અને કોઈ વખત તેજમા, કોઈ વખત બીલકુલ મંદીમાં કામ ચાલે છે. દી. બા. સમર્થ હમેશ હાજર હોય છે અને શ્રોતાવર્ગ મોટો હોય નાનો હોય કે હોય જ નહીં તોપણ વાચન કરે છે. મળવાની જગ્યા કોલેજથી સાધારણ દુર અને વર્ગનો વખત સહવારનો તેને લીધે હાજરી ઓછી તો થાય, પણ એમ પણ સંભળાય છે કે મી. સમર્થ બાઈબલમાંથી વાંચે છે તે સુવાન વર્ગને પસંદ નથી. જો આ કારણ ખરું હોય તો આવી સંકુચિત દૃષ્ટિને વાસ્તે ખરેખર દિલગીર થવા જેવું છે.

સેવા મંડળ તરફથી પણ અંગ્રેજ તથા ગુજરાતી ભાષણોની ગોઠવણ થાય છે, તેમજ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની બે સંસ્થા છે તેમની મારફત પણ શ્યાનિક તેમજ બહારના વક્તાઓને બોલાવીને ભાષણ થાય છે કોલેજની ટીબીટીંગ સોસાયટી અને જુદા જુદા વિષયોની સંસ્થા છે, તે ઉપરાંત કોલેજ સ્ટુડન્ટસ એસોસીએશન અને સ્ટુડન્ટ્સ યુનીયન છે તે પણ ભાષણો કરાવે છે અને સંમેલન કરે છે અને રમના દિવસોમાં પ્રભ સેવાનું કામ પણ ઉપાડી લે છે

શ્રીઓને વાસ્તે શ્રી સમાજમાં લાખણો ગોઠવાય છે અને જૈન શ્રીઓને વાસ્તે કોઠી પોળ આગળ બીજી જૈન શ્રી સમાજ છે ત્યાં પણ આરોગ્ય, સાહિત્ય વિગેરના ઉપયોગી વિષયો ઉપર લાખણોની યોજના થાય છે.

કલ્પ—શહેરમાં નાની મોટી કલણ તો ઘણી હશે અને ખાનગી રીતે મિત્રોની બેઠક ઘણી જગ્યાએ થતી હશે, પણ જાહેર કલણ તરીકે ત્રણ ધ્યાનમાં આવે છે. મરદોને માટે સયાજી વિહાર કલણ અને શ્રીઓને માટે કમીટી બાગમાં લેડીઝ કલ્પ અને શહેરમાં શ્રી સમાજ. મરદોને વાસ્તે બીજી સારી કલણ કહાડવાનો વિચાર ચાલે છે, પણ શહેરની નજીકમાં જોઈતી ખુદશી જગ્યા મળવાની મુશ્કેલીને લીધે કામ ધીમે ચાલે છે. શ્રી સમાજમાં રમત ગમત શિવાય, લાખણો થાય છે, તેમાં શહેરની બીજી શ્રીઓને આમંત્રણ કરીને બોલાવવામાં આવે છે. એગ્નિયુલ્સ, નર્સીંગ અને આરોગ્યતાના વિષયો પણ શીખવે છે અને સભ્યોની મારફત જનસેવાનું કામ પણ થાય છે. હાથલા તરીકે પ્રસૂતી ફંડના કામમાં મદદ કરવાનું કામ સભાસદોને સોંપવામાં આવ્યું છે અને સેનીટરી એસોસીએશનનાં લાખણો પોતપોતાના લક્ષ્યાંક ગોઠવાય એવી વ્યવસ્થા તેમની તરફથી થાય છે. શ્રી સમાજમાં મેગ્ગરોની સાથે છોકરાં પણ જાય છે તેમને વાસ્તે ખાસ કલાસ રાખી છે જેમાં જુદા જુદા પ્રકારની રમતો શીખવવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગ શાળા—ગરીબ ઔરોને કામ ધ ધો શીખવવાને વાસ્તે શ્રી મહારાણી સાહેબ તરફથી શ્રી ઉદ્યોગ શાળા ખોલી છે, તેમાં શીવવાનું, ગુથવાનું, મોળાં કરવાનું, ચોપડીઓ બાંધવાનું વિગેરે કામ કરાવાય છે અને નફો શ્રીઓને અપાય છે. આ શાળામાં ન જઈ શકે એવી શ્રીઓને પોતપોતાને ઘરે કામ કરી શકાય એવો હુન્નર શીખવાની માગણી થઈ હતી તેના ઉપરથી કાર્ડ બોર્ડના જુદા જુદા આકારની પેટીઓ બનાવવાનું શીખવવામાં આવતું હતું હાલ કાર્ડ બોર્ડનો લાભ ઘણો વધી ગયો છે અને કીમતમાં વધઘટ થયાં કરે છે માટે તે પડતું મુકવામાં આવ્યું છે.

શહેરમાં વેપારી મંડળ છે અને તે વર્ષમાં હસ બાર વખત મળીને વેપારી વર્ગને નડતી અડચણો વિગેરે બાબતનો વિચાર કરીને સરકાર તેમજ મ્યુનિસિપાલિટી જોડે લખાણ કરીને મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

વિદ્યાર્થી વર્ગને માટે સરકારી વસતિગૃહો શિવાય બીજાં ઘણાં છે અને તેમાંની દેખરેખ ધીમે ધીમે સુધરતી જાય છે ન્યાતવાર તેમનાં યુવાન મંડળો પણ ઘણાં છે, જ્યાં અઠવાડિક સભામાં લાખણો થાય છે અને ન્યાતના સુધારા સંબંધી વિચાર પણ ચલાવાય છે.

કોલેજ, કળાભવન અને બીજી બધી શાળાઓમાં શિખતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાને વાસ્તે, તેમાં ખાસ કરીને ચોપડીઓ મફત આપવાને ઉપાય લેવામાં આવ્યા છે પણ તે બહુ સફળ થયા નથી. ચોપડીઓ ઘણી બદલાય છે અને હજી કોઈ પણ એવી મોટી સંસ્થા નથી થઈ કે જે બધા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરી શકે. સેવા મંડળ તરફથી થયેલા પ્રયત્ન આગળ કહેવામાં આવશે.

પ્રજનનું શરીર કેળવવાને માટે ખાનગી અખાડા સાતેક છે; અને તેમાંના ચાર તો ઘણા સારા ચાલે છે. આખા ગુજરાતમાં આવા સારા અખાડા નથી અને બધી વ્યવસ્થા પણ ગાંઠીયા ઉત્તમ પ્રકારની છે. બીજા ગામેમાં નીચ વૃત્તિના લોકોએ અખાડામાં જઈને તેનું નામ હલકુ પાડી નાખ્યું છે, તેમ વડોદરામાં નથી અને વિદ્યાર્થી વર્ગ (વાણીઆ પણ) ખુશીથી જાય છે તેમાંથી એકમાં તરવાનું પણ શિખવાય છે.

સેવા મંડળ—છેલ્લા બે વર્ષથી જેવા મંડળ નામની મંસ્થા સ્થપાઈ છે, તેની માન્ય વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને યોજનાઓનું કાર્ય થયું છે. શરૂઆતમાં ઠણું છે તે પ્રમાણે કેટલાક કામ હાથમાં લેવાયા પણ નથી અને કેટલાંક થોડા કે વધારે અંશે નિષ્ફળ નિવડ્યા છે.

વિદ્યાર્થીઓને બપોરનો નાસ્તો મળે તો તેમના શરીરને ફાયદો થાય છે એમ યુરોપ વગેરે દેશના અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તેનો અપતરો અહીં કરવાને માટે એક ગૃહસ્થે સારી રકમ આપવાનું કબૂલ કર્યું. તેટલા ઉપરથી આશરે છ મહિના સુધી ગ્રાન્ટ રકુલમાં બપોરની રજામાં ખોરાક આપ્યો. છોકરાની સંખ્યા ૬૦૦થી ૮૦૦ સુધીની હતી. ખર્ચ થોડોક ફીમાંથી અને બાકીનો સેવા મંડળે કહાડેલા ફંડમાંથી થયો હતો. બુદ્ધી બુદ્ધી કમિટીઓમાં શહેરના આગેવાન ગૃહસ્થોએ ભાગ લીધો હતો અને આખરે રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો હતો. એકંદરે વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિમાં ફાયદો થયો છે, એમ પુરપાર ફરી ખતાવ્યું હતું.

ઘડીઆળી પોળમાં જનાના રુકુન છે, તેમાં વધારે સ્ત્રીઓ જાય તેટલા માટે તેની તપાસ થઈ હતી અને પછી કમિટી પણ નીમાઈ હતી; જો કે તે કામ ઘણું અગત્યનું છે પણ સફળ થઈ શક્યું નથી કારણ કે તેમાં સ્ત્રીઓ જ સાડું કામ કરી શકે એમ છે મરદો તરફથી પણ જોઈતી સહાનુભૂતિ ખતાવવામાં આવી નથી શહેરમાં સ્ત્રીઓને વારતે કલબ “સ્ત્રી સમાજ” શરૂ કરી, તેને આશરે બે વર્ષ થયાં અને તે હાલ લગણુ તો ઘણી સારી ચાલે છે ફંડ નથી પણ શ્રી. અ. સૌ. મહારાણી સાહેબ પેટ્રન થયાં છે, તે સમાજને ઉત્સાહ આપશે એવી આશા છે.

વિદ્યાર્થીઓને માટે ટેકસ યુકો, લુગર્સ, વિગેરે એકઠા કરવાનું શરૂ થયું હતું, તે તેના સેક્રેટરી વડોદરા બહાર ગયાથી બંધ રહ્યું છે. પણ કૉલેજના એક પ્રોફેસરે પાછું તે કામ હાથમાં લીધું છે. કળાલવનમાં દૂર દેશથી છોકરાઓ આવે છે તેમાં કેટલાકને તો ઘેરથી મદદ પણ મળતી નથી. સેવા મંડળ તરફથી આવા આઠકને મીલમાં કામ આપવામાં આવ્યું હતું. અમેરીકામાં (Self supporting) સ્વાશ્રયી વિદ્યાર્થીઓ હોય છે તેવો પ્રસંગ તેમને મળ્યો હતો.

ફરતાં પુસ્તકાલયો સરકાર તરફથી મોકલાય છે તેની સંખ્યા વધારવાને કમિટીએ કામ શરૂઆતમાં કર્યું હતું. હાલમાં તે કામ થતું નથી. તેમ એક પોળમાં

વાચનગૃહ પશુ ખોદ્યું હતું, પણ તે બંધ થયું છે. પૈસા થોડા અને સ્વયંસેવકોનો ઉત્સાહ ટુંકો એવું કારણ જણાયું.

યુવાન ગુરુગારોને વાસ્તે વસતિગૃહ છે, તેમાં જઇને વિદ્યાર્થીઓ ભેટ રમવાનું અને રમતગમત મારફત શિક્ષણ આપવાનું કામ ઘણી સારી રીતે થયું હતું; પણ તે કામ કરનાર ગૃહસ્થ વડોદરા છોડી ને આત્યા ગયા એટલે બીજા કોઇએ તે ઉપાડી લીધું નથી.

બહારગામના ગૃહસ્થોને લાપણ કરવા બોલાવવા હોય છે તો ઘણુંખરું સેવા મંડળ જ તેમનાં લાપણો ગોઠવે છે. રાજદ્વારી બાબત શિવાયની સલામો-સારા કે માઠા પ્રસંગોની-ગોખલે જયંતિ, શ્રીરામશાહ મેહેતાને વાસ્તે સલા વગેરે આ મંડળ તરફથી યોજાઇ હતી.

કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તે બ્રધરહુડ અથવા સભા પણ મંડળ તરફથી સ્થપાઇ હતી, તે કોઈ કોઈ વાર સજીવન ધર્મને કામ કરે છે. રજાના દીવસોમાં પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સમાજ સેવાનું કાર્ય ઉપાડી લે છે.

કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની નાટક કંપનીને ખેલ કરવો હતો તેમાં વ્યવસ્થા કરી, ટીકીટ ખપાવી ને ભજવવાની ગોઠવણ આ મંડળે કરી હતી, ત કંપની તરફથી સાડી ચારસો રૂપીઆ મંડળને મળ્યા હતા.

રાત્રી શાળાઓ બે કહાડી હતી તે બન્ને સુધ ગઇ છે પૈસાની સગવડ હતી, પણ અણધારી મુશ્કેલી નડી હતી.

મહમદવાડીના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારમાં ફકુલ કૉલેજ જતા તેમને વાસ્તે ટીકીટના દરમાં રહેજ ઘટાડો કરાવ્યો હતો.

નાની ઉમરના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ કસરતશાળામાં જતા હતા, તેમને વાસ્તે પણ હુધની સ્ટૉલરશીપ કહાડી પણ તેનો ઉપયોગ પણ થયો નહિ.

છેલ્લા બે વર્ષથી હોલીકા સમ્મેલન થાય છે અને ઘણું ખર્ચે સ્પોર્ટ્સ, રમત-ગમતોની વ્યવસ્થા કરાય છે ગયે વર્ષે આશરે ૬૦૦ છોકરા હરિક્ષેપમાં ઉતર્યા હતા. હોળીને દિવસે વ્યાયામના ક્ષયદા વિષે લાપણો પણ શહેરમાં કરવામાં આવ્યાં હતા અને આ વર્ષે આ બધી ગોઠવણ વધારે મોટા પાયા પર કરવાનો વિચાર છે.

અમદાવાદમાં જ્ઞાન પરિષદ બાંધ્યું તેની પહેલા અહિં વિચાર કરવામાં આવેલો, પણ અહિંના કેટલાક લોકોમાં એ બાબતની ગેરસમજૂત જળરી છે તેમનું માનવું એવું છે કે સરકારનો ખ્યાલ જાતિ કહાડી નાખવાનો છે તેની શરૂઆત આમાંથી થશે. મરકાર અને સેવામંડળ તફૂન જુદાં છે તે બજાવાની દરકાર તેમને શું કરવાને હોય ? સામાજિક વિષયો શિવાય બીજા કોઈ હાથમાં લેવાનો ધરાહો નથી અને અમદાવાદમાં સમસ્ત જ્ઞાતિમંડળ લીધું પડી ગયું છે તેમ જ અહિં ન થાય તેની સાવચેતી રાખીને કામ કરવાનું છે કાર્ય ઘણું જ મુશ્કેલ છે પણ ઘણા મહિનાઓથી સમજાવવાનું કામ ચાલે છે.

આરોગ્ય સમાજ અથવા સેનીટરી એસોસિએશન ઘણા વખતથી ચાલે છે, તેમાં સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીની મદદ છે, પણ સંસ્થા સરકારી નથી, અને તેનું કાર્ય એક કમિટીની મારફત થાય છે. ભાષણોને વાસ્તે એક સભા આસીસ્ટન્ટ સરજન ખાધને રાક્યાં છે અને તે પોળોમાં જઈને દરેક ઘરની તપાસ કરે છે અને જોઈતી સલાહ આપે છે. તે શિવાય જુદા જુદા વિષયો ઉપર હસ્ત પત્રકો (leaflets) મફત વહેંચવામાં આવે છે.

ગરીબ સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ વખતે જોરાક, લૂગડાં, દવા વિગેરે આપવાને વાસ્તે પ્રસૂતિ ફંડ છે, અને તેની વ્યવસ્થા પણ કમિટી મારફત થાય છે. આ ફંડનું કામ ઘણી સારી રીતે ચાલે છે, અને સ્ત્રી સમાજના સભ્યો તરફથી ફંડના કામમાં મદદ થાય છે. સમાજની સભાઓ સેનીટરી એસોસિએશનનાં ભાષણો પોતાના લગ્નમાં કરાવવાની ગોઠવણ કરે છે અને આસપાસની સ્ત્રીઓને જોલાવીને મોટી સંખ્યા એકઠી કરે છે.

સુખંત બહુકરામ મહેતા.

ગુજરાતનું જાહેરજીવન.

અમદાવાદ.

ગુજરાત સભા—તા. ૩૦-૧-૧૭ ના રોજ રા. બા. રમણભાઈના પ્રમુખપદ નીચે, રા. કાળીદાસ જમકરજી ઝવેરી બી. એ, એલ.એલ. બી એ, “મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડો” યાને “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” એ વિષે (ગુજરાત સભા વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૩) એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. દર વખતની માફક એ વિષયનું પુસ્તક તૈયાર થઈ ગયેલું હોવાથી એ ભાષણનો પણ લાભ અમદાવાદ શિવાય અન્ય સ્થળોએ લઈ શકાયો. “ગીરમીટીયા મજુરી” પર લોકમત બગૃત કરવા મી. એફુસ અને મી. પોલોક અને આવેલા તે વખતે પણ ગુજરાત સભા તરફથી સ્ત્રીપુરુષનો ભેગો ગંભીર મેળાવટો પ્રેમાભાઈ હાલમાં થયો હતો. તે વખતે તે ગૃહસ્થો શ્રીયુત ગાંધી, ડૉ. શારદાજી, રા. બા. રમણભાઈ, રા. જીવલલાલ બેરીસ્ટર વગેરેના ભાષણો થયાં હતાં. સભામાં મી. એન્ડ્રુસનાં હૃદયભેદક વચ્ચોનું ગુજરાતીમાં ડૉ. વિદ્યાજીને એક કાવ્ય બતાવેલું તે સ્ત્રીઓએ ગાયું હતું. શ્રીમતી સરોજીની નૈડું ભાષણ ધીજીલ તથા ગુજરાતી અને ભાષાઓમાં તૈયાર કરીને વહેંચવામાં આવ્યું હતું અને ગીરમીટીયા મજુરી એકદમ ગંધ કરવા વિષે કરાવે કરવામાં આવ્યા હતા. રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનાં “કૌચેસ અને સ્વરાજ્ય” તથા “સામાજ્યમાં હિન્દની પદવી” એ વિષયો પર બે જાહેર ભાષણો થયાં હતાં. શ્રીમતી સરોજીની નૈડું તરફથી આનંદ ભુવન થીએટરમાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈના પ્રમુખપદ નીચે “શેહેરી જીવનના આદર્શો” એ વિષે સ્ત્રીપુરુષ

મળીને ૩૦૦૦ ગ્રામીણો સમક્ષ જાહેર ભાષણ થયું હતું. આવા મેલાવડા મમકા પેઢીની વાર શ્રીયુત ગાંધી સાહેબે શ્રીમતી નેહુ પાસે હિન્દુસ્તાનીમાં ભાષણ અપાવવાનું અને શરીરમાં તાવ છતાં એ મહાન છટાદાર વક્તા બહુ સુન્દર રીતે બોલી શક્યા. અત્યાર સુધી એ બાઇ કેવળ ઇંગ્લેન્ડ ભણેલાઓને જ ઉપયોગી હતાં તે આ પ્રસંગ પછી આખા દેશને ઉપયોગી થઇ પડ્યાં છે.

ગોખલે સોસાયટી:—ગઇ તા. ૧૬-૨-૧૭ ને રોજ મહાન દેશભક્ત સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેની જયંતિ બેરીસ્ટર જીવણલાલ મજરાય દેસાઇના પ્રમુખપદ નીચે આનંદ ભુવન થીએટરમાં બહુજ લાગણીપૂર્વક ઉજવવામાં આવી હતી. તેમા ગોખલે સોસાયટીનો રીપોર્ટ વંચાયો હતો. આવતા વર્ષની અંદર સ્વ ગોખલેના ભાષણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા યોજના થઇ હતી. એ સંબંધે શ્રીયુત ગાંધીનો સંદેશ પણ વંચાયો હતો. શ. ચંદુલાલ દવેએ મુખ્ય ભાષણ કર્યું હતું અને દેશભક્તિનાં કાવ્યો ગાવામા આવ્યાં હતાં. એ રીપોર્ટ તથા ગાંધી સાહેબનો સંદેશ નીચે પ્રમાણે છે:—

અમદાવાદ ગોખલે સોસાયટીનો પ્રથમ વર્ષનો વાર્ષિક રીપોર્ટ.

ગયા વર્ષની ફેબ્રુઆરીની ૧૬ મી તારીખે મહાન દેશભક્ત ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેની મૃત્યુ તિથિ હતી તેજ પુણ્ય દિવસથી અને એમના સ્મરણાર્થે “ગોખલે સોસાયટી” નામની સંસ્થા દાદાભાઈ લાયકેરીના મકાનમા સ્થાપવામાં આવી છે. આજ એનું પ્રથમ વર્ષ પૂરૂ થવાથી એ મહા પુરુષની જયંતિના ઉત્સવ સાથે અમારો વાર્ષિક વૃત્તાંત પણ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરવા મને આજ્ઞા થઈ છે.

ઉદ્દેશ.

સદ્ગત ગોખલેની અંતિમ ઇચ્છા એવી હતી કે ગદારી પાછળ ગદારી યાદગીરી રાખવાને ભાવના કરવા કે જીવનચરિત્ર લખવામા કાળક્ષેપ નહીં કરતા, ગદારા દેશબંધુઓ માનુષ્યમી સેવા ન કરે તો સાદ. એ અંતિમ ઇચ્છાનો વિચાર કરતા તથા એમના પરાક્રમો જીવનના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો તારવતાં જીમને એમ માલમ પડ્યું કે બીજી ગદારી વાતો રેડેલા હાથે “અભ્યાસ અને સેવા” એ બે જ મંત્રો અમે લઇ રાખીશું તો એમના આત્માને સતોષ થશે તેથી,

૧. હિન્દુસ્તાનની અને મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતની આર્થિક, રાજકીય અને કેળવણીને સુધારી તથા સામાજિક સ્થિતિને અભ્યાસ કરવો અને કરાવવો.

૨. ઉપરના વિષયોનું જ્ઞાન યનસમાજમા ફેલાવવું.

૩. સામાજિકસેવાનાં કામ કરા.

આ ત્રણ જ સાદા અમારા ઉદ્દેશો રાખ્યા છે અને હવે એને અનુસરીને અમે આ વર્ષમા જે કંઈ કરવા બાબતગાળી થયા છીએ તે આપની આગળ નિવેદન કરીશું.

ગોખલે સોસાયટીનો સભ્યો.

ગયા વર્ષમા લગભગ દર ગનિવારે સાંજના ૭ થી ૮-૮૧ સુધી દાદાભાઈ લાયકેરીમાં અમારા સમાસદો તથા મિત્રો મળતા અને અમારૂં મેલાની, અમારા કાર્યક્રમ સંબંધી તથા દેશની સામાજિક, રાજકીય અને અન્ય મટનિયો વિષે પદ્ધતિસર વાતવિવાદનો અમે મુખ્ય લાભ લીધો છે. પ્રથમ તો રોહિરમા, આણ ગણદેવ વિષયો પર વાતચીત કરવાનું કોર્ડ સ્થાપન નોંધાયું અને તેથી રોહિર તોમજ બંદાગના સમાસદો વિચારકો ૨ અમારૂં સેવકોને અન્યોન્થનો બોધ્યે તેવો લાભ

મળતો ન્હોતો બીજી, મેહેરમા તથા શુભતાતમા સ્થળે સ્થળે છુટક છુટક પ્રેરણાનિતા ધણા બળો વેરાવણાં છે ન્હાના ન્હાના ધણા સ્ત્રી પુરો એક બીજીથી સ્વતંત્રપણે ચોળચોતાથી અને એવું હેરાં સેવાનું કામ કરે છે, આ બળો અને આવાં મનુષ્યો એમનિત યવાની ધણી જરૂર હતી અને આ બંને કાર્ય કંઈક અરો સફળ કરવા અમારું મહત્ત્વ ભાગ્યેશાળી થયું છે ગયા વર્ષમા સ્વામી અઠવાડીક સભાઓ ૪૮ થઇ છે અને સભાનાં સ્થાનિક સભાસદો ઉપરાંત કેટલાક બીજા દેશાલિતૈથી જનો પણ વખતો વખત તેમા હાજર રહ્યા હતા.

મહિલાવિદ્યાલય.

પ્રો કર્વેના અગ્રે આવી ગયા બાદ કન્યા હાઇસ્કૂલની મેહેરમા ધણીજ જરૂર માવમ પહેલી અને એ કાર્ય અમારે કરાવવું એમ અમારી સોસાયટીએ નિશ્ચય કર્યો હતો અમારા એક ઉત્સાહી સભાસદ બાઇ કેશવપ્રસાદ છાત્રાલાય દેસાઈએ, આ કાર્ય હાથમા લીધું હતું અને જીત્યાવના ધણીજ હર્ષ થાય છે કે વનિતા વિદ્યામના વ્યવસ્થાપક બહેન સુલોચના અને સૌ ગારદાબહેનને આ ઉત્તમ કાર્ય માટે યોગ્ય “મહિલા વિદ્યાલય” અસ્તિત્વમા લાવવા બાઈ કેશવપ્રસાદે એ બંને પરોપકારી બહેનો સાથે મળી વણી મહેનત લીધી છે તેમ છતાં આ વિદ્યાલય સ્થાપવાનો અને નભાવવાનો બધો ચરા વનિતાવિદ્યામ તથા બહેન ગારદાને જ ધટે છે અમારી સભાએ માત્ર એ ખાતે આંગળી દેખાડવા જેટલું જ અલ્પ કાર્ય કર્યું છે

યુવકમંડળ.

આ સોસાયટીને અમે, મહે એક યુવકમંડળ કહાડવા વચન આપ્યું હતું. હાઇસ્કૂલો અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓના સમગ્રમા આવવું, એમની દોસ્તી કરવી અને વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને ઉત્તમ પુસ્તકો વાચવા તરફ એમને વાળવા એ કાર્ય મહાને બહુજ અગત્યનું લાગે છે કેવળ પરીક્ષાઓ ન પામ કરવાથી અને પાઠ્ય પુસ્તકોના અભ્યાસથી બરાબર વિદ્વાતા આવતી નથી કે સારા દેશજન યરાનું નથી એ મહે બહુ દીલગીરીની સાથે એવું છે ચારિત્ર્ય બળ, સ્વદેશ ભક્તિ, ધાર્મિકતા, ગણિકતા અને કુદરત તરફ પ્રીતિ ઉત્પન્ન રાખવાના તથા સમાજ સેવા માટે દાયકાન મેળવવાના વિદ્યાર્થીઓ બચ્ચતા હોય છે તે જ વખતે ધણી સારા પ્રયત્નો આવા મંડળો દ્વારા બહુ રાગી રીતે થઈ શકે છે એવો મહાને કંઈક અનુભવ છે. આવું એક યુવક મંડળ ગોખડે સોસાયટી તરફથી અમે કહાડ્યું છે એના ઉરો આ પ્રમાણે છે વિદ્યાર્થીઓની જ્ઞાન વરે અને ચારિત્ર્ય સુધરે તથા તેઓ સમાજ સેવાનાં યથારાહિત કામો કરવા કેળવાય એ ઉદ્દેશથી આ મંડળ સ્થાપન કરવામા આવ્યું છે. હાઇસ્કૂલો તથા કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓને આ મંડળના સભાસદ થવા આમંત્રણપૂર્વક વિનંતિ છે

સભાસદોને લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ.

૧. હું મદારા નિત્યના અભ્યાસમાં કોઈ પણ વિષયની કચાગ નહીં રાખના ઉત્તમ વિદ્યાર્થી થવા પ્રયત્ન કરીશ ૨. નવગમતો કેટલોક વખત વર્તમાન પત્રો, માસિકો તથા ઉત્તમ પુસ્તકો વાચવામા ગાળીશ ૩ ચારિત્ર્ય શુદ્ધ કરવા યત્નશીલ રહીશ ૪. વર્ષમા એકમા એકા બે વિચારોપર પૂર્ણ વિચાર કરી એ વિષે મદારા વિચારો મંડળ સમક્ષ રજુ કરીશ ૫ અમાજ સેવાના એમદ કાર્યમા તન મન અને ધનથી જોડાઈશ

મંડળમાં કામ કરવાની રીત.

૬ અઠવાડીયામાં એક વખત યુવક મંડળની સભા થશે તે વખતે હું હાજર રહેવું એ મદારા ફરજ સમજના ત્યાં પેદેદેથી નક્કી કરેલા વિષયપર બાપણ અગર વાદવિવાદ કે ચર્ચા થશે કોઈ વખત ઉત્તમ પુસ્તક, કાવ્ય કે નિબંધો પણ વચારો ઉપરના નિયમો મહે વાચ્યા છે અને એ પ્રમાણે વર્નવા હું શુદ્ધ અન કરાખથી જ માફ છું

લી નવેરે

(અમામન્ની મલી)

આ મંડળ દર સંવિધારે બપોરના ત્રણથી ચાર મારે ત્યાં મળે છે એની આ રૂપમાં ૩૦ મીટીંગો થઈ હતી અને તેમાં નીચે પ્રમાણે વિષયો ચર્ચાયા હતા.

૧. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો ઇતિહાસ અને ત્યાની લોકરચના ૨. બધાનના આધુનિક વિકાસ, ૩ આયર્લેન્ડનો રેશનલ મેળવવાનો પ્રયત્ન ૪ પ્રાચીન ભારત, ૫ અર્વાચીન ભારત ૬. સુખ ૭ કર્તવ્ય ૮ શુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય ૯ વખતનો સદુપયોગ ૧૦. ખુસ્તકો ૧૧ આરોગ્ય, ૧૨. ધન હોવન ૧૩ મહત્વાકાંક્ષા ૧૪ શુભતાની કવિતાનો ઇતિહાસ અને પ્રો. બ ક હકોરના "આરોહણુ" વાચન ૧૫ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું જીવન અને ગીતાંજલીનું વાચન ૧૬ પ્રો. આનન્દશંકર કુવળા "આપણો ધર્મ" ગાંધી કેટલાક નિબંધોનું વાચન ૧૭ નેશનલ કેએસ ૧૮ "પ્રભુમય જીવન" શું પ્રથમ પ્રકરણ ૧૯ રેતીના રણમાં દશઘ ગયેલા શહેરો (ટાકલા માકન વગેરે)

(ઉપરના વિષયો મહે રજુ કર્યા હતા અને આરોગ્ય અને પ્રભુમય જીવન પર વિદ્યાર્થીઓ પોતે લેખો લખી લાવ્યા હતા) "સમાજ સેવા વિદ્યાર્થીઓએ કેમ કરવી" એ વિષે શ. કેશવ પ્રસાદ દેસાઈ અને ડા. સુમન્તે બોધ કર્યો હતો.

વિદ્યાર્થી બધુએ ' ઉપર પ્રમાણેનું યુવક મંડળનું પ્રથમ વર્ષનું કામ થયું છે વંધારમાં પચાસે રૂપ અને જોહામાં જોહા ૩ વિદ્યાર્થીઓ હાજર રતા હતા અને આ કાર્ય એકનિમ્બાથી ભરી રાખ્યું છે અને આવતા વર્ષમાં આ જ રીતે કામ કરીશું આ ઉપરાંત બધા સાથે કંઈ મુસાફરીએ જતાનું, ઉમણીઓ કરવાનું અને ફરવા જવાનું પણ આ મંડળ દ્વારા રાખીશું આ મંડળ જુદું કહાડ્યું તે પહેલાં લાગ્યું ત્રણ વર્ષ, આનું એક " હૉન સોસાયટી " નામનું મંડળ મહે ચલાવે છે અને તેથી મહારી ખાત્રી છે કે ફક્ત વિદ્યાર્થી બધુએને આ વાત પરાઈ પડે અને સારી મજામાં તેઓ જોડાય તો એનું બિલિય ધણુંજ સાર થઈ શકે છે એની મહેનો તો ખાત્રી છે

નાત જાતનાં મંડળોનું પરિષદ.

સામાજિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાનો અમારો જે ઉદ્દેશ છે તેને અનુસરીને અમદાવાદના નાત જાતનાં મંડળોનું પરિષદ અમારી તરફથી બાઈ કેશવપ્રસાદે મેળવ્યું હતું સાક્ષર શ્રી જીતમ લાલ ભાઈ એના પ્રમુખ હતા અને ત્રણ દિવસ સુધી એનું કામ મુન્યવરયાપૂર્વક ચાલ્યું હતું. પ્રથમ પ્રશ્ન પત્રો દ્વારા અને પછી પેટા મીટીંગોથી ઘણી ઉપયોગી માહિતી પ્રાપ્ત સમજા મુકાઈ હતી અને સત્કાર મુકાઈ પરીશદો કરતા જંઠક મુદી ગીને, નાતોને સાથે રાખીને-જોહામાં જોહા વિરોધ નહે એ માર્ગે-સામાજિક મુકાઈના નિયમો પ્રસારવામાં આવ્યા હતા પરિષદ માં ૩ દિવસનો તમાગો ના રહેતા કંઈ સત્કાર કાર્ય કરે એ ઉદ્દેશથી એનું જુદું મંડળ કાઢવામાં આવ્યું છે અને તે અમારી સોમાયટીથી સ્વતંત્રપણે ચલાયોગ્ય કાર્ય કરવા સંકિતમાન થાવ એની અમારી પ્રેમ પારો પ્રાર્થના છે

" કેળવણીને લગતી સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો અને કરાવવો તથા એ વિષયોનું જ્ઞાન જનસમાજમાં ફેલાવવું " એવો જે અમારો ઉદ્દેશ છે તેને અનુસરીને આ સીમનવાસ હંગીવાલ સેટવવાડના પ્રમુખ પદ નીચે " કેળવણી પરિષદ ' ફક્ત મંદ ગીતે મેળવવા અને લાગુશાળી થયા હતા આ પરિષદને અમે અમારે પ્રમુખને કહાડવાનું, પુષ્કળ પગ વ્યવહાર ચલાવવાનું, કમીટીઓ અને પેગ કમીટીઓ નીમવાનું, પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને સ્ત્રી કેળવણીને લગતા સંમેલનો કરવાનું એનું શરૂઆતનું ધણું કામ કરવાનું હતું, પરંતુ તે બાબત અમારા સેક્રેટરીઓએ જે જીતમ કાર્યદક્ષતા, પદ્ધતિ અને મુન્યવરયાપૂર્વક બહુ કામ કરવાની જે લાયકાત બતાવી છે, તે અમે બીજા કામોમાં પણ અનુ-કરણ કરવા યોગ્ય ગણીએ છીએ અને જોખમ સોસાયટી તરફથી એ બાઈઓનો અનુકરણપૂર્વક ઉપકાર માનવાની આ નહેર તઃ લઈએ છીએ આ પરિષદનો વિગતવાર રીપોર્ટ તૈયાર થતા આવશે

કેળવણી પરિષદ.

છે, જુદું કેળવણી મંડળ પણ હવે એને અને સ્વપાછ ગયું છે તેથી એ સર્વોદયમાં ધણી હમ્મશ છતાં વિવેચના લખવું લખાણુ થઇ જવાના બપથી રહેવા દેવું પડે છે

ઉદ્યોગ હુન્નરની તપાસ.

દેશની આર્થિક રિયલિટીને અભ્યાસ કરવો એ પણ અમારા ઉદ્દેશ હોવાથી આપણા દેશમાં હાલ જે ઉદ્યોગ હુન્નરને લગતું કમીશન પોતાની બેઠકો રચણે રચણે કરે છે તે વખતે મુંબાઇની “ધી ઇન્ડિયન ઇકોનોમીક સોસાયટી” તરફથી અમારા ઉપર ફેરલાક પ્રશ્નો મોઝલવામાં આવ્યા હતા. તે ખાતે અમારી સોસાયટી તરફથી રા કચનલાલ વાસુદેવ મહેતા. બી. એ, એચએલ બી રા હરિપ્રસાદ મહેતા, રા ટુષુલાલ નરસીલાલ દેસાઈ એમ એ, એલએલ. બી, અને આ મહેરના જુના સ્વયં સેવક, ખરા સ્વદેશ બંધન અને સધળા પ્રભુ ઉપયોગી ગમેતા શુદ્ધ અતઃકરણપૂર્વક તદ્દન સ્વાધ્યાયથી છુપી રીતે કામ કરનાર મહાન મિત્ર રા કીરપાસા કર પહેચરલાલ પડિનને નીમવામાં આવ્યા હતા એમણે હાથની શાળો, કાગળ બનાવવામાં આપૂણે અમદાવાદનો જુનો હુન્નર અને ઇસ્લામ મેય મેન્યુફેક્ચરીઝ કંપનીનો દીનાસજીઓ બનાવવાનો હુન્નર એ ત્રણ ઉદ્યોગોની સપર્ણ તપાસ કરી હતી અને એના રીપોર્ટ સરવન્દ એફ ઇન્ડિયા સોસાયટીવાળા, ઇકોનોમીક સોસાયટીના સેક્રેટરી મી દેવલે ઉપર તથા તથા મુબઈ સરકાર પર મોકલવામાં આવ્યા હતાં ગુજરાતીમાં એ રીપોર્ટનો સાર “નવજીવન અને સત્ય”ના જાન્યુઆરી ના અકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે

આ સાથે મહે તથા મહારા મિત્ર રા હરિપ્રસાદ મહેતાએ મળીને, બીજી એક ફરજની ખાતર અમદાવાદના જુના તથા નવા ઉદ્યોગોની તપાસ ત્રી હતી તેને પરિણામે અમને જે વિચારો થયા છે તે અને રજુ કરવાની જરૂર જણાય છે.

અમદાવાદની હાથની શાળોના ઉદ્યોગ સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞા ફરી પાછી તાજ કરીને આપણે તન મન અને ધનથી મદદ કરવા જોવા છે એ માલમાં હજી ટકાઉપણુ, ઉત્તમતા અને ટક રહેલા છે જર્મની, જાપાન અને વિશ્વાયતી માલના એટા ઇજઝગાટમાં અર્જન્ટ, આપણી સ્ત્રીઓ ને ફેશનના પ્રવાહમાં તણાય છે તેમને આજને પુણ્ય દિવસે “આચ્છા સ્વદેશી” યવા વિનતિ કરીશુ, સ્ત્રીઓ જ્યારે સ્વદેશી થશે ત્યારે જ સ્વદેશી હીલચાલતી પુરી ફેસેલા થશે

હાથની શાળો ઉપરાંત કલાની દૃષ્ટિથી જામ મુઠારી કામ, શિલ્પ કામ અને સોના રૂપાનું સુંદર કામ હજી આપણા શહેરમાં થાય છે. કારત્યજ અને દેશમતુ બરત ગુ થણુ હજી અસ્તિત્વમાં છે મનોહર ચિત્રકારો, મીઠા ગાયકો અને રડયા ખડયા બુદ્ધિપૂર્વક તરેહ તરેહ વારના કામ કરનારા, પશ્ચિમની હંગીફી છતાં હજી છેક નાણુ થયા નથી કલાકૌશલ્ય એ દેરાનું ખૂબ ધન છે અને એનો નો નારા થવા હજીશું તો ભવિષ્યની પ્રભુ આપણા જમાનાને જરૂર હોય હશે શાહપુરમાં બનતા ગાલીચા ડ્રેપ, આફ્રીકા અને અમેરીકાના બર્મંદોમાં લેયોવ છે, હાથસાવાકાની ગાળોમાં નવા જમાનાને પસંદ પડે એવું પટણીઓનું કામ થાય છે અને અમને જોઇને અભિમાન ઉત્પન્ન થયું છે કે રાજકીય, આર્થિક, સાસાગિઝ વગેરે અગણિત મુસોબોના છતાં આપણા શહેરના ફેરલાક કરીવેરા હજી પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન વેચી બેઠા નથી

આમ છતાં આ આશાજનક ચિન્ન લાંબો વિચાર કરતા બહુ વાર ટકી રાહતુ નથી વ્યાપાર ઉદ્યોગની ખીલવણીમાં પરાધીનતા અસહ્ય છે અને ત્યાં મુરી નિકારા અને આયાત ઉપરની જકાત આપણા હાથમાં પુરેપુરો આવે નહીં ત્યાં મુખી આપણી વ્યાપાર ઉદ્યોગ અને હુન્નરની દુદરા મદી રાંઠે એમ જાણુ નથી

મીલ મંજૂરીની સ્થિતિની તપાસ.

રા. નિયંત્રણ વામુને મળેલાએ, આ કામ માથે લીધું હતું તે સખધે રોહરના બુઢા બુઢા બાગોમા ફરી ૩૦ કુટુબોની એમણે તપાસ લીધી છે, પરંતુ આર્થિક સિવાય આ કેળવણીને લગતી, આરોગ્યની કે નાતજતની રીતરીવાજો તથા વ્યસન સખધી કઇ ઉકીત મેળવાઇ નથી એટલે એ કામ હતું અધુરું છે અને વિશેષ કાર્ય આ વર્ષમા કરવા ધારીએ છીએ જનસમાજની ખરી સ્થિતિનું પ્રયક્ષ જ્ઞાન હોરાની સમાજસેવકોને ધણીજ જરૂર છે

ગામડાંની હાલત.

ગામડાની દશા પણ દિનપરદિન બગડતી જાય છે ખરી 'દેશસેવા' કરનાર હવે કેવળ રોહરોમાં ગ્રી, આરામ ખુરશીઓમા પડે પડે પુરતકો વાસીને કે પુરતકો લખીને લોઁ કડયાણુ કરી રાજતા નથી માટે ગામડામા ફરેણ, ત્યાના દેશજંધુઓના સમાગમમા આવડુ, અને એમના સુખ દુખ જ્ઞાને જોવા એ કાર્ય અમારા કેટલાક સભાસદોએ માથે લીધું હતું પણ એ ખતિ બહુ યા રા યુ નથી ફક્ત રા રનિવાવ જીવણુલાલ લાખીયાએ "આરોગ્ય" સખધી અને મેદે ગામડામા પકાણુ લોડા ને ધીરંધાર કરે છે તેથી ગરીબ લોકોપર ને ત્રાસ વર્તે છે તે સખંધમાં થોડીક માહિતી આપી હતી

રાજકીય અભ્યાસના વર્ગો.

રાજકીય વિષયોના અભ્યાસને અર્થે અમે ફેલોશ વખત ૨૨ જુધવારે કલાક કલાક કઇ વાચુ એમ નિશ્ચય કર્યો હતો અને એ કામ રા કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ તથા હીરાલાલ ત્રીભોવન-દાસ પરંજે માથે લીધુ હતુ. લખોના કોન્ગ્રેસ વખતે ફોલેત થયેલા, "રાઉન્ડ ટેબલવાળા" મી જરીસનુ "પ્રોગ્રેસ ઓફ ધી કોમનવેલ્થ" ગયા નવેબર મહિનાથી અમે વાચવા માંડયુ હતુ અને લડાઇ પછીની બ્રીટીશ સાસાન્યની રચના વિષેના, મી કરીસના ને વિચારો પર દેશના સભાસદોનોમાથી અને વર્તમાનપત્રોદ્વારા ને ટીગ્ગો ધઈ તેવી રીકાઓ કરવા અમે આ વાચનને પ્રતાપે જોલા તૈયાર થઈ શકયા હતા અભ્યાસ મારેના આ મેળાવડા પાછા આવતા જુધવારથીજ શરૂ થવાના છે અને એમા ભાગ લેવા આપ સર્વેને અમારી સખા તરફતું હમેશાને માટે નિમંત્રણ છે

અમદાવાદ પાર્લામેન્ટ

અમારા પ્રમુખ સાહેબે આ આકર્ષક સંદેશ કહડોવી છે અને એ દ્વારા ભવિષ્યમા સારા વક્તાઓ, અભ્યાસીઓ અને લેખકો ઉત્પન્ન કરવા અમે આગા રાખીએ છીએ આ કાર્ય હજી નવુ છે અને જોને વિષે નેધએ એટલુ વર્તમાનપત્રોમા પ્રસિદ્ધ થયેલુ હોવાથી વિરેરા કેહેવાની જરૂર નથી

આ પ્રમાણેની ગત વર્ષની અમારી પ્રગતિ છે અને આપ સર્વેની સહભાવનાથી ભવિષ્યના વર્ષોમાં અમે હજી પણ વિરેરા સેવા કરવા સમર્થ થઇએ એજ ઈશ્વર. પાસે માગીએ છીએ

સત્રારીઓ અને સદજૂદરો! હવે આ રીપોર્ટ પુરો થયો છે અને અતમા આપણી માનુ બુમિ નેનો સેવામા સદજત કર્મવીર ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે નેવાએ દેહ સમર્પણ કર્યો હતો એની જનરેસપર જનરિ યાવ એટલી માર્યના કરીયુ. વન્દેમાતરમ.

તા ૧૯-૨-૧૭.

અમદાવાદ.

લી. સેવક,

ડા. હરિપ્રસાદ ઝ. દેસાઈ.

મંત્રી ગોખલે સોસાઈટી

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશનની હિલચાલ. તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ ને ફિવસે સાંજે અત્રેના સર શાપુરજી ભરૂચા હાલમાં એસોસીએશન તરફથી મ્યુનિ-સીપાલ્ટીટીના મેમ્બરો, તદ્દરસ્તી ખાતાના નોકરો ગુજરાતી તથા ઇંગ્લેશ ૫-૬-૭ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ અને અત્રેની જાહેર પ્રજા સન્મુખે, કેટલીક ફીલ્મો બતાવવામાં આવી હતી જે ખરેખર બોધક અને આનંદદાયક થઇ પડી હતી. 'ભરૂચી.'

સુરત.

ગીરમીટ સામે ઠરાવ: ગયા માસમાં નગીનચંદ ઇન્ડીટ્યુટમાં એક જાહેર સભામાં મળી આ શહેરના રહીશોએ એવો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે ગીરમીટની પદ્ધતિ જરા વિલંબ વિના રદ કરવી જોઈએ.

સામ્રાજ્યના બંધારણમાં હિન્દનું સ્થાન.

(૨)

સામ્રાજ્ય પરિષદના ઇતિહાસનું સંક્ષેપમાં અવલોકન કરીને હવે આપણે સામ્રાજ્યના ભવિષ્યના બંધારણની યોજનાઓ વિચારપૂર્વક તપાસી શકીએ. પણ આ યોજના મુખ્યત્વે કરીને સંસ્થાનોના હક અને જવાબદારી વધારવાના ઉદ્દેશથી રચાએલી છે અને તે સંસ્થાનોમાં જ પ્રથમ ઉદ્ભવી છે. માટે આજ સુધીના સંસ્થાનોનો રાજકીય વિકાસ આપણે ઉતાવળથી નીરખવો જોઈએ. કારણ કે તે શિવાય હવે તે જે પદવીની માગણી કરે છે તે બરાબર અમલ શકાશે નહિ.

સંસ્થાનોનો રાજકીય વિકાસ.

સંસ્થાનો હાલ જે સ્વરાજ્ય લોગવે છે તેની શરૂઆત લૉર્ડ હાર્ડિમનના રીપોર્ટથી થઈ—અથવા તો દક્ષિણ કેનેડામાં પેવીનાયે અને ઉત્તર કેનેડામાં મેકેન્ઝીએ જગાવેલાં બંધી થઈ—એ તો જાણીતું છે. એ બંડ થયા તે પહેલાં પણ કેનેડામાં એક પાસ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓથી ભરેલા ધારાસભાના એક વિભાગ અને બીજી પાસ મરકાદે નીમેલા બીજા વિભાગ અને બિનજવાબદાર કારોબારી મંડલ વચ્ચે વારંવાર સખ્ત વિરોધ જામતો હતો અને પ્રજામાં અસંતોષ વધારે ને વધારે તીવ્ર બનતો હતો. પેવીનો અને મેકેન્ઝીનાં બંડ થયા ત્યારે પરકાષ્ટા આવી અને તે શમાવવા તેમજ કાયમનું સમાધાન કરવા માટે સુધારા સૂચવવા લૉર્ડ હાર્ડિમને મોકલવામાં આવ્યા. તેમણે જે ખરીતો રજુ કર્યો હતો તે હાલ પણ ઘણો મનન કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે તેનો મુખ્ય મુદ્દો એવો હતો કે પ્રજાને જવાબદાર થાય એવી રાજસંસ્થા (responsible government) કેનેડામાં સ્થાપ્યા શિવાય ખરૂં સમાધાન થવું અશક્ય છે. આથી સન ૧૮૪૧ માં એક કાયદો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવ્યો જેથી ઉત્તર અને દક્ષિણ કેનેડા જોડી દેવામાં આવ્યાં અને પ્રત્યક્ષ ધારાસભાને રાજ્યના

સર્વ વિષય પર નિર્ણય કરવાનો હક મળ્યો. તે કાયદામાં પણ એમ તો લખ્યું નથી કે ધારાસભામાં જે પક્ષની વધુ સંખ્યા હોય તેમાંથી પ્રધાનોની નીમણૂક કરવી, પણ લગભગ ૧૮૪૭ માં આ બ્રિટિશ શિરસ્તો અનુસરવાની સ્પષ્ટ સૂચના સંસ્થાનોના પ્રધાન તરફથી કેનેડાના ગવર્નરને કરવામાં આવી, આવી જ રાજ્યસંસ્થા પછીથી કેનેડાના બીજા વિભાગોમાં, ઑસ્ટ્રેલીયાનાં સંસ્થાનોમાં, ન્યુઝીલેન્ડમાં અને કેપ કોલોની અને નાતાલમાં રચવામાં આવી અને જ્યારે ત્રણે દેશમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સંસ્થાનોને એકત્ર (unions) કરવામાં આવ્યાં ત્યારે તેમને પણ આ જ નિયમ લાગુ પાડવામાં આવ્યો. આ રીતે સર્વે સંસ્થાનોએ સામાજ્યમાં સ્વરાજ્ય મેળવ્યું.

બે વધુ હક.

આમ પોતાના દેશની આંતર વ્યવસ્થામાં સંસ્થાનોને લગભગ પૂરી સ્વતંત્રતા મળી; પરંતુ સામાજ્ય અથવા બીજા દેશોની સાથે જે વિષયને કંઈ પણ સંબંધ હતો તે ઉપર નિર્ણય કરવાનો સંસ્થાનોની સરકારને જરા પણ હક ન હતો એમ લોર્ડ હર્ડમે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું છતાં અત્યાર સુધીમાં સંસ્થાનોએ એવા બે વિષયો ઉપર બ્રિટિશ સરકારની મંજૂરીથી કાયદા પસાર કર્યા છે કે જેની સાથે સંસ્થાનોનો સ્વાર્થ ગાઢ રીતે સંધાયેલો હોવા છતાં જે ખરી રીતે સામાજ્યસત્તાને હસ્તક હોવા જોઈએ. (૧) આયાત નિકાશ ઉપર કર અને (૨) પરદેશીઓના પ્રવેશપર અંકુશ ખડેલા વિષયનો પ્રશ્ન સન ૧૮૫૯ માં ઉપસ્થિત થયો. તે વર્ષમાં કેનેડાની ધારાસભાએ એક એવો કાયદો પસાર કર્યો કે જેથી કેનેડાના ઉદ્યોગનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી ગ્રેટબ્રિટનથી આવતા માલ ઉપર કર નાંખવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી. સ્વાભાવિક રીતે ઇંગ્લંડના વેપારી મંડળોએ આ કાયદાની સામે મજબૂત પોકાર કર્યો અને તે નામંજૂર કરવા સંસ્થાનોના પ્રધાનને તેમણે વિનંતિ કરી. આ માગણીને અસ્વીકાર કરતે કરતે આ પ્રધાને કંઈક આનાકાની દર્શાવી આથી કેનેડાના વડા પ્રધાને એક વજનદાર પત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે પોતાના કરની વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા કેનેડાની ધારાસભાને હોવાથી અમુક દર વડી સરકારના પ્રધાન મંડળને ગમે તેટલો ગેરવ્યાજબી લાગતો હોય અને તેથી ઇંગ્રેજ પ્રજાને નુકસાન થતું હોય તો પણ તે નામંજૂર કરવાની સલાહ શહેનશાહને આપી શકાય જ નહિ; નહિ તો સંસ્થાનોનું સ્વરાજ્ય નષ્ટ થાય અને સંસ્થાનોના રહીશોની અવગણના કરીને તેનું રાજ્ય ચલાવવાની જવાબદારી વડી સરકારને લેવી પડે. આ પછી બીજાં સંસ્થાનોએ પણ આયાત નિકાશ ઉપર કર નાંખવાનો હક અજમાવ્યો છે અને તે વિષે ભાગ્યે જ કંઈ વાંધો લેવામાં આવ્યો છે. સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય મેળવું હોવાથી તેઓ કેમ ઇંગ્લંડના માલ ઉપર કર નાખી શક્યાં અને હિન્દુ પરાધીન હોવાથી ઇંગ્લંડના સુતરના માલ ઉપર કેટલો કર નાંખતાં ઇંગ્રેજ વેપારીઓના શોરબકોરથી તેટલો જ કર આપણી મીલોમાંથી નીકળતા માલ ઉપર કેમ નાખાયો એ તો સુઝવાંચકો સમજી શકશે.

પરદેશીઓના—અને ખામ કરીને એશીઆના રહીશોના પ્રવેશ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાનો હક પણ સંસ્થાનોએ મેળવ્યો છે અને તેનો ભાર મુખ્યત્વે કરીને આપણા જ

દેશબંધુઓ ઉપર પડ્યો છે એ આપણા તીખા અનુભવ ઉપરથી જાણીએ છીએ. જો આયાતમાલ ઉપર કર નાંખવામાં કંનેશન શરૂઆત કરી તો એશીઆના રહીશોને આવતા બધા કરવાના હેતુથી કાયદા પસાર કરવામાં દક્ષિણ આફ્રિકાએ આગેવાની કરી. તે સંસ્થાના ત્યાના મૂળવતનીઓની સંખ્યા ગોરા લોકો કરતાં ચાર ઘણી છે અને તે ઉપરાંત કાળા ગોરાની વધુ સંખ્યા પ્રજાની પણ મોટી સંખ્યા છે. આ સ્થિતિમાં ત્યાની સરકારે એવી દલીલ ચોંટા છે કે જો અમને અમારી પ્રજામાં જુદા જુદા તત્વોનું પ્રમાણ નિયત કરવા દેવામાં ન આવે તો અમારું સ્વરાજ્ય લગભગ વ્યર્થ જ થઈ પડે, કારણ કે તેમના ધારવા પ્રમાણે બધા પરદેશીઓને આવવાની છૂટ આપવામાં આવે તો ધીમે ધીમે કાળી પ્રજાનું પ્રમાણ વધતું જાય અને એવો દિવસ આવે કે જ્યારે—હિન્દમાં છે તેમ—ઇંગ્લેન્ડે રાજ્યતંત્રમાં અને વેપારમાં માત્ર ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પદવીઓમાં નજર પડે, બીજા પાસે એક સામાન્યના રહીશોને તેના કોઈ પણ ભાગમાં જવાનો હક હોયો. જોઈએ અને સામાન્યમાં નતિદેવ ઉત્પન્ન થાય એવા કોઈ પગલા ન લેવાવાં જોઈએ એ વિચાર શરૂઆતમાં ઘણા જોરથી ઇંગ્લંડમાં પ્રવર્તતા હતા, પણ તે સંસ્થાનોની સળગ વક્રીલાત આગળ ઓગળી ગયા અને પરીણામે દક્ષિણ આફ્રિકા, કંનેશન, આસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ વગેરે બધાં સંસ્થાનોએ એશીઆના રહેવાસીઓના પ્રવેશ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યા છે. આ સંબંધમાં જાણવા જેવી બીજા એ છે કે જાપાનની સાથે કંનેશન વેપારી સંધિ કરીને દર વર્ષે જાપાનીઝોની અમુક સંખ્યા દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું હતું એટલે દેખીતી રીતે ચીનાઓ અને ખાસ કરીને હિન્દીવાનોની રહામે જ ત્યાંના કાયદો યોજવામાં આવ્યો છે એમ કહી શકાય. આ સંબંધમાં કંનેશનના બહારમાં કોમાં ગાટા માડીને મળેલો આવકાર અને દક્ષિણ આફ્રિકાના “એશીયાટીક ઑર્ડરન્સ” રહામે શ્રીયુત ગાંધીએ ઠરેલી અળવળનું વાચકને સ્મરણ કરાવવાની કથા જરૂર છે?

દેશાંતરીય રાજનીતિ (foreign policy) પર અંકુશ.

આમ સંસ્થાનોએ પોતાના દેશની આંતર વ્યવસ્થામાં સ્વરાજ્ય મેળવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ સામાન્યસત્તાને અધીન ગણાય એવા બે વિષયો ઉપર કાણુ મેળવ્યો છે. થોડું ખાવાથી ભૂખ વધારે ઉઘટે છે એ નિયમ અનુસાર સંસ્થાનો હવે આટલા હકથી સંતોષ પામતાં નથી. તેમને હવે એક એવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે કે જે વડી સરકારનું જ ગણાયું છે—તે ક્ષેત્ર દેશાંતરીય રાજનીતિના અને સંધિવિ-અહુના મવાલોનું છે. હાલનો વિશ્વ શરૂ થયો તે પહેલાં પણ સામાન્ય પરિવહની સભાઓમાં તેમ જ બીજી રીતે પરદેશીય રાજનીતિમાં વ્યાજબી હિસ્સો લેવાની આકાંક્ષા સંસ્થાનોએ દર્શાવી છે, અને તેને પરિણામે હવે એવો વ્યાવહારિક નિયમ અનુસરવામાં આવે છે કે કોઈ સંસ્થાનને લગતી બાળતમાન્યસ્થાન સાથે સંધિ કરવાની હોય ત્યારે તેની સરકાર સાથે તે વિષે મસલત કંવામાં આવે છે. ઉપરાંત સન ૧૯૧૧-૧૨ માં દેશાંતરીય રાજનીતિના બધા સત્તાલોમાં સંસ્થાનો સાથે મસલત કરવાની (ઇન્ક્રંડ તરફથી) ગી. હાર્કોટની દરખાસ્ત ન્યુઝીલેન્ડ શિવાય કોઈ સંસ્થાનોએ કબૂલી ન હતી. વધારામાં આપણે એ

પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પોતાના જેવી સરખી પાયરીપર સંસ્થાનોને સામાજ્યના એકત્રમાં દાખલ કરવાની નામરજી દર્શાવી છે અને ઇંગ્લંડ તથા સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિરૂપ સામાજ્યસત્તા સ્થાપવાની સર જોસફ વૉડની દરખાસ્તને કોઈ મોટાં સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓએ ટેકો આપ્યો ન હતો.

પણ આ વિગતે આખી સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર કર્યો છે એ તો સ્પષ્ટ છે. હિન્દની માફક સંસ્થાનોએ સામાજ્યના રક્ષણ માટે ધનની અને માણસોની અઢળક સહાય આપી છે અને આપે જાય છે અને લેતાનું વ્યાજ ઉપજવવા માટે નવા કર પણ તેમણે પોતાની પ્રજા ઉપર નાંખ્યા છે. હવે સંસ્થાનો જે સ્વરાજ્ય લોગવે છે તેનો તો એવો મૂળ સિદ્ધાન્ત છે કે “પ્રતિનિધિત્વ શિવાય કર નાંખાય નહિ” (No taxation without representation) અર્થાત્ જે સભામાં તેમના પ્રતિનિધિ ગિરાજતા નથી તેના નિર્ણયને અંગે તેમના ઉપર કર નાંખાય નહિ. પણ આ વિગતે તો બ્રિટિશ ટાપુએ એક ચુંટેલી પાર્લામેન્ટે જાહેર કર્યો છે અને છેવટની સુલેહ પણ મુખ્યત્વે કરીને તેની અને તેને જવાબદાર પ્રધાનોની સંમતિથી જ થશે, જ્યારે તે વિગતના નિભાવને અંગે સંસ્થાનોને આડકતરી રીતે વર્ષો સુધી કર ઝીલવા પડશે. આ સ્થિતિ ઉપરના મૂળ સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે અને તેથી હવે સાંધે વિગતના નિર્ણયમાં કંઈ અસરકારક હિસ્સો સંસ્થાનોને આપવો જોઈએ એ દલીલ વ્યાજબી રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે. વધારામાં એ પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે ભવિષ્યમાં સામાજ્યના રક્ષણ માટે વધારે મોટા પાયા પર વ્યવસ્થા કરવી પડશે અને તેના ખર્ચમાં સંસ્થાનો પોતાનો યોગ ફાળો ખુશીથી આપશે. પણ આ દરખાસ્ત પણ સંસ્થાનો ધ્યાનમાં ત્યારે જ લે કે જ્યારે દેશાંતરીય રાજનીતિના નિર્ણયમાં તેમને કંઈ પણ લાગ મળે ત્યારે.

આ વિચારસરણિ આપણે વ્યાજબી ગણીશું—જો હિન્દને પણ તે લાગુ પાડવામાં આવે તો. કારણ કે સંસ્થાનો કરતાં ઘણી રીતે આપણે સામાજ્યને વધારે સહાય આપી છે અને હમણા જ દોઢ અળજ રૂપિયા પી જે લેવન ઇંગ્લંડને ભેટ તરીકે આપવામાં આવનાર છે તેને અંગે આપણને દર વર્ષે ૯ કરોડ રૂપિયા કરમાંથી આપવા પડશે. આથી સંધિવિગતના સવાલોની મસક્તમાં લાગ લેવાનો હુક હિન્દે પણ ગરાબર સિદ્ધ કર્યો છે.

સામાજ્યના બંધારણનો વિકાસ.

દેશાંતરીય રાજનીતિમાં સંસ્થાનો લાગ લઈ શકે અને એકંદર સામાજ્યનું બંધારણ વધારે દૃઢ અને ચોક્કસ થાય એ માટે શો માર્ગ લેવો જોઈએ?—એ પ્રશ્ન ઉપર આપણે હવે આગળ છીએ અને તેના જે જવાબ આપવામાં આવ્યા છે તે સ્પષ્ટ રીતે બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય એમ છે. (૧) સામાજ્યની એકતા સાધવાને માટે જે મંડલો—સામાજ્ય પરિષદ અને સામાજ્ય સંરક્ષણ કમિટી—હાલ હયાતીમાં છે તેનો વિકાસ કરવો અને (૨) સામાજ્યનું એક નવું જ બંધારણ રચવું જેમાં સંસ્થાનોને યોગ્ય સ્થાન મળે ખરેખરા માર્ગની વકીલાત કરનારના આગેવાન ડૉ. કીથને ગણી શકાય—જેમણે સંસ્થાનોની

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ વિષે પણ દળદાર પુસ્તકો લખ્યાં છે અને જેમણે “ સામાજ્યની એકતા અને સંસ્થાનો ” એ વિષે હમણાજ લખેલા પુસ્તકમાં આખા સવાલની ખારીક વપાસ કરી છે. અત્યાર સુધીમાં રચાયેલા માર્ગે આગળ વધવાનું હડાપણુ તો સામાન્ય રીતે સમજી શકાય એમ છે. ઇંગ્રેજ દત્તિકાસઠારો અને રાજ્યપુરુષોની મોટી મગરૂબી છે કે ઇંગ્લેન્ડનું રાજ બધારણુ અમેરીકા કે ફ્રાંસની માફક કલમના ચેરાથી રચાયું નથી પણ ધડાણુ છે— છેલ્લા અનેક શતકોમાં ખીલ્યું છે, વિકસ્યું છે. હાલનો વિશ્વ ઘણો જંગી છે પણ ઇંગ્લેન્ડે પહેલાના દિવસોમાં જંગી ગણાયલા વિશ્વહો પણ જોયા છે અને તેથી એમ ફલીલ કરી શકાય કે આ વિશ્વહને અંતે નવેસર સામાજ્યનું બંધારણુ ઠાગળ પર રચવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો કેવળ મૂર્ખાઈ જ છે. તેમ આખા સામાજ્યના પ્રતિનિધિ રૂપ એક પરિષદ છેલ્લા વીશ વર્ષમાં રચાઈ છે અને હાલની જરૂરીયાતો પ્રમાણે તેનો નિકાસ કરવામાં જ આપણું શ્રેય રહેલું છે.

ખીજી દિશામાં જે યોજનાઓ રચવામાં આવી છે તે પ્રમાણુમાં નવીન— કદક ચમત્કારી છે, અને તેને અંગે હિન્દની પદવીનો પ્રશ્ન વધારે તીવ્ર રૂપમાં ઉપસ્થિત થાય છે માટે તેનું જરા વિસ્તારથી અવલોકન કરીશું. આ વિષે મી. કર્ડેસિ અચવેલી વિચારસરણુ નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય —

(૧) બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ બ્રિટિશ ટાપુઓના પ્રતિનિધિઓની બનેલી છે અને બ્રિટીશ પ્રધાનમંડળ તેને જવાબદાર છે. આ બંનેની બનેલી સરકારને હસ્તક સામાજ્યની સત્તા છે—અર્થાત્ દેશપરદેશની રાજનીતિના અને સંધિ વિશ્વહના નિર્ણયો સમગ્ર સામાજ્ય માટે તે સરકાર કરે છે. તેમ—કેટલાંક સંસ્થાનો લશ્કર કે નૌકા— “ ” ખર્ચમાં જે થોડો ફાળો આપે છે તે બાદ કરતાં—બ્રિટિશ ટાપુઓની જ પ્રગ્ત બ્રિટીશ લશ્કર અને નૌકાસંન્યના ખર્ચનો ભાર ઝીલે છે. આમ સામાજ્યનો એક જ ભાગ—બ્રિટિશ ટાપુઓ—સંધિ વિશ્વહનો નિર્ણય કરે છે અને તેના રક્ષણનો ખર્ચ પણ ઝીલે છે. આ સ્થિતિ બંનેને માટે અન્યાયી અને વિષમ છે અને તેમાં બે રીતે સુધારો થવો જોઈએ. એક પાસ સામાજ્યના રક્ષણના ખર્ચનો યોગ્ય ફાળો ગંધાં સંસ્થાનોએ રીતસર આપવો જોઈએ અને બીજી પાસ સંધિ વિશ્વહના નિર્ણયમાં સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓને ભાગ આપવો જોઈએ. આમ બ્રિટિશ ટાપુઓના હક અને જવાબદારીમાં સંસ્થાનોને હિસ્સેદાર બનાવવાં જોઈએ.

(૨) આ હેતુ સામાજ્ય પરિષદ જેવા સલાહકાર મંડળના વિકાસથી નહિ પણ સામાજ્યના પ્રતિનિધિ રૂપ નિયમિત રાજસત્તાના સ્થાપનથી જ સિદ્ધ થઈ શકે. તો પેહલું તો એમ સૂચવાય કે હાલની બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું બંધારણુ કાયમ રાખવું પણ પ્રધાનમંડળમાં સંસ્થાનોના પણ થોડા પ્રધાનોને નીમવા અને તેઓ સંસ્થાનોની તેમ જ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને જવાબદાર રહે. પણ આ અશક્ય છે. એમ ધારો કે સામાજ્યના ગણતંત્ર ખર્ચ બ્રિટિશ ટાપુઓ અને સંસ્થાનો વચ્ચે પ્રધાનમંડળે ફાળવી આપ્યું.

છતાં એવું બને કે એક કે બે સંસ્થાનોની પાર્લામેન્ટ પોતાનો કાળો આપવાનું કબૂલ કરે અને બાકીની કબૂલ ન કરે તો શું થાય? સામાન્ય નિગમ પ્રમાણે તો બે પાર્લામેન્ટ બેઠતો અર્થ મંજૂર ન કરે તો પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપે. પણ કેટલીક પાર્લામેન્ટ પોતાનો કાળો મંજૂર ન કરે તો શું પ્રધાનોએ રાજીનામું આપવું? દેખાતી રીતે બે કાંઈ સંસ્થાન પોતાનો હિસ્સો આપવાની ના પાડે તો બ્રિટિશ પ્રબળે જ એટલો વધારે ભોજે મહનું કરવો પડે-અર્થાત્ છેવટે તો હાલની માફક બ્રિટિશ પ્રબળ જ સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે જવાબદાર રહે. બીજી પાસ, બે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ વધુમતે આંદાજપત્ર કે લશ્કરી અર્થ નામંજૂર કરે તો પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપે-સંસ્થાનોની પાર્લામેન્ટ પોતાનો કાળો આપવાને તૈયાર હોય તો પણ આ ઉપરથી સમજાય છે કે પાંચ પાર્લામેન્ટને જવાબદાર થાય એવું સામ્રાજ્યનું પ્રધાનમંડળ નીમી શકાય નહિ.

(૩) તેવી જ રીતે બ્રિટિશ ટાપુની સાથે સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓને હાલની પાર્લામેન્ટમાં સ્થાન આપવાથી પણ મૂળ હેતુ સરે નહિ. દેખીતી રીતે સંસ્થાનોને માત્ર બ્રિટિશ ટાપુને લગતી બાબતોમાં મત આપવાનો અધિકાર આપવામાં ન આવે એટલે સંભવિત છે કે માત્ર ઇંગ્લંડના અને સામ્રાજ્યના સવાલો માટે બે બુદ્ધિ જ પાર્લામેન્ટ થાય અને તેમાં બુદ્ધા બુદ્ધા પક્ષની બહુમતિ થાય, તો પછી પ્રધાન મંડળે કેવી રીતે વર્તવું? હાલ પણ બે બુદ્ધા બુદ્ધા મહત્વના સવાલો ઉપર આવી વિચિત્ર સ્થિતિ બનવા ભ્રમ છે, પણ તો પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરીને પ્રધાનો નવી ચુંટણીનો હુકમ કરે અને નવી પાર્લામેન્ટમાં એક કે બીજા પક્ષની વધુ સંખ્યા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે-અર્થાત્ પ્રબળ બે સવાલોમાંથી એકને જોણુ બનાવી મહત્વના પ્રશ્નોમાં અનુકૂળ પક્ષની વધુ સંખ્યા પસંદ કરે, પણ આ વ્યવસ્થામાં તો આશંકા બને નહિ. પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરવાથી સુરકેલીનો નીવડો આવે નહિ. કારણ કે બે બળતના સવાલો માટે લગભગ બુદ્ધિ પાર્લામેન્ટ હોવાથી --એકમાં સંસ્થાનોના સલાસદો મત આપતા હોવાથી અને બીજામાં ન આપતા હોવાથી દરેકમાં બુદ્ધા બુદ્ધા પક્ષનું પ્રાધાન્ય હોવાની હાલમાં વકી રહે છે.

(૪) આ ઉપરથી મી. કટીંગ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે કેવળ સામ્રાજ્યના વિષયોના નિર્ણય અને કારભાર કરવા માટે બ્રિટિશ ટાપુ અને સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓની એક નવી પાર્લામેન્ટ રચાવી બેઠાં અને તેને જવાબદાર થાય એવું નવું પ્રધાનમંડળ નીમાવું બેઠાં-જેમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સંસ્થાનોના એકેક પ્રધાન નીમાય. આ પ્રધાનોમાં નાણાંનો નૌકાનો, વિગ્રહનો, પરદેશીય ખાતાનો, અને સંસ્થાનોનો એકેક પ્રધાન હોવો બેઠાં એ તો સ્પષ્ટ છે કારણ કે આ બધાં ખાતાં સામ્રાજ્યની દૃષ્ટિથી જરૂરી છે. આનું એક પરિણામ એ આવે કે ઇંગ્લંડ, સ્કોટલંડ, આયર્લેન્ડ વગેરેને જ લગતા સ્થાનિક વિષયોની વ્યવસ્થા માટે સંસ્થાનોના જેવી સ્થાનિક સત્તા ધરાવતી પાર્લામેન્ટ અને પ્રધાનમંડળ રચાવવા બેઠાં. હાલની પાર્લામેન્ટ કાયમ રાખીને સામ્રાજ્યની નવી પાર્લામેન્ટ સ્થપાય કે હાલની પાર્લામેન્ટમાં સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓને ભેગીને ઇંગ્લંડ માટે નવી પાર્લામેન્ટ

રચાય—ગમે તેમ થાય તો પણ માત્ર ઇંગ્લેન્ડની રાજસત્તા તો સંસ્થાનોની સરકારના જેવું જ પદ મેળવે એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

(૫) આથી આગળ વધીને જે જે મુદ્દા મી કઠીસે ઉપગમ્યા છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. પોતાના આખા પુસ્તકમાં તેઓ આ વાત તો ભૂલી જ ગયા છે કે હિન્દે પણ સામાજ્યની સેવામાં ધન અને સૈનિકો અર્પણ કરીને પહેલાના કરતાં વધારે ઉંચું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આથી તેઓ નવી સામાજ્યસત્તા બ્રિટિશ ટાપુઓ અને સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિરૂપ જ ઘનાવવા માગે છે—હિન્દ, ઇસ્લામ કે ણીબ પરાધીન વિભાગની નહિ. પણ હિન્દ સામાજ્યનો એક વિભાગ હોવાથી તેના રક્ષણનો સવાલ નવી સામાજ્યસત્તાને હસ્તક રહેશે. પરિણામે તેના હુકમ પ્રમાણે હિન્દી સરકારને સામાજ્યના રક્ષણના ખર્ચમાં કાળો આપવો પડશે. “પ્રતિનિધિત્વ શિવાય કર નળાય નહિ”—એ નિયમ હવે સંસ્થાનોને પણ પૂરેપૂરો લાગુ પાડવાનો છે—પણ હિન્દને તો જરા પણ નહિ.

(૬) આ ઠરતા પણ વધારે ત્રાસદાયક ચીજ એ છે કે મી કઠીસના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિન્દની આન્તર રાજ્યવ્યવસ્થા પણ આ સામાજ્યસત્તાને જ સોંપવી જોઈએ તેઓ જરા પણ અચકાયા શિવાય જણાવે છે કે સંસ્થાનો હિન્દના રક્ષણ માટે જવાબદારી ત્યારે જ લઈ શકે કે જ્યારે તેની આન્તર વ્યવસ્થામાં પણ તેમને હિંદસો મળે ત્યારે, કારણ કે હિન્દની આન્તર અને દેશાન્તરીય રાજનીતિના સવાલો લાગે જ જુદા પાડી શકાય. આમ હિન્દની ધનને પ્રકારની રાજ્ય વ્યવસ્થા એક એવી રાજસત્તાને સોંપાવી જોઈએ કે જેમાં તેના કોઈ પ્રતિનિધિ બિરાજે નહિ અને જેમાં શ્રીટીશ ટાપુના જ નહિ પણ સંસ્થાનોના પણ પ્રતિનિધિઓ હોય. આથી એક પ્રજાના મતીને પાંચ પ્રજાના તાબેદાર આપણે ધનીએ એ તો દરેક માણસ સમજી શકશે. (અપૂર્ણ)

ઈ. ક. યાજ્ઞિક.

પુસ્તક પરિચય.

નિર્મુણલક્ષ્મી અને સદ્ગુણલક્ષ્મી તથા અન્ય લેખો—લેખક સ્વ સૌ. વસન્તળા ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, સંયોજક રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા બી. એ., એલએલ. બી. કિંમત ૧૦ આના, પૃષ્ઠ ૧૨૭

આ લઘુ પુસ્તક વિષે કંઈ લખતા પહેલાં તેનાં લેખક જુદા વસન્તળા વિષે એક અક્ષર લખવાની લાગણી વેઠી શકાતી નથી. તેમના વિદ્વાન અને—તેમના અવસાનથી ખરેખર દુખી થયેલા—પતિએ પોતાના મર્મલેહક ઉપોદ્ધાતમાં આપણને જેમ તેમનું કેટલુંકિંક આજખાણ આપ્યું છે તેમ તેમની જીવનકલાનો વિકાસ સંક્ષેપમાં

વધુ વ્યેા છે. તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે બુદ્ધિ અને હૃદયના જે શુદ્ધો તેમને તેમનાં માતા પિતા તરફથી મળ્યા હતા અને જે બાળપણમાં કરેલા અભ્યાસથી પોષાયા હતા તે કુટુંબની તથા વ્યાવહારિક અનેક સુરક્ષેલીઓ છતાં, તેમજ વારંવાર રોગ અને દર્દને અધીન થવા છતાં મોટી વયે તેમણે કેવી રીતે ખીલવ્યા અને સ્ત્રી-મંડળોની અને સાહિત્યની સેવામાં તે કેવી રીતે સમર્થા, લગભગ છેલ્લા ૧૦ વર્ષમાં તેમના અંગત પરિચયમાં આવી તેમનું જીવન સમીપથી નીરખવાને લાલ અમને મળ્યો હતો અને તેમણે પોતાનું ઘર રનેહ અને વિશ્રાંતિનું કેવું સુંદર ધામ બનાવી મૂક્યું હતું તેની તેમના કુટુંબના સર્વે સળધીઓ અને મિત્રોએકે અવાજે સાક્ષી પૂરશે. તેમણે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે લખેલી આ સુંદર વાર્તાનું એકજ ફોર્મ છપાયા પછીએ જોડેને યુવાવસ્થામાં સ્વર્ગવાસ કર્યો એ ખીના અંગત રનેહની તેમજ સ્ત્રી સમાજોના હિતની દૃષ્ટિથી અમારા અતઃકરણને અતિશય સાહે છે અને હવે તો તેમના આત્માને ઉપકાર અને માનની નમ્ર અંજલિ આપીને જ અમે સંતોષ પામીએ છીએ.

“નિર્ગુણલક્ષ્મી અને મદ્દગુણલક્ષ્મી” એ વાર્તા જે આ પુસ્તકના ૮૭ પાના રોકે છે તે “મેરાતુલ અરૂમ” નામના એક પારસી ગુજરાતીમા અનુવાદિત પુસ્તક ઉપરથી હિન્દુ સંસારને અનુસરે એવી રીતે રચવામાં આવી છે. તે જે પાત્રો જોડેનો હતી અને તેમના શુદ્ધ તેમના નામ પ્રમાણે જ હતા મદ્દગુણલક્ષ્મી ખરાબ પતિને પરણેલી છતા તેને સુધારીને કેવી રીતે સારા માર્ગ ઉપર દોરે છે અને પોતાનો અભ્યાસ વધારીને ખીજી બાલિકાઓને લણાવવાને કેવા પ્રયત્નો કરે છે એ આ વાર્તામા બહુજ સરલ અને મનોગમ શૈલીમાં દર્શાવવામા આવ્યું છે. ખરેખર તે વાચતા કોઈને લાગ્યે જ એમ લાગે કે આ પુસ્તક પારસી પુસ્તક ઉપરથી ટાળવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત રામજયંતી, બુગાર, પુનાની એક જ્ઞાનકડી રહેલ, અનાથ બાલિકા વગેરે લાખણો અને લેખોને આ પુસ્તકમાં સમાવવામા આવ્યાં છે અને તે ઘણાં ખરાં લેખકની હયાતીમા જ પ્રકટ થયા હતા. પોતાના જીવનના છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષોમાં જે સાહિત્યવિષયક અને જાહેર પ્રવૃત્તિ લેખકે આદરી હતી તેના આ સુંદર નમુના છે અને તે વાચતાં તેમના અવસાનથી થતા શોકમાં ઉમેરા થાય છે

હું ખમાં દિલાસો. લેખક રા. અમૃતલાલ સુદરજી પલીઆર, કિંમત ૮ આના ૫૫ ૭૬

“હુઃખથી હારી ગયેલાઓને દિલાસો મળે, નિરાશ થઈ ગયેલાઓના મનમાં નવી આશાના કિરણો ફૂટે, રોનારાઓના આંસુ લુછાય, નિસાસા નાખનારાઓના નિસાસા અંધ પડે, અને હારી ગયેલાઓના મનમાં પાછી હિંમત આવી જાય એવા હેતુથી..... આ પુસ્તક લખવામા આવ્યું છે.” ધર્મમાં અને પ્રભુના સ્મરણમાં દિલાસો મેળવવા લેખક અનેક રીતે વાચકોને શીખામણુ દે છે અને તેમની રીત પ્રમાણે તેઓ કેટલાક

વ્યાવહારિક દાખલા પણ આપે છે. પુસ્તકને છેડે મનને શાંતિ આપે એવા થોડાં ભજનો આપવામાં આવ્યાં છે જે હિંદુ લાવના પ્રવાહમાં હુમેશાં રા. પદીઆર લીન રહે છે તેનું આ એક નાનું સ્ત્રોત છે અને તેનું પાન કરવાથી સર્વેને આધ્યાત્મિક શાંતિ મળશે એવી અમારી આશા છે

શ્રીઓ અને મમાજસેવા. મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના સાથે, લગિની સમાજ પુસ્તકમાળા નં. ૧ લેખક રા. ભોગીન્દ્રસવ રતનલાલ દીવેટીઆ, કિંમત ૬ આના પૃષ્ઠ ૧૫૨.

આ વિષયને લગતા અનેક મુદ્દાઓ—દાખલા તરીકે ‘શ્રીઓ સ્વતંત્ર છે’ ‘ગૃહસેવા-દેશસેવા’ ‘ગરીબો પ્રત્યે ફરજ’ ‘વિધવા પ્રત્યે ફરજ’ ‘બહેરજીવન અને શ્રીઓ’ વગેરે ઉપર સંવાદો ચોળને લેખકે ઘણીજ ઘરગથ્થુ રીતે પોતાના બોધદાયક વિચારો જણાવ્યા છે તેમની લખાવટ વિષે શ્રીયુત ગાંધી આ પ્રમાણે પ્રસ્તાવનામાં લખે છે: “સુંદર ને સરળ ભાષામાં અને ટુંકાણુમાં ભાષ દીવેટીઆએ શ્રીઓને લગતા ઘણા વિષયોને ચર્ચ્યાં છે. પોતાના વિચારો આશ્રયપણે મૂકવાને બદલે તે સત્યનાં રૂપેજ મૂક્યા છે એ ભાષ દીવેટીઆના લખાણની મને ખૂબી જણાય છે”

શ્રીયુત ગાંધીની પ્રસ્તાવના આ પુસ્તકની કિંમતમાં ઘણા જ ઉમેરો કરે છે. તેમનાં ગદ્યાં લખાણોની માફક તે મિતાક્ષરી અને માર્મિક છે આ પુસ્તકની એક ખૂબી તેમને એ લાગે છે કે “લેખકે પોતાના સંવાદોમાં પુરૂષને પોતાની સ્ત્રીના શિક્ષક આલેખ્યો છે” વધારામાં તેઓ જણાવે છે કે

હબ્બો કન્યા બાર વર્ષની હમ્મરે બાળયંત્રનો ભોગ થઈ આપણી નજરેથી અલોપ થઈ જાય છે તેઓ ગૃહિણી બને છે આ પાપી રીવાજ આપણામાંથી ગયા સુદી નહિ જાય ત્યાં સુધી પુરૂષોને સ્ત્રી શિક્ષકો યતા ગ્રામજી પછી આપણી સ્ત્રીઓ આપણા વિષયનું પાત્ર મઠી આપણી સહચરી આપણી અર્ધાંગના આપણા સુખ દુઃખની ભાગીયણ ન બને ત્યાં વળી આપણા સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા જણાય છે કોઈ પોતાની સ્ત્રીને પશુ સમાન ગણે છે. .. ખીજ તરફથી વિષયમાં થઈ આપણા માના કેટલાક સ્ત્રીને ધી ગલી દેવી ગણી તેની પૂલ કરે છે ને જેમ કાદારજીને આપણે પહેરે પહેરે નવીન આભૂષણોથી રાજગારીએ છીએ તેમ રાજગારે છે આ પૂલદાયમાંથી પણ આપણે નીકળી જવું જરૂર છે. એટલે તે જેમ રા કરને હમા, રામને સીતા, નળને હમયતી હતા તેમ આપણી સ્ત્રીઓ આપણી ગોઠિમાં બાગ લેતી, આપણી સાથે વાદવિવાદ કરતી, આપણા ઉદ્ગારો સમજતી, તેને પોષતી, પોતાની અવૈકિક પ્રેરણાસંકિતથી આપણી બાલોપાધિને સ્તનમાં સમજ તેમાં બાગ લેતી આપણને ગ્રાતવતામય ગાતિ દેતી થશે ત્યારે જ—પણ તે પહેલાં નહિ—આપણે ઉદ્ધાર સભવે છે

મ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલ બોર્ડો યાને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (ગુજરાત સમા વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૩) લેખક રા. કાળીદાસ જસકરણ ઝવેરી ણી. એ., એલએલ ણી, કિંમત ૨ આના, પૃષ્ઠ ૬૪.

આ લેખમાં ઉત્સાહી લેખકે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના ઈતિહાસનું રૂબરૂનું કરાર્યુ છે અને પછી તેના મુખ્ય દોષ ઉપર સખત અને સખત દીક્ષ કરી છે બંને સંસ્થાઓમાં પ્રત્યક્ષ તત્વ વધક નેઈએ, તેને વધારે પૈસા અને સત્તાઓ આપવી જોઈએ અને મ્યુનિસિપલ કમીશનરોના તાલમાંથી મોગી મ્યુનિસિપાલીટીને મુક્ત કરવી જોઈએ એ આ લખુ વેખને સાર છે તે ધ્યાનથી વાચવા સર્વેને વિનંતિ છે

આધુનિક કેળવણી. (૨૧ લાઇ હીરજી ટોપણ રમારક નિબંધમાળા નં. ૩) લેખક રા. કાનજી હરગોવિંદ ભટ્ટ, કિંમત ૪ આના, પૃષ્ઠ ૬૧.

સરસ્વતમા પ્રાચીન કેળવણીની પદ્ધતિનું વર્ણન આપીને લેખકે આધુનિક કેળવણીનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યો છે તેમજ તેની સુખીઓ અને ખામીઓનું વિચારપૂર્વક નિરૂપણ કર્યું છે અને તેના સુધારા માટે કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. અતમા સ્ત્રી કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી વગેરે વટલાક ખાસ વિષયો ઉપર ટૂંક વિવેચન કર્યું છે. બહાર સવાલોના અભ્યાસની જે સરસ્વત આવા લઘુ પુસ્તકોમાં કરવામાં આવે છે તે ધણી આદરણીય છે.

સ્ત્રીઓના સમય અને સાધનનો સહુપયોગ. (ભગિની સમાજ પત્રિકામાળા નં. ૧૭) લેખક રા. પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈ, કિંમત ૧ આનો, પૃષ્ઠ ૧૬.

રા. દેસાઈ ધણીજી / સરસ ગૈરીમાં એ પ્રશ્ન ચર્ચા છે કે પુરુષોના પ્રમાણમાં ઓછી સ્ત્રીઓ સમાજ-સેવામાં કેમ ભાગ લે છે? કેળવણી રીતે તેનું કારણ સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન જ છે અને તે દૂર કરવા નોંખા નામકામાં શિક્ષણ વર્ગી—પુસ્તકાલયો વગેરે સ્થાપવા, અને કન્યાગાઓની શિક્ષિકાઓની આ કાર્યમાં મદદ લેવા લેખકે સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને વિનંતિ કરે છે.

સ્ત્રીઓ અને બહારજીવન. (ભગિની સમાજ પત્રિકામાળા નં. ૧૬) લેખક રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ બી. એ., એલએલ. બી., કિંમત ૧ આનો, પૃષ્ઠ ૨૨.

સરસ્વતમાં સ્ત્રી કેળવણીના ઘોડા આઠકા ઠાપીને લેખક જણાવે છે કે હાલ કોલેજોમાં અને હાઈ સ્કૂલોમાં જપજપ કન્યાઓ ભણે છે અને તેઓ અભ્યાસવૃત્તિ રાખે તો ફેગસેવા કરી શકે. બહાર સેવા માટે સ્ત્રીઓને સમય નથી એ દલીલનો અસરકારક સ્ત્રીઓ લેખક આપે છે અને કેટલાક સામાજિક નીતરીવળોમાં સુધારા કરીને વધારે વખત મેળવવા તેમને રૂચવે છે. પણ સ્ત્રીઓને અનુકૂળ બહાર જીવનના કેટલાક માર્ગ લેખક દર્શાવે છે—પ્રાણવા તરીકે અનાયાસથી અને બાળાશ્રમીની જેખરેખ, મોટા મહેરમાં બાળકોની સ્થિતિમાં સુધારો, સ્ત્રી કેળવણી વિષે પ્રજામતની ભવૃતિ વગેરે આ લેખના બીજા વિભાગમાં હિન્દના રાજ્યના ધારણુ સરખ—સ્ત્રીઓથી સમભવ એવું—વર્ણન લેખકે આપ્યું છે એ હાલના સમયમાં સ્ત્રીઓને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે.

શુભરાતી પ્રાયમરી ટીચર્સ ફંડનો વાર્ષિક રીપોર્ટ. (૧૯૧૫-૧૬) પૃષ્ઠ ૧૦.

આ રીપોર્ટની તેમજ આફંડના ઉદ્દેશ અને નિયમોની નકલ અમને મળી છે. આ ફંડનો ઉદ્દેશ “શુભરાતી શુનિરિસાવાઈની શુભરાતી શાળાના શિક્ષકો (વગેરે) જેઓ આ ફંડમાં દાખલ થાય તેમની હયાતીમાં માંદગી અગત બીજે કોઈ જરૂરીઆતને પ્રસંગે તેમને પોતાને અને તેમની હયાતી બાદ તેમનાં શિક્ષકોને મદદ રૂપ થાનો” છે. આમાં સંભાસદ થતા શિક્ષકો પોતાને દર મામે મળતા પગાર વગેરે આથી દર રૂપીએ ત્રણ માઈ અથવા કદ વધારે આપે છે અને તેમની હયાતી બાદ તેમના વારસને કે તેઓ રીટાયર થાય ત્યારે તેમને, તેમના નામમાં ત્યાં સુધી જમાં થયેલી બાવી રકમ અને છેલ્લા વર્ષના કુલ ફંડના વ્યાજની ફાળે આરતી રકમ મળી મારશે. પહેલા વર્ષમાં સંભાસદો ૩૧ થી વધીને ૬૮ થયા છે એ આ સંસ્થાની ઉપયોગિતા અચૂક રીતે દર્શાવે છે. અમે તેને અંતઃકરણપૂર્વક ફોંદાઈ ઈચ્છીએ છીએ.

નાંધ.

સ્વરાજ્ય અને સ્વરક્ષણ.

સર્વે જમાનામાં જે પ્રજાઓએ કોઈ પણ પ્રકારનું સ્વરાજ્ય લોગવ્યું છે તેમણે સ્વરક્ષણ કરવાની શક્તિ પણ કેળવી છે અને આ ઘણું જ સ્વાભાવિક છે. ધીજા દેશોના ધસારા સામે પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ સર્વે રાજ્ય સંસ્થાઓનો મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ છે અને તેથી જે પ્રજા પરરાજ્યસત્તાને અધીન ન હોઈ અણીને સમયે તેના રક્ષણ ઉપર આધાર રાખતી નથી તેને તો પોતાના રક્ષણ માટે વીર મહાનીના ગુણ અને આયુધ વાપરવાની શક્તિ શહેરીઓમાં ખીલવવી પડે છે તેમ તરત ઉપયોગી થાય એવી લશ્કરી વ્યવસ્થા પણ રાખવી પડે છે. આથી ઉલટું પોતાના કુટુંબ અને માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવાને જેઓ અશક્ત હોય છે તેઓ સ્વતંત્ર રાજકીય અસ્તિત્વ સ્વાભાવિક રીતે લાંબા વખત સુધી ટકાવી શકતા નથી અને કોઈ પ્રબળ રાજકીય સત્તાના ચક્રમા આવતાં તેમા લય પામે છે—તેને પરાધીન થાય છે આમ સ્વરક્ષણ એ સ્વરાજ્યનો અચળ અને આવશ્યક આધાર છે,—સ્વરાજ્ય એ સ્વરક્ષણની શક્તિનું એક મૂર્ત સ્વરૂપ છે.

આ સિદ્ધાંત રાજ્યવ્યવસ્થાના જેટલો ઘણો જીનો છે એમ જેટલો જીનો છે તેટલો જ નવો છે દરેક સ્વતંત્ર રાજ્યે યુદ્ધ માટે થોડું ઘણું સ્થાયી લશ્કર હમેશાં રાખ્યું છે; પરંતુ છેવટે દેશના રક્ષણ માટે તેના ઉપર જ આધાર રાખવામા આવ્યો નથી. પૂર્વમાં તેમ જ પશ્ચિમમાં, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન કાળમા જ્યારે જ્યારે વિગ્રહો લાંબાયા છે અને સ્થાન લશ્કર સહજમા ખપી જવાનો સંભવ જણાયો છે ત્યારે ત્યારે રાજ્યના દરેક સશક્ત રહીશે હાથમા તલવાર લઈ અને ખાંધ ઉપર ખંધુક મૂકી દેશના રક્ષણ માટે સજ્જ થવાનો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે; અને યુદ્ધને પ્રસંગે તેઓ આ દારૂજી કાર્ય માટે તૈયાર થઈ શકે તે માટે શસ્ત્રો વાપરવાની, દૃશ્ય યુદ્ધો રમવાની, શિકાર કરવાની વગેરે વિવિધ પ્રકારની છુટ તેમને આપવામાં આવ્યા છે. વેદના વારામાં અનાયો સ્વામી કંઈ પણ લેદ શિવાય ધધા આયો લહડતા હતા તેના પુરાવા છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ વખતે પણ બન્ને પક્ષના સર્વે અનુયાયીઓ અને ધધા યાદવો લહડયા હતા—ને વખતે તો હાલની વધની મર્યાદાઓ પણ લાગ્યે જ પાળવામાં આવતી હતી. રોમ અને ગ્રીસના ઇતિહાસમા મહાયુદ્ધને પ્રસંગે ધધા શહેરીઓ રણક્ષેત્રમાં ઉતરી પડતા જોવામા આવે છે. છેલ્લાં બે હજાર વર્ષના અવનતિના કાળમાં પણ હિન્દમાં આ શિસ્તો લગભગ સર્વત્ર સચવાયો હતો અને પોતાના રાજગઢ શત્રુના હાથમાં જતા પહેલાં દરેકે દરેક રજપૂત કેસરીઆ કરી રણજંગમાં ઉતરતો હતો એ તો બહુતું છે. હાલના સુધરેલા જમાનામા પણ હરીકાંધ, વિરોધ અને વિગ્રહની વૃત્તિઓ નાશ પામેલી ન હોવાથી આ જ સિદ્ધાન્ત વધારે વ્યવસ્થિત રીતે—જુદા જુદા દેશમાં કંઈક જુદી જુદી રીતે અનુસરવામાં આવે છે. ધધા દેશમાં થોડું ઘણું સ્થાયી લશ્કર રાખવામાં આવે છે, પણ અણીને

સમયે લશ્કરમાં હલકવાનો ધર્મ દરેક સશક્ત પુરુષને શિરે રહે છે. જર્મની, ફ્રાન્સ, વગેરે દેશમાં લશ્કરી, શિક્ષણ અને જરૂર પડે ત્યારે લશ્કરી નોકરી દરેક યોગ્ય માણસ માટે ફરજિયાત છે. ઇંગ્લંડ સરંચાનો વગેરે દેશોમાં સ્વયં સૈનિકો તરીકે શહેરીઓ લશ્કરી તાલીમ લે છે પણ હાલના વિશ્વહિંદસાંચુ છે તે પ્રમાણે તેવા દેશોમાં ઠટાકરીને સમયે લશ્કરી સેવા પ્રક્રિયા અમુક અથવા બધા વર્ગો માટે ફરજિયાત કરવામાં સરકાર અને જનસમાજ એકમત થાય છે. આમ બધી સ્વતંત્ર પ્રજાઓ સ્થાયી લશ્કર કરતાં પણ શહેરીઓની ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી ઉપર કે સ્વેચ્છા સૈનિકોના (Volunteers) દળ ઉપર સ્વરક્ષણ માટે ઝંખમે છે.

હિન્દમાં ઇંગ્રિજ રાજ્યની શરૂઆત થઈ ત્યાર પછી તરત પ્રજાનાં શસ્ત્ર લઈ લેવામાં આવ્યાં ન હતા—જેકે દેશના રક્ષણ માટે શહેરીઓનું દળ ઉત્પન્ન કરવાને કંઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ન હતો. આથી લોકોમાં કંઈક લડાયક બુદ્ધિ અને યુદ્ધનાં કંઈક સ્વપ્ન રહ્યાં જેથી જરૂર પડે તો થોડી તાલીમ આપીને એક જંગી લશ્કર પ્રજામાંથી ઉભું કરી શકાય પણ ૧૮૫૭ના બળવા પછી તે સરકારે પહેલાના કરતાં પણ વધારે તીક્ષ્ણ અવિદ્યાસની પદ્ધતિ સ્વીકારી—તે એટલે સુધી કે સમગ્ર પ્રજાનું શસ્ત્રહરણ કરવામાં આવ્યું એટલું જ નહિ પણ ૧ ઇંગ્રિજે ૨ હિન્દી સીપાઈઓ—અને વધારે નહિ—રાખવાનો નિયમ કરવામાં આવ્યો અને આથી લશ્કરની જે નવી વ્યવસ્થા થઈ તે પહેલાના કરતાં વધારે ખર્ચાળ થઈ એક પાસે સ્થાઈ લશ્કરમાં વળતો વખત વધારા કરવામાં આવ્યા ત્યારે બીજી પાસે સ્વેચ્છાસૈનિકોના સંઘ ધમાં આશરે ૩૦ વર્ષ ઉપર જે કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો તેની રૂએ (૧) યૂરોપીયન અથવા યૂરોપીયન કોમના પુરૂષો અથવા (૨) પરદેશી છતાં નોંધણીથી થયેલા આ દેશના વતનીઓ જ તેનો લાભ લઈ શકતા. આમાં શુદ્ધ હિન્દવાસીઓને સ્વેચ્છા સૈનિક થતા અટકાવવાનો ઇરાદો સ્પષ્ટ હતો, અને તે અત્યાર સુધી કાયમ રહ્યો.

હિન્દ રક્ષક સૈન્યનો કાયદો (Defence of India Force Act.)

પરિણામે વિશ્વહિંદ શરૂ થયો ત્યારથી હિન્દના પ્રતિનિધિઓએ અને મંડળોએ એકે અવાજે માગણી કરી છે કે આ આણીને સમયે તો હિન્દનું અને સામાન્યનું રક્ષણ કરવામાં ભાગ લેવાની તક હિન્દીવાનોને આપો. આ માગણી કરતાં આપણે ઘાટો ખેંચી ગયો અને યુદ્ધનું જરૂર પણ ક્રમે ક્રમે વાધુનું ત્યારે છેવટે ગયા માસની શરૂઆતમાં જ નામદાર વાહસરોયે જાહેર કર્યું કે હિન્દમાં લશ્કરી નોકરી માટે એક દળ ઉત્પન્ન કરવામાં આવનાર છે અને તેમાં હાબલ થવાની બધા યૂરોપીયનોને ફરજ પડશે તથા હિન્દીવાનો તેમાં સ્વેચ્છાથી હાબલ થઈ શકશે. આ વચનને કેવો ઉત્સાહભર્યો આવકાર હિન્દના બધા ભાગમાં આપવામાં આવ્યો છે તેનો ખ્યાલ તો ગયા માસની શરૂઆતથી આ વિષે બધાં વર્તમાનપત્રોના લખણ અને સ્થલે સ્થલે લશ્કરમાં જોડાવા યુવાનોને સંબોધવા મળેલી સલાઓના વૃત્તાંત જોવાથી જ મળી શકે.

ગયા માસની ૨૧ મી તારીખે સેનાધિપતિ સર આર્ચર મનરોએ જે કાયદો પારાસ્રમાં રજૂ કર્યો હતો અને જે ડેટલાક ફેરફાર સાથે ૨૮મી તારીખે સર્વો-

સુમતે પસાર થયો હતો તે તરફ હવે આપણે વળીશું. તેના મુખ્ય બે વિભાગ પાડી શકાય. (૧) યુરોપીઅન બ્રિટિશ રહીશો સંબંધી અને (૨) હિંદીઓ સંબંધી.

પ્રથમ બ્રિટિશ રહીશો વિષે આ વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસની પહેલી તારીખે જેઓ યુરોપીઅન બ્રીટીશ રહીશ તરીકે ગણાતા હોય અથવા જેઓ પછીથી તે પદવી પ્રાપ્ત કરે તેમાથી ૧૬ અને ૫૦ વર્ષની વચ્ચેની વયના સર્વે પુરૂષો માટે (આ કાયદા પ્રમાણે જેમને અપવાદરૂપ ગણવામાં આવે તેમના શિવાય) લશ્કરી નોકરી ફરજિયાત કરવામાં આવી છે. આ સર્વના મુખ્ય બે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) જેમને સ્થાનિક નોકરી (Local service) કરવાની હોય તેઓ અને (૨) જેમને આખા હિન્દમાં કોઈ પણ ભાગમાં નોકરી (Active service) કરવાની ફરજ પડે તેઓ પહેલા વર્ગના પુરૂષોના બે પ્રકાર છે. (૪) ૧૬ થી ૧૮ વર્ષની વયના યુવાનોને લશ્કરી કબાયત કરાવવામાં જ આવશે—તે શિવાય બીજી નોકરી તેમની પાસે લેવામાં આવશે નહિ (ખ) ૪૧ થી ૫૦ વર્ષની વયના પુરૂષો પાસેથી અસુક સ્થાનમાં જ લશ્કરી નોકરી લેવામાં આવશે. બાકી, ૧૮ થી ૪૧ વર્ષની વયના પુરૂષોને હિન્દના કોઈ પણ ભાગમાં નોકરી કરવાની ફરજ પડશે.

૧૮ કલમના આ કાયદામાં હિન્દીઓ વિષે એક જ કલમ (૧૨) છે અને તે આ પ્રમાણે છે “યુરોપીઅન બ્રિટિશ રહીશો ન હોય એવા જે પુરૂષો નિયત શરતો પ્રમાણે (લશ્કરી નોકરી માટે) લાયક હશે અને જેઓ આ કાયદાની શરૂઆતથી છ માસમાં સામાન્ય લશ્કરી નોકરી માટે પોતાનું નામ નોંધાવશે તેમને ઇન્ડિઅન ડીફેન્સ ફોર્સમાં દાખલ કરવા માટે, અસુક સ્થળમાં ગવર્નર-જનરલ ઇન-કાઉન્સિલ ગેઝેટ ઓફ ઇન્ડિયામાં જાહેરાત આપીને ટુકડીઓ (corps or unit) ઉભી કરી શકશે.” આ કલમ ધ્યાનથી સમજવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો, યુરોપીઅનોની માફક આપણે હાલ તરત જ નામ નોંધાવી શકીએ એમ નથી. જો અને જ્યારે આ કાયદો સરકારી ગેઝેટમાં જાહેરાતથી આપણા પ્રાંતને લાગુ પાડવામાં આવે તો અને ત્યારે જ આપણે કંઈ પણ પગલા ભરી શકીએ બીજું સ્પષ્ટ રીતે—જે પ્રાંતમાંથી સામાન્ય લશ્કરને માટે સીપાઈઓ લેવામાં આવે છે તેને બાદ કરીએ તો પણ—આ કાયદો હિન્દના કેટલા ભાગને લાગુ પાડે એ સરકારની મુસદ્દા ઉપર રહે છે. ત્રીજું કાયદાની શરૂઆત થાય ત્યારથી છ માસ સુધીમાં જ, હિન્દીઓ પોતાના નામ નોંધાવી શકશે એવું આ સૈન્યમાં જોડાતા હિન્દીવાનો પાસે હિન્દના કોઈ પણ ભાગમાં નોકરી લેવામાં આવશે. ૧૬ થી ૧૮ વર્ષની અથવા ૪૧ થી ૫૦ ની વયના હિન્દીવાનોને આ દળમાં દાખલ નહિ કરવાના હોવાથી તેને માટે સ્થાનિક નોકરીની યોજના કરવામાં આવી નથી. ૧૮ થી ૪૧ વર્ષની વયના જ હિન્દીઓ સ્વેચ્છા સૈનિક થઈ શકશે—અને નામદાર સેનાધિપતિએ જણાવ્યું છે કે ઘણુંકરીને ૧૮ થી ૩૧ વર્ષની વયના હિન્દીવાનોને જ પહેલા લેવામાં આવશે.

આ કાયદો ૨૯ કરતાં સર આદર્શ મનરાએ બે અગત્યની જાણનો જણાવી હતી તેનો ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ. પ્રથમ આ કાયદાનો હેતુ સમજાવતા તેમણે જણાવ્યું

હતું કે આ વસંતઋતુ ઉઘડતાં શત્રુનો ઘણો સખત ધસારો ગધા રણક્ષેત્ર ઉપર ઘશે એમ માનીને અને તેટલું સ્થાયી લશ્કર હિન્દીમાંથી રવાના કરવાનું હિન્દી સરકારે ઠણૂલ કર્યું છે પરિણામે હિન્દના રક્ષણ માટે નવું દળ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર પડી છે, અને તેમાં બ્રિટિશ અને હિન્દી સેનિકોનું હમેશનું પ્રમાણ રાખવાનું પણ નક્કી થયું છે. હવે, ઇંગ્લેન્ડ માટે લશ્કરી નોકરી ફરજિયાત કરવાથી જ તેઓ સારી સંખ્યામાં મળી શકે એમ બલ્ગેરિને જ તેમને માટે ખાસ કલમો ઘડવામાં આવી છે. બીજી પાસ હિન્દીવાનોની સંખ્યા ઘણી જ મોટી છે એટલે તેમનામાંથી સ્વેચ્છા સેનિકોની સારી સંખ્યા મળી શકશે એમ ધાર્યું છે. બીજી વાત લશ્કરી નોકરીના પ્રકાર વિષે છે આખા હિન્દમાં નોકરી કરે એવા જે ઇંગ્લેન્ડની અને હિન્દીઓની ટુકડીઓ હશે તેમાંના મોટા ભાગને (Active Companies) પોતાના જ જીલ્લાઓમાં કવાયત અને કામ આપવામાં આવશે; અને પ્રમાણમાં થોડા ભાગને (Service Companies) નિયમિત લશ્કર (regulars) તરીકે દેશનાં જુદાં જુદાં સ્થળોના રક્ષણ માટે મૂકવામાં આવશે. બીજા પ્રકારની નોકરી કરતાં તો દરેક સ્વેચ્છાસેનિકને પોતાનો સામાન્ય ધંધો છોડી દેવો પડે માટે જુદી જુદી ટુકડીઓને અથવા ટુકડીઓના ભાગને તે કામ ઉપર વારાફરતી મૂકવામાં આવશે, જેથી સામાન્ય ધંધા વેપારમાં ઓછામાં ઓછી અડચણ થાય. સર આર્થર્સ મનરોએ વધારામાં જણાવ્યું હતું કે આ વાત ઇંગ્લેન્ડ તેમજ હિન્દી ટુકડીઓને લાગુ પડશે. આમ છતાં જે હિન્દીવાનોને આ દળમાં જોડાવું હશે તેમણે તો થોડા વખત માટે પોતાનો ધંધો છોડવાને તૈયાર રહેવું જ પડશે, કારણ કે અમુક જુદા સ્થળે જ લશ્કરી કવાયત આપી શકાશે અને દેશના બીજા કોઈ ભાગમાં પણ ક્યારે મોકલવામાં આવે એ કેવળ અનિશ્ચિત જ રહેશે.

જાતીય લેદ.

વહી ધારાસભામાં આ કાયદાનો સત્કાર કરતાં આપણા પ્રતિનિધિઓએ જે એક ફરીયાદ વધારેમાં વધારે જોરથી કરી હોય તો તે જાતીય લેદની હતી અત્યારે સ્થાયી લશ્કરમાં ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દી સીપઇઓના પગાર, પ્રમોશન વગેરેમાં ઘણું જ અંતર છે અને તે તો આ નવા દળમાં દૂર કરવું જોઈએ એવી ખાસ માગણી તેમણે ઘણી જ બ્યાજબી રીતે કરી હતી અત્યાર સુધીમાં અનેક નોકરીઓમાં અને અધિકારમાં સરકારે મીઠી અને આડકતરી રીતે ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દીવાનો વચ્ચે લેદ કર્યા છે અને પરિણામે જાતીય લેદની લાગણીઓ વાર વાર ઉછળે છે. આ સ્થિતિ રાજ્યની તેમ જ પ્રજાની દૃષ્ટિથી અતિશય હાનિકારક છે. કારણ કે તેમની પરસ્પર સમજ અને મમલાવમાં જ ભવિષ્યની ઉન્નતિનાં બીજ રહેલા છે. તો વ્યતિરે હાલને અણીને પ્રસંગે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવા ખાતરી કરીને ઉંચા વર્ગના હિન્દીઓને કહેણું મોકલવામાં આવ્યું છે તે વખતે તો ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દી સેનિકો વચ્ચે જરા પણ લેદ રાખવો ન જોઈએ આ વિષે સેનાધિપતિએ કંઈ કહ્યું નથી તેમ કાયદામાં પણ કંઈ નથી, પણ સન ૧૯૧૧ ના લશ્કરી કાયદા આ નવા સેન્યને લાગુ પડવાના હોવાથી એમ માનવામાં આવ્યું છે કે થોડો ઘણો લેદ તો જરૂર પાડવામાં આવશે.

માટે શુ આપણા દેશમાથી કોઈ પણ શરતે હુમેશાં સેંકડો પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને જવું જ પડશે? તે જ સરથાનોમા ખીજત હુંજરો ત્યાંના ગોરા કે કાળા મનુરોથી નથી શકે છે તો પછી હિન્દીઓને શુલામીખતથી ત્યાં શા માટે ખેંચી જવા જોઈએ? અલબત્ત ગોરાઓ કરતા હિન્દીઓને ઓછા પગાર આપવા પડે છે અને તેથી હિન્દીઓની મજૂરી કેટલાક ઉદ્યોગના માલીકોને માફક આવી છે પરંતુ તેમને આવો ગેર-વ્યાજખી નફો મળે માટે સેંકડો હિન્દીઓએ નીતિ અને આત્મમાનની લાગણીએ ખાલુએ મૂકી એક બે ખીજી જતની શુલામગીરી શા માટે કરવી જ જોઈએ?

આ પદ્ધતિ વિષે જે ઠરાવો ગયા માસ દરમ્યાન ઘણે સ્થળે પસાર કરવામાં આવ્યા છે તેમા તેને સામાન્ય શબ્દોમાં સ્વર નાખુદ કરવાનો નહિ પણ ૩૧ મી મે સુધીમાં તે રદ કરવાનો મુદ્દો સમાયેલો છે સરકારે જણાવ્યું છે કે હિન્દ અને સરથાનોના ખાતાની એક પરિષદ મે મહિનામાં લંડનમા મળવાની છે અને તેથી જ મેના છેલ્લા દિવસ સુધી સરકારને મહેતલ આપવામાં આવી છે. ત્રીયુત ગાંધીએ અનેક સ્થલે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે હવે આપણે ૩૧ મી મેના દિવસ ઉપર આપણી નજર નિરંતર રાખીશુ, જો તે પહેલા ગીરમીટની પદ્ધતિ નાખુદ થશે તો આપણે બ્રિટીશ જાન્યનીતિને અભિનંદન આપોશુ. પણ જો તેમ ન થાય તો સર્વે સાચા હિન્દીવાનોએ વધારે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને ગીરમીટથી પરદેશ જતા અટકાવવાના હેતુથી હુખ સહન કરવાને-જરૂર પડે તો પ્રાણુપાણુ કરવાને તૈયાર થવું પડશે.

આ મંબંધમા ખીજી બે સૂચનાઓ વરવાર કરવામાં આવી છે. પ્રથમ તો ૩૧ મી મે સુધીમા ફક્ત પરણેલાં સ્ત્રીપુરૂષોને જ સાથે મોકલવાવા જેથી અનીતિ વધવાનો સંભવ ન રહે. ખીજી, જે સંમેલન મે માસમા લંડનમા મળવાનું છે તેમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે કેટલાક હિન્દીવાનોને નીમવા જોઈએ અને તે સંમેલનની સૂચનાઓનો અમલ થાય તે પહેલા જાહેર પ્રજાના અભિપ્રાય માટે તે પ્રકટ કરવી જોઈએ.

પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કે મરજિયાત?

ગયા માસની (ફેબ્રુઆરીની) તા. ૨૮ મીએ વાઈસરોયની ધારાસભામાં મદ્રાસના ના. બી. એન. શર્માએ નીચે પ્રમાણે ઠરાવ રજુ કર્યો હતો: “ આ સભા ગર્વનર જનરલને સલામણુ કરે છે કે (અ) પ્રાથમિક કેળવણીનો હવે પછી થનારો તમામ ખર્ચ પ્રાતિક સરકારોને જાહેર હિંદુસ્થાનની સરકારે કરવો તથા (બ) પંદર વર્ષની મુદતમા આખા દેશમા પ્રાથમિક શિક્ષણ સાર્વાનિક, મફત અને ફરજિયાત થાય તેને માટે યોગના ઘડી કાઢવી અને હઠાઈ પુરી થયા પછી બનતી તાકીદે અમલમાં મૂકવી.” પોતાની દગખાસ્તના સમર્થનમા ના. શર્માએ કહ્યું કે ગ્યુનસિપાલીટીઓ નેમજ લોકલ બોર્ડોની નાણા સંબંધી સ્થિતિ એટલી તંગ હોય છે કે તેમને માથે પ્રાથમિક શિક્ષણની જે ફરજ નાખવામા આવી છે તે તેમનાથી પુરે-પૂરી જાગવી શકાય તેમ નથી-જાગવી શકાય નથી, અને જાગવી શકાશે પણ નહિ. છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમા જે વધારો થયો છે તેના આકાં

કરીને તેમણે ખતાવ્યું કે આ વધારો બીલકુલ સંતોષકારક નથી. સરકાર તરફથી સર શંકરન નાયર આ ઠરાવની સામા થયા હતા અને સામા થાય તેમાં નવાઈ પણ શું? સરકારે તો ૧૯૧૩ ના ઠરાવમાં ચોકખું જણાવી દીધું છે કે “હવે આ દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો સમય આંચો નથી.” ક્યારે આવશે અથવા ક્યારે આંચો જાણી શકાય તે કહેવાની તસ્દી લીધી નથી એક નમ્નો સો હકારને હણે. વેદાંતની નેતિનેતિની દલીલ કરવામાં આપણી સરકાર પ્રવીણ છે. પરંતુ સર શંકરનની દલીલોથી તો વધારે નિગશા અને દુઃખ થાય છે. દેશમાં લોકો તરફથી ફરજિયાત ધોરણ કરવા માટે જરૂર માગણી થઈ નથી અને કૌંચેસં તથા મુસ્લીમ લીગ તો એવી માગણી કરે તેમાં નવાઈ શું? બહુ થોડી જ મ્યુનિસિપાલીટીઓ તથા લોકલ બોર્ડોએ આ નિયમની માગણી કરી છે. મરહુમ મિં ગોખલેની ૧૯૧૧ ની માગણી કરતાં પણ આજની માગણી વધારે ગરમ છે, તે વખતે પૈસાની તાણ હતી તો હાલ તો તેથી પણ વધારે છે. પાંચ વર્ષમાં દેશની સ્થિતિમાં એવો શુદ્ધરફર થયો છે કે તે વખતની રાજનીતિ બદલવાને સરકારને જરૂર જણાય. આવી નિર્માલ્ય અને ધારાશાસ્ત્રીને અયોગ્ય એવી દલીલોથી શોચ થાય છે.

નામદાર ડા. સમુ (અલાહાબાદના) એ ઠરાવને ટેકો આપતાં કહ્યું કે શીતળા કઢાવવામાં ફરજિયાત ધોરણ દાખલ કરવાથી હલલક થાય છે છતાં પણ સરકાર તે તત્વની જરૂરીયાત સ્વીકારે છે. વળી ગરીબ ગામડાના લોકો પાસે સરકારી અમલદારો ફરજિયાત વેક કરાવે છે તેમાં ફરજિયાત તત્વ સરકારને માન્ય છે, અને લોકોના લાભની કેળવણીની જાળત તેમાં જ માન્ય નથી! તમામ આગળ વધેલા દેશોમાં આ તત્વનો ઉપયોગ કરવામાં આંચો છે અને તેથી જ નિરક્ષરતા નાબૂદ થઈ શકી છે. ના. ક્રોનિવાસ ગાસ્ત્રી (હિંદ સેવક સમાજના પ્રમુખે) કહ્યું કે સર શંકરનની ટીકા વિનાશક છે, ઘટનાત્મક નથી તે દિલગીરી ભરેલું છે જ્યારે મિં ગોખલેએ ૧૯૧૧ માં પોતાનું બીલ રજૂ કર્યું હતું ત્યારે સરકાર તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું કે પ્રાથમિક શિક્ષણ સાર્વત્રિક થાય તેની અમે વિરુદ્ધ નથી, પણ તેમ કરવાનો માર્ગ એ છે કે પ્રાથમિક સરકારેએ તેમ કરવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલીટીઓ તથા લોકલ બોર્ડોને ઠાવવાથી આપુની. અમે જ્યારે પ્રાથમિક સરકારની પાસે આ સંબંધમાં દરખાસ્તો લઈ ગયા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે આ તો વડી સરકારનું કામ છે, અમે તેમાં કાંઈ કરી શકીએ નહિ! તેથી અમે ફરીને વડી સરકાર પાસે આવ્યા છીએ. આમ બે ધરનો પડેલો ભૂખે મરે છે. પડેલુને ભૂખે રાખવાનો માર્ગ તો આ ઉત્તમ છે પણ સરકારને પોક્કરી પોક્કરીને કહેતા નથી ત્યાં સુધી સરકાર દાઢ દે નહિ. કેળવણી ખાતાના ના. શાસ્ત્રી કહ્યું કે ના. શાસ્ત્રી ધારે છે તેમ કેળવણી ખાતું હાથ જોડીને બેસી રહ્યું નથી. અમારું કામ રાજનીતિની રેખાઓ આંકવાનું છે, તે અમે કીધું છે, અને પ્રાથમિક સરકારને યોજનાઓ તૈયાર કરવાનું લખ્યું છે. લકાઈ પેહેલાના ત્રણ વર્ષોમાં દર વર્ષે ત્રણ લાખ નિશાળીઓનો વધારો થયો છે અને મિ. ગોખલેના આદર્શને પહોંચતાં તે હિસાબે બીજા ક્રમ ૨૩ વર્ષ લાગશે.

પંક્તિ મેદન મોહન માલવીયે જણાવ્યું કે આ સવાલમાં હિન્દુનું હિત સમાયું છે તેટલું બીજા કોઈ સવાલમાં નથી. જે સરકાર આ પ્રશ્નનું મહત્વ અને વિશાળતા ધ્યાનમાં લે તે પછી, પૈસા કયાથી લાવવા એ સવાલનો ફેર સહી આપોઆપ થશે. રૂશિયા જ્યારે જાપાનથી હાર્યું ત્યારે તેને રશીઆમાંથી મળી કે પ્રમુદ્રીય કેળવણીની અગત્ય લાગી માટેના સૈન્ય તથા યુદ્ધ સામગ્રી કરતાં આછી નથી. તે દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી સાર્વત્રિક કરવાને લગાઈ પછી તરત જ ઉપાયો યોજાયા તે પાછળ થતો અર્થ એવડો કરવામાં આવ્યો અને ૧૯૨૨ માં પૂર્ણ પછે સાર્વત્રિક થશે એમ આશા છે. આર્થિક હરીફાઈમાં હિન્દના કારીગરોને જાપાનના કારીગરો ઘણા પાછળ મૂકી દે છે, અને જાપાનીઓ મનહરણ સુશોભિત વસ્તુઓ બનાવી શકે છે તે જાપાનની સાર્વત્રિક કેળવણીને લીધે જ છે. આ સંબંધમાં હવે સરકારની આંખ ઉઘડી નથી, પણ જ્યારે ઉઘડશે ત્યારે તેની ખાત્રી થશે કે દેશરક્ષણના સૈન્ય તથા સામગ્રી પાછળ ખર્ચ કરવાની જરૂર છે તેટલી જ જરૂર પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખર્ચની છે. તેમણે ના. શર્માના ઠરાવમાં સુધારો કર્યો કે આ સવાલ એક કમિટીને સોંપવો અને તે પોતાનો રીપોર્ટ આવતા શિયાળામાં રજુ કરે. ઠરાવ અને સુધારો બંને ઉડી ગયા હતા-સરકાર પક્ષે ૩૪ મત પડ્યા હતા અને લોક પક્ષે ૨૧ હતા. મિ. ગોખલેના બીલ વખતે લોક પક્ષે ૨૧ પણ મત ન હતા અને આજે આપણે પક્ષ થોડો પણ સળંગ થયો છે એટલો દુઃખમાં દીલાસો છે. આ સવાલ સંબંધે જેટલી ચળવળ કરવામાં આવે તેટલી ઓછી જ છે. દરેક પ્રાતની ધારા-મર્મો પાસે પ્રમુદ્રીય સભામંદોએ ઠરાવો અને કાયદાના ખરડાઓ રજુ કરીને સરકારને ફીફે તોળા ઠરાવવાની જરૂર છે. ગયા ડીસેમ્બરમાં મુખ્યની ધારાસભામાં ના. વૈકુંઠલાઈ પટેલે આ સંબંધી એક ઠરાવ રજુ કર્યો હતો, પણ થોડાજ મત ફેરથી ઉડી ગયો હતો. તેઓ હવે પછી સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલ કાયદાઓમાં યોગ્ય વધારો સુધારો કરાવવાને કાયદાના ખરડા રજુ કરવાના છે, ત્યારે ચર્ચામાં રંગ જામશે અને પ્રજાપક્ષ વધારે સળંગ થશે એમ આશા રાખીશું. વાઈસરૉયની ધારાસભામાં તે સરકારી મલાસદોની ખડુમતિ છે જ તેથી ત્યાં કોઈ દિવસ કાયદાનો સંભવ નથી. પ્રાતિક ધારાસભાએ આ પ્રજા તરફથી ચુંટાયેલા તથા સરકારે નીમેલા હિંદી મલાસદો તમામ એકમત થાય તો સરકારને પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની ફરજ પાડી શકે, કારણ તે મલાસદોમાં પ્રમુદ્રીય સભાસદોની થોડી ખડુમતિ છે. પણ “વો દીન કહાસે, કે મીયા કે પાઉમે જીતીયા.”

નવજીવન

અને

સત્ય

એપ્રિલ ૧૯૧૭.

ગુજરાત ગાંડી છે ?	રા. પ્રિય વદ નટવરરાય મહેતા	૬૩૩
હિન્દના ઇતિહાસનો મહારો અર્થ.	રા. સેવક.	૬૪૨
સ્મરણદેશની સુદરી.	રા. નનશ્યામ.	૬૫૦
ગુજરાતી વેદો.	રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ.	૬૫૭
છાંપખાનાનો ૧૯૧૦ નો કાયદો	શંકરલાલ જી જેઠર.	૬૬૧
ગુજરાતનું જાહેર જીવન.	રા. ગુજરાતી, અને રા. ભરૂચી.	૬૬૮
નોંધ.	S. B., ર. વા., અ. વિ. ઠ	૬૭૬
રાત્રી (એક નાટક)	રા. રણજીતરામ વાવાલાઈ.	૬૮૭
પુસ્તક પરિચય.	રા. ર. વા	૬૮૨
રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકનું રણજીતરામિગમન.		૬૮૬

તંત્રી અને પ્રકાશક

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.

ગીરગામ—મુબાઇ.

પ્રાથમિક સંસ્કૃતિ ૩. ૨-૦-૦૭; પુટ્ટી નંબર આનાં ૩.

ગ્રામીય કેળવણી મંડળ (સુરત જિલ્લા.)

૧. શિક્ષકો ધાર્મિક ભાવનાથી પ્રેરાઈ કાર્ય કરનાર હોવા જોઈએ તો જ શિક્ષણનો જીવ્ય હેતુ સફળ થઈ શકે.

૨. નાના ગામડામાં વસનાર દરેક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીને માટે માધ્યમિક શિક્ષણ સુલભ બનવું જોઈએ.

૩. ધંધાઓના શિક્ષણની માધ્યમિક શાળાઓમાં વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

૪. શાળામાં અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીના વિચાર ઉદ્ધાર ન થાય અથવા તેના મનમાં લોકોએવાની ધાર્મિક ભાવના જાગૃત ન થાય તો શિક્ષણનું કાર્ય નિષ્ફળ જ ગણાય.

ઉપરના ચાર સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખી ગ્રામીય કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. એના કાર્યનો વિસ્તાર ગામડાના લોકોના ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે. જે ગામને પોતાના જગ્યાના શિક્ષણ અર્થે પૈસા ખર્ચવા ઇચ્છા હશે તે આ મંડળમાં જોડાઈ પોતાની ઇચ્છા મુજબ પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી છે સાધનો અને કાર્ય કરનાર મળશે તો પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને (જેમને ઇચ્છા હોય તેને) ખેતીનું શિક્ષણ આપવા વિચાર રાખ્યો છે મંડળ સારી ભાવનાવાળા સ્વયંસેવકને આ કાર્યમાં જોડાવા આમંત્રણ કરે છે. અને એવા શિક્ષકોનો લાભ લેવાને વિદ્યાર્થીઓને-ખાસ કરીને કુવારા વિદ્યાર્થીઓને-આશ્રય કરવામાં આવે છે. એક વધુ સ્વયંસેવક અને બાર ચોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ મળેથી શાળાને અંગે એક વિદ્યાર્થી-આશ્રમ ઉદ્ધારવામાં આવશે. જે આવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે આગળથી નામ મોકલાવવું.

મુખ્ય સ્થળ—અક્ષામા
તા જલાવોર
જરોન—વેડછા

} સેક્રેટરી—ગ્રામીય કેળવણી મંડળ.

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમાને બનાવેલો માલ “કર્ણીક એગ્રયુમીફાયર” રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા ગબશે તેને-અમારા નવા વરસના

કલેન્ડરો-પીકચરો-ખાઈ,

બ્લોટીંગ પેપર-વગેરે. મફત આપવામાં આવશે.

મોટી ખાટલીની કિં રૂ. ૧-૦-૦

નાની ખાટલીની કિં રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો—મેશર્સ કર્ણીક પ્રિન્ટર્સ.

ગિરગામ—મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય

એપ્રિલ ૧૯૧૭.

ગુજરાત ગાંડી છે ?

કવિ નમદે ગરવી ગુજરાતનું, કવિ દલપતરામે રવિયામણી ગુજરાતનું કવિ ખખરદારે શુભવંતી ગુજરાતનું ગીત ગાયું. કવિ 'સેહેની' એ ગાંડી ગુજરાતનું ગદ્ય લખ્યું. સર્વેનો આશય ગુજરાતી પ્રજાને જોમ આપવાનો છે. ખેડૂા ત્રણેયે શુભ દર્શન કરાવીને જોમ આપ્યું અને પ્રો. ખળવંતરાય ડાકોરે દોષ દેખાડીને એ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કવિ નર્મદનુ જીવનચરિત્ર વાચતા લાગશે કે હેના જીવનમા હેની કદર ગુજરાત જોમએ તેટલી ખૂબી શકી નહિ, હેનો નર્મકોષ છપાવવાને હેને અનેક વિટમ્બણાઓ વેઠવી પડી, પણ ગુજરાત ઉપરની હેની દૃઢ શ્રદ્ધા અચલ રહી. રા. ડાકોરને હેવી કાંઈ વિટમ્બણા વેઠવી પડી હોય તો ખખર નથી, છતાં પણ હેમની શ્રદ્ધા ગુજરાતની પ્રજા કરતાં સમયબળ ઉપર વધારે લાગે છે એઓ લખે છે "આપણા વિષે હિન્દનો સામાન્ય મત હાવો હલકો છે તો તહેમાં કેટલી વાસ્તવિકતા હશે, હેના કંઈ કારણ, હેનો શો ઉપાય એ વિષય મહારી જીદગી, મોટાં લાગે ગુજરાતની ખૂદા જતી હોવાથી મહાર મનમા લાંબી વખતથી કોઈને કોઈ રૂપમાં ધોળાયા કરે છે." આપણી ગુજરાતને માટે હિન્દનો સામાન્ય મત હલકો છે હેવી માન્યતા, હેમની જીદગી ગુજરાતની ખૂદા-એટલે ગુજરાતના ઝાંપારૂપ અજમેર કે પૂનામાં-જતી હોવાથી થઈ છે, આ માન્યતા વાસ્તવિક છે? અંગાળામાં, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં, પંજાબમાં, મધ્ય પ્રાંતોમાં કે મદ્રાસમાં આપણે માટે હાવો હલકો મત હોય એમ લાગતું નથી હું એક હેવી જગ્યામાં છું કે જ્યાં હિન્દુસ્તાનના દરેક લાગના કેળવાયલા મનુષ્યો સારા જગ્યામાં

છે, અને તેઓના સળાંધ ઉપરથી, તેઓના વિચાર ઉપરથી, તે દેશનાં વર્તમાનપત્રો ઉપરથી એમ માનવાને જરા પણ કારણ મળતું નથી કે એઓનો મત, જે પ્રજાએ રા. ઠાકોર કહે છે તેવા અમૂલ્ય રત્નો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેને માટે હલકો હોય. કેટલાક દક્ષિણીઓ આપણને નમાલા, મનાવી ગણે છે, પરંતુ હેને માટે ઐતિહાસિક કારણ છે. જીતનારી પ્રજા જીતાયદી પ્રજાને ચોતાના કરતાં હલકી ગણે છે અને એ પ્રજાનું ગૌરવ સ્કંધન શકતી નથી. ગાયકવાડે ગુજરાત દબાવ્યું અને આટલાં વર્ષ થયાં હજી પણ દક્ષિણીઓ ગુજરાતી પ્રજાના ગુણો બાણી શક્યા નથી અને જ્યાં સુધી હમે જીતનાર એ મિથ્યાલિમાન હેમના મગજમા રહેશે ત્યાં સુધી એઓ બાણી શકનાર નથી. હજી પેશ્વાઈ બુદ્ધિ પૂરા સો વર્ષ થયા નથી, હજી હમે હિન્દુસ્તાન ઉપર અમલ કરનાર એ વિચારો હેમના મગજમાં તાબ છે. મહારાષ્ટ્રમા પણ સુન્ન મતુષ્યો આપણે માટે હલકો મત ધરાવતા હોય એમ હમને લાગતું નથી. ગુજરાતી પ્રજા પ્રત્યે કેટલીક વખત દક્ષિણીઓ “બુલુ, નેલહું, મવાલ” હેવા તિરસ્કારયુક્ત શબ્દો વાપરે છે તે વિષે * મહારાષ્ટ્રીયાંસ દશાત એ નામના લેખમા રા. દામડે હેમના નતિજાઓને ઠપકો આપી શિખામણ આપે છે કે જ્યાં સુધી આ મિથ્યાલિમાન ગયું નથી ત્યાં સુધી ઉન્નતિ અશક્ય છે. રા. ઠાકોર પૂનામા રહે છે અને દક્ષિણીઓથી ઘેરાયલા હોવાને લીધે ગુજરાતને માટે હાવા હલકા હલકા શબ્દો વારંવાર કાને અથડાવાથી હેમની પણ એ માન્યતા થઈ ગઈ છે કે ગુજરાત ગાડી છે, અને એ માન્યતા હેવી તો દહ થઈ ગઈ છે કે દક્ષિણ જ નહિ પરંતુ હિન્દ સમસ્ત આપણને નમાલા ગણે છે એમ કહેવાને પોતે તૈયાર થઈ ગયા છે. ગુજરાતીઓનો મહોટામાં મહોટો ગુણ દીનતા છે, અને ‘ગાડી ગુજરાત, આગુસે લાત ચોર પીછુસે’ જાત’ એ કેહેવત આ ગુણની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ ગુણ રા. ઠાકોર દોષ રૂપે જીવે છે.

રા. ઠાકોરનાં સૂત્રો સત્ય છે પણ તેના પ્રયોગ દૂષિત છે. ‘નેતા, સાધન, અને પ્રજા ત્રણેના સુસંયોગ વગર નેતાઓનું નેતાપણું એળે જાય છે’ આ મહાન સૂત્ર દેશકાલથી અખંધિત છે. પરંતુ આપણા નેતાઓનું નેતાપણું એળે ગયું છે? અને ને કેટલાક કહેવાતા નેતાઓ સક્ષણ ન થયા હોય તો તે સાધન અને પ્રજાના પીડબળ વિના? એક મહાન રાજનીતિજ્ઞ કહે છે કે ‘The decisive sign of the elevation of a nation's life is to be sought among those who lead.’ નેતાનો આધાર પ્રજા કરતા પ્રજાનો આધાર નેતા ઉપર વધારે છે. નેતા શબ્દમાં જ પ્રજાનું પીડબળ મેળવનાર એ લાવ સ્પષ્ટ છે, માટે ને નેતાઓ નિષ્કળ નીચડે તો પ્રજાનો દોષ ઘણે થોડે અશે છે. તે ઉપરાંત એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જે પ્રજા નેતાઓની ગાડીઓ જેણે તેજ પ્રજા પીડબળ આપે છે એમ કહેવાય નહિ. આપણા ગુજરાતીઓમાં એ પ્રકારનો ધાધળીઓ સ્વભાવ જ બહુ થોડો છે.

રા. ઠાકોર માને છે કે આપણામાં આરંભાયેલી સંસ્થાઓ અને આચાર પ્રવાહોનો ઇતિહાસ ઘણો જ ખરાબ છે " કેટલાક આકાંક્ષે કે અકાવતી ભોંયમાં કે અણુભણે હાથે કરેલી વાવણીની માફક ઊભા જ નહિ; કેટલાક હારીને તણ દેવાયા; કેટલાક 'મરૂં મરૂં' થતાં જો નણ વર્ષે પાછા ઠંધક જીવતા દેખાય એ દશામાં છે. કેટલાક કાગળ ઉપર જીવતા છે કેટલાકનું તેજ ધીનત પ્રદેશનું નકલિયા જ છે; અને કોઈ કોઈ જીવતા છે અને પોતાનું કામ ચલાવ્યા કરે છે, તથાપિ પ્રજાના દૈવત અને આદર મેળવી શકતા નથી હોવી વિચિત્ર સ્થિતિમાં છે " જે સંસ્થાઓ પડી લાંગી અને જે હાલ મૃતપ્રાય અવસ્થામાં છે તે પૈકી હુમણે કેટલીકનાં નામ આપ્યાં હોત તો એ વિષે વિવેચન સુલભ થાત. દરેક સંસ્થા ચિરંજીવ રહેવી જોઈએ હોવા કાંઈ નિયમ નથી કેટલીક સંસ્થાઓ તત્કાલીન હોય છે જે પોતાનું કાર્ય કરી સમય બદલાતા ધીરે ધીરે લય પામે છે, કેટલીકમાં પ્રસંગાનુસાર ફેરફાર કરવામાં આવે છે અથવા હેમની જગ્યાએ વધારે ઉપ-યુક્ત સંસ્થાઓ નીકળવાથી તેઓ નિરૂપયોગી થઈ જાય છે, અને સમાજ તે તરફ બેઠકાર રહે છે. આ નિયમો ફેરફાર એ સમાજની પ્રગતિની નિશાની છે. કાળને પ્રતિ-કૂળ થઈ ગયેલી જૂની સંસ્થાઓ અને આચારપ્રવાહો ટકાવી રાખવામાં અર્થ અને બુદ્ધિનો વ્યય કરવો એ પ્રગતિની આડે આવવા જેવું છે આ દૃષ્ટિથી ગુજરાતની સંસ્થાઓનું અવલોકન થયું હોય તો સ્પષ્ટ માલુમ પડે કે ઉપયુક્ત સંસ્થાઓ ટકાવી રાખવામાં ગુજરાત હુમેશાં તત્પરજ છે પરંતુ રા. ઠાકોરને ગુજરાતમાં જે કાંઈ છે તે નિર્માત્ર લાગે છે. આપણે ત્યાં જે ખાનગી હાઈસ્કૂલો છે તે કમાણીને માટે, અને ધીરે ધીરે પ્રાન્તની ઉન્નતિને માટે છે એ ન્યાય, તર્કના નવીન મિદાન્તો વડે ઉપજાવી કાઢ્યાં છે ગુજરાત કોલેજ સરકારને આપી દેવી પડી હેમાં ગુજરાતની ગાડાઈ કે તેના કાર્યવાહ કેની કાર્યદક્ષતાની ઉણપ ? લાયકીવાળા ગુજરાતીઓ હિન્દ સેવક સમાજમાં જોડાયા છે. અરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીને સ્વયંસેવકો મળ્યા છે. છતાં પણ રા. ઠાકોરને ગંભીર શંકા રહે છે કે (સૂરત) કોલેજને માટે આત્મભોગ આપનાર માણસો મળી શકે કે કેમ ? અને કદાચ મળ્યા તો હેમની ખાતરી છે કે હુડી હુડીને જુદા પડવાનાજ મંસ્થા જોના કાર્યવાહકોમાં હુડવાડય એકલા ગુજરાતમાં જ થાય છે ? મતભેદ પડયે હુડવું એતો માનુષી સ્વભાવ જ છે. ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીમાંથી છૂટા પડી વખતનું રિલેક્ષનું નેણ પાનાનું રાજીનામું હેમને યાદ હશે જ. પૂનાની સાર્વજનિક સભામાં ફાટફૂટ પડી પરિણામે હેમાથી ડેક્કન સભા ઉદ્ભવી અને જન્મે લગભગ મૃતપ્રાય અવસ્થા ભોગવે છે. આટલા માટે કંઈ મહારાષ્ટ્રી પ્રજામાં અંધ શક્તિ નથી એમ કહેવાય નહિં. રા. ઠાકોરના મનથી સ્વયંસિદ્ધ છે કે ગુજરાત ગાંડી છે એટલે હેમને કહીયે કે અમદાવાદના સમસ્ત ગુજરાતી પૈસા ફંડમાંથી આઠ નિશાળો ચાલે છે તો તેઓ કહેશે કે પૈસા ફંડતો દક્ષિણનું નકલિયા છે. સુરતની સાર્વજનિક શાળાને માટે એઓ કદાચ એમ કહેશે કે એતો અયુક્ત વ્યક્તિના આત્મભોગથી જીવે છે. ગોંડલદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ જેવી નમુનેદાર સંસ્થા જે આશરે ચાલીશ વર્ષ થયાં ચાલે છે હેને માટે એમ કહેશે કે એતો શેઠ પંચા આપ્યા માટે. આમ દરેક વિજયી સંસ્થાનેમાટે કાંઈ પણ કારણ આપી શકાય. દુનિયાના

એકે ભાગમાં હેવી સંસ્થા તો લાગ્યે જ હશે કે જેને સર્વમાન્ય ટેકો હોય. જ્યાં આત્મભોગી લાયક નેતા છે ત્યાં સાધન અને પ્રગતિ સુસંયોગ થયેજ છે. પણ એ કબુલ કરવાને રા. કાકોર રાજી નથી. આપણી સંસ્થાઓની પરિસ્થિતિને લગતું હેમતું વાક્ય એક ઉપલક્ષ્યાને છાજે, વિચારશીલને નહિ. કદાચ એમ પ્રશ્ન થશે કે આપણે ત્યાં ફરગસન કોલેજ જેવી અથવા કર્વેના વિધવાશ્રમ જેવી સંસ્થા નથી. આ વાત સત્ય છે, પણ તે સાથે એ પણ વિચારવાનું છે કે અત્યાર સુધી આપણે હેવી સંસ્થાની જરૂર હતી? ફરગસન કોલેજનો મુખ્ય હેતુ દક્ષિણના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવાનો હતો, સરકારી કોલેજમાં ભણતર મોંઘું પડતું, અને તેથી દક્ષિણને હાવી સંસ્થાની ખાસ જરૂર હતી. ગુજરાતમાં, વડોદરામાં અને અમદાવાદમાં થોડી શી વાળી કોલેજ હતી, હેમાં જગ્યાની તગી નહોતી, તો પછી એ સ્થિતિમાં નવી કોલેજ ઉઘાડવાની જરૂર ખરી? હવે જરૂર પડી છે ત્યારે અળવળ શરૂ થઈ ગઈ છે અને ઉઘરશે જ. અને હેમાં ગુજરાતને ગાડી માનનારને જ વિશ્વાસ નથી વિધવાશ્રમનો પણ હેવોજ ઇતિહાસ છે. ગુજરાતની વિધવાઓની સ્થિતિ સારીતો નથીજ, પણ મહારાષ્ટ્રની વિધવાઓની સ્થિતિ વધારે ખરાબ છે. અને હજી પણ વનિતાવિશ્રામ અને સેવા-સદન જેવી સંસ્થાઓ જેટલે અંશે કેળવણી પ્રચારમાં સફળ નિવડી છે તેટલે અંશે વિધવાશ્રમો તરીકે નિવડી નથી અનેક દુકાળો પછી ગુજરાતમાં અનાથ બાળકોની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો અને તહેની સાથે અનાથાશ્રમોની સંખ્યા વધતી ગઈ છે, અને હેમની કારકિર્દી ઝળકતી છે. માત્ર આપણી કાર્યપદ્ધતિ શાંત છે જે કાર્યો થાય તોના બાથમાં કૂકવાની ટેવ નથી, અને જ્યાં સુધી એ ફૂલણુશી વેડા આપણામાં આવ્યા નથી ત્યાં સુધી આપણે આપણી પ્રગતિ વધારે સારી અને દૃઢ રીતે કરી શકીશું.

આપણા નેતાઓ જ જૂઓને, સધળા શાત! દાદાભાઈ નવરોજીનો ઉદ્દેશ માર્ગભ્રમ પ્રગતિનો હતો અને હાલની સમસ્ત હિન્દની પ્રગતિ હેમણે વાળેલા વિચાર પ્રવહ પ્રમાણે જ વહે છે હેમની પ્રવૃત્તિ જ વિલાગી નહોતી, હેમને મળેલું જ્ઞાન પણ નર્વહિન્દી છે. મહર્ષિ ગાંધી એક ખરેખરા ગુજરાતીજ છે; ગુજરાતને જેમ જુડી ધાધળ પમદ નથી તેમ હેમને પણ નથીજ. છતાં પણ એમતો નજ કહી શકાય કે હેમની કદર ગુજરાતમાં એટલી ઘટ છે ગુજરાતમાં એઓ મહારમાં મનાય છે. શું ઉદામ કે શું વિનીત ગમે તે પક્ષના મનુષ્યોને હેમના પ્રત્યે માન છે. છતાં પણ પોતાના મગજમાં ભસાયલી ધૂનને સત્ય માની, હેના પ્રતિપાદનાર્થે આમ સત્યનો અનાદર કરી ગુજરાતને માથે ગાડપણ માથે દ્રોહનું કલંક મૂકવું રા. કાકોર જેવા ઇતિહાસજ્ઞતાને યોગ્ય નથી. હેમને શું કરે તો ગુજરાતે હેમની કદર કરી કહેવાય? હેમના આશ્રમને ગુજરાતે વધાવી લીધો છે, ગુજરાતે હેમને પૂજ્ય સ્થાને સ્થાપ્યા છે. અર્જં છે કે ગુજરાતમાં આર્યસમાજના સ્થાપક દયાનંદ મસ્તકની અસર ઘણી ઘટ નથી; ઘણા સુસ અને સુશિક્ષિત મનુષ્યો આર્યસમાજ થયા નથી સ્વામીએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર ગુજરાતને ખદલે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન પસંદ કર્યું હેમાં ગુજરાતની ગાડાઈ કે સ્વામીજીનો અથવા સ્વામીજીના સિદ્ધાન્તોનો દોષ? એઓ ગુજરાત છોડી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ગયા, વિદ્યા

મ પાઠન કરી, તુલન સિદ્ધાન્તો બાંધી, હેનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચાર કરવાનો પ્રારંભ કરી, ગુજરાતમાં આવ્યા. ગુજરાતે હેમનું કહેવું માન્યું; પણ દક્ષિણમાં તો પૂનામાં હેમને હેવો આવકાર મળ્યો કે ત્યાં પાછા ફરવું પ્રશ્નું તો આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે દક્ષિણ કોઇની કદર કરી શકતું નથી? ગુજરાત ભકિતમાર્ગી છે અને શુદ્ધ અથવા મિશ્ર ભકિતમાર્ગ પ્રવર્તકો ગુજરાતમાં પૂખ્તયા છે. શ્રી સહજનદરવામી દરથી આવ્યા પરંતુ ગુજરાતે હેમનો આદર કર્યો, પ્રાર્થના સમાજ બાળામાંથી આવી પણ હેનો શુદ્ધ ભકિતમાર્ગ ગુજરાતે સ્વીકાર્યો છે. છતાં પણ હેને બેકદર કેમ કહી શકાય? કંવ નર્મદને હેના વખતમાં અનેક વિટમ્બણાઓ પડી, હેની જોઇએ ત્હેવી કદર થઇ નહિ, પણ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે સાહિત્ય અને સંસાર સુધારો એ બે હેવા કાર્ય હેનો છે કે હેમા કીર્તિ જલદી મળી શકે નહિ અને ખાસકાં પણ ખાત્રાં પડે ઘણું જીવન્ત દશામાં એ કીર્તિ લોગવવાતું બનતું જ નથી; પરંતુ નર્મદની કદર હજી પણ થઇ નથી એમ કહેવાય નહિ; હેનું ચાલક બળ હજી પણ ગુજરાતનાં સમાજ અને સાહિત્યને આગળ વધારે છે. ગુજરાતને કમનસીબે અંબાલાલનો બુદ્ધિપ્રભાવ પૂર્વાવસ્થામાં ન્યાયમંદિરમાં અને ઉત્તરાવસ્થામાં મિલો કડાડવામાં વપરાયો, છતાં હેમના બુદ્ધિપ્રભાવની કદર થવાથી જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખતુ માન લોગવવાતું હેમને મળ્યું. હેમની બુદ્ધિનો જે અંશ ગુજરાતની પ્રગતિની પ્રવૃત્તિમાં વપરાયો છે તેને માટે આટલે વર્ષે પણ ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદનું એક બંણીતું પત્ર હેમને મોકલે છે. અને લખે છે કે "The promoters of this fund (Samast Gujarat Pains Fund) learnt their first lessons in social service from Dewan Bahadur Ambalal, to whom the credit of originating free night schools for factory workmen is due." ગોવર્દનશાસ્ત્રના કદવના વૈલવને માટે ગુજરાતમાં બે મત લાગ્યે જ હશે, હેમની પુત્રણ જેવી નવલકથા સ્ક્રમ્બલ અણસ્ક્રમ્બલ સમજાવાયે છે સરસ્વતીયંત્રનું નામ નવજીતો સુશિક્ષિત મનુષ્ય ગુજરાતમાં લાગ્યેજ હશે. હેમની અસર ગુજરાતના સાહિત્ય ઉપર થઈ છે અને તે શી છે તેની સાહિત્યપ્રેમી ઠાકોરને માટે યુનરક્તિ કરવાની જરૂર નથી. ગોવર્દનશાઈ સમાજના નેતા નહોતા. હેમણે સાહિત્ય શિવાય બીજામાં મારું મારું નહોતું જે હેમને મળવાતું હતું તે તો મળ્યું જ છે. હેમની જે અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર થવાની તે થઈ છે છતાં પણ રા ઠાકોર શા ઉપરથી કહે છે કે "હેમનાથી મળવો જોઇ તો લાજ નથી ગુજરાતને મળ્યો કે નથી હિન્દને મળ્યો." હામાં વાકપટુતા વગર બીજું કાંઈ છે?

સાધનને માટે તો રા. ઠાકોર જ કહે છે કે "દેશમેવાના કાર્યોને માટે જે સાધનો જોઇએ તે ગુજરાતમાં નથી એમ પણ નથી. દક્ષિણને પોતાની સંસ્થાઓ અને ક્રિયાપ્રવાહોને માટે જે સાધનો જોઇએ છીએ તેનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતમાંથી જ મળતો આવેલો છે અને હજીએ મળતો જાય છે." ગુજરાતની ઉદારતા અને મનનુ રહેાટાપણ રા ઠાકોર આડકતરી રીતે કબૂત્યું છે તેથી

ગુજરાત હેમનું આભારી છે. પરંતુ તે સાથે હેમનો એમ ગર્ભિત આક્ષેપ છે કે ગુજરાત પોતાને માટે કાંઈ કરતી નથી. હામા સત્ય છે કે હેમ તે તપાસીએ. હમણાંજ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીને આજુબંદ જેવા ન્હાના ગામે રૂપીયા ત્રીસ હજારને આશરે, હાઇન્કુલ કાઢવાને સોંપ્યા તે જાણીતું છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને હસ્તક અનેક કેળવણી ફંડો, ગુજરાત માહિત્ય પરિષદ ભંડોળ, અનેક લાયબ્રેરીઓ, અનાથાશ્રમો, પાજરાપોળ્યો, અને વનિતાવિશ્રામને મળેલી મોટી મદદો વગેરે રીતે ગુજરાતીઓએ ગુજરાતને થોડું આપ્યું નથી, અને તે ઉપરાંત બીજાઓને ગુજરાતે જેટલું આપ્યું છે તેટલું બીજાએ ભાગ્યે જ આપ્યું હશે. ઠલકતા યુનીવર્સિટીની વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦૦) દસ હજારની પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ સ્કોલરશિપ એક ગુજરાતીની છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની ગરબડ વખતે ગુજરાતે સ્વાર્થત્યાગી મનુષ્યોનો અને ધનનો મોટો ભોગ આપ્યો છે. બંગાળામા બાકુરાના દુકાળ વખતે ગુજરાતે ફંડ ઉઘાડ્યું હતું. શું હામા ગુજરાતની દેશભક્તિ અને સ્વાર્થત્યાગ નથી? હાવી રીતે પૈસાની મદદ અન્ય પ્રાન્તને કરવી એ ઉત્તતિસાધક નથી? અને આપણે બીજા પ્રાન્તોને મદદ કરી શકીએ એમ નથી? આપણે કાંઈ “ધરનાં છોકરા ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો” એમ કરતા નથી, આપણે આપણી સંસ્થાઓને મદદ આપીએ છીએ અને અન્ય પ્રાન્તોને માટે પણ આપીએ છીએ ખરૂં છે કે “પ્રાન્ત પ્રાન્તની શક્તિ અને ઉત્તતિની ખીલવટ ઠારા જ અને તેની સાથે સાથેજ આખા હિન્દની ખીલવટ સંભવિત છે” પરંતુ તે સાથે આ સૂતના પ્રયોગ વખતે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આપણા દરેક પ્રાન્તની પ્રધાન શક્તિ કેટલાક સંયોગોને લીધે જુદી જુદી છે એટલે આખા હિન્દની ખીલવટ માટે અન્યોન્ય આશ્રય લેવોજ પડશે. આપણા ગુજરાતની શક્તિ ઔદ્યોગિક પ્રવાહમાં વહી છે. આખા હિન્દની ચાતુર્વર્ણમાં આપણે વૈશ્ય છીએ તો તે દિશામાં આપણી પ્રવૃત્તિ ખરાબર છે કે નહીં તે ખાસ જોવાનું છે. આપણું ધન આપણા અને અન્ય પ્રાન્તોની ઉત્તતિ માટે વપરાય છે તે ઉપરથી એમ કહી શકાય ખરૂં કે આપણે આપણી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં આગળ વધીએ છીએ ખરા; નહિ તો હાવી રીતે વાપરવાનું ધન ક્યાથી હોય? બીજી શક્તિઓ ન કેળવેલી એમ મહારૂં કહેવું નથી, પરંતુ આપણી પ્રધાન શક્તિને વધારે કેળવવાથી અને સંજોગોને અનુકુળ થાય હેવું કરવાથી વધારે ફાયદો થવાનો સંભવ છે. સાર્વભૌમ હિન્દી પ્રવૃત્તિઓને મુખ્ય ગણનારા, રા. કાકોર કહે છે તેમ આપણા પ્રાન્તમાં બીજા પ્રાન્તો કરતા વધારે દેશભક્તો હોય તો આપણા અંતિમ હેતુ—સાર્વભૌમ દેશાભિમાનની દિશામાં આપણે બીજા પ્રાન્તો કરતા વધારે આગળ વધેલા કહી શકાય ખરૂં, કારણ મહેં ઉપર ખતાબ્યું તેમ આપણા સાધનો આપણા પ્રાન્તને માટે વાપરવામાં રા. કાકોર ધારે છે એટલા બેદરકાર તો આપણે નથી જ.

ગુજરાતીઓમાં પ્રજાપણું નથી—આ એક બીજા આક્ષેપ આપણા ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ આક્ષેપ ઉપર વિચાર કરતા મહેલાં પ્રજાપણું એટલે શું તેનો વિચાર કરીએ. Vico (વિકો) પ્રજાપણાની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરે છે:—
“Natural society of men who by unity of territory, of origin,

of custom and of language are drawn into community of life”
મિલના મત પ્રમાણે ભાષા, ધર્મ, રીત્યરિવાજ, પ્રજાપણાને મક્કમપણું આપે છે
પણ તે ન હોય તો પ્રજાપણાને બાધ આવતો નથી. હાજલા તરીકે સ્વદેશરસને
એ દેશના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગની ભાષા અને ધર્મ બુદ્ધા છે. વળી આખો દેશ એક જ
જાતથી વસાયેલો નથી. છતાં પણ હેમનામા પ્રજાપણાની ભાવના મક્કમ છે.
અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડના રહેવાશીઓની ભાષા એક છે, છતાં પણ તેઓ એક
પ્રજાપણાથી જોડાયેલા નથી. મિલના મત* પ્રમાણે તો પ્રજાપણાનું મુખ્ય અંગ એ છે
પ્રજાપણાની શ્રદ્ધાથી જે પ્રજા એક રાજ્યછત્ર નીચે હોય તો જ જોડાઈ શકે.
ગુજરાતમાં દેશી રાજ્યો ઘણાં છે અને એ રાજ્યની પ્રજા તે બ્રિટિશ સલ્તનત
નીચેની પ્રજા સાથે જોડાઈ શકે નહિ અને હેમને બ્રિટિશ પ્રજાની રાજકીય ચળ-
વળમાં કંઈ સ્વાર્થ નથી. એઓની ચળવળ સ્વાભાવિક રીતેજ બુદ્ધી હોય ભાષાની
ઉત્પત્તિમાં અને સામાજિક ચળવળમાં બધા ગુજરાતીઓ એકજ છે ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં લાઈફ મેમ્બરો દરેક રાજ્યના માણસો છે સાહિત્ય
પરિષદમાં બધા સારો ભાગ લે છે. આજ સુધીની હેની બેઠકોમાં એક બેઠક વડોદરામાં
થઈ હતી. ગાયકવાડી, ઇડરિયા, કચ્છી વગેરે ગુજરાતી ખરા, પરંતુ અમુક હંફ સુધી જ.
મારવાડી ગુજરાતી ખરા ? હેમની ભાષા અને રીત્યરિવાજ આપણા કરતાં બુદ્ધા છે
અમ્મદાવાદી, સુરતી, ચરોતરી, વાણિયા, બ્રાહ્મણ આ ભેદ સ્થાન અને જ્ઞાતિ
પરતે છે, પણ તે પ્રજાપણાને બાધક હોય એમ હમને લાગતું નથી. જ્ઞાતિ ભેદ
બધા પ્રાંતોમાં છે અને હેની ખરાબ અસર તો આખું હિન્દ સહન કરે છે તો
ગુજરાતમાં જ એ ભેદ છે એ પ્રમાણથી ગુજરાતને ગાંડી કરાવવી એ ન્યાય નથી ?
દક્ષિણમાં દેશસ્થ, કોંકણસ્થ અને કરાડા, તેમજ પરણ, શેણવી અને મરાઠા,
કર્ણાટકમાં લિંગાયત અને બ્રાહ્મણ, બંગાળમાં પૂર્વબંગાળી, પશ્ચિમબંગાળી અને
હરીયા, બ્રાહ્મણ, કાયસ્થ અને વૈદ્ય, હાવા દરેક પ્રાંતના ભેદો ગુજરાત કરતે
ઉતરતા નથી. કર્ણાટક કોલેજ સ્થાપવાની હાલની હીલચાલમાં બ્રાહ્મણ અને
લિંગાયત વચ્ચેનો અઘડો વર્તમાનપત્રોના વાંચકને વિદિત હશે જ. મદ્રાસમાં
બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રોનો અઘડો તો એટલો સુપ્રસિદ્ધ છે કે તે વિષે અધિક લખવાની
જરૂર નથી. ત્યાંતો ખ્રિસ્તીઓમાં પણ બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર હેવા બે મ્હોટા ભેદ
છે. ગુજરાતમાં હાવા ભેદથી કેટલાક અજ મનુષ્યો વચ્ચે કદાચ વૈમનસ્થ હિપ્પન
થતું હશે પણ માર્વાજનિક કાર્યો-પછી તે રાજકીય હો અથવા સામાજિક-લેખમાં
હાવા ભેદભાવ બુદ્ધી જવાય છે. થોડા સમય પર અમદાવાદમાં ભરાયલી રાજકીય,
સામાજિક, અને કેળવણી પરિષદોમાં ગુજરાતના દરેક વર્ગે ભાગ લીધો હતો અને

* When the sentiment of nationality exists in any force there is a prima facie case for uniting all the members of the nationality under the same government.

સ્થાન અથવા જાતિભેદને લીધે હેમા ભાગ નહિ લેનારા અને મદદ નહિ કરનારા હુમારા સામાજિકતામાં આવ્યા નથી આપણી મંધ શક્તિ અને પ્રજાપણની હુયાતી છે એ બતાવવાને આ પરિષદો કરતાં વધારે પુરાવાની જરૂર છે ?

“દક્ષિણમાં વમતા ગુજરાતીઓ પ્રથમ દક્ષિણી અને પછી ગુજરાતી છે;”—રા. ઠાકોરના આ વિધાનને હશે મળતા આવતા નથી. લાખા કાળના દક્ષિણીઓના મંળાંધથી તહેમનામાં કેટલાકે દક્ષિણી આચારવિચાર પ્રવેશ પામ્યા હશે અને આસપાસના સંયોગોની અસર થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. પણ તહેમને પૂછશે કે તહેમે કોણ ? તો જવાબમાં “હમે ગુજરાતી” એમ કહેશે નહિ કે “દક્ષિણી” કે “દક્ષિણી ગુજરાતી.” તહેમના ઘરની ભાષા ગુજરાતીજ છે, તહેમના હિસાબના ચોપડા ગુજરાતીમાંજ લખાય છે, તહેમનાં જોડાઓનો ખેરવેશ પણ ગુજરાતીજ છે. તહેમનામાના ઘણાખરા લગ્ન વગેરે શુભ કાર્યો ગુજરાતમાંજ કરે છે. જગણી લોકો બિહારમાં આવી વસેલા ઘણા છે અને અને તેઓ તો પોતાનાં શુભ કાર્યો વગેરે બિહારમાં કરે છે અને જંગાળનું દર્શન કર્યા વગરજ જગણી કહેવડાવે છે. આથી ઉલટું મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતમાં જઈને વસેલા ગુજરાતીઓ ગુજરાતી રહ્યા છે ગુજરાત સાથે સળધ રાખે છે. લગભગ ત્રણસે વર્ષ ઉપર ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં વસેલા કેટલાક નાગર કુટુંબોનો ખેરવેશ અને ભાષા ગુજરાતીજ છે. હજી પણ તેઓ માહ્યમાહ્ય અથવા ગુજરાત સાથેજ સળધ રાખે છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે એઓને માન અને હેને માટે અભિમાન છે. આ ગુજરાતનું પોતાના બાળકો-પરદેશ ગયેલા બાળકોને માટે આકર્ષણ શક્તિ નહિં તો બીજું શું ? આ ગુજરાતીઓનો માતૃભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ નહિ નો બીજું શું ? આ હેમની સ્વભાષાનું અભિમાન નહિં તો બીજું શું ? હાવુ છતાં પણ ગુજરાત ગાડી ! —

વળી રા. ઠાકોર લખે છે કે “જંગાળમાં મુસલમાનો લાખો છે અને તહેમનો ગડોટો ભાગ ખેલા જગણી છે અને પછી મુસલમાન છે” આ વિષે વધુ કાંઈ નહિં લખતા હમે એટલુંજ કહીશું કે વસ્તુસ્થિતિ તેમ નથી રા. ઠાકોર જંગાળના નિકટ મળધમાં આવી સ્થાનુભવ મેળવે તો તહેમને માલૂમ પડશે કે ગુજરાતમાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે જે ભ્રાતૃભાવ છે તેટલો બીજા કોઈ પણ ભાગમાં જણાતો નથી. આ ભ્રાતૃભાવના એક તાબા દાખલાની નોંધ લઈશું. આર્યનૈતિક નાટક સમાજના હિન્દુ મેનેજર રા. અકુભાઈએ મુંબાઈની એક મુસલમાન સંસ્થાને મદદ કરવાને એક નાટક લખવી તેડું કુલ ઉત્પન્ન આશરે દશ હજાર રૂપિયા એ સંસ્થાને ભેટ આપ્યા. વળી પ્રજાપણનો આપણો ઉદ્દેશ સમગ્ર હિન્દની એક હિન્દી પ્રજા બને એ છે અને એ ઉદ્દેશ મિદ્ધ કરવામાં, ગુજરાતી, દક્ષિણી, જંગાળી, વગેરે ભેદભાવ ભૂલી જવાય હેવું વલણ સમગ્ર પ્રજાને આપણે એ આપણા નૈતાઓને મુખ્ય ધર્મ છે. અને ગુજરાત પોતાનું ધન સમગ્ર હિન્દની પ્રગતિ માટે વાપરી એ મહાન ધર્મ પાળવામાં પ્રથમ સ્થાને છે જ્યાં સુધી હાવા પ્રાન્તિક ભેદભાવ પ્રધાન રહેશે ત્યાં સુધી આપણું ક્ષેત્ર

અસાધ્ય રહેશે અને સ્વરાજ્યના હક માગવાને માટે આપણા પ્રયત્નો વ્યર્થ જશે. અને મિલના વિચાર* પ્રમાણે આપણે એ હકો મેળવવાને લાયક થયા નથી એમ કહેવાય.

આપણી શારીરિક યોગ્યતાના વિષયમાં રા. ઠાકોરે મારેલા ચાળકાની અસર ગુજરાત ઉપર થાય છે તે દરેક ગુજરાતી ઇચ્છશે જ. કર્વેના મહિલા વિશ્વવિદ્યાલયની હિન્દ ઉપર અને મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાત ઉપરની અસર ઉપર દર્શાવેલા રા. ઠાકોરના વિચારો, પાર્ટનગરને માટે કરેલી લાખી ચર્ચા અને કેળવણી ઉપરના અંગાણાલભાઈના વિચારોનું ટાંચણ મનન કરવા લાભક પણ અસ્થાને છે. પ્રધાન વિષય સાથે સંબંધ બહુ થોડો છે. આ લેખ સાચણ તરીકે જ સફળ છે.

પ્રગતિ કહો ને કહેવી એ વિષે હાલમાં કાંઈક વિચિત્ર પ્રકારના વિચારો જનસમાજમાં પ્રસરેલા છે. કોઈક ધાર્મિક વૃત્તિઓ કેળવવામાં જ પ્રગતિ માને છે, અને કોઈ માત્ર રાજકીય ઉદ્દાપોહમાં જ હિન્દી પ્રજાને ઘણો મોટો ભાગ ખીજ વર્ગનો છે, અને જે પ્રાંતમાં રાજકીય ચળવળ વધારે તે પ્રાંતની પ્રગતિ વધારે હોવો અભિપ્રાય બાંધે છે. રાજકીય ચળવળ એ પ્રગતિનું એક આવશ્યક અંગ ખરૂં પણ ખીજાં અંગો પણ તેટલા જ જરૂરનાં છે. આ કાળમાં તો એક દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ રાજકીય વિકાસના જેટલો જ મહત્વનો છે. એ વિકાસમાં આપણે કેટલા વધ્યા છીએ તેનો વિચાર કરીએ ત્યારે કોબાનું કારણ રહેતું નથી. બંગાળાએ સ્વદેશી ચળવળ શરૂ કરી પરંતુ સ્વદેશી માલના પ્રદર્શન સરીખો સ્વદેશી સ્ટોર્સ કાઢવાને તો ગુજરાતીઓ જ આગળ વધ્યા. અત્યારે મુંબાઈમાં સ્વદેશી ચીજો મેળવવાની જે સગવડ છે તે હિન્દના ખીજ કોઈ પણ ભાગમાં નથી. દક્ષિણી બ્રાહ્મણો પ્રસંગ આવ્યે ક્ષત્રિય થયા પણ વૈશ્ય થઇ શક્યા નથી. બંગાળીઓ બ્રાહ્મણ રહ્યા, હાલમાં ક્ષત્રિયનું શૈયું હેમનામાં આવવા માંડ્યું છે પરંતુ વૈશ્યનું હજી પણ હેમનામાં ક્યારે આવશે તે કહી શકાતું નથી. ગુજરાતમાં તો બ્રહ્મત્વ, ક્ષત્રિયત્વ અને વૈશ્યત્વ જુદે જુદે પ્રસંગે, સમયાનુસાર, ખીટ્યું છે અને ખીલશે જ. હાલ વૈશ્ય થવાની જરૂર છે, રાજકીય ચળવળને પૈસાની મદદ જોઈએ જ અને તે વેપારના વિકાસ વિના શક્ય નથી.

કેળવણીના વિકાસમાં પણ આપણે કોઈ રીતે પછાત નથી. આપણા ગુજરાતના એક એ અગત્યનાં રાજ્યમાં ફરજિયાત અને મફત કેળવણી શરૂ થઈ છે. શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારની પુસ્તકશાળાઓ માત્ર હેમના રાજ્યમાં જ નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતની પ્રગતિમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પ્રમાણમાં, ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલા ગુજરાતીઓ પણ થોડા નથી. આપણી પ્રગતિ ઉપર પુસ્તક લખી શકાય એમ છે. પણ, દુઃખમાં, આપણે નિરાશ થવાનું નથી, અને હિન્દ સમસ્તને હમે ગાંડા છીએ એમ કહેવાની જરૂર નથી.

* One of the strongest hindrances to improvement after a rather advanced stage is an inveterate spirit of locality.

Mill's Representative Government,

હું કાંઈ એમ કહેવા નથી માગતો કે આપણે પૂર્ણ છીએ. વિશ્વમાં સંપૂર્ણ શું છે? પણ આપણે નિરાશ થવાનું કારણ તો નથી જ. આપણે હિન્દની ખીણ પ્રજાઓ કરતે ઉતરતા નથી, આપણે ગાંડા નથી. આપણે ધાંધળીઆ નથી અને તેથી જ હેવા સ્વભાવનાઓને આપણે ગાંડા લાગીએ. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણામાં એ ધાંધળીઓ સ્વભાવ આવ્યા નથી ત્યાં સુધી આપણે શાન્ત ચિત્તે, કળે કળે, કાંટાની વાડ વટાવી સૌન્દર્ય સ્થાનમાં પ્રવેશ કરીશું. ખીજાના ગુણ હેવા, ખીજા પ્રાતોના અનુભવોમાથી સાર ચઢણ કરવો; પરંતુ હેમના ગુણ સાથે દોષ ન આવે ત્હેમાં સાવધાન રહેવું ઉતાવળ કરીશું તો કપડાં કાંટામાં ભરાશે, શરીર ઉઝરડાશે અને લક્ષ્યસ્થાને પહોંચતા વાર લાગશે.

પ્રિય વદ નંદવરરાય મેહુતા.

હિન્દના ઇતિહાસનો મહારો અર્થ.

જ્યારે હિન્દના ઇતિહાસના પ્રથમ અંકનો પડદો ઉપડે છે ત્યારે આર્ય અનાર્ય વચ્ચે ચાલતો એક મહા ભયંકર વિગ્રહ આપણી નજરે પડે છે. આ વિગ્રહના પ્રથમ ભેસથી આર્યોમા અનાર્ય પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી થયેલી અને તેથી હેમનો સમાજ સંસ્થાપિત થયો.

આવા સંસ્થાપનની હેમને આવશ્યકતા હતી. કારણ કે આર્ય લોકો પરદેશથી એકી વેળાએ આવ્યા નહોતા, તેમજ હેમને એક ગોત્ર, એક કુળ દેવતા વા એક જ પ્રકારની ધર્મ ક્રિયાઓ નહોતી. જે હેમને યોગવાન વિજાતીય લોકો સાથે લડવું પડ્યું ન હોત તો તેઓ માહોમાંહી લડત, અને આવશ્યક એકતાને ભૂલી જઈ કુદ્ર સિત્તાને મોઢું રૂપ આપી શકુ બન્યા હોત. અનાર્યો સાથેના વિગ્રહનું પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે આર્યો જાતીય એકતા સ્તુભજ્યા.

વિશ્વમાં અન્ય સર્વ વસ્તુઓની માફક વિગ્રહને પણ એ વિરૂદ્ધ ગુણવાળા અન્ત હોય છે. એક ભિન્નતા, અને બીજી એકતા. આથી જ હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ અનાર્ય સ્હામે સ્વરક્ષણથી આર્યનીતિમાં ઉદ્ભવેલા સંઘટન આગળ વિરામ્યો નહિ. ભારતને વિસ્તરણની દિશામાં પ્રયાણ કરવાનું હતું, વિશ્વતાલના નિયમાનુસાર એકતાના વહેણમાં વહેવાનું હતું.

આર્ય અને અનાર્ય વચ્ચેના પ્રથમ વિગ્રહમાં આર્ય જાતિએ કયા કયા વીરો ઉત્પન્ન કર્યા હતા તે આપણે જાણતા નથી. હિન્દનાં મહાકાવ્યોએ હેમનાં અરિત્રો સંવિસ્તાર વર્ણવાની કસ્ટાર કરી નથી. જન્મેજયે કરેલા નાગયજ્ઞની કથા આ ભયંકર વિગ્રહના આરંભનો ઇતિહાસ કહાય વર્ણવેલી હોય. આ પૌરાણીક કથા આપણને જણાવે

છે કે જન્મેજય રાજ્યે વંશપરંપરાનું વેર લેવા નાગપૂજક અનાર્થ જાતિનો નાશ કરવાનું ઘાતકી કાર્ય આરંભ્યું. પણ તે રાજને આપણે આપણા ઇતિહાસમાં ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન આપતા નથી.

તેથી ઉલટું જે વીરે આર્થ અને અનાર્થ જાતિને એકત્રિય કરવાના કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી તે આજે પણ આપણાં દેશમાં ગંધે ઇશ્વરી અવતાર તરીકે પૂજાય છે. આર્થ અનાર્થનું મિશ્રણ એ તે યુગના મહાન રાષ્ટ્રીય સાહસનું એક દૃશ્ય હતું. રામાયણ આ મહાકાર્યમાં જનક વિશ્વામિત્ર, અને રામ એ ત્રણ વીરનાં નામ નેતા તરીકે જણાવે છે. આ ત્રણ વીરો વ્યક્તિગત ઇતિહાસથી પરસ્પર સંકળાયેલા છે એટલું નહિ પરંતુ ભાવનાની એકતાથી પણ તેઓ જોડાયેલા છે. આપણે સારી રીતે સ્મરણ શકીએ તેમ છે કે વિશ્વામિત્રે રામચંદ્રને આ જીવનકાર્યમાં નિયત કર્યા અને વિશ્વામિત્રે રામને જે ઉચ્ચ આદર્શ યતાવ્યો તે તેઓ જનક પાસેથી શીખ્યા હતા.

સાલવાર તવારીખમાં આ ત્રણે સમકાલીન હોય કે નહિ હોય પણ ભાવનાના ઇતિહાસમાં તો તેઓ સમકાલીન હતા. જનક અને વિશ્વામિત્ર આર્થ ઇતિહાસમાં અમુક ભાવનાના રૂપક છે. આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ એક સત્ય ધીના આપણી આગળ રજુ કરે છે કે ક્ષત્રિઓના એક મહા ધર્મ અને ચારિત્રના અતિ ઉચ્ચ આદર્શની કલ્પના કરી, અને તેમના વિરોધીઓ સામે દીર્ઘકાલ પર્યંત સખત યુદ્ધ ચલાવ્યું. આ વિગ્રહમાં તેમના વિરોધી બ્રાહ્મણો હતા, તેની સાધીતી પણ આપણને મળે છે.

બ્રાહ્મણભાવનાથી ક્ષત્રિયભાવના ઠેકી રીતે જુદી પડી તે આપણે સમજી શકીએ તેમ છે. યજ્ઞાગાદિ ક્રિયાઓ કુટુંબોનો વંશપરંપરાનો વારસો થઈ પડ્યો હતો. દેશમાં દાખલ થયા પછી આર્યોના દરેક ગોત્રે પોતાના ખાસ સૂત્રો, મંત્ર અને દેવોને આવાહન કરવાની પદ્ધતિઓ સાચવી રાખી હતી અને તે સર્વને કુલપતિને સોંપી હતી. આ પ્રમાણે ધાર્મિક કર્મકાંડનો કંબુસના હાટલા ખગતના માર્ગ યોડાના હાથમાં ધંધો જામ્યો. તેને દીર્ઘ કાળ પર્યંતના અભ્યાસ અને આચરણની આવશ્યકતા હતી. આથી જ્યારે એક વિભાગે નવા પ્રદેશ જીતવાનાં અને તેમાં આર્થ સુધારો દાખલ કરવાનાં સાહસો ઉઠાવ્યાં ત્યારે બીજા વિભાગે ધાર્મિક ક્રિયાઓને શુદ્ધ રાખવાનું અને તેમને આચારમાં મૂકવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું.

જ્યારે ધર્મ સાચવવાનું કામ રાષ્ટ્રના અમુક ભાગને જ સોંપવામાં આવે છે ત્યારે રાષ્ટ્રની માનસિક અને ધાર્મિક પ્રગતિ વચ્ચેનો તાલ ગંધ પડે છે—કારણ કે તે વર્ગ ધાર્મિક ક્રિયાઓને તથા નિયમોને અમુક સ્થળે સુરક્ષિત રાખે છે અને રાષ્ટ્ર શરીરના માનસિક વિકાસ સાથેનો પોતાનો સંબંધ ગુમાવે છે. આ તાલ અન્તે ધીમે ધીમે એટલે ગંધા તુટી જાય છે કે વિભવ શિવાય જાનના ફરી સંપ આવતો નથી. આ પ્રમાણે આર્યોના કુળાચાર અને કર્મકાંડને સાચવનારા બ્રાહ્મણો જ્યારે ધાર્મિક ક્રિયાઓને વધારે શુચિવણ ભરેલી બનાવવા ગયા ત્યારે ક્ષત્રિયો દરેક કુદરતી તેમ જ

માનુષિક અડચણો દૂર કરી વિજયથી આગળ વધતા હતા. તે યુગમાં આર્યોમાં ઐક્યનું મુખ્ય ક્ષેત્ર ક્ષત્રિય સમાજ હતું. સામાન્ય શત્રુની સામે વિગ્રહ કરતાં કરતાં જે માણસો મરી જાય છે તેમનામાં સંપ જેટલો મજબુત હોય છે તેટલો મજબુત ક્યાંઈ હોતો નથી. જેઓ એક યજ્ઞ સ્થાપના થાય છે તેઓ પરસ્પર તકાવતને લેખામાં લેતા નથી.

પ્રાચીન રીતિરિવાજો અને બાહ્ય ક્રિયાઓની બુદ્ધાધી ઉદ્ભવેલી જાતીય બુદ્ધાધને ધ્યાનમાં રાખનારાઓ વીર અને વ્યવહારુ ક્ષત્રિયમનને વશ કરી શક્યા નહિં. સંસ્થાનાના વિરતારથી અને સ્વરક્ષણથી એકત્રિત કરનાર તન્તુ તેમના હાથમાં હતો. આ પ્રમાણે એક સમયે ક્ષત્રિયો એકલા જ જોઈ શકેલા કે બહારથી દેખાતી સર્વ ભિન્નતાઓમાં શાશ્વત સત્ય એક અને એક જ હતું. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ વિદ્યા બ્રાહ્મ કરીને ક્ષત્રિય વિદ્યા હતી તેણે વૈદિક ક્રિયાને હલકી પ્રકારની બ્રહ્મ વિદ્યા ગણી કાઢી અને યજ્ઞ-યાગાદિ ક્રિયાઓનો તુલ્યકાર કર્યો. આ સ્પષ્ટ રીતે સાળીત કરે છે કે નવી ભાવના બુદ્ધાધિ વિચાર તથા રીતિરીવાજ સ્થાપે અથડામણમાં આવી હતી.

જ્યારે કોઈ મહાન ભાવના સમાજમાં સર્વ સામાન્ય બને છે ત્યારે તે કોઈ પણ અટકાવને ગણકારતી નથી જેમ જેમ આર્યોના દરેક વિભાગે જાતીય-સંબંધ વધુ અને વધુ સ્પષ્ટ જોયો તેમ તેમ તેમના સમાજમાં દરેકને લાગ્યું કે સર્વ દેવો નામથી બુદ્ધા હોવા છતાં તાત્વિક દૃષ્ટિએ એક જ હતા આથી જ કરીને દરેક કુટુંબને પોતાનો ખાસ કુળદેવ રાખવાનો રીવાજ બન્ધ થયો તેમ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે બ્રહ્મવિદ્યા ક્ષત્રિય સમાજમાં જ સપૂર્ણ રીતે સ્થાપાયેલી અને તેથી જ બ્રહ્મવિદ્યા રાજ્ય-વિદ્યા નામે ઓળખાઈ.

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચેનું આ અન્તર કંઈ જૂનું નહોતું, પણ તે બાહ્ય-વસ્તુ અને અન્તર દર્શન વચ્ચેના કુવાન્તર જેટલું હતું. જ્યારે આપણે વસ્તુઓને બહારથી જ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને બહુલ્યનું અને ભિન્નલ્યનું લાગે થાય છે, અને જ્યારે આપણે તેમનું આન્તર સ્વરૂપ સ્પર્શીએ છીએ ત્યારે આપણે એકતા જ અનુભવીએ છીએ. આ પ્રમાણે જ્યારે આપણે બાહ્ય શક્તિઓને દેવ તરીકે પૂજતા ત્યારે આપણે તેમને મંત્રો અને અન્ય ક્રિયાઓથી વશ કરવા યત્ન કરતા, આથી જ્યારે કુદરતી શક્તિઓથી જ આપણું દેવમંડળ બનેલું જોયું ત્યારે આપણો ધર્મ ક્રૂર કર્મકાંડમાં જ સમાપ્ત થયેલો.

આર્યસમાજમાં ભાવનાઓનો આ તકાવત બે દેવોમાં મૂર્તિમન્ત થતો હતો. બ્રહ્મા પ્રાચીન વૈદિક કર્મકાંડને માનનારાઓનો દેવ હતો. વિષ્ણુપૂજકો ક્રૂર નવા મતને અનુસરનારા હતા. બ્રહ્માનાં ચાર મુખ તે ચાર વેદ દર્શાવે છે—જે શાશ્વત સમાધિમાં અચલ હતા. અને વિષ્ણુના ચાર હાથ હંમેશા કાર્યશીલ હતા, શંખનાદ લાભદાયક કાર્ય માટે નવાં નવાં ક્ષેત્રો સૂચવતો હતો, ચક્ર એ રાજકીય સંમાનતાનું ચિન્હ હતું ગદાથી ન્યાયની કચેરીની સજ્જત લાન થતું હતું, ત્યારે તેનો ચોથો હાથ સૌન્દર્યના પદ્મ સાથે ફીકા કરી રહ્યો હતો.

ન્યાસુધી આપણા દેવ આપણાથી પર હોય છે, ન્યાસુધી આપણને તેમની સાથેનો ખાસ સંબંધ રહુમળતો નથી. ત્યાંસુધી આપણે હેમની સાથે ધમ્મા અને ભયથી સંકળાયેલા હોઈએ છીએ. હેમને ખુશ કરી પાર્થિવ વસ્તુઓનાં વરદાન મેળવવા મત્રોવડે આપણે હેમની ખુશામત કરીએ છીએ. આપણા યજ્ઞો અપૂર્ણ રહી જશે વા અન્ય કોઈ રીતે દોષવાળા બનશે તો હેમને શુરસો ચઠશે એવા વિચારથી આપણે કંપીએ છીએ. લોભ અને ભયના પાયા પર રચાયેલી આપણી પૂજા કંકત બ્રાહ્મ જ રહે છે. પરંતુ ન્યારે આપણો ઇશ્વર આપણા હૃદયનો ભંડાર બને છે ત્યારે આન્તર પૂજનો આરભ થાય છે અને ત્યારે ભક્તિનો જન્મ થાય છે.

ભારતની બ્રહ્મવિદ્યામાં આપણે બે વિરૂદ્ધ પ્રવાહ જોઈએ છીએ: નિરાકાર અને સાકાર ઇશ્વર, અદ્વૈત અને દ્વૈતવાદ. દ્વૈતભાવ સિવાય પૂજા હોઈ શકતી નથી, અને તોપણ એટલું તો સત્ય જ છે કે અદ્વૈતભાવ હોય તો જ ભક્તિ હોઈ શકે તેથી જ કરીને ભક્તિમાર્ગ બ્રહ્મવિદ્યાની શાખા છે અને વિષ્ણુ એ ભક્તિમાર્ગીઓનો ઇશ્વર છે.

વિષ્ણુને અંતે બ્રાહ્મણોએ વિષ્ણુને દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા, પરંતુ તે નવા ધર્મની વિરૂદ્ધ હતા તેનાં ઘણા પ્રમાણો સચવાયલાં છે. ભૃગુમુનિએ વિષ્ણુને લાત મારી એ આખ્યાયિકામાં આ વિગ્રહનો આખો ઇતિહાસ આવી જાય છે ભૃગુમુનિ વેદિક કાલમાં યજ્ઞનો પ્રવર્તાવનાર અને યજ્ઞોથી લાભ માનનારાઓનો આદર્શ પુરૂષ હતા.

આ વૈષ્ણવ ધર્મ ખાસ કરીને ક્ષત્રિઓમાં ઉદ્ભવ્યો હતો, તેની પ્રથમ સાખીતી શ્રીકૃષ્ણે આપી છે. તે આ નવા ધર્મના પ્રચારક અને ઉપદેશક હતા તેમણે વેદિક ક્ષિત્રિઓમાં જ માનનારાઓને સખત રીતે કટકાવ્યા હતા. તેની બીજી સાખીતી એ છે કે જે બે પુરૂષોને ભારતનાં મહાકાવ્યોએ ઇશ્વરી અવતાર તરીકે વર્ણવેલા છે તે બન્ને ક્ષત્રિયો હતા. હેમના નામ રામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ છે. આ સિદ્ધ કરે છે કે ક્ષત્રિયમંડળનો નવો ધર્મ શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશથી તેમ જ રામના પરાક્રમાંથી પ્રસરતો હતો.

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોના ધંધાના તફાવતથી સિદ્ધાંતોની આ વિરૂદ્ધતા ઉદ્ભવી અને એટલે સુધી તે વૃદ્ધિ પામી કે તેથી સામાજિક વિષ્ણવ થયો. તેનો ઉવાલ વશિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વગેરે ઉદ્ભવેલા વિગ્રહની આખ્યાયિકાથી રૂપકમાં આપણને પ્રાપ્ત થયેલો છે.

આ બે કંઈ ઐતિહાસિક પુરૂષો નથી પરંતુ ક્ષત્ર અનુક્રમે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પક્ષોનાં નામ છે બધા ક્ષત્રિયો કંઈ બધા બ્રાહ્મણોની વિરૂદ્ધ નહોતા ઘણા રાજ્યો બ્રાહ્મણોના પક્ષમાં હતા. હરિશ્ચંદ્ર રાજા વિશ્વામિત્રના ભુસ્મમાંથી બ્રાહ્મણ વિદ્યાને બચાવવાના પ્રયત્નમાં કેવી વિપમ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હતા તે જ દૃષ્ટાન્ત ભુજો. અથવા બીજી દૃષ્ટાન્તકથાએ, વિષ્ણવના બીજા નેતા શ્રીકૃષ્ણ હતા. હેમણે સમાજને નિર્સ્થક કર્મકાંડમાંથી બચાવવા હિલચાલ કરી હેમણે ઘણા ક્ષત્રિય રાજ્યોનું નિકંદન કરનાર તથા ક્ષત્રિય સમાજને પીડનાર તથા બ્રાહ્મણોના પક્ષકાર જરાસંઘ રાજાનો વધ કરાવ્યો. ન્યારે હેમણે બીમ તથા અર્જુન સાથે જરાસંઘની રાજ્યધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે

હેમને ; સર્વને પ્રાદક્ષિણાનો વેશ ધારણ કરવો પડેલો. આ પ્રાદક્ષણ પ્રતિપાળ અને ક્ષત્રિય વિરોધીનો વધ એ કંઈ અસંબદ્ધ હકીકત નથી. શ્રીકૃષ્ણના મુક્ત સંબંધે સમાજમાં જે ભાગ પડ્યા હતા. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે આ જાનને પક્ષમાં સલાહ કરાવવા રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે પ્રાદક્ષણધર્મી શિશુપાલે શ્રીકૃષ્ણનું અપમાન કર્યું. એ યજ્ઞ પ્રસંગે હાજર રહેલા પ્રાદક્ષણ અને ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષ તરીકે શ્રીકૃષ્ણને અર્ધ આપવામાં આવ્યું હતું... આ સામાજિક વિગ્રહ જ કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધનું કારણ હતું. તે પ્રસંગે જે પક્ષમાં એક બાજુએ શ્રીકૃષ્ણના અનુયાયી અને બીજી બાજુએ હેમના શત્રુ હતા. સ્વામા પક્ષના શ્રેષ્ઠ વીર દ્રોણ પ્રાદક્ષણ હતા. અશ્વત્થામા અને દ્રુપાચાર્ય એ કંઈ ન્હાનાસૂના યોદ્ધા નહોતા અને તેઓ પણ પ્રાદક્ષણ હતા.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે ભારતનાં જાનને રાષ્ટ્રીય 'મહાકાવ્યો' બુની અને નવી ભાવનાઓના વિરોધથી ઉદ્ભવેલા સામાજિક વિપ્લવ પર રચાયેલાં છે. આપણને સ્પષ્ટ થાય છે કે રામાયણના યુગમાં આ નવા મંડળના વીર નેતા રામ હતા, અને હેમણે પોતાના કુલગુરુ વશિષ્ઠના શત્રુ વિશ્વામિત્રનું અનુસરણ કરેલું. ખરેખર વિશ્વામિત્રને લીધે જ રામે રાજ્ય ખોડ્યું. રામની રીતિ દશરથને પસંદ પડતી નહોતી. તો પણ તે વિશ્વામિત્રની અનિવાર્ય અસરને દૂર કરી શક્યા નહિ. રામાયણમાં આર્ય સમાજમાં થયેલા પ્રાચીન સામાજિક વિપ્લવને અમુક રાજાના રાણીવાસમાં ઉદ્ભવેલા કૌટુંબિક ઝઘડા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને રામને દેશવટો એક વૃદ્ધ રાજાની નિર્બળતાથી જ મળેલો એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ કેવી ન માની શકાય તેવી વાત છે !

રામે નવી ભાવનાનું અનુસરણ કરેલું એ વાતને આપણા ઇતિહાસમાંથી બીજી રીતે પણ ટેકો મળે છે. પરશુરામ વિષ્ણુને લાત મારનાર ભુગુરૂષિના જ વંશમાં જન્મ લેનાર પ્રાદક્ષણ હતા, અને હેમણે ક્ષત્રિયોનો સમૂળગો નાશ કરવાનું પણ લીધું હતું. ક્ષત્રિયોના આ લયકર શત્રુને શસ્ત્રહીન બનાવવાનું કાર્ય રામને શિર આવી પડ્યું હતું. રામે હેમનો વધ કર્યો નહિ પણ ફક્ત તાણે કર્યો તે જ દર્શાવે છે કે રાષ્ટ્રને એકત્રિત કરવાના પોતાના જીવનકાર્યના આરંભમાં જ રામે બહાદુરીથી તેમ જ મહાનુભાવથી પ્રાદક્ષણ તથા ક્ષત્રિયના વિરોધનો અંત આણ્યો. હેમનાં સર્વ કાર્યોમાં આ હિસ્ય ગુણના ચિહ્નો આપણે જોઈએ છીએ.

રામનું સીતા સોયેનું લગ્ન એ પણ રૂપક છે. ખરી બીના તો એ છે કે જનક એ ક્ષત્રિય રાજા હતા, સત્ય પ્રદક્ષિણા હેમણે ખીલવી હતી, તે હેમને મન ફક્ત યુદ્ધનો વિષય નહોતો, પણ હેમના જીવનમાં તે મૂર્તિમંત બની હતી. રાજા તરીકેના પોતાના સર્વ કાર્યોમાં હેમણે હેને અખંડ જાળવી હતી. ક્ષત્રિય રાજાઓનું શ્રેષ્ઠ માનનીય કાર્ય તો એ જ છે કે હેમણે પોતાનાં નિત્યકર્મ, હિસ્ય જ્ઞાન અને ભક્તિ સાથે અજળથળ રીતે સંયુક્ત કર્યાં હતાં આપણા શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય રાજાઓએ શીખવ્યું છે કે ત્યાગ એ પ્રાપ્તિનું અન્તિમ છે અને કર્મ મુક્તિનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

આ જનક રાજાએ બ્રહ્મવિદ્યા ખીલવી અને સાથે સાથે કૃષિકર્મ કરેલું. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ક્ષત્રિયોનું એક જીવનકાર્ય કૃષિથી આર્ય સુધારાનો પ્રચાર કરવો એ હતું. ઘણા પ્રાચીન સમયમાં આર્ય લોકો કૃષક ઢોર ચારનાર હતા. બ્રાહ્મણ સાધુઓ ગાયોને પોતાનું દ્રવ્ય ગણતા અને જંગલને લીધે ગોચર સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થતાં, વિદ્યાથીઓ પોતાના ગુરૂનાં ઢોર પાળવાની ફરજ બજાવતા. ક્ષત્રિયોએ કૃષિવિદ્યા ખીલવી અને ગોવાળની જીવંતી કરતાં કૃષિકારના જીવનની ઉચ્ચતા સ્થાપી. જનક મિથિલા (ઉત્તર બિહારના) ના રાજા હતા એ જ દર્શાવે છે કે હિંમના સમયમાં આર્યો પૂર્વમાં પોતાનાં સંસ્થાનો લઈ જઈ શકાય તેટલી હદ સુધી લઈ ગયા હતા. પણ વિન્ધ્યા પર્વતની દક્ષિણે હતું એડયા વિનાની જમીન હતી, અને ત્યાં કાવિડિયન સુધારો આર્યસુધારાના પ્રતિરૂપથી તરીકે પ્રસરી રહ્યો હતો. આપણી કથા કહે છે કે રાવણે હન્દ્રાદિત્ય વેદના દેવોને પોતાના રૂદ્ર દેવના નોકર બનાવ્યા હતા. તે ઉપરથી આપણે સ્કંધમંથ શકીએ છીએ કે શિવપૂજક રાવણે વેદપૂજક આર્યોને વશ કર્યા હતા. કારણ કે અમુક સમયે મનુષ્યો એમ માનતા કે પોતાનો વિજય એ પોતાના દેવને જ વિજય હતો.

આપણા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના આ અરસામાં આર્ય સમાજમાં એ પ્રશ્ન ધર્મ પડ્યા હતા કે 'શિવનું ધનુષ્ય કોણ લાગશે ?' પ્રત્યુત્તર એ માળતો કે જે શિવપૂજક કાવિડિયનોને વશ કરશે અને આર્યોની કૃષિવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રચાર કરશે તે આદર્શ રાજા જનકની અલૌકિક કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરશે. વિશ્વામિત્રે રામને આ મહાકાર્યમાં નિયત કર્યો. અને હિંમણે કેટલાએક શિવપૂજક રાક્ષસોનો ખંડાર કર્યો, તેથી એમ કહેવાયું કે હિંમણે શિવધનુષ્ય લાંગ્યું અને તેથી સીતા એટલી હળથી ખેડેલી જમીનના ચાસ બહુણું કરવાનો હિંમને હક્ક મળ્યો.

ન્યારે રામ વિશ્વામિત્ર સાથે (જંગલમાંથી) બહાર આવ્યા ત્યારે તે આટલી ન્હાની વયમાં પણ ત્રણ સપ્ત પરીક્ષામાંથી પસાર થયા હતા. પ્રથમ હિંમણે શિવપૂજક રાક્ષસોનો નાશ કર્યો અને આ રીતે શિવધનુષ્યનો લાંગ કર્યો ખીજી વાર ગૌતમ ઋષિએ શાપિત ગણી કાઢેલી અહલ્યા (અણખેડેલી) જમીન જે પરશુરાવત પડી રહી હતી તેને જમીનને ખેડવા યોગ્ય કરીને પોતાનું કૃષિ વિદ્યાનું જ્ઞાન દર્શાવ્યું હતું. ત્રીજી વાર રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રના આ શિષ્યે સ્વપરાક્રમથી પરશુરામમા મૂર્તિમંત થયેલો ક્ષત્રિયો પ્રત્યે હિંમને બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કાઢી નાખ્યો.

રામના વારસામાં એકાએક બદલ અને ત્યાર પછી તુરંત જ હિંમને દેશવટો એ પણ આ સામાજિક વિગ્રહની ઊંચાકપે જ છે. રામના પ્રતિપક્ષિઓ સખા હતા અને હિંમની રાણીઓ પર ઘણી લાગવગ હતી. અતે દશરથે રામને અનિષ્ઠાએ ચૌદ વર્ષ સુધી દેશવટો દીધો. આ વનવાસ દરમ્યાન લક્ષ્મણ હિંમને સહાયક હતા અને સીતા હિંમની સાથે હતી એટલે રામનું જીવનકાર્ય આર્ય સભ્યતા અને આર્ય ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું હતું.

ક્ષત્રિય રામચંદ્રની શુદ્ધ આણ્ડાલને લેઈ એ આખ્યાયિકા રામના હૃદયની ઉદારતા હજી પણ બળવી રાખે છે. ઉત્તરકાણ્ડ એ પાછળના સમયનું ક્ષેપક છે. અહિં આ સરક્ષક વર્ગે રામને જીના મતના હિમાયતી ગણાવવા શૂદ્રનો વધ કરવાનું આરોપણ કર્યું છે.

રામ જેવા પુરૂષ કે જેને પાછળના જમાનાઓ આદર્શ પુરૂષ અને ધર્મરત્ના અવતાર તરીકે પૂજે છે તે પ્રાચીન રીતિરિવાજને માન્યવાનર હતા તે સાબીત કરવાને ઉત્તરકાણ્ડમાં બીજી હકીકત એવી રજુ કરી છે કે સામાજિક કર્તવ્યના જાનથી રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો સામાજિક વિલવનો ઇતિહાસ રામની આખી કથામાં સમાઈ રહ્યા છે. પછીના જમાનાઓએ રામની કથા ફરીથી લખી અને રામ જીના મતને મળતા હતા તે સાબીત કરવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો આ પ્રમાણે દેવદાસ પામેલુ રામનું જીવન સામાજિક આદર્શોને તથા કૌટુંબિક રિવાજોને પાળવાને માટે પ્રસિદ્ધ થયું.

પણ તેમ છતાં ભારત રામને આણ્ડાલના મિત્ર, કપિલોકના ધર્મર, અને વિલીવણ રાક્ષસના દોસ્ત એ નામે હજી પણ ઓળખે છે. તેણે પોતાના શત્રુઓનો નાશ કર્યો તેમાં તેની ખરી મહત્તા નથી પણ તેમને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા તેમાં તેની ખરી કીર્તિ રહેલી છે. તેમણે રૂઢી અને જાતિદેવનો સમુદ્ધ ઓળંગ્યો, તેમણે આર્ય અનાર્ય વચ્ચે રહેલો સેતુ બાંધ્યો.

મનુષ્યશાસ્ત્ર આપણને શીખવે છે કે ઘણી જગદી જાતો અમુક અમુક પશુને પોતાના કુળદેવ તરીકે પૂજતા અને પોતે તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એમ માનતા અને તેથી કરીને પોતાની જાતિને તે પશુનું નામ આપતા. હિન્દના મહા કાવ્યોમાં તથા ઇતિહાસમાં જે નાગ જાતિ વિષે આપણે વાંચીએ છીએ તે આવી જ કોઈ જાતિ હશે તે જ કારણે રામે કિષ્કિન્ધામાં વશ કરેલી જાતિઓ વાનર અને રીંછ કહેવાતી હશે રીંછ અને વાનર કાંઈ ધિક્કાર પાત્ર નામ નહિ હોય.

રામે કપિલોકને પ્રપંચથી નહિ પરંતુ તેમનામા ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરી વશ કરેલા. આ પ્રમાણે હનુમાને ભક્તિભાવથી રામને ધર્મર ગણ્યા. જગતમાં આપણે સર્વ સ્થળે જોઈએ છીએ કે જે જે માણસો પોતાના અનુયાયીઓને ભક્તિમાર્ગમાં દોરે છે તેઓને દેવ તરીકે જ પૂજવામાં આવ્યા છે. કૃષ્ણ, ખ્રીસ્ત, મહમ્મદ અને ચૈતન્યના દૃષ્ટાન્ત હોય. તેવી જ રીતે કળીર અને નાનક પંથમાં ભક્તિ પ્રગટાવનાર ગુરુઓને તેમના અનુયાયીઓએ દેવ ગણ્યા છે, જાણે કે, ધર્મર અને તેમના પૂજક વચ્ચેનો ઘણો ગૂઢ સંબંધ દર્શાવતા તેઓ પોતે પણ માનુષિક અને કેવી વચ્ચેની વાડ ઓળંગી ગયા હોય. આ પ્રમાણે હનુમાન અને વિલીવણ રામના પૂજક અને સુસ્ત વૈષ્ણવ ગણાયા.

ધર્મથી “રામે અનાર્યને વશ કર્યા અને તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો. તેણે શસ્ત્રબળથી કંઈ તેમને પરાજીત કર્યા નહોતા તેમણે ભક્તિ માર્ગ પર ચલાવ્યો.

એકેશ્વરવાદ અને અધિભવનો દક્ષિણમાં ઉપદેશ કર્યો ધણા સૈકા સુધી ભારતવર્ષે રામનાં રાપેલા બીજના કુળ આગ્યાં. તે જ દેશમાં વિક્રાળ શિવ રૂપ ભક્તિ માર્ગમાં ફેરવાઇ ગયું. એક દિવસ એવો આવ્યો કે જ્યારે તેજ દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાંથી બ્રહ્મવિદ્યા ભક્તિમાર્ગ અને એકેશ્વરવાદના બે પ્રવાહોમાં વહેતી આખા ભરતખંડમાં ફરી વળી.

આ પ્રમાણે આપણે ભરતખંડમાં વિસ્તરણ અને સંક્રાંત્યન, વ્યક્તિત્વ અને સમ-હિત્વની ક્રિયા પ્રતિક્રિયા ભ્રમણે છીએ: એક દિવસ બ્રહ્મણે સંરક્ષણના હિમાચરી હતા અને ક્ષત્રિયો વિસ્તારણના નેતા હતા. જ્યારે ક્ષત્રિયો આગળ વધતા આવ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણોએ ઘણી અડચણો નાખી; પરંતુ જ્યારે જ્યારે ક્ષત્રિયો સમાજને આગળ ખેંચી જવામાં સફળ થયા ત્યારે ત્યારે બ્રાહ્મણો જીનાને નવા સાથે ભેળવામાં, સર્વને ભેળભેળ કરી દેવામાં અને હલ નવેસરથી નક્કી કરવામાં સંમત થયા હિન્દુસ્થાનમાં બ્રાહ્મણોનું આ જ કામ હતું. યુરોપીયન મુસાફરો તહેને બ્રાહ્મણોના ધંધાના છેતરપંદી ગણે છે! તેઓ ભૂલી જાય છે કે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે નહોતા પરંતુ એક જ સમાજમાં કુદરતથી ઉતરી આવેલા સંરક્ષક અને સુધારક બે પક્ષ જ હતા. ઇસ્લાંડના ક્રોન્ઝેન્ડ્રીન અને લીબરલ પક્ષો સાથે તેમને સરખાવી શકાય.

એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે આર્યોવર્તમાં સંરક્ષણ અને પ્રગતિની બન્ને બાજુ હમેશાં રાખી શકાય નથી દરેક વિચલ પછી બ્રાહ્મણોએ પોતાનું સર્વોપરિપણું સ્થાપિત કરેલું. આ પતિલામ બ્રાહ્મણોની દગાબાજીથી આવતું એવો અશક્ય સિદ્ધાન્ત ઇતિહાસથી પણ અસત્ય ઠરે છે. આર્યોવર્તના સયોગો આની ખરી સમજૂતિ આપે છે. આર્યોવર્તનો ભત્તિ વિરોધ બેતદન વિરૂદ્ધ ભત્તિ વચ્ચેનો વિરોધ હતો. તેમના રંગભેદ અને વિચારભેદ એટલા બધા ગંભીર હતા કે સહજ આચકે લાગવાં સમાજનો આખો સંરક્ષક હુસ્સો ઉઠાવવો આવતો. જો ફક્ત વિસ્તારણના માર્ગનું જ અનુસરણ થયું હોત તો આર્યોવર્તે તે સયોગોમાં પોતાનું સર્વ વ્યક્તિત્વ શુભાળુ હોત, અને તેથી જ કરીને સમાજ હમેશાં સંરક્ષણને માટે સજ્જ રહેતો.

રામનું ભવન દર્શાવે છે કે એક સમયે ક્ષત્રિયોએ ધર્મમાં એક મહાન એકતા કરનાર શક્તિ ભર્યો અને સામથી આર્ય અનાર્ય વચ્ચેનો વિરોધ રહેલાઈથી દૂર કરવા શક્તિમાન થયેલા. બે પક્ષ વચ્ચે નિરંતર વિચેદ કોઈ પણ સમાજને માટે લાભદાયક નથી. અન્તે બ્રાહ્મણોએ આ પદ્ધતિને સ્વીકારેલી અને તેનું પૂર્ણ અનુસરણ કરેલું.

જ્યારે આર્યો અનાર્યો સાથે ભળવા લાગ્યા ત્યારે અનાર્ય ધર્મ રાધે પણ સમજૂતિની જરૂર જણાઈ. તે સમયે આર્ય પૂજકો અનાર્ય દેવ શિવના શત્રુ હતા, અને તે વિચલમાં જય બાજુને વારાફરતી મળતો. કૃષ્ણના શિષ્ય અર્જુનને બીલદેવ શિવને હાથે પ્રરાજ્ય ખમવા પડ્યો હતો. કૃષ્ણના પાત્ર અનિરૂદ્ધ શિવભક્ત બાણાસુરની મુની ઉપાતું હરણ કરેલું, અને તે પ્રસંગે વિચલ થતાં કૃષ્ણને

વિનય મળેલો. દક્ષ ગાળના યજ્ઞ પ્રસંગે અનાર્થદેવ શિવનો સ્વીકાર થયેલો નહિ તેથી શિવપૂજક અસુરોએ તે યજ્ઞનો ભાગ ક્યો હતો. આ વિગતોને અંતે મંધી થતા અનાર્થદેવ શિવ અને વેદના રૂદ્રદેવ એકજ છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું અને તેથી બંને જાતિના ધર્મના ઝગડાનો અંત સમાધાનીમાં આવ્યો.

મહાભારત આપણને સ્પષ્ટતાથી દર્શાવે છે કે હોમના ઝઘડા દરમિયાન પણ આર્યો અનાર્થ સાથે ધર્મમાં તેમજ જાતિમાં ભળી જતા હતા, પણ સેળસેળથી જેમ જેમ જાતિઓ વધવા લાગી તથા નવા નવા પંથ ઉત્પન્ન થતા લાગ્યા તેમ તેમ સરક્ષકવર્ગો એક પછી એક નવી મર્યાદા ઠગી મમાજીને સાચવવા ચતન કર્યા. મિશ્ર જાતિ તથા મૂર્તિપૂજક ગ્રાહ્યો પ્રતિનો મનુનો નિરૂપક બતાવે છે કે જોકે અનાર્થ રક્તનો તથા ધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો તોપણ સરક્ષક વર્ગનો પ્રતિરોધનો ભુરસો કદીપણ ઊઠતો નહોતો. આ પ્રમાણે હરઘડીએ સમાજમાં વિસ્તારણ પછી સંકેતનનો ભુરસો સત્તા મેળવતો.*

સેવક.

સ્મરણદેશની સુંદરી.

જનક વિદેહીએ ઋષિ અષ્ટાવકને પૂછ્યું “કે આ ખડું કે તે ખડું?” ઋષિએ જવાબ દીધો બંને ખોટાં શું ઋષિ ખોટાં નહિ હોય? તરવશાનગી વિકટ ઝાડીમાં રસ્તો ભૂલી, પ્રભણતામાં તો આ જવાબ નહિ દીધો હોય? બંને ખરા શા માટે ન હોય: ખરી કહેવાતી સૃષ્ટિ, અને ખોટી મનાતી સ્વપ્નની કે કલ્પનાની સૃષ્ટિ? મીરાં-બાઇને મન શું ખડું? પ્રભાવશાળી ચિતોડનો પથ્થરનો ગઠ કે કલ્પના સૃષ્ટિનું વૈકુંઠ-હજાર વીરનો નેતા રાણો કુલો કે મનમાં જ કલ્પેલો નટવર ગીરધારી? સ્મૃતિપૂજક, ત્રિયોગી, પ્રેમના સન્યાસીને મન શું ખડું-વર્ષો પહેલાં એક નજવી પળે લીધેલું એક જ્ઞાનકંડુ સુગંધ કે પચાસ વર્ષ સાથે રાખેલી, ન છુટકે સ્વીકારેલી, સ્થૂલદેહની સહધર્મ-ચારીણી? મીરાબાઈએ તો વૈકુંઠ વિહરવા ચિતોડ ત્યાગ્યું; પ્રેમ યોગીઓએ તે સુગંધ યાદ રાખવા સંસાર સુખ નીરસ ગણ્યા. કોણ કહેશે કે બંને સૃષ્ટિઓમાં, કઈ ખરી અને કઈ ખોટી?

*

*

*

સુબાઈનો વરસાદ રૂપગર્વિતા લડાવેલી પ્રિયતમા કરતાં ખૂરો છે. આકાશમાં ચાંદની ચમકતી હોય, અને ‘આ પાછો આવું છું’ કહી છત્રી વગર પહાર જવાની તરહે

* સુમસિદ્ધ સચિન્દ્રનાથ ટાગોરના મૂળ બંગાળી લેખનો પ્રૌદેસર જ્ઞાનાથ સરકારે આ સેલ તરફથી નોંધવો રિપ્યુના ૧૮૧૩ ના આગાહના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલો હોય છે આપાનતર.

હિંમત કરી કે બીજી પળે ગોવર્ધન પર્વતની જરૂર પડે એવો મૂશળધાર વરસાદ પડે. વાદળાના ગભીર ગર્જનથી ડરતાં ડરતાં, એાવર કોટ ખેરી, હાથમા છત્રી લઈ સાત દહાડા ફર્યા જ કરો, પણ નહિ છાની રહે ગર્જના, કે નહિ પડે એક પાણીનો છાટો.

એક વખત હું નાટક જોવા ગયો ત્યારે સુંબાઇના આકાશને આવો એક મચકો કરવાનું મન થયું. રાતના એક વાગે નાટકશાળામાંથી જહાર પડતાં આકાશ શાન્ત, રૂપેરી લાગ્યું, અને મહારા ગજવામાં પૈસાનો સદાચે એટ રહેતો હોવાથી મહારી એરડી સુધી ચાલી નાંખવાનું જ મહેં પસંદ કર્યું. પણ ગીઝગામ પોસ્ટ એડ્રીસ પ્લેઝ્યો ન ખેંચ્યો અને વાદળ તુટી પડ્યું; જાણે બીજે સંહારે પ્રલય થવાનો છે એવો કાંઈક ભાસ લાગવા માંડ્યો. અત્યારે, ક્યા જવું, કેમ બચવું તેનો કાંઈ રસ્તો સુઝ્યો નહિ; છત્રીમાંથી આવતી ધારાઓએ મહારા માથા પર, મહારા કપડા પર રૂદ્રી કરવા માડી. મહારા કેટની અંદરનું ખમીશ પણ પલળી ગયું છે એમ મહારા શરિરે અંદરથી સાક્ષી પૂરવા માંડી. ન છૂટકે ઘણી જ અડગવૃત્તિ ધારણ કરી, હું અપાટાળંધ નીચું માથું ઘાલી આગળ ચાલ્યો.

થોડેક આગળ ચાલતાં એકદમ મહારી ગતિ રોકાઈ મહારો હાથ કોમળે પકડ્યો. મહારા હાથમાંથી છત્રી વાકી થઈ ગઈ અને વરસાદના અપાટાએ મહુને આંધળો બનાવી નાખ્યો. હું અમક્યો. આ અન્તરાયનું કારણ શું હશે તે હું પહેલા સમજ્યો નહિ. પછી જલગિન્દુના પડદામાંથી મહેં નજર નાખી, દૂરે આવેલા ક્ષાનમતા અજવાળે કાંઈક પ્રકાશ આપ્યો. કેણે મહુને રોક્યો હતો, કેણે મહારો હાથ ઝાલ્યો હતો તે જોતા મહારા હોસ કોસ ઉડી ગયા—મેઘરાત્નની લયંકર મહેર ચોમેર પ્રસરતી હતી તે વિસરી ગયો એક ઓળે મહારો હાથ પકડ્યો હતો હું મુજી ઉઠ્યો.

વરસાદના ટીપાં અને દિવાના અજવાળાથી પ્રગટેલા સ્વપ્નના વાતાવરણ સરખા આછા, મીઠા, કપતા પ્રકાશમાં, મહે એક સુંદરી—બાલિકા જોઈ. મહે ત્હેને જોઈ ન જોઈ અને ત્હેનું અપૂર્વ સૌંદર્ય મહારા મનમાં સદાને માટે વસી ગયું. ત્હેના વદન પર વિધિએ અપૂર્વ છટાથી સુકુમારતાની રેખાઓ પાડી હતી, ત્હેની દયામણી, ખુદીધેલી, આસુ ભરી આંખોની કામણુગારી કમાનો, જાણે તટવાની તૈયારી કરતી હોય તેમ મુજી રહી હતી; ત્રાસથી ત્હેના હોઠ પ્રીક્ષા પડી ગયા હતા; અનેક ઉમંગકાઓના ઉછાટથી ધગકતું મુખ-રૂપના અંગારથી એાપતું છતાં નિરાશા અને લયથી ળીલું મુખ ન કહી શકાય, ન લખી શકાય એવી દીનતાથી મહારી મ્હાસું-જોઈ રજુ હતું, મ્હને કરગરતું હતું શરપાતના ત્રાસથી ન્હાગતી હર-ણીની મરણ અણીયે જેવી મુખ મુદ્રા હોય તેવી આ બાલિકાની હતી. એક પળમા આ બધું મહે જોયું.

હું સ્વાર્થી હતો તે પહે હું વિચાર મહારો પોતાનો કરતો હતો. અત્યારે મહારો હાથ ઝાલનાર ત્રીથી હું કેમ છુટું? હનિયાના પાખંડથી પરિચીત મને કાંઈ કાંઈ શંકાઓ ઉભી કરી

વરસાદના ઝપાટાથી, દુઃખના આવેગથી તેના કરપદલવો કાંપતા હતા. “ભાઈ! ભાઈ! મૃતને લઈ જાઓ. તમ્હારે પગે પડું! આ બધા મારી નાંખશે એ ભાઈ! પ્રભુ તમને સુખી કરશે” સ્વરમા વિણા વાગતી હતી, પણ ભાગી જતી વિણાના બેસૂરા થઈ જતા સૂરોનો પડઘો હતો.

‘મૃત’ શંકાઓ દૂર કરી ફરી તેની સ્થામું જોયું, કારણ સમજ્યા વિના તેની હુ ખી અવસ્થાનું કાંઈ જાન થયું.

“જીન! શું હુ-ખ છે?”

“પછી કહીશ! હમણા કોઈ આવશે” ઉતાવળે સ્વરે તેણે કહ્યું “મૃતને, પાછી લઈ જશે, મૃતને લઈ જાઓ-મૃતને બચાવો” તેણે જીતા જીતા પાછળ જોયું. કોઈ પાછળ આવી લાગે તેનો ધાક તેના મોઢાપર સ્પષ્ટ જણાતો હતો.

મૃત પણ નિરાધાર થઈ તેણે જોયું તે દિશામાં જોયું. હુ ખની મારી અખલાને લઈ જઈ હું ક્યા રાખુ? તેની શુ અવસ્થા, શુ ઇતિહાસ હશે તે કોને ખબર? બીજે દિવસે પોલીસ કોર્ટમાં સ્ત્રીસ ગ્રહણ મહાટે ઉભા રહેવું પડે તેનો શું ઉપાય? અસલના વીરોની હિંમત મહારામાં નહોતી, તેમની દુઃખદારવાની અડગ વૃત્તિનો અંશ મહારામાં નહોતો; આ સુધરેલા જમાનાનો સ્વાર્થી જીકણ જન્તુ હું તો હતો. સ્હાગી અળલા હતી, તેવો હું બલહીણ હતો.

વરસાદે દેમાર પડ્યાજ કયું. પાચ પળ, દશ પળ વહીગઈ. મૃત મહામુરકેલીયે કહ્યું “આમ આવો”

“અરે ભાઈ! શું વિચારો છો? મહારો જીવ જશે જરા ક્યા છે કે નહિ?” હું અધમ, પાપી, ગાયલી હતો; મૃત તેવેજ નિરાધાર સ્વરે પુછ્યું “ક્યા લઈ જઈ?”

હું ગભરાઈ ગયો હતો હું શુ ‘જોલું’ છું તેવું પણ મૃતને જાન નહોતું. આમ પાચ કિંમતી મિનિટો ગઈ.

“ક્યાં શું? ગમે ત્યા” કહી ગભરાયેલી નજરથી તેણે પાછલ જોયું. તેની આંખમાં ભય વધ્યો, તેણે મહારો હાથ છોડ્યો, પાછળથી કોઈ દોડતું આવતું હોય એવો અવાજ સંભળાયો. મૃતને કાંઈપણ સુધ કે જાન રહી નહી.

જાલિશ મહારો હાથ છોડી દોડી, કિચકમા તેનો પગ સરક્યો, તે પડી ગઈ. પાછળથી કહોટો મારી, હાથમા ડાંગ લઈ એક પુરૂષ દોડતો આવ્યો. હું કાંઈ ‘પણુક’ તે પ્રહલાં પડેલી નિગધાર જાલિશાપર જ્યા વગર તેણે એક ફટકો માર્યો જુલિકાની ચીરો મહારા કાન ચીરાઈ ગયા.

“અરે-રે-” કહી હું હિંમતહિણ, વખત વીત્યા પછી હિંમત ધરી આગળ આવ્યો “આલ તું તારે રસ્તે જા. ધણીયાણીની વાતમા તારે શું પંચાત?” કહી પેલા યમદૂતે લાકડી હાથમાં ફેરવી

જાણે તેના શબ્દોમાં શ્રુતિવાક્ય સમાયુક્ત હોય તેમ મહેં માયું નીચું કર્યું, અને ગભરાતો ગભરાતો, રખેને આમાં મહારા શું બાર વાગી જશે એમ ડરતો હું ત્યાંથી નાકો. જતાં જતાં હું તે પડેલી બાલિકાની સ્થાનું પણ જોઈ શક્યો નહિ.

હું પચાસ ડગલાં ચાલ્યો અને ઉભો રહ્યો. મહારી અધમતાનો મહને ખ્યાલ આવ્યો. માથુસાઇની પરીક્ષામાં હું નકામો નિવડ્યો હતો. તે બાલિકાનું મુખ, તેનું ત્યાંથી પડેલું શરિર મહારી આંખ આગળ રમી રહ્યું મહેં પાછળ જોવા પ્રયત્ન કર્યો પણ વરસાદની ધારાઓના ધટને દીધે કાંઈ દેખાયું નહિ. પાછા જવાની ઇચ્છા થઈ; હિચકારા હોવાએ તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થવા દીધી નહિ. હું કાંઈ આજ્ઞાળના સામાન્ય મનુષ્યોથી ઉતરતી હિંમતનો નથી; પણ હિંમત કરી ગમે તેવા દુષ્કર્મ છતાં અગાધી, બાલાને તેનો મણીનો પાસેથી ચોતાને ઘેર કોણ લઈ આવે? આધુનિક જમાનો, આધુનિક કેળવણી એમ કરવા કે એવું મહને લાગતું નથી. આપણે કાલ્યાણ વધારે થતા જઈએ છીએ.

હું ઘેર પહોંચ્યો, પણ પલવાર ઉઘ્યો નહિ તે નિરાધાર બાલાનું મુખ મહને આવી વખત દેખાયા કરતું; દરેક પલે દયામણી રીતે તે મહને પૂછી રહી “દયા છે કે નહિ?” હું જાણી આવ્યો તે માટે મહેં મહારી જાતને હજાર ધિક્કાર દિધા. મહારા હિચકારાપણાએ કરેલી અવધી સાલવા લાગી સંહાર પડી કે હું ઘરમાં રહી શક્યો નહિ સૂર્યોદય થતાં રાતના સ્મરણો સ્વપ્ના જેવા લાગ્યાં હું ભૂલેશ્વર આગળ ગયો. જે જગ્યાએ હું ઉભો હતો, જે જગ્યા પર તે બાલા પડી હતી તેને યાદ કરવા લાગ્યો. શું આ અનુભવ ખરો હતો કે મનની પ્રમથા? ના પ્રમથા કેમ હોય? દિવસ છતાં, લોકોની ભરચક આવર જાવર છતાં, એક દસીનું પણ પણ દુઃખથી ત્રાસેલું મુખ મહારી નજર આગળ દેખાતું હતું; કોઈ મરવા પડેલી કોકિલાને સ્વરે કોઈ પુછતું હતું “દયા છે કે નહિ?” એક કારમી ચીસ મહારા કાનમાં સંભળાયા કરતી હતી.

મહેં આજીબાટું જોયું. એક ગંભીર ચાલમાંથી તે નીકળી હતી. તેમાં જઈ કેવી રીતે પુછું? કોને પુછું? અચાનક કાંઈ મેળાપ થાય છે એમ ધારી હું ઉભો નીચે જોઈ રહ્યો. ઉપર જઈ શું કરું? ખીમ હાથે હું પાછો આવ્યો.

મહારી પ્રમથા વધવા લાગી. એ મુખ, એ પ્રશ્ન, એ ચીસ સદાયે મહારા મનમાં રમી રહી. મહારો ધર્મ કરતા પળેપળ એ ચીસ સંભળાતી, જરા શાન્તિ થતા તે પ્રશ્ન કાનમાં અથડાતો, ગમે તેની વાત કરતો હોઈ ત્યાં તે મુખ આડે આવતું. સવાર, બપોર, સાંજ, કોઈક વખત તો મધરાતે જાણે અનુભવે પગ ભૂલેશ્વર તરફ જતા, તેજ અણુવિસાદે કામે યોગતા; અને તે રાત્રે ભજવાયેલો ગેલ પાછો ફરીથી ભજવાતો; અને નીઃસાસો નાખી, અધમતામાં ડુબી મહારા કાયરપણા પર ક્રીડકાર કરતો હું પાછો આવતો. મહારી ઉધ ગઈ, મહારી શાન્તિ, સ્વાસ્થ્ય, મુખ ગયા; તેને બદલે સ્થાં એક મુખ, એક પ્રશ્ન અને એક ચીસ.

તેના હાથ બરફ જેવા ટાઢા હતા, તેની આંખો, દયામણી, મોહક, છવ લેણુ આંખોમાં—તેનું માથું ચપટ, લાગતું હતું કે મહેને માત્ર દેખાતું હતું ?— મૃદુહાર્યે હતું પણ સ્થીર હતી મહેને તેનોજ સવાલ ફરીથી પુછ્યો “દયા છે કે નહિ ?” કહી મહેને તરણે માથું નમાવ્યું. જવાબમાં મહારા કાનમાં સતત ગાજતી હતી તે તેની કારમી ચીશ ગાજી રહી. હું ધ્રુવ્યો મહેને ઉચું જોયું. મહારી આંખે આખ વળેલી હતી, માત્ર તેની આંખો જ સ્થીર મિથુન રાશીના જે તારા હોય તેમ ચમકી રહી. હું તેને હાથ પકડવા ગયો—મહારા હાથમાં કાંઈ ન આવતા હું પડી ગયો. હું કેટલીવાર પડી રહ્યો તે કેમ કહી શકાય ?

હું ઉઠ્યો; મહારા પગમાં કાંઈ ન સ્પર્શાય તેવું જોઈ આવ્યું મહેને યાચકવૃત્તિથી પુછ્યું “દયા છે કે નહિ ?” જવાબમાં પેલી ચીશ ! પેલી ખાલા ક્યાં ગઈ ? જે ખુરશી પર તે હમણા બેઠી હતી તે ખાલી લાગી. હું ઉઠીને બારણું ઉઘાડી ઉઠલ ગયો જરા જરા લલભાઈયું થયું હતું. મહેને આમ જોયું, તેમ જોયું, અને હું અપાટણધ ભૂલેશ્વર તરફ દોડ્યો.

પેલી જગ્યા—જે જગ્યા પર તે પહેલા મળી હતી ત્યાં લોકોની ઠઠ લેગી થઈ હતી. “આ શું છે ? આ બધા કેમ લેગા થયા છે ?” એક પાસે ઉભેલા માણસને પુછ્યું. તે મહેને જોઈ ચમક્યો, જાણે હું કોઈ જાનવર હોઉ તેમ કયા સુધી મહેને જોઈ રહ્યો. મહેને સવાલ ફરીથી પૂછ્યો. આખરે તે બોલ્યો “અહિંયા એક બેરી રાતનાં બારીચેથી પડી મરી ગઈ.”

મહારા ડોળા ફાટી ગયા—હું ઠઠમાં આગળ ધસવા લાગ્યો. મહેને જોઈ કેટલાક ખશી ગયા ચાલની અંદર એક બીજું કુંડાળું કરી માણસો ઉભા હતા ત્યાં હું ધસ્યો. આસપાસ કોઈનું રૂદન—હા ! પેલી, ચીશો સળગાતી હતી. હું આગળ આવ્યો; કુંડાળામાં ઉભેલા લોકોને ધક્કો મારી ખસેડ્યા. કેટલાકોએ મહેને પાછળ તાણ્યો કુંડાળામાં ભોળપર, લોહીની ખાબોચીયામાં એ લાશ પડી હતી લગવાન ! તે જ પરિચિત અંગરેખા તે જ નિશ્ચલ નયનો—તે જ મ્હાન સુંદર વદન—અને ગઈ રાતે જોએલું તે જ ચપટ માથું !

હું શું જોઈ રહ્યો હતો ? હું ઘાટો પાડી પૂછવા માંગતો હતો પણ ગળામાંથી જરાયે અવાજ નીકળતો નહોતો. એક ભયંકર અગ્નિજવાળ મહારી આખ આગળ—આખમાં કુદી. પછી શું થયું તેનું મહેને ભાન નહિ રહ્યું માત્ર તેજ મુખ, તેજ પ્રશ્ન, તેજ ચીશ મહારા મગજમાં રમી રહ્યા.

ન્યારે મહેને કાંઈ પણ ભાન આવ્યું ત્યારે તેને તેજ લાગ્યું; હું ઘાટો પાડી બોલવા લાગ્યો “દયા છે કે નહિ ?” કાંઈ ઉત્તર નહિ મળ્યો, પાછું બધું અધાર્થ થઈ ગયું.

ફરીથી ભાન આવ્યું ત્યારે મહારા ઘરમાં હું હતો, મહારી ઓ મહારે માથે બરફ ફેરવતી હતી, મહારો એક મિત્ર ડાકટર રહ્યો ખુરશી પર બેઠો હતો,

“દયા છે કે નહિ?” મહેં જેઠેલે ઘાંટે પુછ્યું.

“હા, હા, પૂરેપૂરી દયા છે” કોઇએ જવાબ આપ્યો. અવાજ અપરિચિત હતો; પછીથી ઓળખ્યો—તે મહારી સીનો હતો.

“કોણ નિર્મલા?” તેણે કહ્યું “હા!”

“તું ક્યારની આવી? તને તો ગધ કાલે વળાવી હતી?”

“ના, મહારે આપ્યાને તો અગ્યાર દિવસ થયા”

“હું” “હા! હું ગધ તેને ખીજે જ દિવસે તમ્હારા મિત્રે તાર કરી બોલાવી તમ્હેં ઘણું માંદા થઈ ગયા હતા”

*

*

*

જે મહિને હું સારો થયો. શરીરમાં જોર આવ્યું; પાછો કામ ધંધે લાગ્યો. છતાં, એક રાતનું હિચકારાપણું, ખીજી રાતનો ગાનુંદ વિસરાતા નથી. આટલે વર્ષે પણ હજી મનમાં રમી રહે છે તે સુખ, પ્રશ્ન અને તે ચીશ.

ધનશ્યામ.

ગુજરાતી વૈદો.

ભારતવર્ષના સર્વ વૈદોનું સંમેલન નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદસંમેલનના નામથી કેટલાંક વર્ષથી દર વર્ષે વ્યુદે ભુદે સ્થળે ભરાય છે નિખિલ ભારત વર્ષીય ગાયુર્વેદીય સંમેલનની આઠમી બેઠક પૂનામાં થવાની છે. એ માટે સ્વાગત-કારિણી સભા સ્થપાઈ ગઈ છે. એ સભાના એક મંત્રી વૈદ કૃષ્ણ શાસ્ત્રી કવટે ખી એ ઓગષ્ટના છેલ્લા અઠવાડીયામાં વૈદક સંમેલન માટે કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ ગુજરાત કાઠીયાવાડના વૈદોમાં જાગૃત કરવા, તથા એઓને પૂનાના સંમેલનમાં પધારવાનું નિમત્રણ કરવા નીકળ્યા હતા. એમની ધૃષ્ટાથી હું સાથે ગયો હતો. મુંબઈથી તા. ૨૨ મી ઓગષ્ટે નીકળી, ૨૩ મી એ સુરતમાં, ૨૪ મી એ વડોદરામાં ૨૫ મી એ અમદાવાદમાં, ૨૬ મી એ જામનગરમાં, ૨૭ મી એ ગોહલમાં, ૨૮ મી એ રાજકોટમાં, ૨૯ મી એ ભાવનગરમાં અને ૩૧ મી એ ભરૂચમાં સંમેલન વિષે વ્યાખ્યાનો આપી અમે પાછા આવ્યા આ આઠ દિવસના પ્રવાસમાં શું જોયું? ગુજરાતના વૈદો તથા ગુજરાતનું વૈદું—એમાં શી વિશેષતા જોઈ? એ દુઃકમાં કહી જઈશ.

હિંદુસ્થાનના ખીજા પ્રાંતોની ખબર નથી, પણ જાણમાં વૈદ નામની એક જ્ઞાતિ છે. અને મેં તે સાગે વૈદો તે જ્ઞાતિના હોય છે. ગુજરાતમાં લગભગ એથી ઊલટી સ્થિતિ છે. બ્રાહ્મણ, વાણીયા, કણ્ણી, વાણુંદ વગેરે ઘણી ખરી જ્ઞાતિના વૈદો ગુજરાતમાં કોઈ ને કોઈ સ્થળે મળી આવે છે

ગંગાજાની સાથે સરખામણીમાં ગુજરાતના વૈદોની પૈસા સંબંધિ સ્થિતિ પણ અરાણ છે. કાઠિયાવાડમાં દેશી રાજ્યો હોવા છતાં ત્રણ ચાર વૈદોને ખાદ કરતાં કોઈ પણ વૈદને રાજ્ય તરફથી સારો આશ્રય નથી. ૨૫ વર્ષ જેલમાં રાજ્યનો આશ્રય કંઈક વધારે હતો. વખત જતાં કાઠિયાવાડના વૈદોની સ્થિતિ મુઠ્ઠી નથી પણ બગડી છે. પૈસા સંબંધિ સ્થિતિ અરાણ હોવાનું કારણ શ્રી અને સરસ્વતીનો પ્રસિદ્ધ વિરોધ નથી. કારણકે ગુજરાતના વૈદો ઉપર સરસ્વતી દેવીની કૃપાદષ્ટિ પણ આછી આછીજ ઉતરી છે.

ગંગાજાના વિદ્વાન, સંસ્કૃત ભાષામાં અસાધારણ પ્રભુત્વ ધરાવનારા મહામહો-પાધ્યાયની પદવી પ્રાપ્ત કરનારા વૈદોની સાથે સરખામણી ન કરતાં પાસેના મહારાષ્ટ્ર સાથે સરખામણી કરીએ તો પણ સ્થિતિ આપણને શોભાસ્પદ નથી. વેદ કૃષ્ણ શાસ્ત્રો કવટે સાથે પ્રવાસ દરમિયાન થયેલી વાતચિત ઉપરથી એમ લાગ્યું કે મહારાષ્ટ્રના વૈદોની પણ પૈસાસંબંધિ સ્થિતિ તો ગુજરાતના જેવી જ છે પણ એ પ્રદેશમાં વિદ્યાની ઉપાસના ગુજરાત કરતા વિશેષ છે. વેદુ કરવા માટે ભણવાની જરૂર નથી, એ વિચાર ગુજરાતમાં ઘર કરી બેઠો છે. 'કાંઈ ન આવડે તો વેદુ' શીખ' એ કહેવતને અનુસરી બીજા ધધામાં ન ફાવેલા ઘણા માણસો ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં વૈદાથી પોતાનું ગૃજરાન કરે છે. ગુજરાતના વૈદોનું જોર વિદ્યા ઉપર નથી પણ દવાની બનાવટ ઉપર છે. કાઠિયાવાડ ગુજરાતના ઘણાખરા વૈદોને હાથે દવા બનાવતાં આવડે છે. એટલુંજ નહિ પણ બીજા પ્રાંતોના વૈદો કરતા ગુજરાતના વૈદો દવા સારી બનાવી બહુ છે દવાઓ ઉપરજ એમનો મહોટો આધાર છે.

આટલું સામાન્ય અવલોકન કર્યા પછી વિગતવાર જે જે શહેરોમાં અમે ર્યાં ત્યાંના વૈદોવિશે ટુકું સામાન્ય અવલોકન કરી સમાપ્ત કરીશ અહિં એક વાત કહી દેવાની જરૂર છે કે અમે બાર બાર કલાક જ એક એક શહેરમાં રહ્યા હતા. અને એટલા વખતમાં જેવું અવલોકન થાય એવું જ આ અવલોકન છે. એટલા વખતમાં વધારે ઉંડું ઉતરી શકાય નહિ કે પ્રત્યેક વંદનો અનુભવ થઈ શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે માટે આમાં કોઈ સ્થળે ભૂલ જણાય અથવા કોઈને અનુભવે અન્યાય થાય તો ક્ષમા કરવા વિનંતિ છે.

અમે મુંબઈથી નીકળ્યા હતા, અને મુંબઈમાં પણ ગુજરાતી વૈદોની મહોટી સંખ્યા વસે છે. માટે જેલમાં મુંબઈનું જ અવલોકન કરશું. મુંબઈનાં વૈદોની સંખ્યા ઘણી મહોટી છે એમાંથી કેટલાકની સ્થિતિ પણ ઠીક છે પણ અત સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર છે. ગુજરાતી અને દક્ષિણીઓનો જૂનો ઝગડો તો છે જ પણ તે ઉપરાંત ત્રણેક તક છે અને પરસ્પર દ્વેષ, ઈર્ષ્યા અને પોતાનું અભિમાન સામાન્ય લોગને છે. કુસંપ એટલો છે કે મુંબઈના વૈદો એકલા મળીને કોઈ પણ કામ કરી શકે એમ નથી. આ અત સ્થિતિ ભૂતી જઈએ તો બાહ્ય સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે. મુંબઈમાં બે સભાઓ છે, એક દર અઠવાડીએ મળે છે, બીજી પ્રત્યેક પાત્ર મળે છે વૈદાન

શિક્ષણ માટે પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ સુપ્રસિદ્ધ છે. એક ખીણ આયુર્વેદ પાઠશાળા પણ બે ચાર સારા વેદોના પ્રયાસથી હાલમાં જ સ્થાપન થઈ છે. પુષ્કળ ધર્મોદ્દા દવાખાનાંઓ, સભાઓ તરફથી, શ્રીમન્તો તરફથી અથવા મંદીરો તરફથી ચાલે છે. સુઅર્ધમા આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે. હવે આગળ ચાલીએ.

સુરત-સુરતમાં એક વૈદ્ય સભા છે, તેના પ્રમુખ વૃદ્ધ, વિઠાન તથા સજ્જન છે, તેમ જમાનાને પણ ઓળખે છે, તેમ મંત્રીઓ ઉદ્યાગી તથા ઉત્સાહી છે, એટલે સભા ચાલ્યા કરે છે. શહેરમાં એક તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય છે જે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ રાખીને વૈદ્ય સહાય છે. એમણે ગુજરાતીમાં વૈદ્યાના એક બે પુસ્તક પણ લખ્યા છે. એઓ બંને સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન નથી. તેથી વિદ્યાર્થીઓને પણ ગુજરાતી ઉપરથી જ શીખવે છે. વિદ્યાર્થીઓને ધંધો કરી ખાતા વૈદ્ય બનાવી દેવા તરફ નેટલું લક્ષ્ય છે તેટલું લક્ષ્ય એઓને વિદ્યાવાળા બનાવવા તરફ નથી.

ભરૂચ:—આ ગુજરાતના ભુનામાં ભુના શહેરની પ્રાચીન બહોળલાલી બધી રીતે ઝાખી થઈ ગઈ છે. ત્રણ ચાર વેદો સારા છે ગાકીના ધંધો કરી ખાય છે વેદોની કુલ મજ્યાપણ શહેરના પ્રમાણમાં નહાની છે. થોડા વખતથી વૈદ્ય સભાની સ્થાપના થઈ છે પણ એ બેઠકે તેવી ચાલતી નથી કામ કરનારને પોતાને કાંકક સ્વાર્થ હશે તો એમ બીજાઓને શંકા થાય છે સાધારણ રીતે અહીંના વેદો જમાનાની પાછળ છે, વેગોની સ્થિતિ પણ એકાદને બાદ કરતા ઘણી સારી નહિ હોય કારણ કે એમનાં ચત્ત પૂના સુધી નમેલન વખતે આવવાનો ખર્ચ કરતાં સડોઆતા હતા.

ભરૂચ પામે ત્રણ માઇલ ઉપર અડેશ્વર નામનું 'ન્યાનું' ગામ છે. એ ગામના એક સદ્ગત પાટીદારે પોતાના 'વીલ' મા ધર્મોદ્દા દેશી દવાશાળા માટે રૂ. ૩૫૦૦૦ ભરૂચના કલેક્ટરના ટ્રસ્ટ નીચે આપ્યા છે. આ ટ્રસ્ટમાંથી એ ગામમા એક ઘણી મારી ધર્મોદ્દા દવાશાળા ચાલે છે વ્યવસ્થા ઉત્તમ છે. દવાશાળામા કામ કરનાર વૈદ્ય ગુજરાતના ઉત્તમ વેત્રામાંના એક છે. એઓ ખંતીલા, દયાળુ, આયુર્વેદ પ્રેમી અને દરદીઓની સેવાને પુણ્ય માનનારા હોવાથી આ દવાખાનાનો લાભ અડેશ્વર, ભરૂચ, વગેરે આસપાસના ચાળીશ ચાળીશ માઇલ સુધીના ૩૦૦ ગામનાં દરદીઓ લે છે. ગયે વર્ષે આ દવાશાળામા કુલ ૧૮૦૦૦ દરદીઓ આવ્યા હતાં. ભરૂચ જેવા જીલ્લાના શહેરમાં ગમે ધર્મોદ્દા ઇસ્પિતાલો હોવા છતાં ગામડાનાં આ દવાખાનાનો લાભ ભરૂચના પુષ્કળ લોકો હીચે છે. એ લોકોનો આયુર્વેદ ઉપરનો પ્રેમ, દેશી દવાઓની ઉપયોગિતા તથા વેદની કુશળતા સૂચવે છે. આવાં દેશી ધર્મોદ્દા દવાખાનાંઓ, શ્રીમન્તોની તથા લોકલગ્નોદો અને મ્યુનિસિપાલિટીની મદદથી સ્થળે સ્થળે સ્થપાય તે લોકોને દેશી દવાનો સહિવાઈથી લાભ મળે, અને આયુર્વેદનો જલનીથી પુનરુદ્ધાર થાય.

વડોદરા:—વડોદરામાં મહારાષ્ટ્રીઓના તેજસ્વી સંઘટનથી વેદોમાં બંધૂતિ સારી છે. ધાંના આગળ પડતા લોકો પણ આયુર્વેદમાં ઠીક રસ લે છે વડોદરામા એક વૈદ્ય સભાએ અને ઉત્સાહી તથા વિદ્વાન કાર્ય કરનારાઓના હાથ નીચે એ સારું કામ કરે

છે. દરવધે એ સલા તરફથી ધન્વન્તરી ઉત્સવ ધનતેરશને દિવસે ઉજવાય છે. જે વખતે પહારગામના વિદ્વાનો પાસે ખાસ ભાષણો આપાવે છે. વડોદ્રાના અગ્રેસર વૈદ્ય જમાનાને ઝાળળે છે વડોદ્રામાં મહારાષ્ટ્રીઓ અને ગુજરાતીઓનું મિશ્રણ હોવાથી, તથા એઓની ગંભીરતા અબેદ હોવાથી વડોદ્રાના ગુજરાતી વૈદ્યોના સ્વભાવ વિશે વધારે અવલોકન હું કરી શક્યો નથી.

અમદાવાદ—અમદાવાદમાં પણ વૈદ્યસલા છે. એ સલાના પ્રમુખ વૈદ્યકલ્પતરૂના સંપાદક વૈદ્યરાજ જટાશ કરભાઈને લીધે અમદાવાદના ગુજરાતી વૈદ્યો પહાર ગૌરવવાળા દેખાય છે. અમદાવાદની વૈદ્ય સલાના મંત્રી પણ ઉત્સાહી છે. પરંતુ શહેરના વૈદ્યોમાં તક છે અને મતભેદ અદેખાઈ વગેરેનું જોર પણ ઠીક છે વિદ્યા પણ કાંઈ વિશેષ દેખાણી નહિં શહેરની વસ્તી અને સમૃદ્ધિના પ્રમાણમાં વૈદ્યોમાં તેજ દેખાયું નહિં ખાટી વૈદ્ય રાજ જટાશ કરભાઈની વૈદ્યાના અનેક પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે એ વિશે વધારે ઉલ્લેખ આવશ્યક નથી.

જામનગર જ્યાં મરહુમ મહાત્મા ઝંડુભટ્ટ તથા બાવાભાઈ જેવા ગયા જમાનાના ગ્રંથ વૈદ્યો હતા, જ્યાં એમની પ્રતિભાથી જામનગર દેદિધ્યમાન લાગતું હતું ત્યાં આત્યારે એમની આખી છાયા જ છે મહાત્મા ઝંડુભટ્ટના સુયોગ્ય પુત્ર શંકરપ્રસાદભાઈ હજી રસ-શાળાને તથા જામસાહેબના રાજવૈદ્યત્વને માયવીને બેઠા છે. બીજા વૈદ્યોની સખ્યા તો ઘણી મોટી છે. પણ જમાનાની બહુજ પાછળ અને વિદ્યાશૂન્ય છે. ત્યાં સલા જેવું કશું નથી. સલા સંમેલનો વગેરેની ઉપયોગિતાજ કોઈ જાણતું નથી. જામનગર એકજ નહિં પણ અમુક અપવાદભૂત વ્યક્તિઓ બાદ કરતા સમસ્ત કાઠીયાવાડના વૈદ્ય-મંડળમાં કૃપમદુક ન્યાય પ્રવર્તે છે કાઠીયાવાડની પહાર જગત છે, એમ એ ઓ ધારતા નથી. સંમેલનનાં કાર્યની એમને કલ્પના નથી. જામનગરમાં કેટલાક હુકીમો છે એમાં એકાદ જે સારા જૂની રીતે ભણેલા હશે પણ જમાના તરફ તો એ લોકો પણ જોતાજ નથી.

રાજકોટ—કાઠીયાવાડના આ મધ્ય સ્થળમાં વૈદ્યોની સખ્યા સારી છે, જે ત્રણ સારા વિદ્વાન અનુભવી વૈદ્યો રહે છે. એક વૈદ્યસલા પણ છે ત્રણ. ૬૫૫, જાતે કામ કરવાનું આજસ અને બીજા કામ કરી આગળ વધે તેની અદેખાઈ વગેરે વૃત્તિઓ આહીં પણ નજરે પડે છે. જમાનાને કંઈક જાણનારા વૈદ્યો છે. જૂની રીતે શીખેલા એક વૃદ્ધ વૈદ્ય પણ છે. પરંતુ વૈદ્યોની સલા જેવું કાંઈ દેખાયું નહિં.

ભાવનગરના મહારાજ સાહેબ પોતે દેશી વૈદ્યોના સારા શોખ ધરાવે છે. પોતાની પાસે દેશી વૈદ્યો રાખે છે. જાતે દેશી દવા વાપરે પણ છે. બાકીના વૈદ્યોમાં તો ઉત્સાહમંદતા, અને અજ્ઞાન વ્યાપે છે.

આખા કાઠીયાવાડમાં દવાઓ બનાવવાની આવડત તથા પદ્ધતિ વધારે છે. જામનગર અને ગોહલ જે ઠેકાણે તો રસશાળાઓ છે તે સિવાય ઘણે ઠેકાણે દવાઓ બનાવાય છે. એકંદર એમ કહી શકાય કે બીજા પ્રાંતો કરતા ગુજરાતમાં

વિદ્યા ઉપર ઓછું અને દવાની ખનાવટ ઉપર વધારે ધ્યાન આપાય છે. અને ગુજરાતમાં પણ કાઠીયાવાડના આ બેય લક્ષણો અધિક પ્રમાણમાં દેખાય છે. અહિં કહેવું જોઈએ કે ખંગાળામાં દેશી દવાઓ ખનાવવાનાં કારખાનાં છે. પણ ખનાવટ આવી સારી નહિ. બીજી જાહેર ખબરથી પેટન્ટ દવાઓ વેચવાનો ધંધો પણ કાઠીયાવાડમાં થતો ચાલે છે. ગુજરાતમાં છે, પણ પ્રમાણમાં કાઠીયાવાડ વધી જાય. કાઠીયાવાડ ગુજરાતના વૈદ્યાના ઘરમાં વૈદ્યાના અન્યોની હસ્તલિખિત પ્રતો હશે પણ ખૂબ કાઠતાં બહુ પહોંચે છે 'હવે ઘણા અન્યો છપાઈ ગયા પણ આ લોકને કયા છપાઈ ગયા એની પૂરી ખબર નથી અને પોતાના ઘરમાં ન છપાયેલા છુપાવી રાખે છે.

ગુજરાતના વૈદ્યાની સ્થિતિ આવી છે જગતમાં વૈદ્યાના ઉત્કર્ષ માટે કેવી પ્રવૃત્તિઓ થાય છે વિદ્યાની પ્રગતિ કેટલા વેગથી થાય છે. હરિકાઈ કેટલી સખત છે, અને આ જમાનામાં જીવવા માટે જમાના સાથે દોડવામાં પાછળ ન પડવું જોઈએ વગેરે બાબતોની બીલકુલ ખબર નથી એટલુંજ નહિ પણ હિંદુસ્થાનમાં જ વૈદ્યોજ આપણા ઉત્કર્ષ માટે શીશી પ્રવૃત્તિ કરે છે, આપણી વર્તમાન સ્થિતિ કેવી છે? એને સુધારવ માટે શું શું કરવાની જરૂર છે? સંમેલન શું છે? સંમેલનમાં શું કામ થાય છે? ગુજરાત કાઠીયાવાડ ખૂબ કેવા વૈદ્યો છે? વગેરે પોતાના હિત સાથે નિકટ સંબંધવાળી વાતો તરફ પણ ધણી બેદરકારી છે. છતાં ભવ્યહરિ કહે છે તેમ અજ્ઞાન સાથે હોતું અભિમાન છે.

દુર્ગાગંધર કેવળરામ.

છાપખાનાંનો ૧૯૧૦ નો કાયદો.

જગતની પ્રવૃત્તિમાં મનુષ્યને યુગે યુગે નવો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એ માન્યતામાં એટલું તો સત્ય સમાયેલું છે કે વખતો વખત સ્થિતિ અનુસાર અમુક એક પ્રવૃત્તિ સમસ્ત મનુષ્ય જાતિના કલ્યાણને અર્થે અસાધારણ અગત્યની થઈ પડે છે, અને તેથી તે તે સમયે તે પ્રવૃત્તિના ઉચ્ચ આશયોની સિદ્ધિના કાર્યમાં જ સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનો ધર્મ ઉદ્ભવે છે. હાલના સમયમાં આવાં મહત્વવાળી પ્રવૃત્તિ આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રિય ચળવળને નામે ઓળખાતી પ્રવૃત્તિ જ છે. આ પ્રવૃત્તિનો હેતુ એવો છે કે દરેક દેશનું રાજ્યતંત્ર તે દેશની સમગ્ર પ્રજાનું હિત સાધવાની વૃત્તિવાળું જ હોવું જોઈએ, અને તે માટે એક પાસથી તે બીજા રાજ્યોના અંકુશથી રહીત અને બીજા પાસથી તે દેશના પ્રજાજનોના સંપૂર્ણ વિશ્વાસને પાત્ર હોવું જોઈએ. તાના મોઢા દરેક દેશને માટે સ્વતંત્રતા તથા પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર મેળવી આપવું એ આ જમાનાનો ધર્મ છે.

આ ધર્મ કાંઈ નવો નથી. આ પ્રવૃત્તિનો પાયો નાંખાયોને ઘણા વરસો થઈ ગયા છે, અને હાલના સ્વરૂપમાં તે છેલ્લાં ત્રણસો વરસ થયાં હનીયાંનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે. એને જન્મ આપવાનું માન ઇંગ્લાંડને ઘટે છે. એ દેશ યુરોપના બીજા દેશોની માફક સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં તેના રાજ તથા ઉમરાવોની આપખુદી સત્તા નીચે હતો. પરંતુ ઇ.સ. ૧૬૪૦ માં ત્યાંના લોકોએ પોતાના જૂદમી રાજ સામે લડત ચલાવી, તેને ફ્રાંસીએ લટકાવી, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે પછી એ દેશમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે, અને આજે જો કે તેના રાજ્ય બંધારણમાં રાજને માટે સ્થાન છે, છતાં તેના રાજ્યતંત્ર ઉપર પ્રજાની સંપૂર્ણ સત્તા છે. ઇંગ્લાંડ પછી લગભગ ૧૫૦ વરસે ફ્રાંસના લોકોને પણ પોતાના જૂદમી રાજ તથા ઉમરાવો સામે બળવો ઉઠાવી, તેમનો નાશ કરવાની ફરજ પડી હતી, અને આજે યુરોપના મોટા દેશોમાં સૌથી પછાત રહી ગયેલા રશીઆના લોકોએ પણ પોતાના રાજને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકી, રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી છે.

પણ આ દેશો સ્વતંત્ર હતા અને તેથી કરીને તેમનો માર્ગ કેટલેક અંશે સરળ હતો. એ દેશના લોકોને તો માત્ર તેમના દેશમાંના જ અનિષ્ઠ તત્ત્વો દૂર કરવાનાં હતા. ખરું છે કે સત્તા લોગવી મદોન્મત થયેલા રાજાઓ અમીર ઉમરાવો, કે શ્રીમતો પોતાની સત્તા રાજી ખુશીથી મૂકી દેતા નથી. તે મૂકી દેવાની તેમને ફરજ પાડવી પડે છે, અને એ કાર્ય કોઈ પણ રીતે સહેલું નથી. પરંતુ પરદેશી અમલ નીચે કચરાઈ ગયેલા દેશોનો માર્ગ આથી પણ ઘણો વધારે વિકટ છે. ત્યાંના લોકોને માત્ર દેશમાંના જ મૂઠ્ઠીભર સત્તાવાન અમીરો કે શ્રીમતો સામે જ લડત ચલાવવાની નથી, પરંતુ સાથે તેમના ઉપર રાજ્ય કરતા જૂદમી પરદેશીઓની પણ સામે થવાનું હોય છે. છતાં યુરોપમાં હોલેંડ, બેલ્જિયમ, અને ઇટલી તથા અમેરીકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ, અનેક વિંટબણાઓ વેડી, લાંબી લડત ચલાવી સ્વતંત્રતા મેળવી શક્યા છે. પરંતુ આજ કોટીમાં આવી જતા કેટલાક દેશો એવા પણ છે કે જેમને તેમના ઉપર અમલ કરતાં રાજ્યોથી અનેક લાભો થયેલા છે, અને જેમની સાથેના સંબંધથી ભવિષ્યમાં પણ લાભ થવાનો સંભવ છે. આ દેશો તેમના ઉપર અમલ ચલાવતા દેશોથી છૂટા પડી સાવ સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતા નથી, પરંતુ એ દેશોની છાયા હેઠળ રહીને જ તેમના પોતાના દેશની આંતર વ્યવસ્થા પોતાને હોય કરવા માંગે છે. આ પ્રયાસમાં ઘણે અંશે ફત્તેહમંદ થયેલા દેશોમાં અમેરીકાના ફ્રીલીપાઇન ટાપુઓ તથા ઇંગ્લાંડનાં સંસ્થાનો છે. આપણો દેશ પણ આજ વિભાગમાં રહેવા આશા રાખે છે એને બ્રિટિશ રાજ્ય લાભદાયક નિવડ્યું છે, ભવિષ્યમાં પણ તેનાથી લાભ જ થવાનો સંભવ છે, અને તેથી તેની સાથેના સંબંધ કાયમ રહે એમ તે ઇચ્છે છે. પરંતુ એક સરતે—અને તે સરત એ જ કે દેશની અદરનો સઘળો કારભાર તેના પોતાના લોકોને જ સોંપવામાં આવે.

સ્વતંત્રતા તથા પ્રગતીય રાજ્ય બંધારણ માટે લડત ચલાવવી એ આ જમાનાનો ધર્મ છે, અને તે ધર્મ આપણા દેશે સ્વીકાર્યો છે. આપણા દેશમાં આજે કેટલાક

વરસો થયાં એ દીશામા પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે, અને તેનું ફળ મોડું વહેલું આવશે જ એમાં શંકા નથી. છતાં હાલ માર્ગમાં અનેક વીટંબણાઓ છે, અને તે દૂર કર્યા સિવાય 'ધારેલું' કામ પાર પડે એમ નથી. પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર એ આપણો અંતીમ હેતુ છે, અને તે હેતુ સાધવાનું આપણું કીમતીમાં કીમતી સાધન તે આપણું પ્રેસ યાને છાપખાનું છે. પ્રજાકીય રાજ્યનો પાયો રાષ્ટ્રીય કેળવણી છે અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો આધાર સાહિત્ય (પુસ્તકો છાપાઓ વગેરે,) અને તેને તૈયાર કરનાર છાપખાનું જ છે. પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર મેળવવાનો સાચો રસ્તો એક જ છે અને તે એ જ કે દેશનો દરેકે દરેક માણસ આ મહાન ધર્મ સમજે અને તે માટે લોગ આપવાને તૈયાર થાય. હાલ આપણી પ્રજા અજ્ઞાત છે, તેમને આ ધર્મ નમજાવવાની જરૂર છે. દેશની સ્થિતિ ખરાબ છે, એ સ્થિતિને માટે જોખમદાર રાજ્યતંત્ર કેવું છે, તે કેવી રીતે સુધરે, પ્રજાહીત માટે જ પ્રયત્ન કરતું, પ્રજામતને માન આપતું, કેવી રીતે થાય, એ સઘળું લોકોને સમજાવવાની જરૂર છે. આ ધર્મ, આ પ્રવૃત્તિ કાંઈ મૂઠ્ઠી ભર માણસો માટે નથી—અગીર ઉમરાવ, શ્રીમંતો, કે વિદ્વાનો માટે નથી. આ પ્રવૃત્તિ તો જીવંતની જહેમત ઉઠાવનાર મનુષ્ય જાતિના રંક લાગોને માટે જ છે અને તેમનું અંકય, તેમનું ધૈર્ય, તેમનું જળ જ આ પ્રવૃત્તિનો હેતુ સાધી શકશે. તેમને આ ધર્મ માટે તૈયાર કરવા એ આ દિશામાં મહેલું પગથીયું છે અને તે માટેનું ઉત્તમ સાધન તે છાપખાનું છે.

આપણા દેશમા આ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થયાને વરસો થયા છે અને તે વરસો દર-મીયાન આપણા છાપખાનાં તથા છાપાઓએ તેની સારી સેવા બજાવી છે. હાલ પણ તેઓ આ દિશામાં પોતાથી બનતું કરી રહ્યાં છે. પરંતુ ૧૯૧૦ ના પ્રેસ અંકટે તેમના ઉપર સખ્ત અકુશો મૂક્યા છે, અને તેથી તેમનું આ કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. આ પ્રેસ અંકટની કલમો તે સમયના વિકટ સંજોગોને માટે પણ અમારા મત પ્રમાણે જોઈએ તે કરતા વધારે સખ્ત હતી, અને આજે તો તેનો એવો ઉપયોગ થાય છે કે દેશ-હિતને ખાતર તે કાયદો જ રદ કરાવવાની જરૂર છે. છાપાનું છુટાપણું, આપણા જાહેર જીવન માટે અત્યંત અગત્યનું છે, અને એ છુટાપણું ખુલ્લી લેનાર આ ૧૯૧૦ નો કાયદો જ્યો જ જોઈએ પણ સરકાર આ કાયદો કાંઈ પોતાની મેળે રદ કરવાની નથી અને તેથી તે રદ કરવાની તેને દૂરજ પાડવાને માટે આખા દેશે એક થઈ મજબુત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, અને તે કાર્ય થોડો વખત થયા રથપાએલી પ્રેસ એસોસિએશને ઉપાડી લીધું છે એ એક સંતોષની વાત છે. ૧૯૧૦ ના કાયદાથી છાપખાનાંઓ તથા છાપા-ઓને અસહ્ય મુશ્કેલીઓ ખમવી પડે છે એ વાત જાહેરમાં અનેક વખત કહેવાઈ ગઈ છે, અને તે વિષે પ્રજામત પણ એક જ નિર્ણય ઉપર આવી ચૂક્યો છે, તેથી તે વિશેની ચળવળ જૂના ધોરણ ઉપર ચાલુ રાખવાને જાહેર આ સંસ્થાએ એ મુશ્કેલીઓ ખૂબ વાઈસરોય આગળ રજૂ કરવાનો ઠરાવ ફેટલાક વખત ઉપર કર્યો હતો. આ ઠરાવ અમલમાં મૂકવાને માટે લાંબા પત્ર વ્યવહાર પછી, વાઈસરોયની રજા મેળવી, એ સંસ્થાએ ગયા મહિનાની શરૂઆતમા પોતાની તરફથી વાઈસરોયને મળવા એક ડેપુ-

ટેશન મોકલ્યું હતું. આ ડેપુટેશને પોતાના વિન નિ પત્રમાં આ કાયદાથી ઉભી થતી સુશકેલીઓ દુઃકમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી છે, અને તેના મૂખ્ય સુદ્ધાઓ નીચે મૂજબ છે:—

(૧) હીંદી છાપખાનાઓ તથા છાપાંઓએ ૧૮૩૫ ની સાતથી તે ૧૯૧૦ સુધી પાંચેક વરસના અપવાદ સિવાય છુટાપણું લોગવ્યું છે, અને ૧૯૧૦ નો કાયદો પસાર થયો ત્યારે પણ એ છુટાપણાની જરૂરીયાત તથા અગત્યના સબંધી કાંઈ પણ મતભેદ ઉભો થયો નહોતો. વળી તે ઉપરાંત તે સમયે સરકાર તરફથી એવું પણ વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે જે કમનશીબ સંજોગોને લીધે તે કાયદો ઘડવાની જરૂર પડી હતી તે સંજોગો દૂર થતાં તે કાયદો પણ રદ કરવામાં આવશે. આજે કેટલોક વખત થયાં એ સંજોગો દૂર થયા છે, માટે એ કાયદો રદ થવો જોઈએ.

(૨) આ કાયદો અગ્રેજી રાજ્યના દુશ્મનોના પ્રીતુરી લખાણોને માટેજ ઘડવામાં આવ્યો હતો, છતાં તેની કલમો એટલી તો વ્યાપક છે કે પ્રમાણિક અને વફાદાર હેખકોના લખાણોને પણ લાશુ પાડી શકાય, અને તેથી ઘણો અનર્થ થવાનો સંભવ છે—ખરેકે અનર્થ થાય જ છે આ કાયદાને લગતા ગુનાહોની વ્યાખ્યા આપતી કલમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જો “કોઈ છાપા, પુસ્તક કે ખતમાં એવા શબ્દો, નીશાનીઓ, અથવા તો દૃષ્ય આલેખનો હોય કે જે ગનુમાન, સૂચના, ધંધારા, અલ કાર કે ધ્વનીથી કે પછી બીજી કોઈ રીતે પણ ઉપર જણાવેલા ગુનાહો કરવાનો સંભવ ધરાવે કે સિધી કે આડકતરી રીતે પણ તે ગુનાહો કરવાનું તેનું વલણ હોય તો તે, જામીનગીરી જમત થવાના સંબંધમાં આ કાયદા હેઠળ આવશે.”

આ શબ્દો કેટલા વ્યાપક છે અને તે વડે સરકારને કેટલી બધી સત્તા આપવામાં આવી છે તે મીંઠ મહમદઅલીના પ્રખ્યાત મૂકદમામાં બંગાળના વડા ન્યાયધિશ સર લૉરેન્સ જેન્કીન્સે આ કાયદા ઉપર કરેલી ટીકાઓ ઉપરથી જણાશે. સર લૉરેન્સ જેન્કીન્સે આ સરતો વિષે કહ્યું છે કે :—

“તે ઘણી વ્યાપક છે અને તેની જાણ મનુષ્યની અતુરતા અત્યંત શકે તેટલી વિશાળ છે. કોઈ અતુર માણસ ઉપરથી વ્યાજબી દેખાય તેવી રીતે આ કલમની સત્તા કેટલી હદ સુધી નહિ લંબાવે તે કહેવું સુશકેલ છે. સમ્મતિ, પ્રશંસાને પાત્ર એવા લખાણો સુધી પણ તે ખચીત લગાવી શકાય. લોકોનો જે નીચ લાગી જાના દુઃખ તથા એમ ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે તે પર કરેલી ટીકા પણ આ ખુદાળી ફેલાયેલી જાળમાં આવે : કોઈ એક વર્ગના વખાણ પણ જોખમથી રહીત નહીં ગણાય. પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા સાહિત્યમાંથી પણ ઘણું (આ જાળમાં) બેશક પકડાય.”

આ જોખમમાં મદ્રાસના વડા ન્યાયધિશનો અભિપ્રાય પણ એવો જ છે. તેઓ કહે છે કે :—

“આ કલમની સરતો અત્યંત વિશાળ અને વ્યાપક છે તેથી સ્થાનિક સરકારને મળતી સત્તા એટલી બધી અંકુશ રહીત છે, કે તેથી આ દેશમાં છાપખાનું રાખવાનું કે છાપું પ્રગટ કરવાનું કામ અત્યંત જોખમ ભરેલું થતું જાય છે એક છાપું સરકાર

તરફની વફાદારીમાં મંજૂર હોય, તેની વૃત્તિમાં કશું પણ કપકાને પાત્ર નહિ હોય, તેના અધિપતિના વિચારોની શુદ્ધતા વિષે કંઈ પણ સવાલ નહિ હોય, છતાં જો ગફ-લતીથી આ એથી કલમની સરતો હેઠળ આવી શકે, એવા કાગળો કે લખાણો તે પત્રમાં છપાઈ જાય, તો સરકાર ચેતવણી આપ્યા વગર કે કાંઈ પણ તપાસ ચલાવ્યા વગર તે છાપાની જામીનગીરી જપ્ત કરી શકે અને તે રીતે છેવટે તે છાપાનો પણ અંત લાવી શકે. સરકારના હાથમાં હવે વગરની સત્તા મૂકવી એ આ કાયદા પહેલાના છાપખાનાના છુટાપણા ઉપર એક ગંભીર તરોપ છે. ”

(૩) આ કાયદાનો ખરેખર ગેરઉપયોગ થાય છે અને જ્યાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી ત્યાં પણ એની માઠી અસર પહોંચ્યા વગર રહેતી નથી. આ કાયદાને લીધે મંકુચિત પ્રદેશમાં વંચાતાં છાપાઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને દેશી ભાષામાં લખાતા છાપાઓની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક થઈ ગઈ છે. આ કાયદાની સખ્તાઈને લીધે તેના અધિપતિઓને સરકારી અમલદારોથી હંમેશા ખીતા રહેવું પડે છે, અને જાહેર જાણનો ઉપર પ્રમાણિક ટીકા કરતાં પણ અટકવું પડે છે. આનું કારણ એટલું જ છે કે તેઓ જાણે છે કે જો તેઓ એકવાર કાયદાની ચુગાલમાં સપડાય તો તેમના છાપાનો સદાને માટે અંત આવી જાય. વળી આ કાયદાથી આમ છાપાઓને જ ખામણ પડતું નથી, પરંતુ છાપખાનાના માલીકો, તથા પુસ્તકો વગેરે પ્રગટ કરનારને પણ તેથી હેરાનગતી પહોંચે છે. દાખલા તરીકે એવું પણ જાણ્યું છે કે છાપખાનાના ધંધામાં રોકવા ધારેલી મૂડી કરતા પણ વધારે જામીનગીરી છાપખાનું કાઢવા ઈચ્છતા માણસો પાસે માંગવામાં આવી છે અને પરિણામે તે સાહસનો જન્મ થતા પહેલા જ અંત આવ્યો છે. તે ઉપરાંત વગવાળા અને પ્રખ્યાત થયેલા છાપાઓને માટે પણ આ કાયદાનો લથ એણે નથી. તેમને માટે પણ જાહેર જાણનો ઉપર ટીકા કરતી વખતે આ કાયદો ડેમો-ક્રેડીસની તરવાર સમાન છે. આ બધી મુશ્કેલીઓ છતાં આજે હિંદમાં આટલાં છાપાઓ તથા છાપખાનાંઓ ચાલે છે, તે તેમના ચલાવનારાઓનાં કરેલપણા અને ચતુરાઈને લીધે જ છે.

(૪) આ કાયદો જ્યારે પસાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે કાયદાનો ગેરઉપયોગ નહિ થાય તે માટે ચોક્કસ ઉપાયો ચોજવામાં આવ્યા છે એમ સરકાર તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપાયોમાંથી સર હર્ષર્ટ રીઝલીએ એથી અસરકારક ગણેલી ઉપાય એ છે કે સરકાર જામીનના પૈસા જપ્ત કરે તો તે સામે હાઇકોર્ટના ત્રણ જજોની ખાસ કોર્ટ આગળ અપીલ થઈ શકે. જામીન જપ્ત થાય ત્યારે અપીલ કરી શકાય એ ઠીક પરંતુ પ્રથમ જ્યારે સંતોષકારક કારણ વગર પણ જામીન માંગવામાં આવે ત્યારે કશું પણ થઈ શકતું નથી તેનું શું? અને જામીન જપ્ત થયા પછી પણ અપીલ કરવાથી ન્યાય મળે એમ ધારવું એ જોડું છે, કારણ કે સર લોરેન્સ જેકીન્સે કહ્યું છે, તેમ હાઇકોર્ટની વચ્ચે પડવાની સંજ્ઞા નહિ જોવી જ છે. તેઓ કહે છે:—

“ કાયદાની સરતો નહિ પળાયેલી હોવાને લીધે જામીનના પૈસાની થયેલી જામીન વ્યાજબીપણા વિષે અભીપ્રાય આપવાને તેને સત્તા નથી સરકારી હુકમના હડાપણ

વિષે અભિપ્રાય આપવાની પણ તેને સત્તા નથી તેનું કામ તો એટલું જ જોવાનું છે કે આ કાયદાની અત્યંત વ્યાપક સરતો હેઠળ આવે એવા શબ્દો અરજદારના લેખમાં નથી એવું પૂરવાર કરી આપવાનું નિરાશાલયું કામ અરજદાર કરી શક્યો છે કે નહિ. આને હું નિરાશા લયું કામ કહું છું તે એટલા માટે કે કલમ (સી) ની સરતો એટલી તો વ્યાપક છે કે આ ગાળતમા સરકારનું ધ્યાન જોએ એવા લેખને આ કલમની કોઈ પણ સરત સીધી કે આડઠતરી રીતે અનુમાન, વગેરેથી નહિ લાગુ પાડી શકાય એમ લાગ્યે જ માની શકાય ”

ડેપુટેશન તરફના વિનંતિપત્રના આ મુખ્ય મુદ્દાઓ છે અને તે બતાવી આપે છે કે પ્રેસ એક્ટ એ ખરેખર છાપાના છુટાપણા ઉપર તરાપ સમાન છે. પરંતુ આ સવાલ વિષે વધારે ચર્ચાની જરૂર નથી અને તેથી આપણે આ ડેપુટેશનને વાઇસરોયે આપેલા જવાબ તરફ વળશું.

વાઇસરોયના જવાબથી દેશમાં ઘણો અસંતોષ ફેલાયો છે છતાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે તે જવાબ સાવ સીધો અને સરળ છે. તેઓ પોતે છાપાના છુટાપણાના હિમાયતી છે એમ તેઓ જણાવે છે, પરંતુ આ દેશમાં છાપખાનાં તથા છાપાઓને માટે સખત અંકુશોની જરૂર છે એવી તેમની માન્યતા છે. તેમનો જવાબ જે ભાગમાં છે. પ્રથમ તો તેઓ કહે છે કે આ કાયદો ચોક્કસ સંજોગોને લીધે ઘડવામાં આવ્યો છે એ ખરું, પરંતુ તે સંજોગો દૂર થતા કાયદો રદ કરવામાં આવશે એવો સર રીઝલીના ભાષણનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે વ્યાજબી નથી. અને વધારામાં તેઓ જણાવે છે કે “મને એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે જ્યારે સર રીઝલી જણાવે છે તેવો વખત આવશે, ત્યારે કોઈ પણ માણસ આ કાયદો રદ કરવાનું કહેશે નહિ, કારણ કે છાપાં ચલાવનારાઓ, તેની હદ ઓળંગી જવાને લલચાતા બાંધ પડ્યા હશે, અને તેથી તેઓ આ કાયદાને તમારાજ શબ્દોમાં કહીએ તો કેમોકદીસની તરવાર સમાન ગણશે નહિ.” એક દર તેમની વૃત્તિ સર જેમ્સ ફીટઝ જેમ્સ સ્ટીવનના જેવીજ છે, અને તેમના વિચારો સાથે સમતિ દર્શાવતા તેઓ તેમના નીચલા શબ્દો ટાંકી બતાવે છે.” હું માનતો નથી કે જે માણસને ખરેખર અસંતોષ હિતપત્ર કરવાની ઇચ્છા થઈ જ નથી તે માણસે કદી પણ એવું લખ્યું હોય કે જે વિશે બીજા પ્રમાણિક માણસ એવું ધારે કે તે અસંતોષ કરવાના ઇરાદાથી લખાયલું છે,” ટુંકમાં સંજોગો બદલાયા હોય કે નહિ પણ આ કાયદો તો રહેવો જ જોઈએ એવો તેમનો મત હોય એમ જણાય છે

એમની બીજી દલીલ એવી છે કે આ કાયદાથી છાપખાનાંઓ કે છાપાંઓને ખાસ હિરાનગતિ ભોગવવી પડી છે એ વાત વ્યાજબી નથી. અને તે પૂરવાર કરી આપવાને તેઓએ કેટલાક આંકડાઓ આપ્યા છે. પ્રથમ તો તેઓ કહે છે કે છાપાઓને ચેતવણી આપવામાં આવતી નથી એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે ૧૯૧૦ થી અત્યાર સુધીમાં ૧૪૩ છાપાંઓને એકવાર, ૪૪ ને બે વાર, ૩૦ ને ત્રણ કે તેથી પણ વધારે વખત, ચેતવણી આપાઈ છે અને પછી માત્ર ત્રણની જ પહેલી જામીનગીરી જપ્ત થઈ છે, જ્યારે કોઈ

પણ છાપાની બીજી જામીનગીરી જત ધર્મ નથી છાપખાનાંઓને માટે પણ ૫૫ ને એક વખત ચેતવણી આપવામાં આવી છે, ૬ ને બે વખત, અને ૫ ને ત્રણ કે તેથી વધુ વખત જ્યારે માત્ર ૧૩ ની પહેલી જામીનગીરી જત ધર્મ છે, અને માત્ર ૧ ની જ બીજી જામીનગીરી લઈ લેવામાં આવી છે. અને આ પગલાંઓથી છાપખાનાંઓ-છાપાઓ ચલાવનારાઓમાં ગભરાટ ફેલાયો છે એમ માની શકાય નહિ, કારણ કે તેમ હોય તો તેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થવો જોઈએ, જ્યારે હકીકતે તેમાં વધારો જ થયો છે. ૧૯૦૬-૧૦ ની સાલમાં ૨૭૩૬ છાપખાનાં હતાં અને આજે તે વધીને ૩૨૩૭ ની સંખ્યા પર પહોંચ્યાં છે, છાપાઓ ૭૨૬ ના ૮૫૬ અને ચોપાન્યાઓ ૮૨૬ ના ૨૬૨૭ થયાં છે આ આંકડાઓ આપી વાઈસરૉય ટીકા કરે છે કે "તમે સૂચવો છો કે છાપાં ચલાવનારનો ધંધો જોખમભરેલો ધર્મ પડયો છે, પણ એ વિચારને આ આંકડાઓથી પૂરી મળતી નથી."

આ ઉપરાંત વાઈસરૉયે બીજું પણ ઘણું કહ્યું છે અને તેમાંથી ખાસ કરીને ન્યાયાધિશોના કાર્ય વિષે એમના ટીકા તદ્દન ગેરવ્યાજબી છે છતાં પ્રસ્તુત વિષયમાં તો તેમની આ બે દલીલોજ મૂખ્ય છે, અને તે તપાસી આ લેખ પૂરા કરશું.

એમની દલીલોમાંથી બીજી દલીલ આપણે પહેલાં તપાસીશું. એમનું કહેવું એમ છે કે છાપા કે છાપખાનાંઓને આ કાયદાથી ખાસ ખમવું પડ્યું નથી અને ઉપર જણાવેલા આંકડાઓ લઈએ તો એ વાત સાચી લાગ્યા વગર રહે નહિ. પરંતુ એ આંકડાઓ આ કાયદાના ઉપયોગની સઘળી હકીકત રજૂ કરતા નથી. એ તો માત્ર જામીનગીરીની જતી સંખ્યા જ જાણ આપે છે. અને જામીનગીરી જત થવાનો વખત આવતાં પહેલાં તો છાપખાના તથા છાપાં ચલાવનારાઓને બીજી અનેક મુશ્કેલી-માંથી પસાર થઈ જવું પડે છે સૌ કોઈ જાણે છે કે છાપુ કે છાપખાનું કાઢતા પહેલાં તે માટે રજા મેળવવી પડે છે અને રજા આપતી વખતે સરકારને અરજદારો પાસેથી જામીન લેવાની કે તેમાંથી તેમને મુક્ત કરવાની સત્તા છે. જો શરૂઆતમાં આ અરજદારને જામીનમાંથી મુક્ત કરે તો પછીથી પણ તે જામીન માંગવાની તેમને છૂટ છે. હવે શરૂઆતમાં કે પછી આ જામીન અરજદારો આપી ન શકે તો તેમનું સાહસ ત્યાંથી જ અટકે. આ ડેપુટીશનના જઈ આવ્યા પછી, વાઈસરૉયની કાઉન્સિલમાં આ સવાલ સળંગ સઘળા આંકડાઓ રજૂ થયા છે અને તે પરથી માલમ પડે છે કે આ સાત વરસમાં કલમ ૩ (૧) હેઠળ ૨૪૧ છાપખાનાંઓ પાસેથી જામીન માંગવામાં આવ્યા હતા અને તેમાંથી ૧૭૩ આપી શક્યા નહોતા જ્યારે કલમ ૩ (૨) હેઠળ ૫૫ છાપખાનાં પાસે જામીન મંગાવ્યા હતા અને તેમાંથી ૨૮ જામીન નહિ આપી શકવાથી બધા પડ્યાં હતાં. પરંતુ આ કાયદાને લીધે પડતી મુશ્કેલીઓનો સાચો ખ્યાલ તો આ જામીનગીરીના નામ હેઠળ સરકાર પાસે નિશ્ચિત (ડીપોઝીટ) થયેલી રકમ પરથી આવે છે. આ રકમ લગભગ ૩ લાખ જેટલી થવા જાય છે, અને તેમાં મુંબઈનો જ કાળો ૬૧૦૦૦ જેટલો છે. આ પછી ૧૯૧૦ ના કાયદાથી આપણને ખમવું પડ્યું છે કે નહિ તે કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ અત્રે એક બીજી સવાલ

હિસો થાય છે અને તે એ જ કે આ સવળી હકીકત વાઈસરૉયના જવાબમાં શા માટે આપવામાં આવી નથી, આ બાબતમાં એવું કહેવાયું છે કે જવાબ વાઈસરૉયે પોતે લખ્યો નથી પરંતુ તેમને માટે કોઈ અમલદાર તરફથી તૈયાર થયો છે. અને તેમ હોય તો પણ આ હકીકત નહિ આપવાનું કારણ શું? સરકારના હાથમાં સત્તા છે, તે ચાહે તે કરી શકે છે, એમને કોઈનો ભય નથી, તો પછી શું આ હકીકત આપતાં એમને શરમ લાગી? કાઉન્સીલના સલાહદાએ આ વાતમાં ખુલાસો જરૂર માંગવો જોઈએ.

પરંતુ આ હકીકત, આ આંકડાઓ કરતાં વાઈસરૉયની પહેલી દલીલ વધારે અગત્યની છે. તેઓ સ્પષ્ટવક્તા છે અને તેઓએ ખરેખર દીલથી જણાવી દીધું છે કે આ કાયદો રદ થશે નહિ જો છાપાઓ સરખાં આવે તો કાયદાનો ઉપયોગ થાય નહિ, પણ તેથી કાયદો રદ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી અને જો છાપાંઓનું વલણ વાધા ભર્યું હોય તો તો કાયદાની જરૂર જ છે અને તેનો ઉપયોગ પણ થવો જોઈએ. આ દલીલ બરાબર છે પરંતુ તેનો પાયો જ કયો છે છાપાંના છુટાપણાના હીમાયતીઓ એમ કહેતા નથી કે છાપા ઉપર અ કુશ જોઈએ જ નહિ સૌ કોઈ જાણે છે કે છાપામાં નીચ હલકા કે શીતૂરી લખાણો આવે તો તેથી તેના વાંચનારાઓ ઉપર ખોટી અસર થાય અને તેથી તેવાં લખાણો છાપામાં નહિ આવે તે માટે યોગ્ય ઉપાયો યોજવા જોઈએ. પરંતુ આ કાયદો તેને માટેની યોગ્ય હદની ગહાર ભય છે, અને ખીલ કોઈ પણ સુધરેલા દેશમાં જે લખાણો વાંચાભરેલા નહિ ગણાય તે લખાણોને વાંચાભરેલા ઠેરવે છે, અને તેથી જ તે હાનીકારક છે. આ વાત વાઈસરૉયને ડેપ્યુટેશન તરફથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવી હતી, છતાં વાઈસરૉયે આવો નિરાશાજનક જવાબ આપ્યો છે, એ એક કમનશીબીની વાત છે એમને વાઈસરૉયના અભિપ્રાય માટે ઘણું માન છે, પરંતુ આ બાબતમાં એમનો મત આપણને કામ લાગી શકે એમ નથી. અમે આત્મીયૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે આ કાયદો આપણા દેશને માટે અત્યંત હાનીકારક છે, તે આપણા સંસ્કૃતિય જીવન ઉપર એક ભયંકર ખંધન છે, અને તે દૂર કરવા આખા દેશે એક મજબૂત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આ બાબતમાં સરકારે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી દીધો છે, પરંતુ જો પ્રજામત એક હોય, મજબૂત હોય, તો તે સરકારને પણ પોતાનો વિચાર ફેરવવાની ફરજ પાડી શકે એમ આપણને મહાત્મા ગાંધીએ ખતલાવી આપ્યું છે તો પછી પ્રેસ એસોસીએશન જેવી સસ્થાના નેતાઓ આ સવાલ તેથી જ રીતે ઉપાડી લે તો શું તેનું સંતોષ કારણ પરિણામ નહિ આવે?

શંકરલાલ જી. બેંકર.

ગુજરાતનું બહિરજીવન.

અમદાવાદ.

વસંત સ મેલન:—છ વર્ષથી હોળીના તેહેવારમાં સુધારા કરવાના ઉદ્દેશથી આ મંડળ સ્થાપવામા આવ્યું છે. દરવર્ષે છોકરાઓને હોળીના તોફાનોમાથી દૂર રાખી, આ મંડળ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા તેમની મારફતે ફંડ ઉઘડવે છે અને મદનિષેધના હસ્તપત્રો પોણે પોણે અને પીઠા આગળ વહેંચાવે છે. મેજીક લેન્ટન કે સ્લીનેમેટોગ્રાફના દેખાવો બતાવી ભગ્ન કીર્તનમા વિદ્યાર્થીઓને રોકી કંઈક ઉપદેશ પણ વર્ષોવર્ષ એમને અપાય છે. અત્યાર સુધીમા આ મંડળે ૧,૩૦૦ રૂપીયા ઉઘરાવેલા તેમાંથી ૭૦૦ રૂકાળ ખાતે અને ૬૦૦ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને દેખવણીની મદદમા અપાયા છે. આ વર્ષે વડોદરાથી લલિતે આવી વસંત સ મેલનના સ્વયં સેવકો તથા વ્યવસ્થાપકો સમક્ષ ધૃળેટીને દિવસે વાળત્રો સાથે એક સુંદર કીર્તન કર્યું હતું.

સ્વદેશી મિત્રમંડળ:—આ મંડળ તરફથી તીલ્હી દરવાજા રાત્રીશાળાનાં વિશાળ ચોગાનમા અજમાળી રાત્રે એક મેળાવટો કરવામા આવ્યો હતો. શાહપુર વોર્ડનાં સીપુરુપો તા. ૧૦-૩-૧૭ ને રાજ મહેાટી સંખ્યામા એકઠાં થયા હતાં મનસુખભાઈ ઇંગ્લીશ સ્કુલના હેડ માસ્તર રા જીવાભાઈના પ્રમુખપદ નીચે રા લલિતે કીર્તન કર્યું હતું. રા ચુનીલાલ તથા મુળજીભાઈએ પણ સ્વદેશાભિમાન તથા ભક્તિતાં ઉત્તમ ગીતો ગાયા હતા.

ફરતી લાયબ્રેરી —રા. લલિતે ઉપદેશમા ફરતી લાયબ્રેરીની અવશ્યકતા દર્શાવી અને વડોદરાની હકીકત કહી. તે ઉપરથી પ્રમુખે રૂ. ૫, શેઠ માણેકલાલ વરવારામે રૂ. ૧૦, અને રા. મૂળજીભાઈ ગાયકે રૂ. ૧૦, ત્યાંને ત્યાં આપવાનું વચન આપવાથી શાહપુર વોર્ડને માટે એક પેટી તૈયાર કરવામાં આવી છે અને એની વ્યવસ્થા હાલમાં જ લાયબ્રેરીના વ્યવસ્થાપક મંડળને સોંપવામાં આવશે.

સ્કુલન્ટસ પ્રધરહુક—તા. ૨૬-૩-૧૭ ને રાજ મી પોલીકે, સરદાર રૂસ્તમજી બહાગીરજીના પ્રમુખપદ નીચે પ્રેમાભાઈ હોલમાં “વિદ્યાર્થીઓને જે બોલ” એ વિષે એક વિદ્રતાભરેલું અને અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. અને તો. ૩૦-૩-૧૭ ને રાજ મી. શારદા મહેતાના પ્રમુખપદ નીચે પ્રો. કવેશ્વરીશ્રીઓની યુનીવર્સિટીના વાર્ષિક એહેવાલ બહુ લાગણીપૂર્વક રજુ કર્યો હતો આ પ્રસંગનું પ્રમુખનું ભાષણ સુંદર, ગીઠુ અને વિદ્રતાભરેલું હતું. શ્રીઓ ઘણી મહેાટી સંખ્યામાં હાજર હતી અને બંને પ્રસંગ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એટલી બધી હતી કે સભાર્થાનમાથી ખુરશીઓ ખસેડી નાખેલી છતાં ઘણાને ઉભા રહેવું પડ્યું હતું.

મહિલા મંડળ—તા. ૧૨-૩-૧૭ને રોજ, સાઠોદરાના માહાદેવમાં સ્ત્રીઓને માટે મહિલા મંડળે પણ રા. લલિતની પાસે કીર્તન કરાવ્યું હતું. ડૉ. ચુનીલાલ ખેડેરાવાળાના “માંદાની માવજત” ના વર્ગો ચાલે છે. તા. ૨૪-૨-૧૭ને રોજ મીસીસ પૉલોકેને લોજાનાથ લેડીઝ ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં અમદાવાદની સ્ત્રીઓ તરફથી જાહેર માનપત્ર આપવાનો મેલાવડો મહિલા મંડળે ઠર્યો હતો. પંહેલી જ વાર, શેહેરના સદ્ગૃહસ્થોને પણ આવે પ્રસંગે નોતરવામાં આવ્યા હતા ગુણવંતી ગુજરાતનો ગરબો ગવાયો હતો અને છેવટે “જળહળે શો ભરત ઉદયનો પ્રસંગ” એ સ્વદેશ ભક્તિનું રા. હરીલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું ગાયન બહુ ઉત્તમ રીતે ગરબામાં ગવાયું હતું માનપત્ર સૌ શારદા ખેડેને વાચ્યું હતું ગુજરાતી ભાષાતર માહાલક્ષ્મી ખેડેને વાંચ્યું હતું. મીસીસ પૉલોકે ઇંગ્લેન્ડમાં જવાળ આપ્યો. એનું ગુજરાતી ભાષાતર ડૉ. હરિપ્રભાદે ઠર્યું અને ત્યાર બાદ મીસીસ પૉલોકના ગુણ તથા હિન્દની સેવાની કેટલીક હકીકત પણ એમણે કહી. માનપત્રને અમદાવાદની હાથની શાળામાં વણાયલા સુન્દર કીનખાગની કોથળીમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા—તા. ૧૧-૩-૧૭ ને રોજ સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે પ્રેમાભાઈ હોલમાં જાહેર મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. રા. લલિતે સંગીત સાથે “વસત કીર્તન” ઠર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસની પરીક્ષા માટે નીચે પ્રમાણે હસ્તપત્રો વહેંચવામાં આવ્યા છે —

ગુજરાતી સાહિત્યના પદ્ધતિસર અભ્યાસની અભિવૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી ચાલુ વર્ષથી ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી પસંદ કરેલાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવી તેની પરીક્ષા લેવાની યોજના મંજૂર કરવામાં આવી છે. તે પ્રમાણે જીન આખરે આ પરીક્ષા લેવાનું નક્કી થયું છે.

ટ્રેનિંગ કૉલેજના સ્ટાફને અને હાઈ સ્કૂલમાં અને કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને આ પરીક્ષામાં ગેસવાને ખાસ આગ્રહ કરવામાં આવે છે

ફોટોહમંદ યનાર સર્વ ઉમેદવારને સર્ટીફિકેટ અને પ્રથમ પાંચ નંબરને હતામ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે

અભ્યાસક્રમ માટે નીચેના પુસ્તકો પસંદ થયા છે

૧. સુદામા ચરિત્ર.	} પેમાન દ.
નરસિંહ મહેતા
ભાગવતમાંથી મૂળ કથાનો ભાગ.
૨. જીવનનો આદર્શ.	
૩. કુમુદમાળા.	} (લેકીકૃત—મૅપ ઓફ લાઈફનો અનુવાદ) કર્તા
રા. રા. જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ.
૪. રાઈનો પર્વત.	
	રા. રા. નરસિંહરાવ લોજાનાથ દિવેડીઆ.
	રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

૫ સામાજિક સેવાના } રા. રા. હાદ્યાભાઈ લક્ષ્મણ.
સન્માર્ગ.

૬. ધર્મવર્ણન પ્રેક્ષકર આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

પરીક્ષાતો દિવસ, ટાઇમ અને સ્થળ હવે પછી જાહેર કરવામાં આવશે. વિશેષ માહિતી, 'સેક્રેટરી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદ' ને લખેથી મળી શકશે.

હોમ રૂલ લોગઃ—ડૉ. હરિપ્રસાદે "પ્રજાનુ" આરોગ્ય અને હિન્દી મરકાર" એ વિષે લાખણ કર્યું હતું.

પાર્લામેન્ટઃ—રા. ગોરડીયાએ "પબ્લીક સર્વીસીસ કમીશન" ના રીપોર્ટ વિરૂદ્ધ અમદાવાદ પાર્લામેન્ટમાં બહુ જુરઆદાર લાખણ આપ્યું હતું.

ગ્રેન્યુએટ લેડીઝ એસોસીએશનઃ—ત્રણ અઠવાડીયાથી અત્રે મીસીસ માલકૂમ અને સૌ. વિદ્યાગવરીના મત્રીપણા નીચે ઉપરનું મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. ૧૧-૨૨ સી ગ્રેન્યુએટો અત્રે હોવાથી આવુ મંડળ નહીં શકે એવુ છે. એના ઉદ્દેશો, હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓના હિતના પ્રશ્નોનેા અભ્યાસ તથા ચર્ચા કરવી અને સમાજ સેવાના કામ કરવા વગેરે છે. ગયા મંગળવારે તા. ૨૭-૩-૧૭ ને રાજ મીસીસ માલકૂમના પ્રમુખપદ નીચે મી. પૉલોકે "આ મંડળ દેશોપયોગી કેવાં કામો કરી શકે" એ વિષે જાહેર લાખણ આપ્યું હતું. લાખણની છેવટે મી પૉલોકે જોડ્યા હતા કે "સાવિત્રી જેમ પોતાના મરણ પ્રાપ્તિના પતિને સજીવન કરી લાવી હતી તેમ હિન્દનેા પુરૂષ વર્ગ પાશ્વત્ય દેશોતું અનુકરણ કરીને જડવાદમાં મરે છે તેને ધાર્મિકતામાં પાછો સજીવન કરવાનું કામ હમે કરો "

ધીઓસોફીકલ સોસાઈટીઃ—તા. ૨૫ ગી અને ૨૬ ગી માર્ચે રા. હરજીવનદાસ ઝાળીદાસ મહેતાએ ધીઓસોફી અને ધર્મલાવના, તથા ધીઓસોફી અને શિક્ષણભાવના એ વિષે પ્રેમાભાઈ હોલમાં જાહેર લાખણો આપ્યાં હતા અને આજુ અઠવાડીયામાં નીચે પ્રમાણે અપાવવાનાં નક્કી થયા છે. ધિઓસોફી અને અમાજ લાવના, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ધંધરનુ અસ્તિત્વ, મનુષ્યજીવનના આદર્શો, ઉત્તમ ઉત્કર્ષ અથવા જીવન યજ્ઞ અને મહાત્મા અથવા પૂર્ણ પુરૂષ.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ડૉ. જોસફ જેન્નમીન તથા ડૉ. સત્ય-પ્રસાદ લગવાનલાલ "મરદની રસીથી થતા ફાયદા" એ વિષે રીપન હોલ તથા સરસ્-પુરમાં અનુક્રમે હોલો આગળ લાખણો આપવાના છે.

ગોખલે સોમાયટીઃ—ગઈ ગોખલે જ્યંતીએ સ્વ. ગોખલેના લાખણો તથા લખાણોનું ગુજરાતી લાખાંતર કરવા ઠરાવ કરવામાં આવેલો તેને અનુસરીને એ-જ કાર્યને માટે ફંડ એકઠું કરવામાં આવે છે. અત્યાર મુખીમાં એ ફંડ રૂ. ૨૭૨-૮-૦ મુખી પહોંચ્યું છે અને હજી બીજી રકમો રાજકીય સાહિત્યના આવા ઉત્તમ કાર્ય ખાતે મળશે એવી આશા છે. લાખાંતરો કરવાનુ કામ પણ સુયોગ્ય વિદ્વાંતાને સોંપવામાં આવ્યું છે.

અમદાવાદના હુન્નર ઉદ્યોગ તથા કલાકૌશલ્ય—મીસ્તર અને મીસીસ પૌલોઝ તથા શ્રીયુત ગાંધી અત્રેનાં જીવન કાગળો, અને એ કારખાનાં જોવા ગયા હતા. શાહપુર દરવાજાની અદર અને જહાર હાથની કારીગીરીથી ઘટ્ટ અને સફાઈદાર ધોળા કાગળો હજી અને છે તે જોયું. કહે છે કે આ ઉદ્યોગ પર પેહેલા ૧ લાખ માણસ કામે લાગતું હતું અને હજી એ બહોળલાલીના કાળનાં સ્મરણ ચિન્હો ત્યાં પડેલાં છે. પરંતુ પરદેશી સાચા કામની હરીફાઈમાં અને આ માચા, ટકાઉ, સ્પર્દેશી માલને રાજ્ય તરફથી કોઈ પ્રકારના રક્ષણ વગર નેમ જ પ્રજાજનોની પણ સ્વદેશાભિમાનની ખામીથી આ ઉદ્યોગ હવે છેક જ પાયમાલ થઈ ગયો છે. ફક્ત દસ કુટુંબો હાલમાં આ ધંધો કરે છે અને જેટલો માલ એ તૈયાર કરે છે એટલો દેશી વેપારીઓ ચોપડા બાધવાના કામમાં લઈ જાય છે હાલમાં લડાઈ ચાલે છે તેવે વખતે આ કાગળો પુલરકેપ કાગળ આગળ ભાવમાં નથી શકે એવું છે, છતાં જોખાર ઉદ્યોગમાં પડેલા આપણા ગુજરાતીઓ આ ઉદ્યોગ તરફ કંઈ જ લક્ષ આપતા નથી આની ખીલવણીને માટે કંઈક મૂડી અને સહકાર્યથી ઉલટ ભેર ધ્યાન આપવામાં આવે તો હજી એના પુનરુદ્ધારનો વખત છે.

આ સિવાય મીસ્તર અને મીસીસ પૌલોઝે કીનખાખની શાળો, ગાલીચાનું કારખાનું, શિલ્પકામ અને લાકડા ઉપરનું સુંદર કોતર કામ વગેરે જોયું હતું. જીજનું ભરત, કારચળનું જરી કામ તથા ચામડાની ઢાલો પરની ઉત્તમ કારીગરી અને રૂપા કામ પણ એમણે જોઈ અત્યંત અન્યથા પ્રદર્શિત કરી હતી. ૨૦૦ રૂપીયાનો એક ગાલીચો એમણે ખરીદ્યો હતો અને સ્ટુડન્ટસ પ્રધરહુડ તરફનાં ભાષણ વખતે “શેહેરની ચાવી સુંદર ચીજ મરી જવા આવી છે તે માટે શેહેરની જનોને સખત ઠપકો આપ્યો હતો.”

મગનલાલ ચિત્રકારનાં ત્રણ ચિત્રો—મીસ્તર અને મીસીસ પૌલોઝ અને અનસૂયા જોડેન ચિત્રકાર મગનલાલને ત્યાં પણ ગયા હતા એમના ચિત્રોથી એ બધા બહુ જ આનંદ પામ્યા. મગનલાલે “પિતૃભક્ત શ્રવણ” અને “કેલેયો” એ બે વિષયના ઉત્તમ ભાવનાવાળા સુંદર ચિત્રો દોર્યા છે. પેહેલામાં સ્પષ્ટ સૌંદર્ય અનુપમ છે અને ખીજામાં પ્રેમ, આશ્ચર્ય, શોક, ક્રૂણા, હાસ્ય વગેરે ભાવો જુદા જુદાં પાત્રોના સુખપર બહુ કળાથી અકિત કરવામાં આવ્યા જણાય છે. કેલેયાનું ચિત્ર બતાવતાં ચિત્રકાર એક જીવનું લોકગીત આમોક્ષનમાં ચલાવે છે અને એ સાલગતા સાલગતા આ ચિત્ર જોવાથી બહુ જ લાગણી થાય છે. એ ગીતની પ્રથમ લીટી “શેઠ સગાળશા સાધુને સેવે ને વાણીયો પાળેવૃત” એ પ્રમાણે છે.

સાત્યાગ્રહ આશ્રમ—મી એન્ડ્રૂસે, સર સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોરની “ગીતાજલી” માંથી છ, સાત કાવ્યોનું સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં વાચન કર્યું હતું. એ પ્રસંગ વિસ્તર અને અલૌકિક હતો “રહસાં કોઈ પણ અંગોને મલિન નહીં થવા દઉં કારણ, હે પ્રભુ! એ અંગે અંગે ત્હારો સ્પર્શ થવાનો છે” એ કાવ્ય વાચતાં મી. એન્ડ્રૂસ ગદ્ગદીત થઈ ગયા હતા.

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

શ્રી ખટ્ટકનાથ વ્યાયામ શાળાનો યાચકોત્સવ—તા. ૧૦-૨-૧૯૧૭ ને શનિવારે સાંજના ઉત્તરવામાં આવ્યો હતો. ઠસરતશાળાના નવયુવક સલાસદો ભિક્ષાંદેહી કરી અખાડાના ફૂંડ માટે ઝાડેશ્વર જઈ પહોંચ્યા હતા ત્યાં રા. હરીભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન તથા તેમના વડીલ બંધુ રા. કશીભાઈ, તેમજ ગામ લોકોએ તેમનો સારો સત્કાર કરી રૂ. ૧૦૧ એકઠા કરી આપ્યા હતા અને ત્યાર બાદ બીજા રૂ. ૧૮ મળેલા તે મળી કુલ રૂ. ૧૧૯ મળ્યા હતા. ઝાડેશ્વરના દાનવીરોના આભાર અર્થે ઉપરોક્ત મેળાવટો યોજવામાં આવ્યો હતો. રા. અંગાલાલ પ્રાણુલાલ મોલા વડીલે આ સંસ્થાની અત્યાર સુધીની સ્થિતિ જણાવનારો ટુંક રીપોર્ટ વાંચ્યો હતો અને જુદી જુદી ઠસરતના પ્રયોગો કરી બતાવવામાં આવ્યા હતા તથા ‘હોળી’ પ્રસંગે ભરૂચ શહેરમાંથી ઉઘરાણું કરવામાં આવ્યું હતું.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસિએશનની જાહેર સભા—તા. ૨૩-૨-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સાંજના ‘ભરૂચ હોલમાં,’ ડૉ. (મીસ) ડનના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી જેમાં ઠરાવો નીચે મુજબ પસાર થયા હતા:—(૧) નિયાયો આગળ વેચાતી ખાવાની ચીજો તારની ઢાંકણીઓથી ઢાંકવા અને પાણીની પરબોમાં વાસણો ચોખ્ખાં રાખવા તથા ચાહ અને જમવાની વીંછીઓની ચોખ્ખાઈને માટે પગલાં લેવા ગ્યુનિસિપાલીટીની સેનીટરી બોર્ડ અને સ્કુલ બોર્ડને ભલામણ કરવી. (૨) પ્લેગ-વાળા સ્થળેથી આવતા બીમાર અને બીજા માણસોને માટે ગ્યુનિસિપાલીટી અને તેમના લાંગતાવળગતાઓને ખબર આપવી તથા શીતળા માટેની સાવચેતીઓના હસ્તપત્રો છપાવી શહેરમાં અને જીલ્લામાં ફેલાવવા. (૩) એસી. કલેક્ટર મી. ફીરપલાનીની ભલામણ પ્રમાણે કુકરવાડાથી ચોખ્ખું દુધ પુરું પાડવાને કેઓપ-રેટીવ સોસાયટી સ્થાપવા મી. ફીરપલાનીની, ગ્યુનિસિપાલીટીના હેલ્થ ઍન્ડ્રીસર, ડૉ. બરબેરજી, મી. હરીભાઈ અમીન, રા. સા. મલજી અને એસોસિએશનના સેક્રેટરીઓની એક કમિટી નીમવી કે જેમણે ૩ મહિનાની અંદર આ બાબત વિચાર કરી રીપોર્ટ કરવો. (૪) મીઠાઈ અને દુધની દુકાનોમાં માંખોથી ખાવાની ચીજો ચોખી થતી અટકાવવા માટે તારના ઢાંકણા વગેરેનાં ગ્યુનિસિપેલીટી મારફત તાકીદે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરાવવા જીલ્લા કલેક્ટરને અરજી કરવી અને (૫) સ્થાનિક તથા બહાર ગામના ડાકટરોને “ગામ આરોગ્ય” તથા “વ્યક્તિ આરોગ્ય” ના વિષયો ઉપર ભાષણો તૈયાર કરી તે આપવા માટે ‘લખખ’.

શ્રી સત્યશોધક મહળની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ:—ભરૂચ, વેજલપોર, સત્યશોધક મહળ વરકુચી, હશા લાડવાડીમાં તેમજ રા. ગુનીલાલ વનમાળીદાસના મકાનમાં અને એક બાર વેજલપોરમાં, સંન્યાસી મહારાજ નારાયણ સ્વામીના આપણા સનાતન ધર્મ તથા વેદાન્તના વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો તા. ૪ થી તા. ૮-૩-૧૯૧૭ સુધી સાંજના ૪ થી ૬ થી.

વૉર-લોન મીટીંગ.—તા. ૧૫-૩-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે, સાંજના સર શાપુરજી હાલ આગળના ખુલ્લા ચોગાનમાં વૉર લોન વગેરે વિશે સમજાવવાને તથા લઠાઈમાં નમન, ધનથી મદદ કરવાને, ભરૂચના શહેરીઓની એક જાહેર સભા મળી હતી. આપણી કૃપાળુ સરકાર તથા મિત્રરાજ્યોની વિનયવંત કૃત્તેહ થાય ત્યાં સુધી લઠાઈ ચાલુ રાખવા તથા તેમાં મદદ કરવા અને વૉર-લોન વગેરે ખપાવવા એક વગવાળી મીટી નીમવા બાબત ઠરાવો થયા હતા. આ. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલ, રા. સા. બંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી, સૈયદ કમરૂદ્દીન નસીરૂદ્દીન અને રા. અંટોળદાસ હરજો-નદાસ સરકારી વકીલે આપણી વફાદારી અને ફરજને ઉદ્દેશી સમયોચિત્ ભાષણો કર્યાં હતાં જ'ખુસર, હાંસોટ વગેરે ડીસ્ટ્રીક્ટના સ્થળોમા પણ આવી મિટીંગો થઈ હતી અને ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટમાંથી આશરે રૂા ૬૦,૦૦૦) અત્યાર સુધીમાં ભરાયા છે.

ભરૂચ મ્યુનીસીપલ પ્રાથમિક નિશાળોનો ઈનામનો મેળાવડો:—તા. ૨૪-૩-૧૯૧૭ ને શનિવારે સવારના ૯ કલાકે, મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબ મી. ઇમેન્યુઅલના પ્રમુખપણા નીચે સર શાપુરજી ભરૂચા હાલમાં થયો હતો.

ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળની જાહેર પ્રવૃત્તિ:—તા. ૧૮-૩-૧૯૧૭ ને રવિવારે અંકલેશ્વર તાલુકાના જીતાલી ગામે ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળ તરફથી અંકલેશ્વરના મામલતદાર સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે એક ખેતીવાડીનું ડેમોનસ્ટ્રેશન ભરવામાં આવ્યું હતું. ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટના ખેતીવાડી ખાતાના આવરસીયર મી. રામલાલ અને મી. ચીમનલાલ હરદેરામ ત્યાં હાજર રહ્યા હતા અને જીતાલીની આબુખાબુના ખેડુતો પણ ત્યાં ભેગા મળ્યા હતા. “હિંદુસ્તાન હળ” જેવો અડેશ્વર ગામે બનાવેલો ‘હળ’ તેમને બતાવી તે વિષે સારી સમજુત આપવામાં આવી હતી અને જીવાર તથા ઘઉં મસળવાનાં ઓળદરે પણ તેમને બતાવવામાં આવ્યાં હતા. તેમણે ઉત્તમ ડાંગર તથા શણ વગેરેનાં બી અને જીવાર ઘઉં મસળવાના ઓળદરોની માગણી કરી હતી જે બનતી અનુકૂળતાએ પૂરી પાડવામાં આવશે એમ ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૨૬-૩-૧૯૧૭ ને સોમવારે સાંજે સર શાપુરજી હાલમા મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબ મી. ઇમેન્યુઅલના પ્રમુખપણા નીચે ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળની આઠમી વાર્ષિક સભા ભરવામાં આવી હતી. રા. ચીમનલાલ હરદેરામે મંડળનો વાર્ષિક રીપોર્ટ ગુજરાતીમાં વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને અત્રે એક ખેતીવાડીની તથા હુન્નર ઉદ્યોગની નિશાળ સ્થાપવાનું બની શકે એમ છે કે કેમ તે બાબતપર વિચાર કરી પગલાં લેવા એક કમિટી નીમી તેમનો રીપોર્ટ ૩ મહિનામાં માંગવા તથા આ મંડળનું કામકાજ તાલુકાઓમાં પ્રસિદ્ધ થઈ તેનો ચોખ્ખ લાભ લેવાજ તે માટે વરસમાં ચાર મિટીંગો તાલુકાના મુખ્ય ગામોમાં ભરી મંડળની મેનેજીંગ કમિટિયા શહેરના સલાસદારોએ બનવા સુધી ત્યાં હાજરી આપવાના ઠરાવો થયા હતા. જ'ખુસર તાલુકાના કાનેલીના વ્યાસ મી. નેશંકર શીવશંકરે, ખેતીવાડી ખાતાના કુવો ખોદવાના સાંચાઓની મદદથી, પોતાની

ભાડાની જમીનમાં, પોતાના ખારા પાણીના કુવામાંથી મીઠું પાણી મેળવી ખેતી સુધારી હતી તે અનુભવ જણાવી નામદાર સરકારને આર્ટીઝયન તથા ટયુબર કુવાઓ ભાડાની જમીનમાં ખેડાવી આપવા અરજ કરી હતી. ત્યાર બાદ મેનેજિંગ કમિટિ, ખેતીવાડી ત્રીમાસિક પબ્લીશીંગ કમિટિ અને મ્યુઝીઅમ કમિટિ નીમવામાં આવી હતી અને “ઇમેન્યુઅલ મ્યુઝીઅમ” પ્રમુખ સાહેબને મુખ્યાર્ક હાથે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું. પ્રમુખ સાહેબે મ્યુઝીઅમ ફંડમાં રૂ. ૩૦) અને સરકાર રાવળહાટર મોતીલાલ સાહેબે રૂ. ૨૦ ભર્યા હતા. પુના ખેતીવાડી કોલેજના પ્રીનસીપાલ ડૉ. હેરોલ્ડ મેને આ સલામાં પહેલીવાર આવી શક્યા તે માટે આનંદ દર્શાવી આ મંડળનું કામ કાજ તાલુકાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરી તેને યોગ્ય લાભ લેવાવાની જરૂર છે એમ ભાર દઇ જણાવ્યું તથા ઉત્તમ ખી ખાતર અને સુધરેલી ઢબની ખેતીવડે ખેતીવાડી ખીલવવા અસરકારક અપીલ કરી હતી અને છેવટે જણાવ્યું હતું કે જો ખેતી ઉત્તમ હશે તો જ કેળવણી આરોગ્ય અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોમાં આપો આપ પછી સુધારો થશે. તેઓ સાહેબ આ મંડળના આજીવન સભાસદ (Life-Member) થયા હતા,

સર સાપુરજી ભર્યાનું આવલું ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા—તા. ૨૯-૩-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સર સાપુરજી હોલમાં ઉત્તર વિભાગના મહેરબાન કમીશનર સાહેબ મી. એફ. જી. પ્રાટના શુભ હસ્તે, અત્રેના વતની સર સાપુરજી ભર્યાનું આવલું એક ભારે ઢળઢળા ભરેલા મેળાવડા રૂણરૂ, ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું.

ભર્ય અન્નુમતે ઇસ્લામ બોર્ડીંગની સભા—તા. ૩૦-૩-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સવારે ૯ કલાકે ભર્ય અન્નુમતે ઇસ્લામ બોર્ડીંગના મકાનમાં મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબ મી. ઇમેન્યુઅલના પ્રમુખપણા નીચે ભર્ય અન્નુમતે ઇસ્લામ બોર્ડીંગની એક સભા ભરવામાં આવી હતી જેમાં બોર્ડીંગનો અહેવાલ વાચી સંભળાવવામાં આવ્યો હતો.

‘ભર્ય’

મુંબાઈ.

ગુર્જર સભા—વાર્ષિક સભા મળી હતી અને નવા અમલદારો ચૂંટાયા છે. રા. રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ “ગુર્જર સભાનું સિંહાવલોકન” કરી ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી હતી. આ આખો સત્ર કામકાજ વગર ખાલી ગયો છે.

ચિત્ર પ્રદર્શન—આ વર્ષે રા. રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળને કલાપીના ખિલ્લમંગળ નામના કાવ્યમાના એક પ્રસંગના ચિત્ર માટે મુંબાઈની કલાસમિતિનો સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો છે. આલું પારિતોષિક ગુજરાતી હિંદુઓમાં પહેલું રા. રવિશંકરને મળે છે.

અનિવર્તિની—વાઈસ ચાન્સેલરના પંદે રા. રા. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડને સરકારે નીમ્યા છે. આ પદ મેળવનારા ગુજરાતીઓમાં તેઓ ધીજ છે.

નોંધ.

રસીઆનો છૂટકારો.

હાલ યુરોપમાં ચાલી રહેલી ભયંકર લડાઈના બન્ને પક્ષો તરફથી એવું કહેવાયું છે કે તેઓ આ લડાઈ લડે છે તે સ્વાર્થને ખાતર નહિ, પણ નીતિ અને સ્વતંત્રતાને ખાતર જ. દરેક પક્ષ કહે છે કે સામો પક્ષ સ્વાર્થી અને લોભી છે, તેનું જોર અતિશય વધી પડ્યું છે, અને દુનિયા નહિ સમજે, તો તે દુનિયાનો માલીક થઈ દુનિયાના લોકોને શુભામગીરીની દશાએ પહોંચાડશે, અને તેથી દુનિયાની પ્રજાઓનાં સુખ અને સ્વતંત્રતાને ખાતર તેનો નાશ થવા જ જોઈએ. અત્રે આપણને આ તકરારમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. કારણ કે બન્ને પક્ષો હવે છેવટ સુધી લડવાને નિશ્ચય કર્યો છે, અને આ લડાઈનો અંત આવે અને તેમાં દુનિયાને થયેલા લાભનું સરવાળું નક્કી થાય જ આ તકરારમાં સત્ય શું છે તે સમજાય છતાં આ બાબતમાં એટલું તો કહેવાની જરૂર છે કે લડાઈ શરૂ થયા પછી અત્યાર સુધીમાં બીજા દેશો, તથા બીજી પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા ઝુંટવી લેવાનું અધમ કાર્ય તો જરૂરનીને હાથેજ થયેલું છે, અને આપણા પક્ષ તરફથી નહિ પરંતુ હાલ લડાઈ ચાલે છે તે દરમિયાનમાં જ એક એવો બનાવ બન્યો છે કે જે દુનિયાની પ્રજાના હિતને માટે અત્યંત લાભદાયક છે અને સર્વાંશે વધાવી લેવા જેવો છે આજથી થોડાક દિવસ ઉપર યુરોપનું એક પૂરાણુ, પ્રથમ પંકતીનું, પરંતુ આપણા સત્તાથી, મહાનમત થયેલું અને પ્રજાને માટે અત્યંત જુદમી એવું એક રાજ્યતંત્ર ત્રણ દિવસમાં તુટી પડ્યું છે—બલ્કે પ્રજાએ તેને તોડી પાડ્યું છે. આ રાજ્યતંત્ર તે રસીઆનું સ્વેચ્છાચારી રાજ્યતંત્ર જ. રસીયન પ્રજાએ લશ્કરની સ્હાયથી પોતાના ભલા પણ નબળા અને નકામા રાજા ઝાર નીકોલસને ગાદી પરથી પદબ્રજ કર્યો છે, તેના ખટપટી, કપટી, જુદમી, ગમીર ઉમરાવોના મંડળનો નાશ કર્યો છે, અને તેમનો રાજ્ય કાન્ધર દેશના પ્રતિનિધિઓની બનેલી રાજ્ય સભા હુમાને સોંપે છે. આ હુમાએ નવું રાષ્ટ્રીય રાજ્યમંડળ ઉભું કરી છે, અને તે નવી સરકારે પોતાની રાજનીતિના લક્ષ્યો નીચે મુજબ જાહેર્યા છે —

“ સઘળા રાજદ્વારી અને ધાર્મિક ગુનાહો માટે સામાન્ય માફી, મલુર વગેરેના બંધાવો, મંડળો, છાપાંઓ, તથા ભાષણો વગેરેને માટે છુટાપણું, લશ્કરી સંલોગો નહિ એ તેટલી જ સુધી લશ્કરના નિષાધ તથા અમલદારો માટે પણ આ છુટાપણું, નામાજિક, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય પાઠ્યોનો નાશ, દરેક માણસને માટે મન આપવાનો હક્ક, આમતંત્ર ચુટી ઠંડાયેલી સભા બોલાવવાને માટેની તાત્કાલિક તૈયારી, અને આ સભાને દેશનું બંધારણ તથા રાજ્યતંત્ર નક્કી કરનારનો હક્ક.”

આ ઉપરાંત દેશની આંતર વ્યવસ્થા માટે અનેક સુધારાઓ સુચવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સાચી અગત્યની વાત તો એ છે કે આ નવા રાજ્યતંત્રના નેતાઓએ સાદ જણાવી લીધું છે કે હવે પછી રસીઆને રાજ્યકારભાર સભા નહિ, પણ પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર જ ચલાવશે. આ રીતે અત્યાર સુધી સભા, તથા અધીર ઉમરાવોના ચૂદમી કારભાર નીચે દબાઈ કચરાઈ ગયેલા લોકો કે જેઓ પોતાના દેશનું રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથ લે એવી તેમને કે હુનિયાને આશા નહોતી તે લોકોએ આજે વરસોના અઢાજ પરિશ્રમ પછી આખના પલકારામાં સ્વતંત્રા મેળવી છે. અમને આશા છે કે તેમની ફેતલ તેમની પહેલાંની સ્થિતિમાં પછી રહેલી હુનિયાની પ્રજાઓને તેમની માફક સ્વતંત્રતા તથા પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર માટે પ્રયાસ કરવાને પ્રેરશે.

વૅર લેન

આપણી બ્રિટિશ સરકાર આજે ફેટલોક વખત થયા પોતાના કટ્ટા પણ અતી સમર્થ દુશ્મન સામે લડે છે, અને તેમાં તેને કરોડો રૂપિયાનો તથા લાખો માણસોનો ભોગ આપવો પડ્યો છે. આ લડાઈમાં તેને તેના અમલ હેઠળના દેશો તરફથી મદદ મળશે એવી આશા હતી, અને તે આશા સંપૂર્ણ રીતે ફળીમૂત થઈ છે. કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલીયા વગેરે સ્થાનો તથા હીંદ, ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોએ તેને તેમનાથી બનતી મદદ આપી છે. છતાં લડાઈનો અંત હજી દૂર છે અને બ્રિટનને હજી વધારે માણસો તથા પૈસાની જરૂર છે. આ જરૂર પૂરી પાડવી એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દરેકે દરેક અંગની ફરજ છે. હીંદ પણ એ ફરજ બજાવવાને તૈયાર છે, પણ એ ફરજ હીંદને નામે હીંદી સરકારે નહિ, પણ હીંદી પ્રજાએ જ બજાવવાની છે, અને તે પણ તેની શક્તિ તથા સાધનના પ્રમાણમાં જ.

ઉપર જણાવેલી વાત સા કોઈ સમજે છે, તેથી તે સાધારણ રીતે કહેવાની જરૂર પડતી નથી. પણ ગયા મહિનામાં આપણી સરકારે જે પગલું લીધું છે તે જોઈ આ વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાની જરૂર છે. બ્રિટિશ સરકારને મદદ કરવાની તક હિંદને આપવાને માટે આપણી સરકારે હિંદ તરફથી બ્રિટિશ સરકારને દોઢ અબજ રૂપિયા આપવાનું નક્કિ કર્યું છે. આ બકીસ આપવાનું નક્કિ કરતાં પહેલાં હિંદી સરકારે આપણી ધારાસભા મારફતે કે પછી બીજી કોઈ રીતે હિંદી પ્રજાનું મત જાણવાની તસ્દી લીધી નથી. હિંદ વફાદાર છે અને બ્રિટનને તેની મુશ્કેલીના વખતમાં મદદ કરવામાં પાછી પાની નહિ કરે એવી ખાતરીથી હિંદી સરકારે આ પગલું ભર્યું છે, એમ સરકાર તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે. સરકારનો હિંદી પ્રજા ઉપર આટલો વિશ્વાસ છે એ જાણી અમે ખુશી છીએ પણ આ બાબતમાં હિંદી ધારાસભાનો મત લેવાની સરકારની ફરજ હતી એમ અમારૂં માનવું છે. આ બકીસ આપનાર હિંદ છે, તે માટે ઉલ્લી કરવામાં આવેલી લેન માટેના પૈસા હિંદી વાનોએ કાઢવાના છે, અને તે લેનનું બ્યાજ હિંદના કરમાંથી આપવાનું છે. માટે આ બકીસનો એજી ઉચ્કવાને હિંદ શક્તિવાન છે કે નહીં તે વિષે હિંદીવાનોના અભિપ્રાય પૂછવાની ખાસ જરૂર હતી.

પરંતુ આ સવાલ મૂકી આ બક્ષીસનો વિચાર કરતાં અમને અત્યંત દલગીરી થાય છે. આપણો દેશ કંગાલ છે, તેની માણસ દીક સરેરાશ આવક બીજા દેશોના કરતાં ઘણી ઓછી છે, અને તેના માણસ દીક વેપાર પણ બીજા દેશોના પ્રમાણમાં નુજ-વો છે, છતાં લડાઇને માટે તેણે સીધી તથા આડકતરી રીતે અત્યાર સુધીમાં લાખો કરોડો રૂપાઓ આપ્યા છે. હીંદ તરફથી અત્યાર સુધીમાં થયેલી મદદ વિષે બોલતાં સર વીલીયમ મેયરે જણાવ્યું છે કે એકસપીડીશનરી ફ્રાંસ ખાતે હીંદે અત્યાર સુધી સવા-સોળ કરોડ રૂપાનો ખર્ચ કર્યો છે, અને આવતાં વરસમા એ ખાતે બીજા ૬ કરોડનો ખર્ચ થશે. વળી હીંદી લશ્કરને માટે હીંદી સરકાર દર વરસે લગભગ ૩૦ કરોડ રૂપાનો ખર્ચ કરે છે, અને આવતા વરસને માટે તે ખર્ચ વધીને ૩૬ કરોડ રૂપા જેટલો થવા જશે. વધારામાં ધરાનને માટે હીંદુસ્થાનને થયેલો ખર્ચ લગભગ ૨ કરોડ જેટલો છે. તે ઉપરાંત હીંદિ પ્રિટિશ વોર સીક્યુરીટીમાં (બ્રીટીશ સરકારને ઉધાર આપવામાં) લડાઈ શરૂ થયા પછી લગભગ ૭૦ કરોડ રૂપા મૂક્યા છે અને તેમાંથી પર કરોડ ઉપરનું તો નવું રોકાણ છે લડાઈ લડવામાં હીંદી લશ્કરે બળવેલી સેવા ઉપરાંત હીંદિ પૈસાની પણ આટલી બધી મદદ કરેલી છે, છતાં આ નવી બક્ષીશ આપવાની શી જરૂર હતી?

આ ટીકા કરતા અમારે એક ખૂલાસો કરવાની જરૂર છે. અમે એમ કહેવા માગતા નથી કે હીંદિ પ્રિટનને મદદ કરવી જોઈએ નહિ, ઉલટું અમારો મત તો એવો છે કે હીંદિ પ્રિટન સાથેનો સંબંધ જાળવવો જ જોઈએ, અને તે માટે પોતાથી જે સમર્થન અને તે કરવું જ જોઈએ. જો હીંદિ શ્રીમંત હોય, તેની ખેતી વેપાર ધંધો આબાદ દશામા હોય, જો તે પૈસા આપવાને શક્તિમાન હોય તો તે દોઢ અબજ તો શું પણ તેથી દશગણી રકમ પણ આપવાનું માથે લે તેમાં હરકત નથી—બલકે તે માથે લેવાની તેની ફરજ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. પરંતુ હીંદિ ગરિબ છે, હીંદિ પાસે પૈસો નથી, અને તે આ બક્ષીશ માટેની લોન લઈ શકવાનું નથી. સર-કાર પોતે પણ જાણે છે કે આ લોન માટેનો દોઢ અબજ તો શું પણ તેના આઠમે ભાગ પણ હીંદમાંથી નિકળવાનો નથી. પણ સરકારે તેનો વિચાર કરી રાખ્યો છે બાકીની રકમને માટે તેણે પ્રિટનનું દેવું લઈ લેવાનું નક્કિ કર્યું છે એટલે કે તે ક-મને માટે હીંદિ પ્રિટનનું દેવાદાર ગણાય અને તે દેવું અપાય ત્યાં સુધી હીંદિ તેનું વ્યાજ આપતું રહે. આ ગોઠવણ ચતુરાઇ ભરી છે પણ એને બક્ષીશ કહેતાં અમને શરમ લાગે છે. શ્રીમંત માણસ બક્ષીશ આપે તે સમજી શકાય પરંતુ જો કોઈ ગરિબ દેવાદાર માણસ કે જને ખાવાના પણ વાખા હોય તે જો દેવું કરી એટલે કે પોતાની જાત વેચી બક્ષીશ આપવા નિકળે તો તે પાગલ જ ગણાય, અને કોઈ સારો માણસ તે બક્ષીશ લે પણ નહિ એમ કહેતાં અમે ખંચકાતા નથી અમે મોટા અર્થ-શાસ્ત્રિ હોવાનો દાવો કરતા નથી, પણ અમને એમ લાગ્યા વગર નથી કે આ બક્ષીશ હીંદને માટે અસહ્ય બોલ સમાન છે અને તે પણ આડકતરી રીતે નુકશાનકારક છે. સરકારને જો હીંદ તરફથી પૈસાની

કસબી જ હતી તો તેણે આપણા જાણીતા દેશબક્ત પંડીત મદનમોહન માલવીયાની સૂચના પ્રમાણે હિંદમા જેટલી લોન ભરાય તેટલા પૈસા અને તે ઉપરાંત ખિટનની જરૂરના સમય સુધી જ દર વરસે ૯ કરોડ રૂપીઆ આપવાનું નક્કી થઈ હતે તો તે સર્વોંશે સંતોષકારક લેખાતે. આ વિચારો સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતને સમજાવવાની ખાસ જરૂર અમને એટલા માટે લાગી છે કે ધારાસભામાં કે બહાર બહારમાં એક પંડીત માલવીયાની તુલસી સિવાય આ યોજનાના ગેરવ્યાજગીપણા સંબંધી કોઈએ અવાજ કાઢ્યો નથી. પરંતુ હવે જ્યારે આ વાત નક્કી થઈ ગઈ છે, અને દેશમાં બધે વધાવી લેવામાં આવી છે, ત્યારે અમે એટલું જ કહીશું કે એને સર્વોંશે કૃતેહમંદ બનાવવાની જરૂર છે. અને તે એટલા માટે કે શ્રીમતો તરફથી અપાયેલી ભેટ તો ખાલી પૈસાની જ છે, પણ જ્યારે ગરિબો પોતાના રોટલામાંથી અડધો રોટલો કચવાયા વગર અને પ્રસન્ન મનથી આપે ત્યારે તે અમૂલ્ય જ ગણાય. અને હિંદ અને ઇંગ્લાંડનો ભવિષ્યમાં જે બંધુત્વનો, એક સાથે લોહી તથા પૈસો રેડી ઉભી થયેલી મીનાચારીનો, મોટા સામ્રાજ્યમાં સમભાવ સાથે સરખા હક્કોવાળી પ્રજાઓની લાગીદારીનો જે સંબંધ થવો જોઈએ, તે સંબંધ ઉત્પન્ન કરવામાં હિંદના લોકો તરફની આ ન્હાનકડી છતાં ઘણી મોટી રકમ અત્યંત રહાયભૂત થશે માટે અમને આશા છે કે દેશની સ્થિતિનો દર અદેશીથી વિચાર કરતા સભ્યનો આ કાર્યમાં ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાખડી પણ આપવાને તત્પર થશે

હિન્દનું મનુષ્ય બળ.

લડાઈમાં ખિટનને મદદ કરવાને માટે હિંદ પાસે પૈસા નથી એમ કહી અમે હિંદની જવાબદારી કાઢી નાંખવા કે તે ઓછી કરતા માગતા નથી. હિંદ મદદ કરવા તૈયાર છે, પણ તેની પાસે સાધન નથી, એમ કહી લાચાર થઈ બેસી રહેવાનું કહેનારાઓમાં અમે મૂકાવા માંગતાં નથી. હિંદ ગરિબ છે તેથી હિંદ પાસેથી ખિટને પૈસા લેવા એ વ્યાજગી નથી એ ખરું, પરંતુ હિંદમાં માણસોનો તોટો નથી અને ખિટનને માણસોની જરૂર છે અને તે જરૂર પૂરી પાડવાને હિંદ તૈયાર થવું જોઈએ. પ્રથમ તો ખિટનને લડાઈના મેદાનને માટે માણસોની જરૂર છે, અને તેથી રેગ્યુલર આર્મી એટલે કે જરૂર સૈન્યમાં જોડાઈ શકે એવા વર્ગમાંથી તે સૈન્યમાં જોડાવાને બહાર ખસવું જોઈએ. વળી હિંદના બચાવને માટેનું હાલનું સૈન્ય પણ લડાઈમાં મોકલવાની જરૂર છે, અને તેને બદલે હિંદ રક્ષક સૈન્ય નામે સરકાર બીજું સૈન્ય ઉભું કરવા માગે છે. આ સૈન્યમાં હાલ તરત ૬૦૦૦ હાલીવાનોને લેવાની સરકારે મોડાવણ કરી છે અને તેટલા માણસો હિંદે રહેલાઈથી પૂરા પાડવાં જોઈએ. આ નવા સૈન્યને લગતી સરતો સરકાર તરફથી બહાર પડી ચૂકી છે, અને પગારનો સંવાલ બાદ બીજો તો એકંદરે સંતોષકારક છે. પગારનો સંવાલ મધ્યમ સ્થિતિના કુટુંબ કળીલા-બાળા સુધકોને માટે ખરેખર મુરકેલી ભરેલો છે. કારણ કે આ સૈન્યને માટે નક્કી થયેલા ૧૧ રૂપાના પગારથી કુટુંબનું, ભરણપોષણ થઈ શકે નહિ અને તેથી નોકરી

ધંધા છોડી તેમનાથી આ લશ્કરમાં જોડાઈ ઘાંઘ નહિ પરંતુ દેશના વફાદાર અને દેશાભિમાની શ્રીમંતો તરફથી તેમના પગારમાં યોગ્ય ઉમેરો કરવાને માટે ફેંક ઠરી આ મુશ્કેલી દૂર કરવી જ જોઈએ.

વળી આ સૈન્યમાં જોડાવા ઉપરાંત બીજી રીતે પણ ખિટનને માણસોની મદદ થઈ શકે એમ છે હાલમાં ખિટનનું મનુષ્યબળ લગાઈને માટે મેદાનમાં રોકાયેલું છે, અને ખિટનને લગાઈના સાધનો તૈયાર કરવાને તથા તે જોઈએ ત્યાં પહોંચાડવાના કામને માટે માણસોની જરૂર છે. ખિટનને આ કામ માટે માણસો જોઈએ છે એ વાત સરકારે પોતે જ થોડો વખત થયા બહાર પાડી છે, અને આ જરૂરનાં માણસો એકઠા કરવાં તે મહેનત કરી રહી છે. આ માણસો મેળવવામાં કોઈ પણ બાતની મુશ્કેલી પડવી જોઈએ નહિ. હીંદના નેતાઓએ આ કામને માટે અલાહદી સંસ્થા સ્થાપી આ બાબતમાં ખિટનની જરૂરીયાતો શી છે તે સમજી તે પૂરી પાડવામાં અને તેટલી સ્હાય આપવી જોઈએ.

હીંદ ગરીબ છે પણ તે પૈસે ગરીબ છે માણસે નહિ અને હીંદ લગાઈને માટે પોતાનું મનુષ્ય બળ આપે અને ખિટન તેનો ઉપયોગ કરે એ જોવાને અમે આતુર છીએ. હીંદી સરકારે આજે કરતાં કરતાં પાંચ દશ હજાર માણસોની સૈનીકો તરીકે માગણી કરી છે પણ અમે તો એમ કહીએ છીએ કે અમારા ઉપર વધારે વિશ્વાસ મૂકીને લાખ બે લાખ માણસો નહિ પણ કરોડ બે કરોડ માણસોનો માત્ર સૈનીકો તરીકે જ નહિ પણ બધી દિશામાં ઉપયોગ કરે તો ઇંગ્લાંડની કુતોહના કાર્યમાં હીંદ પોતાની જોખમદારી પૂર્ણ કરી કુવાર્થ થાય. (હાલ હીંદના શ્રીમંતો વિદ્વાનો અને નેતા વોરલેન માટે મીટીંગો કરી રહ્યા છે, વોરલેન લશ્કરવા મથી રહ્યા છે, અને તે કાર્યમાં અમારી સંપૂર્ણ સંમતિ છે પણ તેઓ હીંદનું મનુષ્ય બળ કે જે અખુદ છે તે બાળને ખિટનની પાસે ઉપયોગ કરાવવા કશું પણ કરતા નથી એ અફસોસની વાત છે.)

ગીરમીટની પદ્ધતિ.

ગીરમીટથી હીંદીવાનોને મજૂર તરીકે પરદેશ મોકલવાની પદ્ધતિ નાલેશીબરેલી છે અને તે બંધ થવી જ જોઈએ એમ તો હીંદી સરકારે કેટલોક વખત થઈ ચૂકેલું હતું, છતાં ફીજી તથા સંસ્થાનોના દબાણને લીધે તે પદ્ધતિ થોડોક વધુ વખત આજી રાખવાનો તેનો ઇરાદો હતો. આ બાબતમાં આપણા વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે કાઉન્સિલની સલામત એમ સાફ જણાવી દીધું હતું કે આ પદ્ધતિ કાંઈ એક કલમના ચેરાથી બંધ થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ આ ત્રણ મહિનામાં હીંદીવાનોએ પણ પોતાના હૃદય નિર્ણયની સરકારને ખાતરી કરી આપી હોય એમ જણાય છે. આ ગીરમીટની પદ્ધતિ ૩૧ મી મે પહેલા બંધ થવી જ જોઈએ, અને નહિ થાય તો તે બંધ કરાવવા તેઓ પોતાના માણસ સુધાં આપવાને તૈયાર છે એ કાંઈ ખોટી ધમકી નથી એ 'વાન સરકાર સમજી હોય' એમ જણાય છે. ગમે તેમ હો પણ સરકારે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો છે

અને કલમના એક શેરાથી જ આ રૂઢીનો અંત આણ્યો છે. ડીફેન્સ એક ધોન્ડણા એકટની રૂએ, હીંદુ મનુષ્ય બાળ બાળથી રાખવાના ધરદારથી, હીંદી મજૂરોને પરદેશ જતાં અટકાવનારો જે હુકમ સરકારે બહાર પાડ્યો છે તે હુકમથી મલેય અને સીડોન સિવાયના પ્રીણ વગેરે સંસ્થાનોને માટે આ કરારનામાની પદ્ધતિથી હિંદી મજૂરો મેળવવાનો રસ્તો બંધ થયો છે. આ પરિણામને આપણી લડતની ક્ષેત્ર તરીકે ગણવામાં હરકત નથી. જો હિંદમાં સ પ હોય, અને હિન્દીવાનો એકત્ર થઈ પોતાના હક્ક માંગે, અને તે મેળવવા માટે મહાત્મા ગાંધીને પગલે સાત્યાગ્રહ જેવી હીલચાલને માટે જરૂરના લોગ આપવા તૈયાર થાય તો તેમને તે હક્ક મળ્યા વગર રહે નહિં.

S. B

*

*

*

સંપત્ત કરી પરદેશ જતા મજૂરોને અટકાવવા હિંદી સંસ્થાનું 'ડેપ્યુટેશન' વાઈસરૉય સમક્ષ ગયું હતું. આવું નિયુક્તીગણ મોકલવાનો વિચાર મુંબઈમાં ઉદ્ભવ્યો હતો અને મુંબઈની સત્કારીઓ એમાં અગ્રેસર હતી. પરદેશમાં આ નવી ભતની શુભાભિરૂપિણિ હિંદી સંસ્થાના શીલનું ફેલું ખંડન થાય છે તેનું દારૂણ ચિત્ર ડેપ્યુટેશન તરફથી રવ. ગોખલેનાં સખી સૌ. ભાઈજી જહાગીર પીટીટ વાઈસરૉય પાસે રબ્ડ કર્યું હતું અને દાદ માગી હતી. યુરોપમાં સંસ્થા મહોટી ઉમ્મરે પરણે છે ત્યાં સાતિ-વ્યવસ્થા નથી તેમ હલકી વર્ણોમાં શીલજ્ઞ શ બહુજ નિંદ્રા લેખાતું નથી. આવી સ્થિતિમાં પોતાનો દેશ છોડી પરદેશ શુજરાન માટે જતી સંસ્થા પરદેશમાં ધરજા મુજબ લગ્ન સંબંધ કરે તો તેથી યુરોપી સમાજને બહુ હાનિ થતી નથી પરંતુ આપણાં દેશની શુજરાન માટે જતી સંસ્થા પરણેલી હોવાનો સભવ છે, નાતબતને લીધે ઊંચ નીચના તફાવત હોય છે, સુસલમાન હિંદુનો ધર્મલેહ હોય છે અને પતિવ્રત અર્થાત રાખવાનો આપણી સંસ્કૃતિનો ખાસ આગ્રહ હોય છે ત્યાં વેશ્યાની સ્થિતિમાં આવી પડાય એવા સ્થળે તેમને મોકલવામાં આપણે ધોરમાં ધોર પાતક કરીએ છીએ એ પાતક બંધ કરવા હિંદી સંસ્થા પોતાના ગૃહકાર્યોમાંથી બહાર નીકળી રાજકાર્યોમાં અગ્રેસર થઈ. લૉર્ડ હાર્ડિંગ અને તેમની પત્નીના સંબંધમાં હિંદી સંસ્થાએ સમગ્ર હિંદમાં ઠેરઠેર સાર્વજનિક જીવનની શરૂઆત કરી હતી તે જીવનને ચિરકાળ ઉત્તમવળ રહે એવો પ્રસંગ આ ડેપ્યુટેશનથી એમણે ઉજવ્યો છે. રશિયાએ સ્ત્રીઓને પુરૂષની સંપૂર્ણ સમાનતા બક્ષી છે. ઈંગ્લંડ અને શીલ્ડ યુદ્ધપરાયણ દેશોમાં સંસ્થાએ પુરૂષોનાં કાર્યો કરવા માંડી રાજ્ય અને સમાજની વ્યવસ્થા બાળથી રાખી છે અને પ્રજાઓના સ્વાતંત્ર્ય માટે પોતાના પુરૂષ સંબંધીઓને લેડાઈમાં ઉત્તર રાખ્યા છે. રાજ્ય જીવનમાં તેમને ઉચિત સ્થાન આપવા ઈંગ્લંડમાં પણ વચન અપાયું છે. આવા વિશ્વ-આપી પ્રસંગે હિંદુવાણીઓ પણ ચેતનવાળી થવી જ જોઈએ. તેમની દાદ ફર કરવાનું

વચન આપી, સામાજિક પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે વાઈસરૉયે તેમના સહકાર્યનું નિમંત્રણ કર્યું છે તેનું દૂરગામી પરિણામ આવશે એવી અમને આશા છે. આ ડેપ્યુટેશનમાં કોઈ ગુજરાતી હિન્દુ સત્તારી નહોતી—મુંબઈમાંથી બધી વ્યવસ્થા થવા છતાં નહોતી એથી અમને સખેદ લગત આવે છે. શું ગુર્જર દેશની હિન્દુ સત્તારીઓમાં જાતિપ્રેમ, શીલપ્રેમ નથી? સાર્વજનિક જીવનની ઉપેક્ષા છે? કે શું અંગ્રેજોને તેમનું અજ્ઞાન એટલું બધું છે કે તેઓ દિલ્હી જતાં શરમાઈ હતી? સૈા. કસ્તુરભાઈ ગાંધી ડેપ્યુટેશનમાં કેમ ન ગયા? લેડી લક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસ, લેડી વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસી, લેડી પટ્ટણી, લેડી ચીનુબાઈ, સૈા. વિદ્યા, સૈા. શારદા, મિસિસ ચીમનલાલ સેતાલવાડ, મિસિસ ભૂલાલાઈ દેસાઈ આદિમાંથી કેમ કોઈ તત્પર ન થઈ શક્યું? મુંબાઈની અંગ્રેજ સત્તારીઓ—તેમાંએ અધિકારીઓની વહુઓએ આ દુષ્ટ રીવાજ વિરૂદ્ધ જાહેર તિરસ્કાર દર્શાવ્યો હતો તે પણ આ પ્રસંગનું એક સ્મરણીય અંગ છે.

x

મુંબાઈ યુનિવર્સિટિના નવા દેશી વાઈસ ચાન્સેલર—લૉર્ડ વિલિંગડને યુનિવર્સિટિના વાઈસ ચાન્સેલરનું પદ દેશીઓને આપવામાં ઉદારતા બતાવી છે. સર દ્વીરોજશા મહેતાનો બુદ્ધિબળ અને સાવજનિક સેવાને લીધે એ પદ માટે ફેટલાં વર્ષોથી હક થયો હતો પરંતુ લૉર્ડ વિલિંગડને જ એમને એ પદપર નિયુક્ત કર્યાં હતા. સર દ્વીરોજશાના અચ્ચાનક અવસાન પછી એ સ્થાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીને આપવા ગવર્નરને ઇચ્છા થયેલી પરંતુ તેઓ ઐન્યુએટ ન હોવાથી એ પદ ઉપર ડૉ. મેટ્રીકનની નિમણૂક કરવામા આવી હતી. હવે પાછું એ પદ ખાલી પડતાં તે ઉપર રા. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતાલવાડને નીમવામા આવ્યા છે એથી સર્વે હિંદીઓ ઘણા રાજ થયા છે. આ પદ ઉપર તેઓ પ્રાયઃ પાચમા હિંદી, બીજા ગુજરાતી અને પહેલા ગુજરાતી હિન્દુ છે ઘણાં વર્ષો લગી તેઓ સ્થાનિક ધાન્યસલામાં યુનિવર્સિટિના પ્રતિનિધિ હતા કેળવણીના સબધમા એમણે ઘણા વર્ષો લગી લડત ચલાવી છે જેનું વૃત્તાત એમણે અમદાવાદની પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખસ્થાનના ભાષણમા આપ્યું છે. મુંબાઈની યુનિવર્સિટિના સિદ્ધિનંદી શિક્ષણ કમિટિના તેઓ નર્મો લગી મલાસદ હતા અને હાલ પ્રગળ છે. આ ઉપરાંત દેશના રાજદ્વારી સાર્વજનિક જીવનમા તમાણે અંગ્રેજર લાગ લીધો છે એમની બુદ્ધિને જેટલો પ્રતાપ છે તેના પ્રમાણમા એ અબણીના પદવિપ્રતિષ્ઠા નથી મેળવી શક્યાં તેનું કારણ સાર્વજનિક સેવા કરતા વઠિલાવમા તેઓ વધારે નિમગ્ન રહ્યા છે તે છે તેઓ મહોટા પડિત નથી કે શિક્ષણ શાસ્ત્રી નથી પરંતુ બાહોશ વકિલ છે અને એક દિલથી વર્ષો લગી સતત થઈ શકી એટલી અને એવી સાર્વજનિક સેવા કરી છે. એ સેવાની આવી કદર થઈ છે તે નાનીસૂની વાત નથી. સર આશુતોષ ગુજોપાધ્યાય જેવી એમની કારકીર્દી ઝળકતી નહીં નીવડે છતાં આ શાળા, વ્યવહારકુશળ, અનુભવી અને દાઝવાળા ગુજરાતી ધારાશાસ્ત્રી પોતાની યુનિવર્સિટિને પ્રગતિને પથે લઈ જશે એવી આશા છે. આ પત્ર એમને અભિનંદન આપે છે અને યશસ્વી થવાનું બાળ પ્રેરે છે.

x

હિન્દુસ્તાન સેન્યના નિયમો—આ નિયમો પ્રકટ થયા છે અને ઘણા જ અસંતોષકારક છે છતાં સૈનિક થવાનું એથી બંધ થયેલું દ્વાર ઉઘડ્યું છે એટલા ખાતર એનો આદર દરેક હિંદી કરે છે. સૈનિક શિક્ષણ માટે મધ્યવર્તિ સ્થળો નિયત કરવામાં આવ્યાં છે. મુંબાઈ-મલ્લાકા માટે પૂણા પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. હાલ એક હજાર સૈનિક માટે દરેક સ્થલવાર માગણી કરવામાં આવી છે અહીંસે અહીંસેના લાગમાં તેમને તાલિમ આપવામાં આવશે. ત્રણ મહિના લગી તાલિમ લેવી પડશે. તાલિમ લેતી વખતે દરેક સૈનિકને ખાવાનું તથા રહેવાનું મફત મળશે અને રૂ. ૧૧) માસિક પગાર મળશે. પોતાને ગામથી પૂછે જવા આવવાનો ખર્ચ મળશે. ત્રણ મહિના પૂરા થતા તે પોતાને સ્થાનકે જઈ શકશે અને સરકારને ખપ પડે ત્યારે બોલાવશે અને જ્યાં રક્ષણ માટે ગે કલે ત્યાં હિન્દુસ્તાનમાં જવું પડશે. હાલમાં ઉમરની મર્યાદા ૧૮ અને ૩૦ ની રાખી છે. કૉલેજોમાં લાણુતા વિદ્યાર્થીઓ આમાં સારી રીતે સામેલ થઈ શકશે.

ગુજરાત આ પ્રસંગે પાછી પાની નહિ કરે એવી અમને આશા છે વધારે નહીં પણ અહીંસે ગુજરાતીઓ પણ નહીં નીકળે? ગુજરાતીઓનું શરીરગળા બહુ ઓછું છે, બાળકગ્નના પ્રચારને લીધે ન્હાનપણથી જ જળણી થયેલા હોય છે, રહેણીકરણીના અર્ચ અને ધોરણ વધારે હોય છે છતાં પણ આ પ્રસંગનો લાભ નહિ લેવામાં આવે તો ગુજરાતના જીવનમાં તેજ, પ્રતાપ, બળ નહીં આવે. બીજી પ્રજાઓના મહેણાં, ટપલાં, ગાળો, અપમાન, અનાદર, અવજા, લાત આપણે ખાવી પડશે અને હુમેશ માટે શરમના માર્યા આપણે અને આપણી સંતતિને નીચું જ્ઞેવું પડશે. છેલ્લા વસ્તીપત્રકમાં વાંઢા અને વિધુર ગુજરાતી હિન્દુ સુસલમાનની ૧૮ અને ૪૦ ની વચ્ચે સખ્યા છે હવે એમાથી માત્ર બસે કે અહીંસે સેનામાં જવા તૈયાર નહિ થાય તો પછી આપણે અને આપણેન્દેશ હનલાય ને? નર્મદની વીર હાક ભૂંડી ગયા હો?

સહુ અલો જીતવા જંગ, બ્યુગલો વાગે,
ચાહિામ કરીને પંડા ફોડ છે આગે,

આ સ બંધમાં બીજી હર્ષજનક વાત એવી બની છે કે નાગદાર સરકારે કુમારસેના (Boy Scouts) કેળવવાની બહાલી આપી છે. , ગુજરાતના વિદ્યાર્થી આ યોજનાને ખરા દિલથી અમલમાં મૂકશે તો આજે ગુજરાતમાંથી સ્વેચ્છસૈનિકો નહી નીકળે તો દશ વર્ષ પછી તો નીકળી શકશે. આ સ બંધમાં માહિત્ય સાફ પ્રકટ થયેલું છે અને સુરેઝીયન કુમારોના એવાં સંન્ય હોય છે એટલે પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવવાની પણ સુરકેલી નથી. ગુજરાત કેળવણી પરિષદની આવતી બેઠક વખતે આ સ બંધે વ્યવહારૂ પરિણામ આવશે એવી આશા છે. સાથે સાથે ગુજરાતના સુવકોનું શરીરગળા વધારવા, બાળકગ્ન નાબૂદ કરવા, નિયમિત ઠસરત કરવા, અખાડા વગેરેની સરથા ખીલવવા, પુલિકેન્દ્ર યોરક ખાતર કરવા, અવ્યાયની અને ગરીબાઈની આધિવ્યાધિ ઓછી કરવાના હયાયો પણ ચર્ચાશે.

મ્યુનિસિપાલીટીમાં ચૂંટેલા સભાસદો અડધા કે હું ?

ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટ તરફથી અથવા હિન્દુસ્તાનની વડી સરકાર પાસેથી કેાઇ પણ નતનો હક પ્રબળે મળે, તો તે પ્રબળે પુરો પાધરો મળવા ન હેતાં પ્રાન્તિક સરકાર કેવી રીતે વેડફી નાખે છે અને પ્રબળે હાથ ધસતી રહેવા દે છે તેનો પાકો દાખલો આપણી મ્યુનિસિપલ સંસ્થાઓ ઉપરથી મળી આવે છે. ૧૮૮૨ ના ઉદાર દિલના વાઇસરોય લૉર્ડ રિપને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હકો બધ્યા અને ફરમાવ્યું કે મ્યુનિસિપલ વહિવટમાં સરકારી અમલદારોએ માથું મારવું નહિ, અને લોકોને સ્વરાજ્ય શીખવાને વાસ્તે આ પહેલું પગથીઉ છે, માટે સરકારી અમલદારોને ફરથી જ જીવાને મૂચના કરી. આમ છતાં આપણા ઇલાકાની સરકારે તો પોતાનો ઠક્કો ખરો જણાવીને પ્રબળ પ્રતિનિધિને આ સંસ્થાઓમાં પુરા દાખલ થવા દીધા નહિ અને સરકારી અમલદારોનું ધણીપણું આ સંસ્થાઓમાં રથાપ્યું. મ્હોટાં શહેરોમાં કલેક્ટર પ્રમુખ, ન્હાનાં શહેરોમાં ડેપુટી કલેક્ટર અથવા મામલતદાર પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ પણ પ્રમુખના હાથ નીચેનો જ રેવન્યુ ખાતાનો અધિકારી આવો વહિવટ ૧૮૮૨ થી માંડીને ૧૯૦૯ સુધી ચાલ્યા કર્યો. સત્તાવીશ વર્ષ સુધી પ્રબળે મળેલા હકો આપણા માથાળુ “સિવિલ સર્વન્ટોએ” આપણને લોગવવા દેવાની તરદી આપી નહિ. હિંદી રાજ્ય-કાજમાં મોલી-મિન્ટોને નામે પ્રખ્યાત થયેલા સુધારાના પરિણામે અને અધિકાર વિભાગણી કમીશનની બલામણના પરિણામે આ સ્થિતિમાં સહેજસાજ ફેરફાર થવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે પણ આપણા માથાળુ “સર્વન્ટો” તેમનાથી જની શકે તેટલા હકો ન છોડવાને કેરી જળરી ખેચતાણુ કરે છે તેનો દૃષ્ટાન્ત ગયા માર્ચ માસમાં મળેલી ધારાસભાની બેઠકમાં મળી આવ્યો હતો.

૧૯૦૯ માં મ્યુનિસિપાલીટીઓએ પ્રમુખની ચુંટણીના મંળંધમાં મંળં છૂટછાટ મૂકવાની ફરજ પ્રાન્તિક સરકારને પડી, ત્યારે બહુમતે પ્રમુખ ચૂંટેલા એવો સાધારણ નિયમ કરવાને બદલે કેાઇ પણ સભાસદને હું સભાસદોની સંમતિ મળે તો જ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી શકાય તેવો નિયમ કર્યો. હવે વસ્તુસ્થિતિ એમ છે કે થોડીક અપવાદ તરીકેની મ્હોટાં શહેરોની મ્યુનિસિપાલીટીઓ બાદ કરતાં તથા બહુજ ન્હાનાં શહેરો—જેમાં પ્રબળ પ્રતિનિધિત્વ હજી સુધી ખીલકુલ આપવામાં આવ્યું નથી તે જ ને નતના શહેરોની મ્યુનિસિપાલીટીઓ બાદ કરતાં બાકીની બધી મ્યુનિસિપાલીટીઓમાં અર્ધો સભાસદ સરકારના નોકરો તથા તેના નીમેલા તથા અર્ધો પ્રબળ ચૂંટેલા છે. હવે પ્રમુખની ઉમેદવારીને માટે જો કેાઇ પણ પ્રબળકીય સભાસદ બહાર પડે તો તેને સરકારી મ્હોટા અધિકારની પરવાનગી અને તાણપા સિવાય હું મત મળી શકે જ નહિ, અને તે કેાઇ દહાડો પ્રમુખ થઇ શકે જ નહિ. લોગવેલી સત્તા કેાઇપણ મનુષ્ય રાજ્યપુશીથી છોડે એ તો ઘણાજ ઉદાર અંતઃકરણવાળાઓથી જની શકે અને બધા ડેપુટી કલેક્ટરો અને મામલતદારો તેવા મંદાતમા હોય તે તો ન જ ને તેવી વાત છે. કદાચ કેાઇ અધિકારી તેટલો ઉદારચરિત હોય તો પણ સરકારનો મ્હોટો અધિકારી મ્યુનિસિપાલીટીના સાધારણ સભાસદ તરીકે બેસે; અને કેાઇ પણ સાધારણ નાગરિક

પ્રમુખ તરીકે બેસે તે તો રાજ્યના મોબાને ધણું હાનિકારક થાય ! ! પરિણામ એ આવ્યું કે હું મતાધિક્યથી પ્રમુખ ચૂંટવાને આપેલો હક જિલકુલ ફેક્ટ ગયો; અને સરકારી અમલદારોનો દોર મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં હતો તેવો ને તેવો રહ્યો. બાકે કે સરકારી અધિકારીઓની સહાય અને સાક્ષપણ શિવાય મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઉધી વળી જાય.

૧૯૧૫ માં ના. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલની ધારાસભામાં ખંતીલી લડતથી બાર મોટા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીઓને વધુ મતથી પોતાનો પ્રમુખ નીમવાનો અધિકાર મળ્યો. આ સુદાંત કુલ ૨૩ મ્યુનિસિપાલિટીઓને પોતાનો પ્રમુખ બહુમતીથી ચૂંટી કાઢવાનો અધિકાર છે. આપણા આખા ઇલાકામાં કુલ ૧૫૬ શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટી છે. આ પૈકી ૪૫ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી તો ન મ માત્ર જ સ્વરાજ્યવાળી છે. કર આપવા પૂરતી જ તે મ્યુનિસિપાલિટી કહેવાય, બાકી સરકારી ખાતા જેવી જ છે તે પીસ્તાળીશને તો પ્રબંધીય સભાસદ અર્ધાથી ઓછા છે; અથવા બીલકુલ નથી, એટલે કે બધા સરકારના નીમેલા છે. સાથી ઉપરના વર્ગની-એટલે કે હું પ્રબંધીય સભાસદવાળી ૨૩, અને લગભગ બધાજ સરકારે નીમેલા સભાસદોની ૪૫, તે બંનેને બાદ કરતાં બાકીની ૮૮ રહી. આ અઠ્ઠાશીમાથી પણ જેની વસ્તી પંદર હજારથી વધારે હોય, તેને હું પ્રબંધના ચૂંટેલા સભાસદો આપીશું એવું વચન થોડા વર્ષ પર આપ્યા છતાં પણ, તે વચન સોગન ખાવા પુરતું પણ પાળવામાં આવ્યું નથી. આપણાં શહેર મુધારા મંડળોનું બંધારણ આવી શોચકારક સ્થિતિમાં હોવાથી, અને બીજા મુળદ ઇલાકાથી પછાત ગણાતા પ્રાંતોમાં પણ વધારે સારા બંધારણ હોવાથી તે સ્થિતિમાં ફેરફાર કરાવવાની જરૂર જણાવાથી, ના. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે માર્ચ માસમાં દરખાસ્ત મૂકી હતી કે જેને મ્યુનિસિપાલિટીમાં પ્રબંધ ચૂંટેલા અર્ધા સભાસદો હોય તેને હું સભાસદ ચૂંટવાનો અધિકાર આપવો, અને તેમ કરવું સરકારને ન પાલવે તો જે મ્યુનિસિપાલિટીઓને હું મતથી પ્રમુખ ચૂંટવાનો અધિકાર મળેલો છે, તેટલી મ્યુનિસિપાલિટીઓને તો નિદાન હું સભાસદ ચૂંટવાનો અધિકાર આપવો. પંતળ, મધ્ય પ્રાંત, આસામ, વગેરે પછાત પ્રાંતો કરતાં પણ આ બાળતમાં મુળદ ઇલાકા કેટલો પછાત છે, તે પોતાની દરખાસ્તના સમર્થનમાં ના. પટેલે ટાંકી બતાવ્યું હતું. ૧૮૮૨ ની સાલથી તે આજ મુધી મુળદ સરકાર પ્રબંધીય હક્કો આપવામાં કેટલી વિરૂદ્ધ થતી આવી છે, તે પણ તેમણે સરકારી રીપોર્ટના ઉત્તરોમાં સાબીત કરી આપ્યું હતું. દરખાસ્તના ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઈ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર ના. પ્રાટ તથા દક્ષિણમાં રાજેબેન્ડરના મરકારે નીમેલા રાવબહાદુર નાયકે વિરોધમાં બેસદાર લાપણો કર્યા. દરખાસ્તનો પ્રથમ ભાગ જેથી લેવાની ના પટેલને મરકાર તરફથી ના. કટીસે વિનંતિ કરી અને તે સાથે એવું આશ્વાસન આપ્યું કે આ વિનંતિ કબૂલ રાખશે તો દરખાસ્તનો બીજો ભાગ કબૂલ રાખવાનો અમે વિચાર કરીશું. રાજ્યદારી કુનેદ વાપરીને ના. પટેલે પહેલો ભાગ જેથી લીધો. હવે બ્યારે બીજા ભાગ પર વાદવિવાદ આવ્યો ત્યારે સરકાર તરફથી આપણા હિતૈષી ના. કટીસે કહ્યું કે જે શરતોથી દરખા-

સ્તનો બીજી ભાગ સરકાર કબૂલ રાખી શકે. તેથી શરતો એ કે હું મતથી પ્રમુખ ચૂટવાના અધિકારવાળી બધી મ્યુનિસિપાલિટીઓને નહિ પણ તેમાંથી જેની વસ્તી દસ હજાર અથવા તેથી વધારે હોય તેને જ માગેલો હક્ક આપવો, અને તેમાં પણ એવી શરત કે મ્યુનિસિપાલિટીઓએ સરકારી અમલદારને પોતાના મુખ્ય અમલદાર તરીકે રાખવા. ના. પટેલે આ શરતો કબૂલ રાખવાની સાફ ના પાડી. આવી વ્યાજબી શરતો પણ તમે કેમ કબૂલ નથી કરતા એમ જ્યારે નાં ગવર્નરે રોષથી પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે નાં પટેલે કહ્યું કે આ શરતો કબૂલ રાખવી એ અશક્ય છે, આ તો બકડું કહાડતાં ઊંટ પેસે એવું છે. પ્રશ્નએ ચૂંટેલા અર્ધા મેગ્જરના હું બનાવતા નાની મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં સરકારી નોકરોનું લાકડું પેસાડવું પોસાય તેમ નથી. દરખાસ્તના ઉપર છેવટે મત લેવામાં આવ્યા અને તે ઠરાવ ૨૩ વિરૂદ્ધ ૧૮ મતે પસાર થયો. નવીન બધારણવાળી ધારાસભામાં સરકારની વિરોધતા છતાં પ્રજા પક્ષનો જય થવાનો આ ત્રીજો દાખલો છે જેમ અહિં ની ધારાસભાના અંગ્રેજ મેગ્જરે પોતાનો ખાનગી મત ગમે તે હોવા છતાં સરકારી રાજનીતિને અનુસરીને જ પોતાના મતો આપે છે, તે પ્રમાણે બધા હિંદી સભાસદો-પછી તે ચૂંટાયેલા હોય કે નીમાયેલા હોય-તે બધાઓ પ્રજાપક્ષે મત આપતા હોય તો, પ્રજાના હકની ઘણી દરખાસ્તો પાસ થાય. પરંતુ કોઈ પણ દરખાસ્ત પસાર થાય છતાં તેને અમલમાં મૂકવી કે ન મૂકવી તે કાયદા પ્રમાણે સરકારની ઇચ્છા ઉપર છે, છતાં સરકાર ઉપર નૈતિક દબાણ તો પૂરેપૂરું થાય અને તેને નમ્યા વગર છૂટકો થાય નહિ. નિમાયેલા હિંદી સભાસદોમાંથી થોડા પ્રજાપક્ષની સાથે ઉભા રહે છે, અને તેથી પ્રજાના હકની દરખાસ્તો વધારે જ્યાંમાં પસાર થતી નથી. ધારાસભામાં નાં ગવર્નર અને તેમના ત્રણ કારો-ધારા સભાસદો ઉપરાંત વધારાના ૪૫ સભાસદો છે. તે પૈકી અંગ્રેજ અમલદારો ૧૧, અંગ્રેજ ચૂંટાયેલા તથા નીમાયેલા ૩, હિંદી સરકારી અમલદાર ૧, હિંદી પ્રજાએ ચૂંટેલા ૧૬ અને હિંદી સરકારે નીમેલા ૧૧ છે. છેલ્લા બે વર્ગના ૧૬ અને ૧૧ એકમત થાય અથવા અગિયારમાંથી થોડા ઘણા પણ આગલીશના પક્ષમાં આવે તો પ્રજા પક્ષનો વિજય થવામાં જરાપણ વાર લાગે નહીં. પરંતુ આ અગિયારમાંથી કેટલાકોને તો સરકારના જીવે જીવવાનું હોય છે, અને તેઓ તો પકડા પાછળ રાખેલી દોરીથી ચાલતા પુતળાં જેવા હોય છે.

જે મ્યુનિસિપાલિટીઓને પાસ થયેલી દરખાસ્ત પ્રમાણે હું ચૂંટાયેલા સભાસદો મળવાની આશા રાખી શકાય તેની સંખ્યા તથા નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

અમદાવાદ જિલ્લામાં પોળકા, વિરમગામ, ઘોષા અને સાણંદ. ખેડા જિલ્લામાં હમરૈઠ, આણંદ, બોરસદ અને ઠપડવંજ. લડવ્ય જિલ્લામાં અંકલેશ્વર અને જંબુસર. સુરત જિલ્લામાં રાંદેર અને વલસાડ. ઠાણ જિલ્લામાં ઠાણાં, કલ્યાણ, કુર્તા, (કેળવા) માહીમ અને ભીંવડી મધ્ય વિભાગમાં આ પ્રકારની કુલ ૩૭ મ્યુનિસિપાલિટીઓ છે અને દક્ષિણ વિભાગમાં ૧૫ છે. ગરીબ ગિયારા સિંધમાં આવી એક પણ મ્યુનિસિપાલિટી નથી.

અ. વિ. ૪૬૬૨

અંક ૧ લો—પ્રવેશ ૨ જો.

(દ્રશ્ય—અમેશઆરામ આપે એવા ફરતીચરવાળો ખડ શિકારની પરાક્રમસામગ્રીથી તેને શણગારેલો છે રાજા અને કલ્યાણરાયને તેણી ગમનરામ અદર આવે છે)

ગમનરામ—અહિ આપણાથી તદ્દન એકલા રહેવાશે (અન્ના નામની આસરે પંદર વર્ષની બહેરી અને મુંગી છોકરી, આ ત્રણે જણની વાતચિત દરમિયાન પાણી, પાન સોપારી, ળીડી, નાસ્તો વગેરે લાવે છે. તે ઘણી ચાલાક છે અને જે બતાવવામાં આવે તે કામ કરવા એકનજર છે. કામ નથી હતું ત્યારે ખુણામાં સ્ટુલ ઉપર બેસી રહે છે. આગળીઓથી ગમનરામ સાથે તે વાત કરતી અને એજ રીતે તેના હુકમ મેળવતી.)

રાજા—અહો, આ તો પહેલાંનાં જેવું જ છે ! બધી ગોઠવણ હું જાણું છું. “કંપનીના રાજ્યકાળની શૈલિમા બાધેલું દીવાનખાનું”, શિકારમા મેળવેલી વસ્તુઓથી તેને શણગારેલું છે કુવારા પુરૂષની સગવડ અને આરામ સાચવવા બેઠલું રાચરચીલું છે. ” તમારી હમૈશ આવી-કુવારાની ટેવો હતી, ખરૂં ને, તમે નાના છોકરા હતા ત્યારે પણ (કલ્યાણરાયને) વહાણમાં એને અમે “કુવારો” કહીને બોલાવતા. અમે ત્રણ વર્ષ સફર કરી પણ તેમા એકે વખત એને ઇશકનો પ્રસંગ આવ્યો જ નહોતો; પણ બાકીના અમને બધાને તો વહાણ નાંગરતું ત્યાં પ્રત્યેક જાંદરે માથુકો પરવશ કરી દેતી

કલ્યાણરાય—એ બાળતમાં હજી એ એવા જ છે.

ગમનરામ—(રાજાને શરણત આપતાં) લેશો ?

રાજા—થેંકસ; ઘણી ખુશીની સાથે. (કલ્યાણરાયને) પહેલાના ભારતર સાહેબ, તમારી સલામતી લઉં છું ! (ગમનરામને) અને તમારી ! (સર્વે પીએ છે) હાથ, હવે સ્વસ્થ થયો ! ઠીક, ચાલો, કહો બેઠાએ :—મલામા શરૂઆતથી તે અન્ત લગી પ્રજાશાસન શબ્દનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કર્યા સિવાય તમે એ વગર બીજા કશાની વાત કરતા નહોતા, સાચું ને ?

કલ્યાણરાય—(હસીને) તમારું કહેવું સાવ ખોટું નથી

રાજા—જૂના વખતમાં તમારા વિચાર એટલા આગળ વધેલા ગણાતા કે મારા ભારતર તરીકે તમને રાખવામા સલામતી નહોતી લાગતી, તે તમે પણ હાલ એધએ એટલા આગળ વધેલા ગણતા નહોતા ! તેઓએ તમને લગભગ દગો દીધો, હોતો કેની ?

કલ્યાણરાય—હા! એ બતાવે છે, એમ કહેવાની રજા હોય તો, અદ્યપમતિથી શાસન કરવાનું પરિણામ.

રાજા—અને આપણા આ લક્ષ્યાધિપતિ મુજ્જ મિત્ર જેવા માણસો સાથે ભળવાનું પરિણામ, ધારૂં ને ?

ગમનરામ—લોકમતને માટે વ્યક્તિઓને દોષિત લેખની એ નિરંતર ભૂલ છે.

રાજા—તમારું કહેવું કબૂલ છે. અહિં આવવાનું—તે પણ તદ્દન છન્નવેશમાં, તમે જુઓ છો ને, આવવાનું કારણ તમને હવે મારે જણાવવું જોઈએ. પણ કોઈએ મને ઓળખ્યો નહીં હોય ?

ગમનરામ અને કલ્યાણરાય—કોઈએ નહીં !

(ફાદગુને અંદર આવે છે.)

ફાદગુન—હં, અહિં છો સૌ ! (ઉલ્લાસમાં હાથ ધસતો, આગળ આવે છે.) ઠીક, કેમ બાઈઓ, આજની સભા કેવી લાગી ?

રાજા—(ગમનરામને અપરાન્તિકમાં) એ કોણ છે ?

ગમનરામ—(રાજાને) એને કહાડી મૂકીશું. (ફાદગુનને) આમ જુઓ, મહેરબાન !

ફાદગુન—(રાજા પર નજર પડતા) આહ, માફ કરો, મેં ધાર્યું કે આપણે—

ગમનરામ—(બન્નેને ઓળખવાની જરૂર પડવાથી) આવો, ઓળખાણ કરાવું.

રા.—૧ રા.—? (પૃચ્છક દ્વિતિ રાજા તરફ કરે છે.)

રાજા—સુરેન્દ્ર.

ફાદગુન—જાણી ?

રાજા—નામમાં માત્ર.

ગમનરામ—(ઓળખાણ પૂરું કરાવતાં). રા. ફાદગુન

રાજા—સાચે, ફાદગુન અવિનાશ ભદ્ર તો નહિ ?

ગમનરામ—એજ.

રાજા—(રસથી) આપણા ' પરિવાજક ' ફીલ્ડસ્ટ્રફ ? (તેની સાથે હાથ મેળવે છે.) તમારી એકાદ બે ચોપડી મેં વાંચી છે.

ફાદગુન—(હસતાં) ખરેખર ?

રાજા—કેમ છીજાં આક્રમણનો વિચાર કરો છો ?

ફાદગુન—જરાખર છે.

રાજા—અને પગે ચાલતા ?

ફાદગુન—હરમેશાં પગે ચાલતા.

રાજા—તમારી માફક સ્પષ્ટ રીતે લોકમત બાંધી શકે એવું બીજું કોઈ હોય એમ હું માનતો નથી ! જેમો તો આપણે વાત કરીએ શરણત પીશો ?

કાલ્કયુત—હા—એથી સારું નહીં મળે ત્યારે !

રાજા—(ખેડા પછી સૌ શરણત પી રહે છે એટલે) દેશના કયા ભાગમાં છેલ્લે જઈ આવ્યા ?

કાલ્કયુત—ખર્ચિ ખેડેલા આ મિત્ર સાથે શિકારે ગયો હતો.

રાજા—એમ, એ તમારો મિત્ર છે ? મારો પણ છે ! મારો પરમ મિત્ર, હું છોકરો હતો ત્યારથી નિરંતર. (એ પોતાનો હાથ લંબાવે છે, ગમનરામ ઉભો થઈ પોતાના બે હાથમાં દાબે છે)

કલ્યાણુરાય—(આશ્ચર્યચક્રિત લાગતા કાલ્કયુતને) ગમનરામ અને સુરેન્દ્ર બન્ને સાથે નૌકાસૈન્યમાં હતા.

કાલ્કયુત—સાચે ! બન્ને એક જ વહાણ ઉપર હતા ?

રાજા—હા, દુનીઆની સફર કરતી વખતે સાથે અમે—

કાલ્કયુત—કયને માટે રાજકુમાર-હાલના રાજા સાહેબ-ગયા તે વખતની વાત કરો છો ?

રાજા—રાજકુમાર પછીથી રાજા થયો તે—હા.

કાલ્કયુત—ત્યારે આપણો મેળાવડો રજવાડી બની ગયો આ રાજાનો વહાણનો સોળતી, અને આ રાજાનો ધારાશાસ્ત્રનો શિક્ષક—

કલ્યાણુરાય—તમારી બાતને ભૂલી જતા લાગે છે ! તમે રાજાના શુરના શુર છો, તમે બાણો છો—

રાજા—શું તમે કલ્યાણુરાયના શિક્ષક હતા ? ખરે જ ?

કાલ્કયુત—(મહારથ) હા, મારું એ દુર્ભાગ્ય હતું !

રાજા—એમના શિષ્ય જેવું દુર્ભાગ્ય તમારે તો નહોતું ને ?

કલ્યાણુરાય—હજુર સાહેબ ઘણા લાયક શિષ્ય હતા.

કાલ્કયુત—(ટકોરમાં) એ લાયકી પોતાના શાસનમાં એણે બતાવી છે, ખરૂં ને ?

કલ્યાણુરાય—રાજાનું ખરાબ બોલશે મા, મહેરબાન

કાલ્કયુત—(ઠટાક્ષથી) ન કરે ને નારાયણ (તપખીરની ચીપટી લહે છે)—

મને ખબર છે—એની બુદ્ધિની—એની ઉચ્ચ બુદ્ધિ, એની સૌને ઉત્લાસમાં રાખે એવી બુદ્ધિ ! (રાજા આગળ તપખીરની ડળી ધરે છે.)

ગમનરામ—પણ, કાલ્કયુત આપણે લોકમતની વાત કરતા હતા, આજે સાબળયે એવો જ છે ?

કાલ્કયુત—એવો મત હું આપીશ નહીં; આ પ્રદેશમાં તમારા સૌના અભિપ્રાય જરા આગળ હોડનારા છે

રાજા—રાજશાસન કરતા પ્રજાશાસન પ્રત્યે વલણ છે?

ક્રાંદ્યુન—જેવી રીતે જુઓ તે પર આધાર રહે છે. ગામડાઓમાં હુમણાં રાજા સાહેબ કરે છે, એટલે એઓ પોતાની દુકાનની ઘરાદી મેળવનારા આડતીઆ છે—જેમ સર્વે રાજાઓ અને યુવરાજા છે તેમ અલગત બધે એમની પધરામણી વાહવાહ પામી હતી. રજવાડી ભપકા અને સ્થિતિની કેટલી દરકાર ખેડુતો કરે છે તે તેમને જાણે પૂછો; એકમતે તેઓ કહ્યો, “ આ બધાંતું ખરચ કહાડતાં પ્રાણ નીકળી જાય છે ! ” હા, હા, હા !

ગમનરામ—તમારો ખેડુત જમાનાનો માણસ લાગે છે.

ક્રાંદ્યુન—પૂરે પૂરે ! હા, હા, હા ! સ્વરાજ્ય એને વધારે સરતું લાગે છે. એની આંગળીના નખ ઉપર બધું હોય એમ ગણતરી કરે છે, હરામખોર !

રાજા—ત્યારે, પ્રત્યક્ષી પ્રજાશાસનવાદી નથી ?

ક્રાંદ્યુન—નહિં જ, બધી રીતે નહિં. હજૂ તો નથી. પણ વસ્તુઓની ગતિ તે દિશામાં છે, અને આપણી સરકાર એ ચળવળને ઉત્તેજન આપે છે—તે, અને સુબાધથી તેમના પર આવતા કાગળો.

રાજા—સુબાધથી આવા કાગળો ?

કલ્યાણરાય—સુબાધમાં વસતા તેમના સગાંસ બંધીઓના કાગળો.

ગમનરામ—જેના સગાંસ બંધી સુબાધમાં નહિં હોય, એવું કુટુંબ લાગ્યે જ આપણા દેશમાં હશે.

રાજા—અને તેઓ અહિં આ સ્વરાજ્ય વિશે લખે છે ?—પ્રજાસત્તાક તરફ વિશે ?

ક્રાંદ્યુન—અને પ્રજાશાસક સંસ્થાઓ વસ્તુસ્થિતિ આવી છે !

રાજા—આમાંનો એકે કાગળ તમે વાંચ્યો છે ?

ક્રાંદ્યુન—જોઈએ એટલા.

રાજા—આ શરણત બહુ લહેજતદાર છે ! (પીએ છે)

ગમનરામ—લાવો બધાના પ્યાલા ભરૂં. (સર્વે પીએ છે.)

ક્રાંદ્યુન—મને બહુ સંદેહ નથી.

રાજા—પણ ધારો કે રાજા પોતે જ પ્રજાશાસન સ્થાપે તો ? ધારો કે તે પોતે સામાન્ય નાગરિક તરિકે દરેક રીતે રહે તો ?

ક્રાંદ્યુન—દરેક રીતે ? એનો અર્થ શું ?

રાજા—સામાન્ય નાગરિકની પેઠે ધરસંસાર ચલાવે—સામાન્ય નાગરિકની પેઠે પરણે—બીજા અધિકારીની માફક નિયમિત સમયે પોતાની આફિસમાં જાય આવે ?

ગમનરામ—અને દરબાર રાખે નહીં ?

રાજા—ના. (કલ્યાણરાય અને ગમનરામ એકબીજાનાં સામુ જુએ છે.)

કાલ્યુન—(ખભાં ઉંચા કરીને) એટલું વળી બાકી રહ્યું છે !

રાજા—(કાલ્યુનનાં ખભાં ઉંચાં થતાં જ્યાં નથી એટલે આતુરતાથી) એમ છે, ખરૂંને ? એ વિશે તમે મારી સાથે મળતા આવો છો ? કાલ્યુનભાઈ, તમારી સાથે વાત કરવાથી હું ઘણું રાજ થયો છું

કાલ્યુન—હું પણ એટલો જ, રા. —રા. —(ધીમેથી કલ્યાણરાયને) શું આ પ્રજાશાસનવાદી છે ?

રાજા—(કલ્યાણરાય અને કાલ્યુનની વાત સાંભળી જવાથી) શું હું પ્રજાશાસનવાદી છું ? મને એવો અનુભવ મળ્યો છે કે હું થયા વિના રહું નહીં ! હા, હા ! (પોતાનો ખ્યાલો લે છે) ઘણું જ લહેજતદાર શરખત, આ !

કાલ્યુન—(પીતા) પણ તમને ખબર છે, મે—મે પ્રજાશાસનવાદી—હા, હા ! (હસે છે અને બહુ જ ધીમેથી બોલે છે)—કે તમે જે સૂચવો છો તેવું રાજાને માન કરવા દેવામાં નહીં આવે હા, હા !

રાજા—એટલે ?

ગમનરામ—(કલ્યાણરાય ઉભા થયા છે તેને અપરાન્તિકમાં) આ ઠીક થાય છે ?

કલ્યાણરાય—બધા પક્ષ સાંભળવાથી કાંઈક તો લાભ એમને થશે.

કાલ્યુન—(ઉભો થઈને બીજી બાજુએ ટેબલ પરથી ચૂગી લેવા ગયો છે ત્યાંથી) એને કોઈ એવું કરવા દેશે જ નહીં, ગરીબ બિચારો ! ચાલો પૂછું, રાજાશાસન શું છે ? પુરોહિતો, અધિકારીઓ, અમીરો, જમીનદારો, વેપારીઓ, સૈનિકોના જેમાં શેરો છે એવો વીમાનો ધંધો, વળી બીજું શું ? અને સારી પેઠે જાણને કે તેઓ પોતાના કીરકટરને આવી મૂર્ખાઈ કરવાની પરવાનગી આપવાના નથી ! હા, હા.

રાજા—(ઉભો થઈને) હા, હા, હા !

કાલ્યુન—(જૂબજોરથી—તોફાનથી હસીને.) કેમ ખરી વાતને ?

રાજા—તર્ફન ખરી ! હા, હા, હા !

કાલ્યુન—(ચૂગી સાફ કરી તળાપથી ભરી પણ સળગાવવી ભૂલી ગયો છે, રાજા વાસે જઈને) આ બધાઓ કેની સામે વીમો ઉતરાવે છે ? (વધારે ગાલીચથી) લોકોના મોઢા સમૂહની સામે—તેના લોકોની સામે

(રાજા તેના સામુ જુએ છે અને અણગમ્યાની ગતિ કરે છે.)

ગમનરામ—આમ જુઓ, કાલ્યુન; જરા વાડીમાં જઈએ તો કેમ ? આ વસંતની ધમ્પાઓ મહી જ રમણીય હોય છે.

ફાદગુન—રાજ્યદારી વાતચિતની સાથે સરખાવતાં, વસંતની રમણીયમા રમણીય સંધ્યાઓ મહાર્ગ ઓકર્ષણ કરી શકતી નથી—મહાના થંડકવાળા શરણત બદલે પીવા ઉઠાતી કાશી આપો અને મારૂ મન હરાતું નથી તેમ નહિ, છીયે ત્યાજ બેસોને. આ ચૂંગીને વળી શું થયું? (અન્ના ઇસારત કરી કહે છે લાવો મારી પાસે સમજ કરી આપુ પણ તે ઇસારત સમજતો નથી)

ગમનદામ—અન્નાને ચૂંગી આપો, તે ઠીક કરી લાવશે.

(અપૂર્ણ.)

રણજીતરામ વાવાભાઈ.

પુસ્તક પરિચય.

૧. યૂરોપિયનોનો પૂર્વપ્રદેશ આદિ સાથે વ્યાપાર—ભા ૧ લો, ઐરિશિયનો હિંદ સાથે સળધ, ભા. ૨ જો, સ્પેન અને પોર્ટુગાલ; ભા. ૩ જો, નેધર્લેન્ડ-હોલેન્ડ અને બેલ્જિયમ, ભા. ૪ થો સ્વેડિશનેવિયા, ઓસ્ટ્રિયા, જર્મની; પ્રત્યેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ કર્તા દિવાન બહાદુર રણજીતભાઈ ઉદયરામ.....

આપણાં વયોવૃદ્ધ સાક્ષરે નાના પ્રકારનાં ૪૨ પુસ્તકો લખી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે રાજપુરુષ તરિકેના વ્યવસાયી અને ચિંતાપૂર્ણ જીવનમાં પણ પોતાની માતૃભાષાની સેવા કરવાનું ચૂક્યા નહોતા તો પછી અત્યારના નિવૃત્તિપરાયણ જીવનમાં એજ કર્તવ્ય ચાલુજ રહે એ નવાઈ જેવું નથી છતાં આવો સતત અભિનિવેશ ઉઠી ભક્તિ વિના ઇતરનું પરિણામ હોઈ શકે નહીં જે જાતનું પુસ્તક હાલ એમણે પ્રગટ કર્યું છે તેને માટે વિદ્યા, દ્રવ્ય, સમય, નિયમિત કાર્યપરાયણતા અને ધીરજ વગેરે સર્વેનો જ્યાં યોગ ન હોય ત્યાં આવું પુસ્તક રચી જ શકાય નહીં દિવાન બહાદુરના જેવી જ રીતે ભાષાપ્રેમથી પ્રેરિત આપણાં નિવૃત્તિપરાયણ ધનાઢ્ય અધિકારીઓ હોય તો ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ કેટકેટલી દિશામાં ખીટ્યા કરે!

આ પુસ્તક લખવાની પ્રેરણા કર્તાને શેઠ મોરારજી ગોઠળદાસે કરી હતી. પોતાની વેપારીમિત્રની ઈચ્છા દિવાન બહાદુર અમલમાં મૂકી શક્યા છે અને ગુજરાત જ વેપારી દેશના સાહિત્યમાં આવો વેપારી ઇતિહાસ પ્રગટ થયો એ પણ જુનું વાત થઈ છે. જે પ્રેમથી, ઉત્કૃષ્ટિની જે આકાંક્ષાથી આ ગ્રંથ લખાયો છે તેજ પ્રેમ અને આકાંક્ષાથી પ્રત્યેક ગુજરાતીઓને-પછી તે વેપારી હો અથવા

વાંચવા અમારી આશુપૂર્વક વિનંતિ છે. વેપારનો વિકાસ જાતે જ આકર્ષક અને ઉત્તેજક ઇતિહાસ છે. આપણે વેપારી ન હોઈએ છતાં પણ એ ઇતિહાસ વાંચવાથી મનુષ્યચરિતની ટૂંકી અને આસુરી પ્રકૃતિની લીલાનો અચ્છો અનુભવ મેળવાય છે. પણ આપણે તો વેપારી પ્રજા છીએ. જ્યારે દુનીયાનો વેપાર આપણે જોડતા હતા ત્યારે કેવાં સાહસ પરાક્રમે આપણે કર્યા હતાં તેનો ઇતિહાસ લખવાની સામગ્રી આપણી પાસે નથી-તેમાથી પ્રોત્સાહન મેળવીએ એવી સ્થિતિ નથી ત્યારે પરદેશીઓના સાહસપરાક્રમે વાચી આપણા ભવિષ્યને કાષ્ઠક વિશેષ ચળકતું કરી શકીએ. સંસ્કાર અને ઉત્તેજન માટે આ ગ્રંથ વાંચવાની જરૂર છે.

આ ગ્રંથમાં યુરોપના જૂદા જૂદા પ્રદેશના વતનીઓએ કંપનીઓ કહાડી કેવી રીતે દિલ્હિસ્તાન તથા ખીજા તેમના દેશની પૂર્વભણીના દેશો સાથે વેપાર કર્યો અને વેપાર કરતાં કરતાં રાજ્યકર્તા કેવી રીતે થઈ પડ્યા તેનો ઇતિહાસ છે. યુરોપના વતનીઓ આવા પરાક્રમી કેમ નીવડયા તે જાણવા તેમનો રાજ્યવહીવટ, ઉપજનિપજ, સૈન્યબળ, શિક્ષણપદ્ધતિ, ઇતિહાસ વગેરેની હકીકત પણ જાણવાની અગત્ય ધારી દિવાન બહાદુરે આ ગ્રંથમાં વ્યાપારની હકીકત ઉપરાંત તે હકીકત પણ ઘણા શ્રમે ઉમેરી છે માત્ર ગુજરાતી જ જાણનારાઓને આ ગ્રંથ વાંચવાથી ઘણી ભાવના જ્ઞાન મળશે અને અંગ્રેજી જાણનારાઓને પણ આવી રીતે એકત્ર કરેલી માહિતીવાળું પુસ્તક અનેકથા ઉપયોગી નીવડશે.

વેપારની વૃદ્ધિ કે ક્ષય જાણવા આંકડાઓના કોઠા આખ્યા છે એટલું જ નહીં પરંતુ આયાત નિકાસ થતા માલની તપસીલ પણ આપી છે. આથી વેપારીઓને બહુ ઝીણવટથી વેપારના આખ્યા પ્રશ્નોને અભ્યાસ કરવાની આ ગ્રંથ અનુકૂળતા કરી આપે છે.

નાગરી લિપિ માટેનો કર્તાનો પક્ષપાત પ્રસિદ્ધ છે એટલે જ જાણવાની જરૂર નથી કે આ ગ્રંથ એ લિપિમાં છપાયો છે આ ગ્રંથના બાકીના ભાગ હજુ પ્રગટ થયા નથી પણ અહ્ય સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે એટલે સમગ્ર યુરોપના ઇતિહાસ, રીવાજો, રાજ્ય-બંધારણ અને રાજ્યવહીવટ વગેરે વિશે જાણવાની જોગવાઈ આપણી માતૃભાષામાં સારી થશે.

દિવાન બહાદુરની ભાષા, શૈલિ, વિષયનિરૂપણ આદિની સમાલોચના કરવાનું આ સ્થળ નથી પરંતુ એમની સાદાઈ મશહૂર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના તોશાખાનામાં આણું એક રત્ન ઉમેરવા માટે દિવાન બહાદુરનો ઉપકાર માનીએ છીએ અને એમનાથી વધારે વિદ્વાન ગુજરાતીઓનું ધ્યાન આવી અનુપમ સેવા પ્રત્યે જોગીએ છીએ.

૨. એમેરવાળી—દ્વિતીય ખંડ. ભાષાતર કર્તા રા. રા. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી કિંમત ૦-૧૨-૦... રા. રા. હવનલાલ અમરશી મહેતાની જ્ઞાનવદ્ધક પુસ્તકમાળાનું આ ૮ મું પુસ્તક છે. સર રવીંદ્રનાથ ઠાકુરની એક બ ગાળી વાર્તાનું ઇંગ્લીશદ્વારા ભાષાંતર છે. એનો પહેલો ખંડ ગયે વર્ષે છપાયો હતો. રા. ધનશંકર સરજા ભાષાથી

તરબુતો રસિક કરી શક્યા છે તરબુતોની ભાષા ઉપરથી અમને થોડોક શક જાય છે કે માત્ર ઇંગ્લીશ ઉપરથી આ ભાષાંતર નહીં હોય-કેટલાક શબ્દો અને પ્રયોગો બંગાળી ભાષામાંજ વપરાય છે અને ગુજરાતીમાં નથી વપરાતા તે આ ભાષાંતરમાં છે તેથી શક જાય છે અથવા રા. ધનશંકરને બંગાળ સાહિત્યનો ગાઢ પરિચય હશે તેથી આવ્યા હશે ‘ચર્ચુ’ ‘શર્ચુ’ જેવા શબ્દો આવા ભાષાંતરમાં કેમ રહ્યા હશે તે પણ સમજાયું નથી. પ્રથમ ખંડની સમાલોચના વખતે આ વાર્તાનો સાર આપવામાં આવ્યો હતો. મહે દ્ર પોતાની પરિણીતા આશાનો ત્યાગ કરી વિનોદિની નામની વિધવા પર આસક્ત થાય છે પણ તે તો ગિહારીપર આસક્ત હોય છે. આખરે મહે દ્રને લાન આવે છે અને સાચો પત્નીપરાયણ થાય છે. તેના જીવનમાં શાંતિ અને સ્નેહ હતા. સ્થાયી વસ્તુનો તે લોકતા હતો પરંતુ અચ્ચલતાથી તે મુગ્ધ થયો અને દુઃખી થયો. વિષવૃક્ષ અને કૃષ્ણલાલના વિલમ જે વિષય છે તેવોજ વિષય આ કથામાં છે. ક્ષણિક અને શાશ્વત પ્રેમ-સ્નેહ અને મોહનો વિરોધ આલેખાયો છે બંગાળી જીવનમાં લાગણીઓને બહુ સ્થાન હોવાથી આવી ઘટના બને છે અને માનવ હૃદયની વિવિધતા આવા પ્રસંગોદ્ધાર લેખક દર્શાવી શકે છે વાત તદ્દન સાદી અને રોજ બને એવી, પ્રસંગો પણ એવાજ-લભક, અમત્કાર કે ધાધલ વિનાના છતાં હૃદયના મન્થન તીવ્ર, દારૂણ અને ઘાતક. રા. નારાયણ વસનજી ઠક્કુની કથાઓમાં સ્થૂલ લ પટતા હોય છે તેવું બીલકુલ નહીં પણ માનસ વ્યથાનું મર્મસ્પર્શી ચિત્ર બકિમચંદ્રની અને સર સ્વીન્દ્રનાથની કથામાં છે. આવા કટુ પ્રસંગમાં જે ગંભીરતા, દ્રાવકતા, સ્પષ્ટભિન્ન કરનારી જે સ્થિતિ હોય છે તેનું મચોટ અને ઉંડું આલેખન જેવું બકિમ કરે છે તેવું ચોખેરવાલીમાં નથી, પણ કટુને ઓછો કરે એવો વિનોદી, મર્મીંગો, વિશુદ્ધ શૃંગાર સર સ્વીન્દ્રનાથમાં વધારે છે બનને લેખકો પાત્રોને પાપમાં ઉતારી પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી શુદ્ધ કરે છે પણ બકિમનું પાત્ર ‘રેખન એટલું’ તો કાળુ હોય છે કે વાચનાર સંપૂર્ણતઃ અવહીન, હતાશ અને શોકમય થઈ જાય છે અચ્ચલ સદ્ગુણો સાટે શરીર દિલગીરી ધીમે ધીમે વર્તમાન અધોગતિગી થતી વેદનામાં રૂપાવર પામી જાય છે અને જરૂરસ ઘણો જ ગાઢ અને વિઘાતક થાય છે. સર સ્વીન્દ્રનાથના પત્રો મોહવશ થયા છતાં સયત રહી શકે છે બકિમના પાત્રો મોહના છેક તળીએ ડુબી જાય છે પછીજ ઉદ્ધાર પામે છે. ગુજરાતમાં માનસવ્યાપારવાળી આવી કથાઓ લખાતી નથી. લેખકો કા તો પ્રસંગોના બહુ રસીઆ હોય છે, પાત્રલેખનના રસીઆ હોય છે, ઉપદેશ આપવા અથવા જીવનના પ્રશ્નોના પોતાના તૈયાર કરેલાં નિરાકારણો બોધવા ઉત્સુક હોય છે એટલે આવી સાદી છતાં રોજ બનતી વાતો વાર્તામાં લાવી શકતા નથી, બંગાલીઓ જેટલો Abandon ગુજરાતીઓમાં નથી. તેઓ બહુ શાણા છે, તેથી અથવા સર-સ્વતીચંદ્રના ઓથાર નીચે લાગણીનું સાહિત્ય સારો વિકાસ નહિ પામતું હોય.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચોખેરવાળી જેવી વાર્તા ઉમેરવામાટે ભાષાંતરકાર તથા પ્રકાશકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને સર સ્વીન્દ્રનાથની બધી વાર્તાઓ એ બન્ને

મારફત ગુજરાતી ભાષામાં આવો એવું ધ્વજીએ છીએ. ૨૫ નારાયણ હેમચંદ્ર સર સ્વીન્ડનાથની “સર્જિ” ગોવિંદ માણિક્ય” નામની વાર્તાનો તરજુમો કર્યો હતો તે ફરી છપાવવા રા. જીવનલાલને લલામણ કરીએ છીએ.

૩. લો. મા. દાદાભાઈ નવરોજજીનું ‘કંઈ’ જીવનચરિત્ર, લેખક જ્યંતઃ—વિવેચક પત્રના પ્રકાશક રા. હીરાભાઈ દેશાઈએ “જીવન ચરિત્રમાળા” નું પ્રકાશન કરવા માંડ્યું છે તેનું આ ૧ હું પુસ્તક છે. અંદોષમાં આ મહાપુરૂષના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો ઠીક જણાવ્યા છે.

૪ જર્મનીની ઉત્પત્તિ શાધી થઈ?—મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૦-૦ રા. જીવનલાલની જ્ઞાન-વર્ધક પુસ્તકમાળાનું આ સાતમું પુસ્તક છે રા. નારાયણ કૃષ્ણ આગાશે કૃત મરાઠી ગ્રંથ ઉપરથી આ ગુજરાતી અનુવાદ રા. ગોવર્દનદાસ કહાનદાસ અમીને કર્યો છે હમણા હમણા ગુજરાતી સાહિત્યના સેવકોની સંખ્યા વધતી જાય છે પણ તેમાં મરાઠી અને હિંદીમાંથી પુસ્તકો જ નહીં પરંતુ લેખો (articles) ના ભાષાતર કરનારની સંખ્યા ઘણી વધતી જાય છે એ ખેદજનક છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ એવો કહે છે, વાચનની અભિલાષુ પ્રમતે સાડે વાંચન પૂરું પાડે છે તે માટે એમનો જેટલો જ હકાર માનીએ તેટલો થોડો છે. પણ એથી આપણા પ્રજાજીવનના વિકાસને મહોટી હાનિ પહોંચે ને મહેનત, સ્વાલંબન, અભ્યાસ વગેરેની જોઈએ તેવી ખીલવણી થતી નથી. જાતે વિષયનો અભ્યાસ કરી લેખ લખવાથી આપણી શક્તિઓ અને સાથે દેશની શક્તિ ખીલે છે તેની આ રીતે નથી ખીલતી. પ્રમતના જીવનમાં એકરસ થઈ ને નિર્મોહ થવું જોઈએ તે થતું નથી અને છીનીના પ્રકાશની સ્થાથી અસર થતી નથી ભાષાતર કરવાથી જલ્દી સેવા થાય છે એટલે સ્વતંત્ર નિર્માણ કરવાની વૃત્તિ મરી જાય છે અને ખીજી પ્રાધી રીતે પરાધીન ગુજરાત વિચારમાં પણ પરાધીન થાય એ અસહ્ય છે અમુક ભાષામાં અમુક જાતનું સાહિત્ય ઉચ્ચકોટિનું છે અને તે આપણી ભાષામાં ઉતાવળની જરૂર હોય તો સતત પ્રયત્ન ભાષાતરનો થાય તો તે આદરપાત્ર છે પણ આ છુટોછવાયો, વિચાર કે ઠગ વગરનો અઠાતઠાનો પ્રયત્ન તિરસ્કારપાત્ર થવો જોઈએ પણ આમ થાય છે તે સહારણ થાય છે. લોકોમાં વાચવાની લાલચ વધતી જાય છે પણ તેને પહોંચી વળે એટલી ગ્રંથવૃદ્ધિ થતી નથી, તેમાં અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતના સારા વિદ્વાનો ગ્રંથો લખવા કટિ-બંધ થતા નથી કુત્સનને ગુન્ય રૂચતું નથી કોઈનું સ્થાન હુનીઆમાં ખાડી રહેતું નથી થોડું અંગ્રેજી ભણેલા સાહિત્યસેવા કરવા ઉદ્વિગ્ન થાય છે અને અંગ્રેજીના ચોછા અભ્યાસ અને લીધે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે હિંદી અને મરાઠી સાહિત્યનું સેવન કરે છે—જ્ઞાનના ઘણા પ્રદેશોમાં એ ભાષાની અથસમૃદ્ધિ આપણી કરતા વિવિધ અને વિપુલ છે એટલે એવા ગ્રંથોનું ભાષાતર કરવાનું અહજ મન થાય છે અને ભાષાતરથી આપણી ગ્રંથ સંમૃદ્ધિ વધતી જાય છે

આ પુસ્તકના લેખક કે પ્રકાશક પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારના દેવભાવથી આ વિચારો અમે લખ્યા નથી. પણ આ પ્રસંગે તે સ્વયંભૂ સ્ફુરી આવ્યા એટલે પ્રગટ કર્યા છે.

આર્તુ સાડું પુસ્તક પ્રકટ કરવા માટે જન્મેનો ઉપકાર માનીએ છીએ. યુરોપમાં જે પ્રજાએ કુરુક્ષેત્ર જમાવ્યું છે તે કેવી રીતે ઉત્તમ થઈ હતી, એણે પોતાની જીવન વ્યવસ્થા કેવી કરી હતી, એની આશાઓ, અભિલાષાઓ, મહેન્ટોઓ, વાછનાઓ કેવાં છે, તે સિદ્ધ કરવા એણે કેવી તૈયારીઓ કરી હતી તે જાણવાની ખાસ જરૂર છે. જર્મન પ્રજામાં ઘણા દોષો છે છતાં ગુણો પણ જેવા તેવા નથી. આપણા જેવી પ્રજાએ તો એમાંના ગુણો ખાસ ખીસવવા જેવા છે. એમનો આગ્રહ, એમની thoroughness, સર્વોપરિ થવાની લાલસા વગેરે વિચારવા જેવા અને સ્વીકારવા જેવા ગુણો છે. આ ગ્રંથમાં જર્મન સાહિત્ય, શીલસુક્તી, કળા આદિ વિશે પ્રકરણો હોત તો વધારે સાડું. આ ગ્રંથ જેમ વધારે વચાશે તેમ લાલ છે. લઘાઈ નિમિત્તે આવાં, દેશવર્ણન વાચવા લોકોનું મન થશે અને એથી ગુજરાતના જીવનમાં નવી પ્રેરણા આવશે. ભાષા સહેલી છે એટલે રસથી ગ્રંથ વાંચવામાં વિશેષ નહીં આવે. ણાકી પ્રસંગો, સંસ્થાઓ, દૃષ્ટિબિન્દુઓ, વિચારો, અનુભવો, મુરકેલીઓ, તેનાં નિરાકરણો તદ્દન અપરિચિત ઘણાને લાગશે પણ આપણી સંસ્કૃતિ સાથે ખીજી સંસ્કૃતિ સરખાવવામાં જેમને રસ પડતો હશે તેઓ આ ગ્રંથ હોસથી વાંચશે. આ ગ્રંથ વાચવાથી આપણી વર્તમાન સંસ્કૃતિ વિશે વિવિધ પ્રશ્નોને ઉઠશે. આશા છે કે આ ગ્રંથનો પ્રસાર અધિક થશે.

ગુજરાતનું દુર્ભાગ્ય છે કે રાજદારી ચર્ચાવાળા ગ્રંથો નિશાળોમાં ખપી શકતા નથી અને ગ્રંથોનો મહોટો અને જલદી ઉઠાવ કેળવણીખાતામાં થતો હોવાથી સારા સારા ગ્રંથોને 'રાજદારી ચર્ચાથી છેકળ અલગ' રાખવા પડે છે. આ ગ્રંથ પણ એવીજ રીતે રાજદારી રોગથી મુક્ત છે!

૨. ૫૧

રા. રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકનુ રણક્ષેત્રાભિગમન.

“નવજીવન” ના વાંચકો જાણી હર્ષપુલકિત થશે કે એના તત્ત્વી મેસોપોટે-મીઆના રણક્ષેત્રમાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા છે. એ મહિનાની મધ્યમાં પાછા આવવાની વક્રી છે.

નાટીક.

દરેક રેલ્વે ઉતારને બાણવાની જરૂર છે કે.—

(૧) તે ઉતારના ડબ્બામાં ધારા કરતા વધારે માણસ ભરવાની કોશિશ કરતા રેલ્વે પોલીસના માણસ કે રેલ્વે નોકરની સામે થવાનો તેને હક છે

(૨) આ હકથી અજ્ઞાન એવા બીજા ઉતારઓમાં તે વિષે માહિતી ફેલાવવી એ સુશિક્ષિત ઉતારની ફરજ છે

(૩) પોતાના તથા પોતાની સાંથે મુસાફરી કરતા બીજા કમનમીજા ઉતારઓના લોકોને ખાતર-આ હકનો ઉપયોગ કરવાની દરેક સુશિક્ષિત ઉતારની ફરજ છે

(૪) પહેલા કે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતો દરેક હિરીવાન, ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો ઉપર બુલમ થતો જોઇ તેમની મદદે જવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

હિન્ડુસ્તાન

સંબંધી છ લખો.

લખનાર:—હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા,

હિંમત આના છ, પોર્ટલેન્ડ બુટ.

the Best Pure Linseed

Double Boiled Oil

IS

The "Maneless Lion Brand"

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

ગમે તેવી જાતનાં ઉચામાં ઉચા બેલતેલ કરતાં સાફ અમારું શુદ્ધ બેલતેલ આખા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા તમામ જાતના લોખંડ, લાકડા અને ઈમારતો રંગવાના કામમાં ઉત્તમ નીવડ્યું છે

અમારું બેલતેલ હિન્દુસ્તાનના તમામ વેપારોને ત્યાંથી મળે છે

પાંચ બેલનના ડબ્બામાં વેચાય છે. આખા હિન્દુસ્તાનમાં અમારીજ કંપની શુદ્ધ સારામાં સાફ બેલતેલ ખનાવે છે તમામ ડબ્બા ઉપર ચીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર ચાળના સીંહની) ટ્રેડમાર્ક ની ખાત્રી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડનાં મોટા શહેરોમાં એજન્ટો જોઈએ છે વધુ વીગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો. મેસર્સ બાલભાઈ જમનાદાસની કંપની.

એજન્ટસ—ધી ગુજરાત એઇલ મીલ એન્ડ કંપની

અસારવા-કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs Balabhai Jamnadas & Co
Agent, The Gujarat Oil Mill Co.,
AHMEDABAD.

અમારું બેલતેલ—ગુજરાત ટ્રેડિંગ કંપની કાઠીયાણ, વડોદરા એ સ્થળેથી મળશે.

જાંસુને ચેતવણી !!!

ઉત્તમ થવાને જાગૃત કરી-સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવનાર ચરિત્રનો ખબરો—

ચરિત્ર ચંદ્રિકા— ભાગ ૧ લો—આ લોકપ્રિય ગ્રંથની-દુક વખતમાં
ઘણા સુધારા સાથે—(ચોથી આવૃત્તિ) છે—તે

તેની ઉત્તમતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે—વિશેષ ખાત્રી વાચવાથી થશે—આમાં જગતપ્રસિદ્ધ
પવિત્ર-ધીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, પરશુરામ, દત્તાત્રેય, ઈંદ્ર, મનુ, નારદ, જનક, કપિલ, અગત્ય,
ચાણક્ય, ગૌતમ, બૃહસ્પતિ, વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, વાલ્મિકિ, વ્યાસ, પાણિની, પતંજ
રાવણ, લક્ષ્મણ હનુમાન, ધન્વંતરી, પ્રવ, માધાત, સગર, ભર્તૃહરિ, હરિશ્ચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર;
અર્જુન, ભીષ્મ, નળ, દ્રોણાચાર્ય, અશોક, ચાણક્ય, ગોરક્ષનાથ, મચ્છેન્દ્રનાથ, શંકરા-
ચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મંવાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય ભાષ્કરાચાર્ય, કબીર, નાનક, સહજાનંદ
દયાનંદ સરસ્વતી, ત્રિકાલદર્શી, અર્જુન, મહાવીર, ઐઠ, જરથોસ્ત, ઇસુખ્રિસ્ત, મહામ
પેગંબર, વીક્રમ, લોજ ભવભૂતિ, ખીરબલ, તાનસેન, ચંદ, વડ ભાઈ, જડભરત,
હુજડ જોશી, તુલશીદાસ, સુરદાસ, નામદેવ, નરસિંહમેતે, ઈત્યાદિ-મહાનું દેવી પુરુષોત્તમ
ચરિત્રો-હુનિયાના દરેક ધર્મના સિદ્ધાંતોને-ભારત વર્ષનું ત્રિકાલીકદર્શન છે—આ
ધાર્મિક, નૈતિક, વ્યાવહારિક, પારમાર્થિક, વીરતા અને તત્ત્વ જ્ઞાનાદિનો ખોધ
સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે. પૃષ્ઠ ૬૦૦, સુંદર પાકું પુકું—અગા-
આહક થનારને રૂા. ૨) પાછળથી રૂા. ૨૫. દશ આહક કરનારને એક જુક બક્ષીસ,
થોડા વખતમાં બહાર પડશે—

ઘરમાં સ્વર્ગીય સુખ વધારવા ઉપયોગી !!!

સ્ત્રીનું કર્તવ્ય— ભાગ ૧ લો—આ પુસ્તકમાં-ત્રીઓને પવિત્ર
પ્રેમી કરી-ગૃહસંસાર સ્વર્ગરૂપ બનાવવા

યોગી થઈ પડે—એવાં ત્રીઓનાં કર્તવ્યને લગતા ઘણા ઉપયોગી વિષયો છે—તે
ઘરમાં શિક્ષણ લેવા બહુ ઉપયોગી છે—થોડા વખતમાં બહાર પડશે. અગાઉથી
થનારને એક ભાગ સાથે રૂા. ૧૧) પાછળથી રૂા. ૧૫) દશ આહક કરનારને
જુક બક્ષીસ.

કેશવજી વિદ્યનાથ ત્રિવેદી-દે. વાલેચરીની પાળ-મુ૦

નવજીવન

અને

સત્ય

મે ૧૯૧૭.

અમળાઓના એકકો (વાર્તા)	રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.	૬૯૭
આઠમું વૈષ્ણ સંમેલન.	રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.	૭૨૨
કોળી વિદ્યાર્થી આશ્રમ નવસારી.	રા. અ. વિ. ઠક્કર	૭૨૬
દ્રાસ મ્યુનિસિપલ કૉન્ફરન્સ.		૭૩૦
રશીઆની રાષ્ટ્રીય ચળવળ	રા. શંકરલાલ ઘે. બે'કર	૭૩૩
ગુજરાતનું ઇતિહાસ જીવન	રા. શુભરાતી, રા. ભદ્રચી	૭૩૮
પુસ્તકપરિચય.	રા. રણજીતરામ વાવાસાઈ	૭૪૨
શ્રીયુત ગાંધીજીએ અંધારણમાં		
અનાવેલો સત્યાગ્રહ.	અત્યાગ્રહ આશ્રમવાસી	૭૫૫
નોંધ.	રા. રણજીતરામ વાવાસાઈ	૭૬૧
લેખકોને વિશાખના.		

ત્રી અને પ્રકાશક

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ શાસ્ત્રી, બી. એ., એલએલ. મા.

ગીરનામ—મુંબાઈ.

પાર્થિવ સંવાદ ૩. ૨-૦-૦૭; છુટી નકલ આના ૩.

જ્ઞાસુને ચેતવણી !!

ઉત્તમ થવાને જગૃત કરી-સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ ખતાવનાર ધર્મિત્રનો ખબરો:-

ચરિત્ર ચંદ્રિકા— ભાગ ૧ લો—આ લોકપ્રિય ગ્રંથની-ટુંક વૈખતમા ઘણા સુધારા સાથે-(ચોથી આવૃત્તિ) છે-તે

તેની ઉત્તમતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે-વિશેષ ખાત્રી વાચવાથી થશે-આમાં જગતપ્રસિદ્ધ પવિત્ર-શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, પરશુરામ, દત્તાત્રેય, ઈંદ્ર, મનુ, નારદ, જનક, કપિલ, અગત્ય, યાજ્ઞવલ્કય, ઐતત્તમ, બૃહસ્પતિ, વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, વાલ્મિક, વ્યાસ, પાણિની, પતંજલી, રાવણ, લક્ષ્મણ, હનુમાન, ધન્વંતરી, ધ્રુવ, માંધાત, સગર, ભર્તૃહરિ, હરિશ્ચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, ભીષ્મ, નળ, દ્રોણાચાર્ય, અશોક, ચાણક્ય, ગોરક્ષનાથ, મચ્છેન્દ્રનાથ, શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય ભાષ્કરાચાર્ય, કબીર, નાનક, સહજાનંદ દયાનંદ સરસ્વતી, ત્રિકાલદર્શી, અર્જુન, મહાવીર, ઐહ, જરથોસ્ત, ઇસુખ્રિસ્ત, મહામદ પેગંબર, વીક્રમ, ભોજ ભવભૂતિ, ખીરખલ, તાનસેન, ચંદ, વડ ભાઈ, જડભરત, હુજડ ભેથી, તુલશીદાસ, સુરદાસ, નામદેવ, નરસિંહભેતે, ઇત્યાદિ-મહાંત દેવી પુરૂષોત્તમ ચરિત્રો-દુનિયાના દરેક ધર્મના સિદ્ધાંતોને-ભારત વર્ષનું ત્રિકાલીકદર્શન છે-આ ચરિત્રો ધાર્મિક, નૈતિક, વ્યાવહારિક, પારમાર્થિક, વીરતા અને તત્ત્વ જ્ઞાનાદિનો બોધ સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ ખતાવે છે. પૃષ્ઠ ૬૦૦, સુંદર પાકું પુકું-અગાઉથી આહક થનારને રૂ. ૨) પાછળથી રૂ. ૨.૫૦ દશ આહક કરનારને એક છુક બક્ષીસ. થોડા વખતમાં મહાર પડશે —

ધરમાં સ્વર્ગીય સુખ વધારવા ઉપયોગી !!!

સ્ત્રીનું કર્તવ્ય— ભાગ ૧ લો—આ પુસ્તકમાં-સ્ત્રીઓને પવિત્ર

પ્રેમી કરી-ગૃહસ્ત્રનાર સ્વર્ગરૂપ જનાવવા ઉપયોગી ઘણું પડે-એવાં સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યને જગતા ઘણા ઉપયોગી વિષયો છે-તે દરેક ધર્મા શિક્ષણ લેવા બહુ ઉપયોગી છે-થોડા વખતમાં બહાર પડશે અગાઉથી થનારને એક ભાગ સાથે રૂ. ૧.૫૦) પાછળથી રૂ. ૧.૫૦) દશ આહક કરનારને છુક બક્ષીસ.

કેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી-ડૉ. વાધેશ્વરીની યોગ-ગ્રુ૦

નવજીવન

અને

સત્ય.

મે ૧૯૧૭.

અંક ૧૧

*અબળાઓના એકકો.

૧

હું હિંદનો રહેવાશી, અમેરિકાના જ ગણોમાં જન્મણું કરી કરી ધણોજ થાકી ગયો હતો. અને સુસ્તીનું સામાજ્ય મારા ઉપર પ્રવર્તિ રહેવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી, તેવામાં એક શહેર ધણુજ નજદીકમાં છે એમ મારા જોવામાં આવ્યું, અને તેથી હું ઉત્તેજિત થયો. દેખાવ ઉપરથી વ્યવહાર, રહેવાની, ગહેર હોય, એમ લાગતું હતું. પણ દિવસ સુધી પગપાળે એકલા મુસાફરી કર્યા પછી આવા એક શહેરના વિલાસમાં જામવ થવાથી મને ધણોજ આનંદ થયો.

પરંતુ થોડીકજ વારમાં મને લાગ્યું કે દરથી જે આનંદગય દેખાવ આ શહેરનો લાગતો હતો તેવો દેખાવ, કાંઈક નહિ કળી શકાય તેવા કારણથી, અંદર અવ્યા પછી લાગતો નહોતો. જે જે માણસોને હું મળતો હતો તેઓ જો કે દોડાદોડ અને ધમાધમ જોડતા હતા, તો પણ જાણે જેદરકાર કે કાંઈક અસ્તવ્યસ્ત હોય તેવી ચાસર મારા મન ઉપર ચા. તેમના કપડાંનું દેકાણું નહોતું, જેદરકારીથી રાખેલી દહાડી મૂંછ, તેમની જોખમી, તેમજ રસિકતાની ખામી અતાવી આપતા હતાં તેમના કંઈક લર મેલો અને સુધાયનાં હતાં તેમનાં નેકટાઈ વિચિત્ર રીતે ખાંધેલા હતાં, દરેક જણ કાંઈક ઉડા વિચારમાં હોય તેમ લાગતું હતું. અને વળી દાઝવાથી કે ચાંચુ વાગનાથી કાંઈક થઈ પડ હોય તેમ ધણુખરાની આગળીયે ગંદા પાટા ખાંધેલા હતા. હવામાં જાણે દરેકની વાસ પ્રસરી રહી હતી.

કપડાંઓના આ ગડબડાટનું મુખ્ય કારણ તરતજ મારા જોવામાં આવ્યું. તે બધાના કપડામાં કોઈ પણ જાતના બટનો જ ન હતાં. જાણે કે બટનોની બનાવટ જ બનાવેલ બૂતી ગયા હોય, તેમ બટનને બદલે કાંઈ જાત જાતની પીતો વગેરે સર્વેયે ખોમેલાં હતા. કાંઈક કાંઈક વિચિત્ર રીતે કપડાની બે બાજુને પકડી રાખી હતી આ પહેરવેશથી થયેલા આઘાતમાથી હું કાંઈક જાગૃત થયો, ત્યારે ત્યાંના ઘરો તરફ મારી નજર દોરાર્જ. તેમ પી બાવણી ઉત્તમ હતા. કોનરકામ પણ સરસ હતું. પરંતુ પગથીઆ ઉપર ધુળ અને કચરો જોવામાં આવતાં હતા. આરસની ફરસ બધીઓ રાઘવાણી હતી બારીઓમાં સુંદર પડદા વગેરેને બદલે વિચિત્ર વાસણો આદાનીઓ વગેરે દેખાતા હતા. બારીઓમાંથી દિવાનખાના દેખાતા હતા તે પણ તદ્દન ગોઠવણ વિનાના જ લાગતા હતા. સર્વત્ર શુચ્ચ, ગોટાળો અને ગંદકીનું જ સામ્રાજ્ય હતું, પણ વળી તેવામાં તરેહવાર વાસથી હું ચમકી ઉઠ્યો. કાંઈક કપડું બળવાળી, તો કાંઈક વધાર કે ઘી બળવાળી કે વળી કોઈક ઠેકાણે ઠંડાતા ખોરાકની વાસ આવતી હતી, આખને નાકને અને મનને પણ આ જગા આન દહીન લાગતી હતી.

માણસો બધા ઉતાવળમાં આમ તેમ દોડતા હતા, પણ કોઈના મોઢા ઉપર સ્કેજ પણ સ્થિત નહોતું. રસ્તાઓમાં વસિત હતી છતાંયે શહેર જાણે તબ્યલુ હોય તેવો ખાલાસ થતો હતો. મને કાંઈ સુઝ પડતી નહોતી. અને મારા મનના ઉસાહ અને આનંદ પણ જતા રહેવા માડ્યા એટલામાં મને ખ્યાલ આવ્યો કે એટલાઓ ઉપર રસ્તાઓમાં કે ચોગાનોમાં, મે અંક પણ બાળક જોયું નથી. એટલું જ નહિ પણ અત્યાર સુધીમાં કોઈ સ્ત્રી પણ મારા જોવામાં આવી નહોતી. આ વિચારથી મારા મનને જાણે આઘાત થયો. આ વાત મને ભ્રમ જેવીજ લાગી હું એકદમ અટકી ગયો, અને જે જે જગોએ થઈને આવ્યો હતો તે બધી જગા ઉપર જોયલા મનુષ્યો સબધી વિચાર કરવા માંડ્યો, પણ કોઈ ઠેકાણે સ્ત્રીનો ચહેરો જોયલો યાદ આવ્યો નહિ, નિશાળે જતી, ઉત્સાહ અને આનંદથી કુદતી, કોઈ કન્યા પણ મારા જોવામાં આવી નહોતી.

સ્ત્રી નહિ કન્યા નહિ બાળકી નહિ શું આ શહેરમાં નારી જાતિજ વસતી નથી? આ વિચારથી જ મારા મોમાંથી નિઃશ્વાસ નીકળી પડ્યો. ખરેખર, અત્યાર સુધીમાં આ શહેરમાં મોં દેકત પુરૂષો જ, ગમે તેમ કપડા પહેરેલા રસહીન દેખાતા, ઢંગધડા વિનાના લાગતા, ઠકંઈ પુરૂષો જ જોયા હતા. જાણે વિયોગથી તેમાનામાની સઘળી મિઠાશ મરી ગઈ હોય, સઘ્યતા સરી ગઈ હોય, તેમ લાગતું હતું.

થોડા વખત સુધી તો આ જાળત સંબધી મોં દેકત તર્કજ, કર્યા. દેકત નિઃશ્વાસ ઉશ્કેરાઈ હતી તે શાત કેરવા માટે જ તે સંબધી વિચાર કર્યા, પણ જેમ જેમ વધુ વિચાર કરતો ગયો, તેમ તેમ મને હુખ લાગવા માડ્યું. 'શહેરમાં સ્ત્રીઓ જ નથી, એ વિચારે મારા શરિરમાં કપારી આવી. મને એમ લાગ્યું કે હું કોઈક એવા વિચિત્ર સ્થળમાં આવી પહોંચ્યો છું કે જ્યાંથી સ્ત્રી રૂપી માધુર્ય

અને સૌંદર્યની મૂર્તિઓ અને બાળક—નિર્દોષતાના—મૂર્તિ સ્વરૂપોનો ખલિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ સદેહ હું લાગો સમય સહન કરી શક્યો નહિ. રીતભાત અને સભ્યતાને દૂર કરી હું એકદમ દોડ્યો અને એક માણસ દવાવાળાની દુકાનમાંથી ખૂદાર નિકળતો હતો તેને જઈને જરા જંગલી રીતે મહેં હાથ આવ્યો.

૨

જે માણસનો હાથ મેં કાંઈ પણ રીતભાત વગર, ઉતાવળથી વ્હાલ્યો, તે માણસ પણ ત્યાં મેં જોયેલા ખીન માણસોની માફક જ ઉંડી નિરાશામાં હોય તેમ લાગતું હતું. તેના વાળ તથા કપડા પણ અસ્વચ્છ અને ઠીકઠીક કર્યા વગરના હતા. અને તેની આંખમા ઉંડો ખેદ દેખાઈ આવતો હતો. તેની આગળીયે પણ પાટો બાંધેલો હતો. તેના હાથમાં શીશી હતી તેની ઉપર લખ્યું હતું કે “દાઝ્યા ઉપર લગાડવાની દવા.”

“માફ કરજો સાહેબ !” હું બોલી ઉઠ્યો. “પણ મહેરબાની કરીને મને કહો કે આ ગામમાં શો કમનસિબ બનાવ બન્યો છે? બધા ઉદાસ કેમ લાગે છે? અને ગામની સ્ત્રીઓ ક્યાં છે?”

તે માણસ અભયબીથી મારા સામું જોઈ રહ્યો અને બોલી ઉઠ્યો:

“શું છેલ્લા ત્રણ માસથી સર્વ સ્ત્રીઓએ હડતાળ પાડી છે તેથી તમે અબળા છો? અત્યાર સુધી વિધિએ તેમને માટે જ પ્રથમથી નિર્માણ કરી મુક્યા હોય, તેમ પુરૂષોએ અમુક કાર્યો ફક્ત સ્ત્રીઓના જ આધિકારમાં મહા ઉદારતાથી અલગ રાખ્યા છે, તે સઘળા કાર્ય નહિ કરવાનો સર્વ અવસ્થા અને બતની સ્ત્રીઓએ એક બતિ તરીકે એકઠાં થઈને દૈ નિશ્ચય કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે અગણિત યુગોથી જે શૃંખલાથી તેમને બાંધવામાં આવ્યાં છે, તે જો કે પુલ માથે ચુંથી લેવામાં આવેલી છે, તથા તેને સુકોમળ લાવનામય અને લાડકડા નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે, તો પણ પૃથ્વી પરની કોઈ પણ બતની ચુલાસીની શૃંખલાઓ કરતાં તે વધારે બુની તેમજ કટુનાલરી છે હવે આ બેડીઓ તોડી નાખવાનો વખત આવ્યો છે અને તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે.” હું તો ગભરાટથી બોલ્યો—“શું તમે એમ કહો છો કે મર્વ સ્ત્રીઓએ, પોતે જેને પોતાના “બતિ” તરિકે હક્ક કહે છે, તે મેળવવા માટે હડતાળ પાડી છે?” “હા તેમજ છે.” તે માણસે ઉત્તર આપ્યો. “એક બતિ તરિકે જ તેમણે એકો કર્યો છે” આ સાલગી હું તો સ્તબ્ધ જ બની ગયો. આખી આ બત એકડી થઈ જાય તે મારા કપડામાં ન આવ્યું. તે માણસે બોલ્યો “માફ હવે જવું જ જોઈયે. ધોવાનાં લુગડાં ઉકળતાં મૂકી હું ચાલ્યો છું. બપોર થઈ જવાથી કદાચ બધું પાણી બગી ગયું હશે.” એમ કહી તે ચાલવા લાગ્યો. તેની પાછળ ખૂબ પાડીને મેં કહ્યું “અરે, મને કહો તો ખરા, કે તે સઘળી સ્ત્રીઓ તેમના નિર્દોષ બાળકોને લઈને અંધ છે ક્યાં? આ શપિત ભૂમિની પુણ મારા પગ ઉપરથી પાંખેરી હું ચાલ્યો પહેલાં મને એ વાન જલુવો. શું તેઓ સદાને સારૂ સટ્ટી ગઈ તો નથીને

“ના, ના, હજી સ્થિતિ એટલી ખરાબ નથી થઈ. હમણાં તો તેઓ પુરુષોનો સહવાસ તણ ગયાં છે અને પાસેના પરામાંના એક મોટા જાહેર મકાનનો તેમણે કબજો લીધો છે. અને ત્યાંજ વસવાટ કર્યો છે. ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં, તેઓ પુરુષ સત્તાધારીઓ સાથે સંદેશા ચલાવે છે ગામમાં તેમણે એક પણ સ્ત્રી રહેવા દીધી નથી. ગરીબ, ઘરડી, અને માંદી સ્ત્રીઓને પણ તેઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા છે. વૃદ્ધ દાદીઓ, આંધેરુ સ્ત્રીઓ, યુવતીઓ, બાળાઓ, સઘળી એક સાથેજ રહે છે. જે નાનાં છોકરાઓ, મા વગર રહી શકે તેવા નહોતાં, તેમને પણ સાથે લીધાં છે. ગામમાં હવે એક પણ સ્ત્રી નથી હાલ તરત તો પુરુષોનો, સ્ત્રીઓએ સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો છે અને તેમની માંગણીઓ સંતોષવામા આવશે નહિ તો આ ત્યાગ સદાને માટે થશે.”

મારા મનમાં આ સાંભળી કાંઈ કાંઈ વિચારો આવ્યા. વધારે વિગતો જાણવા માટે હું ખહુ આતુર થઈ ગયો. પણ પેલો માણસ તો ચાલી ગયો. તેવામાં એક બીજો માણસ દવાની દુકાન ઉપરની જાહેરખંડો વાંચતો મારા જોવામા આવ્યો. તેણે તો ટાઈ, કોલર, અને ખટનનો સમૂળગો ત્યાગજ કર્યો હતો. તેને હું પૂછવા ગયો ત્યારે એણે કહ્યું કે હમણા આ દવાવાળાની દુકાને ખરીદવાનો લાગ સારો છે. પુરુષો શઘડી ચુલા સાથે, એમના ઉતાવળીયા સ્વભાવને લીધે, ફાવતા નથી અને વારવાર દાઝે છે. ફક્ત દાઝવાની દવામાથીજ પુષ્કળ પેસો પેદા થાય તેમ છે હડતાળ મળી પી વધારે વિગતો મેં એને પૂછવા માંડી ત્યારે કહ્યું કે “જુઓ પેલો સામેથી માણસ આવે છે તેને બધી ખબર છે તે ગિચારો પરણવાનો હતો, બધું નક્કી થઈ ગયું હતું પણ તેવામા હડતાળ પડી એટલે એની થનાર સ્ત્રી ચાલી ગઈ અને લગ્ન અટક્યા. ચાલો હું તમને તેની સાથે જોળખાણ કરાવું.”

આટલું કહી તેણે જોળખાણ કરાવતાં કહ્યું કે તેમનું નામ મી લીસ્ટર છે. મેં કહ્યું “મારું નામ દેસાઈ છે અને હું હિંદુસ્તાનનો વતની છું. અમેરિકામાં આવ્યા પછી, જંગલની મોજ ચાળવાના હેતુથી છેલ્લા ત્રણ માસ થયા હું જમણુ કર્યો કરું છું.”

૩

મી. લીસ્ટર સાથે આતુરતાથી મેં વાત કરવા માંડી. તેની ઉંમર મારા જેટલીજ હતી. સ્વભાવે તે નિખાલસ લાગતો હતો, અને તેનું વર્તન રનેહભર્યું હતું. તે જ્યાં જતો હોય ત્યાં તેની સાથે જ જવાની મેં ઇચ્છા દર્શાવી. તેણે જણાવ્યું કે તે પોતાને ઘેર જ જતો હતો અને પોતાની સાથે જ કિતારો લેતો અને આમ ત્રણ કર્યું. અને જણાવ્યું કે સ્ત્રી વિનાના ઘરમાં જેવું ચંચળુભર્યું આતિથ્ય આપી શકાય તેવું તે આપશે. મેં તે વાત કબુલ કરી, અને રસ્તે જતાં હડતાળ વિષે પૂછપરછ કરી.

તેણે કહ્યું “વાત સઘળી સાદી જ છે. એકવાર એક કેટી સોળ વર્ષ પુરાઈ રહે પછી તેને સુઝ્યું કે બારીમાથી નાશી જઈ તેણે તેમ કર્યું, અને છુટી ગયો. મજૂરોની મોટી હડતાળની વાત તો તમે જાણો છો, તે હડતાળથી સત્તાવાળાઓ કેવા મજબૂત

ગયા હતા તે પણ બાળીતી વાત છે. મનુરો ધનવાનના દામ નહિ પણ શેઠ જેવા છે તે વાત એ ઉપરથી સાબિત થઈ. આ બનાવથી સ્ત્રીઓના ‘મનમાં પણ એમ આવ્યું’ કે પુરૂષો તેમને જે હક્ક આપતા નથી તે તેઓ તેમની પાસેથી લઈ શકશે. જો સઘળી સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ શકે તો પુરૂષ ઉપર એવો તો દાબ બેસાડી શકે, તેમને એવી તો અગવડમાં આણે કે, ચુપચાપ બધાજ હક્ક, જેને ગાટે તેઓ વર્ષો થયાં માગણી કર્યા કરે છે તે, એકદમ આપી દે. અને સ્ત્રીઓની સત્તા તે કેટલી બધી છે! વશની વૃદ્ધિ જ સઘળી તેમને આધીન છે! વળી એવામા “બ્રાતૃભાવ,” પુરૂષો વચ્ચે બ્રાતૃભાવની જબરી હિલચાલ ચાલવા માંડી. તે ઉપરથી તેમને વિચાર આવ્યો કે સ્ત્રીઓમા “ભગિનીભાવ” શા માટે ન બાંધી શકાય! જો પુરૂષો સઘળા ભાઈ છે તો સ્ત્રીઓ બધી બહેનો છે આ ભગિનીભાવનો વિચાર અને પોતાની સત્તાનો ખ્યાલ, એ બે એકઠાં થયા. તે ઉપરથી આ મોટી હડતાળ તેઓ પાડી શક્યા છે.”

હું બોલ્યો “આ હડતાળને લીધે જ લોકો બધા કપડામાં બેઢરકાર લાગે છે, ગંદા દેખાય છે અને તેમના પહેરવેશમા બટનનું તો નામ નથી.”

“બટન” મી. લીસ્ટર હસીને બોલ્યો. “હા, જેવી હડતાળ પડી કે તરત જ સ્ત્રીઓએ દરજીઓને સદરો મોકલ્યો અને કહાવ્યું કે પરાપૂર્વથી બટન ચોઢવાનો અધિકાર તો સ્ત્રીઓનો જ છે અને તે જો કોઈ ખુશ્ચી લેવાનો પ્રયત્ન કરશે તો હડતાળ પછી પણ તેની બખર લેવામાં આવશે. આ સંદેશાથી દરજીઓ તો ગભરાઈ જ ગયા છે. અને બટનનું નામ દેતા નથી. બટનના કારખાનાવાળાઓને પણ તેથી તુક-શાન જવા માંડ્યું છે. તેમણે પણ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ કંઈ વળ્યું નહિ.”

થોડીવાર શાંતિથી ચાલ્યો પછી મેં કહ્યું—“જે હક્કને માટે સ્ત્રીઓ આટ આટલું કરે છે તે તો જુના બાળીતા હક્ક જ હશે ને? મિલકત સંબંધી હક્ક, મત આપવાના હક્ક, ગમલદારીના હક્ક કે કદાચ પ્રેસીડેન્ટ થવાનો હક્ક હશે અને સરખા પગાર મેળવવાનો હક્ક. હું ધારૂં છું કે આટલા જ હક્ક તેઓ માંગે છે.”

“ના, રે ના” મી. લીસ્ટરે કહ્યું “આ તો સઘળા અમેક્યારનાએ આપી દીધા છે, કદત હડતાળ પછીના બે અઠવાડીયાંમા તો આ બાબતોમાં સ્ત્રી અને પુરૂષના હક્ક અમે સર આ જ કરી નાખ્યા છે. એમની હડતાળ એવી તો સંપૂર્ણ અને ચક્રાવૃત્તિ કે ત્રણ દિવસમાં જ દરેક જણને લાગ્યું કે સ્ત્રી વિના જીવન જ નકામું છે. જો એકાદ જ ધધાની કે પાયરીની સામ્રાજ્ય એકઠો કર્યો હોત તો તો આખું ન લાગત. પરંતુ અમર સ્ત્રી ભક્તિના જ જુદા જવાથી, એવો તો અધકાર થઈ ગયો છે કે દેવો પણ તેથી ધર-ચરી ભય.”

“હું તે સમગ્રી શકું છું” હું બોલ્યો “પણ તમે જો આ સર્વ હક્ક તેમને આપી દીધા હોય તો પછી હડતાળ ચાલુ કેમ રહે છે?”

મી. લીસ્ટરે કહ્યું, “સ્ત્રીઓએ પોતાનું બળ બતાવ્યું, એટલે પોતાના હક્કોની ચાહી પણ લાંબી કરી. સાધારણ, બાળીતા હક્ક ઉપરાંત એક બીજા હક્કની તેમણે માંગણી

કરી છે. તેમની સ્વતંત્રતાનો સઘળો આધાર આ એક મહાન હક્ક ઉપર જ છે એમ તેમનું કહેવું છે. આ માંગણીથી વિદ્વાન, તત્ત્વવેત્તા, રાજ્યકુશળ નરો વિચારમાં પડી ગયા છે. ઘણી ઘણી ચર્ચાઓ થઈ છે અને છેવટે પુરૂષ માનનો મત લઈ તેનો નિર્ણય કરવાનું કર્યું છે. આ ચર્ચામાં વખત ઘણો નિકળી ગયો. પણ વંશવૃદ્ધિ, વંશ કાયમ રહેવાનો પ્રશ્ન એટલો મહત્ત્વનો છે કે નિર્ણય કરવાનો જ છે સોમવારે મત લેવાના છે.”

“પણ આ મહાન હક્ક છે શો?” મે પૂછ્યું. ઘણો ઘણો વિચાર કરતા પણ મને સૂઝ્યો નહિ.

“આ મહાન હક્ક તે એ છે કે ..” આટલું બોલતામાં એક ન્યુસ પેપર વેચનાર પોરીયાએ ધૂમ ભરી “નવો ઘોઘાટ બટનવાળાની માંગણી નામ જૂર. બટનનો બેઠાપારી તુટ્યો” મારા મિત્રે એક નકલ લીધી. આ સમયે અમે એના રૂવાળદાર મકાનના સુંદર દ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યા હતા. તેણે ઘણી જ નમ્રતાથી મને આવકાર દીધો અને કહ્યું કે કોમળ અને કલામય આતિથ્યની દેવી—સ્રી—વિનાના આ ઘરમાં બનશે તેટલી સગવડ તમને મળશે.

૪

મી. લીસ્ટરે મને જણાવ્યું કે સ્રીઓની આ મોટી હડતાળથી તેને તેની પ્રેમ-મૂર્તિ પ્રિયતમા જોવી પડી હતી, એટલું જ નહિ, પણ તે ઉપરાંત પોતાની માતા અને બે બહેનો પણ તેમાં જોડાઈ હતી. આ ઉપરથી મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ બધી સ્રીઓ આ હડતાળના સમયમાં પોતાનું તથા બાળકોનું શુશ્રૂશન શી રીતે ચલાવતી હશે. મહે પૂછ્યું “મજૂરો તો હડતાળના વખતમાં થોડા ઘણા પણ ભૂખ-મરે વેડી શકે તે તો સમજી શકાય તેવું છે; તેમના શરીર મજબૂત હોય છે, અને ગરીબાઈના તેમને અનુભવ હોય છે. પરંતુ નાનુક અને સંસ્કૃત સ્રીઓ આ બધું કેમ વેડી શકે છે?” મી. લીસ્ટરે ઉત્તર આપ્યો “તમે ભૂલો છો. મજૂરોને પણ હડતાળ સમયે સહાનુભૂતિ ધરાવનારાઓ તરફથી જોરાઈ વગેરે પૂરૂ પાડવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સ્રીઓને પણ ઘણા મિત્રો છે અને ના હોય તો પણ પોતાનો મા બહેનને કોઈ ભૂખે તો મરવા દેજ નહિ પરિણામ એ આવ્યું છે કે સ્રીઓના આ મોટાં સંઘર્ષો નિલાય, તેમના પોતાના શત્રુઓ તરફથી જ થાય છે.”

આ વાતો ચાલતી હતી તે દરમિયાન મી. લીસ્ટર ખાવાનું કરતા હતા. ઓછામાં ઓછી મહેનત પડે તેવો જોરાઈ તેઓ બનાવતા હતા. અને જેમ તેમ કરીને અધું કાચુ પાકુ ખાવાનું તેમણે તૈયાર કર્યું અને અમે બેઠાં બેઠાં ખાધું. મારું મન તો વ્યથિત હતું તેથી તેના સ્વાદ તરફ મારું ધ્યાન જ નહોતું. એકાદેક કુટુંબના કલહનો મને ખ્યાલ હતો. પતિ પત્ની વચ્ચે તુટાપડે, અને તેમનું ઘર લાગે તે વાત મહે સાલગી હતી. પરંતુ એકે એક ઘરમાંથી દરેકે દરેક સ્રી જતી રહે, તે વાતથી તો મારા મગજમાં જબરેશું ચંચવારો ઉત્પન્ન થઈ ગયો હતો. આનું પરિણામ શું આવે

તેનો તો મને ચોખો ખ્યાલજ આવતો નહોતો. આવનો કારભાર પૂરો થયા પછી, બધા ગંદવાડનો (પુરૂષોની માફકજ) એક ઢગલો કરી તે ખુલ્લામાં ધકેલી દીધો. અને અમે બે જણ બીડી પીતા બેઠા ત્યારબાદ મેં પુછ્યું:—

“ તમે કંહો છો કે, દરેક અવસ્થાની અને દરબંબની સ્ત્રીઓ આ એકામા સામેલ થઇ છે. પણ વારાંગનાઓ અને નાયકઓને તો ખાતલજ રાખવી પડી હશે ને ? આ વારાંગનાઓ ઉપર આ હુડતાળની શી અસર થઈ હશે તે બહુવાની મને ઉત્કંઠા થઈ છે. ”

“ હવે અહિં એક પણ વારાંગના નથી, તમે ને વાત નથી બાલુતા ? ”

“ શુ ? એક પણ વારાંગના નથી ? ત્યારે તેમનુ થયું શુ ? તે ક્યાં ગઈ ? ”

“ બીરે સ્ત્રીઓએ જોયું કે તેમની હિલચાલ સફળ થવા માટે દરેક દરેક સ્ત્રીઓએ એક થવાનો જ રસ્તો રહ્યો છે. ત્યારે આ વારાંગનાઓનો પ્રશ્ન ઉભો થયો. તેઓની અને સામાન્ય સ્ત્રીઓની વચ્ચે ઘણોજ ભેદ રહેતો હતો. પરંતુ તેઓએ આનો વિચાર કર્યો અને તેમને લાગ્યું કે સ્ત્રીઓએ પોતાનું સ્વમાન બાળવડું હોય તો પોતે જ આ વર્ગનો અત આણુવો જોઈએ. વારાંગનાઓને પોતાની સાથે તેવી જ જોઈએ. તેઓ ધિક્કાર કરતાં દયાપાત્ર વધારે છે. પુરૂષોએ સામાન્ય સ્ત્રીઓ કરતા આ વારાંગના વર્ગને વધારે અન્યાય આપ્યો છે. તેમને પોતાના પગ નિચે વધુ મજતાઈથી કચરી છે. આ નવા વિચારોને લીધે તેઓએ વારાંગના તરફ અનુકંપા બતાવી અને તેમને પોતાની સાથે એકઠી કરી દીધી. કાંઈ પણ બિજાસવ રાખ્યો નહિ. શુભાશીના છુટકાસ કરતાં પણ સ્ત્રીઓનું આ પગલું ચિરંમરણીય રહેશે. આ તેમના વર્તનથી વારાંગના વર્ગનો જ અંત આવી ગયો છે. આ મહા પ્રશ્નનો ઉકેલ સ્ત્રીઓએ જ કરી દીધો છે. ”

“ શુ જે પ્રશ્નનો ઉકેલ તત્ત્વવેત્તાઓ, અને નીતિશાસ્ત્રીઓ ના કરી શક્યા, તે પ્રશ્નનો નિવેડો સ્ત્રીઓએ આટલી બધી રહેતાઈથી આણી દીધો ? ”

“ પ્રભુને ખાતર મને કંહો કે સ્ત્રીઓ વિના આ પ્રશ્ન બીજું કોણ ઉકેલી શકે ? પુરૂષો તો પોતે જ વેશ્યાવાડો વધારે છે. તેઓના પાપને લીધે જ અસંખ્ય સ્ત્રીઓને આમ નિકળી જવું પડે છે. ઉદા. અને કોમળ હૃદયશી સ્ત્રીઓએ પોતાની ખુબી તરીકે તેમને ગણી એટલે જ આ વર્ગનો અત આણ્યો. વળી આ સમય સામાન્ય ભગિનીભાવનો હોવાથી કામ મરણ થઈ ગયું. ” મી. લીસ્ટરે હવે જોયું કે હું ઘણો થાકી ગયો હતો. તેથી તેમણે મને એક ખંડમા લઈ જઈને સુવાનું કહ્યું. આ ખંડ ઘણી જ સ્વચ્છતાથી ગોઠવેલો હતો. પણ ઉપર સુઈ પથારી હતી. મને તરત જ લાગ્યું કે હુડતાળ પહેતાં આ ગોઠવણ સ્ત્રીના કોમળ હૃદયશી થયેલી છે. અને ત્યાર પછી કોઈ પુરૂષ તે વ્યવસ્થા બગાડી નથી. સ્ત્રીની કોમળતા અને હોશીયારી દાખવતી પથારી મને પવિત્ર લાગવા માડી. આખા દિવસની વાતો સાંભળ્યા પછી તે પથારીને અડકવા પણ મને હિંમત રહી નહોતી અને તેથી લોંબ ઉપર પાથરેલા ગલીયા ઉપર જ હું સુતો, અને તરત જ ઘસઘસાટ ઉઘમા પડ્યો.

૫

સ્વધારના પહોરમાં હું ઉઠ્યો ત્યારે મારો થાક ઉતરી ગયો હતો. તથા મગજ પણ ચોખ્ખું થયું હતું અને સ્ત્રીઓ પુરૂષોને તથા ગર્ભ છે તે વાત હજી મારા મનમાં સાલ્યા કરતી હતી, તો પણ સ્વધારનું ખાણું તૈયાર કરવામાં મી લીસ્ટરને મદદ કરવા જેટલી સ્વસ્થતા મારામાં આવી હતી ખાનુ બધું રાતની માફકજ તૈયાર થતું હતું. પરંતુ કેટલીએક બાળતેથી તબિયતને નુકશાન થવાનો સંભવ રહેતો હોવાથી મારે મી. લીસ્ટરનું ધ્યાન ખેંચવું પડ્યું. અને અમારે થોડી વધારે મહેનત લેવી પડી પણ ખરૂં તો ડબ્બામાં તૈયાર બળખી રાખેલા ખોરાકનો જ વધારે ઉપયોગ થતો હતો. તાસકો ડાઘાવાળી હતી જેબલ ઉપર પાથરેલા સફેદ કપડા ઉપર ડાઘાથી ભાન પડી ગઈ હતી. સ્ત્રીની દેખરેખ વગર આ સ્થિતિ ધાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નહોતી. ખાતા ખાતા મેં પૂછ્યું કે તમારા ગામના લોકો મતથી આ વાતનો નિકાલ કરે ત્યાં સુધી મારે વખત કેમ ગાળવો? સ્ત્રી વિનાના ગામમાં સ્ત્રી વગરના ગૃહમાં મને ઘણું એકાત અને બહુજ ગમગીની લાગતી હતી. અને તેથી મેં કહ્યું કે હું તો એકાદ કલગમાજ જઈને મારો વખત ગાળીશ આ સાલખી મી. લીસ્ટર બોલ્યા કે:—“અરે, હજી તમને આ હડતાળની અસરોનો પૂરેપૂરો ખ્યાલજ નથી આવ્યો. સ્ત્રીઓએ પુરૂષોને તથા દીધા પછી કલઓ રહીજ નથી.”

હું અભયળીથી બોલી ઉઠ્યો. “કલઓ નથી? ત્યારે આવા વખતમાં કરવું છું?” મી. લીસ્ટર બોલ્યા. “હડતાલ પહેલાં પુરૂષો પોતાનું ઘર તથા કલઓમાં દોરતા હતા તે વાત હું જાણું છું. તેને લીધે સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક ધૃતિ ઉત્પન્ન થતી અને કુટુંબ કલહ થતા હતા તે પણ હું જાણું છું. પરંતુ તે વખતે ઘરની સગવડ, ઘરનું સૌહાર્ય સાચવનાર, સહનશીલ સુઠરી, સત્તા નીચે દબાયેલી સ્ત્રીઓ ઘરમાં હતી. તે વખતે એક હજી તરિકે પુરૂષો સ્ત્રીઓ ઉપર આધિપત્ય ભોગવતા હતા, અને તેથી તેને માટે કોઈ પણ ભોગ આપવાની તેમને જરૂર પડતી નહોતી. પણ ન્યારે દરેક સ્ત્રી, ખજેનો તરિકે એકત્ર થઈ, એકે સામટી ચાલી ગઈ, ત્યારે લયકર પ્રત્યાષાત થયો. દિવસો સુધી માણસો, જંગલી જાનવરની માફક એક બિજાનો સહવાસ તજતા હતા, અને સસાર વ્યવહાર માટે એકલા મળવાનો તો વિચારજ કરી શકતા નહોતા તે દિવસથી કલઓ બધ થઈ ગઈ છે.”

“પણ નાટકશાળા તો છે ને હું ત્યાં જઈશ.”

“ના સ્ત્રી વિનાના નાટકોથી પણ પુરૂષો કટાળી ગયા. અને તેથી નાટકશાળા પણ બંધ થઈ છે.”

“ત્યારે હું કેવલમાં જઈશ ત્યાં મને સંતોષ મળશે.”

“દેવળગી પણ તેજ અવસ્થા થઈ છે. શરૂવાતમાં ઘણા પુરૂષો ત્યાં ઉભાગયા. પણ ધર્મશુદ્ધોને પણ આ મોટી હડતાળથી સ્ત્રીઓ તરફ અન્યાય થતો લાગતો હતો તેમના પોતાના મન પણ વ્યથિત હતા અને વળી સ્ત્રી વિનાનાં દેવળો પણ સુનાં લાગતાં

હતાં. આ ગદ્યા કારણથી લોકોએ દેવળ પણ તન્યાં છે. પણ પરમ દિવસે મત લેવાના છે, ત્યાં સુધી મારે કામ જુજ છે તેથી ઘણું ખર્ચ તો હું તમારી સાથેજ નહીશ. હાલ તરત મારે થોડા વખતનું કામ છે તેથી જમને તરત પાછો આવું છું ત્યાં સુધી તમે આ મારા પુસ્તક સંગ્રહમાંથી ગમે તે પુસ્તક લઈને વાંચજો.”

મી લીસ્ટરના ગયા પછી મેં એક નવિન કાવ્યોનું પુસ્તક વાચવા માંડ્યું. પણ વાંચી શક્યોજ નહિ. હવે પણે કોઈ સ્ત્રીની મૂર્તિ નજરે મારી નજર આગળ ઉભી થતી હોય તેમ લાગતું હતું. એટલામા ખારણું ખખડ્યું. મુજને હાથે મેં તે ઉઘાડ્યું. તે ખખડાવનાર પેપર વેચનારો પોરીયો હતો તેણે મને પૂછ્યું “સાહેબ ‘રમણીઓનું રૂદન’ લેશે ?” આ સાલળી હું તો વિચારમાં પડી ગયો. તે પોરીયાએ કહ્યું “સ્ત્રીઓ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતું આ પત્ર નહિ લ્યો ?” તરતજ મને ખ્યાલ આવ્યો અને એક નકલ લઈ તે વાંચવા માડી. આ વિચિત્ર પત્રનો એક લેખ નીચે મુજબ હતો.

“ગાપડાનો જન્મ.”

“અજ્ઞયળ જેવું તો એ જ હતું કે અસખ્ય મનુષ્યોની વિરૂદ્ધતા છતાં પણ તે નાના ગાળાકે આ પૃથ્વી ઉપર આવવું વ્યાજબી ધાર્યું હતું. પ્રથમ તો તેની ઘણું ઘણું સહન કરીને સુકાઈ ગયલી માતા, જેના ઓળામાં તે ઘડીમા ઉંઘતો અને ઘડીમાં રડતો હતો, તે જ તેના આગમનની વિરૂદ્ધ હશે કારણકે આત્યાર પહેલા તેના જેવા નવ લાડુની પધરામણી થઈ ગઈ હતી અને તેમને માટે તેણે પોતાનું રૂપ વેકરી નાંખ્યું હતું, અને તળિયન બગાડી નાખી હતી એની પ્રાર્થના તો ધર્મપુસ્તકની પ્રાર્થનાઓ કરતાં તદ્દન જુદીજ નતની હશે ‘ગાળક વિના હું મરી જઈશ’ તેમ કહેવાને બદલે તે તો એમજ કહેતી હશેકે ‘ગાળકથી મને બચાવો’ નહિ તો હું મરી જઈશ’

“એના બાપને પણ આ ‘ગાપડો’ અણગમતો પડેલોજ હશે. કારણ કે તે રોહિયો મજુર હતો અને હતા એટલાનું એ પૂરું કરી શકતો નહોતો ‘ગાપડા’ની પધરામણી તેને મન તો એક આકૃત સમાન જ હશે. એને ગમે તેવા પણ કપડા પહેરાવવાં પડશે, કાર્થક તો બાવા આપવું પડશે વળી કદાચ માદો પડશે કે શીલેટ માંગશે. આ બધું જોતાં તેને તો નવા ગાળકની જરૂર નહિ જ લાગતી હોય

“એ ‘ગાપડા’નાં લાડુતો તેના આગમનની વિરૂદ્ધ હોય તેમાં નવાઈજ નથી. પોતાંને જ છુટકો રોટલો મળતો હોય, તેમાં વળી એ ભાગ પડાવશે. હમણા પણ બધું રૂધ તેજ લઈ લેશે. એ બધાં તેના આવવાની વિરૂદ્ધ હોય તેમા કાંઈ નવાઈ નથી

“તે ગામના લોકના મનમા પણ એમ હતું કે એ મજુરનું લશ્કર જોઈએ તે ૧૭તા પણ મોટું છે તેમાં વધારો થવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. તેથી તે લોકો પણ આ ‘ગાપડા’ની વિરૂદ્ધ હતા. તેમના મનમા એમ હતું કે ગામમાં કદાચ એક લીખારી વધશે, અથવા તો કદાચ એક દુબળે મજુરીયો વધીને મજુરોના દ્વિમાં હજી પણ વધારે ઘટાડો કરશે. વળી તેને કાંઈ કેળવણી કે નીતિનું

જ્ઞાન મળવા સંભવ નથી એટલે કદાચ ગામમાં એક લંકંગો કે ચોર વધશે. અનાથ-આશ્રમનો ઉપરી પણ તેની વિરુદ્ધ હતો કારણ કે તેને લય હતો કે કદાચ તેના આશ્રમમાં આવીને પડશે. ગામના તળાવના દેડકાં પણ તેના આગમનની વિરુદ્ધ પોતાનો મત નોંધાવતાં હતાં. કારણકે રખડતા છોકરા, જે તર્ફન સંભાળ વગરના હતા અને તળાવમાં પથરા નાંખી તેમને પશ્ચવતા હતા, તેમની સંખ્યામાં એકનો વધારો થવાથી વધારે પથરા ખાવા પડશે, એમ તેમને લય હતો.

“ છેવટે વિદ્વાન માધ્યુસના પુસ્તકમાં પણ લખેલું હતું કે સમાજનાં દૃશ્યાણને માટે આ બાળકની પધામણીની કાંઈ જરૂર નહોતી. ઘણા વિદ્વાનો પણ આ મતને ટેકો આપતા હતા અને સામાન્ય રીતે ઘણા જણ આ પધારામણીની વિરુદ્ધ હતા.

“ આ મુંગી સામાન્ય વિરુદ્ધતા છતાં, તેના માખાપ અને ભાડુથી માડી આખો સમાજ વિરુદ્ધ હતો તે છતાં, તે લાઈ પધાર્યા હતા. તેથી સઘળા ગુસ્સે થશે, અને કદાચ તેને સજા કરશે પણ નહિ એને વધારે મળતી જરૂર જ નથી. જે સન્નેગોમાં તે મુકાયો છે, તે સન્નેગો જ તેને કચડી નાખવાને પુરતા છે તેથી તેને તે ખમી શકશે તેથી વધારે દુઃખ પડવાનું છે

“ પ્રથમ તો તેની માજ તેને પ્રેમથી ઉછેરશે નહિ. વાત્સલ્ય ઘસાઈ ગયું છે. તેની આય જતી રહી છે. તે તેના ઉપર સુગનનો વર્ષાદ વરમાવો શકશે નહિ તેને લાડ લડાવી શકશે નહિ. તે થાકી ગઈ છે તેને પોતાનેજ જીવનમાં રસ રહ્યો નથી, ત્યાર પછી તેના બાપ તો તેને એક ડુકકરના જન્મના માફકજ ગણુશે, ઘરમાં પૈસાની તગીજ હ મેશાં રહેશે. મીઠાસ, બડબડાટ, ગુસ્સો અને માર, એટલું તો તેના બાપ તરફથી મળશે. સમાજ તરફથી સખત મજુરી અને ઓછા દર તેને મળશે પાડોશીઓ તેને એક દરીદ્ર લેખીને ધીકારશે

“ સમાજને સુલાગ્યે કદાચ તેની જીંદગીનો કેટલોક ભાગ કેદખાનામાં સળડશે. પણ આંતરિક વખતો વખત તે બહાર આવશે. અને પાછો પોતાના વધુ સખત થયલા થયેલા હૃદય સાથે જીનો ધંધો શરૂ કરશે. છેવટે તેનું શરીરગળ ક્ષીણ થશે, અને તેથી તે ફરતા બરોબર બતાવી શકશે નહિ, એટલે તે એક સામાન્ય લીખારી થઈ રસ્તા ઉપર રવડશે. આ પ્રમાણે અણગમેતા પરોણા તરીકે આ દુનિયામાં આવવાને માટે તેને સજા થશે. ”

૬

‘ રમણીયોતું રૂદન ’ હું હમણા જ વાંચી રહ્યો હતો એટલામાં મી. લીસ્ટર આવી પહોંચ્યા અને એકદમ પૂછ્યું કે “ સ્ત્રીઓના મુખનું દર્શન કરવા તમે તૈયાર છો ? ” પ્રથમ તો હું આ મશ્કરી સમજ્યો. પણ તેમનું મુખ ગંભીર હતું તેથી મેં બાણ્યું કે હડતાળનો સુખી અંત આવે ત્યાર પછીની તે વાત કરતા હશે એમ ધારીને કહ્યું કે “ તેમ બને તો તો ઘણું જ સાડું. ” આ ઉપરથી મી. લીસ્ટરે કહ્યું :

“હડતાળનો અંતની ચક્ર તે માટે જોવી નહિ પડે. સ્ત્રીઓએ ખબર આપી છે કે આવતી કાલે તેઓ ગામ વચ્ચે થઈને પોતાનું સરવસ કાઢશે.”

“શું તેઓ પંરેડ કરવાના છે?”

“તમે તેને પંરેડ કહેવી હોય તો કહી શકો. પણ આ સરવસ શાંતિથી પસાર થશે સધળાના કપડાં પણ ઘણાં જ સાદાં હશે. કાંઈ પણ આડંબર વિના તેઓ પોતાની સત્યનિષ્ઠા બહાર કરશે. તેમની માંગણી સંબંધી મત લેવામાં આવે તે પહેલાં સ્ત્રીઓની અત્યાર સુધીની સ્થિતિ કેવી છે, તે યતાવવાની તેમની વ્યાજબી અને યોગ્ય ઇચ્છા છે.”

વળી પાછું આ બધું મને સ્વપ્ના જેવું જ લાગ્યું. અમેરિકાની સ્વતંત્ર ભૂમિમાં સ્ત્રીઓના ભગિનીભાવ! તેમનું શાંતિમય નિર્વાહ, સરવસ! તેમના પોતાના ઘરો પાસે થઈને, શહેરના મુખ્ય રસ્તા ઉપર તેમનું ચાલણું! આ સઘળું ખરેખર દળદળાંભર્યું જ લાગ્યું. મી લીસ્ટર તે દિવસે નવરા હતા અને તેથી બધું બાણી લેવાના હેતુથી મે તેમને પૂછ્યું :—

“સ્ત્રીઓ પોતે પુરૂષોથી તફાત જ સ્વતંત્ર છે એમ બહાર કરે તે વાતજ મારા તો મગજમાં ઉતરતી નથી. થોડીઘણી સ્ત્રીઓ આવી ફીલચાલ કરતી હતી ખરી, પણ પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓના પણ મોટો ભાગ, તેમને તિરસ્કારથી હંસી કાઢતો હતો. એમજ ધારવામાં આવતું હતું કે સ્ત્રીઓ, એક દરે પોતાના છુટકારાની હિલચાલ ચલાવવા જેટલી દહતા ધરાવતી નથી. હું પોતે પણ કબૂલ કરૂં છું કે અત્યાર સુધી મારી પણ સૌ તરફની લાગણી એક સુંદર રમકડા જેવી હતી. મનુષ્યના સુખનું મધુર અને આનંદમય સાધન તે સ્ત્રી છે એમ હું ગણતો, પરંતુ કોઈપણ સિદ્ધાંતને ખાતર ચીવટ-નાશી, ખેંચતી, મહેનત કરવાને હું તેને અશક્ત સમજતો હતો એક મોઢક ઘરેણું કે સુંદર વસ્ત્ર તેના મગજમાંથી હક્કની વાત કાઢી નાંખવાને પૂરતી છે. તે તેના ચરિત્રમાં આ એકાએક ફેરફાર થવાનું કારણ શું હતું?”

મી. લીસ્ટરે ઉત્તર આપ્યો. “ભૂતકાળમાં જે સ્થિતિ અને સંજોગો વચ્ચે સ્ત્રી આવી ગઈ હતી તે જોતાં તમે કહો છો તે મધ્યમ સત્ય છે. પરંતુ પુરૂષોએ હજી સુધી સ્ત્રીઓના ઉંડા અને આતરભાવ જોયા કે ઓળખ્યા નથી. આ અખળાઓના એકકો પછીના બિવિધમાજ સ્ત્રીઓના ખરા સ્વભાવમાં રહેલી ગૂઢ શક્યતાના દર્શન થશે તેના ઉત્તમ ગુણ ખીલવવાના સાધનો લુપ્ત લીધા હોય, અને તેને એમજ શીખવ્યું હોય કે સુંદરતામાં જ તેનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થાય છે. તો પછી તે તમે કહો છો તેવી જ દેખાય તેમાં શી નવાઈ છે? પરંતુ અતે સ્ત્રીઓએ પોતાનું ખરૂં સામર્થ્ય જોયું છે. પોતાના ઉચ્ચ કર્તવ્યોનું તેમને જ્ઞાન થયું છે. પુરૂષોને આધારે પડી રહેવાથી, પોતે પરાવલંબી થઈ ગઈ છે, અને તેની ખીલવણી બધી એકમાર્ગી થઈ છે, એમ તેને હવે લાગ્યું છે. પરંતુ ત્યારે સ્ત્રીએ જોયું કે તે તો ખરેખર એક રાણી છે, મનુષ્ય જીવનની પૂર્ણતા માટે અગત્યની છે, ત્યારે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે પોતાના સર્વ ગુણ ખિલવવાને તેને હક્ક છે. અને તે હક્ક મેળવવાનું સાધન પણ તેની પાસે છે. આમ વિચારી તેમણે

એક્ટો કયો, હડતાળ પોડી અને ઘડીયાળની માફક બધું એકદમ બંધ થઈ ગયું. તેથી જાણે જગતરૂપી લોલકજ હાલતું બંધ પડી ગયું.”

“પણ સ્ત્રીઓને હવે હજી કંઈ જોઈએ છે તમે તો કહો છો કે સઘળા રાજકીય અને આર્થિક હજી તમે તેમને પુરૂષો જેટલાજ આપી દીધા છે. હવે શું પાછલા પાપ માટે પુરૂષો પાસે પશ્ચાત્તાપ કરાવવાની તેમની ઈચ્છા છે?”

“ના. ના. એમ નથી. એમણે પોતાની માગણીઓ સલાળથી જોઈવી છે. તેઓ એમનો કબૂલ કરે છે કે પુરૂષ સ્ત્રીના ખરો નાથ છે. અને સ્ત્રીએ તેને વફાદાર રહેવું જોઈએ. પરંતુ તે એમ પણ કહે છે, કે પુરૂષને સ્ત્રી પણ તેટલીજ આવશ્યક છે. અને જાતિ સુધારણા અને ખીલવણીને માટે સ્ત્રીને પણ, જે ભારે બોજ તેના ઉપર મૂકવામાં આવે છે, તે શિવાય સ્વતંત્ર, પૂર્ણ, અવસર મળવો જોઈએ. આમ થશે તો પુરૂષોના જ સુખમા શતધા વધારો થશે. તે સુખની આગળ તેનું હાલતુ સુખ તો વિચળીના દીવા આગળ ચીલુખતીના પ્રકાશ જેવું છે.”

“પણ આ તો કંઈ જાતની સ્વતંત્રતા સ્ત્રીને જોઈએ છે? મહેરબાની કરીને મને કહો કે આ તેમનો મહાન હુકક તે શો છે.”

મી. લીસ્ટરે મારી તરફ એક નજરે જોઈને જણાવ્યું કે:

“પોતાના પત્ની પૂર્ણ માલિકી, શરીરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા, તે જ આ હજી છે”

૭

મી. લીસ્ટરના શબ્દોનો ખરો ભાવાર્થ હું સમજી શક્યો નહિ તેથી મેં પૂછ્યું

“કંઈ બાબતમા સ્ત્રીને પોતાના શરીરની માલિકી જોઈએ છે? શું તે પોતાની માલિકી નથી?”

“માતૃત્વની બાબતમા, બાળકના જન્મની બાબતમાં, તેને પોતાની માલિકી જોઈએ છે.”

“હું ખરેખર સમજી શકતો નથી. મહેરબાની કરીને વિસ્તારથી સમજાવો.”

“સ્ત્રીઓ કહે છે કે ‘માતૃત્વની મધુરી મહત્તા’ મેળવવા અમે ખુશી છીએ અમે આતુર પણ છીએ. પરંતુ આ મહત્તા અમારી ગરજ વિરૂદ્ધ અમને મળવી જોઈએ નહિ માતૃત્વ મધુર છે તેમાં મહત્તા પણ હશે. પરંતુ માતૃત્વના ફરજયાત અને અનેક પ્રસંગો તો સ્ત્રીને શાપ થઈ પડે છે જાણે અનાદિતી, પરાપૂર્વથી આ શાપ તેમને માથે હોય જ એવી લાગણી થઈ ગઈ છે. આ શાપ હવે તેઓ ખમવા માંગતી નથી. તેઓ ખુદી રીતે માંગે છે કે હવે પછી કોઈ પણ પુરૂષે પોતાની પત્નીને, તેની સ્વતંત્ર, શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ ઈચ્છા વિના માતૃત્વના ઠંઠમાં નાંખવી નહિ.”

“કેવો વિપરીત વિચાર!” હું બોલી ઉઠ્યો “શા મનગ્ર ઉપર તેઓ આવો મૂર્ખ, અને વિચિત્ર દાવો કરે છે?”

“એ તો ઘણી સાદી વાત છે. માતૃત્વ કષ્ટમય છે. એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીને સુવાવડ ઘાત સમાન છે. સુવાવડથી જોખમ સ્ત્રીના પોતાના જ જીવનને થાય છે. પુરુષને તેથી જોખમ નથી. સુવાવડો, સંખ્યાબંધ સુવાવડોથી, સ્ત્રીઓના કાકાં ઘસાઇ જાય છે, પુરુષોના નહિ. અસાધ્ય રોગ સ્ત્રીઓને જ લાગુ પડે છે. પ્રસવ વખતની વેદના ઉપરાત મહિનાઓની ચિંતા અને ધાક સ્ત્રીઓને જ વેઠવા પડે છે આ બધું કષ્ટ તેની સંમતિ લેવા, તેની મરજી ઉપરાત, વેઠવું પડતું હોય તો શું આ શુભામગીરી કરતા પણ ખરાબ નથી? શું તે ધર્મ વિરૂદ્ધ પણ નથી?”

“ધર્મ વિરૂદ્ધ?” હું બોલી ઉઠ્યો. “શું ધર્મ વિરૂદ્ધ?”

“હા ધર્મ વિરૂદ્ધ.” મી. લીસ્ટરે કહ્યું “ધર્મમાં એમ નથી કહ્યું કે પ્રાણી માન તરફ અત્યુક્ત પા રાખવી? ‘ભૂત દયા છે ધર્મ બધાના મૂળમાં’ એ કવિતાની લીટી તમે નથી સાંભળી? સેન્ટ પોલ કહે છે કે ‘પ્રેમ પાડોશીને પીડા રૂપ થતો નથી.’ પરંતુ સંખ્યાબંધ, ઉપરાઉપરી, મરજી વિરૂદ્ધની સુવાવડોથી પીડા થતી નથી” બુવો ‘રમણીયોના રૂદન’ ના એક અકમા આ પત્ર આવેલો વાચો.”

આ પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો:—

“કવિત્વમય લાખામાં બાળકને શુભાખટળી સમા કહેવામાં આવે છે પરંતુ પ્રાકૃત રીતે કહું તો તેઓ કંટક સમાન છે. હું લાખા દુખદ અનુભવ ઉપરથી કહું છું પચીસ વર્ષની ઉંમરે મારા લગ્ન થયા હતા, પાત્રીસ વર્ષ તો હું સાત છોકરાંની મા છું. હું તેમની માતા કહેવાઉં છું, પણ ખરી રીતે હું તેમની શુભામ છું. એક વખતે હું નિશ્ચિંત, સુખી, આનંદી બાળા હતી, પરંતુ આ બાળકોએ મને માદલી, સીલીયણ, ચિંતાતુર, સ્ત્રી બનાવી દીધી છે મારા જીવનમાંથી રસ જતો રહ્યો છે. તેજ બાળુ પડી ગયું છે. હું લલવાડીયા, ગડબડીયા, છોકરાઓ વચ્ચે વસું છું મનગમતા મિત્રોની મોજ મેળવી શકતી નથી. પસંદથી કે મોડી રાત સુધી વેતરૂં જ કર્યા કરું છું તો પણ કદર તો કોઇ કરેજ નહિ મારી કટપનાઓ, મારી કળાઓ, મારું લાલિત્ય, બધું જ જતુ રહ્યું છે મારાં છોકરા કાંઈ ખાત ખરાબ નથી. બધાએ છોકરા તોફાની તો હોયજ. જેમ વધારે તેમ તોફાન પણ વધારે. પણ એમ લાગે છે કે હું કંઈ વધારે ઉચ્ચ, વધુ ઉત્તમ કાર્યને માટે સરજાઈ હતી પરંતુ મારા જીવનની ગીઠાશ જતી રહી છે. કન્યાવસ્થામાં, જે મીઠી કટપનાઓ, મોહક મહેરજાઓ, અને શાંત સુખ. મને અનહદ આનંદ આપતાં હતા, તે હવે કદી પણ મને મળશે નહિ. હું મારા પતિને આહું છું તે મારા પ્રેમને સર્વ રીતે યોગ્ય છે. તે ઘણા માયાળુ, ઉદાર અને લાલા છે, છતાંયે જ મને અગાઉથી ખબર હોત કે લગ્ન એટલે આટલાં બાળકો, અને પરિણામે આ બધું દુઃખ, તો હું કદી પણ પરણત નહિ.” આ વાચીને હું બોલ્યો કે “આ તો કોઇ છુટો છવાયો દાખલો હશે બાકી ઘણી સ્ત્રીઓને મોટું કુટુંબ ગમે છે અને બાળકોને ઉઠરવામા તેમને અવશ્યનીય આનંદ મળે છે. તેમાં કાંઈ દુઃખ પડતું નથી.”

“દુઃખ નથી પડતું તે હું ટપૂચ નથી કરતો. મારાં દાદી પણ કહેતા હતા કે બોગ-સ્ત્રીમ વર્ષ સુધી શાત નિદ્રા તેમણે ભોગવી નથી. હમેશાં દુઃખ કે ચિંતા. તેમને નવ બાળક

હતાં. વળી સ્ત્રીઓને પણ પોતાને મનગમતી મહેન્દ્રાઓ હોય છે. તે માટે પણ તેમને વખત આપવો જોઈએ. પરંતુ અત્યારે તો પ્રશ્ન એ છે કે સત્તાન વધારે જોઈએ કે ઓછાં, તે ગણતમા સ્ત્રીની સંમતિ જોઈએ. આત્મવિકાસને માટે પણ તેને વખત મળવો જોઈએ તેમને આ સંમતિનો હક્ક આપવ.માં નહિ આવે તો હુડતાળનો અત નહિ આવે અને પરિણામે વસ્તિજ વધતા અટકી પડશે.”

મેં કહ્યું “પણ જો આ હક્ક આપો, તો પણ તેઓ દુઃખમાથી બચવા માટે વસ્તિ વધતી અટકાવશે તો શું કરશે ?”

“આમ કહેવાનો આપણી પાસે કાંઈ સળગ નથી પરંતુ પ્રજોત્પાદનની ધંધા સર્વમાં સ્વાભાવિકજ છે. તેથી શ્રીકર ઠરવા જેવું નથી. ફક્ત છોકરા, આ સમય પછી, ધંધાપૂર્વક, અને આવકારદાયકજ આવશે.”

મારા મગજને શું ચવવાને આટલી ગાળતો પૂરતી હતી કાંઈ કાંઈ વિચારો મગજમાં આવ્યા અને માંડે ચિત્ત ચક્રોળે ચલી ગયું. હું મૂઠ્ઠા જેવો બેસી રહ્યો.

૮

વિચારના વમળમાથી છૂટવાને માટે હું બહાર નિકળવાને કરતો હતો, તંવામાં ભારે ઘટનાદ ધ્યો, અને મી લીસ્ટર બોલી ઉઠ્યા કે આગ લાગી હોવી જોઈએ અમે તરતજ તપાસ કરી, અને સાબળયું કે સ્ત્રીઓ જે પરામા જઈને વસી છે, ત્યાં મોટી આગ લાગી છે મેં ઘણીયે આગો જોઈ હતી ઘણીયે વાર ત્યાં લયંકર દેખાવ પણ જોયા હતા, પરંતુ સ્ત્રીઓના લત્તામાં આગ લાગી છે એમ સાંભળતા જ અત્યારે તો મારા હાબ ગગડી ગયા અને બે જણા ધ્રાસકાલચો દોડ્યા. ન્યારે જઈને જોયું કે આગવાળું મકાન સ્ત્રીઓના મૂખ્ય રહેઠાણથી જરા દૂર છે, ત્યારે જ અમારા દેહમાં જીવ આવ્યો. આ મકાનમાં તેઓએ દરિપતાલ રાખી હતી અને તેથી જાણી જોઈને રહેઠાણ ઠરતાં દૂરનું મકાન પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું.

સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ આવી આકૃતને સમયે શાંતિ કે સમયસચકતા રાખી શકતી નથી આ વાતથી તેમની આગેવાન વાકેફ હતી. અને તેથીજ કેળવાયલી નર્સો શીવાય સઘળી સ્ત્રીઓને ત્યાંથી દૂર કરવામાં આવી હતી ત્યાં રહેલી સ્ત્રીઓ ગડપથી, ઘોઘાટ વિના, પોતાનું કામ કરતી હતી. અને એક પણ પુરૂષના આવ્યા પહેલા તો દરિપતાલ તેમણે ખાલી કરી દીધી હતી. પણ પુરૂષો આવ્યા કે તરતજ હો હો, અને ઘોઘાટ સંભળાવા માંડ્યો. બધાજ પુરૂષો મદદ કરવાની આતુરતામાં બળતા મકાન તરફ દોડી ગયા, બારી બારણા તોડીને તેઓએ અંદર દાખલ થવા માંડ્યું.

એટલામાં મૂખ્ય દ્વાર ઉઘાડીને અંદરથી, ધુમાડાથી ઘેરાયેલી, એક કદાવર, ખુબ સુરત સ્ત્રી નિકળી આવી તેના ગોર મુખની આસપાસ કાળાવાળના જીવ પથરાઈ રહ્યા હતા તેને જોઈને જ લોકોના ટોળામાં એકદમ શાંતિ પ્રસરી તરતજ મધુરા પણ જીલદ અવાજે તેણે પૂછ્યું “આગના બળા ક્યાં છે ?”

પુરૂષોએ એક ણીજ તરફ જોવા માંડ્યું. સ્ત્રીઓનાં મકાનમાં આગની વાત સાબળી દરેક જણ ધમમરો: ત્યાં દોડી ગયો હતો. 'દરેક જણના મનમાં આગમાં પેસી, ભયના પ્રદેશમાં પેસી, પોતાની પ્રિયતમાને બચાવી જહાર લાવવાના જ વિચાર હતા. કોઈના પછી મનમાં આગના બળાનો તે વિચાર આવ્યો જ નહોતો. બધા એકદમ છોળીલા પડી ગયા અને એક ણીજનાં સાસુ જોવા મડ્યા પેસી સ્ત્રીએ આ બધું 'જે' બધું' સમઝી અને બોલી, "જાઓ એકદમ દોડો અને બળા લાવવાની ઉતાવળ કરો "

આગ વધતી ચાલી વચલા માળનો દાદર જાળી મૂકી, ત્યાં તે સ્વચ્છદે મહાલવા મંડી. કેટલાએક પુરૂષો તે પહેલા ઉપલે માળ ચઢી ગયા હતા તેઓ ત્યાં જ ફેદ થઈ પડ્યા. એટલામાં બળર આવી કે એક લંગડી છોકરી ઇસ્તિપતાલમાં હતી તે અંદર જ રહી ગઈ છે આ સાબળતાં જ વળી પાછા પુરૂષો, હિંમતવાન, બેદરકાર પુરૂષો, આગમાં ધસવા મંડ્યા. એકદમ પેલા બાળ્યે બૂમ મારી કહ્યું: "તમારે તમારી જી દગી જોખમમાં નાખવાની જરૂર નથી ' જે લોકો ઉપર સપડાઈ ગયા છે, તે લોકો તે છોકરીની જરૂર સંભાળ લેશે "

એટલામાં ઉપલા માળમાં સપડાયલા વીસ પુરૂષો છાપરા ઉપર દેખાયા. આગને લીધે તેઓ બધાને એક જ ખુણા તરફ એકઠાં થઈ જવું પડ્યું હતું. પેસી લંગડી છોકરીને બે જણાએ ઉંચકી લીધેલી હતી આગ તેમની તરફ ધસતી હતી હે પ્રભુ ! બળા અને નિયંત્રણી ધ્યાને આવશે ! છાપરા ઉપરના મનુષ્યો, પેસી છોકરીને એક જગ્યાએ બેસાડીને, તેની આમપાસ વિટાઈને ઉભા હતા. નીચેથી પેસી બાળ્યે લોકોને કહ્યું કે છાપરા ઉપર છે તેમને જરા હિંમત આપો, અને કડો કે જાંબા આવે છે એટલામાં જાંબાઓનો અવાજ આવ્યો બળા આવી પહોચ્યા. ચપોચપ સૌ કામે લાગી ગયાં. વચ્ચે પેલા બાળ્યે કાંઈક કહેવાની, હુકમ કરવાની, જરૂર પડતી હતી નિસરણી ગોઠવાઈ ગઈ અને એક અતિ મૂલ્યવાન સ્તનની માફક, તદ્દન સહીસલામત પેસી પગવિનાની બાળાને ઉંચકીને નીચે આણવામાં આવી આવતા ને વાર પેસી નેતાપદ ધારણ કરેલી સ્ત્રીની માથે તે ભેગી અને ધણા જ પ્રેમપૂર્વક તે છોકરી બોલી " એલેશા "

છેવટે આગ હોલવાઈ. બધા વેરાવા માંડ્યા આ વખતે પરીઠના ત્રણ વાગ્યા હતા કાંઈક લોકોના ચહેરા કાળા થયા હતા, કાંઈકના દાઢીના વાળ ખળી ગયા હતા, બધા બહાવરા બની ગયા હતા કોઈના કપડાંનું ઠેકાણું નહોતું અને ઘેર ગયા મછી પછી તેમની સલાખ લેવા કોઈનાએ ઘરમાં સ્ત્રીઓ નહોતી હું અને મી. લીસ્ટર પણ દારૂડીયાની માફક, એક શબ્દ પણ બોલ્યા શીવાય, ઘરમાં પેડા. અને જો હું તદ્દન ધાંકી ગયો હતો, તોપણ આ બધા વિચારો સાથે મારા ખંડમાં એકલા જઈને પધારી કરવાની મારામાં હિંમત નહોતી એકલો પડું તો કાંઈ કાંઈ વિચારો મનમાં આવે અને હું ગાડો જ થઈ જઈ એમ અને લાગ્યું. તેથી જો વિચાર્યું કે કાંઈક વાંચીને જ રાત પૂરી કરી નાખીશ. મી, લીસ્ટરના સુવાના ખંડનું બારણું ઉઘાડું જ હતું મારી ગજર તે તરફ ગઈ. અને ભીંત ઉપરની એક છબી, રંગપૂર્ણ ચિત્રેસી છબી, જોઈ હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તે અતિ રૂપવાન સ્ત્રીની છબી હતી જે ભવ્ય,

સુદર, સ્ત્રી, આગ સમયે સર્વના ઉપર અધિકાર ચલાવતી હતી, બધાને ખુદિ આપતી હતી, તે શૈક્ષિક સ્ત્રીનું તે સુંદર ચિત્ર હતું.

તે આદર્શ પૂર્ણ ચિત્ર જોવામા હું એટલો તો તદ્દલીન થઈ ગયો કે મારી પાછળ આવીને મી. લીસ્ટર ઉભા રહ્યા હતા તેની મને ખબર પડી નહિ.

“ખરેખર તે રૂપવતી નથી?” તે ધીમેથી જોડ્યા “આગ વખતે તેનો દેખાવ લવ્ય નહોતો?” પાછળ ફરીને મહેં જણાવ્યું “હા, તે ઘણી જ મનોહર છે આગ વખતે તે લવ્ય લાગતી હતી” ત્યાર બાદ મી. લીસ્ટરનો ચહેરો મહેં લક્ષ્યપૂર્વક તપાસ્યો. તે એક મોહક ચહેરો હતો. વિક્રતાપૂર્ણ મહેં, ચળકતી આંખો, ઘાટદાર ડોક, કસરતી અવયવો અને મધ્યમ કદનું શરીર, સર્વ ઘણું જ સુંદર લાગતું હતું. મને વિચાર આવ્યો “ખરેખર! આવા પુરૂષને તે સ્ત્રી ઘણી જ પ્રેમથી ચહાતી હશે. છતાંયે સ્ત્રીઓની ખાતર તેણે આનો ત્યાગ કર્યો.”

“તમે શો વિચાર કરો છો?” મી. લીસ્ટરે પૂછ્યું “આ ચિત્ર એલેક્સા એલીસ્ટનનું છે. તમે તેને આગ વખતે જોધ હતી. હડતાળ પડી ના હોત તો સોમવારે અમારા લગ્ન થવાના હતા.” મેં કહ્યું “મને ફક્ત વિચાર એટલો જ આવે છે કે મને ઉંઘ આવતી નથી અને તેથી વખત ગાળવા માટે, તમારા જેવા બે અનુપમ મનુષ્યોની પ્રેમકથા સાંભળું તો નક્કી ઘણું સોન થાય” મી. લીસ્ટર મને પોતાના ખડમા લઈ ગયા અને કહ્યું

“હા, જો હડતાલ પડી હોત નહિ તો જે દિવસે મત લેવાના છે તેજ દિવસે અમારાં લગ્ન થાત. પરંતુ હડતાલ પાડવાનું નક્કી થયું એટલે પોતાની અંગત મોજમજ અને યુખની ખાતર પોતાની જાહેનોને તજ દેવાનું તેને વ્યાજબી લાગ્યું નહિ, સ્ત્રીઓના છુટકારની હીલચાલમા તે લાગણીભર્યો ભાગ લે છે અને પોતાના લગ્નમા પહેરવાના કપડા તે તૈયાર કરતી હતી તે બાબત ઉપર ધકેલી દઈને, આ હડતાલમા તે દાખલ થઈ ગઈ. તેને લાગ્યું કે સ્ત્રીઓનું નસીબ ઉઘડવાનો આજ અવસર છે. તે સ્વરૂપવાન છે” પણ તેની ખરી ખુબી તો તેની વાતચીતમા, પોતાનો ધારેલો મત પ્રતિપાદન કરવામાં છે. દલીલો કરવામા તે હાંશીયાર છે છતાંયે સંપૂર્ણ સભ્યતાવાળી અને મધુરભાષિણી છે. હું તો પ્રથમ દર્શનેજ પ્રેમમા પડ્યો હતો પોતાનું અને બે નાના ભાઈઓનું ગુજરાન, તે સંગીત શિક્ષક તરીકે કામ કરીને, કરતી હતી.

“એક દિવસ તે અમારા એક મિત્રની સાથે, મારી જોનને તેને ત્યાં સંગીત શીખવા મોકલવાની વિનંતિ કરવા, મારી માતા પાસે આવો હતી. હું સધ્યાકાળે યાદ્યો પાક્યો બહારથી આવ્યો ત્યારે તો તે બેઠેલી હતી. મારી માતાએ અમારી ઓળખાણ કરાવી ત્યાં સુધી એની તરફ મારું ધ્યાન પણ દોરાયું નહોતું. પણ દસ મિનિટ હું ત્યાં બેઠો તેટલી વારમાં તો તેની વાત કરવાની હળથી મારું મન ઘણું જ જોયાયું. અને ત્યાર પછી તો કેટલો બધો વખત મેં તેની સાથે વાતોજ થયા કરી. અને ઇવન્ટે તે લોકો જવાન ઉડ્યા ત્યારે તેમની ગાડી સુધી હું તેમને મુકવા ગયો. તે

વખતથી જ મારા મનમાં તેને માટે પ્રેમ સ્પુર્થો છે. તે વખતે તેને હાથ ટેકવીને તેને ગાડીમાં બેસાડી હતી. તેના સ્પર્શનો આનંદ હજી પણ મને સુખ આપે છે.

“એને જણાવ્યા વિના એને મહેં ચાહી છે તે સમય હજી પણ મારા અંતઃકરણમાં શુદ્ધ, આનંદમય પ્રસંગ તરિકે મેં જાળવી રાખ્યો છે. તમને સામું માણસ ચાહ્ય છે કે નહિ તે જાણ્યા વિના પણ તેને ચાહ્યા કરવામાં અતુલ આનંદ છે તેની મને ખાતરી થઈ. કોઈ વાર મને એમ લાગતું કે શાંત રાત્રિમાં મારો આત્મા તેના આત્માને આમંત્રણ કરતો હતો, અને એના આત્મા પૂર્ણ માધુર્યથી આ આમંત્રણ સ્વીકારતો.

“એકવાર મહેં કેટલાંક અઠવાડીયાં સુધી એના દર્શન કર્યો નહોતો. તેવામાં એક દિવસે હું ગાડી હાંકતો પાસેના ગામડામાં જતો હતો. દિવસ પ્રથમમાં હતો. મારું મન આનંદપૂર્ણ હતું. શ્રીમ્મ જીતુની શાંત સાંઝ મારા વિચારોને અનુકૂળ હતી. આસપાસનાં ખેતરોમાંથી પુષ્પો મધુરો સુવાસ રેલતા હતા. મારા પ્રેમને મારા હૃદયમાં જ રાખી મૂકવામાં જ મને ઘણું આનંદ થતો હતો. મારા પ્રેમપાત્રની પાસે તેથી વિશેષ હું કંઈ જ માગતો નહોતો. આમને આમ મારી ગાડી આગળ ચાલી જતી હતી. તેવામાં થોડે દૂર, આગળ ચાલતી, કોઈ સ્ત્રીને મહેં જોઈ. —આ સ્ત્રીને મહેં જોઈ. આ સ્ત્રી કોણ હશે તેના કંઈ મને ખ્યાલ નહોતો. પરંતુ મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે તે ગિચારીને ગાડીમાં બેસવાની વિનંતિ કરવી, અને એને કામે પહોંચાડવી.

“પણ તેવામાંજ તેણે પાછું જોયું, અને મહેં તેને જોળખી. તે એલેક્ષા એલીસ્ટન હતી. તેને જોઈને મને કેટલો આનંદ થયો હશે? મને જોઈને તેને પણ સ્પર્શ આનંદ થયો. હાથ એમ તેના દેખાવ ઉપરથી લાગ્યું. પાંચ માઈલ દૂર એક ગામમાં શિક્ષણ આપવા તે પગે ચાલીને જતી હતી! અલગત, તે ગાડીમાં, મારી જાબુએ ઊઠી મારા આનંદનો પાર નહોતો. તે આનંદ છુપાવવા હું પ્રયત્ન તો ઘણો કરતો હતો. પણ પ્રયત્ન સફળ હતો કે નહિ, તે તો કોણ જાણે?

“વાતમાં ને વાતમાં અમે ધારેલા ગામમાં આવી પહોંચ્યા. ગામ જોઈને એ ગોલી ‘આ ગામ કેવું ઉજડ લાગે છે?’ મહેં ઉત્તર આપ્યો ‘કોઈ કાળે વસિતવાળું થશે.’ તેણે ઉત્તર આપ્યો ‘કોણ જાણે ક્યારે તેમ થશે? આપણે તો કંઈયે દુનિયામાં તે વખતે વસતા હોઈશું.’ આ સાંભળી હું વગર વિચારેજ કાઢક ગોલી ગયો. મેં જાણ્યું ‘જે દુનિયામાં આપણે જો જઈશું’ તે દુનિયામાં આ પૃથ્વી ઉપરના આપણા જીવન સળાઈ એક મારી છુપી વાત હું તમને કહીશ. હું આશા રાખું છું કે તે દુનિયામાં તો, અહિં જેવા દૃષ્ટિમ ગંધનો નહિ હોય.

“આ સાંભળીને તો તે તરતજ પોતાની મધુરી ઢપથી ગોલી ઊઠી ‘ઓહો, કંઈ કહેવાનું હોય તો અહિં જ કહી દો. આજે સાંભળ્યા પછી મારી કુલુલતા હું દબાવી શકતી નથી. તમે જાણતા નથી. કે સ્ત્રી પોતાની વાત છોપી રાખતી નથી, અને કોઈની છુપી વાત જાણ્યા વિના તેને અંધ વળતો નથી.’ આ સાંભળી હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને વેગબાંધે વચનોથી મારાથી બોલાઈ ગયું, ‘તમને કંઈ? શું કંઈ?’

છુપાવવાનો ઘણોયે પ્રયત્ન કર્યો છતાં સેંકડો વખતે તમને, વચનથી નહિ પણ વર્તનથી મહેં કહ્યું હશે કે, હું તમને આહું છું, અસીમ પ્રેમથી આહું છું, તમને પ્રથમજ જ્ઞેયા ત્યારથી આહું છું.

“મારા હાથમાથી ઘોડાની લગામ ઢીલી પડી ગઇ હતી ઘોડો ઉલો રહી ગયો હતો. મારા લાગણીના વેગભર્યા વચનોથી તેનામાં પણ કંઈ તેવો જ પ્રકાર થયો હોય તેમ દેખાયું તેની આજો અવનવા પ્રકાશથી તેજવતી બની. તેના સુખ ઉપર મોહક તેજ છવાયું અને તે બોલી ‘પુરૂષને પોતાના પ્રેમ પ્રકટ કરવાનો અધિકાર છે સ્ત્રીએને આ અધિકાર નથી. ક્રીલસ્ટુફની માફક શાત રહેરે જ રહેને આ હૃદયવ્યથા ખમવાની છે પરંતુ હું તમને જણાવું છું કે મહેં પણ આપને પ્રથમ નિરજ્યા તે સમયથી જ અંતઃકરણપૂર્વક હું તમને આહું છું મારું હૃદય હું તમને આપી જ ચુકી છું. આજે તે શુભ દિવસને આઠ વર્ષ થઇ ગયાં છે.”

“આઠ વર્ષ!” હું આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યો. ‘આટલા બધા વર્ષ સુધી તમે પ્રણયીનો જ સંબંધ રાખ્યો છે? લગ્ન કેમ નથી કર્યા?’

“કારણ કે આ પ્રણયી સ્થિતિ જ સર્વ રીતે સુખમય છે નરનારીયો આ સિદ્ધિ-વિમાં હોય છે ત્યારે જ એક બીજા પ્રત્યે અતિ આદર રાખે છે એવો આદર, એવો ભાવ, પરણેલા સુગતોમા પણ ઘણીવાર જોવામાં આવતો નથી. વળી લગ્નજીવનમાં અમે એક ભય જોયો. આ ભયથી અમે બન્ને ધરધરી ગયા એલેશાને એક બહેનપણી હતી ઘણી જ રૂપવતી અને બુદ્ધિશાળી તે હતી ચોક્કસ જ વર્ષ દેખર તે પરણી હતી. પરંતુ ફરજિયાત માતૃત્વ-સુવાવડ-બમી શકે તેવું તેનું કાફું જ નહોતું. હુંક એર-સામાં તો તેને બે સુવાવડો આવી. તે તફ્ફ ન બાંધી ગઇ. અને દાકતરે કહ્યું કે હવે રહેજ પણ મંદવાડ તેનાથી બમી શકશે નહિ અફસોસ! વરસ દિવસમાં તો તે દુઃખથી રીખીરીખીને મરી પરવારી. આ જોઈ અમે ધરધરી ગયા હતા. અમારા પ્રણય સમયના, અત્યંત આનંદમાં, અમે નિશ્ચય કર્યો હતો કે આવું જોખમ આપણે હમણા ખેડવું નથી. અને તેથી અમારો લગ્ન પહેલાનો પ્રણય સમય બને તેટલો લંબાવવાનું અમે નક્કી કર્યું હતું.”

મહે પૂછ્યું “આમ હતું તો પણ છેવટે તમે લગ્નનો વિચાર કેમ કર્યો? તમે જ મને કહ્યું કે અબળાઓએ હડતાળ પાડી તે વખતે નમારી પ્રિયા લગ્નનાં લગ્ન-શીવતી હતી.”

“બરી વાત. પણ ત્યાર પછી અમે એક મહાપુરૂષની સુદર શોધ વિશે સાંભળ્યું. તેણે શોધ કરી હતી કે લગ્ન થયા પછી પણ પતિપત્નિ, પ્રણયી જ રહી શકે તેમ છે. તેણે કહ્યું કે લગ્ન એ ફક્ત શરીરનો વિષય નથી પણ આત્મા, બુદ્ધિ, અને મનનો પણ વિષય છે. માટે આત્મિક અને માનસિક સંબંધ રહે, તો શરીર સંબંધ વિના પણ લગ્ન પ્રેમમય નિવડે. આ શોધથી જ સ્ત્રીએને હિંમત આવી. લગ્ન એટલે શરીર સંબંધ લગ્ન એટલે ફરજિયાત માતૃત્વ. લગ્ન એટલે સુવાવડ એવા મનમા રૂઢ થઇ

ગએલા વિચારોને લીધે, સ્ત્રીઓ ચાલુ લગ્ન સંબંધમાં કાંઈ બોલતી નહોતી. પણ આ નવું દૃષ્ટિબિંદુ મળ્યું, એટલે તેમને નવો ઉત્સાહ આવ્યો. અને તેથી જ તેમણે સંતાન સંખ્યાનો નિર્ણય કરવાનું પોતાને હાથ રાખવાની માંગણી પુરૂષો પાસે કરી.”

મેં કાંઈક આતુરતાથી, કાંઈક ગુસ્સાથી, કહ્યું ‘ પણ આ મહાપુરૂષ સંબંધી કાંઈ વિશેષ તો કહે.’

“તેઓ એક ઉદારચરિત પુરૂષ હતા. તેમનું માનવું એમ હતું કે મનુષ્ય જાતિને જેથી પણ દુઃખ થતું હોય, તે સઘળી જાણતોનો, શાસ્ત્રીય અને પદ્ધતિમર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. હાલની સ્થિતિથી સ્ત્રીઓને જે અસહ્ય દુઃખ પડે છે તે તરફ તેમનું ધ્યાન દોરાર્થે. પોતાની જ પતિને પ્રથમ આ દુઃખ પડ્યું, ત્યારથી તેમના દયાળુ હૃદયે નિશ્ચય કર્યો કે તેઓ હવે ફક્ત આત્મિક પ્રેમથી જ તેની તરફ વર્તશે. શરીર સંબંધ અને વિષ-અવાસનાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. અને પ્રણયીજીવન ગાળવા માંડ્યું. આથી તો ઉલટો તેમનો પ્રેમ વધવા લાગ્યો. અને તેમને કેમ પણ પ્રકારનું નુકશાન થયું નહિ: વળી પોતે અભ્યાસી વૃત્તિવાળા હોવાથી આ જાણતોનો તેમણે પદ્ધતિસર અભ્યાસ કર્યો અને સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો કે, ફક્ત આત્મિક લગ્ન કરવાથી પ્રેમનો લોપ થતો નથી, તેમજ કોઈના પણ શરીરને કે તંદુરસ્તીને કાંઈ પણ નુકશાન થતું નથી.

“જે યુગમાં હવા વરસાદના વર્તારો થઈ શકે છે, જે યુગમાં આકાશના ગ્રહ ગણાય છે, તારાઓ વચ્ચેનું અંતર મપાય છે, અને ગૃહજી સંબંધી ગણતરીઓ કરી શકાય છે, જે યુગમાં આખી પૃથ્વીને, વિજળીથી—વિજળીની સત્તાથી—વાંર મચ કરી દીધી છે, તે જ યુગમાં સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધમાં—લગ્નના સંબંધમાં—રૂઢીબદ્ધ, ચાલ્યા જ આવેલા, જોડેમમય વિચારો રહેવા દેવામાં આવ્યા છે. પુરૂષ અને સ્ત્રીનો સંબંધ તે પુરૂષ અને પરમાત્માના સંબંધથી બીજો જ દરજ્જો આવે છે. બાકીના સઘળા વિષયો કરતાં તે વધારે ઉપયોગી છે, તે માટે આ સંબંધી શાસ્ત્રીય, પદ્ધતિસર, અને યોગ્ય શોધ બોળો થવી જોઈએ છીએ, અને તે માટે જેટલી મહેનત થાય તેટલી ચોક્કસ છે. આમ છતાંયે તે મહા પુરૂષને એમ જ લાગ્યું કે આ વિષયમાં વિચાર સરળો કરવાની કોઈએ દરકાર સુધ્ધાત કરી નથી. તેથી જ તે મહા પુરૂષે ઘણા ઘણા વિચાર કર્યા, ઘણો અભ્યાસ કર્યો, અને પરિણામે પોતાનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો.”

આટલું સાંભળી હું કાંઈ બોલવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં મી લીસ્ટરે કહ્યું “આજે તો હવે આપણે સ્ત્રીઓની પરેડ જોવાની છે તે વાત વિસરી ગયા કે શું? અત્યારે આપણે અવશ્ય થોડો ઘણો આરામ લઇ લેવો જોઈએ.”

ત્યાર પછી અમે હાજી ગયા.

હું જાણી છક્યો ત્યારે જાણેરનો પહોર થઈ ગયો હતો. ચાકને લીધે, તથા વિચિત્ર વિચારો સાંભળવાને લીધે, તેમજ અવનવી લાગણીઓ અનુભવવાથી, મારૂ શરીર જકડાઈ ગયું હતું; તથા મારૂ મગજ કામ કરતું નહોતું. છેલ્લા થોડા દિવસમાં

શા શા બનાવ બન્યા હતા તે પણ સ્પષ્ટ રીતે હું યાદ કરી શકતો નહોતો. અને પચારીમાંથી ઉઠવાનો તો પ્રયત્ન જ કરતાં વાર માફ એક એક હાકકું હ.ખતું હોય તેમ મને લાગ્યું.

એટલામાં ત્યા આગળ 'રમણીયોતું રૂદન' પત્ર પડેલું મારા બેવામાં આવ્યું એટલે બધી વાતો પાછી મારા મનમાં જાગૃત થઈ. હું ઉઠ્યો અને કપડાં પહેરીને તે પત્રમાંનો એક લેખ વાચવા બેઠો. તે લેખ નીચે પ્રમાણે હતો:—

“પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકે નહિ.”

“એક નાના ગામના પાદરી સાહેબે, એક ગ્વીવારે, પોતાના દેવળમાં ઉપરના વિષય ઉપર બોધ આપતો શરૂ કર્યો. પ્રથમ તો તેમણે ‘પ્રેમ’ શબ્દ ઉપર વિવેચન ચલાવ્યું; પરંતુ ત્યારબાદ ‘પાડોશી’ શબ્દ ઉપર તેમણે વિવરણ કર્યું. તે તો ઘણું જ વિદ્વત્તાપૂર્ણ લાગણીભર્યું અને ઉદાત્ત હતું. ‘પાડોશી’ એટલે કોણ? આ સમજાવતાં સમજાવતાં તેઓએ હિંદુસ્થાનના જંગલો અને આક્રીકાનાં રણ, તાર્તરીના લોકો, અને સૈનિરીયાના પ્રદેશો, સળધી વિવેચન કર્યું, ત્યાના પશુ પક્ષી અને પ્રાણીઓને પણ સંભાર્યા અને સાંખિત કર્યું કે તે સઘળા આપણા પાડોશી છે ત્યાર પછી શ્રેતજનોને જણાવ્યું કે પાદરીની સંસ્થાઓ પ્રેમને લીધે જ આ બધા પાડોશીને માટે ઘણા પ્રયત્નો કરે છે અને આ પ્રયત્નો કરવા તે દરેક ખ્રિસ્તિનો ધર્મ છે. આમ કરીને તેમણે પોતાની સોસાઈટીની જાહેરખબર કરી અને જણાવ્યું કે પૂર્વ ગોળાર્ધમાં રહેતા સઘળા પાડોશીના પ્રેમથી ઉદ્ધાર કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. અને એમ કરીને ‘પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકે નહિ’ તે મહાવાક્યને તેઓ સર્વથા સિદ્ધ કરી શક્યા છે.

પાદરી સાહેબની બાબુમા નેમના કુટુંબીઓને બેસવા માટેનો વિભાગ હતો, તેમાં તેમનાં પત્નિ, પ્રીક્કા, કરમાઈ ગયલાં ચંદ્રરાવાળાં પત્નિ, બેઠાં હતાં તેમની જમણી તરફ પાંચ પુત્રો, અને ડાબી તરફ ચાર પુત્રીઓ બેઠેલી હતી. તે રવિવારે આ બાઈ ઘણું જ કુશ અને માદાં દેખાતાં હતા તેમનાં સફેદ ગળાંની, તથા નાજુક હાથની ભૂરી નસો તરવરતી દેખાતી હતી. લાખણ શરૂ થતાં પહેલાં પાદરી સાહેબે જે ત્રણ વાર છોકરાની ગડગડ બધ કરવા માટેનો હુકમ તેનાઉપર મોકલ્યો હતો. પણ ધરમાં લાખણ તૈયાર કરતી વખતે છોકરાંની કચકચાટ બાંધ રાખવા હુકમ કર્યો હતો. છોકરાને લુગડા લત્તાં પહેરાવતાં તથા તેમની બેઠે લમણાઝીક કરવા કરતાં જે ત્રણ વાર તો તે બાઈને ફેર આવીને, આખે અંધારા આવી ગયા હતા.

“આ બધા કારણોથી અત્યારે તે બાઈના મનમાં વિચિત્ર વિચારો આવતા હતા. ‘પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકે નહિ’ તે વાક્ય તેનાં મનમાં રમી રહ્યું હતું. તેના મનમાં વિચાર પ્રવાહ ચાલુ થયો. પોતાની અઢાર વર્ષની ઉંમર યાદ આવી. અહા! તે સમયે તે કેવી આનંદી, નિશ્ચિત, રમીક, સાહિત્યપ્રેમી, અને મહરવાકાંક્ષાવાળી હતી! જીવનપથ તેને તે વખતે કેવો સરળ અને મધુરો દેખાતો હતો! ત્યાર પછી

પોતાનો પાદરી સાહેબ સાથેનો પ્રથમ મેળાપ તેને યાદ આપ્યો. તેને એક ઠંપારી આવી. શું આ મેળાપમાં પ્રેમ હતો? ના. નહિ જ. તે સમયે પૂરે પ્રેમનો અર્થ પણ તે સમજતી નહોતી. ફક્ત તે તંદુરસ્ત, દેખાવડા યુવકના મીઠા શબ્દો, અને વાચાળતાથી તે તેની તરફ દોરાઈ હતી. તે જુવાન પાદરીયે તેના ઉપર ઠસાવી દીધું હતું કે લગ્ન જ સ્ત્રી માત્રનું ફક્ત જીવન કર્તવ્ય હતું. અને ધર્મિષ્ઠ પુરુષ સાથેનું લગ્ન શુદ્ધ અને ગૌરવ-પૂર્ણ કહેવાશે.

“લગ્ન થતાંને વાર જ પોતાની અભિલાષાઓ, પોતાનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ, તથા લલિત કલાઓનો શોખ તેને તજી દેવો પડ્યો હતો. અભ્યાસ અને આત્મ સુધારણા અખળા કરવાં પડ્યાં હતાં અને પ્રથમ બાળકના આવાગમન પછી તો ચિંતા વિનાની એક સત તેણે ગાળી નહોતી. એક પણ પુસ્તક તે પૂરું વાંચી શકી નહોતી. ગર્ભાવસ્થાનો સમય. ત્યાર પછી બાળકના ઉછેરનો સમય. તેની શુદ્ધ કેળવણીનો સમય વળી પાછી ફરીથી ગર્ભાવસ્થા. વળી બાળકોની માહગી. તેમને ફાંત આવવાનું પ્રકરણ. ત્યાર પછી વળી પાછી ઉપરા ઉપરી સુવાવડો. પોતાના શરીરનું નખણું થવું. વળી પાછી શુદ્ધવસ્થા તો ચાલુ જ. આ બધામાં તેની સાહિત્યપ્રિયતા-કલાપ્રિયતા, તેની મહત્વાકાંક્ષા, તેની મોજો, એ બધાં તો ક્યાંએ વિસરાઈ ગયાં હતાં. દુઃખ, ચિંતા અને ભાગેલા અભિલાષનું જ ફક્ત સ્મરણ રહ્યું હતું. અત્યારે આ બધું તે ખિચારીનાં મનમાં એક પછી એક આવવા માંડ્યું. તે સાથે પાદરી સાહેબના બોધના શબ્દો ઠાનને-મગજને-અથડાતા હતા. ‘પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકેજ નહિ.’ આ શબ્દો તે પણ બોલી. અને વળી પાછો વિચાર આવ્યો કે ‘મને તો પીડા થઈ છે’ કોણે કરી? પાડોશીયે? પાડોશી કોણ? હિંદુસ્થાનનો એકલું! આફ્રિકાનો જંગલી! વનના પશુ! એ બધાંની પીડા દૂર કરવા પ્રેમ પ્રયત્નો કરે છે એ બધા પાડોશી, પણ પોતાની પ્રિય-તમા પત્નિ પાડોશી નહિ! આ વિચારમાં જ મગજ ભ્રમિત થઈ ગયું અને પાદરી સાહેબ ધણી જ ઉત્સાહથી અને વિનયભર્યા વેગથી પોતાનો સિદ્ધાંત શ્રોતાઓના મન ઉપર ઠસાવી રહ્યા હતા, તેજ વખતે તેમના પત્નિ બેભાન થઈ નીચે મળડી પડ્યાં લોકો વિખરાઈ ગયાં. દાકતર આવી પહોંચ્યા. પરંતુ થોડા જ સમયમાં તેણે પ્રાણ છોડ્યા. પાદરી સાહેબ બોલી ઊઠ્યા “ધર્મરક્ષિતિ.” પરંતુ દાકતરે ઘેર જઈ પોતાની પત્નિને કહ્યું કે, ધર્મરક્ષિતિ નહિ પણ અતિશય સુવાવડોની એ કૃતિ હતી.”

હું “રમણીયોનાં રૂદન” નો આ વાગ વાંચી રહ્યા, એવામાં મીઠી દીરદર એકદમ આવી પહોંચ્યા, અને મને કહ્યું કે બીઓની પરેડ નિકળી ચુકી છે અને તે જોવી હોય તો સત્વર બનારમાં જવું જોઈએ. હું એકદમ ઊઠ્યો અને કહ્યું કે એ દેવને પણ હુંસ ને ખાવ મારે જોવો જ છે.

બીઓનું સરઘસ જોવા અમે આતુર હૃદયે દોડ્યા ત્યાં પહોંચ્યા પછી અમારે ખુબ જોડી થવું પડ્યું નહિ તરત જ તે મનેવમ દરમ અમારી નજરે પડ્યું. લોકોની

મોટી મેદની મળી હતી. સરઘસ પ્રથમ નજરે પડ્યું તે વખતે લોકોનાં મન ઘણું ઉરકેરાયલાં હતાં. સરઘસમાં સૌથી પ્રથમ કુંવારી કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ આવી હતી. ઉમરે વધી ગયેલી કુમારિકાઓની સંખ્યા ઓછી નહોતી. “સમાજે તેમને ઘણું અન્યાય કર્યો છે સ્ત્રીઓને ફરજિયાત કૌભાર અવસ્થા લોગવની પડે તેમ હોય તો તે સમાજનું બંધારણ અઘટિત ગણવું જોઈએ વળી અસખ્ય સુવાવડો જેવા કોઈ પણ ભય સ્ત્રીઓને લગ્નથી વિમુખ રાખતા હોય તો તે પણ દૂર થઈ વિશુદ્ધ પ્રેમની શાવના પ્રસારની જોઈએ.” આ પ્રમાણે મી. લીસ્ટર બોલી ઉઠ્યા.

ત્યાર પછી વારાગના અથવા રામજીવી તરિકે, એક વખત જેઓ બહિષ્કૃત કરાયેલી હતી, પણ જેમને જાગિનીભાવથી હડતાળ પછી સ્ત્રીઓએ પોતાના ભેગી લઇને જેમને ઉદ્ધાર કર્યો હતો, જેમનું વધારે પતન થતું અટકાવ્યું હતું, તે સ્ત્રીઓ હતી. ઘણું ખરૂં તો કોઈ પુરૂષની દુષ્ટ કામવાસનાને લોગ થઈ પડેલી તે અળખાઓ હતી. એક વખત ફ્રાંસલાંચા પછી, પોતાના પાપી ઉપયોગ માટે, સદાયે જાણે કે રાખી જ મૂકવાને વિચાર હોય તેમ, જનસમાજે તેમને દૂરને દૂર રાખ્યાં હતાં. પતિતને પાવન કરવાને બદલે વધારે પતિત કરવાની યોજના કરી હતી.

ત્યાર પછી જે સ્ત્રીઓ આવી, તે શરીરે કૃશ, આંખે ઉંડા ખાડાવાળી, અને ઘસાઇ ગયેલા, લુંટાઇ ગયેલા રૂપવાળી દેખાતી હતી. થઈ ગયેલી ભૂલ બહાર ન પડી જાય, કરેલું પાપ ઉઘાડું ના થઈ જાય, તે માટે તેમની લાજ લુંટનાર જીવાનીયા સાથે લગ્ન કરેલી આ સ્ત્રીઓ હતી. ત્યાર પછી સ્ત્રીઓની જે નાની સંખ્યા આવી તેઓ સુખી વિવાહિત જીવન ગાળે છે એમ કહેવાતું હતું, પરંતુ એમના બંધનની શૃંખલાઓ જો કે વધારે ચક્રચક્રીત હતી, તો પણ તેમની આગળ ચાલતી સ્ત્રીઓ જેટલીજ ભારે હતી. મરણભય મિશ્રિત સ્વદેષ સુખ લોગવવા માટે તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું હતું તેમની પછી સ્ત્રીઓની એક મોટી સંખ્યા આવી. આ સ્ત્રીઓ કાં તો મનના કે તનના કન્નેડાના લગ્નવાળી હતી. અથવા તો પતિથી ત્યજાયેલી હતી, વળી તેમની સાથે વિધવાઓ પણ હતી.

આ સર્વને જોતાં જોતાં મારું મન જામવા લાગ્યું. અહો! આ કાંઈ જેવો તેવો દેખાવ નહોતો! મારી આગળ મેં મનુષ્ય જાતની માતાઓ જોઈ. મનુષ્ય જાત માટે તેમણે ખમેલાં દુષ્કર્મ અને મહેનત મારી નજર આગળ તરી આવ્યાં! પુરૂષ સ્ત્રીનો કેટલો બધો જીવો છે.

ત્યારપછી તરતની જે લગ્નવયમા આવેલી પુણ્ય બાળકીઓ આવી. હમણા તેમનાં સુખ આનંદમય હતાં. આખો આશાપૂર્ણ હતી. જીવન ઉત્સાહમય હતું. પરંતુ તે કેટલા કાળ ટકશે! યસને માટે શજીગારેલા હોમપશુ જેવો તેમનો મને તો દેખાવ લાગ્યો. થોડા વર્ષ જવા દો. અને આ આશાવતી યુવતીઓમાંથી કોઈક કંકળતી ગૃહિણી હશે, કોઈ સુવાવડગી થાકેલી, ઘસાયેલી, હંમેશની માદલી ખેરી હશે. કોઈ રહી ગયેલી, ઉમરે વધેલી, સમાજના બંધારણને ગાળ દેતી કુમારિકા હશે. કોઈ પુરૂષની વાસનાને લોગ થઈ પડેલી, અને તેથીજ વેશ્યાવૃત્તિમાં પડેલી વારાગના હશે. કોઈક સગવડનાં લગ્ન

કરી નાંખ્યાં હશે અરેરે ! આમાંથી કેટલીનાં સ્વપ્ન સાચાં પડશે ! કેટલી સુખી થશે ! આવા વિચારોથી માફ હૃદય ભરાઈ આવ્યું, ચિત્ત ચઢકે છે ચઢી ગયું, અને મેં ત્યાંની જતા રહેવાની ઇચ્છા કરી. પણ ત્યાંની પાછું ફરીને જોઉં છું તો એક પણ માણસ નહોતો. ખીચોખીચ ભરાયેલી તે જગામાંથી બધા જ માણસો, આ દૃશ્ય નહિં જોઈ શકાયાથી ચાલી ગયા હતા. આ જોઈ હું સ્તબ્ધ બની ગયો. એ બધાનાં ઠરતાં માફ હૃદય કેટલું કઠણ છે, તેવો મને વિચાર આવ્યો, અને હું ખેંચાત થઈ ગયો.

કેટલાંએક કાળ પછી હું જાગૃત થયો ત્યારે મારી આસપાસ કપડું વિંટાળેલું હતું. અને કોમળ હસ્ત કપાળે પોતું મુકતા હતા. એ સ્ત્રીઓ ચિંતાતુર જોઈને મારી તરફ જોઈ રહેલી હતી, અને સરખમ પાછું વળી ગયું હતું. એક ત્રીજી બાઈ, કાંઈક રૂવાળથી થોડે દૂર ઉભી હતી. મહે લાગ્યા તુટ્યા શબ્દોથી તે સર્વનો ઉત્કાર માન્યો. તે વખતે મારા મનમાં સમસ્ત સ્ત્રી જાતિને માટે અદ્ભુત પ્રેમ ઉદ્ભવ થયો હતો. મને લાગ્યું હતું કે સ્ત્રીઓ અર્વા રીને પુરૂષોના માન, પ્રેમ અને વખાણને પાત્ર છે.

“તમે તમારે ઘેર જવા જેટલા સાવધ થયા છે ?” એક સ્ત્રીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના ઉત્તરમાં મહે હા કહી, અને હું ઉઠીને જવા મડ્યો. પણ તરત જ મારા પગ લથડ્યા. આ ઉપરથી પેલી રૂવાળદાર બાઈએ બીજી બે બાઈઓને મારી સાથે જવા હુકમ કર્યો. તે દરેકે મારો એકેક હાથ ઝાલ્યો અને તેમની મદદથી હું ચાલી નિકળ્યો. મારી દશા કેવી થઈ ગઈ ! ક્યાં હું ! ક્યાં આ સ્ત્રીઓ ! અને ક્યાં સ્ત્રીઓથી તબાયલુ મી. લીસ્ટરનું ઘર. વળી વધુ અભયજાળેલું તો એ હતું કે તે બે સ્ત્રીઓમાંથી એક વારાગતા હતી અને બીજી પ્રેમ કુમારિકા હતી. બેમાંથી કોને સમાજે વધારે અન્યાય કર્યો હતો તેનો હું નિર્ણય કરી શક્યો નહિ, એટલામાં મી. લીસ્ટરનું ઘર આવ્યું અને મહે તે બાઈઓની રક્ત લીધી તથા તસ્દિ આપવા માટે તેમની માફી માગી. તેઓએ કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ તેમની આંખના શુદ્ધ અને કોમળ પ્રકાશથી મને સંત્વન મળ્યું. બે બેનોની માફક એક બીજા ઉપર હાથ નાંખીને, એક વાર પણ પાછું જોયા વિના તેઓ જતી રહી.

૧૨

અંતે તે યાદગાર દિવસનું બહાણું વાચું. આજે સ્ત્રીઓને તેમનો માગેલો હક આપ્યો કે નહિ, તે સંબંધી મત લેવાના હતા. પરંતુ બીજા ઇલેક્શનની માફક ત્યાં ધાંધલ કે ધમાધમ નહોતાં. મૌ પોત પોતાના વિચારોમાજ હતા. વગર જોલે આવતા હતા, અને પોતાનો મત નોંધાવી ચાલ્યા જતા હતા. મત લેવાની રીત એવી હતી કે મત આપનાર સીવાય બીજા કોઈને કંઈ બાબતોએ મત આપ્યો, તેની ખબરજ ના પડે. સાચના ચાર વાગ્યા સુધી મત લેવાના હતા અને ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ તેમના પરામાં આવેલા એક મોટાં હોલમાં એકઠી મળવાની હતી. ત્યાં આગળ આ મતનું પરિણામ જાહેર થવાનું હતું. પુરૂષોને તે જોઈને જવું હોય તો જવાની છુટ હતી.

પરિણામ બહુર થવાની વખતે હું પણ નિમેષે દેકાણે ગયો. પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ. એક જ ખંડમાં એકઠાં મળેલાં હતાં તે દેખાવ ઘણો જ લગ્ય લાગતો હતો. એક તરફ મધળી સ્ત્રીઓ બેઠેલી હતી. બીજી તરફ બધા પુરૂષો હતા વચ્ચે એક નાતું 'પ્લેટફોર્મ' ઉભું કરેલું હતું અને તેના ઉપરથી મીઝ ઍલેક્સા ઍલીસ્ટન કાંધક ભાષણ કરી રહી હતી. કેટલાએ વખતથી તે ભાષણ કરતી હશે. કારણ કે તેના ભાષણની અસરથી પુરૂષોની આંખમાં પાણી આવી ગયાં હતાં. અને ગુન્હેગારની માફક સઘળા નીચે મુખે બેસી રહેલા હતા ભાષણ ચાલતું હતું કે:

“તમે એક વાર સ્ત્રીના જીવન ઉપર ઝૂંમી રહેલી આ કાળી વાદળી દુર કરો, અને જુઓ કે તે મનુષ્યને કેવી કીર્તિદાયી થઈ પડે છે. તે ખરેખર મનુષ્યના સઘળા અસંભવિત સ્વપ્ન કરતાં પણ, તેના પથ વધારે પ્રકાશમાન અને આનંદમય કરશે. સ્ત્રીને તક આપો તેને દુઃખમાંથી મુક્ત કરો, અને તેનું સુંદર પરિણામ લોગવો.”

આ ભાષણ આમ ચાલતું હતું તે દરમિયાન બધાનાં ‘હું’ રહ્યાં થઈ ગયેલા ગૂંચળાઓ તપાસતા, તેમની મનોવૃત્તિઓ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી. સર્વના મનમાં ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે લગ્ન એ બધાનો વિચાર ન કરતા, બીજાં કોઈ પણ સગપણનો વિચાર નહિ કરતાં, છતાં એક વાત તો સ્વતઃસિધ્ધ થઈ હતી કે, પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ તે લાંબા બહેન હતા. એકજ મહાન પ્રભુના તેઓ સૌ સંતાન હતાં અને તે કારણથી તેઓ એક બીજા પ્રત્યે સ્નેહભાવ ધરાવી, એક બીજાનાં દુઃખ દુર કરવાને બંધાયેલા હતાં.

ભાષણ ચાલતું હતું કે:

“ભૂતકાળમાં સ્ત્રીને સ તાપ આપેલા છે તેનો પસ્તાવો કરી તમે અત્યારે રહો છો. પણ ભવિષ્યનો વિચાર કરો. ભવિષ્ય ઉજાવલ કરવાનો નિશ્ચય કરો. પ્રતિજ્ઞા કરો કે ભવિષ્યમાં પ્રેમનાં સતત વહેતાં સ્રોતમાંથી, પુરૂષ અને સ્ત્રી, એક બીજાને મધુરા ધુંટા પાશે. સૃષ્ટિમાં સ્નેહનું સામ્રાજ્ય સ્થાપશે. પ્રેમમય જીવન પ્રસરાવશે. જો આમ થશે તો તે સ્નેહમાંથી એવી શક્તિ ઉદ્ભવશે કે જેને જોઈને મોત પણ પાછું જશે.”

આમ ભાષણ ચાલતું હતું, તેમાં એક નાવ્યુક નાનકડી કન્યકા, એક હાથમાં સફેદ પુલવું ઝુમણું, અને બીજા હાથમાં એક કાગળ લઈને મીસ ઍલીસ્ટન પાસે ગઈ. મીસ ઍલીસ્ટને ધ્રુજતે હાથે તેના હાથમાંથી કાગળ હાંપી અને વાંચવા માટે તેના સળ ઉઠેલા. સલામોનાં દરેક પુરૂષ આતુરતાથી ઉભો થઈ ગયો.

અહો! તે સમયની શંકા! તે સમયની આતુરતા! હું તેનું વર્ણન શી રીતે કરી શકું? તે આખા ખંડનું વાતાવરણ બંધે હૃદયના વેગથી ધક્કતું હતું. સર્વત્ર મૃદુમય શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. સફેદ આરમપહાણ જેવે ગૂંદેરે, અને ધ્રુજતે હાથે મીસ ઍલીસ્ટને સળ ઉઠેલ્યા અને કાગળ વાંચ્યો. તરત જ તેના મુખ ઉપર દિવ્ય-હાસ્ય પથરાઈ રહ્યું અને મધુરા પણ આવેગવાન અવાજથી તે બોલી. “કાળી વાદળી દુર થઈ ગઈ છે. સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવી છે. અને...”

"પરંતુ આગળ સાંભળવાની ધીરજ ઠોઠનામા રહી નહોતી. વિષુદ્ધ પટેલા પ્રેમીઓ અને સળંધીઓ એકદમ દોડી એક ધીળના હાથમાં પડ્યા. ત્યાં આનંદમય કોલાહલ વ્યાપી રહ્યો. પ્રેમનો પ્રવાહ ત્યાં રેલાઈ રહ્યો, અને સ્વર્ગભૂમિ નિચે ઉતરી આવી હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો. આ પ્રમાણે પુરુષ અને સ્ત્રીની તકરારનો નિવેડો આવ્યો અને 'હવે સામ્રાજ્ય રથપાયું'.

ખીન્ને જ દિવસે કાંઈ પણ ધામધુમ વિના એક શાંત દેવળમાં, ફક્ત થોડાક જ મિત્રોની હાજરી વચ્ચે મી. લીસ્ટર અને મીમ ઓલીસ્ટનનાં સગન થયાં તે વખતે હાજર રહેવાનો ખાસ આશંક મી. લીસ્ટરે મને કર્યો હતો. તે રાત્રે મી. અને મીસીસ લીસ્ટર તેમના ખંડમાં બેઠા હતાં. હું તેમને મુળારક્ષણાદી આપી રહ્યો હતો. આ તેજ ખંડમાં હતો કે જેમાં મેં મીસીસ લીસ્ટરની છળી પ્રથમ જોઈ હતી મીસીસ લીસ્ટર ગારી હકીકત સાલણી લઈ ગને પૂછ્યું:

"તમારા હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી છે?"

"અમારા દેશની વાત જ તમે પૂછશો નહિ. ભૂતકાળમાં જયે તે હશે પણ અત્યારે તો તેમના હુજળી સીમા જ નથી" એ જવાબ આપ્યો.

તેણે કહ્યું "એમ કેમ? જરા વિસ્તારથી કહો. સ્ત્રી માત્ર મારી ખેડે છે અને હુનિયાના કેઈ પણ ભાગમાં સ્ત્રીને હુજળ હોય, સ્ત્રીની અવગણના થતી હોય, તો તેથી સ્ત્રી માત્રને સંતાપ થવો જોઈએ પૃથ્વીની સ્ત્રીઓ વચ્ચે તે વિના લાગિનીભાવ શક્ય નથી" આ સાંભળી મેં કહ્યું "પ્રથમ તો અમારો આખો દેશ જ અજ્ઞાન છે. વિદ્વાને પ્રસાર ત્યાં ધણો યોછો થયેલો છે અને સ્ત્રીઓ તો ઘણી જ અભણ છે. લખી વાંચી શકે તેવી જ સ્ત્રીઓ ફક્ત દર સેંકડે એક જ છે પરંતુ શહેરોમાં સ્થિતિ કાંઈક સારી છે તેને બદલે ગામડામાં ઘણી જ ખરાબ છે.

"વળી અમારામાં જાળ સગનનો પ્રચાર ખડખડ છે. ઠંઠાઓને ઘણીજ નાની ઉંમરમાં પરણાવી દેવામાં આવે છે. પ્રેમ સગનની તો અમે વાત જ સમજતા નથી. પાંચ પાંચ, અને છ છ વર્ષની અસંખ્ય ઠંઠાઓના સગન થાય છે અને વળી દસ વર્ષની ઉંમરની અસંખ્ય વિધવાઓ પણ અમારા દેશમાં છે અને છતાંયે હિંદુઓએ વિધવા સગનનો નિષેધ કર્યો છે એટલે આ જાણક વિધવાઓનું આખું જીવન ઘણું દુઃખી નિવડે છે. તમારે ત્યાં મોટી ઉંમરની કુમારિકાઓને દુઃખ છે તેથી તો અત્યંત વધારે દુઃખ અમારા દેશમાં વિધવાઓને છે. અને આ ગિચાસે અસહાય અગળાઓને આટો માર્ગે ચલાવનારાઓની પણ જોડ નથી.

"અમારા કાયદામાં પણ સ્ત્રીઓને માટે ઘણું બધું મૂકેલું છે. મત આપવાનો અધિકાર કે નોકરીઓ મેળવવાનો અધિકાર તો જાણુ ઉપર રહેલો. પણ વારસાના અને પૈસા ભોગવવાના અધિકાર પણ તેમને જૂજ છે. તેઓ દરેક રીતે પુરુષોના કળામાં છે. સ્વતંત્રતાનાં તો તેમને સ્વપ્નાં નથી ત્યાં આ તમારા દેશ જેવા હકની વાત તો કરવી જ શી?"

“હજી અમારો વિદ્વાન વર્ગ પણ માલ્યુસના મતની દરકાર કરતો નથી. પુરૂષો મોટે ભાગે, સ્ત્રીઓને સહચરિણી નહિ, પણ સંલોગનું સાધન, મોજશોખનું રમકડું, અથવા તો ઘરની વૈતરણ ગણે છે અને તમે સુવાવડની સંખ્યા, પ્રસૂતિની પીડાનો જે પોકાર કરો છો, તેના કરતા તો અમારી સ્ત્રીઓની આ સંગંધીની પીડાઓ હજાર ગણી વધારે છે. ગાર તેર વર્ષની ઉંમરમાં માતા થવાની નવાઈ નથી. અમારે ત્યાં કેળવણ્યથી દાઈયો નથી, સુવાવડ માટે સુધરેલાં સાધન નથી, અસંખ્ય અગળાઓ સુવાવડમાં મરણ પામે છે. હજારો ગાળકો જન્મતા જ મરી જાય છે, અને તેમની માતાની પ્રસૂતિની પીડા છુટી પડે છે આ સ્થિતિમાં વળી સુવાવડોની સંખ્યાની શી વાત કરવી ? અમારા શહેરોમાં તાંદુરસ્ત સ્ત્રી જન્મકે જ નજરે પડે છે આથી તેમને અમલ દુખ છે અને દેશને અતિશય નુકશાન છે.”

આટલું સાબળતા તો મીસીસ લીસ્ટરની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને ગાળગળે સાહે તે બોલ્યા “હે દયાનિધિ પ્રભુ ! મારી હિંદની ખેંચેનો ઉપર દયા કર. તેમની સ્થિતિ સુધારવાની ખુદિ વિદ્વાન વર્ગને આપ અને ને સંગંધી યોગ્ય પગલા લેવાનું તેમના રજ્યકર્તાઓને સુઝાડ”

કેશવપ્રસાદ છાટાલાલ ફસાઈ.

આઠમું વૈધક સંમેલન.

સમગ્ર ભારતવર્ષના વૈદ્યોનું આઠમું સંમેલન ગયા ફાગણ માસમાં પૂનામાં ભરાયું હતું. વૈધક સંમેલન ભરવાની શરૂઆત ઇ સ. ૧૯૦૭ માં કૈલાસવાસી વૈધ ચંકર દાહ્યા શાસ્ત્રીપદેએ નાશકમા કરી, અને ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં પનવેલમા બીભુ સંમેલન ભર્યું. સદ્રત ચંકર દાહ્યા શાસ્ત્રીપદેની હયાતીમાં ભરાયેલાં આ બે સંમેલનો ભેદએ તેવાં સફળ નીવડ્યાં નહોતા એઓ ભતે ઉલોગી અને ઉત્સાહી હોવા છતાં, ગંધું કામ એકલે હાથે કરવા માંગતા હતા. આ કારણથી ઘણા સારા વૈદ્યો સંમેલનથી ઉદાસ રહ્યા હતા. તે પછી પ્રયાગમાં શાસ્ત્રીપદેનો કૈલાસવાસ થયો. આથી સાધારણ રીતે વૈદ્યોને અને લોકોને એમ થયું કે શાસ્ત્રીપદે માથે સંમેલનનો પણ અસ્ત થઈ ગયો. પણ ત્રણ વર્ષ પછી ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં પ્રયાગના વૈદ્યોના ખાસ કરીને શાસ્ત્રીપદેના શિષ્ય પંડિત જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લના પ્રયાસથી નીમું વૈધક સંમેલન પ્રયાગમાં જ ભરાયું. એ વખતે સંમેલનના પ્રમુખ કલકત્તાના કવિરાજ (હાલમાં મહામહોપાધ્યાય) ગણનાથસેન એમ. એ. એલ. એમ. એસ હતા. આ પ્રાચ્યપ્રતીચ્છ ઉભય વૈધકવિદ્યામાં પારંગત નેતાની કુશળતાથી તથા તેના સૌજન્ય, સમભાવ બેવા શુભોના પ્રભાવથી તેમ જ સંમેલનના મંત્રી જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લના

ઉત્સાહ, ઉદ્યોગ અને બીજા સારા વૈદ્યો સાથે મળીને કામ કરવાના શુભથી સંમેલનમાં ઇ. સ. ૧૯૧૧ થી નવું જીવન આવ્યું. જુદા જુદા પ્રાન્તના સારા વૈદ્યો એ તરફ આકર્ષાયા. એ સંમેલનમાં જ સંમેલનની એક સ્થાયી સમિતિ (Standing Committee) નીમવામાં આવી તથા સંમેલનના અમુક નિયમો ઘડાયા. સંમેલનની આ સ્થાયી સમિતિમાં આખા દેશમાંથી પ્રતિષ્ઠિત અને ઉત્સાહી વૈદ્યોને ચુંટવામાં આવ્યા છે અને દર વર્ષે એ ચુંટણી સંમેલનની ખેડકમાં જ થાય છે. સંમેલનના મંત્રી તરીકે તો ફરી ફરી જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લને નીમવામાં આવે છે. સ્થાયી સમિતિનું મુખ્ય સ્થાન હજી સુધી પ્રયાગમાં જ છે. સંમેલનની નિયમાવલીમાં અનેક ફેરફારો સંમેલનની જુદી જુદી બેઠકોમાં થયા છે, અને દર વર્ષે એ વધારે ને વધારે કાર્યસાધક બનતી જાય છે. સંમેલન એક સંઘાપણ મંડળ બની ન જાય અને કંઈક ખરેખર લોકહિતસાધક કાર્ય કરે એવા ઉદ્દેશથી સંમેલને નિખિલ ભારત વર્ષાયા આયુર્વેદીય વિદ્યાપીઠ નામનું એક પેટા મંડળ ઉભું કર્યું છે. આ મંડળમાં આખા દેશમાંથી જુદા જુદા વિદ્વાનોને ચુંટ્યા છે. એ મંડળનો ઉપયોગ અમળવવા માટે વૈદ્ય લણવાની આપણી જુની શૈલી વિશે થોડું વિવેચન કરવું પડશે. જુના કાળથી આ દેશમાં વિદ્યાદાતાની રીત એવી હતી કે મહોટા મહોટા શહેરોના સારા વિદ્વાન વૈદ્યો વૈદ્ય લણવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર રાખી વૈદ્ય શીખવતા. જો શુરૂ શ્રીમંત હોય તો વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર જ જમાડે, જો અસમર્થ હોય તો વિદ્યાર્થીઓ મધુકરી કરી નિર્વાહ કરે. આવું ધોરણ ચાલતું. આ ધોરણમાં કંઈ નિર્શિત અભ્યાસ ક્રમવાર ન હતો. દરેક શુરૂ પોતે જે શીખ્યા હોય તે શીખવતા. હવે સંમેલને આખા ભારતવર્ષમાં વૈદ્ય અભ્યાસનું ધોરણ એક સરખું કરવાના ઉદ્દેશથી એક મહાવિદ્યાલય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. વૈદ્ય ધંધાને ઉત્કર્ષ વિદ્યાવગર થવાનો નથી એ તો સર્વામાન્ય સિદ્ધાંત છે. એટલે આવાં મહાવિદ્યાલયની આવશ્યકતા મર્વ સ્વીકારે છે. પણ એને માટે જે દ્રવ્ય જોઈએ તે આ વખતે તરત એકઠું થવું મુશ્કેલ છે. માટે જ્યાં સુધી જોઈતું દ્રવ્ય એકઠું થઈને મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના ન થાય ત્યાં સુધી શું કરવું? એ પ્રશ્નને ગંભીર વિચાર કરીને એક પરીક્ષક મંડળ ઉભું કર્યું. જેને જ ઉપર કહેલું નિખિલ ભારતવર્ષાયા આયુર્વેદીય વિદ્યાપીઠ નામ આપ્યું છે. આ પરીક્ષક મંડળ કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીમાં જુદે જુદે સ્થળે શુરૂને ઘેર મણેલા વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લઈને સર્ટીફિકેટ અથવા એવી યોજના કરી છે. પ્રયાગના ત્રીજા સંમેલને આ મહોટામાં મહોટું કાર્ય કર્યું. તે પછી જોશુ કાનપુરમાં, પ મું મથુરામાં, ૬ કુ કલકત્તામાં, ૭ મું મદ્રાસમાં અને આઠમું જ્યાં મહિનામાં પૂનામાં ભરાયું, હવે ત્રીજાથી આઠમાં સુધીમાં સંમેલને શી પ્રગતિ કરી એ દુકામાં જોઈ હવે પછી આઠમાં સંમેલનનું અવલોકન કરશું. ચોથા સંમેલનમાં જે મહોટાં કામો થયા. એક તો સંમેલન સાથે આયુર્વેદીય પ્રદર્શન ભરાવા માંડ્યું. આ પ્રદર્શનથી સંમેલન તરફ ઘણા વૈદ્યોનું આકર્ષણ થયું. સાધારણ રીતે પ્રદર્શનમાં, શારીરના નમૂનાઓ, શાસ્ત્રચિકિત્સામાં ઉપયોગી

શક્તિ, આ દેશની વૈદ્યામાં વપરાતી વનસ્પતિઓ લીલી અને સૂકી, તૈયાર દવાઓ, ખનિજ પદાર્થો, ભરમો, છપાયેલા અને ન છપાયેલા આયુર્વેદીય ગ્રંથો, વગેરે દેશી વૈદ્યને અતિ ઉપયોગી વસ્તુઓનો સારો સંગ્રહ થાય છે. મથુરાના સંમેલનમાં ખીન્તુ કામ એ થયું કે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં વૈદ્યોનો અભ્યાસક્રમ એકસરખો નિશ્ચિત કરવા માટે એક કમિટી નીમવામાં આવી. આ કમિટીમાં જુદે જુદે સ્થળે આયુર્વેદની પાઠશાળામાં શીખવવાનું ધોરણ નક્કી કર્યું. ખીન્તુ જે વિષયો આયુર્વેદના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અપૂર્ણ રૂપે છે, તેને પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોમાંથી પૂર્ણ કરી લેવા આ બે મુદ્દાઓને, ધ્યાનમાં રાખીને સંમેલનમાં નવો અભ્યાસક્રમ નિશ્ચિત કર્યો છે અને સંમેલન આ દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે ચાલતી આયુર્વેદીય પાઠશાળાઓને તથા ઘેર વિદ્યાર્થીઓને લખાવતા ગુરુઓને લાભમણુ કરે છે કે એમણે જાનતા સુધી ઉપલાં ધોરણુ વૈદુ શીખવવું જેથી આખા દેશમાં અભ્યાસની એકતા થશે, વૈદ્યોના અભ્યાસનું ધોરણુ ઉચ્ચતર થશે, અને એ બેયથી લોકમાં તથા સરકારમાં વૈદક ધધાની પ્રતિષ્ઠા વધશે. સંમેલનની આ ભક્ષામણુ હજી સર્વત્ર સ્વીકારાઈ નથી છતાં સંમેલને નીમેણુ આયુર્વેદ વિદ્યાર્થીએ ધોરણુને અનુસરી ચલાવતા વિદ્વાન વૈદ્યોને ખાસ પસંદ કરે છે. આ કમિટીએ એક અભ્યાસક્રમ ઘડ્યો. ૧૯૧૪ ના ઠલકત્તાના સંમેલને એ અભ્યાસક્રમ એક મને સ્વીકાર્યો. એ અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં એ મુદ્દાઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપાયું છે એક બે તો, જૂના કાળથી વૈદ્યોના અમુક અમુક ગ્રંથો શીખવવામાં આવે છે તેને બહલે વિષયો શીખવવાની રૂઢી ચાલુ કરવી, વિષયો શીખવવાની રૂઢી જ શાસ્ત્રીય છે એમ આ જગાનામાં સહુ સ્વીકારશે. ચરક, સુશ્રુત અને લાગઠ જેવા ગ્રંથોમાં, શારીર, શસ્ત્ર ચિકિત્સા, નિદાન, કાય ચિકિત્સા, વગેરે અનેક વિષયો છે, તે બધા એક સાથે ન શીખવતાં પ્રત્યેક વિષયમાં જેટલું આયુર્વેદમાં લખાયેલું છે તે બધું એકત્ર કરીને વિષયના અનુક્રમ પરીક્ષા લીએ છે અને કરવર્ષે સંમેલનની પરીક્ષામાં બેસનારા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા વધતી જાય છે. નવા ધોરણુ પ્રમાણે વૈદ્યોને * 'પ્રત્યક્ષ શારીર' જેવા ગ્રંથો શીખવા પડે છે. છતાં ઘણા પરીક્ષા આપવા બહાર આવે છે. વધારે ખુબી તો એ છે કે લાહોર, ઠલકત્તા, ત્રીચીનાપટ્ટવી, અને કચ્છ જેવા દૂર દૂરના ભાગોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. સંમેલનના અધિવેશનમાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રમુખને હાથે સર્ટીફિકેટ મળે છે ત્રણ અને પાંચ વર્ષનો અભ્યાસ ક્રમ છે પ્રશ્ન પડે તે તે વિષયમાં મળીલુ વૈદ્યો પાસે કઢાવી પરીક્ષા વખતે કેંદ્રસ્થાને મંત્રી તરફથી મોકલવામાં આવે છે આ મંત્રાધિ વ્યવસ્થા સાધારણ રીતે આપણાં શારદાખીઠાનાં ધોરણુને અનુસરીને બાધવામાં આવી છે.

પૂનાનું સંમેલન.

ગયે વર્ષે મદ્રાસના સંમેલનમાં આવેલા પૂનાના વૈદ્યોએ સંમેલનને પૂને બોલાવ્યું ત્યારે પૂનાના વૈદ્યો આણું સારું કામ કરી શકશે એમ ધાર્યું ન હતું. પણ પૂનાના વૈદ્યોની મહેમ્મદા બહુ દૂરગામી હતી. ખીલએ સંમેલનને ત્રણ મહિના બાકી હોય ત્યારે

* પ્રત્યક્ષ શારીર એ, કોનેટામીને, સરળ આ પ્રાંત સંસ્કૃત ભાષામાં મ વ છે

કામ કરવાની શરૂઆત કરતા, પણ પૂનાએ તો આઠ મહિના યાત્રી હતા ત્યારથી તૈયારી કરવા માટેલી. સ્વાગતકારિણી સભાના પ્રમુખની તથા મંત્રીઓની ચુંટણી પણ ઘણી બહેલી કરેલી, અને મંત્રીઓએ, ખાસ કરીને મંત્રી કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ઠવડેએ પૂનાના સંમેલનને સફળ કરવા માટે છ મહિનાથી અવિરત શ્રમ કર્યો છે. કૃષ્ણ શાસ્ત્રી કબરે જાતે, સંમેલનમાં વેદોને આમ તથા કરવા માટે શુભરતમાં તથા મહારાષ્ટ્રમાં ફર્યા હતા. મંત્રીના, આવી રીતે, ફરવાથી સંમેલન તરફ વૈદોનું ઘણું આકર્ષણ થયું. ગૂજરાતના કેટલાક ભાગના વૈદોને તો સંમેલન શું છે? અથવા એ શું કામ કરે છે એની ખીલ-કુલ ખબર નહોતી. હવેથી જ્યાં જ્યાં સંમેલન ભરાય ત્યાં ત્યાં જેમ્મહિના જેવા મુખ્ય મંત્રી પોતાના પ્રાન્તમાં ફરી આવે તો ઘણા કાયદો થાય.

પ્રદર્શનને સફળ કરવા માટે પણ પૂનાના મંત્રીઓએ મોટી તૈયારી કરેલી. એમનો વિચારતો એવો હતો કે સંમેલનને અગે પૂનામાં આયુર્વેદોપયોગી વનસ્પતિઓનો એક બગીચો તૈયાર કરી દેવો અને પછી એ કાયમ નભાવવો. પણ સંમેલનને જે કેટલાક વિદ્વાનો નડ્યાં તેથી એ ધારણા પાર ન પડી, 'જેહુ' અને સૌથી મોટું વિદ્વં મરકીએ નાખ્યું. ડીસેમ્બરમાં સંમેલન ભરવાનું હતું, પણ અકુટોચરથી પૂનામાં એવા જોરથી મરકી ચાલી કે સંમેલનને ડીસેમ્બરમાં ભરવાનો વિચાર તણ દેવો પડ્યો. અને ફેબ્રુઆરીમાં ભરવાનું નક્કી કર્યું. ફેબ્રુઆરીમાં પૂના લગભગ મરકીથી મુક્ત થઈ ગયું હતું પણ એ આખા ગાળામાં મરકીનો એટલો ત્રાસ રહ્યો હતો, કે મંત્રીઓની ઈચ્છા પ્રમાણે કામ ન થઈ શક્યું. ખીન્નું વિદ્વં પણ મરકીએ જ ઉત્પન્ન કર્યું. વૈદોને પૂને આવવા આમ તથા કરનાર, સ્વાગતકારિણી સભાના ઉપપ્રમુખ વૃદ્ધ વિદ્વાન અને અસાધારણ ઉત્સાહી પ્રાણાચાર્ય બાલશાસ્ત્રી મરકીનો લોગ થઈ ગયા. પૂનાના સંમેલનને એમનો ટેકો ઘણો હતો. એમના કેલાસવાસથી સ્વાગતકારિણી સભાને મોટી ખોટ ગઈ. સ્વાગતકારિણી સભાને છેલ્લો આઘાત એના પ્રમુખના કેલાસવાસથી લાગ્યો. પૂનાના અગ્રેમર શહેરી વિદ્વાન, વૃદ્ધ, વિરક્ત, મહોદાર, પૂજ્ય અન્નાસાહેબ પટવર્ધનનો સંમેલનની તારીખ જેવા લગભગ ૧૫ દિવસે કેલાસવાસ થયો. સ્વાગતકારિણી સભાએ આ ખોટ સહી લઈને અત્યંત ધૈર્ય દાખવ્યું છે.

ઉપર કહેલાં વિદ્વાનોની સામે થઈને પૂનાએ જે યશસ્વી સંમેલન ભર્યું એમાંથી ખીન્ન શહેરોએ ઘણું શીખવાનું છે. હવે સંમેલનમાં જે જે કામ થયું તેનું વિહંગાવલોકન કરીએ.

(અપૂર્ણ)

દુર્ગાશંકર દેવળરામ શાસ્ત્રી.

કોળી વિદ્યાર્થી આશ્રમ નવસારી.

કલકત્તાની પ્રેસીડન્સી કૉલેજના માણ પ્રીન્સીપાલ મિ. જેમ્સે પોતાના કેળવણી સંબંધના "....." પુસ્તકમાં લખેલું છે કે હિંદમાં કેળવણી સાર્વત્રિક કરવાનું કામ લોકો ધારે છે-તેટલું સેહેલું નથી. સરકાર તેને માટે ઘણું કરી શકે તે વાત સત્ય છે, પરંતુ જનસમુદાયને તે વાતથી વાકેફ કરવાને તથા ઉપદેશ કરવાને સેંકડો હજારો 'મીશનરીઓ' ગામેગામ ફરનારા જરૂરના છે. આજ સુધી શેહેરોમાં, તથા ઉચ્ચ કોમોમાં કેળવણીનો પ્રસાર થયો છે, તે કામ સેહેલું હતું, પરંતુ હવે ગામડાઓમાં તથા કંઠેવાતી હલકી જાતીઓમાં કેળવણી ફેલાવવાનું કામ તેટલું મેહેલું નથી. આ સત્ય હકીકતની ગમે તેટલા ઉત્સાહી આશાવાદીથી પણ ના કહી શકાય તેમ નથી. પગે ચાલીને ગામડાઓની મુસાફરી કરે, નદીનાં વેહેણા અથવા ખાડીઓમાં ચીકલ ખુદે, ટાઢ તડકાની દરકાર ન કરે, નિરોગી શરીર અને ઉત્સાહથી ઉભરાઈ જતા અંત કરણથી કામ કરે, શેહેરના સુખો અને મોજમગ્નઓ છોડે એટલું જ નહીં પણ પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોને પણ એક ગાજીએ મુકી ન્યા ટપાલ પણ ન જતી હોય તેવા અજ્ઞાન પ્રદેશોમાં ફરી લોકોના ગાઢ સમગમમાં આવે તેવા કેળવણીના ઉપદેશકો (મીશનરીઓ) ની આપણને ઘણી જરૂર છે.

પ્રો જેમ્સના આદર્શરૂપ એક કેળવણીના મીશનરીની સાથે લેખકને થોડા વખત થયા ઓળખાણ થઈ છે અને તેગણે ઉશી કરેલી સરસ્થા-વિદ્યાર્થી આશ્રમ-ની મુલાકાત ગયા માસમા લીધી તેથી તે સંબંધી કાંઈક માહિતી વાંચકોને આપવાને અત્રે ઇચ્છો રાખ્યો છે. ઉચ્ચ કોમમાં, શ્રીમંત કુટુંબમાં અને સારી સ્થિતિમા જન્મીને પણ નિઃસ્વાર્થી પરોપકારનાં કાર્ય કરનારાઓને જોડેને અથવા તેમનાં સંબંધી વાચીને પણ તેમના પ્રત્યે બહુ માન યઈ આવે તેમાં નવાઈ નહીં, પરંતુ ગુલામગીરીમાં જન્મ લઈને, દરિદ્ર અવસ્થામાં ઉછરીને, પત્યરને પ્રાડીને કોઇ છોડ ઉગી નીકળે છે તેમ, જ્યારે છુકર પોશીન્ટન જેવો પુરૂષ નીચ મનાએલી જાતી (અમેરીકાના સીદીઓ) નો ઉદ્ધાર કરે અને જગતનું કલ્યાણ કરવામાં સફળ થાય ત્યારે તેના ઉપર ફક્ત માનની નજરે જ નહીં પણ આશ્ચર્યવંત જોવાય છે કે આ કોઈ દેવી પુરૂષ છે કે મનુષ્ય રૂપે ઇશ્વર છે કે ખીજા કોઈ વિશ્વનો પ્રાણી છે? આ લેખના નાયક રા. જીવજીભાઈ હર્લબશાઈ પટેલ છે. તેઓ કોળી કોમમા જન્મેલા છે, અને રંઠ માળાપને પેટે આજની પચીસ વર્ષ પહેલાં મુરત જિલ્લાના ચીળહી તાલુકાના તોગામા ગામમાં અવતાર લીધો છે નવ વર્ષની વયે તેમના પિતાનું મરણ થયું અને સોળ વર્ષની વયે માતાનું મરણ થયું પરંતુ પિતાએ મરની વખતે માતાને આજ્ઞા કરેલી કે આ છોકરાને સારી રીતે બાળા વજે. ગામડાનું સારી રીતનું બહુતર એટલે ગુજરાતી છ સાત ચોપડી પુરી કરવી તે. આ આજ્ઞા માતાએ પાળી. મજૂરી તથા ખેતીવાડીને માટે માતાને પરદેશ રહેલું પડતું છતાં ૧૦-૧૨ વર્ષની ઉંમરના બાળકે હાથે રમોઈ કરી પોતાનો અભ્યાસ પોતાના

ગામમાં આલુ રાખ્યો અને સાતમા ધોરણની પરીક્ષા આપી. પંદર વર્ષની ઉંમરે ૩. સાતના પગારથી નીચાળમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. ગામડાના લોકોને પોતાની ઉચ્ચત કરી લેવાના પ્રસંગો ઘણા થોડા હોય છે. આગળના યજ્ઞતમાં ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલાઓ એમ માનતા કે નીચ જ્ઞાતીઓમાં જન્મેલાને અમારી સેવાને અર્થે જ ધંધર જન્મ આપે છે, તેમ વીસમી સદીમાં પણ એવી સ્થિતિ છે કે આત્મિક જ્ઞાન હોય કે વિદ્યા (Science)નું જ્ઞાન હોય, ઉચ્ચ વિદ્યાર્થી શિક્ષણ હોય કે કુલ લેખન વાંચનનું શિક્ષણ હોય પણ શેફરવાસીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સાધન મળે છે, તેથી દસમો હીસ્સો કરમાના શેફરવાસીને મળતો નથી અને કરમાવાળાને મળે છે તેનો દસમો હીસ્સો ગામડાવાળાને મળતો નથી ભાઈ જીવણજીને મળ્યું તેથી વિશેષ શિક્ષણ ન મળી શક્યું તે શક્તિ અને સાધનને અભાવે. સરકાર અને ધંધરે આપેલી પરોપકાર બુદ્ધિ બીજરૂપે હોવા છતાં તે કળાઈ રહી અચાનક સુરતનું 'સાસ ગ' નામનું માસિક તેમના વાચવામાં આવતાં તથા નવા નીકળેલા અશક્તાને શેફરવાસી સંગવડ કરી આપનારા આશ્રમની માહિતી તેમણી બાણ્યાથી જીવણજીને આવુ કાઢ કરવાની, આ પરોપકારના કાર્યમાં પોતાનો હિસ્સો આપવાની, મુર્તિ યથા આવી. વળી પોતાની શાળાના દક્તર સહીત એક પાસેના કરમે પોતાના ડૉક્ટરી ઇન્સપેક્ટર પાસે જવાનો પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે તે ગામમાં એક અશક્ત, અપંગ, નિરાધાર વૃદ્ધ પુરૂષ જોવામાં આવ્યો. સુરતના અશક્તાશ્રમની ખબર તો તાજી જ વાંચેલી હતી તે સ્થળે આ ડોસાને પહોંચવાનો તેમના મને નિશ્ચય થયો. અશક્તાશ્રમના ચાલકે નાણાંની મદદ માંગેલી તે પણ ધ્યાનમાં જ હતી, તથા તે માટે થોડા હિસ્સાની શાળામાં રજ હતી ત્યારે આઠ દસ ગામોમાં ફરી તેને માટે ભીક્ષા માગી અઠાર રૂ. મેળવ્યા. આ અઠાર રૂપી ચાની રકમ અને પેવા અશક્ત ડોસાને ગામડામાં નાળીને સુરતમાં દા. એદલ બેહેરામના અશક્તાશ્રમમાં પહોંચાડ્યા. નિર્ધન મનાતા ગામડાઓમાં દયાના ઝરા સુકાઈ ગયેલા નથી, સારા પરોપકારના કાર્ય માટે ગામગવામીઓ પોતાના રોટલામાંથી કટકો પણ કાઢી આપવાને તૈયાર છે, અને ગમે ગામ ફરવાનું કાર્ય કરનાર હોય તો આપનારનો ટોટો નર્થ તે વાત ભાઈ જીવણજીના હૃદયમાં અશક્તાશ્રમ માટે એકડી થયેલી રકમથી સિદ્ધ થઈ, અને પોતાની શક્તિ માટે પણ પ્રતીતિ થઈ

હવે પોતાની જાતિમાં—પછત પટેલી અને અજ્ઞાનમાં ઢાંકાયેલી, જાતિમાં—વિગ્રહિતને માટે ચત્ર આરંભવાનો ભાઈ જીવણજીએ નિશ્ચય કર્યો શિક્ષક તરીકે સાત વર્ષ નોકરી કીધા પછી અને ૧૯૧૪ માં પોતાના ધંધાની વિશેષ તાલીમ લેવા માટે તેમને સુરત પામેના કતારગામમાં લોકલગોર્ડની સેટલ સ્કૂલમાં છ માસ માટે મોકલવામાં આવ્યા અભ્યાસ સારો થવાથી તથા તે િ પરોપકાર વૃત્તિ તેના ઉપરીઆને ઠને જવાથી તેને પગારમાં બે રૂપીયા વિશેષ મળે તે ઉદ્દેશથી, તેમને અમદાવાદની ટ્રેનીંગ કોલેજમાં વિશેષ અભ્યાસાર્થે મોકલ્યા અને ત્યાં તેમણે ૧૯૧૫ ના અક્ટોબરમાં પેટેલા વર્ષની પરીક્ષા પાસ કરી પાછા પોતાની નોકરી પર ૩૧. ૧૨ ના પગારથી હાખલ થયા પદંતુ શિક્ષક તરીકેની વિશેષ તાલીમ લીધી તે પોતાના ઉદર પોષણાર્થે નહી, પણ પોતાની જ વિગ્ત બાલકોના

કલ્યાણાર્થે વાપરવી એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પિતાના મરણબાદ માતાએ કેટલી બધી મુશ્કેલીએ વેડી શિક્ષણ આપેલું તે તેમના મગજમાંથી કોઈ દીવસ ભુલાય તેમ ન હતું. આવી રીતે પોતાની જાતિના અનેક બાળકોની સ્થિતિ હશે એવું વીચારી તેમને માર્ગ પોતાનાથી બને તેટલો સખળ કરી આપવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. પોતાની નોકરી પરથી ત્રણ માસની રજા લઈને પોતાના વતનની આસપાસના ગામોમા ૭૩ ગામોમા ભ્રમણ કર્યું. ગામે ગામ પોતાની જ્ઞાતિમાં કેળવણીની શું સ્થિતિ છે તે જોયું તથા ઠેર ઠેર જ્ઞાતિની સભાઓ મેળવી જ્ઞાતિના બાળકો માટે જોડવા ધારેલા એક વિદ્યાર્થી આશ્રમને માટે મદદ આપવા માંગણી કરી. આ કામમાં થોડા ઘણા યશ આવ્યો. તેમની જ વૃત્તિવાળા બીજા છવે આકર્ષાયા અને પોતાની ઇચ્છા ફળીભૂત થશે તેવી તેમને હમેશા બધાઈ. આથી તેમણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું અને જાતિ મેવાનો ભોગ લીધો.

તેમણે 'કોળી યુવક મંડળ' સ્થાપી, ગામે ગામથી તેના સહાસક મેળવી, વિશેષ-તેજઃ કંડમાં બધેથી યથાશક્તિ પૈસાની મદદ મેળવી પોતાનું કામ બેસતેર શરૂ કર્યું. થોડા વર્ષથી આવેજ માર્ગે પોતાના પુરસદના વખતમાં કામ કરનારા, દક્ષિણ આફ્રીકા વાળા ટ્રાન્સવાલ કોળી હિત વર્ધક મંડળના કાર્યવાહકો લાણુલાઇ ગોવિંદજી તથા રજુછોડજી ગોવિંદજી, લાઇ જીવજીની સાથે આ કામમાં ભેગાયા લાઇ લાણુલાઇએ આફ્રિકા જઈને ત્યાંના કોળી લાઇઓમાં કંડ એકડું થયું હતું તે ૨૦૦ પાઉંડ (૩,૦૦૦ રૂપિયા) જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થી આશ્રમ માટે મોકલાવ્યા, તથા લાઇ જીવજીએ પોતાના ભ્રમણની કુલ ૭૦-૮૦ ગામોમાં ફરી ૫૦૦ રૂપિયા એકઠા કર્યા. આટલા ધનના વ્યાજના ટેકથી વિદ્યાર્થી આશ્રમ ગયા બનેવારી માસથી નવસારીમા શરૂ કરી દીધું. તે પહેલાં બે માસથી કોળી સુબોધ નામનું માસિક પણ તેમણે શરૂ કર્યું હતું અને આજ સુધી તેના પાંચ અંકે નીચમિત રીતે બહાર પડ્યા છે. આ માસિકની ૬૦૦ પ્રતિ ગામડાઓમા વંચાય તે શેહેરની લાઇબ્રેરીઓમાં અનેક ચોપડી ચોપાન્યા વચાય તેના કરતા વિશેષ પ્રબલક્રીય ફાયદો કરે તેમાં શંકા નહી—શેહેરના રાશનીવાળા રસ્તાઓ ઉપર બે ચાર વીજળીની બતીઓ વધારે કરવામાં આવે, તેના કરતાં ગામડાઓની અધારી ગલીકુચીઓમાં ૧૫-૨૦ ઘાસબેટની જાખી બતીઓ પણ બળતી હોય તો તે વિશેષ માર્ગદર્શક થઇ પડે છે.

હવે આપણા કોળી વિદ્યાર્થી આશ્રમનો હેવાલ વાચક પાસે રજુ કરું છું. નવસારી શહેરથી લગભગ એક માઇલ દુર રૂદરજી વડીલના બુના દેખાતા બંગલામા છે. ચારે તરફ ખુદશી જગ્યા છે, પાસે જ કુવે છે, અને શારીરિક-તાલીમને માટે સ્થાન કરવાનું કામ ચાલુ છે. હાલ આ આશ્રમમા ૧૭ વિદ્યાર્થી છે તે બધાઓ મોટી ઉમરના એટલે ૧૩-૧૪ વર્ષની ઉમરના છે. ચાર ઇંગ્લેજ છઠ્ઠા ધોરણનો અભ્યાસ કરે છે, એક ઇંગ્લેજ ત્રીજા ધોરણનો, બે ટાટાની હુત્તર શાળામાં સુતારી કામનું, અને બાકીના દશ તેજ હુત્તરશાળામાં યાંત્રિક ઇજનેરીનું કામ શીખે છે સત્તરમાંથી પાંચ જ છોવાની ઉંચી કેળવણીનો અભ્યાસ કરે છે, અને બાકીના બાર ઔદ્યોગિક શિક્ષણ લે છે. વિદ્યાર્થીઓ

માથે જેમીને ચાંદીની ધાળીમાં ચત્તરવાનીઓ ખાતાં થયો નથી. આ આશ્રમમા સેક્રેટો કોળી વિદ્યાર્થીઓને આશ્રમ મળે અને તેઓ પોતાની વિશાળ જ્ઞાનિને ઉન્નતિએ લઈ જવામાં સાધનભૂત થાઓ.

લાઈ જીવજી શરીરે પાતળા દુર્ગળ કઢીએ તો પણ ચાલે અને કંદે પણ હી ગણા છે અને ટ્રેન્ડેર્વનામા જે મહાન શુભ ચીવટપણુ, અથવા મરાઠીમાં જેને ચીકાટી કહે છે, તે તેમનામા છે. આપણા કંવે પણ નાનપણુમા પતુલ જ હતા અને આત્મ-બળથી આગળ વધીને સી કેળવણીના એક મોટા નાયક થયા છે. લાઈ જીવજી પણ પોતાની જ્ઞાનિને હલકાપણુની પકિતમાથી ઉપર લાવીને ઉચ્ચ સ્થિતિ ઉપર મુકશે તેમા શકા નથી. પ્રજા તેમનું આત્મબળ વધારે.

અમૃતસાલ વિ. ૪૬૬૨

મદ્રાસ મ્યુનિસિપલ કોન્ફરન્સ

તા. ૧૭ મી માર્ચને શનિવારે મદ્રાસમા લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટિઓનું પહેલું સમેલન મળ્યું હતું ગયે વર્ષે અધિકારીઓ અને અનધિકારીઓનું આબુંજ સમેલન સરકાર તરફથી મળ્યું હતું. તેને મળેલા યશથી ઉત્તેજિત થઈને પ્રજાના અગ્રણીઓએ આવું બીનસરકારી સમેલન આ વર્ષે મેળવ્યું હતું તેમા પસાર થએલા મુખ્ય ઠરાવો આ અંકમા આપી આવતામાં ત્યાં વાંચાએલા અગત્યના નિર્ણયોનો સાર આપવામા આવશે.

નાણાં સંબંધી સાધનો

આ સમેલનના એવો અભિપ્રાય છે કે લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટિઓનાં નાણા સંબંધી વર્તમાન સાધનો પૂરતાં નથી એટલે નાણાં વિશેની જરૂરિયાનો પૂરી પાડવા, સ્થાનિક ઠરથી આવતી આમદાનીમા પ્રાન્તિક આમદાનીના ચોક્કસ હિસાબનું નિર્ણીત અર્પણ અને મદદ કરવા નિર્ણીત રકમા ઉમેરવાની જરૂર છે.

આ સમેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે હાલની નાણા પ્રકરણી પદ્ધતિ એવી રીતે ફેરવવી જોઈએ જેથી સ્થાનિક મંડળોને નિશ્ચિન ધોરણુપર મદદની રકમ અને મળે એવી નિયમિત પદ્ધતિ અમલમાં આવે અને માન્યતા તરિકે, પ્રત્યેક મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડના પ્રદેશમા માદક પદાર્થો ઉપરના કરની જે ઉપજ આવે છે તેના ચોક્કસ ભાગથી ચોક્કસ નહીં એવી ચોક્કસ પ્રમાણમાં આવક પ્રતિવર્ષે તે તે સ્થાનિક મંડળોને આપવી જોઈએ અથવા એમ નહીં તે માદક પદાર્થોમાં થતી આમદાની ઉપર એટલે કે સંગ્રહો વધારવાનો કર નાખવો.

આ સંમેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે આ ઇલાકામાં જુદા જોડોની રહેવે બાધવા જોઈતા નાણા હિંદી સરકારે મેળવી આપવાં જોઈએ અને આને માટે સ્થાનિક મંડળોને પ્રતિવર્ષે જે રકમો જોઈએ તે પ્રાન્તિક લેાનના હિસાબમાં નાખવાની પરવાનગી પ્રાન્તિક સરકારોને મળવી જોઈએ... પોતાના કામના વિસ્તાર માટે સ્થાનિક મંડળોને લેાન મેળવવા હાલ છે તેથી વધારે સારી સુગમતા કરી આપવી જોઈએ, જેમકે ઘરો બાંધવાની યોજનાઓ માટે નાણા મેળવવા સાર્વજનિક ફંડોમાંથી લેાન આપવાની બાબત.

આ સંમેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે કેન્દ્રાધિકારી કમીશનની લલામણ સુવ્યવસ્થા ધોરી રસ્તાઓની મરામતનું ખર્ચ પ્રાન્તિક કોશમાંથી થવું જોઈએ.

નીચેના કારો નાખવા તરફ આ સંમેલન પસંદગી બતાવે છે:—

(૧) જ્યાં નાખી શકાય ત્યાં બતરાણુઓ ઉપર જજીઆવરો.

(૨) મ્યુનિસિપલિટિવાળા પ્રદેશોમાં વધારેમાં વધારે રૂ. ૨૫૦) લગી ધંધાઓ ઉપરનો વેરો અને 'યુનીઅન્સ' માં ધંધાવેરાનું ઉમેરણ.

(૩) લાડાની કિંમતપર ૪ ટકાથી વધારે નહીં એવા દર સુવ્યવસ્થા પાણી અને ગટર વેરો 'યુનીઅન્સ' માં.

(૪) મ્યુનિસિપલ હુદમાં નદી અને નહેરમાં થઈ આવતા માલ ઉપર વેરો.

(૫) કોઈપણ મ્યુનિસિપલ પ્રદેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના કુલ ખર્ચનો ૬ હિસ્સો આપવા સરકાર રાજ્ય હોય તો બાકીનો ૬ હિસ્સો મેળવવા ઘરોના લાડાની કિંમત ઉપર ૧% ટકાથી વધારે નહીં એવો કેળવણી વેરો.

જુદા અને તાલુકા બોર્ડો.

આ સંમેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે જુદા બોર્ડોને, હાલ મત્તા છે તે ઉપરાંત, પોતાના જુદાઓને લગતા સાધારણ વહીવટના પ્રશ્નો ઉપર અભિપ્રાય દર્શાવવાની મત્તા આપવી જોઈએ, વધારે વિશ્વંસ વગર જુદા બોર્ડોમાં પણ અનધિકારી પ્રમુખો નીમવાનો પ્રયોગ રાજ્યમાંવે જોઈએ.

આ સંમેલન આગ્રહ કરે છે કે (ક) પોતાના પ્રદેશમાં કામ કરતાં નીચી પાયરીનાં કુળનેરી ખાતા ઉપર જુદા બોર્ડના કુળનેરના માત્ર ધંધાદારી (વહીવટી નદી) અ કુશ મિત્રાચની બાકીની બધી મત્તા તાલુકા બોર્ડની રહેવી જોઈએ અને

(ખ) જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં તાલુકા બોર્ડની સત્તાનો પ્રદેશ વસુલાતી તાલુકાની બગબર રાખવો એવી સ્થાનિક માહિતી બસબર મળશે અને તાલુકા બોર્ડના વહીવટમાં સ્થાનિક ઉમંગ ઉત્તેજ શકાશે

(ગ) મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલની પેઠે વહીવટની અગત્યના કોઈ પણ પ્રશ્ન વિશે સરકાર સાથે બીજો પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનો હક તાલુકા બોર્ડને હોવો જોઈએ.

પોતાના પ્રદેશમાં આવેલી નિશાળો અને હાટોની વ્યવસ્થા ઉપર નિર્ણીત અંકુશ 'યુનીયન' ને સોંપવો જોઈએ.

ગ્રામ્ય પંચાયતો.

આ સંમેલનનો આગ્રહ છે કે

(ક) જે પ્રદેશમાં લોકલ ફંડ યુનીયન કરવાનું શક્ય ન હોય ત્યાં ગ્રામ્ય પંચાયત સ્થાપવા જેને જોઈએ તેને પરવાનગી આપી શકે એવો કાયદો થવો જોઈએ.

(ખ) 'યુનીયન્સ' ની બહાર દરેક ગામ માટે ગ્રામનિધિ (ફંડ) ની સ્થાપના કરવી જોઈએ અને દરેક ગામમાં—'યુનીયન' વાળા ગામોમાં સુધ્ધા જમીનનું જે મહેસુલ આવે તેનો ૩ લાગ ગ્રામ્ય પંચાયતને થોડો લાગે તે કામ માટે વાપરવા દરેક ગામને સોંપવો જોઈએ.

(ગ) પંચાયતોની મરજી હોય તો જમીનની મહેસુલ પર રૂપીયે ત્રણ પાઇનો વેરો નાખવા અને આવકના કર ઉપર વધારાનો કર નાખવા અને ગામ સુધારવામાંજ તે ઉપજ વાપરવી તેમને સત્તા આપવી જોઈએ, અને આવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલી આવકમાં યોજાના યો.છે, સરખો ભાગ પ્રાન્તિક આમદાનીમાંથી ઉમેરાવો જોઈએ.

(ઘ) પાણી પૂરું પાડવા, કૂવા ખોદવા અને ગામરાતું આરોગ્ય સુધારવા ગામતના સઘળા કામો આવી પંચાયતોને સોંપવા જોઈએ.

મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલો.

આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે જ્યાં જરૂર લાગે ત્યાં

(ક) મુખ્યકક્કા જેમ મ્યુનિસિપલ કમીશનરની સરકાર નીમણુક કરે છે અને અનુધિકારીઆમાંથી સલાહપતિ નીમાય છે તે પદ્ધતિ કરતા પગારદાર સલાહપતિ સમિતિની પદ્ધતિ વધારે યોગ્ય હોવા જોઈએ,

(ખ) એક કરતા વધારે ઉપસલાહપતિઓ ચૂંટવાની સત્તા મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલોને આપવી જોઈએ,

(ગ) હાલના કાયદા પ્રમાણે સેક્રેટરીના યોગદાની જે વ્યવસ્થા છે તે રદ કરવી.

આ સંમેલન મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલોને આગ્રહ કરે છે કે (ક) શહેરના વિસ્તાર માટે—ખાન કરીને ગરીબ વર્ગનાં જરૂરિયાતોને અનુકૂળ થોળનાચી ઘરવી (ખ) ઘરો બાંધવા માટે મહકારી મંડળો દરારવાં અને (ગ) આરોગ્યપ્રદ મશીનોની બાંધણીને ઉત્તેજિત કરવા આગ્રહ કરે. મૃદની, જેવી કે અમુક મુલત માટે જમીનનું ભાડું અને અને બીજા ખર્ચો માફ કરવા.

કેળવણી.

આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે (ક) દરેક જિલ્લામાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ માટે પૂરતી સગવડ કરવી જોઈએ અને દરેક જિલ્લામાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક

શિક્ષણની જરૂરીયાત પ્રમાણે મદદ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં સ્થાનિક મંડળો મૂકાવા જોઈએ.

(ખ) પ્રાથમિક શિક્ષણમાં હાલ થતા ખર્ચની આડે કોઈ ગ્રીતે આવ્યા સિવાય, માધ્યમિક શિક્ષણની જરૂર પૂરી પાડવાનાં સાધનો લોકલ જોડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓએ કરવાં જોઈએ.

(ગ) પ્રાથમિક નિશાળોપર દેખરેખ રાખવા ગામડામાં કમિટીઓ નીમી કેળવણીના ફેલાવા માટે ગામડાનું સહકાર્ય મેળવવું જોઈએ.

આ મસેલન આગ્રહ કરે છે કે (ક) પરંતુ કરેલા પ્રદેશોમાં, સરકારની મંજૂરીથી, મફત અને ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાની સત્તા સ્થાનિક મંડળોને આપવા કાયદો થવો જોઈએ, (ખ) અને નીચેની પાયાની ઇન્સ્પેક્ટરો ઝીંધ્યા સ્થાનિક મંડળોના હાથ નીચે રાખવા પણ તેમની નોકરી પ્રાન્તિક સરકારી નોકરી તરિકે આહુ રહેવા દેવી.

રશીઆની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

(૧)

દરેક દેશમાં પ્રજાની સુખશાંતિને માટે સુવ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રની જરૂર છે, પરંતુ રાજ્યતંત્ર તેનો સાચો ઉદ્દેશ-પ્રત્યક્ષ-આધવાની વૃત્તિવાળું થાય તે માટે તે રાજ્યકાર્યમાં કુશળ પણ પ્રજાના વિશ્વાસને પાત્ર તથા પ્રજામતથી ચુટાએલા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હોવું જોઈએ. જો રાજ્યતંત્ર પ્રજાથી સ્વતંત્ર હોય તે પર પ્રજાની કોઈ પણ પ્રકારે કાંઈ મત્તા નહિ હોય તો પ્રજા હુખી જ થવી જોઈએ, એમ કહેવું કદાચ અતિશયોક્તિમયેલું ગણાય પરંતુ ઇતિહાસની હકીકત પરથી એટલું તો જણાઈ આવે છે કે જુજ અપવાદ મિત્રાય નિરંકુશ રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યક્ષીતને જૂની, પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધવા તરફ વળે છે, અને તે માટે જરૂર પડે તો પ્રજા ઉપર જુલમ પણ શુભરે છે. સ્વાર્થી સત્તાધારીઓની આ બેદરકારી કે જુલમ માથી મુક્ત થઈ સુખશાંતિ મેળવવાનો એક જ રસ્તો છે, અને તે એ જ કે પ્રજા પોતે પોતાનું હિત સમજી, રાજ્યમત્તા પોતાના હાથમાં લઈ સ્વરાજ્ય-પ્રજાકીય રાજ્ય-સ્થાપે.

પ્રજાની સુખશાંતિ માટે પ્રજાને સ્વરાજ્યની જરૂર છે, પરંતુ તેની તેથી પણ વધારે જરૂર તો પ્રજાની પ્રગતિને માટે છે. પ્રજાના અકુશથી રહીત એવું રાજ્યતંત્ર રાજ્યકાર્યમાં ગમે તેટલું નિપુણ હોય, તેના કારભારથી દેશ ગમે તેટલો આખાદ

હોય, પ્રગતિ ગમે તેટલી સતુષ્ટ અને સુખી હોય, પરંતુ પ્રજાજનોની શક્તિના વિકાસની દૃષ્ટિથી તો તે માત્ર નકામું જ નહિ પશુ હાનિકારક છે. સુખ કાંઈ મનુષ્યજીવનનું સર્વસ્વ નથી સુખ શેમાં છે, તે વિચારવાની, સમજવાની શક્તિ, તે જે રીતે મળતું હોય તે રીતે જાતે મહેનત કરી મેળવવાની શક્તિને ઇચ્છા, પ્રગતિ માટે સુખ કરતાં પણ વધારે અગત્યનાં છે, અને જે રાજ્યતંત્રથી પ્રજાજનોમાં એ શક્તિ એ ઇચ્છા વિકાસ પામે તે રાજ્યતંત્ર જ પ્રગતિ માટે ઉત્તમ છે. ઉદાર વૃત્તિવાળા પાંચ પચીસ સત્તાધારીઓ તપાસ કરાવી, વિચાર કરી, કાયદાઓ ઘડી કે અન્ય ઉપાયો યોજી, પોતાની મતિ શક્તિ અનુસાર લોકોને સુખ મેળવી આપે, અને પ્રગતિ માત્ર તેથી જ અતુષ્ટ થવાનું હોય, તે વિષે કશો પણ વિચાર કરવાનો નહિ હોય, તે પ્રવૃત્તિમાં કશો પણ લાગ લેવાનો નહિ હોય, તો પ્રજાની શક્તિઓ ક્યાંથી ખીલે ? પ્રગતિ સુખ હોય, પરંતુ તે સુખને માટે પ્રથમ હ મેશ સુધી ગાળકની પરાધીન દશામાં જ રહી જવાનો સલવ હોય, તો તે સુખ મેળવી આપનાર રાજ્યતંત્ર શું કામનું ? એક અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે “દુનિયામાં ઉદાર અનિયંત્રિત સત્તાધારીઓ અને સુર કાયદા ઘડનારાઓ થઈ ગયા છે, અને તેઓએ પોતાની રૂંચતની આખાદીમાં તથા સુખમાં વધારો પણ કર્યો હશે. પણ તેમના રાજ્ય કારભારથી શહેરીઓમાં જે માનસિક અને નૈતિક ખીલવણી થવી જોઈએ તે થઈ નથી, તેમ તેમના ચારિત્રથી તેમની માનસિક દૃષ્ટિ વિસ્તીર્ણ થઈ નથી આત્મશ્રદ્ધા, આત્મજ્ઞાન અને આત્મોદ્ધાર તરફ ઘણા નમ્ર ઉત્સાહથી પણ જેટલી ઉમેદ રાખી શકાય તેટલી એરીસ્ટોટલના કોઈ પણ કાયદાથી રાખી શકાય નહિ.” માટે જ આજે દુનિયાની પ્રગતિએ એક બ્રિટીશ પ્રધાનના વાક્યને પોતાનું પ્રથમ સત્ર બનાવી ઠંહી રહી છે કે “મદરાસ્ય એ કાંઈ સ્વરાજ્યની જગો લઈ ગઈ નહિ.”

પ્રજાની સુખશાંતિ તથા પ્રગતિને માટે સ્વરાજ્યની જરૂર છે, અને તે જરૂર પૂરી કરી લેવાને માટેની પ્રજાઓની હીલચાલ આજે લગભગ ત્રણસો વરસ થયાં દુનિયાની પ્રવૃત્તિમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે આ હીલચાલ હજૂ બધા દેશોમાં પોતાનું કાર્ય સાધી શકી નથી, અને કેટલાક દેશોમાં તો તેનો જન્મ પણ થયો નથી, છતાં તે દિવસે દિવસે વધુ મજબૂત થતી જાય છે, અને તેની ફત્તેહમાં અનેક રાજ્યો થાય છે આ હીલચાલને પરિણામે યુરોપ અમેરિકાની કેટલીએક પ્રજાઓ પોતાના હક્કો મેળવી શકી છે અને એનો ચેપ એશીયા ખંડની પ્રજાઓને પણ લાગી ચુક્યો છે આ સદીના સત્તર વરસમાં ટર્કી, પર્શિઆ, અને ચીનની પ્રજાઓએ સ્વતંત્રતા માટે લડત ચલાવી પોતાના દેશના રાજ્યતંત્રમાં અનેક ફેરફારો કરાવ્યા છે, અને જો કે કેટલાક કારણોને લીધે તેમના પ્રયાસનું સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું નથી, છતાં તે અખડની પ્રજાઓના ભવિષ્યને માટે અનેક આશાઓ ઉભી કરે છે. પરંતુ આ હીલચાલને માટે આ સદીની માથી અગત્યની ફત્તેહ તો રશીયન પ્રજાએ ઉઠાવેલી ગણવે જ છે. રશીયા દુનિયાના પ્રથમ પશ્ચિમી દેશોમાંનો એક છે. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર આપણી પૃથ્વીની સપાટીનો લગભગ છઠ્ઠો ભાગ રોકે છે, અને તેની પ્રજાની

મંજ્યા લગભગ ૧૫ કરોડ એટલે કે સમસ્ત મનુષ્ય જાતિના ૧૨ મા લાગ લેટલી છે. આ પ્રત વરસે: થયા હુનિયાના એક અંતિ જૂદમી રાજ્યતત્ત્વ હેઠળ હતી, પરંતુ તે બે મહીના ઉપર પાતાના કેળવણી પાનેલા સ્વાર્થત્યાગી દેશમકતોની આગેવાની હેઠળ લશ્કરની સહાયતથી રાજ્ય સામે ઉઠાવેલા બળવાની ફત્તેહથી સ્વરાજ્ય લોગવતી થઈ છે. રશીઆનો ઝાર પદવિષ્ટ છે, જૂના રાજ્યતંત્રના મંત્રીઓ કેદ પડ્યા છે, અને રાજ્યકારભાર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી હુમા તથા તેના તન્કથી નીમાયેલા પ્રધાન મંડળના હાથમાં સોપાયો છે. આ પ્રધાન મંડળના બહુરે રાકમતામાંથી દેશની પ્રજાના હકકે સ્વીકારાયા છે, સૌ જાતિ ઉપરના અન્યાયી બધેનો દૂર થયા છે, અને રશીઅન રાજ્ય હેઠળની પરદેશી પ્રજાઓને તેમના દેશની આતંર વ્યવસ્થા સોંપી દેવાનું નક્કી થયું છે. હુનિયાના એક બળવાન પણ અનિયંત્રિત રાજ્યતત્ત્વનો નાશ થયો છે, લાખો કરોડો માણસો નિરકુશ સત્તાધારીઓના જુલમમાંથી મુક્ત થયા છે, તેમની પ્રગતિનો માર્ગ ખુલ્લો થયો છે, અને પ્રજાકીય ચળવળને નવું બળ મળ્યું છે.

રશીઅન પ્રજાએ ઉઠાવેલો બળવો ઔર્થિકતા હતો તેની ઝાર કે તેની આસપાસના માણસોને બળર પછુ નહોતી રાજ્યતત્ત્વના સઘળા મંત્રીઓને પણ બળવાજોશના બળની પૂરેપૂરી માહિતી હોય એ શક્યરહેલું છે છતાં એ બનાવ કાંઈ પણ રીતે અણધાર્યો નહોતો, તે માટેની તૈયારી વરસો થયા થઈ રહી હતી. અનિયંત્રિત રાજ્યતત્ત્વના જુલમથી કાયર થઈ તેની સત્તાને તોડી પાડવાને નંદે રશીઆનો કેળવાયેલો વર્ગ અડધી સદી કરતાં વધારે વખત થયા પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. અને તેનો એ પ્રયાસ પદ્ધતિમર હોઈ અમરકારક નીવડ્યો હતો. “૧૮૬૧-૨ ની સાલમાં એક મોટા અમલદારે શ્રેણીક મહીના થયા પરદેશ ગયેલા પોતાના મિત્રને લખ્યું હતું કે: સામા પક્ષના માણસો—તેમને રાજ્યક્રાંતિના હીમાયતીઓ કહી શકાય—એટલા તો આગળ વધ્યા છે કે જો તમે હમણા પોછા આવો તો જરૂર અગ્ન્યમ થાઓ.....રાજ્યક્રાંતિની ભાવનાઓએ, સઘળા વર્ગના, સઘળી ઉમરના, સઘળા ધધાઓના માણસોના દાલ છુટી લીધા છે, અને તે ભાવનાઓના ઉદ્દગાર રસ્તામાં, બરાબર ક્રમાં (લશ્કરી સીપાઈઓના રહેઠાણમાં), અને મરકારી ઔદ્યોગમાં પણ સંલગાય છે. શાસીય પોતે પણ તેનાથી દેરવાઈ ગઈ હોય એમ હું માનું છું.” આ દિયતિ આજે પચાસ વરસ ઉપર હતી અને છતાં ત્યારથી આજ સુધી પ્રજાને રાજ્યક્રાંતિ માટે તૈયાર કરવાનું કાર્ય ચાલુ જ હતું. એ કાર્યને માટે સેંકડો હજારો ઉત્સવ ભાવનાવાળા, સ્વદેશપ્રેમી શ્રી પુરુષોએ અસાધારણ ભોગો આપ્યા છે, અને આજે રશીઅન પ્રજા બળવો ઉઠાવી સ્વતંત્રતા મેળવવા પામી છે, તે આ દેશભક્તોના અવાગ પરિશ્રમ અને વીરસ સ્વાર્થત્યાગને પ્રતાપે જ દેશના જૂદમી રાજ્યતત્ત્વની સત્તા તોડી પ્રજાને સ્વરાજ્ય મેળવી આપવાની કેળવણી પામેલા વર્ગની આ પ્રવૃત્તિને ઇતિહાસ આપતં ઉદ્દેશોધક અને પ્રાન્મ હક છે અને તેનો દુઃકસાર આપવાનો આ લેખનો આશય છે. પરંતુ રશીઆની આ રાષ્ટ્રીય ચળવળ સમજવાને માટે એ દેશના પૂરાણ

રાજ્યના ધારણ ઉપરાંત તેની પ્રજાની સ્થિતિ, સ્વભાવ તેમજ આ હિલચાલના આધાર રૂપ કેળવણી પામેલા વર્ગના શુભદોષ જાણવાની જરૂર છે અને તેથી પ્રથમ અત્રે તે સંબંધી થોડીક હકીકત આપવાનું યોગ્ય લાગે છે.

રશીઆની વસ્તિનો મોટો ભાગ લગભગ ૮૭ ટકા—ગામડામાં રહી ખેતી ઉપર શુભરાગ ગણાયે છે. અને તેથી રશીઆનું પ્રજાજીવન સમજવાને માટે પ્રથમ તો એ ખેડુતવર્ગની સ્થિતિ તપાસીશું. રશીઆના ખેડુત માટે, ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબીંદુથી લખતા લેખકો તરફથી ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો અપાયા છે, પરંતુ નેમના એ વિવાદ-અસ્ત વિવાદોમા ઉતર્યા વગર આપણે એ ખેડુતવર્ગના જીવનની કેટલીએક સર્વત્ર સ્વીકારાએલી હકીકત તન્દ્ર વળાશું.

આજે રશીઆન ખેડુત જે જમીન ખેડે છે તે જમીનના મોટા ભાગનો તે પોતેજ માલીક છે પરંતુ વરસો સુધી નો તે શુભામગીરીની દશામા જ હતો. રશીઆમા પચ્ચેશી અમલ નગી—તહેનો, નેમજ જાતિભેદ વર્ણભેદ વગેરેને પણ અવકાશ નહોતો એટલે આ શુભામગીરીનું ઘરણું આર્થિક સન્નેગો જ હતા એ તો નિર્વિવાદ છે એમ કહેવાય છે કે રશીઆન ખેડુત સ્વભાવે અચળ હતા, એક જમીનને વળગી રહેવાને શહેલે રખડવાનું પસંદ કરતો અને તેથી જમીનની ઉપજ એટલી થઈ ગઈયતી આવકને પણ ધોકો લાગવાનો ભય રહેતો. આ ભય દૂર કરવાને માટે સરકાર તરફથી એવો કાયદો થયો કે ખેડુત જે જમીન ખેડના હોય તે જમીન છોડી બીજે જઈ શકે નહિ પરંતુ આ રીતે ખેડુતને અમુક જમીન સાથે બાંધી દેવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે જમીનદારો પોતાને માત્ર જમીનના જ નહિ પરંતુ ખેડુતના પણ માલીક સમજ્યા, લાગ્યા, અને તેમને તે માટે આકર્ષતરી રીતે કાયદાનો ટેકો હોવાને લીધે, અનેક રીતે ખેડુતને શુભામગીરીની દશાએ તેઓએ પડોચાડ્યા. કાયદાનો હેતુ ખેડુતને શુભામળનાવવાનો નહીં હતો છતાં વસ્તુત તેમજ થયું.

આ સ્થિતિ લગભગ ૨૦૦ વર્સ સુધી ચાલુ હતી, અને વચ્ચામ વચ્ચે ૧૯૧૪ તંનો અંત આવ્યો. આ નિકોલસ ગ્રીબના સમયમા રશીઆમા અનેક સુધારાઓ થયા અને તેમા ૧૮૬૧ ની સાલમા ખેડુતનો પણ છુટકારો થયો એ સાલમા સરકારે શુભામગીરી નાખુદ કરી એટલુંજ નહિ પણ ખેડુત જે જમીન ખેડતો હતો, અને જેનો તે સાચો માલીક છે એમ માનતો હતો, તે જમીન જમીનદારો પામેથી વેચાતી હઈ સરકારે ખેડુતને આપી આ રીતે લગભગ ૩૫ કરોડ એકર જમીન ખેડુતના હાથમાં આવી. મરેસાસ દરેક ખેડુતને લગભગ ૮ થી ૧૦ એકર જમીન મળી. ઉત્તરમા

પછી દરેક અવારોહા જમીનદારની માલીકી હેઠળના જેડુતોનો અત વ અને અલોહિદો મંદ્ર થયો અને તે મંદ્ર જમીનનો માલીક ગણાવા લાગ્યો. આ મંદ્રની જમીનની વહે-ચણી દર ૧૨ વરસે એક જ વાર થઈ શકે એમ કરાવ થયો હતો. અને તે પણ આમ્ય પંચાયતના હે મન દૂરીથી વહેચણી કરવાની તરફેણમાં પડે તો જ વળી મંદ્રનો જમીનનો કોઈ પણ ભાગ અમુક એક જેડુતની ખાનગી મિલકત થાય તે માટે પણ એ જ મરત એટલે કે આમ્ય પંચાયતમાંથી રૂ જેટલા માણસોની સમમતિ મળે તો જ. પરંતુ ૧૮૬૦ ની સાલમાં મંદ્રની જમીનનો પાતાનો ભાગ સંઘ પાસેથી ખરીદી લેવાનો જેડુતનો હક મરકાડે લગ્ન લગ્નો અને ૧૮૧૦ ની સાલમાં તે જ હક મંદ્રારે તેને પાછો ગણ્યો. એટલું જ નહિ, પણ મંદ્ર માંથી છુટા પડનાર જેડુતને છુટા પડવાને માટે અમુક નાણાની સવળ દરી આગવાનું પણ માથે લીધું. સરકારની આ વિચિત્ર ચાલનો મુલામો નીચે મુજબ છે. ૧૮૬૦ ની સાલમાં જેડુત જનતા વિચારતા હતા અને જેડુતનો નંદ્ર થવાથી જેડુતોમાં જનતા વિચારો જ ગહેશે ગરકે વધારે મજબૂત થશે, એમ સમજ્યો મત હતો. પણ ૧૮૦૪ ની સાલમાં રાજકીય અગવળને લીધે દેશમાં ઘણા અસંતોષ ફેલાયો, તેને પરિણામે ગામડાંમાં પણ અડ થવા લાગ્યા, અને ૧૮૦૫ માં જમીનદારો પાસે રહી ગયેલી જમીનોનો ૨૫ ટકા જેટલો ભાગ વેચાતો લઈ જેડુતોને શાત કરવા જેડુતોને આપવાની સરકારને ફરજ પડી. તે વખતથી મંદ્રાર જેડુતોના સંઘ તરફ શકની નજરથી જોવા લાગી, અને ૧૮૧૦ ની સાલમાં તક મળતાં જોઈતું જોગ તોડી પાડવાની મતલબથી ૧૮૬૬ ની સાલના કાયદાથી ઉલટો કાયદો પસાં કર્યો, પરંતુ સરકારની મંદ્રા ઘણે અંશે નિષ્ફળ જઈ છે, કારણ કે એ કાયદાનો લાભ સંઘ દીઠ ત્રણ ચાર જેડુતનાં નધાએએ લીધો નથી.

એક દરે જેડુતની હાલની સ્થિતિ તપાસતા એમ માલમ પડે છે કે ંગીઆની જેડી શકાય એવી જમીનના મોટો ભાગ જેડુતોનાજ હાથમાં છે, અને દરેક કુટુંબ આછામાં આછા ૨ એકર જેડી શકાય એવી જમીનનું માલીક છે. આ પૃથ્વી એમ તો કહી શકાય કે જેડુત વગે એ ંગીજ ન પ્રગતનું સાથી અગત્યનું અંગ છે.

શકરલાલ ઘે બેંકર.

ગુજરાતનું બહિરજીવન.

અમદાવાદ.

રામજયંતી—ગઈ રાવનવગીની સુંદર રાત્રે દીલ્લી દરવાજા રાત્રીશાળાના વિશાળ જોગાનમાં શાહપુર તથા દીલ્લી દરવાજા ભાગના શ્રી પુરુષોના ભેગા મેલાવડા સમક્ષ બાણીતા થીયોસોફીસ્ટ 'ગ' હરજીવનદાસે ટુક પછી અસરકારક ભાષણ કર્યું હતું. રા. મંગળભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ બેરીસ્ટરને પ્રમુખ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. આર્યસમાજ ઉપદેશક રા. હરિશંકર વિદ્યાર્થીએ રામચંદ્રજીના ઉત્તમ જીવનમાથી કેટલાક દ્રષ્ટાંતો આપી બોધક ગીતો ગાયા હતા અધકવિ રા. કેશવલાલ પાલખીવાળાએ સ્વદેશી અને મલનિષેધ સમઘી બોધ કર્યો હતો અને ગાયક મુળજીભાઈએ “મનુષ્ય ધર્મ” વિષે ઉત્તમ ગીત ગાયું હતું. પ્રમુખના અસરકારક અને છટાદાર ભાષણ બાદ રાત્રીશાળાના વિદ્યાર્થીઓ રા. વંદાવનદાસ તથા ચીમનલાલે વક્તા શ્રેતા તથા પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યો અને આવા મેળાવડાઓ શેઠિના મોહલે મોહલે કરવા વિદ્વાનોને વિનંતિ કરી હતી.

મહાવીરજયંતી—તા. ૫ મી એપ્રિલ ને ગુરુવારની રાત્રે શાહ બજારમાં આવેલી શ્રીમાળીની વાડીમાં ગ. મા. પોપટલાલ લલ્લુભાઈ ડાક્ટરના પ્રમુખપદ નીચે મહા વીરજયંતી નિમિત્ત એક બંધ મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. સભાસ્થાન ઘન પવાકાઓ તથા લાઈટથી દેહીધ્મમાન કરવામાં આવ્યું હતું. ગંગાભાઈ દન્યાશાળાની બાળકીઓએ બરાબર જા. વાગે મંગળાચરણ ગાયું ત્યારબાદ રા. મૂળાચદ આશારામ વૈરાટીએ ભાષણ કરતા બંધાવ્યું કે “આ મહાત્માની જયંતીએ જેમ જેમ વધારે ઉજવાતી જશે તેમ તેમ આ નિસ્તેજ અને પરાધીન બનેલો દેશ વધારે તેજસ્વી અને અને સ્વતંત્ર બનતો જશે. પ્રભુ વીરના ચરિત્રનો એક ભાગ એવો છે કે જેના મનનથી માણસ સ્વતંત્ર અને સ્વાશ્રયી થવા સહાય આ શિક્ષણ ઉદાર હાથે આપવા જેનો

આગળ આનંદો નહીં તેો પોતાનું પૂર્વનું જાસ્વ તેઓ ટકાવી શકશે નહીં.” રા. મણીલાલ નરશંભાઈ ડોશીએ જેનોના ત્રણે શીરકાઓ એકત્ર થવાની આવશ્યકતા દર્શાવી હતી. ૫ મી બરોડીઆ. મી. વર્ધમાન સ્વરૂપચંદ, મી. રમણીકલાલ મોદીનાં સમયોચિત વિવેચનો તથા બાદ મી. કેશવલાલ પાલખીવાળાએ “પ્રભુ તે હોમેને નથી પુછવાનો.” એ ગીત ગાયું. અમકબહેન ત્રજપાળ કપાસીએ ત્રીશિક્ષણના સંઘંધી કેટલુંક વિવેચન કર્યું. મી. અબાલાલ ખુલાખીદાસે જેનોને હોમરૂઢમાં ભેગવવાને આગ્રહ કર્યો. ત્યારબાદ કેટલાક વિવેચનો પછી રાત્રે છ વાગે સભા વિસર્જન ઘડ્યું હતી.

ગુજરાત એજ્યુકેશન લીગ—પ્રો. લીમચે યુનીવર્સિટીની મેટીકની પરીક્ષામાં ઇંગ્લેન્ડ શિવાયના બીજા પ્રશ્નપત્રો દેશી ભાષાઓમાં લખવાની છુટ રાખવાનો ઠગવ રજૂ

કરવાના છે તેને ટેકો આપવા અમદાવાદના શેહેરીઓની એક સભા પ્રમાણમાં હોલમાં ત્રાસર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી મી. અમૃતલાલ કક્કરે મુખ્ય ભાષણ કર્યું હતું અને રા. હરિપ્રસાદ છત્રપતિ, રા. જીવજીલાલ બેરીસ્ટર તથા ખીમજીએ ઠરાવો રજુ કરી પ્રો લીમિટેડ ટેકો આપ્યો હતો. એન્જીનેયરિંગ લીગની ધીજી પણ સભાએ થઈ હતી તેમા ગુજરાતના મુખ્ય પાંચ ધલાકઓમાં ૫૦ લાય બેરીઓ કાઢવાનો ઠરાવ થયો હતો અને નમુનેદાર ગુજરાતી નિશાળો કાઢવા બાબત વિચાર કરી લવિષ્યમા આ મંડળના કાર્યની ખીલવણી બાબત વાતચીત થઈ હતી.

દાદાભાઈ લાયબેરી. દાદાભાઈ લાયબેરીની વ્યવસ્થા પક ઠમિટી તથા સામાન્ય સભાની મીટીંગો તા. ૮ તથા ૧૫ મી એપ્રિલે થઈ હતી. તે વખતે લાયબેરીનો વાર્ષિક રીપોર્ટ રજુ કરવામાં આવ્યો. ચોડાક સમયમાં આ લાયબેરી બહુ ઉપયોગી સેવા બજાવવા સમર્થ થઈ છે. પુસ્તકોની સખ્યામા શ્રીમદ ગાયત્રી સાહિત્ય મંદીર તથા સ્વ લગુભાઈ કુતુબચંદનાં પુસ્તકો મળવાથી બહુ ઉમેદો થયો છે દર વર્ષે ૧૦૦, ૧૫૦ ના નવા પુસ્તકો ખરીદવામાં આવે છે અને સ્ટેટીસ્ટીકલ તથા ઇકોનોમીકસના વિષયનું સાહિત્ય ધીમે ધીમે વધતું જાય છે. રોહિંદાં તથા અઠવાડીક માસિક ઘણા પત્રો આવે છે અને દરરોજ ૧૦૦, ૧૫૦ માણસો આ લાયબેરીનો મફત છુટથી ઉપયોગ કરે છે. નવા વર્ષના અમલદાર વર્ગમા રા. સાકરલાલ જીલાખીદાસને ઑ સેક્રેટરીમાં તથા રા. નવીનચંદ્ર મુંદરાય ખી એ એક્ઝેક્યુટીવ, ખી. ને લાયબેરીયન નીમવામા આવ્યા છે. ખીજી મંડળ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે, અને આવતા વર્ષને માટે ૧૨૦૦ રૂપિયા ઉત્પન્ન કરવાની યોજના વગેરે બાબત ગોઠવણ કરવામા આવી હતી.

હોમરૂલ લીગ—રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલે “અંગ્રેજ સરકારની વેપારી ગ્રહાતનું રહસ્ય” એ વિશે, અને રા. ચંદુલાલ તાશીરામ દવેએ “શ્રીયુત ગાંધી અને સ્વરાજ્ય” એ વિશે ગચ્છો કરી હતી.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાની—તા. ૧૬-૪-૧૭ ને રોજ સામાન્ય સભા પ્રેમાભાઈ હોલમા રા. જનુભાઈ અ. ચંચડના પ્રમુખપદે મળી હતી પંખવાડીક સભાઓ કરવા ઠરાવ થયો હતો.

સાપ્તાહિક—રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિશે શ્રીયુત ગાંધી યોજના ઘડવા હતા આરોગ્ય સુધારાનું કાર્ય કેમ કરવું તે વિશે વિચાર વ્યવસ્થા હતા. સ્વદેશી અને સ્વરાજ્ય માટે દેશે કેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ, કોંગ્રેસ બાદે માસ ઠામ કરવી, કેમ થઈ શકે વગેરે સંબંધે એ મહા કર્મયોગી ચિંતાઓ કરતા હતા. દરમ્યાન ઇંદ્રે એમને બિહારના અંધકારપ્રચાર માતીહારી ગામે ગણીના ખેતરોનાં મંજુરોનાં દશા તપાસવા બોલાવ્યા. ત્યાં જે સ્થિતિ એમને સમજાઈ તેને લગતાં એક બે પત્રો આશ્રમમાં આવ્યા છે. પ્રથમ પ્રયત્ને સ્થાનિક અમલદારોએ વચ્ચે પડી વિશેષ પ્રયત્નો કરતા એમને આટકાવ્યા હતા. ગાંધીજી જેલમાં જવા તયાર થઈ ગયા હતા. કેસ હિન્દો સુવર્ણચંદ એમણે વાઈસરોય ઉપર પાછો મોકલી આપ્યો છે. હિન્દો રાજદ્વારી

અવગણના અત્યાચરણના પ્રવેશની તૈયારીઓ થવા માંડી હતી, જે કાય માટે આખા જગતમાં એમનો જોર નથી તે કાર્ય ઈશ્વરે એમને આટલું જલનીથી કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો તેથી પોરબમાં આવી ગયા છે. તેઓ લખે છે “આ પ્રવેશની દશા બહુ જ દયાજનક છે શીઝી કરતા અહિ વધારે દુઃખ છે. જે સ્થળે રામ, સીતા, હરિશ્ચંદ્ર અને ભરત ક્યારે હતા, ત્યાંની જેલમાં જવામા પણ પુણ્ય છે” ગિહારની સરકારે સ્થાનિક અમલદારોનો હુકમ પાછો ખેંચી લેવડાવ્યો છે અને ગાંધીજીને તપાસના કામમાં મદદ આપવા વૃત્તિ ખતાવી છે વયોથી ચાલી આવતી હાડમારી આથી દૂર થશે

મુખાબ.

ગુજરાતમાં—મુખાબ યુનિવર્સિટિના પહેલા હિન્દુ ગુજરાતી વાર્ધસ ચાન્સેલર રા ચીમનલાલ હરિલાલ સેતાલવાડના માનમાં ચીના બાગમાં આ મહા તરફથી મેળાવડો થયો હતો.

ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ—ગુજરાત વર્તોકચુલર સોનાવટિની માફક આ મંડળે સ્ત્રીઓને મોટાટી ઉમરે અભ્યાસ કરવા ઉત્તેજિત કરવા પરીક્ષાની યોજના કરેલી છે ‘ચાન્સિયર,’ ‘નવલ ગરબાવળી’ અને ‘ગૃહવ્યવસ્થા’ અભ્યાસ માટે મુકરર કરવામાં આવ્યા છે. રા હિમ્મતલાલ અંબરીઆ દર શનિવારે આ ગ્રંથો શીખવે છે હાલમાં પરીક્ષા લેવાઈ હતી ૧૦ સ્ત્રીઓ પરીક્ષામાં બેઠી હતી જેટલીક સ્ત્રીઓએ મોટાટથી પરીક્ષા આપી હતી પરીક્ષા છ છ મહિને થાય છે. રૂ ૨૫, ૧૫, ૧૦, ૫ ના ધનામો અપાય છે.

ભાગીની સમાજનો પાકો વાર્ષિક ઉત્સવ ત્રણ દિવસ (તા ૨-૭-૮) પળાયો હતો પહેલે દિવસે કામકાજના ભૂતકાલિય વિશે ચર્ચા અને ક્રમ થયા હતાં ધીરે દિવસે ગોસારજી ગોકળદાસ હોલમાં મેળાવડો આ બધા પીટીટના પ્રમુખપદ નીચે થયો હતો. સમાજના પ્રમુખ સા. શારદા મેહતાએ ‘ભાષણ’ વાંચ્યું હતું ત્રીજે દિવસે હિન્દ મેવકસમાજમાં સ્નેહસ મેલન થયું હતું.

ગુરૂકૂળ વિદ્યાલયનો છઠ્ઠા વાર્ષિક મહોત્સવ તા ૨-૭-૮ ના દિવસોમાં ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

ડૉ એચ રતનજી ડાબુ (તવસારી) ને તા ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી અને તા ૯ મી માર્ચની લડાઈમાં બહાદુરી બતાવવા માટે મેમેરોપોટેમીયા ખાતે મિસિસ્ટરી કોમ આપવામાં આવ્યો છે.

ભરૂચ.

તા ૨૦-૪-૧૯૧૭

૧ મહાપકારી પત પેડીઓના ઓરગેનાઈઝરોની કોન્ફરન્સ—૨જુન્યાર સાહેબ મી. યુમેન્ટના અધ્યક્ષપણા નીચે તા. ૧-૪-૧૯૧૭ ને રોજ અત્રેના મ્યુનીસીપલ હોલમાં મળી હતી. જેમાં સુરત, અમદાવાદ, ખેડા વીગેરના ઓરગેનાઈઝરોએ હાજરી આપી

હતી. કેટલાક અગત્યના ઠરાવો કચ્છમાં આવ્યાં હતા અને રજીસ્ટ્રાર સાહેબે સોઆયમીની જુદી જુદી શાખાઓની તપાસ લીધી હતી તેમજ ડીસ્ટ્રીક્ટમાં જુદી જુદી સોઆયમીઓ તપાસી લીધી હતી.

૨ લડાઈની લોન ભરાવવાની જાહેર ફીલચાલ:—તા. ૬-૪-૧૯૧૭ ને રાજ અમારગામ મુકામે, મે. એગ્રીસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ મી. કીરપલાનીના પ્રમુખપણા નીચે અંતર જાહેર સભા, આમપાસના ગામ લોકો અને જેડુત લોકોની ભરવામાં આવી હતી જેમાં રૂ. ૩૦૦૦૦ ની પોસ્ટલ સર્ટીફિકેટો લેવા કમીસન આપાઈ હતી તા. ૧૩-૪-૧૭ ને રાજ કલેક્ટર એગ્રીસમમાં મે કલેક્ટર સાહેબ મી. ફાક્સના પ્રમુખ પણા નીચે જનરલ કમીટી તથા સળ કમીટીઓની સભા થઈ હતી તા. ૧૭ / ૧૯૧૭ ને રાજ મે. કલેક્ટર સાહેબ મી. એચ. એલ. ફાક્સના પ્રમુખપણા નીચે અત્રેના કુરબ ઉપરની પહાળ આગળ ભરૂચના વેપારીઓની એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી જેમાં લડાઈની લોન કાઢવાનો હેતુ તથા તે ખરીદવાના ફાયદા વિષે પ્રમુખે ઘણું જાણુવા ભેગ વિવેચન કીધું હતું. અને મલામાં રૂ. ૧૬૦૦૦ ની વધુ વેર લોન લેવા જાહેર થયું હતું. અત્યાર મુધીમાં ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટમાંથી વેર લોન મંજૂર થઈ રૂ. એક લાખ અને ત્રણ હજાર કબૂલાયા છે.

૩ ભરૂચ સેનેટરી એસોસીએશનની પ્રવૃત્તિ —તા. ૧૮-૩-૧૯૧૭ તથા તા. ૨૨-૩-૧૯૧૭ ને રાજ એસોસીએશન તરફથી ઠ સારવાડ અને આલીમાં “ ક્વચરોગ ” ઉપર જાદુઈ ફાનસથી ભાષણો કરવામાં આવ્યા હતા તા. ૩૧-૩-૧૯૧૭ ની એસોસી-એશનની મીટીંગમાં, એસોસીએશનને ધનની મદદ કરનાર ગૃહસ્થોનો આભાર માનવાના, પતંગના સર્વિય ભાષણો છપાવવાના, નવા વર્ષના ફર્સ્ટ એડ, નર્સીંગ અને હાઈ-સ્કૂલના કલામે શહેરની અંગ્રેજી ગુજરાતી નિશાળોમાં ખોલવાના અને સ્ટેચર રીવરીઅનડવા વીગેરે બાળતના ઉપયોગી ઠરાવો થયા હતા તેમજ રૂ. ૧૦૦૦) જાહેરીને આકાષાંચ ટકાની વોલેન લેવા ઠરાવ્યું હતું.

૪ અત્રેની સકરકુઈ ઉર્દુ નિશાળના/ જાકર જાકરીઓને ઇનામ આપવાનો જાહેર મેળાવડો—અત્રેના લોકપ્રિય ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ મી. ગરવાણી સાહેબના પ્રમુખ-પણા નીચે તા. ૧-૪-૧૭ ને રાજ થયો હતો જેમાં ઇનામો વહેંચવા ઉપરાંત મજકુર નિશાળની સ્થિતિ દર્શાવનારો રીપોર્ટ વાચવામાં આવ્યો હતો અને નિશાળની સગીન સ્થિતિ થાય તે અર્થે ઘટતાં પગલાં લેવા અમરકારક અપીલ થઈ હતી જેથી મલામાં પધારવા કેટલાક ગૃહસ્થોએ નિશાળને આકેક પોસ્ટલ સર્ટીફિકેટ ગાક્ષિમ આપવા ઉદારતા દર્શાવી હતી

સરૂચી.

નડીઆદ.

નિશાળોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ (Students, Brotherhood) સ્થપાયું છે

મુરત.

હોમરૂલ લીગ.—(૧) પૂણી ગ્યુનિસિપાલિટિએ સર્વે સભાસદો લોકનિયુક્ત
 હોવાનો ઠરાવ કર્યો છે તે પ્રત્યે અનુમોદન દર્શાવવા અને (૨) મહાત્મા ગાંધી સામેની
 નોટીસ ખેંચી લેવાઈ તે માટે આનંદ દર્શાવવા એક સભા ડૉ. કરસુખ હોરાના દવા-
 આનામા મળી હતી

પુસ્તક પરિચય.

૧. સાચું સ્વપ્ન—કર્તા, રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, અમદાવાદ, મૂલ્ય
 રૂ. ૧-૮-૦.

શતકો પર્યંતના અજ્ઞાતવાસ પછી કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનું અને ભાસના નાટ-
 કોનું પ્રાકટ્ય આર્ય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની ઉકેલણી અને ગોઠવણીની તવારિખમા નાનો
 અનો પ્રસંગ નથી વિદ્વત્તા અને રસિકતા એ અંશે પ્રત્યે આકર્ષિત થવી જોઈએ તેવી
 ઘટી લય છે કૌટિલ્ય અથવા ભાષાતર હિંદુસ્તાનની વર્તમાન દેશભાષાઓમા થયાનું
 લખુમા નથી પરંતુ નરેન્દ્રનાથ લૌ, રાધાકૃમુદ મુકર્જી, પ્રમથનાથ જાનર્જી જેવા
 જગાળી વિદ્વાનોએ એ અથ ઉપરથી અગ્રેજીમાં અથ લખી આર્ય ઇતિહાસના એક
 દલ્લખલ અને ભવ્ય પ્રકરણને પ્રકાશમા આણ્યું છે કૌટિલ્ય રાજ્યવ્યવસ્થા અને રાજ-
 નીતિ અને કેટલેક અંશે લોકસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે—અદખત આ સર્વના પ્રેરક
 અને કૃષ્ણકૃપી માનવસ્વભાવ એ અથમા નિગૂઢ છે અને તેનું નિરૂપણ પણ થશે. આમ
 પરાક્ષ રીતે નહીં પણ પ્રત્યક્ષ રીતે આર્યોના હૃદયનું દર્શન કરવાની તક ભાસના નાટ-
 કોએ આપી છે એના તેર નાટકો પ્રાપ્ત થયા છે કવિ પાતાના સમયનું ચિત્ર તે
 આપે જ છે પણ એ સાથે માથે તાકાલીન આર્ય હૃદય ખુલ્લું કરે છે અને એ રીતે
 મનુષ્યની સન્દાતન લાગણીઓનું મુંઢર દર્શન કરાવે છે કૌટિલ્ય, વાત્સ્યાન, ભાષ્ય,
 કાળીદાસ આદિના અથો લઈ આર્ય હૃદય અને ખુલ્લું અનેક રંગોવાળું ચિત્ર કોઈ
 આંકશે તો તે અમૂલ્ય, ઉત્તેજક, અને બોધક નીવડ્યા વિના રહેશે નહીં.

મહારાષ્ટ્રી કેશવલાલ અને ગોવર્ધનરામે ગુજરાતને સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિ-
 ચયમા રાખ્યું છે અને તર્ફન વેવારીપણાથી થતી અસંસ્કારિતાથી વલ્લિફ ગુજરાતની
 અધોગતિ થતી અટકાવી છે. સ્વસ્વતીયદ્રમા સ્થળેસ્થળે વેરાયેલા અંશકૃત અવ-
 તરણોથી અંશકૃત સાહિત્યની વિવિધતા અને સમૃદ્ધિનું ભાન થવા ઉપરાંત માનવ
 જીવન કેવા નાના મહોટા પ્રસંગોના ઉદ્ભેદથી એ સાહિત્ય ભરપૂર છે અને એ
 સાહિત્યના નિર્માતાઓ કેવું મૂર્ખ જીવન જીવ્યા હતા તેની પ્રતીતિ થાય છે. ગીત-

ગોવિંદ, અમરકાંતક, મુદ્રારાક્ષસ, પરાક્રમની પ્રસાદી, પ્રિયદર્શના અને સાચું સ્વપ્ન એ સાક્ષરશ્રી કેશવલાલના ઉત્તમ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ગુજરાતી તરજૂમાઓ છે. એ સર્વેમાં વહેતો રસ નિરનિરાળો છે. 'ગીતગોવિંદ' માં જે શૃંગાર છે તેનાથી અધિક વિશુદ્ધ અને મર્મસ્પર્શી તથા હિંચો શૃંગાર 'સાચાસ્વપ્ન' માં છે. આ સર્વ પ્રકારના રસમાં નિમગ્ન થઈ કવિઓના હૃદયો સાથે પોતાનું હૃદય એક કરી તેમની કૃતિઓ ગુજરાતી ભાષામાં સ્વયંભૂ જ લખવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે અને એમાં મહોટે અંશે સફળ થયા છે એવો એમની કીર્તિ ગુજરાતમાં હવે જગજગદેર છે. આ સર્વ ગ્રંથોના વિહંગાવલોકનથી કોઈને એમ લાગશે કે લાખાશાસ્ત્રી-વ્યાકરણશાસ્ત્રી પડિતે પાઠાંતરોના અટપટી ચર્ચા કરવા લખ્યા હશે પણ હૃદય જ્યારે સાનુકંપ હોય ત્યારે મનુષ્ય તરિક્કે એ ગ્રંથો વાંચતાં ભાષાતરકારના હૃદયમાં બુદ્ધિની ક્રીડાઓ કરતાં રસનાં પૂર કેમાં વહે છે તેનો અનુભવ થશે. બુદ્ધિ અદબત કોઈ કોઈવાર સરભરી કરી રસમાં ક્ષતિ કરે છે તોપણ એકદરે ગ. રા. કેશવલાલની લોકપ્રિયતાનું કારણ એમની પડિતતા નહિ પણ કવિતા છે. 'સાચા સ્વપ્ન' નું વાચક એક બેઠકે, ચરણદીપપલ્લો વાંચ્યા વિના કરવાથી જે આનંદ થશે તે ગ. રા. કેશવલાલના કવિત્વની સાક્ષી આપશે.

નાટકનું પ્રસ્તુ બહુજ સાદું તેમજ તત્કાલીન આર્યોને અતિશય પરિચિત હતું. વત્સરાજ ઉદયનની કથા શતકો લગી આર્ય હૃદયને સચ્ચિત કરતી હતી. એ કથામાંથી પ્રેમ, પરાક્રમ, વિદ્યા, સ્વામીનિષ્ઠા, પાતિવ્રત્ય, ચક્રવર્તિત્વ પ્રાપ્તિના આકાંક્ષા, કુટુંબરનેહ વગેરે વગેરે ભાવો મૂર્તિમંત ક્ષણ આર્યજીવન આદર્શ મેળવી શકતું. ઉદયને વામવંદતાનું પાણિયણ કથું એજ વૃત્તાંત Romanatic છે' કોઈ પણ યુગના કવિની લાગણીઓ જગાડે એવું છે રામ અને સીતા જેવા એકનિઃકંઠ પતીના જીવનમાં ઉદયનને ચક્રવર્તિ બનાવવાનો અમાત્યોનો લોભ (કે મહેન્દ્ર ?) લગ પાડે છે. યોગધરાયણ અને રણમવાન આપણી રાજ્યનીતિના પ્રતિનિધિરૂપ અમાત્યો છે ગાજ પછી ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાં એઓજ આદર્શ રૂપે લેખાય છે—ગુરુગુરુ, ગિરમાઈ કે કેવુર નહીં રાજ્યચિંતા, રાજ્યચિંતા નહિં એ એમનો જીવનવ્યવસાય પણ તે કાળે રાજા અને પ્રજા બંન્ધા નહોતાં. રાજા કુટુંબનો 'ધરડેરો' હતો અને પ્રજા કુટુંબની સંતતિ હતી રાજાનો ઉત્કર્ષ તે પ્રજાનો ઉત્કર્ષ હતો. ગજાને થોડી તકલીફ આપી તેનો વંચવ વધારવો, તેની આજી સમુદ્રપર્યંત દેશવધી અને તેને ગૃહસ્થાથગમાં સુખી બનાવવો એ અમાત્યોનું કર્તવ્ય હતું.

મગધરાજકુમારી પદ્માવતી સાથે લગ્ન થાય તો ઉદયનચક્રવર્તી થશે એવું નિધોનું વચન હતું. જ્યાં લગી વામવંદતા જીવતી હોય ત્યાં લગી ઉદયન બીજી સ્ત્રીનું પાણિ-અહણ કરે એમ નહોતું ઉદયનના ઉત્કર્ષ માટે કપટ આચરવા યોગધરાયણે વામવંદતાને પોતાની યોજનામાં માગેત કરી અને રાજા શિકારે ગયો ત્યાં જાનને-રાણી નાને અમાત્ય બળી મર્યાની ખોટી અક્ષવા દેહાની અગ્નિદેહ છતાં, મૃતપત્ની પ્રત્યેનો રોષ અવિશ્લિષ્ટ છતાં, શાસ્ત્ર જાને વગ થઈ ઉદયન પદ્માવતીનો સ્વીકાર કરે છે. વામવંદતા છત્રવંશમાં

પદ્માવતી પામે ગદી ઉદ્દયનના શોકદગ્ધ હવનગી સાક્ષી થાય છે. ઉદ્દયન અને રુદ્રમવાન આરુણિતે હળી દક્ષિણવાસ સર કરે છે. પદ્માવતી સાથેના વિવાહી મગધ સાથે મેત્રી થાય છે એટલે ઉદ્દયન રાજા મદી સમ્રાટ થાય છે. મનોરથો સફળ થવાથી યોગેશ્વરયજ્ઞ અને વામવદતા છતાં થાય છે.

ઉદ્દયન, વાસવદતા, પદ્માવતીના ગાનિત્રમા મનોહર મધુર, કારણ બાવ-
રિગ્ધતા, નિનય, મયમ, સ્વાભાવિક, ઉચ્ચતા, સ્નેહ વગેરે છે. આખા નાટકમાં
વણી જગાએ અભિજ્ઞાનના કુતલતુ સ્મરણ થઈ આવે છે પ્રસંગો સરખા લાગે છે
ત્યાં લાસ સાદો સૂચ્ય અને ગંભીર લાગ્યા વિના રહેતો નથી આખું નાટક એવું
મનોરમ અને ઉચ્ચ વાતવરણથી ભરપૂર છે કે વિદ્યાલયોમાં અને તેમાં એ ખાસ
કર્મીને કન્યાશાળામાં અભ્યસ્યક થઈ તરિકે ઉપયોગમાં લેવા જેલુ છે.

આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લાક્ષના સમયનો નિષ્ણય કરવામાં આવ્યો છે વિદ્વાન
કર્તા એને કાલીદાસના માલવિકાગ્નિમિત્રના નાયક અગ્નિમિત્રના પિતા પુષ્યમિત્રનો
અમકાલીન કરાવે છે પોતાના વાદના સમર્થનમાં અનેક સુદાઓ આપ્યા છે અને સાથે
માથે તે સમયનું ચિત્ર આકર્ષક વીળગએલી માહિતી સુસંગત અને એકત્ર કરવા
કીક પ્રયત્ન કર્યો છે પુષ્યમિત્ર વિશે ઇતિહાસમાં હવુ સ્પષ્ટ પિતૃત્વ વર્ણન નથી
તે પોટ પછી માદરશ્રીએ દૂર કરી છે મિલિન્દ (Merandor) અને આરવેલ સાથેના
પુષ્યમિત્રના વિગ્રહોત્તુ સ્પષ્ટીકરણ કરી પુષ્યમિત્રના ગત્યતા મહાપ્રસંગોનો ક્રમા-
નુક્રમ ગોઠવ્યો છે પ્રિયર્શનામાં હર્ષચરિત વર્ણવ્યું છે તેમાં પોતાની શોધગોળ છે તેથી
વણી વધારે શોધગોળ કર્તાની આ નિબંધમાં છે. રા. રા. કેશવલાલના ભાષાતરના
અનેક આકર્ષક લક્ષણોમાં એક એમના વિદ્વત્તા લર્થી ઐતિહાસિક ઉપોદ્ધાતો છે એમણે
અંદગુત, પુષ્યમિત્ર, કાલીદાસ—અથવા ઠેક જયદેવ લગીના હિન્દુસ્તાના ઇતિહાસનો
અભ્યાસ કર્યો છે અને તેનો તત્ક ક્ષત્રક લાલ ઉપોદ્ધાત દ્વારા આપ્યો છે પણ સ્મિય
ગંવો સ્વત્ર ઇતિહાસ લખી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા અમારી એને વિનંતિ છે.

આ ગ્રંથને વિદ્વાનોની દૃષ્ટિથી નહીં પરંતુ રસિક વાંચકની દૃષ્ટિથી તપાસ્યો છે.

નોંધતેની પ્રો એફ હજ્જયુ ગેઈનના અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી અનુવાદ કર-
નાર રા. રા. માકવાલ અમૃતલાલ દવે બી એ મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦

પ્રકાશક Peeples' Books (સામાન્ય લોકસમૂહને સમગ્ર ગ્રંથોની ગ્રંથમાળા)
Home University Library (ઘેર બેઠાં વિકલેપલયમાં મળતું જ્ઞાન આપે
એવી ગ્રંથમાળા) Everyman's Library (દુર્નીયના માગમાં સારા પુસ્તકો દરેક
જણને તાથી સસ્તામાં પ્રાપ્ત કરી શકે એવી ગ્રંથમાળા,) Library of Useful
Knowledge (ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રસારનાર ગ્રંથમાળા) વગેરે છે અને લોકશિક્ષણને
તેથી ઘણું વેગ મળ્યો છે. કેળવણી વધતી જાય અને લેખકમહારી પણ પ્રમાણમાં
વધતી જાય ત્યારે આવી ગ્રંથમાળા આવશ્યક થાય છે રા. રા. નૃસિંહદાસ બ. વિલા-
કરે 'વિદ્યાપુષ્પમાળા' આવી જતની મેના કરના દેશની ટહાડી હતી. સાહિ-
ત્યના જગતમાં આવી જતની ગીતાન લેખકમહારી અલગ રહેલું પડે છે અને એમ

ન રહેવાય તો આહિત્યસેવા સવત થઈ શકતી નથી. જે વર્ષ અંધગાળા ચલાવી એમણે એ રા. રા. જીવનલાલ અમરસીને સોંપી દીધી છે. રા. રા. જીવનલાલે બીજા વર્ષના પહેલા પુસ્તક તરિકે આ પ્રગટ કર્યું છે.

પ્રો. બેઇન પુણાની ડેકન કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ છે અને આવી અગીયાર કથાઓ અંગ્રેજીમાં લખી છે, કોઇ સંસ્કૃત થયો ઉપરથી પોતે ભાષાંતર કરતા હોય એવો ડોળ શરૂઆતમાં કર્યો હતો પણ એ એમની જ કૃતિઓ છે એવું હવે મનાય છે. જે સમર્થ પ્રબલો સમાગમમાં આવે છે ત્યારે અન્યોન્યની સંસ્કૃતિથી રંગાયા વિના રહેતી નથી. અંગ્રેજી સંસ્કૃતિની આપણાં જીવનપર અસર થઈ છે તેમ આર્ય સંસ્કૃતિની પણ પાશ્ચાત્ય જીવનપર થઈ છે. એ અસરનું ફળ આ વાર્તાઓ છે. મિસિસ પેની, મિસિસ સ્ટીલ વગેરે હિંદી અંગ્રેજીની (Anglo-Indian) વાર્તાઓથી આ તફીન ભિન્ન છે હિંદીઓ કરતા અંગ્રેજો સર્વ રીતે ચડીઆતા છે એવો ઉદ્ઘોષ કરવાનો હેતુ પ્રો. બેઇનનો નથી. તેઓ માત્ર અતીત ભારતવર્ષમાં જઈ વસે છે અને તે કાળમાં શ્રીપુરુષો કેવા કેવા અનુભવો રનેહદ્વારા પ્રાપ્ત કરતા હતા તેનું દર્શન કરે છે. ગજ્યકારભારની ક્ષણિક મહોટાઈ નહિ પણ મનુષ્ય હૃદયના સનાતન ભાવો એમનો વિષય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં આ સાથે એમની વાર્તાઓનાં ત્રણ ભાષાંતરો થયાં પ્રથમ સૌ. ઉર્મિલા દયારામ ગીડુમલે 'ઉપાનન્દીની' નામથી કર્યું હતું. ધીરુડું 'અનંગભરમ' આજ ભાષાંતરકારે પ્રગટ કર્યું છે. ઉપાનન્દીનીમાં, અનંગભરમમાં અને આમાં જે વિષય છે તે એકજ છે. રનેહ શું છે? રનેહના ઉન્મેષ, પોષણ, નિર્વાહમાં ઇન્દ્રિયોના શો પ્રભાવ છે? કામ બળી—ઇન્દ્રિયાતીત નથી થતો ત્યાં લગી રનેહ થતો નથી. કષ્ટવના આશ્રમના દુષ્યંતશકુન્તલા અને મરિચિના આશ્રમના દુષ્યંતશકુન્તલામાં જે ફેર છે તે આજ છે.

આ કથાનો નાયક રૂદ્રાલક હતો. યૌવનના પ્રારંભમાં મધુકરવત્ અનેક સ્ત્રીઓના શીલ લગ કરતો અને એક રમણીના રનેહમાં બદ્ધ થવા તદ્દન અનિચ્છુ હતો હજી તે માત્ર કામવિજ્ઞાની હતો—મત્ત હતો. વર્ષો વીતતા તે વનવાસિની તપસ્વી કન્યા સાથે લગ્ન કરે છે. સાચા રનેહનો અનુભવ થાય છે ખરો પણ આસક્તિ સવિશેષ રહે છે. નવોદાથી પણ વિખૂટો પડતો નથી. સંપૂર્ણ મોહાન્ધ થઈ ગયો હતો એવામાં દુશ્મનો રાજ્ય પર ચડી આવે છે એનું ક્ષાત્રતેજ રકુરી ઉઠે છે અને પ્રિયતમાથી મહાક્રંટે વિખૂટો પડી દુશ્મનો સામે લડવા બાય છે. જીતી એકદમ વ્હાલીને મળવા ભારતે ઘોડે આવે છે પણ વિરહ ન સહન થવાથી તેતો પચાત્ત પામી ગયેલી છે. હવે રાજની સ્થિતિ ખરેખરી ઠરણ અને હૃદયઘાતક થાય છે તેના મોહ, આસક્તિ વિહ્વળ થાય છે. સંસાર તેને મન અન્ય નિસાર નિર્વર્થક ભારરૂપ થઈ બાય છે.

રૂદ્રાલકની પાત્રી મૃત્યુ પામી પુણ્યબળે સિદ્ધા થાય છે પણ પતિનિયોગ સહન કરી શકતી નથી. સિદ્ધપણુ ત્યાગીને, પુણ્યોના ફળ અવગણી પુનઃ મૃત્યુલોકમાં જઈ પ્રીતમ સંગમાં જીવન ગાળવા અત્યંત આતુર છે. પ્રણયીઓ માટે વિશ્વ-

વ્યવસ્થા ફેરવાતી નથી. પાર્વતીની, ઇન્દ્રાણી મહાદેવ સ્વર્નમાં બન્ને પ્રભુચીઓનો સમાવેશ કરાવી આપે છે. વનમાં નરીકાઠેના દેવાલયમાં તે તાપસ કન્યા ઉભી છે ત્યાં મૃગયાએ નીકળેલા રુદ્રાલક પોતાના સૈનિકોથી છુટ્ટો પડી આવી પહોંચે છે. બન્ને પ્રેમમાં પડે છે. પ્રભુચીઓમાં આખો દિવસ ગાળે છે. એમની ગાંધિમાં યુરૂપ અને પ્રકૃતિવાળું પ્રકરણ દાપત્યની ભાવના સુંદર રીતે વર્ણવે છે. સ્નેહ થયાં પહેલાં જીવન નહોતું પણ પછીથીજ વસ્તુત જીવન થાય છે. પ્રેમના પ્રારંભમાં ગાળાક, વિશુદ્ધ વનકન્યા ધીમે ધીમે અનુભવી સ્ત્રી થતી જાય છે. પછી રુદ્રાલક સાથે સ્વામી થઈ તે જાય છે પણ માર્ગમાં અસોપ થઈ જાય છે સ્વપ્ન પૂરું થાય છે એટલે રુદ્રાલકને ચિત્તપ્રસન્ન થાય છે અને એનો પ્રાણ પણ નીકળી જાય છે.

આખી કથામાં કોમળ ભાવોને આવરી લેતી પ્રકૃતિ છે. જ્યારે આર્યાવર્ત બહુ વસેલું નહોતું ત્યારે જેવી વનસ્ત્રી જીવેલી હતી અને કુદરતના અંકમાં મનુષ્યોનો ઉછેર થતો હતો તેવું વર્ણન મનોરમ રીતે આ ગ્રંથમાં છે. સંસ્કૃત કથાઓનો દેહ અને આત્મા સ્પષ્ટતા: આમાં દેખાય છે

રા. રા. સાકરલાલનું ભાષાતર સચિત્ર છે સંસ્કૃતમય ભાષાને બદલે સાદી છતાં સંસ્કારી ભાષા એમણે વાપરી છે પ્રો. બેઈનનાં સર્વે ગ્રંથો ગુજરાતીમાં ઉતારી તેઓ એક નવો અંશ ઉમેરશે એવી આશા છે સંસ્કૃત સાહિત્યના આ પ્રદેશમાં નિમગ્ન થયેલા લેખક વર્ગ ગુજરાતમાં નથી, બંગાળમાં છે આ ગ્રંથમાળાના પ્રકાશનથી નવીન લેખક વર્ગ એ કવિત્વથી અનુપ્રેરિત થશે તો લાભ જેવો તેવો નથી

પ્રો. બેઈનના ગ્રંથોથી આપણે ઐત્યુએટ વર્ગ બહુ પરિચિત નથી પણ રા. રા. સાકરલાલના ભાષાતરોથી મૂળ ગ્રંથો વાંચવા પણ અનેક જણોને વૃત્તિ થશે.

૩. સિંધુધર્મકુમાર અથવા ભગવાન ગૌતમબુદ્ધ [ત્રિશંકી નાટક] કર્તા રા. રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ દિલાકર બી. એ. એલએલ બી., બાર-એટ લો. મૃદ્ય ૧-૦-૦

ચીન, આપાન, તિબેટ, અફઘાનિસ્તાન, સિંધુ, બંગેરે દેશોમાં પ્રચલિત બૌદ્ધ ધર્મના મૂળ પ્રેરક ગૌતમબુદ્ધની જીવનકથા અને બૌદ્ધધર્મનો જન્મ, વૃદ્ધિ, પ્રસારણ, આર્યાવર્તમાં થયેલા નાશ તથા બૌદ્ધધર્મના ફેલાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા સાહિત્ય, દર્શન, સ્થાપત્ય, મૂર્તિઓ, સમાજવ્યવસ્થા વગેરેના અભ્યાસ માટે અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પોતાના આયુષ્ય અને વિદ્વત્તા વાપર્યા છે. અગ્રેજી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સાથે આપણે પણ એ નવીન બૌદ્ધ સાહિત્યનો પરિચયમાં આવ્યા છીએ. અગ્રેજી વિદ્યાથી ફેરવાયેલા સંસ્કારોને એતું આકર્ષણ થયું છે. સરસ્વતીચંદ્ર અને રા. રા. નરસિંહરાવ બેળાનાથના Light of Asia ના છૂટક છૂટક ભાષાંતરે બુદ્ધજીવનના મહાન તેમજ કોમળ પ્રસંગોથી શુદ્ધરાતના સચિત્ર વર્ણને પરિચિત કર્યા છે. કૃષ્ણના જીવનથી બંધિમચંદ્ર અને નવીનચંદ્ર બંગાળમાં જેવા આકૃષ્ટ થયા હતા તેવું ગુજરાતમાં થયું નથી. પણ બુદ્ધજીવન પ્રત્યે લેખકોનો પક્ષપાત ઠીક છે રંગભૂમિ ઉપર એકી વખતે

૨. સ્વામી અખરનંદે સસ્તા સાહિત્યની વિવિધ નવમાળામાં બુદ્ધચરિત્ર છાપ્યું છે સ્વ નારાયણ હેમચંદ્રે બુદ્ધચરિત્ર લખ્યું હતું રા. રા. જીવનવાસ અમરમી મેદાનાએ બુદ્ધ, ધર્મ અને સંન્યસરતક લખ્યું છે

એ કંપનીઓએ બુદ્ધનાં નાટકો લખવા માંડ્યાં હતાં. મોરબી કંપનીએ બુદ્ધને વિષ્ણુના અવતાર તરિકે રજૂ કરી Light of Asia માં વર્ણવેલા પ્રસંગોમાંથી અમુક લખાયા છે. બીજું નાટક તે પ્રસ્તુત થય

ગુજરાતી સાહિત્યની અને હિન્દની સાર્વજનિક સેવા કરવા પહાર પડેલા ગુજરાતી યુવાનોમાં રા. નૃસિંહદાસનું નામ તરૂંન પાછળ નથી. ઇંગ્લંડ જઈ જો બ્રિટિશ સંસ્કારો મેળવી આવ્યા છે તેનો લાભ ગુજરાતીઓને આપવા એઓ ઉત્સુક છે. ગુજરાતી રંગભૂમિ દ્વારા ગુજરાતમાં પ્રચરતા નવચેતનને વેગ આપવા તેઓ હાલ પ્રયત્નશીલ છે. 'સ્નેહસરિતા' અને 'સુધાયદ્ર' જેવા રાજવંશી જેલો મુખાઈની રંગભૂમિ પર લખવાય છે અને એમની સેવાની પ્રતીતિ આપે છે. સિદ્ધાર્થકુમાર પણ એમણે એક નાટક કંપની માટે લખેલું તેને થોડાક સંસ્કારથી એાપી ગ્રંથરૂપે પ્રગટ કર્યું છે

ગુજરાતી સાહિત્યના ગ્રંથલંકારમાં એક સારા નાટકને આવકાર આપતા અમને આનંદ થાય છે. બુદ્ધના જન્મ અને જીવનથી ઇતિહાસ અને અધ્યાત્મની લાગણીઓ લગ્યસ્વરૂપમાં પ્રબલિત થવી જોઈએ તેવી લેખકમાં નથી થઈ છતાં સુસંસ્કારી બુદ્ધ જેવા ભાવ અનુભવી શકે તેનું આમાં સચોટ અને હૃદયસ્પર્શી આલેખન છે. બુદ્ધના મહાભિનિષ્ક્રમણ પછી કરુણરસ એવો જામે છે કે સહૃદયો અશ્રુબદ્ધ થયા વિના રહેતા નથી. શૃંગારની મસ્તી નથી પણ મર્યાદામાં રહેલો વિશુદ્ધ, આનંદી, મર્મોળો, સુખી શૃંગાર છે. પ્રગાઠ હૃદયમન્યન નથી. સ્નેહતા ઊંડા લાવે નથી પણ જે છે તે સંસ્કાર અને રમથી એવું પૂર્ણ છે કે સચોટ છાપ પાડ્યા વિના રહેતું નથી. રા. નૃસિંહદાસના નાટકોમાં આવો નિર્દોષ, વિનોદી, માર્મિક, તોફાની શૃંગાર હોય છે. એવા શૃંગારનાં રચીયાં સુખી, સુલ્યશાળી અને 'જીવન' થી ઉલસતાં હોય છે. સ્ત્રી એમાં માત્ર દાસી કે ભોજન નથી પણ સંગોવડી મળી છે. બુદ્ધિમાં, હૃદયમાં, સંસ્કારમાં, અનુભવમાં તે કોઈ રીતે પુરૂષની ઉત્તરતી નથી. પણ કવચિત્ તો ગડીગાતી લાગે છે. કામુકતા વિના જીવનને જાતિઓ કેવું મીઠું જીવન ગાળી શકે તેનું દર્શન એઓ એમના નાટકોમાં કરાવે છે એ સ્ત્રીઓમાં ઊંચા પ્રકારના બુદ્ધિવિભાસ કે ઊંડા હૃદયભાવો નહિ એવાથી નિરાશ થઈએ છીએ. મધુરી અને રમણ, કૃશ્ના અને સુરેશનાં દંતનાં આલેખન ઉપરથી આ કેથન સ્પષ્ટ થશે.

'સ્નેહસરિતા' અને 'સુધાયદ્ર' માં અમુક નટોની ખાતર વસ્તુ શિથિલ અથવા યાગ્યોગીક કરવું પડ્યું છે તેનું આ નાટકમાં નથી પણ બુદ્ધચરિતાના જ મુખ્ય પ્રસંગો એવા કમળદ અને રિતા છે કે શેથિલ્યને અવકાશ જ ન રહે કતાનું આ પહેલું નાટક છે અને એમાંથી એમનાં કેટલાક તાત્પર્યોની શરૂઆત થાય છે. વસ્તુની કુલશુધ્ધીમાં મુખ્ય પ્રસંગો ઉપરાંત ઉપપ્રસંગો હોય છે કતાં આવા ઉપપ્રસંગો રચવા નાયકનાયિકાના પ્રેમજીવનથી ભિન્ન બીજા એ ત્રણ સવનનજીવનનું આલેખન કરે છે. આથી પાત્રમંજ્યા વધે છે. નાટકમાં શૃંગારનું વાતાવરણ છલકાતું રહે છે અને મુખ્ય નાયકનાયિકાના જીવનવિકાસ (કે જીવનની ગતિ ?) દર્શાવવા અનેક પ્રસંગો રચવાની સુઅવજીમાંથી કતાં મુક્ત રહે છે. 'સર્વે પ્રેમ પ્રસંગોમાં અમને એક જાતની એકતાનતા લાગી છે. પ્રેમ મનુષ્ય જીવનની વિવિધતા અને સમૃદ્ધિ પહાર

લાવે છે એ જગતનો અનુભવ કર્તાએ અનુભવ્યો લાગતો નથી. વળી મુખ્ય પ્રસંગોને બદલાવવા ઉપપ્રસંગો ડાક (foil) કે વિરોધ (contrast) કે ગોષ્ઠ તરિકે યોજવામાં આવતા હોય એવું પણ અમને લાગ્યું નથી.

પ્રસ્તુત નાટકમાં પ્રેમના જે ઉપપ્રસંગો છે તે મનોરમ છે, નિર્દોષ છે, સીધા છે, લાવલભી છે, વિનોદી છે પણ જાતે મનુષ્ય જીવનનાં દુઃખોની જે સીમાસાંકરી અને તે દુઃખોમાંથી છૂટી સુખના માર્ગની પ્રાપ્તિ માટે જે સાધનો યોજ્યાં હતાં તે સર્વેની દૃષ્ટિથી પ્રેમને યોગ્ય જીવનમાં કેવું સ્થાન છે તે વિશે કર્તાએ વિચાર ક્યો હોય એમ નથી લાગતું. છુદ્ધ ઉપર વેદ ધર્મીઓનો સજ્જતમાં સજ્જત આલોચ એ છે કે એણે ગૃહસ્થાશ્રમ તોડી નાંખ્યો. બ્રહ્મચર્યમાંથી સજ્જત રસ્તો ભીક્ષુક થવા માટે કરી આપ્યો. ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિ આવી છે છતાં આ નાટકમાં ત્યાગી સુરેશ અને કૃશાને પરણાવી પાછા સસારમાં મોકલવામાં આવે છે. આ ખ્રિસ્તી યુરોપીયનનોની ભાવના છે મનુષ્ય હૃદયને પ્રતિકુળ ભાવના નથી પણ હાથીના દંતુશળ નીકળ્યા તે પાછા પેસતાજ નથી એવું માનનાર—જીવનમાં ધર્મ પ્રમાણે વર્તનાર, અંગત વાસનાઓની આહુતિ આપનાર આર્યોને આવી સ્થિતિ સમત નહોતી.

રા. રા. નૃસિંહદાસ વિલાકરનો હેતુ તે કાળનું ચિત્ર આપવા ઉપરાંત આ જમાનાની મહેચ્છા, વાછના, આદર્શ પણ રજૂ કરવાનો હોય એવું લાગે છે પુરાતન કાળની ભૂલી જવાએલી સંસ્કૃતિ નહીં પણ આ યુગમાં આપણાં હૃદયમાં ઉછળતા ભાવો એ જૂની કથાદ્વારા આલેખવા એમનું વળણ છે અનાથપિંડિતને એમણે આ જમાનાનો Socialist બનાવ્યો છે આપણને હાલ સંન્યાસ નહીં પણ મધુર અને સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રિય છે એથી કૃશા અને સુરેશ કાષાય વસ્ત્રોને ત્યાગ કરી દંપતી થતાં હશે.

કાળોને ઉદ્દેશ મનુષ્યજીવનના સનાતન ભાવો આલેખવાનો હોય છે અથવા એક યુગના ભાવો બીજા યુગને અનુભવગોચર કરવાના હોય છે અથવા જૂની સામગ્રી વાપરી વર્તમાન યુગના ભાવોનું આસ્વાદન કરાવવાનું હોય છે સિદ્ધાર્થકુમારનો ઉદ્દેશ શો છે? એ ભવ્ય, કરુણ અને દયાળુ જીવન વર્તમાન ગુજરાતને શો સંદેશો, શો આદર્શ આપે છે? કર્તા શો આપવા હગ્ગે છે? કાંઈ પણ સ્પષ્ટ નથી. આ નાટક ગણે રીતે અસંતોષ આપે છે* પણ એક વાત ભૂલવાની નથી કે સાહિત્યના ઉત્તમ નિર્માણ તરિકે નહીં

* જુદાના સમકાલીન ચિત્રની વીગતો બરાબર નથી છુદ્ધ સ્ત્રીઓની લીજીની રંગ નારાજ હતા એથી ભાગ્યસ ધ પવિત્ર નહીં રહે એના એમને બાળિ હતા આ દેસન ખગી પટેલી એવુ દતિદાસ કહે છે. પણ આનંદ (જેનુ આ નાટકમાં બીજુ નામ સુરેગાનદ આપ્યુ છે) તેમને વિનવી સ્ત્રીઓને પુરો જોવા હક અપાવે છે આ આપો પ્રસંગ આ નાટકમાં ફેરવી ન પાડ્યો છે તત્કાલીન ધતર ધર્મોત્તુયાથીઓના વર્ણન બરાબર નથી બદલે હાલ જોવા છે દેવદત્તનું પાત્ર એક બૌદ્ધ ચીતરે તેકું ચીવડાયુ નથી અને મનુષ્યજીવનમાં મર્દનું સ્થાન પીછાની રાગાયુ નથી. પણ સાચે એટલું કહેવું નિષ્કર્ષે કે સમાજારનુ વર્ણન સારું આપ્યું છે એનો અર્થ સમજાવ્યો નથી એટલે ધણી ગુજરાતી વાચનારાઓ એ સંરચામાં રસ નહીં લઈ શકે. તે જગમ દરેક ગામમાં ચોરા જેવું થઈ રહેતુ. એમાં ગમે તે ધર્મના મળના સામુઓ પરિનામકો ક્રમણે આવી ઉતરતા. ગામના લોકો એમનો નિબાવ કરના અને એમને ઉપદેશ સાંભળતા મરમવ સદિષ્ઠતા અને સત્ય જીવસી લોકોના કેવાં દર્ના તે આ સંરચા જરૂરે છે વળી ગામડાઓમાં લોકોની પાસે રાસનની પણ ધનુી સત્તાઓ હતી—ગામડાઓ ન્હાના tribal republics અથવા oligarchies હતા. સમાજમાં ગામડેલો ભેગા થઈ રાસનના કાર્ય પણ કરતા

પણ આપણી રંગભૂમિની હાલની સ્થિતિના વાતાવરણને અનુકૂળ રહી જેટલું ઉત્તમ કામ થઈ શકે તેવી રીતે કરી આ નાટક લખાયું છે એટલે ગહુ ઉંચા ધોરણથી એને તપાસતાં કર્તાને અમે અન્યાય કરીએ છીએ. વાંચકો પણ અમારી દોષદર્શિની ટીકાથી એક રસિક, ભાવપૂર્ણ, ઉત્કર્ષક ગ્રંથ વાંચવા તરફ ન વળે તો તેમને પણ અન્યાય થઈ જવાની બહીક લાગે છે એટલે થોડાક દૃષ્ટિબિન્દુઓના નિર્દેશથી સંતોષ માન્યો છે. કર્તાની શક્તિ, સંસ્કારિતા, કેળવણી, સંપત્તિ વગેરે વિશે અમને ઉંચો મત ન હોત, એમની મારફત ગુજરાતી સાહિત્ય ઉંચી અને નવીન સમૃદ્ધિ મેળવશે એવી અમને આશા ન હોત તો આવી મીમાંસા કરત નહીં. ગુજરાતના સર્વે વાંચકોને આ ગ્રંથ વાંચવા અમારી ખાસ લલામણુ છે બુદ્ધત્વ લુપ્ત એવું છે કે કોઈપણ ક્ષણમાં તેની સમાગમ કરવાથી હાનિ નથી. સાહિત્યની સંસ્કારી કલાથી એ લુપ્ત આ નાટકમાં આલેખનામાં આવ્યું છે એટલે એનું વાંચન આનન્દદાયી થઈ પિના રહેશે જ નહીં. કુટુંબોમાં અને વિદ્યાલયોમાં આ ગ્રંથ લોકપ્રિયતા પામશે. આ નાટક રંગભૂમિ માટે લખાયું છે. રાધના પર્વત કે અમરસત્રની માફક માત્ર શ્રાવ્ય નાટક નથી એટલે એની ભાષામાં મજાની વિવિધતા છે, સ્વાભાવિક રચ્ચકો છે, પાહિત્ય નથી. રા નૃસિંહ દાસ વિલાકર તર્ફન નોંખી જ જાતનું ગદ્ય લખે છે અને ગુજરાતી ભાષા બોલે છે માંગ્લીશની વાક્ય રચના અને તેમાંએ ભાષણની શૈલિ (phonetic) ના સંસ્કાર વાળી એમની ગદ્ય રચના હોય છે. સોરઠની કદ અનુપમ સીદાશ પણ એમાં છે એટલે ગુજરાતી ભાષાની ગદ્યશૈલિમાં એમની શૈલિને પ્રશંસાપાત્ર ઉમેરો થયો છે. એ શૈલિ મનુષ્ય હૃદયના નાના મહોટા ભાવો વ્યક્ત કરવા કેવી સમર્થ છે તેની મીમાંસા કરવાને હજુ વાર છે.

આ નાટકની સમાલોચના અનેક દૃષ્ટિથી કરવા જેવી છે. રંગભૂમિની અને સાહિત્યની દ્રષ્ટિથી એનાં પાત્રાલેખન, પ્રસંગ રચના, વસ્તુશુદ્ધિ, ભાષા, સંગીત, વાતાવરણ વગેરે નિરૂપવામાં આનંદ આવશે પણ આ પત્રમાં અવકાશ નથી એટલે દિલગીર છીએ.

રા. રા. નૃસિંહદાસે જે પવિત્ર અને દેશપ્રેમી કાર્ય આદર્યું છે તે કાર્યમાં એમને યશ મળે અને ગુજરાતની રંગભૂમિ અને નાટકસાહિત્ય એમની દ્વારા ઉંચા સંસ્કાર પામે.

૪. ચાણક્યનંદિની અથવા ચન્દ્ર અને સુહૃદી—કર્તા રા. રા. નારાયણ વસનંદ ચતુર્થજ, સુપ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી'ની ઈ સ ૧૯૧૬ ની સેટ.

હવે એવો મમય આવ્યો છે કે રા. રા. નારાયણ, રા. રા. ગોપાળજી દેલવાડાકર અને બીજા નવલકથાકારોની કૃતિઓની કડક સમીક્ષા થવી જોઈએ. તેઓ ગુજરાતી વાંચકવર્ગની સતત સેવા કરે છે. એમના ગ્રંથો સારા વિસ્તારમાં વંચાય છે ઉછરતી પ્રજા ઉપર એ ગ્રંથની અસર થતી હશે. તેમ સાક્ષરો કે સંસ્કારી લોકો આ નવલકથાઓ વાંચતા નથી એટલે એમાં પ્રવેશેલા અનીષ્ટ અંશો વિશે પ્રળાપ લોકમત જાગૃત રચેલો નથી. પોતાના ગ્રંથોની ખોળી ધસાડીથી આ લેખકો એવા મત ધરેલા છે કે સમ્યક્તા અને વિવેકની પરવા કરે એવા નથી. એમના પ્રત્યે અંગત દ્રેષથી નહીં

પરંતુ શુજરાતના વાંચકવર્ગ અને શુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેની પવિત્ર ફરજની ખાતર એમની કૃતિઓની ઠડઠ સમીક્ષા કરનારની તેઓ સખત ખગર પોતાના નવા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લીધા વિના રહે એવા નથી અને એટલાથી સતોષ નહીં થાય તો સરસ્વતીચંદ્ર અથવા રામાયણ મહાભારતની પણ નિંદા કરવા બેસી જશે અમને આતું વીતેલું છે છતાં જે પવિત્ર કર્તવ્ય અત્યારે અમે સ્વીકાર્યું છે તેની પ્રેરણાથી એવા મલિન પ્રહારની દરકાર અમે રાખવા નથી અને અમને જે લાગશે તે અમે લખતાં ખીલકુલ ડરીશું નહીં

રા. રા. નારાયણ શુજરાતી વાંચક વર્ગની જે સેવા બેઠાવે છે તે માટે ધન્યાહુ છે. એની લદ્દકાળી અથવા પદ્મિની જેવી વાર્તાઓ માટે અમને પક્ષપાત છે. સાહિત્ય સેવાજી નિર્વાહનું સાધન હોવાથી એમનો સમગ્ર સમય એમાંજ સમર્પિત હોવાથી એઓ વધારે સારી અને ઉચ્ચ સાહિત્ય સેવા કરી શકે એવા હોવાથી અમે આટલી તરદી લીધી છે. એઓ માફ લખશે તો અમને જેટલો આનંદ થશે તેટલો એમને પણ લાગ્યેજ થશે.

વાચનારને એમ લાગશે કે અપરાધના મુદ્દાઓ રજુ કર્યા પૂર્વે શિક્ષા કરવાનો ન્યાય સમાલોચકે સ્વીકારવો ન જોઈએ એમનો મહોટામા મહોટો અપરાધ, હમણું હમણું એમણે વ્યભિચાર-લ'પટવાની કીર્તિ ગાવા માંડી છે તે છે. હરીરહકમાં નિર્લજ વર્ણુ ન કરવાથી તૃપ્તિ ન થઈ તે આ કથામાં પાછું લ'પટવાનું ગૌરવ ગાયું છે. 'આર્યતા' ના પક્ષપાતી, 'સુધારા' ના આરુઢ વિરોધી રા. રા. નારાયણ સુંહધિ અને અગ્નિનું નિર્માણ કેમ કરી શક્યા હશે ? નાગ્નુંદ્રી પ્રાહ્મણી પેઠે સારસ્વતીને લુહાણીઓમા આવેા હુઝ અપાવવા વિચાર તો નહીંજ હશે ? અથવા લુહાણીમાં પુનર્લગ્ન કયારે થવા માડ્યા તેની શોધખોળ તો આ કથાદ્વારા નહીં કરી હોય ! વિધવાવિવાહના વિરોધીએ વિધવા રાણી સુંહધીનાં પુનર્લગ્ન અગ્નિ જોડે કરાવવા ઇંદ્રાણી ઇંદ્રાસનનો શાસ્ત્રાર્થ શોધી કહાડવામાં પોતાની અપૂર્વ (!) તર્કશક્તિ વાપરી છે. હિન્દુ જીવનમાં આવી રીતે શાસ્ત્રીય નિર્ણય યજ્ઞેલા અને આર્ય પ્રજાએ તે મંજુર રાખેલા હોય એવું અમારી જાણુસા નથી લેખક ઉદાહરણોઆપી અમારી મ કાનું નિરસન કરશે તો ઉપકાર થશે.

વિશ્વમાં અનીતિ, દુરાચારને સ્થાન છે એટલે નવલકથાના વિશ્વમાં પણ તેને સ્થાન છે. પણ વિશ્વમાં ઘણી મલિન વસ્તુઓ છે, ખુદ્દી નજરે પડે છે છતાં તેની દાંડી પીટાતી નથી. ઠલાનું કામ બ્યાં વીગતે વીગત આપવાનું નથી—દુરાચારના અધમાધમ અંશનું પૃથક્કરણ કરવાનું નથી ત્યાં મલિનતા ઉપર પડેા નાંખવાનું અથવા ધ્વનિથી સૂચન કરવાનું અથવા નીતિના ઉત્કર્ષ અર્થે તેનું ચિત્ર આંકવાનું હોઈ શકે. પણ આ કથા તદ્દન Naturalistic ઐતિહાસિક છે ઇતિહાસનો જે યુગ લીધો છે તે એવા દુરાચાર માટે મશહુર હોવાનું પ્રસિદ્ધ નથી. વળી જુના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કે કેન્દ્ર અને ઇગ્નીશ સાહિત્યમાં લ'પટવાનું ગૌરવ કરનારા ગ્રંથો હોય અને શુજરાતી સાહિત્ય એવા અનુપમ (!) ગ્રંથોથી બેનસિબ હોય માટે તે ખોટ પૂરી પાડવા આવા ગ્રંથો લખવા

કેડ આંધવાની હાલ તો જરૂર નથી. અત્યારે પ્રજાનું નિખિલ ચારિત્ર રૂપાંતર પામે છે. નવી રીતે Formative ભૂમિકા ઉપર છે તે વખતે નવલકથાકાર બહુજ સાવધ રહેવાની જરૂર છે.

નીતિની દૃષ્ટિએ અમને આ કથા રૂચિકર થઈ નથી તેમ કલાની દૃષ્ટિએ પણ થઈ નથી. કલાની નીતિ વિશ્વની નીતિથી જુદી છે વિશ્વમા આનીતિ સમૃદ્ધિ, વૈભવ, સત્તા, સુખ ભોગવે છે અને જગતની નજરે ચઢે એવી સજા કે અધોગતિથી મુક્ત રહે છે એવું અને છે પણ કલા તો વિશ્વજીવનના છૂંટાછવાયા, વિકાસ પામતા, વિલંબ લેતા—કાળ અને દિશામાં પથસંચાલના અશોભે એકત્ર કરી, તેમનું તત્ત્વ શોધી તેમને કાળ અને દિશાના એકા વિસ્તારથી વસાવે છે તે નીતિના પરિણામ માટે લઘુસીન રહી શકતી નથી. અર્થ એવા વિષયાસકતને પરાક્રમી, વિદ્વાન, પત્નીવત્સલ, અપમાનનું વૈર લેનાર આગ્રહી વર્ણવવામા અમને તો કાંઈ અર્થ લાગતો નથી અર્થ સ્પતિદ્રાહી, પત્નીદ્રાહી, પુત્રદ્રાહી, સ્વામીદ્રાહી, વિશ્વાસલંગક, પરદાસરત, ખૂની, વિલાસી, પ્રજાદ્રાહી, આગ્રાહ્ય છે એનાં પાપમા પણ પ્રતાપ નથી સુંકધીની આસક્તિ એ જ એની અધોગતિનું કારણ છે રશીઆમા કેથેરાઇન અને ક્રીતમો કરે અને પ્રજા ઉપેક્ષા કરે એ સંભવિત છે પણ આર્યોવર્તમાં—એની નીતિ માટે રા. રા. નારાયણને અભિમાન છે અને જે નીતિનો 'સુધારાવાળા' ભાગ કરે છે એવું માની તેઓ પોતાની લેખિનીનો પ્રદાર તેમના ઉપર કરે છે—તે આર્યોવર્તમા લોકો આપું કેમ સાળી રહે ન તેનો ખુલાસો કરવા પણ કર્તાએ પરવા રાખી નથી. હોલેન્ડમાં રાણી લંપટ પ્રધાનથી ભોળવાઈ વિવથગામિની થઈ હતી તેથી આખી પ્રજા કલંકિત થઈ છે એમ માની વલંદાઓએ તે પ્રધાનને ફાંસીએ ચડાવ્યો હતો અને રાણીને જંગમ પર્યંત ફેદમા રાખી હતી. ગિંધીઓમા આવું પાણી નહોતું એવો હલકો મત કર્તા એમને માટે તો નહિ જ ધરાવતા હોય

રા. રા. નારાયણ ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખે છે પણ ઇતિહાસનો અર્થ એમને ખગર હોય એમ લાગતું નથી ઇતિહાસની વીગતો તેઓ મહેનતથી એકઠી કરે છે—જે કે આ વાર્તામા તો વીગતોમા પણ કેટલાક કાલચુરકમના હોયો થયેલા છે Interpretation of History મા તેઓનો ખીલકુલ પ્રવેશ નથી. હિંદુ અને મુસલમાનના મધ્યકાળ અનેક પ્રમંથોની વાર્તાઓ એમણે લખી છે છતાં હિન્દુઓ કેમ હારતા અને મુસલમાન કેમ વિજયી થતા તેનાં આધ્યાત્મિક અને પાર્થિવ ઐતિહાસિક કારણોથી એઓ વાકેફગાર હોય એવું અમને લાગ્યું નથી.

એમનું લખાણ એવું કૃત્રિમ હોય છે—સ્વયંભૂ ઉર્મિઓથી હીન હોય છે કે સરકારી વાચકોને તો કંટાળો જ આવે. માનમ વ્યાપારની મીમાસા, સ્થળ કે પ્રકૃતિનાં વર્ણનો, કોઈ મંડાલાવનું નિરૂપણ એમની વાર્તાઓમાં એવું નથી કે અમર થાય. કરણ્યેલા જેવી પ્રતિષ્ઠા એમની એકે વાર્તા હજુ પામી શકી નથી એનું કારણ શું?

જીવનના પ્રશ્નો સંબંધી પણ એમણે જોડો વિચાર કર્યો હોય એવું નથી એવું છદ્મગલીર, શબ્દપ્રચુર, ડાહ્યું ડાહ્યું એ લખી શકે છે કે સામાન્ય વાંચકોની સામાન્ય રસવૃત્તિ તૃપ્ત થાય છે.

સુંદરીને આણકચનંદિની કહેવામાં પણ આણકચની એઆખર કરવા જેવું છે લેખકે મુદ્રારાક્ષયનું, અથવા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવે એ અંથના ગુજરાતી બાબાતરની પ્રસ્તાવનામાં આણકચના નિરુપેલા ચરિત્રનું વાચન કર્યું હોત તો આણકચન તે કસત જ નહીં.

જટ કન્યાને યૌદ્ધ લીક્ષુણી ણનાવ્યા પછી પાછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં મોકલી છે તે અમને અનુચિત અને યૌદ્ધ જીવનથી વિરુદ્ધ લાગે છે. આજ કાઠીબાવાડમાં બાવા-ઓની જુદી નાત થઇ છે તેમ યૌદ્ધ મઠોમાંથી પરણેલાં લીક્ષુક લીક્ષુકીની જુદી સાતિ થઇ હતી પણ તે વાત જુદી છે અને આ વાત નિરાળી છે

અમને એમ લાગે છે કે આ વાર્તા રા. રા. નારાયણે હમણું નહીં લખી હોય પણ ઘણું વર્ષો ઉપર લખી હશે એમાં મનઃસુખરામશાસ્ત્ર સંસ્કૃતમય ભાષા છે, એમનું હાલ પ્રિય થઈ પડેલી ઉર્દૂ ભાષાનો સંભાર નથી, એટલે આણું અનુમાન કર્યું છે.

પ. નંદશંકર જીવનચિત્ર, કર્તા રા. રા. વિનાયક નંદશંકર મેહતા, આઈ. સી. એસ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

કવિ ન્હાનાલાલના કેટલાંક કાવ્યો ભા. ૧ લાનુ અવલોકન લખતા રા. બ. રમણલાલએ જ્ઞાનસુધામાં લખ્યું હતું કે ગયા જમાનાના લેખકોના પુત્રોદારા પણ આ જમાનાની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આણ રહી છે કરણ્યેલાના સમર્થ કર્તાના વિદ્વાન પુત્રની કૃતિ જોતા અમને એ શબ્દોનું રમણ થઈ આવ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમંદિરમાં પોતાના પરચોકવાસી પિતાનું જીવનચરિત્ર લખી પ્રવેશ કરવા માટે રા. રા. વિનાયકને અમે આવકાર આપીએ છીએ સાથે સાથે કહી દઇએ છીએ કે આટલા અર્થથી ગુર્જરીદેવી સંતૃપ્તી નથી થવાની

રા. રા. વિનાયકના બે મહોટા ભાઈઓએ એમની કેળવણીના પ્રમાણમાં ગુજરાતી સાહિત્યની કાંઈ જ સેવા નથી કરી તેમ તેઓ નહીં કરે એવી આશા છે. દલપતરામનું નામ ન્હાનાલાલે, મહીપતરામનું નામ રા. બ. રમણલાલએ, ભોળાનાથનું નામ નરસિંહરાવે રાખ્યું છે તેમ નંદશંકરનું નામ રાખવા રા. રા. વિનાયક ચુકશે નહીં એવી આશા છે.

ગુજરાતીઓમાંથી જેઓએ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કેળવણી લીધી છે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યને કંગાળ રહેવા દેશે તો પછી એમની કેળવણી એ રીતે વૃથા ગઇ છે એમ કહેવામાં રહેજે પણ ખોટું છે? ગુજરાતી, સિવિલીઅનોની હાલમાં સંખ્યા વધી છે. રા. રા. આળદુલા યુસુફઅલીએ અંગ્રેજ અને ઉર્દૂનો સ્વીકાર કરી પોતાની માતૃ-

ભાવાની સ્ફોજ પશુ સેવા કરી નથી પણ સ. રા. વિનાયકે અને ર. કાટાવાળા સાહિત્યપ્રેમી અને સાહિત્યસેવક પિતાના પુત્રો છે. રા રા નાનાલાલ અમનલાલ ધર્મકંડમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે કવિતાઓ લખતા હતા. આ સર્વે પોતાની સત્તા, વૈભવ, કામ કાંજમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું વિરમરણ નહીં કરે એવી એમને અમારી વિનંતિ છે.

સુરતીઓએ પોતાના આગેવાન સાહિત્યસેવકોના જીવનચરિત્ર લખી સુરતના કીર્તિહાસનું એક પ્રકરણ લખવા સારી સામગ્રીનો સંગ્રહ કર્યો છે નર્મદાશંકર, નવલરામ, દુર્ગારામ, મલગારી, ઇન્દુદાસ વગેરેના જીવન ચરિત્રોમાથી સુરતનો જેવો ખ્યાલ આવે છે તેવો હજુ અમદાવાદ, નડીઆદ કે છીમ 'નાદાર' નગરનો આવતો નથી. રા. રા. વિનાયકે કરણધેલાને પોતાના પિતાની કીર્તિનો ધ્વજ ગણ્યો છે અને તેમાંની વીજતો કેવા વાતાવરણમાથી સૂત્રીહરો તે પારખવા અને પોતાના પિતાનું અનુપમ શીલ કેવા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વાતાવરણમા ધકાયું તે નિરૂપવા, બની શકે તેટલી સામગ્રી તત્કાલીન ચિત્ર માટે એકઠી કરી છે સુરતીઓના લાલાશાઈ જીવનનો ખ્યાલ આગેદૂબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મલિન વાનો લખતા વૃત્તિ ઉઠી રાખી છે અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો રસ લીધા વિના સયમથી જે લખી શકાય તે લખ્યું છે. પણ તે જીવન અસુક રીતે સભ્યતાવિહીન હતું એટલે વર્ણનમા પણ એ વિહીનતાના અરો આવે ગયા છે.

રા. રા. વિનાયકની પાસે પિતાના ચરિત્ર માટે કાંઈપણ લેખિત માહિતી નહોતી નવલરામના જીવનચરિત્રમાં જેવા ઉતારા ગોવર્ધનરામે આપ્યા છે તેવા અથવા ગોવર્ધનરામની જીવન કથામા જેવા ઉતારા એમની Serap books માથી આપી શકાય એવા ઉતારા આ ગ્રંથમા નથી. પણ રા રા. વિનાયકે પોતાના સંસ્કારી પિતા સાથે આપણા જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો વિશે વાતચિત કરી તેમના નિર્ણયો અને અભિપ્રાય જાણેલા તે આ ગ્રંથમા આપ્યા છે. આ નિર્ણયો અને અભિપ્રાયો જીવનના કયા કાળમા કેવા કેવા અનુભવને પરિણામે નંદશંકરે જાણેલા અથવા એમાં પુત્રની વિદ્વતાનો અનુભવતા કયા કયા પાસ લાગી ગયો છે તેનું નિરાકરણ કરવાની સુરકેલી છે. માહિતીને અભાવે અને શ્રુત સામગ્રીની અસંકલિત વખતે અસંબદ્ધ અને ગ્રાસંગિક સ્થિતિને લીધે આ ગ્રંથમાં પણ શિથિલતા લાગે છે, પ્રમાણની ન્યૂનતા આવી ગઈ છે પિતાના જીવનના જનાવો જાહુ એછા છે, એ જીવનના માનસ વિકાસના, નિરૂપણ માટે આવશ્યક સાધનો મોજુદ નથી એટલે પુત્ર વાતાવરણમા, વિવિધ વિષયોના તલરૂપશી વર્ણનોમાં વધારે નિમગ્ન થઈ ગયા છે નંદશંકર આનુષંગિક લખાણમા દગાઈ ગયા છે. એટલું છતાં એ નંદશંકરનું ચિત્ર રૂપ આપણી આંખ આગળ તરી આવી ઉભું રહે છે સુખી જીવન માટે ઉદાહરણ રૂપ થઈ પડે એવા છે, દુર્ગારામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, મહીપતરામ વગેરે ઉછાળામાં ઉછળી રહ્યા હતા ત્યારે નંદશંકર કેમ શાણું થઈ ગયા એ પ્રશ્ન નિરૂપતર રહે છે પણ એ શાણપણ અને પ્રભુની કૃપાથી એમણે સુખી, કાર્યપરાયણ, વિદ્યાવિલાસી અને કુટુંબવાસલ જીવન ગાળ્યું છે, કરણધેલા

સિવાય બીજી કોઈ પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કેમ ન કરી? જે દેશપ્રેમ, ભાષાપ્રેમ, ઇતિહાસ-પ્રેમ એમને એ કથા લખાવી શક્યો. તેમણે બીજી કથાઓ લખવા કેમ પ્રેરણા નહીં કરી?

આમ અનેક જગાસા અસંતુષ્ટ રહે છે, ઉર્દૂના અવારનવાર પ્રયોગોથી કિલ્લપતા અર્થવા અર્થબોધની મુશ્કેલી આવેલી છે; છેવટે નંદશંકર વિશેના બીજાના અભિપ્રાયો આપી ઠળાળી ક્ષતિ અને પ્રતિષ્ઠાહાનિ કરેલી છે. આટલું છતાં પણ આ ગ્રંથ સન્માન પાત્ર છે. ઉંઝા સરકારથી સપક્ષ છે વિચારનો ઉત્તેજક છે. બુદ્ધિને સંતોષ અને આશ્ચર્ય પમાડે એવો છે એમા જીવનના પ્રશ્નોની ચર્ચા કે નિર્ણયો નથી પણ અતુલનીઓએ તે સંબંધમાં વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયોથી ખચિત છે અને એ અભિપ્રાયો અવગણના થઈ શકે એવા નથી ઉપરાંતમા કરણબેલા જેથી વ્યુત્પન્ન નવલકથાના ઠર્તાના સંસ્મરણે તો ગ્રંથ છે શુભરાતી સાહિત્યના ઉદય અને ઉદયોત્તર કાળમા કેવી સ્થિતિ હતી, કેવી ભાવનાઓ થતીત્યાટ કરતી હતી, ભૂતકાળના કેવા વારસા સાથે વર્તમાનમા સંક્રાંતિ થતી હતી તે ચર્ચે આ ગ્રંથથી જાણી શકાય છે.

૬. આ વર્ષના દેખાડાની તા. ૨૭-૨૮ મીએ ખંભાતમા ઉનેવાળા સેવક મંડળના થએલા પાચમા વાર્ષિક સમેલનની નોંધ ગ. રા. લલ્લુભાઈ શંકરભાઈ ભટ્ટ તરફથી મળી છે. ઉનેવાળો બહુ શ્રીમંત સ્થિતિમા નથી. બ્રાહ્મણ કરતાં કૃષિકારનો મધો સ્વીકારવાથી વિદ્યા પણ બહુ જૂજ છે એ જ્ઞાતિની ઉન્નતિ કરવા યુવાનોએ સેવકમંડળ સ્થાપ્યું છે અને તેના સમેલન જ્ઞાતિનિવાસના ભિન્નભિન્ન સ્થળે મેળવી જ્ઞાતિપરિષદની ગરજ મારી છે. વિદ્યાનું સેવન વધશે એટલે આપોઆપ અનિષ્ટ સામાજિક રીવાજો દૂર થશે. જ્ઞાતિપરિષદોને શાસનની સત્તા નથી હતી. લાંલામણના ઠરાવો નકામા છે અને જૂના વિચારવાળા અને સુધારાવાળા વચ્ચે વીખવાદ થઈ જ્ઞાતિનું હિત કરતા અહિત યુવાનો સંભવ થઈ જાય છે. આપુ વખતે લાગ્યું હશે એટલે માન વિદ્યા પ્રસારણ અર્થે જ આ ગળવળ છે વિરોધ, ગાલિપ્રદાન, તુચ્છકાર, અપમાન વગેરે સહન કરતાં જ્ઞાતિજનોનો સમગ્રાવ આ મંડળ મેળવતું જાય છે. આ વખતે જ્ઞાતિની સત્કારીઓ પણ સામેલ થઈ હતી. 'બુદ્ધિદાનનું' મત ગયા સમેલનથી કેટલીક સત્કારીઓએ સ્વીકારી આ સંમેલનમાં તે દ્વારા વિદ્યા પ્રસારણ માટે દ્રવ્ય મેળવી આપ્યું હતું. આ વખતે પણ એ મતનો વિશેષ સ્વીકાર થયો હતો. ઉનેવાળો બ્રાહ્મણ છે તો પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના લક્ષણો ખિટવી ત્યાગનો અને સેવાનો આશ્રય લેશે તો પ્રગતિને પથે બેઠેલા આલશે એમા સશય નથી. જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે શિષ્યવૃત્તિ હાલ અપાય છે પણ લવિધ્યમાં વિદ્યાર્થીગૃહ સ્થાપવાનો જ્ઞાતિજનોને અભિલાષ છે. કૃષિકાર થઈ નિર્વાહ કરતી જ્ઞાતિ કારકૂનીના ભણતર તરફ પોતાની સંવત્તિને વાળતા પહેલા આ જમાનાનાં શિક્ષણના ઉઠેલા પ્રશ્નોનો વિચાર કરી જની શકે તેટલી તત્તજીવજ કરશે તો વધારે સારું. બ્રાહ્મણો તરિકે સંસ્કૃત વિદ્યાનું વિસ્મરણ નહીં કરે અને સ્વાધ્યાયનું પુનર્જીવન કરશે તોપણ સારું. સેવકમંડળનો વિજય અમે ધનછીએ છીએ.

શ્રીયુત ગાંધીજીએ ચંપારણ્યમાં બતાવેલો સત્યાગ્રહ.

ગિહાર પ્રાંતમાં પટનાની ઉત્તરે ચંપારણ્ય નામે પ્રદેશ છે. તેમાં ઘણે ભાગે ગળીનું વાવેતર થાય છે. તે ગળીની બગીચાના હકપટા ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓને હાથ છે. તેમના ખેડુતો ઉપર આજ ઘણાં વર્ષથી અન્યાય તથા બુલમ થવાનું કહેવામાં આવે છે. કેટલીક વખતે “પ્લેટર્સ” એટલે બગીચા માલિકો અને રૈયત વચ્ચે એવો વિરોધ થયેલો કે ૧૯૦૬ માં તો ખાસ પોલીસ રોકવી પડેલી. એટલે સુધી કહેવાય છે કે આ ખેડુતોનું દુઃખ તો નાતાલ અને શીશુના ગિરમટિયાઓ કરતાં પણ વધી જાય તેવું છે. આ ગાળત તપોસ કરી અન્યાય દૂર કરાવવા ગિહારના આગેવાનોએ કરેલા પ્રયત્નોનું કંઈ પ્રત્યક્ષ ફળ નહિ આવેલું તેથી હેવટ ગઈ કૉંગ્રેસની બેઠક વખતે લખનૌમાં ગિહારના ૧૦૦ પ્રતિનિધિઓએ એક ઠરાવ પસાર કરાવ્યો હતો અને તેમાં “હિંદીઓ તથા ગોરાઓની એક ઠગિટી નીમી ઉત્તર ગિહારના ખેડુતો અને ગોરા બગીચાદારો વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલો કલહ તથા બેઠેલીના કારણે શોધવાની તથા તેના નિવારણના ઉપાયો સૂચવવાની ઈષ્ટતા સરકારની નિઘામાં આગ્રહપૂર્વક મૂકી હતી.”

એ ઠરાવ શ્રી ગાંધીજીએ મૂકવા એમ વિનંતિ થતા તેમણે તે સંબંધી પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવ્યા સિવાય તેમ કરવા ના કહેલી, અને તેમણે અનુકૂળતાએ જતે આવી તપાસ કરવાનું વચન આપેલું તે ઉપરથી તેઓ તા. ૧૦ મી માર્ચના અરસામાં ગિહાર ગયા. એમની સરળ રીતિ અનુસાર તેમણે પ્રથમ તો અમલદારોને પોતાના હેતુઓ સમજાવી તેમની મદદ મેળવવાની કોશીશ કરી. એટલું જ નહિ પણ ‘પ્લેટર્સ’ ના પ્રતિનિધિઓને પણ પોતાની હિલચાલથી વાકેફ કરી તેમની લાગણી બાળવા તથા મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, તેમ કરવા જતા અમલદારોએ તેમના ઉપર કાયદાની સત્તા ચલાવી, જેનો સવિસ્તર હેવાલ પ્રગટે ઘણો જ બોધક છે. તેમાં શ્રી ગાંધીજીના પોતાના કહેવા સુઝળ ઘણા જ ગલિર મુદ્દાઓ સમાયલા હોવાથી એ કેસમાં રવું થયેલ મુખ્ય મુખ્ય કાગળોના મંપૂર્ણ ભાષાંતરપૂર્વક તે મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને આ લેખનો હેતુ છે.

ચંપારણ્ય તિરહુ વિભાગ (ડિવિઝન) મા છે. તેનું મુખ્ય નગર મુઝફરપુર છે, ત્યાં શ્રી ગાંધીજીએ પ્રથમ તો “પ્લેટર્સ” ની સલાહના મંત્રી મી. વિલસનની સલાહાત લીધી તે ગૃહસ્થ સાથે કેટલીક ચર્ચા ગઈ અને માત્ર એટલું જ મેળવ્યું કે “એ સલાહ—ખેડુત અને ગોરા પ્લેટર્સના વ્યવહારનો સવાલ—મુશ્કેલી ભરેલો છે અને તેમાં માથું મારવા જતાં તમારે પોતાને સોસવાને પ્રસંગ આવશે” આવાં ગાંભીર વાક્યો સાંભળીને માત્ર અંતરમાં હસે જ તેવો આ સમરવિજયી વીર પછી બીજા કર્તવ્ય તરફ વળ્યો. વિભાગના મુખ્ય અમલદાર પોતાની ફરજ બંભવશે કે? શ્રી ગાંધીજીએ જાહેર તેમને પોતાનો હેતુ કેવો શાંતિભરેલો છે તે માત્ર બંને પક્ષો વચ્ચે

સલાહને સંપૂર્ણ વૃદ્ધિ કરવા માટે જ છે એમ ઠસાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ કમિશ્નર સાહેબને હિંદના આ વિશુદ્ધમા વિશુદ્ધ અતઃકરણના અત્રિતિમ નેતાના આશયોમાં વિશ્વાસ ન પડ્યો. ને મદદ તો નહિજ પરંતુ આ સંઘના બળભળાટની શરૂઆત કરી તેમના પત્રથી પ્રેરણાને જ શ્રી ગાંધીજી ઉપર જીલ્લા કલેક્ટરે નીચે આવનાર હુકમ કાઢ્યો.

વિદિ પૂરી કરી પોતાતો ધર્મ પૂરો થયો માની શ્રી ગાંધીજીએ હવે પોતાનું 'મીશન' શરૂ કર્યું. મુઝફરપુર છોડી ચંપારણ જવા માટે માતીહારી ગયા અને ત્યાંથી ણીજે જ દિવસે ઉકત ગામડાઓમાં ફરવાનું શરૂ કર્યું. પાંચેક માઇલ જઈ એકાદ ગામના લોકો સાથે વાતચીત કરતા હતા તેવામાં એક પોલીસ સ્વારે આવી જણાવ્યું કે કલેક્ટર સાહેબે સલામ કહી છે અને આપને મળવા માટે બોલાવે છે. શ્રી ગાંધીજી આનો અર્થ કળી ગયા અને લક્ષ્મી ચાલ્સો કરવા આવી નાણી મેહા ધોવા પછુ રંહ્યા નહિ જેણે સત્યને ખાતર અનેક પ્રકારનાં સ કટો ખમ્યાં છે, તેને આપી રીતે સ્વદેશમાં જ ને વળી બ્યા રામ, સીતા આદિએ પછુ સ્વધર્મ ને સત્ય ખાતર અરણ્યવાસ કરેલો એવા પુરાતની પુણ્ય પ્રદેશમાં આત્મલોગરૂપી "માનલોગ" થી સત્યનાશયણુ દેવનું પૂજન કરવાનો પ્રચંગ પ્રાપ્ત થતા તેમને અંતરમાં જે આલ્હાદ થયો હતો તે તેમના ખાનગી ઉદ્ગારોના જણનાર જ આપી શકે તેમ છે.

તુરત જ તે સવારની સાથે એક બળદના ગાડામાં સેતીહારીનો માર્ગ લીધો. રસ્તામાં એક પોલીસ અમલદારે સામા આવી નીચેની નોટીસ એનાયત કરી.

"આ વિભાગના કમિશ્નરના પત્ર (જે આ સાથે જામેલ છે) થી મેને જણાવવામાં આવે છે કે આ જીલ્લાના કોઇ પણ ભાગમાં તમારી હાજરી હોવાથી બહુરે શાંતિનો ભંગ તથા ખુતા મરકી થાય એવું તોફાન થવાનો સંભવ છે; તથા આ કામમાં તુરતા તુરત પગલા લેવાની જરૂર જેવું છે. તેથી હું હુકમ કરું છું કે તમારે આ જીલ્લાના કોઇ પણ ભાગમાં નહિ રહેતા પહેલાંમા પહેલી ગાડીએ વિદાય થવું.

તા ૧૬ એપ્રિલ ૧૯૧૭

(સહી) ડબ્લ્યુ. બી. હેકોક

ડીરેક્ટર મેજિસ્ટ્રેટ, ચંપારણ.

હવે ઉપરની નોટીસમાં જણાવેલો કમિશ્નરસાહેબનો પત્ર જોઇએ.

મી. એમ. કે. ગાંધી જણાવે છે કે ગળીમાં ખેતરોમાં હિંદીઓ કેવી દશામાં કામ કરે છે તેની તપાસ કરવા માટે તેમને તે લોકો તરફથી આગ્રહપૂર્વક થયેલા આમ ત્રણથી તેઓ તે કામ માટે અહિં આવ્યા છે ને સ્થાનિક અમલદારોની મદદ મળે છે. તે આજ સ્થવારે મને મળવા આવ્યા હતા; અને મેં તેમને જણાવ્યું કે ૧૮૬૦ ની સ્થાલથી આ ખેડુતોને નગીરમાલિકોના વ્યવહાર સંગઘે મરકારનું ધ્યાન ખેંચાયલું રહે છે; અને તેજ સવાલનો એક મુદ્દો હાલમાં ચંપારણના અમલદારોના ખાસ ધ્યાનમાં રહેલો છે. પણ અમને શંકા રહે છે તેના નિર્ણયમાં એક ત્રાહિત ગૃહસ્થના આવવાથી મુશ્કેલી આવવાનો સંભવ થશે. ચંપારણમાં તોફાન થઈ જાય એવો પણ સંભવ છે તે મેં તેમને જણાવ્યું તથા શા આધારે તે કહે છે કે લોકો તેમની

તપાસની આગ્રહપૂર્વક માગણી કરે છે તે બતાવે* ને પછી તે બાબત ઉપરી સરકારની અભિપ્રાય મેળવવાની જરૂર રહેશે.

હું ધારું છું કે ચંપારણ્ય જતા પહેલાં મી. ગાંધી ફરીથી મને મળશે પણ અમારી મુલાકાત પછી મને ખબર મળ્યા છે કે સત્ય શોધવાના શુદ્ધ હેતુને બદલે તેનો હેતુ ચળવણ ઉત્પન્ન કરવાનો હોય એમ સંભવ છે અને તેથી એમ બને કે વધુ વાત ઠર્યા સિવાય તે પ્રદેશમાં જશે. જો તે તમારા જીવલેમાં આવશે તો ત્યારે શાંતિમાં લગ પડશે એમ મને ધારતી રહે છે. મારે હું વિનંતિ કરું છું કે ત્યાં આવે તો તમે ફી. પ્રો. ડો. ની કલમ ૧૪૪ મુજબ હુકમ આપો કે તે પ્રદેશ છોડી આજ્યા બાય.”

સહી. એલ. એફ. મેસર હેડ.

કમિશ્નર તિરહર ડીવીઝન.

આ બે કાગળો શ્રી. ગાંધીજીને મળતાં તેના ઉત્તરમાં કહેકર સાહેબ ઉપર તેમણે નીચે મુજબ લખી જણાવ્યું.

“સાહેબ—ફી. પ્રો. ડો. ની કલમ ૧૪૪ મુજબનો આપનો જે હુકમ હમણા જ મને પહોંચાડવામાં આવ્યો છે તે સળધે હું જણાવવા રજા લેઉં છું કે આપને તેમ કરવાની જે જરૂરી પડી છે તે મારે હું દિલગીર છું. અને ડીવીઝન કમીશ્નરે મારા હેતુએ સંબંધે જે ગેર અમશુત પકડી છે તે મારે પણ હું દિલગીર થયો છું બહેરખાત તરફની મારી જવાબદારી વિચારતાં મને લાગે છે કે હું આ જીલ્લો છોડી જવું શકું તેમ નથી એમજ ઠંડેવાની મારી ફરજ છે. અને તેથી આ હુકમનો અનાદર કરતા પૂતી શિક્ષા ભોગવવામાં જ માત્ર હું તેને આધીન થઈશ.”

“મારો હેતુ ચળવણ ઉત્પન્ન કરવાનો હશે” એવી ગંકા જે કમિશ્નર સાહેબે જણાવી છે તેનો હું ઘણાજ આગ્રહપૂર્વક ધનધાર કરું છું મારી ઇચ્છા તો માત્ર સત્ય નિર્ણય મારે એક શુદ્ધનિષ્ઠાથી તપાસ કરવાની જ છે. અને તથા સુધી અને છટો રહેવા દેવામાં આવશે ત્યાં સુધી તે જીનાસા પૂરી પાડવા હું કોશિશ આહુ જ રાખીશ.

તા. ૧૬ એપ્રિલ ૧૯૧૭

(સહી) એમ. કે. ગાંધી

આ પત્ર વ્યવહાર પછી નોટીસનો લગ કરવા મારે તેમના ઉપર મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં ૧૮ મી તારીખે કામ આજ્યું તેમાં નેકમો બચાવ કરી કેસ લંબાવવાનું હીક નહિં ધારી ગાંધીજીએ આરોપનો સ્વીકાર કર્યો અને તેમ કરતાં નીચે મુજબ પોતાના અભિપ્રાયો બહેર કયાં એ લેખ એક ગૌરવયુક્ત અને મનનીય ઉદ્ગાર છે. સત્યાગ્રહ શુ છે, સત્યાગ્રહીનું હૃદય કેવું ઉદાત્ત, વિશુદ્ધ અને આરસી જેવું પારસ્પરિક હોય એમ એ તેમાંથી જણાઇ આવે છે સામા પક્ષ મારે દ્રેષ્ટનો છાટો પણ તેમના હૃદયમાં નથી, એટલું જ નહિં પણ તેને મારે હયા લાવ તથા વિનીતતા પણ છે. એમ

* આના ઉત્તરમાં ગાંધીજીએ પોતાના ઉપર બિહારના કેટલાક આગેવાનો તરફથી આવેલા પત્રો બતાવ્યાં બહેર થયું છે ૧૧૮ કમિશ્નર સાહેબને તેમાં સંતોષ થયો નહિ હોય

વિવેકી વાચનાંર તુરત જોઈ શકશે. વળી એમાં કાયદા પ્રત્યેની જોઈતી વફાદારી સાથે આપણા અંતરાત્મા પ્રત્યેનો ધર્મ સાચવવાનો સૂક્ષ્મ અને ઉચ્ચત વિવેક બેધક રીતે મૂકવામાં આવેલ છે-તે જાહેરખાતે અને ખાસ કરીને હાલના સ્વરાજ્યકાંક્ષાનો વાતાવરણમાં-અવશ્ય બહુવા ને સમજવા યોગ્ય છે. 'જે સૂક્ષ્મ વિવેકથી તેમણે સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તનું વિવરણ આ હુંક લેખમાં જાણે કે એકાત્મશાંતવાના અનુભવની ઉચી પગોના ઉદ્ગાર રૂપે અબજુતા પણ કરી દીધું' છે, તેથી એ એક યાદગાર લેખ છે. અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પણ કદાચ એ લવિષ્યમાં આપણા સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિની પ્રયાસશ્રેણીનું એક પગથીયું જનવાનો દાવો પ્રાપ્ત કરી શકે તેવો છે. તેનું મહત્ત્વ વિચારી અસલ ધ્યેય તેમજ શુજરાતી ભાવર્થ ખેડમાં તે આપવા રજા લઈએ છીએ

"With the permission of the court I would like to make a brief statement showing why I have taken the very serious step of seemingly disobeying the order made under s 144 of the Cr. P. C. In my humble opinion it is a question of difference of opinion between the local administration and myself. I have entered the country with motives of rendering humanitarian and national service. I have done so in response to a pressing invitation to come and help the raiyats who urge they are not being fairly treated by the indigo planters. I could not render any help without studying the problem. I have therefore come to study it with the assistance if possible of the administration and the planters. I have no other motive and I cannot believe that my coming here can in any way disturb public peace, or cause loss of life. I claim to have considerable experience in such matters. The administration however has thought differently. I fully appreciate their difficulty and I admit too that they can only proceed upon information they receive. As a law abiding citizen, my first instinct would be as it was, to obey the orders served upon me. I could not do so without doing violence to my sense of duty to those for whom I came. I feel that I could just now serve them only by remaining in their midst, I could not therefore, voluntarily retire. Amidst this conflict of duty I could only throw the responsibility of removing me from them on the administration. I am fully conscious of the fact that a person holding in the public life of India a position such as do, has to be most careful in setting example. It is my firm belief that in the complex constitution under which we are living the only safe and honourable course for a self-respecting man is in the circumstances such as face me to do what

I have decided to do, that is to submit without protest to the penalty of disobedience. I have ventured to make this statement not in any extenuation of the penalty to be awarded against me but to show that I have disregarded the order served upon me, not for want of respect for lawful authority but in obedience to the higher law of our being—the voice of conscience

ભાવાર્થ.—ડૉ. પ્રૉ. કોટની ૧૪૪ મી કલમ મુજબ મારા ઉપર થયેલ હુકમનું માત્ર દેખાવમા મેં ઉલ્લંઘન કરવાનું આ અત્તગંભિર પગલુ મેં શામાટે લીધું છે તે હુકમ કોર્ટની સ્વતંત્રી જણાવવા ઇચ્છું છું મારા આધીન મત પ્રમાણે અહિંયા સ્થાનિક અમલદારો અને ભારી વચ્ચે મતભેદનો જ કિસ્મો છે. આ પ્રદેશમાં આર્ત સેવા અને શબ્દ સેવાના હેતુઓથી જ મારું આવવું થયું છે જેડુલ વર્ગ તરફના આશ્રયપૂર્વક થયેલ આમ ત્રણના ઉત્તરમા જ હું આવ્યો છું તેઓની દાદ એવી છે કે ગળીના માલિકો તેમને ન્યાયસર ત્રેવડતા નથી. (પણ) એ સવાલનો અભ્યાસ કર્યો સિવાય હું તેમને કંઈ મદદ કરી શકું નહિ. તેથી હું અને તો સ્થાનિક અમલદારો તથા પેલેટર્સની સહાયતાપૂર્વક—તે સવાલનો અભ્યાસ કરવા અહિં આવ્યો છું, આ સિવાય મારે બીજો કોઈ હેતુ નથી અને તેથી મારું આગમન બહિર શાંતિના ભંગ કરશે ત્યા ખુનામરકી કસવશે એમ હું માની શકતો નથી આવા સવાલોનો મને ઘણો અનુભવ હોવાનો હું દાવો કરી શકું છું પરંતુ સ્થાનિક અમલદારોએ બૃદ્ધા જ મત ધારણ કર્યો છે. હું તેમની મુશ્કેલી પૂર્ણ રીતે બુઝુ છું, અને કમુલ પછુ કહું છું કે તેમને તો મળેલી હકીકત ઉપર જ કામ લેવાનું બને છે. કાયદાને માન આપી ચાલનાર એક નાગરિક તરીકે પ્રથમ તો મારા મનમાં સ્ફુરે—અને બન્યું પછુ તેમ જ હવે કે મારે આ હુકમને આધીન થવું. પરંતુ જેમને માટે હું આવ્યો છું તેમના પ્રત્યેતા મારા ધર્મનો ત્યાગ કર્યો સિવાય હું તેમ કરી શકુ નહિ મને લાગે છે કે હાલમાં તેમનો પાસે રહીને જ હું તેમની સેવા કરી શકું તેમ છે. તેથી હું શાંત ખુશીથી પ્રદેશ છોડી જઈ શકતો નથી. આ રીતે ધર્મન કટ આવતા મને આ જગ્યાએથી ફર કરવાની જવાબદારી અમલદારો ઉપરજ નાખવી રહી હિંદના બહિરેલ વનમા જે સ્થાન હું ભોગવું છું તે સ્થાન ઉપરના પુરૂષે પોતાના વર્તનનો દાખલો આપવામાં ઘણુ જ સંજાળવાતું છે એ વસ્તુ માગ જ્યાલમાં સંપૂર્ણ રીતે છે. (પણ) મારી દૃઢ માન્યતા છે કે જે સંકુલ સંવ્યવસ્થાધારણમા અમે હિંદીઓ હાલ છીએ તેમાં મારા જેવા સંલેગોમા મુકાયતા સ્વમાની પુરૂષ મારે સલામતી અને આખરુદારીનો માર્ગ મેં જે આજે ગ્રહણ કરવા ધાર્યો છે તેજ છે. એટલે કે કાયદાના ભાગની સિક્ષાને ક ઇપણ વાધો લીધા સિવાય આધીન થવું. આ ઉદગાર મને ધનાર સિક્ષામા કોઈ જાતનો પડાવો કરાવવાના હેતુથી કરવા હું પ્રેરાયો નથી. પણ એટલું જણાવવા માટે કે સરકારી કાયદા તરફના અનાદરને લીધે નહિ પરંતુ તેથી ઉચા મનુષ્ય જીવનના કાયદાને—જીવનભાની પવિત્ર પ્રેરણા—ને અનુસરવા આવરજ મેં મારા ઉપર થયેલ કોર્ટના હુકમને કારે મુકેલ છે.

આ રીતે હિંદની કોર્ટમાં કમી નહીં જાનેલો એવો ઐતિહાસિક જનાવ પહેલ વહેલો જાન્યો. જેલમાં જવા તરફ થઇને જ આવેલા આવા વિરલ અને પ્રભુના પવિત્ર કાયદાને કોર્ટના કાયદાની ઉપર બેઠકક સ્વીકારનાર વિચિત્ર પણુ દૃઢ આરોપીને જોઈ મેજિસ્ટ્રેટ પણુ ગભરાયા સાધારણ રીતે આરોપી ગુન્હો કબુલ કરે ત્યાં તેો શિક્ષાની ફરમાશ તુરતા તુરત જ હોય છે. પરંતુ આ કિસ્સામાં તેમ કરણું સહેલું નહોતું. અમલદારોએ કરાવ્યું કે ઉગરી સરકારનો અભિપ્રાય આવતા સુધી કેંસલો મુદતવી રાખવો ને શનિવાર સુધી ગાંધીજીએ પોતાનું કામ મુદતવી રાખવા સ્વીકાર્યું.

છેવટે બિહાર સરકારે સ્થાનિક અમલદારોએ કરેલી ભૂલ જોઈ અને સુધારવાની હિંમત ખતાવી શ્રી ગાંધીજીના શબ્દોમાં જ તેના છેવટના સમાચાર આપીશું.

મરકારની સૂચનાથી મારા ઉપરનું કામ પાછું જોંચી લેવામાં આવ્યું છે અને આ તપાસ કરવામાં મને સ્થાનિક અમલદારોની મદદ આપવાનું વચન પણ આપ્યું છે. આ રીતે કામ પાછું જોંચી લેવા માટે તેમજ મદદ માટે આજારી થઈ હું સ્થાનિક વકિલો અને બીજાઓ જેલ મદદ કરે છે લાગણી દર્શાવનારા અને મદદ આપવાની ખાશેશ જણાવનારા સંદેશો ઘણા સ્થળોમાંથી આવે છે, જેથી મારા સાથીઓને અને મને ઉત્સાહ મળે છે. અત્યાર સુધીમાં કેટલાક ગામોની મુલાકાત લીધી છે. અને મેં કહ્યો જેલોનાની આથે વાતચીત કરી છે અમલદારોમાં સર્વ પ્રસંગે વિનીતભાવ ખતાવ્યો છે. તપાસ દરમિયાન બહારે હિલચાલની જરૂર નથી આ કામમાં સમાયલા મુદ્દાઓ ઘણા જ ગંભીર છે મારા નિષ્ણયો સરકાર તથા લોક સમક્ષ મૂકવા ઉમેદ રાખું છું. આ તાર બહારમાં મૂકી શકશો."

ફરીથી વળી, આ ઉદ્ગારો ઉપર પણ જે જોલ જોલ્યા સિવાય રહેવાનું નથી. નત્યાગ્રહની ક્ષતેહ તુરત થઈ પરંતુ કોઈ પણ બાતનો હાથ કે ગર્વ આ મહાત્માના દિલમાં થયો હોય એમ જણાતું નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એવા ક્ષતેહના પ્રસંગમાં પણ તે બીજાઓની—પ્રતિપક્ષીઓની—સ્તુતિ કરે છે.

અમલદારો પ્રયત્નો તેમને સદ્ભાવ તો શ્રી ભર્તૃહરિના પરમાણુન્યર્વતી કૃત્ય નિત્યં । નિજહિ વિકસન્ત સન્તિ સંતકિયન્ત ॥ ની સ્મૃતિ કરાવે છે. પારકાના તત્તમાત્ર એવો ગુણને પર્વત સમાન ગણી હૃદયમાં રાજ થનાર સંતો તો વિરલજ છે.

સત્યાગ્રહના આ સઘળા પ્રસંગમાં સમાયેલા મુદ્દાઓનો ઘોષ બહાર પ્રજા સમજ હૃદયમાં ઉતારશે એવી ઉમેદ રાખી આ લેખ બંધ કરતા ગાવાની રજા લઇએ છીએ કે:

રાજ, કાયદાને માયા પર જળ નૃપતું વસ્યુંદે,
પ્રભુએ દુર્લભ ધર્યો છે ભુદો કાયા માય
ભારે ભૂપ તણું પણ તેપર નચાલે કશુંદે "

જસમા એવણુ

સત્યાગ્રહ આશ્રમવાસી

૧. લેકેશાયરના કાપડ ઉપર ૭૩૫ ટકાની જકાત. — વત માન મહાયુદ્ધમાં હિન્દુસ્તાને દોઢ અબજ રૂપીઆ લોનથી મેળવી લગભગ ચલાવવા ઇંગ્લેન્ડને આપવા નક્કી કર્યું છે. એ લોનનું વ્યાજ ચાલુ ઉપજમાંથી નહિ આપી શકાય માટે હિન્દી સરકારને નવા કર નાખવાની જરૂર પડી છે અને તે મુજબ લેકેશાયરથી આવતાં કાપડ ઉપરની જકાત વધારી સાઠસાત ટકાની કરવામાં આવી છે. આ વધારો રદ કરાવવા અથવા હિન્દી મીલોમાં બનતા કાપડ ઉપર એવીજ જકાત નાખાવવા લેકેશાયરવાળાઓએ જળારી ચળવળ કરી છે. પ્રથમ તો એમનું એક ડેમોન્ટ્રેશન હિન્દી પ્રવાન મિ. એબરલેનને અને મુખ્ય પ્રધાન મિ. બેલોર્નને મળવા ગયું હતું અને પછી ખુદ આમની સભામાં તેમણે આ પ્રશ્ન ચર્ચાએ હતો. મિ. એબરલેને જવાબમાં સંગીન દલીલોથી અને ઉદાર રાજનીતિથી વધારેલી જકાતનો ખ્યાલ કર્યો હતો. (૧) હિન્દુસ્તાને સ્વયંબુ ઉર્મિથી જે મહોદ્દાર બેટ યુદ્ધના કટાકટીના સમયમાં ફગી છે અને તે ભેટનાં વ્યાજ માટે જકાત વધારી છે તો તે રદ કરાવવાથી ભેટની કફેડી નિયતિ થશે અને તે ૧૧ અમગ્ર હિન્દુસ્તાનમાં મારી નહીં થાય. (૨) વસ્તુતઃ લેકેશાયર અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે હરીફ ઇજ્જ નથી લેકેશાયર ઘણા માલમસાલો ખીનજકાતે મેળવે છે પણ હિન્દુસ્તાનની મીલવાળાને રૂ સિવાય સાંચાકામ, મમાલા વગેરે સર્વે ચીજો જકાત આપી મળતી પડે છે, જે સક્રિય સ્પર્ધા હોય તો માત્ર જે ટકા વેપારની છે અને તે કાંઈ બહુ મહોદીન કંડકાય છેલ્લા દશ વર્ષમાં લેકેશાયરની શાળોમાં ૧,૨૦,૦૦૦ નો વધારો થયો છે. આ વધારો જેટલી શાળો પણ હિંદમાં કામ કરતી નથી. (૩) હિંદમાં આયાત થતા ખીજ અગ્રેજી માલને કોઈ પણ ભાતનું રક્ષણ નથી અને લેકેશાયરના કાપડ માટે હિંદી મીલોમાં બનતા કાપડ ઉપર જકાત છે તે ગેરવાજબી અને હાનિકારક છે એવું હિન્દીઓજ માને છે એટલુંજ નહીં પણ અગ્રેજ અમલદારો અને અગ્રેજ વેપારીઓ પણ માને છે. આખી પ્રજાનો મત એની વિરુદ્ધ છે.

મિ. એબરલેનના સમર્થનમાં ખીકાનેરના મહારાજા સહેમ અને મર સત્યપ્રસન્ન સિંહે પણ હિન્દુસ્તાનની આ વિષય સંબંધમાં શી લાગણી છે તે ગતાવી હતી. પણ લેકેશાયરનો સ્વાર્થ આથી વાઢો પડ્યો નહિ અને આ પ્રશ્નની ચર્ચા આમની સભામાં કરાવી આ પ્રશ્ન આર્થિક છે અને એ સંબંધમાં ઇંગ્લેન્ડમાં જે પક્ષ છે એક પક્ષ ખીનજકાતી નીતિનો (free traders) છે. તેઓ આયાત અથવા નિકાશ ઉપર જકાત નાંખવાની ખીલકુલ તરફેણમાં નથી એટલે એમને આ પ્રમંથ લયકર, વિનાશક અને અનુપયોગી લાગેજ. તેમ આ પ્રસંગે મોન ધારમ્પુરે તો રમ્પેને આમ હાલો આપી ભેટા કોઈ વાધો લેતું નથી તો પછી રક્ષક નીતિનો પ્રચાર કરનારાઓનું બળ વધી જાય. આ ખીજ પક્ષનો એવો વિચાર છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બુન બુદ્ધા દેગો વચ્ચેના વેપાર ઉપર કોઈએ જકાત નાંખવી નહિ પણ પરરાજ્યોના વેપાર ઉપર જકાત નાખવી. હમ્મ આ વિચારવાળા પોતાના મત પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારનો ફેફાર કરી શક્યા નથી એમને પણ હિન્દી સરકારે નાંખેલી જકાત ગમી નથી સામ્રાજ્યના

બ્રિટિશ મહાપ્રજાજન્યની ખાતર હિંદીઓની માંગણીઓ ધરાવતી મંજૂરી જોઈએ અને વિદેશના ગાંધી પછી વગર વિદ્યુત ગે નેમનો વિચાર થયો જોઈએ જો આવો સમભાવ 'કેન્ડેલેટ' ગાળો હોય તો હિંદી આગેવાનોએ એ સ્થાની પત્રિકામાં હિંદની માંગણી વિશે લેખો લેખી ગ્રેટબ્રિટન અને સંસ્થાનોના અનુભવી અને બોહોશ આસામીઓ પાસે તેમની ચર્ચા થવા દેવી જોઈએ સંસ્થાનો જાતે જ કહે-કે અમારું હિંદ ઉપર સત્તા ચલાવે નથી તો પછી બધી તકરારનો છેડો આવી જાય "આ જીવાન પ્રજાશાસક હો તે સ્વરાજ્યનો સિધ્ધાંત શ્વાસ અને પ્રાણ જેવો છે. લગભગ ધર્મ છે. એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર અમલ ચલાવે એમાં એમને અંતર્ગત દોષ લાગે છે."

મિ. કર્ટિસના કાગળના મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) બ્રિટિશ પ્રજાજન્યની પુનર્વિદ્યુત કરતા સમગ્ર પ્રજાજન્યની સલામતી માટે જવાબદાર રહે એવી સમ્રાટ પાર્લમેન્ટ અસ્તિત્વમાં આણવી જોઈએ. આમાં પ્રજાજન્યોના સર્વે અગોના પ્રતિનિધિઓને સ્થાન મળવું જોઈએ. પાર્લમેન્ટના બે વિભાગ રાખવા. એક જ્યેષ્ઠ અને બીજાને હનિષ્ઠ વિભાગ કહેવો. હિંદના પ્રતિનિધિઓને બંને વિભાગમાં પ્રતિષ્ઠા આપવી જોઈએ હાલમાં સામ્રાજ્યની વિગ્રહપરિષદમાં બીકાનેરના મહારાજા અને સર સાયપ્રસન્ન સિંહ ગયા છે એટલે બંને વિભાગમાં પ્રતિનિધિઓ મેં ઠલવામાં અતરસ્ય નહીં આવે

(૨) હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા જવાબદાર થવી જોઈએ, પ્રજાને જવાબદાર શાસન કન્યા હિંદી મનઃગમડાળને હિંદી બાળોનામાં છેવટની સત્તા સોંપવી પડશે એટલે હિંદમાં પ્રાતિક અને પરિષ્ટ પાર્લમેન્ટની સ્થાપના કરવી પડશે આમ લક્ષ્ય નક્કી કરવું પડતું

(૩) આમ જવાબદાર શાસન કરવા બે પ્રાણોત્તો નજરે ચડે છે.

(૪) એકજ સપાટે એવું શાસન સ્થાપી શકાય—

(ખ) ફેરકારોની પત્ર પત્રાંથી એવું શાસન સ્થાપવું પણ તેમ કરતા વખત લાગશે

મિ. કર્ટિસ બીજા પક્ષની તરફેણમાં છે. આમ એની અને કોંગ્રેસની વચ્ચે બહુ મતભેદનો પ્રેર નથી. ફેરકાર પ્રયાગે કરવો એ પ્રાણોત્તો નક્કી છે તે તો બંને પક્ષ

વિરૂદ્ધમાં હોય. હમણાંજ મુખ્યમાં ચ્યુનિમિત્ત ન આપે અથવા આપું માથુ ન મૂકાવે
 અને મિ મેકમેઇન ઉમે-વાર થયા હતા મિત્રો અટકે છે પોતાના ગોળ પહારથી
 ખેતી લોકસેવા કરી છે. એમની હુ શિઆરી કરે છે પેટાના ન્યેતો વચ્ચે ૧૦ થાય
 પ્રમુખ છે અને અંગ્રેજ અધિકારીઓ અંદરથી મુકાય છે લગ્નની, બારમા તે-મા
 ગમે ધરાવે છે એટલે મિ એપીરટાને એમની નાતો ન જમાડે તેને નાત પહાર કરવામાં
 એમન માટે એમણે ખુદી રીતે મત મેળવ્યા ન કરનારને ૬૭ કરવામાં આવે છે અને
 અમરથી વાતચિતમાં અધિકારીઓ એકમે ગળા કન્યાઓને પરણાવવાની જે ઉમર
 લાય છે. અધિકારી કહેવા ન બંધ પણ સરકારી કરીને કુંવારી રાખનારને નાતપહાર
 લાય છે કે એમણે શુ કરવાનું છે. આવું માન છૂટ મુકાવવી જોઈએ અને ખોટી કનડગત
 નથી પણ પ્રાતિક અને વરિષ્ઠ ધારાસભામાં પ્રજાજનને લાગશે. આ બાબતે એવી નથી
 હમ્ફ્રી વોર્ડ જેવી નવલકથાકાર હોય તો આપણે કરવામાં આવે તો સોમાથી નેવું પ્રસંગોમાં
 લખી શકે એટલી બધી મામત્રી છે. સરકાર ગત રાજકોટથી કનડગત કરવામાં આવે
 કે એ માણસ સલામત છે? અર્થાત્ આપણી સરકારે કાયદા પ્રમાણે સજા કરવાની જોગવાઈ
 લાયકાત ન હોય અને અધિકારીઓની ખુશાની આવી હેરાનગતિમાં રચાયેલયતો,
 હોય તેનામાં લોકહિતની તરફદારી કરી સરકાર ખરડો હાલમાં પ્રગટ કર્યો છે.
 વિચાર કરવાનું નીતિબાળ નથી હતું લોગર્જ સુધારા પ્રતિ પક્ષગત છે અને આ
 વખત નીમણુક થતી અટકી જાય છે અને નામમાં કેટલાંક દરિદ્રિનિહુઓ રજૂ કર્યા
 બીજા અંદાજ લાભ મળતા હોય તે પણ
 કારથી નીમાએલા નલાસદોનો અધોગતિ રફીર કરવા આવા કાયદા કોઈ હીન્દુ
 ધર્મીવાર અધિકારીઓ આગળ લોકનિયુક્ત નથી અંગ્રેજી રાજ્યના અનુકરણમાં
 અધિકારીઓને અપ્રિય કરવાનું ચૂકા નથી સહે તો એણે જે ત્રણ બાબત ઉપર લક્ષ
 આપી ધનાઢય કરી શકે છે, માનચાહદકા વ્યાપેલી હોવાથી સામાજિક રીવાજોને
 થવાની રિતિ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, અને હજરત લાગે ત્યાં આપવાની ફરજ સર-
 સરકારનિયુક્ત સલાસદો પ્રત્યે લોકોમાં તિરસ્કાર ને નાત પહાર મૂકે પણ લગ્નથી થયેલાં
 પીઠમળ નથી. લોકહિતની વિરૂધ વર્તનારને મિત્ર. હીન્દુઓ નાત જાતના પ્રકાવતની
 નથી એટલે માત્ર નામા પક્ષના વર્તમાનપત્રોની નાતો તેમને નાત પહાર મૂકે પણ કાયદાની
 સરકાર સલાસદો નીમે અથવા પ્રજાને ન નહીં પણ આવશ્યક છે, પણ બ્યારે
 પ્રજાના મુખ માટે સરકાર જવાબદાર છે અને ખરડિત કરવા જાય ત્યારે તેના વર્તમાન
 ન હોવાથી, લોકસેવા માટે પવિત્ર આગ્રહ ન જમાનો પ્રજાશામનનો છે પ્રજાશાસન
 ન રાજો તો સરકારે ધ્યાન રાખવું જોઈએ, જે વચ્ચે પડ્યું તે આ સૂત્રથી હલકું છે.
 ફેરફાર કરવાથી સરકાર લોકોમાં અપ્રિય થઈ હાથ નાખવાની સત્તા કોઈ પણ રાજ્યને
 બગડી જાય એટલે રસ્તો કહાડવામાં આવ્યો તો પછી ગુજરાતમાં સામાજિક પ્રગતિ
 સરકારનિયુક્ત સલાસદો રાખવા. તેઓ સરવ્યક્તિઓ બિચારી કચરાઈ જશે અને
 પ્રગટ રીતે લોકમાં અપ્રિય થવાનું જોખમ મરકતું કેમ? અમને નોંધવું લાગે છે કે
 કે આપણા દેશમાં હજુ રાજદારી જીવ ન. કેળવણી જેમ ફેલાશે તેમ વિરોધ
 અથવા ધારાસભામાં માત્ર લોકસેવાની દરિદ્રીની જગે જનતુ જાય છે તેમ જ્ઞાતિઓ

પોતાની મેળેજ સુધારા કરતી જશે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ છે અને તેની અમર વધતી જશે નેમ આ શુભ અને વાંછા ઈચ્છિત સ્થિતિ આવતી જશે. પ્રજા જાતે જ ફેરફાર કરશે ત સ્થાયી થશે અને તેમાં રાગદ્વેષનો પ્રવેશ નહીં થાય. પ્રજા તેથી ભડકશે નહીં, મુંઝાશે નહીં રાજ્યની સન્નમાથી છૂટવા અનીતિમાન ઉપાયો શોધશે નહીં પણ ફેરફાર ઇચ્છે. આવશ્યક અને શ્રેયસ્કર ગણી તે પ્રમાણે અમલ કરશે જાણસભા પ્રતિબદ્ધ કાયદાની જે દશા વડોદરામાં થઈ છે તેનો ઇતિહાસ જોવા જેવો છે.

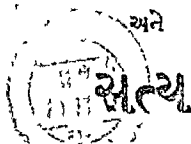
એક વખત એવી સૂચના થઈ હતી કે સામાજિક રીવાજોના સંબંધમાં કયવા ઠાવુનો ઘડવા જુદીજ ભાવની સામાજિક ધારાસભા બ્રિટીશ રાજ્યમાં અસ્તિત્વમાં લાવવી જોઈએ. અમને આ સૂચના વિચારવા જેવી લાગે છે વડોદરા જેવા રાજ્યમાં પ્રત્યેક નાતના એ પ્રતિનિધિ (એક નાતનો શેઠ અથવા પટેલ અને બીજો નાત તરફથી એક દાસી) આવે એવી ધારાસભા હોય—જરૂર લાગે તો ગાયકવાડ સરકાર તેમજ પોતા તરફથી જુના અને નવા વિચારના થોડા પ્રતિનિધિઓ નીમે—અને ત્યાં આગળ સામાજિક ફેરફારોની ચર્ચા થાય અને દરેક નાતવાળા પોતપોતાની નાત પાસે નક્કી થએલા ફેરફારો મંજૂર કરાવે અને ન્યાય કાયદાની જરૂર લાગે ત્યાં કાયદો ઘડવામાં આવે. અદ્યતન આ તો માત્ર રૂપરેખા છે કુશળ અને અતુલવી રાજપુરૂષો આ સંસ્થાનો વિકાસ સારો કરી શકશે અને એમાં આવતી મુશ્કેલીઓ દીર્ઘદૃષ્ટિથી, સમજાવથી અને કુનેહથી દૂર કરી શકશે. શરૂઆતમાં સફળતા ગહુ એછી મળશે પણ પરિણામે યશજ આવશે આજકાલ જ્ઞાતિપરિષદો મળે છે, જ્ઞાતિમંડળો, જ્ઞાતિ વિદ્યાર્થીગૃહો, જ્ઞાતિવિદ્યોત્તેજક ફંડો વગેરે વગેરે અસ્તિત્વમાં આવતા જાય છે અર્થાત્ જ્ઞાતિઓ જાતે પોતાના ઉધારના પ્રયત્નો કરે છે તો રાજ્યાશ્રય હોય તો તેઓ શુ ન કરી શકે? પણ આમ નથી થતુ તેનાં કારણો છે જ્ઞાતિઓનાં ઉન્મૂલન વગર હિંદુઓની સામાજિક પ્રગતિ થવાનીજ નથી એવું સુધારકો માને છે, અને જ્ઞાતિસંસ્થાનો સહેજ પણ ઉપયોગ કરવાથી એના મૂળ વધારે દૃઢ થશે એવી એમને ખડીક લાગે છે. સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ આવા સુધારક છે એટલે જ્ઞાતિઓ મારફત સુધારો કવાનું ઉચિત ધારતા નથી. પ્રજાને રાજકાજમાં વધારે સામેલ કરી, રાજકાજ ઉપજાજ્યનો સર્વે અમુક પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપી, પ્રજાની પાસે સામાજિક ફેરફાર કરાવવા કોઈ પણ પ્રકારનાં પગલાં ભરવામાં આવે તો કદયાણ થશે બાકી આમ તો ગુજરાતની રાંક, શાણી અને પોતાના વ્યવસાયમાં રત પ્રજાને ભડકાવી મૂકવામાં આવશે અને કાયદાના જાનામાથી છૂટવાની બારીઓ શોધવાની અનીતિ શીખવવામાં આવશે અને ન્યાય એજલાસ હશે ત્યાં બીજાવાદ વવાશે. રણજીતરામ વાયાભાઈ.

લેખકોને વિજ્ઞાપના

નવજીવનમાં પ્રગટ થવા જે લેખો આવે છે તેમની પ્રસિધ્ધિ કે અપ્રસિધ્ધિનો નિર્ણય બહુવાનીસ્વાભાવિક અધીગઢ લેખકોને હોય છે પણ રા રા હિંદુલાલના આવ્યા પહેલાં પ્રસિધ્ધ નહિં કવાનો નિર્ણય કોઈ પણ લેખની જાણતમાં કરવા અમારો વિચાર નથી માટે લેખકોને રાહ જોવા વિજ્ઞાપના છે. અમને જે લેખો પ્રસિધ્ધ કરવા લેખક લાગશે તે તો પ્રગટ થતા જશે. વ્યક્તિત્વ જાણના આપવામાં આવે તો ચિત્રતુર કોઈએ થવું નહિં અને આ પત્રને આવ્યાર લગી મઠદ કરતા જે આવ્યા છે તેમજે કર્યા જવી.

વ્યવસ્થાપક.

નવલુવન

જુલાઈ ૧૯૧૭

સુરોપના રાજ્ય-વિચારોમાં પરિવર્તન	રા. શંકરલાલ છ. બે'કર.	૧૧
રાજ્યમતા અને સમાજ સુધારો	રા. ઘનશ્યામ વ્યાસ.	૧૦
રશીઆની રાષ્ટ્રીય ચળવળ	રા. શંકરલાલ છ. બે'કર.	૧૬
કાન્ત અને કાન્તા	રા. ભરત	૨૨
સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા	રા. ઠવ્યાણરાય નથુભાઈ બેશી.	૨૬
ઈન્ડિયન કોંગ્રેસ મંડળી ભાષણ	(નવલુવન ઓફીસ)	૩૮
મખંતરાય અને દિકરી	રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૩૮
આપણા છાત્રાલયો—આર્ટિંગ હાઉસો	રા. નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.	૪૫
શુભશતક બહેર છવન.	રા. ગુજરાતી, ગ. ભરૂચી.	૪૭
નોંધ.	રા તત્રી	૫૩

તત્રી અને પ્રકાશક

ઈન્દુલાલ કનેયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ, એલએલ. બી.

ગીરનામ-મુબાઈ

(વાર્ષિક ભવન ૨ ૨-૦-૦૧) છુટી નકલ આપના ૩

હોમ રૂલ લીગ.

તરફથી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

- ન. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
- ન. ૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૩ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
- ન. ૬ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

વાર્ષિક લેવાજમ આના ૧૨

સ્વરાજ્ય લેખ માલા છુટક નકલ બે પૈસા, ૫૦ પ્રતોની કી. ૧-૦-૦

સ્વરાજ્ય પત્રિકા " " ૧ પૈસા, ૧૦૦ " ૧-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—ધી હોમ રૂલ લીગ,

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ, ફેટ્ મુખાઇ.

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માલ “કણીક ઓગ્યુમીફયર” ગણતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધી ડઝન કોષર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડરો-પીકચરો-બોર્ડ,

બ્લૉટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં. રૂ. ૧-૦-૦

નાની બાટલીની કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખા—મેશર્સ કણીક બ્રધર્સ.

ગિરગામ—ધુ અમ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩.

જુલાઈ ૧૯૧૭.

અંક ૧

યુરોપના રાજ્ય-વિચારોમાં પરિવર્તન.

જગતના ઇતિહાસ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે મોટાં અને સમર્થ રાજ્યો ઘણે અંશે લોભી અને સ્વાર્થી હોય છે તેમની પ્રજા સુખી હોય, તેમના હુજર ઉદ્યોગ આબાદ હોય, તેમનો વેપાર ધમધાકાર ચાલતો હોય, તેમની દુનિયા ઉપરની સત્તા ખીળ ઘણાં રાજ્યો કરતાં વધારે હોય તો પણ તેમને તેથી સંતોષ થતો નથી. દુનિયામાં થોડાંક રાજ્યો તેમનાથી કાંઈક મોટાં છે, કે તેમના બરોબરીમાં છે એ વિચારથી તેમને એક પાસથી અદેખાઈ તો ખીલ પાસથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. અને ઉભય તેમને લડાઈને માટે તૈયારી કરવા પ્રેરે છે પોતાની સાથે હરીફાઈ કરતા મોટા રાજ્યોને હરાવવાના, તેમની સત્તા તોડી પાડી, તેમને નબળા કરવાના, તથા નવા મુલકો, વેપાર, કે લડાઈ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવાં મધકો મેળવવાના ઉદ્દેશથી તેઓ લશ્કર અને નૌકાબળ વધાર્યાં જાય છે, અને તે માટે રાજ્યના લાખો કરોડો રૂપીઆ બરબાદ કરે છે પણ તેમની આ વૃત્તિથી માત્ર તેમની જ પ્રજાને નહિ પણ દુનિયાં આખીને ખમવું પડે છે. તેમનો લોભ દુનિયામાં સર્વત્ર જાય ફેલાવે છે. અમુક રાજ્યનો આપણા ઉપર ડોળો છે, તે આપણો મુલક પચાવી પાકવા છડે છે, કે તે આપણા ઉપર અમુક સત્તા મેળવવા માગે છે માટે આપણે બચાવને માટે તૈયાર જ રહેવું જોઈએ, એ વિચારથી બધા દેશોમાં શાંતિના સમયમાં પણ લશ્કર, વહાણો અને લડાઈના સાધનો ઉપર લાખો રૂપીઆ ખર્ચાઈ છે. રાજ્ય નામું હોય, મોટું લશ્કર કે નૌકાબળ હોવું કરવાને અશક્ત હોય, તો તે જીલ્લા રાજ્યનું રક્ષણ શોધે છે—ખરીદે છે, અને મોટાં રાજ્યો પણ પુરસ્કરના બચને લીધે એક બીજા સાથે લડાઈ સમયે મદદ મળે એ ઉદ્દેશથી

સધિ કરી રાખે છે. આથી પરિસ્થિતિ એવી ઉભી થાય છે કે નાનામાં નાની ચીજોગારી ઉડતાં આસપાસ લડાઈપી આગ સળગી ઉઠે છે. જગતમાં આજે વર્ષો થયાં આવી સ્થિતિ પ્રચલિત છે અને મોટા અને લોભી રાજ્યોને નામે અનેક લડાઈઓ ઉભી થઈ છે અને લાખો માણસોનો વિનાશ થયો છે. હાલ યુરોપમાં ચાલી રહેલી લડાઈનું કારણ પણ મોટાં રાજ્યોનો લોભ અને તેથી ઉભી થતી પરિસ્થિતિ જ છે. આ લડાઈ જર્મનીએ ઉભી કરી છે એમ કહેવામાં આવે છે, અને તેમાં કંઈ સત્ય પણ સમાયેલું છે, છતાં પ્રખ્યાત અગ્રેજ વિચારક મી. લોવેસ ડીડીન-સન કહે છે તેમ આ લડાઈનું ખરૂં કારણ તો યુરોપીયન રાજ્યોની લોભવૃત્તિ જ છે. તેઓ નેમના “યુરોપીયન અંધાધુધી” નામના લડાઈ પછી લખાયેલા પુસ્તકમાં જણાવે છે કે “લડાઈ દુનિયાના દરેક ભાગમાં રાજ્યસત્તા મેળવવા માટેની મોટાં રાજ્યોની હરીફાઈને લીધે જ ઉભી થઈ છે. મોરોક્કો ઉપર સત્તા મેળવવા માટેની ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચેની તકરાર, બાલ્કન દીપકદ્વિપ માટેની ઓસ્ટ્રીયા અને રશીયા વચ્ચેની તકરાર, અને ટર્કી માટેની જર્મની અને બીજા રાજ્યો વચ્ચેની તકરાર એજ લડાઈના કારણો છે” એમનો આ વિચાર સર્વાંશે સત્ય છે. આ લડાઈ તે મોટા રાજ્યોની પાપખુદ્ધિનું જ પરિણામ છે.

હાલની લડાઈને આજે લગભગ ત્રણ વર્ષ થયાં આવ્યાં છે અને તે દરમિયાન લાખો માણસો અને કરોડો રૂપિયાનો નાશ થયો છે. લડાઈથી થયેલી બચાવ હાની વિષે લંડનમાં લીગ ઓફ નેશન્સ સોસાયટીની એક સભા આગળ બોલતા સાઉથ આફ્રીકાના મુખ્યમંત્રિ પ્રતિનિધિ જનરલ સ્મટ્સે મે મહીનાની અધવચમાં કહ્યું હતું કે “આ લડાઈમાં લગભગ ૮૦ લાખ માણસો મરણ પામ્યા છે એવી ગણતરી થઈ છે, અને તે કરતાં પણ વધારે મોટી સંખ્યા હુમ્મશને માટે હાથ પગ વગરની થઈ પડી છે.....જે આવી લડાઈઓ ફરી ફરી થવા દેવામાં આવે તો જગતની સંસ્કૃતિનું આખું અંધારણ જોખમમાં આવી પડે.” એમના આ કથનમાં રહેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી. આ લડાઈથી અનેક પ્રભુઓને--લાખો ગરિબ નિર્દોષ માણસોને અસહ્ય દુઃખો અમવા પડ્યાં છે. પણ એ દુઃખોથી આજે જગતમાં શાંતિને માટે અસાધારણ રાગ ઉત્પન્ન થયો છે. મી. સ્મટ્સ કહે છે કે “આ લડાઈથી શાંતિને માટે જે રાગ ઉત્પન્ન થયો છે તે રાજ્ય કે દ્રવ્યલોભ કરતાં વધુ બળવાન નિવડશે, અને મનુષ્ય પ્રયત્નથી બની શકે ત્યાં સુધી તો આવી લડાઈ ફરીથી કદી પણ મહન નહિ થતી જોખમી એવી મારી માન્યતા છે. છતાં માણસોના હૃદયમાં ગંભીર ફેરફાર થાય નહિ ત્યાં સુધી સંધિઓમાં અતિપથ શ્રદ્ધા રાખવામાં જોખમ છે. પણ મને લાગે છે કે એવો ફેરફાર થતો જાય છે.”

મી. સ્મટ્સની માન્યતા આધાર રહિત નથી. તેઓ કહે છે તેવા ફેરફાર યુરોપની પ્રજામાં થતાં જણાય છે અને લડાઈમાં લાગ લેતાં મોટાં રાજ્યોના મંત્રીઓ પણ ચોક્કસ જાણમાં આવા ફેરફારની સાક્ષી પૂરે છે. આ ફેરફાર સાચો હોય, સ્વાયી હોય તો તે જગતને માટે, માનવજાતિના સુખને માટે અત્યંત આશાજનક છે અને તેનું સ્વરૂપ સમજવું અગત્યનું છે.

યુરોપના રાજ્ય-વિચારોમાં પરિવર્તન.

હાલની લડાઈથી યુરોપીયન રાજ્ય વિચારોમાં થયેલા ફેરફાર સમજવાને માટે પ્રથમ લડાઈ પહેલાંની જુદા જુદા મોટા રાજ્યોની પરસ્પરવિરોધી એવી લોભી રાજનીતિ સમજવાની જરૂર છે. તેમની આ રાજનીતિના લક્ષણો તથા તેથી ઉત્પન્ન થતી પરિસ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાને માટે વધારે નહિ તો ગદ્ય સદીનો સમસ્ત યુરોપનો ઇતિહાસ જાણવાની જરૂર છે. પરંતુ આ લેખના વિષયને માટે તો માત્ર તેની રૂપરેખા જ બસ થશે. હાલની ભયંકર લડાઈમાં આગળ પડતો બાગ લેનાર યુરોપનાં મોટા રાજ્યો પાંચ છે—ઓસ્ટ્રીઆ, જર્મની, રશીઆ, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાન્ડ, અને આ રાજ્યોની લડાઈ પહેલાંની, અને લડાઈને માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનારી પરદેશ મંડળી રાજનીતિ તથા પ્રવૃત્તિઓ નીચે મુજબ છે.

આ લડાઈને માટે પ્રસંગ આશુનાર તો ઓસ્ટ્રીઆ જ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. પણ એ પ્રસંગ કેવી રીતે ઉભો થયો તેનો ખુલાસો નીચે મુજબ છે. ઓસ્ટ્રીઆ એક રાજ્ય છે—રાષ્ટ્ર નથી. તે અનેક પ્રજાઓનું બનેલું છે, અને તે પ્રજાઓ વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો કુદરતી મંબંધ નથી, બંદે અનેક પ્રકારના વિરોધ છે, એટલે તે પ્રજાઓને એકત્ર—એક રાજ્ય હેઠળ રાખવામાં આવી છે તે માત્ર બળ અને કળથી જ. પરિણામે ઓસ્ટ્રીઆનું રાજકીય અંદાજ અસ્થિર છે, અને એની અસ્થિરતા બાલકન રાજ્યોના સંબંધમાં અત્યંત નેબમભરેલી યદ્ય પડી છે. બાલકન દિપકદ્વયમાં સર્વોચ્ચાને સ્વનંત્ર રાજ્ય મળ્યું ત્યારથી તે ઓસ્ટ્રીઆની રક્ષાવ રેયતને પોતાના તરફ ખેંચે છે. હવે આ ઓસ્ટ્રીઆન રક્ષાવો જો બળવો ઉઠાવે અને તે ફત્તેહમદ નિવડે તો તેથી ઓસ્ટ્રીઆનાં રાજ્યમાં સંડો પેશી જાય અને તે ભાગી પડ્યા વગર રહે નહિ. તેથી ઓસ્ટ્રીઆને સર્વોચ્ચ સામે વિરોધભાવ ઉત્પન્ન થાય એ અત્યંત સ્વભાવિક છે. હવે સર્વોચ્ચાનું રાજ્ય ઓસ્ટ્રીઆના પ્રમાણમાં અત્યંત નહાતું છે, તેને ઘડીભરમાં ઓસ્ટ્રીઆ કચરી નાખી શકે એમ છે, છતાં તે તેમ કરી શકતું નથી અને તેનું કારણ રશીઆ છે. રશીઆન પ્રજા સર્વોચ્ચન પ્રજાની માફક રક્ષાવોનીક છે અને તેથી રશીઆ સર્વોચ્ચાને સર્વોચ્ચે મદદ કરવા તૈયાર છે. આથી ઓસ્ટ્રીઆ અને રશીઆ વચ્ચે વિરોધનું એક કારણ ઉભું થાય છે.

ઓસ્ટ્રીઆ સાથેના રશીઆન વિરોધનું બીજું કારણ તુર્કિસ્તાન છે. તે દેશ આજે વર્ષો થયાં હાલ હવાલ દશામાં છે અને તેનો વિનાશ થયો નથી તે યુરોપીયન રાજ્યોની પરસ્પર હરીફાઈને લીધે જ. યુરોપના બધાં મોટા રાજ્યો તેના ઉપર નજર રાખી બેઠા છે, પરંતુ કોઈ એક પણ બીજાના કરતા વધારે લાભ મેળવી નહિ જાય તે માટે તેઓ મલાળ રાખે છે. હવે ૧૮૭૮ ની સાલમાં ગર્લીની કોંગ્રેસે તુર્કિસ્તાનની માલેકીના ઓસ્માનીઆ અને હેરેઝોબીના ઓસ્ટ્રીઆને રક્ષણ માટે સોંપ્યા હતા. પરંતુ ઓસ્ટ્રીઆએ ૧૮૭૮ ના તુર્કિસ્તાનના બાગવાનો લાભ લઈ તેને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા. ઓસ્ટ્રીઆની આ ચાલ સામે રશીઆએ વાઘો ઉઠાવ્યો, પરંતુ ઓસ્ટ્રીઆએ સર્વોચ્ચા અને મોન્ડીનીઓ ઉપર હુમલો કરવા તૈયારી કરી, અને જર્મનીએ તેને ટેકો આપવાને વલણ બતાવ્યું. એટલે રશીઆનું કંઈ ચાલ્યું નહિ અને ઓસ્ટ્રીઆનું કાર્ય સધ્યું. પરંતુ આ વાત રશીઆ બુદ્ધિ નથી. અને તે તેના ઓસ્ટ્રીઆ સામેના વિરોધનું બીજું કારણ છે.

રશીઆ અને ઓસ્ટ્રીઆ વચ્ચેનો વિરોધ જૂનો છે પણ આજે ફેટલાંક વર્ષો થયાં રશીઆને જર્મનીથી પણ નારાજ થવાનું કારણ મળ્યું છે. રશીઆને જર્મન સ્વભાવ રૂપેનો નથી છતાં તેને વર્ષો સુધી જર્મની સાથે સારો સંબંધ હતો. એ સંબંધનું કારણ તેમની સામાન્ય રાજનીતિ હતી. જન્ને રાજ્યો પ્રમુખ હીલ-આલની વિરુદ્ધ હતા અને ખાસ કરીને પોલેન્ડના સ્વતંત્રતા માટેના પ્રયત્નો તોડી પાડવાને બંધાયેલા હતાં. તે ઉપરાંત રશીઆનો અધીકારી વર્ગ જર્મન ભાવનાઓથી પ્રેરાયેલો હતો એટલુંજ નહિ પણ તે અમુક અંશે જર્મન વંશના માણસોનાં બનેલો હતો. વળી જર્મની શરૂઆતમાં ખાલકન રાજ્યોની ખટપટથી નિરાળું રહેવા માગતું હતું અને ખીસ્માર્કે એક વખત એમ પણ કહ્યું હતું કે રશીઆની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ મેળવવાની ઇચ્છા ફળીભૂત થતી જોવાને હું ખુશી છું. પણ થોડાંક વર્ષો થયા આ રાજનીતિમાં અગત્યનો ફેરફાર થયો છે. ૧૮૭૬ ની સાલમાં ઓસ્ટ્રીઆ સાથે સંધિ થવાથી જર્મની તેને ખાલક-સમાં મદદ કરવા ઉત્સુક છે. અને પૂર્વના મુલકોમાં પગ પેસારો કરી સત્તા મેળવવાના લોભને લીધે તે રશીઆની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ માટેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ થતું ગયું છે. હુકમાં રૂશો-જર્મન તકરાર-રૂશો-ઓસ્ટ્રીઅન તકરાર કરતા કોઈ પણ રીતે ઓછી જોખમભરેલી નહોતી.

જર્મનીના રશીઆ સાથેના વિરોધ માત્ર કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ તથા પૂર્વના મુલકોને માટેની રાજનીતિને લીધે જ નહોતો, પરંતુ રશીઆનો ફ્રાન્સ સાથેના સંબંધ પણ તેનું એક મજબૂત કારણ હતું. ૧૮૬૪ માં રશીઆ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે થયેલી સંધિની સરતો જણાયેલી નથી. અને જોકે એમ ધારવામાં આવે છે કે તે રશીઆને નાણા સંબંધી મદદને માટે જ હતી, છતાં તેનો ખરો આશય તો જર્મની સાથે લડાઈ થતાં એક બીજાને મદદ કરવાનો હતો.

જર્મની અને ફ્રાન્સ વચ્ચેનાં વિરોધનું સુખ્ય કારણ આલસેસ-લોરેન છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. પણ તે ઉપરાંત બીજું કારણ તો જન્ને રાજ્યોની આફ્રીકા સંબંધી રાજનીતિ છે.

૧૮૮૧ ની સાલમાં ફ્રાન્સે ટ્યુનીસ લઈ લીધું, અને ત્યાર પછી ધીમે ધીમે મોરોક્કો લેવાનો પણ વખત આવી લાગ્યો. પરંતુ ફ્રાન્સના સંસ્થાનો માત્ર ઇંગ્લાંડ કુત્તા જ ઉતરતા હતા અને તેથી ફ્રાન્સની પ્રવૃત્તિઓથી તેને ઇંગ્લાંડ સાથે વિરોધ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. વસ્તુતઃ તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન પણ થઈ હતી. અને ૧૯૦૪ ની શરૂ સુધી ફ્રાન્સનો ઇંગ્લાંડ સાથેના સંબંધ સતોષકારક નહોતો. પરંતુ તે અસમા જર્મની પણ સંસ્થાનો મેળવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. અને હુક વખતમાં તેને ફ્રાન્સ સાથે મોરોક્કો સંબંધી ખટપટ ઉભી થઈ. આ ખટપટમાં ઇંગ્લાંડે ફ્રાન્સનો પક્ષ જોર્યો અને જો કે જર્મની સાથે તેને આફ્રીકામાં કોંગો આપવાથી તેમની સંમંજૂતી થઈ, પણ ત્યારથી જર્મનીને ઇંગ્લાંડ સાથે વેર બંધાયું.

જર્મનીના ઇંગ્લાંડ તરફના વેરભાવનું સુખ્ય કારણ તો ઇંગ્લાંડનું નૌકાબળ અને તેની દેશ બહારની સત્તા હતી જર્મની ગઈ સદીના છેલ્લા વર્ષો પહેલા સંસ્થાનો,

વગેરે મેળવવાની ખટપટમાં ખાસ લાગ લેતું નહોતું. અને જ્યારે રશીયા ક્રાંસ અને ઇંગ્લાંડ મોટી લડાઈઓ કરી નવો મૂલક સર કર્યા જતા હતા ત્યારે જર્મનીની પ્રવૃત્તિ માત્ર, પોતાના આફ્રીકાના સ્થાનોની દેશી પ્રજા તથા મીજ સામે લડવામાં સમાપ્ત થઈ હતી. પરંતુ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષ થયાં જર્મનીની વસ્તિમાં એ કંઈક ઉપર વધારો થવાથી—તથા બીજાં અનેક કારણોને લીધે થોડાક વખત ઉપર જર્મનીમાં પણ મોટાં સંસ્થાનો વગેરે મેળવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. એ ઇચ્છા પરીપૂર્ણ કરવામાં જર્મની ઉપર જેમ ક્રાંસ અને રશીયા તેને અડચણરૂપ હતાં, તેમ પાણી ઉપર ઇંગ્લાંડનું નૌકાબળ તેને માટે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે એમ હતું. તેથી જર્મનીને ક્રાંસ અને રશીયા માટે મોટું લશ્કર અને ઇંગ્લાંડ માટે નૌકાબળ ઉભું કરવાની જરૂર લાગી સંસ્થાનો મેળવવા માટે નવું લશ્કર તથા નૌકાબળ ઉભા કરવા માટે જર્મની લોભી ગણાય એ વાત કોઈ ના પાડતું નથી. પરંતુ ત્રણે પહેલા મોટી લડાઈઓ કરી અનેક મુલકો પચાવી પાડનાર રશીયા વગેરે રાજ્યો કરતા તે વધારે ગુન્હેગાર નથી—એમ તો સૌ કોઈ કબુલ કરશે.

યુરોપના આ ચાર રાજ્યોથી ઇંગ્લાંડની રાજનીતિ કંઈક જુદીજ છે ઇંગ્લાંડે પંદરમી સદીથી અત્યાર સુધીમાં યુરોપનો કોઈ પણ પ્રદેશ મેળવવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી, ઉલટું નાનાં કે નબળાં રાજ્યોને તેમના ઉપર હુમલો કરનાર મોટાં રાજ્યો સામે મદદ કરી છે. આ પરથી ઇંગ્લાંડ પોતે શાંતિનું હિમાયતી તથા લોભી રાજ્યનું વેરી છે એમ દાવો કરે છે. પરંતુ નિષ્પક્ષપાત વિચારકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ દાવો અર્થશીલ રહે એમ નથી. ખ્રીષ્ટીય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર બીજાં બધા રાજ્યો કરતા મોટો છતાં તેને તેવા પ્રદેશોની ઇચ્છાજ નથી એમ માનીત કરવું મુશ્કેલ છે—અશક્ય છે જાણીતા અંગ્રેજ લેખક મી. ડીકીનસન પોતેજ કહે છે કે “છેલ્લા પચાસ વર્ષ માં આપણે (અંગ્રેજોએ) ઇજિપ્ત, સુડાન, અને સાઉદિ આફ્રીકાના પ્રબલસત્તાક રાજ્યો મેળવવાને લડાઈઓ કરી છે, અને ઝુબુબેંડ, રોડેશીયા, નાઇજીરીયા અને યુગેન્ડાને માટે કરવી પડેલી નાની લડાઈઓ વિષે તો કશું કહેવાની જરૂર નથી. ઘણા અંગ્રેજોને વિચિત્ર લાગે છે, અને હું માતું છું કે તેમને ખરેખર વિચિત્ર લાગે છે, છતાં યુરોપમાં આપણે જગતના મોટી લોભી રાજ્ય તરીકે ગણાઈએ છીએ.... માટે પરદેશીઓ આપણા શાંતિના હિમાયતી હોવાના ઉદ્દગાર માને એવી આશા રાખી શકાય નહિ” પરંતુ છેલ્લાં પંદર વરસને માટે તો આ ઉદ્દગાર સાચા જ હતા એમ માનવાને કારણ છે, છતાં આ શાંતિને માટેની ખ્રીષ્ટીય ઇચ્છા ચોક્કસ સરતો ઉપર આધાર રાખે છે અને તે સરતો એજ કે ખ્રીષ્ટીય નૌકાબળની શ્રેષ્ઠતા તથા દુનિયાનાં રાજ્યોની હાલની સ્થિતિ કાયમ રહે. પરંતુ હાલ થોડાક વખત થયા ઉત્પન્ન થયેલાં અને પોતાના પરાક્રમથી મોટા રાજ્યોની સંક્રમા આવવા ઇચ્છતાં રાજ્યો આ વસ્તુસ્થિતિથી સંતોષ પામે એ અશક્ય છે. અને તેઓ એ સ્થિતિમાં પોતાની સત્તા વધે એવો ફેરફાર ઇચ્છે અને તે માટે પ્રયત્ન કરે, એટલે શાંતિને માટેનો ખ્રીષ્ટીય ઇચ્છાનો પોતાની મેળે અંત આવે એ દેખીતું જ છે. આ દૃષ્ટિબિંદુથી ઇંગ્લાંડનો અસલનો રશીયા અને ફ્રાંસ સાથેનો વિરોધ અને આજનો જર્મની સાથેનો વિરોધ સમજવો સહેલ છે.

આ હકીકત ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે લડાઈ પહેલાં આ રાજ્યોની રાજનીતિ થોડે કે ઘણે રાજ્યલોભથી પ્રેરાયેલી હતી ખીજાં રાજ્યોના પ્રમાણમાં તેમની સ્થિતિ આબાદ હોવા છતાં તેમને નવા દેશો-નવી સત્તા મેળવવાની અભિલાષા હતી અને એ અભિલાષા સતોષવામાં તેમણે પ્રજાના સુખની દરકાર કરી નહતી પણ હવે એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. આ લયંકર લડાઈના કાળે અનુભવની તેમના ઉપર અસર થઈ છે અને આજે તેમના વિચારો પ્રમાણમાં ઉદાર જણાય છે. આ દેરફાર તેમની આંતર તેમજ બાહ્ય રાજનીતિમાં નજરે પડે છે.

યુરોપના ગાંધા રાજ્યોમાં રશીઆ ઉપર જ લડાઈની સૌથી વધુ અને ઉત્તમ અસર થઈ છે. રશીઆ પોતે સ્વતંત્ર હતું એટલે કે તેના રાજ્યાધિકારીઓ રશીઆનો જ હતા છતાં લડાઈ પહેલાં તેના રાજ્યકાર્યમાં તેની પ્રજાને પણ સ્થાન નહોતું. પરંતુ આજે બે મહિના થયાં રશીઆનું જુનું પૂરાણું રાજ્યતંત્ર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના—પ્રજાનાજ હાથમાં છે. આ નવાં પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રની રાજનીતિ જૂની રાજનીતિથી તદ્દન ઉલટી જ છે. એ રાજ્યતંત્રે આ પ્રજા ઉપરના ગંધનો દૂર કરી સમસ્ત પ્રજાને સ્વતંત્રતા, તથા દેશનું રાજ્યગંધારણ નક્કી કરવાના હક્ક આપ્યા છે. વળી તેના અમલ હેઠળની પોલેંડ અને ફીનલેંડની પ્રજાને તેમના દેશની આંતર વ્યવસ્થા સોંપી દેવાનો કરાવ કર્યો છે અને તે ઉપરાંત આ લાખો માણસોનો વિનાશ કરાવનારી લડાઈનો અંત લાવવાના ઉદ્દેશથી લડાઈમાં ભાગ લેનાર કોઈ પણ રાજ્યનો કોઈ પણ પ્રદેશ નહિ જત્ન કરવાની તથા કોઈ પણ રાજ્ય પાસે શંકા પણ દેડ નહિ લેવાની રાજનીતિ બહાર કરી છે. રશીઆની આ રાજનીતિ સર્વાંશે ડહાપણભરેલી હોય કે નહિ પરંતુ તે અત્યંત ઉદાર અને જગતમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધારનારી છે લડાઈ પહેલાં રશીઆ યુરોપમાં સૌથી સાકડા વિચારનું અને પછાત ગમ્ય ગણાતું પરંતુ આજે તે જગતના સુધરેલા ગણાતા દેશો કરતાં પણ વધારે ઉદાર વૃત્તિવાળું છે એમ કહેવામાં સ્કેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

રશીઆની આ આવકારદાયક સ્થિતિ જેટલી લડાઈને આભારી છે તેટલી જ કે તેથી પણ વધારે તે તેની પ્રજાની સ્વતંત્રતા માટેની રાષ્ટ્રીય ચળવળને આભારી છે, પરંતુ ઓસ્ટ્રો-જર્મન રાજ્યનીતિમાં જણાતો દેરફાર તો માત્ર લડાઈની મુશ્કેલીઓને લીધે જ છે, એમાં જરા પણ શંકા નથી. લડાઈની શરૂઆતમાં ઓસ્ટ્રીઆ તથા જર્મનીને મિત્ર રાજ્યોને હરાવી તેમની પાસેથી લાભદાયક સરતો મેળવવાની ઇચ્છા અને સંપૂર્ણ આશા પણ હતી પરંતુ હવે તે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. આજે તેની અર્નતિથી ભરેલી વિચિત્ર ચાલને લીધે તુર્કસ્તાન અને બલગેરીયા સિવાય દુનિયાના સર્વે રાજ્યો તેની વિરુદ્ધ છે. અને ભેદે આજે પણ મિત્રરાજ્યોના ઘણા પ્રદેશ તેના કબજામાં છે, તો પણ લડાઈ થોડોક વધુ વખત ચાલે તો તેમને માટે અત્યંત વિષ્ટ સ્થિતિ ઉભી થવાનો સંભવ છે. આ સંયોગમાં જર્મની તથા ઓસ્ટ્રીઆ સલાહને માટે ઇતેન્નર હોય એમાં કશું નવાઈ જેવું નથી. આજથી છ મહીના

ઉપર એ રાજ્યોએ અમેરીકા મારફતે પોલેંડ અને લીથુઆનીઆ સ્વતંત્ર ગણાય તે સિવાય લડાઈ પહેલાની સ્થિતિ કાયમ રહે એ સરતે સલાહ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તે નિષ્ફળ જવાથી આજે એ રાજ્યો તેમના સોશીયલીસ્ટ આગેવાનો મારફતે વધારે અને વધારે બ્યાજથી સરતો આપવાની ખુશી ખતાવે છે રશીયન રાજ્ય-ક્રાંતિનો લાલ લઈ જર્મન સોશીયલીસ્ટોએ ટમી મે એ રશીયનો ઉપર નીચલી શરતો મોકલવાની હતી “રાષ્ટ્રીય વિકાસને માટે સ્વતંત્રતા, આપવી રાજ્યો વચ્ચેના વાંધાઓ લાવિધ્યમાં કોઈ મધ્યસ્થને સોંપવાની ફરજ સ્વીકારવી, જર્મનીના કળબામા આવેલો પ્રદેશ પાછો આપવો, રશીયન પોલેંડના સવાલાનો ફૂડચો તેની પ્રજાની બહુમતી ઉપર છોડવો, બેલ્ટચમ, સર્વીઆ, અને રૂમાનીઆને તેમની સ્વતંત્રતા પાછી બક્ષવી, બલ્ગેરીઆને મેસીડોનીઆનો બલ્ગેરીયન પ્રદેશ પાછો આપવો, સર્વીઆને એડ્રીઆતીક સમુદ્ર ઉપર સ્વતંત્ર બંદર આપવું, અને લોરેન સરહદના સવાલ ઉપર સમજૂતી કરવી.” આ સરતો ગમે તેટલી ઉદાર હોય તોપણ તેથી હવે કાંઈ જગત ભોળવાય એમ નથી તે સારી રીતે સમજે છે કે જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆ આજે સલાહ માગે છે તે હુમ્મશેને માટે શાંતિ મેળવવાને નહિ પરંતુ ફરીથી વધારે ફેટકાઈ લડાઈ ઉભી કરવાની તૈયારી કરવા માટે જ. આ સંબંધમાં સ્કેજ પશુ સ્વાર્થ વગર આ લડાઈમાં હાલ હાથલ થયેલા અમેરિકાના પ્રેસીડન્ટ વુડ્રો વીલસનનો અભિપ્રાય જાણવા જેવો છે તેમણે આજે થોડાક દિવસ ઉપર જ કહ્યું છે કે “જર્મનીના રાજ્યાધિકારીઓ થોડાક વખત થયા તેમના આશય અમારી માફક ઉદાર અને ન્યાયી હોવાનો રાજ કરે છે, પણ તે માત્ર જર્મનીમા તેમણે જમાવેલી સત્તા, તથા બર્લોનથી બગદાદ અને તેથી પણ વધારે દૂરના પ્રદેશમા સત્તા મેળવવાની તેમની પોતાની યોજનાઓને માટે અન્યાયપૂર્વક મેળવેલા લાભો જાળવી રાખવા માટે જ છે” હુકમા માત્ર ઇંગ્લાંડ કે ફ્રાંસ જ નહિ પરંતુ આખું જગત જર્મની કે ઑસ્ટ્રીઆના હાલના રાજ્યાધિકારીઓના વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂકતા ડરે છે, અને જ્યાં સુધી તે દેશોની પ્રજા તેમના હાથમાંથી રાજ્યસત્તા છીનવી લઈ પોતાના તથા પરદેશી પ્રજાઓના વિશ્વાસને પાત્ર થઈ પડે એવું રાજ્યનંત્ર સ્થાપે નહિ ત્યાં સુધી છેવટની હારજીત પહેલા તેમની સાથે સલાહ થાય એ સંભવિત નથી પરંતુ હમણા થોડાક વખત થયા રશીયન રાજ્યક્રાંતિની અસરથી એ દેશોમા પ્રતિક્રીય ચળવળ પાછી પગલાર થઈ છે અને ઑસ્ટ્રીઆમાં તો તેણે મજબૂત રૂપ ધારણ કર્યું છે, એટલે કાળે કરી તેમના હાલના રાજ્ય-તંત્રો રશીઆના જૂના રાજ્યતંત્રની માફક ઉધણાઈ પડે અને તેને બદલે પ્રતિક્રીય રાજ્ય-સ્થપાય એ તદ્દન અશક્ય નથી.

જર્મનીની માફક ફ્રાંસની રાજનીતિમાં પણ કંઈ ખાસ અગત્યનો ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી તે પહેલાની માફક તેના દૂરમનેને હરાવી આલ્સેસલોરેન મેળવવા માગે છે. પરંતુ તેની આ ધરણા કોઈ પણ રીતે અન્યાયયુક્ત નથી. આલ્સેસલોરેન વર્ષો સુધી ફ્રાંસના કળબામા હતું, ત્યાંની પ્રજા પણ કે ચ પ્રજા સાથે પાછી બળી જવા માગે છે, અને તેથી ફ્રાંસ તે પ્રદેશ પાછો મેળવવા ઇચ્છે એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આલ્સેસ લોરેન સિવાય લડાઈથી બીજા કોઈ પણ પ્રદેશ ફ્રાંસને ભેંધેલો.

નથી, અને તે તેના દુશ્મનને પણ વેરભાવથી કોઈ પણ રીતે હેરાન કરવા કચ્છતું નથી. હાલ થોડાક વખત ઉપર ભાષણ કરતાં ક્રાંસના પ્રેસીડન્ટ મી. રીજોએ કહ્યું હતું કે “અમે આ લડાઈ ચાલુ રાખશું” પરંતુ તે જીત કે નવા પ્રદેશ મેળવવાની વૃત્તિથી નહિ, પણ માત્ર અમારા પોતાનો પ્રદેશ પાછો મેળવવા માટે જ. અમે કોઈ પણ પ્રજા ઉપર જીલમ ગુજારવા માંગતા નથી, અમારા દુશ્મનો ઉપર પણ નહિ, કારણ કે અમે બધી પ્રજાની સ્વતંત્રતા સ્વીકારીએ છીએ.”

ક્રાસની માફક ઇંગ્લાંડ પણ છેવટ સુધી લડવા માગે છે, પરંતુ તેને પ્રશીયન સંત્તાનું જીવન તોડવાની ઇચ્છા છે. તે માને છે કે જ્યાં સુધી પ્રશીયન સત્તા જર્મનીમા સર્વોપરી છે ત્યાં સુધી તેને કે જગતને માટે શાંતિ જ નથી ઇંગ્લાંડની આ માન્યતા સાચી હોય કે નહિ, પરંતુ તેની જર્મનીનાં જીવી લીધેલાં સંસ્થાનો રાખવાની વૃત્તિ જગતને સાવ નિસ્વાર્થિ તો નહિજ લાગે, છતાં જે કારણસર ઇંગ્લાંડ તેને પોતાના અમલ હેઠળ રાખવા ઇચ્છે છે તે કારણ જો સાચું હોય તો તે કોઈ પણ રીતે નિષ્ઠ નથી. અને તે કારણ થોડાક વખત ઉપર લોર્ડ રેબર્ટ મેસીએ દર્શાવ્યું હતું તેમણે રશીઆના નવા રાજ્યતંત્રની સલાહને માટેની—કોઈ પણ રાજ્યનો કોઈ પણ પ્રદેશ જપ્ત કરવો નહિ—એ સરત વિષે આમની સભામાં કહ્યું હતું કે: “અલબત્ત, આપણે જર્મન સંસ્થાનો ઉપર ચઢાઈ ઠરી, તે ત્યાંની દેશી પ્રજાને જીલમમથી છોડાવવાના ઉદ્દેશથી તો નહિજ, પરંતુ હું પૂછું છું કે છોડાવ્યા પછી શું આપણે તેમને જર્મનીના હાથમાં પાછી નાંખી દઈશું?” મી. એસ્કવિથે પણ એ પ્રસંગે એવાજ અર્થના ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા. તેઓ બોલ્યા હતા કે “ગુલામગીરીમા પડી ગયેલી, અને જીલમથી બેહાલ થતી પ્રજાના છુટકારા માટે કોઈ દેશ લઈ લેવો પણ પડે, અને તે પગલું વ્યાજબી છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યાં સુધી આ છુટકારાનું કાર્ય મિત્રરાજ્યો સંપૂર્ણ રીતે કરી શકશે નહિ ત્યાં સુધી જે આશયથી આ લડાઈમાં આપણે તરવાર ખેંચી છે તે પરીપૂર્ણ થશે નહિ.” આ દલીલ સમજી શકાય એવી છે, પરંતુ, તે જગતને ગળે ઉતરશે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ઇંગ્લાંડની પરદેશ મંળાંધી રાજનીતિ કોઈને કદાચ સતોષકારક નહિ લાગે પરંતુ તેની આંતર રાજનીતિ તો વધારે ઉદાર થતી જાય છે એમ સૌ કોઈ કબુલ કરશે લડાઈ પહેલાં ઇંગ્લાંડ સીએને મત તથા આયરલેંડને સ્વરાજ્ય આપવા આનાકાની કરતું હતું, પરંતુ આજે કેટલોક વખત થયા તેણે સીએને મત આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને આયરલેંડને સ્વરાજ્ય આપવાને પણ તે તૈયાર છે. વળી એ સ્વરાજ્ય માટેની યોજના ઘડવાનું કામ પણ હવે તે આયરલેંડનેજ સોંપવા માગે છે અને તે માટે આયરીશ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સભા બોલાવવાનું તેણે નક્કિ કર્યું છે આ સભા બોલાવવા વિષેના ઠરાવ ઉપર ભાષણ કરતા વિલાયતના વડા પ્રધાન મી. લોઈડ જ્યોર્જે કહ્યું હતું કે “આયરીશ સવાલનો નિકાલ કરવા માટેના અત્યાર સુધીના જે પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે, તે સર્વેમાં એક વસ્તુ સામાન્ય હતી, અને તે એજ કે તે માટેની યોજનાઓ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રમુ થઈ

હતી. પરંતુ હવે પ્રધાન મંડળે આયરીશ પ્રજાને જ તેની માગણીઓ રજુ કરવાને આમંત્રણ કરવાનું નક્કિ કર્યું છે. આ સભામાં આયરલેંડના સીન ફેનસથી માંડીને હોમરૂલના અત્યાર સુધીના વિરોધી અલસ્ટરના યુનીયનીસ્ટો સુધી સર્વ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ ભાગ લે એવી વ્યવસ્થા થઈ છે, અને એ સભાનું કાર્ય સર્વાંશે સંતોષકારક નિવડશે એવી આશા છે.

પરંતુ ઇંગ્લાંડ માત્ર આયરલેંડ તરફ જ ન્યાયી બન્યું નથી. તેના હિંદ માટેના વિચારો પણ બદલાયા છે, અને તે આજે હિંદીવાનોને માત્ર તાળેદાર રૂપ તરીકે નહિ પણ એક જ સામ્રાજ્યમાં ભાગીદાર પ્રજા તરીકે લેખે છે. હાલ કેટલાક વખત થયાં હિંદમાં મુ'બંધ, પંલગ અને મદ્રાસ ઇલાકાની સરકાર રાષ્ટ્રીય ચળવળ બંધ કરવા અને બંધ નહિ થાય તો તેને નરમ પાડવા મહેનત કરી રહી છે અને મદ્રાસના ગવર્નરે લૉર્ડ પેટલે કે તો કૉંગ્રેસ તથા હોમરૂલ લીગને ધમકી આપવા માંડી છે એટલે આ વાત કદાચ કોઇના માનવામાં નહિ પણ આવે-છતા તે વસ્તુતઃ ખરી છે. આપણે અહીંની સરકાર ગમે તે કહે—ગમે તે કરે, પણ તે સરકારની પણ સરકારના બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના મુખ્ય લોઇડ જ્યોર્જે થોડાક વખત ઉપર એક ભાષણમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે—

“આ વિચિત્ર દરમીયાન જર્મનીને સાથી મોટી નિરાશા હીંદ તરફથી મળી છે. જર્મનીને ઘણી નિરાશાઓ મળી છે, પણ હિંદ તરફથી જે નિરાશા તેને મળી છે તે ઘણી જ ખરાબ છે. જર્મનીએ ત્યાં શ્રીતુર, કલહ, દ્વેષ અને અસાજનિષ્ઠા જગાવવાની ધારણા રાખી હતી. હિંદમાં એ સર્વેને દાખી દેવાના, અને તાજે કરવાના કામમાં ઇંગ્લાંડને પોતાના સંઘળા બલ કામે લગાડવા પડશે, એવી તેની ધારણા હતી. પરંતુ તેને બદલે તેને ત્યાં શું મલમ પડ્યું? હિંદ તરફથી સામ્રાજ્યને આતુર ઉત્સાહભરી અને રાજ્યનિષ્ઠ સહાયતા અને લાગે છે કે આ રાજ્યનિષ્ઠ આસંખ્ય લાખો લોકોને પોતે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની તાળેદાર પ્રજા નથી પણ ભાગીદાર પ્રજા છે, એમ લાગે એવા સુધારાની માગણી કરવાનો તેમને હક્ક છે. આ પ્રશ્નના નિર્ણયમાં હિંમતગરી મુસદ્દીગીરીની અપેક્ષા છે. કમલિમ્મત, હીચકારાપણ અને હૃદયની દુર્બલતા સુલેહ કે વિચલના સમયમાં તિરસ્કારને પાત્ર છે.” આ પરથી એમ કહી શકાય કે બ્રિટિશ પ્રજા મી. “બાલફોરે કહે છે તેમ “ખાત્રીપૂર્વક માને છે કે રાજ્યવર્તનનું ખરેખર એક જ રૂપ હોઇ શકે અને તેને ગમે તે નામ આપવામાં આવે, પણ તેમાં છેવટે સત્તા લોકોના જ હાથમાં રહેવી જોઈએ.”

આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોની રાજનીતિમાં લગાઈ પડી અગત્યનો ફેરફાર થયો છે. લગાઈ પડેલાં રશીઆનું આપણુકી મત્તાવાળું રાજ્યવર્તન તેની પ્રજાને માટે અત્યંત જુદમી હતું, અને દેશ બહાર તે કેન્સરેન્ડીના પલ વગેરે નવો પ્રદેશ મેળવવાને ઉત્સુક હતું. પરંતુ આજે રશીઆનું નવું રાજ્યવર્તન પ્રજાના જ પ્રતિનિધિઓનું બનેલું છે, અને તે નવો પ્રદેશ મેળવવાને ઇચ્છતું નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેણે પોતાના અમલ હેડગળા પોલેંડ, ફીનલેંડ, વગેરે દેશોની અંદર એ દેશોની આંતર વ્યવસ્થા સોંપી દેવાનો ઠરાવ કર્યો છે. રશીઆની માફક

લેખો જોઈએ જરાયે વાન્યા હશે તે આ વાત નિર્વિવાદ લેખ્યા વિના નહિ રવા-
ત થયેનો અર્થ આટલો જ દરેક જણને જે ગમે તે વિચાર કરવાનો, દર્શાવવાનો અને
તે પ્રમાણે ચાલવાનો હક છે, અને તે હક દર્શાવતાં કે અમલમાં મૂકતા બીજાઓના
તેવા જ હકને રોકણ કે હાની થવી નહિ જોઈએ, અને રાજ્ય કાર્યભારે તો આ
રોકણ કે હાની ન થાય એટલું જ જોવાનું છે. આ આદર્શથી જોતા આ કાયદો
વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નિયમની વિરુદ્ધ બળ છે. એક જણને ન્યાતના કેટલાક સિવાસો
નહિ પાળવાનો હક ખરો; પણ તેથી બીજાઓને તે તરફ અણગમો દેખાડવાનો
હક નહિ!

જે દેશમાં વ્યક્તિસ્વતંત્ર્યના સાધારણ સાધારણ નિયમનું ઠેકાણું નહિ, જ્યાં
રાજ્યસત્તા આચરણના, છાપખાનાના, કે લોકશાસનના નજીવામાં નજીવા હકો આપતી
નથી, ત્યાં આટલો બધો સ્વતંત્ર્યનો શોખ વધી પડ્યો કે મમાજના બંધારણમાં પણ
હાથ ધાલવાની જરૂર જણાઈ!

(૩) એમ કહેવામાં આવે કે જોન મીલ અને સ્પેન્સરના અભિપ્રાયો હવે નકામો
ગણાય છે અને યુરોપીય રાજ્યસત્તા સમાજના કાર્યભારમાં પડે છે, તો પછી
આપણા રાજ્યો શામાટે નહિ? યુરોપમાં એવા ઘણા વિચારશીલ પુરૂષો છે કે જે હજી
ઉપર દર્શાવેલા સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તને માન આપે છે. પણ એમ નહિ હોય તો પણ
યુરોપીય રાજ્યસત્તાની સરખામણી શું આપણા રાજ્યો સાથે થઈ શકશે? શું આપણા
દેશમાં પ્રજાની સત્તા સર્વશ્રેષ્ઠ છે? શું આપણે ત્યાં બધી સત્તાનું મૂલ લોકો છે? શું
આપણી સત્તા લોકોએ ચૂંટલા પ્રતિનિધિઓ પાસે છે? લોકમતમાં થતા નહાનામાં નહાના
ફેરફારનું પ્રતિબિંબ રાજ્યનીતિ પર પડે છે? કોણ કહી શકશે કે આ કાયદા ઉપર જે
ગાયકવાડી પ્રજાનો કે ખરી રીતે ચૂંટાયેલા લેખના પ્રતિનિધિઓનો મત લીધો હોત તો
એ પત્તાર થઈ શકત અને જ્યાં સુધી આવું થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રજાની રાજ્યસત્તા
પ્રતિનિધિ નથી, અને આવા પ્રતિનિધિત્વ વિનાના રાજ્યો સામાજિક કાર્યભારમાં પડે
એ રાજ્યનીધિની નજરે બુલમ ગણાય નહિ તો, મુસલમાન બાદશાહો ભારીને મુસ-
લમાન કરતા હતા લેખ શું અન્યાય?

(૪) ચોથી દલીલ ઘણી જ સરસ લાગે છે, અને રાજ્યસત્તાના ઉપર ટીકા કરવી
એ કેળવાયેલા વર્ગને જ માથે પડેલું હોવાથી આ દલીલ તે વર્ગનું સ્વમાન
સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ ખરું જોતા, આ કાયદા માટે કેળવાયેલા
વર્ગનો મત લેવામાં આવ્યો નથી, અને આવ્યો હોત તો એ કાયદો સ્વીકારત નહિ,
છતાં કેળવાયેલા વર્ગ કેને કહેવો, આધુનિક કેળવણી પામેલામાના કેવા વિચારના
પુરૂષોના અભિપ્રાયને અનુસરીને સામાજિક કાયદાઓ ઘડવા, આ પ્રશ્ન એવા
મુશ્કેલ છે કે જે એના જરા પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો હોત, તો શ્રી ગાયકવાડ
સરકાર આ બાબતમાં હાથ ધાલતજ નહિ અને આ પ્રશ્નોનો જ્યાં સુધી નિર્ણય
થાય નહિ, ત્યાં સુધી ફાલો કેળવાયેલા વર્ગનો મત છે એમ ધોરણ બાંધી

કાયદા કરવા એ સમાજની પ્રગતિને હાયંકર રીતે ઉંધી ઘસડી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવું છે. “કેળવાયલા” — એટલે બુની પદ્ધતી પ્રમાણે જેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય — પછી ભલે શાસ્ત્રી હોય કે મહામહોપાધ્યાય હોય — તે બધાને તો બાતલજ કરવાના. પણ આધુનિક કેળવણી પામેલામા આ બાબતપર એકમત છે? આ વર્ગમાના કેટલાક એમ માને છે કે જ્યાં સુધી બટલરથી માંડી બાઇબલ સુધી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણામા પેસે નહિ ત્યાં સુધી આપણે માણસમા આવીએ નહિ, કેટલાક માને છે કે વિદેશી સંસારવિભાગો વ્યક્તિને સુદૃઢ બતાવે છે માટે તેવા આપણે રચવા; અને જેમ બને તેમ જડ્ડી ન્યાતિબધો તોડી જેને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા મંડી જવું. કેટલાક આપણા અંતિમ લક્ષ્ય રાખી ધીમે ધીમે આગળ વધવા ઝૂકે છે તેમને ન્યાનો છોડી જવું નથી; તેમ ન્યાતવું કહ્યું માનવુએ નથી. તેમને લોકોને સાથે લેવા છે, અને તે માટે તેમને ન્યાતમાજ રહી પછાત પડી રહેલા લોકોના માનસિક વિકાસ સાધવા છે કેટલાક કેળવાયલા જોયા પણ છે કે જેમને ન્યાતને પહેલા સુધારવી છે, તેમા પહેલા કેળવણીનો પ્રચાર કરી લોકોને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિપર આણવા છે, અને જ્યાં સુધી તે થાય નહિ ત્યાં સુધી ન્યાતને તોડવી નથી. ઘણા કેળવાયલા એવા પણ છે કે જે ન્યાતમા માને છે, જેઓને ન્યાતોની શ્રેષ્ઠતામા શ્રદ્ધા છે, જેઓ પાશ્ચાત્ય સમાજ-વિભાગના કહા દુરમત છે આ શંભુમેળામા કયા વર્ગનો કેળવાયલો ગણવો? દરેક પક્ષમા મહા વિદ્વાન, મહાસમર્થ નેતાઓ છે. કોને બીન કેળવાયેલા કહીશું? વિલાયતી જીવનના વિલાસી મત્સેદ્ર પ્રસન્ન સિંહને કે મહાત્મા મહનમોહનને અને લોકમાન્ય બાલગંગાધર તિલકને? જ્યાં સુધી કેળવાયલા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ મળી કાંઈક રસ્તો કહાડે નહિ, ત્યાં સુધી એક જ વર્ગના અસિપ્રાયે અથવા પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા ઘડી લોકોની સ્વાભાવિક પ્રગતિમા આડે આવવું એ ઘણું શોચનીય પગલું છે.

મહારી જાણમા એક બીજા દેશી રાજ્યનો દાખલો છે જે આ ત્રિયમમાં ધ્યાન લેવા યોગ્ય છે. પાટીદારોના કેટલાક આગેવાનોએ રાજપીપલા સ્ટેટને ચારજ કરી પોતાની કન્યાઓની આપણે માટે કાયદો કરાવ્યો, અને કાયદો તોડનારને રાજ્ય તજસ્થી ગણા કરવી, અને લોકોની સંમતિ લેવાઈ, કે લીધી એમ ગણાઈ, બીજે વર્ષે એકઠાઓમાં મારામારી બગી, કોઈને કાયદો ફાંચે કોઈને નહિ ફાંચે, કોઈને દંડ થયો, કેટલાક નીકળી નાહા, પરિણામે બૃમરાણ થયું, અરજીઓ ધણ મહારાજની મુલાકાતે લેવાઈ થયેલો કાયદો ફેરવતા યૂગોના યૂગ વહી બાય, કેટલાક કાયદાની તરફેણમા હતા, કેટલાક વિરૂદ્ધ હતા, પરિણામ વિનાની કોન્ફ્રંસો થઈ. અને છેલ્લા પાંચ વર્ષ થયાં આ કાયદો થતા આખી ન્યાતનો સુખનો જીવ દુઃખમાં પડ્યો છે. ન્યાત સુધારવી તો કોરે રહી. પણ પાછી નીરાંત ક્યારે વળશે તે પ્રશ્ન બાલે.

દેશી રાજ્યો લોકોને સુધારવા મથે તે બહુ સ્તુત્ય છે, પણ સુધારાનો અર્થ લોકોને પૂછવો જોઈએ, રાજ્યોએ પોતાના કોપમાંથી ન કહાડવો જોઈએ. આખો હિંદુ સમાજ નવા તરનો આજે ઝડે છે, અને એને પરિણામે તેમા મોટા ફેરફારોની આશા

લેખો જાહેરે જરાયે વાચ્યા હશે તે આ વાત નિર્વિવાદ લેખ્યા વિના રહશે નહિ. સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ આટલો જ. દરેક જણને જે ગમે તે વિચાર કરવાનો, દર્શાવવાનો અને તે પ્રમાણે ચાલવાનો હક્ક છે, અને તે હક્ક દર્શાવતાં કે અમલમાં મૂકતાં ખીજાઓના તેવા જ હક્કને રોકણ કે હાની થવી નહિ જોઈએ; અને રાજ્ય કાર્યભારે તો આ રોકણ કે હાની ન થાય એટલું જ જોવાનું છે. આ આદર્શથી જોતાં આ કાયદો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નિયમની વિરુદ્ધ જાય છે. એક જણને ન્યાતના કેટલાક સ્થિતિઓ નહિ પાળવાનો હક્ક ખરો, પણ તેથી ખીજાઓને તે તરફ અણગમે દેખાડવાનો હક્ક નહિ!

જે દેશમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સાધારણમાં સાધારણ નિયમનું ઠેકાણું નહિ, જ્યાં રાજ્યસત્તા આચરણના, છાપખાનાના, કે લોકશાસનના નજીવામાં નજીવા હુકામો આપતી નથી, ત્યાં આટલો બધો સ્વાતંત્ર્યનો શોળ વધી પડ્યો કે સમાજના બંધારણમાં પણ હાથ ધાલવાની જરૂર જણાયું!

(૩) એમ કહેવામાં આવે કે જોન મીલ અને સ્પેન્સરના અભિપ્રાયો હવે નકામો ગણાય છે અને યુરોપીય રાજ્યસત્તા સમાજના કાર્યભારમાં પડે છે, તો પછી, આપણા રાજ્યો શામાટે નહિ? યુરોપમાં એવા ઘણા વિચારશીલ પુરૂષો છે કે જે હજી ઉપર દર્શાવેલા સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તને માન આપે છે. પણ એમ નહિ હોય તો પણ યુરોપીય રાજ્યસત્તાની સરખામણી શું આપણા રાજ્યો સાથે થઈ શકશે? શું આપણા દેશમાં પ્રજાની સત્તા સર્વશ્રેષ્ઠ છે? શું આપણે ત્યાં બંધી સત્તાનું મૂલ લોકો છે? શું આપણી સત્તા લોકોએ ચૂંટલા પ્રતિનિધિઓ પાસે છે? લોકમતમાં થતા ન્યાતામાં ન્યાતા ફેરફારનું પ્રતિબિંબ રાજ્યનીતિ પર પડે છે? કોણ કહી શકશે કે આ કાયદા ઉપર જો ગાયકવાડી પ્રજાને કે ખરી રીતે ચૂંટાયેલા લેખના પ્રતિનિધિઓનો મત લીધો હોત તો એ પચાસ થઈ શકત અને જ્યાં સુધી આવું થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રજાની રાજ્યસત્તા પ્રતિનિધિ નથી; અને આવા પ્રતિનિધિત્વ વિનાના રાજ્યો સામાજિક કાર્યભારમાં પડે એ ગત્યનીધિની નજરે લુપ્તમ ગણાય નહિ તો, સુસલમાન બાદશાહો મારીને સુસલમાન કરતા હતા લેખ શું અન્યાય?

(૪) ચોથી દલીલ ઘણી જ સરસ લાગે છે, અને રાજ્યસત્તાના ઉપર દીકા કરવી એ કેળવણીના વર્ગને જ માથે પડેલું હોવાથી આ દલીલ તે વર્ગનું સ્વમાન મંતોપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ ખરું જોતાં, આ કાયદા માટે કેળવણીના વર્ગનો મત લેવામાં આવ્યો નથી, અને આવ્યો હોત તો એ કાયદો સ્વીકારત નહિ, છતાં કેળવણીના વર્ગે કોને કહેવો, આધુનિક કેળવણી પામેલામાના કેવા વિચારના પુરૂષોના અભિપ્રાયને અનુસરીને સામાજિક કાયદાઓ ઘડવા, આ પ્રજાને એવા મુશ્કેલ છે કે જો એનો જરા પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો હોત, તો શ્રી ગાયકવાડ સરકાર આ બાબતમાં હાથ ધાલત નહિ અને આ પ્રજાને જ્યાં સુધી નિર્ણય થાય નહિ, ત્યાં સુધી ફાળો કેળવણીના વર્ગનો મત છે એમ ધોરણ બાંધી

કાયદા કરવા એ સમાજની પ્રગતિને કાયદેસર રીતે લેવી ધસડી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવું છે. “કેળવાયલા” — એટલે જુની પદ્ધતી પ્રમાણે જેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય — પછી લેલે શાસ્ત્રી હોય કે મહામહોપાધ્યાય હોય — તે બધાને તો ખાતલજ કરવાના. પણ આધુનિક કેળવણી પામેલામાં આ બાબતપર એકમત છે? આ વર્ગમાંના કેટલાક એમ માને છે કે જ્યાં સુધી જાટલરથી માંડી બાધબલ સુધી પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિ આપણામાં પેસે નહિ ત્યાં સુધી આપણે માણસમા આવીએ નહિ, કેટલાક માને છે કે વિદેશી સંસ્કારવિભાગો વ્યક્તિને સુઠક બનાવે છે માટે તેવા આપણે રચવા; અને જેમ બને તેમ જરૂરી ન્યાતિબધિ તોડી જેને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા મંડી જવું કેટલાક આધુન્ય અંતિમ લક્ષ્ય રાખી ધીમે ધીમે આગળ વધવા શ્રદ્ધે છે ત્હેમને ન્યાતો છોડી જવું નથી; તેમ ન્યાતવું કશું માનવુંએ નથી. ત્હેમને લોકોને આથે લેવા છે; અને તે માટે ત્હેમને ન્યાતમાજ રહી પછાત પડી રહેલા લોકોના માનસિક વિકાસ સાધવા છે કેટલાક કેળવાયલા જ્યાં પણ છે કે જેમને ન્યાતને પહેલા સુધારવી છે; ત્હેમાં પહેલાં કેળવણીનો પ્રચાર કરી લોકોને ઉદ્દૃષ્ટ સ્થિતિપર આણવા છે, અને જ્યાં સુધી તે યાય નહિ ત્યાં સુધી ન્યાતને તોડવી નથી. ધણા કેળવાયલા એવા પણ છે કે જે ન્યાતમા માને છે, જેઓને ન્યાતોની શ્રેષ્ઠતામા શ્રદ્ધા છે, જેઓ પાશ્વત્ય સમાજ-વિભાગના કટ્ટા દુશ્મન છે આ શુભમેળામાં કયા વર્ગનો કેળવાયલો ગણવે? ફરેક પક્ષમા મહા વિદ્વાન, મહાસમર્થ નેતાઓ છે. કોને બીન કેળવાયેલા કહીશું? વિલાયતી જીવનના વિલાસી સત્યેદ્ર પ્રસન્ન સિંહને કે મહાત્મા મહનગોહનને અને લોકમાન્ય બાલગ ગાધર તિલકને? જ્યાં સુધી કેળવાયલા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ મળી કાંઇક સ્વતો કહાડે નહિ, ત્યાં સુધી એક જ વર્ગના અભિપ્રાયે ગથવા પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા ઘડી લોકોની સ્વાભાવિક પ્રગતિમાં આડે આવવું એ ઘણું શોચનીય પગલું છે.

મહારી જાણમાં એક બીજા દેશી રાજ્યનો દાખલો છે જે આ વિષયમા ધ્યાન લેવા યોગ્ય છે. પાટીદારોના કેટલાક આગેવાનોએ રાજપીપલા સ્ટેટને અરજી કરી પોતાની કન્યાઓની આપલે માટે કાયદો કરાવ્યો, અને કાયદો તોડનારને રાજ્ય તરફથી શિક્ષા કરવી, અને લોકોની સંમતિ લેવાઇ. કે લીધી એમ ગણાઇ; બીજે વર્ષે એકઠાઓમાં મારામારી જાગી, કોઇને કાયદો ફાળ્યો કોઇને નહિ ફાળ્યો, કોઇને દંડ થયો, કેટલાક નીકળી નાઠા, પરિણામે જૂમરાણુ થયું, અરજીઓ ઘણ મહારાજની મુલાકાતો લેવાઇ થયેલો કાયદો ફેરવતા યૂગોના યૂગ વહી જાય; કેટલાક કાયદાની તરફેણમા હતા, કેટલાક વિરુદ્ધ હતા, પરિણામ વિનાની કોન્ફ્રેસો થઇ. અને છેલ્લો પાંચ વર્ષ ઘયાં આ કાયદો થનાં આખી ન્યાતનો સુખનો જીવ દુખમાં પડ્યો છે. ન્યાત સુધારવી તો કોરે નહી, પણ પાછી નીસંત ક્યારે વળશે તે પ્રશ્ન બાણ.

દેશી રાજ્યો લોકોને સુધારવા મથે તે બહુ સ્તુત્ય છે, પણ સુધારોનો અર્થ લોકોને પૂછવો જોઇએ, રાજ્યોએ પોતાના કાયદાથી ન કહાડવો જોઇએ. આખો હિંદુ સમાજ નવા તરેયો આજે શ્રદ્ધે છે, અને એને પરિણામે ત્હેમા મ્હોટા ફેરફારોની આશા

રખાય છે. ગમે તે ફેરફારો થાય, પણ તે એટલી ઉતાવળથી નહિ થવા જોઈએ કે એક સમાજ તરીકે, એક સંસ્કૃતિ તરીકે આપણી અસ્મિતા જતી રહે. આજે જોર જુલમથી ફેરફારો દાખલ કરશે, કાલે બધા છે છે એટલું પણ સ્વમાન ખોઈ બેસશે. આપણે નવી રાષ્ટ્રીય પ્રણાલીકાઓ ઉભી કરીએ, આપણા હિન્દુ સંસ્કાર નવા યુગમાં રસવા અને ખીલવવાના સાધનો બનાવીએ ત્યાં સુધી તો હાલની ન્યાતોએ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે, અને મોડી વહેલી તે ફેરવાઈ જશે; પણ અધીરા થઈ ત્હેને કમોતે મારવામા ફાયદો શો? જ્યારે આર્ય સંસ્કૃતિ ખીજી સંસ્કૃતિઓ જોડે બેસવા જેટલી પુનર્જીવિત થશે, જ્યારે એક સમાજ તરીકે, એક મહાપ્રજા તરીકે આપણામા અસ્મિતા પ્રગટશે, ત્યારે ન્યાતો નિર્મલ બલે થાય પણ હાલ ન્યાતો લઈ લેશે. તો આપણી ગરીબ રાંકડી પ્રજા પાસે શું રહેશે? ફેશનેબલ ઠલબો, ચહા કાપ્રીની ગંદી ડુકાનો? સ્વચ્છ દ, કે અધમતા? ન્યાતો સુધારવી હોય તો રસ્તા સરલ છે. શા સાફ દેશી રાજ્યો તે લેતા નથી? જે સત્યા મુસલમાનના જુલમે દૃઢ થઈ, અજાને કઠણ થઈ, અને જુલમના ધાકે સશક્ત બની રહી ત્હેને કહાડવા માટે ત્હેના મૂલ કારણો ઉઠાડવા જોઈએ. લોકોમાં કેળવણી પ્રસારો, સાહિત્યનો પ્રચાર વધારો, ત્હેમનામા સ્વાતંત્ર્ય બુદ્ધિ ખીલવવા રાજકીય હક આપો, લોકશાસન, અને રાજ્યસત્તા સોપો—કાલે સંહારે ન્યાતો અદીક થતી જશે. જ્યાં રાજ્યસત્તામાં લોકોનો અવાજ નથી, જ્યાં પ્રજાને રાજ્યદ્વારી બાબતમા વ્યક્તિત્વ સ્વાતંત્ર્ય નથી ત્યાં ન્યાતો કદી જવાની નથી, અને ન જાય તે જ સાફ કે સમાજમાં તો લોકશાસન રહે. દિવાની દાએ માત્ર કોડીયા કરડવામાં શો ફાયદો?

ધનશ્યામ વ્યાસ.

રશીઆની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

(૨)

કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય હિલચાલનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાને માટે પ્રથમ તે દેશનું પ્રજાજીવન સમજવાની જરૂર છે. રશીઅન પ્રજા, સાધારણ રીતે, તેના સ્થિતિ સ્વભાવ અનુસાર બે વિભાગમા વહેંચાઈ જાય છે:—(૧) ખેડૂત વર્ગ તથા તેમાંથી હાલ થે ડાક વર્ગો થયાં ઉત્પન્ન થયેલો મજૂર વર્ગ અને (૨) શિક્ષિત વર્ગ કે જેમાં સરકારી અમલદારો તથા રાષ્ટ્રીય સુધારકો જન્મેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આમાંથી પ્રથમ વિભાગના ખેડૂત વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ વિષે જરૂર કેટલીક હકીકત ગયા અંકમાં અપાઈ ગઈ છે, એટલે હવે આપણે તે વર્ગના ગુણ દોષ તરફ વળીશું.

રશીઅન ખેડુતના સ્વભાવ વગેરે વિષે રશીઆમાં મુસાફરી કરનારાઓ તેમજ તે દેશનાજ લેખકોમાં મતભેદ છે, પરંતુ એટલું તો સા કાઢ કહી છે કે રશીઅન ખેડુત અત્યંત ભલો, મળતાવડા સ્વભાવનો, અને વિવેકી છે; વ્યવહારમાં તે બુદ્ધિ કરતા હૃદયથી જ દોરાય છે, અને તેનું હૃદય સરસ અને લાગણીભરેલું છે. વળી એ પણ નિર્વિવાદ છે કે તે. મોભલો અને દહેરી છે, અને તેની વાણીમાં તે અમુક પ્રકારની મીઠાસ તથા તેની વાતમાં અસાધારણ રસ બતલાવે છે છતાં મનુષ્યસ્વભાવની તેની સાદી પણ સાચી અમજ તથા એક પ્રકારની વિનોદી પ્રકૃતિને લીધે તે સાધારણ રીતે ચતુર અને પહોંચેલ ગણાય છે.

રશીઅન ખેડુતના આનંદી સ્વભાવથી એ આધારે રશીઆ વિષે લખનારા પર-દેશીઓ પોતાના લખાણોમાં તેના તરફ અસાધારણ મમતા દર્શાવે છે, તેના દોષોને આછા રંગમાં ચીતરે છે, અને વખતે તેમને ગુણોનું રૂપ પણ આપે છે. રશીઅન ખેડુતના બધાં લક્ષણમાં તેની ધાર્મિકતાએ બધા પરદેશીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. રશીઅન ખેડુત અત્યંત શ્રદ્ધાળુ છે. ઇશ્વર, તેની શક્તિ અને તેના ડહાપણમાં તેને અખૂટ વિશ્વાસ છે અને એ વિશ્વાસ, એ શ્રદ્ધાને બળેજ તે બસહ દુઃખો ધીરજ અને સંતોષથી ખમી રહે છે દુઃખ ખમનાનું જલ્લે નશાબમાજ લખ્યું હોય, તેમ તે તેમાંથી છુટવાને પ્રયત્ન સરખો પણ કરતો નથી. અને અનાયાસે કે કોઈની મદદથી છુટે તો સભોગે કે છુટકારો કરનારને નિમિત્ત માત્ર ગણી તે નશીબ કે ઇશ્વરનોજ આભાર માને છે. ઇશ્વર કે નશીબમાં શ્રદ્ધા એ જો ધર્મની કમોટી હોય તો રશીઅન ખેડુત ખરેખર ધાર્મિક છે, પરંતુ એના ધર્મમાં પુરૂષપ્રયત્નને અવકાશ નથી—ગદકે એનો ધર્મ એજ એના આજસનું કારણ છે

આ નશીબવાદ કે આજસના કરતા પણ રશીઅન ખેડુતનો મોટો દુર્ગુણ તો તેની હડીલાઇ હતી. વંશ પરંપરાથી ઉતરી આવેલા રીત રીવાજ તથા આચાર વિચાર માટે સ્વાભાવિક રીતે દરેક પ્રજાને અમુક પ્રકારનું માન તો હોય. પણ રશીઅન ખેડુત એ જૂના વિચારોના વાતાવરણમાં એટલો તો સંતુષ્ટ હતો કે તે શિવાય બીજું કાંઈ જાણવા, સમજવાની તેને ઇચ્છાજ નહોતી. જો તેને તેના સાંકડા સાદા જીવન ઉપરાંત કોઈ ચીજ માટે દ્રષ્ટકાર હતી તો તે માત્ર સરકાર માટેજ. સરકારને તે સમસ્ત પ્રજાના તથા પોતાનાજ ધર્મના પ્રતિનિધ રૂપ સમજતો, અને સરકારનો આધાર પોતે તથા પ્રજાનોજ છે એમ તે માનતો. સરકારથી જ કોઈ વિરૂદ્ધ હોય તે તરફ તે સરકાર કરતા પણ વધારે વિરોધભાવ રાખતો. ટુંકમાં તે કાયદા અને ન્યાય માટે બીલકુલ બેદરકાર હતો. સરકારના હુકમને તાબે થવું એ પોતાની ફરજ સમજતો, અને સરકારને ક્ષાયે તેમ કરવાનો હુકમ છે એમ તે માનતો. ખેડુતની સરકાર તરફની આ અધલકિતને લીધે શિક્ષિત મુદારકો તેના તરફ તિરસ્કારની નજરે જતાં, તેમના મનથી તો તે “મજૂરી કરી, દાડ પી, કૂતરાની માફક પકી રહેનાર કેવળ પશુજ” હતો, અને તેઓ તેને રાષ્ટ્રીય હીલચાલ ઉપર એક જદ બોલ સંપૂર્ણ જ લેખતા.

ત સર્વે મૂઢી દેવાને તેઓ તૈયાર હતા અને છતાં તેમને કીર્તિની અભિલાષા નહોતી. તેઓ અજ્ઞાત રહેવાથી જ સંતુષ્ટ હતા. તેઓ તેમનાં શરીર સરકારને ખુશીથી ઠંચડી નાખવા આપતા—એ વિચારથી કે દેશની ઉત્તતિને અને લવિષ્યની પ્રજાને માર્ગ સરલ થાય. ખરે! તેઓએ જે લોગ આપ્યા છે, જે દુઝો ખમ્યા છે, જે ભાવથી તે ખમ્યાં છે—તેથી તેઓ આજે જગતમાં વીર સ્ત્રી પુરુષો તરીકે અમર છે; તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિને લીધે તેઓ ઉત્તમ પુસ્તકો, કાવ્યો, કે ચિત્રો ઉત્પન્ન કરી શક્યા નથી તેથી શું! તેમની કિંમત કોઈ પ્રજાની સ્વતંત્રતા કરતાં વધારે તો નથીજ. આજ જગત આખું સુખ શાંતિ તથા કલાને બાબુએ મૂઢી મનુષ્ય બલિતઓની સ્વતંત્રતા માટે લડી રહ્યું છે, અને તેને એ સ્વતંત્રતાના રશીઅન ઉપાસકો સર્વાંશે વંદનીય છે.

રશીઆના શિક્ષિત વર્ગની દેશભક્તિ તથા સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ અસાધારણ છે એમ કહ્યા પછી એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે તે વર્ગ વ્યવહારમાં જોઈએ તેટલો ઉપયોગી થઈ શક્યો નથી. પરંતુ તે માટે એ વર્ગના નેતાઓ કરતા એ દેશનું રાજ્યતંત્ર જ વધારે દોષને પાત્ર છે. વર્ષો સુધી એ રાજ્યતંત્રે પોતાની સાકડી ખટકે ભુલ્મી રાજ્યનીતિથી ઉદાર અને સ્વતંત્ર વિચારના શિક્ષિત વર્ગને રાજ્ય-કાર્યથી વિમુખ રાખ્યો હતો, અને રાજ્યકાર્યના વ્યવહાર અનુભવથી રહિત એવો શિક્ષિત વર્ગ ૧૯૦૬ માં પહેલી જ વાર ભરાયેલી રાષ્ટ્રીય સભા હુમાનું કાર્ય ચલાવી શક્યો નહિ એમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. છતાં એ વર્ગ પોતાની ખામીઓને માટે બીજાને દોષ લીધો નથી. તે માટે તેણે પોતાની જવાબદારી સ્વીકારી છે, તે પહેલી બે હુમા નિષ્ફળ જવા માટે એ શિક્ષિત વર્ગમાંથી એની સામે થયેલા ટીકા પરથી જણાઈ આવે છે. ત્યાર પછી આજે દશ વર્ષ થયાં એ વર્ગ પોતાની ખામીઓ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, અને તે પ્રયત્ન ઘણે અંશે સફળ નીવડ્યો છે, એમ આ વર્ષના રશીઅન બળવાની હરીફાઈ ઉપરથી જણાય છે.

રશીઆનો અર્ધશિક્ષિત વર્ગ, મધ્યમ સ્થિતિના કેળવણી પામેલા કારકુનો તથા હલકા પગારના નોકરીઆત વર્ગ, નીચલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ તથા આજે કેટલેક અંશે લખતાં વાંચતા શીખેલા મજૂર અને ખેડુતોનો બનેલો છે. આ વર્ગના આદેશ સાધારણ રીતે અસ્તવ્યસ્ત અને તેમની ચાલ ઉદ્વેગ લાગે એવી હોય છે. પશ્ચિમ યુરોપના પ્રસિદ્ધ લેખકોના ગંભીર અને ઉંડા વિચારો તથા સિદ્ધાંતો પૂરેપૂરા અમળ્યા વગર, અહિં તર્કથી તે પકડી લઈ, તેઓ તેને નામે નવો મત ઉલો કરી છુટા ઉઠાવે છે, અને પોતાના સ્વતંત્ર, હીમ્મતવાળા અને પ્રગતિકારક વિચારો માટે મગડૂર થાય છે. વ્યવહારમાં પોતે નાસ્તિક છે, સ્વતંત્ર વિચારના છે, એમ જણાવે છે નાસ્તિકતા તે કપડાં લેતાની માફક એક ભૂખળ છે, તે વગર કેળવાયલા માણસને ચાલેજ નહિ, એવો તેમનો મત છે. માત્ર નાસ્તિક નહિ તે કેળવાયેલો પણ નહિ એમ તેઓ માને છે. તેમની સામાન્ય અને રાજકીય ભાવના તે સોશીયલીઝમ અને અરાજકતા (anarchism) જ છે. એ કોઈ માણસ સોશીયલીસ્ટ કે અરાજક વૃત્તિનો ન હોય તો તે જરૂર સરકારની કળી.

ટોળીના જ હોયો. જોઈએ એમ તેઓ ધારે છે એકંદરે તેમના વિચારો ઢગધડા વગરના અને અવ્યવસ્થિત હોય છે પરંતુ એમાં કશું નવાઈ જેવું નથી. નવીન અને પ્રગળ વિચારોના મંસર્ગમાં આવનાર લગભગ દરેક સાધારણ માણસ એ કંદેડી સ્થિતિમાં આવી પડે છે, અને તેમાંથી ઉંડા અભ્યાસ કે સુશિક્ષિત વર્ગના સમાગમ વગર લાગ્યેજા બહાર નિકળી શકે છે. પરંતુ રશીઆના અર્ધશિક્ષિત વર્ગને ઇમનશીએ તેને વધારે અભ્યાસની અનુકૂળતા હોતી નથી, અને સાધારણ રીતે તે સુશિક્ષિત વર્ગના સમાગમમાં આવતો નથી એટલે છુંદગીપર્યંત તે આ શોકસ્વનક સ્થિતિમાંજ પડી રહે છે. રશીઆના શિક્ષિત વર્ગ સામેની ઘણી ટીકા આજ પ્રકારના દોષોને લીધેજ છે.

રશીઆના શિક્ષિત વર્ગ વીષેનું આ પ્રકરણ બધ કરતા પહેલાં રશીઆના અધિકારી વર્ગ માટે બે શબ્દો કહેવાની જરૂર છે. અમે ઉપર જણાવી ગયા તેમ રશીઆનો શિક્ષિત વર્ગ રાષ્ટ્રીય હિતચાલની સાથે રશીઅન સરકારને પણ માણસો પૂરા પાડે છે. શિક્ષિત વર્ગની સ્વાભાવિક ભાવનાઓ સરકારની રાજનીતિથી વદન વિરુદ્ધ છે અને ઉદાર વૃત્તિવાળા શ્રી પુરૂષો સરકારી નોકરીથી દૂર જ રહે છે, પરંતુ બધા વિદ્યાર્થીઓની ભાવના દૃઢ હોતી નથી અને તેથી આર્થિક સંભોગોના દબાણથી ઘણા મધ્યમ સ્થિતિના કે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આજીવિકા માટે સરકારી નોકરી સ્વીકારવી પડે છે. વળી એક વાર એ નોકરીમાં પડ્યા પછી ટુંક વખતમાં દેશભ્રમ વિદ્યાર્થી અત્યંત તાબેદાર અને સ્વાર્થી અમલદારમાં બદલાઈ જાય છે. આ ફેરફાર કેટલેક અંશે સ્વાભાવિક છે. સરકારી નોકરીમાં દાખલ થનારની ચઢતી લાગવગ અને ખુશામતી ઉપર આધાર રાખે છે, અને સુધારકોથી છુટો પડી ગયેલો તથા પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને ઉત્સુક વિદ્યાર્થી-અમલદાર તે જ માર્ગ લે છે. રશીઆમાં એક કહેવત છે કે “રશીઆમાં જન્મે તો ગુલામ જ જન્મજે, બહાદુર નહિ.”

હાલના સમયમાં પ્રજાના તેની આર્થિક વગેરે સ્થિતિ અનુસાર ત્રણ વિભાગ થાય છે:—(૧) ખેડૂત અને મજૂર વર્ગ (૨) મધ્યમ વર્ગ કે જેમાં વેપારીઓ વગેરેનો સમાવેશ મુખ્યત્વે છે અને (૩) અમીર ઉમરાવો. આમાંથી રાજસત્તાની દૃષ્ટિએ અમીર ઉમરાવોનો વર્ગ અત્યંત મહત્વનો છે છતાં આપણે રશીઅન પ્રજા વિષે ચર્ચા ચલાવતાં તે વર્ગ વિષે કાંઈ પણ કહ્યું નથી અને તેનું કારણ એટલું જ છે કે રશીઆમાં ખીળા દેશોની માફક એવો વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા સત્તાધારીઓનો વર્ગ છે જ નહિ આનો અર્થ એમ નથી કે રશીઆમાં પૂરાણા અને નામાકિત કુટુંબોના વંશજો નથી, પરંતુ તેમની સંખ્યા અને સત્તા પ્રમાણમાં અત્યંત નાજી છે.

રશીઆમાં ઉમરાવને માટે વપરાતો શબ્દ ‘દુવોરીઆનીન’ નો અર્થ દરબારને લગતો માણસ—દરબારી એટલો જ છે. રશીઅન ઉમરાવ તે વસ્તુતઃ દરબારનો નોકર જ છે. માત્ર તે સરકારની સેવા બજાવે છે તેના બદલામાં તેને વંશપરંપરાની પદવી

ઉપર હક્ક છે. સરકારી અમલદાર તરીકે બીજી નોકરીમાં 'શીન' નામથી ઓળખાતી પદવીએ તે પહોંચતાંજ ઉમરાવપદ પામે છે. અને સરકારી નોકરીના દ્વાર સર્વેને માટે ખુલ્લા જ છે, એટલે એ ઉમરાવ પદમાં કશી મહત્તા રહી નથી રશીઆમાં આવા ઉમરાવોની સંખ્યા લગભગ ૬ લાખ જેટલી છે.

આ ઉમરાવ વર્ગ મોટે ભાગે સરકારી અમલદારોનો બનેલો છે અને સરકારી નોકરોના ગુણદોષો વિષે ઉપર વિવેચન થયેલું છે એટલે ઉમરાવો સંબંધી ખાસ કશું બાજીવાનું નથી

શંકરલાલ જી. ખેંકર.

કાન્ત અને કાન્તા.*

નાટકનાં પાત્રો.

જયન્ત. એક રાજા.

જયદેવી. કાન્ત ને સુમન્ત ઉભયની માતા.

કાન્ત. } જયન્તના પૌત્રો.
સુમન્ત. }

કાન્તા.

કુંજ. સુમન્તનો જાલપુત્ર (પ્રથમ લક્ષ્મી).

વૈધ

દરવાન, નોકરો, લિજીકો વિગેરે

અંક પહેલો.

(દ્રશ્ય પેલું—કિલ્લાનો દરવાજો)

દાસીઓ—(અંદરથી) દરવાજો ઉઘાડો ! દરવાજો ઉઘાડો !

દરવાન—(અંદરથી) કોણ છે ? તુમે શા માટે આવીને મ્હને જગાડો છો ? ન્હાને દરવાજો થઈને પહાર બગ્ગો; ભેંટએ તેટલા છે !...

દાસી—(અંદરથી) અમે દેહલી, દરવાજો અને પગથીયા સાફ કરવા આવ્યા છીએ, ઉઘાડો, ત્યાં ! ઉઘાડો !

બીજી દાસી—(અંદરથી) મ્હોટા ણનાવો બનવાના છે !

ત્રીજી દાસી—(અંદરથી) મ્હોટા ઉત્સવો થવાના છે ! એકદમ ઉઘાડો !...

દાસીઓ—ઉઘાડો ! ઉઘાડો !

દરવાન—હાં રહો ! હાં રહો ! મ્હારાથી એ ઉઘડી શકશે કે કેમ તે તો કોણ જાણે;...એ કદી પણ ઉઘાડવામાં આવતો નથી ..અજવાળું પાય ત્યાં સુધી રાહ જુઓ...

* બેન્જીયમના પ્રખ્યાત લેખક જૈરિસ મેલિસાન્ડો "Pellias and Melisande" નામ નાટ્યનું આધારતર

ખેલતી દાસી—ખહાર તો જાણ્યે એટલું અજવાળું છે; ફાટમાંથી હું સૂર્યનું અજવાળું દેખું છું....

દરવાન—આ રહી મોટી કુંચીઓ...અરે ! અરેરે ! આગળો અને તાળા કેટલાક સંઘટ્ટ થઈ ગયાં છે ! મને મદદ કરો ! મહુને મદદ કરો ! ..

દાસીઓ—અમે જો'ચીએ છીએ; અમે જો'ચીએ છીએ....

બીજી દાસી—એ નહીં ઉઘડે. ...

ખેલતી દાસી—અહા ! અહા ! એ ઉઘડે છે ! એ ધીમિથી ઉઘડે છે !

દરવાન —કેટલો અવાજ કરે છે ! કેટલો અવાજ કરે છે ! એ દરેકને ઉઠાડશે .

બીજી દાસી—(દેહલી આગળ દેખાઈ) અહા, ખહાર તો ક્યારનું ચે કેટલું બધું અજવાળું છે !

ખેલતી દાસી—સાગર ઉપર સૂર્યનો ઉદય થાય છે !

દરવાન—ઉઘડ્યો...દરવાજો પૂરેપૂરો ઉઘડ્યો !... .

(બધી દાસીઓ દેહલી આગળ દેખાઈ તે પરથી પસાર થાય છે)

ખેલતી દાસી—હું તો ખેલાં દેહલી સાફ કરીશ .

બીજી દાસી—આ બધું આપણાથી કદી સાક નહીં થઈ શકે

અન્ય દાસીઓ—પાણી લઈ આવો ! પાણી લઈ આવો !

દરવાન—હા, હા, પાણી રેડો, પાણી રેડો, પૂરનું બધું પાણી રેડી દો ! ત્હમને એનો અન્ત જ નહીં જણાય.....

દૈવ બીજી—જગલ એક જરણની બાજુમાં કાન્તા જણાય છે

આવે છે.

સુમન્ત—આ જંગલમાંથી હું ફરીથી ખહાર કદી પણ નહીં નીકળી શકું.—પેલા જંગલીએ મહુને ક્યાં આણ્યો છે એ તો પ્રભુ જાણે અને છતાં મહુને એમ જ હતું કે એ મયો ત્યાં સુધી મહે એને ઘાયલ કર્યો, અને આ રહ્યા લોહીના ડાઘા. પરંતુ હવે તો એ મહારી નજર ખહાર ગયો છે, મહુને લાગે છે હું પોતે જ ભૂલો પડ્યો છું—મહારા કુતરાઓ મહુને જોળી કાઢી શકતા નથી—હું પાછો ફરીશ—કોઈને રોતું સાંભળું છું... ..અરે ! અરે ! ખુલ્લે પાણીની બાજુએ શું છે?... ..પાણીની બાજુમાં રોતી એક ન્હાની બાળા ? (એ જોખારો ખાય છે)—એ સાંભળની નથી. મહારાથી એનું મહોં નથી દેખાતું. (એ પાસે જાય છે અને કાન્તાના ખસાને આડકે છે) તું કેમ રૂએ છે ? (કાન્તા ધૂંલે છે, ચમકે છે, અને ન્હાસવા જાય છે)—તું ગભરાઈશ નહીં. ત્યારે કંઈ ગભરાવાનું કારણ નથી. તું અહીં એકલી કેમ રૂએ છે ?

કાન્તા—મહુને આડકશો નહીં ! મહુને આડકશો નહીં !

સુમન્ત—ગભરાઈશ નહીં.....હું ત્હને કંઈ નહીં ઠરું...અહા, તું તો રમણીય છે !

કાન્તા—મહુને આડકશો નહીં ! મહુને આડકશો નહીં ! નહીં તો પાણીમાં પડતું મૂકીશ !.....

સુમન્ત—હું ત્હને નહીં અડકું.....જો, હું અહીં આડને અઢેલીને ઉભો રહીશ. ગભરાઈશ નહીં. કોઈએ ત્હને ધન્ય કરી છે શું?

કાન્તા—અરે! હા! હા! હા!.....(એ ખૂબ હુસકાં ખાય છે.)

સુમન્ત—ત્હને કોણે ધન્ય કરી છે?

કાન્તા—દરેક જણે! દરેક જણે!

સુમન્ત—એએએ ત્હને શું કર્યું છે?

કાન્તા—હું નહીં કહું! મહારાથી નહીં કહી શકાય!... ..

સુમન્ત—ચાલ, આમ રડ નહીં તું કયાથી આવે છે?

કાન્તા—હું ન્હાસી છૂટી છું! ... ન્હાસી છૂટી .. ન્હાસી છૂટી... ..

સુમન્ત—વારૂ; પણ તું કયાથી ન્હાસી છૂટી છે?

કાન્તા—હું ભૂલી પડી છું!ભૂલી પડી છું!.. ..અરેરે! અરેરે! અહીં ભૂલી પડી છું. હું અહીંની નથી .. હું અહીં જન્મી નહતી... ..

સુમન્ત—તું કયાથી આવે છે? તું કયા જન્મી હતી?

કાન્તા—અહા! અહા! અહીંથી ઘણે દૂર!ઘણે દૂર.. .. ઘણે દૂર.....

સુમન્ત—પાણીને તળીયે પેહું આટલું બધું શું ચળકે છે?

કાન્તા—ક્યાં?—અહા! એ તો મ્હને આપેલો મુગટ છે. હું રોતી હતી એવામાં પડી ગયો

સુમન્ત—મુગટ?—કોણે ત્હને મુગટ આપ્યો?—હું એ લેવા પ્રયત્ન કરી જોઉં

કાન્તા—ના, ના, મ્હારે હવે એ જગ થે નથી જોઈતો! મ્હારે હવે એ જરા થે નથી જોઈતો!...મ્હને તો મરી જાઉં એમ થાય છે...એકદમ મરી જાઉં

સુમન્ત—હું એ સ્કેલોપથી જો ચી કાઢી શકીશ. પાણી બહુ ઉંડું નથી.

કાન્તા—મ્હારે હવે એ જરા થી નથી જોઈતો! ત્હમે જો એને ખજાર કાઢ્યો તો, હું એને ઠેકાણે અંદર છુટાવીશ!.....

સુમન્ત—ના, ના; હું એને ત્યા જ રહેવા દઈશ છતાં યે, એને સ્કેલોપથી પ્હોંચી શકાય એમ છે. એ બહુ સુંદર દેખાય છે—ત્હને ન્હાસી છૂટ્યાને ઘણા વખત થયો?

કાન્તા—હા, હા! .. ત્હમે કોણ છો?

સુમન્ત—હું કુમાર સુમન્ત વૃદ્ધ રાજા ન્યન્તનો પૌત્ર છું ...

કાન્તા—અરે, ત્હમને તો ઘોળા પણ આવી ગયાં છે.. ..

સુમન્ત—હા અહીં લમણા આગળ કેટલાએક.....

કાન્તા—અને ત્હમારી દાહીને પણ.ત્હમે આમ મ્હારી સ્કામુ કેમ જુઓ છો?

સુમન્ત—હું ત્હારી આંખ સ્કામુ જોઉં છું—તું ત્હારી આંખ કહી પણ બંધ કરતી નથી,?

કાન્તા—અરે હા, ગમે હું બંધ કરું છું... ..

સુમન્ત—તું આમ અચ્ચ બો પાત્રી હોય એમ કેમ બુએ છે ?

કાન્તા—હમે રાક્ષસ છો ?

સુમન્ત—હું તો અન્ય જેવો માણસ છું.....

કાન્તા—હમે અહીં કેમ આવ્યા છો ?

સુમન્ત—મ્હને પોતાને ખબર નથી. હું જંગલમાં શિકાર કરતો હતો. હું એક જંગલી હુકરની પાછળ પડ્યો હતો. હું રસ્તો ભૂટી ગયો—તું બહુ ન્હાની લાગે છે. ત્હને કેટલા વરસ થયાં ?

કાન્તા—હું ટાઢી થઈ જવા આવી છું... ..

સુમન્ત—તું મ્હારી સાથે આવીશ ?

કાન્તા—ના, ના; હું તો અહીં જ રહીશ.....

સુમન્ત—હારાથી અહીં એકલા ન રહી શકાય હારાથી અહીં આખી રાત ન રહી શકાય... ..હારા નામ શું ?

કાન્તા—કાન્તા

સુમન્ત—હારાથી અહીં ન રહી શકાય, કાન્તા મ્હારી સાથે ચાલ

કાન્તા—હું અહીં રહીશ

સુમન્ત—એકલાં, ત્હને પહીંક લાગશે અહીં શું હશે તે આપણે જાણતા નથી આખી રાત... ..એકલી અટુલી.....એ તો બને જ નહીં. કાન્તા ચાલ, લાવ હારા હાથ....

કાન્તા—અરે, મ્હને અડકશો નહીં !. . .

સુમન્ત—ચીસ પાડીશ નહીં ... હું ત્હને ફરી નહીં અડકું. પરંતુ મ્હારી સાથે ચાલ. રાત્રી અત્યંત અંધારી અને ઠંડી રહેશે. મ્હારી સાથે ચાલ. ...

કાન્તા—હમે કયા જાએ છો ?

સુમન્ત—કોણ જાણે . હું પણ ભૂલો પડ્યો છું

(જાય છે.)

દશ્ય ત્રીલું—કિશકામાનો એક ખડ જ્યન્ત ને જ્યદેની જણાય છે

જ્યદેવી:—એ પોતાના લાઇ કાન્તને લાગે છે તે આ રહ્યું: “જે જંગલમાં હું ભૂલો પડ્યો હતો ત્યાના એક ઝરણ પાસે એક સાંજે મ્હને એ રાત્રી રાત્રી જડી આવી. મ્હને એની ઉમ્મરની ખબર નથી તેમજ એ કોણ છે, ક્યાંથી આવે છે તે પણ હું જાણતો નથી, અને મ્હને એને પૂછવાની હિમત નથી કારણ કે એને ભયંકર ભીત લાગી હોવી જોઈએ; અને એને શું થયું છે એમ જ્યારે એને પૂછીએ છીએ, ત્યારે એક બાળકની માફક એ એકદમ રડવા મંડી પડે છે અને એલા જોરથી હુમકા ખાય છે કે આપણને પહીંક લાગે. ઝરણ ચાગળ એ મ્હમિ મળી તે અરેસામાં એના માથા પરથી સોનાનો એક મુગટ સરી જઈ પાણીને તળીયે જઈ મેકો હતો. તે ઉપરાંત, એણે એક રાજકુવરીનાં કપડાં પુર્યાં હતાં, જે કે કાંટાથી એના કપડા ફાટી ગયાં હતાં. હું એને

પરણ્યો ત્હેને આજે છ મહિના થયા, છતાં જે દિવસે અમારો મેળાપ થયો તે દિવસે જેટલું એની બાળત મ્હને જ્ઞાન હતું તેથી વધુ અત્યારે નથી. તે દરમ્યાન બહાલા કાન્ત, તું, કે જેને હું ભાઈ કરતાં પણ વધારે ચાહું છું—જે કે આપણે એકજ પિતાના પુત્રો નથી 'તો પણ—મહારા પ્રત્યાગમન માટે તૈયાર રહેજો.....મહારી ખાત્રી છે કે મહારી માતા મ્હને માફ કરશે, પરંતુ હું આપણા પૂજ્ય પિતામહ સત્યથી ખીડું છું, હું જ્યન્તથી ખીડું છું—એ માયાળુ છે છતાં—કારણ કે આ વિચિત્ર લગ્નથી સત્યની એમની યોજનાઓ નષ્ટ થઇ છે, અને મ્હને ખીડી રહે છે કે એમના જેવા પ્રજા પુરુષની આજે કાન્તાનું સાંદર્ય પણ મહારી ભૂલની માફી આપવા બસ નહીં થાય છતાં પણ જેમ પોતાની પુત્રીને એ આવકાર આપે એવો આવકાર એને આપવા ને એઓ કબૂલે, તો આ કાગળ મળે ત્હેની ત્રીજી રાતે સાગર ઉપર થઇને દેખાતી કિંદલાની ટોચ ઉપર દીવો સળગાવજે. અમારા વહાણની બાજુ પરથી હું એ જોઈશ; નહીં તો હું ફરીથી આવે આવે ચાલ્યો જઈશ અને ફરી કદી પાછો નહીં ફરું....." લ્હમારો એ બાળતમાં શું અભિપ્રાય છે?

જયંત—કંઈ જ નહીં, એણે કદાચ જે ક્યું હોત તેજ એણે ક્યું છે હું બહુ વૃદ્ધ છું અને તે છતાં એક પળવાર પણ મ્હેં મહારા પોતાનામાં દ્રષ્ટિ કરી નથી—કરી નથી, બીજાઓ જે કરે તે બાળત નિવેડો આણવો એની તું કેમ આશા રાખી શકે? હું મૃત્યુથી દૂર નથી, અને મહારી પોતાની બાળત નિવેડો આણવામા હું ફાવી શકેનો નથીમાણસ પોતાની આંખ બંધ કરતો નથી ત્યારે હમેશા ભૂલ કરે છે આપણને એ વિચિત્ર પણ લાગે; પણ એટલું જ, લગ્ન કરવા જેટલી એની ઉમર થઇ છે, અને એ એક બાળકની માફક કોઈ ઝરણુ આગળથી જડી આવેત્રી ન્હાની બાળા સાથે લગ્ન કરે છે.....આપણને તો એ વિચિત્ર લાગે, કારણ કે વિપરીત દેવત સિવાય આપણે બીજું કશું કદી જોતા નથી ... આપણું પોતાનું પણ વિપરીત..... અત્યાર સુધી એણે હમેશા મહારી શિખામણુ માન્ય રાખી છે, કુમારી ઉર્વશીના હાથની માંગણી કરવા એને મોઢલી સુખી કરવા મ્હેં વિચાર રાખ્યો હતોએનાથી એકલા રહી શકાયું નહીં, એની પત્નીના મૃત્યુ પછી એકલો રહેવાથી એ શોકમગ્ન રહે છે, અને એ લગ્નથી લાગા વિચ્છેદનો અને પુરાણા ધિક્કારનો અંત આવ્યો હોત ... એને એ ન ગરબું. એને જેમ ફાવે તેમ કરવા દો, મ્હેં કદી પણ દેવને વિલોમ ક્યું નથી, એના લવિય વિષે મહારા કરતાં એ વધારે સારી રીતે જાણે છે. દુનિયામાં કદાચ કોઈ પણ નકામા બનાવો બનતા નથી.....

જયદેવી—એ હંમેશાં બહુ ગંભીર અને ગાહુ દઢ રહ્યો છેજે કાન્તાની બાળત હોત તો હું સ્તુમણ શકત.પરંતુ એઆટલી ઉમરેઅહીં કોની ને આજીબાણ કસાવવાનો છે?—સ્તેથી મળી આવેલા કોઈ અજ્ઞાતનું ... એની પત્નીના મૃત્યુ પછી, એના ન્હાના પુત્ર, બાલચન્દ્ર સિવાય અન્ય કોઈને માટે એ જીવ્યો નથી, અને જો એ ફરીથી લગ્ન કરવા તૈયાર થયો હોય, તો ત્હેનું કાગ્ન માત્ર એજ કે લ્હમારો

એવી ઇચ્છા છે.....અને હવે.....જંગલમાંની એક ન્હાની બાળા.....એ બધું ભૂલી ગયો છે આપણે શું કરીશું?.....

(કાન્ત આવે છે)

જયન્ત—એ કોણ અંદર આવે છે?

જયદેવી—એ તો કાન્ત છે. એ રોયો છે.

જયન્ત—કોણ તું, કાન્ત?—જરા વધારે પાસે આવ, કે ત્હને અજવાળામાં ભેળ શકું.....

કાન્ત—પિતામહ, ત્હારા લાઈના જેવો જ એ જ વખતે ત્હને બીજો કાગળ મળ્યો, એ કાગળ ત્હારા મિત્ર ધીમન્ત તરફથી આવ્યો છે. એ મૃત્યુ પામવાની તૈયારીમાં છે અને ત્હને બોલાવે છે. મૃત્યુ પામ્યા પહેલાં એને ત્હને મળવાની ઇચ્છા થઈ છે.....

જયન્ત—ત્હારા લાઈના આવ્યા પહેલાં તું જઇશ?—કદાચ ત્હારો મિત્ર ધારે છે તે કરતાં બોલો માંદો હશે.....

કાન્ત—એનો કાગળ એટલો શોકભર્યો છે કે એમાંથી મૃત્યુનો અર્થ સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે..... એ કહે છે કે ક્યે દિવસે એ મૃત્યુ પામવાનો છે તે પણ એ બાંહે છે.....એ કહે છે ત્હારી મરણ હોય તો હું વખતસર જઈ પહોંચુ એમ છું, પણ હવે વધારે વખત ગાળવા જેવો નથી મુસાફરી બહુ લાંબી છે, અને જો સુમન્તના આવવાની હું વાટ જોઈ તો કદાચ બહુ મોડું થઈ જશે... ..

જયન્ત—છતાં ત્હારે થોડો વખત રોકાવું પડશે.....એના આવવાથી અમારા નશીબમાં શું હશે ને શું નહીં ત્હેની અમને ખબર નથી અને તે ઉપરાત, ઉપર ત્હારા પિતાજી ત્હારા મિત્ર કરતાં વધારે માદા નથી શું?... ..પિતા અને મિત્ર એ ઉભયમાંથી કોને પસંદ કરીશ?,
(જાય છે.)

જયદેવી—આજ સ્હાજથી પેલો દીવો મળગતો રાખવાનું ધ્યાનમાં રાખજે, કાન્ત...
(ઉભય જાય છે.)

દસ ચોથુ—ક્રિયા આગળ જયદેવી અને કાન્તા આવે છે.

કાન્તા—બગીચામાં તો બધું ઉઠાસી છે. અને શા જંગલ, શાં જંગલ આ મહેલોની આબુબાલુ બધે!

જયદેવી—હા, હું અહીં આવી ત્યારે ત્હને પણ અચબો લાગ્યો હતો; એથી દરેક જણ અચબો પામે છે.- કેટલીએક જગ્યા એવી છે કે ત્યાંથી તો મૃત્યુ પણ દેખાય નહીં. પરંતુ માણસ બહુ ભયથી પરિચિત થઈ જાય છેઘણા વખતથી, ઘણા વખતથી .. આજે લગભગ ચાલીશ વર્ષથી હું અહીં રહું છું..... બીજી બાલુ જો, ત્હને સાગરનું અજવાળું દેખાશે

કાન્તા—આપણી નીચે હું કંઈ અવાજ ચાંબળું છું.....

જયદેવી—હા; કોઈ આપણી તરફ આવતું જણાય છે.....અહા! એ તો કાન્ત છે.....તહારી બહુ બહુ વાટ જોવાથી હજી પણ એ થાકી ગયેલો જણાય છે.....

કાન્તા—એણે આપણને જોયાં નથી.

જયદેવી—મહેને લાગે છે એણે આપણને જોયા છે, પરંતુ એણે શુ. કરવું તેની એને સૂઝ પડતી નથીકાન્ત, કાન્ત, કોણ તું છે ?.....

(કાન્ત આવે છે.)

કાન્ત—હા !.....હું સાગર તરફ આવતો હતો.....

જયદેવી—અમે પણ ત્યાં જ જતાં હતા, અમે અજવાળું ખોળતાં હતાં. અન્ય સ્થળ કરતાં અહીં અજવાળું સ્હેજ વધારે છે, અને છતાં સાગર શોકમગ્ન છે.

કાન્ત—આજે રાત્રે તોફાન થવાનું છે. કેટલાક વખતથી દર રાત્રે એક તોફાન થાય છે, અને છતાં અત્યારે તો બધું બહુ શાંત છે.. ..જે કોઈ લોગજોગે નૌકારોડણ કરે તો કદી પાછો આવે જ નહીં

કાન્તા—બારામાંથી કંઈ બંધ છે... ..

કાન્ત—એ તો કોઈ મોટું વહાણ હશેદીવાળો બહુ ઉંચે છે, હમણા ઘોડી વારમાં આપણને એ દેખાશે—જ્યારે અજવાળામાં આવશે ત્યારે

જયદેવી—મહેને નથી લાગતું કે આપણે એ જોઈ શકીએ.. ...સાગર ઉપર હજી ઝાકળ રહ્યું છે... ..

કાન્ત—ઝાકળ ધીધે ધીમે અદૃશ્ય થતું જણાય છે... ..

કાન્તા—હા, મહે નહાતો જોયો તે નહાનો દીવો, હવે ખેંચે મ્હારાથી દેખાય છે.....

કાન્ત—એ તો દીવાદાંડી છે, હજી આપણે જોઈ નથી શકતાં એવા બીજા દીવા હજી છે

કાન્તા—પેટું વહાણ અજવાળામાં આવ્યુંએ તો ક્યારનું એ આધું ચાલ્યું ગયું... ..

કાન્ત—એ પરદેશી વહાણ છે. આપણા વહાણ કરતા એ મોટું લાગે છે.....

કાન્તા—એ તો જે વહાણમાં હું અહીં આવી તે જ !.....

કાન્ત—એ પૂર જોરમાં ચાલ્યું બંધ છે

કાન્તા—એ તો જે વહાણમાં હું આહીં આવી તે જ. એને સહક મોટા છે..... એના સહકથી મહે એને ઓળખ્યું.

કાન્ત—આજે રાત્રે દરિયો તોફાની થશે.

કાન્તા—આજે રાત્રે એ કેમ ચાલ્યું જતું હશે ?.....સાચે જ આપણાથી હવે એ દેખાય છે.....કદાચ એ નષ્ટ થશે... ..

કાન્ત—રાત્રિ બહુ જોડી જોડી પડે છે.....

(મહે જ ચાલે)

જયદેવી—કોઈ વધારે બોલતું નથી હવે ? ...તહામદે એક બીજાને કાંઈ વધારે કહી લેવું નથી ?.....અંદગ જવાનો વખત થયો છે. કાન્ત, કાન્તાને રસ્તો બતાવ, મ્હારે થોડો વખત બાલચન્દ્રને મળવા જવું જોઈએ.

(બય છે.)

કાન્ત—સાગર ઉપર હવે કાંઈપણ દૃષ્ટિએ પડતું નથી ...

કાન્તા—હું વધારે દીવાઓ દેખું છું

કાન્ત—એ તો બીજી દીવાદાડીઓ છેતું દરિયો સાંભળે છે ?... ..એ તો પવન છૂટયો છે.. ...ચાલ, આ રસ્તેથી આપણે જઈએ. ત્હારો હાથ મ્હને આપીશ ?

કાન્તા—જુઓ, જુઓ, મ્હારા હાથ ભરેલા છે

કાન્ત—હું ત્હને કાંડેથી પકડીશ; રસ્તો સીધો નીચો છે, અને પેલી તરફ બહુ અધારો છે.. ...કદાચ આવતી કાંઠે હું જતો રહીશ

કાન્તા—અરેરે !ત્હમે શા માટે જતા રહોછો ? (બય છે.)

(અપૂર્ણ)

ભરત

સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા.

“નવજીવન” ના વાંચકોને ગયો અ ક વાંચતા ચોકસ એમ થયું હશે કે હવે પછીના નવા અંકમા રણજિતરામના હાથે લખાયેલા લેખો વાંચવાનો લાભ અટ મળે તો ઠીક. કોઈ વાંચકને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હોઈ શકે નહિ કે નવા અંકમા તો “રણજિતરામ” શબ્દની આગળ “સ્વર્ગસ્થ” વિશેષણ લગાડવાનો અસહ્ય અને દોષલેખ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. રણજિતરામ ગયા—ઓચિંતા ગયા—કેટલીક વર્ણમ્હોરી ઉમદા મુસદ્દોનો ખજાનો લઈને ગયા—ઘણાને રકતા મૂકી ગયા—ઘણાને સુકાનહિન કરતા ગયા—ઘણાની આશાના ઈંદુપર ગ્રહણ મૂકતા ગયા—ઘણાના હૃદયમાં માત્વિક શોકની ઉર્મીઓનું તોફાન મચાવતા ગયા—માતા ગુજરાવને જરા પણ ચેતવણી આપ્યા વિના માતા ગુજરાતનું કારભાર પડતું મૂકી રણજિતરામ ગયા.

રણજિતરામનો જન્મ એવી ભૂમિમાં થયેલો કે તેના નશીબમાં યુદ્ધના રણ જિતવાનું સર્ગશુભ નહોતું, તોપણ તેના નામની સાર્થકતા અન્ય પ્રકારના રણક્ષેત્રમાં વિજય મેળવી તેમણે સિદ્ધ કરી જ હતી. એ રણની વાતો રૂટરના તારદ્વારા છાપામા છપાય તેવી નહોતી તેથી સામાન્ય ચક્ષુના નયનમાં તે કદાચ આવી ન હોય. પણ રણજિતરામે અનેક રણો જિત્યા હતા તે તો ચોકસ રણજિતરામ ગુજરાતનું રત્ન હતું.

છેવટના કેટલાક સમયથી ઘણાની જીભે ખોલાવા લાગ્યું કે રણજિતરામ ગુજરાતનું ઠાંકણું રત્ન છે. એ સ્વરની એકત્ર અસર એટલી તો થવા પામી કે મેઘની ગર્જના જેવી ખરાડો પાડતા રત્નાકરને કાને પણ એ અવાજ પહોંચ્યો અને અનેક કીમતી રત્નોનો મંથ્રહુ પોતા પાસે હોવા છતાં રણજિતરામ જેવું અમૂલ્ય રત્ન પોતાને ત્યાં સંઘડી લેવાનો લોભ રત્નાકર અટકાવી શક્યો નહિ—રત્નાકરને ક્યાં ખબર હશે કે ગુજરાતને આ કૃત્ય ખડું જ નિર્દય ભાર્યું છે—ભુધનો દરીઓ ગુજરાત માટે તો કમકમાટ ઉપજાવે નેવું રમરણ સદા ઉપગમશે.

૨

રણજિતરામના પિતા અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટિમાં ઈજનીઅર તરીકે કામ કરતા હતા. મકાનો ખાંધવાની, રસ્તાઓ યોજવાની, અને શારીરિક સુખાકારી વિષે વિચારો કરવાની જે બુદ્ધિ પિતામા હશે તે પુત્રમા ઉતરી ખરી, પણ માત્ર જ્યાં સ્થૂળ સમૃદ્ધિને સ્થાન હતું ત્યાં સૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિ બેસી ગઈ, મકાનો ખાંધવાની શક્તિ સત્યાઓ સ્થાપવામાં ખરચાઈ, રસ્તાઓ યોજવાની શક્તિ દેશોદ્ધારક માર્ગો યોજવામાં વપરાઈ, શારીરિક સુખાકારીના વિચાર કરવાની આવડત માનસિક અને સામાજિક સુખાકારીના વિચારો ઘડવામાં રોકાઈ.

અમદાવાદમાં રણજિતરામનો કેટલોઈ અગત્યનો વિદ્યાભ્યાસ થયો હતો. ગુજરાતના પાટનગરમાંથી જે પરાગ તેમણે મળ્યો હતો તેમાથી ઉત્પન્ન થતું ફળ—ગુજરાતના પ્રેમ શિવાય બીજું શું હોઈ શકે? રણજિતરામ ગુજરાત પ્રત્યે પ્રેમથી ત્રંબોળ રહેતા.

કોલેજમાં—ગુજરાત કોલેજમાં—અભ્યાસ કરતાં કરતાં ગુજરાતી સાહિત્યનું પરિચય અને પરિશિલન કંઈક અજબ રીતે રણજિતરામને થયું હતું. બહુજ નાની વયમાં અમદાવાદમાં સાહિત્યસભાના બીજ રોપવામાં એમનો હાથ હતો સાહિત્યસભાને લગતી જ્યોત બનાવવામા તે તત્પર રહેતા. અમદાવાદમાં “સાહિત્ય” નામનું માનિક પહેલાં પ્રકટ થતું. તેમા ઉપયોગી સાહિત્ય પ્રકટ કરવાનો અને કરાવવાનો તેમને ખત હતો “લોકગીત”નો સંગ્રહ કરવા તરફ નવા યુગમા તો રણજિતરામને જ પ્રેરણા કરી હતી. ફર્નિસ આફેળના પ્રયાસથી “રાસમાલા” છપાયા પછી પણ ગુજરાતના જૂના વિદ્વાનોનો અડગ પ્રયાસ તે દિશાએ દળયો નહોતો એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ! રણજિતરામની એ ઇચ્છા મદદ જીવતી નહીં હતી. કાઠીઆવાડમાથી કે, ગુજરાતમાથી યુવતીઓ પાસેથી કે ડોશીઓ પાસેથી, માસ્તરો પાસેથી કે ખેડુતો પાસેથી, ભાટ ચારણ પાસેથી કે ગાગરીઆ ભટ પાસેથી—“લોકગીત” એકત્ર કરવાનો પ્રસંગ રણજિતરામ જતો કરવા નહિ. આવા પ્રયાસના પરિણામનું માપ એમની નોટ બુકો પરથી લવિષ્યમા થશે. સાહિત્ય સભાને કામ કરતી સ્થિતિમા મૂકી સત્યાઓ ઉભી કરનાર રણજિતરામને સ્થપતિને સ્વપ્ના આવે છે તેમ—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ઝાંખી થઈ તેવી પરિષદ ઊભી કરવાને યુવાન રણજિતરામ મોહતામ પ્રયાસ કરવા મંડયા. “ગદ્યા પચિરી” ના તત્વને સ્વીકારનાર વયોવૃદ્ધ ગુજરાતી વિદ્વાનોને આ કાર્ય તરફ દળતા કરવા માટે યુવાન રણજિતરામને શું કરવું પડ્યું હશે તેનો વિચાર અત્યારની સ્થિતિથી નહિ

પણ એક દશકા પહેલાંની સ્થિતિથી જો કરવામા આવે તો યુવાન રણજિતરામ માટે કેવળ માન ઉપજ્યા વિના રહે તેમ નથી. યુવાનને યશોવણ્ણનો મોહ કામિનીના મોહ કરતાં પણ વધારે ઉગ્ર થઈ પડે છે. રણજિતરામ તે મોહના પાશમાં ઠંદ જ ફસાયા નથી. બી. એ. કે એટએલ. બી. ની પરીક્ષા આપીને પરીક્ષાતું પરિણામ જાણ્યા પહેલાં પદવીના લાભા અક્ષરોમહ પોતાના નામના વિઝિટ કાર્ડ છપાવી મૂકનારા યુવાનો શહેરે શહેર મળે તેમ છે. રણજિતરામ પોતાના નામની પાસે “બી. એ.” એ શબ્દ કદિ લખતા નહિ, લખેલો જોવા ઇચ્છતા પણ નહિ. રણજિતરામના ઘણા યુવાન પ્રશ્નસકેને શરૂઆતના પરિચયમાં એવીજ સમજ રહી હતી કે તે એક બાહુશ માહિત્ય-સેવક અન્ડર ગ્રેન્ડ્યુએટ છે. પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને અમદાવાદમાં મળતી જોઈ તેના અવસરમાને એટલુ તો જોર આપ્યું કે ત્યાર પછી પોતાના જીવનમા તેઓ નિરાશાવાદી બન્યાજ નહોતા.

ગુજરાતને ઘડનાર ગોવર્ધનરામ જોઈ શક્યા કે રણજિતરામ પણ ગુજરાતને ઘડશે. ગુજરાતના ભૂષણરૂપ પ્રો. ડી. કે. ગજજર ગુજરાત માટે યોજનાઓના તરંગો પોતાના માનસસરમા ઊગાળતા હતા એ તરંગો કાર્યરૂપે મૂકવાને પ્રોફેસરને મારા સેક્રેટરી જોઈતા હતા. ગુજરાતના ઘડનાર ગોવર્ધનરામ તરફથી રણજિતરામની ભલામણ થઈ. પ્રો. ગજજર અને રણજિતરામનો સુયોગ થયો. પુસ્તકોના પરિમળના લોભી ભ્રમરને પુસ્તકોતું ઉપવન સોપવામાં આવ્યું. રણજિતરામ સારૂ ચૂસવા લાગ્યા અને જીવનમાં જીવવા લાગ્યા. આ સમયે જીરવેલો સાર ગુજરાતની સેવામા સાદર અર્પવાનો સમય હમણાજ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમ સૌ જોઈ શકતું હતું પણ.... કાળનો પડદો વહેલો પડ્યો. પ્રો. ગજજરની અનેક શુભ યોજનામા રણજિતરામની દેશપ્રીતિ ડાકીઆ કરે છે દલાને જ તે દેખાય.

પ્રો. ગજજર પામેથી ભાવનગરના તે સમયના દીવાન મી. પ્રભાશંકર પટ્ટણી (હાલના ઑ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી) ના મેકેટરી તરીકે કામ કરવા રણજિતરામ ગયા ઑ. સર પટ્ટણી આધુનિક ઉત્તર સ્થિતિએ પહોંચવા જે જે પગથીએથી ચડ્યા છે તે પગથીઆ પર રણજિતરામની હાજરી હતી ભાવનગરમાં તેમના પ્રોત્સાહનથી અનેક શુભ કાર્યો ચોળ્યાં છે. સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ રણજિતરામે જેટલો કર્યો હતો તેટલો ગુજરાતમા (એમના મિત્ર પ્રો. બાળવંતરાય ઠાકોરને બાદ કરીએ તો) બીજા કોઈએ તથા કરીને તો નહિ જ કર્યો હોય. રણજિતરામ કોઈ ન્યાતનો, કોઈ પંથનો, કે કોઈ વાડાનો પક્ષપાત કરતા નહિ છતાં દરેક ન્યાતના સન્નનો, દરેક પંથના આજેવાનો તેમનો સાદો મન્દાર કરતા હતા. આમ હોવાનું ખામ કારણ એજ હતું કે તેણે સમાજ શાસી તરીકે અમથ્યન કરવાનું કામ માથે લીધું હતું. કાઠીઆવાડના પ્રશ્નોરા, નદી-આદના નાગરો, ચરોતરના પાટીદારો, નવસારીના પાગડી, અને મુળજના ભાટીઆ-રણજિતરામના ખાસ અભ્યાસક્રમમાં આવી ગયેલી જ્ઞાતિઓ છે. ભાવનગરમા સમાજ સેવા તરફ તેમની વૃત્તિ તમી હતી.

સાહિત્ય ઉપરાંત કેળવણી એમના વિચારનો વિષય બન્યો હતો. ભાવન શ્રી દક્ષિણામૂર્તિવિદ્યાથીભિષન ઉદ્ધવાનું માન રણજિતરામને ઘટે છે. મહાત્મા નથુરામ શર્માના શિષ્યોને એમના ધ્યેયને અનુરૂપ થાય તેવી કેળવણીની યોજના તેમની પાસે આવી બોર્ડિંગ ઉદ્ધવાવીને રણજિતરામ 'એસી રહ્યા નહિ—પણ તે 'જે વર્ગ' ઉદ્ધાસ્યો હતો તે વર્ગમાં રીતમર અમુક કલાકો શીખાવવાનું કામ તેઓ કરવા જતા આ સંસ્થાને અત્યારે તો એક ભગ્ય મકાન પણ સ્વતંત્ર મળી ચુક્યું અને તેને અંગે સ્વતંત્ર શાળા પણ યોજવાની વાત ચાલી રહી છે. રણજિતરામ આ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના સેક્રેટરી તરીકે લાંબો વખત કામ કરે છતાં કાઠીઆવાડના એકલા રજવાડાના કારભારી, કે દીવાન બનવા ન પામે એનું કારણ એટલું જ કે રણજિતરામ તે રણજિતરામ જ હતા. દેહનું અભિમાન તેમને બિલકુલ નહોતું—યશોવલા કે લોકે પણાનો શિકાર તેમણે કદિ ઇચ્છ્યો નહોતો. તો પછી કારભારીનો શિકાર શે ઇચ્છે? ગુજરાતની સેવા કરવા તત્પર બનેલા મગજને આ સર પટ્ટણીનો પોર્ટફોલીઓ અનુરૂપ ન પડ્યો.

આ બધા સમયમાં સાહિત્ય પરિષદને વિસારે પાડવાનું તેમને પરવડે તેમ નહોતું. સુરતની સાહિત્ય પરિષદ વારંવાર આ સર પટ્ટણી પાસેથી ખાસ સમય મેળવી વખત સુરતમાં રહી—સુરત કૌન્સિલ જેવી સુરત સાહિત્ય પરિષદની દશા થતી અંત રણજિતરામને ઘણું જ ઉમદા કાર્ય કરી બતાવ્યું હતું. જેમને ઘેર લગ્નનો ઉત્સવ વાતો હોય તેમના ઘરના ભૈરાવોનો કંઠ લગલગ એસી ગયો હોય છે, કારણ કે ખરે કારભાર તેમને શિર હોય છે. રણજિતરામનો કંઠ પોતાને ઘેર આવેલી હ સાહિત્ય પરિષદ વખતે એવાજ ઉલ્લાસના પરિણામે એસી ગયો હતો; અને એ ઘે અવાજ—સપ્તએક્ટ કમિટીમાં પોતાને હાથે ઘડેલા કરાવો એક પછી એક એમણે વ હતા તે ચિત્ર નજર આગળ તરવરે છે. લગ્ન મહાલવા આવેલા ઉજળાં કપડાથી ઘરેણાથી નથી શોભતાં તેટલા લગ્ન ઉજવનાર ઘરના ભૈરાવેલાં કપડાથી પણ શોભે તેમ સુરતમાં તો સાહિત્ય પરિષદ વખતે ખમીસના ઉપર સાદા કોટથી જ રહી શોભી રહ્યા હતા.

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ અમદાવાદમાં ભરમ્મ. રણજિતરામ તો પોતાના સ્થાન હમેશાં સંભાળી લેતા જ; પરંતુ અહિં સેવાધર્મની ખૂંટની ઓઠનારા રા. અને રા. કચ્છર બોલે ઉઠાવવા તૈયાર હતા તેથી તેમની અંગતોડ મહેનતની જણાઈ નહોતી. તોપણ કેળવણી પરિષદની સપ્તએક્ટ કમિટી ગતે બેઠી હતી ત્યારે ખૂણામાં બેઠા બેઠા બધી ચર્ચાનો સાર એવતા રણજિતરામ કોના સ્મરણપત્ર આવતા હોય?

મુંબઈ ગુજરાત સભાની બેઠકોમાં રસથી ભાગ લેનારા પૈકી રણજિતરામ આ. સર પટ્ટણીનો આશ્રય મૂક્યા પછી સ્વ. નરોત્તમ મોરારજી ગોકળદાસને ત્યાં તરામ રહ્યા હતા. મુંબઈમાં તેમના વિચારોના મંથનનું નવનીત ની:

હતો. સાહિત્યમાથી કેળવણી પર તેઓ આવ્યા હતા અને કેળવણી પરથી રાજ્ય વંચના પ્રયત્નો પર તેમણે વિહરવાનું શરૂ કર્યું હતું. સમાજસેવક તરીકે રચ્યા પછી લેખક તરીકે રચવાનું નસીબ ઉઘડવા લાગ્યું હતું—શુજરાતની સાત્તિક પ્રીતિ ભરત ખંડની ઉત્તમ પ્રીતિના રૂપમાં પરિણમવાની મંદિ આવી ચુકી હતી પરંતુ મનુષ્યોની ગણતરી હમેશા ખરી પડવી જ જોઈએ એવો પટ્ટો હજી કુદરતે ક્યાં લખી આપ્યો છે ?

૩

રણજિતરામના લેખ સંબંધી.

લોકો પૂછે છે કે રણજિતરામનું (Magnus Opus) મુખ્ય પુસ્તક કયું ? શા આધારે તેમને એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર ગણવામાં આવે છે ? ઉત્તર ઘણો જ ટુંકો છે. ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિમાં આવ્યા છતાં કોઈ પણ પુસ્તકના કર્તા તરીકે પોતાનું નામ છાપવાની લાલસાને ઝટકાવી રાખી—નેથીજ તેમને એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર ગણવામાં આવે છે રણજિતરામના લેખોમાં—(૧) કાવ્યોના મર્મની ચર્ચા (૨) પુસ્તકોના અવલોકન (૩) ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ઉપયોગ થઈ પડે તેવી જુના પુસ્તકની-વસ્તુ સંબંધી ચર્ચા (૪) જુના અતિહાસિક પુસ્તકોના સાર (૫) પ્રેતસાહક વ્યાખ્યાનો, (૬) ઉત્તમ ભાવથી નીતરતી ટુંકી વાર્તાઓ અને નાટકો અને (૭) પરદેશી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના ઇતિહાસ અને તે અભિવૃદ્ધિનું માપ બતાવનાર લેખો—એ મુખ્ય વિષયો છે.

“કાવ્યમાધુર્ય” શુજરાતને ગહુ ગમ્યુ છે તેમાં રણજિતરામનો હાથ કેટલો છે તે તો રા. હિંમતલાલ અંબરીયા બાબત હશે; તો પણ રા. અંબરીયા વરફથી ઉપકાર સાથે તેમની સાહાય્યની નોંધ લેવાઈ છે. કાવ્યોના મર્મ સંબંધી વિસ્તૃત ચર્ચા હાલમાં ગહુ થતી નથી અને જ્યાં થાય છે ત્યાં અંગત લાગણીથી પ્રેરણા જવાય છે. તોપણ જે ફકરાઓ “કાવ્યમાધુર્ય” માં રણજિતરામની સહિ-વાળા ઉતારવામાં આવ્યા છે તે પરથી જોઈ શકાયો કે તેમની દૃષ્ટિ કેટલી ગંધી વિવેચક હતી.

પુસ્તકોનાં અવલોકન, રા. માણેકલાલ દિવેદી અને રા. બા. રમણલાલ લખતા હતા, તેવાં અવલોકનનું દર્શન ફરી રણજિતરામ કરાવવા મડયા હતા. પણ તે દર્શનનો યોગ લાભો ટક્યો નહિ.

અમદાવાદમાં શુજરાત બહુનૈકચુલર સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાંથી કે પુનાની હક્કન કોલેજના હસ્તલેખ લેણારમાંથી—જ્યાંથી તક મળે ત્યાંથી જૂના પુસ્તકો શુજરાતને લગતા મેળવી તેનો અભ્યાસ શુજરાતીનો દૃષ્ટિથી રણજિતરામ કરતા અને તેનું પરિણામ “બુદ્ધિપ્રકાશ” દ્વારા પ્રજા સમક્ષ મૂકતા પોતે જે કામ ન કરી શકતા તે યીજ્ઞ સમર્થ મિત્રોને સોંપી દેતા રા. ચીમનલાલ દલાલ એમ. એ પડોદરા રાજ્ય તરફથી જૂના પુસ્તકની શોધખોળ માટે કામ કરી રહ્યા છે તેમને ઘણીવાર રણજિતરામ તરફથી આરા

સૂચનો થયાં છે તેમનાં કેટલાંક ઉક્ત નાટકો અને વાર્તાઓ “નવજીવન”માં અને “સમાલોચક”માં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

એમના લેખોમાં ગુજરાતનું ઐક્ય જ્યાં ત્યાં ઠોકરીઆં કરે છે. સાતિપત્રના અંકમાંનો લેખ હોય કે વિદ્યાર્થીઓની પરિવ્રમ્ભાનું વ્યાખ્યાન હોય, પુસ્તકનું અવલોકન હોય કે પુસ્તકનો સાર હોય-ખદા લેખમાં ગુજરાતીપણું સ્પષ્ટ તરવરે છે. રણજિતરામે પોતાની વાતોથી અને લેખથી જે નવા યુવાનોને એ વાતોના મર્મજ્ઞ બનાવ્યા છે કે તે વિદ્યાર્થીઓથી ગુજરાત વિમરી શકાય તેમ નથી. પુનામા ભણતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં ગુજરાતીપણું મૂકવાની તક એમને આ સર પ્રભાશંકરની સાથે પુનામાં રહેવાનો પ્રસંગ મળે ત્યારે મળતી હતી તેનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ થતો હતો.

રણજિતરામના લેખોને—ચુંટાચેલા લેખોને પુસ્તકના રૂપમાં સ્મારક તરીકે પ્રકટ કરવાની યોજના થઈ ચુકી છે તેથી તેમના લેખોના વિવચની યાદિ ટાકવાની જરૂર નથી. તેમનું સ્મારક પુસ્તકથીજ સંપૂર્ણ થઈ શકે નહિ—ગુજરાતના યુવાનો રણજિતરામના ઉચ્ચ આદર્શને પોતાના જીવનમાં વાણુતાણુની પેઠે ગુથી દે તોજ તેનું યોગ્ય સ્મારક થયું કહેવાય ગુજરાતના ગામેગામ રણજિતરામની યાદગારો માટે સાહિત્યની વાચન સભાઓ સ્થાપવામાં આવે—ગામે ગામે ગુજરાતી સાહિત્યના ઉમદા પુસ્તકો વંચાય—કોલેજોમાં ગુજરાતી સાહિત્યના રસ દેલાય—તોજ રણજિતરામનો આત્મા સંતુષ્ટ બની શકે.—શાંતિ: શાંતિ.

કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી.

ઈસ્ટીંગટન રીપોર્ટ સંબંધી ભાષણ.

એ. મી. ભૂપેન્દ્રનાથ બસુનું ભાષણ.

સરકારી નોકરી માટે કમીશનના રીપોર્ટ સંબંધી પંડીત માલવીયાએ જે ઠરાવ તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૭ ને દીને વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો, તે ઉપર એ. મી. બસુએ કરેલા ભાષણનો સંપૂર્ણ હેવાલ નીચે મુજબ છે.

સાહેબ,

હું આ સવાલ ઉપર બોલવા ઉભા થવાની આદી પહેલીજ તક લઉં છું કે જેથી કરીને ઠરાવને નામે અમારી સામે ટીકા થયા પછી ઠરાવ પાછો ખેંચી લઉં, અમને જવાબ આપવા અટકાવવાની હીચકારી વર્તણૂક માટે ઠરાવ રજુ કરનાર દોષિત થાય કે તેને થવા દેવામાં આવે નહિ. મારી ખાત્રી છે કે મારા મિત્ર પંડીત માલવીયા આવી ચાલ ચલાવેજ નહિ પશુ છતાં પ્રમુખ મને પછી વાંધો કાઢી બોલતો અટકાવે નહિ, તે માટે હું પહેલીજ પળે બોલું છું. આપણી આગળ જે ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો છે તે સંબંધી હું થોડીક ટીકા કરીશ.

સાહેબ, આ કમીશન કેવા સંલેગોમાં, શા માટે સ્થપાયું હતું ? હિંદના દરેક ભાગમાંથી એક સરળો પોકાર-ચાલુ પોકાર ઉઠી રહ્યો હતો કે અમને હિંદીવાનોને અમારા દેશની સહતા પગારની નોકરીમાંથી જે ભાગ વ્યાજબી રીતે મળવો જોઈએ તેમાંથી અમને અચોગ્ય રીતે અને અન્યાયપૂર્વક ખૂબાર સખવામાં આવ્યા છે, અને સાહેબ, આ પોકારને માટે એક સાચું અને સાચું કારણ હતું. રાજ્યકર્તાઓ આવે અને જાય, વાર્ધસત્યો આવે અને જાય, -હું તેમને વિષે માનપૂર્વક બોલું છું, -પણ તેઓ અમારા રાજ્યકારભારની પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપ (પ્રકૃતિ) ઉપર માત્ર રહેજ રહ્યા છાપ મુકી જાય છે ધારાસભાના સભાસદો સભામાં બેસે, વાતો કરે, એક પીઝને ગાળો દે, અને પછી તેમને નાશી જવાની રજા પણ મળે. પરંતુ તેઓ પણ હાલના બંધારણ પ્રમાણે, વ્યવહાર રીતે કશી ગણતરીમાં નથી. પણ હિંદી સનહો નોકરી, કે જે સસ્થા હંમેશા ટકી રહે છે, તેજ ખરેખર અગત્યની છે. માણસો આવે અને માણસો જાય, પણ મારા મિત્રો, સનહી નોકરીના સભ્યો કહે છે કે તેઓ અને તેમનો સંપ્રદાય કે જે માટે તેઓ વ્યાજબી રીતે મગર છે, તે હંમેશા સુધી રહેશે જ. પણ અફસોસ ! તેઓ મમતી અને જડ થઈ જાય છે તેઓ બહા માણસો છે, હિંદના લોકોને માટે તેમનાથી જે કાંઈ થઈ શકે તે સઘળું કરવાના એકજ સિદ્ધાંત (ઉદ્દેશ) થી તેઓ પ્રેરાયેલા છે— આ સઘળું આપણે એકદમ કબુલ કરીએ છીએ. પણ હિંદમાં લોકો કે જેના બલને માટે તેઓ મથી રહ્યા છે, તેમના ઉપર તેમના રાજ્ય કારભારની શું અસર થાય છે તે તેઓ કોઈ કોઈ વખતે જોઈ શકતા નથી. સાહેબ, તેથી દેશના રાજ્ય કારભારમાં હિંદીવાનોને પૂરતો ભાગ મળવો જોઈએ, તેમને સનહી નોકરીમાં હાખલ થવાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ—જે મોટો નિયમ સ્વીકારાવવાને અમે હિંદીવાનો લાગો વખત થયા આગ્રહ કરીએ છીએ—તે અમારે માટેજ નહિ કે તે નોકરીઓને માટે નહિ કે તે મોટા પગારને માટે નહિ પણ સરકારના રાજ્યતંત્રમાં અમારો હક્ક નોંધાવવાને માટે, તેમાં અમારા તરફથી કાંઈક ભાગ લેવા માટે.

માટે, સાહેબ, આ કારણ સર અમે વિલાયતની સાથે હિંદમાં પણ સનહી નોકરીને માટે પરીક્ષા લેવાય એમ માંગીએ છીએ જરા વિચારો, સાહેબ, કે જો અમેજ સુવેકોને એમ કહેવામાં આવે, કે વિલાયતની સનહી નોકરીને માટે લાયકાત મેળવવા કામસચાટકા જાઓ, ત્યાંની ભાષા-તેઓ કઈ ભાષા બોલે છે તે મને ખબર નથી-પણ ત્યાંની ભાષા શીખો, ત્યાંની ભાષામાં જ પરીક્ષાઓ પસાર કરો, અને પછી વિલાયતમાં કારભાર ચલાવવા પાછા જાઓ, તો તે વ્યવસ્થા તરફ અમેજની વૃત્તિ કેવી હોય ? અમારી વાત પણ તેવી જ છે. મેં એક અતિમ હાખલો લીધો છે-તે બન્ને સંલેગો તદ્દન સરખાજ છે એમ જણાવવા નહિ, પણ હાલની વ્યવસ્થાથી ઉભી થતી મુશ્કેલી—બધેકે તેનું બેહુનપણ, ખતલાવી આપવાને જ. તમે હિંદી સુવેકોને તમારી પોતાની ભાષામાં મુશ્કેલ પરીક્ષાઓ પસાર કરવાનું કહેો છો; તમે ધંધીબર પણ સમજી શકો છો કે આ ભાષાની કસોટીથી તમે અમારા ઉપર કેટલી ભારી બોજ નાંખ્યો છે ? તમે તેથી પણ કેમ સતોષ પામતા નથી તે

સૂચનો થયાં છે તેમનાં કેટલાંક ઉજ્જત નાટકો અને વાર્તાઓ. “નવજીવન”માં અને “સમાલોચક”માં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

એમના લેખોમા ગુજરાતનું એક્ય જ્યાં ત્યાં ડોકીઆં કરે છે. સાતિપત્રના અંકમાનો લેખ હોય કે વિદ્યાર્થીઓની પરિષદમાનું વ્યાખ્યાન હોય, પુસ્તકનું અવલોકન હોય કે પુસ્તકનો સાર હોય—બધા લેખમા ગુજરાતીપણું સ્પષ્ટ તરવરે છે. રણજિતરામે પોતાની વાતોથી અને લેખથી જે નવા યુવાનોને એ વાતોના મર્મજ્ઞ બનાવ્યા છે કે તે વિદ્યાર્થીઓથી ગુજરાત વિસરી શકાય તેમ નથી. પુનામા લાણુતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમા ગુજરાતીપણું મૂકવાની તક એમને આ મર પ્રલાશંકરની સાથે પુનામાં રહેતાનો પ્રસંગ મળે ત્યારે મળતી હતી. તેનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ થતો હતો.

રણજિતરામના લેખોને—ચુંટાયેલા લેખોને પુસ્તકના રૂપમાં સ્મારક તરીકે પ્રકટ કરવાની યોજના થઈ ચુકી છે. તેથી તેમના લેખોના વિષયની યાદ દાંકવાની જરૂર નથી. તેમનું સ્મારક પુસ્તકથીજ સંપૂર્ણ થઈ શકે નહિ—ગુજરાતના યુવાનો રણજિતરામના ઉચ્ચ આદર્શને પોતાના જીવનમાં વાણુતાણાની પેઠે ગ્રાંધી દે તોજ તેનું યોગ્ય સ્મારક થયું કહેવાય. ગુજરાતના ગામેગામ રણજિતરામની યાદગારી માટે સાહિત્યની વાચન સભાઓ સ્થાપવામા આવે—ગામે ગામે ગુજરાતી સાહિત્યના ઉમદા પુસ્તકો વંચાય—કોલેજોમા ગુજરાતી સાહિત્યના રસ ફેલાય—તોજ રણજિતરામનો આત્મા સતુષ્ટ બની શકે—શાંતિ. શાંતિ.

કલ્યાણરાય નથુભાઈ બેરી.

ઈસ્લીંગટન રીપોર્ટ સંબંધી ભાષણ.

ઓ. મી. ભૂપેન્દ્રનાથ બસુનું ભાષણ.

સરકારી નોકરી માટે કમીશનના રીપોર્ટ સંબંધી પડીત માલવીયાએ જે ઠરાવ તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૭ ને દીને વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો, તે ઉપર ઓ. મી. બસુએ કરેલાં ભાષણનો સંપૂર્ણ હિવાલ નીચે મુજબ છે.

સાહેબ,

હું આ સવાલ ઉપર બોલવા ઉભા થવાની સાથી પહેલીજ તક લઉં છું કે જેથી કરીને ઠરાવને નામે અમારી સામે ટીકા થયા પછી ઠરાવ પાછો જે સી લઈ, અમને જવાબ આપવા અટકાવવાની હીચકારી વર્તણુક માટે ઠરાવ રજુ કરનર દોષિત થાય કે તેને થવા દેવામાં આવે નહિ. માની ખાત્રી છે કે મારા મિત્ર મંડીવ માલવીયા આવી ચાલ ચલાવેજ નહિ પછી છતાં પ્રમુખ અને પછી વાંધા ઠાડી બોલતો અટકાવે નહિ, તે માટે હું પહેલીજ પળે બોલું છું. આપણી આગળ જે ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો છે તે સંબંધી હું થોડીક ટીકા કરીશ.

સાહેબ, આ કમીશન કેવા સંજોગોમાં, શા માટે સ્થપાયું હતું ? હિંદના દરેક ભાગમાંથી એક સરખો પોકાર-ચાલુ પોકાર ઉઠી રહ્યો હતો કે અમને હિંદીવાનોને અમારા દેશની ચઢતા પગારની નોકરીમાંથી જે ભાગ વ્યાજબી રીતે મળવો જોઈએ તેમાંથી અમને અયોગ્ય રીતે અને અન્યાયપૂર્વક પહાર રાખવામાં આવ્યા છે, અને સાહેબ, આ પોકારને માટે એક સાચું અને સાફ કારણ હતું. રાજ્યકર્તાઓ આવે અને જાય, વાઈસરોયો આવે અને જાય,—હું તેમને વિષે માનપૂર્વક બોલું છું,—પણ તેઓ અમારા રાજ્યકારભારની પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપ (પ્રકૃતિ) ઉપર માત્ર સ્હેજ સ્હેજ છાપ મુકી જાય છે. ધારાસભાના સભાસદો સભામાં બેસે, વાતો કરે, એક બીજાને ગાળો દે, અને પછી તેમને નાશી જવાની રજા પછી મળે. પરંતુ તેઓ પણ હાલના ધંધારણુ પ્રમાણે, વ્યવહાર રીતે કશી ગણતરીમાં નથી. પણ હિંદી સનહી નોકરી, કે જે સંસ્થા હંમેશા ટકી રહી છે, તેજ ખરેખર અગત્યની છે. માણસો આવે અને માણસો જાય, પણ મારા મિત્રો, સનહી નોકરીના સભ્યો કહે છે કે તેઓ અને તેમના સંપ્રદાય કે જે માટે તેઓ વ્યાજબી રીતે મગરૂર છે, તે હંમેશા સુધી રહેશે જ. પણ અફસોસ ! તેઓ મમતી અને જડ થઈ જાય છે તેઓ જાણે માણસો છે, હિંદના લોકોને માટે તેમનાથી જે કાંઈ થઈ શકે તે સઘળું કરવાના એકજ સિદ્ધાંત (ઉદ્દેશ) થી તેઓ પ્રેરાયેલા છે—આ સઘળું આપણે એકદમ કમુલ કરીએ છીએ. પણ હિંદમાં લોકો કે જેના જાણને માટે તેઓ મથી રહ્યા છે, તેમના ઉપર તેમના રાજ્ય કારભારની શું અસર થાય છે તે તેઓ કોઈ કોઈ વખતે જાણે શકતા નથી. સાહેબ, તેથી દેશના રાજ્ય કારભારમાં હિંદીવાનોને પૂરતો ભાગ મળવો જોઈએ, તેમને સનહી નોકરીમાં હાથલ થવાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ—એ મોટો નિયમ સ્વીકારાવવાને અમે હિંદીવાનો લાંબો વખત થયા આગ્રહ કરીએ છીએ—તે અમારે માટેજ નહિ કે તે નોકરીઓને માટે નહિ કે તે મોટા પગારને માટે નહિ પણ સરકારના રાજતંત્રમાં અમારો હક્ક નોંધાવવાને માટે, તેમાં અમારા તરફથી કાંઈક ભાગ લેવા માટે.

માટે, સાહેબ, આ કારણ સર અમે વિલાયતની સાથે હિંદમાં પણ સનહી નોકરીને માટે પરીક્ષા લેવાય એમ માંગીએ છીએ. જરા વિચારો, સાહેબ, કે જો અંગ્રેજ યુવકોને એમ કહેવામાં આવે, કે વિલાયતની સનહી નોકરીને માટે લાયકાત મેળવવા કામચલાટકા જાઓ, ત્યાંની લાખા-તેઓ કઈ લાખા બોલેછે તે મને ખબર નથી—પણ ત્યાંની લાખા શીઓ, ત્યાંની લાખામાં જ પરીક્ષાઓ પસાર કરે, અને પછી વિલાયતમાં કારભાર ચલાવવા પાછા જાઓ, તો તે વ્યવસ્થા તરફ અંગ્રેજોની વૃત્તિ કેવી હોય ? અમારી વાત પણ તેવી જ છે. મેં એક અંતિમ દાખલો લીધો છે—તે બન્ને સંજોગો તદ્દન સરખાજ છે એમ જણાવવા નહિ, પણ હાલની વ્યવસ્થાથી ઉભી થતી મુશ્કેલી—બટકે તેમજ બેહુદાપણ, બતલાવી આપવાને જ. તમે હિંદી યુવકોને તમારી પોતાની લાખામાં મુશ્કેલ પરીક્ષાઓ પસાર કરવાનું કહો છો; તમે ઘડીભર પણ સમજી શકો છો કે આ લાખાની કસોટીથી તમે ઉપર કેટલો ભારી બોજ નાખ્યો છે ? તમે તેથી પણ કેમ સતોષ પામતા નથી તે

અમે સમજી શકતા નથી. તમારી ભાષા ઘણી મુશ્કેલ છે છતાં તે શીખવાનો જોગો અમારી ઉપર નાખીને તમને સતોષ થતો નથી, પણ તમે આગળ વધીને અમને પરીક્ષા આપવાને તમારે દેશ જવાનું કહેા છે. અમે અમારા દેશમાં જ તમારી પરીક્ષાઓની કસોટીમાંથી પાર ઉતરવાને બનતું કરીએ, અને અંગ્રેજ યુવકોના ખરોખરીઆ ગણવાને લાયક કરીએ તો પછી અમે પૂછીએ છીએ કે, “અમને સનદી નોકરીમાં શા માટે દાખલ નહિ કરે?” કમીશનરોનો રીપોર્ટ કહે છે કે “તે બસ નથી, ખીજી વાતોનો પણ વિચાર કરવાનો છે.” હું તે ના પાડતો નથી. તમે કહેા છે કે “અમારે માત્ર તમારી ભાષાજ શીખવાની નથી પણ અમારી પરીક્ષાઓ પસાર કરવાને વિલાયત જવાની જરૂર છે.” વારૂ સાહેબ, આ વાત બ્યાજળી હોય કે નહિ, આવી વ્યવસ્થા માનવ જાતિની ઉંચી અદાલતમાં ન્યાયી કરે કે નહિ પણ અમે તે સ્વીકારી છે, તે સામે વાધો ઉઠાવીને સ્વીકારી છે, અને અમે કહીએ છીએ કે જો તમે એમ ધારતા હો કે સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવા ઇચ્છતા યુવકોને જોઈતા અનુભવ મેળવવાને માટે વિલાયતમાં રહેવાની જરૂર છે તો અમે તેમને રૂબરૂ રાખીશું; પણ તેમને આ દેશમાંજ તેમની પરીક્ષાઓ પસાર કરવા દઈ, સનદી નોકરીમાં દાખલ થવાની ખાત્રી સાથેજ જવા દો. આ અમારો મુદ્દો છે. સાહેબ, કમીશનરે અમારે માથે આ રર મોટા પુસ્તકો ફેંક્યા છે, પણ તેથી વળ્યું શું? જો તમે અમને હિંદીવાનોને તક આપી હોત, તો અમે તમારી ભાષા શીખીને—થોડે ઘણે અંશે પણ શીખીને હરીફાઈ કરી શકતા.

પણ કમીશન અમારા હાંક તપાસે છે અને ચુકાદો કરતાં કહે છે કે “અમે દરવાજા ઉપર તાળાં પર તાળાં માર્યા છે, અમે પરીક્ષાને માટે રર ની ઉમર કમી કરીને ૧૭ ની ઉમર કરી છે કારણ કે ૧૭ ની ઉમર અમારા નિશાળ છોડી જતાં યુવકોને અનુકુળ છે—તમને અનુકુળ નહિ હશે પણ અમને છે. અમે વધારે પણ કર્યું છે—અમે કહ્યું છે કે પરીક્ષા પહેલાં ઉમેદવારે વિલાયતની જાહેર સ્કૂલમાં ત્રણ વરસ રહેવું જોઈએ અમે તેથી પણ વધારે કર્યું છે—અમે (પરીક્ષા માટેની) ભાષાઓમાંથી સંસ્કૃત, અરબી અને ફારસી કાઢી નાંખી છે તમને સતોષ નથી થતો? મહારાણીના ઠંઢેરાને અગવડ ભર્યા કાગળીયા તરીકે તદ્દન બાબૂએ મૂક્યો છે, છતાં અમે તમારી બાધી તકો લઈ લીધી નથી. તેથી તમને સંતોષ થતો નથી? અમે તમને હિંદમાં હરીફાઈ કરવાને માટે ૭ જગ્યાઓ આપી છે, શું તમને તેથી સતોષ નથી થતો?” હું તમને પૂછું છું, સાહેબ, હું સનદી નોકરીઓના પ્રતિનિધિઓ કે જેઓ મારી વિરુદ્ધ છે—નહિ, તેમની માફી આહુ છું—મારી વિરુદ્ધ નહિ, પણ મારી સામે ઘેઠેલા છે એમ કહીશ—હું તેમને પૂછું છું કે અંગ્રેજ યુવકો માટે આવી વ્યવસ્થા સૂચવી હોત તો તેઓ વિલાયતમાં કેાઈ પણ અંગ્રેજ પાસે તે સ્વીકારાવવાની આશા રાખી શકત? પણ જો તેઓ તેમને પોતાને માટે સ્વીકારે નહિ. તે શું તેઓ અમે હિંદમાં સ્વીકારીએ એવી આશા રાખે છે? આને લગતુ કમીશન-કે.જેનો ખરચ કોણ જાણે કેટલા હજાર પાઉંડ થશે પણ જે બેશક, તેના સલાસદોને ખેતાઓ અપાવશે—તે કમીશનના રીપોર્ટમાંની આતો માત્ર એક જ વાત છે. પણ આ વાત, આ એક જ વાતથી સાફ જણાતું નથી કે

કમીશનરોએ જે કાંઈ કહ્યું છે તે હિંદના લોકો સ્વીકારે તેમ નથી. તે તેમની સમજ-શક્તિને એક અપમાન બરાબર છે, તે તેમના હક્કોનો નકાર છે. અમને સાફ સાફ ભાષામાં કહેવામાં આવે કે “તમારે માટે સનદી નોકરી બધ છે” તો અમે સમજી શકીએ. સાફ સાફ વાત અમે સમજી શકીએ પણ આ ઢોંગ, અમે સમજવા નથી.

હું કહું છું કે આ હિંદની સમજ શક્તિને અપમાન છે. સાહેબ, આ કમીશનરો ઉપયોગ શું? હિંદમાં માત્ર સાત નોકરીઓ માટે પરીક્ષા લેવાય તે સાડ આ પેસા આ શક્તિનો વ્યય કર્યો હતો અને આ સાત નોકરીને માટે પણ કેવી સરતો? આ સાત નોકરીઓ આપવાની પણ તે બહાર ખુદ્દી હરીફાઈથી નહિ, પણ આપણી યુનીવર્સિટીની પસંદગી પ્રમાણે! વાડ સાહેબ, આ પણ એક અમને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન છે હું આ વખતે આ સભામાં કમીશનની ભલામણો વિષે, ચર્ચા કરવા માંગતો નથી, હું તો માત્ર એક મારી ચેતવણી આપવા ઉભો થાઉં છું અને તે એ જ કે કમીશનરો રીપોર્ટ છોડી દેવો જ બહુતર છે, કારણ કે હવે સંલગ્નો બીલકુલ બદલાઈ ગયા છે. લગાઈના બે વરસથી હિંદની સ્થિતિ લગભગ ૫૦ વરસ જેટલી આગળ વધી છે. આ કમીશન તો કાલક્રમથી વિરૂદ્ધ છે તેને પડતું મૂકો, તેથી હિંદ દલગીર થશે નહિ, પણ જો હિંદની લાગણી તપાસવા વગર, હિંદના લોકોને કમીશનની ભલામણો કેટલે સુધી સ્વીકારવા લાયક લાગે છે તે શોધી કાઢવા શિવાય, અને જે વર્ગને માટે આ કમીશન નીમત્રામાં આવ્યું હતું, તે વર્ગને આ ભલામણો કેટલી નામંજૂર છે તે બહુવા વગર તમે આ કમીશન ઉપર કામ લેશો તો તમે એક મોટું ભ્રમ બેસીશો. ખરે! તમે અસંતોષની વાત કરો છો. મારા આ મિત્ર શરીરના બંધનને માટે કાયદા ઘટે છે, પણ ખુદ્દિના બંધનને માટે ઘડતા નહિ. તમે અસંતોષની વાત કરો છો, તમે બેદીલી વિશે બોલો છો પણ એ અસંતોષ, એ બેદીલી વધે, મજબુત થાય એવા પગલાં લો નહિ. પ્રભુને ખાતર એવું કાંઈ પણ કરો નહિ કે જેથી કરીને હાલના સંલગ્નોમાં હિંદી સરકારના ઈરાદા માટે જે કાંઈ શક છે, તેથી પણ વધારે શક ઉભો થાય. કારણ કે, સાહેબ, હોમ ફ્રી મને કે નહિ, સંસ્થાનોના જેવું સ્વરાજ્ય આવે કે નહિ, વીસ વર્ષમાં આવે કે પચાસમાં આવે પણ અમને તો લાગશે, અમને દુરરોજ લાગે છે કે, ભવિષ્યમાં ગમે તે થાય પણ જો તમે સનદી નોકરીમાં હિંદીવાનોને વધારે સંખ્યામાં લઇને હિંદને દેશના રાજ્ય-કારભારમાં વધારે ભાગ આપશો, તો બીજા સવાલો બાબતે મૂકતાં, તમે તમારું રાજ્ય-બંધારણ હાલ છે તે કરતાં વધારે રૂચિકર પ્રિય બનાવશો માટે, સાહેબ હું ધારૂં કે મારા માનવંતા મિત્ર, પંડિત માલવીયાએ જે વિનંતિ કરી છે કે આ સભાના સભા-સદ્યોનો અભિપ્રાય ખુદ્દા વાદ વિવાદથી મેળવ્યા વગર તથા બહાર પ્રજાનો મત બહુવા વગર આ કમીશનના રીપોર્ટ ઉપર કોઈ પણ પગલાં લેવા નહિ તે અતિ મધ્યમસરની છે.

કારણ કે, સાહેબ, જો તમે આમ નહિ કરો, તો શું થશે? કમીશન સનદી નોક-સંભાલદોને વધારે પગાર, રજા અને પેન્શનને માટે વધારે સગવડો, અને ઉપર વધારે સત્તા આપે છે. પણ તે નોકરીમાં દાખલ થનાર હિંદીઓ ઉપર વધારે

બંધનો નાંખે છે. શું તમે જ તમારા હકનો ન્યાય કરશો? તમે કરી શકો છો. તમે આખરુ-
દાર અને પ્રમાણિક છો, પણ પોતે જ પોતાના હકનો ન્યાય કરવાની કોણ, હીંમત કરી શકે-
અને સાહેબ, તે પણ આ બાબતમાં કે જેમાં વાંધો વ્યવહાર રીતે અમારી અને સનદી
નોકરી વચ્ચે જ છે તેમાં? બહાર ટીકા બહાર ચર્ચાથી આ બાબત ઉપર જે પ્રકાશ પડી
શકે તે વગર, તમને જ તમારા હકનો ચુકાદો આપવાની ગંભીર સત્તા સોંપવામાં
આવે તે વ્યાજબી છે? સાહેબ, મારાથી કાંઈ તપીને બોલાઈ ગયું હશે અને
જે બોલાઈ ગયું હોય તે હું તે માટે આ સલાની અંતઃકરણપૂર્વક માફી
માંગું છું. તે ઘણું અંશે તો આજે સવારના બનાવોથી મને જે સંતાપ થયો
હતો તેને લીધે હશે પણ તે કદાચ આ કમીશન કે જેના તરફથી અમને ઘણી આશા
હતી, તેની ભલામણોથી અમને જે નાશીપાશી થઈ છે તેને લીધે પણ હોય. પણ
તે બધું બાબતુએ મૂકી, મને હિંદના એક નમ્ર પ્રતિનિધિ વક્તા તરીકે ગણી, હું વકીલ
વગરના ન્યાયની અદાલત આગળ હાજર થાઉં ત્યારે મને જેટલી છુટ આપો,
છો તેટલી જ આપશો-મને માત્ર હિંદની કારોબારી સરકાર આગળ અરજ કરનાર શખસ
તરીકે લેખશો. હું આશા રાખું છું કે તમે મને એટલી છુટ આપશો, અને મારો
પક્ષ રજૂ કરવામાં જે કાંઈ ખામીઓ હોય તે દરગુજર કરશો. મને આશા છે કે તમે
મારા માનવંતા મિત્ર પડીત મદન મોહન માલવીયાએ કરેલી અરજ ધ્યાનમાં રાખશો
અને હું એટલું જ કહીશ કે, તમને ગમે તે કરો, પણ તે કરતાં પહેલા વિચાર કરો,
અને દેશને તેના ચુટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓ મારફતે પોતાના મત દર્શાવવાની તક આપો.

મનંતરાય અને દિકરી.

“આ તમારે કીકીને કાંઈ નથી જ કહેવું? મોટી મેટ્રીકમા પાસ થઈ છે તે બહુ
એના મનથી તો મિજાસ પણ માતો નથી. પણ સમજતી નથી કે આમ નાતબતથી
વેગળા રહેવું તો છોકરાઓને પાલવે બેરાંઓને તો બધુંએ કરવું પડે. કોઈ માંદું
હોય તે જોવાએ જવું પડે, અને કુટવા ઉભા ના થયા હોઈયે તો ત્યાં અમરતા જોવા પણ
જવું પડે. સાડું થયું કે કાંલેજમા મેં એને જવા જ ના દીધી. નહિ તો કોણ બહુ
શુરે કરત! કુટતી વખતે નથી આવતી તે તો બહુ સમજ્યા, પણ માંદું હોય ત્યારે
જોવા આવવાનીયે ના કહે છે. માટે હવે તમે એને કાંઈ કહો કે નાતમાં તો ઠંગે રહેવું
પડે, હજી તો લગ્ન કરવા છે. મોટી વીસ વરસની તો થવા આવી, તો પણ કાંઈ જાન
નથી આ એના મો ઉપર કહું છું.”

મનંતરાય રાત્રે વાળુ કરવા બેઠા હતા તે વખતે આ લાપલુ એમના પત્ની ધનલેક્ષ્મીએ
સંલગ્નાયું. સાથે જ તેમની દિકરી મરોજ અથવા કીકી પણ જમવા બેઠી હતી. મનંતરાય

બેક દૃઢ નિશ્ચયવાળા ગૃહસ્થ હતા. અને પોતાની પત્ની અને બીજા સગાનો વિરોધ હતો. તે પણ્ય, પુત્રીને તેમણે મેટ્રીક સુધી ભણાવી હતી. છોકરી ઘણી ચાલાક હતી. મેટ્રીકમાં હારે નંબરે પાસ થઈ હતી. વળી સારાં બાઈ શિક્ષકોના સહવાસથી એને વાંચનનો શોખ ઘણો થયો હતો તે સાથે તે સ્વભાવે નમ્ર અને સુશીલ હતી અને બનતાં સુધી માતાની બાંધાતું ઉદ્વેગન કરતી નહોતી. મેટ્રીક પાસ થઈ ત્યાં સુધી તો મનંતરાય પોતાના નેશ્વરમા ફાળ્યા. પણ ત્યારપછી સગાંઓનો વિરોધ જળરો આવ્યો. બધાંયે કહ્યું કે નિશાળની પાઠશાળી છે અને કૉલેજની વાત જુદી. નિશાળમાં તો બધી છોકરીઓ જ આવે પણ કૉલેજમાં નહીં. છોકરાઓ જ વળી પ્રોફેસરો પણ બધા પુરૂષો જ. તેમાં આવી મોટી ઉંમરે આવેલી છોકરીને મોકલવી તે સારું નથી. વળી લોકો ગમે તેમ માતો કરે, અને જો છોકરી એકવાર ઉતરી પડે તો પછી ગોઠવાતા વાર લાગે. કેમે કયું કામ સારું થર મળે નહિ અને જન્મારો પરતાવું પડે આ બાતની દલીલો બધાં સગાંઓ કરી અને ધનલક્ષ્મીયે તો ખરેખરું હુલ્લુ જ માંડ્યું. આ સ્થિતિ થઈ એટલે મનંતરાયને નિશ્ચય ટક્યો નહિ અને છોકરીને કૉલેજમાં મોકલવાનો વિચાર બંધ રાખવો પડ્યો. સરોજની બાઈ શિક્ષક બીસ. ફલોરા એને કૉલેજમાં મોકલવા બાબત પાસ આગ્રહ કરવા પણ એકવાર ઘેર આવી ગયા. અને કહ્યું કે ચાર વર્ષમાં બી. એ. થઈ જશે અને પછી પસ્તાવાતું થું છે. છેવટે કાંઈ નહિ તો પોતાની સ્કુલમાં પોણાસોનો પગાર એ મેળવી શકશે પરંતુ મનંતરાયે એને બધી સ્થિતિ વાકેફ કરીને કહ્યું કે હવે કૉલેજમાં તો નહિ જ મોકલી શકાય, ત્યારબાદ તેમણે એવી વ્યવસ્થા કરી કે અકવાડીયામાં ત્રણ કલાક સરોજે બીસ. ફલોરા પાસે જઈને પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવો. પોતે પણ દરરોજ એના અભ્યાસની પુછપરછ કરતા હતા અને સૂચનાઓ આપતા હતા.

મનંતરાય એક છાપખાનાના માલિક હતા તે માથે એક અકવાડીક પત્ર પણ કાઢતા હતા. તેમાં રાજકીય અને સંસાર સુધારા સંબંધી જાણનો ચર્ચાતી હતી. તે ઉપરાંત એક માસિકના પણ તેઓ તંત્રી હતા. અને તેમાં ઘણા ગભીર લેખ આવતા હતા. આ કારણથી તેમને ત્યાં બીજા બીજાનાં પુસ્તકોની સંખ્યા સારી હતી તથા આખા દેશના મુખ્ય મુખ્ય વર્તમાનપત્રો પણ તેમને ત્યાં આવતા હતા. આ કારણથી સરોજને ઘણો લાભ થયો. મૂળ તો તે ચાલાક હતી. તેમાથે વળી એના પિતા વારંવાર કોઈ આડું પુસ્તક અથવા વર્તમાનપત્રમાં આવેલો સરસ લેખ, તેને પાસે રહીને વંચાવતા હતા એટલે તેના શોખ વધ્યો. પાંચવા ઘણું માંડ્યું. અને સામાન્ય જ્ઞાનનો ભંડાર ઘણો વધી ગયો. વળી છાપખાનું માલિકીનું હતું. અને તે ઘરની પાડોશમાં જ હતું એટલે સરોજ પિતાની એકીસમા પણ વારંવાર જતી હતી. કોઈવાર મુક સુધારવાતું કે એવું કાંઈ કરવાતું મનંતરાય તેને સોંપતા પણ હતા. તે સાથે તે જિજ્ઞાસુ હોવાથી ઘણા ખરા સાંચા કામથી પણ માહિતગાર થઈ ગઈ હતી. બીસ ફલોરાના સહવાસથી તથા આ બધાં કારણથી મેટ્રીક બે ત્રણ વર્ષમાં તો એક ગ્રેજ્યુએટને પંજુ ફેરાણે મૂકે તેટલું સામાન્ય જ્ઞાન તેણે હાંવી. શુજરાતી સાહિત્યનો શોખ પણ તેને હતો. અને તેના પિતા એ તે પોતે

સૌથી પ્રથમ તો આવા છાત્રાલયોનો ઉદ્દેશ કયો? મારા માનવા પ્રમાણે આવી સંસ્થાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ચારિત્ર્ય ઘડવાનો હોવો જોઈએ પછી, બંને એ મુખ્ય ઉદ્દેશની સાથે બીજા નાના મોટા હેતુઓ હોય. નાની વયમાં વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય બંધાય એટલે લવિષ્યમાં તેઓ પોતાને માથે આવતી અનેક ક્ષતિઓ યોગ્ય રીતે અટકાવી શકે, પોતાની જાત તરફ, કુટુંબ તરફ, દેશ તરફ પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવી શકે એ વિચાર તો કેળવણીમાં અતિ આવશ્યક છે અને આવી સંસ્થાઓ જો એ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા પ્રયાતન ન કરે તો એ સંસ્થાની ઉપયોગિતા રહેતી જ નથી. આપણી ઘણીખરી સંસ્થાઓમાં આ વિચાર લક્ષ બહાર જાય છે અને તેથી કરીને એ છાત્રાલયો ઉદાર શ્રીમંતોની પાજરાપોળો લેવી થઈ રહે છે. વિદ્યાર્થી જીવનના વિકાસ માટે સ્થપાયેલી આવી સંસ્થાઓમાં સેવા સંયમ અને સ્વાશ્રય એ ત્રણ મુખ્ય મંત્રો છે અને એ ત્રણની ખરાબર સિદ્ધિ થઈ શકે તેવા પ્રકારની અંતર બહાર વ્યવસ્થા કરી આપવી એ છાત્રાલયોના નેતાઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

આપણી વસ્તુસ્થિતિ તપાસીએ જ્ઞાતિના છાત્રાલયો ચારિત્ર્ય ઘડવાના ઉદ્દેશથી નીકળેલા હોવાં નથી. અલબત્ત, વિદ્યાર્થીઓ સારા ધાય એવી શુભ વાસના એવાં છાત્રાલયોને સ્થાપનાર શ્રીમંતોના હૃદયમાં હોય છે ખરી, પણ એ વાસના પણ ઘણીજ શિથિલ અને બુદ્ધી લેવી હોય છે, આશ્ચર્યવાળી હોતી નથી. આથી કરીને આવાં બોર્ડિંગોની વ્યવસ્થા રાખવા માટે અને ચારિત્ર્યવિકાસના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે એક સુશિક્ષિત સંસ્કારી માણસની સીધી દેખરેખ નીચે એ સંસ્થા મૂકવી એ વિચાર સરખો - પણ ઘણીવાર તો આવતો નથી. આવા બોર્ડિંગોની વ્યવસ્થા ઘણે ભાગે તો ચેકના બંગલાનું શાકભાજી લાવનાર મહેતાને હાથે હોય છે. આશ્ચર્ય કર્યા પરિણામની રાખી શકાય! શું વ્યવસ્થા એટલે સ્તોડા માત્રની દેખરેખ? શું વ્યવસ્થા એટલે હિસાબ, રેજીમેન્ટ, વીઝીટ બુક, ડેક સ્ટોક વગેરેની સાચવટ અને ચોખવટ એટલું જ? નહિ. નહિ આ બધું નિરૂપયોગી છે એવું મારું દહેવાનું નથી. પરંતુ કેળવણીની સંસ્થામાં તો આ પ્રકારની વ્યવસ્થાની પાછળ જે દૃષ્ટિ (spirit) કાર્ય કરતી હોય તે દૃષ્ટિની કિંમત છે, નહિ માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપની માટે સૌથી પહેલું તો એવી જાતની દૃષ્ટિ જાતે રાખી શકે અને બીજાઓના જીવનમાં ઉતારી શકે તેવા માણસની સીધી દેખરેખ નીચે આપણાં છાત્રાલયો મૂકવા જોઈએ અત્યારે તો આપણાં છાત્રાલયોમાં દેખરેખ રાખનારા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટો જ ક્યાં છે? જ્યાં છે ત્યાં પણ મંસ્કાગ્વાળા સુશિક્ષિત તો કેટલા થેરા? એવા યોગ્ય સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટોને છાત્રાલયોમાં કાર્ય કરવાની જે પ્રકારની સ્વતંત્રતા જોઈએ તે આપવા શ્રીમંતો ખુશી છે? કેળવણીના વિષયમાં એ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ વધારે સમજ શકે એવું સ્વીકારવા શ્રીમંતો તૈયાર છે? જ્યાંસુધી આવી સંસ્થાઓમાં ટ્રાચની સાથે સુવિદ્યાનો યોગ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તે સંસ્થાઓ સુખરશે નહિ એ નિઃસંશય વાત છે અને તેટલા માટે એવી સંસ્થાઓના ચાલકો આ બાબતપર પૂરતું લક્ષ આપે એ ઘણું જરૂરનું છે.

આ રીતે આવા છાત્રાલયોનો મુખ્ય આધાર યોગ્ય સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઉપર રહે છે અત્યારે ટ્રાચાદિ બાહ્યસામગ્રીનો મુખ્ય આધાર શ્રીમંતો ઉપર રહે છે ત્યારે

ખાખા છાત્રાલયના આંતર વિકાસનું જોખમ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઉપર રહે છે. આવા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનાં ખાસ આવશ્યક લક્ષણો કયા? અલગત, કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારમાં જો એ કાર્યને માટે સ્વાભાવિક વલણ હોય તો જ એ કાર્યની ફતેહ ધાય છે, પરંતુ, આવી સહજ શક્તિને પણ વિકાસનો અવકાશ તો રહે છે જ અને એ રીતે બીજાં ક્ષેત્રોની માફક આ ક્ષેત્રમાં પણ કાર્ય કરનારને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તૈયાર થવું પડે છે, અને તૈયાર થવું એ કર્તવ્ય છે.

સૌથી પ્રથમ તો સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું પોતાનું જીવન નમુનેદાર હોવું જોઈએ જે વ્યક્તિના સહવાસમાં અને છાત્રામાં વિદ્યાર્થીઓને વિકાસ થવાનો છે તે વ્યક્તિની જીવન જીવનના ઉચ્ચ ન હોય તો પછી તેમની પાસેથી કશી આશા જ ન રાખવી મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય એ એવી જીલ્લી તથા અટપટી વસ્તુ છે કે તેના સ્પષ્ટ નિર્દેશ સર્વ પ્રકારે થઈ ન શકે. છતાં પણ, ચારિત્ર્યમાં જે જે સનાતન ધર્મનીતિનાં સૂત્રોનો સમાવેશ થાય છે તે આપણે સાધારણ રીતે સમજીએ છીએ, અને આ સૂત્રો આ વ્યક્તિના જીવનમાં જોતપોત થયા હોવા જોઈએ. અલગત, માણસ આખરે માણસ છે છતાં પણ તેણે જેટલો પોતાના પશુભાવ ઉપર સંયમ મેળવ્યો હોય તેટલી આ ક્ષેત્રમાં તેની યોગ્યતા વધે છે. આથી કરીને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે સૌથી પહેલું તો પોતાની જાતને સુધારવાનું કામ કરવાનું છે.

સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું બીજું—કદાચ પહેલાથી પણ વધારે અગત્યનું—લક્ષણ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સહજ પ્રેમ છે. ખરી રીતે તો કેળવણીના કોઈપણ પ્રદેશમાં કાર્ય કરનાર મનુષ્યમાં આવો પ્રેમ આવશ્યક છે, પરંતુ આવાં છાત્રાલયોમાં તો તે વિના ચાલી શકે જ નહિ. આવા છાત્રાલયો એક રીતે બોલીએ તો ગૃહનાં પ્રતિનિધિઓ છે. માતૃપિતાના બોળામાંથી આજોડી ઉઠતાં વિદ્યાર્થીઓ આવાં સ્થાનોમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યાં તેમને ગૃહજીવનની વિશિષ્ટ લાવનારો મેળવી જોઈએ અને કુટુંબરત્ને એ સર્વનું મૂળ છે. આખું છાત્રાલય એક કુટુંબ તરીકે રહે અને આખી સંસ્થાના દરેક અવયવને એકલા મળી શકે તેથી આ રીતે વધારે પોષણ મળી શકે તો જ એક સંસ્થા તરીકે તેની ઉપયોગિતા છે. આવા કુટુંબલાવના પોષણ માટે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટમાં આવો સહજ પ્રેમ જરૂરનો છે અને ગારા પોતાના અનુભવથી તો એમ લાગે છે કે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટના બીજા લક્ષણો અભ્યાસથી પણ ગ્રાસ કરી શકાય છે પરંતુ આવો સ્નેહલાવ તો કુદરતની જ ગફીસ છે. જેનામાં એ લાવ ન હોય તેણે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું સ્થાન લેવું એ થોડું જોખમ ખેડવા જેવું છે.

સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ માટે ત્રીજું આવશ્યક વસ્તુ ચારિત્ર્યવિકાસનું જ્ઞાન છે. ચારિત્ર્ય એટલે શું, કેવા કેવા અભિલાષો અને ઉચ્ચગ્રાહો કઈ ઉમરે બને છે, બુદ્ધા બુદ્ધાં idiosyncrasyમાં કેવું વારતમ્ય છે, એ સર્વ બીજવવા માટે કેવા સાધનો ઉપયોગ કરવો, વિકાસમાં ઉતાવળ ન કરતાં માત્ર વિદ્યાર્થીને દૂરથી વિકાસવાનો માર્ગ માત્ર કરી આપવો ઇત્યાદિ જે અનેક પ્રશ્નો કેળવણીના ગભીર પ્રદેશમાં ઉઠે છે તેનું તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓએ મૃત વસ્તુઓ નથી પણ જીવતા જાગતા સિત્ત સિત્ત સસ્ત્રાગ્ર-વાળાં મનુષ્યો છે એ વાતનું કદિ વિસ્મરણ નજ થવું જોઈએ. આથી કરીને, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને માનસાસનો થોડો ઘણો પરિચય જોઈએ.

આ તથા ઉપરાંત બીજાં ઘણાં લક્ષણો ગણવી શકાય, આપણા દેશમાં અત્યારે એવો પવન વાય છે કે કોઈએ સેવા કરવી એજ જરૂરનું છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ આ શુભ ભાવના પ્રસરતી ચાલી છે, અને તેથી કરીને ઘણા ઉત્સાહી યુવકો ઉછરતી પ્રજાનું ચારિત્ર્ય ઘડવા માટે બોર્ડિંગ જેવી સંસ્થાઓમાં સાક્ષાત કે પરંપરાથી જોડાય છે. પરંતુ આ શુભ ભાવનાનો યથાર્થ અમલ કરવા માટે જે સાધનસંપત્તિની જરૂર છે તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે તેમ થવું ન જોઈએ. સેવાનો ઉત્સાહ જેટલો આદરણીય છે તેટલીજ બદકે નેથી વિશેષ આદરણીય સેવા માટે સામગ્રીની તૈયારી છે. આપણાં છાત્રાલયોમાં પણ જે જે ઉત્સાહી યુવકો જોડાય તેમણે આ પ્રકારની ઉચ્ચ દેશસેવા કરવા માટે જે જે પ્રકારની યોગ્યતા મેળવવી ઘટે તે તરફ અનાદાર ન દર્શાવવાં એ યોગ્યતા મેળવી સેવાની ભાવનાને વધારે ઉચ્ચ અને મૂલ્યવાન કરવી જોઈએ.

આપણે છાત્રાલયોનો ઉદ્દેશ, તેના વ્યવસ્થાપકો તથા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ વિષે થોડું જોઈએ. ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે શું શું જરૂરનું છે તે સામાન્ય રીતે જોઈએ, પરંતુ આ સર્વમાં છાત્રાલયના સૌથી વધારે અગત્યના અવયવોનો તો આપણે વિચાર પણ ન કર્યો, અને તે છાત્રાલયના છાત્રો ઉદ્દેશનો નિર્દેશ થાય, વ્યવસ્થાપકો મળે, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ મળે અને છતાં ચારિત્ર્ય વિકાસને સ્થાન ન મળે એ બનવા જોગ છે. કારણ કે, ખરો વિકાસ તો અદરથી ઉદ્ભવે છે, બહારથી આવતો નથી. સારામાં સારો શુરૂ પણ બહારથી કાઢેડી શકતો નથી, બહુ કરે તો અંદરના વિકાસને અનુકૂળતા કરી આપે, વિકાસમાં આવતા અંતરાલોને દૂર કરે વગેરે આવા આતર વિકાસને માટે વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય સ્વતંત્રતા આપવી એ અતિ અગત્યનું છે. વિદ્યાર્થીઓના મનોભાવોને યોગ્ય આદર મળે, તેઓનાં પોતાના કાર્યોમાં અમુક હકસુધી તેમને છૂટ રહે, પોતપોતાની જાણમહારી સમજતા થાય ઇત્યાદિ બાબતોપર છાત્રાલયોમાં ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આવા પ્રકારની સ્વતંત્રતા વિકાસનું મૂળ છે, પરંતુ એ સ્વતંત્રતા એટલે ઉચ્છ્રાંબલતા નહિ. સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટો વિદ્યાર્થીઓને નિરંતર દાબી રાખે અને શુદ્ધાભોની માફક તેમની પાસેથી કામ લે એ જેમ ક્ષતવ્ય નથી તેમ વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્રતાને નામે નિરંકુશતામાં ઉછરે એ પણ ઘટ્ટ નથી. એ બેની વચ્ચેનો મધ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ ખરી રીતે તો છાત્રાલયોની વ્યવસ્થામાં વ્યવસ્થાપકો અને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ જેમ અગત્યના તત્ત્વો મનાય છે તેમ વિદ્યાર્થીઓ પણ ગણવા જોઈએ અને એ રીતે તેઓએ સંસ્થાઓમાંથી પછેદેરી જેવા મટી જવા જોઈએ. બોર્ડિંગ જેટલી વ્યવસ્થાપકોની છે, જેટલી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની છે તેટલી જ બદકે તેથી વધારે વિદ્યાર્થીઓની થવી જોઈએ. આ ભાવના જગાડવા માટે વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ. છાત્રાલયની વ્યવસ્થા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટો કરે અને વિદ્યાર્થીઓ આરાને અનુસરે તેના દરતાં બની શકે તેવી વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ બને જ કરે અને જરૂર પડે ત્યાં મુરખી તરીકે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સલાહ લે એ જરૂરનું છે.

આ પ્રમાણે છાત્રાલયો માટે આપણે થોડા વિચારો કર્યા આ વિષયમાં ઘણી ઘણી વિગતો ઉપર ઘણું કહી શકાય એવું છે માટે આ વિષય ઉપર ગુજરાતના કેળવણીમાં રસ લેનારા ગૃહસ્થો વધારે ઉદ્ઘાપોહ કરી સમાજમાં બગૃતિ લાવશે એવી આશા રાખી હું વિરમું છું.

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.

ગુજરાતનું નહિર જીવન.

અમદાવાદ.

તા ૨૨-૬-૧૭.

ગુજરાત સભા. આ મહિનામાં ગુજરાત સભાની એક સામાન્ય સભાની સહ ગેરીસ્ટર જીવજીવાલ વજરાય દેસાઈના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી તે વખતે નીચેના વિષયપર ઠરાવો વગેરે કરવામાં આવ્યા હતા

૧. માહારાજા શિકાનેર તથા સર સાયેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહના માગ્યા મુજબ લાંબા પછીના રાજકીય સુધારાનું નહિરનામું ધ્યેય સરકારે તાકીદે પહાર પાડવું. ૧૯ પ્રજાકીય સભાસદોએ, જે માગણીઓ કરી છે અથવા સ્વરાજ્ય વિષે લખના, કૅમેસ અને આલ ઇન્ડીયા મોસલેમ લીગ જે ઠરાવો કર્યા છે તેનો સમાવેશ ઉપર કહેલા નહિરનામામાં સરકારે કરવો.

૨ મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ પેન્ટલેન્ડે સ્વરાજ્ય વિરુદ્ધ જે ભાષણ કર્યું છે તેને આ સભા સખ્ત રીતે વગોડી કાઢે છે, અને વડા પ્રધાને વારંવાર દર્શાવેલા વિચારોનું એ ઉલ્લંઘન કરતું હોવાથી વડી સરકારને સ્વરાજ્યની લાવના કબુલ કરવા આજીકુર્ખું જીલામણુ કરે છે.

૩ મુ'બાઈ સરકારે વિદ્યાર્થીઓને રાજકીય સભાઓમાં નહીં જોડાવવા જે ફર્માન કાઢ્યું છે તેની સામે આ સભા સખ્ત વિરુદ્ધતા દર્શાવે છે અને એ વિરુદ્ધ તાકીદે આખા રોહિરની નહિર સભા જોડાવવા ઠરાવ કરે છે.

૪ ગુજરાત કૅલેજમાં ફી વધારમાં આવી છે તે વિરુદ્ધ મુ'બાઈ સરકારને અરજી કરવા આ સભા મંત્રીઓને મત્તા આપે છે

૫. મુળાઈમાં મળનારી કેળવણી પરિષદમાં પ્રતિનિધિઓ નીમવા

૬. ગોધ્રામાં મેળવવાની ગુજરાત રાજકીય પરિષદનો વિચાર મજબુર કરવો

૭. સભા તરફથી "સ્વરાજ્ય" ને લગતું સાહિત્ય તથા લોર્ડ પેન્ટલેન્ડનું ભાષણ વગેરે પ્રસિદ્ધ કરવા સંબંધી વિચાર થયો.

૮. અને છેવટે સભાનું કુંડ વગેરે ઉદ્ધરાવવા એક કમીટી નીમવામાં આવી

ગુજરાત સાહિત્ય સભા—સદ્ ગત લાઈ રણજીતરામ આ સભાના સ્થાપક હતા અને એમણે જ સાહિત્ય પરિષદની પણ સ્થાપના કરી હતી ગઈ તા. ૬ મી જુનને દિવસે તેની ખાસ સભામાં નીચેના ઠરાવો કરવામાં આવ્યા છે

ઠરાવ ૧. "આ સભા બહુ દિલગીરી સાથે નોંધ લે છે કે, રા. રા. રસજીતરામ શાંભાઈ મહેતાના દુઃખાચક અને અભુધાર્થી મૃત્યુથી ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ નહિ પણ સમગ્ર ગુજરાતે એક વિચારસાક્ષ અને પ્રતિભાગાળી વિદ્વાન અને સાહિત્ય સેવક ગુમાવ્યો છે. દેરા મહે એમને અસ્થિ

મમતા અને પ્રીતિ હતાં અને તેની પ્રગતિ અને ઉત્તતિ માટે તે હરહંમેસ કોઈને કોઈ પ્રમત્ત ગુણધર્મ રહેતા નવીન યુવક વર્ગના તે આનંદીય મેતા હતા અને તેમનું જીવનકાર્ય આદર્શ રૂપ હતું. ખરેખર તેમની પ્રવૃત્તિ વિવિધ પ્રકારની હતી અને ગુજરાતને બૂધભરૂપ હતી એમના સાક્ષ્ય વર્તન અને વિનયથી એમણે સર્વના મન વશ કર્યા હતા, અને એમની રહેણી સાદી પણ ઉત્તમને સન્કારી હતી એમના મૃત્યુથી ગુજરાને—બધ્ધે આખા દેશે—એક સાચો સમાજ સેવક, મહત્વાકાંક્ષી, આશાજનક અને ઉત્સાહી પુત્ર ખોલ્યો છે પરમાત્મા એમના આત્માને શાંતિ આપો.”

કરોડ ૨ ૨૪ રૂબાઈવાળા વાવાભાઈ મહેતાનું સ્મારક કરવા એમના નામથી એક સ્મારક નવ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવા અને તે મૂલ્યનાં એમના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ લેખોમાંથી પસંદ કરેલ લેખો, પત્રો અને અન્ય મિત્રો તથા વિદ્વાનો તરફથી એમના સંબંધી લખાઈ આવેલા સ્મરણો અને નોંધો છપાવવા—વગેરે

તે માટે ૬૬ ઉપરાવવા અને કામ કરવા એક કમિટી નીમવામાં આવી છે —

તા. ૨૫ મી મેને રાજ, સાંજના છ વાગે પ્રેમાભાઈ હોલમાં રા. જીવજીલાલ ખેરીસ્કરના પ્રમુખપદ નીચે રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ “સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રીય જીવન” એ વિષે પ્રેમાભાઈ હોલમાં જાહેર લાખણ આપ્યું હતું.

હોમરૂલ લીગ—તા. ૨૬ મી મેને રાજ, રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ અત્રેના હોમરૂલ લીગ તરફથી “ગુજરાતીઓ અને રાજકીય જીવન” એ વિષે પ્રેમાભાઈ હોલમાં જાહેર લાખણ આપ્યું હતું મીસીસ એની ખીસેન્ટના નજર કેદના દરાવથી અને ઉચ્ચ વિરોધ પ્રકારી નીકળ્યો છે અને અત્યાર સુધી હોમરૂલ લીગમાં નહીં જોડાયલા ઘણા સભ્યોનો એક પછી એક સભાસદો થતા બેથ છે.

સત્યાગ્રહ આશ્રમ—શ્રીયુત્ ગાંધી અને ચાર દિવસ આવી ગયા હતા સત્યાગ્રહ આશ્રમને માટે લેવાયલી નવી જમીન, રાષ્ટ્રીય શાળાનો અભ્યાસક્રમ, નવા જોડાયલા ટ્રેનિંગ્સમેટા વગેરે સંબંધમાં બાંહેડો કરેલો બંદોબસ્ત કરી પાછા બિહાર તેઓ ઉપડી ગયા છે. સ્વામી સત્યદેવ આશ્રમમાં રાષ્ટ્રીય શાળા માટે શિક્ષક તરીકે રહ્યા છે અને એમણે હિન્દી બોલ્યાસના વર્ગો સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં જ ચાલુ કર્યા છે

શનિવાર તા ૨૩-૬-૧૭ ને રાજ સવારના ૮ા વાગે ગુજરાત સભાની વ્યવસ્થાપક સંઘની એક મીટીંગ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં મળી હતી તે વખતે મીસીસ એની ખીસેન્ટને પરહેજ કરવામાં આવી તે બાબત અમદાવાદમાં શું કરવું તે વિષે શ્રીયુત્ ગાંધી સાથે લખાણ મસલત થઈ હતી.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી—અમદાવાદનો મ્યુનિસિપલ કમીશનર મ્યુનિસિપલ બોર્ડના તાબાનો હોય એમ વર્તતો નથી એજ બાંહેડો અનિયતિત સત્તા ધરાવતો હોય એમ સમજી વારંવાર જનરલ બોર્ડની કે મેનેજીંગ કમીટીના ઠરાવોનો અમલ કરતો નથી. “પ્રબળધુ” પત્ર એના સામી બધા મ્યુનિસિપાલ વહીવટ સંબંધી સામાન્ય ચર્ચા સારી કરે છે માટે એણે એ પત્રને મ્યુનિસિપાલિટીની જાહેર બજારો વગેરે આપવાનું બંધ કર્યું છે. સામાન્ય સભાએ એ પત્રને હવેથી જાહેર-ખાખા આપવી બંધ છે

એવી મતલબુનો ઠરાવ કર્યો તે માનવા કમીશનર ના પાડે છે. ચંડોળા તળાવ અને આસપાસનો ભાગ મ્યુન્ડેનો છે એવું રેવન્યુ કમીશનરે કમીશન તથા જોર્ડે કમ્યુનિટી છતાં મ્યુન્ડે કમીશનર એનો ચાર્જ લેવા ના પાડે છે અને મ્યુનિસિપાલીટીને મ્હોટા નુકસાનમા ઉતારે છે. આ બધાં કારણોથી અમારી મ્યુનિસિપાલીટીએ “આ મ્યુ. કમીશનરની જરૂર નથી” એવો ઠરાવ બહુમતે કર્યો છે.

શ્રી સરસ્વતી પુસ્તકાલય. તા ૩૧ મી મેથી દરીયાપુર જીલ્લામા ચકલાની અદર અદરહુ જીલ્લાના વિદ્યાર્થી મડળ તરફથી આ પુસ્તકાલય જાહેર પ્રજાના લાભ અર્થે ખુલ્લું સુઠવામા આગ્યું છે.

દાકતરોનાં મંડળો —અત્રે, આલ ઇન્ડિયા સળએસીસ્ટન્ટ સરજન્સ એસોસીએશનની ગુજરાતની શાખા એ એક, અને અમદાવાદ મેડીકલ સોસાયટી એ બીજી, એ રીતે દાકતરોનાં બે મડળો છે. બન્નેની વાર્ષિક સામાન્ય સભાઓ આ મહિનામા થઇ હતી. મેડીકલ સોસાયટીમા લગભગ ૪૦ એક સભાસદો છે. દરેક સભાસદને વાર્ષિક પાચ રૂંદ સ રૂપિયાના લવાજમથી ૨૦૦-૩૦૦ રૂપિયાની કિમતના ઉત્તમ વેદક પત્રો ઘેર બેઠે વાંચવા મળે છે. સોસાયટી પાસે થોડાં પશુ ચુટી કાઢેલાં કિમતી પુસ્તકોની લાયબ્રેરી પણ થઈ છે અને એ પુસ્તકો પશુ સભાસદો ઘેર વાંચવા લઇ જઇ શકે છે.

સંસાર સુધારા સમાજ—વડોદરા જ્ઞાતિ રીવાજને ટેકો આપવા અત્રેના મંસાર સુધારા સમાજ હાલમાં એક જાહેર સભા થઇ હતી તે વખતે પ્રમુખસ્થાન શ્રી આ. રમણભાઈને આપવામા આગ્યું હતું.

સમસ્ત ગુજરાત પેસા ફંડ મંડળ—આ મંડળ તરફથી ચાલતી દીલ્હી દરવાજા રાત્રીશાળાનો વાર્ષિક સભારંજ શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ જહેચર લશ્કરીના પ્રમુખપદ નીચે ગદ્દાભાઈની વોડીમાં ઉજવવામાં આગ્યો હતો. એનારરી પ્રીન્સીપલ મી લાહેરે વાર્ષિક રીપોર્ટ વાંચ્યો હતો એમાં જણાવવામા આગ્યું હતું કે આ શાળાના ગુજરાતી અને અંગ્રેજી એવા બે વિભાગ છે. ઇંગ્રેજીમાં ૧૮૦ અને ગુજરાતીમાં ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓ હાલ ભણે છે. ત્રણ વર્ષમા શરૂઆતથી ભણનારા હાલ ઇંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં આવ્યા છે. હાજરી સંતોષકારક રહે છે. સામાન્ય જ્ઞાન આપવાની ગોઠવણ દર અકવાડીયે ભાષણો કે વાતચીતકારક કરેલી છે અને તેથી આ શાળામા ભણતા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાવિલાસી અને ચારિત્ર્યવાન બને એવો ઉદ્દેશ છે. ત્યારબાદ આગરે ૮૦ રૂપિયાની કિમતના ઉત્તમ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પુસ્તકો ધનામમાં અપાયાં હતા. આ સ્કુલને અંગે અને એ જીલ્લાને માટે એક નહાની લાયબ્રેરીની શરૂઆત પણ તે દિવસથી કરવામાં આવી છે.

આ મંડળની નરોડામા બે ઇંગ્રેજી નિશાળ ચાલે છે તેને અનુસરીને અડાલજને ઉંવારમઢ ગામેથી પણ ઇંગ્રેજી નિશાળો કઢાવવા માગણી થઈ છે. બન્ને ગામેએ મંડળના વ્યવસ્થાપકો જઈ શરૂઆતની ગોઠવણ કરી આવ્યા છે અને આપતા જીલ્લાઈ મહિનામાં આ શાળાઓ કાઢવા નક્કી થયું છે.

જીદી જીદી ન્યાતની પ્રવૃત્તિ—શ્રી વીસા એસવાળ કલબનો વાર્ષિક ઉત્સવ નગરશેઠ વિમળભાઈ મયાભાઈ પ્રેમાભાઈના પ્રમુખપદ નીચે ઉજવવામાં આગ્યો હતો. વિસાનાગર

વલ્લીક વિદ્યોત્તેજક મંડળ તરફથી મીં ભવાનીદાસ નારણદાસ મોતીવાળાના પ્રમુખપદ નીચે વિદ્યાર્થીઓને ઈનામો તથા માનપત્રો યોનાયત કરવામાં આવ્યા હતાં. ખમાર સાતિ બંધુ મંડળ તરફથી “આપણી સ્થિતિ” ઉપર જાહેર લાખણ થયું હતું. ધી ખડાયતા એજ્યુકેશન સોસાયટી સ્થપાઈ છે. એણે અમદાવાદમા એક બોર્ડિંગ સ્થાપ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને મદદ અર્થે પુસ્તકો, રકોલકશીયો વગેરે ઉત્તેજનની પાકી ગોઠવણ કરી છે અને ઠોમમાં સાંસારિક સુધારા તથા જ્ઞાન ફેલાવવા માટે પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા છે. દશા શ્રીમાળી મેશ્રી વલ્લીક મિત્ર મંડળનો ખીજે વાર્ષિક સમારંભ રા. હીરાલાલ મૂળચંદ ધી. એ.ના પ્રમુખપદ નીચે તા. ૩૧-૩-૧૭ ને રોજ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓમા જ્ઞાન વધે અને આરિય સુધરે એવા પ્રયત્નો મંડળ તરફથી સારા થાય છે બાળકોની કેળવણી માટે તથા સ્ત્રી કેળવણી માટે ફંડો સ્થપાયા છે. નિરાધાર વિધવાઓને ઘેરબેઠે મદદ આપવાના તથા ફરતી લાયબ્રેરીઓનાં પુસ્તકો ઘેરઘેર પહોચાડવાના ઉત્તમ પ્રયત્નો થાય છે.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ—આ મંડળની એક સભા ગયા અઠવાડીયામાં થઈ રતી. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ રા. અમૃતલાલ ઠક્કર વગેરે સભ્યો હાજર હતા. ૧૧ ગામોમાં મંડળની વાચપ્રેરીઓ ઉઘાડવાનો, એકા છુલ્લાના એક ગામમા નમૂનદાર પ્રાથમિક શાળા ખોલવાનો, રા. રજીતરામના મરણને માટે શોકનો તથા અમદાવાદમા નિશાળે જઈ શકે એટલી ઉમ્મરના બાળકોનું વસ્તી પત્રક કરવાની યોજના ઘડી કાઢવા વગેરેના ઠરાવો થયા હતા.

ગોખલે સોસાયટી—નાતજાતનાં મંડળોની ખીજી પરિષદ ભરવા ઐક કમીટી નીમવામા આવી છે. ગોધરામા ગુજરાત રાજકીય પરિષદ મેળવવાના કામને પસંદ કરવામાં આવ્યું છે અને સોસાયટી તરફથી વિદ્યાર્થીઓનું સુવક મંડળ દર અઠવાડીયે મળે છે.

ભરૂચ.

તા. ૧૯-૬-૧૯૧૭

૧ ભરૂચ થીઓસોફીકલ સોસાયટી—આખા હિંદની થીઓસોફીકલ સોસાયટીના જનરલ સેક્રેટરી મી. રામચંદ્રરાવે તા. ૯-૫-૧૯૧૭ ને ધુધવાદે સાજના ૫-૩૦ કલાકે અત્રેના ‘દાદાભાઈ હાલ’માં “થીઓસોફી અને હિંદુત્વ” એ નામના વિષય ઉપર અંગ્રેજીમા એક ઉત્તમ વિચારપૂર્ણ લાખણ આપ્યું હતું.

૨. ખજમે જરાને ફોં બહેરામ તરફથી આપવામાં આવેલાં વ્યાખ્યાનો—તા. ૨૨-૫-૧૯૧૭થી તા. ૨૪-૫-૧૯૧૭ સુધી અત્રેના ‘સર શાપુરજી ભરૂચા હાલ’માં સાંજના પાંચ વાગે સુબાઈના જાણીતા વક્તા મી. જેહાંગીરજી જમશેદજીવીભાદલાલે (૧) “અશોભર-શુભ્ર, તેમનો મહાન દરજ્જો, તેમનું શિક્ષણ,” (૨) “છંદગીની નેમ,” અને (૩) “પાર-સીપકું જાળવવાની જરૂર” એ વિષયો ઉપર, અસરકારક છટાદાર રીતે, ભરૂચી પાર-સીઓ અને ભરૂચની જાહેર પ્રજાની ગંભીર સમાજોમાં ઉચ્ચવકતૃત્વવાળાં સુંદર લાખણો કરી, સારા બોધ આપ્યો હતો.

૩. નામદાર શહેરનાહુ પાંચમાં જ્યોર્જની જન્મતીથિ—તા. ૪-૬-૧૯૧૭ ને રાજ ભરવામા વસતી જુદી જુદી કોમોએ પોતાના દેવમંદિરોમાં ધન્યગ્રાથના રી તથા સમ્રાટ જ્યોર્જને અભિનંદી, દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છ્યું હતું અને હાલના આ હાલાકારત સુદમાં આપણા બ્રિટીશ તથા મિત્રરાજ્યોનો મત્વર વિજય થવા માટે અભ્યર્થના કરવામાં આવી હતી અને ‘ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટ ઍસોસીએશન’ આદિએ સુનાવકગાદીના તાર નામદાર વૉઇસરાય ઉપર મોકલી આપ્યા હતા તથા એ શુભ દિવસની ઉજવણી નિમિત્તે, ‘ભરૂચ દશાલાડ મિત્ર મંડળે’ “ગોવિંદ ભુવન” ચીએટરમાં, અત્રેના લોકપ્રિય ડીસ્ટ્રીક્ટ જડજ ની એમ એસ અડવાણીના પ્રમુખપણા નીચે, જ્ઞાતિના અભ્યાસ કરતા બાળક બાળકીઓને ધનામો આપવાનો જાહેર મેળા-વડો કર્યો હતો.

૫. ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટ ઍસોસીએશન તરફની જાહેર સભા—તા. ૧૧-૬-૧૯૧૭-ને સોમવારે સાંજના ૬ ઠલાકે અત્રેના “સર શાપુરજી ભરૂચા હાલ” માં, સરદાર રાવ ગદાદુર મોતીલાલ ચુનીલાલ દેસાઇના પ્રમુખપણા નીચે, નામદાર વૉઇસરાય લૉર્ડ એમ્મર્ફના પુત્ર લેફ્ટેનન્ટ ધી આનરેબલ ફેરીફથેસીગર અને અત્રે જન્મ તરીકે આવી ગયેલા મી મોહસીન ગદરૂદીન તંબજીના શોકજનક મરણો માટે દિલગીરી દર્શાવવા ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટ તથા શહેરના ગૃહસ્થોની એક જાહેર સભા ઉપરીક્ત સંસ્થા તરફથી બોલાવવામા આવી હતી જેમાં મરહુમોના સંબંધમાં યોગ્ય વિવેચન થઈ ઘટતા દિલસોજીના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

૬. “વૉર લોન ડે” ની ઉજવણી—તા. ૧૪-૬-૧૯૧૭ ને રોજ, અત્રેની મ્યુનીસીપેલીટીના તાળાની પ્રાર્થમિક નિશાળોને બાળક બાળકીઓનો એક સુંદર કૉન્સર્ટ, સાંજના પાંચ વાગે, અત્રેના ‘સર શાપુરજી ભરૂચા હાલમાં,’ અમલદારો અને ભરૂચના સંભાવિત ગૃહસ્થો સમક્ષ, “વૉર લોન ડે” ના ઉત્સવ નિમિત્તે, થયો હતો અને કૉન્સર્ટમાંથી ઉપજેલી આવકની વૉર લોન ખરીદનાર છે. ભરૂચ શહેરમાંથી ત્રણ દ્રાખ રૂપીઆની અને ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટમાંથી ૨ દ્રાખ સળી કુલ પ્રાંચ દ્રાખ રૂપી-આની વૉર લોન ભરાઈ છે.

(૨)

૭ ભરૂચ સીટી મ્યુનીસીપાલીટીએ પ્રાથમિક કેળવણી પોતાની નિશાળોમાં મફત આપવા દેવા માટે અને ઉપતા ગુજરાતી ધોરણોમા પહેલા ત્રણ અંગ્રેજી ધોરણો ઘટતે સ્થળે શીખવવા દેવા પરવાનગી માંગી છે

૮. ભરૂચ સેનીટરી ઍસોસીએશનની જાહેર પ્રવૃત્તિ—તા. ૧૬ જુન સન ૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૫ ઠલાકે, અત્રેની ‘દશાલાડવાડી’ માં, તદુરસ્તીને લગતું એક આકર્ષક અને ઉપયોગી પ્રદર્શન, અત્રેના એસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર મી. એચ. કે. દીરપલાનીને સુચારક હાથે, ભરૂચ સેનીટરી ઍસોસીએશને, ખુલ્લું મૂકાયું હતું. પ્રદર્શનનો લાભ ભરૂચ શહેરના ઓ પુરૂષોએ ઘણા સારા પ્રમાણમાં લીધો હતો અને તે તા. ૧૭-૬-૧૯૧૭ ને રોજ પણ જોવા માટે ખુલ્લું રહ્યું હતું. પ્રદર્શનમા

વણીક વિદ્યોત્તેજક મંડળ તરફથી મીંડ જવાનીદાસ નારણદાસ મોતીવાળાના પ્રમુખપદ નીચે વિદ્યાર્થીઓને ઇનામો તથા માનપત્રો જોનાયત કરવામાં આવ્યાં હતાં. ખમાર જ્ઞાતિ બંધુ મંડળ તરફથી “આપણી સ્થિતિ” ઉપર બહાર લાખણ થયું હતું. ધી ખડાયતા એજ્યુકેશન સોસાયટી સ્થપાઈ છે. એણે અમદાવાદમાં એક બોર્ડીંગ સ્થાપ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને મદદ અર્થે પુસ્તકો, રેકોલક્ટરીયો વગેરે ઉત્તેજનની પાકી ગોઠવણો કરી છે અને કોમમા સાંસારિક સુધારા તથા જ્ઞાન ફેલાવવા માટે પ્રયત્નો કરવા માડયા છે. દશા સ્ત્રીમાળી મેસ્રી વણિક મિત્ર મંડળનો બીજો વાર્ષિક સમારંભ રા. હીરાલાલ મૂળજીંદ ણી. એ.ના પ્રમુખપદ નીચે તા. ૩૧-૩-૧૭ ને રોજ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાન વધે અને ચારિત્ર્ય સુધરે એવા પ્રયત્નો મંડળ તરફથી સારા થાય છે બાળકોની કેળવણી માટે તથા સ્ત્રી કેળવણી માટે કુંડો સ્થપાયાં છે. નિરાધાર વિધવાઓને ઘેરબેઠે મદદ આપવાના તથા ફરતી લાયબ્રેરીઓનાં પુસ્તકો ઘેરઘેર પહોંચાડવાના ઉત્તમ પ્રયત્નો થાય છે.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ—આ મંડળની એક સભા ગયા અઠવાડીયામાં થઈ હતી. રા. કેશવલાલ કુવ રા અમૃતલાલ ઠક્કર વગેરે સભ્યો હાજર હતા. ૧૧ ગામોમાં મંડળની લાયબ્રેરીઓ ઉઘાડવાનો, ખેડા જીલ્લાના એક ગામમાં નમૂનદાર પ્રાથમિક શાળા ખોલવાનો; રા રણજીતરામના મરણને માટે શોકનો તથા અમદાવાદમાં નિશાળે જઈ શકે એટલી ઉમ્મરના બાળકોનું વસ્તી પત્રક કરવાની યોજના ઘડી કાઢવા વગેરેના ઠરાવો થયા હતા.

ગોખલે સોસાયટી—નાતબતનાં મંડળોની બીજી પરિષદ જરવા એક કમીટી નીમવામાં આવી છે. ગોધરામાં ગુજરાત રાજકીય પરિષદ મેળવવાના કામને પચ દ કરવામાં આવ્યું છે અને સોસાયટી તરફથી વિદ્યાર્થીઓનું સુવંક મંડળ દર અઠવાડીયે મળે છે.

ભરૂચ.

તા. ૧૬-૬-૧૯૧૭

૧. ભરૂચ ધીઓસોફીકલ સોસાયટી—આખા હિંદની ધીઓસોફીકલ સોસાયટીના જનરલ સેક્રેટરી મી. રામચંદ્રરાવે તા. ૯-૫-૧૯૧૭ ને બુધવારે સાંજના ૫-૩૦ કલાકે અત્રેના ‘દાદાલાઈ હાલ’માં “ધીઓસોફી અને હિંદુત્વ” એ નામના વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં એક ઉત્તમ વિચારપૂર્ણ ભાષણ આપ્યું હતું.

૨. ખરૂચે જરૂરને રૂઝે બહારમ તરફથી આપવામાં આવેલાં વ્યાખ્યાનો—તા. ૨૨-૫-૧૯૧૭થી તા. ૨૪-૫-૧૯૧૭ સુધી અત્રેના ‘સર શાપુરજી ભરૂચા હાલ’માં સાંજના પાંચ વાગે મુળધના બાણીતા વક્તા મી. જેહાંગીરજી જમશેદજી વીમાદલાલે (૧) “અશોકર-યુગ, તેમનો મહાન દરજ્જો, તેમનું શિક્ષણ,” (૨) “જેહાંગીની નેમ,” અને (૩) “પાર-સીપણું બળવવાની જરૂર” એ વિષયો ઉપર, અસરકારક છટાદાર રીતે, ભરૂચી પાર-સીઓ અને ભરૂચની બહાર પ્રજાની ગર્ભવર સભાઓમાં ઉચ્ચવકતૃત્વવાળા સુંદર ભાષણો કરી, સારો બોધ આપ્યો હતો.

સુશાસ્ત્રી બોધપ્રદને નીતિ અને દેશાભિમાનથી ઉછળતું હતું. દેશની ધનકતી નાહી ન્યાયે સ્ત્રીઓની નાહી પણ ધનકશે ત્યારેજ દેશનું નવજીવન સંપૂર્ણ રીતે પ્રગટશે તે જે કોઈ પુરૂષો એક બે હાથે ન કરી શક્યા તે સ્ત્રીઓ પોતાના બળ અને હઠને લીધે અપારાધ ધ ઉઠેલી શકશે આલું કાંઈક એમનું કહેલું હતું

રા. ન્હાનાલાલ કવિએ પોતાના કાવ્યોનો પ્રસાદ આ સમાજને તા ૧૩ મી ને દિવસે ચળાડેલો હતો.

સાર્વજનિક સોસાયટી—આ મંડળનો વાર્ષિક મેળાવટો સ્વિચાર તા. ૧૦ મીને દિવસે થયો હતો. સુરત કોલેજની બધી તૈયારી કર્યા છતા પણ સેનેટમાથી વખતસર રજા ન મળવાથી આ વર્ષે કોલેજની નીકળી શકી નહિ અને તેથી શહેરમાં નિરાશા ફેલાઈ છે. કોલેજના સ્ટાફની નીમણૂક મંડળ ધમા કેટલાકને ફરીયાદનું કારણ રહેવાથી આપણે આશા રાખીશું કે લોકોની યોગ્ય ફરીયાદ તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોડાવી કાર્યક્રમો યોગ્ય ફેરફાર કરશે

મહિલા વિદ્યાલય—મ ગળવાર તા. ૧૨ મી જુનને દિવસે આ વિદ્યાલયની વાર્ષિક સભા થઈ હતી; તે પરથી જણાય છે કે એક વર્ષની ટુંક મુદત દરમ્યાનમાં મહિલા વિદ્યાલયે પોતાની ઉપયોગિતા બતાવી આપી છે વર્ષની છેવટે ભણવા આવનાર છોકરીઓની સંખ્યા ૨૩૪ની છે અને જો બાળવર્ગમાં દાખલ થતા અટકાવ ક્યો નહોત તો આથી પણ વધારે સંખ્યા થાત સા. સુલોચના તથા રા શિવસુતરામની નિસ્વાર્થી સેવા માટે મહિલાવિદ્યાલયમંડળે તેમજનો ખાસ આભાર માન્યો હતો. આલું વર્ષથી અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે રા. શ્રીકાન્ત મુકુન્દરામ મહેતા બી એ એ મહિલા વિદ્યાલયમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈ વિદ્યાલયની તેમજ પોતાની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો છે આશા છે કે આવા નિસ્વાર્થી સેવકો વધુ સંખ્યામાં જુદાર આવશે મહિલા વિદ્યાલયની આર્થિક સ્થિતિ સગીન કરવા માટે પ્રયત્ન આલું છે. સ્ત્રી કેળવણીની કદર કરનારા સુરતના શહેરીઓ આવા ઉપયોગી ખાતાને પૈમાની તગીને લીધે સુધ જવા નહિ દે

સમાજ સેવા મંડળ—સોમવાર તા ૧૧ મી ને દિવ આયર્સે સમાજ મંદિરમાં રા. બ. ખંડુભાઈ શુભાલભાઈના પ્રમુખપણા નીચે એક જાહેર સભા યોજાવામાં આવી હતી, જેમાં શહેરના ઘણા સભાવિત ગૃહસ્થો હાજર હતા. સુરત શહેરના વતની જાણીતા સાક્ષર સફળત રણજિતરામ વાવાલાજીના દુખદાયક અવસાન માટે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો:

સુરત શહેરની આ જાહેર સભા આ શહેરના વતની, જાણીતા વિદ્વાન, અને સાહિત્ય દ્વારા ગુજરાતમાં નવજીવન રેડનાર, મી રણજિતરામ વાવાલાજીના અકાળ અને દુઃખદાયક મરણ માટે અત્યંત શોકની લાગણી જાહેર કરે છે, અને એમના કુટુંબ પર આવી પડેલી આફત માટે હૃદય દિલગીજ બતાવે છે

આ ઠરાવપર સાર્વજનિક હાઈ સ્કુલના હેડ માસ્તર મી ધંધરલાલ પ્રા. ખાન-સાહેબ, મી. મોહનલાલ પા. દવે. મી જટારશંકર ત્રી જાની, નહુલાલ મા મહેતા બોદ્યા હતા.

બીજા ઠરાવમાં સ્વર્ગસ્થનું યોગ્ય સ્મારક કરવા માટે એક વગવાળી ઠમીટી નીમવામાં આવી હતી, અને તેમાં શહેરના સાક્ષર તથા સભાવિત ગૃહસ્થોનાં નામ દાખલ

કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ કમિટીએ ટુંક સુદતમાં રૂ ૨૫૦ (અડીસે) ભેગા કર્યાં છે, અને હજુ પૈસા ભેગા કરવાનું કાર્ય ચાલુ છે.

ઉપલી સભામાં સુરત મહિલા વિદ્યાલયને મદદ કરવા માટે 'સ્વયંસેવકો' ઉભા કરી શહેરમાં ઉઘરાણું કરવાનો ઠરાવ થયો હતો.

રાજકીય જીવન—સુરત-ડીસ્ટ્રીક્ટ એસોસીએશનની એક સભા તા ૧૫ મી ને દિવસે ગુજરાત રાજકીય પરિષદ સ્થાપવી કે કેમ તે સંબંધે વિચાર કરવા, તથા મ્યુનીસીપાલિટી અને લોકલ બોર્ડની એક પરિષદ યુજી ખાતે જુલાઈ મહિનામાં ભરાવવાની છે, તેમાં રજુ કરવાના ઠરાવોનો ખરડો પસાર કરવા માટે મળી હતી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ બોલાવવાની ખાસ જરૂર નથી એવો ઠરાવ મર્વાનુભતે (ડા હોરાએ મત આપ્યો નહોતો) કરવામાં આવ્યો હતો. યુનાની પરિષદ આગળ રજુ કરવાનો ખરડો કેટલાક ફેરફાર સાથે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

મીસીસ બેસન્ટ—મદ્રાસના ગવર્નરના છેલ્લા લાપલુ—જેણે આખા દેશને ખળભેળાવી મૂક્યો છે—તેણે સુરતમાં પણ અસર કરી છે. અને મીસીસ બેસન્ટ અને તેના સહાયકો પર નજર કેદના હુકમના સમાચાર મળતાં લોકોના હોલમાં વૃદ્ધિ થઈ છે. આ ભદ્રી બાઇપર આવી પડેલી આફત તરફ સર્વ ઠેકણે સહાનુભૂતિ અને સરકારના પગલા તરફ નાપસંદગી દર્શાવવામાં આવે છે. દેશના રાજકીય જીવનના ત્રીસ વર્ષના ઇતિહાસમાં ૧૯૦૭ પછીના આ આદિતીય પ્રસંગે સમગ્ર દેશને ખળભેળાવી મૂક્યો છે અને એ જુ થાય છે તે માટે હરેક પ્રકારની લોકવાયબો ચાલી રહી છે.

જાહેર સભાઓ—મદ્રાસની સરકારના કાર્ય સામે વાંધો દર્શાવવા પ્રથમ આ શહેરની મહિલાઓ જહાર આવી છે. શનિવાર તા ૦ ૨૪ મીને દિવસે સ્ત્રીઓની એક જાહેર સભા ગંગાસ્વરૂપ જહેન હીરાગવરી હરીસુખરામ સુનસક્ષના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં મીસીસ બેસન્ટની સેવાઓની સ્તુતિ કરી સરકારના પગલાને વખોડનારો એક સંજ્ઞા ઠરાવ કર્યો હતો.

એજ દિવસે ડા. ટી. આર. ખલાતી એમ. બી. બી. એસ.ના પ્રમુખપણા નીચે સુરત હોમ રૂલ લીગની એક સભા મળી હતી, જેમાં લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડના છેલ્લા લાપલુ વિરૂદ્ધ. મીસીસ બેસન્ટ, અને મેસર્સ એરંડેલ અને વાડીઆ સામે નજર કેદના થયેલા હુકમ વિરૂદ્ધ, તેમજ આ હુકમ તરફ ખિત્તાવ જતાવવા માટે સ્વદેશીવૃત્ત લેવાનો, દેશના જે આગેવાનો આ બારીક સમયમાં હોમ રૂલ લીગમાં દાખલ થયા તેમનો આભાર માનવાનો તેમજ જેઓ હજી દાખલ થયા નહોતે તેમને હોમ રૂલના રાષ્ટ્રીય વાવટા નીચે ચરકારને એક્યતા જતાવવા ખાતર લીગમાં જોડાવવાનો ખાસ આમંત્ર કરનારો ઠરાવ—આવા પાંચ ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા વળી સુગંધ ચરકાર વિપ્રાર્થીઓ માટેનો જે નવો હુકમ ઠકાડયો છે તેને માટે વાંધો જતાવવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો.

સુરત શહેરમાં કવચિત્ત્વ સ્ત્રીમાં આવતી ગંભીર સભા આર્યસમાજ હોલમાં રવિવાર તા. ૨૪ મી ને દિવસે અત્રેના જાણીતા વકીલ રા. રા. ડાહ્યાભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ બી. એ. એલ.એલ. બી ના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. હોલ ચિકાર ભરાઈ

વાથી સેઠડો માણસોને પાછા ફરવું 'પડ્યું' હતું. સભામાં સ્ત્રીઓએ પણ હાજરી નીપી હતી, સભાએ લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડના લાપલુ વિરુદ્ધ, મીસીસ બેસન્ટ તથા મેશર્સ એર ડેલ તથા વાડીઆને નજર કેદના થયેલા હુકમ વિરુદ્ધ-એમ બે સખ્ત ઠરાવ પસાર કર્યા હતા એઓની પ્રવૃત્તિઓ સામાન્ય અને હિન્દ વચ્ચેના સંબંધ ગાઢો કરનારી છે, અને આમની સભામાં હિન્દી વલ્લરે આપેલો જવાબ ખોટો છે એવો ઠરાવ કર્યો હતો. એવો ઠરાવ એવા સુદ્ધાનો હતો કે મીસીસ બેસન્ટ અને તેના સહાયકો જે કાર્યમાં સતત પ્રવૃત રહ્યા હતા તે કાર્યમાં મદ્રાસની સરકારના નજર કેદના હુકમથી રાજકીય બળ સાથે અધ્યાત્મિક બળ ઉમેરાશે અને તેથી મીસીસ બેસન્ટને સતોષ મળશે આ સભાને અંતે હોમરૂલ લીગમાં લગભગ વીસ સભાસદો દાખલ થયા હતા—અને હજી સભાસદોની સંખ્યા વધતી જાય છે.

સાંભળ્યા પ્રમાણે ડીસ્ટ્રીક્ટ એસોસિએશનની એક નવા આજ સંબંધમાં વાંધે ખતાવવા એક બે દિવસમાં મળવાની છે.

કરસુખ વી. હોરા.

નોંધ.

ઇંગ્લાંડમાં સામાન્ય પરિષદના હિન્દી પ્રતિનિધિઓ.

ન્યારથી છિટનની રાજ્યસત્તા લીબરલ પક્ષના કાર્યકુશળ પણ ઠંડા સ્વભાવના આગેવાન મી. એસ્કવીથના હાથમાંથી મરી તેના એક વખતના સરદાર મી લૉર્ડ બ્યોર્નના હાથમાં આવી છે, ત્યારથી છિટનના રાજ્યકાર્યમાં નવું ચેતન, નવું બળ આવ્યું છે. યુરોપીઅન લડાઈમાં મિત્રરાજ્યોની ક્તેહ થવી જ જોઈએ એવો મી લૉર્ડ બ્યોર્નનો દૃઢ નિશ્ચય છે, અને તે ક્તેહ મેળવવા માટે છિટને જે ઠાંઠ કરવું જોઈએ તે ખંત, હિંમત અને ઉત્સાહથી કરવા મી. લૉર્ડ બ્યોર્ન તૈયાર છે. લડાઈને માટે માણસો, દારૂગોળા, અને ખોરાક તૈયાર કરવા અને તે લડાઈના મેદાન પર મોકલવાં એ પહેલી જરૂર છે, અને તે કામ લૉર્ડ બ્યોર્નના પ્રધાનપદ પર આવ્યા પછી પહેલાના કરતા દશ ઘણી વધારે ઝડપથી થાય છે. પણ લડાઈમાં ક્તેહ મેળવવા માટે માત્ર છિટનના પ્રયત્નો જ બસ નથી. તે માટે બ્રિટિશ સામાન્યના બધા અંગોની મદદની જરૂર છે. આ વાત મી લૉર્ડ બ્યોર્ન સારી રીતે સમજે છે એટલું જ નહિ, પણ તે મદદ મેળવવા પોતાથી બનતું કરી રહ્યા છે. રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમાં લીધા પછી તેમણે બ્રિટીશ તાજ હેઠળના બધા દેશોના સાધન મેળવવા અશ્વમેધના પ્રધાન તથા મુખ્ય રાજ્યદારો પુરુષોને સામાન્યની વિશ્વ સંબંધી પરિષદમાં તથા પ્રધાનમંડળમાં લાગ લેવા આમ ત્રણ કયું અને તેમના જ દૂરઅદેશી ભરેલા વિચારોને લીધે જ હિંદ, કે જેને અત્યાર સુધી સામાન્ય પરિષદમાંથી ખાતલ રાખવામાં આવ્યું હતું, તેને પણ આડકતરી રીતે આ પરિષદમાં લાગ લેવાની તક અપાઈ. આ પરિષદમાં હિંદનો પક્ષ રજૂ કરવા હિંદી વલ્લર મોબ્દ હોવા છતાં, તેને મદદ કરવાને નિમિત્ત હિંદી સરકારના પ્રતિ-

નીધી તરીકે, સર જેમ્સ મેસ્ટન ઉપરાંત, બ્રીકાનેરના મહારાજ તથા સર સત્યેન્દ્ર સિંહાને પણ બોલાવવામાં આવ્યાં. આ પરિષદની મસ્લત મુખ્યત્વે ઠરીને લડાઈ સંબંધી જ હતી, છતાં તેમાં બ્રીટીશ રાજનીતિના, લડાઈ પછીની વ્યવસ્થાના, સસ્થાનો તથા હિંદ વગેરેના સંબંધ વગેરેના પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ છે. આ ચર્ચાને અગે એ સભામાં હિંદના પ્રતિનિધિઓએ હિંદનો પક્ષ કેવી રીતે રજૂ કર્યો તે બાબતે આપણી પાસે હકીકત નથી, એટલે એ સભામાં એમના કાર્ય વિષે તે એ ચર્ચાના પરિણામરૂપ ઠરાવો ઉપરથી આપણે માત્ર અનુમાન જ કરવાનું છે. પરંતુ પરિષદની બહાર અનેક પ્રસંગે એમણે હિંદની સ્થિતિ, તેના હક્કો, તેની આશાઓ વિષે બાબણો આપ્યાં છે, અને તે પરથી તેમની વૃત્તિ સમજાય છે.

બ્રીકાનેરના મહારાજ તથા સર સિંહાને સામ્રાજ્ય પરિષદ તથા પ્રધાનમંડળના કાર્યમાં ભાગ લેવા સરકારે પચદ કયાં હતા-પ્રબલ્યે ચુટી કાઢ્યા નહોતા-એટલે તેમના ઉદ્ગારોથી આપણે બધાએલા નથી. તેમાં વળી બ્રીકાનેરના મહારાજને તો બ્રીટીશ હિંદ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી, એટલે જોકે તેમણે અનેક પ્રસંગે બ્રીટીશ હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે બોલવાનો દાવો કર્યો છે, છતાં તેમને બ્રીટીશ હિંદની પ્રબલ નામે કંઈ પણ વિચાર દર્શાવવાનો હક્ક નથી, એટલું કહી તેમના બાબણો તપાસીશું.

તેમણે સાથી અગત્યનું ભાષણ એમ્પાયર પાર્લામેન્ટ લીગ તરફથી અપાયેલા બાણને પ્રસંગે અપાયું હતું. સામ્રાજ્ય પરિષદમાં ભાગ લેવાની હિંદને આપવામાં આવેલી તક માટે ઉપકાર માની, તથા હિંદની શહેનશાહત તરફની વફાદારી વિષે ખાતરી આપી, તેમણે હિંદની સ્વરાજ્ય મેળાવવાની આકાંક્ષા વિષે વિવેચન કર્યું હતું. હિંદ આજે ઘણું બદલાયું છે. ગ્રેટબ્રીટન સાથેના વરસો સુધીના સંબંધને લીધે, પાશ્ચાત્ય કેળવણી તથા અસ્કૃતિના પ્રતાપે હિંદ આજે સ્વરાજ્ય માંગતું થયું છે અને તેમની એ માંગણી અત્યંત સ્વાભાવિક અને વ્યાજબી છે એમ તેમણે જણાવ્યું હતું. પરંતુ આ હિંમત ભર્યાં ઉદ્ગારો ઉપર તે પછીના ચારજ વાક્યોમાં નેમણે પાણી ફેરવી નાખ્યું હતું. “હિંદ આજે સંપૂર્ણ રીતે સ્વરાજ્યને માટે તૈયાર છે એવી તકરાર કેટલેક સમય માણસ કરશે નહિ. ... હિંદીવતીને ધીરજની જરૂર છે, જવાબદારીની સમજની જરૂર છે, જે મળી શકે એમ હોય છે તે ઉપર જ લક્ષ આપવાની જરૂર છે” વગેરે વિચારો તેમણે આજ ભાષણમાં દર્શાવ્યા હતા. એમના આ વિચારો પ્રભાવિત હશે, તેમાં કાંઈ સત્યનો પણ અંશ હશે, પરંતુ તે વિચારો લંડનમાં દર્શાવવામાં તેમણે હડાપણ કર્યું હોય એમ અમને લાગતું નથી. પશ્ચિમની પ્રબલ આગળ આપણા દેવો વિષે બોલવું એ કસાઈ વાટે ગાય લઈ જવા જેવું છે. કારણ કે પશ્ચિમની ગોરી પ્રબલ એવો અમત છે—જેમ છે કે તેમના શિવાયની દુનિયાની સર્વે પ્રબલ્યો જંગલી ચારિત્ર વગરની તથા રાજ્ય કાર્યને માટે નાલાયક છે, હિંદોવાનો જંગલી નહિ તે અલણ, અમાન, તથા શુભામગીરીને જ લાયક છે એમ બ્રીટીશ પ્રબલ માને છે—બદકે તેને એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે. તો પછી તેમની આગળ આપણા શબ્દો, આપણા હક્કો, તે માટેની આપણી લાયકાત વિષે બોલી, તેમના બહેમો દૂર કર-

વાને બદલે, નહિ' હોય ત્યાંથી આપણે માટે દોષો ઉભા કરી, તેમના ભૂલમરેલા વિચારો મનઃબૂત કરવા એ મૂર્ખાઈ છે

સુ. એસ. પી. મિન્હાને પણ બીકાનેરના મહારાજાની માફક સરકારે પોતાના જ વિચારો દર્શાવવાને પસંદ કર્યા હતા છતાં તેઓ આપણી રાષ્ટ્રીય હિલચાલમાં જોડા-યેલા છે, તેઓ એક વખતે કોંગ્રેસના પ્રમુખપદે વિરાજ્યા છે, અને જો કે તેમના તે વખતના ભાષણ ઉપર નખત ટીકા થઈ છે, છતાં તેઓ દેશની લાગણી અને આશાઓ સમજે છે, અને તેથી તેઓ વિલાયતમાં સંપૂર્ણ રીતે નહિ તો પણ ઘણે અંશે તે બ્રીટીશ પ્રજા આગળ રજૂ કરી શક્યા છે વિલાયત જતાં પહેલાં જ તેઓએ પોતાના વિચારો ક્રીશ્ચીયન સાયન્સ મોનીટર નામના એક અમેરીકન છાપાના પ્રતિનિધિ આગળ દર્શાવ્યા હતા, અને તે સર્વાંશે મતોષકારક છે એમ આ કોઇ કબુલ કરશે. હિંદની વફાદારી, બ્રીટીશ રાજ્યથી થયેલા ક્ષયદા વગેરે વિષે યોગ્ય વિચારો દર્શાવી તેમણે આપણી સ્વરાજ્ય માટેની માંગણી નીચલા રાખેલા દર્શાવી હતી.

“અલબત્ત, હિંદને જોઈતું હતું તેમાંથી ઘણું મળ્યું છે. સામાજિક, ઔદ્યોગિક સુધારાના પ્રદેશમાં તે મક્કમપણે આગળ વધે છે, અને દરના આખા લવિષ્યમાં તેને સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશા છે. પરંતુ તે બગ નથી જે ક્ષણે હિંદ અમુક હદની પહાર વધવાની ઇચ્છા કરે છે તે જ ક્ષણે તેની સામે થનારા સખત ગંધનોનું તેને દુ ખમય લાન થાય છે. હિંદના આત્મવિકાસના વિચારો કંઈક જુદા જ છે એક વાર તે વિચારો તમે દાખી દો, અને તંને બદલે તમે અમને તમારા વધારે સુદર વિચારો આપો તો પણ તમે અમારો વિકાસ અટકાવશો જ. દાખલા તરીકે રાજ્યતંત્રની બાબતમાં, અમારા દૃષ્ટિબિંદુથી અમને ઉત્તમ રાજ્યતંત્ર મળે તે કરતાં અમે જ અમારો રાજ્ય કારભાર ચલાવીએ એ વધારે અગત્યનું છે” હિંદ સ્વરાજ્ય મેળવી શ્રીદત્ત સાથેના સંબંધ તોડી નાખવા ઇચ્છતું નથી તે બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે જ રહેવા ઇચ્છે છે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી, શ્રીદત્તે હિંદની લાયકાત વગેરે મંબાધી વ્યર્થ ગર્વો કર્યા વગર હિંદને હીમતથી સ્વરાજ્ય આપવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ એમ તેમણે કહ્યું હતું.

“બ્રીટીશ સરકારને અમારા રાજ્ય કારભાર ઉપર જોઈએ તેટલો અંકુશ આપો, પરંતુ એ અંકુશ મૂક્યા પછી, અમને સસ્થાનો જેવા સ્વરાજ્યનો હિસ્સો આપો અને તેના પાંચો અમારી લાયકાતના પ્રમાણમાં વગર વિલંબે બને તેટલો વિશાળ કરો. અલબત્ત અમે ભૂલો કરીશું—ઘણી મોટી ભૂલો કરીશું. કદાચ અત્યાચાર પણ થશે, પણ તેથી અમારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં તમે ભૂલ કરી છે એમ કાંઈ કરશે નહિ. માત્ર હીંમતથી પગલું ભરો, અને તેથી હિંદ સતોષી અને આળાદ થશે એટલું જ, નહિ પરંતુ તે શ્રીદત્તને આજે છે તે કરતા દશ ઘણું વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે.”

વળી સ્વરાજ્ય તે નામનું જ નહિ, પણ સાચું—લોકોને, લોકોના પ્રતિનિધિઓને સત્તા મળે તેવું હોવું જોઈએ એમ કહેવાની તેમને જરૂર જણાઈ હતી. “હું કાંઈ માત્ર અમુક વ્યક્તિઓ તરફ વધારે સારી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે એટલું જ ઇચ્છતા નથી. અમુક માણસને તમારા રાજ્યતંત્રમાં સોરી પહોંચી મળે તે બસ નથી. તમારે તો અમને આ સ્વરાજ્ય માટેની સત્તા જ આપવી જોઈએ.”

અને એ સ્વરાજ્ય આપવામાં ઢીલ નહિ થવી જોઈએ. ઢીલ થશે તો તેથી હાળી થશે એમ પણ તેમણે સાફ કહ્યું હતું. “અંજોએ સ્વભાવે સાવચેતીથી કામ કરવાવાળા છે પરંતુ અનાધારણા સાવચેતી પણ કાંઈ ઓછી નુકશાનકારક નથી.”

દુકામાં ખીટનને તેમનો સંદેશો એટલોજ હતો કે “હિંદ ઈચ્છે છે કે તમે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકો. એ વિશ્વાસ ઉપર હવે તેનો હક્ક સાબીત થયો છે.”

સર એસ. પી. સિંહાના વિલાયતમાંના લાખણો આજ વિચારો ઉપર ચચાયા છે અને જો કે તેમણે હિંદની માંગણી જેટલા આગ્રહથી સ્વીકારવી જોઈએ તેટલા આગ્રહથી કરી નથી છતાં હિંદને કમમાં કમ શું મળવું જોઈએ તે તેમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે. ખાસ કરીને હિંદના આર્થિક પ્રશ્નો ઉપર તેમણે જે સ્પષ્ટતાથી હિંદની લાગણી દર્શાવી છે તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે લડન ચેમ્બર એન્ડ કોમર્સના હિન્દી વિભાગ તરફથી તેમને અપાયેલા ખાણને પ્રસંગે તેમણે સાફ જણાવ્યું હતું કે “હિંદના સાધનોનો સામ્રાજ્યના ધીજા લાગોને માટે નહિ પરંતુ હિંદના જ લાભને માટે ઉપયોગ થવા જોઈએ. હિંદની આબાદી અને મુખ્ય એ જ પ્રથમ ઉદ્દેશ ગણાવો જોઈએ, અને તેથી સામ્રાજ્યને પણ સૌથી વધારે લાભ થશે.”

આ ઉપરાંત મુદ્દ પરિષદમાં આ હિંદીવાનોએ શું લાગ જણાવ્યો છે તે જણવાને આપણી પાસે પૂરતા માધન નથી. આ પરિષદે હિંદને લગતા કેટલાક સવાલો વિષે વિચાર ચલાવી દેરાવો કયાં છે, અને જો કે તે સર્વાંશે સતોષકારક નથી છતાં તે માટે ગંધી હકીકત જણાવ્યું વગર આ હિંદી પ્રતિનિધિઓને દોષિત ગણવા એ વ્યાજબી નથી. પરિષદે પસાર કરેલા દરવોમાંથી નીચલા ત્રણ હિંદને માટે અગત્યના છે.

૧. આ પરિષદનો એવો મત છે કે ૧૯૦૭ ની સામ્રાજ્ય પરિષદના કરારમાં એવો ફેરફાર કરવો કે જેથી લવિષ્યની પરિષદમાં હિંદના પ્રતિનિધિઓ ભાગ લઈ શકે અને એ ફેરફારને માટે ગંધા સંસ્થાનોની સરકારોની સંમતિ મેળવવી

૨ આ પરિષદ એવો મત જાહેર કરે છે કે સામ્રાજ્યના નૂદા નૂદા લાગો વચ્ચેના સંબંધોને પ્રેમ એટલો તો અગત્યનો અને વિકટ છે કે તેનો લગાધના સમયમા નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. માટે તે લગાઈ પછી તરત જ સામ્રાજ્ય પરિષદની એક ખાસ સભામાં ચર્ચાવો જોઈએ. પણ આ પરિષદ જણાવે છે કે એ ભાગોની આંતર વ્યવસ્થા માટેની સંપૂર્ણ સત્તા તથા સ્વરાજ્યના હાલના અધિકાર જાળવીને, એ પુનઃવિનિર્માણ કરવામાં સંસ્થાનો સામ્રાજ્યના સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંગો છે તથા હિંદ એ સામ્રાજ્યનું એક અગત્યનું અંગ છે એ સ્વીકારવું જોઈએ, તથા સામ્રાજ્યની પરદેશ સંબંધી રાજનીતી તથા પરદેશ સાથેના સંબંધમાં હિંદ તથા સંસ્થાનોને યોગ્ય ભાગ આપવો જોઈએ.

૩. હિંદના પ્રતિનિધિઓએ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોમાં હિંદીઓના હક્ક વિશે રજૂ કરેલો ખરડો તપાસીને આ પરિષદ એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે કે જે રીતે સંસ્થાનો હિંદ તરફ વતે તેજ રીતે હિંદ સંસ્થાનો તરફ વર્તી શકે, અને આ ખરડા તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપવા સંસ્થાનોની સરકારને પરિષદ લાલામણુ કરે છે.

લોર્ડ પેન્ટલેન્ડનું ઉલ્લેખ.

હેલ્લાં યોજાં અઠવાડીયામા જો હિન્દુ રાજકીય વાતાવરણ ધોર ધુમસથી રયામ નિયુ છે તે લોર્ડ પેન્ટલેન્ડના મશહુર લાપણને અને મીસીસ બેસન્ટ સામે આપ મુદી હુકમને આભારી છે. ઉટાકામંડમા તા. ૨૪ મી મેને દિવસે ધારાસભાની બેઠક પ્રમાણ કરતા તે નામદારે જે લાપણ કયું હતું તેમા સ્વરાજ્યની ચળવળ વિષે એવા પ્રસંગ વચ્ચેના કથાં હતા અને તેની આગીવાની કરનારના મ્હોળાં ધ કરવાની એવી ધાક માપી હતી કે જેથી તેની સામે આખા દેશમા બુદ્ધિસાદાર પોકાર થયો છે. “સ્વરાજ્ય એ રીટીંગ સામ્રાજ્યનું મુખ્ય સત્વ છે” અને “હિન્દના વહીવટમા વધતો જતો હિસ્સો લેવાની રીત અને શક્તિ હિન્દીવાનોમાં વધવાના ચિહ્નો” સર્વેને આવકારદાયક લાગશે, —એવાં કડતાં વચ્ચેના કથા પછી તેમણે જણાવ્યું કે લડાઈ પછી તરત જ સંપૂર્ણ જવાબદારી સ્વરાજ્ય—હોમરૂલ મેળવવા માટે હાલ મજબૂત હાલચાલ ચાલી રહી છે એ ઘણા જ બુદ્ધિમંત્રીની ધીના છે. તેમની વ્યાખ્યા પ્રમાણે “પ્રત્યક્ષ પ્રતિનિધિઓની વધુ સંખ્યાવાળી ધારાસભાઓના સીધા અને સંપૂર્ણ અકુશ નીચે કારોબારી સત્તાના બધા ખાતા મૂકાય” એ કામ રૂલ છે. વધારામા તેઓ જણાવે છે કે આવા હોમ રૂલની દરખાસ્તો પ્રજા આગળ દાર વાર મૂકવામા આવી છે અને ચરકારી અમલદારો ઉપર અયોગ્ય અને સખત ટીકાઓ કરીને તે લોકોના મનમા ઠસાવવામા આવે છે. આ ચળવળ માટે હાલનો સમય યોગ્ય જ પ્રતિકૂટ છે અને તેને લીધે તડાઈ પછીના રાજકીય સુધારા વિષે જે મોટી બાંશાઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે તે નિષ્ફળ થતાં તીવ્ર અસંતોષ થવાનો સંભવ રહે છે. છેવટે આવી ચળવળને કચરી નાખવાને માટે તેઓ જે પગલા લે તેને ટેકો આપવા તેમણે સર્વે સભાસદોને સૂચવ્યું હતું.

હવે પ્રથમ તો સ્વરાજ્યની જે ચળવળ આ દેશમા ચાલી રહી છે તેની ગભીર ગેર-પ્રમાણ આ લાપણમાં લોર્ડ પેન્ટલેન્ડે બતાવી છે. કારણ કે લખનામા કોંગ્રેસ મળી તે હેલ્લાં સ્વરાજ્યની ગમે ને યોજનાઓ તરફ બુદ્ધિ બુદ્ધિ રાજકીય આગેવાનોએ પક્ષપાત જણાવ્યો હોય પણ તે પછી તો ગયે વર્ષે કોંગ્રેસ અને મોરલીમ લીગે સ્વરાજ્યના પ્રથમ પગલા રૂપ સુધારાની જે યોજના પસાર કરી છે તેની સિદ્ધિને માટે એકજ ચળવળ આખા હિન્દુસ્થાનમા પ્રવર્તે છે કોંગ્રેસની યોજના સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની નથી તેમ તો તેને ઉપલક્ષ રીતે વાચનાર પણ ભ્રમ શકે, કારણ કે ધારાસભાના વધુ મત અનુસાર પ્રધાન મંડળ રાજનાયું આપે કે સત્તા લોગવે એવી કલમ તેમા નથી—ચોક્કસ મુદ્દા મુધી કારભારી મંડળ ધારાસભાનો ગમે તે મત હોય છતાં કાયમ રહે એમ યોજના-માથી ફલિત થાય છે. પણ લોર્ડ પેન્ટલેન્ડે મીસીસ બેસન્ટ સાથેના મેળાપમાં જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તો તેમણે કોંગ્રેસની યોજના વાંચી પણ નથી એટલે તેઓ હાલની ચળવળને ભયાનક સ્વરૂપમા ચીતરે એ સ્વાભાવિક છે. મીસીસ બેસન્ટની હોમ રૂલની ચળવળ પર તેમનો કટાક્ષ આખા લાપણમા દેખીતો છે, પણ તે બાદથી તો અનેક વાર જણાવ્યું છે કે કોંગ્રેસે પસાર કરેલી યોજનાને માટે જ તેઓ ચળવળ કરે છે અને તેને જ તેઓ સ્વરાજ્ય તથા હોમ રૂલ કહે છે. છતાં લોર્ડ પેન્ટલેન્ડે હોમ રૂલની એવી

હોમ ફલ લીગ.

તરફથી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

- ન. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
- ન. ૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૩ પ્રાતિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
- ન. ૬ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

સ્વરાજ્ય પત્રિકા.

- ન. ૧ પાર્લિમેન્ટમાં હિંદ
- ન. ૨ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે
- ન. ૩ કેળવણી અને સ્વરાજ્ય
- ન. ૪ હિંદની ગરીબાઈ

પ્રાથમિક લક્ષણોના આધારે ૧૨

સ્વરાજ્ય લેખ માલા છુટક નકલ જે પૈસા, ૫૦ પ્રતોની કી. ૧-૦-

સ્વરાજ્ય પત્રિકા " " ૧ પૈસા, ૧૦૦ " ૧-૦-

મળવાનું ઠેકાણું:—શ્રી હોમ ફલ લીગ,

૨૫૧, હાર્નબી રોડ, ફાઈ મુબાઈ

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારા બનાવેલા માલ “કર્ણીક એગ્યુમેન્ટ્સ” રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધા હજાર અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડરો-પીકચરો-બોર્ડ,

બ્લોટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં રૂ. ૧-૦-૦

નાની બાટલીની કિં રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો:—મેશર્સ કર્ણીક પ્રાઇવેટ.

ગિરગામ-મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩ -

ઓગસ્ટ ૧૯૧૭.

અંક ૨.

‘સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.’

૧—સ્વાતંત્ર્ય એટલે શું ?

સઘળા ભાવનામય નામોની માફક સ્વાતંત્ર્ય શબ્દની વ્યાખ્યા આપવી ઠકણ છે અને જ્યારે તે આપણી નજરે પડે છે ત્યારે આપણે તેને બાણી શકીએ છીએ જરા તો પણ તે સંબંધી આપણું જ્ઞાન ધણું જ અનિશ્ચિત છે ઉપર ઉપરથી જોતાં આપણે નીચેની વ્યાખ્યા ઠઠાચ બાધીએ:—“બહારના દબાણની ગેરહાજરીમાં પોતાને જે ગમે તે કરવાની સત્તા.” દાખલા તરિકે, આપણે ઠહીએ છીએ કે “પવન જેવો સ્વતંત્ર”, કારણ કે આપણે એમ ધારીએ છીએ કે પવન પોતાને ફાવે ત્યાં વાય છે. આમ ધારવું, તે પણ જોટું છે; કારણ કે સૂર્ય, સમુદ્ર, બરફ, રણ, વગેરે અનેક કારણો ઉપર પવન ફરવાનો આધાર રહે છે. છતાંયે આ વ્યાખ્યા, જનસમાજથી તદ્દન જ વેગળો વસતો, હિમાલયના ચોગી જેવો ઠોઢ પુરૂષ જે સ્વતંત્રતા જોગવતો હોય તેવી સ્વતંત્રતાને લાગુ પાડી શકાય પરંતુ આ જાતની સ્વતંત્રતા, જે જોગવવા મનુષ્યને એક ખીજથી અલગ રહેવું પડે, તે જો ધ્રુજવા લાયક હોય તો પણ મેળવી શકાય તેવી નથી, કારણ કે પૃથ્વીની સપાટી આ સઘળા વૈરાગીઓનો સમાવેશ કરવા જેટલી મોટી નથી. એકેએકે રાની પશુઓ એમનો ધાત કરે નહિં ત્યાં સુધી તો નહિ જ વળી કુટુંબના પ્રથમ દર્શન સાથે જ આ એકાકીપણાનું સ્વાતંત્ર્ય તુટી પડે, અને જ્યારે જ્યારે આપણે મનુષ્ય સંબંધી વાત કરતા હોઈએ, ત્યારે એટલું તો આપણે ધારવું જ જોઈએ કે મનુષ્ય બાતિ સાચવવા જેવી તો છે જ, અથવા છેવટે, અસ્તિત્વમાં રહેવાની તો છે જ. માટે કુટુંબ તો થશે જ એ વાતે પણ ગણતરીમાં લેવી જોઈએ.

આ એકાદી સ્વાતંત્ર્ય આપણે ત્યારે ગણતરીમાં લઈ શકીએ નહિ. કુદરત તે મુશ્કેલી લાયક પણ નથી. અલેક્ઝાન્ડર સેલ્કર્કે કહ્યું હતું કે તેની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ પણ તરાપ મારે નહિ તેવા એકાત્મતા રહેવા કરતાં તો લાયકી વચ્ચે વચ્ચે પણ વસ્તિમાં રહેવાનું વધારે સારું છે. આપણે ઉપર ગાંધીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તે સ્વતંત્ર હતો. ગહારના દળાણની ગેરહાજરીમાં પોતાને જે ગમે તે કરી શકે તેમ હતું. છતાંયે તે સમાજ-વ્યવસ્થાના બંધનોમાં આવવા તલસતો હતો. આ મુજબ જ કવિ વર્ડસ્વર્થે પણ ફરી-આદ કરી હતી કે વર્ણન જ ‘અનિયંત્રિત છુટાપણું’ કંટાળો આપે છે. પોતાને ગમે તે કરવાની છુટ હોય છે તો પણ, ઘણાંએ લોકોને અબાધિત એકાંત, નિરંકુશ નવરાશની માફક જ, કંટાળાભર્યું અને અધોગતિસૂચક લાગે છે. છતાંયે, વ્યવસ્થા કે જનસમાજ ગમે તો ફક્ત એક જ ખીજ માણસનો સહવાસ આપણે કબૂલ રાખીએ છીએ, તે જ ક્ષણે આપણી સ્વતંત્રતાની હદ બાધીએ છીએ, અને મરજીથી કે કમરજીથી બહારના દળાણમાં આપણે આવીએ છીએ. આ કારણથી આપણે આપણી પહેલી વ્યાખ્યા સુધારવી પડશે. કારણ કે સમાજનું બંધન હોય છે છતાંયે ‘સ્વાતંત્ર્ય’ શબ્દ આપણે વાપરીએ છીએ, તેથી જ્યાં સ્વતંત્રતા હશે ત્યાં પણ, ગમે તે સ્વરૂપમાં બહારનું દળાણ તો હશે જ. અંગ્રેજોની પ્રાર્થનામાળામાં એક વાક્ય છે કે “જેની સેવા તેનું જ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે” તે જ ખતાવી આપે છે કે તેમના સ્વાતંત્ર્ય વિષેના ખ્યાલમાં દેવનું દળાણ તો કબૂલ રાખવામાં આવ્યું જ છે. એ જ પ્રમાણે કવિ મિલ્ટન પોતાના ‘કેમસ’ નામના નાટકમાં સદ્ગુણ તરફ પ્રેમ રાખવા કહે છે, કારણ કે “ફક્ત તે જ સ્વતંત્ર છે” એટલે કે સદ્ગુણી માણસ જ સ્વતંત્ર છે; પરંતુ કેવળ યોગીઓની વાત બાબત ઉપર રાખતાં, જ્યાં સદ્ગુણ સ્વીકારીએ છીએ, ત્યાં સમાજનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારવું પડે છે એટલે કે સમાજ વિના સદ્ગુણ સંભવતો જ નથી, સહવાસ વિના સદ્ગુણની પરીક્ષા થતી જ નથી એટલે સદ્ગુણી મનુષ્યને પણ આ બંધનો છે.

આ રીતે આપણી વ્યાખ્યાનો કેટલોએક ભાગ આપણે મૂકી દેવો પડે છે; તેથી આપણે નવી વ્યાખ્યા તરફ નજર ફેરવવી જોઈએ. “જેની સેવા તેનું જ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે” તે વાક્યમાંથી આપણને આ વ્યાખ્યા મળી આવશે. આવી ‘સેવા’ માં બહારની સત્તાને તાબે થવાનું જ નહિ પણ તે સત્તાની સાથે મળી જવાનું—તેની સાથે સંપૂર્ણ સહકાર કરી દેવાનું—સમાધાન બંધ છે. અને તે પણ તે ‘સત્તા’ ઘણી શક્તિમાન છે તેટલા માટે નહિ, પણ તેની સાથે સહકાર કરવો તે જીવનનો ઉત્તમોત્તમ રસ્તો છે માટે જ. સ્વીકૃતિ કહ્યું છે કે પ્રજાની અનુમતિ વિના ચાલતી ગત્યસત્તા તે શુભામગીરીની વ્યાખ્યા જ છે. તો સ્વતંત્રતાની વ્યાખ્યામાં આનાથી વિરોધી લાવ આવવો જ જોઈએ જે સેવામાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે તે સેવામાં ખુદ્દિ અને આતર આવેશ એકલાં થઈને એક એવા અંકુશ નીચે રહીને કાર્ય કરે છે કે જે અંકુશના અસ્તિત્વનું પણ તેમને ધ્યાન હોતું નથી, તો પણ તેના સવળા આદેશો આનંદથી પાળવા તેઓ એકત્ર થાય છે. કારણ કે ખુદ્દિ, આવેશ, અને અંકુશ એ ત્રણે એકજન જ થઈ ગયેલાં હોય છે. જ્યારે આતર મન અને બહિર

અંકુશ વચ્ચે લેઈ પાડી શકતો નથી, અને તેમની વચ્ચેનો એળલાસ એવો તો સંપૂર્ણ થઈ જાય છે કે બહારનું દળાણ તે દળાણરૂપ લાગતું જ નથી, ત્યારે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમા પ્રભૂની 'મરણ' ને તાણે થવાનું પણ સચવાતું નથી પરંતુ ખરેખરા, બુદ્ધિયુક્ત અને સાનંદ, સદ્ગાર યા એકતાન, એવા તો થઈ જવા જોઈએ કે સ્વાતંત્ર્ય તે સુખનું એક આવશ્યક કારણ થઈ પડે કારણ કે આવા સ્વાતંત્ર્ય વિના વ્યક્તિત્વનો ઉચ્ચતમ વિકાસ અશક્ય જ છે. અને એક ઉપયોગી જુની વ્યાખ્યા આપણને કહે છે કે વિકાસને માટે સંપૂર્ણ શક્યતા અર્પતા જીવનમાં ઉત્તમોત્તમ માર્ગે મનુષ્યની સઘળી શક્તિઓનો સતત ઉપયોગ કરવામાં જ મુખ્ય રહેલું છે. બીજી રીતે કહીએ તો મનુષ્યના વ્યક્તિત્વના બને તેટલા ઉત્તમ વિકાસમાં જ મુખ્ય સમાયલું છે.

સંપૂર્ણ સુખની માફક સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પણ કદાચિત જ મળી આવશે. લોકોની મોટી સંખ્યામાં, કોઈ પણ દેખીતાં બહારના દળાણ વિના, વર્તન શુદ્ધ રાખવા માટે, ઘણી જ સશક્ત બુદ્ધિ કે ઉચ્ચ આંતર આવેગ હોવાનો ભાગ્યે જ સંભવ છે. કોઈક કોઈક ઇશ્વરપ્રેરિત ચારિત્ર્યવાન સહાત્માઓ પોતાનું વર્તન પોતે જ નિયમબદ્ધ કરીને, ઉચ્ચતર કાયદાઓની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ કસી શકે ખરા, પરંતુ ઘણાખરા તો આવો પ્રયત્ન કરવા જતા નીચે જ પડે છે, કારણ કે વર્તમાન નિયમો પણ પોતે પાળી શકે તે કરતા તેમને કઠણ પડે છે, કારણ કે તેઓ પોતે છે તેના કરતાં આ નિયમો ઉચ્ચ કોટિના છે અને વળી જ્યારે આત્મા, આજ્ઞાલતા નહિ પણ અનાદિ કાળથી ચાલી આવતા સત્ય અને શાશ્વત નિયમોને અનુસરીને સ્વાતંત્ર્યથી વિચરવા માંગે છે, ત્યારે બુદ્ધિના આદેશ તથા આંતર પ્રેરણાઓ, ભાગ્યેજ બહારના કાયદાઓ સાથે એકતાન થઈ જાય છે આ રીતે સ્વાતંત્ર્યની આપણી વ્યાખ્યા એવી ઉચ્ચ અને કઠણ બનતી જાય છે કે આપણે તો ફક્ત લગભગ તેનો અર્થજ સમજાવવાની આશા રાખી શકીએ.

સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો ઘણા દૃષ્ટિબિંદુવાળા છે તે પણ સ્પષ્ટ છે કારણ કે મનુષ્ય જીવનના દરેક વિભાગમાં સ્વાતંત્ર્યનો સંચાર છે. કોઈ મનુષ્ય સાંસારિક કે કાયદા તરફની કાંઈ અડચણ ભોગવતો હોય નહિ, અને પોતે કાવે તે રીતે વિચારી શકે, યોદ્ધી શકે કે વર્તી શકે તેમ હોય, પોતાને ગમે તે ધંધો કરી શકે, કાયદાની દૃષ્ટિએ બીજા પ્રજાજનો સાથે સરખી કોટીમાં ઉભો રહી શકે, અને પોતાની બુદ્ધિમા ઉતરે તે ધર્મ પાળી શકે તેમ હોય, તો તેને આપણે સ્વતંત્રતા ભોગવતો માણસ કહીએ છીએ. જ્યારે કોઈ સમાજના સઘળા ઉંમર લાયક મનુષ્યોના તે સમાજની વ્યવસ્થામાં મત હોય છે, અને પોતાના વિચારો બીજાના મન ઉપર ઠસાવીને વિના ભયે તે સમાજના કાર્યના વ્હેણ બદલાવાનો તે પ્રયત્ન કરી શકે તેમ હોય છે, ત્યારે તે સમાજને આપણે સ્વતંત્ર કહીએ છીએ. જ્યારે કોઈ પ્રજા, પોતાની જ સરકાર મારફતે પોતાના સઘળા કાર્યોની વ્યવસ્થા કરે છે, તથા કોઈ પણ બીજા પ્રજાની તરફથી ડખંલ, ગુલામી કે હુકમો વિના પરદેશી રાજ્યો સાથે પોતાનો સંબંધ રાખી શકે છે, ત્યારે તે પ્રજાને આપણે સ્વતંત્ર કહીએ છીએ. આ

ઉપરાંત પણ સ્વાતંત્ર્યના બીજા અનેક પ્રકાર છે. કૌટુંબિક સ્વાતંત્ર્ય, આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય, અમૂક લોકાચારમાંથી સ્વાતંત્ર્ય વગેરે. આ સઘળા પ્રકારોમા વિકાસ થયો છે, અને ઘણાંબગમા હજી પણ થવાનો બાકી છે. એક પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય હોય ત્યાં બીજા પ્રકારનું હોય જ તેમ કાંઈ નથી દાખલા તરીકે ઇંગ્લંડમાં રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય રૂશિયા કરતા ઘણું જ નિકામ પામ્યું છે, તો પણ રૂશિયામા ઇંગ્લંડ કરતા વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને આશારિક સ્વાતંત્ર્ય વધુ પ્રમાણમા છે. આપણે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે પ્રગતના આંતર સ્વાતંત્ર્યનો તથા વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો ઉલ્લેખ પણ કરીશું. કારણ કે તે વિના રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય સંભવતું જ નથી. અને વિચાર સ્વાતંત્ર્યે તો રાજકીય છુટાપણના કાર્યમા ઘણી મદદ કરેલી છે.

૨—સત્તાનું મૂળ

“સાસારિક કરાર” નામના પોતાના પુસ્તકની શરૂઆતમા રૂસો લખે છે કે “મનુષ્ય જન્મે છે સ્વતંત્ર પણ દેખાય છે સર્વત્ર શૂંબલામાં.” આ પ્રખ્યાત કથનને ઉલટાવી નાખવાનું મન થાય છે, તથા એમ વિચાર આવે છે કે મનુષ્ય શૂંબલાપ્રદ જન્મે છે, અને પૃથ્વીના કોઈક કોઈક ભાગોમા જ તે ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર થતો જાય છે. અધિકારનું પ્રથમ સ્વરૂપ અનિશ્ચિત લાગે છે સિંહ, મરઘાં, તથા મનુષ્યની નજદીકમા વસતા અન્ય જીવોમા આપણે જોઈએ છીએ તેમ, માતાની તેમજ થોડેક અંશે પિતાની પણ, પોતાના સંતાન ઉપર રક્ષણ કરવાની જે સત્તા છે, તેમાથી તે ઉદ્ભવ થયો હશે, એમ ધારવું તે સ્વાભાવિક છે. બીજી પાસ એમ પણ કહી શકાય કે, ક્રીડા મેકાડા કે મધમાખ. જેવા, મનુષ્યથી ઘણાજ ઉતરતા ગણાતા જંતુઓએ, જ્યારે મનુષ્યનો પૃથ્વી ઉપર જન્મ પણ નહોતો ત્યારથી પોતાની મોટી મોટી ટોળીયો કરી છે, અને જો કે તેમનો હંતુ કુટુંબનું રક્ષણ કરવાનો હતો તો પણ તેમની રાણી માતા, કાંઈ પણ સત્તા અલાવતી હતી તેમ કહી શકાય નહિ તો પછી જે નરને પિતાનું કામ સોંપીને પછી મારી નાખવાને તૈયાર કરવામાં આવતા હતા તેમની તો સત્તા ક્યાંથી જ હોય ? છતાંયે મનુષ્યની બાળતમા આપણે એમ કહી શકીએ કે માતાપિતા ‘સત્તા’ના પ્રથમ સ્વરૂપ હતા અને તેમની સત્તાનો આધાર, પોતાના બાળકનું પોષણ કરવાની, રક્ષણ કરવાની, લયમાથી બચાવવાની, અને પોતાનો મિજાજ જાય ત્યારે તેને મારકોડ કરવાની શક્તિ ઉપર હતો. બાળકો પોતાના નિરાધારપણાને લીધે, તેમજ ભૂખ તથા ઠંડ તેમજ જનનવર અને જગતી લોકોના લયને લીધે, તેમનું કદ્દમ માનતા હતા, ઘણે અંશે તો માતાપિતા તરફના જ મારના બચથી કદ્દમ માનતાં હતા; ઇતિહાસના પણ પહેલાના સમયમા, સત્તાના અસંખ્ય સ્વરૂપો બીજરૂપે અસ્તિત્વમાં હશે આને પણ, અસલ જ ગતી જાતો સત્તા વગર પ્રગતિમાન થયાનું બહુવાગા કે ધાર્યામા પણ આવી શકતું નથી.

જોરાક શ્રોધવાને અર્થ, અથવા તો સંખ્યાના બળથી સલામતી મેળવવાને માટે, જેમ ઘેટા, વરૂ, હરણ, અને ઠાગડાના ટોળાં બધાય છે, તેમ એક જ વંશમાં

જન્મ લેવાને લીધે, પરસ્પર લગ્નના મંળ'ધને લીધે, અથવા તો સગપણને લીધે, જુદાં જુદાં કુટુંબોના સ્વાભાવિક ટોળાં બંધાયેલાં. આ ટોળાઓમાં જે સર્વથી બળવાન અને હોશિયાર વ્યક્તિ કે કુટુંબ હોય, તે જ કોઈના ઉપર હુમલો કરતી વખતે કે કોઈના હુમલાથી બચાવ કરતી વખતે, આગેવાની લેવું હતું. પ્રાથમિક જીવનકાળમાં, ખોરાક મેળવવાના કાર્યથી બીજા જ નગરના અગત્યના ગુણ, તે લઘાયક હોશિયારી અને હિંમત છે. આ ગુણોથી માન વધારે મળે છે. કારણ કે ખોરાક માટે તો બધુંકની અને ધીમી મહેનત કરવાની છે. પણ લઘાઈની આકૃત તો એકાએક આવી પડે છે અને તેમાંથી જીવન રહેશે કે મૃત્યુ થશે, તે વિચાર પણ સાથે સાથે જ આવે છે. અને જે બચ સર્વને છે, તે એક બીજા વચ્ચે એકંદર ઉત્પન્ન કરાવનાર સબળ બંધ છે. કસર, સામાન્ય ઠોર ચારા, અથવા ખેતીવાડી કરતાં, હુમલો કે બચાવ કરવામાં જે બચ રહેલા છે, તેનાથી કુટુંબમાંથી ટોળાં અને ટોળામાંથી પ્રજા, વધારે જલંદરીથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણોને લીધે જ, જે માણસ, શત્રુની સામે પોતાનાં ટોળાની સંરક્ષ સેવા કરતો હતો, તેને ખાસ માન, હુકમ અને મિલકતથી નવાજામાં આવતો હતો. તેની જ આસપાસ ધાર્મિક ક્રિયાઓ ચલાતી હતી. ઇશ્વરની મરજી શી છે તે, તથા હોમ કરાયેલા બલિના દ્વારે જરો ઉપરથી આવતી લઘાઈનું પરિણામ શું આવશે તે, જોળવાનું કાર્ય પણ તે જ કરતો હતો. જ્યારે તે બીજા ટોળા ઉપર વિજય મેળવતો હતો ત્યારે તો તેની શક્તિની અદ્ભુતતા ઘણી જ વધતી હતી. અને ખાસ કરીને જીતાયેલા ટોળા, જેઓ તે એક જાળ છે હતો ત્યારે તેને જોળખતા ન હોતા, તેઓ તો તેને એક અદ્ભુત પુરુષ જ માનતા હતાં. છરીઓ, લોકડીઓ, અને બીજા શલુગાર તેને ધરાવવામાં આવતા હતા. આમને આમ જ રાજની તલવાર, રોજડ, અને મુકુટ સ્થાપવામાં આવ્યા. આ રીતે રાજ્યનું પદ ઉત્પન્ન થયું.

દરેક જાતિઓને શરૂઆતમાં કાંઈક ઉપર પ્રમાણેના જ અનુભવ થયેલા એક જાતિ, જે પ્રાથમિક અવસ્થાથી તો ઘણી પાર થયેલી હતી, તેનો દાખલો આપણી પાસે મોન્ગુલ છે. આ જાતિએ ધર્મશૂર્યોની અને ધાર્મિક કાયદાઓની અસરને લીધે લાખા કાળ સુધી રાજની સત્તા આવતી સંભાળથી અટકાવી હતી. દેવી કાયદાઓ, અને ભવિષ્યવાણી જેવી હડાપણબરી ચેતવણી છતાં, આદંતરલાઈટ જાતિઓ 'બીજા પ્રજાઓ માફક' રાજ માટે માંગણી કરી. રાજ આવવાથી તેમની કેવી સ્થિતિ થશે તે સંબંધી સંશયોએ તેમને જણાવ્યું કે તમારા પુત્રો રાજના સૈનિકો અને કામદાર થશે, તમારી દિકરીઓ રાજની સેવોમાં જાનશે, તમારી જમીનો રાજની કહેવાશે અને તેના ઉપર તથા ઠોર ઉપર રાજ વેરો લેશે અને પરિણામે તમે મધ્યના રાજના શુભામ બનશો. પરંતુ આ સત્ય ભવિષ્યવાણી છતાં લોકોએ 'બીજા પ્રજાઓની માફક' પોતાના આય ચૂકવવા તથા લઘાઈઓ લઘવા માટે રાજની માંગણી કરી અને તે ભવિષ્ય-વેત્તાઓ પોતાની નામરજી છતાં પણ તે માંગણી સ્વીકારી. રાજ્ય તે રાજ અને વચ્ચે થયેલા કસરનું પરિણામ છે, એવી કેટલાએક તત્ત્વવેત્તાઓની ધારણા છે, તે મૂખ્યત્વે કાદપ્રતિક જ છે. દક્ષ ઉપર દર્શાવ્યા છે તેવા કેટલાએક જનાં જ

તેના ઐતિહાસિક પાયારૂપ છે હુંજસ આવા તત્ત્વવેત્તાઓમાંનો એક છે, અને એ પોતાની ધારણા મજબૂતીથી અને દલીલો, સહિત રમુ કરે છે તે કહે છે કે રાજ્ય અથવા સરકાર તરફ અપૂર્વ આજ્ઞાધીનતા દર્શાવવાની ફરજ છે કારણ કે રાજા વિના મનુષ્યનું જીવન “એકાકી, ઠગાળ, હલકુ, તોફાની, તથા-ટુંકુ” થઈ જાય છે અને તે કારણને લીધે જ તથા શાંતિ તેમ જ જાયાવને અર્થે એક ઉપરી સત્તા સ્થાપવાનું મનુષ્યોએ કબૂલ કર્યું હતું

હુંજસ કહે છે કે.—“રાજ્ય સંજ્ઞા ધી કરાર કરવાની રીત એ છે કે, દરેક માણસ ખીજને કહે કે હું મારો મારી જાત ઉપર રાજ કરવાનો હક્ક છોડી દઉં છું અને તે અમૂક માણસને યા મંડળને આપું છું, એટલી જ શરતે કે તું પણ તારા સઘળા હક્ક તે માણસ કે મંડળને મોપી દે આ પ્રમાણે એકઠા થયેલા લોકોનું એક રાજ્ય થાય.” વળી તે રાજને “મર્થ પ્રભુ” કહે છે

હુંજસ જો કે મંડળનું નામ પણ ગણાવે છે, તે પણ એક રાજના રાજ્ય સિવાય કોઈ પણ જાતની પ્રજાકીય સત્તાનો ખ્યાલ તેની ધારણામાં હતો નહિ; અને ઐતિહાસિક કાળ પહેલા વ્યક્તિઓએ પોતાની સત્તા અમૂક માણસને કેવી રીતે સોંપી દીધી હતી, તથા તેના ઉપર કેવું માન નવાજ્યું હતું, તે આ ધારણા ઉપરથી કાંઈક માલુમ પડી આવે છે. ” રાજને ‘મર્થ પ્રભુ’ નામ આપવાથી, છેક અસલના વખતથી તેની સત્તાનો ખ્યાલ લોકોને કેટલો જધે હતો તેનો વિચાર આપણને આવે છે આ ખ્યાલ હજી સુધી પણ પૃથ્વીના મોટા ભાગમાં અસ્તિત્વમાં છે અને આ ખ્યાલને લીધે રાજ, રાજનું શરીર, અને રાજનું કુટુંબ બધું જ દિવ્ય છે—પવિત્ર છે—એમ મનાયું છે આને લીધે જ તેમને શાંતિ કે વિશ્રાંતિ અને જીવન તથા મૃત્યુની સઘળી સત્તા સોંપવામાં આવેલી છે તેને લીધે જ તેમને તેમની મરજી મુજબ કાયદાઓ કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું છે, તેમ જ તેમની મોજ મુજબ થયેલા કાયદાઓનો ભંગ સાંપવામાં આવ્યો છે તેમના સંજ્ઞામાં માલિકીપણની એવી વાતો ચલાવવામાં આવી છે કે તેઓએ પોતે પોતાની રીયતના તેમ જ સઘળી જમીનના માલિક જ ગણ્યા છે. રાજ્ય અને રાજને એટલા તો એકરૂપ કરી નાખવામાં આવ્યા છે કે એક કહેશે હું “ક્રાન્સ” બીજો “સ્પેન” અને ત્રીજો કહેશે હું “ઇંગ્લાન્ડ” છું આદિમાં ભૂઈ રાજાએ જ્યારે કહ્યું કે “રાજ્ય? હું જ રાજ્ય છું” ત્યારે કોઈ પણ કહેતું નહોતું કે એ ગાંઠો થઈ ગયો છે રાજ નામની આસપાસ એવો જાદુ ફેલાયો છે, એવી જાળ પાથરી છે કે, હિંમતવાનમાં હિંમતવાન મનુષ્ય પણ તેને નમન કરી દે છે, અને સાધારણ માણસ તો તેના સામું જોઈ પણ શકતો નથી. યુરોપ અને અમેરિકાની બહાર તો, યુરોપિયન રાજ્યો સામે જાપાને જીત મેળવ્યા પછી, કોન્સ્ટેન્ટીનોપલથી તે પેર્સિયન સુધી, સ્વતંત્રતા મેળવવા ચળવળ ચાલી, ત્યાં સુધી રાજ માટે ઉપર પ્રમાણેની જ ભાવના હતી. હજી પણ જાપાનના જાહેર દસ્તાવેજોમાં તેમની જીનતું કારણ તેમના રાજાની હોશિયારી, અને અંગત સફરજો જ છે, એમ લખવામાં આવે છે. યુરોપમાં પણ હજી રાજ માટેની આ ભાવના ચાલે છે. આ ભાવનાને લીધે જ આખા ખંડ

ઉપર ક્યસરે અનેક અડચણો ઉભી કરી છે. તથા કાયદાથી શાધિત રાજ્યોના પશુ, જીની પવિત્રતાના સ્મરણોના ખ્યાલથી, વંશાણુ કરવામાં આવે છે, તથા તેમનામાં દિવ્ય સદ્ગુણોનું આરોપણ કરવામાં આવે છે.

જુદા જુદા દેશો આવી જાતના ખ્યાલોથી કેમ મુકત થયા તેનો અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. આ બહારની સર્વોત્તમ સત્તા, જે રાજ્યને નામે સઘળું વર્તન કરે છે, અને જે પ્રજાને કોઇ પણ જાતનું પ્રતિનિધિત્વ આપ્યા વિના, તેમના ઉપર અધિકાર ચલાવે છે-તેમનો નાશ પણ કરે છે-તે કોઇક વાર “રાજ” નું સ્વરૂપ લેતી પણ નથી. ધર્મશુરો, અમુક કુટુંબ, કે સર્વ હિંદુ સ્વાધીન લઈ બેઠેલી શહેરીઓની નાની મંડળી પણ કોઈવાર આવી સત્તા લોગવે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે તો આવી સત્તાનું સ્વરૂપ “રાજ” જ હતો. આપણે જોઈએ કે ઇંગ્લંડના ટોકોએ અદેખાઈથી ઠહું હતું કે બધી પ્રજાઓને રાજ છે માટે અમને આપો. આ રીતે શરૂઆતમાં તો, જ્યાં એક જાતિ ધીરજ જાતિના તાબામાં હતી ત્યાં, રાજાને સઘળી સત્તા, લોકોના કલ્યાણ માટે, પ્રજા તરફથી આપવામાં આવતી હતી અને પ્રજાની મરજીથી જ તેની સત્તા આજી રહેતી હતી. પાછળથી કોઈ જુલમી રાજાના જુલમથી ત્રાસતી કોઈ પ્રજાના દુઃખના પોકારે જો નોંધ લેનારો દેવદૂત સાંભળે, તો તે કહી શકે કે “આ સઘળું તમે પોતે જ નોતરેલું છે.” ઇનામની આશા, નવાઈનો પ્રેમ, જાતજાતના ગંદા, લશ્કરી સત્તા અને ચાલતું હોય તેમ ચાલતા દેવાના મનુષ્ય સ્વભાવને લીધે રાજાની સત્તા વધી ગઈ છે. પરંતુ મૂળ તો રાજાની સ્થાપના સામાન્ય સેવા કરવા માટે થઈ હતી. “રાજ” શબ્દનો અર્થ ઘણું કરીને “પિતા” થાય છે. અને તાર જેવા જુલમી રાજ્યમાં પણ, ખેડૂત લોકો તેને “નાનો પિતા” કહીને પોતાની જાતને એમ મનાવવાના ફાંફાં મારતા હતા કે તેની જુલમી સત્તામાં પણ કોઈક ઠેકાણે કલ્યાણ વસેલું હશે.

કેશવપ્રસાદ છાટાલાલ દસાઈ.

ખાણના મજૂરોની સ્થિતિ.

આશરે ત્રીસેક વર્ષથી આપણા દેશમાં કોયલા (ખનીજ કોયલા)નો વ્યાપાર ચાલે છે. રાણી ગંજરીઆ વગેરે સ્થાને કોલસાની ખાણો છે. આપણી ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ સાથે આ કોલસાનો ખપ વધ્યો છે. આ વ્યાપારની શરૂઆતમાં આપણા દેશજન્યુઓએ ઘણું સહન કર્યું છે, પરંતુ હવે ધીમે ધીમે આ વ્યાપાર ખીલતો જાય છે. આપણા દેશ-જન્યુઓ કરતા પરદેશી વ્યાપારીઓ વધારે મુડી રોકી શકવાના અને અન્ય કેટલાક કારણો વધારે ફાવી ગયા છે. સારામાં સારો કોયલો આ પરદેશીઓએ હસ્તગત કર્યો છે અને ખાકીનો બીજો ભાગ આપણા દેશજન્યુઓના હાથમાં છે. યુરોપીઅનો, અંગ્રાજીઓ અને ગુજરાતીઓ આ વ્યાપારમાં વધારે રોકાયા છે. કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતને

ભિન્નભિન્ન ગણવાનો આ સમય ન હોવાથી અત્રેના વ્યાપારીઓ કચ્છી મીઝીવગના તથા ભાટીઆઓ છે છતાં ગુજરાતીઓ એ નામથીજ અત્રે ઈલેબેન કર્યો છે જરીઆમાં ગુજરાતીઓની વસતી ઘણી છે અને લગભગ બધી જાતના બીજા ધંધાદારીઓ અત્રે આગ્યા છે.

કુલીઓ.

કોચસાની ખાણોના માલીક વર્ગ વિષે કંઈક કહ્યા પછી આપણે કોચલો ખોદી કાઢનાર લોક પ્રતિ વળીએ. આપણી બાબુએ જેને આપણે ‘મજુર’ અથવા ‘હુમાલ’ કહીએ છીએ તેને આ બાબુએ ‘કુલી’ કહેવાય છે. આ લોકો સેન્ટાલ અને કોઇ જાતના હોય છે. જેલયારી, અમાર, મલા વગેરે જાતના લોકો પણ હોય છે ઘણુંખરૂં આ લોકો ગયા, મોરલજ વગેરે જુદાજુદા માના સાધારણ ખેડુતો હોય છે આ લોકો પોતાના કુટુંબો સાથે વર્ષના આઠ માસ ખાણોમાં કામ કરવા આવે છે ૨ જે વધારે કાળા, મજબૂત બાંધાના અને સાધારણ કદના એ આપણા દેશબંધુઓ છે. એ લોકોમાં એક માણસ ‘સરદાર’ કહેવાય છે, તે બીજા પોતાની ટોળીના માણસોના ઉપરી જેવો હોય છે એક ટોળીના માણસો લગભગ એક જ ગામના અને એક જ જાતના હોય છે, અને ઘણુંખરૂં એકજ ખાણમાં કામ કરે છે, અને એજ ખાણ પાસે બધાંયેલા ધાવડાંમાં રહે છે.

ધાવડાં

ખાણની બાકીની જમીનપર આ કુલીઓને રહેવાને માટે જ્હાના બું પડાઓ બાંધવામાં આવે છે તેને “ધાવડા” અથવા “ગુફા” (Caves) કહેવામાં આવે છે આ ધાવડાં એક ઢાળીઆ બુંપડા છે બહારથી અંદર જવા માટે ફક્ત એક જ જ્હાનુ બાજુ હોય છે, અને એને કમાડને બદલે પતરાનું ઢાંકણ કરેલું હોય છે. અંદર જતી વખતે નીચા વળવું પડે છે અને કેટલીક વખત તો બેસીને અંદર જવા જેવો પ્રસંગ આવે છે બીજું એક પણ બારણું કે બાજીયું એમાં હોતું નથી. એક બુંપડી આજુ છ કુટથી નવ પુટની લંગાઈ પહોળાઈ સખવામાં આવે છે એક બાજુ સંધવાનો જુલો, એક બાજુ પાનીઆરું, સુવાનો ખાટલો (હોય તો) અને બીજી સચરચીલું એ ધાવડામાં જોવામાં આવે છે. આપણે બહારથી અંદર જઈએ ત્યારે લગભગ એકાદ મીનીટ કશું જોઈ શકીએ નહીં કારણ કે એમાં એટલું અંધારું હોય છે. મારા ધધાને લીધે મારે ઘણી વખત એમાં જતું પડે છે ત્યારે અંદર લીવો કરાવી જવું પડે છે. કેટલીક વખતે વરસાદનું પાણી ધાવડામાં આવે છે. આવા ઘરમાં કુલી કુટુંબ (એ ત્રણ છોકરાં પુરૂષ અને સ્ત્રી) સુખ અને સન્તોષથી રહી શકે છે એમ અમલદાર વર્ગ ધારતો લાગે છે. નહીં તો વધારે મારા ઘરો બાંધવાને ખાણના માલીકોને આજ્ઞા કર્યા સિવાય એ લોકો રહેત નહીં.

આર્થિક સ્થિતિ.

રહેવાના ઘરની સ્થિતિ જોઈ તે પછી એ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ જોઈએ. પ્રત્યેક કુલી એક અઠવાડીઆમાં છ દીવસ કામ કરે છે એક દિવસમાં એક કુલી અને તેની

સ્ત્રી યદને દોઢથી જે ટન કોયલો કાપે અને ગાડીમા બેજે એક ટન કોયલો કાપે અને બેજે ત્યારે એને સાડા પાંચથી સાત આના સુધી પૈસા મળે, એટલે છ દીવસમાં એક કુલી અને કામીન ચારથી સાડા પાંચ રૂપીઆ કમાય છે, એમાંથી આગળથી આપેલા પૈસા (યાતન) વગેરે ખાણના માલીકો પાછું લઈ લે તેના કપાય, એટલે કુલી પાસે ત્રણથી ચાર રૂપીઆ નહીં શકે. કુલી કુટુંબને માસિક રૂપીઆ બારમાં સર્વ નીલાવવું પડે. આટલાથી એમનું પુરું થતું નથી તેથી એ લોકો કાખુલીઓમાંથી પૈસા લે છે, અને જ્યારથી કાખુલીના પંજામા એ કુલી સપડાય છે ત્યારથી મરે ત્યા સુધી એમાંથી નીકળી શકતો નથી. આ લોકોનું વ્યાજ ઘણું વધારે છે. એક રૂપીએ એક રોજનો એક પેસો વ્યાજ અને મહીનાની આખરે વ્યાજ સાથે નાણાં પુરાં કરવાની શરત હોય છે. આમ પૈસા પૂરા ન થાય તો કાખુલીઓ માર મારી પૈસા અદા કરે છે અને એ લોકોને પોલીસ અથવા અમલદારોનો ખાહુ ડર નથી. આ ખાબતમાં સરકારે પગલાં ભરવાની જરૂર છે અને આ કાખુલી શેડી-યાઓને તેમના દેશમાં જ જઈને ધંધો કરવા કહેવું જોઈએ. ઇંગ્લાંડમાંથી જ્યુ લોકોને એમ જ કરવામા આવ્યું હતું.

ખોરાક.

આ લોકો જે વખત ચોખા ખાય છે. કેટલાક કુટુંબો એક સમયે જ ખાય છે. શાકશાળ તથા મળે તો માંસાદિ પણ ખાય છે દર રવિવારે અને જનર ભરાય છે. તે સમયે આમપાસની ઘણી કોલીઅરીના મજૂરો સાત દિવસનો ખોરાક લેવા આવે છે.

દારૂ.

સાધારણ રીતે ખાણમાં કામ કરનાર મજૂરોમાના ઘણા દારૂ પીએ છે. દારૂ પોષક ખાવાનું નથી મળતું અને કામ તો કરવું જ જોઈએ ત્યારે આ લોકો દારૂનો વધારે ઉપયોગ કરે છે. રવિવારે એટલે જ્યારે એ લોકોને અઠવાડીઆના કામ માટે પૈસા મળે છે ત્યારે સાજના દારૂ પીધેલા માલકટા રસ્તામાં ફરતા જોવામાં આવે છે. ખાણના માલીકો જ્યારે વધારે કામ કરાવી લેવાની ઇચ્છા રાખતા હોય છે ત્યારે દારૂની બોટલની લાય આપવામાં આવે છે. કોલીઅરીમા ફરતા અથવા અનુભવી માણસને “દારૂકા એક બોટલ” સાંભળવાના ઘણા પ્રસંગ આવે છે. આમ ટેવ પડી જવાથી અત્રેનું કામ છોડી જ્યારે એ લોકો પોતાને ઘેર પાછા જાય ત્યારે પણ દારૂ પીએ છે. આમ દારૂને ઉત્તેજન અપાય છે. ટેમ્પરન્સ એસોસી એશનવાળા ગૃહસ્થોએ ખરૂં કાર્ય અત્રે કરવાનું છે, સભાઓ ભરીને દારૂ ન પીતા ગૃહસ્થોને બાપણો સભળાવીને નાંદ ખાણના માલીકો પર અંકુશ મૂકવામા ન આવે ત્યાં સુધી કાંઈ લાભ થવા સંભવ નથી.

ખાણમાંનું કામ અને હુવા.

કુલીઓને ખાણમા કામ કરવું પડે છે. ખાણમાં કામ કરવું એટલે સાઠ સીતેર કુટના કુવામાં ઉતરીને લોંધરાંઓમાં કામ કરવું એ છે. ખાણમા ખીલકુલ અંધારૂ

હોય છે તેમાંથી બચવા રોક ઓછલના વગર ચીમનીના દીવા રાખવામા આવે છે પ્રત્યેક 'મલકટા' પાસે એક આવે. દીવો હોય છે તેમાંથી અતિશય ધુમાડો નીકળે છે. બાણમાં રાત દીવસ સરખું જ છે તેથી ત્યા બન્ને સમય કામ કરવામાં આવે છે. દીવાનો ધુમાડો હોય છે તે ઉપર પાણી ખે ચનાનો વરાળનો 'પમ્પ' હોય છે તેમાંથી વરાળ બહાર નીકળ્યાં કરે છે આવી હવામા કુટીઓ કામ કરે છે આપણે અંદર ઉતરીએ તો હવા વિના જરા ગુગળાતા હોઈએ એવું લાગે બાણમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને છોકરાઓ પણ હોય છે. ન્હાતું બાલક બાણમાં સુતું હોય, અને બાપ કોલસો કાપતો હોય અને ટોપલાઓ ભરી ભરી માતા લઈ જતી હોય અને ન્યાં ટાલી (Trolley) ઉપર હોય તેમા નાંખતી હોય એક ટન કોલસો કાપીને ટાલીમાં ભરાય ત્યારે આ લોકોને પાંચ છ આના જેટલું મળે હવા, ખોરાક વગેરેની તંગીને લીધે એ લોકોની શારીરિક સ્થિતિ બહુ મારી નથી રહેતી અને મારા સાબળવા પ્રમાણે અને અત્રે વસતા બુના માણસોને પૂછતા એમ જણાય છે કે વીસ વર્ષ પૂર્વે જેવા મજબૂત માલકટા મળતા તેવા હાલમા દેખાતા નથી આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે વીસ વરસમાં આ કુટીઓની તન્દુસ્તી પર કેવી અસર થઈ છે, અને હવે પછી કેવી થશે.

વૈદકીય સાહાર્ય.

હવે આપણે એ લોકોને વૈદકીય સાહાર્ય કેવી મળે છે એ જોઈએ. યુરોપીઅન માલીકોની બાણમાં તેઓ ઘણુંખરું એક સાધારણ સારો દાકતર રાખે છે અને હવાઓ પણ રાખે છે. એથી પોતાની સારવાર સારી રીતે થઈ શકે અને બચેલા વખતમા કામદાર વર્ગ અને છેલ્લે 'માલકટા' પર દેખરેખ રાખવામા આવે આપણા દેશ બન્ધુઓની માલીકીવાળી બાણોમા એવું કાંઈ ખાસ નથી. આ લોકો બુજ્જ હવાઓ રાખે છે. દસ બાર બાણ વચ્ચે એકદો દાકતર રાખે છે; અને બહારથી આવેલા કોમ્પાઉન્ડરો અથવા ન લખેલા ખીતઓ અત્રે દાકતર બાણુ થાય છે પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા આવા માણસોએ સારા દાકતરોને આવવા દીધા નથી અને બહુ નુકા પગાર માટે કોઈ લખેલો દાકતર કોઈ કારણ સિવાય અત્રે આવે પણ નહિ. આવા કોમ્પાઉન્ડર મહાશયોએ કોલીઅરીમાં દરરોજ જવાનું રાખ્યાથી અને માસિક ત્રણ ચાર રૂપીઆમા ત્રીસ વખત અને કામ પડે તો દરરોજ બે ત્રણ ધક્કા ખાવાનું પસંદ કર્યાથી દાકતરી ધંધાની ક્ષીમત બહુ ઓછી કરી નાખી છે. બાણુને જરાક માથું દુખ્યું "બોલાવ દાકતરને" બાણુને જરાક અપચો થયો "બોલાવ દાકતરને" આમ અપરાસીને હુકમ છુટે છે સાધારણ એવો નિયમ છે કે બાણુએ દાકતરને પોતાને ત્યા આવતા દેખે એટલે રોજમાંદા પડી જાય છે. એ લોકો દવા અને દાકતર માત્ર કાયદામા ફસી ન પડવા જેટલી હદ સુધી રાખે છે, પણ મલકટાની સંભાળ માટે રાખવામાં આવતા નથી. કેલેરા વગેરે ક્ષત્રી નીકળતા રોગના સમયમા બહુ અડચણ પડે છે, પણ પાછા સારા વખતે એ વાત ભુલી જવાય છે સાધારણ જોનારને સદૃજ લાગે કે બાણુઓ પોતાના કામની અને પૈસાની વધારે દરકાર રાખે છે અકસ્માત વખતે સરકારને જવાબ દેવાની જોખમદારી માટે અને પોતાના મનને સન્તોષ આપવા માટે દાકતરની નીમણૂક થતી લાગે છે. આ વિષયમા ચરકારનું ધ્યાન ખેંચે.

વાના પ્રયત્નો હાલમાં થવા લાગ્યા છે આ બાબતમાં જેટલું વધારે થાય તેટલું કરવું જોઈએ અને નવા કાયદાઓ થાય નહિ ત્યાં સુધી ખાણના માલિકો કાંઈ કરી શકે એમ નથી.

ઉપસંહાર.

આપણે કુલીઓ, ધાવડા, આર્થિક સ્થિતિ, કુલીઓનો ખોરાક, દારૂ, ખાણનું કામ, ત્યાંની હવા વગેરે તથા એ લોકોને મળતી વેદફીય સાહાય્ય વગેરે સર્વ જોયું આમાંની એક પણ પરિસ્થિતિ આપણને સંતોષ આપે એમ નથી દારૂ પીવાને મળતું ઉત્તેજન એ સર્વથી વધુ ખરાબ વસ્તુ છે અસંતોષ અને દયા એ બે લાગણી આપણા મનમાં થઈ આવે છે. આ લોકોની ઉન્નતિ કરવા ઇશ્વર કોઈને પ્રેરણા કરે અથવા આ લોકોની સ્થિતિ તપાસી અને સરકાર તથા જનસમૂહ આગળ મૂકવા લોકમાન્ય શ્રીયુત્ ગાંધી જેવાની નજર આ પ્રતિ દોરાય તો જ આ લોકોની સ્થિતિ સુધરે ખાણના માલિકો આમાં કાંઈ કરી શકે એમ નથી અસ્તુ

કનુભાઈ અચાભાઈ દેસાઈ,

એલ. એમ. એન્ડ. એસ.

નેશનલ.

કાન્ત અને કાન્તા.

અંક બીજો.

દ્રશ્ય 'ખેલું'.—બગીચામાંનો એક પુવારો.

કાન્ત અને કાન્તા આવે છે

કાન્ત—હું ત્હને ક્યાં લાગ્યો તે તું નથી બાણતી?—બગીચામાં ત્યારે બહુ જ ગરમી હોય છે ત્યારે ઘણુંખરૂં બપોરને વખતે અહીં બેસવા આવું છું. આજે તો આડોની છાય નીચે પણ બહુ ઉકળાટ થાય એવું છે

કાન્તા—અહા, પાણી કેટલું સ્વચ્છ છે!.....

કાન્ત—એ શીયાળા જેટલું ઠાંડું છે એક જૂનું વિસરાયલું ઝરણું છે. એ કોઈ ચમત્કારિક ઝરણું હોય એમ લાગે છે,—એનીથી આંધળાની આંખ ઉઘડી હતી,—લોકો એને “અંધ જનનું ઝરણું કહે છે.”

કાન્તા—હવે એ આંધળાની આંખ નથી ઉઘડતું?

કાન્ત—રાત્રી પોતે જ્યારથી આંધળો થયો ત્યારથી હવે કોઈ આવતું નથી.....

કાન્તા—અહીં કેટલું એકાંત છે !.....કંઈ અવાજ પણ નથી.

કાન્ત—અહીં હંમેશા અજબ શાંતિ હોય છે.....પાણી ઉંઘતું હોય તે પણ કોઈ સાલગી શકે ...આરસખાણના આલવાલની કોર પર તુ બેસીશ ? એક સ્થાન તો એલું છે કે ત્યાં કોઈ દિવસ સૂર્ય દેખા દેતો નથી.....

કાન્તા—હું તો આરસખાણ પર સુઈ જઈશ—પાણીનું તળીયું ભેલાનું મૂને મન છે.....

કાન્ત—કોઈએ એ કદી ભેયું નથી—કદાચ એ સાગર જેટલું જ ઉંડું છે.—એ ક્યાથી ઉતરી આવે છે એ હજી જણાયું નથી—કદાચ એ પૃથ્વીને તળીયેથી આવે છે

કાન્તા—તળીયે કંઈ ચળકતું હોય તો કદાચ કોઈથી ભેઈ શકાય એમ છે.....

કાન્ત—આમ વાંકી ન વળીશ ..

કાન્તા—પાણીને અડકવાનું મૂને મન થયું છે

કાન્ત—સરી ન પડે એ ધ્યાનમાં રાખજો.... લાવ ત્હારો હાથ પકડી રાખું.

કાન્તા—ના, ના, મહારા જાને હાથ પાણીમાં બેળવાનું મૂને મન છે... ..ત્હમને એમ લાગશે કે મહારા હાથ આજે માઢા છે

કાન્ત—અરે ! અરે ! ધ્યાન રાખ ! ધ્યાન રાખ ! કાન્તા !કાન્તા !.... — અરે ! ત્હારા વાળ !

કાન્તા—(ઉભી થઈને) નથી મ્હોંચાતું, . મહારાથી નથી મ્હોંચાતું .

કાન્ત—ત્હારા વાળ પાણીમાં બેળાયા . .

કાન્તા—હા, એ મહારા હાથ કરતા વધારે લાંબા છે ... એ મહારા કરતા વધારે લાંબા છે .. . (શાંત.)

કાન્ત—તું એને કોઈ ઝરણુને કિનારે જ મળી આવી ?

કાન્તા—હા.....

કાન્ત—ત્હને એણે શું કહ્યું ?

કાન્તા—કંઈ નહીં;—મૂને હવે યાદ નથી.....

કાન્ત—એ છેક ત્હારી નજીક આવ્યો હતો ?

કાન્તા—હા; એણે મૂને ઓળકાવિંગન આપ્યું હોત.

કાન્ત—અને ત્હારી મરજી ન હતી ?

કાન્તા—ના.

કાન્ત—કેમ મરજી ન હતી ?

કાન્તા—અરે ! અરે ! પાણીને તાગીયે કંઈ પસાર થતું મ્હેં જ્ઞેયું..... !

કાન્ત—ધ્યાન રાખ ! ધ્યાન રાખ !—તું પડીશ ! તું શેની સાથે રમત કરે છે ? "

કાન્તા—એણે મ્હને જે વીંટી આપી હતી ત્હેની સાથે

કાન્ત—ધ્યાન રાખ ; તું એ યોઈશ.....

કાન્તા—ના, ના ; મ્હારા હાથની મ્હને ખાત્રી છે . ..

કાન્ત—આટલા ઉંડા પાણી નજીક આમ રમત ન કર.....

કાન્તા—મ્હારા હાથ ધ્રુજતા નથી

કાન્ત—તડકામા એ કેવી ચળકે છે !—હવામા તેને આટલી બધી ઉંચી ઉછાળ નહીં .

કાન્તા—અરેરે !.....

કાન્ત—કેમ પડી ગઈ ?.....

કાન્તા—એ પાણીમા પડી ગઈ !.....

કાન્ત—ક્યાં છે ? ક્યાં છે ?.....

કાન્તા—હું એને ડુબતી દેખતી નથી

કાન્ત—મ્હને લાગે છે હું એને ચળકતી દેખુ છું.. ..

કાન્તા—મ્હારી વીંટી ?

કાન્ત—હા, હા, નીચે પેલી તરફ.....

કાન્તા—અહા ! અહા ! આપણાથી એ કેટલી બધી આધી છે ! . ના, ના, એ એ નથી . એ એ નથી.....એ યોવાઈ ગઈ.....યોવાઈ ગઈ ...પાણી ઉપર મ્હોટા કુડાળા સિવાય હવે બીજું કંઈ રહ્યું નથી.. ...આપણે શું કરીશું ? હવે આપણે શું કરીશું ?—..

કાન્ત—એક વીંટી માટે આટલી બધી ગભરાવાની જરૂર નથી. એમા કંઈ નહીં... આપણને ફરી જડશે, ઠઠાચ. અને નહીં જડે; બીજી લાવીશું.....

કાન્તા—ના, ના, આપણને એ ફરી નહીં જડે, બીજી કોઈ પણ આપણને કતી નહીં મળી શકે..... અને છતાં મ્હને લાગ્યું હતું કે એ મ્હારા હાથમા જ હતીમ્હેં મ્હારા હાથ ક્યારના એ બંધ કર્યા હતા, અને તે છતાં એ પડી ગઈ . . સૂર્ય તરફ મ્હેં એ બહુ ઉંચે ઉછાળી.....

કાન્ત—ચાલ, ચાલ, આપણે બીજે કોઈ દિવસે પાછા આવીશું;.. ...ચાલ, વખત થઈ ગયો છે એ લોકો આપણને મળવા આવશે. વીંટી પડી તે જ વખતે બપોરના ખારના ટકોરા થતા હતા.

કાન્તા—“એ ક્યાં છે” એમ આપણને સુમન્ત ‘પૂછશે તો આપણે શું જવાબ આપીશું?

કાન્તા—સત્ય જ, સત્ય જ, સત્ય જ,.....

(બાથ છે.)

દ્રશ્ય બીજુ —કિંલામાનો એક ખડ પથારી પર સૂતેલો સુમન્ત જણાય છે, પથારી પાસે કાન્તા ઉભી છે

સુમન્ત—અહા ! અહા બધું ઠીક જ ચાલે છે, એની કંઈ કીમત નથી. પરંતુ એ બન્યું કેવી રીતે તેની મૂંઝવણ રહી જાય નથી પડતી. હું જ ગલમા શાંતિથી શિક્ષક કરતો હતો. એકદમ અચાનક મહારો ઘોડો વિના કારણ નહાસી છુટ્યો. એણે કંઈ અસાધારણ ભ્રમું હશે ? . બપોરના બારના ટકોરા મહેં તરત જ સાલળ્યા હતા, બરોબર બારમે ટકોરે એ ચમક્યો અને કોંઈ આઘળા ગાડા માણસ એક ઝાડ સાથે અથડાયો. મહે વધારે કંઈ સાલળ્યું જ નહીં. શું થયું હતું તેની હજી મને ખબર નથી હું પંડ્યો, અને એ મહારા ઉપર પડ્યો હશે, મને લાગ્યું કે આખું જ ગલ મહારી ગતી પર આવી પડ્યું કે શું ! મને લાગ્યું કે મહારૂં હૃદય દબાઈ ગયું ! પરંતુ મહારૂં હૃદય હુટપુટ છે એ કંઈ નથી, કેળીતી રીતે... ..

કાન્તા—થોડું પાણી લેવાની ઇચ્છા છે ?

સુમન્ત—ના, ના, મને તરથ નથી લાગી

કાન્તા—બીજે તકીયો ભેંધશે કે ? આ તકીયો ઉપર લોહીનો ન્હાનો ડાઘ છે

સુમન્ત—ના, ના, કંઈ જરૂર નથી, એમા કાંઈ નહીં. હમણા મહારા મહોમાંથી લોહી પડ્યું હતું. ફરીથી લોહી પડશે, કદાચ

કાન્તા—ત્હમરી ખાત્રી છે ?...ત્હમને બહુ દરદ નથી થતું ને ?

સુમન્ત—ના, ના, આવા તો બીજાં ઘણાં અનુભવો છે હું લોહીનો ગાને લાહીનો બન્યો હતો.. આ કંઈ એક ન્હાના બાળકના હાડકા નથી, તું ગભરાઈશ નહીં .

કાન્તા—ત્હમરી આંખો મીંચો અને ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કરો. હું અહીં આખી રાત રહીશ...

સુમન્ત—ના, ના, તું આમ ત્હારી જાતને શ્રમ આપે એવી મહારી ઇચ્છા નથી. મહારે કંઈની જરૂર નથી; હું એક બાળક માફક ઉંઘીશ શું થયું, કાન્તા ! એકદમ તુ રડવા કેમ મંડી પડી ?...

કાન્તા—(અશ્રુપાત કરીને) હું...હું પણ માલી છું

સુમન્ત—તુ પણ માલિ છે ?...ત્હને શું દરદ થાય છે, ત્યારે, ત્હને શું દરદ થાય છે, કાન્તા ? .

કાન્તા—મને ખબર નથી...હું અહીં માલી છું...આજે ત્હમને મહી નાખવાનું મન થયું છે, મહારા પ્રભુ, મહારા પ્રભુ, હું અહીં સુખી નથી

સુમન્ત—કેમ, શું થયું છે, કાન્તા ? શું છે ? . અને મહને તો કંઈ શક નથી... શું થયું છે ?... કોઈએ ત્હને ઠગ કરી ?... ત્હારું કોઈએ અપમાન કર્યું ?

કાન્તા—ના, ના; મહને કોઈએ કંઈએ ઇજા નથી કરી... એવું કંઈ નથી... એવું કંઈ છે જ નહીં... પણ મહારાણી અહીં વધારે વખત નહી રહી શકાય શા માટે તે કંઈ સ્વમજાતુ નથી.. મહને એમ થાય છે કે જાણે ન્હાસી જાઉં. ન્હાસી જાઉં !... હું અહીં ગ્હીશ તો હું મરી જઇશ.....

સુમન્ત—પણ કંઈ થયું છે ખરું ? તું મહારાણી કંઈ છાતું રાખતી હઇશ ?..... મહને ખરેખરે કહી દે કાન્તા... ..રાજાએ ? મહારી માતાએ ? કાન્તે ?.....

કાન્તા—ના, ના, કાન્તે નહીં કોઈએ નહીંત્હમે મહને સ્વમજાતુ ન શકયા.....

સુમન્ત—શા માટે ન સ્વમજાતુ ?.....તું મહને કંઈ જ ન કહે તો પછી તું મહારી પાસે શું કરાવવા માગે છે ? ..મહને બધું કહે એટલે હું બધું સ્વમજાતુ.

કાન્તા—શું છે તે હું પોતે સ્વમજાતી નથી.. . શું છે તે જ હું સ્વમજાતુ શકતી નથી. ...મહારાણી કહેવાતું હોત તો હું ત્હમને કહેતમહારા કરતાં કંઈ બલવત્તર છે ખરું.....

સુમન્ત—ચાલ, સ્વમજાતુ થા, કાન્તા—તું મહારી પાસે શું કરાવવા માગે છે ?—તું હવે ન્હાની બાળક નથી —તું મહને છોડી જવા માગે છે ?

કાન્તા—અરેરે ! ના, ના, એવું કંઈ નથી.. .હું ત્હમારી સાથે ન્હાસી જાઉં એમ થાય છે.... અહીં જ માત્ર મહારાણી વધારે વખત નહીં રહી શકાય.....મહને લાગે છે કે હું વધારે વખત જીવી શકીશ નહીં ...

સુમન્ત—પણ તેમ છતાં કંઈ ધારણ હોવું જોઈએ ત્હને કોઈ ગાડી ગણુશે લોકો આને બાળકતું સ્વમ જણુશે—ચાલ, કદાચ કાન્ત તો નહીં હોય ?—મહને લાગે છે કે એ ત્હારી સાથે ઘણુંખરું જોલતો નથી.

કાન્તા—હા, હા, કોઈક વાર એ મહારી સાથે જોલે છે. મહને લાગે છે કે હું એને ગમતી નથી; મ્હેં એ એની જાણમાં જોયું છે ...પરંતુ જ્યારે એ મળે છે ત્યારે મહારી સાથે જોલે છે ...

સુમન્ત—તું એની સાથે જોડું ન લગાડીશ એ હંમેશનો એવો જ છે એ જરા વિચિત્ર છે અને 'હમણાં' એ દિલગીર ઝૂં પોતાનો મિત્ર, કે જે મરવાની અણી પર છે અને જેને મજાવા એનાથી જઈ મકાતુ નથી તે પોતાના મિત્ર બાળત એ વિચાર કરે છે... ..એ બદલાશે, એ બદલાશે, તું જોકશ, એ યુવાન છે.....

કાન્તા—પણ એવું કંઈ છે જ નહીંએવું કંઈ છે જ નહીં.....

સુમન્ત—શું છે, ત્યારે ?—અહીં જે જીવન ગાળવામાં આવે છે ત્હની ત્હારાથી ટેવ પાડી શકાતી નથી ? અહીં ગંમગીન લાગે છે ?—એ ખરું છે કે આ કિસ્સો બહુ જુનો અને મલિન છે.. ..એ બહુ શીત અને બહુ ઢાંચો છે અને એમાં જે જે

રહે છે, તે બધા કચારનાએ વૃદ્ધ થઇ ગયા છે જંગલવાળો—અજવાળા વિનાના જુના જંગલવાળો—મદેશ પણ ગમગીન લાગતો જ હશે પરંતુ આપણી યરજી હોય તો એ બધું જાગૃત કરી શકાય અને પછી હર્ષ, માણસનેએ દરરોજ મળતો નથી, બનાવો જેવા-આવે તેવા સ્વીકારવા જોઈએ. પણ મહને કંઈ કહે, કંઈ નહીં, ગમે તે; ત્હારી યરજી હશે તે ગમે તે હું કહીશ.....

કાન્તા—હા, હા; ખરી વાત છેઅહીં આકાશ તો કોઇથી કદી દેખાતું જ નથી, આજે સ્ફવારે મહેં એ પહેલી વાર જોયું. ...

સુમન્ત—ત્યારે શું એને લીધે તુ રહે છે, મ્હારી દીન કાન્તા?—બસ એટલું જ, ત્યારે?—આકાશ ન દેખી શકવા માટે તું રહે છે?—ચાલ, ચાલ, આવી બાબતમા રહી પડે એવી હવે ત્હારી ઉમર રહી નથી.....અને વળી, ઉન્હાળો નથી ખેઠો શુ? તું દરરોજ આકાશ દેખીશ—અને પછી, આવતે વર્ષે ...ચાલ, ત્હારો હાથ મહને આપ, મહને ત્હારા બન્ને ન્હાના હાથ આપ. (એ એના હાથ લે છે.) અહા! અહા! આ જ એ ન્હાના હાથ કે જેને હું ન્હાના પુલ પ્રમાણે દળાવી શકું છું...—ઉભી રહે! મહેં ત્હને જે વીંટી આપી હતી તે ક્યાં છે?

કાન્તા—પેલી વીંટી?

સુમન્ત—હા, આપણો લગ્ન વીંટી, ક્યાં છે એ?

કાન્તા—મહને લાગે છે.....મહને લાગે છે એ પડી ગઇ.....

સુમન્ત—પડી ગઇ?—ક્યા પડી ગઇ?—ત્હેં જોઇ તો નથી ને?

કાન્તા—ના, ના, એ પડી ગઇ.....એ પડી ગઇ હોવી જોઈએપરંતુ એ ક્યા છે તે હું જાણું છું.....

સુમન્ત—ક્યા છે?

કાન્તા—ત્હમ જોઈએ છો.....ત્હમે સારી રીતે જોઈએ છો. . કે દરીયા કિનારે શુક્ર છે?

સુમન્ત—હા.

કાન્તા—વાર ત્યારે, એ ત્યાં છે.....એ ત્યાં જ હોવી જોઈએ, એ ત્યાં જ છે .. હા, હા; મહને યાદ છે.....આજે સ્ફવારે આપણા કુંજ માટે હું છીપ વણવા ત્યાં ગઇ હતી ..કેટલી ઘણી સારી જોઈએ હતી.... એ-નીંગ મ્હારી આગળીએથી સરી પડી.....પછી દરીયામાં ભરતી યઇ; અને એ જડે તે પહેલાં તો મ્હારે પ્હાર નીકળી આવવું પડ્યું

સુમન્ત—ત્હને ખાતરી છે કે એ ત્યાં છે?

કાન્તા—હા, હા; પૂરેપૂરી ખાતરી છે.....એ સરી પડી તે મહને જણાયેલું..... પછી, એકાએક, દરીયાનાં મોજાંનો અવાજ.....

સુમન્ત—ત્હારે એની ખોળ માટે એકદમ જલુ જોઈએ.

કાન્તા—મ્હારે એની જોળ માટે જવું જોઈએ?

સુમન્ત—હા.

કાન્તા—હમણા જ?—એકદમ?—અંધારામાં?

સુમન્ત—હમણા જ, એકદમ, અંધારામાં. ત્હારે એની જોળ માટે એકદમ જવું જોઈએ. એ વીંટી જોવાય લેના કરતાં મ્હારી પાસે ખીજું જે કંઈ હોય તે જોવાય લેવું કંઈ નહીં. એ શું છે તે તું જાણતી નથી. એ ક્યાથી આવી તે તું જાણતી નથી. આજે રાત્રે દરીયામાં ખૂબ પૂર આવશે. તું એને લેવા જાય તે ખેલા દરીયા જ એને લેવા આવી ખેલાયશે.....ઉતાવળ કર. ત્હારે એની જોળ માટે એકદમ જવું જોઈએ.....

કાન્તા—મ્હારી હિંમત નથી ચાલતી.....એકલી જવાની મ્હારી હિંમત નથી ચાલતી.....

સુમન્ત—જા, ત્હને કાંઈ લેની સાથે જા. પણ ત્હારે જવું જોઈએ એકદમ, ત્હમણ? —ઉતાવળ કર, કાન્તને ત્હારી સાથે આવવા કહે

કાન્તા—કાન્ત! કાન્તની સાથે?—પણ કાન્ત નહીં આવે

સુમન્ત—તું જે કહીશ તે કાન્ત કરશે, ત્હારા કરતાં હું કાન્તને વધારે સારા રીતે જોળખું છું. જા, જા; ઉતાવળ કર! વીંટી નહીં મળે ત્યાં સુધી મ્હને ઊંઘ નહીં આવે

કાન્તા—અરેરે! અરેરે! હું સુખી નથી!.. ...હું સુખી નથી!.. ...

(રોતી રોતી જાય છે.)

દૃશ્ય ત્રીજું—શુક્ર આગળ કાન્ત અને કાન્તા આવે છે

કાન્તા—(બહુ ઉશ્કેરાઈને બોલે છે). હા, એ અહીં જ છે, આપણે અહીં આવ્યાં. એટલું બધું અંધારું છે કે સમસ્ત અંધારામાં શુક્રમાં જવાનો રસ્તો કયો છે તે કહી શકાય તેમ નથી. ...આ બાજુ કોઈ તારા જ નથી. પેલા મ્હોટા વાહનના ફાટયા પછી અંદર જ્હાર આવે ત્યાં સુધી આપણે વાટ જોઈએ, એથી આખી શુક્રમાં અજવાળું અજવાળું થઈ રહેશે, એટલે પછી આપણે ભય વિના અંદર જઈ શકીશું કેટલીક જગ્યા ભયાનક છે, અને હજી જેનું તળીયું જણાયું નથી એવા એ સરોવરો વચ્ચેનો રસ્તો બહુ જ ન્હાનો અને સાઠડો છે, મશાલ ઢિવા દીવો લાવવાનું મહેં ડહાપણ વાપરું નહીં, પરંતુ મ્હને લાગે છે કે આકાશનું અજવાળું આપણે માટે પુરતું થઈ રહેશે—તું આ શુક્રમાં કદી ગઈ નથી?

કાન્તા—ના... ..

કાન્ત—ચાલ આપણે અંદર જઈએ; ...એ ક્યા ગઈ એવો એ સવાલ કરે તો ત્હારાથી એ જગ્યાનું વર્ણન કરી શકાયું જોઈએ. .. શુક્ર બહુ મ્હોટી અને બહુ રમણીય છે. કેટલાક પદાર્થો છોડવા અને માણસો જેવા લાગે છે ભૂરી ચીજોથી તો એ ભરપૂર છે છેક છેડે સુધી કોઈએ એમાં શોધજોળ કરી નથી. મ્હને લાગે છે કે એમાં મ્હોટો ખનનો છપાઈ રહ્યો છે. ઘણા વર્ગો પર વહાણો અથડાઈને નષ્ટ થયેલાં લેના ખંડીયેર પણ ત્યાં ત્હારી નજરે પડશે. પરંતુ નેતા વિના અંદર બહુ ઊંડા જવું નહીં. કેટલાક લોકો તો કદી પાછા જ્હાર આવ્યા જ નથી. બહુ આથે

અંદર જવાની મ્હારી પોતાની હિંમત ચાલતી નથી. દરીયાનું કે આકાશનું અજવાળું પડતું બધ થશે કે તરત ત્યાં આપણે અટકી પડીશું ત્યાં જરાક અજવાળું પડશે તો ત્હને એમ જ લાગશે કે જાણે આકાશ પહેમ ત્યાં પણ ગુફા તારાઓથી. હાઈ ગઈ ન હોય. પેલા ખડકોમાં આટલા બધા ચળકે છે તે રફટિકના કે મીકાના ઢટકા હશે એમ લોકો કહે છે.—જે, જે, મ્હને લાગે છે કે આકાશ સ્વચ્છ થવા લાગ્યું છે.....મ્હને ત્હારો હૃદય આપ, મૂંછશ નહીં, આમ મૂંછશ નહીં કંઈ ભય નથી, આકાશનું અજવાળું દેખાતું બધ થશે કે તરત આપણે અટકી પડીશું.. ગુફામાં સંભળાતો અવાજ ત્હને આટલી બધી ગભરાવે છે શું ? એ તો રાત્રિનો અવાજ છે, અથવા શાન્તિનો અવાજ છે આપણી પાછળ દરીયાનો અવાજ ત્હારે કાને પડે છે ?—આજે રાત્રિ કંઈ સારી લાગતી નથી.....અહા ! જે, અજવાળું થયું !.....

(ગુફાના મુખમાં અને અધારાવાળા થોડા ભાગમાં ચદ્ર પૂરેપૂરું અજવાળું પ્રસારે છે, અને થોડા હાણમાં ઘોળા વાળવાળા એક બીજા પામે બેઠેલા એક એક બીજાને અદેશતા અને એક સ્થળે અદેશી કે ઘના ત્રણ રૂદ્ધ બિંદુઓ દેખાય છે.)

કાન્તા—અહા !

કાન્ત—શું છે ?

કાન્તા—એ તો.... એ તો.....

(ત્રણ બિંદુઓ તરફ એ આગળી કરે છે.)

કાન્ત—હા, હા, મહે એઓને પણ જોયા છે.. ...

કાન્તા—ચાલો આપણે જઈએ !.....ચાલો આપણે જઈએ !

કાન્ત—હાએ તો બીચારા ત્રણ વૃદ્ધ માણસો ઉઘી ગયા છે.... આ પ્રદેશમાં દુકાળ પડ્યો છે....એઓ અહીં સુવા કેમ આવ્યા હશે ?.....

કાન્તા—ચાલો આપણે જઈએ !.....ચાલો, ચાલો... ચાલો આપણે જઈએ

કાન્ત—જે, આટલું જોરથી બોલતી નહીં. .. આપણાથી એ ઉઠે એ હીક નહીં.....હજી એઓ ભર ઉઘમાં છે.....ચાલ.

કાન્તા—મ્હને ઘોરો, મ્હને ઘોરો, હું એકલા ચાલવું પસંદ કરું છું.....

કાન્ત—આપણે બીજે કોઈ દિવસે પાછા આવીશું.

(જાય છે.)

દ્રશ્ય ચોપા—ટિકીમાંનો એક ખડ. જયન્ત અને કાન્ત નજાય છે

જયન્ત—ત્હને જોયું હશે કે હાલ તુરત તો બધી તરફથી ત્હમને અહીં રોકી રાખવાનું જણાય છે અને આ નકામી સુસાફરી કરવા ના કહેવાય છે અત્યાર મુખી અમે ત્હમારા પિતાની સ્થિતિ ત્હમારાથી છાની રાખી છે; પરંતુ કદાચ એ નિરાશામય છે; ત્હમને ઉંજરેથી જ અટકાવી રાખવાને એટલું જ બાક થઈ રહેલું નહીં. પરંતુ બીજા ઘણાં ચે કારણો છે.....જે વખતે આપણા શત્રુઓ લગત થયા છે, અને ભૂખે મરતા

થોડો આપણી આસપાસ બેઠો છે તે વખતે અમને ઓડી આટ્યા જવાનો લહેમને હક્ક નથી; અને વળી આ મુસાફરીની શી જરૂર છે? મૃત્યુ પામ્યો છે, અને સ્મશાનની મુલાકાત કરતાં જીવનમાં ગંભીરતર અન્ય ધર્મો છે જ, લહેમે કહ્યો છે કે લહેમે લહેમારા આજીવન જીવનથી કંટાળ્યા છે; પરંતુ ઉદ્યોગિતા અને ધર્મ રસ્તેથી મળી આવતાં નથી. ઉપરે ઉભા ઉભા એઓની વાટ જોવી જોઈએ. અને એઓ પસાર થાય ત્યારે એઓને અદર દાખલ કરવા જોઈએ; અને એઓ તો દરરોજ પસાર થાય છે જ. લહેમે એઓને કદી જોયાં જ નથી શું? હું પોતે પણ ભાગ્યે જ હવે કદી એઓને જોઈ શું, પરંતુ એઓને જોતાં હું લહેમને શીખવીશ, અને જે દિવસે એઓ તરફ લહેમે ઇશ્વાર કરશે તે દિવસે હું લહેમને એ બતાવીશ. તે છતાં, હું કહું છું તે સાબળો; લહેમારા જીવનનાં ઉંડાણમાંથી આ મુસાફરી લહેમે માગી છે એમ લહેમે માનતા હો તો હું લહેમને એ મુસાફરી કરવા ના નથી કહેતો, કારણ કે લહેમારા જીવનમાં અને લહેમારા નરીખમાં કયા બનાવ બનવા દેવા એ વિષે સ્ફારા કરતાં લહેમે વધારે ચારી રીતે જાણી શકે એમ છે. થોડા વખતમાં શું બનવું જોઈએ એ હું જાણી લઉં ત્યાં સુધી લહેમને માત્ર રાહ જોવા જ હું કહીશ....

કાન્ત—ગુરારે કેટલો વખત રાહ જોવી પડશે ?

જયન્ત—થોડાં અઠવાડીયાં; કદાચ થોડા દિવસો.....

કાન્ત—વારું હું રાહ જોઈશ.....

(અપૂર્ણ)

(બંધ છે.)

ભરત.

* એની બેસન્ટ-એક મહામૈયાની

જીવનકથા.

મતારીઓ—હું બહુ ન્હાનો હતો ત્યારે એક દિવસે મેં સાબળું કે કાશીમાં એક મઠમ આવી છે, તે હિન્દુ ધર્મનાં બહુ વખાણ કરે-છે, હિન્દુ ધર્મના તે અભ્યાસ કરે છે, રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરે છે, આસન વાળીને બેસે છે, યોગની ક્રિયાઓનો પણ અભ્યાસ કરે છે અને યોગની સિદ્ધિઓ પણ તેને પ્રાપ્ત થઈ છે, ત્યારે મને અચરજ લાગ્યું કે આ મઠમ તે કોણ હશે, દેવી હશે, એની પાસેથી આપણને પણ શીખવાનું મળે તો કેવો આનંદ આવે! તેની સાથે એમ પણ મને લાગ્યું કે આપણે હિન્દુ કહેવા છએ છીએ, સનાતન ધર્મમાં આપણે જન્મ લીધો છે છતાં આપણા ધર્મમાં શું શું છે

* બંગિની સમાજમાં ત્રી ૪ થી એપ્રિલને રોજ આપણે ભાષણ.

તે આપણને ન આવડે અને સાહેબ લોકો અને મડમો આપણાં શાસ્ત્રો હાંસથી વાંચે અને શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉમંગથી પાલન કરે ! તે વખતે પંડિત મેક્ષમુલરની લોકો બહુ વાતો કરતા—કે મેક્ષમુલરે વિલાયતમાં બેઠા બેઠાં સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો અને આપણા વેદ શાસ્ત્ર, પુરાણ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વગેરેનાં ભાષાતરો ઇંગ્રેજી ભાષામાં છે. વિશેષ એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે આપણા ચારે વેદ જર્મનીમાં છપાય છે અને ત્યાંથી તે આપણા લોકો મંગાવે છે. આવી વાતો સાંભળવાથી મનને ઘણું અસંતોષ થતો, મને લાગતું કે આપણે—હિન્દુ પ્રજા—તદન નિર્માલ્ય થઇ ગયાં છીએ, પણ જ્યારે હું સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકામાં આપણા ધર્મનો ડંકો વગાડ્યો એમ સાંભળતો ત્યાંડે મારૂ હૃદય ઉછળતું અને ધર્મના ગૌરવથી હું મલકાતો, અને જોરથી વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, અને વીરચંદ ગાંધીના નામ પુકારતો અને આનંદ માનતો, પણ મૈયા એની બેસન્ટનું નામ મેં સાંભળ્યું ત્યારે તો મને ઠંઠક અલૌકિક અમ-ત્કાર લાગ્યો.

સંસારના ઘણા મહાપુરૂષોના અને મહાન સ્ત્રીઓનાં મેં ચરિત્ર વાંચેલા—મોટા શૂરવીરો, મહાન પંડિતો, દાનેશ્વરીઓ, પદોપકારી પુરૂષો, મહાન કવિઓ, પયગમ-બરો, લઘતજનો, અને યોગીઓ તેમ જ સતી સ્ત્રીઓ, વીરાગનાઓ, વિદુષીઓ, રાજ્ય-કૃત્તીઓ, યોગિનીઓ, રૂપિકુમારીઓ, અને મીરાબાઈઓ—આણું “ મહાજન મંડળ ” “ ચરિત્ર ચંદ્રિકા ” “ લઘતમાળ ” નારાયણ હેમચંદ્રના પુસ્તકો અને “ સતી મંડળ ” હું વાંચી ગયો હતો, પણ તેમાંથી મિસિસ એની બેસન્ટનુ જીવન કોને મળતું આવે છે એ શોધવું બહુ મુશ્કેલ હતું. કાશી જઈ આવેલ કોઈ પણ માણસ મને મળે કે તુરત તેને પુછતો કે આ બાઈને તમે જોયા છે ? એક વખત તેમનો ફોટો-ગ્રાફ જોયો. કંઈક માનની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ પણ કંઈ બરાબર વાત સમજાઈ નહિ, કારણ કે કેટલાક અશ્રદ્ધાળુ લોકો અને નિદાખોર એમ પણ કહેતા કે એ બાઈ બહુ લુચ્ચી છે, દાલિદ છે. હિન્દુ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખવાને પ્હાને લોખા ભાલિકા હિન્દુઓને ભગાવે છે અને હિન્દુ અણસઅણુઓ એટલી હદ સૂંધી જતા કે એ તો મીશનરી છે અને લોકોને શુદ્ધ રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવાને માટે જ રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરે છે આવા લોકોની જોડે હું લડતો, પણ મારી સમજ અધુરી હતી, મારું જ્ઞાન અપૂર્ણ હતું.

એમ કરતા કરતાં મૅટ્રિક્યુલેશનની પરિક્ષા આપવા હું અમદાવાદ ગયો. રસ્તામાં ટ્રેઈનમાં એક સુશિલ પારસી ગૃહસ્થ મળ્યા અને મિસિસ બેસન્ટ, “ થીઓસોફી ” અને “ થીઓસોફીકલ સોસાયટી ” ની વાતો નીકળી. મારી થોડી ઘણી શંકાઓનું સમાધાન તેમણે થયું અને મને બે ત્રણ પુસ્તક વાચવા આપ્યા, તથા જણાવ્યું કે આપણે મનુષ્યમાત્ર બધા ભાઈઓ છીએ અને આપણે ભાઈઓની પેઠે સંસારમાં રહેવું જોઈએ એવો સિદ્ધાંત પાળનારું મંડળ આખા જગતમાં આ એક જ છે. મિસિસ બેસન્ટના શરૂ મેંડમ પ્લાવાટસ્કીની ઘણી વાતો કરી તેમજ તેમના સહાધ્યાથી કર્નલ આલકોટનાં બહુ વખણ કર્યાં અને જણાવ્યું કે

મિસિસ બેસન્ટને હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યાને બહુ વરસ થયાં નથી એટલામાં તે હિન્દુ ધર્મનો તેમણે બહુ સારો અભ્યાસ કરી લીધો છે અને તેમનાં વ્યાખ્યાનો અતીશય બોધક અને મનોહર છે. મેં આ પારખી ગૃહસ્થનો બહુ ઉપકાર માન્યો અને હું અમદાવાદ આવ્યો.

મેં એમ સાંભળ્યું હતું કે મિસિસ બેસન્ટનો આખા જગતની સ્ત્રી વક્તાઓમાં ખેડેલો નંબર છે, એટલુંજ નહિ પણ પુરૂષ વક્તાઓમાં પણ એમના જેવા બોલનારા થોડા છે એમની બોલવાની છટા, એમની વાણીનો અરબલિત પ્રવાહ, શ્રોતાઓને તરફીન બનાવી દેવાની કળા, એમના રસની જમાવટ તથા જે વિષય ઉપર ભાષણ આપે તે વિષયનું તાંદ્રશ્ય સ્વરૂપ બહુ કરવાની અદ્ભૂત શક્તિ વિશે અનેક વાર સાંભળેલું હોવાથી અને ખાસ કરીને આપણા ધર્મના વિધવિધ વિષયો ઉપર પણ ઉત્તમ પ્રકારના વ્યાખ્યાનો આપે છે, એ વિચારથી તેમના ભાષણો સાંભળવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા હતી પણ મારી પરિવારના વખત પર તેઓ અમદાવાદ આવે એમ ન હતા અને હું કાશી જઈ શકું એમ ન હતું. પણ પરિક્ષા પૂરી થયા બાદ મિસિસ બેસન્ટના એક શિષ્ય સખારામ ગણેશ પંડિત થીઓસોફી, ઈર્મ, પુનર્જન્મ, અવતાર, વિગેરે વિષયો પર ભાષણો આપવાના છે એમ જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે કંઈક આનંદ થયો. એમના શિષ્યનાં ભાષણો સાંભળવાથી મને કંઈક ચોર મોહિની લાગી. તેમને ઘેર હું મળવા જતો અને જ્યારે તેમની પાસેથી સાંભળ્યું કે પોતે પરણવાના નથી તથા મિસિસ બેસન્ટની સાથે રહી આખી જીંદગી સંસારમાં પરમાર્થનું કામ કરવું છે ત્યારે મને થયું કે જે મૈયાના બોધથી આવે એક ઋષિ કુમાર જેવો માણસ પોતાનું આખું જીવન જનહિતાર્થે અર્પણ કરવા તત્પર થયો છે તે મૈયા કોઈ મહા ભગવતી હોવી જોઈએ મને મિસિસ બેસન્ટના લખેલા થોડા એક પુસ્તકો અમદાવાદમાં લેટ તરીકે મળ્યા અને ઘેર જઈ નીરાતે વાંચવા મંડયો. આ વાત સત્તર અઢાર વરસ પહેલાંની છે.

મને જે પુસ્તકો મળ્યાં હતા તેમાં શ્રીમત ભગવદગીતાનું 'મિસિસ બેસન્ટે ઇંગ્લેન્ડમાં કરેલું સરળ ભાષાંતર હતું મને સંસ્કૃત હજી પણ બરાબર આવડતું નથી પણ ઇંગ્લેન્ડ ભાષાતંત્રની સહાયતા વડે હું ગીતાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. આ વખતે મિસિસ બેસન્ટ બનારસ એટલે કાશીમાં થાણુ રાખી થીઓસોફીકલ સોસાયટીનું કામ કરતા. તેમના શુરૂ મારામ ખલાવાટસક્રી સમાધીરથ થયા હતા અને તેમનું અધુરું કાર્ય મિસિસ બેસન્ટે ઉપાડી લીધું હતું. થીઓસોફીકલ સોસાયટીનું એક મોટું આશ્રમ મદ્રાસથી બે ત્રણ માઈલ દૂર અધ્યાર નદિના મુખ આગળ સમુદ્ર કિનારે એક મોટા બગીચામાં હતું અને બીજું કાશીમાં હતું. મદ્રાસમાં કર્નલ ઓલકોટ અને તેમના થોડાએક દેશ વિદેશનાં અનુયાયીઓ રહેતા અને કાશીમાં મિસિસ બેસન્ટની સરદારી સેકેશ સાધુ જીવન ગાળનારાની એક નાની સરખી મંડળી હતી, તેમાં આખું ભગવાનદાસ, આખું ઉપેન્દ્રનાથ વસુ અને બીજા સમર્થ વિદ્વાનો અને સદેહ વચ્ચારી સાધુઓ રહેતા.

મિસિસ બેસન્ટની કામ કરવાની શક્તિ ઘણી અદ્ભૂત છે. ખાનગી અભ્યાસ કરવો, બહાર વ્યાખ્યાનો આપવા, ન્યુસ્પેપરમાં લેખો લખવા, અઠવાડિક તથા માસિક પત્રો ચલાવવા, દરરોજ સવારે સાંજે કથા, વાર્તા તથા શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવી, આશ્રમની નાણું સંબંધી વ્યવસ્થા રાખવી અને દુનીઆના બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોના અગ્રગણ્ય થીઓસોફીસ્ટો જોડે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો એ કંઈ જેવું તેવું કામ નથી. ઉપરાંત ૨૨ વરસે એક યાત્રા આખા હિન્દુસ્થાનની તથા એક ચક્કર વિલાયત, અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં મારી આવીને પોતાના મૂળ કાર્યને સળળ તથા સુદૃઢ બનાવવું એ એમનું નિત્યકર્મ હતું. વિશેષમાં વરસે બે ચાર મોટાં ગ્રંથ રચવાના એ તો બુદ્ધ.

પણ એ ગૃહ કામ તો કંઈ હિસાબમાં નહિ. કાશીપુરીમાં વસવાટ કર્યા પછી તુરંતજ એમને લાચું કે હિન્દુ બાળકોને સરકારી શાળાઓ તથા કૉલેજોમાં જે કેળવણી મળે છે તે અધુરી છે, ખામીવાળી છે અને તેમાંથી ઘણું ભાગે કાઢ્યા માસ્તરો, પંતુજીઓ તથા કારકુનો બને છે. મને લાગતું કે જે કેળવણીનો પાયો ધર્મના અભ્યાસ ઉપર નથી તે કેળવણી નિર્વર્ધક છે. બાળકને મહાન બનાવવાને બદલે તેની બુદ્ધિને સંકુચિત કરે છે. સાહેબ લોકો આપણા મુલકમાં આવ્યા બાદ તેમના ખ્રીસ્તી ધર્મશુદ્ધો ઇસ્વીતાલો, શાળાઓ, કૉલેજો, ઉદ્યોગશાળાઓ વિગેરે જોઈલા મંડ્યા અને પોતાનાં બહાર વ્યાખ્યાનોમાં અન્ય ધર્મોના દૂષણ બતાવી પોતાના ધર્મની મહત્તાનું જોસલેર સમર્થન કરવા મંડ્યા આમ કરવામાં તેમનો મુખ્ય હેતુ પરધર્મીઓને પોતાના ધર્મમાં વટલાવવાનો હતો એ હેતુ ખ્રીસ્તી ધર્મશુદ્ધો કંઈક અંશે પાર પાડી શક્યા હતા. તેઓ એમ જ માને છે અને અમનેવે છે કે ભગવાન ઇસુ ખ્રીસ્તને ભગનારા લોકો સ્વર્ગમાં જશે અને બાકી બીચાગ લોકો નર્કની યાત્રા સહન કરશે. આવી બતની માન્યતા તેમની હોવાથી તે પોતાના ઇચ્છા, પોરદુગ્લાહ, અમેરિકા આદિ ધનવાન દેશોમાંથી ધર્મનો ફેલાવો કરવાના અને અધમ મનુષ્યોને ભગવાન ઇસુ ખ્રીસ્ત મારફત મુક્તિ અપાવવાને બદલે લાખો રૂપિયા ધનવાન લોકો પાસેથી લાવી હિન્દુસ્થાનમાં પોતાના દેવળો, મંદિરો, અને આશ્રમો સ્થાપતા અને હિન્દુ ધર્મની તથા બીજા ધર્મોની બુદ્ધી રીતે મશ્કરી કરતા ઉપગત ઇસ્વીતાલોમાં દર્દીઓની સારવાર કરતા અને શાળાઓમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ શીખવતા, બાઈબલનો અભ્યાસ કરાવવા અને સાંધી વધારે ઉદ્યોગશાળાનાં મકાનો બાંધી હલકા વર્ગના હિન્દુ તથા મુસલમાનોને વટલાવી, સાહેબ લોક જેવા કપડા પહેરાવી તેમને ખાવા પીવા તથા પહેરવા ઓઢવા તથા રહેવા કરવાનાં સાધનો પુરા પાડતા અને થોડા ઢંચ વર્ષના માણસો પણ તેમના બોધથી મોડ પામી વટલી જતા. પણ આવી રીતિની સામે આર્ય મમાજે લઢવાનું શરૂ કર્યું અને ભટ્ટ મેક્સમુલરે તથા બીજા જર્મન અને ઇંગ્લેજ વિદ્વાનોએ આપણાં, ધર્મશાસ્ત્ર, અને તત્ત્વજ્ઞાનના વખાણ શરૂ કર્યો તેથી લોકોને કંઈક અસર થઈ ખરી પણ મિસિસ બેસન્ટે ત્યારથી જુડો ઉપાડ્યો ત્યારથી એ ખ્રીસ્તી મીશીનરીઓ એટલે ધર્મશુદ્ધોનું કામ બહુ ધીમું પડી ગયું છે. મિસિસ બેસન્ટને એ લોકો બહુ ગાળો ભાંડવા મંડ્યા અને હજીમે તેમને લાગ દાવે ત્યારે મિસિસ બેસન્ટની ઝાટકણી તેઓ કાઢે છે, પણ આ બાઈ કંઈ કરી નથી કે પોતાનું કાર્ય સુધી દે એવાં ન હતાં

વિલાયતમાં મિમિસ જેસન્ટે ખ્રીસ્તી ધર્મનો ત્યાગ સને ૧૮૭૪ ની આવમા લગભગ ૨૭ વરસની ઉમરે કર્યો હતો. પોતાને ધર્મ જણાવના અતિશય હોવાથી પોતાના પતિ જેવઠું મી. જેમન્ટ ને જુદી જુદી જાતના સવાલો પૂછી કંટાળો આપતાં. પ્રશ્ન કયા છે? પ્રશ્ન કેવો છે? પ્રશ્નનું સ્થાન કયાં? પ્રશ્ન ક્યાણુ છે તે પછી સંભારમા પાપી લોકોનું શું કામ છે? પ્રશ્ન ન્ય ગી છે તે એક સુખી અને ધીમ્નું હુન્ની શું કામ છે? પ્રશ્ન સર્વ શક્તિમાન છે તે જીવનમારેથી નળણાઓનું રક્ષણ કેમ કરતો નથી? માણસ જન્મ પહેલા કયા હોય છે અને મરણ પછી કયા જાય છે? શું કામ જાય છે? અને પછી તેનું શું થાય છે? આવી જાતના પ્રશ્નો પુછનારી સ્ત્રીથી ધર્મશુરૂત ગેન્ટ જેસન્ટ કંટાળતા અને પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી ન શકે માટે પોતાની સ્ત્રીને ગાળો લાડતા. પણ ગાળો ખાધને શાવ જેવી રહે એવી ગરીબાડી ગાયના શુણ મિસિસ જેસન્ટમા ન હોતા એ તે ગરીબાડીનો અવતાર એટલે રાહોજી ગભરાયા અને કોરટની રજાથી એ પતિ પત્ની મજબુરીથી જૂદાં રહે મંડ્યા તે વખતે તેમને એક દીકરો અને એક દીકરી હતા, છતા તેમનો ધર્મ અભ્યાસ પુર જેમમા આજુ હતો, પણ તેમનું શકા સમાધાન કરનાર કોઈ ન હતું તેથી તે વખતના મહાન નાસ્તિક અને હિંદુસ્થાનના પરમ મિન મી આર્સ્ટ પ્રાડેલો નામના મહાપુરુષના નિરીશ્વર વાદમા તેઓ જોડાયા, અને તેમની જોડે અનેક પરમાર્થના કામમા સહાય કરી. વિલાયતની ગમ્મકીય હીલચાલમા, સાસારિક સવાલોમા, ગરીબ લોકોની બંદારે ચઢવામા—ભાષણો આપીને તથા છાપા કાઢીને તથા વર્તમાન પત્રોમા લખાણ કરીને—તે ઉમંગ લેવા લેવા મંડ્યા અને દરમ્યાન તેમણે રમાયનશાસ્ત્ર, વીજળીશાસ્ત્ર, સ્વર પ્રકાશ અને વાયુશાસ્ત્ર, તથા ગતીશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર એવા કઠણ વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો તથા કોલેજમા લખૂતા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપી પોતાનો ઉદર નિર્વાહ મુશ્કેલીથી ચલાવતા આવી રહે તે કામ કરતાં તેમને ઘણા મોટા માણસોના સમાગમમા આવવું ધણું અને તેમની ખ્યાતી વધી, પણ ચુસ્ત ખ્રીસ્તી લોકો અને દુકી જુદિના ધર્મોધ માણસો તેમને નાસ્તીક કહીને જાહુ ગાળો લાડતા, શાસ્ત્રાર્થ કરવામા તેમનો નળર પહેલો હોવાથી મહાતમા ગ્લાડસ્ટન જેવા મુખ્ય પ્રધાન જેવા માણસોની માથે પણ વાદવિવાદ ચાલતો અને આ જુદિમાન મહાગાયાના પ્રભાવનો સર્વત્ર પ્રતાપ પડતો છેવટે ૧૮૮૯ ની સાલમા તેમને મેંડમ બ્લાવટસકીની સાથે ઓળખાણ થયું અને ત્યારથી તેમના પગલા આપણા દેશ તથા આપણા ધર્મ તરફ વળ્યા.

આવી એક અદ્ભુત સ્ત્રીથી ખ્રીસ્તી ધર્મશુરૂઓ ત્રાસ પામે એમા નવાઈ ન હતી પણ માન ભાષણ આપીને એસી રહેલુ એ વાત મિસિસ જેસન્ટને ગમતી ન હોતી. તેથી શ્રી કાશી ક્ષેત્રમા હિંદુ ધર્મ શીખવનારી શાળા તેમણે ગતે ૧૮૯૮ માં કાઢી. આ સ્કુલને માટે પૈમા લોકો પાસેથી ઉધરાણું કરીને મેળવ્યા અને જુદા જુદા પ્રાંતોમાથી સાધુ જીવન ગાળનારા માણસોને શિક્ષક તરીકે નીચત કર્યા તે દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે તથા માણસો માટે આપણા ધર્મના મિઠાતા સમજાવનાર પુરતકો યોજાવી, પડિતો પાસેથી મુશોધન કગવી બ્લાગ પાડ્યા અને અપૂર્વ મહેનતથી સેદ્ધ

હિંદુ શુદ્ધ માટે નાણાં મેળવી તેમાંથી કૌલેજ બનાવી અને રૂપીઆ પંદર લાખ એકઠા કરી કૌલેજને ઉત્તમ સ્થિતિમાં મુકી, અને દેશ દેશાવરના હિંદુઓને જગૃત કર્યા રાજા રજવાડા પાસેથી, ધનાઢ્ય શહેરીઓ પાસેથી અને સામાન્ય સ્થિતિના માણસો પાસેથી પણ મુસાફરીઓ કરી, વ્યાખ્યાનો આપી, ટાઢ તડકો સહન કરીને આવું ઉત્તમ પરિણામ આણ્યું.

મિસિસ ગેસન્ટનો મોટો અભિલાષ એ હતો કે કાશીમાં હિંદુ વિદ્યાર્થીઓને ધર્મના જ્ઞાન ઉપરાંત સર્વ પ્રકારનું વ્યવહારિક જ્ઞાન ઉંચામાં ઉંચું લેવું વિલાયતમાં મળે છે તેવું મળે તે માટે એક હિંદુ યુનિવર્સિટી (વિશ્વવિદ્યાલય) સ્થાપવું. આ કાર્યનું તેમણે બીજા રાષ્ટ્ર અને પ્રયાગરાજવાળા પડિત મહનમોહન માળવીયા તથા દરલંગાના મહારાજાની સહાયતાથી રૂ. એક કરોડનું ફંડ ભેગું થયું છે અને તે આજે સંપૂર્ણ ઠળાથી શ્રી કાશી-મંજેશ્વરમાં આવું છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયની ભાવના જગૃત કરવાનું અને તેના પાયો નાખવાનું તથામાન આ જગતજનનીને છે. વિશ્વવિદ્યાલયના પાયામાં જે સ્તોકો લખાયા છે તેમાં વસંતી કેળવવાના શુભગાનને અગ્રસ્થાન આપ્યું છે.

આ વખત દરમ્યાન મદ્રાસમાં અધ્યાર ખાતે થીઓસોફીકલ સોસાયટીના આઘ પ્રમુખ કર્નલ ઑલકોટે દેહ છોડ્યો અને મિસિસ ગેસન્ટને સર્વ દેશોની સોસાયટીની શાખાઓના બહુ મતથી તેમની પછી પ્રમુખ તરીકે ચૂટી કાઢવામાં આવ્યા. પ્રમુખ તરીકે તેમને કાશી છોડીને અધ્યાર ખાતે રહેવાનું થયું અને તેમના પ્રમુખપદ દરમ્યાન સોસાયટીનું કાર્ય ઘણું આગળ વધ્યું છે. મેગ્ગરો વધ્યા, શાખાઓ વધી, માહિત્ય વધ્યું અને સામાન્ય જનમગાજની ઇજામાં પણ વધી આજે એવો એક પણ શીખેલો કે ભણેલો પ્રુપ હુનીયાના કોઈ પણ ભાગમાં નહિ હોય કે જે થીઓસોફી અથવા થીઓસોફીકલ સોસાયટીના કામથી વાકેફ ન હોય. પોતે મહા કર્મચોગીની હોદ્દા, બીજાઓને કર્મચોગી બનાવે છે અને તેમના અધ્યારના આશ્રમમાં આજે એકસોથી વધારે કર્મચોગીઓ રહે છે અને પોતાના આત્માનું તથા પરતું કંડ્યાણ સાધે છે. સોસાયટીના મેગ્ગરોમાં મોટા મોટા અગીંગા, ધનાઢ્ય માણસો, વિદ્વાનો તેમજ સામાન્ય સ્થિતિના માણસો છે. કોઈ ધર્મની નિંદા ન કરવી, સર્વ ધર્મમાં સાદુ શુ છે તેની શોધ કરવી, પોતપોતાના ધર્મ એકનિષ્ઠાથી પાળી બીજાના ધર્મને માન આપવું, મનુષ્યમાત્ર સા ભાઈ છે તેમાં કોણે ગોરો કોઈ નથી, સા એક કુટુંબના પરિવાર છે તેમ માનવું તથા આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિઓને ખીલવી પરમપદે પહોંચવું એ આ સોસાયટીના ત્રણ મુખ્ય મતઓ છે. પણ સોસાયટીએ નવો પંથ રચાવ્યો, કે નવો વારો બનાવ્યો છે એવું કંઈ નથી. આ સોસાયટીના સર્વ મેગ્ગર બહુ ભાવનો સ્વીકાર કરે છે પણ બાકી સહ વાનોમા સ્વતંત્ર છે.

આવી રીતે હિંદુસ્થાનમાં રહીને, ધર્મ, સાહિત્ય, સંસારિક વિષયો અને બીજા બાબતોમાં જગૃતિ ફેલાવતાં એમને લાગ્યું કે હિંદુસ્થાનની રાજ્યસંસ્થામાં ઘણા મુદ્દારાની જરૂર છે અને હુનીયાના દેશોમાં હવે પછીના જમાનામાં હિંદુસ્થાન તથા

હિંદુસ્થાનની પ્રજા બહુ આગેવાની ભયો લાગે લગ્નવશે એવી તેમને અચળ શ્રદ્ધા હોવાથી તેમણે પોતાનો રાજકીય બાબતોનો અભ્યાસ આગળ વધાર્યો. પણ દરમ્યાન એક વાત એવી થઈ કે જેમાથી ખાર મહિના સુધી હાર્ટ દારણારે તેમને ચઢવું પડ્યું. એક મદ્રામી બ્રાહ્મણના બે પુત્રો તેમની પાસે રહેતા અને તેમની દેખરેખ હેઠળ તેમનો અભ્યાસ ચાલતો. મિસિસ બીસન્ટ એમ માને છે અને તેના ઘણા અનુયાયીઓ પણ એમ માને છે કે આ લડાઈ પછી મહાવિષ્ણુનો એક અવતાર થયો અને તે અવતાર જગતનો ઉદ્ધાર કરશે. આ બે બ્રાહ્મણ પુત્રો એ અવતાર પ્રસંગે મહાન કાર્ય કરશે એવી શ્રદ્ધાથી તેમને વિશેષ અભ્યાસ માટે વિલાયત મોકલ્યા. ત્યાર પછી તે બાળકોના પિતાએ મિસિસ બેસન્ટ સામે કેસ માડ્યો અને છેવટે તે કેસમાં પિતા નહિ જીતવાથી એ વાતનો અંત આવ્યો.

આ કેસમાથી ફારેગ થઈને તેમણે રાજકાર્યમાં માથું માથું પ્રથમ તો આપણા દેશના રાજ્યમા સુધારા કરવાની નેમથી આવે ત્રીસ વરસ થયાં દેશના જુદા જુદા ભાગમાં જે મહા પુરોનો વાર્ષિક મેળાવડો ધાય છે, તથા જેને નેશનલ કૌન્સિલ કહે છે તેની તમામ સૂચનાઓ તથા ફરીઆદો તથા ઠરાવોનો અભ્યાસ કરી તેનું એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું અને ત્યાર પછી દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ફરી આગેવાનો સાથે મસલત ચલાવી ખરી સ્થિતિથી વાકેફગાર થયાં અને પોતાના વિચારો વિલાયતની સરકાર, વિલાયતની પાર્લામેન્ટ, વિલાયતની પ્રજા તથા અત્રેના સરકારી અધિકારીઓ અને પ્રજાજનોના ધ્યાનમાં ઉતરે તેટલા માટે પ્રથમ સને ૧૮૪૪થી એક અઠવાડીક પત્ર મદ્રાસમાં ચાલુ કર્યું. તેનું નામ ધી કૉમન વીલ (સૌનું કલ્યાણ) એમ રાખ્યું અને વિલાયતમાં તેમજ અત્રે લાપણો આપવાની શરૂઆત કરી. ત્યાર પછી તરત જ તેમણે ઇંગ્લેન્ડમાં એક રોજનું પત્ર 'ન્યુ ઇંડીઆ' નામે ચાલુ કર્યું અને તેમાં દેશને તથા પ્રજાને શું શું જોઈએ છે, દેશીજનોને મોટા હોદ્દા શું કામ નથી મળતા, ખીન્ન દેશો સાથે સરખાવતા હિંદુસ્થાન કેટલો ગરીબ છે, એ ગરીબીનાં કારણો શું શું છે, કરનો બોજો કેટલો વધારે છે, હુકાબો દેશમાં શા માટે પડે છે અને હુકાબાને વંચને લોકો પોતાનો નિભાવ કેમ નથી કરી શકતા, લોકો શું કામ શક્તિહીણ થઈ ગયા છે, લશ્કરમાં તથા લડાઈની રીતરીત પર આપણા લોકોને મોટા હોદ્દા પર 'શા વાસ્તે દાખલ નથી કરતા' કાળા અને ગોરા વચ્ચેનો ભેદ ના. મહારાણી વીક્ટોરીઆએ મના કર્યો છતાં શું કામ રાખવામાં આવે છે? મોટા પગારવાળા ગોરા કરતા ઓછા પગારના પણ વધારે શક્તિવાળા દેશીને શું કારણ નથી નીમતા? પ્લેગ, કોલેરા, મલેરીઆ વિગેરે રોગો તથા ઉપદ્રવો લોકોને કેમ સતાવે છે તથા તેના ઉપાયો શું શું છે, છલેકટરોને ન્યાયનું કામ શું કામ સોંપવામાં આવે છે, તથા દેશમાંથી સમૃદ્ધી પરદેશ ઘસડાઈ જવાથી લોકો ગરીબ બની ગયા છે તે ગરીબી અટકાવવાના શું શું ઉપાયો છે અને એવા ખીન્ન હાલનો સવાલો પોતાના પત્રમાં ચરચી સરકારનું ધ્યાન બેચી, લોકોને જાગૃત કરી સરકારની બુલ હોય ત્યાં બૂલ બતાવી લોકોની ખામી હોય ત્યાં ખામીઓ દર્શાવી તેમણે આ મહાસારના કામ ઉઠાવ્યું.

એટલેથી અંતોષ નહિ પામતા તેમણે મુંબઈ પૂના વિગેરે સ્થળોએ જઈ ઋષીરાજ દાદાબાઈ નવરોજી અને બીજા મહાપુરુષોની મુલાકાત લઈ તીવ્ર પક્ષવાળા તથા ગોખલે પક્ષવાળા જોડે સમજુતી કરાવી અને કોન્ગ્રેસ તથા મુસલમાન લાઘવોની મહાસભા જેને મોશલેમ લીગ કહે છે તેનું જોડાણ કર્યું. વળી લડાઈના પ્રસંગમાં સરકારને પ્રબળ પાસેથી નાણાની તેમ જ બીજી મદદ અપાવવામાં પણ પોતાનાં લાપણો તેમજ છાપાદાર મહેનત કરી અને મદ્રાસ તથા મુંબઈની કોન્ગ્રેસમાં ભગીરથ પ્રયત્ન કરી આગેવાનોને ભગૃત કીધા.

લડાઈ પછી હિંદુસ્થાનને લાલ ન મળે અને દુષ્ટી બુદ્ધિવાળા સાહેબ લોકોની સલાહથી તથા મહેનતથી હિંદી પ્રજાને જે સુધારા જોઈએ છે, તે ન મળે તે માટે પણ સ્વરાજ્યની દરખાસ્ત મુબઈ તથા લખનૌમાં પસાર કરાવી અને 'કોન્ગ્રેસનું' કાર્ય જારે મામ ચાલુ રહે, લોકો પોતાના હક શુ છે તે જાણે તથા સાંભાળે તે માટે લોકોને ભગૃત કરવા માટે "હોમરૂલ લીગ" નામની સંસ્થા ઉભી કરી તેની શાખાઓ ઠેર ઠેર સ્થાપી કામ કરવા લાગ્યા.

પણ સરકારી અમલદારોને લાય લાગ્યો કે આવી જુગેશય લોકો ઉશ્કેરાશે અને કોણુજાતે શુ થશે તેથી તેમના રાઈ'દા પત્રપત્ર પહેલાં અકુશ મૂક્યો, ન્યુ ઇન્ડિયા પાસેથી બમીનગીરીના રૂ. ૨૦,૦૦૦ લીધા, પછી તે જમ કરી બીજા રૂ. ૧૦,૦૦૦ લીધા અને તે પત્ર બધા કરાવવા કોશેશ કરી પણ તે જાળતનો કેસ હજી વીલાયતની પ્રીવીકાઉન્સીલમાં ચાલુ છે તેથી પત્ર હજી ચાલુ છે અને હમણા સ્વં ન્યાયમુર્તિ દાશીનાથ તેલંગના સુપ્રત તે ચલાવે છે ઉપરાંત તેમના બધા છાપખાના પાસેથી બમીનગીરી લીધી છે અને વરસ એક દીવસ પહેલા મધ્યપ્રાતની સરકાર તથા મુંબઈની સરકારે તેમને પોતાના પ્રાતમા જવાનો મનાઈ હુકમ કર્યો. પણ છતાં એ તેમનું કામ વધતું ચાલ્યું ત્યારે તા. ૧૬ મી જુનને દહાડે મદ્રાસની સરકારે તેમને હુકમ ફરમાવ્યો કે તેમણે મદ્રાસ છોડી જવું તથા સરકારના હકમ વગર તેમણે કોઇને મળવું નહિ હા છાપાનું કે છપાવનું નહિ, ભાષણ આપવાં નહિ, પોતાના રહેઠાણનું ગામ છોડી ક્યાં જવું નહિ, તથા સરકારની દેખરેખ હેઠળ નજરકેદ રહેવું. ત્રીતેર વરસની ઉંમરે આવી રીતે ના. સરકાર તેમના ઉચ્ચ અભિલાષો સમજી શકી નથી એ ખરેખર દીલગીરીભર્યું છે, સ્ત્રી જાતીપર આવી રીતે અંકુશ મુકવાથી ઘણાંના મન ખિન્ન થયા છે.

૯

આજઠાલ મિસિમ બેસન્ટનું નામ જગજગતીશીએ ચંદેલું છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં એની બેસન્ટનું છાપામાં કે ભાષણોમાં, નાના અથવા મોટાની વાતગિતમાં, લોકો એ જાણની બહુ વાતો કરે છે. નામદાર મદ્રાસની સરકારે એમને તથા એમના બે એલા-એને નજરકેદ કર્યા છે. તેને લીધે આપણા દેશના બધા કેળવણી પામેલા માણસો બહુ ગુન્મે થયા છે અને તેને માટે આપણા દેશના મોટા મોટા સુસંસ્કૃત પુરુષો હમણા જ

આપણા ગહેરમાં મસલત કરવા એકઠા મળ્યા હતા અને થોડા દિવસ પર એ લડાઈને માટે ચિના ળાગમાં દશ હજાર માણસોની એક મોટી સભા ભરાઈ હતી. આવી રીતે આપણા દેશના દરેક ભાગમાં ગામેગામ સભાઓ ભરાય છે અને સભામાં ઠરાવ પસાર કરી લોકો નામદાર સરકાર પાસેથી માગણી કરે છે કે મિમિસ ઍનિ ળેસન્ટ અને તેના સંગાથીઓને છૂટા કરવા. પ્રજા જવાળને માટે આતુરતાથી વાટ જુએ છે !

મિમિસ ળેસન્ટને આ પ્રમાણે નજરકેદ કરવાથી દેશમાં હોમરૂલની પ્રવૃત્તિને અત્યંત ઉત્તેજન મળ્યું છે. સે'ક્ટો ભારતવાસીઓ હોમરૂલ લીગના સભાસદો થતા જાય છે અને હોમરૂલ હોમરૂલ લીગની શાખાઓ ઉદઘટી જાય છે. એમના નજરકેદ થવાથી સ્વરાજ્યની હિલચાલ પૂર્ણ જોસમાં હવે આણુ થઈ છે

માવજી ગોવિંદજી શેઠ.

ગુજરાતમાં રાજકીય જાગૃતિ.

ભારતવર્ષના રાજકીય ઇતિહાસમાં ૧૯૧૬ ના ડીસેમ્બર માસમાં લખનૌમાં ભરાયેલી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ હોમરૂલને સમર્થન આપીને સ્વરાજ્ય મળવું જોઈએ તેની નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં માંગણી તે કોંગ્રેસમાં કરવામાં આવી હતી, અને સ્વરાજ્યના પ્રથમ પગથીયાં તરીકે લડાઈને અન્તે હિન્દના રાજ્યતત્ત્વમાં શુ શુ સુધારા કરવાની જરૂર છે તેની એક યોજના કોંગ્રેસ તથા મૉરલ્સ લીગે એકમતે ઘડી કઢાડી હતી. એટલું જ નહિ પણ આ દેશના સદ્ભાગ્યે ૩૧ વર્ષના પાકા અનુભવ પછી રાજકીય ચેતન સર્વ દિશામાં પ્રસારે તથા હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણી વિષે લોકમત સગીન રીતે કેળવાય તે માટે કોંગ્રેસે ડિસ્ટ્રિક્ટ કોંગ્રેસ કમીટીઓ, હોમરૂલ લીગો અને અન્ય રાજદ્વારી સંસ્થાઓને આખું વર્ષ સ્વરાજ્યની માગણી જનસમાજને સમજાવવાની તથા તે વિષે તેઓના મત કેળવવાની આજ્ઞા કીધી હતી. આ ઠરાવ જેટલો દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો હતો તેટલોજ સ્વરાજ્યની લડતને સગીન પાયાપર મૂકનારો હતો. કોંગ્રેસના આ ફરમાનને માન આપી, હોમરૂલ લીગોએ સ્વરાજ્યની યોજના સળંધી લોકમત કેળવવાની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી, તે માટે ખરેખર તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે.

૧૯૧૬ ની આખરે કોંગ્રેસે અને લીગે સ્વરાજ્યની યોજના ઘડી કઢાડી ત્યાર પછી હિન્દનું રાજકીય વ્યોમ અનેક અલ્પેથી ધવાતું માણ્યું. એક પાસથી ૧૯૧૭ ની શરૂઆતમાં ઇમ્પીરિયલ વૉર કોન્ફરન્સમાં હિન્દના નિયુક્ત કરેલા પ્રતિનિધિઓએ પોતાનાં વર્તન તથા વિચારથી હિન્દનું જૌરવ વધાર્યું અને કઠ્ઠાંડના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી પ્રધાનોએ હિન્દની અસિલાપાઓ તથા માગણીઓ પ્રતિ સમજાવ દર્શાવનાર્થે આશાજનક વચનો ઉચ્ચારવા

માંડયાં પ્રિટનના વગર પ્રધાન લોકો જ્યોત્સે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું કે હવે તો હિન્દ “equal partner of the Empire” થવાને લાયક છે. બીજી પાસથી સ્વરાજ્યની યોજના વિષે લોકમત કેળવવાની પ્રવૃત્તિઓ હોમરૂલ લીગાએ વેગભર શરૂ કરી અને તેના આત્મારૂપ મિસિસ બીસેન્ટે સ્વરાજ્યનો સંદેશ હૃદયે હૃદયે પહોંચાડવાને પોતાના પત્ર “ન્યુ ઇન્ડિયા”માં પ્રોત્સાહક લેખમાળા શરૂ કરી. અવાચક હિન્દ વાચકમય બન્યું. તેનું રાજકીય જીવન નૂતન ચેતનથી પ્રકાશવા લાગ્યું. સ્વરાજ્યનો ઉદ્દેશ્ય દેશના સર્વ ભાગોમાં નિશ્ચિત સંભળાવા માડ્યો. સ્વરાજ્યનું પ્રોત્સાહક સંગીત ગૂંઠે ગૂંઠે ગંવાવા લાગ્યું. સ્વરાજ્યની માગણી માત્ર મૂડીભર લોકોની માગણી છે એ સ્વાર્થી આરોપ ખોટો છે એમ દેશે સાબીત કર્યું. એક પાસથી પ્રિટનના પ્રધાને હિન્દની વ્યાજબી માગણીઓ પ્રતિનો સમભાવ અને બીજી પાસથી આ દેશમાં આવેલું નવું ચેતન તથા હિન્દી પ્રજાને કૂટેલી નવી હિંમતભરી વાણી-આ સર્વથી જ્યુરૉકસીનાં કબુતરખાનાઓ ખળભળી ઉઠ્યા અને હિન્દ પોતાના હકની માંગણીઓનો સુર પ્રિટનની સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી પ્રજાને પહોંચાડે તે પૂર્વે તેની વાણી બને તેટલી રીતે બંધ કરવાના પ્રયાસો જ્યુરૉકસીએ શરૂ કર્યા. હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણીને વ્યવસ્થાપૂર્વક ઘણી દેવાનાં પગલાઓ એક પછી એક લેવાવા માડ્યા. મામલત આદાયરે તેનું મંગલાચરણ (!) કર્યું. લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડે હિન્દની મોઢી આશાઓને નષ્ટ કરનારી તથા સ્વરાજ્યની માગણી અવ્યવહારૂ દર્શાવનારૂં ઢોલ ઉઠીની ઠંડી હવામાં જોરથી વગાડ્યું અને તેના પરિણામે ભારતમાતાની અનન્ય પ્રેમથી સેવા કરનારી વિદુષી સન્નારી બીસન્ટને ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઍક્ટની રૂએ નજરકેદ કરી. તેની વાણી બંધ કરી, તેના લેખો અપહરણ, તેનું દર્શન બંધ કર્યું. પરંતુ તેના આત્માએ હિન્દના આત્માને આપેલો અમૂલ્ય સંદેશ જોયો ને તેવો રહ્યો. ડીફેન્સ ઍક્ટ ઇન્ડિયા ઍક્ટ સ્વરાજ્યના સંદેશને નજરકેદ કરી શક્યો નહિ. એક બાજુથી હોમરૂલ લીગના મુખ્ય નેતાને નજરકેદ કરી અને બીજી બાજુથી હિન્દના ભાવિની ઉજ્જવલ આશારૂપ વિદ્યાર્થીઓને રાજકીય જીવનથી, રાજકીય સભાઓથી રાજકીય વિચારોથી દુર રાખનારાં બંધનો વધારે સખ્ત બનાવ્યાં. લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડની સરકારના સરકયુલરનો પ્રતિધ્વનિ લૉર્ડ વિલી ગડનની સરકારે આપ્યો. લૉર્ડ રોનાલ્ડશે એ તથા મર જેમ્સ મેરટને સ્વરાજ્યનું મંદિર દૂર દૂર દૂર-સૂદૂર-અતિદૂર છે અને ત્યાં પહોંચવાનો માર્ગ ઘણો વિકટ છે, એમ જણાવી લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડની ધમકીને થોડી ઘણી મોખી બનાવી. પરંતુ દેશનાં સર્વ ભાગોમાં હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણી સામે જ્યુરૉકસીની વેગભરી લડત શરૂ થઈ ચુકી. ડીફેન્સ ઍક્ટ ઇન્ડિયા ઍક્ટ સરકારનો કુખ્યો! પ્રિટનને વફાદાર, પ્રિટનના શત્રુઓ! સામે સખ્ત પોકાર કરનાર, સામ્રાજ્યને અર્થ રીતે મદદ કરવાનું. હિન્દને ઉપદેશ આપનાર સન્નારી નજરકેદ! કોઇએ મસાએ બંધ કરી, કોઇએ સભાના રીપોર્ટો છાપવાની મંના કરી, કોઇએ સંસામા હાજર રહેનાર દેશભક્તોની ખબર લીધી! અને આ સઘળું સંરક્ષણ હિન્દના કાયદાની રૂએ કર્યું!

દેશની આ ગભીર રાજકીય સ્થિતિએ નેતાઓનું ગભીર ધ્યાન ખેંચ્યું અને તે સામે સર્વ દેશજીથી સખ્ત પોકાર થયો. પણ તેની અમર જ્યુરૉકસી પર કંઈ પન થયું નહિ. અને

તેઓએ હિન્દનો સૂર છીટનની પ્રવૃત્તિને ખોલે નહિ તેવા પ્રયત્નો બીજી રાખ્યા અને હોમરૂલ પ્રતિ પોતાની સખત નાપસંદગી દર્શાવી. પંડિત મદનમોહન માલવીયા જેવા ઠરેલ દેશ ભક્ત દેશના સર્વ લાગોમાં ફરવા મંડયા અને તેમણે હિન્દના રાજકીય જીવનની નાડ તપાસી, સ્થિતિ અતિશય ગંભીર છે, એમ જણાવ્યું. હિન્દના જીવનમાં આણીનો પ્રસંગ આવ્યો છે—હિન્દ કસોટીમાંથી પસાર થાય છે એ સ દેશ દેશભક્ત હૃદયને ખોલ્યાડયો. કાયદેસર પદ્ધતિથી પણ અનુપમ દૃઢતાથી સ્વરાજ્યની યોજનાને વળગી રહેવાની જરૂર છે એવો પ્રોત્સાહક ઉપદેશ સ્થળે સ્થળે કર્યો. પ્રથમ એટલો જ છે કે હિન્દ પ્યૂરૅકસીના હાથમાં જે સત્તા છે તેમાંથી કેટલીક પોતાના પુત્રોને અપાવવા માગે છે પ્યૂરૅકસી ના પાડે છે હિન્દ પોતાની માંગણીને દાખી નાંખનારા જે પ્રયત્નો પ્યૂરૅકસીએ વ્યવસ્થાપૂર્વક આદર્યા છે તેથી હિંમત હારી અવાચક બનશે કે સ્વરાજ્યની માંગણીમાં પૂરતી શ્રદ્ધા રાખી તેને માટે દૃઢતાપૂર્વક સતત લડત ચલાવશે? આ આણીના પ્રસંગ ઉપર હિન્દ જેવું ચારિત્ર્ય દાખવશે તેવું સ્વરાજ્ય તેને માગશે.

હિન્દની આવી બારીક રાજકીય સ્થિતિ અવલોકી તથા કોંગ્રેસે પોને ઘડી કઢાડેલી યોજના વિષે લોકમત કેળવવાના આપેલા ફરમાનને માન આપી મુગાઇના હોમરૂલ લીગે ગુજરાતના જુદા જુદા શહેરોમાં ડેપ્યુટેશન મોકલી ત્યાંના રાજકીય જીવનમાં નવું ચેતન લાવવાના શુભ પ્રયાસ આદર્યા છે. આવી રીતે શહેરે શહેરે ડેપ્યુટેશન મોકલવામાં લીગના ત્રણ સુખ્ય ઉદ્દેશો છે પ્રથમ તો ગુજરાતમાં એવો એક પણ માણસ કે સ્ત્રી એવા નહિ રહેવા જોઈએ કે જેને હાલની રાજકીય સ્થિતિની સાચી માહિતી નહિ હોય. આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે ઠરેલ જવાબદાર વક્તાઓ પાસે બાપણો અપાવે છે. બીજો ઉદ્દેશ એ છે કે દરેક સ્થળે હોમરૂલ લીગની શાખા સ્થાપી લોકોના રાજકીય ઉત્સાહને તથા જીવનને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવું ત્રીજો ઉદ્દેશ એ છે કે કોંગ્રેસે ઘડી કઢાડેલી યોજના વિષે લોકમત કેળવવો અને તેમ કરવાને માટે તે તે સ્થળે વ્યાખ્યાનમાળાની ગોઠવણ કરવી. એક સાડું પુસ્તકાલય તથા એક ફ્રી રીડીંગ રૂમ કહાડવા તથા રાજકીય વિષયોની સાચી માહિતી આપવાને માટે અભ્યાસવર્ગો ખોલવા. કાયદેસર પદ્ધતિથી પણ દૃઢતાથી મુગાઇના હોમરૂલ લીગે ગુજરાતમાં આ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હોમરૂલ લીગના હાલના કાર્યકર્તાઓ સમજે છે કે તેઓના કરતાં હિન્દ માતાની એવામાં વૃદ્ધ થયેલા રાજદારી નેતાઓ આ કાર્યને માટે વધારે લાયક છે અત્યાર સુધી તેઓએ જે કાંઈ કાર્ય કર્યું છે તે માટે હમારૂ હૃદય ઉપકારવશ છે પરંતુ હિન્દના રાજકીય જીવનના આ આણીના પ્રસંગે તેઓનું માન હમને સાલે છે હમને તો કોંગ્રેસના ફરમાન મૂજબ સ્વરાજ્યની યોજના વિષે લોકમત કેળવવાનો હમારો ધર્મ છે હમારા નેતાઓ એ કામ કરવા બહાર પડતા હોય તો હમે ખુશીથી તેમને પગલે તેમની પાછળ ચાલશું; પરંતુ તેઓનો તેમ નહિ કરવાનો કાવ હશે—તેઓના મોન ઉપરથી હમને તેવું લાગે છે—તો હમે તો હાથમાં લીધેલું કાર્ય હિંમતથી કર્યું જઈશું, અને તેઓ તરફથી માત્ર આશીર્વાદની જ આશા રાખશું. આવી રીતે અત્યાર સૂધીમાં હોમરૂલ લીગે ગુજરાતમાં જે કાર્ય કર્યું છે તેની ટુંદી માહિતી નીચે આપી આ લેખ બંધ કરીશું.

સુરત —

તા ૧૫ મી મુળાધથી સુરત ખાતે મી હાર્નિમૅન, મી જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, હોમરૂલ લીગના બુદ્ધિશાલી અને વ્યવસ્થા કરવામાં કુશળ મંત્રી મી. બેંકર, મી. વિભાકર અને મી. દેવભાણુકર—આ સર્વનું ડેપ્યુટેશન ગયું હતું. તેઓ સુરતના નેતાઓને મળ્યા હતા એક ઇક્ષારમલ સભામાં હાલની સ્થિતિ તેઓને સમજાવી હતી સાંજના “હાલની રાજકીય સ્થિતિ” ઉપર મી. વિભાકર, મી જમનાદાસ તથા મી હાર્નિમૅન બોલ્યા હતા. સભામાં લગભગ ૧૦૦૦ પુરૂષો તથા ૩૦૦ સ્ત્રીઓ હાજર હતા. હોમરૂલ લીગમાં નવા ૧૦૦ સભાસદો દાખલ થયા હતા. પુસ્તકાલય તથા ફ્રી રીડીંગરૂમ વધારે વ્યવસ્થિત બનાવ્યા હતા તથા અભ્યાસવર્ગો ખોલવાની ગોઠવણ કરી હતી. લોકોનો ઉત્સાહ ઘણો હતો.

ભરૂચ —

શેક રતનસી ધરમસી હોમરૂલ લીગના અતિ ઉત્સાહી પ્રાવિન્શીયલ સેક્રેટરી મી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, મી કનૈયાલાલ મુનશી તથા મી. મનમુખલાલ માસ્તર—એમનું એક ડેપ્યુટેશન તા ૧૫ મીના ભરૂચ ગયું હતું મી. કનૈયાલાલ મુનશીને ત્યાં શેક રતનસીના મનમાં ચાહુપાર્ટી કરવામાં આવી હતી. અમલદાર વર્ગની ઇચ્છા ન હોવા છતાં ત્યાંના નેતાઓ આ પાર્ટીમાં આવ્યા હતા. તેમની અનેક મુશ્કેલીઓ તથા શંકાઓ ડેપ્યુટેશને દૂર કરી હતી. સાંજના દાદાભાઈ હોલમાં “હાલની રાજકીય સ્થિતિ” ઉપર મી માસ્તર, મી મુનશી તથા મી પંડ્યાએ અસરકારક ભાષણ કર્યા હતા. લગભગ ૫૦૦ પુરૂષો હાજર હતા. હોલ નહોતો હોવાથી બીજા લોકોને આવી જવું પડ્યું હતું. અર સાપુરજી હોલ દરેક સાર્વજનિક કામને માટે બાધવામાં આવેલો હોવા છતાં મળ્યો નહિ હતો. સભામાં ઘણાજ ઉત્સાહ હતો અને ઘણા પુરૂષો હોમરૂલ લીગમાં જ—સભામાં દાખલ થયા હતા. લાયબ્રેરી અને અભ્યાસવર્ગોની ગોઠવણ પણ કરી હતી

નડિયાદ. —

તા. ૧૮ મીએ મી. ચન્દ્રશંકર નડિયાદમાં લગભગ ૧૨૦૦ માણસ સમક્ષ રા. બટુશંકર ગિરધરલાલના પ્રમુખપદ નીચે અમલદારોની હાજરીમાં “હાલની રાજકીય સ્થિતિ” ઉપર એક અતિ પ્રેરનારૂક અને જવાબદાર ભાષણ આપ્યું હતું અને તેને પરિણામે ૧૦૦ નવા સભાસદો હોમરૂલ લીગમાં જોડાયા હતા

ગોધરા:—

તા. ૨૧ મી જુલાઈના સવારના હોમરૂલ લીગના મંત્રી મી. બેંકર, મી. ચન્દ્રશંકર તથા મનમુખલાલ માસ્તર ગોધરા આવી પહોંચ્યા હતા. મી. દલમુખલાલ વડીલની આશીર્વામાં ત્યાંના નેતાઓ ભેગા થયા હતા. તેઓને હાલની સ્થિતિ સમજાવી હતી અને હોમરૂલ લીગની ત્યાં સ્થાપના કરી હતી. સાંજના ડેપ્યુટી પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની હાજર

રીમાં લગભગ ૫૦૦ પુરૂષો સમક્ષ—જેમાં લગભગ ૫૦ મુસલમાનો હતા—મી. માસ્તર તથા મી. પંડ્યા “હાલની રાજકીય સ્થિતિ” ઉપર બોલ્યા હતા. મી. પંડ્યાનું બાષ્ણુ એટલું બધું તો ઘોરસાહક અને જવાબદાર હતું કે તરત જ સભામાં જ ૧૫ માણસો હોમરૂલ લીગમાં દાખલ થયા હતા. લાન્ઝેરી તથા અબ્યાસવર્ગોની ગોઠવણ કરવાનું કામ ત્યાંના એક દરસાહી નેતા મી. વામનરાવ મુકાદમને સોંપવામાં આવ્યું છે. ડેપ્યુટેશનની મુલાકાતથી ત્યાંના રાજકીય જીવનમાં કંઈક નવો જ વેગ આવ્યો હતો.

અમદાવાદ.—

તા. ૨૨ મીની સવારના શેઠ રતનસી, મી. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, મી. બેન્કર, મી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, મી. મનસુખલાલ માસ્તર અમદાવાદ આવ્યા હતા. તેમને રેશન ઉપર શેઠ અણ્ણલાલ સારાભાઈ, મી. જીવનલાલ દેસાઈ, મી. મગનભાઈ પટેલ વિગેરે અમદાવાદના નેતાઓએ આવકાર આપ્યો હતો. બપોરના શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને ગૃહે અમદાવાદના નેતાઓને ભોત્રાવવામાં આવ્યા હતા અને ડેપ્યુટેશનના સલાસદો સાથે તેઓએ હાલની સ્થિતિ વિષે વાતચીત કીધી હતી. સાંજના આનન્દજીવન થીયેટરમાં એક ગજવર મલા ભરાઈ હતી—લગભગ ૨,૦૦૦ માણસોની સંખ્યામાં ત્યાંની પ્રતિષ્ઠિત સન્નારીઓએ હાજરી આપી હતી. સંસાનુ પ્રમુખસ્થાન ત્યાંના જાણીતા શહેરી ગ. બ. રમણલાઈ મહિપતરાએ લીધું હતું. મી. માસ્તર, મી. ચન્દ્રશંકર તથા મી. જમનાદાસે અસરકારક બાષ્ણુ કર્યો હતો. શેઠ મંગલદાસ ગિરધરદાસ જેવા ત્યાંના મુખ્ય શહેરો અને મોટા મીલમાલકે તેઓને આશાર માનતા હોમરૂલ લીગમાં જોડાવાને શ્રેતાજનને વિનંતિ કરી હતી. પ્રમુખે પણ અસરકારક બાષ્ણુ કર્યું હતું, અને સરકારની હાલની ગત્યનીતિને વખોડી કહાડી હતી. લોકોમાં ઉત્સાહ ધણો હતો. લગભગ ૧૦૦ નવા સમાનદો જોડાયા હતા.

હોમરૂલ લીગે આ પ્રમાણે દૃઢતાથી, વ્યવસ્થાપૂર્વક પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું છે અને ગુજરાતમાં ગૃહે ગૃહે સ્વરાજ્યનો સંદેશ પહોંચાડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ગુજરાતમાં જાગૃતિ આવી છે. હિન્દના અણીના પ્રસંગમાં ગુજરાત પોતાનું ગૌરવ જાળવશે તથા તેના રાજકીય જીવનના ચેતનમાં પોતાના ચેતનને ફાળો આપશે, એવી આશા છે.

હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ.

ત્યારથી ક્રાન્સની રણભૂમી તરફ હિંદી લશ્કર રવાના થવા માંડ્યું ત્યારથી હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ દિન પ્રતિદિન આશા-જનક થતું જતું હતું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક સરખા ભાગીદાર તરીકે હવે હિંદની ગણતરી બહુ ત્વરાથી થશે એમ સર્વત્ર વાતો ચાલી રહી હતી. બ્રિટિશ પ્રધાનો, સંસ્થાનોના અગ્રગણ્ય અમલદારો, ઇંગ્લેન્ડના લોકનાયકો, અને બહાર છાપાઓ એક અવાજે હિંદની વફાદારી, સ્વાર્થત્યાગ, અને સામ્રાજ્યના ભાગીદાર તરીકે હિંદની લાયકાત માટે પરોક્ષ તેમજ અપરોક્ષ રીતે શુભચિન્તન ગાઈ રહ્યા હતા. જે હિંદ પાસેકાની લડત અને અથાગ પરિશ્રમથી પોતાની મહેન્ટાઓ અને સામ્રાજ્યની સેવા કરવાના અભિલાષો સિદ્ધ કરી શક્યું નહોતું તે આખના ચમકારામાં સિદ્ધ થવાની અણી ઉપર આવ્યું. આ અપૂર્વ પગલું ભરવાની હિંમત, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ઉદારતા માટે સર્વ માન લોડ હાર્ડિંગને જ ધટે છે. તેણે હિંદ પર અથાગ વિશ્વાસ મૂક્યો; હિંદે તે વિશ્વાસ દિલોજાનીથી પરિપૂર્ણ કર્યો. વિશ્વાસ પરિપૂર્ણ થયો તેનું એક કારણ લોડ હાર્ડિંગનું ઉદાર અને ત્યાગશીલ રાજ તત્ત્વ, અને બીજું કારણ હિંદની વફાદારી અમીરી તથા એક નિષ્ઠા હવે હિંદ તરફ બ્રિટનનો “દૃષ્ટિકોણ” બદલાયો છે એમ ઠેર ઠેર વાતો થવા માડી. કર્તવ્યનિષ્ઠ હિંદ પોતાની નિઃસ્વાર્થતાની અને સામ્રાજ્ય સેવાની કદર થતી જોઈ મલકાયું—વધારે ઉત્તેજિત બન્યું—અને તેથી સામ્રાજ્યની ખાતર માણસો તેમજ દોલતનો અપરિમિત ભોગ આપવાને તયાર બન્યું.

સામ્રાજ્યના હિંદની ખાતર બ્રિટન આવે તે હિંદ પાસેથી માગી લીધે એવી સામ્રાજ્યને કેરે પાને સહી કરી આપનાર પરતંત્ર પ્રજા તરીકે જગતના ઇતિહાસમાં હિંદ સિવાય કોઈ બહાર પડ્યું હોય એમ આપણા બાણવામાં નથી. છતાં હવે તે રણસંઘામે ઉપર તોપોની ગર્જનાઓ શ્રમી નથી, એરોપ્લેનોના સુસવાટો બંધ થયા નથી, અગ્નિની જ્વાળાઓ સમી નથી, બહાદૂર વફાદાર હિંદી સિપાઇઓનાં ખૂન સૂકાયાં નથી, અને હિંદે આપેલા કરોરો રૂપિયાના સરવાળા પણ મૂકાયા નથી, ત્યાજ હિંદને કેવો બદલો મળે છે? બદલો! બદલાવું નામ ઉચ્ચારવા કેટલાક અતિ શાણા, ઘણાં કરેલ, ઠગાર, લોકોની ઝકુટી ઉંચી ચઢી બચ છે, તેઓ કહે છે કે, “સામ્રાજ્ય માટે આણુ પાથરો, પણ બદલાની વાત ન દરો!”

કર્મણેવાધિ કારસ્તે મા ફલેષુ કદાચ ન સેવાના ફલની વળી ઇચ્છા રખાય કે? કેવી સંકુચિત, છુદ્દ, સ્વાર્થમય, સંસારી, પાપી દૃષ્ટિ!! આસ્થિયની વાત તો એ છે કે આ હડાપણભરેલું તરવરાન સામ્રાજ્યના ચાલકો, કે બ્રિટિશ પાલો મેંટના મેગનરો કે બ્રિટિશ પ્રજા તરફથી આપણને શિખવવામાં મથી આવતું, પગે લેઓ હિંદના નોકરો છે અને હિંદનું લૂણ ખાય છે, છતાં જેઓ નથી

પ્રતિનિધિઓ કે નથી હિંદના પ્રતિનિધિઓ તેઓ આ સોધા પ્રદક્ષાનાની દુકાનદારી કરી રહ્યા છે

ગઢલો કહો, ન્યાય કહો, વિવેક કહો, ફરજ કહો કે ધર્મ કહો—ગમે તે કહો, પરંતુ દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ સમજી શકે છે કે માત્ર આકાશના બાચકા ભરવાની ખાતર અથવા તો પોતે મરણશરણ થવા બાદ પોતાની કળર ઉપર કીર્તિસ્તંભ સ્થાપવાની ખાતર કોઈ પણ પ્રજા બીજી પ્રજા માટે પોતાનાં લોહી રેડી શકતી નથી આખી પ્રજાના સાહસો અને બલિદાનો બિલકુલ નિર્થક હોઈ શકેજ નહિ અલબત્ત, ટુંકા સ્વાર્થની દૃષ્ટિ ધિક્કારવા યોગ્ય છે, પરંતુ અંતિમ મોક્ષની અભિલાષા રાખવી એ કાંઈ કુદ્ર ગઢલાની આશા રાખ્યા બરાબર નથી. મોક્ષને માટે દરેક વ્યક્તિ અને દરેક પ્રજા તરફડિયા મારી રહેલ છે. અમે પણ અમારું સર્વસ્વ યાહોમ ક્યું તે એટલા માટે કે સામ્રાજ્યના સ્વતંત્ર વાવટાનીચે અમે પણ અમારા મોક્ષનો નહીં સ્વતંત્ર વાવટો આજકાલ ઉડાડી શકીશું. જો અમને આટલો પણ ગઢલો મગવાનો હુકમ ન હોય, તો સામ્રાજ્યે અમારી પાસેથી આ આત્મલોગની આશા શી મિશાલે રાખી હતી વારૂ? ભારતવર્ષની પ્રજાનાં જાન-માલની આટલા વર્ષ રક્ષા કરવા માટે? કબૂલ. એ રક્ષણના ફલની આશા રાખવાનો સામ્રાજ્યને સંપૂર્ણ હક્ક હતો. પરંતુ એવી આશા રાખવી એતુ નામ જ ગઢલો અને દુકાનદારી. અને એ સામાજિક દુકાનદારી કોઈ રીતે અધર્મ્ય નથી, પરંતુ ધર્મ્ય તેમ જ અનિવાર્ય છે એમ-ચિંતનના તેમ જ હિંદના અગ્રગણ્ય લોકનાયકો કબૂલ રાખે છે. આ કારણસર સામ્રાજ્યની છાયા નીચે પોતાનો મોક્ષ જલદીથી મેળવવાનો હિંદનો હક્ક અપૂર્વ રીતે મજબૂત બન્યો છે.

છતાં આજ અરસામા એક કમનસીબ દિવસે શાન્ત, આશાવાદી, વફાદાર મદ્રાસને લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડે પોતાના દુહ્સિનાદથી બળભળાવી મૂક્યું અને ફાડી તોડીને કહ્યું કે “તમારી આશાઓ નિષ્ફળ છે સ્વરાજ્યના તમારા સ્વપ્નાઓ લાખા સમય સુધી સ્વપ્નાઓ જ રહેવાના છે. તમે હજી સ્વરાજ્યને લાયક કયા છે? અહિંને વળતે તમે અમને મદદ કરી તેથી તમારી લાયકાતમા શી રીતે વધારો થયો?”—આ એક દૃષ્ટિકોણ!

પંતળમાંથી સર માઇકલ ઓડવાયર પણ એ દિશામા જ વિદ્યુત, અને એ નામ-દારે હિંદની આશાઓ અને મહેન્ટઓ ઉપર સીલ મારીને જણાવ્યું કે “સ્વરાજ્ય માટેની તમારી અળવળ અમને નાપમદ છે એટલું જ નહિ પણ બહિર સહીસલામતીને નુકશાનકારક છે!” આ બીજો દૃષ્ટિકોણ!

મુંબઈ હિંદનું નાક છે તેથી આ દિશામાં શુભ મંગલાચરણ કરવાનો હક્ક તો લૉર્ડ વિલિંગ્ડનનો જ હતો, અને તે હક્કનો ઉપયોગ એમણે અછી રીતે કર્યો મિસીસ બેમંટને પવિત્ર મુગધ ધણકામાં પ્રવેશ નહિ કરવાનો હુકમ કહાડવાનું અપૂર્વ માન લૉર્ડ વિલિંગ્ડનને જ ઘટે દે. ત્યાર બાદ તો અનેક પ્રાંતોના “નવાબો” તરફથી અનેક પરાક્રમે ભજવવામાં આવ્યાં. છેવટે આ નવાબોને જણાયું કે અરધું કામ કરવામા

મળા નથી મારવો તો મીર મારવો; -હાનાં અટક્યાળાથી હિંદનો ઉછાળા મારતો આશાપ્રવાહ અટકવાનો નથી. છેવટે-ધણે વિચાર કરીને-બહુ સંભાળપૂર્વક-જખર-દસ્ત તૈયારી કરીને-લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડે ઉઠીથી મદ્રાસ સૂંધીની મુસાફરી કરવાની તકલીફ ઉઠાવીને ઝામ્બા છોડ્યો, અને હોમરૂલના આત્માને સેહ આપી. મિસીસ જેસ્ટ ગયા એટલે હોમરૂલ ગયું એમ લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડની ખાત્રી હતી છતાં એમનું મોહોડું બધ રાખવા ઉપરાંત એમના હાથપગ પણ ખાધી દેવાની સાવચેતી રાખવાનું ગવર્નર સાહેબ ચૂક્યા નહિં, તેથી મિ ઍરન્ટેઇલ તથા મિ વાડીઆને પણ નજર કેદ કર્યાં.

હિંદના આશાપ્રવાહને અટકાવવાનો આ પ્રયત્ન કેટલો સફલ થયો છે તે હવે સમસ્ત દુનિયા બાણી શકી છે. મિસીસ જેસ્ટનો દેહ બદિવાન છે, છતાં તેનો આત્મા મુક્ત છે એ આર્થ તરવણાન લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડ કયાથી સમજી શકે? જ્યાં છ મહીનાની જહોમતથી હોમરૂલ લીગના ૩૫૦ મેમ્બર માડ માડ થઈ શક્યા હતા, ત્યાં આજે દશ દિવસમા ૧૦૦૦ મેમ્બરો મળ્યા છે, જ્યાં ૫ નો આકડો હતો ત્યાં ૫૦ નો થયો છે, જ્યાં ૫૦ નો હતો ત્યાં ૫૦૦ નો થયો છે, જ્યાં ૫૦૦ નો હતો ત્યાં ૫૦૦૦ નો થયો છે, અને જ્યાં ૫૦૦૦ નો હતો ત્યાં ખુદાની મહેરબાનીથી તા. ૧૬ મી જુન સને ૧૯૧૮ માં પચાસ હજારનો થયો. જ્યાં હોમરૂલ ફક્તની અમુક સોમા ગણત્રી થતી હતી, ત્યાં લાખોની વૃષ્ટિઓ થવા માડી છે. જ્યાં વિનીત અને ઉદામના લેદ હતા ત્યાં રાષ્ટ્રીયતા અને એકતાના જ્યોત્ષ્ણ સંભળાઈ રહ્યા છે. જ્યાં નિદ્રા હતી ત્યાં બગૃતિ થઈ છે. જ્યાં દુશ્મનાઈ હતી ત્યાં મિત્રતા ઉદ્ભવી છે. જ્યાં “મહાઈ” અને “લ્હાઈ” બોલાતું હતું ત્યાં “આપણું” બોલાય છે. ટુંકામા કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી પર્યન્ત, અને પેશાવરથી બ્રહ્મદેશ પર્યન્ત, “હોમ રૂલ”, “હોમ રૂલ”, “હોમ રૂલ”ની ગર્જનાઓ થઈ રહી છે.

દીર્ઘાયુ થાઓ લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડ અને લૉર્ડ વિલિંગ્ડન! દીર્ઘાયુ થાઓ, મર માઈફલ ઑડગાયર અને મી. હેમ્લી! અને દીર્ઘાયુ થાઓ લૉર્ડ એમ્સડર્ફ! કે જેઓએ અમારાં સોનેરી સ્વપ્નાઓની ઉપા આડે આવનારા વાદળાઓ આટલી ઝડપથી ખસેડી મૂક્યાં છે!

જસ આ હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ પરંતુ એ સ્થિતિ માત્ર બાણવાથી જ ફલ નથી. એ સ્થિતિનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરી લેવો એમા જ આપણી કાર્ય કુશળતા, આપણી સ્વદેશ પ્રીતિ, આપણી વફાદારી અને આપણા ચારિત્ર્યની ખરી કસોટી છે. કંટલાક અંગ્રેજ અમલદારો, તેમજ અંગ્લો ઇન્ડિયન દોસ્તો આપણી મહત્વાકાંક્ષા સામે આક્ષેપો મૂકે છે તે વિચારવા જેવા છે તેઓ કહે છે કે સ્વરાજ્ય માટે ચળવળ કરનારા માત્ર મુઠ્ઠીભર કેળવણેલાઓ જ છે. અને જો કે એ કેળવણેલાઓ સમસ્ત હિંદની આશાઓના પ્રતિનિધિ છે એ ભૂલી જવાનું નથી, છતાં આપણા ટીકાકાર મિત્રોની ટીકાનો ખરા ઉત્તર તો એ જ છે કે હિંદના ખૂણે ખૂણામાં બગૃતિ કરી સ્વરાજ્ય માટે દરેક હિંદીની આત્મ ઇચ્છા પ્રકાશમાં લાવવી.

કે જેથી આપણા અંગ્રેજો ઇન્ડિયન મુરખખીએને સતોપ થાય. એટલું યાદ રાખવાનું છે કે છેવટે હિંદના ભવિષ્યની કુચી ખિટિશ પાર્લામેન્ટ અને ખિટિશ પ્રજાના હાથમાં છે, અને નહિ કે ખિટિશ સદ્ગતનતાના મુસાફર એજન્ટોના હાથમાં. અને તે સાથે એ પણ રમરણમા રાખવાનું છે કે ખિટિશ પ્રજા સ્વતંત્રતા અને મોક્ષની ઉપાસક છે. ખિટન હિંદને સામ્રાજ્યનું મજબૂત, સક્રિય, ચેતનમય અંગ એવાને ખુશી છે, અને નહિ કે પક્ષાઘાતથી નકામું થઇ ગયેલું હાડ-પિંજર. તેવી જ રીતે આપણે પણ ખિટન સામ્રાજ્યના માનનીય ભાગીદાર બની હજુ પણ સામ્રાજ્યની અપૂર્વ સેવાઓ બજાવી સામ્રાજ્યને સોંહાવવા માગીએ છીએ. તેટલા માટે કોઈની મગફળ નથી કે આપણી વફાદારી માટે રજા પણ શંકા બતાવી શકે. આપણે આપણા લોહીથી ખિટિશ સામ્રાજ્યના દસ્તાવેજ ઉપર મહી કરી આપી ખિટન સાથે લગ્ન કર્યું છે ચૂરોપ અને અમેરિકામા ભલે છૂટાછેડા છૂટી થતા હોય, પરંતુ હિંદની પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ તો જીવનમા એક જ લગ્ન સ્વીકારે છે, એટલુંજ નહિ પણ મૃત્યુ બાદ પણ એ લગ્ન બંધન પવિત્ર તેમ જ અમર માને છે. તેટલા માટે સામ્રાજ્યની સોડમા રહીને આપણે મોક્ષની આશા નહિ કરીએ તો ક્યારે કરીશું? લગ્ન મોક્ષ માટે છે, નહિ કે પરાધીનતા માટે

તેથી એ મોક્ષ મેળવવાના પ્રયત્નમાં કોઇ પણ પ્રકારની ભીતિ રાખવાની નથી. અદેખા પ્યાર કરનારાઓથી નથી છેતરાવાનું કે નથી ડરવાનું. પવિત્ર મોક્ષ એ આપણું જીવનલક્ષ્ય છે, એ આપણું સાધ્ય છે એ મોક્ષ એનું નામ જ હોમરૂલ. તેટલા માટે “હોમ રૂલ” ના નામ માત્રથી લડકવાનું નથી. હોમ રૂલ માગવું અને હોમ રૂલ માટે જીવન અર્પણ એ પાપ નથી, એ ગુન્હો નથી. હોમ રૂલ એ પ્રજામાત્રનું પોપણ છે-ચેતન છે-જીવન છે હોમરૂલ મેળવવા પ્રયત્ન ન કરવો તે દેશદ્રોહ તેમ જ રાજ્યદ્રોહ છે. જેઓ ખિટીશ સામ્રાજ્યના ખરા દોસ્તો અને શુભેચ્છકો હશે તેઓ જ એકદિલથી હિંદને માટે હોમ રૂલ મેળવવાની હિમ્મત બતાવી શકશે. કારણ કે ભૂલી જવાનું નથી કે હોમ રૂલ વિનાનું હિંદ ખિટનનું એક અપંગ અંગ છે, ત્યારે હોમરૂલ સહિત હિંદ માત્ર ખિટનના માથાનો મુકુટ છે એટલુંજ નહિ પણ તેની જમણી બાજ છે માત્ર ખિટીશ સામ્રાજ્યના શત્રુઓ જ હિંદના હોમરૂલના માર્ગમા જરા પણ વિઘ્ન નાંખવાને તત્પર થશે

હોમ રૂલ માટે હિંદની લાયકાતની મૂર્ખાઈ ભરેલી દલીલોના જવાબ દેવામાં આપણે આપણો સમય ગુમાવવાનો નથી. હિંદ અનેક બાબતો માટે નાલાયક ગણાતું આવ્યું છે, છતાં તક મળ્યે હિંદ જ્યારે જ્યારે પોતાનું પાણી બતાવે છે, ત્યારે લાયકાતના બીજા પ્રદેશો આપણા હિંતેપીઓએ ચોધી કહાડવા પડે છે. હજુ ૧૯૧૪ ની સાલ સુધી હિંદી સિપાઇઓ યુરોપીય સિપાઇઓના સાથમાં કે વિરૂદ્ધમાં લડવાને બિલકૂલ નાલાયક હતા! ૧૯૧૫ માં એ લાયકાત આસમાનમાંથી ઉતરી! થોડા જ વર્ષ પહેલાં ઇન્ડિયા ઇમ્પિરમાં બેસવાને કોઇ પણ હિંદી લાયક નહોતો. એ નાલાયકીની છેલ્લી ઘડી પછીની ઘડીએ એક લાયક હિંદી જન્મ્યો! ત્યાર બાદ ઘણો વખત સુધી ઇન્ડિયા ટ્રેસિલ માટે હિંદમાં બે લાયક માણસ જન્મ્યા જ નહિ. પરંતુ એક રળીયાભણી સતારે આપણા પરીક્ષકોને માલુમ પડ્યું કે હિંદમા બે લાયક માણસ છે. આખરે સને

૧૯૧૭ ના જુલાઈ માસના મંગલાચરણમાં ઇંડિયા કાઉન્સીલ માટે ત્રણ લાયક હિંદી હોવાની આપણને ખાતરી મળી છે. એ જ રીતે પ્રાંતિક કૌંસીલ તથા વાઇસરૉયની કૌન્સિલમાં પણ ધીમે ધીમે લાયક હિંદીઓ વધારે સંખ્યામાં જન્મતા જાય છે. અને એટલું ચોક્કસ સમજવું કે જે દિવસે હિંદી માટે હોમ રૂલનો ડિસ્પેચ વિલાયતથી રવાના થશે તે જ દિવસે હિંદીમાં પરમાત્માની કૃપાથી અનેક લાયક હિંદીઓનો ૨૪ કલાકમાં જન્મ થઈ જવાનો જ !! આપણા એન્ગ્લો-ઈન્ડિયન લાઇએને ભલે શ્રદ્ધા ન હોય, પરંતુ આપણે અશ્રદ્ધા રાખવી પોષાય તેમ નથી. વહુરત્ના વસુન્ધરા ! Nothing Succeeds like success. ગસ, હોમ રૂલ સામેની સર્વ દલીલોનો ઉત્તર આ જુની પુરાણી ઠહેવતો સચોટ રીતે પૂરા પાડે છે.

નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિલાકર.

ગુજરાત અને સ્વદેશી પ્રત.

જ ગાળના ભાગલા પાડી, દેશમાં નવ ચેતન પ્રગટાવવાનું માન લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબ ખાતરી ગયા છે. તે વખતે સમસ્ત હિંદીમાં જે સ્વદેશાભિમાનની લાગણીઓ કુટી નીકળી હતી, તેમાંથી દેશમાં નવો જુસ્સો, નવું ણજ અને નવીન ઉત્સાહ પ્રકટી નીકળ્યા હતા. લૉર્ડ કર્ઝનને તે વખતે સ્વપ્ને પણ જ્યાલ નહિ હોય કે તે પોતે ધારેલા કાર્યમાં નિષ્ફળ નિવડશે, અને પોતાના કાર્યની અસર ધાર્યા કરતા ઉલટી થશે. જંગાળની પ્રજામાં કુસંય ઉત્પન્ન કરવા અખત્યાર ક્રીધેત્રી રાજ્યનીતિની ઉલટી અસર એ થઈ કે લોકોમાં અંકયતા વધી, તેઓએ એકે અવાજે તે રાજ્યનીતિને વખોડી કાઢી અને જંગાળના ભાગલા ૨૬ કરી તેને ભેડી દેવા ઘણા જ જુસ્સાથી માગણી કરી. તે વખતની એ અજબજાને વધારે ણજ આપવા જંગાળની પ્રજાએ ‘સ્વદેશી’ ના હુથીઆરનો ઉપયોગ કર્યો હતો. મુરેદ્રનાથ બેનરજીએ તે અરસામાં મુગધમાં આપેલા એક લાપણમાં કહ્યું હતું તેમ એ ‘સ્વદેશી’ની અજબજા કંઈ તે વખતે નવીન ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. સ્વદેશમાં બનેલી નીજનો ઉપયોગ કરી, સ્વદેશી કળા તથા ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાનો જુસ્સો જંગાળના ભાગલા પડ્યા પહેલાં પણ ત્યાં હતો જ. પરંતુ તે જુસ્સાને ઉત્તેજિત કરનાર તથા વધારનાર તો જંગાળના ભાગલા પડ્યા તે પ્રસંગ જ હતો જંગાળના લોકોને ગેરધંન્સાદ્ થયો હતો તેથી જંગીય પ્રદેશમાં એ જુસ્સો પ્રકટયો હતો, એટલું જ નહિ પરંતુ તે જુસ્સાએ સમસ્ત દેશમાં તે વખતે આજ આજ દર્શન દીધા હતાં. એ ‘સ્વદેશી’ જુસ્સાનું મૂળ આ હતું પરંતુ ‘સ્વદેશી’ એટલે શું એ પ્રશ્ન કેટલીક દિશામાં ઉઠે છે.

પહેલું ધ્યાનમાં લેવાનું એ છે કે ‘સ્વદેશી’ની અજબજા એ કોઈ પણ વ્યવસ્થાની રાજકીય અજબજા નથી. તે એક આર્થિક અજબજા છે, અને તેનો પાયો સ્વદેશાભિમાન યાને સ્વદેશ પ્રેમ ઉપર રચાયેલો છે. ‘સ્વદેશી’નો સાકરો અર્થ કરીએ તો એમ થાય કે

સ્વદેશમાં જનતી જ ચીજનો ઉપયોગ કરવો તે 'સ્વદેશી'; વિશાળ અર્થમાં 'સ્વદેશી' એટલે સ્વદેશમાં જનતા માલનો ઉપયોગ કરવો એટલું જ નહિ પરંતુ 'સ્વદેશી', એટલે જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં 'સ્વદેશી' રહેવું. પછી તે પ્રવૃત્તિ કેળવણી ખાખત હોય, તે પછી પહેરવેશની ખાખત હોય, ખાવામાં, ખોલવામાં, લખવામાં, કેળવણી લેવામાં, જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં 'સ્વદેશી' જનવું. કેટલાક અંગ્રેજ લોકો 'સ્વદેશી'ની પ્રવૃત્તિને એક રાજકીય પ્રવૃત્તિ ગણી વખોડી કાઢે છે, પરંતુ તેમ કશામાં તેઓ ભગિન થયલા છે એમ કહેવું બીજકુલ જોઈ નથી. કારણ કે ઉપર કહ્યું તેમ તે એક આર્થિક ચળવળ છે અને હિંદુ, જોવા મળેલા ઉદ્યોગો વિનાના અને ગરીબશ્રેણી દેશને માટે તે ચળવળ અત્યંત આવશ્યક છે, એ 'સ્વદેશી' જુસ્સો અને તેની ચળવળ જેટલોક વખત થયા થોડે ઘણે અંશે શાત થઈ ગયા હતા. હાલના આપણા સમ્રાટ પચમ જ્યોર્જ જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેણે ખંગાળાના ભાગલા રદ કર્યા હતા અને તેને પરિણામે તે જુસ્સો નરમ પડી ગયો હતો પરંતુ હાલ એ જુસ્સો મદ્રાસના લાટ સાહેબ લોર્ડ પેન્ટલેન્ડના બે સાહસોથી પાછો મમસ્ત દેશમાં પ્રકટી નીકળ્યો છે. લોર્ડ પેન્ટલેન્ડ સાહેબે પહેલું માહત્ત એ કીધું કે મદ્રાસની ધારાસભામાં બહેર કીધું કે હિંદની પ્રજાએ જલદીથી સ્વરાજ્ય મેળવવાના સઘળા વિચારો ખાનુએ મૂકવા. કોઈને પ્રશ્ન ઉઠશે કે આને 'સાહસ' કેવી રીતે ગણી શકાય? તો તેનો જવાબ આ છે યુરોપમાં ચાલતા લાયકર યુધ્ધે સમસ્ત દુનિયામાં જે નવિન ભાવનાઓ અને આશાઓ ઉત્પન્ન કરી છે, ને નવિન ભાવનાઓ અને આશાઓમાં હિંદે પણ ભાગ લીધો છે બ્રિટીશ સલ્તનતની ખાતર હિંદે જે લોહી રડયું છે અને જે પૈસાની રેલમછેલ કરી છે, તેથી હિંદની પ્રજામાં પોતાના રાજકીય હક્કોની સિદ્ધિને માટે નવી આશાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. જ્યારે મમસ્ત દુનિયાના રાજ્યોની રાજ્યપદ્ધતિમાં મોટા મોટા ફેરફાર થશે ત્યારે હિંદ પણ જે અન્યાયી રાજ્યપદ્ધતિ તળે ચગદાય છે તેમાં ફેરફાર થવાની આશા રાખે તો તે બીજકુલ પણ જોઈ કહેવાય નહિ. અને આ આશા હિંદ રાખે છે તે તેની હાલની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ અને ચળવળ ઉપરથી સૌ કોઈને માલમ પડી આવે છે એ આશા તે 'સ્વરાજ્ય' ની આશા છે. અને એ આશા ધીમે ધીમે કળીભૂત થશે એમ જ્યારે હિંદી પ્રજાની ખાત્રી હતી ત્યારે 'તે આશા ખોટી છે, એમ કહેવું એ ખરેખર એક ભતવું' સાહસ જ છે અને તે લોર્ડ પેન્ટલેન્ડનું પહેલું સાહસ હતું. આ સાહસથી જ સમસ્ત હિંદની પ્રજા ખળભળી જઈ હતી. તેમાં વળી તે લાટ સાહેબે બીજું સાહસ કરવાની હિંમત બીડી. અને તે સાહસે તો ખરેખર સમસ્ત હિંદનું હૃદય વલોવી નાંખ્યું છે તે સાહસ બીજું કોઈ નહિ પરંતુ પોતાની ભતની એક વિદુષી અને વયોવૃદ્ધ બાઈને અને તેના બે ભેડીયા લાઈબ થોને નજરકેદ કરવાનું હતું. હિંદુસ્થાનના સ્વાતંત્ર્યને ખાતર તન, મન અને ધનથી કામ કરનાર આ ત્રણ વ્યક્તિઓ હતી. અને તેથી હિંદમાં લોર્ડ પેન્ટલેન્ડના એ કાર્ય વિષે એટલો ગંધો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે કે તે ક્યારે સમશે તે કોઈ કહી શકે નહિ આ કાર્યોન્નસ જે પાછો સ્વદેશી જુસ્સો દેશના એક ખુજાથી બીજા ખુજા સુધી ભગ્યો છે અને ઠેકઠાણે પુર્યો

તેમજ શ્રીઓએ સ્વદેશી વસ્ત્ર લેવા માંડ્યાં છે. એ એક ઘણી જ શોકજનક બાબત છે કે બંગાળના ભાગલા વખતે ફક્ત બંગાળમાં જ ખાસ કરીને સ્વદેશી વસ્ત્ર લેવાયું હતું; હાલ પણ ઉપરના કાર્યો જાણે ફક્ત મદ્રાસની જ પ્રજાને લાગતા વળગતાં હોય તેમ મદ્રાસમાં ખાસ કરીને એ સ્વદેશી વસ્ત્રો લેવાય છે.

પ્રિય પાઠક! આ લેખ લખવાનો ખાસ હેતુ એ જ છે કે આ પરિસ્થિતિ કોઈ પણ રીતે બદલાવી જોઈએ. એ “સ્વદેશી વસ્ત્ર” ફક્ત મદ્રાસમાં જ નહિ પરંતુ બંગાળમાં, પંજાબમાં, ગુજરાતમાં અને દુકામાં કહીએ તો સમસ્ત દેશમાં જ લેવાયું જોઈએ. બ્યારે મદ્રાસની વસ્તીઓએ પણ એ વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે, બ્યારે મીસ અરુન્ડેલ જેવી એક પરદેશની અબળાએ પણ એ વસ્ત્ર લીધું છે, તો શું એ શરમભર્યું નથી કે દેશના બીજા ભાગોના લોકો એમને એમ બેસી રહે? ભલે દેશના બીજા લોકો હાથ જોડી બેસી રહે, પરંતુ શું ગુજરાતનું એ એક કર્તવ્ય નથી કે ત્યાંના લોકોએ પણ એ વસ્ત્ર પૂર ઉત્સાહથી અને સાચા અતઃકરણથી લેવું જોઈએ. સ્વદેશના શ્રેયની ખાતર, સ્વદેશના પ્રેમની ખાતર એ વસ્ત્ર સમસ્ત ગુજરાતમાં લેવાયું જોઈએ. જે ગરવી ગુર્જર ભૂમિ નર્મદ અને ગાધી જેવા સ્વદેશાભિમાની સુપુત્રોને જન્મ આપવા ભાગ્યશાળી થયેલી છે, તે ગરવી ગુર્જરભૂમિ શું આ બાબતમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા પાછી પાની કરશે? હો ગુર્જર બધું! જો હારા હૃદયમાં સ્વદેશ પ્રેમનો જ્વલન્ત દીપક જલી રહેા હોય, જો તારું હૃદય સ્વદેશાભિમાનના જુસ્સાથી હ્રયમચ્છી રહ્યું હોય, તો ભારતી મૈયાના એક સુપુત્ર તરીકેનું કર્તવ્ય કરવા તૈયાર થા. એ વસ્ત્રમાં આપણા દેશનો મોક્ષ છે. સ્વદેશી ઉઘોગો, ઉત્તેજન ન મળવાથી, એમને એમ મૃત્યુ પામ્યા છે. સ્વદેશી કળાઓ અસ્ત થતી જાય છે. પારકા દેશો હાથે આપણે જીવનની દરેક જરૂરિયાતો માટે આધાર રાખવો પડે છે, દેશમાંથી પૈસો આવ્યો જાય છે. જો તારે હારી વહાલી માતૃભૂમિમાં ઉઘોગો ખીલવના હોય, જે અખૂટ ધન દેશમાંથી પહાર આવ્યું જાય છે તેને અટકાવવું હોય, જો દેશની કળાઓને તારે ઉત્તેજન આપવું હોય, તો આ સ્વદેશી વસ્ત્ર લઈ તે પ્રમાણે વર્ત. એ સ્વદેશી વસ્ત્રમાં જ દેશના રાજકીય મોક્ષનો પાયો છે. ભારતી મૈયાના દરેક પુત્ર અને પુત્રીની એ ફરજ છે અને ‘શુભમગીરી’ અને ‘પરાધીનપણું’માંથી છુટવાનો એ એક માર્ગ છે. ગરવી ગુજરાતની પ્રજા પોતાનું આ કર્તવ્ય કરવામાં ચૂકશે નહિ એવી આશા રાખવામાં છે.

બંગાળના સ્વદેશભક્ત બાબુ સુરેન્દ્રનાથના શબ્દોમાં કહીએ તો “એ સ્વદેશી હિલચાલની આસપાસ તમે ફરી વળો અને તેનો વાવટો ઉઠાડો. દરેકે દરેક ગામમાં, દરેકે દરેક તાલુકામાં, દરેકે દરેક શહેરમાં એનો પ્રચાર કરો અને ત્યાંની પ્રજામાં એ આનંદનો સંદેશ પહોંચાડો. ‘સ્વદેશી’ આપણને દુધાળા અને મરડીમાંથી અને કળાગીયતપણાના અનેક ભયોમાંથી બચાવશે. સ્વદેશી વસ્ત્ર લેવાને તેથી તમે તમારા રાજકીય અને ઔદ્યોગિક છુટાપણાને સંભર પાચો નાંખો. દરેક બાબતમાં સ્વદેશી ધાવ, તમારા વિચારોમાં, તમારા કાર્યોમાં, તમારા આદર્શોમાં તમારી સાધનાઓમાં સર્વમાં સ્વદેશી ધાવ. પ્રાચીન સમયના સ્વાત્મભોગ અને

સાધુત્વના ગુસ્સો પાછો તમારામાં આણો. પ્રાચીન સમયના આર્યોર્તને કે જ્યાં ઋષિઓ પરમાત્માના ગાનતાનમાં અને લોકોનું શ્રેય કરવામાં મશ્ગુલ હતા—તેને પાછું તેની અસલની સ્થિતિએ લાવો. સમસ્ત એશિયામાં નવજીવન આગ્યુ છે. પૂર્વમાં સૂર્ય ઉગ્યો છે બપોને તે ઉગતા સૂર્યને નમન કર્યું છે. તે સૂર્ય તેના માધ્યાહ્નિક પ્રતાપમાં, આપણા દેશમાંથી પ્રસાર થશે. માટે હે સ્વદેશ બાંધવો, તે દિવસના આગમનને માટે તૈયાર થાઓ. સ્વાત્મલોગ આપી તમારી માતૃભૂમિની સેવા કરો. આ મદાન અને પ્રાચીન ભૂમિની સેવામાં તમારું જીવન અર્પી દો.”

ગુજરાતમાં ઘેરે ઘેર ‘સ્વદેશી’ નો અમર વાવટો ઉઠે એ આવશ્યક છે. ગુજરાતને આંગણે આગણે ‘સ્વદેશી’ ના ચોક્ક મહત્વ—એ જેટલું ગુજરાતને માટે માનપ્રદ ગણાશે તેટલું જ તે અભિમાનપ્રદ પણ તેને માટે લેખાશે. ગુજરાતના હૃદયે નવજીવનનો દીપક પ્રકટયો છે, ગુજરાત સમસ્ત હિંદમાં પ્રકટી નીકળેલા નવચેતનને પોતાને હૃદયે ઝીલી રહ્યું છે તો હે ગુર્જર બધું! ત્હારી ફરજ છે કે સ્વદેશી મત લઈ એ નવજીવનને અને એ નવા ચેતનને વધારે ઉત્તેજિત કરવું, વધારે બળ આપવું ‘સ્વદેશભિમાન’ની વીર હાક પાડનાર વીર કેસરી નર્મદના બુદ્ધિસાથી ગુજરાત ફરીથી એકવાર રેલાઈ બાંધ, ‘યા હોમ કરીને પડો કુત્તેહ છે આગે’ એ મંત્રની દીક્ષા લઈ, ગુર્જર પુત્ર ‘સ્વદેશી’ના રણાંગણમાં ઝડુએ, એ ખરેખર આ પળે આવશ્યક છે, અને તે માટે પુલ્લા હૃદયથી, પૂર ઉત્સાહથી, આશાથી, હંમ ગથી સ્વદેશી મત લેવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

કચનલાલ મગનલાલ ખાંડવાળા.

હિંદ દેવીના દરબાર.

એક સ્વપ્ન.

ગિરિઓના ગિરિરાજ હિમાલયના પ્રદેશના મહાન નિર્જન્ય શાત એકાત અરણ્યની વચ્ચે એક અતિ ઠગાળ સાદી ઝુંપડીમાં વયોવૃદ્ધ દેવી હિંદ ધ્યાનાવસ્થામાં વિરાજેલાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મનુષ્યની પગરવ ભાગ્યે જ ત્યાં થાય છે. કુદરતી અલૌકિક લીલાઓથી ભરપૂર અતિરમ્ય મનોહર આ ઉપવનમાં દેવી હિંદ અતિ શોકાતુર વદને ધ્યાનાવસ્થામાં મેઠેલા ભેવામાં આવે છે અતિ વૃદ્ધ અવસ્થાને લીધે તેમનું શરીર જર્જરીત થઈ રહેલું દીસે છે ધ્યાનાવસ્થામાંથી બાજુત થઈ દેવી અતિ મદદ સ્વરે પ્રભુ પ્રાર્થના કરતા બોલ્યા, હે દીનાનાથ, શરણાગત પ્રભુ! આ સુદિમાં મારા બાળકોનો હજી પણ શો દોષ છે? પરાધીનતાની બેડીમાં મારાં બાળકોને તું કયા સુખી સડવા દેશ? મહાન અનેરી આશાઓ બાધી સુખી છિટાનીઆ સાથે મેં મંત્રી બાધી. હું લોભાઈ હતી કે સખી છિટાનીઆના પુત્રો સ્વાધીનતાપ્રિય છે—સ્વતંત્રતાને

એટલી જાંઘી ખરચાણ છે કે, દુનિયાના કોઈ પણ દેશની સરકાર એટલી ખરચાણ નથી. જો અમારા પુત્રોને અંદરના રાજ્ય કારોબારની વ્યવસ્થામાં છૂટથી લાગ લેવા દે તો તેઓ પોતાની રિથિતિ સુધારી શકે, પરંતુ અંગ્રેની જ્યુરોકુસી તેમની સત્તા આલી જવાના ડરથી અમારા પુત્રોની અભિલાષાઓને આગળ પડવા દેતી નથી. માતા, અમારા પુત્રોએ ૧૯૦૬ ની સાલથી જ સ્વરાજ્યની ચળવળ પૂર્ણ જોસથી ચાલુ રાખી. સુભાગ્યે કહો ત્યાં દુર્ભાગ્યે કહો બ્રિટાનીઆને જોગવર દુશ્મન જરમન સામે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું. યુરોપના એ દારૂણ યુદ્ધથી આખા સંસારમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો. બ્રિટાનીઆને આવા મુશ્કેલ સંજોગોમાં આવી પડેલી જોઈ મારા પુત્રો એકદમ સન્ન થયા અને તેને તન, મન, બળથી પૂર્ણ મદદ આપવા લાગ્યા. ભલા વૉઇસનાય લૉર્ડ હાર્ડિંગે મારા લાખો વીર લડવાના ક્રાન્સની સન્નામભૂમિમાં મોઠલી આપ્યા ત્યાંનેત્રો જરમનો સામે કેશરીઆ કરી ઝુઝ્યા અને અમારી તથા તમારી કૃષ્ણને તેઓએ ફ્લેન્ડર્સના મેદાનમાં ઉત્તરવળ ક્યું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય લોગવતાં સંસ્થાનો જેવા કે ઑસ્ટ્રેલિઆ, કેનેડા, સાઉથ આફ્રિકા વિગેરે પણ વર્તમાન યુદ્ધમાં સામ્રાજ્યને મદદ કરી રહ્યા છે. પરંતુ અમારા પુત્રોએ જે રાજ્યભક્તિ-જે વફાદારી અને લોગો આપ્યા છે તેવા એ સ્વરાજ્ય લોગવતા સંસ્થાનોએ આપ્યા નથી. માતા, આપની એ બાજુ બહાર તો ન હોય કે ઇંગ્લાંડની મુશ્કેલીના મગચે સાઉથ આફ્રિકાના ડચ લોકોએ મોટો બળવો જગાડ્યો હતો અને બ્રિટિશ વાવટાને ઉરાડી મૂકી રિપબ્લિકન વાવટો ઉરાડવાના ભગીરથ પ્રયત્નો તેમણે કર્યો હતા. ત્યાના હઝારો યુવાનો બળવાખોર થઈ બહાર પડ્યા હતા. સદ્ગુણે તે સર્વ બળવાખોરોને દાખી દેવામાં આવ્યા હતા. બળવાખોરોના આગેવાનોને પકડી દારાગૃહમાં કેદ કર્યો હતા અને તેમને તરત જ પાછા છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. ત્યાના એક બહીષ્કાર આગેવાને તો બહાર રોતે ઉત્થાયું હતું કે—

“England's difficulties are our own opportunities”

આયરલૅન્ડની પ્રજાએ પણ બળવો જગાડ્યો હતો તે જગતથી અજાણ્યું નથી, છતાં સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાન લોઈડ જોર્જે આજે સર્વ આયરિશ બળવાખોરોને બંધન મુક્ત કર્યા છે. આયરલૅન્ડને કેવું સ્વરાજ્ય જોઈએ છે તેનો ખરડો આયરિશ પ્રજા જ બાંધે. ઘડી લાગે એવી સૂચના કરી છે. તે શિવલય ઑસ્ટ્રેલીઆ, કેનેડા આદિ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આજે લોગવે છે. છતાં તેઓ યુદ્ધમાં મહાન લોગો આપી રહ્યાં છે તે બદલ મોટા લાભો મેળવવાની અભિલાષા દર્શાવી રહ્યા છે. તેઓ દર્શાવે છે કે અમારા સૈનિકો જે આત્મ બળીદાન આપી રહ્યા છે, જે રક્ત રેડી રહ્યા છે તે બચે નથી. યુદ્ધ બાદ સામ્રાજ્યની નવેમ-રથી યોજના ઘડાવી જોઈએ. આજ પર્યંત ઇંગ્લાંડ પોતાના સ્વેચ્છાગી સંસ્થાનો નીસંમતિ શિવલય કેાઈ પણ પ્રજા માથે યુદ્ધમાં ઉતરી શકે છે તેમજ સંધીઓ કરી શકે છે પરંતુ હવે પછી સંસ્થાનવાસીઓની સંમતિ નિવાય તેમ થવું ન જોઈએ એવા ઉદ્ઘોષ તેઓ કરી રહ્યાં છે. તેમ જ સામ્રાજ્યની સુધ્ધ બાદ થનાર નવી ઘટનામાં તેમને યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ એવી ચળવળમાં તેઓ પડ્યા જ રહેલા છે. માતા, સુધ્ધતા સમયમાં સામ્રાજ્યમાં આવી રહેલી આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ જોઈ અમારા પુત્રો શાંત કેમ બેસી શકે? માતા, અમારા પુત્રોને એમ કહેવામાં આવે છે કે જર્મની યુરોપનાં નાનાં નાનાં

રાજ્યોને કચરી મારવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે આ નાનાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતા માટે ઇંગ્લાંડ યુદ્ધમાં ઉતરેલું છે. એ જ સ્વતંત્રતાને માટે મારા પુત્રો પણ શિટનો સાથે આત્મ ધાનીદાન આપે છે ત્યારે શું અમારા પુત્રોએ અને સ્વતંત્રતા માટે મારાણી ન કરવી ? યુદ્ધ દરમ્યાન સામ્રાજ્યમાં ચાલી રહેલી સર્વ પ્રવૃત્તિઓને જોઈ અમારા પુત્રોએ પણ સામ્રાજ્યમાં યુદ્ધ પછી હિંદને તરત જ સ્વરાજ્ય આપવું એવી મારાણી પૂર્ણ વેગથી કરવા માડી. મારે ત્યાં શ્રીમતિ વિદુષી મીસીમ ગેસન્ટે હોમરૂલની ચળવળ પૂર્ણ જોસથી કરી ઠામ ઠામ હોમરૂલ લીગોની સ્થાપના કરી અને મારે ત્યાં જ નહિ પરંતુ સર્વ સ્થળે એક નવીન ચંતન્ય અમારા પુત્રોમાં રેલ્યું 'ન્યુ ઇન્ડીયા' નામનું એક દૈનિક પત્ર કાઢી તેણે તે મારફતે સ્વરાજ્યનો એવો તો જુ'ડો ફરકાવ્યો કે સર્વત્ર હોમરૂલ સિવાય બીજી કોઈ વાત સાલળવામા જ ન આવી સ્વરાજ્ય એ સર્વત્ર સર્વસ્વ થઈ પડ્યું. ડૉન્ગેસમા પડેલા બે મદાન મતો લખનાંની કૉંગ્રેસમા જોડાઈ ગયા. મુસ્લીમ લીગે પણ કૉંગ્રેસની જ માફક સ્વરાજ્ય પોતાનું ધ્યેય રાખ્યું મુસ્લીમ લીગ અને કૉંગ્રેસના આગેવાનોએ એકત્ર મળી સ્વરાજ્યની એક યોજના ઘડી કઢાડી અને તે હિંદી તથા વડી ચરકારને અર્પણ કરી. દીંદુની ઇમ્પેરીઅલ લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સિલમાં વિરાજતા મારા ૧૬ પુત્રોએ એક ખરડો સ્વરાજ્ય સળધી તૈયાર કરી વૉઈસરોયને અર્પણ કર્યો. સ્થળે સ્થળે સ્થાપન થએલી હોમરૂલ લીગોની માગફને પ્રજાએ દેશના રાજદારી વિષયો ઉપર પેમ્ફલેટો બહાર પાડી પુરતુ શિક્ષણ મળવા લાગ્યું માતા, આ સર્વ પ્રવૃત્તિ હિંદના અધિકારી વર્ગને ન રૂચી અને એ પ્રવૃત્તિને દાબી દેવા માટે તેઓએ શરૂઆત કરી. મારે ત્યાંના ગવર્નર લોર્ડ પેટલે જે પોતાની કાઉન્સિલમાં ખુલ્લી રીતે પ્રજા સમક્ષને ચેતવણી આપી કે 'સ્વરાજ્યના તરંગો તમારા મગજમાંથી કાઢી નાંખજો.' તેમણે એ પ્રમાણે કાઉન્સિલમાં બહાર ક્યાં બાદ જાગતાની રાજનીતિ શરૂ કરી અને અમારે ત્યાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી કાર્ય કરતાં હોમરૂલ લીગના આત્મા વિદુષી જિસેન્ટદેવીને તેમના સાથી મી. અરુડેલ તથા મી. વાડીઆ સાથે નજરકેદ કર્યા. આ જોહુકમી ચલાવનાર અમલદારે ધાર્યું હશે કે 'ન્યુ ઇન્ડિયા' પત્ર મારફતે મિસિસ ગેસન્ટ હોમરૂલનું વિષ્ય સર્વત્ર ફેલાવી રહ્યાં છે માટે તેમને ફટકો મારી 'ન્યુ ઇન્ડિયા'નું મૃત્યુ નીપજવવાથી સર્વ પ્રવૃત્તિ સમાધી જશે.

મદ્રાસદેવી પૂર્ણ છટાથી, જોમથી તેમજ ઉત્સાહભરે આ સર્વ વૃત્તાત સહજ પણ અટક્યા સિવાય વર્ણવી જતા હતાં એટલામા તો જુ'પડીના દ્વાર સામે એક અતિ વૃદ્ધ પુરૂષ આવી ઉભા રહ્યા અને 'વંદે માતરમ'ની વીર ગર્જના કરતા તે અંદર દાખલ થયા વંદે માતરમનો ધ્વનિ સાલળી સર્વની દૃષ્ટિ તેના તરફ ગેઆઈ. હું વિચારમા પડ્યો કે આ વૃદ્ધ વીર કોણ હશે ? એમ વિચારું છું એટલામા તો તે વૃદ્ધ પ્રથમ મદ્રાસ દેવીના ચરણે નમી બીજી દેવીઓને નમી લાંબા થઈ હિંદદેવીના ચરણે લોભ્યા હું હવે સમજી શક્યો કે આ વૃદ્ધ વીર બીજા કોઈ જ નહિ પરંતુ પ્રજામાં પ્રિય થઈ પડેલા નર કેસરી નર સુબ્રમણ્ય આયર હતા.

હિંદ દેવીએ સ્નેહથી આ વૃદ્ધ પુરૂષને ઉઠાવ્યા. દેવી મદ્રાસે તરતજ પ્રશ્ન પૂછ્યો 'કેમ પુત્ર, તારૂં આવડું અચાનક કેમ થયું ?'

સર આચર—માતા, મને સ્વાભાવિક જ પ્રેરણા થઈ કે આપ અતિ ઉદાસ અને નિરાશ થઈ વૃદ્ધ દાદીમા પાસે આવ્યાં છો અને તેમની આગળ સર્વ શેઠણા રહ્યાં હશે. આપ કદાચ પુરતી રીતે દાદીમા પાસે સર્વ લયંકર સ્થિતિ રચી કરી ન શકો તો તેમાં પુનતી કરવા આ યોગ્ય સમય સાધી હું અત્રે આવ્યો છું.

મદ્રાસ દેવી—પુત્ર, આજ પર્યંતની આગલી રાજકીય પરિસ્થિતિનું દર્શન માતાને હું કરાવી ચુકી છું (હિંદ દેવીને સંબોધીને) માતા, ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’ને ફટકો મારી મિસિસ બેસન્ટ તેમજ તેના સહચારીને નજરકેદ કરી લાર્ડ પેટલ કે સર્વત્ર ત્રામ વર્તાવ્યો. આ મારા વૃદ્ધ પુત્રે જે સમયસુચકતા વાપરી છે તે હવે તેના જ મુખે સાબળો.

હિંદ દેવી—પુત્ર, તારે જે કહેવું હોય તે હવે મને દર્શાવ—

સર આચર,—માતા, અમારે માટે હવે સમય એટલો બધો ખારીક આવ્યો છે કે હવે તો અમારે ગમે તે સ્થિતિમા હુખો સહન કરવાના આગ્રહને વળગ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.—કાયદાની હદમા રહી શાતપણે અમે સ્વરાજ્યની હિલચાલ કરતા આવ્યા છીએ. યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથી તો મારી ખાત્રી જ હતી કે બ્રિટીશ પ્રબળની અમારા પ્રત્યે હવે લાગણી ખેંચાઈ જ છે. કારણ કે બ્રિટનને ખાતર અમારા બંધુઓ સમરાક્ષણમાં સ્વતંત્રતા માટે પ્રાણપર્ણ કરી રહ્યા છે તો તે જ સ્વતંત્રતા અમે અત્રે માગીએ તોના ઉપર તો અંકુશ ન જ મુકાયે. માતા, અમે એવી બંતની સ્વતંત્રતા નથી માગતા કે જેથી ઇંગ્લેન્ડને ગાસડાપોટલા ઘાંધી અત્રેથી વિદાય થવું પડે. અમે એટલું જ માગીએ છીએ કે જે દેશમા અમે જન્મેલા છીએ તે દેશના રાજ્યવંહિવટમા અમને મ પૂર્ણ સત્તા મળવી જોઈએ. સ્વરાજ્ય એ અમારા જન્મસિદ્ધ હક છે તે અમને શા માટે ન મળવું જોઈએ? સરનાનો સ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય લોગવે છે. અમને તેવું સ્વરાજ્ય શા માટે ન મળે? આ જ અમારી માગણી છે અને એ માગણી અમે જોરપૂર્વક કરવા માડી એટલે અત્રેના અધિકારીઓ અમકી હજ્યા અને અમારી એ ચળવળને દાણી દેવાના રસ્તા લેવા માંડ્યા. માતા, મારી શક્તિ અનુસાર મેં સામ્રાજ્યની સેવા બજાવી છે મારી આજ પર્યંતના રાજકીય જીવનથી અત્રેના સત્તાધીશોને ચિંતાગ્રસ્ત થવું પડ્યું નથી. સ્વરાજ્ય અમેને મળવું જ જોઈએ એવો મારો દૃઢ આગ્રહ હોવાથી હોમરૂલ લીગના પ્રમુખ તરીકે કાર્ય કરવાનું ત્રત મેં ગૃહણ કર્યું હતું માતા, હું હવે વૃદ્ધ થયો છું છતાં આપની મદદથી મારી આ દેહ બધાયેલી છે તો મારા જીવનના અંતકાળ પર્યંત આપની સેવા બજાવવી એ મારું પરમ કર્તવ્ય હોવાથી મિસિસ બેસન્ટ આદિ આગેવાનોના નજરકેદ થવાથી મારા ઉપર જોખમદારીઓ વધુ પ્રમાણમા આવી પડી વૃદ્ધ છતાં હું મનજ થયો મેં નિશ્ચયપૂર્વક મારા બંધુઓને બહાર કર્યું કે સરકારી અમલદારોની હોમરૂલ લીગ પ્રત્યે ગમે એટલી અવકૃપા થાય, કદાચ હોમરૂલ લીગની ચળવળને જોર કાયદેસર કરાવે તો પણ લીગનું સુકાન આ બાહુએ ધરેલું છે ને ગમે તેવા સંજોગોમાં ન છોડીશ તે ન છોડીશ ગમે તેવાં કારણોવાળાં હુખો આ વૃદ્ધ કાયા ઉપર આવી પડે તો તે પગ મકન કરોશ, પરંતુ હોમરૂલના નાવને ન છોડીશ આવા દૃઢ નિશ્ચયથી હું મારા જીવનના અંતકાળના દિવસો પસાર કરું છું.

હિંદ દેવી—શાળાશ, મારા વીર પુત્ર, તને ધન્ય છે. તારા મુટલ નિશ્ચયથી તે આણીના સમયના મામલાને અત્યંત ધ્યાન આપ્યું છે. તારા પગલે તારા લાખો બંધુઓ ચાલે એવી મારી તને આશિષ છે. વયોવૃદ્ધ સર આચર માતાને વંદી એક બાબતે એક એટલે તેમનું સ્થાન દેવી જંગાળે લીધું.

જંગાળ દેવી—પુન્ય માતા, બપોરની રાજ્યનીતિ મારે ત્યાં એટલી બધી વધારી દીધી છે કે આજકાલ મારા સંકટો પુત્રોને પરહેજ કરવામાં આવ્યા હશે સી આઇ. ડી. નો ત્રાસ એટલો બધો વધારી મુકેલો છે કે મારા કોઇ પણ આબરુદાર પુત્ર પણ નિરાશથી બેસી શકતા નથી માતા, મારા પુત્રોને 'એનાકીરો' નું કલંક ચોંટાડવામાં આવ્યું છે મારા પુત્રો અંગ્રેજ કેળવણી લઇ સ્વતંત્રતા તે શું તે શિખ્યા. મીડટન, મોરલે, બર્ક, શેક્સપીયર, હમ્પડન અને શેલી આદિ ઇંગ્લાંડના મહાન રાજ્યદારી પુરોના અધ્યાસક બન્યા અને તેમનામાં અનેક અભિલાષો પોતાની જન્મભૂમિ માટે ઉત્પન્ન થઈ. આ અભિલાષોને પોષવાને બદલે અધિકારી વર્ગ તેમના પ્રત્યે કડક થવા લાગ્યા. તેમની ઉગતી આશાઓને પગ નીચે છુંદી દેવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓના ઉપર અકુશ મૂક્યા. રાજ્યદારી સભાઓમાં ન જવું એવા દરમાન થયા. તેમની જ જન્મભૂમિના મહાન દેશસેવકો—નેતાઓનાં ભાવણ સાંભળવા ન જવું એવા અકુશો મૂક્યા અનેક અનેરી આશાઓના પ્રવાહમાં ઉછાળા મારતા મારા પુત્રોની લાગણીઓ દાગી દેવાના પ્રયત્નથી તેઓ નિરાશ—અત્યંત નિરાશ થઈ ગયા. તેઓ ધીરજ અને વિશ્વાસ ખોઈ બેઠા કેટલાકોએ નિશ્ચય કર્યો કે અમલદાર સિવાય નમસ્કાર આ જગતમાં છે જ નહિ એમ સમજી યુનામરફીના માર્ગે ચાલ્યા. પરંતુ માતા, હું આપને પૂછું છું કે એમાં મારા પુત્રોનો શો દોષ છે? તેમની યોગ્ય અભિલાષાઓને પગ નીચે કચરી નાંખવાની કંઈ જરૂર? હમ્મરે પહોંચેલા મારા અનેક કરેલ પુત્રો—યુવાનોને આ રસ્તેથી વાળી લેવા લગીરથ પ્રયત્નો આદરી રહેલા છે. માતા, બપોરની આવી અસહ્ય રાજ્યનીતિને ફેલાવો થતો અટકાવાની આસ જરૂર છે. સ્વરાજ્ય એ અમારું અતિમ ધ્યેય છે. તેને માટે અમારો અજબ વળ કોઈ પણ ભોગે રહેશે જ એ અધિકારી વર્ગે સમજવું જ જોઈએ. ચિંતામાં બાળવા મૂકેલી મારા પુત્રોની દેહ પણ એક વાર ઉડી પોકાર પાડશે કે સ્વરાજ્ય આપો, અમાને સ્વરાજ્ય આપો. તમો ન આપશો તો પણ અમે લઈશું જ. અમારે ત્યાંના હાકેમ લોર્ડ દેનોલ્ડશેના ઉદ્દગારો પણ એટલા બધા નિરાશાજનક છે કે તેઓ શાણી શિખાસણ આપે છે કે હિંદને સ્વરાજ્ય તો મળશે પરંતુ તે હાલમાં તો નહિ જ. અમારાં વર્તમાનપત્રો ઉપર છાપાના અકુશનો સળત કાયદો ઝાઝુમી રહ્યો છે મહિર મીટિંગો ભરતી અટકાવવાના કાયદાનો અમલ પણ સ્થળે સ્થળે થાય છે. અને કાયદેસરની અમારી અજબજાને આમ તોડી નાંખવામાં આવે છે જેને પરિણામે અશાંતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાવા પામી રહ્યું છે. આવા અતિ દુઃખદ સંજોગો આવેલા હોવા છતાં અમારો દૃઢ આશ્રય છે કે અમારી કાયદેસરની અજબજાને જીવને ભોખમે પણ અમે ચાકું જ રાખીશું આટલું એની દેવી જગાળા, મદ્રાસ દેવીની સાથમાં જઈ બેઠા અને તેનું સ્થાન પબ્લિક દેવીએ લીધું.

પન્થ દેવી—માતા, મારા રોહણું પણ એવા જ છે. અમારે ત્યાંના હાકેમે પણ ઉપલા હાકેમેના જેવા જ ઉદ્ધાર કહાડ્યા છે. અમોને કેવા સુધારાએ યુદ્ધ બાદ આપવા તેની તપાસ કરવા રાઉન્ડ ટેબલવાળા મી. કર્ડીસ અત્રે આવેલા તેમણે અમલદાર વર્ગોની મસલત લઈ પોતાના મંડળ યોગળ ભરડી માર્યું કે હિંદ સ્વરાજ્યને લાયક નથી! તેઓ સાહેબ તો એટલે સુધી ગયા હતા કે પાંચ સ્વતંત્ર પ્રજાઓએ સાથે મળીને યુદ્ધ બાદ સામ્રાજ્યનો કારભાર કરવો એટલે કે આજ સુધી ઇંગ્લાંડ એકલું સત્તા ધરાવતું. યોજના પ્રમાણે સ્વરાજ્ય લોગવતાં સંસ્થાનો પણ અમારા ઉપર હકુમત લોગવે આવી અધમ વૃત્તિ આવા લોકોની સવેળા બહાર પડી ગઈ અને અમારા પુત્રોએ આવી વાતો કરનારાઓની સખત ઓટકણી કહાડી. આશ્ચર્ય જેવું તો એ હતું કે મી. કર્ડીસના વિચારો સાથે અત્રેના અમલદારો પણ સહમત થયા હતા. અમોને ગુલામગીરીના વધુ ઉણાશુમા ઉતારવાના ખાડામાં ફેંકી દેવાના પ્રયત્નો જે પ્રસંગે અમારા પુત્રો ઇંગ્લાંડને ખાતર પ્રાણાર્પણ કરી રહ્યા છે તેને પ્રસંગે થાય છે ત્યારે માતા, અમારું લોહી ઉકળી આવતું હોય તેમા આશ્ચર્ય કંઈ છે? ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા ઑફ્ટર યુદ્ધ શરૂ થયા પછી અત્રે પસાર કર્યો. કોઈ પણ દુરમન પ્રજા અત્રે આવી ઘાલમેલ ન કરે તેના બચાવ માટે આ કાયદો વાર મેઝર તરીકે પમાર કર્યો છે એમ કહેવામા આવ્યું. હવે તેનો ઉપયોગ સ્વરાજ માટે ચાલવળ કરતા અમારા પુત્રો સામે કરવામા આવે છે. માતા, મારી બંને બેનો ઘણું કહી ગઈ છે છતાં એમ થાય છે કે શું કહું અને શું રહેવા દઉં? વિશ્રામ અને શાંતિનું કોઈ સ્થાન અમારે માટે રહેલું લાગતું નથી. આપ હવે ચોગ્ય માર્ગ અમને બતાવો, માતા આટલું કહી દેવી પન્થે પોતાની બેઠક લીધી—અને ગરવી શુર્જર દેવી માતાને પ્રણામ કરી બોલવા લાગ્યા. માતા, મારા પુત્રો માટે બાગે વેપાર ઉદ્યોગમા જ મર્યા રહેતા હતા. હાલની આ વિકટ દશા નિહાળી તેઓએ પણ હવે કમર કસી છે અને સર્વત્ર હોમરૂલ લીગ સ્થાપી સ્વરાજ્ય માટે તેઓ પોકાર પાડી રહ્યા છે. તેઓ તો હવે નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છે કે દુઃખો સહન કર્યા સિવાય કોઈ વાતનો આરો આવે એમ છે નહિ. અમારા પુત્રોની વફાદારી ઉપર પાણી ફરી વળે છે ઇંગ્લાંડ ઉપર કરેલા ઉપકારનો બદલો જો માતા આવો જ અમોને મળવાનો હોય તો અમારું બે ખરેખર દુર્ભાગ્ય જ છે. શુર્જર દેવી આ પ્રમાણે કહી રહી છે એટલામાં તો ઉંચે આકાશમાં ભારે મુગવાટા થતા હોય તેમ સલાળાવા લાગ્યું મારી દૃષ્ટિ સહજ આકાશ તરફ વળી તો માલુમ પડ્યું કે પુર વેગમા હિંદ મેંયાની ઝુંપડી તરફ એક એરોપ્લેન નીચે ઉતરે છે. જોતજોતામા તો તે ઝુંપડી નજીક જાળીન ઉપર આવી ઉત્તું રહ્યું એરોપ્લેન આવીને જમીન ઉપર ઉતર્યું કે તેમાંથી પ્રથમ ગૌરવર્ણી દેવી ધિટાનીઆ બહાર નીકળી. તેની જ પાછળ મી. લોઇડ જ્યોર્જ તથા મી. મોન્ટેગુ મદ ગતિથી પ્રયાણ કરતા જોઇ હું એકદમ આનંદાશ્ચર્ય પામ્યો અને મેં વિચાર્યું કે હવે જ ખરેખરી ગરમત જોવાની મળે એમ છે દેવી ધિટાનીઆ હિંદ મેંયાના ઝુંપડામા દાખલ થયા અને હિંદ દેવીને જોઈ હર્ષમાં તેણે કહ્યું—વહાલી સખી, કેમ કુશળ અને આનંદમા તો છો ને? હિંદ દેવી (એક કટાક્ષ ફેંકી).—કુશળ યા તો આનંદમા હોઈ કે ન હોઈ તેની તો શી ગરજ છે? મહેરનાની ખાતર હવે તું એટલું કર કે ગીકા મીકા શબ્દો તારે મારી આગળ

ગોલી મને કરેલીઆની માફક જાળમાં ન ફસાવ. તારે તારાં આજ સુધીના વચનોથી મોહાઈ, લોભાઈ હું જગતની દૃષ્ટિમાં મૂર્ખ ઠરી છું. મારાં વહાલાં સંતોનેાની હાથ ટેળી નથી અરે, પરમતમા તારે ખતર મેં શું કરવાનું બાકી રાખ્યું ? મારા સર્વસ્વનો લોગ મેં ગાળ્યો. મારાં પ્રિય સંતોનેાએ તારે ખાતર પ્રાણપણ કર્યો. છતા તારા હીલમાં દયાનાં ઝરણું ન વહ્યાં તેમની સ્વરાજ્યની અભિલાષાને તું ન પોષી શકી. મારા જીવનને ધિક્ક છે માફ સર્વ કરેલું પાણીમા ગયું. તારા તુમાખી પુત્રોએ જન્મતાની જે રાજનીતિ ગ્રહણ કરી છે, તેનું તને કંઈ લાન છે ? જગત તારે માટે શી વાતો કરશે તેની તને કંઈ પરવા છે ખરી ? આટલે દરજ્જે તું પહોંચશે એમ હું કહી માનતી ન હતી આ તારા ઉદાર હીલના પુત્ર મી. લોહક જ્યોત્ તારે ત્યાં રહી કહે છે કે હિંદ હવે સામ્રાજ્યમાં સમાન લાગીદાર લેખાશે. તેના વચનોની અત્રેના અધિકારી વગેરે કંઈ પરવા છે ખરી ? જો નથી તો તારા આવા જોષમહારી લોગવના પુત્રને કહી દે કે આના આશાજનક વાક્ય નિર્ધારક ન ઉચાવ્યા એક બાબુ તે આવાં વાક્યો ઉચારે છે, બીજી બાબુ હિંદમા અમલદાર વર્ગ કહે છે કે સ્વરાજ્યનો વિચાર મગજમાથી દૂર કરો અમે તો રૂશિયન રાજ્યપદ્ધતિ તમારે માટે ગ્રહણ કરીશું મિસિય એમ ટને નજરકેદમાથી મુક્ત કરવા મારા પુત્રોએ પ્રાર્થના ઉપર પ્રાર્થનાઓ એમને ગુન્ગરી છે, તારો ઉપર તારો છોડ્યા છે. તું જરા પૂછ તો ખરી એમને, કે તે તારો એમને મળેલા ખરા ? મળ્યા હોય તો ત્રૂપ કેમ બેસી રહ્યા છે ? મી. એમ્બરલેન ગયા આ મી. મોન્ટેગુ આવ્યા એમને માટે કંઈક આશા મારા પુત્રો બાધી બેઠા છે. પરંતુ નીવડયે ખરૂં. તમે મહેરગાની કરી મારી આગળથી આવ્યા ત્યાં પાછા જાઓ. મારાથી સહન નથી થતું—મને શાંતિથી જેટલું સહન કરવું પડવાનું હશે તેટલું કરવા દે. પ્રતિકૃત્તર પણ મારે જોઈતો નથી

શ્રિરાનીઆ દેવી—સખી, વહાલી સખી, આમ ઉતાવળી, પહાવરો બની નિરાશ ન થા. મને પણ હૃદય છે હું સર્વ સમજુ છું. તારા ઉપકારો હું વિમરૂ એમ નથી. દરેક વસ્તુને માટે આ સંસારમા સમય હોય છે તારે માટે પણ સમય આવશે. પ્રભુ પર શ્રદ્ધા રાખ અને, તારા પુત્રને કર્તવ્યપરાયણ થવાનું શિખવ કસોટીએ ચઢ્યા શિવાય પ્રજા ઘડાયેલી મેં સાલળી, જોઈ નથી આત્મભોગ અને સ્વાર્થયાગ અને સતત ઉદ્યોગ વિના મુક્તિ જગતમા સાંભળી છે તે કરવાનું તારા પુત્રને શિખવ, તો જજતમાં હું એવી ડોઈ શક્તિ જોતી નથી કે જે તારા પુત્રોની પ્રગતિ અટકાવી શકે વધુ શું કહું ? હુંકમા આટલું કહેવું બસ છે હું તને સાફ લગાડવા મીઠા શબ્દો બોલવા આવી નથી. હુંને દુઃખી અને નિરાશ થતી જોઈ મને તારી મુલાકાત લેવા પ્રેરણા થઈ તેથી આવી છુ. એક વાર ફરી તારો આભાર માનું છુ. અને તારાં બાળકોને મેં દર્શાવ્યું તે શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત કર.

હિંદ દેવી—વારૂ જોન, હવે મારા પુત્રો એ જ ઉદ્દેશાનુસાર ચાલશે. સ્વાશ્રય, એ જ ગતમા ઉત્તતિનું મૂળ તે પ્રથમ શિખનીશ.

દેવી શ્રિરાનીઆ—એ જ માર્ગે કદ્યાણુ થશે. એ જ માર્ગ તારા પુત્રો ગ્રહણુ શ એવી આશિષ આપું છુ. (મદ્રાસ, બગાળ બાદિ દેવી તરફ નિહાળીને)

પુત્રીઓ દુઃખી ન થશે. માફે કહેલું તમારા પુત્રો પાસે અમલમાં મુકાવો એટલે તેમારો ઉન્નતિ છેજ, છેજ આટલું કહી દેવી છિટાનીઆએ વિદાય માગી. હિંદ દેવી પણ વળાવવા ઉઠ્યા ઉઠતાંની સાથેજ મારો આખો પલ્લુ ઉઘડી. સ્વનસ્ટિત્ત્વે આશ્ચર્ય થયું સ્વાશ્રય, આત્મસોગ, સ્વાર્થત્યાગ અને સહન કરવાની શક્તિ એજ રાજકીય મુક્તિ મેળવવાના માર્ગ છે તે નિહાળ્યું અને અનુભવ્યું પ્રભુ ભારતવાસીને એ બળ સમર્પો એવી અંતિમ પ્રાર્થના છે. અસ્તુ. વંદે માતરમ્

પરાગજી ખંડુભાઈ.

ઉમરેઠમાં જાહેરજીવન.

જાહેર સંસ્થાઓ—કેળવણીને માટે આ શહેરમાં એક ઇંગ્લિશ હાઈસ્કૂલ છે, જેમાં લગભગ પોણી આસો વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કરે છે, મ્યુનિસિપાલીટીની પ્રાથમિક મુખ્ય એક શાળા અને ગ્રાન્ય ત્રણ શાળાઓ છે, કન્યાશાળા મુખ્ય અને ગ્રાન્ય મળી બે છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ તથા વેદાધ્યયન માટે એક જ્ઞાનગી સંસ્થા કામ કરે છે, સીઓને માટે એક વનિવાવિશ્રામ નામક સંસ્થા આવે છે ગામમાં એક જાહેર લાયબ્રેરી છે, જેમાં પેપર વાંચવાની દરેક ગૃહસ્થને છૂટ છે. પુસ્તકો માટે મેગ્ગરની યોજના છે. વળી “શ્રી ગોળવે સ્મારક લાયબ્રેરી” છે, જેમાં ઘણા ઉત્તમ પુસ્તકોના વિદ્યાનોની મજાક લઈ સંગ્રહ કર્યો છે. આ “શ્રી ગોળવે સ્મારક લાયબ્રેરી”માં ખાસ કરીને ઐતિહાસિક, આર્થિક અને રાજકીય પુસ્તકો છે, જેની ઉમરેઠમાં પહેલાં ઘણી જ ખોટ હતી. ખીજી એક જ્ઞાનગી પણ જનમમાજને માટે મુક્ત લાયબ્રેરી છે, જેનું નામ શ્રી પરમાનંદ લાયબ્રેરી છે. આ શિવાય કેટલાંક જ્ઞાના જ્ઞાના સામાજિક મંડળોની લાયબ્રેરીઓ છે. ઉમરેઠમાં એક “યુવક મંડળ” નામક નવી સંસ્થા છે, જે સામાજિક વિષયો તથા શારીરિક અને માનસિક કેળવણી હાર ધરે છે. વળી તાલુકા કોન્ગ્રેસ કમિટી સ્થપાયેલા હાલમાં સાલગ્યું છે “હરિ” સભા નામક એક જુની સંસ્થા છે, તે હાલમાં મુસ્ત છે.

હુબર ઉદ્યોગ અને વેપારમાં પણ આ શહેર છેક પછાત નથી. ટુર્વેરની દાળ અગેમી બહાર ગામ જાય છે. દર વર્ષે લગભગ ૨૫,૦૦૦ કળસી દાળ બહાર ગામ જતી હશે. કોળાની નિકાસ પણ સારી છે. અગે વહાટકામ માટે હાથની ચારેક શાળા આવે છે, જેમાં પહેરણ તથા પંચીયાં માટે કપડું તૈયાર થાય છે. સુતર મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમ દ્વારા પુરૂ પાડવામાં આવે છે પીતળના તાળાનું કારખાનું બહુ માફે અને ટકાક

કામ કરે છે. કપામ પીલવાનાં જે જીન છે. સ્વદેશી માલ માટે અને એક સ્વદેશી સ્ટોર, થોડા વખતમા ખેલવામાં આવનાર છે. જેના ડીરેક્ટરો વિગેરે થોડા વખતમાં નક્કી થયેથી હીલચાલ બહાર પડશે. તેની સહી માટેની માગણીઓ થવા માંડી છે.

મ્યુનિસિપાલિટીમાં છ ચુંટાયલા અને છ સરકારે નીમેલા મેમ્બરો છે. તેમાં સરકારે નીમેલા મેમ્બરોમાં પણ સરકારી નોકર પહેલેથી હતા અને એક ચોથા મેમ્બરના દેવલોક પામવાથી, જે મેમ્બર નીમાયા છે તે પણ સરકારી નોકર હોવાથી કુલે આર સરકારી નોકરો મેમ્બર છે આમ હોવાથી હાલની મ્યુનિસિપાલ કાઉન્સિલ વાધા ભરી ગણાય ખરી. આવી કાઉન્સિલો તેના પ્રમુખની ચુટણીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં અટકાવી રીતે પ્રમુખની ચુટણી કરી લીધી છે મ્યુનિસિપાલિટીએ રૂ. ૬૦) સાઠના દરમાંથી એક સેક્ટરેરી રાક્યો છે; છતાં કાંઈ શહેર સુધારણામાં ખાસ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. રસ્તાઓમાની ગંદકી માટે હજી પણ ખૂબ મારવી કાયમ જ રહી છે. કેળવણી જાળવવામાં ઉમરેઠની મ્યુનિસિપાલિટી, તેની આવકનો સારો ભાગ વાપરે છે. દવાખાનું છે, પણ લોકોને જરાબર સગવડ હોવાનું જાન થતું નથી. દવાઓમાં સારો ખર્ચ મ્યુનિસિપાલિટી કરે છે, પણ લોકોને સંતોષકારક દવા મળવાના ઉદ્દેશ સંભળાતા નથી. તળાવ અને કુવાઓની નજીક ઘણી જ ગંદકી હોય છે ઉમરેઠનાં હવાપાણી સારાં ગણાતા હોવા છતાં, આ કારણથી તંદુરસ્તીમાં હાની પહોંચે છે.

રમતગમત માટે, રેવન્યુ ખાતા તરફથી એક જમીનનો ટુકડો મળ્યો છે, જ્યાં ફીફ્ટ ટીમ્સ તેના લાભ લે છે, છતાં આ જગોની આબુખાબુ ઘણી જ ગંદકી રહે છે. આબુખાબુ ખાડા ખાઓચીઆં હોઈ હવામાં બીજાડ થાય છે, અને કેટલાક ભાગમાં ઉકરણ વિગેરે છે, જે ઉપકાવવા મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી બીલકુલ તજવીજ થતી નથી. ઉમરેઠના ભવિષ્યના શહેરીઓના લાભ માટે મ્યુનિસિપાલિટીએ આ જાળવવામાં ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ઉમરેઠવાસી.

ગુજરાતનું જાહેર જીવન.

ભરૂચ.

તા. ૨૦-૭-૧૯૧૭

સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલિટી સામે જીએસ.—ભરૂચ શહેરની સુધારણાએ ‘હલાલ-ખોર સેસ’ અત્રે દાખલ કરવા કરાવ કરેલો અને શહેરના ભસમ બજાર પુરાવી નાખી, લેવાના બજાર કરાવવા વિચાર રાખેલો તે વિરૂધ્ધ પોકાર કરવા તા. ૨૪-૬-૧૯૧૭ ને રવિવારે ‘દશાલાહની વાડીમાં’ શહેરના લોકોની એક ગંભીર સભા, ભરૂચ “મહાજન” ના શેઠ, મજમુદાર મોતીલાલ તુલજીભાઈના પ્રમુખપણા નીચે, સાંજના ૫ કલાકે ભરવામાં આવી હતી. સભામાં સુધારણા અસ્તવ્યસ્ત ઠારોનાર પર સખત વિવેચન થઈ, શહેરમાં થવા જોઈતા તાત્કાલિક આવશ્યક સુધારા પ્રથમ કરવા જોસલેર

‘માંગણી થઇ હતી અને ‘હલાલખોર મેસ’ ના ખીન જરૂરીપણા અને ભારેપણા બાબત તીવ્રપણે લોકમત ઠકચી ઉઠ્યો હતો. ‘હલાલખોર મેસ’ દાખલ થયે લોકોમાં ખળભળાટ વધશે માટે ઉક્ત કર અને દાખલ ન કરવા તથા દટણ બંદરૂને જાહેરે લેવાના બંદરૂ નહિ કરવા વિષેના ઠરાવો નામદાર ગર્વનર, મે. ઉત્તર વિભાગના કમીશનર સાહેબ, અનેના ઠલેકટર સાહેબ અને મ્યુનિસિપાલ્ટીના પ્રમુખ તથા સલાસદો ઉપર મોકલી આપવામા આવ્યા હતા.

તા. ૨૬-૬-૧૯૧૭ ને મળવારે સાંજના ૫-૩૦ મિનિટે, ભરૂચ શહેરના ‘ડી’ વોર્ડમાં વસતા લોકો તરફથી, તે વોર્ડમાં માત્ર ૮૦ લક્ષમ બંદરૂ હોવાને સખમે, સુધરાઈ, તે એકદમ, અજાતરા માટે પુરાવી નાખવા ઉભી થઇ છે, તે સામે સખત નાપસંદગી દર્શાવનારા ઠરાવો યોગ્ય રીતે પમાર કરી ઘટતે રથળે મોકલવા, મહમદપુરા આગળની ધાંચીની વાડીમાં, ગ. જગજીવનદાસ ગુલાબદાસ મોદી બી. એ., એલએલ. બી. ના પ્રમુખે-પણા નીચે શહેરના લોકોની એક બંદરૂ સલા બોલાવવામાં આવી હતી શહેરના લોકોની આ જળરી અળવળનુ પરિણામ એ આવ્યું છે કે, મ્યુનિસિપાલ્ટીમાં, ‘લસમ બંદરૂ પુરાની નહિ દેવા’નો રા દીનકરરાવ નરસેરામ દેશાઈ એમ, એ., એલએલ બી. ઠાઉન્સીલરનો સુધારો વધુ મતે પસાર થયો છે.

૨ ભરૂચ થીઓસોફીકલ સોસાયટીનો વાર્ષિકોત્સવ.—તા. ૧-૭-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૫ કલાકે થીઓસોફીકલ સોસાયટીના મકાનમાં આ મંડળનો બંદરૂ વાર્ષિક મેળાવડો સરદાર રાવળહાદુર મોતીલાલ ગુનીલાલ દેશાઈના પ્રમુખણા નીચે થયો હતો. મંડળના સેક્રટરીએ વાર્ષિક રીપોર્ટ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને સોસાયટીની ઉપયોગિતા દીનપ્રતિદીન કેમ વધે તે સંબંધી મનનીય ભાષણો થયાં હતાં.

૩ ‘દિલ્લા દાદા’ માટે ખેડ.—મહાન દેશભક્ત, મહાર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજી સ્વર્ગસ્થ થયાના શોક સમાચાર સંભળતાં જ, મરહુમના માનમાં અનેની ‘દાદાભાઈ નવરોજી ફ્રી રીડીંગ રૂમ અને લાયબ્રરી’ ૨ દિવસ બંધ રાખવામા આવી હતી અને લાયબ્રરીના પ્રમુખે દિલ્લીરી દર્શાવનારો તાર મરનારના કુટુંબ પર મોકલ્યો હતો શહેરમા મરહુમના માનાર્થે દુકાનો બંધ રાખવામાં આવી હતી તેમજ મ્યુનિસિપલ નિશાળો પણ બંધ રાખવામા ગળી હતી તા. ૨-૭-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૫ વાગે જમશેદળાગમા બહેસ્તીનુ ઉકમાયું થયું હતું અને અગીઆરીમા ધાર્મિક ક્રિયા થયા બાદ, ખા. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલના પ્રમુખપણા નીચે મરહુમના અંબધમાં એક બંદરૂ શોકસભા ભરવામા આવી હતી જેમાં પારસી ઉપરાત હિંદુ મુસલમાનોએ પણ ભાગ લીધો હતો. સભામાં મરહુમના આદર્શ જીવનની સ્તુતિ થઈ તેમના પગલે ચાલવા બોધ આપવામાં આવ્યો હતો. અગીઆરીમાં મરહુમની તસ્વીર રાખવા, પાક લાજુતરમા તેમનુ નામ જોડવા અને તેમની ‘બાજ’ ને દિવસે, તેમના સ્મરણર્થે, સભા વર્ષોવર્ષ ભરવા ઠરાવો થયા હતા.

તા. ૬-૭-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૫-૩૦ મિનિટે અનેના ‘દાદાભાઈ નવરોજી હોલમાં’ ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટ ઍસોસીએશન તરફથી, ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટના લોકોની એક બંદરૂ સભા, ડા. દાદાભાઈ નવરોજી એલએલ. ડી. ના શોકજનક મરણ માટે દિલ્લીરી દર્શા-

વધા તથા નામદાર મદ્રાસની સરકારે મિસિસ એની એસન્ટ અને તેમના જે જોડીઆઓને નગરકેદ કરી માત્રાજ્યમાં હિંદ માટે સ્વરાજ્ય મેળવવાની કાયદેસર હીલચાલને ધમકીથી દળાવી દેવા જે રાજનીતિ અખત્યાર કરી છે તે સામે નાપસંદગી દર્શાવવા મી. એ. એન. અંકલેમરીઆ ણી. એ જાર-અંટ-લોના પ્રમુખપણા નીચે જોલાવવામાં આવી હતી જેમાં સભાના ઉદ્દેશને અનુસરતા ચોર્ય ઠરાવ પસાર થઇ તે ઘટતે સ્થળે મોકલવા સર્વાનુમતે ઠર્યું હતું.

તા. ૮-૭-૧૯૧૭ ને રોજ અત્રેના 'ભરૂચા હોલમાં' સાંજના ૫ કલાકે સરદાર રા. બ. મોતીલાલ ચુનીલાલ દેશામજા પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચના શહેરીઓની એક જાહેર મળા, દેશના દાદાના દિલગીરીભર્યા મરણ માટે તેમજ સર જ્યોર્જ બર્ડુક ગુજર્યા તે માટે શોક પ્રદર્શિત કરવા ભરવામાં આવી હતી. સભામાં મરહુમો વિષે ચોગ્ય વિવેચન થઇ ઘટતા ઠરાવો થયા હતા અને પુન્ય દાદાભાઈના સ્મારક માટે ફંડ ઉઘરાવવા એક વગવાળી કમિટી નીમાઈ હતી.

૪ ભરૂચ હોમ રૂલ લીગ તરફનું ભાષણ:—તા. ૧૫-૭-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૫-૩૦ કલાકે અત્રેના 'દાદાભાઈ હોલમાં' ભરૂચ હોમરૂલ લીગ તરફથી, મુંબઈ હોમરૂલ લીગના ડાયરેક્શન દ્વારા, 'વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ' વિષે, એક હુમ્મેશ માટે ચાદગાર રહી ગય એવું જાહેર ભાષણ, શ્રીમાન શેઠ રતનસી ધરમસી મોરારજીના પ્રમુખપણા નીચે, અપાવવામાં આવ્યું હતું. અત્રેના વતની રા. કૈનેચાલાલ માણેકલાલ મુતશી, બી. એ., એલએલ. બી. એંડવેડિટે ઉક્ત ડાયરેક્શનનો અગ્રે આવવાનો શો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ છે તે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં સજા સમક્ષ વર્ણવ્યો હતો. રા. મનસુખેલાલ આત્મભારામ માસ્તર એમ એ. એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભાષણનો વિષય વિદ્વતા ભરી રીતે ચર્ચ્યો હતો. સાક્ષર શ્રી ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પડયા બી એ., એલએલ બી. હાઇકોર્ટ વડીલે ઉત્તમ વક્તૃત્વ શક્તિથી વિષય પરત્વે ભાવણ કરી અજળ અસર ઉપજાવી હતી. માત્રાજ્યમાં હિંદ માટે સ્વરાજ્ય મેળવવાની કાયદેસર માંગણી જરોગર રીતે થઈ શકે તેટલા માટે આ લડત ઉપાડી લેવા અને તેનો ઘોષ ગામડાના એકે એક આદમીને પુગારવા જળરી જોસભેર અપીલ મળામાં કરવામાં આવી હતી જેની સચોટ અસર અને પરિણામ રૂપે સભામાં કેટલાક હોમ રૂલ લીગના સભાસદો થયા હતા. અત્યાર સુધીમાં ગાંધે આશરે ૫૦ હોમ રૂલ લીગના સભાસદો થયા છે અને જીલ્લામાં પણ ૩ હોમ રૂલ લીગની શાખાઓ સ્થપાઈ છે

૫. ભરૂચ કેળવણી-મંડળની જાહેર પ્રવૃત્તિ.—તા. ૧૮-૭-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૬ કલાકે, અત્રેના 'દાદાભાઈ હોલમાં' ખા. બ. આદરજી મચેરજી દલાલ બી એ. ના પ્રમુખપણા નીચે, "ગુજરાત કેળવણી પરિષદ" ની બીજી બેઠક અગ્રે આવતા ચંકટોબર માસમાં થનાર છે, તે ભરવા અને તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે, એક સરજાતની જાહેર સભા, વિચાર કરવા ભરાઈ હતી. સર્વન્ટસ આર્ક ઇન્ડીઆ સોસાયટીવાળા રા. અમૃતલાલ વી. ઠક્કર મુમુઘથી ખામ અગ્રે પધાર્યો હતા અને પરિષદ સંબંધી સંક્ષિપ્ત પણ માર્ગસૂચક ઉપયોગી માહિતી તેમના તરફથી સભામાં રજુ

ધર્મનું ધર્મશાસ્ત્ર પટેલ તથા જેરીસ્ટર જીવજીવલ અને મગનલાઈ વગેરેએ સમયોચિત ઉત્તમ સાધણ કર્યા હતા. મિસિસ જેઝન્ટની છબીને સુંદર કુલોથી શણગારી મધ્યમાં ગોઠવવામાં આવી હતી અને એમનું નામ જો નાતાં સલામાં વારંવાર તાળીઓની ગર્જના થઈ રહેતી હતી. એક તરફ મોટા કાગળમાં નીચેનું કાવ્ય લટકાવવામાં આવ્યું હતું.—

“ દીવાલ પરથરની બહે
નહીં કેદખાનું થઈ શકે
સળિયા બહે લોહ તણા
પિંજર ઠહી નહીં લાગશે
મન જો હશે નિદોષ મહાર
શાન્ત ચિત્તે ધારશે
એ પિંજર એ કેદખાનું
તીર્થ જેવું માનશે
જો પ્રેમ અંતરમાં હશે
સ્વાતંત્ર્યમાં દીલ ઝૂકશે
રે, અંતરીક્ષે દેવ જેવું
હૃદય છૂટું થઈ જશે ”

ગુજરાત સભા—નગરશેઠ ઠસ્તુરભાઈના પ્રમુખપદ નીચે પ્રેમાભાઈ હાલમાં સ્વ. ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજીના મૃત્યુના શોક પ્રદર્શિત કરવા ગુજરાત સભા તરફથી સંમત શહેરીઓની જાહેર સભા યોજાવવામાં આવી હતી રીત મુજબના ઠરાવો થયા બાદ અત્રેની દાદાભાઈ લાયબ્રેરીને સંગીત મદદ કરી એ મહાન દેશભક્તનું નામ સદાકાળ કાયમ રાખવાની યોજના કરવા એક વગવાલી કમીટી નીમવામાં આવી છે.

ગોખલે સોસાયટી—ગોખલે સોસાયટીના પ્રમુખ રા. જીવજીવલ જેરીસ્ટરે અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય કોલેજ ઠહાડવા તજવીજ કરવા માંડી છે. નાતજાતનાં મંડળોની બીજી પરિવહ કરવા અને વિદ્યાર્થીઓની કોન્ફરન્સ કરવા વિચાર આવે છે. શહેરની ધર્મ-શાળાઓ, મંદીરો તથા અન્યથા ક્યાં ક્યાં છે અને એમનો નાણાં સબંધી વ્યય કેમ થાય તે તપાસવા એક કમીટી નીમવામાં આવી છે.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા—પ્રો. સાહજીવલ જેઠાલાલ શાહ, એમ. એ. ના પ્રમુખપદ નીચે પ્રો. કાન્તલાલ પંડ્યા એ “ વિજ્ઞાન અને પ્રજાજીવન ” એ વિષે જાહેર સાધણ આપ્યું હતું.

એમણે દેશનું આરોગ્ય સુધરે, આર્થિક ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડીના વિષયમાં દેશ આબાદ થાય, જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં ચોક્કસાઈ વધે, સત્યની શોધ માટે જનમમાજમાં પ્રીતિ થાય તે માટે વિજ્ઞાનના અભ્યાસની આવશ્યકતા બતાવી હતી. ડૉ. હરિપ્રસાદે અર્ચા કર્યાં જણાવ્યું કે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કોલેજોમાં કે હાઈ સ્કૂલોમાં માત્ર ‘ ક્લાર્સ ’ જેવો જ થાય છે. ટાટાની બાદશાહી ભેટને સરકારે રખડાવી છે. ખેતીવાડીની કોલેજોના

ઐશ્વર્યમેદો પણ સારા ખેડૂતો બની શક્યા નથી માટે ભવિષ્યના ટાટાઓએ કે ચીનુ-બાઈઓએ સરકારના પૈસા નહિં સોંપતાં પ્રજાની જ સ્વતંત્ર પ્રયોગશાળાઓ અને રાષ્ટ્રીય કોલેજો કહાડવી જોઈએ.

સાહિત્યના અભ્યાસની પરિક્ષા.—પ્રેમાભાઈ હાલમાં તા. ૧૪ અને ૧૫ મી જુલાઈએ લેવાઈ હતી. ૨૩ પુરૂષ અને ૨ સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ એ પરીક્ષામાં બેઠા હતા.

સાહિત્ય સભાને વાર્ષિક સમારંભ પ્રો. આનંદશંકર જાણભાઈ ધ્રુવના, પ્રમુખપદ નીચે ઉજવાયો હતો. સેક્રેટરી રા. હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેએ સાહિત્ય તથા કેળવણીની પ્રગતિનો ગયા વર્ષનો અહેવાલ વાંચ્યો. પ્રમુખે માતૃભાષા દ્વારા જ્ઞાન આપવાની અર્થા હાલના ઉચ્ચ કેળવણીના ક્રમમાં બંધાયેલી નથી એમ જણાવી પ્રો. લીમચેની દરબારતની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપ્યો. ગુર્જર વાચકોમાં ઘણી નાતો હોવાનું જણાવ્યું અને ભવિષ્યનું કાર્ય પદ્ધતિસર સુવ્યવસ્થા પુર્વક કરવાની જરૂર જણાવી ઐશ્વર્યમેદોને એમની શક્તિનું જ્ઞાન કરાવવાની અગત્ય બતાવી હતી.

સેનીટરી એસોસિએશન.—પ્રેમાયટરી હાઈસ્કૂલના ૧૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસનું કાર્ય ડૉ. તળવલકર, ડૉ. ભગવત પ્રસાદ ભગત, ડૉ. ખડેરાવાળા, ડૉ. હરિપ્રસાદ અને ડૉ. અન્નેધાસિ જે પુરૂ કર્યું છે. મંડળ તરફથી ડૉ. કાનુગાએ હસ્તપત્ર ‘આંખની સંભાળ’ વિષે લખ્યું છે. એની પાચ હજાર નકલો જુદી જુદી શાળાઓ તથા પાઠશાળાઓમાં છુટથી બહેનવામાં આવી છે.

મહિલા મંડળ અને ભગિનીવિદ્યોત્તેજક સમાજ.—મહિલા મંડળમાં ડૉ. ખડેરાવાળા શરીરવિદ્યા, માદાની માવજત વગેરે વિષયોપર અઠવાડીક ભાષણો આપે છે. સ્વ. દાદાભાઈ નવરોજીના મૃત્યુથી દેશને જે ખોટ ગઈ છે તે માટે શોક પ્રદર્શિત કરવા, સૌ. રૂઢભણી ખંડેનના પ્રમુખપદ નીચે સ્ત્રીઓનો જાહેર મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો.

ભગિની વિદ્યોત્તેજક સમાજમાં ખંડેન જયવંતી મજરાએ “રૂઝિયાને ખાજો” એ વિષે એક લેખ વાંચ્યો હતો.

મમરત ગુજરાત પૈસા ફંડ મંડળ —ઉત્તર દેશકોઈના ગામ બેંવારસદ અને આટાળજમાં ઇચેઈ નિશાળો ખોલવા આ મંડળના સભાસદો તથા મિત્રો અમદાવાદથી ગયા હતા. ગામના લોકો સાંમયાં કાઢીને ભાગેળે વાજતે ગાજતે સત્કાર કરવા આવ્યા હતા. જાને ઠેકાણે મહારા મેળાવડાઓ થયા હતા. કેળવણીના કાયદા, સંપ, આરોગ્ય વગેરે વિષયોપર ભાષણો થયાં અને નિશાળો ખુલ્લી મેલવામાં આવી હતી.

ખાડીઆમાં આવેલી મંડળની ગુજરાતી અને ઇચેઈ રાત્રીશાળાઓનો વાર્ષિક સમારંભ પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે પૂર્ણ ધામધુમથી ઉજવાયો હતો. “અવેઈ કારભારી” અને “કાળીઘાટ પર” એ નામના સંવાદો વિદ્યાર્થીઓએ બહુ ઉત્તમ રીતે લખ્યા હતા. હિંદમાતાની આરતી ઉતારવામાં આવી હતી અને દેશભક્તિના ગીતો વાજી સાથે ગવાયા હતાં. આનંદરી પ્રીન્સીપાલ મી. લક્ષ્મીશંકર-જોષીએ આ શાળાઓનો રીપોર્ટ વાંચ્યો હતો. એમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. સામાન્ય જ્ઞાનનાં અઠવાડીક ભાષણો અપાય છે અને શહેર જહાર કાઢીયા ઉપર એક

વખત આખા શિયાળાના વિદ્યાર્થીઓને ફરવા લઈ જવામાં આવ્યા હતા તેનું વર્ણન કર્યું હતું. પ્રમુખે દેશભક્તિમાં કમ, જ્ઞાન અને ભક્તિ ત્રણેનું મિશ્રણ કરવાની ભલામણ કરી અને કાળી એસ્ટ્રીયન ટોપીઓનો મોઢો દરિયો દરરોજ કોલેજમાં ભેટાં એમને જે દુઃખ થાય છે તે દર્શાવી સ્વદેશી થવા આગ્રહ કર્યો.

સત્યાગ્રહ આશ્રમ—રાષ્ટ્રીય શાળામાં પ્રો સાંકળચંદ શાહુ એમ એ., રા. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ બી. એ., એલએલ. બી અને રા. મશરૂવાળા બી. એ., એલએલ બી. એ ત્રણ ગુજરાતીભાષાઓ હમેશને માટે જરૂર ભેગા પગારથી ભેડાયા છે. એમની આવી સેવા માટે ગુજરાતને મગરૂર થવાનું છે અને અમે પણ એમને ખરા અ તા.કરણથી મુખારક ખાતી આપીએ છીએ.

ડૉ. મહેતએ માતૃભાષાદ્વારા જ્ઞાન આપવાની સત્તજડ હિમાયત કરતું એક ચોપાનીયું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે શ્રીયુત ગાંધીએ એની પ્રસ્તાવના લખી છે અને આ ચોપાનીયું સ્થળે સ્થળે મોકલવાનું કામ આશ્રમમાં ગયા મહિનામાં આવી રહ્યું હતું.

સંમાર સુધારા સમાજ—પ્રશ્નરચ દ્ર વિદ્યાસાગરનો વિધવાવિવાહનો કાયદો અમલમાં મૂકાયાની તથા સ્વ. કરશનદાસ મૂળજીની જ્યંતીની મીટીંગ ગેરીન્ટર જીવણલાલના પ્રમુખપદ નીચે સંસાર સુધારા હોલમાં મળી હતી આપતા વર્ષમાં સુધારા સંબંધમાં કાર્ય કરવાની યોજના કરી, અનાયાશ્રમ તથા પુનર્લગ્ન જાળવત ગયા વર્ષમાં સભાએ કરેલા કામની હકીકત વગેરે ઠહી સભા વિસર્જન થઈ હતી

એમજીસીસ બ્રીગેડ—અકસ્માત વખતે મદદ કરવાનું શીખેલા યુવકો અને ગૃહસ્થોનું એક સુવ્યવસ્થિત મંડળ અત્રે કેટલાક વખતથી સ્થાપ્યું છે. એમનું લક્ષરી બેન્ડ દર અઠવાડીએ બે વખત અમારા જાહેર જાગોમાં વગાડવામાં આવે છે. એ મંડળ વાર્ષિક સભા નિમિત્ત એક સંભાવિત ગૃહસ્થોનો મેળાવડો ગયા મહિનામાં ભરવામાં આવ્યો હતા.

ગુજરાત ટ્રેજવણી મંડળી—સ્વ દિ. જા. અંબાલાલે સ્થાપેલી આ સંસ્થાનો વાર્ષિક રીપોર્ટ વગેરે માટે એ મંડળના સભાસદોની એક સભા પ્રેમાભાઈ હોલમાં મળી હતી એ સંસ્થા તરફથી એક નિશાળ ચાલે છે, એની હકીકત તથા મંડળના અન્ય કાર્ય વગેરેનો એહેવાલ રજુ કરી મે સંપતરાવ ગાયકવાડને પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા હતા.

ગુજરાત ટ્રેજવણી મંડળ—અડાળજીમાં એક લાયબ્રેરી આ મંડળ તરફથી ખોલવામાં આવી છે એના સેક્રટરી ચંદુલાલ દવેએ ગામ લોકને એ પ્રસંગે જમાનાની પાછળ નહીં પડી જવાનો અને વર્તમાન પત્રો તથા માસિક પત્રો વાચવાનો ખાદ્ય કર્યો હતો અને દરરોજ ગામલોક એકઠા થઈ લાયબ્રેરીનો લાભ લેશે અને ભણેલાઓ નહીં ભણેલાને વાંચી સંભળાવશે તે બહુ ફાયદો થશે એમ જણાવ્યું હતું.

બીજા સાત ગામમાં નવી લાયબ્રેરીઓ માટે વર્તમાન પત્રો વગેરે મોકલવામાં આવ્યા છે

અન્ય જ્ઞાતિ મંડળો—શ્રી મેશ્રી વીસા પોરવાડ મિત્રમંડળ, પોતાની નાતમાં

એમ દરેક વિષયનો સ્વતંત્ર રીતે અને પૂરતી વિગત સાથે ઊઠાવોડ થવો જોઈએ. રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ એમ. એ એએએ કેળવણી અને સાહિત્ય એ બનેનું લેગુ સિંહાવલોકન કર્યું તેથી વળત સ કોચને લીધે એઓ તેમાંથી એકે વિષયને પૂરતો ન્યાય આપી ન શકે એ દેખીતું છે હવે પછી એઓ બંને વિષયો બુદ્ધા બુદ્ધા રાખશે તો કેળવણીમાં સિંહાવલોકનના વર્ષમાં ખાતાએ કરેલી પ્રગતિ અને પ્રયત્નો તથા બહેર ફરો અને દેશસેવકો વડે ઉઘડતી નવી સંસ્થાઓ વગેરે અનેક બાબતોની પોતાના સિંહાવલોકનમાં નોંધ લઈ તે વિષે યોગ્ય ચર્ચા પણ કરી શકશે આ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે અનેક સલાઓમાં અનેક વિઠાનોને હાથે થવું જોઈએ એ તો સૌ સ્વીકારશે કેળવણીના પ્રદેશમાં આજ સુધીમાં ઘણું થયું છે એ કબૂલ રાખીએ, પણ આ વિષય વિશે લોકોને આશ્રુ અને લોકોની તૈયારી હવે એટલા તો વધ્યાં છે કે હવેના દશ વર્ષમાં છેલ્લાં વીસ પચ્ચીસ વર્ષમાં બની આવ્યું છે તે કરતા વધારે કામ વધારે સંગીન પાયા ઉપર થશે એવા દરેક ચિહ્નનો હોવાથી આવી બાબતમાં લોકોને રસ વધતો જાય છે એ દેખીતું છે, અને તેથી કરીને ડગલે ડગલે દરેક બાબતની સિધ્ધાંત ઉપયોગિતા ઠરકસર વગેરે અનેક દૃષ્ટિએ ગણતી આવે અને લોકમત કેળવાતો આવે એ અતિ આવશ્યક છે, અને એ શુભ પરિણામ આણવાને માટે આવા સિંહાવલોકનો અને ચર્ચાઓ એક ઉત્તમ સાધન પુરૂં પાડે છે. નવી યોજનાઓ નવી સંસ્થાઓ વગેરેના હિમાયતીઓ તેમ જ જૂની પણ વધારે આગળ વધવા ઇચ્છતી સંસ્થાઓના ચાલકો આખાં સમેલનો અને ચર્ચાઓ દ્વારા પોતાની માગણીઓ પ્રજા આગળ સફારણુ રમૂં કરી શકે અને તે માટે આશ્રય મેળવવાને માટે પ્રયાસ કરી શકે, એ પણ આવી ચર્ચાઓનો નહાનો લાભ ગણવાનો નથી.

રા. રા. પારેખે કરેલા ૧૯૧૬ ના સાહિત્યના સિંહાવલોકન તરફ વળતા લાગે છે કે, આવા સિંહાવલોકનોની ઉડતી તપાસમાં પણ વ્યાખ્યાતા વચ્ચે વચ્ચે જરા વધારે ઉડાઉતરે એ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. દાખલા તરીકે રા. રા. પારેખે જ બુદ્ધિપ્રકાશમાં રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી કૃત ‘માઈલસ્ટોન્સ (Milestones)’નું જે અવલોકન કર્યું હતું તેમાં શુભદોષ બંને નોંધવાનું પ્રમાણ એમણે બહુ સારી રીતે બતાવેલું હતું, રા. ઝવેરી જેવા ગૂંના સાહિત્ય સેવકની કૃતિ પ્રતિ જે આદર દેખાડવો જોઈએ, તેમ બહેર ચર્ચા કે લખાણોમાં જે હદમાં રહેવું જોઈએ, તે સારી રીતે અદા કરીને પણ રા. પારેખે એ અવલોકનમાં કર્તાની કૃતિમાં પોતાને જે ખામીઓ અને દોષો જોવામાં આવ્યાં તે સૂચવેલા હતા. ત્યારે આ સિંહાવલોકનમાં એ પુસ્તકને “કીમતી” કહી એનો “ગુજરાતી અનુવાદ જલદી પ્રસિધ્ધ થવાની જરૂર છે” એટલાથી જ એઓ સંતોષ માને છે. વ્યાખ્યાન વળતે આથી વધારે એઓ ન કહી શક્યા તો પણ જ્યારે એમણે એ વ્યાખ્યાન એક સ્વતંત્ર ચોપાનિયાના રૂપમાં છાપ્યું છે ત્યારે એમણે તેમાં એક ટિપ્પણની પકિત વડે એમના અમે ઉપર જણાવેલાં અવલોકનનો નિર્દેશ તો કરવો જોઈતો હતો એમ લાગે છે. ગીજી દાખલો લઈએ. આમાં કવિતા વિભાગમાં રા. પારેખે ‘દિવાને સાગર’ની નોંધ લીધી છે. પણ તે માત્ર નોંધ છે. એ દરિતાગ્રથનું

જોઈએ એવું અવલોકન આપણા કોઈ માસિક કે સપ્તાહમાં પ્રકટ થયેલું અમારી સ્મૃતિમાં નથી આ સિંહાવલોકનમાં રા. પારેખે એ મહત્વના પદ્યઅંશને યથાવકાશ લાંબું કે ટુંકું અવલોકન કરવાની તસ્દી લીધી હોત તો બેશક એમનું વ્યાખ્યાન વધારે ઉપયોગી થઈ પડત આ કાંઈ લાખી થઈ ગયેલી નોંધમાં એક ત્રીજો દાખલો ઉમેરી અટકશું રા. પારેખ આપણા ઉછરતા અને પ્રતિભાશાલી ‘ ધનરથામ ’ કૃત ‘ પાટણની પ્રભુતા ’ની સ્તુતિ કરીને આગળ વધતા “ ગુજરાતી ” એ પોતાની વાર્ષિક ‘ બેટા ’ (?) માં આપેલી ઐતિહાસિક નવલ કથા માણ વિશે વિવેકના મીઠા બે બોલ કહી તેજ પ્રમાણે રા. ગુનીલાલ વર્ધમાન શાહને પણ એમની કૃતિઓને માટે સાકર પીરસે છે ‘ પાટણની પ્રભુતા, ’ ‘ ઐરગઢેળ અને ગજપુત્રો ’ (જે ચાલુ કરીને તરજુમો છે,) અને રા. રા. ગુનીલાલ વર્ધમાન શાહની કંઈ અનુવાદ, કંઈ ગપાટક અને કંઈ થીગડા થઈને બનતી પચરગી કૃતિઓને એક જ પંક્તિમાં બેસાડવા, એ પદ્ધતિ સાંસારિક વિવેકની હો વા ન હો પરંતુ આવી તુલનાઓમાં શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ કે સાહિત્ય વિવેચન બહુ ઓછું બડકે નહીં જેવું જ હોઈ શકે એમ કહેવું પડે છે

નવજીવન-ઓફીસ.

પુસ્તક પરિચય.

મેટરલિંગના નિબંધો. (શ્રી ગુજરાત કાર્ણસ સભા અંધમાળા ન. ૩.) ભાષા-તર કર્તા રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, એલ ઇ ઇ કીમત ૬ આના પૃષ્ઠ ૮૬

મૌન, પૂર્વજીવન અને સ્ત્રીઓ—આ ત્રણ વિષયના નિબંધો આ પુસ્તકમાં છે. મેટરલિંગ એવા, “ બેલજીવન કવિ નાટકકાર ફિલસૂફ નિબંધકાર ” છે કે જે આત્મા અને જીવનનાં સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ અને ગહનમા ગહન રહસ્યોને શોધે છે. અને અદ્ભુત રમશકિતથી અને કવિત્વ ભરી શૈલીથી જગત આગળ રબ્બુ કરે છે. તેમના નાટકો સાહિત્ય દૃષ્ટિથી પણ ઘણા સુદર છે અને તેમાં સામાન્ય માનુષી તત્વ છે, તેથી તેમાં સાધારણ વાચકને પણ રસ પડી શકે, જો કે તે તેના ઉડા ભાવને તો લાગ્યેજ સમજી શકે. પણ તેમના નિબંધો લેખનકળાના ઘણા ઉગ્રા નમુના હોવા છતાં ખરેખર ગહન છે, અને તેને સમજવા ઇચ્છનાર સંસ્કારી વાંચકોનું મન તેમાં રહેલા ભવ્ય અનુભવો અને વિચારોની સીમાઓ ઉપર રમે છે, પણ લાગ્યેજ તેમાં એકતાન થઈ શકે છે’ વિચારોની સાથે ભાષા પણ ગહન લાગે છે, અને તે અતિશય કલામય હોવા છતાં ઘણીવાર અટપટી અને સુરકેલ હોય છે.

આથી ભાષાન્તર કર્તા વાજળી રીતે કહે છે કે “ ગુજરાતી ભાષામાં યુરોપીય ભાષાના ઉત્તારમાં એ કાર્ય સુરકેલ છે; તેમાં પણ મેટરલિંગ જેવા લેખકના નિબંધોના

વાક્યમાં તારવ્યા છે. પછી તેઓ સ્ત્રીજીવનની અને સ્ત્રીશિક્ષણની ભાવનાની ચર્ચામાં ઉતરે છે. “સ્ત્રીએ પોતાનું શરીરબળ ઉત્તમ રીતે કેળવી અનેક સુપુત્રોને જન્મ આપી તેમને દેશસેવા માટે અર્પણ કરવા જોઈએ” એ સૂત્ર જેમ નેપોલીયનને અને તેમ રા. કૌશિકરામને પણ માન્ય હોય તેમ લાગે છે. શરીર સંવર્ધન માટે તાત્કાલિક ઉપાયોનું જ્ઞાન દ્રઢ બસ નથી પણ આયુર્વેદના અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનના મૂળ તાલો પણ સ્ત્રીઓએ શીખવા જોઈએ; સાહિત્યમાં શુજરાતી તો શીખવવું જોઈએ અને ઇંગ્લેશ કરતા સંસ્કૃતને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ, રસોઈ અને ગૃહવ્યવસ્થા બાળકોનું લાલમપાલન અને શિક્ષણ—એ બધું સુધરે એ માટે સ્ત્રીઓએ સામાન્ય વિજ્ઞાન પણ શીખવું જોઈએ, “પુરૂષના લજ્જતર અને સ્ત્રીના લજ્જતરમાં આસમાન જમીનનો ફેર છે,” વિશેષે કરીને એટલા માટે કે છોકરીની કેળવણી છોકરા કરતા વહેલી સમય થાય છે અને “કન્યાકાળ પણ જોઈએ તે કરતા વધારે લગાવવાથી અનર્થ થાય છે,” રા. કૌશિકરામના આ મુદ્દા તેમની વિચાર સરણિ જણાવવાને બસ છે. આ દરેક પ્રશ્ન વિશે ચર્ચા અહિંયા કરી શકાય એમ નથી. તેમ કરવાને તેમના જેવડો અથવા તેમનાથી પણ વધારે લાભ લેખ લખવો પડે. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે હાલ કન્યાઓને વધારે ને વધારે મોટી ઉંમરે પરણાવવાનું અને નિશાળોમાં અને બાળી શકે તો કૉલેજોમાં તેમને કેળવણી આપવાનો જે વિચાર ધીમે ધીમે ફેલાતો જાય છે તેની સામે રા. કૌશિકરામને અણગમો હોય અને સ્ત્રીઓએ તો સારી ગૃહીણીઓ માતાઓ, અને પત્નીઓ તરિકે જ ધર્મ બળવવાના હોવાથી બુદ્ધિ અને લાગણીના જે વિશાળ ક્ષેત્રમાં રસ લેવામાં અને યશ પ્રાપ્ત કરવામાં પુરૂષો પોતાની મોટાઇ સમજે છે, તેમાથી સ્ત્રીઓને દૂર રાખવા તેઓ અધીરા બન્યા હોય એમ—તેમના કેટલાક વિશાળ ભાવના વાક્યો છતાં પણ—અમને લાગે છે. અમે ઇંગ્લેન્ડની છીએ કે આ પ્રતિષ્ઠિત લેખકે સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓ ઉપરાત મનુષ્ય તરીકે પણ વધારે અંશે ઠંપી હોત અને સ્ત્રીજીવન અને સ્ત્રીશિક્ષણને વધારે સર્વ દેશીય ખ્યાલ રચ્યો હોત.

સ્ત્રીઓનો વૈદ્ય—ભાગ ૨ (વૈદ્યકદ્વપતરૂના ૨૨ મા વર્ષની લેટ) વધ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી કિ મત રૂ. ૧. પૃષ્ઠ ૨૨૯.

- * આ ભાગમાં સ્ત્રીઓના સર્વાંગ દરદો, અને નર્મિલી, ગર્ભ તથા સુવાનડનાં દરદો વિશે લખવામાં આવ્યું છે. દરેક વ્યાધિ વિશે તો સ્વયંસંકોચને લીધે લેખક વિસ્તારથી લખી શક્યા નથી પણ અને ત્યાં સુધી દરેકના કારણ, લક્ષણ, ચિકિત્સા, અને ઉપાય આપવામાં આવ્યા છે એ પણ સંતોષની બીના છે કે તેમણે આયુર્વેદના પુસ્તકો અને વૈદ્યના ઇમેજ પુસ્તકોમાંથી પણ જ્ઞાન સપાદન કર્યું છે, અને તેથી તેઓ સ્વયં સ્વયં દરદો માટે નરૂરી ઇમેજ દવા નળાવી શક્યા છે એટલું જ નહિ પણ નાસ્ટ્રોપેથોલોજી (Nastropathy) પણ વિચિત્રતર વર્ણન કરી શક્યા છે. આપણા બાહોરા અને અનુભવી વૈદ્યો જોઈએ છીએ તે વૈદ્ય પણ જ્ઞાન મેળવે તો તેમને કેવો લાભ થાય એ આ વિદ્વાન લેખકના માખ્યા ઉપરથી જણાશે.

અલગત આવા પુસ્તકો કંઈ દાકતરોની ગરજ સારતા નથી પણ સામાન્ય સ્ત્રી પુરૂષ તબીબ ન હોય ત્યારે તાબીદથી કંઈ ઉપાય કરી શકે છે તેમજ દોષના સારા જ્ઞાનથી તે તેઓ સાવચેત રહે છે અને દર્દ થાય ત્યારે તેની સમજ હોવાને લીધે નકામો ગમરાઇ જતા નથી એટલું જ નહિ પણ દાકતરના કાર્યમાં ધણી રીતે સહાયક થઈ શકે છે. આમ જે મર્યાદિત અંશે આવું પુસ્તક ઉપયોગી થઈ શકે તેટલું અને તે શુજરાતી પ્રબંધ અને આગ કરીને સ્ત્રીઓને આશીર્વાદપ થશે.

નડીઆદ હિંદુ અનાથાશ્રમનો તા. ૧-૮-૧૫ થી ૩૧-૭-૧૬ સુધીનો વાર્ષિક રીપોર્ટ. પ્રકાશક મંત્રી બટુશંકર ગીરધરલાલ મહેતા.

આ મગદુર સંસ્થાના સંગીન કાર્યના રીપોર્ટનો સ્વીકાર કરતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે પરંતુ આ સંસ્થા બાદશી જાગીતી હોના છતાં અને તેનું કાર્ય આપણી પ્રજાની ધાર્મિક ઇર્ષાને કેવે એવું હોના છતાં તે કાયમના સાધનરહિત છે એ જાણવતું અમને થયું. જેદ થાય છે. મંત્રી તેમના પદમાં લાગે છે કે “આ આશ્રમ વગર ફૂટે હશે” થયું છે, અને દલ તે બાળવયમાં હોવાથી તેની પાસે સ્થાયી ફૂટ માત્ર નામનું જ છે બાકી અનાથોના પોષણનો આધાર દાનાઓ તરફથી મળતા દાન ઉપરજ નિર્ભર છે,” કાયમી ફૂટ વધારવા ઉપરાંત એ ચોક્કસ સિદ્ધ કરવાથી પણ આશ્રમમાં ચિંતા રિવાજ ૧૦૦ અનાથોને પોષી નાકાય (૧) કે ૨૦૦ ના અન્નદાનની અને (૨) પાલકની ૩ ૨૦૦ ના વ્યાજમાંથી ૧૦૦ અનાથ એક દિનના સામાન્ય ખોરાક લઈ શકે માટે સામગ્રી ૩ ૨૦૦ આપનારનું નામ તેણે આપેલા જમણની એકમ લાગી જ સાથે પાંચમી તકતીમાં કોતરવામાં આવે છે આવા અન્નદાન અત્યાર સુધીમાં ૧૦૭ મળ્યા છે અને ૨૫૮ દિવસો ખાલી રહ્યા છે તે બે પૂરાય તો ૧૦૦ દિવસના અનાથનો નિર્વાહ થઈ ગઈ, ઉપરાંત સો.ચુહરો એક એક અનાથને ચોતના કુટુંબના માણસ તરીકે પાળવાનું કબજા કરે તો ૨૦૦ દુન અનાથનું પોષણ થાય આ બંને ચોક્કસ સિદ્ધ થાય તો પણ કાયમી ફૂટની તો જરૂર રહેશે નિર્ગાળના અને દુન હલોળના ગિયન માટે તેમજ પરચુરુ ખર્ચ ખાને વધારે ને વધારે રકમની જરૂર પડશે માટે અમે ગુન્-રાનની સામાન્ય પ્રજાને નાની રકમોના દાનનો પ્રવાહ કાયમ રખવાને તેમજ વધારવાને અને ખાસ કરીને લતાદય પુરોને મોટી રકમોનું દાન આપી આશ્રમને વધારે ને વધારે પગમર કરવા અન્ન કમ્પ્યૂટરક નિન નિ કરીએ છીએ.

નાંધ.

ઓલ ઈન્ડિયા કોન્ફ્રેન્સ

સમસ્ત ભારત વર્ષમાં હાલમાં જે અતિ ગંભીર અને ચિંતાકરક સંજ્ઞાવાળી સ્થિતિ સરકારની નીચતાની સંજ્ઞાનીતિથી ઉત્પન્ન થવા પામી છે તે ઉપર વિચાર ચલાવવા ઓલ ઈન્ડિયા કોન્ફ્રેન્સ ઈમિટી તથા ઓલ ઈન્ડિયા મોસલેમ લીગની કોન્ફ્રેન્સની એકત્ર સભા ગયા માસમાં મુંબઈમાં મળી હતી દરેક માતના અગ્રગણ્ય નેતાઓએ મોટી સંખ્યામાં આ સભામાં હાજરી આપી હતી આ એકત્ર કોન્ફ્રેન્સમાં જે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી સુવિદિત થાય છે કે સરકારે નીચતાની જે સંજ્ઞાનીતિ અહીં કરી છે તેની સામે આગેવાનો ગંભીર પગલા લેવા વિચાર કરી રહ્યા છે. વર્તમાન ચુરોપીય યુદ્ધના અત બાદ હિંદને હોમરૂલ મળવું જ જોઈએ એવી તીવ્ર લાગણી પૂર્ણ જોસથી પ્રજામાં ફેલાઈ રહેલી છે સ્વરાજ્યના વિષય ઉપર સમસ્ત હિંદે જે એક મત દર્શાવે છે તેનો અનાદર કરવાનું પગલું અધિકારી વર્ગે લેવાથી દેશમાં સંતાપની લાગણી પ્રકટી નીકળે તેમાં આશ્ચર્ય શું? બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યે હિંદે અપૂર્વ વફાદારી બતાવી છે સામ્રાજ્યને માથે આવી પડેલી વિપત્તિમાં તન, મન અને ધનથી હિંદે મદદ આપી સામ્રાજ્યના એક ભાગ તરીકે તેને માથે રહેલી જોખમદારીની ફરજ પૂર્ણપણે સમજી તે બતાવી છે.

હિંદની આ મહાન મહદને માટે ઇંગ્લાંડની પ્રજાએ તેના પ્રત્યે આભારની લાગણીથી ભર્યું છે. પાર્લામેન્ટના વડા પ્રધાન મી. લોર્ડ જ્યોર્જ હિંદ વિષે ઉદ્ગારો ઠકાડયા છે કે હિંદ સામ્રાજ્યમાં હવે એક સમાન ભાગીદાર લેખાશે જે હિંદના પુરોષોએ સ્વતંત્રતાને ખાતર યુરોપની ભૂમિમાં પોતાનું રક્ત રેડ્યું છે તે હિંદને રાજકીય સ્વતંત્રતા ન હોવી એમ એવી દલીલ આજે કોઈથી પણ થઈ શકે એમ નથી. એક બાબુ હિંદને માટે સંકેતે જ માર્ગ મોકળો થઈ રહેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારે બીજી બાબુ હિંદનો અમલદાર વર્ગ હિંદની અસિલાવાને પગ નીચે રગદોળી નાંખતા જરાપણ આચકો ખાતા નથી કાયદાની હદમાં રહી સ્વરાજ્યની અળવળ પૂર્ણ ઉત્સાહથી આગળ વધારનાર સ્વદેશ સેવકોની સ્વતંત્રતા છીનવી લઈ, તેમના ઉપર કોઈ પણ બતનો ગુન્હો સાબીત કરી આખા સિવાય જહાંગીરી ચલાવી તેમને નજરકેદ કરવામાં આવે એ સ્થિતિ દેશના નેતાઓ તેમજ દેશના પ્રજાજનોને અસહ્ય થઈ પડે તેમાં કંઈ જ અભયથી ભરેલું નથી.

હિન્દી પ્રધાનને મોકલેલી અરજી.

વર્તમાન પરિસ્થિતિનું પુર્ણ રીતે દીર્ઘદર્શન થઈ શકે એવી એક અરજી ઘડી કોન્ફરન્સે હિન્દી પ્રધાનને મોકલી આપી છે અને કાયદાની હદમાં રહી રાજકીય સુધારાઓ માટે હિંદ જે અળવળ શાંતિથી કરી રહ્યું હતું તેની વિરૂદ્ધ બપતાની રાજ્યનીતિ ધારણ કરી તે અળવળને દાબી દેવાના પ્રયત્નો થયા છે તે પ્રત્યે કોન્ફરન્સે મજબુત રીતે વાંધો ઉઠાવ્યો છે અને એ રાજ્યનીતિને જો તરત અટકાવવામાં ન આવે અને હિંદની વાજબી માગણી ઉપર બ્રિટિશ પ્રજા ધ્યાન ન આપે તો દેશમાં અત્યંત અસતોષ ઉત્પન્ન થશે અને સ્થિતિ ખેદજનક થશે એમ ખુદ્દી રીતે અરજીમાં દર્શાવી આપવામાં આવ્યું છે કે એમ અને લીગના આગેવાનોએ કોઈપણ બતના મતભેદ વિના હિંદની માગણીની કોઈપણ બતનો ગુન્હાવારો ઉભો ન થાય તેવી રીતે રજુઆત કરી છે લખનાની અંતિદાસિક કૌંચેસે હિંદના નેતાઓને એકત્ર બનાવ્યા. વિનીત અને ઉદામનો લેહો ત્યા લાગ્યા. હિંદુ અને મુસલમાનો પોતાની સન્મુખ એક અમુલ્ય તક આપી ઉભેલી છે તે નિદાણી એકત્ર થયા અને કૌંચેસ તથા લીગ જાંનેએ મળીને હિંદનું ભાવિ ઘડી ઠકાડી તેને જોઈતાં સુધારાઓની ચચના કરી. હિંદને જોઈતું સ્વરાજ્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રજા સન્મુખ રજુ કર્યું. અને સ્વરાજ્યના વિષય ઉપર પ્રજાને યોગ્ય કેળવણી આપવાનું કામકાજ હાથમાં લેવાનો ઠરાવ થયો. હોમરૂલ લીગો ઉભી થઈ. તે મારફતે દેશને લગતા બિન્ન બિન્ન રાજ્યદારી વિષયો ઉપર દેશના વિદ્વાન વર્ગે લેખો લખી, સલાઓ ભરી, ભાષણો આપી, બહાર પ્રજામતને સ્વરાજ્ય વિષે કેળવણી આપવી શરૂ કરી. સ્વરાજ્યની અળવળ વધતી જતી એમ અધિકારી વર્ગે શાંત કેમ બેસે? હિંદી સરકારે એક ખાતરી સરકારે કાઢી પ્રાંતિક સરકારોને પહોંચાડ્યો અને પોતા પોતાના પ્રાંતમાં આ અળવળને દાબી દેવા બપતાની રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા કરાવી પંજાબ, ગંગાળ અને મદ્રાસના ગવર્નરોના ઉદ્ગારોથી સમસ્ત હિંદ ખળભળી ઉઠ્યું. વિદુષી મિસિસ એની બેસન્ટ અને તેમના સાથી મી. વાડીઆ અને અરુન્ડેલને લોર્ડ પેટલાડે નજરકેદ કર્યા મિસિસ બેસન્ટ

અને લોર્ડ પેટલ'ડ વચ્ચે થયેલી વાત જોયાએ વાંચી છે તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે મદ્રાસના આ હાકેમ સ્વરાજ્ય સંબંધી ચેજના શું છે તે હજી જાણતા પણ નથી જો દેશમાં ચાલી રહેલી એક મહાન ચળવળ વિષે શહેનશાહના એક નોકર તરીકે તેઓ અજ્ઞાનતા બતાવતા હોય તો સ્ટેટ સેક્રેટરીને કંઈ બાબતથી તેઓ જાણીતા રાખતા હશે એ જાણવું જરા અન્યથા લાગેલું થઈ પડશે. મિસિસ બેસન્ટને નજરકેદ કરવામાં આવ્યાં તે સંબંધી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભાસદોએ ફરાગત થયેલા હિંદના પ્રધાન મી. ચેમ્બર્લેનને જે પ્રશ્નો પુછ્યા છે, અને તેના જે જવાબો આપ્યા છે તેથી હિંદની સમસ્ત પ્રજા નારાજ થઈ છે. મી. ચેમ્બર્લેન હિંદની વાસ્તવિક સ્થિતિથી માહિતગાર નથી એ તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. મી. ચેમ્બર્લેન ફરાગત થયા અને તેના સ્થાને મી. મોન્ટેગુ હિંદી પ્રધાન તરીકે આવ્યા છે. મી. મોન્ટેગુએ હિંદ માટે આશાજનક ઉદ્દગારો કાઢેલા છે. અમને આશા છે કે તેઓ હિંદી સમુદાયને કાઢેલા બાનગી સરકયુલર ખાસ જોશે, અને પ્રાંતિક સરકારની બપતાની રાજ્યનીતિથી જે અસાંતિ ઉત્પન્ન થવા પામી છે તેના વાસ્તવિક ખ્યાલ તે ઉપરથી તેમને આવી શકશે. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના વડા પ્રધાન તેમજ બીજા ઇંગ્લાંડના રાજ્યાધિકારીઓ જાહેર રીતે જ્યારે ઉચ્ચારે છે કે હિંદને હવે સામ્રાજ્યમાં એક સમાન બાગીદાર તરીકે લેખવું જોઈએ ત્યારે હિંદનો અધિકારી વર્ગ સામ્રાજ્યના છત્રની નીચે કાયદેસર સ્વરાજ્યની માગણી હિંદી પ્રજા કરે છે તે માગણીને પગ નીચે ધુંદી નાખી બપતાની રાજ્યનીતિ ધારણ કરે છે ! આવી પરસ્પરની વિરોધી ચાલથી હિંદની પ્રજાને અન્યથા થાય છે કે શું હિંદનું બાવિ હિંદના આ હાકેમોના હાથમાં જ સોંપી દેવામાં આવ્યું છે ? અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના વડા પ્રધાનના મહોમાથી નીકળતા શબ્દો તે માત્ર રમતના જ શબ્દો છે ? આ પ્રશ્નો હિંદની પ્રજાને ઉદ્ભવે તેમા કંઈ નવાઈ જોઈ નથી

સત્યાગ્રહ વિષે ઠરાવ.

હિંદની પ્રજા કહે છે કે કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગે ઘડી કહાડેલી ચેજના પ્રમાણેનું સ્વરાજ્ય સુધ્ધ બાદ તરતજ અમને મળવું જોઈએ. હિંદના અધિકારી વર્ગે જાહેર કર્યું છે કે સ્વરાજ્યના ખ્યાલો તમારા મગજમાથી દુર કરજો અને જો ચળવળ તમે ચાલુ રાખશો તો બપતાની રાજ્યનીતિ શ્રદ્ધા કરી તને દાણી દેવાનાં સખત પગલાં અમે લરીશું આ આપણી વર્તમાન રાજ્યદ્વારી સ્થિતિ ઉપર કોન્ફરન્સમા એકત્ર થયેલા નેતાઓએ વિચાર કરી તેની સામે પગલાં લરવા શું કરવું તે બાબત ચર્ચા કરી છે કોન્ફરન્સે બીજા ઠરાવ પસાર કર્યો છે તેમા દર્શાવ્યું છે કે જે સ્થિતિ ઉભી મધ્યે તેની સામે સત્યાગ્રહની લડત ઉઠાવી શકાય કે જેમ તે બાબત પ્રેવીન્ટીવલ કોંગ્રેસ કમીટી અને મુસ્લીમ લીગની કાઉન્સિલને તપાસ કરવા અરજ કરવી અને દરેક પ્રેવીન્ટીવલ કોંગ્રેસ કમીટીએ છ અઠવાડીઆમાં એ બાબતનો ચોતાનો મત જાહેર કરવો. આ મત મળી ગયા પછી તે ચોલ ધડીયા કોંગ્રેસ કમીટી તેમજ મુસ્લીમ લીગની કાઉન્સિલના સભાસદોને જાહેર કરવો અને અકટોબર માસના પહેલા અઠવાડીઆમા આ બંને સંસ્થાની એક એકત્ર સલા અલ્લાબાદ ખાતે એ વિષયપર વિચાર કરવા લરવી

આવી રીતે આ અન્યાયની સામે તેઓ પોને એકલા પણ ઝડપી શક્યા હોત. પ્રજાના પૈસાથી બંધાએલા ટાઉન હોલમાં સભા ન ભરવા દેવી એટલું જ નહિ પરંતુ સભા ભરતી જ બંધ કરવાનો હુકમ કાઢવો એ પ્રજાનો એક પવિત્ર હક્ક ઉપર ત્રાપ મારવા જેવું હતું. એ કર્તવ્યની સામે કંઈ પણ પગલાં ભર્યા સિવાય ખેતીજ રહેવામાં આવશે તો આપણને લાગવું જ નેહશે કે જાપતાની રાજ્યનીતિમાં સરકારને ફત્તેહ મળશે. શાંત રીતે કોઈને પણ હરકત ન કરતા બેઠે દુઃખો સહન કરી સત્યાગ્રહના સાધનથી લડવું એ લડત કાયદે પુરઃસરની છે એમ સર્વત્ર જાહેર થયેલું છે. હિંદના માણ વોર્ધસરેય લોર્ડ હાર્ડીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણાં દેશ બાધવો સત્યાગ્રહની લડત લડતા હતા ત્યારે મદ્રાસ ખાતે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા તેની યાદી અમે આ પ્રશ્નને આપીશું. “તમારા દેશ બંધુઓ અન્યાયી કાયદાની સામે સત્યાગ્રહની લડત ચલાવી રહ્યા છે તે તરફ આપણે ધ્યાન આપીએ છીએ અને તેમના એ મત સાથે મળતા થઈએ છીએ. તેઓ બાહી જોઈને કાયદાનો ભંગ કરે છે, કાયદાનો ભંગ કરવાથી શું સજા થાય છે તે તેઓ સમજે છે અને હિંમત તેમજ ધીરજથી તે સજાઓ તેઓ સહન કરે છે, આ સર્વ મા તેમને હિંદની પુરી દીલસોજી છે તેમની આ લડતમાં માત્ર એકલા હિંદની જ નહિ પરંતુ મારા જેવા માણસ કે જે હિંદી નથી તેના તરફથી પણ દીલસોજીની લાગણી છે.” તા. ૧૧ જુનના ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’ માં સર મુખમય્ય આયરે જે પત્ર લખ્યો હતો તે આપણે બુલવો ન જોઈએ. તેમણે લખ્યું હતું કે ‘હું મારા પગલાં પાછળ હઠાવી શકતો નથી જો હોમરૂલ લીગો ગેરકાયદેસર છે એવું જાહેર કરવામાં આવે તો પણ હોમરૂલ લીગના અમલદાર તરફે હું મારું રાજીનામું આપીશ નહિ. મારા આ નિર્ણયથી કોઈ પણ સજા મારે ભોગવવી પડે તો હું તે ભોગવવા તૈયાર છું હોમરૂલનું સંરક્ષણ કરવું એ મારો ધર્મ છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે મારી ફરજ છે અને તે ફરજ હું પ્રજાવીશ” ત્યારે આપણા દેશના વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ આગેવાનો પણ દુઃખો સહન કરવા તૈયાર થાય તો યુવાનોનું કર્તવ્ય છે કે સરકારનાં અન્યાયી હુકમો સામે હવે શાંતિથી ખેતી રહેવું એ આપણે માટે લક્ષ્યરૂપ છે. સર રાશ બિહારી ઘોષ જેણે નેતાના પ્રમુખપણા નીચે ત્યારે બગાળામાં સભા ન ભરી શકાય તો તેનો અર્થ એમ એક જ કરીએ છીએ કે કા તો સરકારના એ અન્યાયી હુકમની સામે થઈ સભા ભરવી યા તો તે ન થઈ શકે તો રાજ્યદ્વારી કામ નિર્માત્ર્ય બની કરવાનું છોડી દેવું. બગાળ હજી પણ આ સભા માટે કંઈ કરશે એમ અમે અંતઃકરણથી ઇચ્છીએ છીએ.

હમણા જ બહુવામાં આવ્યું છે કે સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને જીન્ટ કેટલાક આગેવાનો બગાળના ગવર્નર સાહેબને મળ્યા હતા અને જવાબદારીની ખુદિથી સભા ચલાવવાનું વચન આપવામાં આવે તો સભા ભરવા દેવામાં આવશે એમ તેમને જણાવવામાં આવ્યું છે.

નવજીવન

અને

સત્ય

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭.

સત્યાગ્રહ	રા. ગોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.	૧૪૧
સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ	રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૧૪૩
સર્વભાન રાજકીય સ્થિતિ.	સૌ. અનુસૂયા સારાભાઈ.	૧૪૪
કાન્ત અને કાન્તા	રા. ભરત	૧૪૬
આપણાં ગામડાંના ખેડૂતાની ઉન્નતિ કેમ થાય ?	રા. છોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુગડી.	૧૬૬
રેશિયાની રાષ્ટ્રીય અળવળ.	રા. શકરલાલ વેતાભાઈ ખેડેર.	૧૭૧
સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ.	રા. પરાગજી ખંડુલાઈ	૧૭૭
શુભરાતમાં હોમરૂલની અળવળ.	નવજીવન ઓફીસ.	૧૮૮
શુભરાતનું બહેરુ લખન.	રા. કરસુખ વી. હોરા અને રા. ભરત	૧૯૨
સૌંદર્ય.	રા. તંત્રી.	૨૦૧
બોલિ શુભરાત દેખવણી પરિષદ ૧૯૧૭-સરથ.		૨૧૨

તંત્રી અને પ્રકાશક

કંદુલાલ કનેયાલાલ પાણિક, બી. એ., એલએલ. બી.

ગીરગામ-મુબાઈ.

પાણિક દવાખાના રૂ. ૨-૦-૦; છુટી તકલિ આના રૂ.

હોમ રૂલ લીગ.

તરફથી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

- ન. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
- ન. ૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૩ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
- ન. ૬ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

પાર્શ્વિક લવાજમ આના ૧૨

સ્વરાજ્ય લેખ માલા છુટકે નઠલ જે પૈસા, ૫૦ પ્રતોની થી. ૧-૦-૦

સ્વરાજ્ય પત્રિકા " " ૧ પૈસા, ૧૦૦ " ૧-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—ધી હોમ રૂલ લીગ,

૨૫૧, હાર્નબી રોડ, ફાટ મુંબાઈ.

દવાના વેપારીઓને

ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારા બનાવેલો માલ "કુર્ણીક ઓગ્યુમેન્ટેચર" ગણતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધી ડઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડરો-પીકચરો-ખાંડ,

ખેલોટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી ખાટલીની કિં રૂ. ૧-૦-૦

નાની ખાટલીની કિં રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો:—મેશર્સ કુર્ણીક બ્રધર્સ.

ગિરગામ-મુંબાઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭.

અંક ૩ બે.

સત્યાગ્રહ.

ઇંગ્લેન્ડ શબ્દ 'પેસિવ રેઝિસ્ટન્સ' એ, જે શક્તિ વિશે હું લખવા ધારું છું તેને સૂચવનારો શબ્દ નથી, પણ સત્યાગ્રહ શબ્દ બરાબર લાગુ પડે છે. સત્યાગ્રહ એ આત્માનુભવ છે, અને તે હથિયાર જડ બળનું વિરોધી છે. એ કેવળ ધાર્મિક સાધન છે એટલે ધાર્મિક વૃત્તિના માણસોથી જ તેનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ થઈ શકે. પ્રહલાદજી, મીર્ગાબાઈ વગેરે સત્યાગ્રહી હતાં. મોરોઝોની લડાઈ વેળા ત્યાંના અરબોની ઉપર ફ્રેન્ચ તોપોનો મારો ચાલતો હતો. અરબો પોતાની માન્યતા પ્રમાણે કેવળ ધર્મને સાંરૂં લડતા હતા તેઓ મરણીઆ થયા અને 'યા અહલાહ' નો પોકાર કરી તોપથી તરફ ધસ્યા આમા મોરવાને અવકાશ જ ન હતો. આ અરબોની ઉપર તોપ ચલાવવાની ફ્રેન્ચ તોપથીઓએ ના પાડી ને તેઓ પોતાની ટોપીઓ હવામાં ઉડાડીને હુર્ષના પોકાર કરતા આ વીર અરબોની સાથે ભેટયા. આ સત્યાગ્રહનો અને તેના જયનો દાખલો છે. અરબો જ્ઞાનપૂર્વક સત્યાગ્રહી નહતા તેઓ પોતાના અવેશમાં મરણની ભેટ કરવા તૈયાર થયા પણ તેઓમાં પ્રેમભાવ નહતો. સત્યાગ્રહી દ્વેષ નથી કરતો, તે શેષમાં મરણને વશ નથી થતો, પણ પોતાની હુઃખ સહન કરવાની શક્તિથી 'શત્રુ' કે મુલમંગારને તાબે નથી થતો. એટલે સત્યાગ્રહીમાં વીરતા, ક્ષમા, અને હયા હોવાં જોઈએ. ઇમામ હુસેન અને તેમના સાથીઓને અન્યાય જણાયો તેને વશ થવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે ઇનકાર કર્યો. તે વેળા તેઓ બાણતા હતા કે તેમને ભાગે મરણ જ છે. પણ જો તેઓ અન્યાયને વશ થાય તો તેમના પુરુષધર્મને ઝાંખપ લાગે, તેઓ ધર્મહીન થાય, ઇમામ હુસેને પોતાને સાંરૂં પોતાના છેકરા તથા લગ્નિજ સાંરૂં મરણની ભેટ અને તરસ સ્વીકાર્યા પણ તેઓ અન્યાયી શાસનને શરણ ન થયા. મારી

ફક્ત ઝાંખા જ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ એટલું તો જણાઈ જ આવે છે કે, તે સમયે પણ સઘળી સત્તા એક પછી એક રાજવંશોના હાથમાં રહેતી હતી; અને લોકસંઘ તો રાતદિવસ મહેનત મજૂરી કર્યા કરતો હતો, અને તેમના જીવન અને વિચારની સઘળી વિગતો ઉપર રાજસત્તાનો અમલ ચાલતો હતો; આ અમલમાં લોકમત ધીલ-ફૂલ સાલળવામાં આવતો હતો નહિ. સૈનિકો તથા ધર્મશુરૂઓના સંઘ તરફથી રાજ્યો તથા રાજવંશોને ઘણીવાર ટેકો મળતો, અંકુશ મૂકતો, કે ઉઘાટી પણ નાખવામાં આવતા હતાં. કોઈ વાર મધ્ય એશિયા અને મધ્ય આફ્રિકામાં વસતા જંગલી લોકોનાં ટોળાં આ રાજ્યો ઉપર ધસી આવતાં, તથા થોડાકે કાળ માટે તેમને હચમચાવી નાખતી કેટલીએક વાર સૈનિકોની ઉશ્કેરણીથી, અથવા તો તેમના આધારથી, રાજા વિજયો માટે સંશ્રામો કરતો, ઘણી જાતિઓને જીતતો, ઘણા શહેરોનો વિનાશ કરતો, તથા પોતાની તંથા રાજકારણીઓની તીવ્રોત્તીઓ, લૂંટ તથા ગુલામોથી, તર કરતો હતો. કાયદાના તેમજ ધર્મક્રિયાઓના નિયમો પણ સામાન્ય ઉપયોગને માટે દળદબાલથી કરવામાં આવતા હતા અને તખ્તિઓ પર તે કોતરાતા હતા પરંતુ એકદર પ્રજાવર્ગનો તો ધર્મક્રિયા કે કાયદામાં કાંઈ પણ ભાગ હતો નહિ. તેમને તો ફક્ત તે માન્ય કરી, તાબે થવાનું જ હતું. તેમ જ ચકાઈ કરવામાં કે હુમલા સામે બચાવ કરવાની જાળમાં પણ લલવા કે ખમવા સિવાય બીજી કોઈ જાળમાં તેમને ભાગ લેવાનો નહોતો.

હેરોડોટસ નામનો ઇતિહાસકાર, પીરામીડ અને ઇજીપ્તના બીજાં સ્મરણ ચિહ્નો જાળવ લખતાં જણાવે છે કે, તે જઘાતાં હતાં તે વખતે લોકો ગરીબ અને કંગાળ થઈ જતા હતા. ઍરિસ્ટોટલ જણાવે છે કે આ પ્રકારના બાધકામો, ગ્રૂદમી રાજ્યો, પોતાની પ્રજામાંથી સામે થવાની શક્તિ હરી લેવા માટે, તથા તેમનો જીવસો નરમ પાડવા માટે શરૂ કરતા હતા પરંતુ ઇજીપ્ત, જૉનીકિન, અને નીનેવેહના રાજ્યકર્તાઓના મગજમાં આવેો ખ્યાલ હોય તેમ, તથા પોતાની પ્રજાને નરમ બનાવવા માટે જ આવી મોટી પોતાની બંધાવવાનો વિચાર હોય તેમ પણ ધારી લેવાનું કારણ નથી ગુલામો તો ફરિયાદ કરી શકે જ નહિ; અને ઘણુંખડું તો પ્રજાજનોએ પણ રાજ્યો તથા ધર્મશુરૂની એક-હથ્થુ સત્તા સ્લામો વાધો દર્શાવેો હથે નહિ જ. મનુષ્યજાતિ પોતાની અધિનતાને કેવી અનુકૂળ થઈ જાય છે, તે ઇતિહાસની એક અજાણી છે જહારની સત્તા, જેનો આધાર સિવાજ, કાયદા ધર્મ કે ફક્ત જાળ ઉપર પણ હોય છે, તેની સ્લામી શંકા પણ લાગ્યે જ ઉઠાવવામાં આવે છે. કારણ કે ઘણુંખડું લોકો ફેરફાર કે શિક્ષાથી ઘડીએ છે, અથવા તો પોતાનું પેટીયું મેળવવામાં જ રોકાઈ ગયા હોય છે, કે એશઆરામથી બેદરકાર થઈ ગયેલા હોય છે. એશિયા અને ઇજીપ્તના પુરાણાં મહારાજ્યોની પ્રજાને, જે રાજડૂદી ચાલતી હતી તે સિવાયના બીજા કોઈ પણ રાજપ્રકાર વિષે અથવા તો સ્વાતંત્ર્ય વિષે વિચાર પણ આવ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. આપણને આ ઘણું અજાણી બધું લાગે છે, પરંતુ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આ પછીના કાળોમાં પણ ચીન, અને હિંદુસ્થાનનાં મહારાજ્યો પણ એક પછી બીજા અમંજ્ય રાજવંશોને અનુકૂળ થઈ

ગયાં હતાં; આમાંના ઘણા વંશો તો પરદેશી પણ હતા. છેક આજ સુધી પણ તે આ પ્રમાણે અનુકૂળ રહ્યા છે જે કે હિંદનો હાલનો રાજવંશ તો પરદેશી છે એટલુંજ નહિ પણ દુનિયાના એક દૂરના દેશમાં વસે છે. આ પ્રમાણે બહારની સત્તા રહામે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યા વિના તે સ્વીકારી લેવાની વલણ પૂર્વ તરફ વધારે સામાન્ય છે. કાંઈક અંશે આનું કારણ ત્યાંના લોકો પારંલોકિક પ્રત્નો તરફ ધ્યાન આપી, પરિણામે આ ક્ષણભંજર દુનિયાના પ્રત્નો અવગણે છે, તે છે, તથા કેટલેક અંશે ત્યાંના લોકો પુરતો યોરાક ઘણી ઓછી મહેનતે મેળવી શકે છે, તે છે આ કારણોથી રાજકીય છુટાપણાને ઇતિહાસ યુદ્ધોપના પ્રબલો તથા તેમનામાંથી જ ઉતરી આવેલી પ્રબલોમાં જ સમાઈ જાય છે છતાંયે યુદ્ધોપના રાજકાજના દાખલાઓને લીધે, પૂર્વના પ્રદેશોને પણ આ છુટા-પણાના ઇતિહાસમાં દાખલ કરવા પડે તેવો સમય થોડાક જ વર્ષોમાં આવશે, એવા ચિહ્ન નજરે પડે છે.

પુરાણ સમયમાં પણ પૂર્વમાં કોઈ કોઈ વાર સત્તા રહામે માથું ઉંચકવામાં આવતું હતું. શ્રાદ્ધાલુ ધર્મની અંદર બુદ્ધિ જે સુધારા કરાવ્યા હતા, તે મન અને વિચારના સ્વાતંત્ર્યની હિલચાલતુ દટાવ પુરું પાડે છે, અને જે કે તેની અસર રાજકીય જીવન ઉપર ઘણી થઈ હતી નહિ, તોપણ શાંતિ સંસ્થાઓને તોડીને તેણે દેશમાં સમાનતાની વૃદ્ધિ કરી. જ્યુ લોકો પણ તેમની આસપાસના માનસિક અને રાજકીય વાતાવરણના અપવાદરૂપે હતા. તેમના ઉત્તમ કાવ્યો અને ભજનો, બુદ્ધિના ભજનો જેવાંજ વ્યક્તિગત અને હૃદયમાના છે. હેવિડ અને ત્યાર પછીના તેમના ઉત્તમ યૂગના દૃષ્ટાંતો અને કનિઓ, ઘણીયે વાર, તેમની સામયિક ધાર્મિકતા કે રાજકીય ઉપર આધાર નહિ રાખતા, મનુષ્ય સ્વભાવની આંતર ભાવિ દાખવનારા સરળ સત્યો સ્થાપિત કરતા હતાં. રાજકીય વિષયમાં બીજા લોકોનાં દેખાદેખીથી જે કે જ્યુ લોકોએ રાજ ગાટે માંગણી કરી હતી ખરી, તો પણ ઇજ્જત અને જાણીલોનના મહારાજાઓની રહામે થમ્ને તેમણે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવ્યું હતું; અને તે લઈ લેવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે પાછું પણ મેળવ્યું હતું અને જે કે તેમના ધર્મમાં આખી પૃથ્વીને એક જ પ્રભુની કૃતિ લેખવામાં આવી છે, તથા મનુષ્ય જાતને એક જ પ્રભુના તેઓ સત્તાન ગણી જાતા તરિકે સંબોધવામાં આવ્યાં છે, તો પણ એક રક્તપૂર્ણ વિશ્વ પછી જમીનનો ટુકડો મેળવ્યા ગાઢ, તેઓએ પોતાને માટે મહારાજ્ય સ્થાપનાને કે પોતાનો ધર્મ સર્વત્ર પ્રસારવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી.

ગ્રીસની અંદર ચોક્કસ ઇતિહાસનો પ્રારંભ થયો, ત્યાર પછી, દરેક પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય જલદી વિકાસ પામવા લાગ્યું. રાજકાજના પ્રકારોના ઘણા શબ્દો અંગ્રેજીમાં ગ્રીક ભાષામાંથી જ આવ્યા છે. આનું કારણ ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ તથા ગ્રીક ભાષાના લખાયા રાજકીય લખાણો, ખાસ કરીને પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલનાં રાજકીય પુસ્તકો છે. રાજસત્તાના દરેક પ્રકાર ગ્રીસના ઇતિહાસમાંથી આપણને મળી આવે છે. હોમરે વયુવેત્રી પેટ્રીઆર્ક વાત તો રાજનીતિ, જેમાં રાજ્યો “લોકોના ભર-

વાઠ" હતા, અને કાંઈક અંશે અનુભવી યુરોપીની, તથા સામાન્ય લોકમતની, તેમના ઉપર અસર થતી હતી, તે આદિ કાળના દરેક ગ્રીક સંસ્થાન કે "શહેર"માં અસ્તિત્વમાં હતી. આપણે બુદ્ધા બુદ્ધા ગ્રીક સંસ્થાનેને "શહેર" કહી શકીએ તેમ છે. કારણ કે તે સમયે સગપણ ધરાવતી ગ્રામીણ ટોળીઓ એક કીલ્લાવાળા ગામની આસપાસ વસતી હતી. આ તેમનું સંસ્થાન કે થાણુ ગણાતું હતું; અને, પૂર્વ તરફના બીજા લોકો કરતાં આ તેમની ખાસ વિશેષતા હતી. સ્વતંત્ર શહેરોની સ્થાપનાને તે દેશની ભૌગોલિક સ્થિતિથી ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું હતું મૂળે પ્રદેશ નાતો, અને તેમાંથી અખાત દરિયો, અને પર્વતની હારોથી અસંખ્ય વિભાગ પડી જવાથી, કીલ્લા બાંધવા માટે તથા ખેતી કરવા માટે છુટક છુટક મેદાનો મળી આવતા હતા. પર્વત કે અમુદ્રથી બીજા ભાગોથી છુટા પડવાને લીધે ઘણુંખડું સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ થાય છે, અને રશિયા જેવા વિશાળ જમીનના મેદાનોથી જૂલમ તથા એકદંત્ર રાજનીતિને ઉત્તેજન મળે છે.

ઇતિહાસની અદેખરી શરૂઆત થઈ ત્યારે તો હોમરે-વર્ણવેલાં રાજ્યો ગ્રીસમાંથી પોતાની પાછળ થોડી અસર મૂકીને જતા રહ્યા હતાં. ગ્રીસના શહેરોની અંદર તો ધનિક વર્ગનું રાજ્ય સ્થપાયું હતું; જો કે ઘણી વાર જૂદમી વર્ગો લશ્કરી બળથી કે જોરજૂલમથી તેમનું રાજ્ય બચાવી પડતા હતા. કોઈક વાર આ જૂદમી વર્ગોથી સ્વાતંત્ર્યને વિકાસ મળતો, કારણ કે તેમના જૂલમથી બહુ સત્તામાં આવી ગયેલા ધનિક વર્ગોનો દોર તુટતો અને ઘણા ધનિક કુટુંબોનો નાશ પણ થઈ જતો હતો. સ્પાર્ટાના રાજ્યબધારણની વત તો માન્યતામાં પણ ઉતરે નહિ તેવી છે ત્યાં આગળ મનુષ્યના નિત્યજીવનની નાની વિગતોના પણ ઈતિહાસમાં બીજે કોઈ પણ ક્રેકાણે બની શક્યા નથી તેવા, નિયમો બાંધ્યા હતા અને જો કે રાજ્ય અને રાજસલાના બધારણ જૂના સમય માફક જ રાખવામાં આવ્યાં હતાં તો પણ ખરી સત્તા પાંચ મનુષ્યોના એક કારોબારી મહાન હાથમાં હતી અને આ પાંચે જણ દર વર્ષે શહેરના લોકો તરફથી પસંદ કરવામાં આવતા હતા. પ્રતિનિધિત્વ વાળી રાજ સત્તાનો સાથી પ્રથમ નમૂનો અહિં મળે છે. એથેન્સની અંદર પણ આવી ચુંટણી થતી હતી, પરંતુ તે ચુટાયેલા ગૃહસ્થો ઉપર બીજા એક સલાની સત્તા ચાલતી હોવાથી તેઓ સ્વતંત્ર નહોતા.

જૂદી જૂદી જાતની સત્તાઓના વિનાશમાંથી, એથેન્સમાં પણ પ્રજાસત્તા ઉગી નિકળી. સ્પાર્ટાની માફક ત્યાં પણ જૂના બધારણ-ખોખાં-ચાકુ રાખવામાં આવ્યા હતાં; પરંતુ રાજની ખરી સત્તા તો "લોકસભા" પાસે જ હતી આ લોકસભામાં માતા અને પિતા, બન્ને પક્ષથી જેની નાડીઓમાં શુદ્ધ એથેન્સના વતનીનું રક્ત વહેતું હોય તેનાથી બેસી શકાતું હતું. ત્યાં કાંઈ પ્રતિનિધિત્વ નહોતું. ગમે તે માણસ લોકસભામાં બાપણ કરી શકતો હતો, અને સલાનો અભિપ્રાય દરેક જણે સીધી રીતે આપેલા મતથી જ દર્શાવવો ફરજી. આ સંબંધમાં આપણા હાલના રાજકીય બંધાગણ કરતાં પચ અથેન્સની લોકસભાને વિશેષ લાલ હતો. આપણા લોકોને પ્રતિનિધિ મારફતે મત આપવાના છે, અને લગભગ અડધી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તો ચુંટણીમાં નિષ્ફળ નિવડે છે.

એટલે ખીજા પક્ષના પ્રતિનિધિઓ તેમનું કાર્ય કરે છે. જાહેર જાળનો, ખાસ કરીને પરદેશ માથેના સંબંધની જાળનો ઉપર અંધેન્સની પ્રજાનો જબરો અને અવનત અધિકાર ચાલતો હતો, પરંતુ તે સાથે અંધેન્સની રાજસભા ઘણીવાર અતિ-પથ લાગણીના જુસ્સાને લોભ થઈ પડતી હતી આ સાથે એમ પણ યાદ રાખવાનું છે કે અંધેન્સની રાજનીતિને પ્રજાનતાક કહેવી તે એક રૂઢીચુકા ભાષાપ્રયોગ જ કહી શકાય. મધ્યી લગભગ અત્યાર સુધીની “પ્રજાસત્તા” એની મુશ્કેલ ત્યાગી મલામાં જોવાનો અધિકાર સ્ત્રીઓને ન હોતો એટલું જ નહિ પણ, મત આપનારાઓ ની ન પયા, ગરેબરી મમસ્તવસ્તિના પ્રમાણમાં તો ઘણી જ ઓછી હતી. ત્યાં શુભાશો અને મિત્રપ્રજાની સંખ્યા શુદ્ધ અંધીનિયન કરતા ચાર પાંચ ઘણી વધારે હતી અને જો કે શુભાશો તરફ માયાળુ વર્તન ચલાવવામાં આવતું હતું, તથા આધારણ રીતે તેમને ઘણાખરા હક્ક હતા, તો પણ રાજકીય હક્ક તો તેમને નહોતા જ મળ્યા રાજનીતિના પ્રકારનો વિચાર કરતી વખતે તો અંધેન્સની પ્રજાસત્તાને દક્ષિણ આફ્રિકાના હાલના એકાદ સંસ્થાનના બધારણ સાથે સરખાવી શકાય. આ સંસ્થાનોમાં પણ ‘મૂળવતની’ઓ તથા સ્ત્રીઓને રાજકીય હક્ક આપવામાં આવતા નથી, અને તેમની અનુમતિ વિના જ તેમના ઉપર રાજ્ય ચલાવવામાં આવે છે, જો કે જહાર તો એમ જ કહેવામાં આવે છે કે આ બધું તેમનાં જ શ્રેય માટે છે. છતાં, સઘળી જાળતોના વિચાર કર્યા પછી પણ, અંધેન્સની પ્રજાસત્તાક નીતિએ સ્વાતંત્ર્યના વિકાસમાં, અંતિહાસિક દૃષ્ટિએ મોટું-પ્રથમ જ મોટું-પગલું ભર્યું, અને યુરોપમાં તેની અસર માપી ન શકાય તેટલી થઈ છે.

પર્યંત મહારાજ્યના વધારા સાથે પ્રજાકીય વિરોધ દર્શાવી મેળવેલી કાર્તિથી તેમજ પર્યંત લોકોએ આગથી શહેરને તારાજ કરી નાંખવાથી અંધેન્સમાં સ્વાતંત્ર્યના પક્ષને સુભાગ્યે સારી મદદ મળી. જે જૂની દંતકથાઓ વશપરપગ ગત વિચારો, તથા ખીજા જૂનો કચરો, જુના પ્રદેશોમાં સ્વાતંત્ર્યના વિકાસમાં વિરોધ કરે છે તે આ આગથી દૂર થઈ ગયા, પરંતુ જો કે અંધેન્સ અને ખીજા શહેરોએ પરાજયના હુમલાને હાંકી કાઢી, જહાહરી જતાની મોટી નામના મેળવી, તો પણ તેઓ પોતે પોતાનું મહારાજ્ય સ્થાપવાનો લોક દળાવી શક્યા નહિ અંધેન્સે આસપાસનાં શહેરો અને ટાપુઓ પોતાને કબજે કર્યા, તથા સુનાની ખાણો, અને જમીનના લોભથી, પોતાના એક મોટા રાજદારી પુરૂષ પેરીકલીસની સલાહ અવગણીને પણ, સીસીલી ઉપર ચઢાઈ કરી. આ સીસીલીની ચઢાઈના સમયથી અંધેન્સની રાજકીય પડતી તથા તેની સ્વતંત્રતાના નાશનો પ્રારંભ થયે; અને જે પણ જમાનામાં તો તે એક રાજધાનીના શહેરને બદલે ફક્ત નાનું વિદ્યાપીઠનું સ્થાન બની ગયું અને તેની ગત પ્રભુતાના સ્મરણો જ અવશેષમાં રહ્યા સ્પાર્ટા, થીબ્સ, અને મેસીડોને મહારાજ્યનો લોક વારસો કરતી થયો. અને સીકદરની ગ્વારીના સમયથી ગ્રીસના શહેરો-મસ્થાનો-નો મંપૂર્ણ નાશ થયો ગણી શકાય. અલેક્ઝાંડરના મહારાજ્યમાં ગ્રીસની અસર ઘણી હતી, તો પણ તેણે સ્વાતંત્ર્યના વિનાસને ટોઈ પણ જાતની મદદ કરી નહિ, પરંતુ ઉંડી અસરથી

ઠરી અલેકઝાંડર દ્વિતી બનીસ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો હતો તો પણ ત્યાર સુધીમાં સાર્વભૌમ સત્તાનો આદર્શ તેણે ઉદ્ભવ કર્યો હતો. આ આદર્શને રોમ અને ત્યાર પછીની સત્તાઓએ અનુસર્યો હતો. આ રીતે અલેકઝાંડર વ્યક્તિના તેમ જ પ્રભાવી સ્વાતંત્ર્યનો મોટામાં મોટો શત્રુ થવાને સર્જાયેલો હતો. તેના મરણ બાદ આખું રાજ્ય લશ્કરી લોકોને કબજે પડ્યું, અને તેમાંથી સ્વરાજ્યનો તો ખ્યાલ સુદ્ધાંત બુસાઈ ગયો. જે ગ્રીક ગંથાનોમા કાર્થક સ્વાતંત્ર્ય રહ્યું હતું તે જૂલમી થઈ જઈ અધોગતિ પામ્યા જે ગ્રીકના હાથોએ પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું હતું. તેજ ગ્રીકો સાહિત્યપ્રિય પાત્રજન, અનુકરણ કરનારા કલાકાર, અને મોટું મનુષ્યો બની ગયા. ઐક્ય કરવા માટેના યોગ્ય ધણા પ્રયત્નો પડી લાગ્યા, અને અલેકઝાંડરના મૃત્યુ પછી સો વર્ષે તેનું મહારાજ્ય, રોમની સ્વારી આગળ શક્તિહીણ થઈને પડ્યું.

રોમે સ્વાતંત્ર્યના વિકાસમા જે હિસ્સો આપ્યો છે, તેનું પૃથક્કરણ કરવું સહેલ નથી. ગાંજકીય, રાષ્ટ્રીય કે માનસિક સ્વાતંત્ર્ય કરતાં ધાર્મિક અને સામાજિક સ્વાતંત્ર્યનો વધારે વિકાસ તે સમયમાં થયો. રોમના કાયદાની વિશાળ રૂઢી, જે હજી પણ પૃથ્વીના ઘણા ભાગોમા પ્રવર્તે છે, અને જેની અસર દરેક સુધરેલાં દેશના કાયદાઓ ઉપર થઈ છે, તેના સખ્ત અને ચોક્કસ નિયમોથી કોઈ પણ જાતિ કે વ્યક્તિ તરફ વલણ બતાવ્યા વિના, સામાજિક સમાનતાના હક્કનો વિકાસ થયો અને કોઈ કોઈ વાર પહારની સત્તાની માફક કાયદાની રહાએ પણ બંધ ઉઠાવવું આવશ્યક થઈ પડે છે, તો પણ રોમના કાયદાએ તો, મનુષ્યે બીજાઓ તરફ કેવું વર્તન ન ગળવું જોઈએ તેમ જ તેની તરફ બીજા કોઈએ—પછી તે ગમે તે વર્ગનો કે હોદ્દાનો માણસ હોય તેણે—પણ કેવું વર્તન ન કરવું જોઈએ તે દર્શાવીને તથા સમાનતાની લાગણી પ્રસરાવીને સ્વાતંત્ર્યનો ઘણો જ વિકાસ કર્યો. ધાર્મિક બાળતોમા પણ રોમે અસાધારણ સહિષ્ણુતા ધારણ કરી, તથા નાસ્તિકો પોતાના રાષ્ટ્રીય દેવતાઓની પૂજા કરે છે કે નહિ, તે તરફ અભિમાનવાળી બેહરકારી ધારણ કરી પોતાના દેવોના જેવા જ શુભ આદેશો ધ્યા હોય તેવા પરદેશી દેવોને તેણે તત્પરતાથી પોતાના દેવો સાથે ભેળવી દીધા અને પાછળથી તો તેણે અધમ ગ્રીક પુતળાને પોતાની પૂજામાં નામેલ કરીધા. એટલું જ નહિ, પણ પોતાની જાતી, સાદી, પણ શુદ્ધ ધર્મક્રિયાઓની ભયભરી સુધારણા અર્થે, પૂર્વ તરફની ભેદી ધર્મક્રિયાઓ પણ આમે જ કરી દીધી. એક સાર્વભૌમ સત્તા તરિકે તે, મધ્ય સત્તાને નડતર રૂપ રાષ્ટ્રીય ધર્મ કે ધર્મશુદ્ધતા શાસનની વિરુદ્ધ પડ્યું. પરંતુ જે ધર્મને તેણે કુરપણે કનડયો તે (શરૂઆતનો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ) તો એવો હતો કે જેના નિયમો નીચે—જો બરાબર અમલમા મૂકવામાં આવે તો બીશપ મેંગીના કહેવા પ્રમાણે ફાલતું એક પણ રાજ્ય રહી શકે નહિ. છતાં પણ જ્યારે રોમની દુનિયામાં તે રચણે સ્થળે પ્રસરવા લાગ્યો, ત્યારે તેના સ્થાપકના મૃત્યુના દ્વિતી ત્રીજી જ સદ્કામાં, ખ્રીસ્તી ધર્મને તેના સઘળા વિનાશકારક નિયમો સહિત, રોમના મહારાજ્યના ધર્મ તરિકે કબૂલ કરવામાં આવ્યો હતો.

ગાંજકીય સ્વાતંત્ર્યના વિષયમાં પણ રોમના ઇતિહાસે કેટલીએક ઉપયોગી, અને ઘણી ચેતવણી આપનારી બાબતો પૂરી પાડી છે. જે કે તદ્દન જ જુદી જાતના સંજ્ઞે-

ગોથી પ્રેરિત હતો તો પણ રામનો રાજકીય ઇતિહાસ જુદાથી તો, ગ્રીસના શહેર— સંસ્થાનો, ખાસ કરીને ઍથેન્સની માફક જ વહેતો દેખાય છે. રામે પણ શરૂઆત તો, જુદા જુદા ગામની ટોળીઓને, રાજાઓ, અનુભવીઓ અને સલાઓની સત્તા નીચે એકઠી આણીને કરી. તેણે પણ ફક્ત ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે રાજાનો ઇલકાળ રાખીને ખરેખરા રાજાપણનો વિનાશ કર્યો, ત્યારબાદ ઉત્તમ કુળના ઉમરાવો અને સામાન્ય પ્રજાવર્ગ, જે પ્રથમ તેમના તાબામાં હતો, તેમની વચ્ચે જમાનાઓ સુધી તકરારો ચાલ્યા કરી. ધીમે ધીમે સામાન્ય લોકોએ, લઠાઈથી તેમ જ શાંત અવરોધથી, હડતાળો પાડીને શહેર સજીને ચાલી જઈને પણ, પોતાનો રસ્તો કર્યો. તેમના હક્કોનું રક્ષણ કરવા માટે ખાસ પ્રતિનિધિઓ અથવા દ્રાઇપ્યુન્સ નિમત્રામાં આવ્યા; આમને કોઈ પણ બાબતનો નકાર કરવાની છેલ્લી સત્તા હતી, તથા તેઓ અરજ સાંભળવા માટે રાત દિવસ દ્વાર ખુલ્લાં રાખતા હતા. પર્યંતોની સ્વારી પછી ગ્રીકમાં બન્યું હતું તેમ કેન્ટ લોકોની સ્વારી પછી રામમાં પણ બન્યું. રામના જૂના વશપરંપરાગત ખ્યાલો તેથી નાશ પામ્યા, અને ત્યુટી ઠહાયેલા ખાસ અગત્યદાર અથવા કોન્સલોમાનો એક પ્લીબીયન-સામાન્ય પ્રજા વર્ગમાંનો હોવો જ જોઈએ, એવો અગત્યનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય. કોન્સુલેટ ચુંટાયેલો અધિકારી વર્ગ રાજસભામાં દાખલ થયો અને ફક્ત જન્મને લીધે જ મળતા ચઘણા હક્કો અદૃશ્ય થવા માડ્યા. ઍથેન્સની માફક રામના શહેરીઓની સભા શાસનનું મૂળ અને અધિકારના પાયા રૂપ બની ગઈ.

પ્રજા સત્તા તરફના આ વલણને, શુલામ અને સી વર્ગ જેવા પ્રજાના ચોટા ભાગને રાજકીય હક્કથી વિમુખ રાખવાને લીધે, અંતરાય આવતો હતો, એટલું જ નહિ પણ બીજી જે અડચણો પણ તેના વિકાસમાં આડે આવી હતી. પ્રથમ તો જે પ્લીબીયન સામાન્ય લોક વર્ગના માણસને રાજસભામાં બેસવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો હતો તે કાંઈ પોતાના વર્ગના લોકો તરફ વધારે પ્રભાવમાં પ્રેમ ધરાવતો નહિ. પૈસાદાર, સામાન્ય વર્ગના લોકોનો અને ઉમરાવ કુટુંબોનો એક નવો જ વર્ગ ઉભો થયો અને પોતાને “ઉત્તમ વર્ગ” કહેવા લાગ્યો. વિભાજનના જુના વહીવટ ઉમરાવો સાથે આ વર્ગની સરખામણી કરી શકાય. રાજના પૈસા સંબંધી કારણોમાં આ લોકોની લાગવગ વધી તેનો ઉપયોગ, તેમણે પોતાના જ લાભ માટે કર્યો; તેમ શુલામ મળુરો રાખીને ઘણી જમીનો પણ પોતાના જ વપરાશમાં તેમણે લીધી, આ રીતે જુના જન્મથી ઉમરાવ લોકોના વર્ગ કરતા, આ નવા વર્ગનો ત્રાસ વધી ગયો અને પૈસો તથા કુલાલિમાનના હુન્નમય સંયોગથી ઉભી થયેલી આ સત્તાની સામે જ બંડ ઉઠવાથી આતર વિગ્રહ શરૂ થયા, અને તેને પરિણામે પ્રજાસત્તાક શાસનનો અંત આવ્યો. કારણ કે ઉત્તમ કુળના મનુષ્યોની ટોળી કરતાં તો, એકહથ્થુ જુદમી રાજા પણ વધુ સહન કરી શકાય છે.

રામના શહેરીઓની અનિયમિત તેમ જ અતિ વિશાળ રાજસભા, પોતાના સિદ્ધ રૂચીવાળા મહારાજ્યને અકુશમાં રાખી તેનો બચાવ કરવા સમર્થ નહોતી, ને ત્યાંની પ્રજાસત્તાની પડતીનું ખીજું અને વધારે સ્પષ્ટ કારણ હતું. ઇટાલીની અદર લેટીન, એટ્રુસ્કન અને ગ્રીક લોકોનું ઉપરીપણું લઈને, પોતાના ત્રિવિધ પ્રતિરુપ્તિ, કાર્ય.

જને કબજે કરીને, રોમે ધીમે ધીમે સીકદરના મહારાજ્યના મોટા ભાગને તાબે લેવા માંડ્યો. અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ માં તો ભૂમધ્ય સમૂદ્રના પૂર્વ અને પશ્ચિમ સર્વ ભાગનું ઉપરીપણુ તેણે લીધું. અધિકારીઓ અને ગવર્નરો નીમીને, લશ્કરી અને ઠેકપારી થાણાં સ્થાપીને, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપીને, તથા કેટલાએક પ્રાંતો અને દૂરના શહેરોને શહેરીપણાના સઘળા હક્ક બક્ષીને પણ તેણે પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો તથા રાજ્ય વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ગ્રીક કેળવણી પામેલા ઇટલીના શહેરોમાંના, તેમ જ એશિયામાધનર અને ઇજીપ્ત જેવા સામ્રાજ્યના મોટા વિભાગોના, લોકમતની સમજ રોમના મત આપનારાઓને પડતી નહોતી, તેમજ તે પ્રાંતોના રહીશો પણ રોમના લોકમતને તાબે રહેવાની વૃત્તિ ધરાવતા ન હોતા અને જેમ જેમ મતનો અધિકાર વધારે વિશાળ થયો, તેમ તેમ રોમના લોકથી ચાલતી રાજ્યવ્યવસ્થા વધારે અમતોષકારક થતી ગઈ; કારણ કે કોઈ પણ જાતનું ઔદ્ય કે પ્રતિનિધિત્વ તેઓ માધી શક્યા નહિ. દેવિ-સત્તાથી નિર્માણ થયું હોય તેમ માનીને બધી પ્રજાઓ ઉપર અધિકાર ચલાવવા નિકળેલા રોમને પોતાને જ, લશ્કરની મદદવાળા એક રાજકર્તાનો અધિકાર ઠપ્પૂસ કરવો પડ્યો, એમ માલૂમ પડ્યું.

મેરીયસ, સીના, સુલ્લા, અને પોર્કી તો અનિવાર્ય એકઠુથુ રાજવાળાં રાજ્યોના ધારણ તરફ જવાના ફક્ત પગથિયા માત્ર જ હતાં સીઝર આવ્યો ત્યારે સઘળો અંત આવ્યો. અને જૂનાં ઘસાઇ ગયેલા રાજ બધારણના હિમ્મતવાળાએ તેનું ખૂન કર્યું પછી તો, પોતાની સર્વ સત્તા એટલી કરીને, સઘળી તે વખતે જાણીતી થયેલી દુનિયાનો, ઓગસ્ટસ સામ્રાટ ધર્મ ગયો. તેણે જુની વ્યવસ્થાનો બહારનો દેખાવ ચાલુ રાખ્યો, પૈસાની લાયકાતવાળી રાજસભા રહી. કૉન્સલોએ તારિખ નક્કી કરી, અને લોકસભા અધિકારીઓની ચુટણી કરવા નહિ, પણ પ્રજાએ નિમેલ અધિકારીઓને આનંદગર્જના સંક્ષિપ્ત સ્વીકારી લેવા મળી ઓગસ્ટસે પોતે પ્રીન્સિપ એવો અસ્પષ્ટ ઇલકાબ જ ધારણ કર્યો, પરંતુ સઘળા સત્તાવાન અમલદાર પદ તેણે પોતે જ હાથ ધર્યાં. અને કાંઈ અતર પ્રેરણાથી જ રોમના લોકોએ અને પછીના ઇતિહાસકારોએ આ પછીના સઘળા રાજ્યોને ‘સન્ધ્યાધિકારી’નો ઇલકાબ આપ્યો. આ ઇલકાબ તેમની સત્તાનું મૂળ સૂચવતો હતો. રાજ્યોને જો કે દેવી ગણવામાં આવતા હતા તો પણ તેમના મૃત્યુ પછી જ તેમની પૂજા કરવામાં આવતી હતી. શરૂઆતના ‘સીઝર’-રાજ્યોના મમયમાં પણ રાજપદ બરોબર વશપરંપરાનું હતું નહિ, પરંતુ નીચેની આઘે સીઝરના લોકોના વારસોનો અત આવ્યા પછી તો, રાજની પસંદગી અને ચુટણી સર્વથા સન્ધ્યાના હાથમાં જ આવી.

ટ્રેજન, હેન્ડ્રીયન, અને એન્ટોનાઈન મહારાજ્યોના સમયમાં સામ્રાજ્યની અંદર મનુષ્યજીવન મુખી અને સર્વોત્તમ હતું તેમ કહેવું તે મોટામાં મોટા ઇતિહાસકારોને પણ સામાન્ય થઈ ગયું છે. અણબત્ત ભયવિહિન અને સામાન્ય રીતે શાંતિભર્યું જીવન તે સમયે હતું, પરંતુ સર્વોત્તમ મુખ, શાંતિ, અને ભયવિહિનતામાં સમાવલું નથી.

“સંપૂર્ણ રીતે અવકાસ પામેલાં જીવનમાં ઉત્તમતા માટે વધુ અને વધુ પ્રયાન” કરવામાં તે સમાયલું છે જૂનમ્મ સમુદ્રના કીનારાઓ તે વળતે સંસ્કૃતિ કાળની શાંતિ ભોગવતાં, ધાધળ વિનાના અને આરામભર્યા દેખાતા હશે ખરા, પરંતુ આપણને તો તેમાં કાંઈ પણ હિલચાલની, તલસ્પર્શી પ્રયત્નની, આત્મપ્રેરિત વિકાસની, એક જ શબ્દમાં કહીએ તો સ્વાતંત્ર્યની ખામી લાગે છે. હિંદીયનના કે માર્કસ આરેલીયસના પોતાના પણ કર્તવ્યમય, આનંદમય પણ કાંઈક હીલા શાસનો વળતે પૂણ, કેળવાયલા શહેરીતુ જીવન, ગમે તેવું શાંતિભર્યું દેખાતું હશે તોપણ, કટાણભર્યું નિરાશાભર્યું અને ખિન્નતાભર્યું લાગતું હશે.

(અપૂર્ણ.)

કેશવભસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.

વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ.

પરાધીન પ્રજા રહી સંતોષ માનવો તે અપમાન છે તેવી લાગણી હબરે મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન કરવાના ગુન્હા સાડ મિસિસ બેસન્ટને સરકારે ઉઠીમાં નજરકેદ કર્યા છે. પોતાનો દેશ, સગાસંબંધી સર્વને છોડી ને ૨૪ વર્ષ થયા તે આપણે સાડ કામ કરે છે ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થામાં અત્યારે તે આપણે સાડ કેદ ભોગવે છે. હિંદીઓ પર ગુજરતા જુદામો અને અન્યાયને અટકાવવાને તેમણે જે પ્રયાસો કર્યા છે, તે સરકારને રૂચ્યા નથી. જે ઇંગ્લંડ બીજા દેશોમાં થતા અન્યાય અટકાવવાને અત્યારે યુદ્ધમાં ઉતર્યું છે તેજ ઇંગ્લંડથી હિંદને ન્યાય અપાતો નથી તેના અમલદારો જૂલમ ગુજરે છે તે પણ વ્યાજબી ગણવા દે છે

આપણી ઉપર ૧૫૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી પણ જો તેઓ સ્વગભયને માટે આપણને નાલાયક ગણતા હોય તો તેમાં તેમને જ શરમાવાનું છે ૧૫૦ વર્ષની તાત્કાલિક પછી પણ જો નાલાયક રહ્યા હોય તો એમ જ કહેવું પડશે કે તાત્કાલિક આપનારા નાલાયક છે. ખરી રીતે સ્વરાજ્ય આપવામાં આપણી નાલાયકીનો સવાલ ઉભો થતો નથી. અંગ્રેજ સરકાર જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવી ત્યારે આપણે આપણું રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત કે નાલાયક હતા તેમ નહોતું. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વેપાર કરવા અહીં આવી અને ધીમે ધીમે પગપેસારે કર્યો તેમ કહીએ તો ચાલે. કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની વ્યવસ્થા ન કરી શકે તેમ સામાન્ય રીતે હોતું નથી. એક છોકરો પણ જો કમાતો ધાય છે તો તેને કોઈનો અકુશ ગમતો નથી અને પોતાના પૈસાની વ્યવસ્થા તે બરાબર રીતે કરી શકે છે. તો હિંદુસ્તાન કે જેના કુટુંબ અને નાતબંતના બધારણો મોશ્યલીઝમના સિદ્ધાંતોને મળતા છે, જેમાં સ્વાર્થ નહીં પણ સ્વાર્થત્યાગ જીવનનો સિદ્ધાંત છે તેવા માણસો શું પોતાના નાણા ખાતાની વ્યવસ્થા નહીં કરી શકે? હું તો ધારૂ છું

કે નાણાંની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ જે હિન્દી સ્ત્રીઓને સોંપવામા આવશે તો તેઓ પણ હાલના કરતાં દેશના વધારે લાભાર્થી અને ફત્તેહમંદીથી કરી શકશે.

અમેરિકાએ ફ્રીટ્રીપાઇન જેવા જંગલી દેશને ૨૦ વર્ષમાં સ્વરાજ્ય આપ્યું તે શું સૂચવે છે? મારે આમાં કંઈવાનું એટલું જ છે કે સ્વરાજ્યને માટેની આપણી નાલાયકીનો સવાલ ખરો નથી પણ આપણાં મનમાં તે ઘણી હોશીઆરીથી દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અત્યારે આપણે આપણા જીવનમાલનું રક્ષણ કરવાને અશક્ત થયા છીએ તે જ ફક્ત આપણી સ્વરાજ્યને માટેની નાલાયકી છે. આર્મ્સ એક્ટ પસાર કરીને આપણી પાસેથી હથિયારો લઇ લેવામાં આવ્યાં, એટલે તેના ઉપયોગ આપણે ભૂલી ગયા. તેની સાથે આપણો લડાયક બુદ્ધિસે પણ ગયો. સ્વરાજ્ય વિના આ નાલાયકી કેવી રીતે દૂર થઈ શકે?

ખીલ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો સ્વરાજ્યથી આપણા ઠરોડો રૂપીઆ જે હાલ હિન્દુમાંથી આવ્યા બધ છે તે આપણે હિન્દુમાં રાખી શકીશું જે હિન્દુની લક્ષ્મીએ પરદેશીઓનું એટલું બધું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું કે મહમદ ગીઝની અને મહમદ ઘોરી જેવા માત્ર પૈસાને ખાતર દિવંદુસ્તાનપર વારંવાર હુમલા કરતા તે જ ભારતભૂમિમા અત્યારે એવો વખત આવ્યો છે કે તેના બાળકોને પેટ પુરતા ખોરાકના પણ સામાં છે

હિન્દની ગરીબાઇનો ખ્યાલ કયા હિન્દીની આખમા આસુ નહીં લાવે? દુકાળના વખતની ખેડુતોની સ્થિતિ બુઝો! મુસલમાની રાજ્યના અંત સુધી આપણે આવી દયાજનક સ્થિતિમા કદી આવેલા બાળકોને પણ આપણી બહોળાલાલી અને આબાદાનીએ પાશ્વાત દેશોના લોકોને આપણી તરફ ખેંચ્યાં હતા. આપણાં બાળકોને પુરતી કેળવણી પણ મળતી નથી. ફરજિયાત અને મફત કરવાને સરકાર પાસે પુરતા પૈસા નથી છતાં દર વર્ષે ૨૯ થી ત્રીસ કરોડ રૂપિયા સરકાર તેના લશ્કર અને અમલદારોના પગાર પાછલ ખરચી શકે છે. આ અને આવા અનેક અન્યાયો થતા અટકાવવાને ગિસિસ એસન્ટને એક જ માર્ગ સૂચ્યો અને તેથી તેમણે હોમ રૂલ લીગ સ્થાપી. રાષ્ટ્રીય સ્વમાનની લાગણી બગૃત કરવા તેમણે જે જે લખ્યું અને કહ્યું તેથી સરકારનો મીબજ ગયો અને તેમને કેદ કરી બોલતાં અને લખતાં અટકાવ્યા આમાં સરકારનો હેતુ તો હોમ રૂલ લીગને ધક્કે ખેંચાડવાનો હતો પણ તેમા લોર્ડ પેન્ટલાઇ મોટામાં મોટી શાપ ખાધી. નજરકેદ અને બુલમથી સરકાર હવે તે ચળવળ દાખી શકનાર નથી. બ્રિટિશ સરકારના પાને પડ્યા પછી આપણામાં આત્માભિમાન જેવું કંઈ રહ્યું નહોતું તે આત્માભિમાન આ બાઈએ આપણામા બગૃત કરવાને ઘણા યત્નો કર્યા છે. આટલા દિવસો આપણે મુંગે મ્હોટે બધા અપમાનો સહન કર્યા છે. એટલે સુધી સહન કર્યા કે સહન કરવાની આપણને ટેવ પડી ગઈ જે ટેવ ન પડી હત તો શું આટલાં અપમાન અને નુકશાન આપણે આવી રીતે ખમી શકયા હતા? કેવળ શિક્ષકની માફક સલાઓ મેળવી શિક્ષા માગી શકયા હતા!

પાશ્ચાત્ દેશોના લોકોએ આપણને શિખવ્યું છે કે ફરીઆદ કરવી હોય તો પ્રજામત જણાવવા સભાઓ મેળવી સરકારને નમ્ર વિનંતિ કરવી. બુરોક્રસીને તમારા પ્રજામતની શી દરકાર છે? હિન્દુસ્તાનમાં કાંઈ પ્રજામતે સરકાર આપે છે? સભાઓનો કાંઈ અર્થ રહેલો છે? આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય મળે છે તે શું સભાઓ મેળવ્યાથી? મિસિસ પેન્કહુર્સ્ટ પાર્લામેન્ટમાં સીએને માટે મન મેળવ્યા ને શું શિક્ષા માગ્યાથી? હવે બોલવાનું નથી પણ કરવાનું વધુ છે.

હોમરૂલ લીગ બંધ થાય તેમ સરકાર લલે ઇંગ્લેન્ડ અને તે હેતુથી મિસિસ બેમન્ટને કેદ કર્યા હોય પણ તેથી શું થવાનું છે?

તા. ૧૬ મી જુને તેમને અને તેમના પહાદુર અને નિમકહલાલ સહાયકોને નગર કેદ કર્યા. આજે જે આગસ્ટની ૧૬ મી તારીખ છે. આજે કામ સાડું આપણે મળ્યા છીએ તે એક નિશ્ચય કરવાને કે મિસિસ બેમન્ટે શરૂ કરેલી હોમરૂલની અળવળને તન, મન અને ધનથી આગળ વધારવા યત્ન કરીશું. તેને પ્રાણુન્ટે પણ છોડીશું નહીં, તેને મક્ક કરવામાં હરીશું નહીં તેમ હગીશું નહીં. અન્યાય અને જુલમોની સામે થવા આપણી પાસે સત્યાગ્રહ અને સ્વદેશીવ્રત છે જરૂર પડે તો જ આપણે સત્યાગ્રહની લડતમાં ઉરવાનું છે પણ હાલ તો સ્વદેશીવ્રત લેવું તે આપણી મોટામાં મોટી ફરજ છે. આમાં કાંઈ મોટો આત્મલોગ કરવાનો નથી છતાં ભારતમાતાને ખાતર આત્મલોગ આપવો પડશે તો હિન્દના પુત્રો પાછા ફરશે નહીં તેવી મારી ખાતરી છે. આ તો સત્ય લોગની શરૂઆત થાય છે, માતાને ખાતર વખત આવે વધારે હોમરૂલ પડશે, પણ તેથી શું? અમે તો હિન્દી છીએ, હિન્દ માતાના ગોળે ઉછરેલા તેના બાળકો છીએ, અમે કાંઈ હુંડાડ અમીરોના પંશજો કહેવાવામાં અમારું માન સમજવા નથી. ખીજના હંકો ઉપર ત્રાપ મારવામાં અમે તો અધર્મ જોયો છે અમે તો ભારતવર્ષના ઋષિપુત્રોના સત્તાનો છીએ, ધર્મને ખાતર સર્વસ્વ અર્પણ કરી શકીએ તેમ છે. આત્મલોગ તે તો લાંબો વરસો મળેલો અમારો વારસો છે અમારામાના કેટલાકે હરે છે, સ્વરાજ્યની અળવળમાં ભાગ લેતા ધૂન છે, પણ તે અમારો લોહીનો ગુણુ નથી. હિયકારાપણુની બક્ષીસ તો અમને હાલની મળેલી કેળવણીએ આપી છે.

સ્વદેશીવ્રત લેવામાં ખરૂં પુરૂષાતન રહેલું છે. તમારી એક હિન્દી તરીકેની પવિત્ર ફરજ છે કે દેશને સર્વ રીતે આબાદાન બનાવવો. દેશના પૈસા દેશમાં ન રાખી શકે તો તે કેવી રીતે ચલીઆતો થશે? મીસ્ટર નિવેદીતાએ કહ્યું હતું કે હિન્દમાં એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે સ્વદેશીવ્રત અને ગૌરક્ષા મરખી ગણાશે. તે વખત અત્યારે આવી પહોંચે છે. જો તમારામાં એક હિન્દી તરીકેના ગર્વ હશે, તમારી નસોમાં ભારતભુમિનું લોહી વહેતું હશે. તો ભારતમાતાને અગ્રહાયત્રી, રોજાયત્રી માન-ભંગ જોઈ તમારું લોહી ઉછળ્યા વિના રહેશે નહીં. રજપુતાણીએ અસલના વખતમાં સંકટ સમયે પોતાના બચાવ સાડું કોઈ વીરપુત્રને રાખડી મોકલી તેને રક્ષાખંધીલાઈ બનાવવી તે લાઈ પ્રાણુન્ટે પણ તે જીવનને બચાવતો. અત્યારે આપણી ભારત માતા

તેના દારાગૃહમાથી હિન્દુ, મુસલમાન અને તેના સર્વ સત્તાનોને રક્ષા આપે છે અને કહે છે કે “સંતાનો મહારા છુટકારા સારૂ તમે આત્મભોગ આપજો, તમારું આત્મબળ મહારી પરાધીનતા ઠહાડવામા વાપરજો. મહારા છુટકારાનો આધાર મહેં તમારી પર રાખ્યો છે.” તમે આત્મદ્રોહી કે દેશદ્રોહી કહી ન થશો. સત્યાગ્રહની લઠતમાં ઉતરવું પડે તો આત્મશ્રદ્ધા અને નિર્ભયતાથી ઉતરજો. મહારા વીર પુત્ર માલવીયા અને ગાંધી જેવા તમને રસ્તો બતાવનાર છે, તમે કદી ભૂલા પડનાર નથી. પાશ્ચાત્ દેશોને અને આખા જગતને બતાવજો કે મનુષ્યને નિકંદન કરનાર કોઇ પણ બતના હથીઆર વિના હિન્દુસ્તાને પોતાની આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મબળથી પોતાની સોનાની અને લોહાની બેડીઓ કેવી રીતે તોડી નાખી છે! પ્રભુ તમારી સાથે રહેશે.”

સો. અનુસૂયા સારાભાઈ.

કાન્ત અને કાન્તા.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૯ પાનાથી ચાલુ)

અ ક ત્રીજો.

દૃશ્ય મહેલો—કિંહામાનો એક ખટ કાન્ત અને કાન્તા જણાય છે. ખટને છેડે કાન્તા રેડીઓ સ્થાપે છે

કાન્ત—કુંજ પાછો આવતો નથી, એ ક્યા ગયો છે ?

કાન્તા—પરશાળમા એણે કંઈ સાંભળ્યું હતું; શું હતું તે એ જોવા ગયો છે.

કાન્ત—કાન્તા

કાન્તા—શું છે ?

કાન્ત—.....હજી ત્હારાંથી ત્યા કામ થઈ શકે છે ?

કાન્તા—અ ધારામા પણ હું કામ કરી શકું છું

કાન્ત.—મને લાગે છે કે કિલ્લામા દરેક જણ ક્યારનો ઉઘે છે; કુંજ પોતાના શિકારથી પાછો ફરતો નથી, મોડું તો થયું છે, જો કે.....એ પડ્યો તોયે એને હવે દરદ લાગતું નથી ?.....

કાન્તા:—એ દહેતો હતો કે હવે દરદ જણાયે જણાતું નથી

કાન્ત:—એ વધારે ડાઘો હોવો જોઈએ, વીશ વર્ષે શરીર એટલું ચપલ હોય છે તેટલું હજી એવું નથી. ...ખારીમાંથી તારાઓ અને ઝાંટો ઉપર પડતી જ્યોત્સ્ના મહારી નજરે પડે છે. વખત બહુ ગયો છે; હવે કુંજ પાછો નહીં આવે (બારણું ખખડે છે.) કોણ છે ?.. અ દર આવ !

(બાલક કુંજ બારણું ઉઘાડે છે, અને ખંડમાં દાખલ થાય છે.)

કેણુ તુ આમ બારણું ખખડાવતો હતો ? આવી રીતે બારણું ન ખખડાવાય.
કંઈ અણુધાર્યું બન્યું હોય તો એમ ખખડાવાય. જો, ત્હેં ત્હારી માતાને ગભરાવી તે.
કુંજ—મ્હેં તો રહેજ ન બારણું ખખડાવ્યું હતું.

કાન્ત—મોઢું બહુ થયું છે, આજે રાત્રે પિતાજી પાછા નહીં આવે, ત્હારે સુઈ
જવાનો વખત થયો છે.

કુંજ—ત્હમારા ખેલાં હું નહીં સુઈ જાઉં.

કાન્ત—શું ? ...તું શું કહે છે ?

કુંજ—હું એમ કહું છું કે.... ત્હમારા ખેલાં નહીંત્હમારા ખેલાં નહીં. . .
(કુસકા ખાય છે, અને કાન્તાની રહેઠાણમાં ભરાય છે)

કાન્તા—શું છે, કુંજ ? . . શું છે ?... તું એકદમ કેમ રડી પડ્યો ?

કુંજ—(કુસકા ખાતો ખાતો) કારણ કે... . ઓ ! ઓ ! કારણ કે... ..

કાન્તા—કારણ શું ?.... કારણ શું ?.....રહેને કહે... ..

કુંજ—માતાજી... . માતાજી ...ત્હમે જતા રહેવાના છો... ..

કાન્તા—પણ ત્હને થયું છે શું, કુંજ ?..... મ્હને તો જતા રહેવાનું કંઈ સ્વપ્નું
પણ નથી આવ્યું

કુંજ—હા, આવ્યું છે હા આવ્યું છે પિતાજી જતા રહ્યા છે....પિતાજી પાછા નથી
આવતા, અને ત્હમે પણ જતાં રહેવાના છો.. ...મ્હેં જોયું છે..... મ્હેં જોયું છે

કાન્તા—પણ એ બાબત તો કંઈ વિચાર પણ નથી આવ્યો, કુંજ.....કેમ, શાથી
ત્હને એમ લાગે છે કે હું જતી રહીશ ?.....

કુંજ—મ્હેં જોયું છે...મ્હેં જોયું છે.. હું ન સાબળી શકું એવું ત્હમે કંઈક
કાકાજીને કહ્યું છે. .

કાન્ત—એ સુખી છે. એને સ્વપ્નાં આવે છે ...આમ આવ, કુંજ; ઉઘી ગયો
કે શું ?...આવ અને બારીએથી જ્હાર નજર કર, હસો કુતરા સાથે ટહુકે છે...

કુંજ—(બારીએ) ઓ ! ઓ ! એઓ કુતરાની પાછલ પડ્યા છે !...એઓ એની
પાછળ પડ્યા છે !...ઓ ! ઓ ! પેટું પાછી ! ..પાખો !...પાંખો ! ..એઓ જીએ છે...

કાન્ત—(કાન્તા પાસે પાછળ આવીને) એ સુખી છે, એ ઉઘરા માટે કાકા મારે
છે, એની આંખો બંધ થવા માંડી છે .

કાન્તા—કાતલી કાતલી ધીમેથી ગાય છે.

ઋષિ મરીચિ ને ઋષિ પુલસ્ત્ય.

ઋષિ પુલસ્ત્ય ને ઋષિ વસિષ્ઠ...

કુંજ—(બારીએ) ઓ ! ઓ ! માતાજી !...

કાન્તા—(એકદમ ઉઠીને) શું છે, કુંજ ?...શું છે ?...

કુંજ—મ્હેં બારીએ કંઈ જોયું ?

(કાન્ત અને કાન્તા બારી તરફ દોડે છે)

કાન્ત—ત્યાં આગળ બારીએ શું છે ?...તેં શું જોયું ?...

કુંજ—ઓ ! ઓ ! મહેં કંઈ જોયું ! ..

કાન્ત—પણ છે તો કંઈ નહીં હું તો કંઈ દેખતો નથી....

કાન્તા—ને હું પણ કંઈ દેખતી નથી.....

કાન્ત—તેં એ ‘કંઈ’ ક્યાં આગળ જોયું ? કંઈ તરફ ?.. ..

કુંજ—પેલી તરફ, પેલી તરફ !હવે એ ત્યાં નથી....

કાન્ત—પોતે શું કહે છે તેની એને ખબર નથી. જંગલ ઉપર જ્યોત્સ્નાના પથરાયેલી એણે જોઈ હશે. ઘણીવાર વિચિત્ર પડછાયા પડે છે.અથવા તો ઉભે રસ્તે થઇને કંઈ પસાર થયું હશે,.... અથવા તો એની ઉઘમા; કારણ કે, જો, જો, મૂંઝવે લાગે છે એ તદ્દન ઉઘી ગયો છે

કુંજ—(બારીએ) પિતાજી છે ! પિતાજી છે !

કાન્ત—(બારીએ જઈને) ખરું કહે છે; સુમન્ત આંગણમાં આવે છે.....

કુંજ—પિતાજી !.. ..પિતાજી !.....હું એમને મળવા જાઉં છું ! ..

(દોડતો દોડતો બચ છે—વિશ્રાંતિ.)

કાન્ત—દાદરે થઇને એઓ ઉપર આવે છે.....

(સુમન્ત અને કુંજ દીવો લઇને આવે છે)

સુમન્ત—હજી તમે અંધારામાં મહારી વાટ જુઓ છો ?

કુંજ—હું દીવો લાગ્યો છું, માતાજી, મોટો દીવો ! (દીવો ઉચકે છે, અને કાન્તા સ્હામું જુએ છે.) તમે રોયા લાગો છો, માતાજી ?..... તમે રોયા લાગો છો ?..... (દીવો કાન્ત તરફ ઉચકે છે, અને સ્હામું જુએ છે.) તમે પણ, તમે પણ રોયા લાગો છો ?.....પિતાજી, જુઓ, પિતાજી, આ બંને રોયા લાગે છે... .

સુમન્ત—આવી રીતે એઓની આખા આગળ દીવો ધર નહીં ...

દ્રવ્ય બીજી—કિંતુ આનો એ મિનારો કિંતુ આની એ બારી નીચે એ પગ ફેર મારે છે

કાન્તા—(બારીએ, છૂટા વાળ ઓળાતી ઓળાતી)

મહારા લાખા વાળ ઉડે છે વીંચિ મમ

કિંતુ આના પ્રારંભ તાગી,—

મહારા વાળ જુએ વાટ તમ આગમનની

સારા ચે કિંતુ આમાં.

અખૂટ કલાકોના કલાકોથી,

અખૂટ કલાકોના કલાકોથી,

ઋષિ મરીચિ ને ઋષિ પુલસ્ત્ય,

ઋષિ પુલસ્ત્ય ને ઋષિ વસિષ્ઠ.

જન્મી હતી હું એક રવીવારે

રવીવારે બંગોબર બપોરે...

(પગીને રસ્તે થઇ કાન્ત આવે છે)

કાન્ત—એઈઓ! એઈઓ! ઓ!...

કાન્તા—કાણુ છે ?

કાન્ત—હું, હું, હું જ!.. અહીં દેશીય ન હોય એવું પક્ષી ગાય તેમ તું ગાતી ગાતી બારીએ શું કરી રહી છે ?

કાન્તા—રાત્રિ માટે હું મહારા વાળ ઓળું છું ...

કાન્ત—ભીંત ઉપર દેખાય છે તે એ જ કંઈ?...મહને લાચું તારી પાએ કંઈ દીવો હશે...

કાન્તા—મહે બારી ઉઘાડી છે; કિંતુમા તો બહુ ગરમી છે....આજની રાત્રિ બહુ રમણીય છે ..

કાન્ત—અસખ્ય તારાઓ છે, આજ રાતના જેટલા મહે કદી જોયા જ નથી,..... પશુ ચંદ્ર તો હજી સાગર પર જણાય છે.. .. છાયામા ઉભી ન રહે, કાન્તા; તારા છટા વાળ જોઈ શકું એવી રીતે જરા નીચી વળ. ...

કાન્તા—એમ તો મહને પહીક લાગે છે.. ...

(બારીએ નીચી વળે છે.)

કાન્ત—ઓ! ઓ! કાન્તા!અહા, તું રમણીય છે!.....તુ કેવી રમણીય છે!.....નીચી વળ! નીચી વળ!.....મહને તારી પાસે જરા વધારે આવવા દે ...

કાન્તા—મહારાથી તમારી વધારે પાસે નહીં અવાય.....મહારાથી બની શકે એટલી હું નીચી વળું છું.....

કાન્ત—મહારાથી આથી વધારે ઉંચે નથી અવાતુ;.....કંઈ નહીં તો આજે રાત્રે તું તારો હાથ મહને આપ.....હું જાઉં તે ખેલા.. ...હું આવતી કાલે જાઉં છું

કાન્તા—ના, ના, ના!....

કાન્ત—હા, હા, હા, હું જાઉં છું, હું આવતી કાલે જમીન.તારો હાથ, તારો હાથ, તારો કોમળ હાથ, મહારા ઓળ ઉપર મહને આપ.....

કાન્તા—જે તુમે જવાના હો તો હું મહારો હાથ તમને નહીં આપું.....

કાન્ત—આપ, આપ, આપ!... ..

કાન્તા—તુમે નહીં બાઓ?.....

કાન્ત—હું રહીશ, હું રહીશ. . .

કાન્તા—પડછાયામા ગુલામ મહારી નજરે પડે છે.....

કાન્ત—કયા?...હું તો માત્ર ઝાઝી ડાળીઓને ભીંત ઉપર લટકતી જોઉં છું

કાન્તા—હજી આવે, હજી આવે, બગીચામા, હજી આવે, મદ્રીન હરિયાળી જમીન આગળ

કાન્ત—એ ગુલામ નથી...હું થોડી વાર રહીને જમને જોઉં છું પશુ ખેલા તારો હાથ મહને આપ; ખેલા તારો હાથ

કાન્તા—બસ, બસ;...મહારાથી વધારે નીચે નથી વળાતું.. ..

કાન્ત—મહારા ઓળાથી તારા હાથને હું નથી ખેંચી શકતો.....

કાન્તા—મહારાથી વધારે નીચે નથી વળાતું...હું પડવાની અણીપર છું ..ઓ! ઓ!
મહારા વાળ કિલ્લા નીચે લગડી પડે છે!

(નીચી વળે છે એવામા એના વાળ માથાપર થઇ એકદમ
લગડી પડે છે, અને કાન્ત ઉપર પથરાઇ રહે છે.)

કાન્ત—ઓ! ઓ! એ શું?... તારા વાળ, તારા વાળ, મહારા ઉપર પડે છે!...
તારા બધા વાળ, કાન્તા, તારા બધા વાળ કિલ્લા નીચે લગડી પડ્યા છે! ..હું, મહારા
હાથમાં પકડી રાખું છું; હું મહારા મેઠામાં પકડી રાખું છું.....હું મહારી હથેલીમા
પકડી રાખું છું, હું મહારી ડોકની આસપાસ વીટાળું છું...આજે રાત્રે તો ફરીથી મહારા
હાથ હું નહીં ઉઘાડું.....

કાન્તા—મહને છોડો!...મહને છોડો. ત્હમે તો મહને પાડી નાંખ્યો!.....

કાન્ત—ના, ના, ના,.... ..તારા જેવા આવા વાળ મહેં કદી જોયા નથી, કાન્તા!
.....જે, જે, જે, આટલે ઉંચેથી આવે છે છતાં મહાગ હૃદયમાં બાંધે ઉભરાઈ
નય છે!.. ..ને પાછા મહારા ઘુંટણ સુધી પથરાઈ રહે છે!ને વળી મધુર છે,
બધું સ્વર્ગથી ઉતર્યા હોય એવા મધુર છે!.....તારા વાળમાંથી મહારાથી હવે
આકાશ ભેંધ શકાતું નથી તું જુએ છે, તું જુએ છે? .. મહારાથી તો હવે
પાન્ને હાથમાં ચે પકડી રાખી નથી શકતા; કેટલાક તો આડની ડાળી ઉપર પડી
રહ્યા છે. .. મહારા હાથમા જીવંત પક્ષી જેવા લાગે છે,.....ને મહને આંહો છે,
તારા કરતા પણ મહને વધારે આંહો છે!.....

કાન્તા—મહને છોડો! મહને છોડો! કોઈ આવશે

કાન્ત—ના, ના, ના; આજે રાત્રે તો હું ત્હને નહીં છોડું.....આજે રાત્રે
તો તું મહારી કેદી છે, આખી રાત! આખી રાત!... ..

કાન્તા—કાન્ત! કાન્ત!.....

કાન્ત—હું બાંધુ છું, આડની ડાળી સાથે હું વાળને બાંધું છુંહવે તારાથી
નહીં જઈ શકાય,... ..હવે તારાથી નહીં જઈ શકાય... ..જે, જે, હું તારા
વાળને ચૂસું છું.....તારા વાળની સ્કોડમાં મહને દુઃખ જણાતું જ નથી. ..તારા
વાળ ઉપરનું મહાફં આંધાલિંગન તુ સાંભળે છે?.....મહાફં આંધાલિંગન તારા
વાળ ઉપર થઈ ઉંચે ચઢે છે.....પ્રત્યેક વાળ ઉપરથી થોડુંક તો તારી પાસે
આવતું જ હશે.....તું જુએ છે, તું જુએ છે કે હું મહારા હાથ ઉઘાડી શકું છું... ..
મહારા હાથ ખુલ્લા છે, છતાં તારાથી હવે મહને છોડી નથી જઈ શકાતું

કાન્તા—ઓ! ઓ! ત્હમે તો મહને બહુ દુઃખ આપ્યો છે... ..(કિલ્લામાંથી
કબૂતરો પહાર આવે છે, અને એઓની આસપાસ રાત્રિએ ઉડે છે.)—એ શું,
કાન્ત!—મહારી આસપાસ શું ઉડે છે?

કાન્ત—એ તો કબૂતરો કિલ્લામાંથી પહાર આવે છેમહેં એઓને ચમકાવ્યાં;
એઓ ઉડી નય છે.....

કાન્તા—એ તો મહારાં કબૂતરો, કાન્ત—ચાલો આપણે જતાં રહીએ, મહેને જવા દો, એઓ હવે ફરી પાછા નહીં આવે.....

કાન્ત—કેમ હવે ફરી પાછાં નહીં આવે?

કાન્તા—અંધારામાં એઓ ભૂતાં પડશે.....મહેને છોડો; મહેને મહારું માથું ઉંચકવા દોકોઈનાં પગલાં હું સાંભળું છુંમહેને છોડો !—સુમન્ત છે !.....મહેને લાગે છે સુમન્ત છે !..... એણે આપણને સાલખ્યા છે.....

કાન્ત—ઉભી રહે! ઉભી રહે! તારા વાળ કાળીને વીંટળાઈ ગયા છે.....પહેલું અંધારામાં એ ગંકાઈ ગયા છે.....ઉભી રહે, ઉભી રહે!અંધારું છે.....

(પગીને રસ્તે થઈને સુમન્ત આવે છે.)

સુમન્ત—તહમે અહીં શું કરો છો?

કાન્ત—હું અહીં શું કરું છું?હું. ...

સુમન્ત—તહમે બાળકો જ રહ્યાં.....કાન્તા બારીએ આમ વાકી ન વળ; તું પડી જઈશ.....વખત ઘણો થઈ ગયો છે તે તું નથી બાલુતી!—લગભગ મધ્યરાત્રિ થઈ છે—અંધારામાં આમ રમ નહી—તહમે બાળકો જ છો. ...(સકંપ હસીને) કેવાં બાળકો !.કેવાં બાળકો !....

(કાન્ત સાથે બંધ છે)

દ્રશ્ય ત્રીન્દુ—ફિલ્લાના ધુમ્મટ

(સુમન્ત અને કાન્ત આવે છે.)

સુમન્ત—સાલખો, આ તરફ, આ તરફ—તહમે આ ધુમ્મટમાં થઈ કદી ગયા નથી ?

કાન્ત—હા, એક વખત બુના જમાનામાં, પરંતુ એ તો ઘણા વખત પૂર્વે.....

સુમન્ત—ધુમ્મટ વિકટ અને મહાન છે; અગાધ બખોલોની એ હાર છે, કયા એનો અંત આવે છે તે તો પ્રશ્ન બંધો છે. આખો કિટલો આ ધુમ્મટો ઉપર બંધાયો છે—અહીં માત્રાન્ય ચલાવતી મચ્છુતોલ કરતી ગધ તહમને આવે છે?—મહારે તહમને, એ જ ગતાવવાનું હતું મહારા મત પ્રમાણે તો, એ ગંધ, હમણા તહમને ગતાવવા લઈ બહિ હું તે, જમીન નીચેના ન્હાના સરોવરમાંથી આવે છે. સંભાળજો; મહારા દીવાના અજવાળામાં મહારી આગળ આગળ ચાલો, આપણે ત્યાં 'પેહોંચથું' એટલે, હું તહમને ચેતવીશ. (શુન્યકારમાં એઓ ચાલતા રહે છે.) હા ! હા ! કાન્ત ! ઉભા રહો ! ઉભા રહો !—(એને હાથથી પકડે છે) એક પગતું આગળ ભર્યું હોત તો તહમે અખાતમાં જ ગયા હોત !.. ...

કાન્ત—પણ મહે એ ભર્યું નહીં !...દીવાથી મહારી આગળ અજવાળું ન પડ્યું..

સુમન્ત—મહેં ખોટું પગતું ભર્યું;...પણ મહેં ભે તહમને હાથથી પકડી ન રાખ્યા હોત તો...વારૂ, મહે જે બાળત તહમને વાત કરી હતી તે ગંધાતું ગંદ પાણી આ રહ્યું. .. મૃત્યુગંધ તહમારે નાકે આવે છે ?—ચાલો આ ઉપરથી લટકતા પકડને છેડે આપણે જઈએ, અને જરા ઉંચા થઈ જોજો, તહમારા મહેં ઉપર જ લાગશે

કાન્ત—ક્યારની મ્હને ગંધ આવે છે... રમશાનની ગંધ કંદો તો ચાલે.

મુમન્ત—આગળ, આગળ... કોઈ કોઈ દિવસે કિલ્લામાં આ અખાત જ ઝેર પ્રસારે છે. રાજ તો માનતા જ નથી કે આ ગંધ અહીંથી આવે છે.—જે બખોલને આ સ્થાથી પાણી જણાય તેની આગળ ભીંત ચાલી લેવી જોઈએ, વળી આ બખોલને સહેજ તપાસવાનો પણ વખત છે, ઘુમ્મટની ભીંતો પર અને ઘુમ્મટના સ્તંભો પર પેલી ઢેઢગરોળી ત્હમે જોઈ?—ત્હમને તો જેની શંકા પણ ન પડે એવું કંઈ અહીં છુપાઈ રહ્યું છે; જો આ કિલ્લા તરફ પૂરવું ધ્યાન નહીં અપાય તો કોઈ ત્રાનિએ કિલ્લો આખો ને આખો નષ્ટ થશે. પણ ત્હમને શું જોઈશું? આટલે આધે કોઈને આવવું ગમતું નથી... ઘણી ભીંતો પર વિચિત્ર ઢેઢગરોળીઓ હોય છે.....ઓ! આમ જુઓ.....મૃત્યુગંધ ત્હમારે નાકે આવે છે?

કાન્ત—હા; આપણી આસપાસ મૃત્યુગંધ આવે છે ખરી.....

મુમન્ત—વાંકા વળો, પહીતા નહીં... હું ત્હમને પકડી રાખીશ.....મ્હને આપો.....ના, ના ત્હમારું કંઈ નહીં.....એ તો સરી પડેત્હમારો હાથ, ત્હમારો હાથ!..... ત્હમારાથી અખાત દેખાય છે? (ક'પીને)—કાન્ત! કાન્ત!

કાન્ત—હા; મ્હને લાગે છે અખાતનું તળીયું હું જોઈ શકું છું.....શું અજવાળાથી આપણે આમ હાલતા દેખાઈએ છીએ?.....ત્હમે.....(એ સીધો યાચ છે, પાછળ ફરે છે, અને સુમન્ત તરફ જુએ છે.)

મુમન્ત—(ધ્રુવે સ્વરે) હા; દીવાથી જ.....જુઓ, ભીંતો ઉપર અજવાળું પાડવા મહેં એને હલાવ્યો હતો.....

કાન્ત—હું અહીં શું ગળાઉં છું.....ચાલો આપણે બહાર નીકળી જઈએ.....

મુમન્ત—હા; ચાલો આપણે બહાર નીકળી જઈએ.....

(ચૂપકીધી બાય છે)

દ્રશ્ય એણ — ઘુમ્મટમાર્ગો બહાર નીકળવાના હેતુ ઉપરની અગાશી

(મુમન્ત અને કાન્ત આવે છે.)

કાન્ત—અહા! આખરે છૂટકારો થયો!મ્હને ક્ષણભર એમ લાગ્યું કે આ અગાધ બખોલોમાં હું માંદો પડીશ કે શું? હું પડી જવાની તૈયારીમાં જ હતો.....પથ-સાચેલા ઝાઝળ જેટલી ત્યાં હવા ભીની છે. અને ઝેરી મલમ જેટલું ગાડું અંધારું છે..... અને હવે, સ્વમસ્ત સાગરની સમસ્ત હવા! પવન તાજેતર વાય છે જુઓ, ન્હાની નીલ વીચિત્રો ઉપર હમણા જ ઉઘડેલા પત્ર જેટલો તાજ છે.... ઉભા રહો! અગાશીને તળીએ પુષ્પો હમણાં જ ભીનાં થયાં છે, તેની અને ભીનાં શુભાશીની ગંધ-સુગંધ અહીં આવે છે.....લગભગ બાપોર થઈ હશે, મિનારાના છાંયડા નીચે પુષ્પો સ્થાપના આવી ચુક્યાં છે.....બાપોર પડી છે, ઘંટારવ થતો મંલભાય છે, અને ખાલકો કિનારે ન્હાવા બાય છેમ્હને લાગ્યું નહીં કે આપણે ખીણોમાં આટલો સમય રહ્યાં હોઈશું... ..

મુમન્ત:—આપણે લગલગ અગીઆર વાગે અંદર ગયા હોઈશું.....

કાન્ત:—એથી બેલા; એથી બેલા ગયા હોઈશું, સાડા દસના ટકોરા થતા તો મહેં સાંભળ્યા હતા.

મુમન્ત:—સાડા દસ કે પોણા અગીઆર.....

કાન્ત:—કિંટલાની બધી બારીઓ ઉઘાડી નાંખવામા આવી છે. આજે બપોરે અસાધારણ ગરમી પડશે.....ભુઓ, કિંટલાની એક બારીએ કાન્તા સાથે માતૃધી હિંસા છે.....

મુમન્ત:—હા; છાંયડાવાળી બાલુએ એઓએ આશરો લીધો છે.—કાન્તા બાબત બોલતા ગઈ કાલે રાત્રે જે થયું અને કહેવાયું તે બધું મહેં સાંભળ્યું છે. મ્હારી પૂરેપૂરી ખાત્રી છે કે એ બધી બાલકની રમત છે, પરંતુ એ ફરી ફરી રમવાની જરૂર નથી. કાન્તા બહુ ન્હાની છે અને બહુ અકનીય છે, અને આ ક્ષણે કદાચ તે સગર્ભા હોવાથી એની સાથે વધારે સાવચેતીથી વર્તવું જોઈએ..... એ બહુ નામુક છે, ભાગ્યે જ સ્ત્રી છે; સ્ત્રેજ લાગણી થઈ તો આકૃત આવી પડે એમ છે હુમારી વચ્ચે કંઈક હશે એ કંઈ ખેલતી જ વાર મહેં નથી જોયું... હવે એના કરતા મોટા છો; હુમને કહેવું બસ થશેબને ત્યાં સુધી એનાથી અળગા રહેજે; અને તે પણ ઢોંગ કર્યા વિના; ઢોંગ કર્યા વિના.....જંગલ તરફ ઉભે રસ્તે પેટી તરફ શું દેખાય છે? ...

કાન્ત:—શહેર તરફ કોઈ ટોળાં દોરાતા લાગે છે... ..

મુમન્ત:—જોવાયેલાં બાલકો પ્રમાણે એઓ રૂએ છે—કહો કે શૈનિકની એઓને અત્યારથી ગંધ આવવા લાગી છે.—જમવાનો વખત થશે,—કેવો સુંદર દિવસ છે! શસ્ત્રસ અથ માટે કેટલો ઉત્તમોત્તમ દિવસ! . .

(બચ છે.)

દસ પાંચસ—કિંટલા સમક્ષ

(મુમન્ત અને કુંજ આવે છે)

મુમન્ત:—ચાલ, આપણે અહીં બેસીએ કુંજ, મ્હારા જોખામાં બેસ, જંગલમાં શું ચાલે છે તે આપણે અહીંથી જોઈશું; હું ત્હને હમણાંના બહુ જોતો જ નથી. મ્હને પણ તું તરછોડે છે. તું હમેશા ત્હારી માતા પાસે રહે છે...અંહ આપણે ત્હારી માતાની બારીની બરોબર નીચે જ બેઠા છીએ.—કદાચ આ ક્ષણે તે પોતાની સાન્ધ્ય-પ્રાર્થના કરતી હશે...પણ મ્હને કહે, કુંજ, એ ત્હારા કાકા કાન્ત સાથે ઘણું ખર્ડે હોય છે, નહીં વાર્ડ ?

કુંજ:—હા, હા, હંમેશા, પિતાભ, પિતાભ, જ્યારે ત્હમે ત્યાં નથી હોતા.....

મુમન્ત:—અહા!—એ; બગીચામા કોઈ કાનસ લઈને પસાર થાય છે.—પરંતુ મ્હને તો એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એઓ એક બીજને મ્હાના નથી.....મ્હને લાગે છે એઓ ઘણું ખર્ડે લડી પડે છે,...નહીં? ખર્ડે કે નહીં?

કુંજ--હા, હા, ખરી વાત છે.

સુમન્ત--એમ? અહા! અહા!—પણ શી બાબત એઓ લહે છે?

કુંજ--બારણા બાબત.

સુમન્ત--શું? બારણા બાબત?—તું શું કહેવા માગે છે?—ના, ચાલ, બરોબર મહમત્તવ, બારણા બાબત એઓ શું કામ લહે છે?

કુંજ--કારણ કે એ ઉધાડું નથી રહેતું.

સુમન્ત--ઉધાડું રહે એવું કોણ ઇચ્છે છે?—ચાલ, એઓ શું કામ લહે છે?

કુંજ--મહેને ખબર નથી, પિતાણ, દીવા બાબત.

સુમન્ત--હું દીવા બાબત ત્હારી સાથે વાત નથી કરતો; ધીમે ધીમે તે બાબત વાત કરીશું હું તો બારણા બાબત ત્હને પૂછું છું પૂછું ત્હને જવાબ આપ, વાત કરતા ત્હારે શીખવું જોઈએ, ઉમર ય. . . આમ ત્હારા મોઢામાં ત્હારો હાથ નાંખ ના, . . . ચાલ.....

કુંજ--પિતાણ! પિતાણ!... હવેથી હું એવું નહીં કરું. . . (રૂએ છે)

સુમન્ત--ચાલ, હવે શું કામ રહે છે? શું થયું!

કુંજ--અહા! અહા! પિતાણ, ત્હમે મહેને ઇજા કરે છે.....

સુમન્ત--હું ત્હને ઇજા કરું છું? મહે કયાં ઇજા કરી? ખાસ બાણી જોઈને નથી.....

કુંજ--અહીં અહીં, મારા ન્હાના હાથ ઉપર.....

સુમન્ત--ખાસ બાણી જોઈને નહીં, ચાલ, હવે રડતો રહી જા, હું આવતી કાલે ત્હને કંઈ આપીશ

કુંજ--શું, પિતાણ?

સુમન્ત--એક તૂણી ને શેણં બાણ, પણ બારણા બાબત તું જે જાણતો હોય તે મહેને કહે.

કુંજ--મોટા બાણ?

સુમન્ત--હા, હા; મહું મોટાં બાણ—પણ એઓ બારણું ઉધાડું રહેવા દેવા કેમ નથી માગતા?—ચાલ રહેજ જવાબ આપ!—ના, ના; ત્હારું મોઢું મોઢાને ઉધાડ ના હું ગુસ્સે નથી થયો. કાન્ત અને ત્હારી માતા જ્યારે મળે છે ત્યારે જેવી શાંત વાતો કરે છે તેવી શાંત વાતો આપને કરવી છે. એઓ મળે છે ત્યારે શી બાબત વાતો કરે છે?

કુંજ--કાન્ત અને માતાણ?

સુમન્ત--હા; એઓ શી બાબત વાતો કરે છે?

કુંજ--મહારી બાબત; હમેશાં મહારી બાબત.

સુમન્ત--એઓ ત્હારી બાબત શું કહે છે?

કુંજ—એઓ કહે છે કે હું બહુ મોટો માણસ થવાનો છું

સુમન્ત—અહા, મહારા જીવનનો કંટક !.....માગરને તળીએ રહેલા પોતાના ખમ્મનાને જોળતા એક અંધ પુરૂષ જેવો હું અહીં છું !.....જમણમાં ભૂવા પડેલા એક નવજન્મિત બાળકના જેવો હું અહીં છું, અને તુંચાલ, ચાલ, કુંજ, હું ભ્રમણામાં પડ્યો છું; આપણે ગંભીર વાતો કરવાની છે. હું ત્યાં નથી હોતો ત્યારે કાન્ત અને હારી માતા મહારી બાળત કદી ગેલતાં જ નથી ?.....

કુંજ—હા, હા, પિતાજી, એઓ હમારી બાળત હમેશાં વાતો કરે છે.

સુમન્ત—અહા !... ..અને મહારી બાળત એઓ શું કહે છે ?

કુંજ—એઓ કહે છે કે હમે જેવડા છો તેવરો હું થઈશ.

સુમન્ત—તું હમેશાં એઓની પાસે હોય છે ?

કુંજ—હા, હા, હમેશાં, હમેશાં, પિતાજી.

સુમન્ત—કોઈ બીજે કેકણે રમવા જવાને એઓ હને કદી નથી કહેતાં ?

કુંજ—ના પિતાજી, હું ત્યાં નથી હોતો ત્યારે એઓ બહીએ છે.

સુમન્ત—એઓ બહીએ છે ?તું શા ઉપરથી કહે છે કે એઓ બહીએ છે ?

કુંજ—માતૃશ્રી હમેશાં કહે છે “ જનો ન રહેતો ! ”.....એઓ હું બી છે પરંતુ હસે છે.

સુમન્ત—પણ એથી એમ નથી સિદ્ધ થતું કે એઓ બહીએ છે

કુંજ—હા, હા, પિતાજી; માતાજી બહીએ છે.....

સુમન્ત—તું શા ઉપરથી કહે છે કે એ બહીએ છે ?

કુંજ—અમારામા એઓ હ મેશા રહે છે

સુમન્ત—અહા ! અહા !.....

કુંજ—એથી, પાસે હોય હને પણ રડવું આવે.

સુમન્ત—હા, હા !.....

કુંજ—માતાજી ક્રિકડા પડી ગયાં છે, પિતાજી.

સુમન્ત—અહા ! અહા !.. ધીરજ, ઓ પ્રભુ, ધીરજ !.....

કુંજ—શું, પિતાજી ?

સુમન્ત—કંઈ નહીં, કંઈ નહીં, ભાઈ—જગલમાં થઈને વરૂને હેં જતું ભેયું ?—ત્યારે શું એઓને સાફ બને છે એમ ?—એઓને ઠીક બને છે એ ભાણી મ્હને આનંદ થાય છે,—કદી કદી એઓ પરસ્પર ઓળાલિંગન આપે છે ?—નહીં ?

કુંજ—પરસ્પર ઓળાલિંગન આપે છે કે નહીં, એમ, પિતાજી ?—ના, ના, - - અહા ! હા, પિતાજી. હા, હા; એક દિવસ...એક દિવસ વરસાદ પડતો હતો ત્યારે...

સુમન્ત—એઓએ ઓઠાલિંગન આપ્યું હતું, એમ?—પણ કેવી રીતે, કેવી રીતે એઓએ ઓઠાલિંગન આપ્યું હતું.

કુંજ—આવી રીતે, પિતાજી, આવી રીતે !.....(હસીને પિતાના મોં પર ઓઠાલિંગન આપે છે) અરે! અરે! ત્હમ્હારી દાદી, પિતાજી !.... મ્હને લાગે છે! મ્હને લાગે છે! બધી ધોળી થતી જાય છે, પિતાજી, અને ત્હમ્હારા વાળ પણ ધોળા થતા જાય છે; બધા ધોળા, બધા ધોળા, બધા ધોળા (આ કાણે, જે બારી નીચે એઓ બેઠા હતા તે બારીમા અજવાળું થાય છે, અને એ અજવાળું એઓ પર પડે છે.) અહા! માતાજીએ પોતાનો દીવો સળગાવ્યો. અજવાળું થયું, પિતાજી, અજવાળું થયું.....

સુમન્ત—હા; અજવાળું થવા માડ્યું છે.....

કુંજ—ચાલો, આપણે ત્યાં પણ જઈએ, પિતાજી; ચાલો, આપણે ત્યાં જઈએ.....

સુમન્ત—ત્હારે કયા જવું છે?

કુંજ—જ્યાં અજવાળું છે ત્યાં, પિતાજી

સુમન્ત.—ના, ના, ભાઈ; જરા થોડો વખત અંધારામાજ રહીએ.કંઈ કહી શકાય નહીં; હજી કંઈ કહી શકાય નહીં.....જ ગલમાં સ્થેજ દેવતા સળગાવવા મંથના પેલા ગરીબ લોકો પેલી તરફ ત્હારી નજરે પડે છે?—વરચાદ પડ્યો છે. અને પેલી તરફ, રસ્તાની વચ્ચેવચ્ચ પવનથી પડી ગયેલા ઝાડને ઉચકવા મથના વૃદ્ધ માળી ત્હારી નજરે પડે છે?—એનાથી નથી ઉચકાતું, ઝાડ બહુ મોટું છે ઝાડ બહુ જ ભારે છે, અને જ્યાં પડ્યું છે ત્યાં જ પડી રહેશે એ બધાનો કંઈ ઇલાજ જ નથી ... મ્હને લાગે છે કાન્ત ગાંઠો છે.....

કુંજ—ના, પિતાજી, એ ગાંઠ નથી, એ બહુ સારા છે.

સુમન્ત—ત્હારે ત્હારી માતાને જાવી છે?

કુંજ—હા, હા, મ્હારે એમને જાવાં છે!

સુમન્ત—અવાજ ન કરતો; હું ત્હને બારી સુધી ઉંચો ઉંચડીશ. હું આટલો મોટો છું છતાં મ્હને તો બારી બહુ ઉંચી પડે છે..... (બાલકને ઉંચકે છે) જરા પણ અવાજ ન કરતો; ત્હારી માતા બહુ જ ગલગળાજશે.....હવે એ દેખાય છે?—એવડામાં એ છે?

કુંજ—હા..... અહા, કેટલું અજવાળું છે!

સુમન્ત—એ એકલી છે?

કુંજ—હા,ના, ના, કાકાજી કાન્ત પણ ત્યાં છે.

સુમન્ત—એ.....!

કુંજ—અરે! અરે! પિતાજી! ત્હમે મ્હને ઇજા કરી!.....

મુમન્ત—કંઈ નહીં; ચૂપ રહે; હવે નહીં; કંઈ, જા, જા, કુંજ!.....મહેને ઠોકર વાગી; ધીમેથી બોલ. એઓ શું કરે છે?—

કુંજ—એઓ કંઈ નથી કરતાં, પિતાજી, એઓ કંઈની વાંટ જીએ છે.

મુમન્ત—એઓ એક બીજાની પાસે પામે છે?

કુંજ—ના, પિતાજી.

મુમન્ત—અને.અને પધારી? એઓ પધારી પાસે છે?

કુંજ—પધારી, પિતાજી? પધારી તો મ્હારી નજરે નથી પડતી.

મુમન્ત—ધીમે, ધીમે, એઓ ત્હને માલખગે એઓ બોલે છે?

કુંજ—ના, પિતાજી, એઓ બોલતાં નથી.

મુમન્ત—પણ એઓ શું કરે છે?—એઓ કંઈ કરતાં તો હશે જ.....

કુંજ—એઓ દીવા મ્હામું જીએ છે.

મુમન્ત—ખને?

કુંજ—હા, પિતાજી

મુમન્ત—એઓ કંઈ નથી કહેતાં?

કુંજ—ના, પિતાજી, એઓ પોતાની આંખો મીંચતા નથી.

મુમન્ત—એઓ એક બીજાની પાસે પામે આવતા નથી?

કુંજ—ના, પિતાજી; એઓ હાલતાં જ નથી.

મુમન્ત—એઓ નીચે બેઠા છે?

કુંજ—ના, પિતાજી; ભીંતને અટકીને એઓ સીધાં ઉભાં છે

મુમન્ત—એઓ કંઈ ચાળા નથી કરતાં?—એઓ એક બીજા મ્હામું નથી જોતાં?—

એઓ કંઈ નિશાની નથી કરતાં?

કુંજ—ના, પિતાજી —ઓ! ઓ! પિતાજી, એઓ પોતાની આંખો જરા પણ મીંચતા નથી.....મહેને ખહુ જ જીદીક લાગે છે.....

મુમન્ત—ચૂપ રહે. હજી એઓ હાલતા નથી?

કુંજ—ના, પિતાજી.—હું જીદીક છું, પિતાજી, મહેને નીચે ઉતરવા દો!.....

મુમન્ત—કેમ, ત્હને શેની જીદીક લાગે છે?—જા! જા!

કુંજ—હવે વધારે વખત જોવાની મ્હારી હિંમત નથી ચાલતી, પિતાજી!..... મહેને નીચે ઉતરવા દો!

મુમન્ત—જા! જા!.....

કુંજ—ઓ! ઓ! હું રડી પડીશ. પિતાજી!—મહેને નીચે ઉતરવા દો! મહેને નીચે ઉતરવા દો!.....

મુમન્ત—ચાલ; શું થયું છે તે આપણે જમને જોઈએ (બય છે)

(અપૂર્ણ.)

ભરત.

આપણાં ગામડાંના ખેડુતોની ઉન્નતિ કેમ થાય?

આપણા દેશમાં જે ગરીબાઈ તથા દીનતા છે તેનાથી કોણ અજાણ્યો છે ? પૂર્વ મમયની આઝાદી તથા સમૃદ્ધિ આપણાં પાપથી રીસાઈ નહોતું નિત્યને માટે આપણે ત્યાગ કરી ગઈ હોય એમ જણાય છે. આગ લાગેલા ઘરમાંના લોક જેમ ગભરાઈ સફાળા આમ તેમ દોડે તેમ આપણા દેશના લોક પોતાની દુ.ખપૂર્ણ સ્થિતિમાંથી નીકળવા કાઢાં મારે છે; પણ જેમ પાંજરામાં પુરેલું પંખી ગમે તેમ તરફડયા છતાં પણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી તથા તેના સર્વ પ્રયત્નો નકામા થાય છે તેમ આપણા લોકતું થાય છે. બધેથી તેઓ પાછા પડતા જણાય છે - શારીરિક તથા માનસિક બળને અભાવે જ એમ ધવા પામે છે દુનિયાના બીજા દેશોમાં લોકોએ પોતાના ઉદ્ધાર માટે શું શું કર્યું છે તેની આપણને જાણીતિ નથી. વળી અહિં પણ પદ્ધતિમગ અને અગમણુધિથી તથા નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી કાર્ય કરનારાં મંડળ ઘણાં થોડા નહીં જેવા જ છે. તે આવી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું જોઈએ, કઈ પદ્ધતિએ, કયે માર્ગે કાર્ય શક્ય છે તે દર્શાવવાનો આ લેખનો હેતુ છે

આપણે દેશની વસ્તીના ૮૦% લાગ પોતાનો નિર્નાક ખેતી ઉપર કરે છે અને તેથી તેઓ ઘણાખરા ગામડાઓમાં રહે છે. ગામડામાં વરની આણી હોય છે તથા આસ-પાસ ખુસ્તી જમીન વધારે હોય છે તેથી સ્વચ્છ વાયુનો તથા મગતાસનો લાભ ત્યાં રહેતા લોકોને મળે છે, અથવા મળવો જોઈએ; છતાં ત્યાં અસ્વચ્છતા તથા રોગ પેદા કરે એવા સંજોગો ઘણાં જોવામાં આવે છે. ઘરોની પાસે ઉલાડા અને ગંધ મારના ખાળ કુવા તથા મોરીઓ, ઘરની પાસે જ ઉકરડા તથા મૂતરના દેલા, ગામની પાસે કચરાના ઢગલા એ બધાં આરોગ્યની હાનિ કરનારાં છે. ચોમાસામાં ગામના દરેક સ્ત્રીમાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં માટી એકઠી થાય છે તથા ગામની આનપાસ જ્યાં ત્યાં મોટા ગંદા પાણીનાં ખાળોથીયં ભરાઈ રહે છે. આવી પરિસ્થિતિ કેટલાય માત્ર સુધી ટકે છે. આવા સ્થાનોમાં થતાં ઝેરી જંતુઓ તથા મચ્છરથી રોગો પેદા થઈ ફેલાય એમાં શું આશ્ચર્ય. આવા કારણોથી ખુસ્તી હવાં તથા છુટ અને મગતાશનો લાભ નહિ જેવા થઈ જાય છે:

જેમ વહેતા પાણીની અસરથી દૂર આવેલા નિશ્ચિત તથા ખાડામાં ભરાઈ રહેલા પાણીમાં કહોવાયુ તથા સડો થાય છે, તેમ આપણા દેશમાં તથા જગતમાં પ્રવર્તી રહેલા વિચાર વાતાવરણથી વિમુખ રહેતા આપણા એ દેશબધુઓનું થાય છે. શહેરોમાં રહી ગમે તેટલું જોડીએ, ગમે તેટલું કરીએ પણ તેથી આપણે બહુ સ્થાયી કામ કરી શકીશું નહીં. બહુ તો તેથી આપણે આપણા સુશિક્ષિત વર્ગમાં કાકક જગતિ લાવી શકીશું. પણ આખર સરવાળે જ્યાં સુધી આ ૮૦% ગામડાની વસ્તીમાં નવું જીવન

નહીં આવે ત્યાં સુધી આપણે કદી આગળ વધી શકીશું નહીં. આમ હોવાથી આ આપણી અજ્ઞાન વસ્તીમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાનો તથા તેમની સ્થિતિ સુધારી તેમનાં જીવન વધુ સુખમય બનાવવાનો યતન કરવો ઈચ્છ છે. આ પ્રમાણે તેમના જીવનમાં સુધારો કરતી વખતે તેમના કુદરતી લાલોનો નાશ અથવા અટકાવ ન થાય તે ભેદ જરૂર છે.

ઉપર દર્શાવેલો હેતુ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ? ગામડાના લોકોનાં જીવનનો ખ્યાલ યથાર્થ રીતે આપણને કેવી રીતે આવી શકે ? અત્યાર સુધી આપણા સુશિક્ષિત વર્ગે તેમના ખીનદેખવાયલા તથા જડ જેવા લલાબોળા ગામડાઓમાં વસતા ખંધુઓ માટે સુગ દેખાડી છે, અથવા તેમના અજ્ઞાન તથા લોભપણને લાભ લઈ પોતાનું પેટ ભર્યું છે અને તેમ સફળતાથી કરવામાં બાંહેધર બહાદુરી કરી હોય અથવા બુદ્ધિનો સદુપયોગ કર્યો હોય એમ માનેલું જણાય છે. ગામડીઆની મશ્કરી કરવી, તેની પગ રોક કરવો, તેને છેતરવો, એવો વ્યવહાર તેની જોડે રાખવામા આવેલો છે. ગામડાઓમાં વસ્તી, ગ્રામ્યજીવનના ગેરલાલો વેકી, તેની મુશીબતો સ્વીકારી, પોતાના તે ખંધુઓમાં નિવાનો પ્રસાર કરવાની કામ કોઈએ લીડી જણાતી નથી. અજ્ઞાન તથા તેને પરિણામે પેદા થતી ટુંકી અને સ્વાર્થી વૃત્તિ તથા કલેશી જીવનમાથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનું કોઈએ ધ્યાનું નથી. કોઈ ભણેલાએ પોતે હુબ વેકી, પોતાના જ્ઞાનનો લાભ પોતાના અભણ ખંધુને આપી, તેમની યત્નિચિત્ત સેવા કરવાનો શુદ્ધ સંકલ્પ કર્યો નથી હવે યોગ્ય સમય આવી પહોંચ્યો છે અને અજ્ઞાનાધિકારમાં કુબેલી આપણી પ્રજાને તેમથી છોડવા વગર છુટકો નથી “ ભાઈઓ, આલો કમર કસો, આપણે ગામડે જઈ વસીએ ” ગામડે વસી આપણે શુ કરીશું તથા શું કરી શકાય એમ છે તેનો જરા વિચાર કરીએ.

હાલ ગામડાઓમાં અજ્ઞાનને લીધે તથા ખીજા ઉચ્ચ આશયોને અલાયે લોકોમાં પરસ્પર ઈર્ષ્યા તથા અન્યોન્યને અણવિશ્વાસ બેવામાં આવે છે ભેગા મળીને સંપત્તિ કાર્ય કરવાથી જે લાભ થઈ શકે એમ છે, તેનાથી તેઓ નિરુબ રહે છે. પોતાના કુટુંબ જીવન સિવાય ખીજા વિચારો ભાગ્યે જ તેમને આવે છે. આમાંજ કે રાષ્ટ્રીય ભાવના તેમનામાં નહીં જેવી જ જણાય છે. તેમનું અજ્ઞાન એવું તો ઘોર છે કે પોતાના ગામથી થોડેક દૂર આવેલા ખીજા ગામમાં કંઈ નવીન પદ્ધતિએ ખેતી થતી હોય અથવા તેમાં કંઈ જાણવા જેવું હોય તો તેની તેમને ભાગ્યે જ ખબર પડે છે. પોતાના ગામથી દૂર આવેલા ગામમાં અથવા દેશના ખીજા ભાગમાં અથવા ખીજા દેશોમાં કંઈ રીતિએ કામ ચાલે છે, તેની તેમને ખીલકુલ ખબર હોતી નથી. વળી એ જ અજ્ઞાનને લીધે નવીન પદ્ધતિપર કાર્ય કરના તેમને આવડતું નથી અને તેથી તેઓ બાપદાદાથી, આલી આવતી પદ્ધતિએ જ કાર્ય કર્યો જાય છે. માત્ર જાણણથી, ઉપદેશથી કે પુસ્તકોના વાચનથી આ પરિસ્થિતિ સુધરી શકે નહીં જેમ કોઈ નવીન તથા અપરિચિત માર્ગે જતાં ઘોડો તથા બળદ લાડકે છે, તેમ મનુષ્ય પણ કોઈ પોતાના અનુભવની બહારને રસ્તે જતાં હરે છે. જે ઉત્તેજન તથા સહાનુભૂતિ તેમ જ તે માર્ગે જતો કોઈ મળે તો મનુષ્ય તે માર્ગે જવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. આમ હોવાથી

ગામડાની પરિસ્થિતિ સુધારવાનો માર્ગ એ જ છે કે તે સુધારવાની ઇચ્છાવાળા માણસે અથવા મંડળે તેમની વચ્ચે જઈ રહેવું.

આ પ્રમાણે ગામડામાં જઈ રહેતા મેમ્બરમાં અથવા મંડળના સભ્યોમાં શી લાચકાવ હોવી જોઈએ તથા તેમને શું કાર્ય કરવાનું છે તે હવે આપણે જોઈએ. પ્રથમ તો આ કાર્ય કરનારમાં પોતાના બંધુઓ માટે નિઃસ્વીકૃત પ્રેમ હોવો જોઈએ. એમની સ્થિતિ સુધારવાનો હેતુ એ જ તેના જીવનનો પરમ હેતુ હોવો જોઈએ. આવા માણસે પોતાની સુજનતા તથા મનતાથી ખેડૂતોમાં જાણી જવું તથા તેમના સુખદુઃખમાં ભાગ લઈ તેમના સ્નેહ તથા પ્રીતિનું આર્થિક કરવું. શુદ્ધ તથા નિમ્નર અથવા સ્વાર્થી કે શોષીન મનુષ્ય આ કાર્ય માટે નાલાયક છે. જેમ મધપુડા દબાવતાં તેનાં પ્રત્યેક છિદ્રમાંથી મીઠા મધની ધારાઓ પડે છે, તેમ તેનાં પ્રત્યેક વાક્ય, કૃતિ અને હાવનાવમાં પોતાના બંધુઓ માટેનો નિઃસ્વીકૃત પ્રેમ ટપકવો જોઈએ. વળી માત્ર પ્રીતિથી જ ઈષ્ટ સાધ્ય થઈ શકતું નથી. ખેડૂતોમાં આ પ્રમાણે જાણી ગયેલા માણસે પોતાના ઉપદેશ તથા દાખલાથી તેઓના વહેમ તથા દુષ્ટ અને હાનિકારક રીવાજો દૂર કરી તેને સ્થાને બીજા દેશોની હકીકત સમજાવી વિવાદોથી સારા રીવાજો તરફ તથા રાષ્ટ્રીય જીવનના માર્ગ તરફ તેમને દોરવા જોઈએ. આપણા દેશની સ્થિતિ શી છે, તથા સુધારવા માટે આપણા દેશના નેતાઓએ અત્યાર સુધીમાં શું શું કર્યું છે તથા હાલ શું કરે છે, તથા આપણા જેવીજ સ્થિતિવાળા અથવા તેને મજાતી સ્થિતિવાળા દેશોમાં શું કરવામાં આવ્યું છે તે જોઈથી જાણી અથવા વાંચીને તેમને સમજાવવું જોઈએ. આ બધું કહેવા તથા સમજાવવા બેઠવું જ્ઞાન તેને હોવું જોઈએ. વળી એ કાર્યમાં બીજાઓ પછી તેને ઘણી સહાય કરી શકે છે. જેને વધુ અવકાશ હોય તથા જેઓ તે વિષયથી પરિચિત હોય તેમણે તે વિષયો પર લેખો લખી ગામડામાં કાર્ય કરતા સભ્ય તરફ મોકલી આપવા જોઈએ તથા પ્રસંગ પડે તો તેને સમજાવવા જોઈએ.

આ ઉપરાંત ખીજું ઘણું અગત્યનું કામ તે સભ્ય કરી શકે એમ છે. ખેડૂતોના સુખદુઃખનો અધાર ખેતીની પેદાશ પર છે. જો સુધરેલી પદ્ધતિએ ખેતી કરવાના લાભ તે પ્રત્યક્ષ કરી દેખાઈ શકે તો ખરેખર બીજા ખેડૂતોને પોતાની ખેતીમાં તેવો સુધારો કરવાની વૃત્તિ થાય. આ ઉપરથી જણાય છે કે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છાવાળો માણસ જો ખેતીવાદીની ઠગા બાજુનો હોય તો તે પોતાના કામમાં વલ્લે સફળ થાય છે. જો કોઈ મંડળ આવું કામ કરવા તૈયાર થયું હોય તો તેમાં દેશી તથા સુધરેલી રીતની ખેતી બાજુનાર એક માણસ હોવો જોઈએ. પોતાને જે જીજ્ઞાસામાં કામ કરવાનું હોય તેમાં આવા માણસે અથવા મંડળે જમીન ખરીદી લેવી જોઈએ કે જેથી તે ખેડૂતોની અંદર રહીને સ્વયં રીતે પોતાનો અભિરુચિ કરી શકે તથા પોતે ધારેલા પ્રયોગો કરી દેખાઈ શકે. માત્ર આ પ્રમાણે પોતે નવા પ્રયોગો તથા અખતસ કરી અટકવાનું નથી, પરંતુ બીજા ખેડૂતોને ઉત્તેજિત કરી તેવા પ્રયોગો અને અજમાયસો કરવાને પ્રેરવા જોઈએ તથા તેવા પ્રયોગો કરવામાં તેમને બને તેટલી

સહાય આપવી જોઈએ. પ્રથમ પ્રયાગ ઘણો અઘરો જણાશે પણ આખરે એનાથી ઘણો લાભ થશે. કારણ કે એથી ખેડૂતોની દૃષ્ટિ વત્તી વિશાલ થશે અને તેમની છુસાસાવૃત્તિ પ્રેરાશ તે નવા નવા પ્રયોગો કરવા માંડશે. બીજા દેશોમા જેતી કેવી રીતે થાય છે તથા તે દેશોમાં ખેડૂતોની સ્થિતિ કેવી હોય છે તે તેમને કહી અથવા વાંચી સલાખાવવાથી તેમ જ ચિત્રો દેખાડવાથી પણ તેમને ખાતે ચઢશે, તેઓની આંખ ઉઘડશે અને તેમના જેવા થવા તથા તેમની પેઠે જેતી કરવાની તેમની ધૃત્તિ થશે.

આપણા ખેડૂતો ઘણા અજ્ઞાન છે અને તેથી ઘણી ઘણી વાતોનું જ્ઞાન તેમને આપવાની જરૂર છે. હવાની સ્થિતિ પર પાકનો આટલો બધો આધાર છે; પરંતુ હવાની સ્થિતિ જાણવામા ચોક્કસ સાધન વિષે તેમને ભાગ્યે જ કાંઈ માહિતિ હોય છે આપણે સ્કુલોમા તથા ડાલેજોમા જે વિજ્ઞાન શીખીએ છીએ તે ઘણું સ્વલ્પ તથા નીરસ હોય છે આપણા નિત્ય જીવન જોડે તે ભાગ્યે જ સંબંધ ધરાવતું હોય છે. એ જ પદ્ધતિએ જો ખેડૂતોને આપણે વિજ્ઞાનની માહિતિ આપવા યત્ન કરીએ તો આપણે કદી સફળ થઈ શકીએ નહીં ઉષ્મામાપક (થર્મોમીટર) વાયુભારમાપક (બેરોમીટર) તથા આર્દ્રતામાપક (હીથેરોમીટર) વગેરેના ઉપયોગથી જેતીમા કેટલી તથા કેવી સહાય થાય છે, તે તેમને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવું જોઈએ. આ બધા ઉપાયોથી મહેનતના પ્રમાણમાં પેદાશ વધારતા તેમને આવડશે અને તેથી તેમની ઉપજ વધી તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરશે.

અજ્ઞાનને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા તથા જડ ઘાલી બેઠેલાં કુસંપને પરિણામે ગામડાના લોક એકસંખી કરી પોતાનો વ્યવહાર કરી શકતા નથી અને તેથી સહકાર્યનો લાભ તેમને મળતો નથી. તેઓ જાને વેચાણ તથા ખરીદીઓ કરે છે અને તેમ કરવામા ફલાલોને હાથે જ તેઓ છેતરાય છે. જો આખું ગામ સંપ કરી એક હાથે જ પોતાની પેદાશ વેચે તો બેશક વતો લાવ ઉપજે આવી સમજણ એમ ને એમ પોતાની મેળે લોકોમાં આવવાની નથી. યુદ્ધિપૂર્વક સતત અને અવિશ્રાત પ્રયાસ કર્યા વગર તે બની શકે એમ નથી. ઉત્તેજનથી, ઉપદેશથી, કુલાવીને, ટકોરીને અથવા બીજી કોઈ રીતે, નિત્ય કહી કહીને તેમને આ પ્રમાણે કરવા ઉત્તેજવા જોઈશે તથા તેમના ઘર અને આજીવનશ્રેણી કેવા હુદ્દ કારણોપર તથા સાકડા મનને લીધે થયેલાં છે તે બતાવવા તથા તે ઊડાવાથી થતા લાભોનું દિગ્દર્શન કરાવી એ પરિસ્થિતિ સુધારવાનો સબળ યત્ન કરવો જોઈશે. આ બધી નકામી માથાફાડ કોણ કરશે ? પોતાનો આતંદ તથા મોજમજાડ છોડી આ માથાફાડીઉં કાઢપણું કોણ સ્વીકારશે ? ખરે જેના હૃદયમા પોતાની માતૃભૂમિને માટે તથા પોતાના દેશમધુઓ માટે નિસ્વાર્થ પ્રેમ હશે તે જ આ હુશ્કર ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા હિંમત ધરશે તથા ઈશ્વરકૃપાથી સફળ પણ થશે. ઈશ્વર આવાં નરરતનો મોટી સંખ્યામા આપણા અભાગી દેશમા પેદા કરે !

મોચમમાં ગામડાંઓમા મોટી અડચણ એ હોય છે કે લોકોની પામે જેતીને માટે તથા સરકારધારે ભરવા માટે રોકડ નાણું હોંતું નથી અને તેથી તેવે સમયે તે નાણા ખીરનારના અહેશાનમાં આવી જાય છે, અને પોતાનો પાક ઓછે મૂલ્યે તેને ખંડીવાળે

છે. આ મુશ્કેલી ફર ડરવા માટે એ જરૂરનું છે કે જેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા તૈયાર થનાર મંડળની પાસે કાંઈ થાપણ હોવી જોઈએ કે જે માથી તે ધીરધાર કરી શકે. પોતાના ખેતરની ખર્ચ બાદ કરતાં રહેલી રકમમા બીજા ઉમેરા કરી એક નાની ખેંક ખોલવી જોઈએ કે જે સમય જતાં મોટી કરી શકાય. આ ખેંકે ખેતીને માટે તથા મરકાવ ધારે ભરવા માટે ઘણું જુજ વ્યાજે જેડૂતોને નાણા ધીરવાં જોઈએ. સાંસારિક પ્રસંગોના ખર્ચો માટે નાણા ધીરવાની પૃથા ખેંકે રાખવી નહીં. આ પ્રમાણે ધીરેલા નાણાની બાંહેધરી તરીકે જેડૂતનો પાક રાખવો જોઈએ અને બને ત્યા સુધી તેના પ્રમાણમાં જ નાણાં ધીરવાં જોઈએ. આનો અર્થ એ કે જેડૂતને નાણાં ધીર્યાં હોય તેના માલ ખંકની મારફત વેચાય તથા જે વેચાણ ક્રિમત આવે તેમાંથી ધીરલાં નાણાં વ્યાજ સાથે બાદ કરી બાકીની રકમ જેડૂતને આપી દેવી સાંસારિક કામ માટે નાણા જ્યા આપવાં ચોગ્ય જણાય ત્યા પેલા મંડળના સભ્યોએ ખાનગી ઉધાર રકમ તરીકે આપવા. આમ કરવાથી ભણેલા તથા જેને માટે પોતાના મનમા સારો મત છે એવાના ઉપદેશ તથા સલાહથી ચોગ્યતા પૂર્વક જ જોઈતા ખર્ચ કરવાની ટેવ જેડૂતોને પડશે. માત્ર મહકારી ખેંકોની સ્થાપનાથી સહકાર્યતું રહસ્ય—પોતાની જવાબદારી સમજવી એ તત્ત્વ પ્રબળમા આવી શકશે નહીં, પરંતુ આવા સુવ્યસ્થિત તથા સહકૃપ યત્નોથી જ સુધારે થવાની આશા છે. કેટલેક સમયે જ્યારે અમુક ગામના ખેડૂતો પોતાની જવાબદારી સમજતા થાય ત્યારે તે ખેંકને સહકારી ખેંકનું સ્વરૂપ આપી દેવું જોઈએ. વળી આવી ખેંકોએ માત્ર ધીરધારના જ મધ્યબિદુએ નહીં પરંતુ ખેતીવાડીના શિક્ષણના તથા તે સંબંધી માહિતિ આપનાર સંસ્થાઓ થવી જોઈએ. સારંગ ઠેર, બી તથા એબરો, પાણીના રેંટ, પંપ વગેરેની માહિતિ તથા તેમને ઉપયોગમા લાવતા થતા ખર્ચના અડસટ્ટા તે ખેંકે લોકોની બહુ માટે તૈયાર રાખવા જોઈએ વળી જો બને તો કેટલાક એબરો, બી, સારા પાકના નમૂના, પાકને લાગુ પડતી છત્રાત તથા રોગની માહિતિ આપનારા નમૂના, તથા રેંટ, પંપ વગેરે સાધનોના નમૂનાનું એક નાનું સંગ્રહસ્થાન આ ખેંક જોડે હોવું જોઈએ. જો આવી ખેંક લોકપ્રિય થાય અને પ્રમાણિક વહીવટથી લોકના વિશ્વાસનું પાત્ર બને તો આખા ગામનો અથવા કેટલાક ગામોનો માલ ખંકની મારફત વેચાય. આનો લાભ એ થાય કે હાલમાં એલાહેડા વેચાણ કરવાથી જેડૂતો દલાલોથી છેતરાય છે તથા એક ધણી એાઈ તો બીજો ધણી વતી ક્રિમતે તેવો ને તેવો માલ વેચી આવે છે, એમ બનવા પામે નહી, પરંતુ ચોગ્ય તથા હોશિયાર માણસોની સહાયથી, વત્તામાં વત્તા ખર્ચ ભાવે, સારે નફે તે બધો માલ સીધો મોટી પેઢીઓ જોડે વ્યવસ્થા કરી વેચી શકાય વળી આવી મોટી સરકા હોય તો આગુ ભાવની ચોક્કસ માહિતિ પહોં તારે તથા મારફતીઓથી મેળવી શકાય, અને તેથી મકમપણે સારો ભાવ લઈ વેચવાનું બની શકે.

જો આવા યત્નોથી લોકો સુધરે તો બંધા ગામના લોક લેગા મગી પોતાનું જીન પહોં ઉભું કરી શકે. હાલમા કેટલાક અકસ્માતથી પૈમાદાર થઈ પડેલા ધનીકોએ જીન

કહાડેલા છે અને તેમાં તે લોકો બહુ પૈસો ખેડા કરે છે. જો ગામલોકનું પોતાનું જ જીવ હોય તો એ બધો કાયદો તેમને જ મળે. પણ જીવ કહાડનામા જોઈતો પૈસો ગામલોક ક્યારે કાઢી શકે? જ્યારે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી હોય તથા તેમની પાસે ધન એટલું થયું હોય ત્યારે. હવે આ વિષે વિચર કરતાં બે મોટી અડચણો સુલભ આવે છે. એક પ્રમાણિક વહીવટ કરનાર આદમીઓ મેળવવાની તથા બીજી નીપજતા કાયદામાથી વહેંચણી કરતી વખતે તકરારો ઉભી થવાની. ગામડાના લોકોમાથી જ જીવ ચલાવી શકે તથા જીવનો વહીવટ કરી શકે એવો તૈયાર થયેલો આદમી લાગ્યે જ મળી શકે એમ છે તેથી કોઈ સદ્વૃત્તિવાળો તથા ધૈર્યપરાયણ બુદ્ધિથી પ્રમાણિકપણે વહીવટ કરી શકે એવો માણસ અથવા મંડળ પ્રાપ્ત થાય તો જ આ બંની શકે એમ છે. આવા માણસનો અથવા મંડળનો હેતુ એવો હોવો જોઈએ કે જ્યાં સુધી ગામમાંથી કોઈ માણસ તૈયાર થાય ત્યાં સુધી ગામના જ હિત અર્થે તેમના તગ્દૂથી તેણે વ્યવસ્થા કરવાની છે અને તે સમયમાથી ગામની ઉછરતી પ્રજામાથી એ કામ કરી શકે એવા માણસો તૈયાર કરવાના છે. વળી આવા મંડળે તેવા વહીવટમા હોશિયાર હોય એવા માણસોની સલાહ લઈ સકળતાથી વહીવટ થઈ શકે એવા ઉપાયો યોજવા જોઈએ, અને તે ગામના કોઈ યોગ્ય યુવકને જોડે રાખી તેને તે કામમાં વ્યવહારિક શિક્ષણ આપી પાવરણ કરવો જોઈએ. બીજી અડચણના પ્રસંગમા એટલું જ કરવું બમ થશે કે આ પ્રમાણે આખા ગામના પૈસાથી ઉભા કરેલા જીવના અથવા બીજી કોઈ સંસ્થામાં જે કાંઈ ઉપજ થાય તે કહાડેલા પૈસાના પ્રમાણમા બહેચી લેવી તથા કુલ ઉત્પન્નમાથી અમુક ભાગ ગામના સાર્વજનિક કામો માટે જ એલાયદો કાઢી ગણવો. એ સંકલ્પમાથી ગામની સ્થિતિ સુધારવી, ગામમાં તથા ગામની આસપાસ ગંદા પાણીના ખામોચીઆ ન ભરાઈ રહે તથા સારા કુવા ખોદાય તથા પ્રયોગના ખેતરો નીલાવાય ઇત્યાદિ ઉપયોગી કામો કરી શકાય.

આગળ જતાં ઘણાં ગામડાઓ લેગાં મળી પોતાનાં ખેતીવાડી મંડળો, પ્રદર્શનો, સંગ્રહસ્થાનો તથા પ્રયોગક્ષેત્રો, હેરીઓ વગેરે સ્થાપી શકે અને એ રીતે પોતાના રાજ્ય-કર્તાના કાર્યનો ભાર કંઈક અંશે ઓછો કરી દેશની ઉપજ વધારી શકે.

છોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી.

રશિયાની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

(૩)

રશિયન રાજ્યતંત્ર—રશિયન પ્રજાની રાજ્યક્રાંતિની લડત વિશે લખના પહેલાં જે રાજ્યતંત્રનો નાશ કરનાના હેતુથી તે લડત ઉભી થઈ હતી, તે રાજ્યતંત્ર સંબંધી યોદ્ધક હુકીકત આપવી જરૂરની છે. રશિયન સામ્રાજ્યમા વિશાળ પ્રદેશો નાના નાના રાજ્યોમા વહેંચાઈ જતો અટકાવી એક હકુમત હેઠળ બાળવી રાખનાર રશિયાનું

રાજ્યતંત્ર પુરાણ હતું, વરસોથી ઉતરી આવેલું હતું; પરંતુ આ સદીની શરૂઆતમાં તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતું, તે સ્વરૂપનો, તે બધારણનો પાયો નાખનાર શહેનશાહ પીટર ધી ટ્રેટ હોતો. તેની પહેલાં તે દેશનું રાજ્યતંત્ર ઢંગધડા વગરનું હતું તથા તેના રાજ્યકારભારમાં પણ કંઈ હેતુ કે નિયમ જણાતા ન હતા. ને વખતના શહેનશાહો દ્વારા તેમ રાજ્ય ચલાવતા, લાંબા કે ઊંડા વિચારોની તેમને જરૂર જણતી નહોતી; કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિ તરફથી અગવડ પડે કે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય તો તેનો સહેજમાં નાશ કરતા; પરંતુ તે શિવાય ખાસ તેમની આંખે ન ચડે એવી ખાબતો તરફ ખીલકુલ બેદરકાર રહેતા. પરિણામે તેમના અમલ દરમિયાન દેશનું રાજ્યતંત્ર એક બતના સંલુભેણ જેટલું થઈ પડ્યું હતું.

આ નિયમ કે પદ્ધતિ વિનાનું રાજ્યતંત્ર શહેનશાહ પીટરને અત્યંત અસંતોષકારક લાગ્યું, અને તેણે તો તેને એકજ ફટકે તોડી પાડી તેને બદલે એક સુગવસ્થિત સત્તાધારીઓનું રાજ્યતંત્ર ઉભું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ એની તે સુંદર પણ લોકોના વંશપરપરાથી ઉતરી આવેલા વિચારોથી વિરુદ્ધ એવી યોજના સંકલ્પાઈથી અમલમાં મૂકી શકાય એમ ન હતું. જુના રાજ્યતંત્રને તોડી ઝાડવાનું કામ પ્રમાણમાં સહેલું હતું. પરંતુ નવું રાજ્યતંત્ર ઉભું કરવાની યોજના તે ખતના સંજોગોમાં અશક્ય જ હતી. યથાર્થ પરિશ્રમ ઉઠાવી મુશ્કેલીઓ કે પરાજયથી, કાસીપાસ થયા વગર તેણે એ યોજના માટે અનેક પ્રયત્નો આદર્યા પરંતુ છેવટે મોતને પ્રભુ થઈ તેને તેનું મહાન કાર્ય તેના વારસોના માટે સુકી જવું પડ્યું. રાણી કેથ-લીનના અપરાધ શિવાય શહેનશાહ પીટરની પછી રશિયાની ગાદી પર આવનારાઓમાં મે મહાન કાર્યને માટે જરૂરના ઉદ્યોગ કે શક્તિ ન હતા. છતાં કેટલાક સંજોગોને લીધે તેમને પણ તેની યોજના ઉઠાવી લેવા ફરજ પડી. પીટરની પહેલા જે પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી તે પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવું તો અશક્ય જ હતું. અને પશ્ચિમ યુરોપના વિચારોનો પવન ફુકાવા લાગતાં તે વિચારોથી રંગાયેલા સત્તાધારીઓને તે વિચારો અમલમાં મૂકવાને માટે રાજ્યતંત્રને વધારેને વધારે એકઠું થયું અને નિયમિત કરવાની જરૂર જણાઈ પરિણામે કાર્ય કરીને રશિયાનું રાજ્યતંત્ર અધિકારીઓના શુભવાસ લેરલા બધારણની મારફતે કાર્ય કરતી લલી થવા ઇચ્છતી પણ આપણી સત્તાવાળી સરકારના એક નમૂનારૂપ થઈ પડ્યું હતું. એ રાજ્યતંત્રના મુખ્ય અંગો તથા લક્ષણો નીચે સુજળ હતા:—

૧) રશિયાના પુરાણ રાજ્યતંત્રમાં શહેનશાહની સત્તા મંપૂર્ણ અને સર્વોપરી હતી. પીટર ધી ટ્રેટના શબ્દોમાં કહીએ તો “શહેનશાહને પૃથ્વી ઉપર કોઈને પણ પોતાના કાર્યનો જવાબ આપવાનો નથી પરંતુ તેને તેના રાજ્ય ઉપર ખ્રીસ્તી ગળ તરીકે પોતાની મરજી અને તુલનાશક્તિ અનુસાર રાજ્ય ચલાવવાનો મંપૂર્ણ હક અને સત્તા છે.” શહેનશાહના હાથ હેઠળની સંસ્થાઓ ત્રણ હતી—(૧) કાઉન્સલ ઓફ સ્ટેટ—રાજ્યસભા, (૨) કમિટી ઓફ મીનીસ્ટર્સ—પ્રધાન મંત્રી અને (૩) સેનેટ.

આમાંથી રાજ્યસંભાનું કાર્ય ધારા ઘડવાનું, પ્રધાન મંડળનું કાર્ય રાજ્યને કારભાર કરવાનું તથા સેનેટનું કામ ન્યાય આપવાનું હતું. (૧) ઉપર ટપકેથી બેનારાને એમ લાગે કે રાજ્યસભા તે વિભાગની પાર્લામેન્ટ જેવીજ સંસ્થા હશે, પરંતુ હકીકતે તે આપણા દેશની ધારાસભાને મળતી આવે એવી જ હતી. તે પાર્લામેન્ટની માફક પ્રજાકીય સંસ્થાન હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનું કાર્ય માત્ર ખરડાઓ ઉપર વાદવિવાદ કરવાનું તથા વાર્ષિક અંદાજપત્રે ઉપર ટીકાકરવાનું જ હતું. ટુંકમાં તે માત્ર એક સલાહકારક મંડળ હોઈ તેના ઠરાવો શહેનશાહ ઉપર કોઈ પણ રીતે બંધનકારક ન હતા. (૨) રશિયાનું પ્રધાનમંડળ તે વિભાગની કેબીનેટ જેવું નહીં પરંતુ ઘણે અંગે આપણા દેશના જ કારભારી મંડળ જેવું હતું. આ મંડળના પ્રધાનોની નીમણુક શહેનશાહ તરફથી જ થતી. તેઓ સર્વે સીધી રીતે શહેનશાહને જ જવાબદાર ગણાતા અને તેમને એક બીજાની સાથે ખાસ સંબંધ ન હતો એટલે કે તેઓ સામાન્ય જવાબદારીથી એક બીજા સાથે બંધાયેલા ન હતા. (૩) સેનેટને શરૂઆતમાં તે શહેનશાહની ગેરહાજરીમાં કે શહેનશાહ પોતે સગીર વયનો હોય ત્યારે રાજ્યકારભાર ઉપર સંપૂર્ણ સત્તાનો હક હતો. પણ કાળે કરીને તે હક જતો રહ્યો અને સેનેટ માત્ર એક ન્યાયની અદાલતરૂપ થઈ પડી. આ ત્રણ સંસ્થાઓ હેઠળ દશ પ્રધાનોના દશ ખાતાઓ હતા અને તેમની મારફતે શહેનશાહની સત્તાનો સમસ્ત દેશમાં અમલ થતો. આંતોના કારભારને માટે ગવર્નર, અને તેમને મદદ કરવાને માટે 'શીન' નામથી ઓળખાતા અધિકારીઓની યોગ્ય વ્યવસ્થા હતી. આ સર્વે પ્રજામતથી સ્વતંત્ર હતા.

રાજ્યતંત્રના બંધારણ અને રૂપ કરતાં પરિણામને વધારે અગત્યતા આપનારને આ રાજ્યતંત્રનો કારભાર પ્રજાની સુખની દૃષ્ટિએ કેવા પ્રકારનો હતો, એ સવાલ ઉભો થાય. એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. અને તેથી એ રાજ્યતંત્ર વ્યવહાર રીતે પણ પ્રજાને માટે કેવી રીતે હાનિકારક હતું તે જાણવાની જરૂર છે.

રશિયા જેવા વિસ્તૃત દેશનું એક જ જાળવવા માટે તે દેશ પછાત હોય ત્યાં સુધી રાજ્યની સત્તા થોડા સળળ અધિકારીઓના હાથમાં જ રહેવાની જરૂર હતી એમ કેટલાએક વિચારકોનું માનવું છે. કદાચ એ વિચાર સાચો હોય તો પણ તેવા આપ-પ્રુદી રાજ્યતંત્રથી સ્વાભાવિક રીતે જે માઠા પરિણામો ઉત્પન્ન થાય તે તરફ આખ-મીઆમણા કરી શકાય નહીં. જે અધિકારી વર્ગ પ્રજાજનોથી છુટો પડી ગયેલો હોય, પ્રજાના રીતરીવાજ-વિચાર-ભાવના-ધર્મ, વગેરે તરફ તેની દીલસોજી નહીં હોય, અને સત્તાના મહત્ત્વ સમસ્ત પ્રજાને જંગલી, અણધારે કે ખાળક સમાન ગણી તેની સંમતિ મેળવ્યા વગર તેને સમજ ન પડે એવી કે તેને નકમચલ હોય એવી યોજનાઓ અધિકારીઓ અમલમાં મૂકે તો પ્રજા તેમના તરફ શકાની નજરે બુદ્ધિ એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. તેમાં જ્યાં સરકારના હેતુઓ ઉપર પ્રજાને વિશ્વાસ જ નહીં હોય, સરકાર પ્રજાના હિતને સાડા રાજ્ય ચલાવે છે એવો ભાસ પણ નહીં હોય ત્યાં પ્રજા સરકારની વિરોધી થઈ પડે તેમાં નવાઈ શું? રશિયાના આ પુરાણા રાજ્યતંત્રની સૌથી અગત્યની અસર તો એ હતી કે ઝાર તથા તેના અધિકારીઓ પ્રજાને પોતાની સ્વાર્થી રાજ્યદારી યોજનાઓ માટે કેવળ સાધનરૂપ ગણતા અને પ્રજા તેમને પાપના પુતળાં તરીકે જ લેખતી

પરંતુ આ રીતે પ્રજા તથા સરકાર વચ્ચે ઉભો થતો સ્વભાવિક વિરોધ ખાનુએ સુધીએ તો પણ રશિયન રાજ્યતંત્રનાં ખીજાં, લક્ષણો પણ પ્રજાને માટે અત્યંત અસહ્ય હતાં. રશિયન અધિકારીઓ લાંચ રૂશ્વત છૂટથી લેતા અને પ્રજા ઉપર તેમના બુલ-મની પણ હંદ ન હતી એવું કહેવાય છે કે પીટર ધી ઘેટે એક વાર સૂચના કરી કે નાનામાં નાની ચોરી કરનારને પણ ફારસીની સજા થવી જોઈએ; આનો સરકારી વકીલ કે જે ત્યાં હાજર હતો તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે જો તે નામદાર પોતાની આ યોજના અમલમાં મુકે તો રાજ્યમાં એક પણ અધિકારી રહે જ નહીં. કારણ કે તે અમલદારે કહ્યું “અમે સઘળા ચોરી કરીએ છીએ, ફેર માત્ર એટલો જ છે કે અમારામાંના કેટલાએક ધીજીઓના કરતા વધારે ઉઘાડી રીતે અને વધારે મોટી ચોરીઓ કરે છે.” પીટર ધી ઘેટની પછી બસે વરસે પણ આ સ્થિતિ કાયમ હતી અને આ સદીની શરૂઆતમાં પણ તેનાબુદ થઈ નથી રશિયાના શહેનશાહો આ હકીકતથી પુરેપુરા વાકેફ તો હતા જ અને આ દુષણો દૂર કરવા તેમના તરફથી અનેક પ્રયત્નો થતાં; પરંતુ આવા રાજ્યતંત્રમાં અધિકારી વર્ગમાંના ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરવાનું સ્વાભાવિક રીતે મુશ્કેલ જ હોય. પ્રથમ તો મોટા મોટા અમલદારો પોતે જ એવા ગુન્હાઓ કરતા હોય એટલે તેમના હાથ નીચેના અમલદારોને હાથ લગાડી શકે નહીં. અને તે ઉપરાંત અધિકારીઓના ગુન્હા જહાર આવે, તેમને બહારમાં શિક્ષા થાય તો પ્રજામાં તેમનું માન ઘટે એ વિચારથી પણ તેમના ગુન્હાઓ દાખી દેવાતા. ટુંકમાં શહેનશાહોના અનેક પ્રયત્નો છતાં અધિકારીઓમાં લાચ રૂશ્વતનું પ્રમાણ ઓછું ન થયું તેનું ખાસ કારણ તો તે દેશનું રાજ્યખંધારણ અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે અધિકારીઓમાં ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિ જ હતી.

આખખુદી કે એકદુથ્ય રાજ્યતંત્રમાં અનેક દુષણો હોવા છતાં, તેના બચાવમાં આધારણ રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર કરતાં તે રાજ્યકાર્ય વધારે કુશળતાથી ચલાવી શકે છે પરંતુ હકીકત તો તેથી ઉલટી જ છે. રશીયન રાજ્યતંત્રની કાર્યપદ્ધતિ ખરેખર અત્યંત ગુંથવાડાભરેલી, અને જરૂર ન હોય ત્યાં પણ અસાધારણ વિલંબ કરે એવી હતી. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે નાનામાં નાની ખાણતમાં પણ અમલદારો મોટામાં મોટા અધિકારીઓનો અભિપ્રાય મેળવીને જ પગલાં ભરતા, અને એ અભિપ્રાય મેળવવામાં સ્વાભાવિક રીતે દિવસોનાં દિવસો નિકળી જતા. એક રશીયામાં મુસાફરી કરનાર અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે એક સરકારી મકાનમાં કાંઈક સમારકામની જરૂર હતી પરંતુ તે કામ પોતાની જાળમદારી પર કરવાને બદલે તે માટે છેક પ્રધાનમંડળ સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને ત્યાંથી કામ શરૂ કરવાને માટે પરવાનગી આપતાં એક મહીનો થયો. આવી વિચિત્ર કાર્યપદ્ધતિવાળાં રાજ્યતંત્રનો કારભાર કેવો હોવો જોઈએ અને તેથી પ્રજાજનોને કેટલું ખમવું પડ્યું હશે તે વાંચક કલ્પના કરી શકશે.

આ ઉપરાંત રશિયન રાજ્યતંત્ર સામેની એક મોટી દરિયાદ તો તેની પોલીસ તથા જામુસ વર્ગને માટેની હતી. આ જામુસ વર્ગ પ્રથમ તો ખાસ પ્રજાના લાભને માટે જ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. અધિકારીઓ લાચ લે છે, પ્રજાજનો ઉપર બૂલમ કરે

છે, અને તેથી તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાની જરૂર છે એ વિચારથી ઝાર નિકોલસ પહેલાએ 'ઝાંડારમરી'ના નામથી ઓળખાતો એ વર્ગ ઉલો કર્યો હતો. તેમનું ખાસ કાર્ય અધિકારીઓ ઉપર નજર રાખવાનું તથા તેમના શુનહાઓ સંબંધી શહેન-શાહને માહિતિ આપવાનું હતું પરંતુ અધિકારીઓના વાતાવરણથી રંગાયેલા આ નવા અમલદાર વર્ગે અધિકારીઓના શુનહા તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચવાને બદલે ઉલટું રાજદારી ચળવળમાં રોકાયેલા દેશલોકોને શુનહાગાર ઠરાવવા માંડ્યા અને કાળે કરી અ-પ્રમાણિક અને જૂલમી અધિકારીઓના પંજામાંથી પ્રગળે જતી વચાવવાને બદલે આ અમલદાર વર્ગ પોતેજ પ્રજા ઉપર એક નવા જૂલમ સમાન થઈ પડ્યો.

રશિયાનું આપખુદી સત્તાવાળું રાજ્યતંત્ર રાજ્યકાર્યની તેમ જ પ્રજાના સુખની દૃષ્ટિએ ખામીઓથી ભરપૂર હતું એ વાત તો જગજગદેર છે. પરંતુ તે ખામીઓ કેવા પ્રકારની હતી, તે ઉપરની હકીકત ઉપરથી સમજશે. આ ખામીઓ પ્રગળે માટે એટલી તો અસહ્ય થઈ પડી હતી કે એ રાજ્યતંત્ર તરફ દીલસોજીની નજરે જોનારાઓને પણ કબુલ કરવું પડતું કે તેમાંથી છુટવાને માટે રાજ્યતંત્રને પ્રજામતને આધીન બનાવ્યા વગર છુટકો જ ન હતો.

રાષ્ટ્રીય ચળવળ—જ્યાં પ્રજા ગરીબ હોય, દુઃખી હોય, અજ્ઞાન હોય, સમાજ કે રાજ્ય ઉપર તેના શું હક્ક છે તેની તેને ખબર નહિ હોય, તે હક્ક ઉપર કોણ તરાપ મારે છે તે તે જાણ શક્તી નહિ હોય, ત્યાં તેને નક્ષીબને દોષ દઈ તેના તરફ થતા અન્યાય સહન કર્યા સિવાય છુટકો નથી. પરંતુ એક વખતે તેને તેની ખરી સ્થિતિનું ભાન થાય, તેને તેની મહેનત મજૂરીના બદલામાં જે સુખશાંતિના સાધન મળવા જોઈએ તે કેમ મળતા નથી, કેને લીધે મળતા નથી, તે તેને સમજાય કે તે જૂલમની સામે થવા, પોતાને હાથે જ ન્યાય મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. રશીઆની અજ્ઞાન પ્રજા વરસો સુધી રશીઆના આપખુદી સત્તાવાળાં રાજ્યતંત્રના જૂલમ હેઠલ દળાયેલી હતી, પરંતુ પશ્ચિમ યુરોપના વિચાર તથા મંસ્કૂતિના સસર્ગમાં આવી જગૃત થતાં તેણે તેના હક્કોની લડત શરૂ કરી. ખરું છે કે રશીઆન પ્રજાને શિક્ષિત વર્ગ શરૂઆતમાં પશ્ચિમના વિચારોનું રહસ્ય સંપૂર્ણ રીતે સમજવાને શક્તિવાન નહોતો. તે વિચારો તેના દેશને માટે અનુકૂળ છે, કે નહીં તે તપાસી શકે એમ નહોતો, અને છતાં તે વિચારોને પકડી લઈ, તેને અમલમાં મૂકવા તે જાણ્યું તે કરતાં વધારે આતુર હતો, અને તેથી પરિણામે તે ઘડીભર સરકાર તથા સમાજની આંખમાં હાસી તથા તુરંદારને પાત્ર પણ થઈ પડ્યો હતો. છતાં કાળે કરી, અનુભવથી ઘડાઈ, પાશ્ચાત્ય વિચારો તથા કાર્ય પદ્ધતિમાંથી પોતાના દેશને માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવાજ સાધનો લઈ—અને જરૂર પડે ત્યારે નવીન સાધનો યોજી તે આજે પોતાનું કાર્ય સાધી શક્યો છે તેની મહેનતથી, તેની સરદારી હેઠળ રશીઆન પ્રજા આજ તેના જૂલમી રાજ્યતંત્રને તોડી નાખવા શક્તિવાન થઈ ગયો. અને હાલ તે પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રના પાયો નાખવા—તે મજબૂત કરવા મથી રહી છે. આપણા દેશની સ્થિતિ તથા રશીઆની સ્થિતિમાં ઘણું મળ-તાપણું છે, અને જો કે આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળ તેના જેવું શાંતિથીજ સાધી શકશે, છતાં આપણે માટે રશીઆની આ ફેલોહમદ નીવડેલી ચળવળ ઘણી સૂચક અને પ્રેરણાક્રંદ છે.

નીહીલીસ્ટોનું જોર મોટે ભાગે સેન્ટપીટર્સબર્ગમાં જ હતું છતાં તે સમયે દેશની અંદરના ભાગોમાં જમીનદારોમાં પણ અસંતોષની લાગણી તીવ્ર હતી. સરકારે પોતાની આપણુદી સત્તાનો ઉપયોગ કરી, તેમની પાસેથી જમીન લઈ ખેડુતોને આપી દીધી હતી તે વાત તેમના દીલમાં સાલતી હતી. અને તેમને તેના બદલામાં પશ્ચિમ યુરોપના ઉમરાવોના જેવા હુકો મેળવવાની ઇચ્છા હતી. તેમને કાંઈ નીહીલીસ્ટોની માફક સરકારની સત્તાને તોડી પાડવાની ઇચ્છા ન હતી તેઓ સરકાર તરફ સંમૂર્ણ રીતે વફાદાર હતા પરંતુ તેમને અગત્યની બાબતોમાં પ્રતિનિધિ મંડળો મારફતે તેમના વિચારો દર્શાવવાનો હક્ક જોઈતો હતો. તેમની હિલ-ચાલથી સરકારને કોઈ પણ રીતે ખમણું પડે એમ ન હતું અને જો સરકારે કહ્યું પણ વાપરી તેમને હક્કો આપ્યા હોત તો તે કદાચ નીહીલીસ્ટોને દાબી દેવાને શક્તિવાન થાત; પરંતુ સરકારે તેમને તુચ્છકારી કાઢ્યા અને તેથી પાછું નીહીલીસ્ટોનું બળ વધ્યું.

આ અરસામાં પોલેંડે, રશીઆથી સ્વતંત્ર થવાના હેતુથી બળવો ઉઠાવ્યો, અને સ્વતંત્રતાના ઉપાસક નીહીલીસ્ટોએ પોલેંડ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી. પરંતુ રશિયન પ્રબલ્યે ખોટા દેશાભિમાનની લાગણીથી દોરાઈ આ ઉદાર વૃત્તિની સામે થઈ તેનો અંત આણ્યો. અને પ્રજાની એ લાગણીઓનો લાભ લઈ ઝાર એલેક્ઝાંડરે એક પાસથી રાજકીય ચળવળને દાબી દઈ, બીજી પાસથી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટે તથા ન્યાયની અદાલતોમાં સુધારા કરી લોકોને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ આ સુધારાની નીહીલીસ્ટો ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ અને તેમના એક ગુપ્ત મંડળે ઝારને મારી નાંખવાનું કાવત્રું કરી ૧૮૬૬ માં ઠારાકોઝોવ નામના યુવકની મારફતે શહેનશાહ ઉપર હુમલો કરાવ્યો. આ હુમલામાંથી ઝાર પોતે બચી ગયો, પરંતુ ત્યારથી સુધારાની રાજનીતિનો અંત આવ્યો અને સરકારે જાપાના સખત પગલાંઓ લેવા મોકળા.

શંકરલાલ ઘેલાલાઈ બેંકર.

સત્યાગ્રહનું રહસ્ય.

મુંબાઈની હોમરૂલ લીગના આશરા હેઠળ શ્રીયુત જમનાદાસ ઠારકાદાસ ધરમેસીના પ્રમુખપણા હેઠળ દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા રા. પરાગણ ખંડુભાઈએ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય એ વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન મુંબઈમાં આપ્યું હતું તેના સાર નીચે મુજબ છે:—

વ્યાખ્યાનકારે પ્રથમ હોમરૂલ લીગના મંત્રીઓનો આ વિષય ઉપર ભાષણ ગોઠવવા માટે આભાર માની દર્શાવ્યું હતું કે આપણા પવિત્ર દેશનું રાજકીય વાતાવરણ હાલમાં અતિ ગંભીર બની રહેલું છે. આપણો દેશ હાલમાં એક વિકટ પ્રસંગમાંથી પસાર થાય છે. હોમરૂલ યાને સ્વરાજ્યનો પવન જોસબેર દેશમાં સર્વત્ર ફુંકાઈ રહ્યો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્વરાજ્યની જ વાતો મોંઝી છે અને મત્યેક ભારતવાસીને એમ

ભાસે છે કે જે ચળવળ આપણા દેશમાં હાલ પ્રવર્તી રહી છે તેનું અંતમાં શુભ પરિણામ જ, આવશે. સ્વરાજ્યના માર્ગે આપણે જલદી જ હવે પહોંચીશું ખીલ્યા બાણ હિંદનો અધિકારી / વર્ગ પ્રજાના અપૂર્વ ઉત્સાહને છીનવી કઠી નાખી નાખતાની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હોમરૂલની ચળવળ કરનારાઓના તરફ વક્રદષ્ટિએ જોઈ રહ્યો છે. નાખતાની રાજનીતિ સામે પગલા લેવા દેશના અગ્રણ્ય નેતાઓ 'સત્યાગ્રહ' એ વિષય ઉપર ખાસ ચર્ચા વર્તમાન પ્રસંગે કરી રહ્યા છે. ત્યારે સત્યાગ્રહ અને એનું રહસ્ય શું છે એ સમજવું પ્રત્યેક ભારતવાસી માટે આ સરખે ખાસ આવશ્યક છે. અસત્ય, અન્યાય, જુલમ અને અધર્મની સામે આત્મબળ યાને પ્રેમ બળથી થવું આનું નામ સત્યાગ્રહ છે. શારીરિક બળની સામે આત્મીક બળ-પ્રેમ બળથી સામે થવું એનું નામ સત્યાગ્રહ છે. અન્યાયી અને જુલમી કાયદાઓનો, અસ્વીકાર કરી તેમાં જે સળ કરાવી હોય તે બંતે ઉઠાવી લેવી એ સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ છે. આવા અન્યાયી અને જુલમી કાયદાઓની સામે થઈ તેની સળઓ ઉઠાવી આપણાં સ્વદેશી બધુઓ સાઉથ આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીજીની સરહારી હેઠળ સાત વર્ષ સુધી સત્યાગ્રહની લડતમાં ઝુકી વિજયવંત થયા છે તે આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ એ અંગ્રેજી Passive Resistance શબ્દનું ભાષાંતર છે. અંગ્રેજી ભાષામાં કેટલાક એવા શબ્દો છે કે જેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરતા તેનો સંપૂર્ણ ભાવ આપણે ઉતારી શકતા નથી. Passive Resistance એ એક એવો જ શબ્દ છે કે એ શબ્દને માટે ગુજરાતી યથોચિત શબ્દ શું છે તેની માગણી દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાહેર રીતે કરવામાં આવી હતી. કેટલાકે તેને 'શાંત અવરોધ' કહેવાનું સૂચવતા હતા. કેટલાકે 'નિષ્ક્રીય પ્રતિરોધ' આવો શબ્દ યોજવા જણાવતા હતા. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીને આ સાફરી શબ્દો પસંદ પડ્યા ન હતા તેમજ Passive Resistance નો ખરો ભાવ પણ તેમાં દર્શાવાતો ન હતો. આફ્રિકાનો હિંદી સામાન્ય જનસમૂહ ઝડ ગ્રહણ કરી લે એવા શબ્દને માટે ગાંધીજી ઇચ્છા રાખતા હતા અને આખરે તેમણે 'સત્યાગ્રહ' એ શબ્દને પસંદ કર્યો. સત્યનો સદા જય થાય છે એ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોનું કથન છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં હાર શબ્દ હોઈ ન શકે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હોવાથી તેમણે એ જ શબ્દ અંતમાં પસંદ કર્યો અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની રાજકીય લડત 'સત્યાગ્રહની લડત' એ નામથી સંસારમાં પ્રસિદ્ધ થઈ તે આપણે જાણીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં 'સત્યાગ્રહ' શીખવનાર ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રવર્તક ભગવાન, ઇસુ ખ્રીસ્ત થઈ ગયા છે. તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ જ હતો કે મનુષ્યોએ કેઈ પણ સંજોગમાં શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી કરવો નહિ. તે મહાત્માનું શિક્ષણ એટલે સુધી જાય છે કે એક ખ્રીસ્તીને હથીઆર ધારણ કરવાનો અધિકાર નથી. અહિંસા પરમો ધર્મ એ જ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત તેમણે સ્વીકારી તેમની દશ આજ્ઞાઓમાંથી એકમાં ફરમાવેલું છે કે Thou shalt not kill એટલું જ નહિ પરંતુ મનુષ્ય ગમે એવા ક્રોધના આવેશમાં આવ્યો હોય તો પણ તેણે શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી ન કરવાં જણાવેલું છે કે જો કોઈ તમારા કાબા ગાલ ઉપર આવીને તમારો લગાવે તો તેની સામે જમણો ગાલ પણ ધરી દો. યુરોપ અંડમાં આવે તેમનાં એ

શિક્ષણની હાંસી થતી જ આપણે અનુભવીએ છીએ, છતાં એ વચનનું ખરું રહસ્ય જેઓ બાણ છે જેઓ પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે પ્રેમામય દ્રષ્ટિથી જુએ છે. પ્રેમ એ જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે એમ માને છે તેઓ સમજી શકે છે કે એક જીવનમાત્ર અને અન્યાયી પુરૂષ જીવન અને અન્યાય કરી તેનું ધારેલું કરાવવા ઇચ્છતો હોય તો તે તેના પ્રત્યે પ્રેમ રાખી જીવન અને અન્યાયને તાણે ન થતાં જે દુઃખ તે આપે તે સહન કરી લે તેનું નામ સત્યાગ્રહી છે. ભગવાન ઇસુ ખ્રીસ્તના ઉપર તેના દુશ્મનોએ એટલો ભયંકર જીવન શુભયો હોતો કે, તેને ઝાડની સાથે બાંધી ખીલા ઠોકી તેનો પ્રાણ લેવામાં આવ્યો હતો, છતાં તેના ઉપર જીવન શુભરનારના પ્રત્યે તેણે નથી તિરસ્કાર બતાવ્યો. યા નથી તેની સામે તેમણે શારીરિક બળનો ઉપયોગ કર્યો. તેણે હસતાં હસતાં સત્યને ખાતર પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી દીધી હતી. આવું મહાન કષ્ટ સહન કરી તેઓએ ખરેખરા સત્યાગ્રહી બની પોતાના પ્રાણનું બળીદાન આપ્યું ત્યારે જ તેની પાછળ ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો થઈ શક્યો છે. સત્યાગ્રહનું રહસ્ય અમેરીકામાં એક બીજા પુરૂષ મહાત્મા થોરાએ બતાવ્યું હતું. અમેરીકાની નીચો પ્રજાને શુભાભીમાંથી મુક્ત કરવા તેમણે અમેરીકાની સરકારને કર આપવાની ના પાડી હતી અને તેને માટે તેને કેદમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમણે દર્શાવ્યું હતું કે જે સરકાર મનુષ્યની શુભાભીનો ધંધો કરવાને ઉત્તેજન આપે છે તે સરકારને નિભાવવા કર આપવો તે અધર્મ છે. તેમને સત્યાગ્રહ ઉપર એટલી બધી અચળ શ્રદ્ધા હતી કે અમેરીકામાં એવો એક જ માણસ પણ પડ્યો હશે કે જે નીચો પ્રજાની શુભાભીની સામે પોત્તર ઉઠાવી સરકારને કર ન ભરી જેલમાં જશે તો નીચો પ્રજાની શુભાભીની સાંકળના બંધન જરૂર તુટી જશે. તેમને કર ન ભરવા માટે જ્યારે જેલમાં પુરવામાં આવ્યા ત્યારે જેલમાં પુરનાર માણસો ઉપર કયા ખાંડ તેમણે દર્શાવ્યું હતું કે આ માણસોએ મારી આસપાસ આવી રહેલી આ દિવાલોની મજબૂત બોરડીમાં બંધ કર્યો છે પરંતુ તેઓને એટલી પણ બુદ્ધિ નથી કે મારા આ શરીરને તેમણે એક જગ્યાએ બંધ કરી મૂક્યું છે પરંતુ મારા શરીરમાં રહેલો આત્મા તો વદન સ્વતંત્ર છે. તે ભેદએ તેવા વિચારો કરી લે છે અને સ્વેચ્છા મુજબ વિચારે છે તેને બંધ કરવાની જગતમાં કોઈની પણ વાકાફ નથી. જેલમાંથી છુટ્યા પછી તેમણે 'On the duty of civil disobedience' નામનું એક નાનું પુસ્તક લખ્યું હતું જે લાખો મનુષ્યો રસપૂર્વક વાંચતા હતા. તે મહાન પુરૂષની માન્યતા હતી કે આપણે પ્રથમ મનુષ્ય બનતાં શીખવું ભેદએ અને દેયવ પછીથી. ત્યાર બાદ રૂશિયામાં સત્યાગ્રહનું શિક્ષણ આપનાર મહાન પુરૂષ કાઉન્ટ ટોલસ્ટોય થયા છે તેમણે પ્રેમબળ એજ સર્વોત્તમ બળ છે એ બારપૂર્વક દર્શાવી આપેલું છે. સરકાર માત્રનો નિભાવ શારીરિક બળ યાને વાચોલસના ઉપર જ રહેલો છે અને તે વહેન ન ઇચ્છવા ભેગ છે. તેમની ખાસ માન્યતા હતી કે કોઈ પણ દેશના બચાવ માટે લશ્કરની જરૂર હોવી ન ભેદએ 'Resist not evil' એ સિદ્ધાંતનું ભાર પૂર્વક તેમણે પ્રવિષાદન કરેલું છે. બારના જીવનની નીચે કચરાતી પ્રજાને માટે તેણે ઘણું કર્યું છે. નિરસ્ત્રાપૂર્વક તેમણે એવાં તો ઉત્તમ પુસ્તકો લખેલાં છે કે

ભાસે છે કે જે ચળવળ આપણા દેશમાં હાલ પ્રવર્તી રહી છે તેનું અંતમાં શુભ પરિણામ જ આવશે. સ્વરાજ્યના માર્ગે આપણે જલદી જ હવે પહોંચીશું ખીલ્યાણ હિંદનો અધિકારી વર્ગ પ્રજાના અપૂર્વ ઉત્સાહને છીનવી નાંખી બાપતાની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હોમરૂલની ચળવળ કરનારાઓના તરફ વક્રદષ્ટિએ જોઈ રહ્યો છે. બાપતાની રાજ્યનીતિ સામે પગલા લેવા દેશના અગ્રગણ્ય નેતાઓ 'સત્યાગ્રહ' એ વિષય ઉપર ખાસ ચર્ચા વર્તમાન પ્રસંગે કરી રહ્યા છે. ત્યારે સત્યાગ્રહ અને એનું રહસ્ય શું છે એ સમજવું પ્રત્યેક ભારતવાસી માટે આ સમયે ખાસ આવશ્યક છે. અસત્ય, અન્યાય, બુલમ અને અધર્મની સામે આત્મબળ યાને પ્રેમબળથી થવું આનું નામ સત્યાગ્રહ છે. શારીરિક બળની સામે આત્મીક બળ-પ્રેમબળથી સામે થવું એનું નામ સત્યાગ્રહ છે. અન્યાયી અને બુલમી કાયદાઓનો અસ્વીકાર કરી તેમાં જે સબ કંચાવી હોય તે બંને ઉઠાવી લેવી એ સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ છે. આવા અન્યાયી અને બુલમી કાયદાઓની સામે ધર્મ તેની સત્યતા ઉઠાવી આપણાં સ્વદેશી બધુએ સાહય આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીજીની સરદારી હેઠળ સાત વર્ષ સુધી સત્યાગ્રહની લડતમાં બ્રુટી વિજયવંત થયા છે તે આપણે સર્વ બાણીએ છીએ. 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ એ અંગ્રેજી Passive Resistance શબ્દનું ભાષાંતર છે. અંગ્રેજી ભાષામાં કેટલાક એવા શબ્દો છે કે જેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાં તેનો સંપૂર્ણ ભાવ આપણે ઉતારી શકતા નથી. Passive Resistance એ એક એવો જ શબ્દ છે કે જે શબ્દને માટે ગુજરાતી યથોચિત શબ્દ શું છે તેની માંગણી દક્ષિણ આફ્રિકામાં બોરેર રીતે કરવામાં આવી હતી. કેટલાકે તેને 'શાંત અવરોધ' કહેવાનું સૂચવતા હતા. કેટલાકે 'નિષ્ક્રીય પ્રતિરોધ' આવો શબ્દ યોજવા જણાવતા હતા. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીને આ સાફરી શબ્દો પસંદ પડ્યા ન હતા તેમજ Passive Resistance નો ખરો ભાવ પણ તેમાં દર્શાવાતો ન હતો. આફ્રિકાનો હિંદી સામાન્ય જનસમૂહ જટ ગ્રહણ કરી લે એવા શબ્દને માટે ગાંધીજી કંઈક રાખતા હતા અને આખરે તેમણે 'સત્યાગ્રહ' એ શબ્દને પસંદ કર્યો. સત્યનો સદા જય થાય છે એ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોનું કથન છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં હાર શબ્દ હોઈ ન શકે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હોવાથી તેમણે એ જ શબ્દ અંતમાં પસંદ કર્યો અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની રાજકીય લડત 'સત્યાગ્રહની લડત' એ નામથી સંસારમાં પ્રસિદ્ધ થઈ તે આપણે બાણીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં 'સત્યાગ્રહ' શીખવનાર ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રવર્તક ભગવાન, ઈસુ ખ્રીસ્ત ધર્મ ગયા છે. તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ જ હતો કે મનુષ્યોએ કેન્દ્ર પણ સંભોગમાં શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી કરવો નહિ તે મહાત્માનું શિક્ષણ એટલે સુધી બળ છે કે એક ખ્રીસ્તીને હથીઆર ધારણ કરવાનો અધિકાર નથી. અહિંસા પરમો ધર્મ એ જ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત તેમણે સ્વીકારી તેમની દૃઢ આશાઓમાંથી એકમાં ફરમાવેલું છે કે Thou shalt not kill એટલું જ નહિ પરંતુ મનુષ્ય ગમે એવા ક્રોધના આવેશમાં આવ્યો હોય તો પણ તેણે શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી ન કરવાં જણાવેલું છે કે જો કોઈ તમારા ઠાબા ગાલ ઉપર આવીને તમારો લગાવે તો તેની સામે જમણો ગાલ પણ ધરી દો. સુરોપ ખંડમાં આજે તેમનાં એ

પૌંડ ૩ કરાવ્યા ને હિંદી સરકારને પા. ૩ આપે તેને ૩૫ સરકારનું દાંમવાલમા વસવા માટે રજીસ્ટર આપવામાં આવતું. તે સમયે ત્યાં બ્રિટીશ એલચી રહેતો એટલે હિંદી પ્રજાને તરતજ દાદ મળતી. હિંદીઓ સામે જે યુરોપીઅનોને સ્વાર્થને ખાતર દેખ જ ઉત્પન્ન થયો હતો તેઓ ઉચ્કેરણી કરવાનું જ લઈ એકા હતા અને હિંદીના આવવા સામે સખ્ત અકુશ મુકનાં આગ્રહ વારંવાર કરતા રહેતા હતા. આ પ્રમાણે હિંદીઓ સામે ઉચ્કેરણી ચાલુ જ રહી ત્યારે ૧૮૮૫ ની સાલમાં લોર્ડ મીલનરના આગ્રહથી હિંદી પ્રજાને રજીસ્ટર થવું પડ્યું અને હિંદીઓ ૧૮૮૫ ના ત્રીજા કાયદા મુજબ પોતાની મરજીથી રજીસ્ટર થયા. લોર્ડ મીલનરે તે સમયે ચોખ્ખી રીતે જણાવ્યું હતું કે આમ એક વાર તમોરજીસ્ટર થશો એટલે અવિચ્છમાં તમારે ફરી રજીસ્ટર થવું નહીં પડશે અને જેઓને સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવશે તેમને દાસવાલમા બંધુક વસવાના અને મરજી પડે તેમ આવવા જવાના હક રહેશે આ ૧૮૮૫ ના કાયદા પ્રમાણે હિંદીઓ ત્યાં જમીનના માલિકો ન થઈ શકે એમ પણ થયું તેમ જ તેઓને લોકેશન (ગોરાઓથી નોખે રથળે રહેવાની જગ્યા)માં રહેવું એમ કરાવ્યું પરંતુ એ બાબત સુપ્રીમ કોર્ટમાં કેસ લઈ જવામાં આવતાં ત્યાં ચુકાદો આપવામાં આવ્યો કે હિંદીઓને લોકેશનમાં રહેવાની ફરજ પાડી શકાતી નથી જે ગોરાઓ હિંદીઓની વિરુદ્ધ હતા તેમને આ ચુકાદો એક ફટકા રૂપ થઈ પડ્યો અને તેથી ખીળઈ હિંદીઓ સામે વિરુદ્ધતાના પોકારો કરવા ચાલુ રાખ્યા અને અનેક રથળે ગોરાઓએ સલાઓ ભરી હિંદીઓના આવવા સામે સખ્ત અકુશ મુકવા કાયદો ઘડવાનો સરકારને આગ્રહ થયો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯૦૬ ની સાલમા દાસવાલની સરકારે એક કાયદો પડ્યો જે,

ખુની કાયદા

ને નામે જાણખાયો આ કાયદા માટેનું બીલ મહાત્મા ગાંધીજીના હાથમાં આવ્યું અને તે ધાંચીને તરત જ તેમનું મગજ ઉઠતી આવ્યું. એક સ્વમાન સમજનારી કોમ ઉપર આવો બુલભી કાયદો ન જ હોવો જોઈએ એમ તેમણે જાહેર કર્યું. તે કાયદાનો હિંદીપ્રજા ચાર ચાતો છુટાડે કે ચુન્દેગાર ન હોય તેવો જ આભાસ પડતો હતો. 'ઈન્ડીઅન ચોપીનીઅન' પત્ર મારફતે કાયદામાં રહેલી 'ઝેરી કલમોનો તરખુમો આપી આવા બુલભી કાયદાને ખાણાને પણ વશ ન થવું એવું રણુશીશુ મહાત્મા ગાંધીએ પુક્યું. તે કાયદા અનુસાર દાસવાલમાં વધતા દરેક હિંદીએ દશ આંગળાંની છાપ આપી ફરીથી રજીસ્ટર થવાનું હતું એટલું જ નહિ પરંતુ બીજી એવી ગપમાન ભરેલી કલમોનો સમાવેશ તેમાં હતો કે સ્વમાન સમજનારી પ્રજા તે કદી પણ કબુલ ન રાખે. આ કાયદા સામે ચોક્કસ કરવાનું તરત જ શરૂ થઈ ગયું અને વડી સરકારની સંમતિ મળી બાય તે પહેલાં મહાત્મા ગાંધીની સરદારી હેઠળ એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત ગયું. ડેપ્યુટેશને વિલાયતમા અનેક ચાલ્યદારી પુરૂષોની સુલાકાત લીધી અને તે વખતે કાયદા ઉપર સહી થતી વિલાયતમા અટકી, પરંતુ પાછળથી જનરલ બોથા વિલાયત ગયા અને ઉધું ચતું સમજવી તે જ કાયદા ઉપર નામદાર શહેનશાહની સહી કરાવી લાવ્યા-ત્યારે એ હકિકત બહાર આવી ત્યારે આ કાયદાની સામે સત્યાગ્રહની લડત ઉઠાવવાની જીએશ ચાલી રહી. કાયદાને તાબે થઈ તે મુજબનાં રજીસ્ટરો ન લેવા એવો કોમ નિશ્ચય કર્યો.

તેમના જેવા લેખકો યુરોપમાં વર્તમાન સમયમાં લાગ્યે જ મળી આવે. આરંભ ઉપર તેઓ વારંવાર સખત પત્ર લખતા અને રાજ્યના જૂલમની સામે થનારા દેશભક્ત પુરૂષોને શિક્ષા ન કરવા અરજી ગુજારતા. તેઓ રાજ્યની સામે, લશ્કરની સામે ઘણું સખતમાં-સખત લખાણ કરતા છતાં આરની હિંમત ન હતી કે તેમને કંઈ શિક્ષા કરી શકે. એવું તેમનું અવિ પત્ર, સાદું અને ધાર્મિક જીવન હતું.

આપણા દેશની પ્રજાને સત્યાગ્રહ એ કંઈ નવીન વસ્તુ નથી. આચીન ભારતના ઇતિહાસ તરફ આપણે દૃષ્ટિ દોડાવીશું તો માલુમ પડશે કે ભારતવર્ષમાં શ્રી પ્રહલાદજી જેવા વીર સત્યાગ્રહી ઉત્પન્ન થઈ ગએલા છે. સત્યની સેવા કરતાં રાજા હરિશ્ચંદ્રે પોતાના રાજપાટનો ત્યાગ કરી પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્ર સાથે નીચેને ઘેર પોતાની જાતને વેચી હતી. ભારતની ખેડૂત પ્રજાના ઉપર જો રાજ્ય તરફથી જૂલમ, યા તો અન્યાય થતા તો પ્રજા રાજા સાથે રીસાઈ બેસતી અને સર્વ કામ-કાજ બંધ કરી દેતી પેસિવ રેજીસ્ટ્રેન્સ એને દેવી પ્રકૃતિ કહીશું તો પણ ચાલશે અને એકટીવ રેજીસ્ટ્રેન્સ એમાં આસુરી પ્રકૃતિનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય પ્રજા દેવી પ્રકૃતિને પુજનારી છે એટલે સત્યાગ્રહ ભારતની પ્રજાની રંગેરંગમાં હોય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ જ નથી. સત્યાગ્રહ વિષે આટલું વિવેચન કરી મહાત્મા ગાંધીની સરદારી હેઠળ દક્ષિણ આફ્રિકાના આપણા દેશાંગ્રહીઓ સત્યાગ્રહની લડત કેવી રીતે લડ્યા તે બાજુ બાસ આવશ્યક છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેમ લડ્યા ?

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત ૧૯૦૬ ની સાલથી થઈ હતી અને ૧૯૧૩ ની સાલમાં તો લડતનો વિજયવંત રીતે અંત આવ્યો હતો. સાત વર્ષ પર્યંત ચાલેલી આવી મહાન લડતનો ઇતિહાસ બાણુ દ્વારા કહી જવો એ અત્યંત મુશ્કેલ કામ છે છતાં ખાસ અગત્યના બાણુ જેવા જનારોનું વર્ણન હું આ પ્રસંગે રજૂ કરીશ. સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત પ્રથમ ટ્રાંસવાલમાં થઈ હતી. એટલે ટ્રાંસવાલમાં વર્સા રહેલા હિંદીઓના કંઈક ટુકો ઇતિહાસ બાણુ દેવો એ ખાસ જરૂરનું છે. ટ્રાંસવાલમાં રૂબ પ્રજાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ચાલતું હતું તે સમયથી ત્યાં ભારતીય પ્રજા વસતી આવી હતી. શરૂઆતમાં ત્યાં આગળ હિંદી પ્રજા સામે કોઈ પણ તરેહના ધમીગ્રેશનના કાયદાઓ ન હતા. કોઈ પણ હિંદી ત્યાં છુટ્ટી જઈ શકતો, લશ્કાઈ પહેલાં એ મુજબ ત્યાં ઘણા હિંદીઓ જઈ વસ્યા હતા. હિંદીઓ વેપારમાં ઘણું જુથળ હોવાથી તેમ જ તેમની રહેણી અત્યંત સાદી અને સરળ હોવાથી તેઓ ટ્રાંસવાલમાં ઝડ વેપાર પોતાને હાથ કરવા લાગ્યા. યુરોપીઓનાનું જીવન વૈભવી અને ખર્ચાળ હોવાથી વેપારી વર્ગ હરિશ્ચંદ્રમાં હિંદી સાથે ટકી શકતો ન હતો, જેને લીધે હિંદીઓ સામે દેવની લાગણી પેદા થવા પામી અને હિંદીઓના આવવા ઉપર અકુશ મુકવાની વાત થઈ રહી અને પ્રથમ એવું ધ્યું કે જે હિંદી પૌ. રપ સરકારને જારે તે જ ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થઈ શકે. આવા ભારે દર સામે હિંદીઓએ વાધો ઉઠાવ્યો એટલે એ રકમ ઘટાડી

પણ એ બાબત સંતોષ બહેર થયો હતો. હિંદીઓએ પોતાનું વચન, પાળ્યું. પછી વચન પાળવાનો સરકારનો સમય આવ્યો ત્યારે કાયદો રદ કરવાની જનરલ મંત્રીને ના પાડી. આથી કોમમાં મોટો ખળભળાટ થઈ રહ્યો અને સત્યાગ્રહની લડત ફરી શરૂ કરવા હિંદી પ્રજા તૈયાર થઈ. લીધેલાં રજીસ્ટરો એક મોટી સલા મેળવી ત્યા બાળી મુક્યા, અને

લડત ફરી શરૂ થઈ.

આ વખતે લડત વધુ ભેસથી ચાલી. નાતાલથી પણ અનેક હિંદીઓ જેલમાં જવા મદદે આવ્યા. લડત પૂર્ણ ભેસમાં પાછી ચાલુ થઈ. દાસવાલમા બુના કાયદેસર વસી રહેલા સેક્ટો હિંદીઓને હિંદુસ્તાન દેશ પાર કર્યા સેક્ટોને પકડી જેલમાં પુર્યા. દાંસવાલના કેટલાક, સમગ્ર યુરોપીઓને એકઠા થઈ હિંદીઓને મદદ કરવા એક કમિટી પણ સ્થાપી. આખા સાઉથ આફ્રિકામાં આ સમયે દરેક સ્થળે હિંદીઓની ગળવર સભાઓ મળ્યા કરતી હતી. જેલમાં અમલદારો સત્યાગ્રહીઓનો બુરસો તોડી પાડવા સખત વર્તન બતાવી રહ્યા. લડત જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેનું સ્વરૂપ લોકો ચોખ્ખી રીતે સમજવા લાગ્યા. પ્રજા નિંદર બની અને સત્યાગ્રહીઓની હાર કહી છે જ નહિ એવી દ્રઢ માન્યતા થતી ગઈ. લડતની કીર્તિ ઝળકી ઉઠી. મન ૧૯૦૬ ની અધવચમાં હિંદ તથા ઇંગ્લાંડ કેમ્બ્રિજેશનો ગયા. હિંદ અને વિલાયતથી મહાન મત્તદો મળી. ૧૯૧૦ માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં યુનીયન થયું અને નવી સ્થિતિનો લાભ લઈ વડી સરકારે સૂચના કરી કે ૧૯૦૭ નો યુની કાયદો રદ કરવો અને નાંતલેદ કાયદામાંથી દૂર કરવો અને હિંદી કોમની જરૂરીયાત માટે દર વર્ષે અમુક કેળવણીના હિંદી-માને દાખલ કરવા. આખરે ૧૯૧૧ માં એક નવું બીલ ઘડ્યું અને સુરેકેલીનો અત આણુના પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. ૧૯૦૭ નો યુની કાયદો સરકારે રદ કર્યો પરંતુ નવો કાયદો યુની બનને માટે કરતાં તેમાં બીલીલેડ ઉલટો વધતો હતો અને બીજા પ્રાતના હિંદીઓના હક માર્યા જતા હતા એટલે સરકાર સાથે ફરી પાછી વાતચીત અને લખાણો શરૂ થયાં. પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રોવીઝનલ સેટલમેન્ટ થયું અને લડત બીજો કાયદો પાલો. મેન્ટમાં પ્રસાર થાય ત્યાં સુધી મુદતવી રાખવા ઠર્યું. ૧૯૧૨ ની સાલમાં પાર્લામેન્ટ બીજું બીલ દાખલ થયું તેની પણ એજ દશા થઈ અને પ્રોવીઝનલ સેટલમેન્ટની મુદત એક વર્ષની વધારી લડત મુલતવી રાખવામાં આવી. આ વર્ષમાં સ્વર્ગસ્થ ગોખલે હિંદીઓના દુઃખો નજરે ભેવા આવ્યા. તેમણે સરકાર સાથે મસલત ચલાવી આ વખતે સરકારે નાતાલના ગીરગીટીઆ મળુર પાસેથી લેવામાં આવતો પૌંડ ૩ નો દર રદ કરવાનું તેમને વચન આપ્યું તે વાત તેમણે હિંદી કોમને બહેર રીતે જણાવી હતી.

પૌંડ ૩ નો દર

નાતાલમાં ગીરગીટીઆ મળુરે અમુક વર્ષની બધણીથી આવતા હતા તેઓ પોતાની મુદત પુરી કરી રહે કે તેમણે હિંદ પાછું જવું જોઈએ અને ભે તેઓ હિંદ પાછા ન જાય તો અને નાતાલમાં જ રહે તો વરસ દિવસે તેણે સરકારને પા. ૩ નો દર ભરવો જોઈએ. આ દર ૧૬ વર્ષની ઉમરના છોકરા તેમ જ ૧૩ વર્ષની ઉમરની છોકરીઓ પાસે પણ

લેવામા આવતો હતો. એટલે કે એક છુટા થયેલા ગીરમીટીઆ કુટુંબ—એક પુરૂષ તેની સ્ત્રી, એક ૧૬ વર્ષની ઉમરનો પુત્ર અને ૧૩ વર્ષની ઉમરની પુત્રી હોય તો તે કુટુંબે વરસના પા. ૧૨ સરકારને ઠર લાવેા જોઈએ. આવી સ્થિતિને લીધે અનેક સ્ત્રીઓને અનીતિમાં ઉતરવું પડ્યું છે. કોઈપણ રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ પાસે આવી રીતે જીવમી ઠર લેવાનું સાલજવામાં આવ્યું નથી. સામ્રાજ્યના એક ભાગમાં પ્રમાણિકપણે જાત મનુરી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા એક અબળા, તેર વર્ષની નાનુક બાળા પાસે ઠર લેવો એક અધમ પગલું સસ્થાનોએ ભરી દિ દના રાંઠડાં મનુદોના ઉપર અસહ્ય જીવન ગુજાર્યો છે

૧૯૧૩ ની સાલમાં પાર્લામેન્ટમાં યુનીયન સરકારે હિંદી સવાલનો નિઠાલ લાવવા માટે એક બીજું ધર્મીશ્રેણ ગીલ દાખલ થયું. પરંતુ તેથી પણ હિંદી કામની માંગણીનો અમલ થતો નહતો. કાયદાની અંદર રંગદ્રષ્ય યાને જાતિભેદ બીલકુલ હોવો ન જોઈએ એ હિંદીઓ બીજી માંગણી ઉપરાંત ખાસ માંગના હતા. આ નવા બીલથી જાતિભેદ કાયદામાં રહેતો હતો તે સિવાય તે જ અરસામાં જરૂરી સર્વેચે હિંદી લક્ષના સંબંધમાં એક દુઃખદાયક ચુકાદો આપ્યો તેથી હિંદીઓ એકદમ ચોંકી ઉઠ્યા.

હિંદી લક્ષનો સવાલ.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં કાયદેસર વસી રહેલા હિંદીઓને પોતાની સ્ત્રી તથા સોળ વર્ષની અંદરના બાળકોને સાથે લઈ જવાનો કાયદો છુટા આવે છે પોર્ટ, ઇલિઝાબેથમાં વસ્તા એક મુસલમાને પોતાની સ્ત્રીને હિંદી સાઉથ આફ્રિકા બોલાવી મરકારે તે સ્ત્રીને Prohibited Immigrant (બાંધીત ઉતાડ) તરીકે જાહેર કરી જરૂરી સર્વેચે ચુકાદો આપતા જાહેર થયું કે એ સ્ત્રીના લગ્ન ખ્રીસ્તી ધર્માનુસાર થયા નથી એટલે તે પોતાના પતિની સાથે રહી ન શકે આ ચુકાદાથી એમ ઠરતું હતું કે હિંદુ, મુસલમાન તેમજ પારસીઓએ પોતાના ધર્મ મુજબ લગ્ન કરેલા હોય તે સાઉથ આફ્રિકાનો કાયદો કબુલ ન રાખે આ ચુકાદો બહાર પડતા જ હિંદીઓએ દરેક સ્થળે મોટી સલામતી ભરી પોતાનો વાઘો ફાળવ્યો અને આખા હિંદી સવાલનું નિરાકરણ કરવા સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો અને છેવટમાં નીચે મુજબની માંગણીઓ સરકાર પાસે કરી અને જો તે માંગણીઓ જો કબુલ ન રાખવામાં આવે તો સત્યાગ્રહની લડત ફરીથી શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો

છેવટની માંગણીઓ.

સરકાર પાસે છેવટની માંગણીઓ કરવામાં આવી હતી તે પાંચ હતી (૧) હિંદી લગ્નોને કાયદેસર ઠરાવવા, (૨) ફ્રી રેટેડ સંબંધી કાયદાઓમાંથી જાતિભેદ દૂર કરવો, (૩) દક્ષિણ આફ્રિકામાં જન્મેલા હિંદીઓને કે પમાં દાખલ થવાનો હક જાળવી રાખવો, (૪) ત્રણ પૌડનો જીવમી ઠર નાતાલના ગીરમીટીઆઓ પાસેથી લેવામાં આવે છે તે રદ કરવો અને (૫) જે કાયદાઓ હુસ્તી ધરાવે છે તેનો અમલ મરમાશ અને ન્યાયથી કરવો. આ પાંચ માંગણી સરકાર પાસે કરવામાં આવી

અને જે તે કબુલ રાખવામાં ન આવે તો સત્યાગ્રહની લડત ફરીથી શરૂ કરવામાં આવશે એવી ચેતવણી સરકારને આપવામાં આવી. સરકારે તેની દરકાર ન કરી એટલે સત્યાગ્રહની છેવટની લડાઈ શરૂ થઈ કે જે લડતે આખી સુધરેલી સ્થિતિમાં ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો.

છેલ્લી સત્યાગ્રહની લડત

ઉપર દર્શાવેલી પાંચ માગણીનું અલ્ટીમેટમ સરકારને મોકલી મહાત્મા ગાંધીજી જોહાન્સબર્ગથી પોતાના ફ્રીનીક્સ આશ્રમમાં ગયા ત્યાં જઈ હવે આ અંતની લડત કેવી રીતે લડવી તે બાબત ઉપર વિચાર ચલાવવા લાગ્યા એક દિવસે ફ્રીનીક્સ આશ્રમમાં રહેતા પુરૂષ, સ્ત્રી તથા વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેઓ એકા હતા ત્યાં તેમણે પોતાના પત્ની શ્રીમતિ કસ્તુરબેનને કહ્યું કે 'આજથી તમે મારી સ્ત્રી હોવાનો કાયદેસર દાવો ન કરી શકો'. એક હિંદુ પત્નીને સ્વાભાવિક આથી વિચિત્ર લાગણી થાજ. શ્રીમતિ કસ્તુરબેનને કહ્યું 'આપ એવી શુ વાતો કરાઓ?' મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું કે 'હું ખરૂં કહું છું. આપણા ધર્મો પ્રમાણે થએલા લગ્ન આ દેશમાં સરકાર હવે કબુલ ન રાખે. એટલે તમે મારી સ્ત્રી હોવાનો દાવો ન કરી શકો'. શ્રીમતિ કસ્તુરબેનને તરતજ દર્શાવ્યું કે, 'એવો કાયદો હોય તો તરતજ તેની સામે લડવું જોઈએ' મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રત્યુત્તર મળી રહ્યો. તેમણે પુછ્યું 'તમે એવા કાયદા સામે થઈ જેલમાં જશો? જેલમાં જત જતના દુઃખો સહન કરવાં પડશે' શ્રીમતિ કસ્તુરબેનને 'ગમે તે દુઃખો સહન કરવાં પડે તેની દરકાર નથી પરંતુ આવા કાયદા સામે લડવું જ જોઈએ' એમ દ્રઢતાથી જાહેર કર્યું. તરતજ ત્યાં ઠરાવ થયો કે ફ્રીનીક્સમાં વસ્તા પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ નાનાલ છોડી એક દમ ટ્રાસવાલમાં દાખલ થવું અને ટ્રાસવાલની સરહદ ઉપર જઈ પોતાની ઓળખો ન આપી, ટ્રાસવાલમાં વસવા માટેની પરમીટો કોઈ પાસે હોય તો તે ગતાવવાની ના પાડી તરતજ જેલ જવું.

એક ટુકડી ઉપડી ગઈ

ફ્રીનીક્સથી સોળ જણની એક ટુકડી ટ્રાસવાલ જવા માટે ઉપડી જેમાં ચાર સ્ત્રીઓ, છ વિદ્યાર્થીઓ અને છ પુરૂષો હતા તેઓ સર્વ ટ્રાસવાલમાં દાખલ થયા. કોઈએ ત્યાં પોતાનાં નામો આપ્યા નહિ. ટ્રાસવાલમાં ગેરકાયદેસર દાખલ થવા માટે તેમને પકડવામાં આવ્યા અને હરેકને ત્રણ માસની સખત મજૂરી સાથની કેદની સજા થઈ સ્ત્રીઓ તેમજ વિદ્યાર્થીઓને પણ આવી સખત સજા થઈ છે એ વાત આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રસરી ગઈ અને લોકો એકદમ જાગૃત થઈ ગયા.

ઇન્ડિયન વિમેન એસોસિએશનની તૈયારી.

જોહાન્સબર્ગમાં ઇન્ડિયન વિમેન એસોસિએશન નામનું એક સ્ત્રીઓનું મંડળ છે. મિસિસ ગાંધી કેટલીક સ્ત્રીઓની સાથે કેદમાં ગયા છે તે વાત જાણવાં જ આ એસોસિએશનની સ્ત્રીઓએ પણ જેલમાં જવાનો ઠરાવ કર્યો અને 'બાર સ્ત્રીઓ જોહાન્સબર્ગ છોડી ચોરે જ ફ્રી સ્ટેટમાં દાખલ થઈ ચોરે જ ફ્રી સ્ટેટમાં

હિંદીઓ દાખલ થઇ શકતા નથી તે કાયદાનો ભંગ કરી આ સ્ત્રીઓ ત્યાં દાખલ થઇ. સરકારે તેમને ત્યાં પકડી નહિ. સરકારે પણ હિંદીઓ સામે આ સમયે સત્યાગ્રહ ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સરકાર હિંદીઓને કેદમાં પુરી પુરીને કાયર થઇ રહી હતી. એટલે હિંદીઓને જેલમાં ન પુરવા એક વલણ સરકારે લીધું. સ્ત્રીઓ નિરાશ થઇ. ત્યાર બાદ સ્ત્રીઓએ લાઇસેન્સ લીધા સિવાય ફળઆફિ વસ્તુઓ ખરીદી ફેરી કરવાનું શરૂ કર્યું અને પોલીસોને બંને જાહેર જગ્યાએ ખબર આપ્યા કે અમે લાઇસેન્સ લીધા સિવાય ફળની ફેરી ફરીએ છીએ અને તમારા કાયદાનો ખુલ્લી રીતે ભંગ કરીએ છીએ તો પણ પોલીસોએ તેમને પકડી નહિ. એજ સમયે જોહાન્સબર્ગમાં ઘણા હિંદીઓ ટોપલીઓમાં શાક લાઇ ફળ વિગેરે લઇ વેચવા બહાર નીકળી પડ્યા. આ પ્રમાણે હેરાન કરવા લાગ્યા ત્યારે થોડા ઘણાઓને પકડવામાં આવ્યા અને તેમને જેલમાં મોકલ્યા-ફ્રી સ્ટેટમાં ગએલી સ્ત્રીઓને જ્યારે ત્યાં ન પકડી ત્યારે તેઓએ નાતાલ જઇ કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતા ગીરમીટીઆ મંબુરો પાસે હડતાળ પડાવવાનો વિચાર કરી તેઓ તરત નાતાલ ઉપડી. ત્યાં જઈને પણ તેઓએ લાઇસેન્સ સિવાય ફેરી કરવાનું શરૂ કર્યું તો પણ તેમને પકડવામાં ન આવી એટલે તેઓ કોલસાની ખાણોમાં પહોંચી અને ત્યાં મંબુરોની આગળ પા. ૩ ના જુલમી કર વિષે સમજુત આપી કામ છોડી દેવાની ઉશ્કેરણી કરવા લાગી શ્રીમતિ ગાંધી પોતાની નાજુક તબિયત છતાં પોતાના નાના બાળકો સાથે કારાગ્રહનાં દુ.ખો તમારે માટે વેડે છે આવી ખબર ગીરમીટીઆઓને મળતા તેઓ એકદમ હથિગાર છોડી દઇ ખાણોમાંથી બહાર નીકળી ગયા અને હડતાળ પાડી દીધી.

હડતાળની શરૂઆત

હડતાળ પડતાની ખબર મહાત્મા ગાંધીને પડતાં તેઓ તરત જ ન્યુકેસલ આવ્યા અને ત્યાં પોતાનું મુખ્ય મથક રાખ્યું. સરકારને આ સમયે મહાત્મા ગાંધીએ પત્ર લખી હડતાળ ભવિષ્યમાં નાતાલમાં મોટું સ્વરૂપ પકડશે અને ગંભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે તે વિષે ચેતવણી આપી અને હિંદીઓની પાસે માગણીને કબુલ રાખી હડતાળનો અંત લાવવા અરજ ગુજરી. પરંતુ સત્તાના મદમાં છકી રહેલી યુનીયન સરકારે મહાત્મા ગાંધીના એ પત્ર પર ધ્યાન ન આપ્યું. હડતાળ એકદમ વધી ગઇ અને કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતા લગભગ ચાર હજાર ગીરમીટીઆઓ મહાત્મા ગાંધી પાસે ન્યુકેસલ આવી એકઠા થયા. ગીરમીટીઆ કાયદા પ્રમાણે આ સર્વ મંબુરો ગુન્હેગાર હતા કારણ કે જે સ્થળે તેઓ કામ કરતા હોય તે સ્થળેથી એક માઇલ દૂર પોતાના માલીકની ચીઠ્ઠી મિલાય તેઓ જઇ શકતા નથી એવો તેમને માટે કાયદો છે. એ કાયદા મુજબ ન્યુકેસલ આવેલા સર્વ હડતાળીઆઓ ગુન્હેગાર

હતા તેમ જ તેમને આશરો આપનાર પણ ગુનહેગાર લેખાતા હતા. આવા ગંભીર ટોળાને પકડી કેદમાં કેન પુરવા તેની ચિંતા પણ સરકારને થઇ પડી. આ ત્રણ હજાર ગીરગીટીઆઓનાં ટોળામાં સ્ત્રીપુરુષો તેમ જ બાળકો પણ હતાં. આ સર્વને એક જગ્યાએ રાખવાં, તેમના ખોરાક, તંદુરસ્તી વિગેરેની સંભાળ રાખવી વિગેરે કાર્ય કેટલું મહાન થઇ પડેલું હશે તેનો ખ્યાલ નજરે જોનારને આવી શકે એમ છે.

ત્રણ હજાર હડતાળીઆઓની કુચ.

ન્યુકેસલમાં મહાત્મા ગાંધીના આશરો હેઠળ રહેલા આ ત્રણ હજાર માણસોને ન્યારે ત્યાં પકડવામાં ન આવ્યા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ વિચાર્યું કે આ સર્વ માણસોને જેલમાં મોકલવા માટે ટ્રાંસવાલમાં તેમને લઇ જવા, એટલે સરકારને પકડયા સિવાય છુટકો જ ન રહેશે એમ ધારી ત્રણ હજાર માણસોને સાથે લઇ તેઓ ટ્રાંસવાલની કુચ માટે ઉપડયા અને નાલાલની સરહદના છેડલા શહેર ચાલ્સ ટાઉનમાં પોતાની કેમ્પ રાખી ત્યાં આવી એવો વિચાર રાખવામાં આવ્યો હતો કે ટ્રાંસવાલમાં હાખલ થવું અને જે પકડવામાં ન આવે તો સર્વને જોહાન્સબર્ગમાં ટોલરેટાય ક્ષર્મમાં લઇ જઈને રાખવા.

ટોલરેટાય ક્ષર્મ.

આ ટોલરેટાય ક્ષર્મના માલીક મી. કેલનબ્રેક છે. મી. કેલનબ્રેક મહાત્મા ગાંધીના પરમમિત્ર છે. તેઓ સત્યાગ્રહની લડતમાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી ભાગ લેતા આવ્યા હતા અને હડતાળીઆઓને મદદ કરવા તેમને ત્રણ માસની સાજા જેલની સજા કરવામાં આવી હતી. સત્યાગ્રહની લડત બીજી વાર શરૂ થઇ ત્યારે મી. કેલનબ્રેકે જોહાન્સબર્ગથી ૨૨ માઈલને છેટે એક ખેતર લગભગ ૧૨૦૦ એકરનું ખરીદ્યું અને જે સત્યાગ્રહીઓ પોતાનું સર્વ છોડી લડવામાં જ શુ થાયેલા હતા તેમને પોતાના સ્ત્રી, બાળકો સાથે ત્યાં રાખવાનો વિચાર રાખ્યો અને ત્યાંથી સરકાર પકડે તો કેદમાં જવું અને છુટીને પાછું ત્યાં જ આવવું અને સરકાર ન પકડે તો ખેતરમાં ખેતીનું કામ કરવું. મહાત્મા ગાંધીજી તેમજ મી. કેલનબ્રેકને ડૂશીઆના મહાન સત્યાગ્રહી ટોલરેટાયના સિદ્ધાંતો અતિપ્રિય હોવાથી એ ખેતરનું નામ 'ટોલરેટાય ક્ષર્મ' રાખ્યું હતું. જે હડતાળીઆઓને પકડવામાં ન આવે તો આ ક્ષર્મમાં લઈ જઈને રાખવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. ન્યુકાસલથી આ મોટા ટોળાને લઇ મહાત્મા ગાંધી ટ્રાંસવાલની સરહદનું પહેલું શહેર વોલ્કસરસ્ટ છે તેમાં હાખલ થયા. રસ્તામાં પોલીસોએ આવી કેટલાક હડતાળીઆઓને પકડયા હતા વોલ્કસરસ્ટમાં એકાદ દિવસ રહી કુચ પાછી શરૂ થઇ. આ કુચમાં લગભગ ૨૦૦૦ વધુ માણસો હતાં. તેમાં ૧૨૨ સ્ત્રીઓ અને ૫૦ બાળકો હતાં. વોલ્કસરસ્ટથી હડતાળીઆઓ પામફ્રીડ જનાર હતા. મહાત્મા ગાંધીને રસ્તામાં પોલીસોએ વોરંટથી પકડયા તેમને વોલ્કસરસ્ટ લઇ ગયા ત્યાં કોર્ટમાં તેમણે બેલ માંગી લીધો અને છુટા થઈ તરત પાછા હડતાળીઆઓની કુચમાં ભળ્યા અને રાંડાંડીન મુધી પહોંચ્યા ત્યાં પોલીસોએ ઘણાક હડતાળીઓને પકડયા અને પાછા નાતાલ મોકલી દીધા. મી. કેલનબ્રેક પણ સાથેજ હતા અને મી. પોલાક પણ ત્યાં આવી મળ્યા. રહેલા માણસોએ કુચ પાછી શરૂ કરી અને તેઓ સર્વ બેલીગસ્ટડ આવી પહોંચ્યા.

આહી આગળ ટ્રાંસવાલનો મુખ્ય ઇન્સ્પેક્ટર અમલદાર પોલીસોના માણસોને લઈ આવ્યો અને મહાત્મા ગાંધીને ગીરમીટના કાયદાનો ભંગ કરવા માટે પકડયા. તેમની જોખમદારી મી. પોલાકે લીધી અને કુચ ત્યાંથી પાછી શરૂ થઈ અને બાલકર આવી પહોંચ્યા ત્યાં કેટલીએક ટ્રેનો તૈયાર રાખી હતી. મહાત્મા ગાંધીને ડંડીની કોર્ટમાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેમના ઉપર ત્રણ આરોપો મુકયા પોતે શુન્હેગાર છે એમ કબુલ્યું અને તેમને એક વર્ષની કેદની સજા ફરમાવવામાં આવી. બાલકર આગળ મહાત્મા ગાંધીને પકડી જવાથી ઉશ્કેરાયેલા હડતાળીઓ ટ્રેનમાં બેસી નાતાલ જવા આનાકાની કરતા હતા. પરંતુ મી. પોલાકે તેમજ બીજા હિંદી આગેવાનોની સમજવટથી તેઓ ટ્રેનમાં બેઠા અને હથિઆરબંધ પોલીસોની ટુકડી સાથે તેમને નાતાલ પાછા લઈ જવામાં આવ્યા ત્યાં આગળ ખુલ્લા મેદાનમાં તાર બાંધી લઈ તેઓને કેદમાં પુર્યા. આ પ્રમાણે કુચની પુર્ણાહુતિ થઈ. મી. કેલનબેક તથા મી. પોલાકેને પણ સજા કરી કેદમાં પુર્યા.

હડતાળનો મોટો પ્રચાર.

ઉપલી હડતાળનો આવી રીતે અંત આવ્યા બાદ ડરબન અને તેની પાસેના જીલ્લાઓમાં શેરડીના ખેતરોમાં કામ કરતા ગીરમીટીઓએ મોટી હડતાળ પાડી. મહાત્મા ગાંધી જેલમાં જતા કોઈપણ જાતના પ્રયાસ સિવાય હડતાળ આપોઆપ જ એકદમ આખા નાતાલમાં પ્રસરી રહી અને આ છેલ્લી લડતમાં ૨૦,૦૦૦ હિંદીઓએ ભાગ લીધો. નાતાલમાં શેરડીના એક કારખાનામાં હડતાળીઓ તથા પોલીસો વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ અને તેને પરિણામે પોલીસોએ બંદુકની ગોળીઓના બહાર કર્યા, જેના પરિણામે અનેક હડતાળીઓ ઘાયલ થયા તથા માર્યા ગયા અને હિંદ તથા વિલાયતમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો સ્થિતિ એટલી બધી ગંભીર થઈ પડી કે હિંદી કોમના બાણીવા દરેક આગેવાનને પકડી જેલમાં પુરવામાં આવ્યા હતા અને હડતાળીઓની દેખરેખ રાખનાર પણ કોઈ પણ રહ્યું નહિ. એક આગેવાનને પકડ્યો કે તેની જગ્યાએ બીજા આવી ઉભો જ છે. તે જતા તેની જગ્યા ત્રીજાએ લઈ લીધી હોય આમ વારંવાર આગેવાનો પકડાતા ત્યાં કોઈ જોખમદાર બીજું સંભાળી શકે એવું ન રહેવાથી મહાત્મા ગોખલેએ મેન્સર્સ એંડ્રુસ અને પીઅરસનને તરત હિંદથી આફ્રિકા રવાના કર્યા હિંદમાં લોકલાગણીનો જુરસો એટલો બધો વધ્યો હતો કે સ્થિતિ અત્યંત ચિંતાજનક હતી આખરે બલા વૉઇસરાય લૉર્ડ હાર્ડિંગ જ્ઞાતિ ધાયા અને તેમણે સત્યાગ્રહની લડતને મદ્રાસમાં બાહેર રીતે ઉત્તેજન આપ્યું અને હિંદના બાહેર મતને તેમણે પુષ્ટિ આપી. વડી સરકાર અને હિંદી સરકારના આગ્રહથી યુનીયન સરકારે એક ઈમીશન નીમ્યું અને હિંદીઓનાં દુ:ખોની તપાસ કરવાનો હુકમ થયો. હિંદી સરકારે સંર બેન્જમીન રોજર્ટસનને ત્યાં ઈમીશનમાં જુબાની આપવા મોકલ્યા અને સાત વર્ષની લાંબી મુદતે જે છેલ્લી પાત્ર માગણીઓ હિંદી કોમે કરી હતી તે કબુલ રાખી સત્યાગ્રહની લડતનો અંત આણ્યો.

(અપૂર્ણ.)

પરાગળ અંકુશાઈ.

ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧ અમદાવાદ.

દાદાભાઈ લાયબ્રેરીમાં રા. હરિપ્રસાદ પીતાંબરદાસ મહેતાએ “ સામ્રાજ્યમાં રક્ષિત જગત ” એ વિષે ચર્ચા શરૂ કરી હતી. લઘુ પછી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આયાત જગતમાં અરરપરસ રક્ષિત જગતની રાજ્યનીતિ ધારણ કરે તો હિન્દુસ્તાનને કેટલું બધું નુકસાન થવાનો સંભવ છે, તે દાખલા દલીલોથી એમણે સાબીત કર્યું હતું. રા. ભોળીલાલ તથા રા. ગાંધીએ, આ ચર્ચામાં બહુ વિદ્વાતભરેલી રીતે ભાગ લીધો હતો. આ બંને ગૃહસ્થો શહેરના બહિરજીવનમાં નવા દાખલ થયા છે અને ભવિષ્યને માટે સારી આશા આપે છે. પ્રજાજન્યુવાણ ચુનીલાલ વર્ધમાને પણ પહેલીજ વખત આ ચર્ચા વખતે દુંકુ પછુ મુદ્રાસર ભાષણ કર્યું હતું. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈએ બધી ચર્ચા સમેટીને વિષય વધારે સ્પષ્ટ કર્યો. અત્યાર સુધીની બધી ચર્ચાઓ કરતાં આ વખતે સલાસદોની સંખ્યા વિશેષ હતી અને મંડળના કાર્યમાં નવો જ ભુસ્સો આવેલો પ્રદર્શિત થતો હતો. ડૉ. હરિપ્રસાદે શહેરમાં સ્થળે સ્થળે મીટીંગો કરવા ભલામણ કરી હતી અને ૧૬ મી ઑગસ્ટે “ સ્વરાજ્ય ” નો દિવસ કેમ ઉજવવો તે વિષે કેટલીક ચર્ચા કરી હતી. ચાર દિવસ પછી એ જ યોજના માટે રા. કાળીદાસ જસરાજના પ્રમુખપદ નીચે હોમ રૂલ લીગની એક સભા એજ સ્થળે મળી હતી. તે વખતે માધવપર, શાકળબર, પ્રેમાભાઈ હાલ વગેરે સ્થળે મીટીંગો ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. માધવપર, એ અનાજ, ગોળ, ઘી વગેરે ચીજો જથ્થાબંધ વેચનારા મોટા મોટા બંહેપારીઓનું બજાર છે. ત્યાં વાવટા તોરણો સહીત એક ગંભીર સભા મળી. તમામ બજારે તે દિવસે પાકી પાંખી હળી. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈએ પ્રમુખસ્થાનેથી “ સ્વરાજ્યનો બંહેપારીઓને સંદેશો ” એ વિષે ભાષણ કર્યું. ડૉ. હરિપ્રસાદ, રા. માવળંકર, નગીનદાસ સઘવી વગેરે ગૃહસ્થોએ સમયોચિત ભાષણો કર્યા. સ્વદેશ ભઠિતના ગીતો ગવાયા અને તે જ વખતે ૫૦ નવા સલાસદો નોંધી સભા નિસર્જન થઈ.

૧૬ મી તારીખે, પ્રેમાભાઈ હાલમાં ત્રીપુરુષોનો એક ભવ્ય મેળાવડો થયો હતો. વકીલ મી. ડાહ્યાલકરના પ્રમુખપદ નીચે મિસિસ બીસેન્ટનો નજરકેદનો દિવસ ઉજવાયો. ત્રીયુત સંઘવી, મગનભાઈ, શ્રીમતી અનસૂયા ખેડેન, ડૉ. હરિપ્રસાદ, કાળીદાસ જસરાજ, હરિલાલ નાથાભાઈ, વલ્લભભાઈ પટેલ, વગેરે વક્તાઓના સમયોચિત ભાષણો થયા. મિસિસ બીસેન્ટ, અરૂંડેલ તથા બહાડીઆને છોડી મૂકવા સંઘવી તથા સ્વરાજ્યને લગતાં કરાવો થયા અને પ્રમુખે બહુ લાગણીપૂર્વક ભાષણ કર્યું. સ્વદેશભક્તિના શ્રીનો ગવાયા. તેમાં સ્વામી સત્યદેવ “ યદિ જાત તનસે નીકલે છોડો ન તું મ ધરમકો ” એ ગીત બહુ ભુસ્સાથી ગાઈ સલાજાવ્યું. આ પ્રસંગે ખેડેન અનસૂયાનું ભાષણ પણ

ખડું જ અસરકારક થયું હતું. મિસિસ બ્રીસેન્ટની છબીને હાર ગોટા પહેરાવવામાં આવ્યા હતા અને વિદ્યાર્થી વર્ગ સભામાંથી ગેરહાજર હતો છતાં હાલ શ્રોતાઓનોથી ઠંસાઠંસ ભરાઈ ગયો હતો.

શાકબજારમાં મળેલી ૧૦,૦૦૦ માણસોની ગંભીર સભા—શ્રીયુત મોહનદાસ ગાંધીના પ્રમુખપદ નીચે શ્રીપુરુષોત્તમ ગંભીર મેળાવડો થયો હતો. શ્રીયુત સંઘવી, મગનભાઈ ચતુરભાઈ, ધન્દુલાલ યાજ્ઞિક, સ્વામી સત્યદેવ, આર્થિકવાળા પ્રાગજીભાઈ, તથા મૂળચંદ આશારામ ઝવેરીના ભાષણો થયાં હતાં વર્ષાદ પડ્યા છતાં સભા વેરાઈ નહોતી અમદાવાદ શહેરમાં કોઈ દિવસ આવી ગંભીર સભા મળી નથી. પ્રમુખે બેપારી વર્ગને રાજ્યકાળમાં ધ્યાન આપવા સલાહ આપી હતી. કેવળ વકીલ, ડોક્ટરો અને વિદ્યાર્થીઓની જ આ સભા નથી એમ સરકારને પણ જણાવ્યું અને મિસિસ બ્રીસેન્ટને છોડવાના, અને સ્વરાજ્ય તથા સ્વદેશીને લગતા ઠરાવો પસાર થયા. કોઈ કોન્ફરન્સ જેવો આ સભાનો દેખાવ હતો. લોક વિશાળ વાડીમાં ના માયા ત્યારે છાપરે ચડ્યા હતા અને ઘણાં ભાષણો એકંદરે શાન્તિથી અને ધીરજથી સંભળાયાં હતાં. સ્થળે સ્થળે મહાન પુરુષોની છબીઓ અને દેશાત્મતાનાં વાક્યો લટકાવવામાં આવ્યા હતા. દ્વારમાં પેસતાં જ ગુર્જરસ્ત્રી સ્વરાજ્યનું રણીશીશુ પુકે છે એવી ફેટોગ્રાફ જનાર્દનની છબી લટકાવવામાં આવી હતી. આ પછી હોમ રૂલ લીગ તરફથી મી. અરનેસ્ટ વુડનું “રાષ્ટ્રીય કેળવણી” એ વિષે પ્રેમાભાઈ હાલમા બહેર ભાષણ થયું હતું. આજ સુધીમાં હોમ રૂલ લીગના ૮૦૦ સભાસદો થયા છે અને બ્રીસેન્ટ કંડ કુલ ૬,૦૦૦ રૂપિયા ભરાયું છે બેપારી વર્ગ તેમ જ અન્ય ધંધાદારીઓ એમ ઘણા નવા સમાજસેવકો અમદાવાદને પ્રાપ્ત થયા છે અને એક હોમ રૂલ શબ્દે અજબ અસર ફેલાવી છે.

શ્રીઓની હોમ રૂલ લીગની શાખા—સૌ. શારદા સુમત મહેતા અને ખેન અનસૂયા સારાભાઈની આગેવાની નીચે અત્રે શ્રીઓની શાખા ખોલવામાં આવી છે. ૨૫ સભાસદો આચાર અગાઉ થઈ ગયાં છે એમની એક સભા વનિતાવિશ્રામવાળા ખેન સુલોચનાના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી હતી મી. ધન્દુલાલ યાજ્ઞિકે “સ્વરાજ્ય” વિષે ત્યાં બહેર ભાષણ કર્યું હતું. આ શ્રીઓનો વિચાર એક લાયબ્રેરી અને અભ્યાસના વર્ગો કહાડવાનો છે.

૨ સુરત.

હોમ રૂલ લીગની સુરતની શાખાના આમંત્રણથી મુંબાઈની શાખા તરફથી રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, રા. હરસિદ્ધલાલ વજીભાઈ દીવટિયા અને મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્તર એ ત્રણનું ડાયરેક્શન તા ૫-૮-૧૯૧૭ ને દિવસે સુરત ગયું હતું. રા. મુનશીએ તથા રા. દીવટિયાએ “સુધારાની યોજના” એ વિષય ઉપર એક મોટી

સલા સમક્ષ ભાષણો આપ્યાં હતા. રા. ડાહ્યાભાઈ કે. દેશાઈએ પ્રમુખપદ લીધું હતું. ૫૦ નવા સલાસદ દાખલ થયા હતા.

એક બીજું ડેપ્યુટેશન અહીંથી સુરત મોકલવામાં આવ્યું હતું, જેમાં શેઠ રતનશી અને રા. ચંદ્રશંકર ગયા હતા. રા. ડાહ્યાભાઈ કલ્યાણુજી વકીલના પ્રમુખપણા નીચે શનિવારે સાંજે એક મોટી બહેર સભામાં રા. ચંદ્રશંકરે “હાલનું રાજ્યતંત્ર અને આપણી માગણીઓ” એ વિષય ઉપર એક સચોટ ભાષણ આપ્યું હતું અને કૅબિનેટ—લીગની યોજનાનાં સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા હતા પ્રમુખનો આભાર માની સભા ઉઠી હતી.

રવિવારે ડેપ્યુટેશન બાળાશ્રમ, મહિલા વિદ્યાલય અને સ્ત્રીસમાજની સુલાકાતે ગયું હતું સ્ત્રીઓની એક મોટી બહેર સભા ભરવામાં આવી હતી અને પ્રમુખસ્થાન શેઠ રતનશી ધરમશીને આપ્યું હતું રા. ચંદ્રશંકરે ‘તમારું જીવન શાથી ભરશે’ એ વિષય પર એક ભાષણ આપ્યું હતું. તે જ દીવસે સાંજના દયાળ માલવીની વાડીમાં શેઠ રતનશીના પ્રમુખપદ નીચે બોલ બહેર સભા મળી હતી, જેમાં રા. ચંદ્રશંકરે ‘હાલનું રાજ્યતંત્ર અને આપણી માગણીઓ’ના વિષયપરનું આગલે દીવસે અધુરું રહેલું ભાષણ પુરું કર્યું હતું ભારે વરસાદ છતાં પ્રેક્ષકો—સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો મોટી સંખ્યામાં હાજર હતાં. ભાષણને અંતે બહેર ઠરવામાં આવ્યું હતું કે સ્ત્રીઓ માટે હોમફલ લીગની એક શાખા ખુલ્લી મુકવામાં આવી હતી અને સ્ત્રીઓ તેમાં સલાસદ વડીકે જોડાઈ હતી.

૩ નડીયાદ.

ગુજરાતની રસાળ ભૂમિના આરૂતર પ્રદેશનાં હૃદયસ્થાને આવેલા નડિયાદના રસમય અને ભગ્ન જીવનને કેટલાક કાળથી પ્રશાન્ત ચોટ આવેલો હતો. સાગરને ચોટ થવો એ જેમ ભરતી આવવાના ભવિષ્ય સૂચનરૂપ છે, તેમ આ પ્રદેશના હૃદય સાગરમાં વિરાજતા નગરનું પ્રશાન્ત જીવન હૃદયગુહામાં પરમજ્યોતિના ધ્યાન વડે જીવન જ્યોતિ જગાવનારા ધ્યાનસ્થ યોગીના ભગ્નત યવા ભાવિસૂચન રૂપેજ હોય નડિયાદનું જીવન આવું નૈસર્ગિક ચમત્કારથી રસાયણું છે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયના સંધિકાળમાં નવજીવનનો મધુર પમરાટ પ્રસરાવવાને આશાભર્યો પ્રયત્ન કરી સ્વ. મનમુખશામ, હરિદાસ અને જવેરીલાલે માનસ સરોવરના કમળો રોપ્યા; સ્વ. મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ અને બાલાચક્રે એને પોપી પાંદ વિકસિત કર્યા એટલુંજ નહિ પરંતુ અનેકવિધ લતામંડપોથી ચારે દિશામાં સુંદર વાટિકાઓ બનાવી સર્વત્ર જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મની સુવાસથી ગુર્જર ભૂમિ પ્રકુલ થઈ રહી. હવે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મમાં લીન થયેલા પુરોને રાષ્ટ્રના ઇષ્ટ સાધ્ય માટે કમળ પૂજા કરવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો છે સુક્ષ્મ માટે એ જ એક ઉપાય છે. આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક એ ત્રણ તોષાનો નાશ થવો એ જ મોક્ષ છે. એ ત્રિપુટિયોના આત્માનું પોતાના આત્મામાં આવ્હાન

કરી નહિયાદ એ માટે કટિબદ્ધ થયું છે, એ જાણી આનંદની જ ઉર્મી ઉછળે છે. શુર્જભૂમિના સહયોગિ પુત્રો પણ એથી આનંદમગ્ન થશે.

ગાંડી શુજરાત સ્વાર્થની સાધનામાં જ રચીપચી રહી છે. સમષ્ટિના હિત માટે એને કશીએ પડી નથી—એવા તીવ્ર કટાક્ષના પ્રહારો બહુ ખમ્યા, પરંતુ તે જ ગાંડી શુજરાતનો ગાંડો નાયક ગાંધી સ્વાર્થત્યાગી અને સત્યાગ્રહમાં ગાંડો ગાંડો થઈ ફરે છે. અને તેની પાછળ ગાંડી શુજરાત વિશેષ ગાંડી થઈ સ્વદેશ અને સ્વરાજ્યનાં ગીત ગાશે. ડાહ્યાનાં તાલબદ્ધ સંગીતના આનંદ કરતાં એના આ ઘેલછાનાં સંગીત વધુ મસ્ત બનાવશે હા, આપણા દુર્ભાગ્યે ઝવેરીલાલ અને મણિલાલ દિવાંધુષિ ન થયા, જીવનના અદ્ય સમયમાં દુર્ભેલા મહારથિયો પ્રભુના ધામમાં પ્રભુ આરાથી જલું પડ્યું નહિ તો શુજરાતે ઘણાં વર્ષ પહેલાં ઝવેરીલાલ જેવો વીર નાયક મેળવી અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત થયું હોત અથવા ગાંધીનાં શુર મણિલાલે વીર નાયક બની સત્યાગ્રહ વડે શુજરાતને વીરભૂમિ બનાવી દ્વિપાતરમાં પણ એની ગર્જનાએ પહોંચાડી હોત પરંતુ કાલની પણ બલિહારી જ છે.

બંગલગના સમયે બંગબંધુઓના દુ.ખ વિમોચન અર્થે જે મહાન ચળવળ દેશમાં ચાલી રહી હતી, સ્વદેશી અને બેચકોટના હુંદુલી વાળ રહ્યાં હતા તે સમયે શુજરાતે શાત પ્રતિરોધ દર્શાવી બંગબંધુઓની ચળવળને અનુમોદન આપ્યું હતું. જો કે બંગ બંધુઓ વ્યાપારી અમદાવાદ પ્રત્યે કંઈ નારાજ થયા હતા છતાં નહિયાદ વગેરે નગરોએ શાત પણ દ્રઢપ્રતિરોધથી જે પાણી બતાવ્યું હતું અને આત્મબલનું શુજરાત માટે વીરલ દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યું હતું તેથી શુજરાત—તે સમયના નાયક વગરનું શુજરાત પણ એક રાષ્ટ્રના અંગ તરીકે મૃત નહિ પણ અમૃત છે તે જણાઈ આવ્યું હતું. આ વખતે નહિયાદે સામ્રાજ્ય અને સ્વદેશનું હિત લક્ષ્યમાં રાખી અનુપમ ચેતન્ય દર્શાવ્યું હતું સ્વદેશી રોટાર, મીલ, હેન્ડલુમો, ઓયર્ન ફેક્ટરી, લાખનું કારખાનું અને અન્ય કલાઓની પણ ન્હાની મોટી અનેક મંદળીઓ અને કારખાનાં શરૂ થયા હતા આપણે નહિયાદ જાણે સ્વદેશી જ થઈ ગયું હતું. ગામે, મહાજને અને ઘણી જાતિઓએ વિદેશી માલ અને વિદેશી ખાડ નહિ વાપરવાના ઠરાવ કર્યા હતા. મોટા માણસો પણ વિદેશી માલ વાપરતા શરૂઆત. સ્ત્રીઓ અને બાલકો પણ તેથી પરાગ્રમુખ થયા હતા. અનેક વક્તાઓના વ્યાખ્યાનો અને તે વખતના શુજરાત પત્રના રાષ્ટ્રીય લાવનાને પ્રદિપ્ત કરતા લેખોથી આ સત્ કાર્યને ઠીક પ્રોત્સાહન મળતું. અનાધાત્રમ વગેરે પણ એજ ચેતન્યનું પરિણામ છે.

બંગલગની સિદ્ધ વાત અસિદ્ધ થઈ. ના સરકારને દેશના નૈતિક બલને માર્ગ આપતું પડ્યું અને બંગલગ રદ થયો. સુરતની રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં બે વિભાગ પડ્યા. સર્વત્ર શાંતિ અને નિરાશાની છાયા ફેલાઈ ગઈ. પ્રેસ એકટના સુધારાએ સર્વને શુંગળાવ્યા, સમુદ્રસુ મોલ્ડ પોતાનું કામ કરી પસાર થઈ ગયું અને ભરતીને બદલે ઓટ જણાયો; પરંતુ મહર્ષિ દાદાએ સ્વરાજ્યને

ભારત પુત્રોના હૃદયમાં મુકેલો સ્વરાજ્યનો પ્રણવ મંત્ર કદી પણ ભૂલાઈ શકે એમ નહોતો. દાદાએ યાવજીવન ચિંતન કરી આ મહામંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને તે દેશને એની ભાવનાની શિદ્ધિ માટે અર્પણ કર્યો. પરંતુ “જે કાંઈ પ્રેમી અંશ અવતરે પ્રેમ રસ તેના ઉરમાં ઝરે” મસ્ત કવિ દયારામના આ કથન પ્રમાણે એ પ્રણવ મંત્રનો પ્રેમરસ કર્મચોગિની બેસન્ટના દયામય હૃદયમાં ક્યારનોએ ઝરતો હતો. એ ગોરાગ મહાદેવીએ આ અમૃત રસ ભારતી મેયાના પુત્રોને પાવાનો સંકલ્પ કર્યો. “હોમરૂલ” નો વિજયધ્વજ ફરકાવી એણે મહાઘોષ કર્યો. બહેરા કાનને વિધી તે જીવનધોષ સર્વના હૃદયમાં ઉડા ઉતારી દીધો. અને એ જ પુનીત કાર્યમાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું. એના આત્માર્પણથી હિંદ જાગૃત થયું. સર્વ ‘હોમરૂલ’ અને સ્વરાજ્યનો મંત્ર જપવા લાગ્યા અને સામ્રાજ્યના અને સર્ગિક અધિકારીસત્તાક તંત્રને કપાવી મૂક્યું. બેસન્ટે પ્રથમથી જ ધર્મ, સમાજ અને જ્ઞાનની સુધારણાના અદ્વિતીય કાર્ય કરી ભારતી પુત્રોના હૃદયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને અતે સર્વસ્વ અર્પણનું આદર્શ પ્રદર્શિત થતા બેસન્ટનો આત્મા સર્વમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. આવા સમયે નડિયાદ એકદમ જાગૃત થઈ ગયું છે. સાવ વર્ષની નિદ્રામાથી જાગૃત થઈ એણે પુનઃ વિશેષ આત્મજાગૃતી સર્વેશ્વર, સામ્રાજ્ય અને સ્વદેશની સેવામાં ઓકાળ્યું છે. દેવશયની એકાદશીના પવિત્ર દિવસે પ્રભુએ બલિરાજના દ્વારપાલના કાર્યનો અંગીકાર કર્યો હતો તે જ દિવસે નડિયાદ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિનું મત સ્વીકાર્યું છે. દાદાના અવસાન ઘડાની વાત એ જ દિવસે સાંભળવામાં આવી. નડિયાદની પચરગી પ્રજાએ દાદાના અવસાન માટે રૂદન કર્યું અને તેઓ સ્વરાજના હક માટે સર્વેશ્વરના દરબારમાં ન્યાય મેળવવા જ ગયા છે એમ માની “હોમ રૂલ લીગ”ની સ્થાપના કરી. એ જ દિવસે એક શત મનુષ્યોએ “હોમ રૂલર” થવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

દેવશયની એકાદશીના દિવસે સાંજના પાંચ વાગતાં દશા ખડાયતાની વાડીમાં રા. ગોકળદાસ દ્વારકાદાસ તલાટી ણી એ., એલ.એલ. બી. ના પ્રમુખપણા નીચે આ પ્રમાણે ચેક હાજર માણસોની સજા ભરાઈ હતી. સજામાં રા. મંગળભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ બેરિસ્ટર દાદાના અવસાન માટે ચેક પ્રદર્શિત કરતાં દાદાના આદર્શ જીવનનું વિવેચન કર્યું હતું અને એમના અવસાનથી ગયલી મહાન ખોટ દર્શાવનારો અને એમના આત્માને શાંતિ મળે એ માટે પ્રભુ પ્રાર્થના કરવાનો ઠરાવ મૂક્યો હતો. એ પછી બ્રિટિશ બેસન્ટ, મી. એન્ડેલ અને મી. વાડીઆને ના. મદ્રાસ સરકારે નજરકેદ કર્યો તે માટે વાઘો દર્શાવનારો ઠરાવ રા. નહલાલ નાનાલાલ મહેતા બી. એ. એ રજૂ કર્યો હતો. ત્રીજો ઠરાવ રા. માધવલાલ નમુભાઈ દિવેદીએ ના. મુંબાઈ સરકારે વિધાર્થીઓને રાજકીય ચળવળમાં લાગ લેતા અટકાવવાના ઠરાવ માટે વિરોધ દર્શાવનારો મૂક્યો હતો. અને ચોથો ઠરાવ રા. માધવલાલ નમુભાઈ દિવેદીએ ‘હોમરૂલ લીગ’ની સ્થાપના કરવાનો મૂક્યો હતો. આ ઠરાવો ઉપર હૃદયદ્રાવક અને પ્રજાવશાળી વિવચનો થયાં હતા. શ્રોતાઓમાં આથી ઘણી લાગણી પ્રસરી રહી

હતી. આ પ્રસંગે સીંઝ મગનભાઈ પટેલે “હોમરૂલ લીગ” એ વિષય ઉપર ફલીફોથી ભરપૂર અને અસરકારક ઉત્તમ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે અનુપમ ઉત્સાહ વચ્ચે ‘હોમરૂલ લીગ’ની સ્થાપના નડિયાદમાં થઈ છે. અત્યાર સુધીમાં ૧૩૫ ઉપરાંત સભાસદોએ પોતાના નામ નોંધાવ્યાં છે. એને માટે એક ખાસ મકાન પણ ગામની મધ્યમાં રાખવામાં આવ્યું છે. તથા તે મકાનમાં દાદાભાઈના નામથી વાચનાલય પણ ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું છે જેમાં ત્રીસથી ૩૫ માસિકો અને વર્તમાનપત્રો આવે છે. કાર્યત્વરાધી આગળ ચાલે છે. લીગ સ્થાપવા પછી એના તરફથી ત્રણ જાહેર સભાઓ ભરાઈ ગઈ છે. તા. ૧૬ મીની હોમરૂલ ડેની સભામાં રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ “હિંદુ સ્થાનની રાજકીય સ્થિતિ” સંબંધી એક પ્રભાવશાળી અને વિદ્વતાયુક્ત વ્યાખ્યાન ૧૫૦૦ શ્રોતાઓ રામદક્ષ આપ્યું હતું. તા. ૨૨-૭-૧૭ ની ૧૨૦૦ માણસોની સભામાં મિસિસ બેસન્ટ અને સર સુબ્રહ્મણ્ય આચરના પત્રો વાંચવામાં આવ્યા હતા અને યોગ્ય વિવેચનો થયા હતા. લીગની ઑફીસમાં બુધવાર અને રવિવારે અભ્યાસના વર્ગો રાખવામાં આવ્યા છે અને તેમાં ઉપયોગી રાજકીય વિષયનું જ્ઞાન વાચન કે પ્રવચન દ્વારા આપવામાં આવે છે. થોડા જ વખતમાં લીગમાં બસો ઉપરાંત સભાસદો થવાનો સંભવ છે. આ કાર્ય ઉપર સરકારની પણ સારી નજર છે અને દરેક સભામાં મામલતદાર અને પોલીસ ઇન્સપેક્ટર પોતાના કારકુનો અને સળ ઇન્સપેક્ટર સાથે હાજર રહી સ્વહસ્તે નોંધ લે છે અને સભાસદોને ઘેરઘેર માણસ ફેરવી એમના ઓળખાણની નોંધ લે છે.

નડિયાદનું ચેતન અને કમળપૂજા આ છે. પ્રભુ તેને કંતંવ્યનિષ્ઠ રાખી રાખ્યા કલ્યાણના કાર્યમાં યોગ્ય હિસ્સો આપાવે અને તે માટે દરેક પ્રકારના આવશ્યક લોગ આપવાની પ્રેરણા કરે

એક હોમરૂલર.

૪ ગોધરા.

ગોધરાની હોમરૂલ લીગની શાખાના આમંત્રણથી મિ. બી. જી. હોર્નીમિન તથા રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસનું ડેપ્યુટેશન રવિવાર, તા. ૫-૮-૧૯૧૭ ને દિવસે ગોધરે ગયું હતું. ત્યાં એક ગંભીર સભા સમક્ષ રા. મુકાદમના પ્રમુખપદ નીચે મિ. હોર્નીમિન તથા રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસે “વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ” વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા. લોકોમાં ભારે ઉત્સાહ ફેલાયો હતો અને લીગના સભાસદોની સંખ્યામાં સારો વધારો થયો હતો.

૫ અપ્પામાં.

હોમરૂલ લીગની મુળાધની શાખા તરફથી શેઠ રતનસી ધરમસી, રા. છોટુભાઈ અનુપરામ સાલિસિટર, રા. ચંકરલાલ લેલાભાઈ બેન્કર, રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, રા. ઇન્દુલાલ કન્યાલાલ યાસિક અને રા. પ્રાગજીભાઈ ખડુભાઈ દેસાઈનું ડેપ્યુટેશન સુરત જીલ્લાના ‘અપ્પામાં’ ગામડામાં રવિવાર તા. ૫-૮-૧૯૧૭

ને દિવસે ત્યાંના લોકોના આમંત્રણથી ગયું હતું અને ત્યાં હોમ રૂલ લીગની શાખા સ્થાપી હતી. વીમ ગામડાઓમાંથી લોકો આવ્યા હતા. સભામાં લગભગ ૧,૫૦૦ માણસો હાજર હતાં, જેમાં ૫૦ ને શુભારે સ્ત્રીઓ હતી મુસલમાનો પણ સારી સંખ્યામાં હાજર થયા હતા. સભાનું પ્રમુખસ્થાન શેઠ રતનસી ધરમસીએ લીધું હતું. રા. ચંદ્રશંકર પડ્યા, રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને પ્રાગજીભાઈ દેસાઈએ “વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ” વિષે ભાષણો આપ્યા હતા સભામાં એટલો ગંધો ઉત્સાહ હતો કે કોઈને પણ લાગ્યા વગર ન રહે કે લોકનાયકો સ્વરાજ્યનો સન્દેશ લોકોને ખેંચાડવાનું કાર્ય હાથમાં લે તો ગામડાઓના લોકો પણ હુકુમતીઓ આવકાર આપવા તૈયાર છે લગભગ ૭૫ સલાસદો થયા હતા, જેમાં ૨ સ્ત્રીઓ હતી.

૬ ભરૂચ.

વા. ૧૬-૮-૧૯૧૭ને રોજ રાતના ૮ કલાકે ભરૂચ હોમ રૂલ લીગ શાખાના સભાસદો એકત્ર થઈ, મિસિસ બિસેન્ટ વિગેરેને ઇન્ટર્ન કર્યાનો નજરકેદ દિવસ ઉજવ્યો હતો. મિસિસ બિસેન્ટની છળીને પ્રથમ પુખ્તહાર ચઢાવવામાં આવ્યો હતો હોમ રૂલની દરરોજની પ્રાર્થના તથા સ્વદેશીના વૃત્તની પ્રાર્થના ત્યારબાદ કરવામાં આવી હતી જે પછી કેટલાક પ્રાસંગિક વિવેચનો થયાં હતા. વા. ૧૯-૮-૧૯૧૭ને રોજ અત્રેની ‘દશાલાડ વાડીમાં’ ભરૂચ હોમ રૂલ લીગ તરફથી મુંગાઈના બાણીતા સાક્ષરનૃસિંહદાસ બી વિભાઈર બાર-અંટ-લોતું “વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ” એ વિષય ઉપર, મુંબઈ નિવાસી શ્રીમાન શંકરલાલ જી. બેઠર એમ. એ. ના પ્રમુખપણા નીચે એક અપૂર્વ મનોહારી હૃદયગમ ભાષણ ૩૦૦૦ લોકો સમક્ષ થયું હતું. ભાષણથી આકર્ષાઈ ૨૦૦ વધુ સલાસદો થયા હતા. વા. ૨૬-૮-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૫ કલાકે ઉપલેજ સ્થળે બાણીતા દેશભક્ત રા. ઇન્દુલાલ ઠનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે “સ્વરાજ્યની ચળવળ” એ વિષય ઉપર એક વિચાર-પૂર્ણ મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું અને સવારમાં અત્રેના હોમ રૂલરોને દેશભક્તિ, દેશસેવા કરવા ઉત્તમ યોગ આપ્યો હતો.

‘ભરૂચી’

૭ કછોડી અને ૮ સાલેજ.

સુસ્ત જીલ્લાના જલાલપુર તાલુકાના ગામે કછોડી અને સાલેજની પ્રજાએ આમ તણ કરવાથી અત્રેથી હોમરૂલ લીગનું એક ડેપુટેશન ત્યા ગયું હતું. ડેપુટેશન રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, રા. ચંદ્રશંકર પડ્યા અને રા. છોટુભાઈ સોલીસીટર-એટલા ગૃહસ્થોનું બનેલું હતું. સુરતથી મીઠા હોરા અને ચાર બીન્ડ ગૃહસ્થો તેમની સાથે ગયા હતા. (કીચડથી ભરેલો આખો અવ્યવસ્થિત રસ્તો તેમણે બળદના ગાડાની મદદથી ઠાપ્યો હતો.) સ્વરાજ્યનો સંદેશો લાવનાર આ ગૃહસ્થોને ગામડાંની પ્રજાએ પાદરમાં જ હર્ષભર્યો આવકાર આપ્યો હતો. સવારનો વખત ગામડાના અગેવાન માણસો સાથે અત્યારના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં ગાળ્યો હતો અને પરિણામે

ખ'ને ગામોમાં હોમરૂલ લીગની શાખાઓ આપવામાં આવી હતી. સાંજના એક બહેર સલા ભરવામાં આવી હતી, જેમાં લગભગ બે હજાર પ્રેક્ષકોએ હાજરી આપી હતી. પ્રમુખસ્થાને મીં જમનાદાસ બેઠા હતા. ૨૧. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ ભાષણ કરતાં જણાવ્યું કે, 'અમને ગામના લોકો તરફથી મળેલો આવકાર જ ખતાવી આપે છે કે હોમરૂલની માગણી માત્ર થોડાક કેળવણીના જનો જ કરતા નથી પણ આખી પ્રજા કરે છે બ્રિટિશ સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ હોમરૂલ ચળવળ સામે ચાલતી દબાણની નીતિને લીધે દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ ગંભીર અને ચિંતાજનક બનતી જાય છે. દબાણની નીતિને જવાબ આપવાના ત્રણ રસ્તા તેમણે ખતાવ્યા હતા '૧. ઇંગ્લાંડ ડેપુટેશન મોકલી ત્યાંની પ્રજાને ઘટનાઓની જાણ કરવી.', ૨. કૅબિનેટ અને મોસ્લેમ લીગના સ્વરાજ્ય સંદેશનો ફેલાવો કરવો. ૩. દબાણની નીતિને સામે થતાં આત્મભોગો આપવા પડે તો આપના. તે પછી મીં દયાળજીએ ગામડાની પ્રજાને વધારે હિંમત અને વધારે દૃઢતા ખતાવવા પ્રેરણા કરી હતી; અને મીં પ્રાગજી ખડુભાઈએ દક્ષીણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડાઈનું વર્ણન કરી મક્કમ ઠરાવ રાખવાને ઉપદેશ આપ્યો હતો. મીં જમનાદાસે ઉપસંહાર કરતાં ગામડાની પ્રજાએ જે ઉત્સાહ ખતાવ્યો હતો તેને માટે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો હતો અને રાજકીય ચળવળની મહત્તા સમજાવી સ્વાર્થત્યાગી દેશની ઉન્નતિ માટે તત્પર થવાને કહ્યું હતું. છેવટે મીંચંદ્રશંકરે ચોખ્ખું કાવ્ય 'ન્યા સુધી દેહમાં આત્મા રહે, ત્યાં સુધી હોમરૂલ હોમરૂલ કહે,' મીં કસનજીએ ગાયું હતું અને ૭૫ ગૃહસ્થો લીગમાં ભેડાયા હતા.

૯ ઉમરેઠાં;

ઉમરેઠના એક પ્રસિદ્ધ વકીલના પ્રમુખપણા હેઠળ તાં ૧૯ મીએ મળેલી લગભગ આઠસો ઉપરાંત પ્રેક્ષકોની બહેર સલામાં રા' ધંદુલાલ યાજ્ઞિક અને રા. હરસિદ્ધભાઈ દીવદિયાએ હોમ રૂલ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. રા. ધંદુલાલે જણાવ્યું કે, જગતના ઇતિહાસમાં એવા પ્રસંગ આવે છે જ્યારે સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય છે. રશિયામાં થયેલો ફેરફાર સૂચવે છે આ પ્રસંગ એવો જ આસાધારણ છે અને વાતાવરણ સ્વતંત્રતાના ઉત્સાહથી છવાયેલું છે. એજ સ્વતંત્રતાનો પ્રેમ કરોડો સૈનીકોને ખેલાનો પ્રાણ અર્પવા પ્રેરે છે જ્યારે હિંદના પુત્રો મહારાજ્ય માટે પોતાના લોહી રેડે છે, ત્યારે દેશને માટે સ્વરાજ્યના યોગ્ય હિસ્સાની માગણી ઘટતી છે એમ જણાવી ભાષણ પૂરું કર્યું હતું. રા. હરસિદ્ધભાઈએ લીગના આર મુખ્ય ઉદ્દેશો સમજાવ્યા હતા, અને સ્વરાજ્ય મેળવી બ્રિટન સાથેનો સંબંધ મજબૂત કરવા માંગે છે એમ જણાવ્યું હતું. આઠડાની મહત્ત્વની હિંદીઓની ખરી સ્થિતિ જણાવી પ્રેક્ષકોને હોમ રૂલ લીગમાં ભેડાવા આજ્ઞા કરી હતી.

તે પછી નહીંઆદના પ્રસિદ્ધ વકીલ રા. ગોઠળદાસ તલાટીએ કેટલાક સચોટ દાખલાઓ વિષય પરત્વે આપ્યા હતા, અને ઉમરેઠમાં લીગની શાખા સ્થપાયેલી બહેર કરી હતી. લગભગ વીસ ગૃહસ્થો કુલે સલાસદો તરીકે નોંધાયેલા હતા. નજરેઠના

હુકમ સામે પ્રતિરોધ દર્શાવનારો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. પ્રમુખ અને વાડીના માલી-કનો આભાર માની સભા વીખરાઈ હતી.

૧૦ દાહોદ.

ગોધરાની પડોશમાં આવેલા દાહોદ શહેરની પ્રજાના આમંત્રણથી અત્રેની હોમરૂલ લીગ તરફથી રા. હરસિદ્ધલાઈ દીવટિઆ અને રા. મનસુખલાલ ભાસ્તર એક ડેમ્યુટેશન તરીકે ત્યાં હોમરૂલની શાખા ઉઘાડવા માટે ગયે સ્થિતિરે ગયા હતા. ગોદીયા વાડીમાં એક બહેર સભા ભરવામાં આવી હતી અને પ્રમુખસ્થાન રા. દેશવલાલ મોતીલાલ પરીખને આપ્યું હતું. પ્રેક્ષકોની સંખ્યા ૮૭૫ એક હજારની હતી. મુસલમાન ભાઈઓ પણ મોટી સંખ્યામાં હતા. મહેમ નોની ઓળખાણ સભાને આપ્યા બાદ રા. દીવટિઆએ એક ટુંકું અને સચોટ ભાષણ આપ્યું હતું. શરૂઆતમાં હોમરૂલ લીગના આશયો સમજાવી કથી કાયદેસર અને સનદશીર રીતિઓએ સ્વરાજ્ય મેળવાતું છે તેની રૂપરેખા દોરી હતી. સંયુક્ત હિંદની માંગણીઓ કેવી છે તે કાંચેસ લીગની યોજના સમજાવી સવિસ્તર કહી હતી અને કેળવણીના હિંદીઓએ—હિંદુ અને મુસલમાનોએ—પોતાના દેશના ઉત્કર્ષ માટે અત્યાર સુધી કેવા કેવા પ્રયત્નો કર્યા છે તે સમજાવ્યું હતું. હિંદનો લોકસમૂહ આ માંગણીઓ બહુતો નથી કે તેની તરફેણમાં નથી એવી અફવાઓને ખોટી પાડવા પોતાનો સંયુક્ત અવાજ ઉઠાવી બહેર કરવા સભાના લોકસમૂહને પ્રેરણા કરી હતી, અને પોતાની સહાનુભૂતિ હોમરૂલ લીગમાં સભામદો તરીકે જોડાઈને બતાવવા વિનંતિ કરી હતી. ત્યાર બાદ રા. મનસુખરામ, રા. મુકદમ અને રા. પરસોત્તમદાસે કેટલુંક વિવેચન કર્યા બાદ પ્રમુખે ઉપસંહાર કરવા પ્રેક્ષકોને લીગમાં સભાસદો તરીકે જોડાવા અરજ કરી હતી. આ વિનંતિઓની અસરથી ૭૫ સદગૃહસ્થોએ સભાગ્રદ તરીકે ત્યાં જ નામ નોંધાવ્યાં હતા, અને અરજના ફારમોની તર્જાને લીધે કેટલાક સદગૃહસ્થોને પોતાના નામો પાછળથી મોકલી આપવાનું કહેવાની ફરજ પડી હતી.

૧૧ ચંદવાસણ.

જલાલપુર તાલુકાના ચંદવાસણ ગામે તા. ૨૮ ને મંગળવારના રોજ એક બહેર સભા રા. ભીમલાઈ રણપોડળના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી. અંગ્રેહી આગના સદગૃહસ્થોએ પણ આ સભામાં ભાગ લીધો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા રા. પગગણ બાહુભાઈ (ઇન્ડીઅન એપીનીનીઅન પત્રના ગુજરાતી માળ તં.) આ હોમ રૂલ યાને સ્વરાજ્ય એ વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. વ્યાખ્યાનકારે આપણા દેશની વર્તમાન ગળકીડ સ્થિતિની ગંભીરતા, પૂર્ણપણે દર્શાવી આપી હતી, તેમ જ સ્વરાજ્યના વિષય ઉપર અસરકારક ભાષણ આપી અંતમાં હોમરૂલ લીગ સ્થાપવા અરજી સુભરી હૃ ॥ જેને પાંચસો સભામાં લીગની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી

અને ગામ તદ્દન નાનું હોવા છતાં લગભગ ૧૫ ગૃહસ્થો લીગના સભાસદો થયા છે. રા. લીમલાઇ રથુડોડી પ્રમુખ તથા રા. ગાંડલાઇ નાગરજીને સભામાં લીગના સેક્રેટરી તરીકે ચુટી કહાડવામાં આવ્યા હતા. ચંદવાચણુ તેમજ અચેલી ગામના રહીશોએ પોતપોતાના ગામોમાં વાંચનાક્રમ સ્થાપવાનું માથે લીધું છે અને તેને માટે જોઈતું ઉધરાણું થઈ પસંદ ગયું છે.

૧૨ આટ.

જલાલપુર તાલુકાના આટ ગામમાં એક બહિર સભા રા. કુંવરજી ખંડુલાઈના પ્રમુખશ્રી હેઠળ તા. ૨૬ ઓગસ્ટના રોજ મળી હતી. રા. પરાગજી ખંડુલાઈએ સ્વરાજ્ય વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપી દેશની હાલની રાજદારી સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું હતું અને આટ ગામમાં હોમરૂલ લીગ સ્થાપવાનો આગ્રહ સભાને કર્યો હતો. સભામાં જ ૫૧ ગૃહસ્થોએ લીગના સભાસદ તરીકે નામો નોંધાવ્યા હતા. ગાદ'રા. કુંવરજી ખંડુલાઈને પ્રમુખ તથા રા. છોટુલાઈ નાગરજીને સેક્રેટરી તરીકે ચુટી કહાડવામાં આવ્યા હતા. ગાદ વદે માતરમ્ના પેઢાશે વચ્ચે સલા નિસર્જન કરવામાં આવી હતી.

૧૩ આણુ દ.

હિંદી હોમરૂલ લીગની એક શાખા આણુ દમાં તા. ૨૦ મીએ ઉઘાડવામાં આવી છે. છ આગેવાન ગૃહસ્થો જોડાયા છે અને મીં મોતીલાઈ લાખાલાઈ પટેલે સેક્રેટરી તરીકે કામ કરવાનું સંભાર્યું છે. હોમરૂલના ચોપાન્યાઓ છુટથી વહેચવામાં આવ્યાં છે.

ઉપર દર્શાવેલા સ્થળો ઉપરાંત નીચેના ગામોમાં પણ હોમરૂલ લીગની શાખાઓ સ્થપાઈ છે:—૧૪ ચીખોદ્રા, ૧૫ ખરસાડ, ૧૬ ચકલાસી, ૧૭ ઉત્તરસડા.

ગુજરાતનું બહિરજીવન.

સુરત.

હોમરૂલ લીગ.—રાજકીય વાતાવરણમાં ઉચ્ચ પવન આજી દેશની માફક સુરતમાં પણ પૂર્ણ જોશમાં ફુંકાય છે અને “હોમ રૂલ, હોમરૂલ”ના જયઘોષો ઠેકાણે ઠેકાણે સાંભળવામાં આવે છે. મદ્રાસની સરકારના અવિચારી, અન્યાયી અને કુર પગલાથી સુરત પણ ખળભળી ઉઠ્યું છે અને હોમરૂલ લીગમાં સંખ્યાબંધ માણસો દાખલ થતા જાય છે.

સંખ્યાબંધ મેમ્બરો વધવાથી લીગે શહેરના મધ્ય ભાગમાં ઑફીસ ખોલી, કારકુન વગેરેના અંદોળસ્ત કરી, લાયબ્રેરી તથા રીડીંગ રૂમ ખોલવા પ્રયત્ન ચાલુ કર્યો છે. તા. ૨૬ મી ને દિવસે સુરત હોમરૂલ લીગે પોતાના કાયદા કાનુનો પસાર કરી આવતા વર્ષ માટે શહેરના ૧૬ સદ્રગૃહસ્થોના કમિટી સાથે અધિકારી મંડળ

નીમ્નું હતું. જેમા લીગના પ્રમુખ તરિકે જાણીતા વડીલ રા. રા. હાદાભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી, ઉપપ્રમુખો તરીકે રા. રા. મગનલાલ ભુખાણુનામ શેઠ બી. એ. એલએલ બી. તથા રા. રા. પ્રમત્તવદન મોટાભાઈ દેસાઈ તથા સેક્રેટરીઓ તરીકે ડૉ. કરસુખ વી. હોરા. તથા રા. હરિપ્રસાદ ડી. મજમુદાર, બી, એ. એલએલ. બી. નીચુક્ત થયા હતા. આવશ્ય મહિનામાં દર સોમવારે કતારગામના રસ્તાપર ગેજો લારનો હોવાથી, તેનો લાભ લઈ લીગ તરફથી રા. પરમાજી ખંડુભાઈએ 'સ્વરાજ્ય' મંડળી એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

મુગ્ધ હીરટીકટ એસોસીએશન.—ગયા પત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે આ મંડળે એની જેમન્ટ અને તેના માથીએને નજરકેદ કર્યા ત પગલાં તરફ નિષેધ ખતાવવાનો કરાવ કર્યો હતો તથા એસોસીએશન તરફથી ડૉ. હાદાભાઈ નવરોજીના મરજુનો શોક દર્શાવતા એક જાહેર મળા તા ૨૩-૭-૧૭ ને દિવસે નગીનગંદ ફન્ડીટયુટમા જાણીતા વડીલ જેઠનજી માણેકજી જળુચરોઆના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી

જાહેર મેળાવડાઓ—રાયચંદ દીપચંદ કન્યાશાળાનો મેળાવડો તા ૨૦-૭-૧૭ દિવસે આપના હીરટીકટ જગજ ગી. મરણીના પ્રમુખપણા નીચે થયો હતો તા ૨૧ મીએ એજ ગૃહસ્થના પ્રમુખપણા નીચે અત્રેના મહિલા વિદ્યાલયે પોતાનો પ્રથમ મેળાવડો કર્યો હતો. મહિલા વિદ્યાલય એક વર્ષની ટુક મુદતમાં લોકોની પ્રસંશા પ્રાપ્ત કરવાને લાગ્યશાસ્ત્રી થયું છે તે આનંદની વાત છે. આના કાર્યવાહકો વિદ્યાલય માટે દાન મેળાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને આશા રહે છે કે, સુરવ જાહેર આ ઉપયોગી ખાતાને પૈસાની તંગીને લીધે હેરાન થવા નહિ દે.

સુરત સો મમાજ—નિયમીત મીટીંગો થાય છે. ડૉ. કરસુખ વી હોરાએ તા ૩૦ મો ને દિવસે મરજુમ ડૉ. હાદાભાઈના જીવનચરિત્ર પર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું સમાજે ડૉ. હાદાભાઈના શોકજનક અવસાન માટે દિલગીરીનો કરાવ પસાર કરી મરજુમના કુટુંબપર મોકલવાનો કરાવ કર્યો હતો.

વિદ્યામમાજ—વિદ્યાર્થીના સંબંધમાં સરકારે ધારણ કરેલી નવીન વિવિધ રાજ્યનીતિને લીધે વિદ્યાર્થી સમાજ મૃતપ્રાય દશામાં પડ્યું છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થી સમાજ જેણે રાજકીય બાબત દર રાખી છે તેમાં આવતા લડક્યા છે. જ્યારે એવી ચુપચીથી સંખ્યાબધ વિદ્યાર્થીઓ રાજકીય મેળાવડામાં પહેલા કળાં વધુ પ્રમાણમાં હાજર થાય છે, વિદ્યાર્થી પરના અઘટીત અંકુશનુ આલુંજ પરિણામ હોઈ શકે.

કરસુખ. વી. હોરા

વડોદરા.

શ્રી ચીમનાબાઈ શ્રી સમાજ—ચોટો સમય થયાં અઠવાડીઆમાં બે વખત—દર બુધવારે અને રવિવારે—મળે છે અહીંની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીની ફરતાં પુસ્તકાલયની શાખા તરફથી પુસ્તકોને ઉપયોગ ઓછો છૂટથી કરે છે. તે ઉપરાંત શ્રીમંત મહારાણી સાહેબ તરફથી વર્તમાનપત્રો, માસિકો આદિ વાંચવા મળે છે. તા ૩-૮-૧૭ ને રોજ રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ “શ્રીઓ અને દેશસેવા” એ વિષય ઉપર મુદ્દાસર ભાષણ આપ્યું હતું.

સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૪-૮-૧૭ ને રોજ રા. પીનાકીપ્રસાદ દેસાઈએ “ખાલકોને માટે સાહિત્ય” એ વિષય ઉપર ઠીક ભાષણ આપ્યું હતું. આપણી ખાલસાહિત્યની અછત જણાવી હતી, અને ઠંઠક વ્યવહાર પગલાં લેવા સૂચના થઈ હતી વળી તા ૧૦-૮-૧૭ ને રોજ રા. જગમથંકર બુચ (લલિત) એમણે શ્રીકૃષ્ણજય વિ નિમિત્ત “કૃષ્ણ કીર્તન” કર્યું હતું.

હિન્દી પ્રચારણી સભા હાલમાં વધારે પ્રવૃત્ત થઈ છે, તા. ૧૧-૮-૧૭ ને રોજ એમના તરફથી રા. શાંતિધર દેસાઈએ “શ્રીકૃષ્ણજીવન ઉપરથી ઉપજતા કેટલા કાવચારો” એ વિષય ઉપર હિન્દીમાં યોગ્ય વિવેચન કર્યું હતું વળી તા. ૨૬-૮-૧૭ ને રોજ એ સભા તરફથી રા. જગજીવનદાસ મોદીએ “ગુજરાતનું હિન્દી સાહિત્ય” એ વિષય ઉપર મુદ્દાસર ભાષણ આપ્યું હતું.

શ્રી મહારાણી યુનીઅન ઘણે ઘણે વખતે ભગૃત થયું હતું, અને પરિણામે તા. ૧૧-૮-૧૭ ને રોજ મિસિસ વિદ્યાગૌરી નીલંદે “એથિકલ ટેસ્ટ” એ વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં ભાષણ આપ્યું હતું. અભણતા શ્રી સમાજની ઘણીખરી ઓછો એ વખતે હાજર હોવાથી સૌ વિદ્યાગૌરીએ પોતાના ભાષણનો ગુજરાતીમાં ટુંક સાર આપ્યો હતો.

રેડુઅન્સ યુનીઅન ઘણું ઉપયોગી કામ કરે છે. એ તરફથી તા ૧૨-૮-૧૭ ને રોજ પ્રો પી એ વાડીઆએ “હાલના સુદમા આપણે શા માટે ઉતર્યા છીએ” એ વિષય ઉપર ઘણું જ ઉપયોગી અને રસિક ભાષણ આપ્યું હતું. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે પણ તે વખતે અત્યંત ઓછા ભાષણ આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચન વર્ગ છેલ્લા ત્રણ માસથી દર રવિવારે મળે છે. દર વખતે સરાસરી ૪૦ થી ૫૦ રસિક ઓતાઓ હાજર રહે છે. હાલમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી રસમય ચુટણી કરી રા. કલ્યાણરાય બેશી વાંચન કરે છે એક બે અઠવાડીઆ પછી એક ગદ્યપુસ્તક અને એક પદ્યપુસ્તક નિયમિત રીતે વચાશે. આ વર્ગનું ભવિષ્ય ઘણું જ આશાજનક છે.

વડોદરા સીટી કલેજ ત્રણેક મહિના થયા અહીં બુખીલી ખાગમાં ઉઘડી ધારાધારણ વિગેરે નક્કી થયું છે. સલાસદો સારા સખ્યામાં હાજર રહે છે.

શ્રી ચીમનાબાઈ ઉદ્યોગશાળા ઘણા જ સારા પાયા ઉપર ચાલે છે. કામ કરતી દરેક સ્ત્રીને સરાસરી માસિક દસથી અગીઆર રૂપીઆ પડે છે. આ પ્રવૃત્તિ અનેક સ્થળે ખોલવા લાયક છે. નિધવાઓ આવી સંસ્થાને સારો લાભ લઈ શકે એમ છે.

કન્યા વિદ્યાલય અહીં ખોલવાની હિલચાલ થઈ રહી છે. આ વર્ષની આખર સુધીમાં ઠંઠાચ એ વિદ્યાલય શરૂ થાય એવી આશા રહે છે.

આયુર્વેદિક સભા ઘણું ઉપયોગી કામ કરે છે. ઘણો સમય થયાં ઉઘાડવામાં આવેલી આયુર્વેદિક ડિસ્પેન્સરી હવે ઘણા સારા પાયા ઉપર આવી ગઈ છે. એને આગે એક આયુર્વેદિક શિક્ષણશાળા કાઢવાનો ઠરાવ સભા તરફથી હાલમાં થયો છે.

સેવામંડળ તરફથી તા. ૨૦-૮-૧૭ ને રોજ થિઓસોફિકલ કેળવણી ટ્રસ્ટના સેક્રેટરી મી. આર્નેસ્ટ વુડે “આધુનિક કેળવણીનો આદર્શ” એ વિષય ઉપર અમરકાંતક બાપણુ અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું. વળી આ સંસ્થા તરફથી મહામહત્વાકાંક્ષીમાં ચોટો વખત થયાં એક નવી રાત્રિશાળા ખોલવામાં આવી છે, તેમ જ ત્યાં જ આગળ અખારો ફરીથી શરૂ કરવામાં આવ્યો છે.

ભરત.

નોંધ.

જુલાઈ માસની આખરમાં ઑલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમિટી અને ઑલ ઇન્ડિયા મોસ્લેમ લીગની કોન્ફરન્સીલના ઠરાવોમા હિન્દના ક્ષુબ્ધ અને કંકળતા છતાં દૃઢ અને નિશ્ચયવાત હૃદયનો ધ્વનિ સભાગાયે ત્યાર પછીના એક માસમાં એવા રાજકીય બનાવો બન્યા છે અને એવી રાજકીય ચળવળ થઈ છે કે જેથી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં આપણે ઘણું અંતર સપાટાબંધ કાપી ગયા છીએ મિસિસ બેસન્ટના, અને તેમના સહાયકોના છુટકારા માટે તેમ જ સ્વરાજ્યની રાજનીતિની બહેરાત માટે પોકાર કરવા મળેલી અનેક સભાઓ, સંયુક્ત પ્રાંત, મદ્રાસ, મધ્યપ્રાંત અને બિહારમાં ભરાયેલી અસામાન્ય પ્રાંતિક પરિષદો, ઑલ ઇન્ડિયા કોન્ફરન્સના ઠરાવના જવાબમાં અનેક કૉંગ્રેસ કમિટીઓ અને હોમરૂલ લીગે પસાર કરેલા સત્યાગ્રહના ઠરાવો, હિન્દના રાજતંત્રમાં કરવા બેઠતા સુધારા વિષે લૉર્ડ આઇર્લીંગ્ટનનું—તા. ૧૨ મી ઑગસ્ટે પ્રસિદ્ધ થયેલું—ભાષણ, તા. ૧૭મી ઑગસ્ટે નામદાર આગાખાને પ્રકટ કરેલી શ્રોયુત ગોખલેની સુધારાની યોજના અને તા. ૨૨ મીએ પ્રકટ થયેલી હિન્દને આખરે સ્વરાજ્ય આપવાની અને હિન્દીવાનોને લશ્કરમાં અમલદારના કમીશન આપવાની મી. માંટેગ્યુની બહેરાત—આ બધું જે માસમાં બને તેમા અનેક વર્ષોની રાજકીય બાબતિ સમાઈ ગઈ હોય એમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આમાથી સામાન્ય સભાઓ અને ઠરાવોને છોડી દઇને—જે કે તે સભાઓ અને ઠરાવો દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી અનેકાનેક સ્થળે થયાં છે એ ન્હાનીસૂની વાત તો નથી જ—માફીની મુદ્દાની બાબતે મા ઉંડા ઉતરવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

લૉર્ડ આઈર્લીંગનનું સાપ્ત.

આ સાપ્ત વાંચતા તરત જ જે વસ્તુઓ આપણને અપમાનકારક અને રોષજનક લાગે છે. સામાન્ય રીતે લગભગ ત્રીશ વર્ષથી અને વિશેષ કરીને છેલ્લા દશકામાં જે સ્વરાજ્યના વિષયે હિન્દના આગેવાનોનું વધારેમાં વધારે ધ્યાન જોઈતું છે અને જે વિષે લક્ષ્ય શરૂ થયા પછી ઘણી જ સળંગ ચળવળ આ દેશમાં બનેલી છે તે વિષે ધ્યાન આપવા પ્રધાન કે હિન્દી વલ્લર નહિ પણ હિન્દના ઉપ વલ્લર સરકારના વિચારોના મુશાગ કરે એ કેવળ અસહ્ય છે. તેમ ઉપ વલ્લરે આ સાપ્ત પાર્લીમેન્ટમાં—અમીરોની મલામાં નહિ પણ આઈર્લેન્ડના વિદ્યાર્થીમંડળ આગળ કહ્યું—જ્યારે વિદ્યાર્થીવર્ગને તો હિન્દના કેટલાક દુર્ભાગી ઇલાકાઓમાં રાજકીય સલામતીમાં હાજર રહેવાનો પણ પ્રતિબંધ છે—એ પણ આપણી લાગણીને ઉશ્કેરે છે જો હિન્દના શુભવાસીઓના પ્રશ્નનું સમાધાન કરવાનો અને હિન્દના અમ તોષને શાન્ત કરવાનો નિશ્ચય બ્રિટિશ સરકારે કર્યો હોય તો તેનો અમલ કરવાને પહેલા પગલા તરીકે આવું સાપ્ત તો ન જ થવું જોઈતું હતું. હજી એ ક્યાં સુધી આપણી માતૃભૂમિના વંદનીય મરતક ઉપર આવા અપમાન સ્થાપવામાં આવશે અને તેના પુત્રોના આત્મગણ અને ગૌરવ તરફ આવી મંપૂર્ણ બેદરકારી દર્શાવવામાં આવશે! અમને જણાવતાં જરા પણ આનાકાની થતી નથી કે આ સુધી મોટામાં મોટા ઇંગ્લેન્ડ અમલદારો તરફથી હિન્દ તરફ આવી અપમાનકારક વર્તણૂક ચલાવવામાં આવશે ત્યાં સુધી—ગમે તેટલી મોટી પદવીઓ હિન્દીઓને આપવામાં આવશે અને ગમે તેટલા હિન્દીઓને ધારાસભામાં દાખલ કરવામાં આવશે તો પણ—હિન્દના આત્માને મ તોષ થશે નહિ, કારણ કે સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન આર્થિક ઉત્થતિનો કે રાજકીય હકનો નથી પણ વસ્તુતઃ રાષ્ટ્રીય આત્મમાનનો જ છે.

આ સાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ અને તે સાંભળનાર શ્રોતાઓ વિષે આપણને જે ફરિયાદ છે તે કરતાં પણ વધારે ગંભીર ફરિયાદ તે સાપ્તના મુદ્દા સામે કરવાની છે. વડી ધાગમલાના ૧૯ સલામતોએ સુધારાની જે યોજના સરકાર આગળ રજૂ કરી છે તેના ઉપર જે ટીકાઓ લૉર્ડ આઈર્લીંગને કરી હતી. પ્રથમ તો તે યોજનાનુસાર ધારાસભાઓમાં પ્રબલ્યે ચુંટાએલા સલામતોની સંખ્યા વધારવામાં આવે અને તે સલામતોને નાણા ઉપર હક પણ આપવામાં આવે તો તેઓ જવાબદાર ગંભીર શિવાય સત્તાવાન બને, કારણ કે એક કારોગારી મંડળ રાજનામું આપે તો બીજું મંડળ સ્વચાલી જવાબદારી તેને શિરે રહે નહિ. આનો ખરો અર્થ એ જ છે કે આપણા પ્રતિનિધિઓએ પૂરેપૂરું સ્વરાજ્ય—જેમાં કારોગારી મંડળ ધારાસભાને પૂરેપૂરું જવાબદાર હોય તે—નથી માયું; પરંતુ તેના એક દિસાની જ માંગણી કરી છે. પણ જો આપણે તેવા સુધારાની માંગણી કરી હોત તો આપણે આ નામદારની ખીલ ટીકાના ખરેખરા લોગ બનત. કારણ કે તે ટીકાનો ભાવાર્થ એ છે કે “અમલદાર મંડળની એકદશ્ય સત્તાથી આવતા રાજતંત્રને ફેરવીને એક રાતમાં (પ્રાતિક) સ્વરાજ્યની વધુ સત્તાવાન સંસ્થાઓ સ્થાપી શકાય નહિ”—અર્થાત

હાલની સ્થિતિમાંથી એક છાત્રે સ્વરાજ્ય મેળવી શકાય નહિ પરંતુ આ સત્ય સમજીને જ ૧૯ સભાસદોએ પોતાની યોજના ઘડી છે અને છતાં પણ હુમેશની માફક “મુમાશરી ઘણી લાણી અને મુરકેલીલરેલી નીવડે” અને “એક મોટું પગલું ભરવાથી જે હાનિ ઉત્પન્ન થાય તેની અવગણના થઈ શકે નહિ,” વગેરે દોઢહાપણના ઉદ્ગારો કાઢવાની તેમને જરૂર લાગી હતી.

હિન્દમાં ખ્રીશ્ચીય રાજ્યનો અતિમ હેતુ સામાન્યમાં મૂર્ખ સ્વરાજ્ય આપવાનો છે, એવો મહા જ્ઞાતે તેઓ નામદાર સ્વીકારતા હોય એમ લાગે—જે કે રૂઝના જાન્યાતુરના મા નેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ જોવામાં આવતો નથી જે હિંદીઓમાં પ્રચાલુ કરીને હિન્દ સ્વરાજ્ય મેળવી શકે, તે તેમના કહેવા મુજબ ત્રણ છે.—

(૧) “સ્થાનિક જાળોનો વહીવટ કરવાની અને અમુક મર્યાદાઓમાં કરનાણવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલિટીઓને આપવી જોઈએ”—આ શબ્દોનો અર્થ સમજવો ખરેખર ઘણો ઠકિન છે આવી સત્તાઓ હાલ પેણ આ મડોલો જોગવે છે અને જે કે તેમાં વધારો કરવાને અવકાશ છે તો પણ તેમાં અને લોકલ બોર્ડમાં જે ખરેખરા સુધારા આવશ્યક છે તે તો તે જગેને અમલદારી તત્વ અને અકુશમાંથી મુક્ત કરી તેમને ખરેખરી પ્રવૃત્તક્રીય સ્થાનાવવાના જ છે. સ્વરાજ્યના પ્રશ્નનો ઉકેલ કરતાં આ નામદાર ઉમરવ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ વધાવવાની તો વાત જ વીચરી ગયા.

(૨) જે સ્થાનિક મંડળો વિષે માત્ર નહિવા સુધારા જ સૂચવવામાં આવ્યા છે તો પ્રાતિક ચરકાર વિષે તેમની કેટલીક દરખાસ્ત વહીવટી અને કેટલીક ઘણી જ ઠઠગી છે એમ કહ્યા શિવાય ચાલતું નથી. પ્રાતિક ચરકાર વધારે સ્વતંત્ર જાની પોતાને અતુક્કલ માર્ગે વિકાસ પામે એમિદ્વાંત તો સામાન્ય ધર્મ ગયો છે આ માટે પોલીસ, કેળવણી, જંગલ ખાતું, જામકામ, હુત્તર ઉચોગ વગેરે ખાનાં ઉપર મૂર્ખ સત્તા પ્રાતિક ચરકારને સોંપવી જોઈએ એ પણ આપણે કબૂલ કરીશું ઉપરાંત કો નાખવાની વધારે વિશાળ સત્તાઓ અને અમુક રમ પરની વધારાની શીલક વાપરવાનો અધિકાર પ્રાતિક ચરકારને આપવા જોઈએ એ મિદ્વાંતો પણ આપણે માન્ય કરીશું. પરંતુ આની સાથે પ્રાતિક અને વહી ચરકારના અદાજપત્રના આંકડા ભૂલ પાડ્યા જોઈએ અને પોતાનાં હસ્તક રહેતાં નાણાં હિન્દી સરકાર કે હિન્દી વજરેને પૂછ્યા શિવાય ખર્ચવાની ભરપૂર સત્તાઓ પ્રાતિક ચરકારને આપવી જોઈએ—આ અતિ આવશ્યક સુધારાઓ વિષે આ નામદાર એક અક્ષર પણ બોલ્યા હોય એમ જણાતું નથી આવી રીતે પ્રાતિક ચરકારને વધારે સત્તાવાન બતાવવાને જે દરખાસ્તો તેઓ અને આપણે કરીયે છીએ તે એક જ શરને આપજને કબૂલ હોઈ શકે—કે તે સરકાર પ્રજાને—ધાર્મિકમાં વિચારતા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને વધારે જવાબદાર થવી જોઈએ આ હેતુની નિધિ માટે કોઈનેની યોજનામાં અને લોર્ડ આઈલીંગ્ટનના લાખણમાં જે મુદ્દાઓ સમાયેલા છે, તે આપણે ચરખ વીજું.

(૩) ધારાસભાના ૬ ભાગના સભાસદો પ્રજાના મતથી ચુંટાયા જોઈએ એવી માગણી કોંગ્રેસની યોજનામાં કરવામાં આવી છે. મુધરેલા દેશોની પાર્લામેન્ટના પ્રવૃત્તક્રીય

મહાત્મા ગાંધી નભામદો પ્રજા જ નીમે છે અને પ્રજાનો આ હક તેને આપ્યા રાજતંત્ર ઉપર અસરકારક અંકુશ આપે છે તો આપણે તો વિનયી થઈને હિંસાગ્રાસી સલામદો ચુટવાનો હક રજુ કરીએ એ કંઈ વધારે પડતું નથી. પણ ઉપનયનના બાષણમાં ધરાસલાના આ સુધારા વિષે સ્પષ્ટ નિર્દેશ જણાતો નથી; જો કે તેમનાં વાક્યો એમ માનવાને કારણ આપે છે કે ધારાસભામાં પ્રજાકીય સલામદોનું પ્રમાણ તેઓ વધારવા ઇચ્છે છે—કેટલું પ્રમાણ તેમને ચોક્કસ લાગે છે એ તો જરા પણ સમજાતું નથી જે વિષયમાં આપણે ખાસ આગ્રહ તે વિષે જ તેમનું શકાવનક માન!

(ખ) ઉપર સૂચ્યા મુજબ ધારાસભાઓ પ્રજાકીય થવી જોઈએ તેમ બીજી પાસ તેને કર અને ખર્ચના—આવક બચકના અદાજપત્ર ઉપર મત આપી તેને પસાર કરવાની, સુધારવાની કે રદ કરવાની સત્તા ધારાસભાઓને મળવી જોઈએ અને ધારાસભામાં પસાર થએલા ઠરાવો—તેને ગવર્નર સાહેબ નામંજુર કરે નહિ તો—સરકારને બંધનકર્તા ગણવા જોઈએ એવી માગણી કોંગ્રેસની યોજનામાં કરવામાં આવી છે ધારાસભા પૂરેપૂરી પ્રજાકીય બને અને છતાં હાલની માફક સત્તાહીન રહે—નિર્ણયક અસામતીનું જ સ્થાન રહે—તો રાજતંત્ર ઉપર કંઈ પણ સત્તા આપણને ન મળે. અને છતાં ધારાસભાની સત્તા વિષે લોર્ડ આમલીંગ્ટનના બાષણમાં આટલું જ નજરે પડે છે કે: “અમલદારોની સત્તામાંથી છોડવીને સરકારની સાથે સહકાર કરતા (ધારાસભાના) ચુટાએલ પ્રતિનિધિઓના પ્રજાકીય—અંકુશમાં બંધેર વહીવટનાં કેટલાંક ચોક્કસ ક્ષેત્રો સોંપવા જોઈએ” અને “ધારાસભાનું મતને માન આપીને સરકાર પોતાની કોઈ વિષય સંબંધી રાજનીતિમાં ફેરફાર કરે તો પરિણામ માટે ધારાસભા જવાબદાર ગણાવી જોઈએ.” તારના આવા સુચવાદાબદેલા શબ્દો ઉપરથી લોર્ડ આમલીંગ્ટનની સાગોપાંગ યોજના સમજવી મુશ્કેલ છે, પણ આ વાક્યો ઉપરથી એમ સમજવામાં તો આવે જ છતાં ભૂલ થવાને સ્થાન રહે છે કે ધારાસભાના ચુટાએલા સભાસદોને કેટલાંક ખાતાં ઉપર સીધી વહીવટી સત્તા આપવાનો અને પરિણામે તે વહીવટના પરિણામ માટે તેમને સીધી ગીતે જવાબદાર બનાવવાનો આ નામદારનો આશય છે. જો તેમ હોય તો તેમની દરખાસ્ત અરેબર અસાધારણ અને કઠંગી છે એમ કહ્યા શિતાય ચાલતુ નથી. ઇંગ્લાડમાં અને બીજા દેશોમાં પ્રધાનો—કારોબારી મહાત્મા નભામદો પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોય છે અને એક પ્રધાનમંત્રી રાજીનામું આપે ત્યારે બીજા પ્રધાનમંત્રી પાર્લામેન્ટમાંથી જ રચી શકાતું હોવાથી એક રીતે પાર્લામેન્ટ ઉપર આપા રાજતંત્રની અંતિમ જવાબદારી છે એમ કરી શકાય. પણ અમુક ચોક્કસ ખાતાના વહીવટ માટે પાર્લામેન્ટ પ્રધાનોની મારફત જ જવાબદાર હોય છે—અથવા બીજી રીતે કહીએ તો તે વહીવટ માટે પ્રધાનો પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોય છે. પરંતુ પાર્લામેન્ટ સીધી રીતે અમુક ખાતા માટે કોઈ પણ દેશમાં જવાબદાર હોય એવું બાંધવામાં નથી. આમ પ્રજાકીય સભાસદોની વહીવટી શક્તિની કસોટી કરવાની ઉતાવળી આ અભિલાષાથી આ નામદારે આવી કઠંગી દરખાસ્ત કરી છે, તો બીજી

પાસ કં ઝેસની ચોજનામાં સૂચવેલી સત્તાઓ ધારાસભાને આપવાનો રહેજ પણ ધરાદો તેમણે દર્શાવ્યો નથી

(૧) પ્રાતિક કારોબારી સભામાં ૩ ભાગના સભાસદો હિન્દીઓ હોવા જોઈએ અને તેઓ ધારાસભાના ચુંટાએલા સભાસદો તરફથી પસંદ થવા જોઈએ એવી કોઝેસની માગણી છે લૉર્ડ આઇર્લીંગ્ટન પણ એવી દરખાસ્ત મૂકે છે કે પ્રાંતની કારોબારી સભામાં હાલના ત્રણને ગદલે ચાર સભાસદો હોવા જોઈએ અને તેમાંના બે હિન્દીઓ હોવા જોઈએ પણ હિન્દી સભાસદો ધારાસભાના સભ્યો તરફથી નહિ પણ સરકાર તરફથી જ નીમવા જોઈએ એમ કહેવાનો તેમનો ભાવાર્થ છે. કારોબારી સભાના સભાસદોની ચુંટણીના સિદ્ધાંત સાથે કેટલાક તરફથી વાધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે, પણ કારોબારી મંડલને થોડે અંશે પણ જવાબદાર કરવાની વધારે સારી ઘટના આપણને જડી નથી ત્યાં સુધી કોઝેસની માગણીને જ વળગી રહેવાને આપણે બાધા એલા છીએ.

(૩) લશ્કર, પરદેશીય રાજનીતિ, રેલ્વે વગેરે વ્યવહારનાં સાધનો, જહાત, નાણા અને સીંકાનાં જે ખાતાં સાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વધારે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે તેના ઉપર હિન્દી સરકારનો અંકુશ કાયમ રહેવો જોઈએ એવો લૉર્ડ આઇર્લીંગ્ટનનો મત છે અને તેની સાથે આપણને કંઈ તકરાર નથી. તેઓ વધારામાં જણાવે છે કે, પ્રાંતિક સરકાર અને ધારાસભાના સંબંધમાં જે અધકચરા સુધારા સૂચવવામાં આવ્યા છે તેવા જ સુધારા વડી સરકાર અને ધારાસભામાં ચોજવા જોઈએ અને તે પણ ઘણી વધારે સાવચેતીથી અને પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રમાં તે સફલ થયેલા માલુમ પડે ત્યારે પછી!

પ્રાંતિક અને વડી કારોબારી સરકાર અને તેમની સાથે સંઘળાયેલી ધારાસભાઓ વચ્ચે સબધ તો હાલના જેવો જ હોવો જોઈએ એવો ધ્વનિ નામદાર અમીરના ભાષણમાં રહેલો છે અને હિન્દી વજીરની સત્તા વિષે જે પ્રશ્ન આથી પણ વધારે—કદાચ વધારેમાં વધારે—અગત્યનો છે તે વિષે તો 'માન ધારવાનું' જ તેમણે ચોગ્ય ધાર્યું છે. કોઝેસની માગણી પ્રમાણે તો હિન્દી વજીરની હાલની વિશાળ સત્તાઓ કાળીને તે મંસ્થાનોના મંત્રીના જેટલીજ રાખવી જોઈએ—અર્થાત્ હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકારને ઘણી જ વધારે સ્વતંત્ર બનાવી સામ્રાજ્યને તગતા પ્રશ્નોમાં જ તેના ઉપર દેખરેખ ગાખવાનો અધિકાર હિન્દી વજીરને હોવો જોઈએ. આથી ઉલટું, પ્રાંતિક સરકાર હિન્દી સરકારના અંકુશમાંથી મુક્ત થતાં હિન્દી વજીર સાથે સીધો સંબંધ રાખી શકે—એવું જે સૂચન લૉર્ડ આઇર્લીંગ્ટને કર્યું છે તે તો હિન્દી વજીરની સત્તા કાયમ રાખવાનો તેમનો ધરાદો જણાવે છે.

આમ સ્થાનિક મંડલોમાં અને વિશેષ કરીને પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રમાં કરવા જોઈતા સુધારા વિષે જ લૉર્ડ આઇર્લીંગ્ટને ઘોડા ધસારા કર્યા છે અને તે પણ પ્રમાણમાં કેવા જોણુ પ્રકારના અને વહીવટી છે—ધણે અંશે હાલના જ ધોરણે રચાયેલી

મરકારની મત્તા વધારવા માટે જ જરૂરી ગણાય છે એ આપણે જોઈએ. ખીજા પાસે સ્થાનિક અને પ્રાંતિક સરકારમાં પ્રજાકીય તત્વ વધારવાની—તેના ઉપર પ્રજાની અનરકારક સત્તા જમાવવાની લાગ્યે જ કંઈ સૂચનાઓ જણાય છે આવા સુધારા અમલમાં મૂકવામાં આવે તો કદાચ લાભ કરતાં હાનિ વધારે થાય કારણ કે બ્રિટિશ અમલદાર વર્ગ વધારે મત્તાવાન થાય છતાં પ્રજાને જવાબદાર ન થાય તો હાલની ખિન જવાબદાર રાજનીતિના અનિષ્ટ પારિણામો ઘણાં જ વધી પડે.

જે વખતે હિન્દ વિશ્વકોશમાં લાખો માણસો અને કરોડો રૂપીઆનો લોભ આપી રહ્યું છે અને સ્વરાજ્યની વેગમરી હી લથાલથી ખજાસળી રહ્યું છે તે વખતે હિન્દી ઉપવચ્છર ઑકસફર્ડના વિદ્યાર્થીઓ આગળ હિન્દી સુધારા વિષે આવું નિઃમત્વ લાવણું કરે એથી અસંતોષ ઘટવાને બદલે વધે એમા શી નવાઈ.

શ્રીયુત ગોખલેની યોજના.

લૉર્ડ આઈર્લીંગનનું લાખણ થયા પછી લગભગ એક અઠવાડીયામાં નામદાર આગાખાને શ્રીયુત ગોખલેએ તૈયાર કરેલી સુધારાની યોજના બહાર પાડી છે—જે તેમણે પોતાના અવસાન પહેલા યોગ દિવસ ઉપર તૈયાર કરી હતી આ યોજના કૅબિનેટની યોજના કરતા ઘણી પહોળા છે અને તે લગભગ અઢી વર્ષ ઉપર રચવામાં આવી હતી એ બે વાતો ધ્યાનમાં લઈશું તો તે જોઈને આશ્ચર્ય પણ નહિ પામીએ અને તેનો બહુ ઉડો અભ્યાસ કરવનું પણ ચોગ્ય નહિ ધારીએ ઉપરાંત ઑ. મી. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું છે કે, લગભગ લડાઈની શરૂઆતમાં જ સરકાર હિન્દી પ્રજા તરફ ઉપકારના ઉમંગકાને વશ થઈને હિન્દના રાજતત્ત્વમાં કેવા સુધારા કરે તો પ્રજા સંતોષ પામે અને યુદ્ધમાં સંપૂર્ણ મનથી સહકાર કરે—એવા મુદ્દાના એક ઉચ્ચ અથવા અમલદારના પ્રશ્નના જવાબમાં જ શ્રી. ગોખલેએ આ યોજના ઘડી હતી, બ્રિટન પાસે હિન્દે કેવા સુધારાની માગણી કરવી જોઈએ—એ પ્રશ્નનો જવાબ આ યોજનામાં નથી આથી જો કે ઈંગ્લેન્ડ રાજપુરૂષો અને પત્રકારો કૅબિનેટની યોજનાની સાહમિકતા અને અભ્યાસદારિ કદા સિદ્ધ કરવાને આ યોજનાનો ઉપયોગ કરશે તો પણ આપણે તો તેનાથી ઘરા પણ ગળગટ કે ચિતામાં પડવાનું નથી. મી. લૉઈડ, લ્યોર્ડ હંમલુ જ કહ્યું છે. તે પ્રમાણે ટુનીઆ કવચિત વર્ષો સુધી ઘણી જ મદગતિથી ચાલે છે તો કવચિત જુજ અમયમાં તે વીજળીક ત્વરાથી આગળ ધમે છે; અને ગયા બે વર્ષમાં બનેલા બનાવોમાથી ચોરાનું પણ જેઓ રહસ્ય સમજ્યા હશે તેમને તો શ્રી. ગોખલે માટે પોતાની પૂજ્યબુદ્ધિ જરા પણ ઓછી ક્યાં શિવાય તેમની યોજનાની લગભગ પૂર્ણ અવગણના કરવામાં કંઈ મુશ્કેલી પડશે નહિ.

ઉપરના લખાણનો એવો અર્થ નથી કે શ્રી ગોખલેની યોજનામાં કંઈ સદંશ નથી. તેમણે સ્થાનિકને સંસ્થાઓ અને પ્રાંતિક મરકારને વધારે સ્વતંત્ર, મત્તાવાન અને પ્રજાકીય બનાવવાના મુદ્દા ઉપર ભીર મૂક્યો છે અને હિન્દી સરકાર અને હિન્દી વચ્ચેના સંબંધમાં લગભગ કંઈ જ સુધારા સૂચ્યા નથી પ્રાંતિક ધારાસભામાં ઓછામાં

ગોષ્ઠી ૬ લાગના સભાસદો ચુટાએલા હોવા ભેધએ અને તે ધારાસભાને અદાલતપત્રમાં સુધારા કરવાનો અને કરવો પસાર કરી કોઈ વિષયમાં પોતાની ગજનીતિમાં ફેરફાર કરવાની સરકારને ફરજ પાડવાનો અધિકાર ને હોવો ભેધએ એમ શ્રી. ગોખલેએ સૂચવ્યું છે. છતાં બ્રિટિશ આમની સભાની માફક આપુ અદાલતપત્ર મંજૂર કે નામંજૂર કરવાની સત્તા ધારાસભાને આપવાની સલામત્ય તેમણે કરી નથી. પ્રાંતિક કારોબારી સભામાં ત્રણને બદલે છ સભાસદો હોવા ભેધએ અને તેમાંના અડધા લાગના--૩ સભાસદો હિન્દી હોવા ભેધએ એમ તેમણે સૂચવ્યું છે પણ તે ધારાસભાના ચુટાએલા સભાસદો તરફથી પસંદ થવા ભેધએ એવી માગણી તેમણે કરી નથી. ઉપગત કેટલીક વર્ણવતી અને વ્યાવહારિક સૂચનાઓ તેમણે કરી છે તે ઉંડા વિગારને યોગ્ય છે. આમ જો કે શ્રી. ગોખલેની યોજના કંઈ કેવળ અવગણવાને યોગ્ય નથી--આવા મહાન દેશભક્તે લખેલો એક અક્ષર પણ નકામો હોઈ શકે જ નહિ--તો પણ તે ઉપર પૂરેપૂરો વિચાર કરીને પણ તેને હાલના કાલ માટે અયોગ્ય ગણી નિશ્ચિન્તપણે ઈંગ્રેસની યોજના માટે આજડી રહેવામાં આપણે જરા પણ આતાશની હોવી ભેધએ નહિ.

મી. મોન્ટેગ્યુ મંગલત્યરણ.

મેસોપોટેમીયા કમીશનના રીપોર્ટ ઉપર ચર્ચા કરતાં ને હિંમતભર્યું અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિયુક્ત ભાષણ મી. મોન્ટેગ્યુએ થયું હતું તેના રજૂકાર આપણા કાનમાં વાગતાં હતાં એટલામાં તો મી. એમલેનનું રાજીનામું અપાતાં, તેમને હિન્દી વસ્ત્રની પદવી આપવામાં આવી; અને પહેલાં કરેલા ભાષણમાં દર્શાવેલા વિચારોમાં પોતાની મધ્યમ થડા ફરીથી તેમણે પોતાને મત આપનાર ઉદારચિત્ત ધૈર્યેજ્ઞે આગળ દર્શાવી તે પછી થોડા જ વખતમાં હિન્દ-સ્વગજ્ય વિશે બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિ તેમણે આમની સભામાં ને શબ્દોમાં જણાવી છે તેમાં નીચેના સુદા સમાએલા છે --

(૧) “ હિન્દી સરકાર માથે એકમત થઈને બ્રિટિશ સરકાર, હિન્દના વડીવટની દરેક શાખામાં હિન્દીઓને વધારે અંશે ભેડવાની અને બ્રિટિશ સરકારના એક લાગ તરીકે હિન્દમાં જવામદાર સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના અતિમ હેતુથી સારાંચની સંસ્થા ઓનો કુશળ વિકાસ કરવાની રાજનીતિ સ્વીકારે છે.”

અહીં આ હિન્દને સ્વગજ્ય આપવાનો અતિમ હેતુ પહેલીજ વાર સુસ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યો છે અને તે ઘણા સંતોષની ધીના છે. પરંતુ તેની સાથે એમ પણ કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે આની પહેલાંના બહિરનામાંના વચનો અને દસવોની ને અવગણના અનેક વિષયમાં કરવામાં આવી છે, તે આપણા ઉત્સાહના ઉમળકાને ઉછળ્યા પહેલાં જ દાખી દે છે ઉપરાંત સ્વરાજ્યની અળવળ લગભગ ત્રણ વર્ષ વેગલર ચડના પછી આટલું ચોટું આ બહિરનામાં પ્રકટ થયું છે અને તેથી તેની ને શાંતિકારક અસર થવી ભેધએ તે થઈ ગઈ નહિ હોતું હોય શકે થતામાં જ કેટલાક રાજપુરુષોના અભિપ્રાય અનુસાર આટલાં પણ ઉદાર વચનો કહેવામાં આવ્યાં હોય તો હિન્દી પ્રજા ઉપર ઘણી બહુ અસર થાત એ નિશ્ચય છે.

(૨) “તેમણે (બ્રિટિશ અને હિન્દી સરકારે) એવો નિર્ણય કર્યો છે કે આ (સ્વરાજ્યની) દિગામાં સંગીન પગલાં અને તેટલાં સત્વર લેવાં જોઈએ” સ્વરાજ્ય આપવાના અંતિમ હેતુના નિર્દેશ કરતાં તેનો સારો હિસસો આપવાનો નિર્ણય ખરેખર વધારે આવકારદાયક છે. અને છતાં અમારે કંપૂર કરવું જોઈએ કે સરકારની છેલ્લાં બે વર્ષની રાજનીતિથી આપણને તેમને વિષે એટલી અવિશ્વાસની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે કે જેથી આ વચન પણ શાંતિ આપી શકતું નથી; કારણ કે તે હિસસા તરીકે લોઈ આઈર્લેન્ડને સૂચવેલા—અથવા બીજા તેવા જ સુધારા આપણને આપવામાં આવશે એવી મજબૂત શકા આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ જાહેરનામું પ્રગટ થતા પહેલાં થોડાંજ દિવસ ઉપર પોતાના શિથિલ લાવણ્યમાં કેટલાક નિર્મોહ્ય સુધારાઓ સૂચવીને લોઈ આઈર્લેન્ડને તે જાહેરનામાની કિંમતમાં ઘટાડો કર્યો છે—બ્રિટિશ રાજનીતિના ઉગતા ઉગસ ઉપર ઘેરી છાયા નાખી છે.

(૩) “નામદાર શહેનશાહની સમતિથી બ્રિટિશ સરકારે એવો ઠરાવ કર્યો છે કે નામદાર વાર્ધસરોય અને હિન્દી સરકાર સાથે આ વિષયની મસલત કરવા માટે, નામદાર વાર્ધસરોયની સાથે રહીને સ્થાનિક સરકારોના મત ઉપર વિચાર કરવા માટે અને પ્રતિનિધિ રૂપ મંડળોની અને બોજાઓની મુચના તેમની સાથે રહીને ધ્યાનમાં લેવા માટે હિન્દુસ્તાન આવવાનું નામદાર વાર્ધસરોયનું આમ ત્રણ મારે સ્વીકારવું જોઈએ બ્રિટિશ સરકારનો અને હિન્દી વજીરનો આ અસાધારણ નિર્ણય ખરેખર હિન્દના ગૃહકીય સુધારા વિષે તેમની માનનિક ગંભીરતા સૂચવે છે. હાલના દારૂણ વિચારને અંગે તેમ જ મુસાફરીના જોખમને લીધે હિન્દુસ્થાન ન આવવાનો નિર્ણય મીંઝ માન્ટેગ્યુને ઘણાજ સુલભ થઈ પડ્યો હોત. પરંતુ જે બહાદુરીથી અને હિન્દી રાજ્યતંત્રમાં સુધારા કરવાની તીવ્ર લાગણીથી તેમણે પ્રેરણાપોષ્ટી આ કમીશનના રીપોર્ટ વિષે લાવણ્ય કર્યું હતું તે સફળણેએ જ તેમને આ અસાધારણ પગલું લેવા પ્રેર્યો છે. આ જાહેરનામાના ઉપર ગણાવેલા બે મુદ્દા કરતાં પણ આ પગલાંથી ઘણી જ વધારે અસર હિન્દી પ્રજાના અને આગેવાનોના મન ઉપર થઈ છે એ નિશ્ચય છે અને આપણે એટલું જ ઇચ્છીશું કે જ્ઞાના મહોટા અમલદારોનો ડોર તેમની આસપાસ હિન્દમાં રચાશે તેની પાર જોવા ૩૩ કરોડ હિન્દીઓના કંઠજતા અને ઉઘડતી આશાઓથી ઉછળતા હૃદયના ધગધગા તેઓ સામગળશે, તેમ જ દુર્લેખ દીવાલને વીધીને આપણા હક-લેટ-માગણીઓનો ખુલ્લું સુર તેમને સંભળાવીશું તો જ આપણે સ્વરાજ્ય માટે લાયક ગણાઈશું.

(૪) “પ્રગતિના દરેક પગલાંનો નિશ્ચય કરવાનો હક તો બ્રિટિશ સરકાર અને હિન્દી સરકારને જ છે, કારણ કે હિન્દીઓના હિત અને ઉન્નતિનો જવાબદારી તેમને શિર રહેલી છે—અને જાહેર સેવાની નવી તકો જેમના આગળ ઉઘાડવામાં આવશે તેમના તરફથી મળતા સહકારથી અને તેમની (પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની) જવાબદારીનો પુરિ ઉપર જોડેલા વિશ્વાસ મૂકી શકાય તે ઉપરથી આ અને સરકાર પોતાના કાયદામાં દોરશે”

આ બહેરનામાનું આ વધારેમાં વધારે દુર્ભાગી વાક્ય છે અને તે ઉપરના બધાં મુદ્દા ઉપર પાણી ફેંવતું હોય એમ લાગે છે. હિન્દુનું ભાગ્ય રચવાની સત્તા બ્રિટિશ સરકારને અને હિન્દી સરકારને—કેમ બધા હિન્દી પ્રજાને અને તેમના પ્રતિનિધિ રૂપ કૌંગ્રેસ, નેશનલ લીગ, હોમ રૂલ લીગ વગેરે સંસ્થાઓને તો આ વિષય સાથે કંઈ મળ્યાં ન હોય! જે નામદાર વાઇસરોય અને હિન્દી વજીર વચ્ચે મસજત કરીને જ આ મવાલનો નીચેનો આગ્રહનો હોય તો મી મૉન્ટેગ્યુ શા માટે હિન્દુસ્થાન આવે છે? તેઓ લાંબા લાંબા ખરડા એક બીજાને મોકલી વિચારોની આપણે કરી શકત અને તેઓ ખાતરી પત્ર વ્યવહારથી ૩૩ કરોડ માણસોના નશીમ સુધારી કે બગાડી શકત ઉપરના વાક્યમાં તો એમ જણાવ્યું છે કે હિન્દી વજીર હિન્દી પ્રતિનિધિઓની સૂચનાઓ પણ સાંભળશે; તો પછી આ વાક્યમાં એ ૨૪ પ્રજા અભિપ્રાયને જરા પણ સ્થાન કેમ ન આપી શક્યું? હશે. હાલના બ્રિટિશ પ્રધાન મંડલમાં લૉર્ડ કૉર્જન અને લૉર્ડ મીલર જેવા મગરૂર અમીરો છે, તો પછી હિન્દમાં ઉછળતા તોફાનને શાંત કરવાને જે બહેરનામા લખવામાં આવ્યું તેના શુભ હેતુને કલંક લગાડે એવું વાક્ય પણ તેમાં મૂકવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે ઉપરાંત લૉર્ડ આઇર્લીંગનના લાપલુની માફક હિન્દીઓની શક્તિની પહેલેથી કસોટી કરવાની ઉતાવળ આ વાક્યમાં પણ નજરે પડે છે અને તેથી હિન્દીઓને સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે કે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી હિન્દી પ્રધાને જે વચનો પ્રકટ કર્યા છે તેમાં કંઈક આપણા ચિંતાતુર અને ગરમ દિલને શાંત કરવાનો તો કંઈક આપણી ઉછળતી છાતી ઉપર પ્રહાર કરવાનો પણ હેતુ રહેલો છે.

મત્યાગ્રહની ચળવળ.

ગયા માસમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણે ઑલ ઈન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમીટી અને ઑલ ઈન્ડિયા મુસ્લીમ લીગની કૉન્સીલની સલાહોએ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે સત્યાગ્રહ (passive resistance) ના મિદ્ધાંત અને અમલ વિશે વિચાર કરી છ અઠવાડિયામાં પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમીટીઓએ પોતાના અભિપ્રાય મોકલી આપવા એ તો બાકીનું જ છે કે આ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો તે પહેલાં મિમિસ એસન્ટને ઘોષાવવાને માટે સત્યાગ્રહ કરવાનો વિચાર ગુંગામી અને મદ્રાસ ઇલાકામાં ખાતરી રીતે ફેલાયો હતો અને તેથી જ આ ઠરાવ મંડવને ઘણા વિરોધની મામે પણ આ ઠરાવ પસાર કરવાની જરૂર પડી હતી જે વિચાર અનેક છુટાં છુટાં વિસ્તારી મંડલમાં ભગવત થયો હતો તેને દર્શાવવાની તક આ ઠરાવે આપી, અને ગયા માસમાં આખા દેશની જુદી જુદી કૉંગ્રેસ કમીટીઓએ અને હોમરૂલ લીગ પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમીટીઓએ અને પ્રાંતિક પર્લિમેન્ટ સત્યાગ્રહની લડત કરવાનો જે નિશ્ચય દર્શાવ્યો હતો તે જેટલો અસંધાન્ય હતો તેટલો જ દેશની ગજબીય પ્રગતિનો મૂલ્યક હતો. સત્યાગ્રહનો મિદ્ધાંત સામાન્ય રીતે સ્વીકારવાનો અને તે અનુસાર સુચેત્વથી લડત કરવાનો ઠરાવ કેટલાંક મંડલોમાં પસાર કર્યો હતા તો મદ્રાસની પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમીટીએ અને પછી ત્યાંની જ પ્રાંતિક પરિષદે એવો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો

હોને કે સ્વરાજ્યની હીલચાલને અંગે લરાની સલાઓ કે સ્થાતા સરઘસ બંધ કરવાના, કોઈ વ્યક્તિને નજરકેદ કે તેનો બહિષ્કાર કરવાના કે એવા જ બીજા જે હુકમો પસાર કરવામાં આવે તેનો લાંગ કરી સત્યાગ્રહ ઠગ્યો જોગ્યો; અને જો કે સત્યાગ્રહ વિષે બીજા ઘણા ઠરાવોની લાપા ઘણી વધારે વિશાલ છે તે પછી સ્વરાજ્યની અળવળ ચાલુ રાખવાના સંબંધમાં જ તેનો ખમલ કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે જે વળતે વર્તમાનપત્રોના બગીચા લઈને અને વ્યક્તિઓને નજરકેદ કરીને મરઘારે બાપ્તાની રાજનીતિ નિષ્કુરપણે અમલમાં મૂકવા માડી છે તે વળતે આપણો આશ્રય, લાપણો કરવાની અને ઠરાવો પસાર કરવાની આપણી સ્વતંત્રતા ઉપર જ રહેલો છે; માટે આપણી સ્વતંત્રતાના આ છેલ્લામાં છેલ્લા અને વધારેમાં વધારે પવિત્ર કિલ્લા ઉપર હુમલો થાય ત્યારે તો તેની સામે થઈને તેથી જે દુઃખ આવી પડે તે સહેવાને આપણે તૈયાર થવું જ જોઈએ. કાયદેસર હીલચાલના સંબંધમાં સત્યાગ્રહ કરવો એ આ અંતિમ સાધનનો નરમ નરમ ઉપયોગ છે—કોઈક તો કદાચ એમ પણ કહે કે તેને સત્યાગ્રહ લાગ્યો જ કહી શકાય. આથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે સત્યાગ્રહના ઉગતા ઉત્સાહમાં મિસિસ બેસન્ટને ઝાડાવવાને સત્યાગ્રહની કોઈ બાજુ સુકિતની લગામણ કરવામાં આવી ન હતી પણ કોમરૂલ લીગના કેન્દ્રસ્થાનમાં—મદ્રાસમાં સ્વતંત્ર નાગરિકના પ્રાથમિક હકના રક્ષણ અર્થે જ આ લડત કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

મદ્રાસની પ્રાતિક કોંગ્રેસ કમીટીએ ઉપર પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કર્યો તે પછી આશરે એક અઠવાડિયામાં મી. મૉન્ટેગ્યુનું ઉપરનું બહેરનામું પ્રકટ થયું અને તેથી કેટલાંક આગેવાનો અને મંડલો ઉપર વિલક્ષણ અસર થઈ તેઓ પહેલેથી જ સત્યાગ્રહ કરવાની વિચ્છેદ હતા એટલે પછી તો મી. મૉન્ટેગ્યુના લાપણીને એ ઠાવકા અને કંરેલ આગેવાનો તરીકે ઉતાવળાયા યુવાનોને અને અધિકચર મ્હોટી વયના માણસોને સત્યાગ્રહના સાહસિક પગલાથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ આપવાને નીકળી પડ્યા. આવા હેતુથી મી. ગોવિંદ રાધવ આચર, મી. એન. સુળાસવ. મી. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી, મી. વી. પી. માધવરાવ વગેરે મદ્રાસના કેટલાક આગેવાનોએ સત્યાગ્રહના સામે જે પત્ર બહાર પાડ્યો હતો તેના બધા મુદ્દામાં ઉતરવાની અમે જરૂર જોતા નથી. પણ અમે તેમની બે દલીલોના રહીઆ આપીશું પ્રથમ તેમણે જણાવ્યું છે કે રાજકીય અળવળના બીજા કાયદેસર સાધનોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થઈ ચૂક્યો નથી અને તેથી આ અંતિમ સાધનો ઉપયોગ કરવો એ સાહસિક છે, પરંતુ અમે ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમણે કાયદેસર હીલચાલનો દબાવવાના સરકારના પ્રયત્નો સામેજ સત્યાગ્રહ કરવાની મદ્રાસ કોંગ્રેસ કમીટીએ લલાપણુ કરી હતી અને આ મુસદ્દા બહાર પાડનાર આગેવાનોને પણ ઠણૂંત કરવું પડ્યું કે સરકાર સલાઓ અને સરઘસો બંધ કરે ત્યારે જો આપણે નિરાંતે બેસી રહીએ તો થોડા સમયમાં આપણે રાજકાર્યમાં પૂરેપૂરા દારિદ્ર થઈ જઈએ અને બાયલા ગુલામો થઈને મૂંઝે મ્હોંએ બધો જીવન સહન કરવો પડે. તેમની બીજી દલીલ એ છે કે મી. મૉન્ટેગ્યુ ઘણું જોખમ વેઠીને આપણા રાજકીય પ્રશ્નો ઉકેલ કરવા હિન્દુસ્થાન આવે છે,

તે વળતે તેઓ શાન્ત વાતાવરણમાં ઘણું સંગીત કાર્ય સુલેકથી કરી શકે તે માટે આપણે સત્યાગ્રહનો વિચાર આપણા મગજમાંથી દૂર કરવો જોઈએ. આના જવાબમાં જણાવી શકાય કે સરકારે મિમિસ બેમન્ટને નજરકેદ કરીને વાતાવરણ તોફાની બનાવ્યું છે અને તેથી તેમને છોડીને તે વાતાવરણ ફરીથી શાન્ત બનાવવાનું હિન્દની અને મદ્રાસની સરકારના હાથમાં છે. આથી મદ્રાસ પ્રાંતિક પરિષદે વ્યાજની રીતે એવો ઠરાવ કરેલો છે કે, મી. મૉન્ટેગ્યુ હિન્દમાં આવે તે પહેલાં મિસિસ બેમન્ટને છોડવાં જોઈએ-નહિ તો તેઓ નજરકેદ થતા જે રાજકીય સ્થિતિ હિન્દમાં ઉત્પન્ન થઈ છે તે તેઓ જોઈ લેશે. પરિષદે આગલ વર્ષીને એમ પણ જણાવ્યું હતું કે મી. મૉન્ટેગ્યુ આવે તે વખતે જો મિસિસ બેમન્ટ નજરકેદમાં હશે તો તીખી અને વેગસરી હીલચાલ હિન્દમાં ચલાવવામાં આવશે અને મી. મૉન્ટેગ્યુ સાથે કોઈ પણ રાજકીય આગેવાનો મસલત કરી શકશે નહિ જે પ્રતાપી અને પ્રાંતસાહક વ્યક્તિના રાજકીય ચળવળને તીધે મી. મૉન્ટેગ્યુને હિન્દુસ્થાન આવવાની જરૂર પડી છે, તેને બધનમાં રહેવા દઈને હિન્દનો કોઈ પણ સ્વરાજ્યવાદી અને સ્વાભિમાની આગેવાન તેમને હાલના રાજકીય સ્થાવરો ઉકેલ કાઢવામાં મદદ કરી શકે એમ નથી. મુંબાઈની પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમિટીએ પણ એવા બંધનો ઠરાવ કર્યો છે કે જો ૩ મી. મૉન્ટેગ્યુની મુલાકાતના બળદ ધ્યાનમાં ટાંચ સત્યાગ્રહનો સવાલ મુલાવી રાખવામાં આવે છે તો પણ તે મુલાકાતનો હેતુ સફલ થાય તે માટે રાજકીય ચળવળ માટે નજરકેદ કરવામાં આવેલી મિમિસ બેમન્ટ વગેરે વ્યક્તિઓને છુટી કરવાની જરૂર છે ૫ મી. મૉન્ટેગ્યુને વડી ધારામણા મળી તે વળતે હિન્દનો નિઃશ્વચ્છ આ ઠરાવો ઉપરથી કરી શકાય એમ હતો.

તે પછી ઝા. મી. મહમદ અલી ઝીણાના સવાલના જવાબમાં સર વિલિયમ વિન્સેન્ટે જણાવ્યું છે કે જો ગેરકાયદેસર અને હદ પહારની ચળવળ ન કરવાનું વચન મિમિસ બેમન્ટ આપશે તો તેમને છુટા કરવામાં આવશે. નામદાર વાઈસરૉયના ભાષણના શબ્દો ઉપરથી પણ મિસિસ બેમન્ટને છુટાં કરવાનો સરકારનો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. હિન્દુસ્થાન આતુરપણે જુએ છે કે, મિમિસ બેમન્ટ સરકારે માગેલું વચન આપીને છૂટાં થશે કે નહિ? અથવા કઈ પણ સરત વગર સરકાર તેમને છોડશે કે નહિ? આ સવાલોના જવાબ ઉપર થેડા સમય સુધી આપણા રાજકીય બવિષ્યનો આધાર રહેશે. જો મિસિસ બેમન્ટને છોડવામાં આવશે તો મુંબાઈ અને મધ્યપ્રાંતની સરકારે તેમથી સાથે પસાર કરેલા બહિષ્કારના હુકમો રદ કરવાનો અને મી. મહમદઅલી અને મી. શૌકતઅલીને છુટા કરવાનો પોષ્ટર હિન્દુસ્થાનના ચારે ખુણામાંથી આપણે સાંભળીશું. બીજી પાંચ જો મિસિસ બેમન્ટને હુમણા કે મી. મૉન્ટેગ્યુ હિન્દુસ્થાન આવતા પહેલાં છોડવામાં નહિ આવે તો હિન્દુસ્થાન પોતાના જીવનની ખરી લાગણી તેઓ નામદારને દેખાડી આપશે અને કદાચ તેના કેટલાક પુત્રો પોતાના અન્ત કરણના આદેશને વશ થઈને સત્યાગ્રહની લશ્કર શરૂ કરશે.

(૫) આવી રીતે કેળવણી ફરજિયાત કરવા માટે લોકલ બોર્ડને ખાસ કરી નાખવાની જરૂર પડે? એ કરના કેટલાક મંકાર સૂચવશો?

(૬) જો કેળવણી ફરજિયાત કરવાની સંતા લોકલ બોર્ડને આપવામાં ન આવે અથવા તેનો ઉપયોગ બોર્ડ માટે અસક્ય લાગે તો ખાનગી પ્રયત્નથી વધારે ને વધારે ગામડામાં કેળવણીનો પ્રસાર થાય એમ તમને લાગે છે?

(૭) ખાનગી પ્રયત્નથી વધારેમાં વધારે ગામડામાં કેવી રીતે નિશાળો સ્થાપી શકાય તેની એક યોજના સૂચવશો?

(૮) આમ જો ખાનગી નિશાળો કદાચ તેને માટે સરકાર કે લોકલ બોર્ડ તરફથી કંઈ આટ લેવી તમને યોગ્ય લાગે છે? અને એવી ઓઠ મળી શકે ખરી?

(૯) ખાનગી નિશાળોને અભ્યાસક્રમ તમે લોકલ બોર્ડની નિશાળોના જેવો જ રાખો કે તેમાં કંઈ ફેરફાર કરો?

(૧૦) ગામડાની નિશાળોમાં જો (ફ) અભ્યાસને માટે ફક્ત સવારનો અથવા સવારનો અને બપોર પછીનો સમય રાખવામાં આવે અને (ચ) ખેતીનું જ્ઞાન આપવાને માટે કંઈ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો હાલની નિશાળો વધારે આકર્ષક થાય ખરી અને તેમાં વધારે વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થાય?

(૧૧) આ સિવાય આજી નિશાળોને વધારે ઉપયોગી બનાવવાને અને તેમાં વધારે છાત્રાઓ દાખલ થાય તે માટે તમે શી સૂચનાઓ કરો છો?

(૧૨) તમારા તાલુકામાં અસ્પર્ધ વર્ગની કે પછાત વર્ગની કોમો માટે ખાસ નિશાળો ફેરવી છે? જી હાંમાં

(૧૩) તે નિશાળોને પૂરેપૂરો લાભ લેવાય છે? જો ન લેવાતો હોય તો તેને માટે સરકાર, લોકલ બોર્ડ, નિશાળના અધિકારીઓ, સામાન્ય પ્રજા અને તે કોમો ફેરલે અશો જવાબદાર છે?

(૧૪) લોકલ બોર્ડ આ નિશાળોમાં કંઈ વધારો કરવાનો ઇરાદો રાખે છે? તેવી નિશાળો ઉઘાડવાને માટે સરકાર ખાસ આટ આપે છે?

(૧૫) જો લોકલ બોર્ડ આ નિશાળોમાં સત્વર વધારો કરી શકે એમ ન હોય તો ખાનગી પ્રયત્નથી તેમાં કંઈ વધારો થઈ શકે એમ છે?

(૧૬) તમારા તાલુકામાં કેટલા પુસ્તકાલયો છે અને તેમાંના કેટલા રજીસ્ટર્ડ છે? જી હાંમાં

(૧૭) કોઈ પુસ્તકાલયોને લોકલ બોર્ડ આટ આપે છે? જો ન આપતા હોય તો તેનું શું કારણ? જો આટ આપે તો પુસ્તકાલયોની સંખ્યા વધે એમ તમે ધારો છો?

(૧૮) ગુજરાત કેળવણી મંડળે ગામડાઓમાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની જે યોજના બહાર પાડી છે તે તમારા જોવામાં આવી છે? (જો ન જોઈ હોય તો પરિષદના મંત્રીઓને લખવાથી તે મળી શકશે.) તે યોજનામાં તમે કંઈ પણ ફેરફાર સૂચવો છો?

(૧૯) તમારી લોકલ બોર્ડ તરફથી ખેતીવાડીની રાખા ચલાવવામાં આવે છે કે કેમ? ન ચલાવવામાં આવતી હોય તો હવે પછી નવી કાઢવા માગો છો કે કેમ? નવી કાઢવા વિચાર ન હોય અને કોઈ ખાનગી ગ્રંથસ્થ એ સાદસ ઉપાદી લે તો બોર્ડ તેને પેતાનો ફાળો મદદ તરીકે આપશે કે કેમ? ફાળો આપે તો તે કેટલા હોવા જોઈએ?

માધ્યમિક શાળાના વ્યવસ્થાપકોને પ્રશ્નો.

(૧) માધ્યમિક શાળાઓમાં માનવબળ દ્વારા બધું શિક્ષણ અપાતું જોઈએ એ સિદ્ધાંત તમને સમત છે?

(૨) આ સિદ્ધાંતની સિદ્ધિને માટે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોના જવાબ માતૃભાષાદ્વારા આપવાની છૂટ વિષયોએ આપવી જોઈએ, એ મત વિષે તમારો સો અભિપ્રાય છે? (ગુજરાત કેળવણી મંડળે આ મતની તરફેણમાં ઠરાવ પસાર કર્યો હતો તે તમારા નિવૃત્તામાં હશે)

(૩) કયા વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવવાથી વધારે સુનમ થાય ને કયા વિષયોમાં અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ જરૂરી નહીં તે અનર્થકારક તે ન જ જણાય? (સરકાર ડિગ્રે બીજી ભાષાઓ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અકાશિત, બીજા ભિન, ભૂમિતિ, વિજ્ઞાન, આરોગ્ય વગેરે જુદા જુદા વિષયોને હરેશીને તમારો ઉત્તર આપો)

(૪) જ્યાં મુડી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોના જવાબ અંગ્રેજીમાં આપવાના રહે ત્યાં સુધી અંગ્રેજી શિવાય બધા વિષયો ગુજરાતી પુસ્તકોદ્વારા અને ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શીખવવાનું બની શકે? આ વિષે કઈ પ્રયોગ તમારી નિરાશમાં કરવામાં આવ્યો હોય તેના પરિણામ લખો?

(૫) મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષાના સબધમાં ઉપર સૂચવેલો સુધારો અમલમાં મૂકવાને ઇલાકાની બધી મુખ્ય ભાષાઓ જણતા જુદા જુદા પરીક્ષકો બધા વિષયમાં ગાખવા પડે અને તેથી ધોળો ખર્ચ અને ધબ્બી મુશ્કેલી પડે આ દલીલમાં તમને કેટલું વજન લાગે છે?

(૬) મેટ્રિક્યુલેશન ધોરણ સુધી જે વિદ્યાર્થીઓને માતૃભાષાદ્વારા બધા વિષયો શીખવવામાં આવે તેઓ કોલેજમાં અંગ્રેજી ભાષામાં ગાખતું શિક્ષણ લેવાને અયોગ્ય બને. આ દલીલ વિષે તમારો સો મત છે?

(૭) ગુજરાતીદ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવે તે બચતો વખત અંગ્રેજી ભાષાના વિશેષ શિક્ષણમાં વાપરી શકાય કે નહિ, અને તે દરરોજનો કેટલો વખત?

(૮) આ સબધમાં પ્રો લીમયે સુબાઈ યુનિવર્સિટીની મેનેજમાં જે ઠરાવ થોડા વખતમાં રજૂ કરવાના છે તે વિષે તમારો સો મત છે? તેમાં કઈ સુધારો તમે સૂચવો છો?

સરકારી મદદ સંબંધી.

(૯) જે નિરાળો સરકારી મદદ લેતી નથી તેમને સરકારી મદદ લેનારી શાળાઓના નિયમો પુરેપુરું લાગુ કરવામાં આવે છે? કઈ ફેરફાર હોય તે જણાવો.

(૧૦) મદદ ન લેતી શાળાઓની દેખરેખ માટે સરકારી કેળવણી ખાતાએ નવો કાડ રચવો જોઈએ કે નહીં?

(૧૧) હાલના કાડમાં કઈ કઈ કલમમાં શુ શુ ફેરફાર કરવાનો, (ક) મદદ લેતી નિરાળો માટે તથા (ખ) મદદ ન લેતી નિરાળો માટે સૂચવો છો?

(૧૨) તમારી નિમ્નાંતો કુલ વાર્ષિક ખર્ચ શું છે? તે પેટે સરકારી મદદ પુરેપુરી હોઈ મળે છે કે? જો બીજી મળે છે તે કટકી જોઈ મળે છે? જો બીજી આપવાનું કારણ સરકારી ખાતા તરફથી શું જણાવવામાં આવ્યું છે? (આ પ્રશ્નો ઉત્તર ખાનગી રાખવામાં આવશે)

વિષયોની યાદી.

મેટ્રિક્યુલેશન માટે,

આવતા ઓક્ટોબર માસની તારીખ ૨૦ તથા ૨૧ મી એ આ પરિષદની જોડક આ ગણેશમાં થવાની છે તે વખતે કેળવણીના જે સવાલો ઉપર વિશેષ કરીને ચર્ચા અને ઠરાવો થવાને મંજૂર છે તે જ આ સાથેની યાદીમાં રજૂ કર્યો છે. તદ્દમે જે સરકારો કે ગણે વર્ષે અમલમાં મળેથી પરિવર્તના મંત્રીઓએ જે લાખી યાત્રી મોઝીની હતી તેમાંના મોઝાનું મુદ્દા આ યાદીમાં સમાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ જે તદ્દમાં ગણે વર્ષે તૈયાર કરેલી યાદી જેવી હોય તે ગયા વર્ષના વર્તમાનપત્રોમાંથી જે સરકારી અથવા પહેલી પરિષદના રિપોર્ટ અમલમાં પડેથી કે વપરાના સરનામેથી મળતી લેશે. આમ ગયા વર્ષની યાદીમાં જણાવેલા અને બની શકે તે આ યાત્રીમાં જણાવેલા વિષય ઉપર તદ્દમે નિબંધ લખી મોકલશે તે આખતી થઈ. તદ્દમાં નિબંધ

સંજ્ઞાઓની તા ૩૦ મી મુદ્દીમા મોકલી આપવાની કૃપા કરશે. અને તેટલો હુકમ, ચોક્કસ માહિતી અને સુધાઓથી ભરેલો નિબંધ મોકલશે.

લિ. સેવકો,

અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર,
હુરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન,
વગેરે, મંત્રીઓ.

૧. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ.

(ક) હિન્દુમા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ઇતિહાસ.

(ખ) સરકારની યુનિવર્સિટીથી સ્વતંત્ર શિક્ષણની સંસ્થાઓ રચાપવાની જરૂરીઆત અને વ્યવહારિકતા
(ગ) સાહિત્ય, ઇતિહાસ વગેરે સામાન્ય વિષયોની સાથે, ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ આદિ અવહારિક ઉપયોગિતાના વિષયોના પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્રમના સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્તો અને યોજનાઓ.

(ઘ) વિદ્યાર્થીઓ અને રાજકીય અળવળ

૨. ખેતી અને હુન્નરઉદ્યોગનું શિક્ષણ

(ક) હાલની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં આ વિષયોનું શિક્ષણ આપવાની શક્યતા

(ખ) ખેતીની અને હુન્નર ઉદ્યોગની સરકારી નિશાળો અને કૉલેજોના વિકાસની દિશાઓ

(ગ) આ વિષયોનું શિક્ષણ વિસ્તારવાની, સુધારવાની અને સર્વદેશીય બનાવવાની સ્વતંત્ર યોજનાઓ

માતૃશાળાદ્વારા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાની જરૂરીઆત વિષે.

માધ્યમિક શાળાઓ અને કૉલેજોમાં દેશી ભાષાઓ અને ખાસ કરીને હિન્દી અને ગુજરાતીના શિક્ષણ આપવાની ખાસ વ્યવસ્થાઓ કરવા વિષે.

હાલની શાળાઓમાં તેમ જ સ્વતંત્ર રીતે થોડું શકાય એવી શારીરિક કેળવણીની વ્યવહારિક યોજનાઓ.

૩. પ્રાથમિક કેળવણી.

(ક) મ્યુનિસિપાલિટીઓના ક્ષેત્રમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવા વિષે ઓ મિ વિઠ્ઠલ ભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલે રજૂ કરેલા બિલ વિષે ચર્ચા

(ખ) લોકલ બોર્ડના ક્ષેત્રમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવા માટે ઓ મિ પટેલના બિલના સિદ્ધાન્ત અનુસાર અથવા બીજા ધોરણે ધરાયેલી યોજનાઓ

(ગ) પ્રાથમિક કેળવણીના ગામડાઓમાં પ્રસાર કરવાની સ્વતંત્ર યોજનાઓ

૭ ગુજરાતમાં મહિલાવિદ્યાર્થીના વિકાસની અને તેમનો પરસ્પર સબંધ વધારવાની દિશાઓ

૮. દેશી રાજ્યોને લગતા કેળવણીના ખાસ પ્રશ્નોની ચર્ચા

(નોંધ — આ પરિવહના મંત્રીઓને દેશી રાજ્યોના શિક્ષણને અગત પરિચય નથી માટે દેશી રાજ્યોની કેળવણી વિષે ખાસ માહિતી ધરાવતા ગૃહસ્થોને દેશી રાજ્યોને લગતા ખાસ પ્રશ્નો વિષે નિબંધો લખવાને અને યોગ્ય લાગે તો તેના સબધમાં પરિવહના પ્રસાર કરવા જેવા કરાવેલા ખરડા મોકલવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે)

દેશી રાજ્યોને પૂછવાના સવાલો.

૧. તમારા સંસ્થાનમાં કેટલા ગામડા છે, તેમાંથી કેટલામાં નિશાળો છે અને કેટલામાં અલાયદી કન્યાશાળા છે ?

૨. બાળોનેના ગામ કેટલા છે અને તે પૈકી કેટલામાં નિશાળો છે ?

૩. તમારે ત્યાં કુલ વસ્તીના કેટલા ટકા બહુવા યોગ્ય ડગમરના છે અને તેમાંથી કેટલાં બહે છે ?

૪. તમારા રાજ્યની કુલ હાઈસ્કૂલો કેટલામાં ભાગ પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખર્ચવામાં આવે છે ?
- ૫ તમારે ત્યાં ખેતીવાડી કે હુન્નર હોવાનું શિક્ષણ આપનારી કેટલી સંસ્થા છે ? અને તેનું કુલ ખર્ચ કેટલું છે ?
- ૬ તમારે ત્યાં શિક્ષણ આપનારી ખાનગી સંસ્થા કેટલી છે અને તેને રાજ્ય તરફથી શી મદદ અપાય છે ?
- ૭ તમારા રાજ્યમાં, નિરાશાળ વિતાના વધારેમાં વધારે વસતીવાળા ગામની વસ્તી કેટલી છે અને દર વર્ષે નવી નિરાશાળ કેટલી હાઈડાઉમાં આવે છે ?
- ૮ હું એ અભ્યાસ કરવા વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય તરફથી કેટલી સ્કોલરશિપો કેટલેટલી રકમની અપાય છે ?
- ૯ કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થીને પહેલાં મોકલવા રાજ્ય તરફથી સ્કોલરશિપો અપાય છે ?
- ૧૦ તમારા રાજ્યમાં અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે, કુલ ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે અને તેમાં ત્રીજા વર્ષના ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે ?
- ૧૧ બાળવર્જમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે અને અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે ?
- ૧૨ શિક્ષકોને ઓછામાં ઓછો પગાર મેળો છે અને વધારેમાં વધારે પગાર કેટલો છે ?
- ૧૩ ત્રીજા વર્ષના ટ્રેન્ડને પ્રારભમાં સર્ટિફિકેટ પ્રમાણે પગાર આપવામાં આવે છે ? અને જો આપવામાં ન આવતો હોય તો તેટલો પગાર મળવાને કેટલી મુદત લીધે છે ?
- ૧૪ એક દરે પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોને પગાર જોઈએ તે કરતાં ઓછો તમને નથી લાગતો ?
- ૧૫ કેળવણી ખાતાના નોકરો માટે પેન્શન, પ્રોવિડન્ટ ફંડ કે એવી બીજી કંઈ સગવડ કરી આપવામાં આવે છે ?
- ૧૬ તમારે ત્યાં એક જ શિક્ષકને વધારેમાં વધારે કેટલા વર્ગો આપવામાં આવે છે ?
- ૧૭ તમારે ત્યાં એક જ શિક્ષકને વધારેમાં વધારે કેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણાવવા પડે છે ?
- ૧૮ તમારે ત્યાં શિક્ષકોને શિક્ષણ આપવાનું કામ ફરદાજ વધારેમાં વધારે કેટલાક કલાક કરવું પડે છે અને શિક્ષણ સિવાય બીજા કોઈ કામમાં તેઓને દરરોજ વધારેમાં વધારે કેટલો વખત લગ્ય છે ?
- ૧૯ શિક્ષકોને શિક્ષણ આપવામાં સગીન મદદ કરવા માટે દર વર્ષે કેટલી કિંમતનું પુસ્તકોનું સાહિત્ય પુર પાડવામાં આવે છે ?
- ૨૦ કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ સંસ્થાની દર વર્ષે ઓછામાં ઓછી કેટલીવાર મુલાકાત લે છે ?
- ૨૧ તમારા રાજ્યમાં એક પરીક્ષક વધારેમાં વધારે પ્રાથમિકશાળાના મેટલા વિદ્યાર્થીઓ તપાસે છે ?
- ૨૨ ગુજરાતી નિરાશાળમાં અંગ્રેજ શિક્ષક આપવાની કોઈ પણ ગોઠવણ તમારે ત્યાં કરવામાં આવી છે ?
- ૨૩ તમારા રાજ્યની અંગ્રેજ નિરાશાળોમાં ૧૯૧૦ માં અંગ્રેજ ભણવા પહેલાં યોરખમાં કેટલા દાખલ થયા હતા અને ૧૯૧૦ માં કેટલા વિદ્યાર્થીઓને મેટ્રીકની પરીક્ષા આપવા મોકલવામાં આવ્યા છે ?
- ૨૪ તમારા રાજ્યમાં હાઈસ્કૂલ તથા મિડલ સ્કૂલની સંખ્યા કેટલી છે ? અને તેમાં કુલ વર્ગો કેટલા છે તેમજ એલ્યુમેટ શિક્ષકો કેટલા છે ?
- ૨૫ તમારા રાજ્યમાં મદત અને ફરજિયાત કેળવણી છે ? ન હોય તો દાખલ થવા સંભવ છે ?
- ૨૬ તમારે ત્યાં કેળવણી તરફ લોકોનું મન આકર્ષવાનો કંઈપણ આમ પ્રયત્ન છે ?
- ૨૭ કેળવણીના સત્વર પ્રસાર અને સુધારા માટે તમે શી સૂચના કરો છો ?

દાદાભાઈ હોલ,

ભરૂચ.

તા. ૨૪ એપ્રિલ ૧૯૧૭

અમૃતલાલ વિ ઠક્કર,

હરિલાલ ઝવેરલાલ અમીન,

વગેરે.

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના
મંત્રીઓ.

સ્વરાજ

હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજનો મદદો.

“મારા દેશ અને દેશજીવો માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જો હું મૂકતો જાઉં તો કહું છું કે: એક થાઓ, મડયા રહો અને સ્વરાજ (સેલફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરદીના લોગ થતા લાગો લોકો, અને માત્ર અલ્પ અમ્લને લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને ખચાવી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલતું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે.”

(કલકત્તાની કોંગ્રેસ-૧૯૦૬.)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારું સ્વમાન સાચવવા અને ઈશ્વરદત્ત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન-ઠેલતાં આ ધડીએ નીચેને શરનામે લીગના સભાસદ થવાને લખો.

હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

૧. કાયદેસર હીલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું.
૨. ગાહનગાહ પંચમ ન્યૂઝ અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય-માંજ સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવો ગ્રેટબ્રિટન સાથેના સંબંધ બાળવવો.
૩. હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નેશનલ કોંગ્રેસના કાર્યને ટેકા આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.
૪. હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સંબંધી પ્રજામત ડેળવવા સતત ચળવળ કરવી.

આ ઉદ્દેશો જેમને સંમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરુષો આ સંસ્થાના સભાસદ થઈ શકશે. આ ૩૨ ચેન્નકુચેટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામાં એસોસીએટ તરિકે દાખલ થઈ શકશે.

સભાસદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે.

લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે અને તે આપતા લીગનો કાર્ડ, રૂપાનો ચાંદ અને સ્વરાજ્ય વિષે માહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે અ, બ, ક અને ડ વર્ગના સભાસદો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૧૨. ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમના હક્ક સરખા ગણાશે.

તમાગ ગામમાં લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સભાસદ થવાને તૈયાર થતા તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો:—

૨૫૧, હોનબી રોડ,
એશો કુંપની ઉપર
ફોર્ટ—સુબાઈ

}

મંત્રીઓ

હોમરૂલ ફોર ઈન્ડિયા લીગ,

સુબાઈ શાખા.

આ સંસ્થામાં જોડાવા ઈચ્છતા સર્વેએ સેક્રેટરીઓને નીચેલે શરનામે લખવું.

નાટીસ.

દરેક રેલ્વે ઉતાડને બાણુવાની જરૂર છે કે.—

(૧) તે ઉતાડના ડબ્બામાં ધારા કરતાં વધારે માણસ ભરવાની કોશિશ કરતાં રેલ્વે પોલીસના માણસ કે રેલ્વે નોકરની સામે થવાનો તેને હક છે.

(૨) આ હકથી અજ્ઞાન એવા બીજા ઉતાડઓમાં તે વિધે માહિતી ફેલાવવી એ દરેક સુશિક્ષિત ઉતાડની ફરજ છે.

(૩) પોતાના તથા પોતાની સાથે મુસાફરી કરતા બીજા કમનસીબ ઉતાડઓના લાભને ખાતર—આ હકનો ઉપયોગ કરવાની દરેક સુશિક્ષિત ઉતાડની ફરજ છે.

(૪) પ્રહેલા કે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતો દરેક હિંદીવાન, ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો ઉપર જુલમ થતો જોઇ તેમની મદદે જવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

કિન્ડરગાર્ટન

સંબંધી છ લખો.

લખનાર—હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા,
હિંમત આના છ, પોષ્ટેજ જુડું.

The Best Pure Linseed Double Boiled Oil

IS

The "Maneless Lion Brand."

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

મે તેવી જાતના ઉચામા ઉંચા બેલતેલ
સાફ અમાફ શુદ્ધ બેલતેલ આખા
દુસ્તાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા
જમ જાતના ટોખડ, લાકડા અને ઈમા-
રંગવાના કામમાં ઉત્તમ નીવડ્યું છે.

અમાફ બેલતેલ હિંદુસ્તાનના તમામ
વેપારીને ત્યાંથી મળે છે.

પાંચ જેલનના ડબ્બામાં વેચાય છે.
આખા હિંદુસ્તાનમાં અમારીજ કંપની
શુદ્ધ સારામા સાફ જેલતેલ બનાવે છે
તમામ ડબ્બા ઉપર સીલ થાય છે. માટે
અમારા (વગર ચાળના સીંહની) ટેડમાક
ની ખાત્રી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના મોટા શહે-
રામાં એજન્ટા જોઈએ છે વધુ વીગત
માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો
મેસર્સ બાલાભાઈ જમનાદાસની કંપની.
એજન્ટસ—ધી ગુજરાત એઈલ મીલ
એન્ડ કંપની.

અસારવા-કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs Balabhai Jamnadas & Co
Agents, The Gujarat Oil Mill Co.,
AHMEDABAD.

અમાફ બેલતેલ—ગુજરાત ટેડીંગ કંપની
કાઠીપોળ, વડોદરા એ સ્થળેથી મળશે.

સ્ત્રીઓને માટે અમૃત સમાન

ડૉ. એન. હૉલિન

સલનામૃત

અનીયમીત અટકાવ, પ્રદર, સુવારોગ વગેરે દરદો માટે રામબાણ દવા છે. સુવાવડ અગર કસુવાવડ પછી ખીવાથી શક્તી આવે છે અને ખીન્ન ભય કર દરદો પાછળથી થતા અટકાવે છે.

કી ગા ૧ ૩ ૨-૦-૦ } પોસ્ટેજ
કી ગા ૩ ૩ ૫-૪-૦ } જુડ

નાના છોકરાઓ માટે ડૉ. એન. હૉલિન

બાલસુધા

વાપરવાથી ગમે તેવા નબળા બાળકને રૂષ્ટ પુષ્ટ બનાવે છે.

એક વખત વાપરવાથી ખાતરી થશે.

કી ગા ૧ ૩ ૦-૧૨-૦ } પોસ્ટેજ
કી ગા ૩ ૩ ૨-૦-૦ } જુડ

ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના એજન્ટ—ત્રિવેદી પ્રધર્સ, અમદાવાદ.

સુ બાઇના એજન્ટસ—મેસર્સ શાન્તિ પ્રધર્સ—કાલબાદેવી ન. ૨

હી ચીમનલાલની ધપતી—પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ

૧૯ ગગત માટે લખો અથવા મળો —

ડૉ. એન. હૉલિની કે પેન —અમદાવાદ.

૨ ડી દવાઓ આખા હી દુસ્થાનમાં તમામ દવાવેચનાર વેપારીને ત્યાંથી મળે

હોમ ફલ લીગ.

તરફથી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

૧. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
૨. ૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
૩. ૩ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય
૪. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
૫. ૫ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

વાર્ષિક લવાજમ આના ૧૨

સ્વરાજ્ય લેખ માલા છુટક નકલ બે પૈસા, ૫૦ પ્રતોની કી. ૧-૦-૦

સ્વરાજ્ય પત્રિકા " " ૧ પૈસા, ૧૦૦ " ૧-૦-૦

મળવાતું ઠેકાણું:—ધી હોમફલ લીગ,

૨૫૧, હાર્નબી રોડ, ફાઈ મુઆઈ

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો ખનાવેલો માલ "કર્ણીક એગ્યુમીફાયર" રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડર-પીકચર-બોર્ડ,

પ્લોટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં ૩. ૧-૦-૦

નાની બાટલીની કિં ૩. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો: મેસર્સ કર્ણીક બ્રધર્સ.

ગિરગામ-મુબમ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક-૩

ઓક્ટોબર ૧૯૧૭.

અંક ૪

સત્યાગ્રહનું રહસ્ય.

(ગતાક્રના પાતા ૧૮૮ થી ચાલુ.)

મહાત્મા ગાંધીના સ્મરણીય પ્રસંગો.

આ મહાન લડતના મેઝીની મહાત્મા ગાંધીજીએ જે અપ્રતિમ શૌર્ય નીડરતા, સ્વદેશ પ્રેમ, ક્ષમા વૃત્તિ અને સત્યના આગ્રહ માટે દ્રઢ નિશ્ચયો બતાવ્યા છે તેથી અવધિ થઇ ગઇ છે. તેનું વર્ણન દુકમાં લાપણુ દ્વારા ન થઇ શકે છતાં જે જે ત્રણ ચાર પ્રસંગો મનનીય છે તે અત્રે આપવા યોગ્ય ધાર્યું છે:—

પ્રજાની આગેવાની લઇ તેને શુદ્ધ અને સત્ય માર્ગે દોરવવાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું જે પુરુષના સદ્ભાગ્યમાં લખાયલું છે, તેનામાં ચારિત્ર્ય બળ કેટલું હોયું જોઇએ તેના દાખલો આધુનિક સમયના હિંદી આગેવાનોમાં તો સાધુ મોહનદાસે જ બતાવી આપ્યો છે. પ્રજાની સેવા કરવી એટલે તેઓ એમ જ માને છે કે પરમાત્માની સેવા કરવી. પ્રજાસેવા અને પ્રભુસેવા એમાં તેઓ ભિન્નતા જોતા નથી. પવિત્ર આર્યોવર્તની સેવા બજાવવા ઇચ્છનારાઓને તેમજ ભારતના આગેવાનેને તે ખાસ અનુકરણીય હોવાથી તેમના જીવનના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ પ્રસંગો અત્રે આપવા અસ્થાને ગણાયો નહિ.

*

*

*

(૧) અગાધ પ્રેમ અને સ્વદેશ વાત્સલ્યથી ઉભરાઇ જતું એક દૃશ્ય આ પ્રસંગે સુસ વાચકો સમક્ષ રજુ કરું છું.—મત્યાગ્રહની મહાભારત લડતના ઇતિહાસમાં તા. ૧૨-૧૨-૧૯૧૩ સોમવારના દિવસ ન વિસરાય એવો હશે. હજીન શહેરમાં પાશ્વરી

રૂસ્તમજી-હિંદીઓના કાકાજી અને એક વયોવૃદ્ધ સત્યાગ્રહી-તું ઘર હિંદીઓથી તે દિવસે ઉભરાઈ રહેલું હતું. ઘરને લગતા વાડામાં સેંકડો હડતાળીઆઓ પોતાની સ્ત્રીઓ તેમ જ બાળકોને લઈને બેઠા હતા હડતાલના સમયે બંદુકોની ગોળીઓના બહારથી ઘાયલ થએલાઓ પણ ત્યાં હાજર હતા. મૃત્યુને વશ થએલા હડતાલીઆઓની વિધવા થએલી સ્ત્રીઓ પોતાના નાના બાળકોને સોડમાં સમેટીને ત્યાં બેઠેલી હતી. સાંજના ચાર વાગ્યાને સુમરે મહાત્મા ગાંધી ત્યાં આવ્યા તેમને કારાગ્રહમાંથી છુટવાને માત્ર બે જ દિવસ થયા હતા. તેઓ ત્યાં આવી આ ગીરમીટીઆનાં ટોળામાં દાખલ થયા. વાડામાં એક ખુણામાં જ્યાં મહુમ મુઝાઈ અને સેદવનની (ગોળી બહારથી માર્યા ગએલા ગીરમીટીઆ) વિધવાઓ બેઠી હતી તેમની પાસે તેઓ ગયા. તે વિધવાઓના હૃદયમાં આ સાધુ પુરૂષને જોઈ ઉત્સાહ આવ્યો, અને તેઓ તેના ચરણમાં જઈ લોટી પડી. તેમણે મહા મહેનતે અત્યંત સ્નેહથી તેમને ઉઠાડ્યાં. સામે ઉભેલી એક વિધવાના ખભા ઉપર હાથ મુકી તેના તરફ એક જ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા. આ વખતે તેમના હૃદયના ભાવ કેવા અલૌકિક હશે તેના ખ્યાલ તેમને નજરે જોનારને જ આવી શકે. વિધવાઓની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી જતી હતી. આ દીન અને દુઃખી વિધવાઓના રૂદનમાં સકળ હિંદીકોમની દુઃખી અને અતિ દીન સ્થિતિ આ મહાન પુરૂષે જોઈ તે મહાન પુરૂષના ચહેરા ઉપરથી એમ જ લાગતું હતું કે અતિ કંગાળ સ્થિતિમાં ખુદ હિંદદેવી જ ઉભા હોય અને તેના કંગાળ દીકરા સામે આમ હૃદયલેદક રૂદન કરતી ન હોય!! ‘ સકલ સ સારના જીવમને પગ નીચે કચરી નાખુ ’ એવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા જાણે ન લીધી હોય એવું તેમની આંખોના ભાવ જણાવતા હતા. વિધવા દેવીના ખભાપર હાથ મુકી તેમણે એક તામીલ ભાષા જાણનાર મદ્રાસીને દુભાષીઆનું કાર્ય કરવા બોલાવ્યો. અને ધીરતાથી તેના મુખમાંથી સ્વાભાવિક પરંતુ અત્યંત ભારે અને સચોટ શબ્દો એક પછી એક નીકળવા લાગ્યા. દુભાષીઓ તામીલમાં સમજાવતો હતો -

‘ માતા, છાની રહે, તું રડ નહિ મારાથી નથી રહેવાનું, તારો પતિ જે જીવમ-ગારના હાથે માર્યો ગયો છે, તે હાલમાં પ્રભુના યોગે જઈ બેઠો હશે. તેણે પોતાના દેશની ખાતર પોતાના દેહની કુરગાની આપી છે. તેનું નામ અમરવતે પામ્યું છે. તે પથારીવશ રહી કોઈ વ્યાધિથી પીડા પામી મૃત્યુવશ થયો હતો, તો આજ હું આમ તારી સમક્ષ આવી ઉભો ન હત. સંસાર પણ તેને વિશે કંઈ ન જાણત તવી સ્થિતિમાં મરવા કરતાં આમ કીર્તિવત રીતે તે મૃત્યુને આધીન થયો તેથી તે મહા પુણ્યશાળી ગણાય. માટે હવે તું છાની રહે. જૂલમગારના હાથે તારી માફ જ મારી હજારે માતાઓ, ભગિનીઓ, અને પુત્રોઓ વેધવ્યદશાને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારેજ હિંદ માતાનું કટ્યાણ થશે, ચુપકીથી નહિ. આ માફ શિર મેં હિંદને અર્પેલું છે તેને જૂલમગારે આ ધડથી જીવું કરી નાખે અને મારી પત્ની પણ તારી માફજ એક કંગાળ દુઃખી વિધવા અને તો હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ સમજીશ. તો જ મારા અંતરાત્માને શાંતિ વળશે! માટે માતા, તું દુઃખી ન થા. તારે યોગે હું માફ શિર મુકે છું. તને આવી વેધવ્યદશાને

રૂસ્તમજી-હિંદીઓના કાકાજી અને એક વયોવૃદ્ધ^૧ સત્યાગ્રહી-તું ઘર હિંદીઓથી તે દિવસે ઉભરાઈ રહેલું હતું. ઘરને લગતા વાડામાં સેંકડો હડતાળીઆઓ પોતાની સ્ત્રીઓ તેમ જ બાળકોને લઈને બેઠા હતા હડતાલના સમયે બંદુકોની ગોળીઓના બહારથી ઘાયલ થયેલાઓ પણ ત્યાં હાજર હતા. મૃત્યુને વશ થયેલા હડતાલીઆઓની વિધવા થયેલી સ્ત્રીઓ પોતાનાં નાના બાળકોને સોડમાં સમેટીને ત્યાં બેઠેલી હતી. સાંજના ચાર વાગ્યાને સુમારે મહાત્મા ગાંધી ત્યાં આવ્યા તેમને કારાગૃહમાંથી છુટવાને માત્ર બે જ દિવસ થયા હતા. તેઓ ત્યાં આવી આ ગીરમીટીઆનાં ટોળામાં દાખલ થયા. વાડામાં એક ખુણામાં જ્યાં મહુંમ સુઝાઈ અને સેલ્ફનની (ગોળી બહારથી માર્યા ગયેલા ગીરીમીટીઆ) વિધવાઓ બેઠી હતી તેમની પાસે તેઓ ગયા. તે વિધવાઓના હૃદયમાં આ સાધુ પુરૂષને જોઈ ઉત્સાહ આવ્યો, અને તેઓ તેના ચરણમાં જઈ લોટી પડી. તેમણે મહા મહેનતે અત્યંત રૂનેહથી તેમને ઉઠાડ્યાં. સામે ઉભેલી એક વિધવાના ખભા ઉપર હાથ મુકી તેના તરફ એક જ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા. આ વખતે તેમના હૃદયના ભાવ કેવા અલૌકિક હશે તેના ખ્યાલ તેમને નજરે જોનારને જ આવી શકે વિધવાઓની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી જતી હતી. આ દીન અને દુ:ખી વિધવાઓના રૂદનમાં સઠળ હિંદીકોમની દુ:ખી અને અતિ દીન સ્થિતિ આ મહાન પુરૂષે જોઈ તે મહાન પુરૂષના ચહેરા ઉપરથી એમ જ લાગતું હતું કે અતિ કંગાળ સ્થિતિમાં ખુદ હિંદદેવી જ ઉભાં હોય અને તેના કંગાળ દીકરા સામે આમ હૃદયલેદકે રૂદન કરતી ન હોય ! ' સકલ સંસારના જીવનને પગ નીચે કચરી નાખુ' એવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા બાણે ન લીધી હોય એવું તેમની આંખોના ભાવ જણાવતા હતા. વિધવા દેવીના ખભાપર હાથ મુકી તેમણે એક તામીલ ભાષા બાણનાર મદ્રાસીને દુભાષીઆતુ કાર્ય કરવા બોલાવ્યો. અને ધીરતાથી તેના મુખમાંથી સ્વાભાવિક પરંતુ અત્યંત ભારે અને સચોટ શબ્દો એક પછી એક નીકળવા લાગ્યા દુભાષીઓ તામીલમાં સમજાવતો હતો.-

‘ માતા, છાની રહે, તું રડ નહિ. મારાથી નથી રહેવાતું, તારો પતિ જે જીવન-ગારના હાથે માર્યો ગયો છે, તે હાલમાં પ્રભુના ઝોળે જઈ બેઠો હશે, તેણે પોતાના દેશની ખાતર પોતાના દેહની કુરબાની આપી છે. તેનું નામ અમરત્વને પામ્યું છે તે પથારીવશ રહી કેઈ વ્યાધિથી પીડા પામી મૃત્યુવશ થયો હતો, તો આજ હું આમ તારી સમક્ષ આવી ઉભો ન હતો સંસાર પણ તેને વિષે કંઈ ન બાજીત તંવી સ્થિતિમાં મરવા કરતાં આમ કીર્તિવંત રીતે તે મૃત્યુને આધીન થયો તેથી તે મહા પુણ્યશાળી ગણાય માટે હવે તું છાની રહે જીવનમગારના હાથે તારી માફક જ મારી હબરો માતાઓ, લગિનીઓ, અને પુત્રીઓ વેધવ્યદશને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારેજ હિંદ માતાનું કલ્યાણ થશે, ચુપકીથી નહિ. આ માફ શિર મેં હિંદને અર્પેલું છે તેને જીવનમગાર આ ધડથી જીદુ કરી નાખે અને મારી પત્ની પણ તારી માફકજ એક કંગાળ દુ:ખી વિધવા અને તો હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ સમજીશ. તો જ મારા અંતરાત્માને શાંતિ વળશે ! માટે માતા, તું દુ:ખી ન થા. તારે ઝોળે હું માફ શિર મુકું છું તને આવી વેધવ્યદશને

પ્રાપ્ત કરાવનાર પણ હું જ છું. મને માફ કર અને છાની રહે”-આટલું કહેવડાવી તે સાધુ પુરૂષ તે વિધવાને નમ્યા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. આસપાસના પ્રેશકો આ અદ્ભુત શબ્દો અને દેખાવ જોઈ, સાંભળી રોયા કેટલાકથી આ જનાવ ન જોઈ શકાયો તે ત્યાંથી દૂર વિખરાઈ ગયા. ભારતના પ્રજાપ્રિય આગેવાનોમાં જ્યાં સુધી આવા વિશુદ્ધ સ્નેહનો સંચાર ન હોય ત્યાં સુધી પ્રજાસેવા શુદ્ધભાવે ન જ થઈ શકે.

*

*

*

ખીનું દૃશ્ય આ મહાત્માની ક્ષમાવૃત્તિ વિશે છે. તેઓ હમેશાં કહેતા આવ્યા છે સત્યાગ્રહીઓએ ક્ષમાવૃત્તિ રાખવી જોઈએ, વેર લેવાનો કદી પણ વિચાર રાખવો ન જોઈએ, અને તે માફક જ્યારે તેમણે જીવી ખતાવ્યું ત્યારે ગૌરાંગ પ્રજાઓમાં તેમ જ પોતાના સ્વદેશી બધુઓમાં તેમના ઉચ્ચ ચારિત્રની અપૂર્વ છાપ પડી સત્યાગ્રહની પ્રથમ વારની લડતના સમયે કેટલી ગેરસમજાની ઉભી થઈ હતી અને તેને લીધે પહોંચે તેમના પર મહાઘાતટી હુમલો કર્યો હતો. તે મૃત્યુવશ પથારીએ પડ્યા હતા તે સમયે પોલીસ ગુંઢેગારોને શિક્ષા કરાવવાના હેતુથી આ મહાત્માની જુગાની લેવા રેવ. જે, જે ડોકના ઘરમાં કે જ્યાં તેમની સાર વાર તે ભલા પાંદરી કરતા હતા ત્યાં આવ્યા. આ સમયે તે સાધુના હૃદયમાથી દયાનાં અમીઝરણા વહ્યાં. પોલીસને તેમણે જણાવ્યું કે ‘મારા દેશી બધુની સામે હું કામ ચલાવવા માગતો નથી’ આમ જણાવી જુગાની આપવા ના પાડી પોલીસ નિરાશ થઈ ચાલ્યા ગયા એક ખ્રીસ્તી પાંદરીના ઘરમાં પૂર્વની જંગલી પ્રજા-કુલીઓ-ના નેતાએ લાગવાન ઇસુ ખ્રીસ્તની આજ્ઞા ‘Love your enemy as you love your self’ ‘તમારી બતને આહો છે તેટલું જ દુશ્મનને પણ આહો’ એવું પાલન કર્યું. આ જનાવ જોઈ તે ઘરનાં ખ્રીસ્તી ધર્મનાં અનુયાયીઓને કેટલો આનંદ થયો હતો !

આ સાધુ પુરૂષ કહે છે કે “પોતાના સ્વદેશી બધુના હાથનો માર ખાવો એ જેના ભાગ્યમા લખાયું હોય તે બરો પુણ્યશાળી છે, મારા તે જાળને લાગ્યું કે હું જોઈ કઈ છું તો તેણે મને વિચાર પ્રમાણે શિક્ષા કરી તેમાં હું તેનો દોષ કેમ કહાડું ?” ધન્ય છે આવા સ્વદેશ પ્રેમને અને ક્ષમા વૃત્તિને ! !

તેમને મારનાર પહોંચી જતાં મુસલમાન હોતો, તેથી હિંદુ મુસલમાનનો સવાલ ઉત્પન્ન ન થાય અને જાને કોમ વચ્ચે કંઈ કડવાશ ઉત્પન્ન ન થાય એટલા ખાતર એક બંદોર પત્ર તેમણે ‘ઇન્ડિઅન એપીનીઅન’માં લખ્યો હતો તે મનન કરવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે આપ્યો છે—

“માહેજો, મારી તળિયત સારી છે, મી, અને ગીસીસ ડોક મારા ઉપર મરી પડે છે, અને થોડા દિવસમાં હું પાછો નોકરી પર ચલીશ. જેઓએ મને માર માર્યો છે તેના પર મને ગુસ્સો નથી. તેઓએ અણુસમજથી આ કામ કર્યું છે તેમના પર કામ ચલાવવાની જરૂર જોતો નથી. જો ખીજાઓ શાંત રહેશે તો આ કિસ્સાથી પણ આપણને લાભ થશે; હિંદુઓએ મનમાં જરાપણુ શંકા રાખવાનો નથી. આમાંથી હિંદુ મુસલમાન

વચ્ચે ખટાશ થવાને અદલે મિઠાશ થાય એમ ઇચ્છુ છું. અને ખુદા-ઇશ્વરની પાસે માથું છું કે માર પડયો અને વધારે પડે તો પણ હું તો એક જ સલાહ આપીશ તે એ કે ઘણે ભાગે બધાએ દશ આંગળા આપવાં તેમાં જ કોમનું અને ગરીબોનું ભલું તથા રક્ષણ થાય છે. જો આપણે ખરા સત્યાગ્રહી હોઈશું તો મારથી યા : ભવિષ્યના દગાથી જરાએ ન ડરશું હું ઇશ્વર પાસે માથું છું કે કોમનું તે ભલું કરે, તેને સત્ય રસ્તે ચડાવે, અને હિંદુ તથા મુસલમાનને મારા લોહીના પાટા વડે સાથે.”

લી૦ હિંદનો સેવક,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

*

*

*

ત્રીજો પ્રસંગ આ સાધુ પુરુષની નિર્ભયતાનો છે. તેમણે ખરા સમયે જે નિર્ભયતા ખતાવી છે તે જોઈ દુશ્મનો પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. આંગળાની છાપ આપવા બાબત તેમના ઉપર માર પડ્યા બાદ તે વિષેની ચર્ચા ઘણી જગ્યાએ થયાજ કરતી હતી. મી. ગાંધી સારા થઈ ગયા અને પાછા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં ધુમવા લાગ્યા. લડતની પ્રથમવાર સમાધાની થઈ તે વિષે કેટલાક તોફાનીઓને ડરબનમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેમાના ઘણા એવા હતા કે પોતે કાર્ય ન કરવું પણ થીભ કરે તેમાં ભૂલ કાઢી તોફાન મચાવવું આવા લોકોએ એક સલાહ ભરી મી. ગાંધીને તેમાં આવવાનું આમત્રણ મોકલ્યું, અને કેટલાક સલાહોનો ખુલાસો કરવા સૂચવ્યું. સભાનું નામ સાંભળી ઘણાઓને ખાતરી હતી કે આ સલા માત્ર તોફાનને ખાતર જ ભરવામા આવનાર છે તેમ જ તોફાનીઓએ મી. ગાંધીને મારવાનો ધરાદો રાખ્યો હતો. ઘણાએ મી. ગાંધીને આ સલામા ન જવા સૂચવતા હતા તેમને તેઓ ભારપૂર્વક દર્શાવતા કે “મારા લાઇઓની સમક્ષ જવામા જો હું ડરનો હોઉં તો કોમની આગેવાની આ જ ક્ષણે મારે ત્યજવી જોઈએ. જે કોમની સેવા કરવાનું હું અભિમાન ધરાવતો હોઉં તેનાં જ માણસોથી હું વેગળો રહી ડર તો મારા જેવો બાંધલો બીજો કોઈ જ નથી.” નજવાની કલામણ કરનારાઓ આવા પ્રયુક્તરથી મહાત્ થઈ જતા અને તેમની સાથે દોરાતા. રાત્રે સલા ભરાઈ. સામી બાબુના માત્ર તોફાન કરવા જ આવ્યા હતા. સભામાં એક બોલનારને પ્રમુખે વધુ સમય આપવાનું નિયમથી બહાર જણાવ્યું. આ બતાવ બનતાં જ હોહા થઈ રહી, વીજળીની ઝત્તીઓ ખુઝાવી નાખવામાં આવી. રીવોલ્વરના અવાજ થયા. નાસાનાસ થઈ રહી. પોલીસ એકદમ આવી પહોંચ્યા. મી ગાંધી સહીસલામત બહાર નીકળ્યા સામી બાબુવાળા કે જેની નેમ મી. ગાંધીને મારવાની હતી તેમની પાસે જઈ પોતાનું મસ્તક ધરવાનો આગ્રહ કરતા હતા. તેમના સાથીઓએ ત્યાં જતા તેમને અટકાવ્યા. પોલીસ ગાડી લઈને આવ્યા અને મી. ગાંધીને તેમાં બંદોબસ્તપૂર્વક બેસાડી મુકામ ઉપર સહીસલામત પહોંચાડી આવ્યા.

*

*

*

એકવાર એક વસ્તુને સત્ય માની તેમાં જ કોમનું હિત છે એમ ખાતરી થઈ તો પછી તે વિચાર પ્રમાણે વર્તવાં કદાચ બ્રહ્મા આવી અટકવા સૂચના કરે તો તે સૂચનાનો

પણ સ્વીકાર થાય એ અસંભવિત છે. પોતાનો વિચાર ખોટો છે એવું જો એક બાળક પણ સમજાવી દે તો તે બાળકના વિચારને પણ અનુસરશે એવું સુક્રોમણ તેમ જ દૃઢ નિશ્ચય વાળું અંતઃકરણ મહાત્મા ગાંધીજી છે, તે વિશેનો એક દાખલો આપવો ખમ થશે

છેલ્લી લડતમાં હજારો ગીરમીટીઆ તેમ જ બીજા હિંદીઓ-સ્ત્રી-બાળકો વગેરે જેલમાં ગયાં અને આખી દુનીઆમાં બળભાગદ થઈ રહ્યા હિંદના લલા વાઇસરાય લૉર્ડ હાર્ડિંગે સત્યાગ્રહની લડતને ઉત્તેજન આપ્યું. વડી સરકારે પણ હિંદીઓની લડાઇ કાયદેસર છે એમ જાહેર કર્યું આવી સ્થિતિમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર વધુ આગળ પગલું ભરી શકે એમ ન હતું. વડી સરકાર અને હિંદી સરકારના આગ્રહથી હિંદીઓનાં દુઃખોની તપાસ કરનાર કમીશન યુનીયન સરકારે નીમ્યું. કમીશનના બે સભાસદો મી. વાયટી અને મી. એમલીન બન્ને હિંદી કોમની વિરુદ્ધના માણસો હતા. તેમની પાસેથી ન્યાય મળવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે એમ કોમ સમજતી હતી. વળી એ જ અરસામાં ગોરાઓએ જે વખતે રેલ્વેની હડતાળ પાડી હતી ત્યારે તેઓનાં દુઃખોની તપાસ કરવા કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું તેમાં તેમના ખાસ પ્રતિનિધિને નીમવામાં આવ્યા હતા. ગોરા હડતાળીઓએ તો મારફાડ ચલાવી જોહાન્સ-બર્ગમાં મોટો બળવો જગાડી મુક્યો હતો, પ્રજાની જાહેર શાંતિમાં ખલેલ નાંખી હતી, છતાં કમીશન નીમ્યું તેમાં તેમનાં પ્રતિનિધિને ખાસ જગ્યા આપી જ્યારે હિંદીઓ, શાંતપણે કાયદાની હદમાં રહી, જાતે દુઃખો સહન કરી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા તેમનાં દુઃખોની તપાસ કરવા માટે તેમના વિરોધીઓને જ કમીશન ઉપર બેસાડવામાં આવે એ હિંદી કોમ કેમ સહન કરે? આગેવાનોને છોડી મુક્યા પછી તરત જ ચાર હજાર માણસોની એક ગંભીર સભા ડરબનમાં મળી, જેમાં પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી કે એક પણ હિંદીએ કમીશન આગળ જુગાની આપવા જવું નહિ. આખી સભાએ આ મત-લખનો ઠરાવ પમાર કર્યો તે અગાઉ સરકારને ચેતવણી આપવામાં આવી હતી. હિંદીઓએ છેવટે એવી પણ માંગણી કરી હતી કે જે ગૃહસ્થોને નીમ્યા છે તેઓને ભડે રહેવા દો, પણ એક ત્રીજા એવા યુરોપીઅનને કમીશનમાં જગ્યા આપો કે જેનું નામ હિંદી કોમ આપે. સરકારે આ ન્યાયયુક્ત માગણીને પણ તિરસ્કાર કર્યો! ત્યારે જ કોમે કમીશન આગળ ન જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ પ્રતિજ્ઞા જ્યારે જાહેરમાં આવી ત્યારે સર્વત્ર બળભાગદ થઈ રહ્યો! અનેક મુશીબતોને અંતે કમીશન નીમાયુ ત્યારે કોમે તેની આગળ જુગાની આપવા ન જવું એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી! આવા વિચારથી હિંદુસ્તાનમાં અને વિલાયતમાં સર્વે કોઇ ચમકી ગયા, પણ હિંદી કોમ તો સારી રીતે સમજતી હતી કે તેઓ પોતાના જ બળ ઉપર લડે છે. આખી લડતનો હેતુ ખરી રીતે પ્રજાનું સ્વમાન જાળવવાનો હતો. જુગાની ન આપવાના ઠરાવની ખબર પડતાં જ લલા વાઇસરાય લૉર્ડ હાર્ડિંગે તેમ ન કરતાં જુગાની આપવી એવી જાહેર રીતે સૂચના કરી બીજા તરફથી શ્રીયુત ગોખલેએ પણ તેવી જ સલાહ આપી વિલાયતથી લલા મિત્ર લૉર્ડ એમ્લીએ પણ કમીશનને માન્ય રાખવાની સૂચના કરી. આમ ત્રણ ત્રણ બાબુઓથી એક જ સલાહ અને આગ્રહ થયો. સમય પણ એવો હતો કે જો એ સલાહને માન્ય રાખવામાં ન આવે તો કોમ

દીલસોણ પણ ગુમાવી બેસે પ્રસંગ ખરે કસોટીનો હતો. આ સમયે આ મહાન વીર પુરૂષે જે ધૈર્ય, દૃઢ નિશ્ચય, અને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાનો આગ્રહ બતાવ્યો તે અદ્ભુત છે. તેમણે ચોખ્ખું દર્શાવ્યું કે કમીશનની સામે કોમની ફરિયાદ તદ્દન વાસ્તવિક છે. કોમે એકવાર એકત્ર થઈ સત્ય માની જે પ્રતિજ્ઞા કરી તેના ઉપર પાણી ફેરવવું એમા કોમની હાંસી થવા જેવું છે. કદાચ આથી પણ વધુ દીલસોણને જતી કરવી પડે તો તેને આપણે દીલગીરીથી જતી કરીશું પરંતુ લીધેલી કોમી પ્રતિજ્ઞાને કદી ન તોડશું. કોમે આખરે કમીશન આગળ બુઝાની ન જ આપી. આ વખતે મી. એન્ડ્રુસ પણ ત્યાં હાજર હતા. કોમની ટેક અને લાગણી સમજી અને અનુભવી તેઓ આશ્ચર્ય ચક્રિત થયા. ધીર પુરૂષની કસોટી ખરા અણીના સમયે જ થાય છે. મહાત્મા ગાંધીએ તે કસોટીમાંથી પાર ઉતરી હિંદી પ્રજાના સ્વમાનને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઉજવળ કર્યું છે.

*

*

*

એમના ખાનગી જીવનમાં પણ એઓ ખરા સત્યાગ્રહી રહે છે. અત્ર વગેરે ત્યજી મહાત્માજી કૃણાહાર ઉપર કેવી રીતે આવ્યા તે પ્રસંગ રમુજી હોવાથી અત્રે આપવા યોગ્ય ધાર્યું છે. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી કસ્તુર બેનની તળિયત તેમને અમુક પ્રકારનું દરદ હોવાથી નરમ રહ્યા કરતી હતી. નિમકથી લોહીમાં સુધારા થતો નથી પણ તે ઉલટું લોહીનું પાણી કરી નાંખે છે, મીઠાથી શરીરને કંઈ પોષણ કે ફાયદો થતો નથી તેમ જ કૃણ વગેરે વસ્તુઓમા જોડલા પ્રમાણમા નિમક જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં કુદરતે જ તેમાં રાખેલું છે એટલે નિમક ખાવાની માણસને જરૂર રહેતી નથી આવી માન્યતા મહાત્મા ગાંધીએ કેટલાક પુસ્તકો વાંચ્યા પછી ખાધી હતી. પોતાના પત્નીને મહાત્માજીએ એક દિવસ કહ્યું કે “તારી તળિયત સારી નથી રહેતી, તું જો મીઠું ખાવાનું છોડી દે તો તળિયત સુધરી જાય.” તે સમયે શ્રીમતી કસ્તુરબેને જણાવ્યું કે, “મીઠા સિવાય કંઈ ચાલે? મીઠા સિવાય કંઈ ખાઈ શકાતું હશે કે?” ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, “હા, શા માટે ન ખાવાય? મીઠા સિવાય પણ ચાલી શકે” તરત જ શ્રીમતી કસ્તુરબેને કહ્યું કે “આપ જ પ્રથમ મીઠું ખાવાનું છોડી જુઓને, ત્યારે ખબર પડે” આ વાક્ય નીકળતાં જ મહાત્માજીએ દર્શાવ્યું કે “તારી સાથે મારે પણ આજથી મીઠું ન ખાવું” અને ત્યારથી તેમણે નિમક છોડ્યું છે તે સદાને જ માટે છોડી દીધું છે. ત્યાર બાદ પોતાના ખોરાકમાં સુધારા કરતા કરતા છેવટે આજે લગભગ પાંચ છ વર્ષ થયાં તેઓ માત્ર કૃણાહાર કરે છે. ઘી, દુધ, દહિં, જેવી વસ્તુઓ પણ તેમણે તાજી લીધી છે.

*

*

તેમની સાથે રહેનારા વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ બાળકો પણ તેમનું જોઈ અમુક સમય મીઠું ન ખાવું અને અલુણા ખોરાક લેવો એવાં મતો લઈ લે છે. તેમને તેઓ ઉત્તેજન આપે છે. વિદ્યાર્થીઓએ પોતે કરેલો નિશ્ચય બરાબર અમલમાં મુકવો જ જોઈએ એવી તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હોવાને લીધે તે નિશ્ચય પળાય છે કે કેમ તેની તેઓ જાતે જ દેખરેખ રાખે છે. મીઠું

ન ખાવું એવો આગ્રહ કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને કરવામાં નથી આવતો, પણ જેઓ પોતાની રાજ્યશીથી અને ઉત્સાહથી આવીને કહે કે અમુક સમય સુધી હું મીઠું ન ખાઈશ તો તે પણ ખાણું જ જોઈએ. એ સંબંધમાં એક રમુજ બતાવવી નોંધ. અત્રે લેવાય તો તે અસ્થાનને ન લેખાશે તેમના સહુથી નાના પુત્ર દેવીદાસ કે જેની ઉંમર તે વખતે લગભગ તેર વર્ષની હતી તેણે એક વાર પણ લીધું અને કહ્યું કે 'ખાપુ, મારે એક અડવાડીઆ સુધી અહીંથી ખોરાક ખાવો છે'. તેની વિનંતિ કબૂલ રાખવામાં આવી ત્રણેક દિવસ બાદ એક દિવસ તે રસોડામાં ઉભો હતો. નિમકવાળો સરસ ખોરાક જોઈ તે બાળકનું દીલ પલંગી ગયું અને તેણે નિમકવાળું શાક ખાવાની માગણી કરી સર્વ બાળકો તેમ જ બીજાઓને મહાત્મા ગાંધી પોતાને હાથે હમેશાં રસોઈ કરી પીરસે છે. દેવીદાસે કરેલી માગણીનો સ્વાભાવિક રીતે અસ્વીકાર થયો, એટલે તેણે ખાવાનું ન લેતાં રોવાનું શરૂ કર્યું, અને ભૂખે જ રહેવા ધાર્યું. મહાત્મા ગાંધી કયા ખોટો પ્રેમ બતાવે એવા હતા? તેમણે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે દેવીદાસ આવીને કહે કે 'ખાપુ જમો અને હું પણ જમું છું તો જ ભોજન લેવા બેસું.' એક તરફ બાળકે, બીજી બાજુ પિતાની પ્રતિજ્ઞા! સમય ઘણો જ રમુજ હતો. બાળકે હક પકડી પોને ગંજોરે ન ખાપુ, અને પિતાને પણ ખાવાનું ન કહ્યું. જાનને જણ અપવાસી બન્યા. જોડેના વિદ્યાર્થીઓએ દેવીદાસને ઘણુંએ સમજાવ્યો; પરંતુ તેણે તે વખતે બાળકે ન છોડી. પછી સાંજે તે નમ્ર બની પિતા પાસે ગયો અને કહ્યું, 'ખાપુ, હું અહીંથી ખાઈશ, તમે પણ જમો.' સાંજે પિતા પુત્ર બેળા બેસી જમ્યા. બાળક તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર છાપ પડી કે એકવાર લીધેલું ખાપુ પુરૂ કરવું એ ધર્મ-કર્તવ્ય-છે.

*

*

*

વિદ્યાર્થીઓ સાથેના તેમના જીવનનો એક વધુ દાખલો આપી આ સાપ્ત પૂરૂ કરું છું વિદ્યાર્થીઓને બીજકુન શિક્ષા ન કરવી એમ મહાત્મા ગાંધી માને છે. શરીર બળ વાપરવું આ સત્યાગ્રહીનું કામ નથી. એકવાર અમુક વસ્તુ ન કરવાની વિદ્યાર્થીઓને સૂચના આપી હતી, પરંતુ તે જ વસ્તુ છુપી રીતે તેમણે કરી. વાત આખરે ફુટી છતાં ખરી વાત કહેતાં કેટલાકો ડરતા હતા. આવી સ્થિતિ જોઈ મહાત્મા ગાંધી બહુ દુઃખી થયા અને વિદ્યાર્થીઓની હાજરીમાં જ પોતાના જ ગાલ ઉપર જોરથી એ ત્રણ તમાચા ચોટી કહાડ્યા, અને કહ્યું કે મારામાં જ કંઈ ખામી હશે કે સત્ય વાત કરતાં મારી આગળ તમને ડરવું પડે આની એવી તો અપૂર્વ છાપ તેઓ ઉપર પડી કે તરત જ સત્ય બીના જાહેરમાં -માની. એનું આખું જીવન એવા અદ્ભુત પ્રસંગોથી ભરેલું જ છે.

આ પ્રમાણે આપણા સ્વદેશી બધુંઓએ ઘણા વિકટ સંઘટો સહન કરી દક્ષિણ આફ્રિકાની એક મહાન યુનીયન સરકારને 'સત્યાગ્રહ' વડે મહાત્ કરી વિજય મેળવ્યો.

આપણા દેશની રાજકીય સ્થિતિ હાલમાં અતિ ગંભીર થઈ રહી છે. હોમરૂલ અને સ્વરાજને માટે અળગળ કરતા વિદ્યુપી મતા મિસિન બેસન્ટને નજરકેદ કર્યા છે

તેમને છોડવા એ ભારતીય પ્રબલને માથે કુજ છે આપણા દેશના નેતાઓ 'સત્યાગ્રહની લડત' વિષે ચર્ચા કરી રહ્યા છે એવા સમયમા જાપતાની ગજનીતિ સામે એ હુથિયારનો ઉપયોગ કરવા આપણે સજ્જ રહેવું જોઈએ. પ્રત્યેક હોમરૂલરે સત્યાગ્રહી પ્રથમ થવું જોઈએ સત્યાગ્રહી થનારાઓએ નીચેના નિર્મોહી ખાસ પાલન કરવું જોઈએ (૧) સત્યનો દૃઢ આગ્રહ રાખવો, (૨) ગમે તેવા પ્રસંગોમા પણ શારીરિક જાળનો કદી પણ ઉપયોગ ન કરવો, (૩) ક્ષમાવૃત્તિ, (૪) નીડરતા અને (૫) કુખો સહન કરવાની શક્તિ સત્યાગ્રહી થનારાઓ આ પાંચ ગુણોને ખાસ કેળવવા જોઈએ. પરમાત્મા એ ગુણો કેળવવાનું જાળ આપ સર્વને તથા મને આપો એમ ધન્ય હું માફ લાખણુ પુરૂ કરું છું અસ્તુ

પરાગણ ખ હુલાઈ

સ્વદેશી.

દરેક વર્ષ ઉપર આપણા ઇલાકામા સ્વદેશીના સપથ-પણુ-લેવા લોકોને આગ્રહ કર્યો હોત તો કેળવાયલામાનો મોટો વર્ગ પણ એમ જ કહેત કે કે "જુઓ તો ખરા, મોટા સ્વદેશીના 'ખા' નીકળ્યા છે, સ્વદેશીના હિમાયતીનું મોહું—સીંજલ તો જરા વપાસો," વગેરે પ્રકારનું જોની આપણી ટીકા કરી આપણો ઉપહાસ કરતે રાજદારી વાતાવરણ એક દાયકામા એટલું બદલાયું છે કે એવા ટીકાજોરો જ સ્વદેશીના કંપ તો ચુસ્ત હિમાયતી અને સાચા લક્ષ્મી ગયા છે અથવા નિદાન ઉપાસક તો થયા છે જ

સ્વદેશીના પ્રચાર માટે આવા સુયોગ એ છા જ આવે છે અને તેવે વખતે લોક-નાયકો, માલ બનાવનારાઓ, શ્રીમં તો તથા વેપારી મહોની ફરજ લોકોના તે ઉત્સાહને પોષણ આપી, સનેજ રાખી, એમની જરૂરીઆતો તરફ લક્ષ્ય આપી પોતાને ધ્યેયે પહોચાય તેમ કરી આપવાની છે

મારે સંજેદ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે સ્વદેશીના પ્રચાર માટે કરવો જોઈતો પ્રયાસ આપણા દેશમા થયો નથી તદ્ ઉપરાંત હિન્દુ જેવા કેળવણીથી વિમુખ રખાયવા દેશમા બીજા દેશો કરતા વધારે ખ તથા પ્રયાસ કરવો જોઈએ

પ્રસ્તુત લેખ માટે હું બે વર્ગ પાડું છું આ ૧જા દેશમા જ બનેલી વસ્તુઓ વાપરનાર સામાન્ય જનસમૂહનો એક વર્ગ તથા ૨જા સમૂહને વપરાસમા જોઈતી બધી ચીજો બનાવી પુરી પાડનાર કારખાનાવાળા વગેરે પૈસા ટકાવી મદદ આપનાર શ્રીમંત વગેરે પોતાના જાખલાથી પ્રોત્સાહન આપનાર લોકનાયકો વગેરે તથા વેપારી મહો (Business, Chambers) જે દરેક જાતની હુકીકત લેગી કરી પુરી પાડનારો છે તેઓ વગેરેનો બીજો વર્ગ આ બે પ્રકારના વર્ગમા પ્રથમ વર્ગ માટે હાલ લખણુ મોકુફ રાખી હું બીજા વર્ગ સંબંધી જ ટુકમા થોડું ક લખીશ

(૧) પ્રથમ માલ બનાવનારાઓ આપણા દેશમા હાલ જે જે પ્રકારના જેટલા કારખાના છે તેઓના માલિકની પ્રથમ ફરજ તો આપણા દેગી ગંધુઓને શુ અને કેવી કેવી

વસ્તુઓ જોઈએ છે તે જાણવાની છે. જરૂરીઆતો જાણીને તે વસ્તુઓ ખનાવવાની કૌશલ્ય કરવાની છે અને તેની સાથે પરદેશથી આયાત થતી ચીજો સાથે તે સફાઈ વગેરેમાં સ્પર્ધા કરી શકે, તથા કિંમતમાં પણ સસ્તી પડે તેમ થવું જોઈએ. માલ ખનાવનારાઓએ મનમાં એમ ન લાવવું જોઈએ કે મારા દેશનાં ધુઓ દેશી જ માલ વાપરનાર છે તો બલેને હું જો આના કિંમત વધારે રાખીશ તો એ હરકત નથી, કારણ પરદેશી ખનાવતો માલ તેઓ લેનાર નથી અને મને વધુ નફો થશે, આવો ખ્યાલ છોડી દેવો જોઈએ. હાલનો દેશકાળ જોતાં મને તો લાગે છે કે યોગ્ય નફા કરતાં વિશેષ મેળવવાની લોલુપ્તા રાખી ભાવ ઉંચા રાખવામાં તેઓ આપણા ગરીબ બંધુઓને પૈસે ટકે નીચાવે છે, તથા સ્વદેશીની હીલચાલને મોટો ધોકો પહોંચાડે છે. લોકોના મન સ્વદેશી જ વાપરવું એવાં દૃઢ થયાં નથી ત્યાં સુધી, વધુ માલ ખપાવીને જ મોટા નફાની આશા રાખવી એ ખરોખર છે અને થોડી ખર્ચત કરાવવાનું કારણ બની ઉંચા ભાવ રાખી વધારે નફો મેળવવાની ઉત્કંઠા તો દળાવી દેવાની—ત્યજવાની—જરૂર છે. છેવટે એ જ કારખાના-વાળાઓને સ્વદેશીની ચળવળથી મોટો લાભ છે તે ભૂલી જવું ન જોઈએ.

બીજો મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે તે પ્રમાણિકપણનો છે. ઈમાનદારી ઉપર હું હાલ કંઈ નિબંધ લખવા નથી માગતો પણ એ વાત તો સુવિદિત છે કે એક વાર અમુક કારખાનાનો અમુક નંબર કે છાપનો માલ લોકોમાં ઠીક ઉપડવા માટે છે એટલે તેઓ તે જાતના પ્રમાણમાં ફેર કરી નાખી માલ ઉતારી નાંખે છે. આથી લોકોમાં એમને માટે જ નહીં પણ સ્વદેશી વસ્તુઓ માટે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેઓ ખરેખર સ્વદેશીના કટ્ટા શત્રુ બને છે આ સંબંધમાં બંગાળની સ્વદેશીની ચળવળ વખતનો અમદાવાદની મીલોનો દાખલો રજૂ કરી શકાય એમ છે.

ત્રીજું—મારી સ્વદેશીની ભાવના દેશમાં જ સર્વ વસ્તુઓ બને તેટલેથી જ પૂરી થતી નથી. દેશી કારખાનાંઓ હોય ત્યાં દેશનાં જ માણસો કામ કરતા હોવા જોઈએ. આપણને અમુક ઉદ્યોગની આવડત ન હોય ત્યાં લગણુ પરદેશી બાહુતી માણસો લાવી કામ ચલાવવું પડે તેની હું અવગણના કરતો નથી, પણ એ સ્થિતિ વધારે વખત ટકવી તો ન જ જોઈએ અને તે સાથે જેમ બને તેમ વધારે પ્રમાણમાં આપણા દેશનાં જ માણસો એવું કામ શીખવાને તૈયાર થાય તેમ કરવું જોઈએ દાખલા તરીકે કોઈ એક એજન્ટ પાસે ૧૦-૧૫ મીલોનો કારભાર ચાલતો હોય તો, એ એજન્ટની ફરજ છે કે દર વર્ષે પાંચ દશ યુવકોને—ઉછરતી પ્રબલને પોતાને ત્યાં કામકાજનો અનુભવ લેવા દે, અને એમને તે જાણતું જ્ઞાન આપવાની સઘળી ગોઠવણુ કરે. એવા માણસો શીખી જશે તેમાં કોઈનું કંઈ બગડવાનું નથી ઉલટું એવા શીખી તૈયાર થયલા કુશળ દસ આદમીઓ પરદેશીઓને દૂર કરશે વળી તમારા હાથ તળેનો કાંઈ ઉમેદવાર અતિશય બુદ્ધિશાળી, લાગે તો તેને ઉચ્ચતર કેળવણી માટે પરદેશ મોકલવાની સગવડ કરી આપી એની આવડત અને વિદ્યાનો લાભ લેવાનું રાખવું જોઈએ. આગળી ખાવા-વવાના પુનઃચીકી નિમૂણ થશે નહીં, રસ્તા ઉપરનું પાટીયું તમારી સાથે આવી

પોતાના દાખલાથી, ચારિત્રથી, સ્વદેશીને ટેકો આપવો જોઈએ, સ્વદેશીનો જુડો ઉઠાવી મોખરે આવી ઉભા રહેવું જોઈએ.

૩. લોકનાયકો.

અમારો ઉદ્દય, અમારું શ્રેય, અમારી કીર્તિ, સ્વદેશીની ચળવળમાં અમારી સાદ્-લ્યતા અમારા દેશના ચુસ્ત, પ્રમાણિક, દૃઢ મનોબળવાળા, ઉચ્ચ ચારિત્ર તથા લાવનાવાળા લોકનાયકો ઉપર આધાર રાખે છે. લોકનાયકો જે સ્વદેશીની ચળવળને રીધે અને યોગ્ય રસ્તે દોરી, દેશના વેપારી તથા હુન્નર ઉદ્યોગની આબાદીનો પાયો નહિ નાખે તો તેઓ દેશની ગરિબાઈ, અને ગરીબોના હુન્નો માટે જવાબદાર રહેશે. ચળવળને કત્તેહ મળતાં યશોગાન ગવાશે તો તે પણ એવા નેતાઓના, અમારી સ્થિતિ સુધરશે નહીં અને એમના દોષો સિદ્ધ થતાં જે શ્રીટકાર થશે તે પણ એવા નેતાઓના જ. માટે જ કરી મેં પ્રથમ જણાવ્યું તેમા અમારો આદેશ સિદ્ધ કરવા માટે, અમારા ધ્યેયે નિર્વિઘ્ને પહોંચવા માટે અમે અમારા નેતાઓ તરફ, આગેવાન પુરૂષો તરફ, નજર ફેંકીએ છીએ. કર્મવીર ગાંધી જેવા દેશભક્ત માં જ હવેની પ્રજા વિશ્વાસ મૂકી શકશે. જેમના વિચારો કામાડાળ છે, જે પ્રસંગ જોઈ ગત રમી બાણનાર છે, જેમની કથની અને ચારિત્રમા મહાસાગરના બે કાંઠા જેટલું અંતર છે, જેમનું ખાનગી જીવન ગાદી જીવન કરતાં સાવ નિરાળું અને વરોધાલાસ ઉત્પન્ન કરે એવું છે તેવા લોકનાયકો અમારે નથી જોઈતા, તેવા પોકળ પંડિતોથી અમારું શ્રેય થયું અમે જોવાના નથી જેઓ મન, વચન અને કર્મથી શુદ્ધ છે એવા નાયકો જ સ્વદેશીનો પ્રચાર સાધુત કરી શકશે. અજ્ઞાન તિમિરમાં સડતા પ્રજાવર્ગને રસ્તો બતાવનાર, તેઓને ઉપદેશથી શા માટે સ્વદેશીના સપથની જરૂર છે તે સમજાવનાર કોઈક તો જોઈએ જ. ચુરૂ વગર જ્ઞાન કયાંથી પ્રાપ્ત થશે ? પણ પશુ ગરડમાં પડતા એક સરખાં ચાલ્યા બાય છે તો આ બુદ્ધિવાળા, પણ યોગ્ય રસ્તે નહીં ચઢેલા એવા સજ્જનોને દેશહીતના આ માર્ગે ચલાવવાને એવા નેતાઓની જરૂર છે, કે જેઓ પોતાના અડગ નિશ્ચય તથા ચારિત્રથી તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખનાર જનસમૂહને તે જ રસ્તે દોરે અને આ પ્રકારના નેતા મળતા સ્વદેશીની કત્તેહ સૈકા પછી નહિ પણ આજે જ સાંભળીશું.

ખીજું, લોકનાયકોએ લોકોમાં જે શ્રદ્ધારૂપી મોટો સદ્ગુણ છે તેનો ઉપયોગ કરી કામ લેવું જરૂરું છે. મધ્યમ કે સામાન્ય વર્ગમા થોડુંક કાર્ય કરવાની શક્તિ કે મદદ હોય તો તે મજબૂત અને દૃઢ કરી પાયો ચણવાની જરૂર છે, નહીં કે તેમની શક્તિની અવગણના કરીને, શ્રદ્ધા તોડી નાંખીને. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન પ્રત્યે કરેલા ઉપદેશનું અન્તે દાંચણું કરવું અરથાને નહીં ગણાય. “ન બુદ્ધિમેદં જનયેદ્જ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્”. વળી સામાન્ય વર્ગમા દરેક બાબતની તૂલના કરી વસ્તુસ્થિતિ જોવાની શક્તિ હોવી નથી એટલે તેઓ તો લોકનાયકોને પગલું પગલું ચાલનાર છે.

“યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્ત દેવેતરોજનઃ
સ પદ્મમાણં કુરતે લોકસ્તદનુવર્તતે.”

૪. વેપારી મંડળો વગેરે.

કામની વહેંચણી કરવાથી કામ સાફ અને સરળતાથી થાય છે. તે જ પ્રમાણે દેશમાં અમુક સંસ્થા વિચારવાનું, હકીકત, આંકડા વગેરે લેણું કરવાનું માથે લે અને બીજી સંસ્થા તે હકીકતનો ઉપયોગ કરી કારખાના વગેરે કઢાવે તો કામ સરળ રીતે થાય. વેપારી મંડળ જેવી સંસ્થાઓ આ જવાબદારી ઉપાડી શકે અને ખર્ચ જતાં તો આ જાતની પ્રવૃત્તિઓ બહુ કરીને તેઓએ જ હાથ ધરવી જોઈએ. યુરોપ અમેરિકામાં એક એ સંસ્થાઓ જ આવું કામ કરી રહી છે એમ નથી, પણ ત્યાં તો દરેક ધધાને અંગે એવા મંડળો સ્થપાય છે. અને તેઓ શુ અને કેવી રીતે કામ કરે છે તે જ્યારે આપણા જાણવામાં આવે છે ત્યારે એમ જ થાય છે કે હિન્દુનું નસીબ કયારે ખુલશે!! તે દેશોની વેપારી સભાઓ દરેક ધંધાની હકીકત સંપૂર્ણ એકઠી કરે છે, દેશપરદેશના વેપારને લગતા કાયદાકાનુનનો અભ્યાસ પણ તેઓ કરે છે, કયો માલ કયાં જાતે છે અને કયા તેની ખપત છે તે આંકડા સહિત જણાવી શકે છે. એ સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા કેટલી સંપૂર્ણ હોય છે તેનો ફક્ત એક જ દાખલો આપીશ. લંડનના Department of Commercial Intelligence of the Board of trade નામના મંડળને, એક વેપારીએ પોતે એક પ્રસંગે એક કારખાનું જોયલું પણ તે ક્યાં છે અને શું કરે છે તેનું વિસ્મરણ તેને થઈ ગયું હતું, પણ નસીબ જોગે એની પાસે એ કારખાનાનું ફક્ત એક ચિત્ર હતું કે જે ઉપર કામ ઠેકાણું ન હતું, એવું તે ચિત્ર મોકલી આપી પુછાવ્યું કે આ કારખાનું ક્યાં છે, શું કરે છે. અને નામ શું છે તે મને લખી જણાવો તપાસ કરતાં આ સંસ્થા પાસે એ કારખાના સંબંધી સઘળી હકીકત તૈયાર હતી અને એમની પાસે કારખાનાઓની જે છબીઓ હતી તેની સાથે આવેલું ચિત્ર સરખાવી, માગેલી સઘળી હકીકત તે વેપારીને પુરી પાડી. જે દેશોમાં આવી જાતનું Organisation-સુવ્યવસ્થિત-પણું હોય તો મછી ત્યાના લોકો આપણી સાથે રહેલાઈથી હરીફાઈ કરી શકે એમાં નવાઈ નથી. અરતુ.

(બ) આ કહેવામાં મારો મુદ્દો એટલો જ છે કે આપણે ત્યાં આ પ્રકારના મંડળો ન હોય તો સ્થાપવા અને તેમની ફરજ નીચે લખેલી જાણતો ઉપર આંકડા સહિત સંપૂર્ણ હકીકત લેગી કરવાની હોવી જોઈએ.

(૧) દેશમાં કાચો માલ શું શું અને ક્યાં ક્યાં જાતે છે

(૨) કાચો માલ ક્યાં ક્યાં જાય છે, અને દેશમાં કેટલો વપરાય છે.

(૩) પરદેશથી પાકે તૈયાર જનાવેલો માલ કેટલો આવે છે અને તેમાં અહીંથી ગયેલો કાચો માલ તૈયાર થઈ કેટલો આવ્યો.

(૪) આ કારણથી કાચો માલ ઉપડી જાય છે, આ માટે તે જ માલ ત્યાં જઈ તૈયાર બની કરી Finished Product તરિકે અહીં આવે છે.

(૫) બીજા દેશની જગતનીતિ કેવી છે, અહીંઆ કેવી છે,

(૬) બીજા દેશોનું ચલણ કેવું છે અને જેન્કો શું સગવડ આપે છે.

(૭) સરકાર શું અને કેવા પ્રકારની મદદ કરે છે.

(૮) આપણે ત્યાં આપણા ઉદ્યોગો પડી લાંગવાનું કારણ શું અને તેને ફરી સંજીવન કરવાને શું સુશીલતા છે, આણુ ઉદ્યોગોને પગલાર થતાં કંઈ કંઈ મુશ્કેલીઓ નડે છે

તે ઉપરાંત જગત કે કરના પ્રશ્નોનો ફરજો કરવાનો, તે સળધી મત દર્શાવવાનું કામ પણ એમની પાસે જ આવશે અને તે માટે હરહંમેશ તત્પર રહેવું જોઈએ.

(૯) એમની બીજી મુખ્ય ફરજ માલ વાપરનાર ઘરાકો અથવા તૈયાર મોલ વેચનારા વેપારીઓ વગેરેને તથા માલ પાતાવનારને હરહંમેશ એકઠા કરી કંઈ ચીજોનો ખપ છે અને કોણ તે બનાવી શકશે તે બાબતનો ઉઠાપોઠ કરવાની ગણતરી જોઈએ. દાખલા તરીકે માનચેસ્ટર મીલના ધોતીઆં, કે બપાનીસ રમકડાં, કે ફ્રાન્સની સાડીઓના નમૂના લેવા કરી તે વાપરનાર અથવા વેચનાર લોકોની સમક્ષ અત્રેના કારખાના તથા તેવા પ્રકારના માલ બનાવનારાઓને તે નમૂના વગેરે બતાવી જો કોઈ તેમાંનું કંઈ બનાવી શકે એમ હોય તો તેમને તથા તેવા માલ વેચનારનું અરસપરસ ઓળખાણ કરાવી આપવું, આથી એ બે બુદ્ધિ દિશામાં કામ કરનારાઓ એકત્ર લેવા થતાં કંઈ બાબતની શી ખામી છે તેનો વિચાર કરી શકશે અને દેશમાં તેટલા ઉદ્યોગો વધશે આજ ઉદ્દેશથી નાના મોટા પ્રદર્શનો દરેક સ્થળે થવાની જરૂર છે.

(૧૦) સ્વદેશીના શ્રેય ખાતર જે ત્રીજું કાર્ય હાથ ધરવું જોઈએ તેની રૂપરેખા મારી સમજ મુજબ નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) દેશમાં શું શું બને છે તેની લોકોને ખબર આપવી, વળી પરદેશી માલ કરતા તે જો ઉચ્ચ પ્રકારના હોય તો તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવું.

(૨) સ્વદેશીના પ્રચાર માટે લેખો લખાવવા તથા લાખણો અપાવવા. આથી લોકોમાં જાગૃતિ આવશે

(૩) ગામેગામ નાના મોટા નમૂના સાથે તે બાબતનું જ્ઞાન ફેલાવવા માણસો મોકલવા.

(૪) પરાયા દેશોમાં હુન્નર ઉદ્યોગ માટે ત્યાંની પ્રજા શુ કરી રહી છે, કેવી રીતે કામ કરે છે, કેટલો શ્રમ વેઠે છે, પૈસાનો વ્યય કેટલો કરે છે તે હકીકત હરહંમેશ રજુ કરી, કેળવણી અને શ્રીમંત વર્ગનું ધ્યાન ખેંચવું તથા જનસમૂહને તે બાબતોની ખબર ફક્ત લાખણ કરીને નહીં પણ સાથે સાથે મેલક લેન્ટર્ન સીનેમા બતાવીને આપવી.

(૫) એ શું કાર્ય એમને જે હાથ ધરવાનું છે તે કામીએને શિક્ષા કરવાનું છે. જો કોઈ પણ વેપારી કે કારખાનાવાળો પરદેશમાં બનેલી ચીજો સ્વદેશી તરીકે પસાર કરતો હોય અને તે પ્રમાણે ઉચ્ચ લાવ ખાઈ લોકોને

ઠગતો હોય, છુટતો હોય તો તેને તે માટે શિક્ષા કરાવવી જ જોઈએ. આ સારૂ પ્રજામત પણ એટલો જ મજબૂત થવો જોઈએ જેથી આવા વેપારી-મંડળના હાથ નીચા ન પડે. પ્રમાણિકપણે પરદેશી માલ વેચી જે પૈસા લેવા કરવા માટે કોઈને વાંધો નથી પણ લોકોને જોઈતું સમજાવી, જોઈતું સમજવાનું કારણ આપી તેમની સાથે જોડાઈ રહી, તેમને છેતરી, પરદેશી માલ સ્વદેશી તરીકે ખપાવવા ખાતરજ નહીં, પણ એ જાતના કુડકપટ માટે એમને કાયદેસર શિક્ષા કરાવી એમની જુઠઠાઈ બહાર પાડવાની કસ્ટ વેપારીમંડળની હોવી જ જોઈએ. એક જ્ઞાતિ કે સમાજમાં જેમ તેના કાનુનો લગ કરતા તે વ્યક્તિ શિક્ષાને પાત્ર કરે છે તેમ પ્રમાણિક રીતે વેપાર કરનારાઓ, માલ બનાવનાર તથા વેચનારાઓમાં એવા અપ્રમાણિક કાળા મેંઢાડપી માણસો હોય તો તેમનો ફીટકાર કરી, કાયદાસર શિક્ષા કરવામા દેશનું જેટલું લહું થશે તેટલું લહું તે પોકળ ઢાંકવામાં નંધા છેતરપીંડી ચાલુ રાખવાથી થશે નહીં.

આવું પોકળ ઢાંકવાથી સ્વદેશીને કેટલો ધોકો લાગે છે તે તો વિચાર કરનારનેજ ખગર પડશે વિલાયતનો બનેલો માલ અત્રે મંગાવી તેને ધોવડાવી કરી તે પર પોતાનો માર્કો લગાવવાથી કે પારકા દેશમાંથી તેલ કે સહીના પીપ મંગાવી, અત્રે નાના ડગળામા ભરી તે ઉપર પોતાની ચીઠ્ઠી ચોઢવાથી તે વસ્તુ સ્વદેશી થતી નથી, અને આ પ્રકારનો ધંધો આપણા દેશોમા ધમધોકાર ચાલે છે અને દુનિયા આગળ સંજ્ઞન અને પ્રમાણિકપણના ડોળ ધાલનારા શ્રીમંતો તથા લોકનાયકો હસ્તકજ એવું કાર્ય થતું જાણી અમોને ઘણો ક્ષોભ થાય છે. એવા લોકોને લીધે જન-સમૂહની શ્રદ્ધા સ્વદેશી પ્રત્યે શિથિલ થાય છે અને આટલા માટે જ તેમને કાયદેસર શિક્ષા થવાની જરૂર છે.

આપણી આખાદી કે પડતી, આપણું શ્રેય કે સત્યાનાશ આપણા હાથમાં જ છે, આપણે આપણું નસીબ સાથે જ લઈ ફરીએ છીએ, અને આપણા પોતાના કે આપણામાના કોઈના દોષોથી ખમખી પડતી હાલિ માટે જાની જવાબદાર નથી. આપણા ચારિત્રો એટલા ઉંચા પ્રકારનાં હોવા જોઈએ કે જેથી કોઈ આંગળી કરી શકે નહિ અને જ્યારે એવી પ્રજા તૈયાર થશે કે દેશ માટે સ્વર્ગનો ભોગ આપશે, નેત્રી અને પ્રમાણિકપણ માટે કોઈને અંદેશો આવે એવું થતા પહેલાં મોત માંગશે, આંટની ખાતર લાખો રૂપીઆ ઉપર લાત મારશે ત્યારે સ્વદેશીના વિજયના જયઘોષથી આપણા હિત શત્રુઓના હૃદય, ગીતામા ઠહ્યા મુજબ, કપી ઉઠશે.

(અપૂર્ણ)

ધીરજસાલ ઇગનલાલ.

સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.

(૪) પ્રીતિધર્મ અને ક્રિયુક્ત રાજનીતિ.

રામના ઝંઝોનાધન મહારાજાઓના મૃત્યુ પછી તે લાલદાયક મહારાજાની કંઠાળાભરેલી શાંતિ લાંબો કાળ ટકી નહિ. શાંતિ દેખાતી બહારની સપાટી નીચે વિરોધી જીવંત તત્ત્વો કામે લાગેલાં હતાં. પ્રીતિ ધર્મે બહારની સત્તાને કેટલી મજબૂત કરી છે, અથવા તો સ્વાતંત્ર્યના પક્ષને કેવો સમૃદ્ધ કર્યો છે, તે તો યુરોપના ઇતિહાસનો એક અનિર્ણીત સામાન્ય પ્રશ્ન છે. અત્યાર સુધી તો બહારની સત્તાને તેણે વધુ મજબૂતી આપી હોય તેમ કદાચ દેખાઈ આવે તેમ છે, કારણ કે કોઈ પણ પક્ષના ધર્મશુર્યો, ભેદ પોતાનાં હક્ક ઉપર કાંઈ તરાપ આવે તો વારંવાર સામે થઈ જતા હતા ખરા, તો પણ સાધારણ રીતે તેઓએ રેથત કે કામદાર વર્ગની વિરૂદ્ધ જઈને ઝાર, મહારાજા, રાજાઓ, કે ધનવાનોનું ઉપરીપણું બાળવવા માટે પોતાના લાગવગની સઘળી સત્તા વાપરી છે. પરંતુ પ્રીતિ ધર્મની મૂળ શરૂઆત વખતે, જ્યારે તે ધર્મ પોતાના અસ્તિત્વને માટે જ ફક્ત મારતો હતો, તે વખતે તો તેના સિદ્ધાંતો, ઉચ્ચપાયેલા કરાવનારા અને અરાજક વૃત્તિને ઉત્તેજનારા લેખવામાં મહારાજાઓ વ્યાજબી હતા. દરેક વ્યક્તિગત આત્માને પરમાત્મા સાથેના સંબંધની બાબતને તેઓએ પોતાના સિદ્ધાંતોનું કેન્દ્ર બનાવ્યું હતું. અને અંતઃકરણની સુસ અને આત્મિક બાબતની સરખામણીમાં તો, દરેક બહારની સત્તા, તથા સઘળી ઉપર ઉપરની ધાર્મિક ક્રિયાઓ નજીની લાગે તેમાં નવાઈ નહોતી. આ વિચાર પ્રસર્યા પછી જુના ધાર્મિક કાયદાઓ અને રામન નિયમો એ સઘળા દૂર થવા માંડ્યા. તેમનો નાશ કરવાની જરૂર નહોતી, પરંતુ તેમનું કામ તેમણે કર્યું હતું, અને હવે તે પૂરું થયું હતું. હવે તો “ધર્મી રાજ્ય તમારા અંતરમાં છે” એવી ભાવના પ્રસરવા માંડી હતી અને આ ભાવનાની શોધમા જ, પ્રીતિ ધર્મની પૃથ્વી ઉપર થયેલી સુંદર અસરનું જીવંત બીજ રહેલું હતું. કાયદાઓ મનુષ્યને માટે ઘડવામાં આવ્યા હતા, મનુષ્ય કાંઈ કાયદાઓ માટે સરજાયેલો નહોતો. વર્તનને માટે કે શ્રદ્ધાને સાફ આત્મા તો સિદ્ધ અને અમર્ત્ય હતો, તેનું ઉપરીપણું શાશ્વત પ્રભુ પાસે જ હતું. હવે છેલ્લી દાઢ રાજ પાસેથી નહિ પણ પ્રભુ પાસેથી મેળવવાની હતી.

દરેક મનુષ્ય-વ્યક્તિની અગણિત કિંમત અંકાવી તે જ પ્રીતિ ધર્મની, સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં મોટામાં મોટી સેવા હતી. તેને પરિણામે રાજસત્તાની વિરૂદ્ધ તો કોઈ થયું નહિ પણ તે તરફ જેદરકારી પુષ્કળ વધી. શાશ્વતતાની સગીપ હોલેલા, અને પ્રભુના પુત્રથી ઉદ્ધાર થયેલા આત્માની સરખામણીમાં, કાયદાઓ, ઉપરીઓ, અમલદારો, અને મહારાજાઓ પણ સંકોચાયેલા અને છુદ્દ લાગવા માંડ્યા. દરબારોની દુર્દશાના વિચારોમા જ દૃઢ થયેલા ઇતિહાસકારોએ પ્રથમ તો પ્રીતિ ધર્મને ચાહુદી ધર્મ સાથે લેખાયેલો જ લેખવા માંડ્યો. પરંતુ તેના રથાપકના મૃત્યુના થોડા વર્ષ બાદ તો ચાહુદી પ્રજાતંત્રી તે

ધર્મ આગળ વધી ગયો અને તેના સાધુ પુરોહિતે પોકારીને કહ્યું કે: “ખ્રીસ્તિ ધર્મમા કોઈ મિત્ર નથી. કોઈ શત્રુ નથી, કોઈ શુભામ નથી, કોઈ સ્વતંત્ર નથી. તે ધર્મમા તો આખી મનુષ્ય જાતિ પ્રાતુલાવ તથા સમાનભાવથી એકઠી મળેલી છે. શુભામ કે રાજ્યભાને સલાસદ, બીખારી, કે રાજ્યાધિકારી, સઘળા ઇશુખ્રીસ્તની નજરમાં તો સમાનજ છે.” આ રીતે ક્રિસ્ત રાજ્યાધિકારનોજ નહિ પણ, દ્રવ્ય, દરજ્જે અને કેલવણી વગેરેની અસમાનતા, જે નિત્ય જીવનમાં કાયદા કે રાજકીય નિયમો કરતાં પણ વધારે ગણકારવા પડે છે, તેનો પણ નાશ કરવાની વૃત્તિવાળો આ નવો ધર્મ નીવડ્યો. ઇશુ ખ્રીસ્તે ખરેખરી આગાહી કરી હતી કે પૃથ્વી ઉપર પોતે શાંતિ લાવતા નથી પણ સમશેર લાવે છે. આતર અને આત્મિક રાજ્ય, પ્રભુની નજરમાં સઘળાનું સરખાપણું, સમૃદ્ધિ, વ્યવહાર, સાંસારિક દરજ્જે અને જ્ઞાન પ્રત્યે બેદરકારી; આટલા સિદ્ધાંતો જ રોમના મહારાજ્યતા દરેક પ્રાંતમાં, તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રના કીનારા ઉપરના દરેક કીલ્લામાં ઠંજીયા ઉભા કરવા માટે પૂરતા હતા.

જે આ સઘળા સિદ્ધાંતો ખરેખરી રીતે કદી પણ સ્વીકારાયા હોત તો, દૈવિ અરાજકતાની સ્થિતિ—સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની સ્થિતિ, જેમાં સઘળા કાર્યો પ્રેમથી જ નિયત થતાં હોત, અને જેમાંથી કાયદો, સરકાર, અને બીજા સસત્તાક અધિકાર ઉપયોગ વિનાના થઈ પડવાથી નષ્ટ થયા હોત, તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હોત. અને ત્યાર પછી રાજ કરનારાઓના નાશથી જ રાજનો ખરો ઉચ્ચ આદર્શ સફળ થાત, અને મનુષ્ય જાતિને માથેથી, વિઘ્નહના, મહારાજ્યોના, ધર્મોલ્લેખોના, ગળનીતિના, આર્થિક અડસટાના, અને ગરીબામુનાં દુઃખ દૂર થાત. પરંતુ મનુષ્ય હૃદયની કડીનતાને લીધે, તેવો સુંદર કટ્યાણુકારી ઉપદેશ મનુષ્યજાતિ ગ્રહણ કરી શકી નહિ. તરતજ આ ઉપદેશમાં દોષાતા વિરોધાભાસને દૂર કરવાના, તેના સિદ્ધાંતોમાં બાધછોડ કરવાના, તેમાંથી નવા નવા અર્થ ઉઠાવવાના પ્રયાસ થવા લાગ્યા. અને મહારાજ્યતા વિકાસ વિરોધી શાંતિકાળમાં “ધર્મ સંસ્થા” ની સત્તા જેમ જેમ વધતી ગઈ, તથા વધીને રોમના યશસ્વી નામ નીચે જેમ જેમ એક નવીન ધર્મશુરત્વ દાખલ થતું ગયું, તેમ તેમ ઉપગના પ્રયાસો વધારે પ્રબળ થવા લાગ્યા. અને આ ધર્મની જીવંત શ્રદ્ધાથી દોરાઈને, તથા રાજકીય દૃષ્ટિથી તેની ઉપયોગીતા ધ્યાનમાં લઈને ઇ. મ. ૩૨૪ માં બ્યારે મહારાજા કોન્સ્ટેન્ટાઇને તેને રાજધર્મ તરીકે સ્થાપ્યો ત્યારે તો આ પ્રયાસોની હદજ રહી નહિ.

પ્રથમ તો રાજ્યતંત્ર અને ધર્મતંત્ર વચ્ચે કાંઈ ભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો ન હોતો, અને “પ્રોન્ટીફિકેસ મેક્સીમસ” ના રાજાના ઇલકાળથી ધર્મશુરત્વો ઉપર તેમ જ રેવંત ઉપરનું પણ ધાર્મિક ઉપરીપણ સૂચવાતું હતું. પરંતુ ઇ. સ. ૩૩૦ માં પાટનગર કોન્સ્ટેન્ટીનોપલથી બાઇઝેન્ટીન ધર્મ ખસેડવામાં આવ્યું, તેને પરિણામે પૂર્વ અને પશ્ચિમ સામ્રાજ્યો જુદા પડ્યા, અને છેવટે ૪૬૩ માં પશ્ચિમ સામ્રાજ્ય પડી ભાંગ્યું. આ બધા કારણોથી રાજાને હક નરમ પડ્યો, અને હજી સુધી પણ રોમની જાત કીર્તિ અને કથાઓ બાળવી રાખનાર ધર્મતંત્રનું માન વધવા લાગ્યું અને ધાર્મિક બાબતોમાં તેમના ઉપરીપણાના હક સ્વીકારવા માડ્યો.

આ રીતે સામ્રાજ્યની ખાલી પડેલી જગા ધર્મ-સંસ્થાએ લીધી, અને તેના મુખ્ય ધર્મગુરૂના નામ માત્રથી જ જે માન અને તાબેદારી અત્યાર સુધી રાજાઓને મળતાં, તે ધર્મ સંસ્થાને મળવા માંડ્યાં. ધર્મ સંસ્થાએ સામ્રાજ્યના ધોરણ ઉપર પોતાનું આધુનિક તંત્ર બાંધ્યું અને તેની ધાર્મિક તેમ જ લૌતિક સત્તાઓ સાથે સાથે જ વિકાસ પામી ધર્મ સંસ્થાની સ્વાતંત્ર્ય ઉપર કેવી અસર થઈ છે તે બાબતમાં આપણે એટલું જણાવી શકીએ કે જ્યારે જ્યારે ખ્રીસ્તિ ધર્મની ધાર્મિક વિષયોમાં ચઢતી હતી, અને ધર્મગુરૂઓએ ધર્મક્રિયાની બાબતોમાં, પોતાની લાયકીની બાબતમાં તથા પોતાની અદ્ભુત સત્તા વિષે, ઘણા કયાં છે, ત્યારે ત્યારે ધર્મ-સંસ્થાએ માનસિક તેમજ રાજકીય વિષયોમાં પણ સત્તાને જ-સત્તા ચલાવનારાઓને જ-ટુંકો આપ્યો છે. ખીલ પરંતુ ધાર્મિક બાબતોમાં, આત્માના પ્રભુ સાથેના સંબંધને ઘણો જ કીમતી લેખવામાં આવતો હતો તેથી કરીને સ્વાતંત્ર્યનો તે રીતે વિકાસ થતો હતો. “ખાનગી નિર્ણય”--Private Judgement--નામના ધર્મ સિદ્ધાંતના પરિણામ ઘણીવાર અણગમતા અને નકામા જેવા આવતા હતા તે પણ તેનાથી ધાર્મિક ઉપરાંત ખીલ બાબતોમાં પણ સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ ઘણો જ થયો. તેનાથી ટીકા કરવાની, તથા ઉઠા ઉતરી તપાસ કરવાની ટેવને ઉત્તેજન મળ્યું, બંધારણવાળા અધિકારનું તેજ ભેદાઈ ગયું તથા છેવટે પોતાપણું બળાવવાની મનને ટેવ પડી કે જેથી કરીને આ સિદ્ધાંતથી જે કાંઈ બૂલો થતી હતી તેમાંથી ઘણીનો ખદલો વળી ગયો.

શુલામગીરી—એટલે કે સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉપર, ફરજિયાત મજૂરી કરાવવા માટેની માલીકી, અને મિલકત તરિકે તેમનું વેચાણ—આ રીતને અણમાનીતી બનાવવા માટે શરૂઆતના ખ્રીસ્તિ ધર્મના જીવંતમાં ઘણી મદદ કરી હતી. રોમના નીતિવેત્તાઓમાં પણ શુલામગીરી એ અધોગતિસૂચક તથા અમાનુષી છે એવી લાગણી ફેલાવા માંડી હતી. ઇટાલીમાં એમ પણ મનાવા માંડ્યું હતું કે શુલામગીરીથી ખેતીવાડીને તથા વસ્તિની વૃદ્ધિને નુકશાન થાય છે. રોમના સામ્રાજ્યમાં પણ તેના વિનાશ તો થાત, પણ ખ્રીસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંતો, જેવા કે ‘પ્રભુની નજરમાં સૌ સમાન છે’ ‘ઇશુખ્રીસ્તે સર્વને છુટકારો કર્યો છે’ વગેરેને લીધે તો “પ્રકૃતિથી શુભામ,” “જીવતા ઓળસો” વગેરે ઓર્થોડોક્સની વ્યાખ્યાઓ પણ વધારે ન સ્વીકારાય તેવી થઈ ગઈ જ્યાં સુધી ખ્રીસ્તિ ધર્મ સિદ્ધાંતો ઉપર ખરા મનથી શ્રદ્ધા રહી હતી ત્યાં સુધી તો શુલામગીરી ધીમે ધીમે અને અજાત રીતે ઓછી થતી જ ગઈ. જુદા જુદા પ્રકારે, તથા સ્વરૂપે પામી છેવટે તેનો ઉપયોગ બંધ પડી ગયો. શુલામોનો છુટકારો કરવાનું કામ પ્રભુને પણ પ્રિય લેખવામાં આવતું હતું. અને ઇંગ્લાંડ તથા યુરોપના સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં, એથેન્સ તથા રોમની માફક, મોટી શુભામ પ્રજા-સંબંધી મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા પામી નહોતી. શુલામગીરીના છેલ્લાં અવશેષો તો રૂઝે અને આંતરવિરોધોને લીધે જ ઇંગ્લાંડમાંથી નાશ પામ્યા, તથા આફ્રિકાના લોકોને ખ્રીસ્તિ કરવાની લાલચથી ધર્મસંસ્થા તેમને શુભામ બનાવવાની તરફેણમાં હતી તે વાત ખરી છે. પરંતુ એક સામાન્ય નિયમ તરિકે તો મધ્ય કાળનાં યુગોમાં તેમ જ

વતમાન યુગમાં પણ ખ્રીસ્તિ ધર્મ ગુલામગીરીની સામે તત્પરતાથી ધ્યેય છે. જો કે ગરમ પ્રદેશોમાં હજી પણ ફરજિયાત મજૂરીનો પ્રશ્ન ઉકેલવાની બાબત આપણી આગળ છે તો પણ ફરજિયાત મજૂરીની રૂઢી દૂર કરવામાં તેના દુઃખ ઉપગત ખ્રીસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંત પણ ધ્યાનમાં લેવા આવજી થાય છે. અને ભૂમધ્ય રેખાની આગુબાગુના પ્રદેશોમાં એક યા બીજે પ્રકારે આ રૂઢી પ્રચલિત છે, તોપણ લાગ્યે જ કોઈ ખ્રીસ્તિ લોકો ખુલ્લી રીતે તેનો બચાવ કરે છે.

રોમન દુનિયાની અંદર જે હાનિકારક શાંતિ પ્રસરેલી હતી તેને સતાવનારું એક બીજું પણ જીવંત તત્વ ખ્રીસ્તિ ધર્મને રાજ્યધર્મ કરવાથી ઉભું થયું. દોઢક સૈંકાથી જંગલી લોકોના ટોળા સામ્રાજ્યની સરહદ ઉપર ચઢી આવતાં હતાં, અને કેટલીએક સરહદના પ્રાંતોનો તેમણે વારતવિક કબજો પણ લઈ લીધો હતો. તેમના હુમલાના કેન્દ્રસ્થાન તો ઇટલી અને રોમ જ હતા. સરહદના પ્રાંતોની દુઃખી સ્થિતિ, લાડુલી લશ્કરની નબળાઈ તથા બેદરકારી, અને સર્વથી વધારે તો લોકોની પોતાની જ બેદરકારીને લીધે આ હુમલાઓ કરવાની તેમને સગવડ થઈ હતી. કર લેવાને માટે, સામ્રાજ્યના સઘળા સ્વતંત્ર જન્મેલા શહેરીઓને શહેરી તરીકેના હક્ક કેરાકેલા નામના રાજ્યે (૨૧૧ થી ૨૧૭) આપ્યા હતા તે વાત ખરી છે. પરંતુ મોટા સામ્રાજ્યની અંદર થોડા ઘણા હક મળે તેથી કાંઈ પ્રજાત્વ ખીલતું નથી. અને જ્યારે રજીભૂમિ ઉપર દેહ સમર્પવા જેટલી દેશભક્તિ ખીલવવી હોય ત્યારે થોડાઘણા કર ઉપર સત્તા આપવા ઉપરાંત વિશેષ હક્ક આપવાની જરૂર છે જંગલી લોકોના હલ્લાઓના ભયની વચ્ચે, તથા સૈંકાઓ સુધી પ્રસરી રહેલા અધકારની વચ્ચે, થઈ ગયેલા રક્તપાત, યુદ્ધ, અને શિષ્ટ સૈંદર્ય અને ડહાપણના ઝગઝગાવા વિનાશનો બદલો વાળવાની આશા, બહારથી આવતી પવનની દોરની માફક, ખ્રીસ્તિ ધર્મના બુરસાદાર નવજીવને આપી. સુખદાયી સામ્રાજ્યની શાંતિ, ઇતિહાસકારો કહે છે તેવી જ ગભીર અને સહિષ્ણુતાવાળી હોય તો પણ, મનુષ્ય જાતિની મહેચ્છાઓ દળાવ્યા વિના, તથા જીવનરસને આજસમય સંતોષમાં ફેરવી નાખ્યા વિના, રહે જ નહિ. ઍન્ટોનાઇન મહારાજાઓના સમય પછી આવી સ્થિતિનો ભય ઉભો થયો હતો, તે ખ્રીસ્તિ ધર્મ અને જંગલી જુથોએ મળીને ઉભા કરેલા કલહથી દૂર થઈ ગયો. ધાર્મિક વ્યક્તિત્વ સ્વીકારવું જોઈએ તેવો દાવો ખ્રીસ્તિ ધર્મે કર્યો, અને જંગલી જુથોએ કહ્યું કે મનુષ્ય જાતિ કોઈની—રોમની પણ—મધ્ય સત્તા સ્વીકારશે નહિ જ. આ બંને બાબતો નવી અને સળંગ હતી અને તેથી આખું મુરોપ બગૃત થઈ ગયું અને વ્યક્તિત્વ અને પ્રજાત્વના સિદ્ધાંતો સાબિત કરવા લાગ્યું.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ રાજ્યવિભાજો જૂઠા પડી ગયા તોપણ, રોમ વધુ અને વધુ અસહાય થતું ગયું તો પણ, ક્રૅક, સેક્સન, અને બીજી જર્મન જાતિઓ પોતાની જુની સરહદની અંદર વધુ અને વધુ બળવાન બનતી ગઈ તો પણ, સર્વવ્યાપક સામ્રાજ્યની ભાવના સૈંકાઓ સુધી ટકી રહી. જંગલી લોકોના ટોળા પોતે જ રોમના નામ પ્રત્યે લગભગ બહેમ યુક્ત આદર ધરાવતાં હતા તેથી, તથા પાશ્ચાત્ય જર્મન રાજા શાલ્માનના તથા પૂર્વાત્ય જર્મન રાજા ઍટોના ધર્મપૂર્ણ મહાત્માકાક્ષાથી પ્રેરાઈને રોમના તખ્ત ઉપર બેસીને રોમનું

મહારાજ્ય પહેલાંની માફક ફરી ચાલુ કરવાના પ્રયત્નોને દીધે આ સામ્રાજ્ય ભાવનાને ઘણું અંશે ટેકો મળ્યો હતો. મહાન આદર્શ રાજાને મહાન 'ધર્મશુર' પોષે ઇ. સ. ૮૦૦ ની સાલમાં ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. તથા મહાન રાજા આંટોને ઇ. સ. ૬૬૨ માં રોમના નાથ તરિકે તક્ષનશીન કર્યો હતો ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં રોમના રાજ્યને "પવિત્ર રોમનું" મહારાજ્ય" કહેવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને ધીમે ધીમે તે બાબતનો ઉત્સાહ મદ થતો હતો તો પણ ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં ઑસ્ટ્રીયાના ફ્રાન્સીસ બીજાએ, નેપોલીઅને પોપને હાથે પારીસમાં રોમના મહારાજનું પદ ધારણ કર્યો પછી બે વર્ષમાં જ, ખુદશી રીતે અવગણ્યો ત્યાં સુધી યુરોપમાં "પવિત્ર રોમના મહારાજ્ય"ની આખી આગરૂ ટકી રહી હતી હેપ્સબર્ગ વંશના રાજાઓનો એક ઇલકાબ હતો પણ 'પવિત્ર રોમના મહારાજ્યના નાથ,' એવો છે.

બીજા પણ એટલા બધા રાજાઓને "મહારાજ" પદ ધારણ કર્યો વિના અસંતોષ રહેતો હતો કે ધીમે ધીમે મહારાજ પદ જ કાંઈ સામાન્ય પદ્ધતિનું લેખાવા માડ્યું. પરંતુ મધ્યયુગના ઉત્તમ સૈદ્ધાંતિકોમાં તો, આ દુનિયાની બાળતોમાં પ્રભુની ઇચ્છા દર્શાવતા, ખ્રીસ્તિ દુનિયાના મહારાજાની ભાવના, તેમજ પરલોકના વિષયોમાં પ્રભુની ઇચ્છા દર્શાવતા, પોપ-ધર્મશુરની ભાવના, ઘણી આદર્શમય અને ધર્મતત્ત્વથી ભરપૂર, લાગતી હતી; જો કે તેમ લાગવાનો કાંઈ પણ સબબ હતો નહિ છતાંયે તે સમયના ઉત્તમોત્તમ બુદ્ધિવાળા નબુધે પણ સુલેહ્યુકત સ્વાતંત્ર્યના સંરક્ષણ માટે મહારાજ તરફ દૃષ્ટિ નાખતા હતા ઇસુ ખ્રિસ્તના આગે પ્રતિનિધિઓ-રાજા અને ધર્મશુર-ની વચ્ચે સરસાઈ વધી, અને જેમના અંધી કારોબારથી પૃથ્વી શાંતિથી આગળ વધવી નોંધતી હતી, તેમની વચ્ચે તકરારો થઈ; આ તકરારોમાં એકંદરે રાજાઓએ સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ સારો કર્યો ઘણીવાર નિષ્ક્રિયતા મળ્યા છતાંયે, પોપના બુલમની સામે અને ઘણા રાજાઓએ સ્વાતંત્ર્યની ખરેખરી સેવા બાળવી. છતાંયે રાજાઓની બાળતમાં આગ કહીને કેટલાંએક ધર્મશુરોએ પણ સામાન્ય વર્ગમાં સ્વાતંત્ર્યનો પાયો નાખીને આસ કહીને ઇચ્છાક્રમ બે મહાન સેવાઓ કરી છે, તેની અવગણના કરવી જોઈએ નહિ.

રાજાને સામ્રાજ્યપરનો હક્ક પરમેશ્વર તરફથી મળેલો છે, એમ ધારણું તે શાર્લમાન રાજાના વંશજોના વખતમાં ચાલુ થયેલી ક્યુલ નીતિ સાથે પણ અધોસ્તું થઈ પડતું હતું. આ નીતિમાં મહારાજ, પરમેશ્વર પછી સર્વનો ઉપરી હતો. તેના હાથ નીચે બીજા રાજાઓ હતા અને આ રાજાઓની નીચે બુદ્ધા બુદ્ધા દરજ્જાના ધર્મશુરો તથા ઉમરાવો હતા ઉમરાવોના હાથ નીચે બીજા જમીનદારો હતા. આમ ને આમ છેક કામદાર વર્ગ અને શુલાઓ સુધી બધી જોડવણી હતી. આ પ્રમાણે ક્યુલ નીતિની રચના હતી આ રચના બધી બુદ્ધિયુક્ત અને સજ્જ હતી અને જો ઉપરીઓના બુલમ અને નીચેનાની જરૂર પેગ્નિયુમે આ નીતિ પડી લાગી ના હોત તો હિંદુઓની નાતો જેવી તે જડ થઈ જાત મોટા રાજા અને ઉમરાવો એક બીજા ઉપર ઉપરીપણું લોગવવા માટે વારંવાર લડી પડતા હતા, અને તેમ કરીને અણધારી રીતે અને મરજી વિરૂદ્ધ પણ

સામાન્ય પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યમાં વધારો કરતા હતા. તેઓ જ્યારે લડતા હતા ત્યારે નાના ઉમરાવો, કારીગરો, અને જેડુતોને પણ પોતાના યોગ્ય હક્ક મળી જતા હતા.

આ ક્યુડલ સમયમાં જે ઉમરાવો મોટા થઇ ગયા હતા તેમને લીધે આખા યૂરોપને ઘણું ખમવું પડ્યું છે, અને ઇંગ્લંડ તો હજી પણ આ ઉમરાવોને લીધે ખમે છે. આ ક્યુડલ નીતિને પરીણામે ઇંગ્લાંડમાં એક નાનો પણ સત્તાવાળો જમીનદાર વર્ગ ઉભો થયો છે જેમ જેમ દેશ સમૃદ્ધિવાન થતો ગયો—ખાસ કરીને લંડન અને બીજા ગામોનો બહેપાર વધતો ગયો—તેમ તેમ આ વર્ગ વિના મહેનતે અને લોકસેવાની કાંઈ પણ ભ્રમણાદારી સ્વીકાર્યા વિના જ ઘણા સમૃદ્ધિવાન થઇ ગયો. વિજયી (કોનકર) વિલ્યમ, જેણે આ નીતિ ઇંગ્લાંડમાં આણી કરી હતી તેના મનમાં કાંઈ એમ નહોતું કે પરિણામ આવું આવશે. ક્યુડલ ઉમરાવો ઘણા સત્તાવાન ના થઇ જાય તેથી એણે તો આવું જાહેર કર્યું હતું કે સઘળી જમીનનો માલિક તો રાજા પોતેજ છે, અને લશ્કરી સેવા કે તેવા જ કાંઈ કામ કરવા માટે ઉમરાવોને આ જમીનનો ઉપયોગ કરવા રાજા તરફથી મળેલી છે. જો આ લાભકારક રીત આણી રહી હોત તો ધીમે ધીમે સઘળી જમીનની માલિકી રાજ્ય પાસે જ આવી જત, કારણ કે રાજા અને રાજ્ય વર્તમાન-કાળમાં એક જ હોવાવા માડર્યા છે. આ રીતે આ જમીનદાર વર્ગ ઉભો થાત નહિ, અને સામાન્ય વર્ગને આ વર્ગ પાસેથી કેવી રીતે લાભ અપાવવો તેના ઉપાય જોળવાની માથાકુટ પણ રહેત નહિ. ક્યુડલ નીતિથી જમીન પોતાની માલિકીની કરી બેસવાથી પ્રજાવર્ગમાં મિલકતની અયોગ્ય બહેચાણી થઇ ગઇ તે ઠરતા પણ વધારે નુકશાનકારક તો તેને પરિણામે જે જીવનઆદર્શ વ્યાપ્યો છે તે થયો છે. સઠાએ સુધી આ ઉમરાવો મોટી મોટી જમીનોના ઘણી થઇ પડ્યા હતા, તેઓએ તેમના ભાડવાત, મજૂર, અને જેડુતના જીવન અને અભિપ્રાયોમાં માથાં માર્યા છે, તેમના પ્રદેશોમાં દેશનોના નેતા થઇ પડ્યા છે, અને સામાન્ય પ્રજા વર્ગના મનમાં એમ જ ઠસાવી કીધું છે કે ઉમરાવ વર્ગની રહેણીકરણી ઉત્તમ અને અનુકરણીય છે. જો કે ખરી રીતે તો તે લોકો રમતગમતથી ઉત્તેજિત મોજ-મજામય તથા ગમ્મત ખાતર જ કાંચકા કરવાની ચિંતાવાળું આનંદપૂર્ણ જીવન જ ગાળે છે.

બીજા હાથ ઉપર, લશ્કરી મદદ કરવાની, શરતે આ જમીન આ ઉમરાવોને મળી હતી, અને જે શરત ટ્યુડર રાજાઓના વખતમાં ક્યુડલ નીતિ પડી લાંગી, તે સમયે આ ઉમરાવોએ તોડી નાખી, તે શરતને લીધે રાજાની મધ્યસ્થ સરખા ઉપર ઘણા અંકુશ રહ્યો હતો. અમુક સંજ્ઞાથી વધારે રાજ્યલશ્કર નહિ હોવાને લીધે, સત્તાવાળા એક વર્ગની સાથે પણ, તેમના તરફની લશ્કરી મદદ મેળવવાના હેતુથી, રાજાને સારો સંબંધ રાખવો પડતો હતો. આ પ્રમાણે રાજાની સત્તાને અંકુશમાં રાખવા માટે, તથા દરેક શાખામાં રાજા જ ઉપરી છે, તથા રાજ્ય એટલે રાજા જ, એવા વિચારો ઇંગ્લાંડમાં પ્રસારતા અટકાવવા માટે આપણે ક્યુડલ રાજનીતિના જ આભારી છીએ. ઉમરાવ વર્ગ નાનો અને જૂલમી હતા, છતાંયે

તે વર્ગમાં તો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ખીટ્યું અને તેથી પણ વધુ ઉપયોગી સ્થાનિક સ્વાતંત્ર્યનો તેમને લીધે વિકાસ થયો, આને પરિણામે, એકવાર ક્રાન્સમાં પ્રવર્તેલું, અને છેક અત્યાર સુધી રૂશિયામાં જોવામાં આવતું, મધ્યસ્થ અમલદાર વર્ગનું રાજ્ય, જે સ્વાતંત્ર્યનું ઘણું જ વિરોધી થઈ પડે છે, તે સમળ થતું અટક્યું.

ક્યુડલ વખતના માનસિક બંધારણના એક અંશમા શીવદરી-શ્રીમહુમાન-ને સ્થાન મળ્યું હતું, તેથી થયેલા લાભની નોંધ પણ લેવી જોઈએ. અત્યારે તો આ શબ્દ મશ્કરીવાળો અને કેવળ ભાવનાવાળો લેખવામાં આવે છે, તો પણ આ શ્રીમહુમાનનું વલણ પ્રથમ થવા માડ્યું તે વખતે ઉમરાવ વર્ગની સ્ત્રીઓની આસપાસ માન, અદ્ભુતતા અને નાજુકાઈની ભાવનાઓ વણવામાં આવી હતી જો કે આ ભાવનાઓ સામાન્ય વર્ગની સ્ત્રીઓ સુધી કદિ પણ પહોંચી નહોતી, તોપણ ઉમરાવજીઓ અને રાણીઓના વખાણ કરતાં કરતાં, શ્રીમહુમાનવાળા સૈનિકો અને કવિઓએ સ્ત્રીત્વ અને સ્ત્રીના સદ્ગુણ, અને સૌહાર્યના ગાન કર્યાં અને તેની અસર સામાન્ય વર્ગની સ્ત્રીઓ ઉપર પણ થઈ. ગમે તેટલી અતિશયોક્તિ ભરેલી પણ ઉદાત્તતાથી દર્શાવેલી માનની લાગણી, પશુવૃત્તિ દબાવતું કાર્ય કરતી હતી પાદરીઓની મઠ સ્થાપનાને લીધે સ્ત્રીઓની અવગણના થતી હતી, તથા સાધુવૃત્તિ પ્રસરતી હતી તે આથી અટકી અને સ્ત્રીઓના મઠોની બધી વ્યવસ્થા સ્ત્રીસાધુના જ હાથમા હોવાથી, વ્યવસ્થા કરવામા તેમની ઉત્તમ બુદ્ધિની જાણ તો લોકોને થઈ જ હતી આ પ્રમાણે કાંઈક સમાનતા જળવાઈ મધ્ય યુગમા સ્ત્રીને એક પામથી દેવી તરિકે પૂજવામા, તથા બીજી પાસથી મનુષ્યને લાલચમા ફસાવનાર રાક્ષસી તરિકે અવગણવામા, આવ્યા પછી, તે ઈલીઝાબેથના સમયના નાટકોમા આલેખ્યા પ્રમાણે એક સ્ત્રી તરિકે જ-એક મનુષ્ય તરિકે જ-સ્વીકારાઈ. જો પ્યૂરિટન લોકોના મતને લીધે, તથા બાઈબલના ફેટલાએક વાક્યોનો અક્ષરશઃ અથ કરવાને લીધે, સાધારણ પુરૂષો, અને સાધારણ સ્ત્રીઓની પણ નજરમાં સ્ત્રીવર્ગની કિંમત હલકી પડી ગઈ હોત નહિ, તો અત્યાર સુધીમા તો સ્ત્રીવર્ગ ક્યારનોએ પુરૂષ વર્ગની જોડે સમાન હક ભોગવતો હોત.

અપૂર્ણ.

રશિયાની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

૪

૧૮૬૩ ના પોલોંડના બળવા પછી, આર અલેક્ઝાંડરે એક પામથી રાજકીય ચળવળને દાખી દેવાને પગલાં લેવાં માંડ્યાં, અને ખીજી પાસથી પોતાની આપખુદી સત્તા વડે દેશમાં સુધારા કરવાની રાજનીતિ આજી રાખી પરંતુ ૧૮૬૬ માં તેની છાંદગી લેવાને પ્રયત્ન થયો ત્યાંથી તેણે સખત જાપ્તાની રાજનીતિ અખત્યાર કરી. પ્રથમ તો તેણે જાહેર કર્યું કે નીહીલીસ્ટોની પ્રવૃત્તિથી દેશની શાંતિ, અંગત મિલકત, અને ધર્મ જોખમમાં આવી પડ્યાં હતાં અને તેને બચાવવાને માટે સરકાર ઉમરાવ વર્ગ તથા જૂના વિચારના માણસોની ઉપર આધાર રાખે છે. તે પછી તેણે તરવ જ અંતીમ વિચારની હીમાયત કરનારા એ ચોપાનીઆં સદાને માટે બંધ કર્યાં, અને ગ્રામ્ય મંડળો રાજકીય બાબતોમા મધ્યમ વિચાર ધરાવનાર પક્ષની માંગણીઓની તરફેણમાં પણ પોતાનો મત જાહેર ન કરે તે માટે ખાનગી રીતે પગલાં બર્યાં. તે ઉપરાંત તેને તપાસ કરવાં જણાયું કે નજ્યકાંતિને માટેની ચળવળનું મૂળ તો વિદ્યાર્થીઓ જ હતા, અને વધારામાં તેને એવું કહેવામાં આવ્યું કે વિદ્યાર્થી વર્ગમા રાજ્યકાંતિ માટેનો જુસ્સો વિજ્ઞાન (સાયન્સ) આદિના અભ્યાસથી જ ઉત્પન્ન થયો હતો. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ નીહીલીસ્ટો કાંતના અનુયાયી હોઈ, સમાજશાસ્ત્રને બધા શાસ્ત્રોમા પ્રધાનપદ આપવા, અને તેના પાયા તરીકે વનસ્પતિ આદિ શાસ્ત્રોના (નેચરલ સાયન્સ) અભ્યાસને અગત્યનો લેખતા. આ ઉપરથી એ શાસ્ત્રોના અભ્યાસને જ ઉદ્ધત વિચારોના કારણરૂપ માની, કેળવણી ખાતાના ઉપરી કાઉન્ટ ડીમીત્રી ટોલ્સ્ટોયે, એ વિષયોને શિક્ષણક્રમમાંથી ખાતલ કરી, તેને જાહેર ગ્રીક અને લેટીન ભાષા તથા સાહિત્યના વિષયને દાખલ કર્યા, અને તે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને અંકુશમાં રાખવાના હેતુથી તેમના ઉપર અનેક બંધનો નાખ્યાં. આ પગલાંથી વિદ્યાર્થી વર્ગમા ખળભળાટ તો થઈ રહ્યો, પરંતુ ત્યાર પછીના ત્રણ આર વરસ રશિયાના રાજકીય વાતાવરણમાં શાંતિ રહી. છતાં એ શાંતિ શિક્ષણ સંબંધી નવીન રાજનીતિને જ આભારી હતી એમ કહેવું એ તો અતિશયોકિત ભરેલું જ ગણાય, કારણ કે તેના કારણે જૂદા જ અને વધારે પ્રબળ હતાં. પરંતુ એ સંબંધી વિગતમાં અહિં ઉતર્યા વગર એટલું જ જણાવવું બસ થયે કે એ શાંતિ પણ સાચી કે સ્થાયી નહોતી. જાપ્તાની રાજનીતિથી નીહીલીઝમનો અંત આવ્યો એ ખરું હોય તો પણ રાષ્ટ્રીય ચળવળ કે જેનું નીહીલીઝમ તો માત્ર એક રૂપ જ હતું, તેનું જોર કોઈ પણ રીતે તુટ્યું નહોતું. તે ચળવળ તો પાછી ટુંક વખતમાં નવીન અને વ્યવહારૂ રૂપમાં, પહેલાંના કરતા પણ વધારે જોરથી પગભર થઈ.

કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોયના શિક્ષણ સંબંધી સુધારાનું પરિણામ દેશને માટે તો લાભદાયક જ નીવડ્યું, એ સુધારાને લીધે જ રાજ્યકાંતિના તરફ હીમાયતીઓ પશ્ચિમ

યુરોપના સોશિયલીસ્ટોના પરિચયમા આવ્યા. નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિ તથા સરકારી બસુસપણાથી ઠંટાળી અનેક વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ માટે પરદેશ ચાલી નિકળ્યા અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ પણ અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં તેમાં સામેલ થઈ. પરદેશ જવાને માટેના પરવાના માટે જરૂરની રજા માળખ તરફથી ન મળતાં, તેઓ પોતાના પરદેશ જતા મિત્રો સાથે નામનાં જ લગ્ન કરી નીકળી પડતી, અને કદાચ કોઈ મિત્ર આવા લગ્ન કરવાની ના પાડે તો તેનો છુવ લેવા લગીની ધમકી આપી તેને લગ્ન કરવાની ફરજ પાડવા પણ મુકતી નહિ. આ વિદ્યાર્થીઓના મોટો ભાગ ઝયુરીયમાં હતો, કારણ કે ત્યાં વૈદક શાળામાં સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓને પણ દાખલ કરવામા આવતી. એ શહેરમાં તેમને દેશ પરદેશના અનેક પ્રખ્યાત સોશિયલીસ્ટ સાથે ઓળખાણ થતી, અને તેમના સમાગમમા આવતાં, મુડોમ, લાસાલ, વ્યુશનર, માર્કસ વગેરેનાં પુસ્તકો વાંચી, તેઓ સર્વાંશે સંપૂર્ણ એવાં સામાજિક બધારણના સ્વપ્ને રચતા. એ સમયે તેમના જ દેશનો, સાંઘળીરિયાથી નાશી છુટેલો પ્રખ્યાત એનાર્કિસ્ટ બાકુનીન પણ ત્યાં સ્વીટઝર્લેન્ડમા જ હતો. તે સરકાર તેમ જ સમાજને કદો શત્રુ હતો, અને જ્યાં રાજ્યતંત્રને તોડી પાડી, જુના સામાજિક બંધારણને તિલાંજલી આપી, જીદગીને માટેની જરૂરની વસ્તુઓ તૈયાર કરનારાઓની સ્વેચ્છાથી બનેલા મંડળોને આધારે જ એક નવીન સમાજ ઉત્પન્ન કરવાનાં તેને આશય હતો. એ નવીન સમાજમા જમીન ખેડુતો વચ્ચે સરખી રીતે વહેંચી નાખવાની તથા તે ખેડવા વગેરે માટેના, તથા બીજી અનેક વસ્તુઓ બનાવવા માટેના સાધનો સહકાર મંડળોને સોપી દેવાની તેની યોજના હતી. આવા અસાધારણ ફેરફાર સિવાય માત્ર રાજકીય સુધારાથી પ્રજાના દુઃખો ટળવાનાં નથી એવી તેની દૃઢ માન્યતા હતી. તેના આ વિચારોની રશિયન વિદ્યાર્થીઓ ઉપર મોટી અસર થતી. પરંતુ તેના સંસર્ગથી તેમને થયેલો મોટો લાભ તો જૂદા જ પ્રકારનો હતો. પ્રજાના સુખને માટે રાજકીય સુધારાની સાથે સામાજિક પુનર્ઘટનાની જરૂર છે એ તો સ્હેલાઈથી સમજાય એમ હતું. પરંતુ તે સુધારા વાતો કર્યોથી આવવાના નથી, તે માટે તો અનેક ભોગો આપી દેશમાં જંગી તૈયારી કરવી જોઈએ એમ તેમને બાકુનીનના સમાગમથી સમજાયું અને પરિણામે તેઓ દેશમા પાછા ફરતાં એ તૈયારીને અંગે ‘ઇલીગલ્સ’ની ચળવળમાં અંપલાવી તેને નવું બળ આપવાને શક્તિવાન થયા.

બાકુનીને પોતાના વિચારના પ્રચાર માટે ૧૮૯૮ માં પ્રજાહીત (ફ્રેંચ એક ધી પોપલ) નામનું પત્ર કાઢ્યું. આ પત્રની સેક્ટો નક્કો છુપી રીતે રશિયામાં જતી. એ પત્રનો હેતુ તરૂણ રશિયાને વિચારોના વમળમાથી ખેંચી રાજ્યકાંતિને માટે વ્યવહારૂ પગલાં લેવાને તૈયાર કરવાનો હતો, પરંતુ એ વરસ પછી નાણાંની તંગીને લીધે તેને એ પત્ર અંધકાર પડ્યું. છતાં છુટક લેખો, ચોપાનીઆ તથા બીજા સાહિત્ય મારફતે તેણે પોતાની ચળવળ આહુ રાખી અને તેના આ પ્રયત્નથી તથા પોતાના અતુલવધી રશિયામાં રહેલા રાજ્યકાંતિના હીમાયતીઓ પોતાના હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સમસ્ત પ્રજાને તૈયાર કરવાની જરૂર સ્વીકારવા લાગ્યા. તરૂણ વિદ્યાર્થીઓ ગમે

તેટલા ઉત્સાહી હોય, તેમની સંખ્યા ગમે તેટલી મોટી હોય તો પણ સમસ્ત પ્રજાની મદદ વગર સરકાર આગળ કશુંયે ચાલવાનું નથી એમ તેઓ સમજવા લાગ્યા. અને તેથી તે મદદ મેળવવા માટે આખા દેશમાં મજબૂત ચળવળ કરવાને પગલાં લેવા માંડ્યાં.

‘ઇલીગડસ’-શરૂઆતમાં આ ચળવળ કેવી રીતે ચલાવવી તે વિષે મતભેદ હતો. બાકુનીનના અનુયાયીઓની એવી માન્યતા હતી કે જો પ્રજા એક વખત સમગ્રે કે તે સરકારના જુલમની ભોગ થઇ પડી છે તો તેની લાગણી રહેલાઇથી ઉશ્કેરી શકાય, અને પછી તો માત્ર પ્રજાની મદદથી બળવો ઉઠાવી, સરકારને તોડી પાડવાનુંજ રહે પરંતુ લાવરેવ તથા બીજા ઘણાઓને આ વાત પસંદ નહોતી. અજ્ઞાન પ્રજાને ઉશ્કેરી બળવો ઉઠાવવાથી કાંઈ પણ સાફ પરિણામ આવવાનું નથી એમ તેઓ માનતા હતા અને તેથી પ્રથમ પ્રજાને તેની સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવી, તેને તેના હક્કો સમજાવી, એ સ્થિતિ સુધારવા માટે-એ હક્કો મેળવવા માટે-પ્રજામત કેળવવાનું તેઓ વધારે અગત્યનું ગણતા આ બેમાંથી રાજ્યક્રાંતિકારનો મોટો ભાગ લાવરેવના મતનો જ હતો, અને તેથી તેના વિચાર પ્રમાણે દેશમાં સર્વત્ર રાજકીય ચળવળનું કામ શરૂ થઈ ગયું. સેન્ટપીટર્સબર્ગ, મોસ્કો, અને બીજાં મોટા શહેરોમાં વિદ્યાર્થીઓના મંડળો આ ચળવળના મથકરૂપ થઇ પડ્યાં, અને સેકડો વિદ્યાર્થીઓ-સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો-પ્રજાને સ્વતંત્રતાના પાઠ પઢાવવા-તેમના હક્કો સમજાવવા નિકળી પડ્યા લોકોના મન ઉપર અમર થાય તે માટે તેમની સાથે ભળી જવા તેઓ ગામડાંમાં મહેતાજીઓ, વૈદ્યો, અને દાઇઓને ધંધો લઇ ઘર માડી રહેવા લાગ્યા અને શહેરોના મજૂર વર્ગમાં પગપેસારો કરવા માટે પોતે જ કારખાનામાં મજૂર તરીકે જોડાવા લાગ્યા. કારખાનામાં હાલકી નોકરી મેળવવા તથા પોતાનો હેતુ બહાર જણાઇ ન જાય તે માટે તેઓ ખોટા પરવાના પણ લેતા અને ગામડાંમાં પણ તઓ નવા નામો ધારણ કરી વસતા આ રીતે ટુંક વખતમાં રાજ્યક્રાંતિને માટેની પ્રથમ તૈયારી કરવાના હેતુથી દેશમાં સર્વત્ર ચળવળ કરવાનો ધંધો લઈ બેઠેલા સેકડો વિદ્યાર્થીઓનું એક જંગી મંડળ ઉભું થઇ ગયું, અને તેમાં જોડાએલા સર્વ ઇલીગડસના નામથી ઓળખવા લાગ્યા. લોકોની સાથે નિકટ સંબંધમાં આવી નવીન વિચારો ફેલાવવાની આ જ ગી હીલચાલ ટુંક વખતમાં નવી પ્રજામાં અત્યંત પ્રિય થઇ પડી અને સેકડો તરફથી સ્ત્રીપુરૂષો, એ કાર્યમાં જોડાવા લાગ્યા. પરંતુ એ હીલચાલને વધુ જોર તો અણધારી રીતે સરકાર તરફથી જ મળ્યું. ૧૮૭૩ માં સરકારે બાકુનીન વગેરેની ઝેરી અસરમાંથી બચાવી લેવાના હેતુથી પરદેશ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો, અને તેઓ સઘળા આવતાને વાર આ ચળવળમાં જ પડ્યા.

રશિયન પ્રજાની આ ચળવળ ઘણે અશે શાંત પ્રકારની હોઇ એના હેતુ તથા કાર્યપદ્ધતિમાંથી આપણે પણ કંઈક શીખવાનું છે, અને તેથી તે સંબંધી થોડીક વિગત અત્રે અસ્થાને નહીં ગણાય. એ વિગત ૧૮૧૫ માં એ હીલચાલ સંબંધી કોર્ટમાં ચાલેલી એક તપાસમાં બહાર આવી હતી. એક કારખાનામાં મજૂર તરીકે રહેલા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ રાજ્યક્રાંતિ સંબંધી સાહિત્ય જે મજૂરોમાં વહેચતા હતા, તેમાંથી એકે તે સંબંધી પોલીસને ખબર આપી. પરિણામે તપાસ થતા માલમ પડ્યું કે એ

વિદ્યાર્થીઓ એક મોટા છુપા મંડળના સભાસદો હતા, અને મંડળનું મુખ્ય મથક મોરકોમાં અને તેની શાખાઓ આધવેનોવો, તુલા, અને કીડમાં હતી. એ મંડળના સભાસદોની સખ્યા કેટલી હતી તે કહી શકાય એમ નથી, કારણ કે તેમાંનો ઘણો મોટો ભાગ પોલીસની નજર બહાર હતો, પરંતુ જે માણસોને પકડવામાં આવ્યાં હતાં, તેમાંથી ૪૭ ને શિક્ષા થઈ. આમાંથી ૧૧ ઉમરાવ વર્ગના હતા, ૭ પાદરીઓના પુત્રો હતા અને બાકીના આધારણ સ્થિતિના હતા. આમા પંદર તો સ્ત્રીઓ હતી અને તેમાંની બે તો એવી સુદર હતી કે તેઓ રાજ્યક્રાંતિમાં ભાગ લે એવું તો તેમને જોઈને કોઈ પણ કંઠે જ નહિ.

આ મંડળના મુખ્ય સિદ્ધાંતો પ્રમાણે મંડળના બધા સભાસદો એકસરખા જ ગણાતા. તેમની વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ રાખવામા આવતો નહિ, અને મંડળના કાર્યને માટે તેમના ઉપર પરસ્પર સંપૂર્ણ જવાબદારી બતલાવવાની તથા એક બીજા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવાની ક્ષમ્ નાખવામા આવી હતી. મંડળમાં દાખલ થવાની સરતો નીચે મુજબ હતી:

(૧) ઉમેદવારે રાજ્યક્રાંતિને માટેની પ્રવૃત્તિને જ પોતાની જીંદગી સંપૂર્ણ કરી દેવી જોઈએ.

(૨) દેશહિતની આ ચળવળ માટે સંસારના સર્વ બંધનો તજી દેવાં જોઈએ.

(૩) તેનામાં મોટા ભોગો આપવાની તથા અનેક વાત છાની રાખવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.

(૪) જરૂર પડે ત્યારે કારખાનામાં હલકા મજૂર તરીકે કે ગામડાંમાં ખેડુત તરીકે રહેવાને હા પાડવી જોઈએ.

એ મંડળનો હેતુ જૂનું રાજ્યવત્ત્ર તથા સામાજિક ંધારણ તોડી પાડી તેને બદલે દોલત કે જનમજાતના ભેદ વગરની નવી સમાજ ઉભી કરવાનો હતો. અને તે હેતુની મિદ્ધિને માટે બે પ્રકારના સાધનો યોજવામાં આવ્યાં હતા.—(૧) ચળવળ (પ્રોપેગેન્ડા) અને (૨) ઉશ્કેરણી (એલેટેશન). ચળવળનો હેતુ પ્રજાને તેની સ્થિતિ, તેના હક્કોનું જ્ઞાન કરાવી, રાજ્યક્રાંતિની જરૂર. તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવવાનો હતો. બ્યારે ઉશ્કેરણીનો હેતુ વ્યક્તિ કે પ્રજામંડળને ગેરકાયદેસર ગણાતા કાર્યો કરવાને ઉશ્કેરવાનો હતો. ચળવળને માટે સંભોગને અનુકૂળ ઉપાયો યોજવાની સભાસદોને છૂટ આપવામાં આવી હતી. પરંતુ બીનઅનુભવીઓને, લોકો સાથે વાતો કરી, તેમને ચોપાનીઓએ કે બીજું સાહિત્ય આપી, તેમનામા અસંતોષ ઉત્પન્ન કરવાને, નવા મંડળો સ્થાપવાને, તથા લાયબ્રેરી કે બીજી પ્રવૃત્તિઓ માટે પૈસા એકઠા કરવાને કહેવામા આવતું. ઉશ્કેરણીનું કાર્ય તે માટે ખાસ તૈયાર કરેલા માણસોની ટુકડીઓ મારફતેજ થતું. એ ટુકડીઓ હરેક રીતે સરકાર કે અમીર ઉમરાવોને ભય પમાડવાને, અધિકારીઓનું બીજી પ્રવૃત્તિઓ પરથી પોતાના તરફ ધ્યાન ખેંચી લેવાને માટે, લોકોમા ભુરસો ઉત્પન્ન કરી રાજ્યક્રાંતિ માટે તેમને તૈયાર કરવાને, તથા રાજદ્વારી ગુંહેગારોને

છેડવવા પ્રયત્ન કરતી. અને જો કોઈ ઠેકાણે લોકો ગળવો ઉઠાવે તો તેમને મદદ કરવા તથા તે ગળવાને સોશિયલિસ્ટ ચળવળનું રૂપ આપવા ચુકતી નહિં.

એ મંડળ તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલા સાહિત્યના નમૂના તરીકે એક જાણીતા ચોપાનીઆનો સાર નીચે આપવામાં આવ્યો છે. એ ચોપાનીઆનું નામ 'કપટી યંત્ર' રાખવામાં આવ્યું છે અને આ ચોપાનીઆઓમાં આપવામાં આવતા વિચારોને તે સારો ખ્યાલ આપે છે

શરૂઆતમાં જો ખેડુતો સ્ટીવન અને આદ્રે એક દારૂની દુકાનમાં મળે છે, અને સાથે જોસીને દારૂ પીએ છે. સ્ટીવન ભણેલો હોશિયાર અને મુસાફરીમાં અનેક માણસોના સમાગમમાં આવી પાવરધો થયેલો છે. તે મજૂરોની સાથે અત્યંત ભલ્લમનસાઈથી વર્તે છે, પરંતુ મેનેજર કે કારભારીઓ સાથે દમથીજ વાતો કરે છે. તેનો સાથી મોટેા શુભ તો એ છે કે જતે ભણેલો હોઈ બીજાને સમજાવવાને હુર હુર મેથ તૈયાર હોય છે અભણ આદ્રે સ્ટીવનને દારૂ પીવા બોલાવે છે, પરંતુ તે જવાબ આપે છે કે આર, અમીર ઉમરાવ અને વેપારીને લીધે તે દારૂ પી શકતો નથી. આ વાત આડેને સમજાતી નથી. એટલે સ્ટીવન સમજાવે છે કે જો આર, અમીર ઉમરાવ કે વેપારીઓ ન હોય તો એક ગ્લાસને માટે આપવા પડતા પૈસામાંથી તો પાંચ ગ્લાસ જેટલો દારૂ મળે. આ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે વાત વધે છે અને સ્ટીવન એક 'હાનકર્ડ' લાપણુ આપે છે. તે કહે છે કે:—

“સરકારને મળતો કર મોટે ભાગે સામાન્ય લોકો જ આપે છે, અને દેશનું કામ પણ બધું તેઓ જ કરે છે. તેઓ જ ખેતરો ખેડે છે, ઘર બાંધે છે, દેવલો બાંધે છે, મીલો અને કારખાનાઓમાં કામ કરે છે, અને ગદલામાં તેમને વ્યવસ્થાપૂર્વક લૂટવામાં અને મારવામાં આવે છે અને તેમની પાસેથી લેવામાં આવતા પૈસાનું ગું થાય છે? પ્રથમ તો તેમથી લગભગ અડધા પ્રાંતના ખાવાના ખર્ચ જેટલા ૯૦ લાખ રૂબલ તો શહેનશાહ પોતે જ લઈ લે છે. અને તે પોતાના મોજશોખ માટે વાપરે છે પણ તે માત્ર પેસા લઈને જ અટકતો નથી. તેણે તો દેશને માથે મોટું દેવું હોરી આપણાં ગાળખચ્યાઓને પણ વેચી દીધા છે વગી તે આપણા છોકરાઓને પણ લઈ જાય છે, તેમને ત્રીપાઈ બનાવે છે, બરાકમાં રાખે છે, અને તેમના દીતા એવા તો પથ્થર જેવા કરી નાખે છે કે વખત પડે તેઓ આપણને મારવાને માટે પણ ના નહિ પાડે અમીર ઉમરાવ અને વેપારીઓ પણ ગરીબ ખેડુતોને લૂટે છે. ટુંકમાં આર, અમીરો, અને વેપારીઓએ એવું યત્ર શોધી કાઢ્યું છે કે જેથી ખેડુતની પાસેથી તેમના મોજ-શોખના પૈસા કઢાવી શકાય

છતાં લોકો એક દિવસ બગશે અને એ યંત્રના ટુકડે ટુકડા કરી નાખશે અને જ્યારે તે દિવસ આવે ત્યારે તેના દરેક ભાગના ટુકડા થવા જોઈએ, અને તેમ નહિ થાય તો એક ભાગભાગી પાણું આપું યત્ર ઉભું થઈ જશે. આમાં બળ તો બધું ખેડુતોની બાબુ પરજ છે, પણ તે કેમ વાપરવું તે તેમને આવડતું નથી. કાળે કરીને આવડશે, અને આવડશે ત્યારે આ યંત્રના ચુરેચુરા ધઈ જશે. બધા હુ જોનો ઉપાય એક બ્રાત્ર-

ભાવ છે. આપણે લોકોએ તો માફ તાફ કયા વગર લાઘ્યોની માફક રહેવું જોઈએ. જ્યારે આવો પ્રાતુભાવ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે દોલત કે ચોર ખેમાંનું એક પણ રહેશે નહિ.”

આ ચળવળને મળેલી ફત્તેહ કામ કરનારાઓની સંખ્યા કે ઉત્સાહના પ્રમાણમાં કોઈ પણ રીતે સંતોષકારક લેખી શકાય નહિ અને તેનાં કારણ પ્રજનનું અજ્ઞાન તથા ઉદ્વાસીનતા અને પોલીસ ખાતાની સજ્જતાઈ હતી. આમાંથી પોલીસના બાપ્તાને લીધે તેમને વધારે ખમણું પડ્યું હતું. ૧૯૭૩ ના અંતમાં આ ચળવળના સેન્ટ્રીટર્સગર્ગના મથક ઉપર પોલીસે દરોડો પાડ્યો અને તેના ઘણાએક માણસોને પકડ્યા અને ત્યાર પછીના વરસના મે મહીનામાં સારાટોવ પ્રાંતમાં લગભગ ૮૦૦ માણસો પકડ્યાં, અને તેમાં લગભગ ૧૫૦ તો સ્ત્રીઓજ હતી. બીજાં પ્રાંતોમાં પણ એમજ બન્યું અને વરસની આખરે તો રાજકીય ચળવળ કરનારાઓની મોટી સંખ્યા જેલમાં ગઈ અને ચળવળને માટે મથકો જેવું કાંઈ રહ્યુંજ નહિ. ધીમે ધીમે આ ચળવળ કરનારાઓમાના અત્યંત આશાવાદીઓને પણ સમજતવા લાગ્યું કે પોલીસની આવી સજ્જતાઈ સામે શાંતિમય ચળવળ તો અશક્યજ હતી, અને તે માટેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડી તેથી ઉત્સાહી દેશભક્તોના વ્યર્થ લોગ આપના હતા.

અપૂર્ણ.

શંકરલાલ જી. ખેંકર.

કાર્લ માર્ક્સ—અર્વાચીન ઋષિ.

ગરીબોને ઉપદેશ આપવામા આવ્યો છે

—સેઈન્ટ મેથ્યુ

જેને અર્વાચીન સમયમા યુરોપના હલરો મનુષ્યો પૂજે છે, એવા એક સાધુ પુરૂષની કથા આ લેખમા આલેખવાની ધારણા છે. એ મહાત્માના જીવનથી આપણને જણાશે કે ધાર્મિક મતો ઉચ્ચારવામા અને ભક્તિનાં ગીત ગાવામાં જ સાધુતા સમાયેલી નથી, અને ઉગ્રમાં ઉગ્ર તપ વનની બહાર તડકાની અદર ઉભા રહ્યા વિના અથવા અગ્નિની ધૂણીમા રહ્યા સિવાય પણ તપી શકાય છે. તેથી જો આપણે માનવ સુખદુખના અતિશય અગત્યના પ્રશ્નો મમજી શકીશું, અને તે સંબંધી વિચાર કરતા થઈશું તો આપણને સમજશે કે રાષ્ટ્રની માનસિક, શારીરિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના પ્રશ્નોના નિરાકરણને માટે ફક્ત રામાનુજ, શંકરાચાર્ય, અને કૃષ્ણાદનાં પુસ્તકોનું વાચન બસ નથી, પરંતુ આપણે યુરોપના સમર્થ વિચારકોનાં પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. અર્વાચીન સંસ્કૃતિની ઇમારત પ્રવૃત્તિશીલ મનુષ્યોના નાયકોના અદ્યાગ થમનું પગલામ છે, અને માર્ક્સ એવા સમર્થ ચિન્તકો અને કાર્યશીલ પુરૂષોમાનો એક હતો. તેનું નામ આખા યુરોપમાં ઘરઘરું થઈ પડ્યું છે. માર્ક્સના જીવનને સારી રીતે

સમજવા માટે આપણે વિચારશીલ સ્થિતિમાં મૂકાવું જોઈએ તેથી કરીને આપણી પોતાની દૃષ્ટિએ દેખાય એવી રીતે વિશ્વને જોઈ શકીશું. આપણામાંથી દરેક અમુક દૃષ્ટિકોણથી વિશ્વને જુએ છે. ઉપદેશકને જગત્ પાપીઓથી ભરપૂર જણાશે, મોચીને સુધારવા લાયક પગરખાં જ જણાશે, અને રાજાને સર્વ સ્થળે પ્રભુ જ નજરે પડશે. માર્ક્સે જગતને પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોયું, અને તેના જીવનને તથા કાર્યને સ્ક્રમલ શકીએ તે પહેલાં તે દૃષ્ટિબિન્દુ સ્ક્રમજવું જોઈએ.

કાર્લ માર્ક્સે પોતાનું સમગ્ર જીવન દારિદ્ર્યના પ્રશ્નના નિરાકરણમાં જ હોયું. દરિદ્રતા સારી દુનિયાનું મોટામાં મોટું દુ.ખ છે તે માનવ જાતિને શિરે એક પાપ છે. તે નૈતિક ઉન્નતિને અટકાવે છે અને માનસિક શક્તિનો નાશ કરે છે. ગુલામ ગીરી અને રોગનુ તે મૂળ છે. છેક પ્રાચીનકાળથી તે સંસ્કૃતિ અને ઉન્નતિનો પ્રગળા શત્રુ છે. દરિદ્રતાનાં ઘણાં કારણ હોય છે. મીન્ટેલ અને સાઈગિરીઆની પેઠે તે ભૂગોળ વિષયક પરિસ્થિતિને કારણે ઉદ્ભવી હોય, ચીનની માફક વસ્તીના હંદ ઉપરાંત વધારાથી પણ ઉદ્ભવે, કેટલીક વાર હિન્દુસ્થાન અને મેક્સિકોની પેઠે લોકોના અસાનને લીધે પણ હોય છે. દક્ષિણ અમેરિકાના કેટલાક પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં હોય છે તેવી અસાજકતા અને ભયંકર સામાજિક અશાન્તિનું પરિણામ પણ તે હોય. મધ્યકાળના ક્રાન્સ અને એશિયાના કેટલાક પ્રદેશોની પેઠે તે રાજકીય પરિસ્થિતિનું અનિવાર્ય પરિણામ પણ હોય, અથવા અર્વાચીન યૂરોપની પેઠે દ્રવ્યના ઉત્પન્ન અને તેની વહેંચણીની અસમાનતાને લીધે પણ હોય.

દારિદ્ર્યનાં આ કારણો પરસ્પર તદ્દન ભિન્ન હોતાં નથી. એક જ દેશના લોકોને એક બાજુથી તીડ અને દુષ્કાળ પજવતાં હોય, શાહુકારોના ભારે વ્યાજથી ચૂપાવવું પડતું હોય અને પરદેશી લૂટારૂઓથી પીડાવું પડતું હોય, પરંતુ શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં દરેકે દરેક કારણનાં સર્વાંશે પૃથક્કરણની આવશ્યકતા છે.

કાર્લ માર્ક્સે આ સર્વ કારણોનો અભ્યાસ કરવાનું કાર્ય સીકાર્યું ન હોતું તેને મન તો એક જ પ્રશ્ન હતો કે અર્વાચીન યૂરોપમાં હજારો સ્ત્રીપુરૂષો ભૂખમરાનું કપ્પ કેમ વેઠતાં હશે. અને તેણે જે દેશોમાં મોટાં મોટાં કારખાના સ્થપાયાં હતા તે દેશોનાં લોકો વરફ જ પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન રોક્યું.

દારિદ્ર્યનો પ્રશ્ન સૃષ્ટિના આરંભ કાળથી જ ઉપસ્થિત થયેલો છે. ઝર્વિન આપણને શીખવે છે કે સૃષ્ટિમાં પેદા થતા દરેક જીવને માટે પોષણ પુરું પાડતી નથી. આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે આપણને શીખવે છે કે જગતનું પોષણ પૂરું પાડવાની પદ્ધતિ દુઃખદાયક રીતે અપૂર્ણ છે. પશુઓ ભયંકર દુષ્કાળ અને તેથી પરિણમતા આન્તર વિગ્રહમાં જ જીવન ગાળે છે.

માણસ પણ ઇતિહાસના આરંભના સુગથી એવી જ સ્થિતિમાં રહે છે. તે સમયે શિકાર એકલો જ ખોરાક મેળવવાનું સાધન હતું, અને જેમ તે અન્યનો

ભોગ લેતો તેમ તે પોતે પણ હિંસક પ્રાણીનો ભોગ થઈ પડતો. પરંતુ ગોવાળનું જીવન શરૂ થતાં વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ, અને જ્યારે કૃષિનો તાલીજ હાથ લાગ્યો, અને એક મૂઠીમાંથી ઘણું અન્ન પકવતાં આવડ્યું, ત્યાર પછી તો દારિદ્ર્ય ભૂતકાળની વસ્તુ થઈ પડી. સર્વસ્થાને લીલાલહેર થઈ.

પરંતુ નસીબદેવી હેની આશા તરફ હસતી હતી, કારણ કે કૃષિના બદુથી અઠળક ધાન્ય પકવવા છતાં પણ કેટલાંક મનુષ્યો અતિશય દારિદ્રાવસ્થામાં પડી રહેવા લાગ્યા. ગ્રીસ, રોમ, ચીન, ઇરાન અને બીજા પ્રાચીન પ્રભાવો એ ભયંકર દેખાવ બોધા છતાં શાન્ત ખેતી રહી; હિન્દુસ્થાનના તત્ત્વચિન્તકોએ એ પ્રશ્ન તરફ લક્ષ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ. તેઓ ખેડુતોના પકવેલા ધાન્યથી પોતાનું પોષણ કરતા, પરંતુ હેમને ધનધાન્ય જેવી સ્થૂળ વસ્તુના પર આસક્તિ રાખવાને માટે ઠપકો આપતા. હેમને એમ માહિતી નહોતી કે સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર ખાતર પર હતો. પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાન અર્થશાસ્ત્રના ચિન્તનને સ્વીકારતું નથી, તે પાયા વિનાના ઉચ્ચ ટાવર સમાન છે. કારણ કે માણસ મોક્ષ, નિર્વાણ, વૈકુંઠ વગેરે પ્રાપ્ત કરી શકે તે પહેલાં તેણે આ વિશ્વમાં જન્મવું જોઈએ, અને ખોરાકથી પોષાઈ વયે પહોંચવું જોઈએ. અર્વાચીન યુગેપે આ સત્ય સ્વીકાર્યું કે, અને માનવ ઇતિહાસમાં અર્થશાસ્ત્રની અગત્ય દર્શાવી કાર્લ માર્ક્સે સમગ્ર વૈશ્વને પોતાનું ઝગણી બનાવ્યું છે.

જેવી રીતે કૃષિની શોધ પછી પણ મનુષ્યો ભૂખમરના પંજામાંથી છૂટા થઈ ન શક્યાં, તેવી રીતે આ ચન્દ્રશાસ્ત્રના યુગમાં પણ કે જ્યારે માણસે સર્વ કુદરતી શક્તિઓને ગુલામ બનાવી પોતાની ઉત્પાદક શક્તિને હબરો ગણી વધારી લીધી છે, ત્યારે પણ તેના નસીબમાંથી ભૂખમરનું દુઃખ દૂર કરી શકાયું નથી. જગત્ સમૃદ્ધિવાન થવા છતાં પણ ગરીબાઈ કેમ વાસો કરી રહી છે? અર્વાચીન યુરોપનો આ પ્રશ્ન ઉકેલવો એ માર્ક્સના જીવનનું કાર્ય હતું. કારણ કે સ્વપ્ને પણ પહેલાં કોઈએ નહિ ધાર્યું હોય તેના કરતાં કૃષિ અને અન્ય ઉદ્યોગનું ઉત્પન્ન હબરોગણું વધારી લીધાથી દારિદ્ર્યને વસવાનો બીલકુલ હક્ક નથી. પરંતુ માર્ક્સના સમયમાં લોકો દારિદ્ર્યના સાગરમાં ડૂબેલા હતા, અને તે જ વસ્તુસ્થિતિ અત્યારે પણ હયાત છે. કારણ કે માર્ક્સને થઈ ગયાંને બહુ સમય થયો નથી. તેનો જન્મ ૧૮૧૮ માં થયો હતો અને મૃત્યુ ૧૮૮૩ માં થયું હતું.

હિન્દના શિક્ષિત વર્ગને યુરોપના જનસમૂહની ભયંકર દારિદ્રાવસ્થાની માહિતી નહિ હોય દિલ્હીના મોગલ બાદશાહોએ પોતાની સત્તાથી ગર્વિત થઈ પોતાના મહેલ પર નીચે અદ્ભુત વાક્ય કોતરાવ્યું: “જો પૃથ્વી પર કોઈ પણ સ્થળે સ્વર્ગ હોય, તો તે અહિં છે, અહિં છે, અહિં છે.” પારિસ અને ન્યૂયૉર્કના ગરીબ લતાઓમાં ફરતાં સહજ ફેરફારવાળું આ જ વાક્ય યાદ આવ્યા વિના રહે નહિ. “જો પૃથ્વી પર કોઈ પણ સ્થળે નર્ક હોય તો તે અહિં છે, અહિં છે, અહિં છે.” અમેરિકામાં એક તરફ

અંદુ કાર્નેગી જેવા કરોડાધિપતિઓ કરોડો રૂપિયા ધર્મોદ્દામાં વાપરી શકે છે, ત્યારે એક વાર ન્યૂયૉર્કમાં બટકતા હુચ્ચાઓને પકડવામાં આવ્યા હતા, જેમાંથી ૪૪ જણ પાસે ફક્ત કુલે ૩ ૫)ની જ બધી મિલકત હતી. ઇંગ્લંડ દુનિયામાં સર્વથી વધારેમાં વધારે સમૃદ્ધિશાલી દેશ હોવા છતાં, પણ ત્યાંની પ્રજાના ત્રીજા ભાગને ખારે માસ ભૂખમરામાં રહેવું પડે છે. ઇંગ્લંડની આયાત નિકાશ દર વર્ષે કુદકે ને ભુસકે વધતી જાય છે, છતાં કેટલાએ માણસો ગિયાણાની અંદર ખોરાકના અભાવે પોતાના બાળકોને મારી નાખે છે, અને આત્મહત્યા પણ કરે છે. ઇંગ્લંડના વિશાલ સામ્રાજ્યમાં મૂર્ચ્ચ ગ્રાથમતા નથી, જેની રીતે તેના ગરીબ વતનીઓના નિવાસોમાં ક્ષુધાની જવાલા પણ સમતી નથી. આ બધા પ્રશ્નો કાર્લની દૃષ્ટિ સમક્ષ અહોરાત્ર તરવરતા, અને તેણે યુરોપના મનુર વર્ગની ભયંકર દારિદ્રાવસ્થા દૂર કરવાના પ્રયત્નો ખાતે પોતાનું જીવન અને ઝળહળતું ભાવિ સર્વ સમર્પ્યાં.

પરંતુ આ મહા પ્રશ્નનું આ એક જ દૃષ્ટિબિંદુ છે. આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે આખો દિવસ કામ કર્યા છતાં મનુરને છ સાત આના જ કેમ મળે છે, જ્યારે કોઈ મીલનો એકાદ શેર ધરાવનાર એક સ્થળે બેસી રહ્યા છતાં હજારો રૂપિયા દર વર્ષે કેમ મેળવે છે? સમગ્ર વિશ્વને પોષનાર ખેડૂત પોતાનું જ પોષણ કેમ કરી શકતો નથી? ગામડાનો નાણાવટી દુકાનમાં પગ પર પગ ચઢાવી આખો દિવસ દુકાનમાં જ બેસી અને પ્રસંગોપાત ચોપડામાં જ લખવાની મહેનત કરીને અલમસ્ત બને છે, જ્યારે વાપ, ટાઢ અને વૃષ્ટિમાં આખો દિવસ મનુર કર્યા છતાં તેને કેમ ભૂખ્યા સૂઈ રહેવું પડતું હશે, અને દેવામાંથી કેમ તે કદી મુક્ત થતો નહિ હોય? દુનિયામાં હૂબકી મારી જીવને જોખમે મોતી બહાર કાઢનાર મનુર એ મોતી કદી ધારણ કરી શકતો નથી, પરંતુ સદાકાળ બુપડામાં જ પડ્યો રહે છે, જ્યારે એજ મોતીને મુંગાઈ અથવા કલકતાના બજારમાં વેચનાર વ્યાપારી ભવ્ય અને સુશોભિત બ ગલામાં નિવાસ કરે છે, એ વિચિત્રતા કેમ જવાબમાં આવે છે? ઇંગ્લંડ અથવા હિન્દની કોલસાની ખાણમાંથી કોલસા બહાર લાવનાર મનુરો આખી જીંદગી ગંદા, કગાળ અને દુ.ખી રહે છે, જ્યારે એ કમ્પનીના ભાગીદારોએ બંતે કદી પણ ખાણ જોઈ હોતી નથી, છતાં વષ પ્રતિવર્ષ સમૃદ્ધિશાલી થતા જાય છે, એટલે સુધી કે લક્ષાધિપતિમાંથી કોટ્યાધિપતિ બને છે, એનું કારણ શું હશે? સખતમાં સખત અને ભયંકરમાં ભયંકર જગાઓમાં કામ કરનારને ઓછામાં ઓછી મનુર કેમ મળતી હશે? આ વિચિત્ર પ્રશ્નો ગમે તે રીતે ઉકેલવા જોઈએ.

આચીન કાળમાં આ ભૂલભૂલામણીમાંથી માર્ગ શોધી શકાયો નહિ, તેથી મહાત્માઓએ ધનવાનોને ઉદાર થવાનો અને ગરીબોને ધૈર્ય ધારણ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો, અને ગરીબોને તો દુ.ખના બદલામાં સ્વર્ગ મળશે એવી આશાથી શાન્તવન આપ્યું, સાથે સાથે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જગતનો તિસ્કાર દર્શાવે એવો ઉગ્ર વિરાગ તથા આત્મક્રોધ ઉપદેશ્યા. લક્ષ્મી ચંચળ છે; તે સરખી રીતે વહેતી શકાય નહિ; રાજાઓના લોભ-માશી અને ચોરાની યુક્તિમાંથી તેને બળવી શકાય તેમ નથી. તેથી કરીને જેમણે

તેનો નાશ કરવાનું ઉચિત્ત્વ આદ્યું. પરંતુ તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તોને સર્વાંશે આચારમાં મૂકી શક્યા નહિ, કારણ કે તેમ થતાં તો પ્રાણી માત્રનો નાશ જ નહીં થાત. તેઓએ મર્વ આર્થિક પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કર્યો, છતાં ખીજની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના ઉત્પન્નથી પોતાનો નિર્વાહ કર્યો. તેમણે સંસારની પ્રવૃત્તિઓમાંથી અશક્ય અને મૂર્ખ નિવૃત્તિને મહાન વિજય કહ્યો. ફક્ત ચોખાના થોડા દાણા પર જ નિર્વાહ ચલાવનાર જોગીને પ્રાણુ ધારણ કરવા અને ડાંગેર પકવનારાં જેડુતોની અવગણના કરવા થોડાં પણુ અનાજની જરૂર હતી જ. આ પ્રમાણે પ્રાચીન દુનિયાએ રોગ દૂર કરવાને મૂર્ખ ઉપાયો સૂચવ્યા. કેટલાકે એ રોગનું કારણ પૂર્વ જન્મનાં કર્મો ગણ્યાં. પરંતુ અર્વાચીન દુનિયાએ વિચિત્રતાનો વધારે ભજવ્યો ઉપાય શોધે છે. કોઈ પણુ સાધુ પુરૂષ તત્ત્વજ્ઞાની ભાવનાઓ અથવા દેવી પ્રાસાદપર નિર્વાહ ચલાવી શકે નહિ. કોઈ પણુ મહાત્માને ઓછું જાણતું મળવાથી દુર્ગંજતા પ્રાપ્ત થતાં તે રોગ, ક્ષય કે એવા મહામારીના રોગમાથી બચી શકે નહિ. શરીરની કુદરતી આવશ્યકતાઓ મહાત્મા તેમજ પાપીને સરખું દુઃખ દે છે, અને વેદાન્તી પણુ ચોવીસ કલાકમાં થોડાક જોરાક તથા થોડુંક પાણી લીધા સિવાય જીવી શકે નહિ. અરે, શરમ છે અમને કે અમારે સુક્તિ અને જોરાકને જોડવા પડે છે પરંતુ સત્ય તે સત્ય જ છે, અને હજી સુધી એવો કોઈ મહાત્મા જોવામાં આવ્યો નથી કે જે કેવળ હવા, ન્યાય અને ભતની વસ્તુઓ પર જીવી શક્યો હોય અર્વાચીન જગતે એ કુર રાક્ષસ સાથે બાથ લીડવા કેવી રીતે કેડ બાધી છે, તે જણવા માટે કાર્લ માર્ક્સના જીવનનો અને તેના વિચારોનો આપણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

કાર્લ માર્ક્સ ૧૮૧૮ ના પાંચમી મે ના દિવસે જર્મનીના રૂઝેરમાં જન્મ્યો હતો. તેનો પિતા પ્રખ્યાત વકીલ હતો, અને તેણે યાહુદી ધર્મનો ત્યાગ કરી ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેના સર્વ પુત્રોમાં કાર્લ સર્વથી વધારે હોશિયાર હતો. અને તેના તરફથી પિતાએ ઘણી સારી આશાઓ રાખી હતી. કાર્લને બર્લિન અને બોનનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા મોકલવામાં આવ્યો હતો. તે એથી તે કોઈ પણુ 'અકસ્માતે શિષ્ટ ગણાતા' યુવાન (Irreflexive) પડે. આ અદ્ભુત છોકરો તો કાવ્યો રચવામાં અને નવલકથાઓની યોજના કરવામાં જ મશગુલ રહેતો, પરંતુ તેને જલદીથી માલુમ પડ્યું કે ઠવિ ખનવાને તે સર્જ્યો નહોતો. તેણે વિવેચકની દૃષ્ટિથી તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન શરૂ કર્યું, પરંતુ પાછળથી નરી ભાવનાઓનો તેણે ત્યાગ કર્યો. તેને માનસિક અને આધ્યાત્મિક મન્યતાવસ્થામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું એવા મન્યન પછી જ ઘણા મહા પુરૂષોએ પોતાના સ્વભાવાનુસાર જ્ઞાન જીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પરંતુ તેના વિચારોથી તેના પિતાને ઘણું દુઃખ થતું, અને તે વૃદ્ધ પિતાને પોતાના તત્ત્વચિન્તનમાં મશગુલ રહેનાર પુત્રને સામાનિક સુખ તથા મોટાટકા તરફ દુર્લક્ષ કરવા માટે વારંવાર ઠપકાના પત્રો લખવા પડતા, સંસારવ્યવહારમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરનાર પિતા પોતાના પુત્રને પણુ તે જ સ્થિતિમાં જોવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ કાર્લ કોઈ ઉચ્ચતર કાર્યને માટે જ સર્જ્યો હતો. દ્રવ્યની અગત્ય સહનભાવના લેખે નીચેના ઉપદેશ વાચતા આપણાં રોમાચ ખડા થાય છે.

“તદન ગેરવ્યવસ્થા, વિજ્ઞાનની સર્વ શાખાઓમાં મૂર્ખ બ્રમણ, બળતા દીપ વિષે અર્થહીન વિચારણા, શિક્ષણનું ઝનુન પરંતુ એક બાબતમાં હારા વિચાર મૂકે જણાયા નથી, અને તેના સંબંધમાં મૌન ધારણ કરવાનું ડહાપણ બતાવે છે. હું તે દ્રવ્ય વિષે બોલું છું કે જેની અગત્ય કુટુંબવાળા માણસને કેટલી બધી છે તે તેને સ્કંભભાતી નથી..... છતાં તુ ગેરવ્યાજબી રીતે કહે છે કે હું પોતે તે સ્કંભભાતો નથી, અથવા તો હું પૂરેપૂરો સ્કંભજી શકતો નથી.”

કાર્લ પોતાના આચારવિચારમાં જરા પણ ફેર કર્યો નહિ. ઉલટું તેણે એક એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે જેને લઈને કેટલા વર્ષથી અથાગ શ્રમ લઈ જે ઉપાધિ મેળવવાને પ્રયત્ન કરતો હતો તે ન મળી હોત તેના વિપ્લવકારી વિચારોને લીધે અમલદાર વર્ગમાં તે અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો, તેથી વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રોફેસરનું પદ મળે એમ નહોતું. પોતાના પુત્રને રાજકીય અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં ભ્રમણ કરતો જોઈને પિતાને જે નિરાશા થઈ હશે તે તો વર્ણવ્યા કરતાં કલ્પનાથી વધારે સમજી શકાશે. તેની માતાને પણ એનો આઘાત ભારે લાગ્યો. તે તો હમેશા રાહ જાતી હતી કે કાર્લ પોતાના અનુપમ બુદ્ધિસામર્થ્યથી ક્યારે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી રાજ્યમાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરે. તેને ખીચારીને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય કે તેનાં બહાલા પુત્ર કાર્લને દેશવટાનું અસહ્ય દુઃખ લોગવતું પડશે, અને તેનો હેડ કુટુંબના ઠબરસ્તાનથી કેટલે દૂર એકાત જબ્યાએ દટાશે. પરંતુ માળાપની લાગણી અને યુવાવસ્થાની ભાવનાઓ વચ્ચેનો વિરોધ અસામાન્ય બનાવ નથી દરેક યુવાન તત્ત્વજ્ઞાનીના નમીબમાં તત્ત્વજ્ઞાની પિતા હોતો નથી હિન્દુસ્તાનમાં પણ આવા દૃષ્ટાન્ત બનેલા છે કે જેમાં એક કુટુંબમાં ચોક દુઃખ વસેલું હોય પણ તેથી દેશમાં ચોતરફ આનંદ આનંદ પ્રસરે છે. આ શાશ્વત વિરોધનું દૃષ્ટાંત મહાત્મા બુદ્ધનું જીવન જ નથી? કાર્લ પણ એનાં માતાપિતાનાં હૃદય ચોકથી ચીરવા પરંતુ સાથે સાથે જગતને આનંદ આપવા જન્મ્યો હતો જે સ્વને એવે છે તે કુટુંબનો વિચાર કરી શકતો નથી, જે કુટુંબનો જ સ્વાર્થ જીએ છે, તે જગતને માટે કંઈ કરતો નથી. ઘણાં જણને આનંદ, સુખ અને સતોષ આપવા હોય તો કોઈક એક જણને તો રડાવવું જ જોઈએ.

૧૮૪૩ માં કાર્લ જોના બર્ધા બુલી જેની પૉન વેસ્ટફેલ્ડ નામની એક રૂપવતી કન્યા સાથે પરણ્યો. તે તેની બાળપણથી જ રમતમાં સોબતી હતી, અને તેના કોમળ હૃદયના ભાવ સંપૂર્ણ રીતે ઝીલી શકે તેવી સ્નેહાળ હૃદયવાળી હતી તેણીને આ લગ્નમાં સામાન્ય સ્થિતિનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો, કારણ કે તેનો પિતા ધનવાન હતો, જ્યારે કાર્લ પાસે વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિ સિવાય રોકડ એક પાઈ પણ નહોતી. પરંતુ સ્નેહ સંસારવ્યવહારથી બલવત્તર છે. આ લગ્ન સુખી નીવડ્યું, અને ૩૮ વર્ષની પરિશ્રિત હાંદગી દરમિયાન જેની પોતાના પતિની ખરેખરી વિપત્તિના પ્રસંગોમાં સહભાગી થઈ હતી. કાર્લ જો કે વીર પુરૂષ હતો, પરંતુ તેની પત્ની તેના કરતા વધારે

ખડાદુર હતી, અને દેશવટાનું અને, અનહદ ગરીબાઈનું અવર્ણ્ય દુઃખ તેના સ્નેહાળ અને નમ્ર સ્વભાવથી જ તે ખમી શકતો. આગળ આપણે જોઈશું કે જેનીને પણ કાર્લના જેટલું જ મનુરોનું દુઃખ લાગતું, અને તેમની ખાતર તેણે પોતાના બે બાળ-કોનો અવર્ણ્ય વીરતાથી લોગ આપ્યો.

૧૮૪૨ માં માર્ક્સે આજીવિકા મેળવવાને તથા પોતાના રાજકીય વિચારો જન-સમૂહમાં પ્રસારવાને રાજદ્વારી વિષયો અર્થાત્ પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું. જર્મનીમાં તે સામે પ્રશિયાના રાજાની સરદારી નીચે જુદમી અધિકારીઓનું સામાન્ય ચાલતું હતું. લોકોને જરા પણ સ્વાતંત્ર્ય હતું નહિ. જર્મનીના સર્વ સમર્થ વિચારકો સરકારની આવી જુદમી અને જવાબદારી રહીત પદ્ધતિ સ્કામે ચળવળ ચલાવી રહ્યા હતા. માર્ક્સ એમનામાં લાગી ગયો, અને રેનિશ ગ્રેગ્રેટમાં પ્રસિદ્ધ થતા તેના લેખો જનસમૂહમાં વધારે વચાવા લાગ્યા. તે તે પત્રને સુખ્ય તંત્રી બન્યો, અને તેણે પોતાનું પત્ર હિંમત અને કુશળતાથી ચલાવ્યું. મરકારપર કરેલા ઘણા ધડાકાથી પોલિસનું લક્ષ તેના તરફ ખેંચાયું. ૧૮૪૩ માં તેણે પત્ર બંધ કરવામાં આવ્યું કારણે પોતાના મિત્ર અને એ જ વિશામાં કાર્ય કરનાર રૂજને લખ્યું — “ઉદામવાદનો વાવટો ઉતારી લેવામાં આવ્યો છે, અને સર્વશક્તિમાન આપખુદ સત્તા સારી દુનિયામાં સ્પષ્ટ રીતે દષ્ટિએ પડે છે.” રૂજે ઉત્તર વાળ્યો, “એક બે અમલદારોથી અથવા રાજા સુધધાથી પણ જર્મનીનાં બધા વર્તમાનપત્રો બંધ કરી શકાશે નહિ જો વર્તમાનપત્રકારો પોતાના વિચારો બહારમાં મૂકવા માગતા હોય તો તેમણે પરદેશ વેઠવો જોઈએ.”

માર્ક્સને હવે સ્કમળયું કે દેશમાં વહી તે કશું કરી શકશે નહિ તેણે લક્ષ ક્રેન્ચ લેખકો તરફ ખેંચાયું હતું, કારણ કે તેઓ યુરોપના મનુરવર્ગની સ્થિતિ સુધારવાને સામાન્ય સ્વામિત્વ (communism) ના સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કરતા હતા તેણે અર્થશાસ્ત્ર અને ક્રેન્ચ સામાન્ય સ્વામિત્વવાદીઓના સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેથી તે સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમીઓનું મક્કા, જ્ઞાન અને કળાનું કે દ્રશ્ય, અને જગતની પ્રબળ નૈતિક પ્રયોગશાળા પારિસમાં ગયો. પારિસના નિવાસ પછીથી તેના જીવનનું બીજું દશ્ય શરૂ થયું.

તે જર્મન રાજકીય ચળવળની પ્રગતિને અર્થે પારિસમાં પ્રકટ થતા ઉદામ મતવાદી પત્રોના તંત્રી થયો. તેણે પ્રશિયાની સરકાર પર સખ્ત પ્રહાર કરવા માંડ્યા. પ્રશિયાના અધિકારી વર્ગે ભડકી જઈ ક્રેન્ચ સરકારને તે પત્ર બંધ કરાવવા પ્રાર્થના કરી. આપખુદ સત્તાધિકારીઓ પરસ્પર સહાય આપવાને હમેશા તૈયાર હોય છે, ક્રાન્સમાં આ સમયે લુઇ ફ્રિલિખીનું અધમ શાસન ચાલતું હતું ૧૮૪૫ ના જાન્યુઆરીમાં ત્યાના સુખ્ય પ્રધાન ગીગ્રેએ માર્ક્સને અને તેના પત્રના બીજા લેખકોને દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા. માર્ક્સ પોતાની સ્ત્રી તથા બાળક સાથે બ્રસેલ્સ ગયો ત્યાં તે જર્મનીના બીજા દેશવટો લોગવતા માણસોના મહવાસમાં આવ્યો. તેના ત્રણ વર્ષના નિવાસ દરમિયાન તે જર્મન સામાન્ય સ્વામિત્વવાદનાં મંડળો સાથે જોડાયો. તેણે જર્મન મનુર

વર્ગનું મંડળ સ્થાપ્યું. તેણે મજ્જાવર્ગ આગળ અર્થશાસ્ત્ર પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, અને ફ્રાન્સ અને જર્મનીના ઉદ્દામવાદના અગ્રેમરો સાથે ઘણો પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. વળી તેણે છૂટક છૂટક સામાન્ય સ્વામિત્વવાદની મંડળીઓનું એક મહામંડળ યોજ્યું. લંડનમાં જર્મન સામાન્યસ્વામિત્વવાદીઓએ સ્થાપેલા મંડળના અગ્રેમરોને પ્રસેડસમાં પોતાનું મુખ્ય સ્થળ રાખવાનો આગ્રહ કર્યો કે જેથી તે પોતે પણ તેમને સહાયભૂત થઈ શકે. તે પછી તેણે કોમ્યુનિસ્ટ મહામંડળની સ્થાપના કરી, અને પોતાના મત બહારમાં મૂક્યા, જે આજે પણ કોમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટોને નામે મશહૂર છે.

પ્રશિયન સરકારે માર્ક્સને બેલ્જિયમમાંથી પણ હાંકી કઢાવવા બેલ્જિયમની સરકારને આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્નો ત્યાં નિષ્ફળ ગયા. આખરે ૧૮૪૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં સામાન્ય સ્વામિત્વવાદના સિદ્ધાન્તોના પ્રચારથી પટ્ટી જઈ બેલ્જિયમ સરકારે કાર્લ માર્ક્સને પકડી પોતાની હદ બહાર કાઢી મૂક્યો.

પરંતુ નસીબદેવી આ વેળા તેના પર પ્રસન્ન હતી. ૧૮૪૮ માં થયેલી રાજકાન્તિથી તે પારિસમાં જઈ શક્યો. વસ્તુતઃ એક સલામતની મારફત ફ્રાન્સની નવી સરકારે વીર અને રાજ્યભક્ત માર્ક્સને તે દેશમાં આવવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું. કાંણુ કે આપણું સત્તાને તો દેશમાંથી તદ્દન હાંકી મૂકવામાં આવી હતી, અને માનવજાતિના બ્રાતૃભાવના પવિત્ર કાર્યને માટે કાર્યશીલ રહેલા સર્વને ત્યાં સત્કારવામાં આવતા હતા થોડો સમય ત્યાં રહી તે જર્મનીમાં પાછો ફર્યો અને ન્યુ રેનિશ ગેઝેટ નામનું પત્ર પ્રકટ કરવા માણ્યું. પરંતુ આ નવું પત્ર પ્રશિયન સરકારને જીના પત્રના જેટલું જ અકારૂં લાગ્યું. ૧૮૪૮ ના ગ્રીષ્મમાં લોકમતવાદીઓની પરિષદ કોલોનમાં ભરાઈ. માર્ક્સે એમાં બહુ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. ઑટગર્ટ ષ્પિરમેન નામનો એક અમેરિકન સર્વસ્વામિત્વવાદી (Socialist) તે પ્રસંગે હાજર હતો, તેણે માર્ક્સનું શાબ્દિક ચિત્ર આલેખ્યું છે. તેમાંથી નીચેના ફકરો ઉતારવામાં આવે છે :

“ મેં ત્યાં જનસમૂહની ચળવળના નેતા કાર્લ માર્ક્સને જોયો હતો. મૂડી અને મહેનત વિષે દર્શાવેલા તેના વિચારોની અસર સર્વ સ્વામિત્વવાદીઓ પર બીજા કોઈ પણ લેખક કરતા વધારે પ્રબળ હતી તે તે જ સમયમાં ખ્યાતિમાં આવતો હતો. તેના એકાંત પર જ અતિશય ઉત્સાહ અને શક્તિની છાપ દેખાતી હતી, અને જોકે બહારથી શરમાળ દેખાતો હતો છતાં તેના દૃઢ આત્માનું ઉગ્ર તેજ બળહળી રહ્યું હતું. ધનવાનોની મત્તા, તેમની અનીતિ, મજૂર વર્ગને શુભામીરીમાં રાખવાની પદ્ધતિ વગેરે વસ્તુ સજ્જ અણગમે એ તેની ભાવનામાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવતો હતો. જ્યારે હું તે યુવકને આપણી આધુનિક આર્થિક બધારણ વિરૂદ્ધનો પોકાર દર્શાવતા શબ્દો ઉચ્ચારતા યાદ કરું છું, ત્યારે મને એમ થાય છે કે મેં થોડી જ કદપના કરેલી કે એ માણસના વિચારો સારા જગતમાં ફેલાઈ અત્યાર સુધી માનનીય થઈ પડેલી સાંસારિક સંસ્થાઓને તોડી નાખવાને સાધનભૂત થશે.”

પ્રશિયન સરકારે આ પત્રકાર અને રાજકીય ચળવળ કરનાર પર અને તેના મિત્રો પર સરકારી વકીલ તથા પોલિસ અમલદારો પર જોડા આરોપ મૂક્યા બદલ કામ ચલાવ્યું. માર્કસે પોતાનો ખયાલ પોતે જ કર્યો, અને લગભગ એક કલાક વ્યાખ્યાન કર્યું. તેના લાવણમાં પ્રધાનમંડળ પર પુષ્કળ દોષારોપણ હતું. અન્તમાં તેણે નીચેના આદેશો શબ્દો કહ્યા હતા:

“જર્મનીની સામાન્ય સ્થિતિથી જ નહિ, પરંતુ પ્રશિયાની વસ્તુસ્થિતિને લીધે સરકારની હરેક પ્રવૃત્તિને અવિશ્વાસની દૃષ્ટિએ તપાસવાની અને તે પદ્ધતિના સહજ પણ અનિષ્ટ કાર્યને લોકોમાં બહેર કરવાની ફરજ અમારે શિરે રહેલી છે. બુલાકા માસમાં જ અમારે ત્રણ અન્યાયી કૃત્યો પ્રત્યે અમારા વાઘો દર્શાવવો પડ્યો હતો. પીડિતોને માટે અને તેમના પ્રયત્નોને સહાય આપવા ખાતર બહાર પડવું એ પત્રકારોની પવિત્ર ફરજ છે. અને ગૃહસ્થો, શુભામિત્રોની ઈમારતને જીવતા મનુષ્ય—તેના ખાનગી જીવનના નિકટ સંબંધમાં આવતા હલકા દરજ્જાના સરકારી અને સામાજિક અધિકારીઓનો આધાર છે. સામાન્ય આપત્તિ અને મોટા અમલદારો સાથે જ બાકરી બાંધી એટલું બસ નથી. વર્તમાનપત્રોએ પોલિસ, ન્યાયાધીશ અથવા સરકારી વકીલનાં દુષ્કૃત્યો સ્થાને થવાને માટે પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ. માર્ચ માસના વિપ્લવમાં નિષ્ફળતા કેમ મળી? તેનાથી ઉપરી અમલદારોમાં સુધારો થયો, પરંતુ નીચલા અધિકારીઓ તો એમને એમ રહ્યા. હવે આધુનિક રાજપદ્ધતિના ટેકાને તોડી નાખવા એ વર્તમાનપત્રકારોની પ્રથમ ફરજ છે.”

આ ખયાલથી પ્રેરાઈ જયુરીએ માર્કસને અને તેના સાથીઓને ગુંડામાંથી મુક્ત કર્યા પરંતુ બે દિવસ પછી જ રાજસત્તા સામે લોકોને હથિયાર પકડવાના આરોપસર માર્કસ અને તેના મિત્રો પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. માર્કસના અસરકારક લાવણથી ફરીથી પણ જયુરીએ તેમને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકાવ્યા. એટલું જ નહિ પણ તેણે એક સલાસદને માર્કસના ઉપદેશપૂર્ણ લાવણ બદલ આભાર દર્શાવવા તેની પામે મોકલ્યો; પરંતુ ફ્રેંડનમાં કેટલાક હુલસ થવાથી પ્રશિયાની સરકારે હુકમ કાઢી તેના પત્રને બંધ કરાવ્યું, અને માર્કસને દેશ બહાર જવાની સજા કરી.

માર્કસ દેશ છોડી પારિસમાં ગયો ત્યાંની હકીકત તેની પત્નીના શબ્દોમાં જ સારી રીતે કહી શકાય તેમ છે. તેની નોંધપોથીમાથી અતિ દુઃખદાયક દારિદ્ર્યને લીધે કુટુંબને વેઠવા પડેલાં દુઃખનો આબેહુબ ચિતાર નીચેના ફકરામાંથી આપણને મળે છે.

“અમે પારિસમાં એક માસ રહ્યાં. અહિયાં પણ અમારે નસીબે સુખથી રહેવાનું નહોતું. એક મુંઢર પ્રલાટે પોલીસે આવી અમને હુકમ બતાવ્યો કે કાર્લે પોતાની સ્ત્રી માથે પારિસ રજ કલાકની અંદર છોડી દેવું મહે ફરીથી મહારી થોડી વસ્તુઓ એકઠી કરી લડનમાં આશ્રય શોધવા પ્રયાણ કર્યું. કાર્લ તો અમારા પહેલાં જ ત્યાં જઈ રહ્યો હતો.”

માર્ક્સની પત્ની ૧૮૪૯ ના જીવન માસમાં લંડન પહોંચી, અને જીવદાઈ માસમાં તેના ચોથા બાળકનો જન્મ થયો. આ બનાવ વિષે લખતા જે સ્પાગો નામનો માર્ક્સ ચરિત્રનો લેખક જણાવે છે કે “તે બાળક જન્મથી જ દારિદ્ર્યરૂપી રાક્ષસના પંખમાં આવી પડ્યો હતો, અને બીજા ગરીબોની બાળકોની માફક થોડા જ સમયમાં મૃત્યુવશ થયો.”

આ બાળક ૧૮૫૨ માં ગરીબાઈનો ભોગ થઈ મરણ પામ્યું. સ્પાગો મહાશય ખરૂં જ કહે છે કે “મૃત્યુદેવે પ્રથમ જ વાર એ કુટુંબની મુલાકાત લીધી હતી, અને માતા પિતાને એ ઘા સખત લાગ્યો, કારણ કે તેઓ બચ્ચતાં હતા કે તેમના ન્હાના બાળકે જન્મથી જ ભૂખે મરતી માતાના સ્તનમાંથી ધાવણને બદલે લોહી જ સુસ્યું હતું, અને ખરી રીતે દારિદ્ર્યે તેનો વધ કર્યો હતો.”

લંડનમાં નિવાસ કર્યા પછી શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તે કુટુંબને અતિશય લૂણમરેા વેઠવો પડ્યો હતો. ધણીવાર ભાખરી એકલી જ ખાવા મળતી અને કાર્લ તે તો પોતાનો ભાગ બાળકોને પૂરતું ખાવાનું મળે એટલા માટે આપી દેવો પડતો હતો. કુધા અને ટાઢથી પીડાતો પીડાતો તે લંડનના સ પ્રસ્થાનમાં જઈ વાંચવા ગેસતો. તેણે મામિકોમાં લેખ લખી આલ્બિકાનું સાધન પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યું. જીવનકલહ બહુ તીવ્ર હતા. એક વાર તેણે રેલ્વેમાં કારકુનની જગાને માટે અરજ કરી હતી, પરંતુ ખરાબ અક્ષરોને લીધે તેને પસંદગી મળી નહોતી. લલિપ્થના જમાના યાદ કરશે કે જર્મનીનો મહાન તત્ત્વજ્ઞાની અને સમર્થ લેખક રેલ્વેમાં કારકુન થવાને માટે પણ નાલાયક થયો હતો. પાછળથી તે ન્યૂયૉર્કના ટીપ્પુન પત્રનો લંડનનો ખજાનપત્રી થયો, અને તે બદલ તેને દર અઠવાડિયે એક પાઉન્ડ મળતો હતો. કેટલાએ માગ સુધી આ જ આજ્ઞા કુટુંબની સઘળી આવક હતી. આટલી નહીંવી રકમમાં લંડન શહેરમાં રહી નિર્વાહ ચલાવવો એ કેટલું મુશ્કેલ છે, તે ઇંગ્લંડ જઈ આવેલા માણસો સારી રીતે સ્મરણ શકે તેમ છે. આ દ પતી બે એરડીમાં વસતા હતાં, એક તેમનું શયનગૃહ હતું અને બીજી એરડીમાં રસોડું, દીવાનખાતું અને અધ્યયનસ્થાન હતું. મોટા મોટા પુરૂષો તેના પ્રતિનો પોતાનો પૂજ્યભાવ દર્શાવવા અથવા રાજકીય અને આર્થિક વિષયોમાં તેની સલાહ લેવા તેને આ જ મકાનમાં મળતા. માર્ક્સની પત્નીની નોંધપોથીમાથી તેમના લંડનના નિવાસ સંબંધીની હકીકત ત્રીજે પ્રમાણે છે.

“વર્ષો સુધી અમારે શુ શું ખમવું પડ્યું હતું, અને અમારે શો ભોગ આપવો પડ્યો હતો તે મ બધી અમે જરા પણ બરગઝટ કર્યો હોય એવું કોઈ પણ જડી શકશે નહિ. અમારી અ ગત સ્થિતિ, અથવા અમારા દુઃખો જરા પણ બહાર પડવાં દીધા નથી... દેનિશ ગેઝેટની તેના મિત્રોની કીર્તિ સાચવવાની ખાતર, ‘કાર્લ મર્ક્સ’ લેખમાં પોતાને માથે વહોરી લીધું, અને પોતાની મર્થ મિલકતનો ભોગ આપ્યો. નીકળતી વખતે છાપખાનામાં કામ કરતા દરેક આદર્શીનો પગાર

પૂરેપૂરો ચુકવી આપવામાં આવ્યો હતો.—અને તેને સરકારે જીલમથી દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યો હતો. ત્હમે જાણો છે જ કે અમે અમારે માટે કશું જ બચાવ્યું નહોતું. હું મહારાં આંદોનાં ઘરેણા ગીરો મુકવા ગઈ, એ જ અમારી મુડી હતી કેલોનમાં અમે અમારું ઉપકર વેચ્યું લંડન અને તેની સ્થિતિની તો ત્હમને સારી રીતે માહિતી છે. ત્રણ બાળક અને એકાદાનો જન્મ ! એકલા ભાડા પેટે જ અમારે રૂ. ૯૪૫ દર માસે આપવા પડતા હતા. આથી અમારી પાસે જે કંઈ થોડું ઘણું સાધન હતું તે પણ જતું રહ્યું... મહારા બચ્ચાંની ખાતર ધાવ રાખવાનો તો વિચાર કરવા જેવું જ નહોતું, તેથી મહારી પીઠે અને છાતીમાં અસહ્ય વેદના થતી હતી છતાં તેને ધવરાવવાનું મહે બાતે જ રાખ્યું. પરંતુ તે ન્હાના બાળકે મહારી પાસેથી ચિંતા રૂપી જ દૂધ પીવા માડ્યું કે જેથી તે જન્મથી જ રોગી રહ્યું.....આવી સ્થિતિમાં એક દિવસ હું બેઠી હતી, ત્યાં અમારા ઘરનું ભાડું લેનાર બાઈ એકદમ અંદર આવી, તેને શિયાળામાં જ અમે રૂ. ૫૬૨-૮-૦ તો આપ્યા હતા, અને તેની સાથે કસાર ક્યો હતો કે બાકીની રકમ અમારે ઘરના મૂળ માલીકને આપવી. પરંતુ તેણે આ કસારનો ઇનકાર કર્યો, અને અમારી પાસેથી રૂ. ૭૫ ની માગણી કરી, અને અમારી પાસે એટલી રકમ પણ આપવાની નહિ હોવાથી બે કોન્ટેનલો અમારા મકાનમાં દાખલ થયા, અને મહારી ન્હાની પથારીએ, કપડાં વગેરે સર્વ વસ્તુઓ જપ્ત કરી, અરે મહારા ન્હાના બચ્ચાનું પાનું, મહારી ન્હાની કન્યાઓના રમકડા સુદ્ધા, અને મહારી કન્યાઓ પાસે જ રહતી ઠંઠળતી ઉભી હતી. તેમણે ધમકી આપી કે એકાદ બે કલાંકમાં તેઓ એકેએક વસ્તુ લઈ જશે..... હું ત્યાં મહારા ટાઢથી ચરચરતા બાળકો સાથે કંઈ જ મીન પર પડી રહી. બીજે દિવસે જ અમારે ઘર બહાર નીકળવું પડ્યું. તે દિવસે ટાઢ, વરસાદ અને વાદળો બહુ હતાં. મહારો પતિ ઘરની શોધમાં ફરતો હતો. ચાર બાળકની વાત સાંભળતા જ સર્વ કોઈ અમને રહેવા દેવા રાજી નહોતાં. અતે એક મિત્રે અમને મદદ કરી. દવાવાળાનાં, ભડીઆરાનાં, ખાટકી તથા દૂધવાળાનાં નાણા ચુકવવા મહે મહારું પાથરણું વેચ્યું. અમારી બધી મીટકત વેચી ત્યારે જ અમે સર્વનું ત્રણ પતાવી શક્યા પરંતુ જરા પણ એમ ન ધારશો કે આ બધા દુખેત્રે લીધે અમારું મન બદલાયું હતું. હું એટલું તો સારી રીતે જાણું છું કે અમે એકલા જ દુખ ખમનાર નહોતા, અને મહેને તો આનંદ થાય છે કે એવા થોડા ભાગ્યશાળીમાં અમે પણ હતાં. વળી મહારા જીવનનો આધાર, મહારો પતિ હંબુ મહારી સાથે જ હતો ”

બાતે જ વર્ણવેલી સ્ત્રીની આવી વીરકથામાં કંઈ પણ વિવેચન કરવું એ તો ધર્મમંદિરમાં પ્રવેશ કરી પાપ કરવા સમાન છે.

૧૮૫૨ માં તેમનું ન્હાનું બાળક મરણ પામ્યું. માતાની નોંધપોથી તે સમયની કુટુંબની બચકર નિરાધાર સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે અને એક ફક્ત નોંધવામાં આવે છે, જે કોઈ દિવસ મન્નુર વર્ગની સુક્તિના ધર્મપુસ્તકમાં ગ્રંથિના વચનરૂપ લેખાયે.

“૧૮૫૨ નાં ઇસ્ટરમાં અમારું ન્હાનું બાળક ‘મરણ પામ્યું’. ત્રણ દિવસ તો હેને અસહ્ય દુઃખ પડ્યું હતું. હેનો મૃતદેહ પાછળની ઓરડીમાં પડ્યો હતો, અમે સર્વ આગળની ઓરડીમાં ગયાં. રાત્રિ પડતાં અમે અમારી પધારી જમીન પર ઠરી, મ્હારા ત્રણ બાળકો પણ સાથે જ સુઈ ગયા અમારા ઠંડાલા બાળકનું મૃત્યુ અમારી છેક કંગાળ સ્થિતિને સમયે આવી પડ્યું. અમારા જર્મન મિત્રો આ સમયે અમને સહાય કરી શકે તેમ નહોતા—હૃદય ચીરાતે ચીરાતે હું ક્રાન્સમાથી નાસી આવી ત્યાં રહેનાર પાસે ગઈ. તે અમારી પ્રત્યે મિત્રભાવથી વર્તતો હતો. ઘણીવાર તે અમને મળવા આવતો હતો. મહે હેને મ્હારું દુઃખ વર્ણવ્યું, કે તરતજ હેણે મ્હને ૨ પાંડ આપ્યા. તે વડે મ્હારા બાળકને માટે જોઈતું શબ ઢાઢવાનું કપડું આપ્યું.”

આ વખતે એક ગીરો રાખનારની હાસ્યજનક હકીકત બની. માર્ક્સ પાસે હેની પત્નીને પિતા પાસેથી મળેલા ચાદીના અમથા ગીરો મૂકવાના હતા. હેના પર આર્જન્ટલના કુટુંબની છાપ હતી ગીરો રાખનારને વહેમ પડ્યો કે એના કંગાળ જર્મન પાસે એવી સુંદર અને પુરાણી વસ્તુઓ ચોરીથી જ આવી હશે. તેથી હેણે પોલિમને બોલાવી. માર્ક્સ મહા મુશ્કેલીએ કેદમાં જતો બન્યો. મેઝિનીના ચગિત્રમાં પણ ગીરો રાખનાર અગત્યનો લાગ બજવે છે. ખરેખરી રીતે યુરોપ આવા વ્યાપારીઓનું ઘણું ઝાણું છે, કારણ કે અહીંને પ્રસંગે સ્વાતંત્ર્યને માટે તપ કરનારાઓને એમના તરફથી જ મદદ મળેલી હતી. માર્ક્સને કોઈ કોઈ વાર નાણાં ઠરજે લાવવા પડતા. પરંતુ એ નાણા પર હેને ૨૦ થી ૫૦ ટકા જેટલું ભારે વ્યાજ આપવું પડતું કુટુંબને ખમવું પડતું દુઃખ જોઈ એક બે વાર માર્ક્સે ધધામા પડવા વિચાર કરેલો પરંતુ હેની વીરપત્નીએ તેને તેમ કરતાં અટકાવેલો. જો તેમ થયું હોત તો હેણે શરૂ કરેલી ચળવળને સખ્ત ફટકો લાગ્યો હોત. સ્ત્રેણે હેને લેખકના કાર્યને વળગી રહેવામાં પ્રોત્સાહન આપ્યું. ૧૮૬૧ ના માર્ચની ૧૧ થી એ મિસિસ વિડિમિથરને લખેલા પત્રમાં હેણે જણાવ્યું હતું:

“અહિં નિવાસ કયાં પછી શરૂઆતના વર્ષો બહુ દુઃખદ સ્થિતિમાં પસાર થયા હતા, પરંતુ તે વિષે, અથવા મ્હારા ઠંડાલા બાળકના મૃત્યુ વિષે હું કંઈ ઠંડેલા માગતી નથી એવામાં જ અમેરિકામાં આન્તર વિશ્વ બન્યો, અને તેથી અમારી આવક અધીર્ધ થઈ ગઈ. અમારું ખર્ચ ફરીથી ઘટાડવું પડ્યું, અને કેટલીક વાર તો અમારે હેવું પણ કરવું પડ્યું મ્હને અતિશય ચપત તાબ લાઈ પડ્યો, અને એક દ્રઢકરને બોનાવવો પડ્યો. હેણે આવી મ્હારું શરીર બહુ કાળજીપૂર્વક તપાસ્યું, અને પછી એકદમ તે યોગી ઉઠ્યો, ‘મ્હારા ઠંડાલાં મિસિસ માર્ક્સ, તમાને શીતળાનો રોગ લાગ્યું પડ્યો છે.—બાળકોએ તુરંત જ આ ઘરનો ત્યાગ કરવો જોઈશે’ મ્હારું એ વેળાનું દુઃખ હવે જ કંપી લેશે અને હું પૂરેપૂરી સાજી થઈ નહોતી એટલામાં તો મ્હારો પ્રાણપ્રિય પતિ કાર્લ માર્ક્સ પડ્યો. દરેક પ્રકારની અતિશય ભીતિ, ચિન્તા અને અસુ-

અણુથી તેને પથારીવશ થયું' પડ્યું. પરંતુ ઇશ્વરનો ઉપકાર કે એક જ માસમાં તેને આરામ થયો. દરમિયાન ટ્રીપ્ચુન પત્રે અમારી આવક અર્ધી' કરી દીધી હતી.... ... હમારા પ્રત્યે મૂને બહુ જ લાવ છે આ ઠસોટીના દિવસોમા હમે અઠગ અને ધીર બનશે. આ જગત ધૈર્યશીલ મનુષ્યોને માટે છે. તમારા ઠહાલા પતિનાં સાચા પ્રેમાળ મિત્ર બનશે, અને મન તથા હૃદયને સર્વ પ્રસંગોએ શાન્ત રાખશે. હું હું હમારી ઠહાલી જેની માઈસ."

આ સાદા ચિત્રમા એક જ દૃષ્ટિથી આપણે સર્વ પરિસ્થિતિ દારિદ્ર્ય અને રોગથી પીડાતું, ચિન્તાથી ઘેરાતું, પણ સ્નેહની ન્યોતિથી પ્રકાશિત અને પ્રેમાળ બાળકોના નિર્દોષ આનંદથી ગાળ રહેલું નહાતું કુટુંબ જોઈએ છીએ. અને તેઓ સુખી હતા. સમર્થ વિચારક, અને હેની પત્ની કે જે પોતાનું કર્તવ્ય અઠગ ધૈર્યથી બજવી રહી હતી ઘણી વાર તેઓ હાથમા હાથ મીલાવી ઓરડામા આટા મારતા અને બાળપણમા મડપ નીચે જે સ્નેહના ગીત જર્મનીમાં ગાયા હશે, તે ત્યાં ગાતાં.

"અરે ઓ સ્ત્રી! અમારા ચઢતીના દિવસોમા તું નિશ્ચય વિનાની, શરમાળ, અને દુસરાંધ્ય હોય છે પરંતુ હું બ અને દરદ આવી પડતા તુ આશ્વાસક દેવહૃત તુલ્ય છે."

આટલી બધી ગરીબાઈ છતાં પણ માર્કસ મનુરો સમક્ષ આપેલા અર્થશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતો વિષેના લાપણા બદલ કદી પણ દ્રવ્ય સ્વીકારતો નહિ જે ગરીબ મનુર વર્ગનો તે સેવક બન્યો હતો, હેની પામેથી કંઈ પણ લેવાનો તે વિચાર સુદ્ધા પણ કરતો નહિ. આવી બરી કસોટીના પ્રસંગે બિસ્માર્કે માર્કસને લોકોના પક્ષમાંથી છૂટો પાડી હેમની ચળવળ મદ કરવા પરાક્ષ લાવ્ય આપવા પ્રયાસ કર્યો. બિસ્માર્કે આ કાર્યને માટે માર્કસના જુના મિત્ર બુચરને યોજ્યો. આ માણસે લોકોના પક્ષનો ત્યાગ કરી સરકારનો પક્ષ સ્વીકાર્યો હતો, અને તે સમયે બિસ્માર્કનો તે ખાસ માનીતો થઈ પડ્યો હતો. બુચરે સરકારી નોકરી સ્વીકાર્યા પછી પણ માર્કસની સાથે સબંધ બંધી રાખ્યો હતો. હેણે લખ્યું:

"નાણા બજાર કેલું ચાલે છે હેની માહિતી રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા 'સ્ટેટ ઇન્ટેલિજન્સર' નામના પત્રને માટે જોઈએ છીએ એ લેખોની મર્યાદા બીલકુલ આંકી નથી. ...આપ તે સ્વીકારવાને તૈયાર હો તો તે તથા તે બદલ શો પગાર લેશો તે જણાવવા મહેરબાની કરશો.....પ્રગતિ હેના જીવન દરમિયાન ઘણી વાર બદલાય છે, તેથી કરીને જે જીવતાં દેગસેવા કરવા માંગતો હોય હેણે સરકારના પક્ષમાં લખી જવું જોઈએ."

પત્રમાં રહેલો દશ પાછલા લાગમાં છે પણ માર્કસ કામેલ પુરૂષ હતો. તે પત્રનો મર્મ જુમજી ગયો. તે જાણતો હતો કે રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા પત્રમાં સ્વતંત્ર લેખક તરીકે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાથી હેના અનુયાયીઓ હેના પર અવિશ્વાસથી જોશે તેથી કરીને જો કે પૈસાની હેને ઘણી જરૂર હતી છતાં માગણી પાછી વાળી

આરંભેથી પ્રવૃત્તિને જરા પણ હાનિ કરે એવું કાર્ય પોતાને ગમે તેટલો લાભ કરે તેવું હોય છતાં પણ તે તે કરવાને તૈયાર નહોતો. સિદ્ધાન્તની છાયાને પણ તે અંગત સુશીલતા કરતાં વધારે માન આપતો. આથી લોકોના નેતાને લાંચથી પોતાના પક્ષમાં લેવાની બિસ્માર્કે જે બાજુ રચી હતી તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો.

૧૮૬૪ માં માર્ક્સે કેટલાક મિત્રોની સહાયતાથી ઇન્ટરનેશનલ વર્કિંગમેન્સ એસોસિએશન (દેશપરદેશના મજૂરોનું મહામંડળ) નામની સંસ્થા સ્થાપી. છ સાત વર્ષ સુધી તે આ મંડળ યૂરોપની રાજદ્વારી બાબતોમાં મોટી સત્તા સમાન હતું. મેઝીની પણ આ મંડળમાં ઇલાસિના મજૂરોના પ્રતિનિધિ તરિકે એમાં જોડાયો હતો. પરંતુ મંડળના સર્વ સિદ્ધાન્તોની સાથે તે સમત નહિ થવાથી છુટો પડ્યો. તેની વાર્ષિક સભાઓ ભરાતી, તેમાં કરાવ પસાર કરવામાં આવતા, તેમને કાર્યમાં ઉતારવા યોજનાઓ કરવામાં આવતી. પરંતુ તેની ખરી સેવા તો વિધવિધ દેશના મજૂર વર્ગની એકતા સાધવામાં હતી. માર્ક્સે ઉઠાવેલો પોઠાર “દેશે-દેશના મજૂરો, એક થાઓ” એ આખા યૂરોપમાં ગર્જી રહ્યો. ટાઇમ્સે એ ચળવળ વિષે લખેલું કે પ્રાચીન સામ્રાજ્યની પડતી અને ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપનાના સમયથી મજૂરવર્ગની જાગૃતી જેવો બીજો કોઈ મોટો બનાવ જોયો નથી.” પરંતુ માર્ક્સના અને રૂશિયન તત્ત્વજ્ઞાની માર્કેલ બાકુનીનના પક્ષ વચ્ચે વિરોધ પડવાથી તથા ૧૮૭૧ માં ફ્રાન્કો-પ્રશિયન વિગ્રહ શરૂ થતા ફ્રાન્સના અગ્રેસરો તેમાંથી છુટા પડવાથી એ મંડળનો અંત આવ્યો.

માર્ક્સનું લેખનકાર્ય વિશાળ હતું. તેણે જુદા જુદા વિષયો પર છૂટક લેખ, ન્હાનાં ન્હાનાં પુસ્તકો, નિબંધો વગેરે પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. એમાનાં કેટલાંક તો પ્રસંગને માટે જ હતાં. કેટલાંક માર્ક્સના નામને ન છાજે તેવા છે. પરંતુ કેટલાંક જેવાં કે અર્થશાસ્ત્રનું વિવેચન (A Critique of Political Economy) મૂલ્ય નશો (Price, Value and Profit) નામનાં પુસ્તકો કાયમનાં છે. પરંતુ તેની કીર્તિ જેના પર અવલંબી રહેલી છે તે મૂડી (The Capital) નામનું પુસ્તક તો સર્વસ્વામિત્વવાદની ગીતા છે. તેનું પ્રથમ પુસ્તક પોતાના જીવન દરમિયાન જ તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું બીજા અને ત્રીજા ભાગ તેના મૃત્યુ પછી તેના મિત્ર, સાથી અને અનુયાયી એન્ગેલ્સે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. એન્ગેલ માર્ક્સ પ્રત્યે બહુ ભક્તિભાવ ધરાવતો હતો તેની ઉદારતાથી જ માર્ક્સના પછીના જીવનમાં સુશીલતા આછી થઈ હતી. એન્ગેલનું નામ માર્ક્સના નામ સાથે કાયમનું જોડાયેલું છે. અને માર્ક્સના વિચાર કરતા એન્ગેલનું નામ તરત યાદ આવે છે. મૂડી નામનું પુસ્તક તો એક શાસ્ત્ર સમાન છે, સર્વસ્વામિત્વવાદનો તે બુદ્ધિવિપ્લવક ભંડાર છે મૃત્યુ પહેલા તે ગ્રંથ સંપૂર્ણ થઈ શક્યો નહોતો તેથી માર્ક્સને ઘણું દુઃખ થતું.

૧૮૮૧ માં માર્ક્સની પત્ની સ્વર્ગસ્થ થઈ. ૧૮૮૩ ના માર્ચની ચાંદમી તારીખે તે પણ આરામ ખુરશીમાં હસતો હસતો આ લોકમાયી સિંધાવી ગયો. છેલ્લાં તેર વર્ષ તે

રોગથી લેને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. આહુદ કાર્ય, ખરાબ ખોરાક, ચિન્તા અને મગજભારીથી લેનું શારીરિક બંધારણ ખરાબ થયું હતું, કલેજામાં થતા દુઃખથી અને અનિદ્રાના રોગથી ઘણું વર્ષથી લેની તબીબત ખગડી હતી. નાદુરસ્ત તબીબત મહા-બુદ્ધિ શક્તિનો હંડ છે. ફેસો, ડાર્વિન, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, કૅન્ટ અને એવા મહાન તત્ત્વ-ચિન્તકો પણ એ જ રોગના લોગ થઈ પડ્યા હતા. કેટલાંક વર્ષ લેનું સ્મારક ઉભું કરવાની ચળવળ ચાલી હતી. તે સમયે લેના એક અનુયાયીએ કહેલું કે માર્ક્સને સ્થૂળ સ્મારકની ખીલકુલ આવશ્યકતા નથી. આખી દેશપરદેશની સર્વ સ્વામિત્વવાદની ચળવળ એ લેનું સ્મારક છે, અને તે પક્ષની દરેક જાતથી તે મહાન બનતું બંધ છે.

હાર્લ માર્ક્સની સર્વોત્તમ સેવા અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો પર પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો જ નથી, અથવા લેણે સ્થાપેલાં વિધવિધ ગંડો નથી. લેણે ભલે માની લીધું હોય કે એ પ્રવૃત્તિને લીધે ખાસ કરીને લેણે દુનિયાને ઝળી બનાવી છે. પરંતુ આપણે લેની મહત્તા વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ તેમ જીએ. ઘણા જ થોડા પુરૂષો પોતાને જાણી શક્યા છે. માર્ક્સ મનુષ્ય જાતિનો કલ્યાણકર્તા છે. કારણ કે અર્વાચીન યૂરોપનો તે પ્રથમ વિચારક હતો, અને લેને મનુર વર્ગમાં શ્રદ્ધા હતી. લેના પહેલા થઈ ગયેલા સર્વ સ્વામિત્વવાદીઓ એમ માનતા હતા કે સામાન્ય સ્વામિત્વ શિષ્ટ અને શિક્ષિત તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ગરીબ અજ્ઞાન મનુર વર્ગ પર વરસાવવાનો આશીર્વાદ હતો. તેઓની માન્યતા એવી હતી કે એ સુધારો ઉચ્ચ વર્ગમાંથી શરૂ થવો જોઈએ મનુર વર્ગની મુક્તિ લેમના પોતાના જ ખળથી થવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્તનો પ્રથમ પ્રચાર કરનાર માર્ક્સ જ હતો. “પોતાનાં બંધનો તોડવાની ઈચ્છાવાળાએ જાતે જ પ્રથમ ધા કરવો જોઈએ”. લેનો મહાન ઉપદેશ મનુર વર્ગના હૃદયોને, લેમને માલુમ નહિ એવા લેમનામા સુપુષ્ટ રહેલા મનુષ્યત્વને ઉદ્દેશીને હતો “સર્વ દેશના મનુરજાઈઓ, એક થાઓ. તેથી લેમારાં બંધનો સિવાય કશું જ જવાનું નથી. અને લેમને વિજયમાં સારી દુનિયા મળશે ” આ વચનો ઉચ્ચારાવાંને વર્ષો વડી ગયાં. ત્યાર પછી અનેક મનુષ્યો આવ્યાં અને જ્યાં, પરંતુ અજ્ઞાન અને એવા મનુર વર્ગમાં શ્રદ્ધા રાખનાર નેતાની આવેગસરી હાક હજી પણ લેમને ઉત્તિતિ તરફ—ખરા મનુષ્યત્વ તરફ દોરે છે., આવી ઉડી દૃષ્ટિ કોઈ પણ મહાન કાર્યની ખાતર સ્થાપણ કરનારને જ મળેલી હોય છે આરામ ખુર-શીમા પડ્યા રહેનાર સુધારકોને અથવા વાંચવાની જ લહેરમાં જીવન ગાળનાર અધ્યા-પકોને એ બક્ષિસ મળેલી હોતી નથી. દુઃખ અને દારિદ્ર્યની પ્રજ્વલિત લગ્નમા પ્રખર તપ તપ્યા પછી જ સહમજ્યું કે રસ્તાઓમાં ચીંથરેલા રખડતા ગરીબ માણસનામાં પણ ઉચ્ચ નીતિનાં બીજ દ કાયલાં હોય છે. સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના દરેક યુગમાં માનવ-સમાજના નેતાએ આ જ મહાન સેવા કરી છે લેને પોતાને લેમની શક્તિમાં શ્રદ્ધા છે, એટલે તે આત્મશ્રદ્ધા રાખવી એવું લેમને શીખવે છે જે માણસો પોતાને દુર્ગંજ માને છે લેમને તે પોતાને સચકત માનતાં શીખવે છે સર્વનૈતિક પ્રગતિની આ જ ચાવી છે. બ્યારે ઇસુ ખ્રીસ્તે એક રોગીને સાજો કર્યો, ત્યારે લેણે લેને પૂછ્યું, “ત્હારામાં લેને શ્રદ્ધા છે.” પરંતુ બ્યારે લેણે પાપીને પાપના કાદવમાંથી બહાર આણ્યો, ત્યારે લેણે કહેલું, “લેને ત્હારામાં શ્રદ્ધા છે ” બુદ્ધ મહાત્માએ હજમને

કહ્યું, ‘હા, તું મહારી સાથે ચાલ’ અને તે હાલમતું હૃદય એટલી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી શક્યું, એટલા જ કારણે કે ગુરૂદેવે તેને પાત્ર ગણ્યો. રૂસોએ અરાધની સદીના અજ્ઞાન, ખીકણ, પીડિત ક્લાસના ગુલામોને કહ્યું કે ‘ત્હમે જ ખરેખર રાજા છો.’ આ શબ્દો હાસ્યપાત્ર બણાયા. પરંતુ એ શબ્દોએ એમની અંદર ગુપ્ત રહેલું મનુષ્યત્વ બહાર આર્બું, અને એ અજ્ઞાન, જડ, ભૂખે પીડાતા અમીર વર્ગના ગુલામો એક જ જમાનામાં વીર, સ્વમાન સમજનારા, ખરા નાગરિક બન્યા. મહામદે આરબ સોડાને કહ્યું કે ‘ત્હમે આખી દુનિયાને છૂટી શકશો’ અને તેમણે પણ તે ક્યું જે મહાત્મા એમ જોઇ શકે છે કે ગરીબમા ગરીબ અને અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન પણ ઉત્તમ નૈતિક જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે, તે જ સમાજનો ખરો ઉદ્ધારક છે. તે જ માનવ સ્વભાવનું ખરું સ્વસ્થ સમજે છે. તે દુર્ગળ દેખાતા પુરૂષોમાં વીરત્વ પ્રકટાવે છે; તે ધૂળમાંથી સોનું બનાવે છે. અને તેથી જ કરીને ધનુ ખ્રિસ્ત ગરીબનો, પાપીનો, પતિતનો, મિત્ર હતો; અને માછીમારનો, જ્ઞાનિ બહાર થયેલાઓનો અને દોષિત લાગિનીઓનો નેતા હતો. આ જ કારણથી યુદ્ધ લગવાને પ્રાકૃતમાં ઉપદેશ કર્યો, અને તત્ત્વચિન્તકોએ જેમનો સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષો તરીકે ઉપહાસ કર્યો હતો, તેમને પોતાના મંડળમાં દાખલ કર્યા. આથી જ આ મહાવાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવ્યું છે:—“કડીઓએ મજાન ચણતાં જે પથ્થરને બાજુ પર નાખી દીધો હતો તે ખુણાનો મુકુટ બન્યો.”—“અને ઇશ્વરે સબળને મર્યોદામાં રાખવા નિર્ભળનો પક્ષ લીધો છે, અને ડાહ્યા ગણાતા પુરૂષોને યોગ્ય રસ્તે દોરવા મૂર્ખ માણસોને પસંદ કર્યા છે.”

રૂસોએ અરાધમા સંઘમાં યૂરોપને માટે જે કાર્ય કર્યું તે માર્કસે ઓગ-લીસમી સદીમાં કર્યું. તેની દીર્ઘદૃષ્ટિ એ તેની ઉચ્ચ નીતિ દર્શાવે છે, કારણ કે તે વિદ્વાન અને ધનવાનને ત્યા જન્મેલો હતો; અને તેણે હલકા જડ જેવા ગરીબ મનુર વર્ગના ત્યાગ કર્યો હોત, એમ ધારીને કે ઉચ્ચ અને શિષ્ટ વર્ગને સમજવવાથી સર્વ વાના સારાં થશે તે નીતિનો બળીઓ હતો, અને સમજતો હતો કે સામાન્ય મનુષ્યો રનેહ, બંધુભાવ, વીરત્વ એસઆરામમાં પડ્યા રહેનાર દંભી શિક્ષિત વર્ગ કરતાં વધારે સારી રીતે સમજે છે સામાજિક અને રાજકીય સુધારણા રનેહ અને લઠિતથી જન્મે છે, નહિ કે દંભ અને બાપણથી. માર્કસે પીડિત અને અવગણના પામેલા મનુર વર્ગને મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રેર્યાહુન આપ્યું. આ પ્રમાણે અર્વાચીન ખરેખરી સામાજિક પ્રગતિ જન્મી. આ પ્રમાણે જ સદુપદેશ ગરીબ વર્ગને કરવામાં આવ્યો હતો.

માર્કસનાં વચનો અને કાર્યોની ટીકા કરવા આપણે ડૉક્ટર જોન્સને ગોલ્ડસ્મીથ વિશે બોલતાં કહેલા શબ્દો હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે.—“તેના દોષ યાદ કરશો નહિ, તે મહાપુરૂષ હતો.” માર્કસનું નામ લાવિ જમાનાએ યાદ કરશે અને તેની સ્ત્રી તથા તેનાં બાળકો તેની કીર્તિમા ભાગ પડાવશે જ્યારે આખી દુનિયામાંથી દારિદ્ર્ય અને ગુલામગીરી દૂર થશે, જ્યારે મૂડી ભૂતકાળના ઇતિહાસના પાનામાં જ લખાશે, ત્યારે માનવ જાતિ યાદ કરશે કે જેમના પરિશ્રમથી આ અદ્ભુત પરિણામ

આવ્યાં છે હિમને પેટપૂરતું ખાવાનું પણ મળતું નહોતું. માતાએ પોતાનાં બાળકોને એ વીરમાતાની કથા કહેશે કે જેણે લાવિ બાળકોનું જીવન આનંદમાં જાય, જોઈતો પૌષ્ટિક ખોરાક તેઓ મેળવી શકે, એટલા ખાતર પોતાના પ્રિય બાળકોનો ગરીબાઈની વેદિપર ભોગ આપ્યો હતો. સારી દુનિયાને જો મુખ આપવું હોય તો કોઈકે તો રડવું જ જોઈએ. વાચક, તું એમાનો એક થઈશ.*

કાન્ત અને કાન્તા.

(અનુસધાન પૃષ્ઠ ૧૧૫ થી)

અંક ચોથો.

દ્રશ્ય જેણું—મિત્રામાની એક પરજાળ કાન્ત અને કાન્તા આવીને મળે છે

કાન્ત—તું કયાં જાય છે ? મ્હારે આજે રાત્રે ત્હારી સાથે વાત કરવી છે. હું, ત્હને મળું ખરે ?

કાન્તા—હા.

કાન્ત—હું હમણાં મ્હારા પિતાજીના ખંડમાંથી આવું છું. એમની તળિયત સુધારા પર છે. વૈદ્યે કહ્યું છે કે એ બચી ગયા છે.....તે છતાં આજે સ્થવારે તો મ્હને આજે સાંજે કંઈક અશુભ થશે એવી શંકા થયેલી. થોડા વખત સુધી મ્હારા કાનમાં હુંફવની અક્રવાઓના પડઘા પડતા હતાપછી એકાએક મ્હોટો ફેરફાર થઈ ગયો; આજે તો માત્ર સમયનો જ સવાલ રહ્યો છે, બીજું કાંઈ નહીં ખંડની બધી બારીઓ ઉઘાડી નાખવામા આવી છે એ બોલે છે; એ સુખી હોય એમ લાગે છે. હજી એ સાધારણ માણસ માફક બોલતા નથી, તો પણ અત્યારે એમના વિચારો પરભવમાથી આવતા જણાતા નથી ... એમણે મ્હને જાણપ્યે એમણે મ્હારે હાથ પકડ્યો, અને પછી, માંદા પડ્યા ત્યારથી જે વિચિત્ર દેખાવ પોતે કરે છે તે દેખાવ રાખી મ્હને કહ્યું, “કોણ તું, કાન્ત ! કેમ, કેમ, મ્હેં તો કંઈ અગાઉ એના ઉપર ધ્યાન આપ્યું ન હતું, પરંતુ જે લોકો વધારે જીવવાના ન હોય ત્હના જેવી ત્હારી ગભીર અને મિત્રની દૃષ્ટિ હતી.... ત્હારે મુસાફરી કરવી જોઈએ, ત્હારે મુસાફરી કરવી જોઈએ... ..” છે તો વિચિત્ર છતાં હું એને આધીન થઈશ... ..મ્હારી માતાએ એમને સાંભળ્યા, અને એ હર્ષથી રોઈ પડી—ત્હને એ વાતની ખબર નથી ?—આખું ઘર પુનર્જીવિત થયું હોય એમ લાગે છે, જ્યાં ત્યાં શ્વાસોચ્છ્વાસ, વાતોના તડાકા, અને હરફર થતી સંભળાય છે.....સાંભળ; ચેલા બારણા પાછળ કોઈને હું બોલતું સાંભળુ છું ઉતાવળ કર, ઉતાવળ કર ! એકદમ જવાબ આપ ! હું ત્હને કયાં મળું ?

કાન્તા—ત્હારી ક્યાં મળવાની ઇચ્છા છે?

કાન્ત—બગીચામાં, “અંધ પુરૂષનું ઝરણું” છે ત્હેની પાસે-આવશે?—તું આવશે?

કાન્તા—હા.

કાન્ત—એ આપણી છેલ્લી રાત્રિ હો!—મ્હારા પિતાજીએ કહ્યું તે પ્રમાણે મ્હારે મુસાફરી કરવાની છે. તું પછી મ્હને ફરીથી નહીં મળે

કાન્તા—એવું ન બોલો, કાન્ત હું ત્હમને હમેશાં મળીશ; હું હમેશાં ત્હમારો જ વિચાર કર્યાં કરીશ.....

કાન્ત—એવો વિચાર કરવો એ નકામું છે... ..હું એટલે બધે આવે હોઘશ કે તું મ્હને જોઈ શકીશ જ નહીં... ..હું દૂર દૂર આટલા જવાનો પ્રયત્ન કરીશ.હું હર્ષથી ભરપૂર છું અને તું તો એમજ કહેશે કે આજે તો મ્હારા શરીર ઉપર આકાશનો અને પૃથ્વીનો બધો ભાર આવી રહ્યો છે.....

કાન્તા—શું થયું છે. કાન્ત!—ત્હમે શું કહ્યોછો તે હું હવે નથી સ્મરજતી.....

કાન્ત—જા, જા; આપણે છૂટાં પડીએ. પેલા બારણાની પાછળ કોઇને હું બોલતું સાંભળું છું...એ તો આજે સ્થવારે આ કિલ્લામાં આવેલા પરદેશીઓ છે...એ લોકો જ્હાર જાય છે...આપણે જઈએ, એ તો પેલા પરદેશીઓ...

(બંને જૂઠાં જૂઠાં જાય છે.)

દ્રશ્ય બીજું —કિલ્લામાંનો એક ખંડ

જયન્ત અને કાન્તા જણાય છે.

જયન્ત—હવે ન્યારે કાન્તના પિતા બચી ગયા છે, અને મૃત્યુની વૃદ્ધ દાસી માંદગી કિલ્લામાંથી ન્હાસી ગઈ છે, એટલે સ્થેજ હર્ષ અને સ્થેજ તડકો આખરે ઘરમાં ફરીથી આવશે...વખત થયો હતો!—કારણ, તું આવી ત્યારથી આપણે બધા બારણે ગણગણતાં ગણગણતાં જીવન ગાળ્યું છે...ખરેખર મેં ત્હારાપર ઘણા ખાધી છે. કાન્તા...રજના દિવસની ખબર પડતા બાળક જેમ હર્ષિત થાય તેમ તું અહિં પૂરેપૂરી હર્ષભરી આવી હતી જે પ્રમાણે એક બહુજ ઉદાસી અને બહુજ ઠંડી ગુફામાં બપોરી વખતે ન્યારે આપણે ઉતરીએ ત્યારે આપણી વિરૂદ્ધ આપણો સીનો જે પ્રમાણે બદલાઈ જાય છે તે પ્રમાણે ન્યા તું ખાડામાં પડી કે તરત ત્હારો સીનો બદલાવાં શરૂ જાયો—અને કદાચ ત્હારો આત્મા પણ. અને એ ગદ્યાને લીધેજ હું ઘણી ખરી વખત ત્હને સ્મરજી શકતો ન હતો. કદાચ ત્હારી બેઠવાન સ્થિતિમાં, પણ જાણે કોઈ મહાન દુઃખની સાથે જોઈ રહી હોય એવી ત્હારી વિચિત્ર અને જોડાકળી દૃષ્ટિથી તડકામાં એક રમણીય બગીચામાં શરૂ ત્હને ધારી ધારીને જોઈ છે...હું બરાબર સ્મરજતી શકતો નથી...પણ ત્હને જોઈને હું શોકમગ્ન થઈ ગયો હતો; કારણકે તું એટલી બધી ન્હાની અને રમણીય છે કે ત્હારાથી મૃત્યુના રાજ્યમાં રાત્રિ દિવસ રહી શકાયજ નહીં. પણ હવે એ બધું બદલાઈ જશે. મ્હારી ઉમરે—અને કદાચ એ જ મ્હારા જીવનનું ખાતીયાળું કૃણ છે—મ્હારી ઉમરે બનાવેલી આસક્તિમાં વિશ્વાસ બેઠો છે, પણ હું જાણતો નથી કે કેટલો, અને

મહે' હમેશાં જોયું છે કે દરેક નહાતું અને રમણીય પ્રાણી પોતાની આસપાસ નહાતા અને રમણીય અને સુખી બનાવો ઉત્પન્ન કરે છે અને જે નવા યુગની છાયા મહારી નજરે કોઈકવાર પડે છે તેને માટે રસ્તો કરી આપનાર હવે તુ જ છે. .આમ આવ. કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના અને ત્હારી આખો ઉચક્યા વિના ચાલ, ત્યાં આગળ ઉભી કેમ રહી છે?—અત્યાર સુધીમાં મહે ત્હને માત્ર એક જ વાર ઓષાલિંગન આપ્યું છે—તું આવી તે દિવસે પરતુ છું? છગીની નૃતનતામાં વિશ્વાસ બેસાડવાને અને તર્જના દ્વર કરવાને વૃદ્ધ પુરુષોને પોતાના ઓષાલો સ્ત્રીના કપાળ ઉપર અથવા ગાળકના ગાલ ઉપર કોઈકવાર લગાડવાની જરૂર રહે છે...તુ મહારી વૃદ્ધ ઓષાલો છીએ છે? આજ આટલા મહિનાથી મહે ત્હારાપર કેવી દયા આવે છે! ..

કાન્તા—હાહાહા, હું હુંખી નથી રહી.

જયન્ત—જે લોકો બંતે જાણ્યા વિના હુંખી રહે છે તેમાંની તું, કદાચ એક હોઈશ... અને એવા લોકો અત્યંત હુંખી હોય છે.. આમ છેક પાસે ત્હારી મહામુ' ઘડીભર એકી ટશે મહેને જોવા દે,...આપણને તો મૃત્યુની સ્થોડમાં આવી સુંદર રમણીની બહુજ જરૂર છે. સુમન્ત આવે છે.

સુમન્ત—કાન્ત આજે રાત્રે બીય છે.

જયન્ત—ત્હારા કપાળ ઉપર લોહી છે—મહે' શું કંઈ કર્યું છે?

સુમન્ત—કંઈ નહીં કંઈ નહીં ..કાદાની વાડમા થયેને હું પસાર થયો હતો.

કાન્તા—ત્હમાઈ માથું સ્થેજ નીચું નમાવો પ્રભુ...હું ત્હમાઈ કપાળ ઘોંઘ નાંખું...

સુમન્ત—(એને તરછોડીને) તુ મહેને અડકે એવી મહારી મરજી નથી, સ્થમજી! બા, બા, હું ત્હારી સાથે વાત નથી કરતો—મહારી તરવાર ક્યા છે?—હું મહારી તરવાર શોધવા આવ્યો હતો... ..

કાન્તા—આ રહી; પ્રાર્થના—મેજ ઉપર.

સુમન્ત—લાવ [જયન્તને]—સાગરને કિનારે બૂખથી મરી ગયેલો એક ખેડુત લોકોની નજરે હમણા જ પડ્યો;—કહીએ તો એમ જ કહેશે કે એ બધા લોકોએ ત્હમારી આંખ આગળ મરી જવાનું ધાર્યું છે.—[કાન્તાને] કેમ, મહારી તરવાર? તું આમ ક્રુણે છે કેમ?—હું ત્હને મારી નાખવાનો નથી. હું તો સ્થેજ ધાર તપાસું છું. હું મહારી તરવાર આવા ઉપયોગમાં લેતો નથી. મહેને એક ભિખારી માફક તું કેમ તપાસ્યા કરે છે?—હું ત્હારી પાસે કંઈ ભિક્ષા માગવા નથી આવ્યો. ત્હારી આંખમાં હું કંઈ પણ ન જોઈ શકું પણ તું મહારી આંખમાં કંઈ જોવાની આશા રાખે છે, એમ?—શુ તું ધારે છે કે હું કંઈક જાણી શકું?—[જયન્તને] પેલી મહોડી આંખો ત્હમે જુઓ છો?—અણે કે એ પોતાના બાહુદયનો ગર્વ કરતી હોયની!.....

જયન્ત—હું તો એમાં માત્ર મહોડી નિર્દોષતા જોઈ છું....

સુમન્ત—મહોડી નિર્દોષતા!આખો તો નિર્દોષતા કરતાં પણ મહોડી છે!... એ તો ઘેટાંની આંખો કરતાં વધારે શુદ્ધ છે...એ તો ધર્મવરને પણ નિર્દોષતાના માંક

પદ્મવે એવી છે! મોટી નિર્દોષતા! સાંમજો: હું એટલો બધો એઓની પાસે છું કે એની પાંપણો મીંચાય છે ત્યારે એની નૂતનતા હું અનુભવું છું; અને છતાં એ આંખોની ન્હાનામાં ન્હાની આનગી ઘાળનો કરતા પરસવની મોટી ઘાળતોથી ઓછો બાણીતો છું!.... મોટી નિર્દોષતા!...નિર્દોષતા કરતાં પણ વધારે! કહો કે સ્વર્ગના દેવો પણ એમાં અખંડ પૂજા ઉગ્રવી રહ્યા છે!..હું એ આખોને બાવું છું!..મો' એઓને પોતાને ટામે લાગેલી જોઈ છે! બંધ કર! બંધ કર! નહીં તો હું હમેશને માટે એ બંધ કરી દઈશ!...આમ ત્હારા ગળા ઉપર ત્હારો જમણો હાથ મૂક નહીં; હું તો એક સાદી વાત કરું છું...મહને કંઈ અંદરખાનેથી બીજે વિચાર નથી..અને જો એવું કંઈ હોય તો મ્હારે એ કહેવું કેમ નહીં? અહા! અહા!—ત્હારી જવાની કોશિષ ન કર! —આમ જો!—પેલો હાથ મહને આપ!—અરે! ત્હારા હાથ તો બહુ જ ગરમ છે. આલી બા! ત્હારું માંસ મહને કંટાળો આપે છે!.. આમ જો! હવે ત્હારી જવાનો કંઈ સવાલ જ નથી!—[વાળ ઓલીને એને પકડે છે]—ત્હારે ત્હારે ઘુંટણીએ મ્હારી પાછળ પાછળ આવવું પડશે! ઘુંટણીએ પડા!—મ્હારી આગળ ઘુંટણીએ પડા!—હાસ! હાસ! ત્હારા લાખા વાળનો આખરે કંઈ અર્થ સૂચે ખરા!..જમણો!...હાજો!—હાજો!...જમણો!—અદબ! અદબ—ટટાર! નીચી! આગળ! પાછળ! જમીન પર! જમીન પર!..જેયુ, સમજુ, હું તો ઘરડા માણસ માફક ક્યારનો હસ્યા કરું છું.....

જયન્ત—(દોડી આવીને) સુમન્ત!..

સુમન્ત—(એકાએક શાંતપણનો ઢોંગ કરીને) હમે હમને ફાવે તેમ કરજો, સહમજ્યા.—મ્હારે એની ફરકાર નથી —હું જોઈએ તે કરતા વધારે ઘરડો થયો છું; અને તે ઉપરાંત હું પ્રલિપ્તિ નથી. હું વખત આવવાની વાટ જોઈશ, અને પછી.....અહા! પછી!..... કારણ માત્ર એટલુંજ કે એવો રિવાજ છે, કારણ માત્ર એટલુંજ કે એવો રિવાજ છે.....

(બંધ છે.)

જયન્ત—એને શું હું: છે?—એ બીધેલો તો નથી ને?

કાન્તા—(રોતી રોતી) ના, ના; એ હવે મહને ચાહતા જ નથી.....હું સુખી નથી! ..હું સુખી નથી!

જયન્ત—હું કંઈક જોત તો હું માણુમનાં હૃદય ઉપર દયા લાવત

દય ત્રીલુ—કિંદવાની એક અગામી જગી પથંગે ઉચ્ચા પ્રાણ કાનો દુન દેખાય છે

કુન્જ—અહ, આ પથરો તો ભારે છે!એ મ્હારા કરતા વધારે ભારે છે..... જે કંઈ બન્યું છે તે દરેકના કરતાં એ વધારે ભારે છે.....લેખક અને આ જાક્ષી પથરાં વચ્ચે પડેલો મ્હારો સોનેરી દરેક હું એક છું, છતાં એને પડોચી થકનો નથી... મ્હારો ન્હાનો હાથ જોઈએ તથા લાખો નથી,.... અને આ પથરો નહીં ઉચકાય.....મ્હારાથી એ નથી ઉચકાતો.....અને કોણથી એ નહીં ઉચકાય..... એ તો આખા ઘરના કરતા વધારે ભારે છે;હમને તો એમ જ લાગશે કે એને જમીનમાં મૂળીયાં છે કે શું.

[આથે કંઈ ટોળાંનો જેઠે અવાજ આવે છે.]—અહા! અહા! હું ઘેટાને રેતાં સાંભળું છું..... [અગાશીની ઠોરે એ જોવાને લાય છે.] અરે! સૂરજ ઢેખાતો જ નથી... એઓ આવે છે..... ખેડલાં ન્હાનાં ઘેટાં... એઓ આવે છે. એક મ્હોટું ટોળું તો છે!..... એક મ્હોટું ટોળું તો છે!..... એઓ અંધારાથી ખટ્ટીએ છે..... એઓ એક ટોળે વળે છે! એઓ એક ટોળે વળે છે..... એઓ હવે લાગ્યેજ આગળ ચાલી શકે છે..... એઓ રૂએ છે! એઓ રૂએ છે! અને એઓ ઉતાવળે લાય છે!..... એઓ ઉતાવળે લાય છે!..... એઓ ચાર રસ્તે ક્યારનાં જઈ મ્હોટ્યાં, અહા! અહા! હવે ક્યા જવું એ એઓ બાણતાં નથી..... એઓ હવે રેતાં નથી... એઓ ઉભાં રહ્યા છે. એઓમાંના કેટલાકને જમણી બાજુએ જવું છે બધાંને જમણી બાજુએ જવું છે..... એઓથી જવાનું નથી!... રખેવાળ એઓ તરફ ઢેખાણાં ફેંકે છે..... અહા! અહા! એઓ અહીં થઈને જવાનાં છે..... એઓ તાબે થાય છે! એઓ તાબે થાય છે! એઓ અગાશીની નીચે થઈને જવાનાં છે..... એઓ ટેકરીઓની નીચે થઈને જવાનાં છે..... એઓ ટેકરીઓની નીચે થઈને જવાનાં છે..... હું એઓને, પાસે આવશે ત્યારે, જોઈશ.... અહા! અહા! કેટલાં બધાં છે!..... કેટલા બધાં છે!.. આખો રસ્તો એઓથી ભરાઈ ગયો છે..... હવે એઓ બધાં નરમ થઈ ગયા છે..... રખેવાળ! રખેવાળ! એઓ હવે કેમ નથી બોલતાં?

રખેવાળ—(અદૃશ્ય રહીને) કારણ કે આ રસ્તો હવે કંઈ તમેલે જવાનો નથી

કુંજ—એઓ ક્યા લાય છે?—રખેવાળ! રખેવાળ!—એઓ ક્યાં લાય છે?—જો તો હવે મ્હારું કહ્યું સાંભળતો નથી એઓ તો ક્યારનાં ચે આવે આવે મ્હોંચી ગયા. એઓ ઉતાવળે લાય છે એઓ હવે કંઈ ઘોંઘાટ નથી કરતાં..... આ રસ્તો હવે કંઈ તમેલે જવાનો નથી..... એઓ આજે રાત્રે ક્યાં સુવાનાં હશે?—અરે! અરે! અંધારૂ બહુ થયું છે..... હું કોઈને કંઈ કહેવા બંધ છું.....

(લાય છે.)

દૃશ્ય થાયું—બગીચામાંનો એક ધુવડો

કાન્ત આવે છે

કાન્ત—આ ઇલ્લી જ સંધ્યા... છેલ્લીજ સંધ્યા. એ બધાનો હવે અંત આવવો જોઈએ. જે વસ્તુ મ્હેં અનુમાની નહોતી તે બાબત મ્હેં એક બાળક માફક રમત કર્યા કરી છે... ભાવિની બાળ વિષે હું સ્વપ્નાવત રંચ્યો છું... મ્હને એકાએક કેણે ભગૃત કર્યો? પોતાના બળતા ધરમાંથી જેમ કોઈ આંધળો માણસ ન્હાસી લાય તેમ હું હર્ષ અને શોક માટે ખૂબ પાકતો ન્હાસી જઈશ... હું તો એને કહીશ કે હું ન્હાસી જવાનો છું... મ્હારા પિતાજીને હવે કંઈ ભય નથી, અને મ્હારી જાતને બૂઠાણું કહેવાનું કંઈ કારણ નથી... વખત તો વહી ગયો છે; એ તો આવતી નથી—એને ફરી મળ્યા વિના હું ચાલ્યો બંધ તો વધારે સાડું... આ વખતે તો હું બરોબર બારીકીથી નિહાળીશ..... કેટલીક બાબતો તો હું હવે સંભારતો જ નથી..... કેટલીક વખતે તો મ્હને એમ

લાગે છે કે જાણે હું એને સો વર્ષથી મળ્યો જ નથી... અને હજી મેં એની દૃષ્ટિ વચ્ચે નજર કરી નથી.....હું જો આમ આવ્યો જાઉં તો પછી કંઈ બાકી રહેતું નથી. અને પેલા બધાં સંભારણાં.....જાણે કે હું એક મુંવાળી કોથળીમાં રહેજ પાળી લઈ જવાનો ન હોઉં!.....હું એક ધરાઈ જાઉં ત્યાં સુધી કેટલી છેલ્લી વખત એક વાર હું એને મળી લઈશ... મેં એને જે કી કહ્યું જ નથી ન મ્હારે એને કહી નાખવું જોઈએ.

(કાન્તા આવે છે.)

કાન્તા—કાન્ત !

કાન્ત—કાન્તા !—કોણ તું, કાન્તા ?

કાન્તા—હા.

કાન્ત—આમ આવ, જ્યોત્સનાની કોરે ઉભી ન રહે—આમ આવ, આપણે એક ખીજાને બધું બહુ કહેવાતું છે... આ ઝાડના છાયડામાં આમ આવ.

કાન્તા—મેંને અજવાળામાં ઉભી રહેવા દો ...

કાન્ત—નિતારાની બારીમાંથી આપણે કોઈ જોઈ જશે. આમ આવ, અહીં, આપણે કશું પહોંચાતું નથી—સંભાળજે; આપણને કોઈ જોઈ જશે.....

કાન્તા—મેંને કોઈ જોય એમ હું ધમ્મું છું.....

કાન્ત—કેમ જોને શું હુઝ છે?—કોઈની નજરે પડ્યા વિના તું અહીં આવી શકી ?

કાન્તા—હા, જુમારા લાઈ ઉઘી ગયા.....

કાન્ત—વખત બહુ વહી ગયો છે—એક કલાકમાં તો એઓ દરવાજા બંધ કરી દેશે. આપણે ધ્યાન ગખવાનું છે તું આંટલી બધી મોડી કેમ આવી ?

કાન્તા—જુમારા લાઈને ખરાબ સ્વપ્ન આવ્યું હતું. અને મળી પાછું મ્હારું લુગડું દરવાજાના ખીલામાં ભરાઈ ગયું હતું; જુઓ ફાટયું પણ છે. એ બધો મ્હારો વખત નકામો ગયો, એટલે હું દોડી.....

કાન્ત—મ્હારી દીન કાન્તા !—હું જોને અડકતા જાણે કે પહોંચું છું. ...કોઈ પક્ષી પાછળ શિકારી પડ્યો હોય તે જેવું હાંપી જાય તેમ તું હજી હાંફે છે .. જુ મ્હારે માટે—મ્હારે માટે—તું આટલું બધું કરે છે? હાંફે હૃદય જાણે મ્હારું હોયની? એમ ધખ. કતું હું સાબળું છું.....આમ આવ.....હજી વધારે પાસે, હજી મ્હારી વધારે પાસે...

કાન્તા—તમે હસો છો કેમ ?

કાન્ત—હું હસતો નથી,—અથવા તો કહે કે હું મશકરી કરતો નથી પણ હર્ષ માટે હસું છું.....ખરૂં જોતા તો આ દેવાની વાત હતી

કાન્તા—આપણે અહીં અગાઉ આવ્યા હતા ... મેંને યાદ આવ છે.....

કાન્ત—હા...હા.. મહિનાના મહિના અગાઉ.—હું તે વખત જાપૂતો ન હતો. ... જોને આજે રાત્રે અહીં આવવાને મેં કેમ કહ્યું તે તું જાણે છે ?

કાન્તા—ના

કાન્તા—કદાચ આ છેલ્લીજ વખત ત્હને મળી લઉં છું... મ્હારે હમેશને માટે જતા રહેવાનું છે.....

કાન્તા—ત્હમે હમેશા કેમ જતા રહેવાનું કહ્યાં કરે છે ?.....

કાન્તા—તું જે જાણે છે જ તે મ્હારે ત્હને કહેવું પડશે એમ ?—હું ત્હને શું કહેવા માશું છું તે તું જાણતી નથી ?

કાન્તા—ના, વળી, ના, વળી, હું કંઈ નથી જાણતી—.....

કાન્તા—મ્હારે આઘે કેમ જતા રહેવાનું છે તે તું જાણતી નથી, ...તું નથી જાણતી; એનું કારણ એ કે...[એકાએક એને ઓછાલિંગન આપે છે] હું ત્હને આહું છું.....

કાન્તા—(ધીમે સ્વરે) હું પણ ત્હમને આહું છું.....

કાન્તા—અહા ! અહા ! શું કહે છે, કાન્તા ?..... મ્હેં સાંભળ્યું નહીં !..... જાણે કે અન્ય સુષ્ટિમાંથી કંઈ અવાજ આવતો હોયની ! એમ તું તો ધોલે છે !...ત્હેં શું કહ્યું તે મ્હેં કંઈ સાંભળ્યું નહીં..... તું મ્હને આહે છે ?—તું મ્હને પણ આહે છે ? . તું ક્યારથી મ્હને આહે છે ?.....

કાન્તા—ત્હેલેથીજ... મ્હેં ત્હમને જોયા ત્યારથીજ....

કાન્તા—અહા ! તું શું કહે છે !...ત્હારો સુર વસંતમા ઠરિયા ઉપર થઈને વાતો હોય એમ લાગે છે !...મ્હેં હજી સુધી એ સાંભળ્યો નથી,..... જાણે કે મ્હારા હૃદય ઉપર વરસ્યો હોયની !...તું કેટલી બધી ખુદ્દા દિલથી વાત કરે છે !...જાણે કેઈ સ્વર્ગદૂતને પ્રશ્ન કર્યો હોયની ! . હું તો નથી માની શકતો, કાન્તા !...તું મ્હને શા સાડ આહે, વાડ ?—ના, ના, તું મ્હને કેમ આહે છે ?—તું કહે છે તે શું ખરું છે ? તું મ્હારી મરકરી તો નથી કરતી ને ? મ્હને હસાવવાને તું સ્હેજ જૂઠું તો નથી બોલતી ને ?

કાન્તા—ના, હું કદી જૂઠું બોલતી નથી, હું માત્ર તમારા લાઈને જૂઠું કહું છું.

કાન્તા—અહા ! તું શું કહે છે ? . ત્હારો સૂર ! ત્હારો સૂર !...ત્યાંથી કયાં પણ વધારે ઠંડો અને વધારે નિર્મલ !.. જાણે મ્હારા હોઠ ઉપર નિર્મલ પાણી પડ્યું !... જાણે મ્હારા હાથ ઉપર નિર્મલ પાણી પડ્યું ..આપ, આપ, મ્હને ત્હારા હાથ આપ !... અહાહા, ત્હારા હાથ કેટલા ન્હાના સરખા છે !...હું ન્હોતો ધારતો કે તું આટલી બધી રમણીય હોઈશ !...ત્હારા અગાઉ મ્હેં આવું રમણીય કંઈ કદી જોયું જ નથી...હું તો અધીરો જ બની ગયો હતો, હું આખા ઘરમા ખોળી વળ્યો...હું આખા પ્રદેશમા ખોળી વળ્યો.. છતાં મ્હને સૌંદર્ય ન જ મળ્યું..... અને હવે તું મ્હને મળી !...મ્હેં ત્હને ખોળી કાઢી છે !...હું નથી ધારતો કે પૃથ્વી ઉપર ત્હારા કરતાં કેઈ વધારે રમણીય બીજી સ્ત્રી હોય !...તું ક્યાં છે ?—હવે હું ત્હને શ્વાસ લેતી સાંભળતો નથી.....

કાન્તા—કારણ કે હું ત્હમારી વરફ જોઈ રહી છું ...

કાન્તા—તું મ્હારા વરફ આમ ગંભીરતાથી કેમ જોઈ રહી છે ?—આપણે છાંયડામાં જ છીએ—આ ઝાડ તળે અધાર અતિશય છે. ચાલ અન્નવાળામાં આવ. આપણે

કેટલાં સુખી છીએ તે આપણે જાતે જ જોઈ નથી શકતાં ચાલ, ચાલ, હવે બહુજ ઘોરો વખત બાકી છે.....

કાન્તા—ના, ના; આપણે અહીંજ ઉભા રહીએ...અંધારામાં જ હું ત્હમારી પામે જીવી રહી શકું છું.....

કાન્ત—ત્હારી આંખો ક્યાં છે?—તું મરૂને હાથતાળી તો નથી આપવા માગતીને?—હમણાં તો તું મ્હારા વિચાર નથી કરતી.

કાન્તા—હા, હા; હા, હા; હું માત્ર ત્હમારા જ વિચાર કરું છું.....

કાન્ત—તું તો કંઈ બીજી તરફ જોતી હતી.....

કાન્તા—મહે ત્હમને બીજે ઠેકાણે જોયા.....

કાન્ત—ત્હારો આત્મા કંઈ આંધે ગયો છે...ત્હને શું દુઃખ થાય છે, ત્યારે?—મરૂને લાગે છે કે તું સુખી નથી.....

કાન્તા—હા, હા; હું સુખી છું, પણ હું ઉદાસી છું.....

કાન્ત—માણસ ચાહે છે ત્યારે ઘણું ખરૂં ઉદાસી રહે છે.....

કાન્તા—હું ત્હમારો વિચાર કરું છું ત્યારે હમેશા રોઉ છું. ..

કાન્ત—હું પણ...હું પણ, કાન્તા...હું ત્હારી છેક પાસે છું; હું હર્ષથી રોઉ છું, અને છતાં..[કરીથી એને યોષાલિંગન આપે છે]—હું ત્હને આમ યોષાલિંગન આપું છું ત્યારે તું વિચિત્ર લાગે છે.. તું એટલી રમણીય છે કે કોઈ તો એમ જ કહેશે કે તું મૃત્યુના સુખમાં આવી રહી છે....

કાન્તા—ત્હમે પણ.....

કાન્ત—એમ, એમ, આપણી મરણ પ્રમાણે આપણે કરતાં નથી. મહે ત્હને પ્હેલી જ વાર જોઈ ત્યારે હું ત્હને મ્હાતો નહોતો....

કાન્તા—હું પણ...હું પણ...હું પહીતી હતી...

કાન્ત—હું ત્હારી આંખો સ્વીકારી શક્યો નહીં...હું તો તરત ચાલ્યો જ જાત એને પછી...

કાન્તા—અને હું,—હું આવત નહીં...હું હજી નથી સમજી શકતી કે કેમ,—હું આવતા પહીતી હતી...

કાન્ત—માણસ ઘણી બધી બાબતો કદી સ્મરણ શકતો નથી. આપણે હમેશા રોઉ જોઈ બેઠા હોઈએ છીએ, અને પછી...એ અવાજ શેનો?—એઓ દરવાજા બંધ કરે છે!... ..

કાન્તા—હા, એઓએ દરવાજા બંધ કરી દીધા.....

કાન્ત—હવે આપણાથી પાછા નહીં જઈ શકાય?—પેલી સાકળો દેવાઈ તે ત્હે સાલળી!—સાલળ! સાલળ પેલી મ્હોટી સાંકળો!.....પેલી મ્હોટી સાકળો!... વખત બહુ વહી ગયો; વખત બહુ વહી ગયો છે!.....

કાન્તા—ઘણું સારૂ થયું ! ઘણું સારૂ થયું ! ઘણું સારૂ થયું !...

કાન્ત—તું ? જો, જો,...કંઈ આપણી જ એવી ઈચ્છા નથી !...બધું જ ગયું, બધું જ ગયું ! આજે રાત્રે બધું ગયું છે !—ચાલ, ચાલ...મહારૂં હૃદય ગોડા માણસ માફક ધબકે છે,—છેક મહારા ગળા સુધી...[એઓ લોટે છે] સાંભળ ! સાંભળ ! મહારૂં હૃદય મહાને લગભગ ફેંદી નાખે છે. ચાલ ! ચાલ !..અહા, છાંયડામાં એ કેવું રમણીય લાગે છે !.....

કાન્તા—આપણી પાછળ કોઈ છે ! ..

કાન્ત—હું તો કોઈને દેખતો નથી...

કાન્તા—મહેં કંઈ અવાજ સાંભળ્યો .

કાન્ત—અ ધારામા માત્ર તહારૂં હૃદય હું સાભળું છું .

કાન્તા—સુકાં પાંદડાનો ખડખડાટ થતો મહેં સાંભળ્યો .

કાન્ત—કારણ કે પવન એકાએક બધ પડી ગયો તે.....આપણે, યોદ્ધાલિંગન આપતા હતા સેવામા એ બધ પડી ગયો...

કાન્તા—આજે રાત્રે આપણા પડછાયા કેટલા લાંબા છે ?...

કાન્ત—બગીચાને છેક છેડે એઓ લોટે છે અહા આપણી આંધે આંધે એ કેવા યોદ્ધાલિંગન આપે છે ! .. જો ! જો ! ..

કાન્તા—(ગળગળે અવાજે) અ-હ-હ !—એ તો ઝાડની પાછળ ઉભો છે !

કાન્ત—દોષ ?

કાન્તા—સુમન્ત !

કાન્ત—સુમન્ત !—કયા ?—હું તો કંઈ દેખતો નથી .

કાન્તા.—પેટી તરફ...આપણા પડછાયાને છેડે..

કાન્ત—હા, હા, મહે એને જોયે ...આપણે એકાએક ફરી ન જવું હો !...

કાન્તા—એના હાથમા તરવાર છે...

કાન્ત—મહારી પાસે પણ છે...

કાન્તા—એણે આપણને યોદ્ધાલિંગન આપતા જોયા ..

કાન્ત—આપણે એને જોયો છે એમ એ જાણતો નથી...હાલતી ના, તહારૂં માથું ફેરવી દેતી ના,...એ આપણા ઉપર એકદમ ધસી આવશે , આપણે જાણતા નથી એમ જાણ સુધી એ ધારશે ત્યાં સુધી એ ત્યા જ ઉભો રહેશે એ આપણને તાકી તાકીને જુએ છે . હજી એ રિયર જ ઉભો છે.જા, આ તરફ થઈને એકદમ ચાલી જા... હું એની વાટ જોઈને ઉભો છું ..હું એને અટકાવીશ...

કાન્તા—ના, ના, ના !

કાન્ત—જા ! જા ! એણે બધું જોયું છે !... એ આપણને મારી નાખશે !.....

કાન્તા:—બહુજ સાઈ' ! બહુજ સાઈ' ! બહુજ સાઈ' !.....

કાન્તા:—એ આવે છે. ! એ આવે છે !.....ત્યાં મેં !.....ત્યાં મેં !.....

કાન્તા:—હા !.....હા ! હા !.....

(હિંમત ધરી એઓ એકાલિંગન આવે છે.)

કાન્તા:—અહા ! અહા ! બધા તારાઓ ખરે છે !.....

કાન્તા:—મ્હારા ઉપર પણ ! મ્હારા ઉપર પણ !,

કાન્તા:—ફરીથી ! ફરીથી !... ..આપ ! આપ !.....

કાન્તા:—બસ ! બસ ! બસ !.....

[હાથમાં તરવાર લઈને સુમન્ત એઓ ઉપર ઘસી આવે છે અને કાન્તને મારે છે, કાન્ત કુવારાની કેર આગળ પડે છે. કાન્તા ગલરાધને ન્હાસી જાય છે.]

કાન્તા:—(ન્હાસતા ન્હાસતા) અરેરે ! અરેરે ! મ્હારામાં હિંમત નથી !.....
મ્હારામાં હિંમત નથી !.....

[એકાન્તમાં સુમન્ત એની પાછળ જંગલમાં થઈને ન્હાસે છે.]

(અપૂર્ણ)

ભરત

મુંબાઈ શહેર અને ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧. મુંબાઈ શહેર.

મિસિસ બેમન્ટના નજરકેદ થયા પછી હોમ રૂલની ચળવળને માટે પ્રજાએ જે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો, તે શરૂ થયો નથી અને હજી પણ દરરોજ દીગના સભાસદોની સંખ્યામાં સારો વધારો થતો જાય છે. ગયા મહીનાની શરૂઆતમાં સભાસદોની સંખ્યા ૩૩૨૨ ની હતી, તે હવે વધીને ૩૬૨૮ થઈ છે

૧. ગયા મહીનામાં તા. ૧૬ મીએ મિસિસ બેમન્ટના નજરકેદના દીવસે મી. એસ. આર. બસનજીના પ્રમુખપણા હેઠળ કાદાવાડીમાં એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી. સભામાં લગભગ ૮૦૦૦ માણસો હતા. અને મી. આપરડે, મી. જમનાદાસ, મી. હોર્નિંગ, મી. બુલાભાઈ દેસાઈ, મી. ખાડીલકર વગેરે જાણીતા વક્તાઓએ ભાગ લીધો હતો. સભામાં નીચેનાં ઠરાવ પસાર થયાં હતાં.

(જ) ગયા ત્રણ માસ દરમિયાન સર્વત્ર એકે અવાજે પ્રકટ થયેલા લોકમતને માન આપી, સરકારે મિસિસ એની બેસન્ટ, મી. અર્ચર અને મી. વાડીઆને મુક્ત કરવાનું જે પગલું લીધું છે તે માટે હોમ રૂલ લીગની મુંબાઈની શાખા-ઓના આશ્રયતળે મળેલી મુંબઈના નાગરિકોની આ સભા પોતાનો હુકમ પ્રકટ કરે છે, અને મુક્ત થયેલાંઓને, દેશને માટે તેમણે બજાવેલી સેવા બદલ પોતાની સહાનુભૂતિ, અભિનંદન અને કદર દર્શાવવા ઈચ્છે છે.

(ઘ) વળી આ સભા, મિસિસ એની બેસન્ટને આ પ્રાંતમાં આવવા માટે કરેલા સરકારના નિષેધ માટે, પોતાનો ખેદ દર્શાવે છે, અને વિશ્વાસ રાખે છે કે નામદાર લૉર્ડ બિલિંગ્ડનની સરકાર તે નિષેધનો હુકમ પાછો ખેંચી લેવાનાં સત્વર પગલાં લેશે.

૨. ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી ૬ વ્યાખ્યાનો થયા હતાં તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

નંબર.	તા	વખત	વક્તા	પ્રમુખ	વિષય	સ્થળ	ટિકીની સખ્યા
૧	૪	સાંજના ૬-૩૦	મીં બી જી હોર્નાઈમન.	મીં બુલાબાઈ દેસાઈ	મેસોપોટેમીઆ અને તેનું રહસ્ય-૧	મોરારજી ગોકળદાસ હાલ	૭૦૦
૨	૧૨	૬-૪૫	"	મીં એસ. જી લેલીનકર ખાર એટ-લો	" ૨	"	"
૩	૧૩	રાતના ૮-૩૦	મીં નૃસિંહદાસ વિભાકર ખાર-એટ-લો	મીં ત્રીભોવનદાસ માલવી	હોમરલ માટે તૈયારી	"	૧૨૦૦
૪	૧૯	"	મીં જયદ્રસ કર પડયા	મીં જમનાદાસ દ્વારકાદાસ	સ્વરાજ્યની ચળવળ	મોંડવી મોરારજી ગોકળદાસ હાલ	૮૦૦
૫	૨૭	૬-૩૦	"	મીં રતનસી ધરમસી	સ્વરાજ્યની યોજના અને હિન્દી પ્રધાનને અરજ	મોંડવી મોરારજી ગોકળદાસ હાલ	૧૨૦૦
૬	૨૮	૬-૩૦	રા મનમુખવાલ માસ્તર,	મીં જમનાદાસ દ્વારકાદાસ.	સ્વરાજ્યની યોજના	મોંડવી	૮૦૦

૩. ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી નીચલું મુજરાતી સાહિત્ય બહાર પાડવાનું નક્કી થયું હતું.

૧ મીં દાદાબાઈ નવરોજીનું ૧૯૦૬ ની કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેનું બાવળું

૨ મીં મોન્ટેગ્યુનું મેસોપોટેમીઆ કમીશનના રીપોર્ટ ઉપરની ચર્ચા વખતનું બાવળું

૩. કોંગ્રેસ અને મેરલેમ લીગે મળી કરેલી સુધારાની યોજના

૪ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય-લેખક રા પરાજી બુલાઈ દેસાઈ

૪. ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી માંડવી લતામાં એક લાયબ્રેરી ખોલવામાં આવી હતી તે ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા તા. ૧ લીએ સીં જમનાદાસ દ્વારાકાદાસે કરી હતી.

૫. ગયા મહીનામાં ગુજરાતમાં હોમ રૂલની ચળવળને પુષ્ટિ આપવા આ શાખા તરફથી ગયેલાં ડેપુટીશનોની વિગત નીચે મુજબ છે

૧	તા. ૨	ભરૂચ	મી હોર્નમિન, મી વિનાયક, મી હમર સોખાની,
૨	તા. ૬	મંદીર	રા પરાગજી ખડુભાઈ દેસાઈ
૩	તા. ૯	નડિયાદ	મી હોર્નમિન, મી રતનશી ધરમશી, મી ચંદ્રશંકર પડયા
૪	તા. ૯	વવસાડ	મી ભૂવાભાઈ દેસાઈ, મી હેડુભાઈ વડોલ, મી કનેયાલાલ મુનશી, રા પરાગજી ખડુભાઈ, મી એસ જી બેંકર.
૫	તા. ૧૦	ઉમરેઠ.	મી ચંદ્રશંકર પડયા
૬	તા. ૧૬	ગોધરા.	મી સેવદ દુસેન, મી ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક
૭	તા. ૧૦	હાતોલ	મી. ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક
૮	તા. ૧૧	કાલોલ	" "
૯	તા. ૧૨	વેલ્લપુર	" "
૧૦	તા. ૨૩	કલ્યાણ	મી જમનાદાસ દ્વારાકાદાસ
૧૧	તા. ૨૩	વલસાડ.	મી ચંદ્રશંકર પડયા, મી. એસ જી બેંકર
૧૨	તા. ૨૩	ડાકોર	મી એમ એ માસ્ટર, મી. ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક
૧૩	તા. ૧૫	કાંસરા	રા ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક.
૧૪	તા. ૨૬	ખેડા	"
૧૫	તા. ૨૭	ભાતર	"
૧૬	તા. ૨૭	પારડી	૨. પરાગજી ખડુભાઈ
૧૭	તા. ૨૮	અક્ષામા	
૧૮	તા. ૨૯	પરીઆ	
૧૯	તા. ૨૯	મહુધા	રા ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક
૨૦	તા. ૨૯	કપડવળ.	"
૨૧	તા. ૩૦	બોરસદ	"

૬. હિંદી પ્રધાન રાષ્ટ્ર ઑ મૉન્ટેગ્યુ અહિં પધારે તે વખતે તેમને આપણી સ્વા-રાજ્યની (કૉંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગે મંજૂર કરેલી) માંગણીઓ માટે લાખો માણસોની સહીઓ સાથેની એક અરજી અર્પણ કરવાની મહાત્મા ગાંધીની સૂચના હોમરૂલલીગે પણ ઉપાડી લીધી છે અને ગાંધી સાહેબે ઘડી કાઢેલી અરજી ઉપર શહેરમાં સહીઓ લેવાનું શરૂ થઇ ચૂક્યું છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતમાં પણ લીગની શાખાઓને સહીઓ લેવાના કામમાં અહિંની શાખાના વ્યવસ્થાપક મંત્રીઓ રા. ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક તથા રા. પરાગજી ખડુભાઈ મદદ કરી રહ્યા છે.

૨. સુરત જલ્લો.

૧. સુરત.

આ શાખાનું કાર્ય દિવસે દિવસે આગળ વધતું જાય છે. આજ સુધીમાં ૪૫૦ સલાસદો જોડયા છે અને દીન પ્રતિદીન ૧૦ થી ૧૫ નો તેમા ઉમેરો થતો જાય છે.

રવિવાર તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બરે આ શાખાનું એક ડેપુટીશન વલસાડ મુકામે મુબઇની શાખાવાળાઓ સાથે કામ કરવા ગયું હતું જે પ્રસંગે વલસાડના વતની મુબઇના

જાણીતા ધારાશાસ્ત્રી મીં ભૂલાભાઈ જીવજીવિ એડવોકેટના પ્રમુખપણા નીચે રા. કનૈયાલાલ મુનશી તથા રા. પરાગજીભાઈએ હોમ રૂલ સંબંધી ભાષણો આપ્યા હતા. સભામાં લગભગ ૨૦૦ મેમ્બરો થયા હતા લોકોનો ઉત્સાહ ઘણો હતો.

આ શહેરની ચાલાક પોલીસે લીગના પ્રમુખ રા. ડાહ્યાભાઈ ટ્રેઝરર, ર. મનંત કૃષ્ણમુખરાય તથા એક અગ્રગણ્ય મેમ્બર રા. કનૈયાલાલ નાનાભાઈ દેસાઈના ઘોડાવાળાઓ ઉપર માળવીની વાડીની ગલીમાં ગાડીઓ ઉભી રાખી રસ્તાનું રોકાણ કરવાના વાક માટે ફરિયાદ નોંધાવી છે વળે થયા સેંકડો મીટીંગોમાં સેંકડો ગાડીઓ આવી જ રીતે જાન્યુવરથી ઉભી રહે છે છતાં હોમ રૂલ લીગના ઉપલા નાયકોના ઘોડાવાળાને કોરટે ઘસડવાથી શહેરમાં સ્વાભાવિક ખળભળાટ ઉઠ્યો છે અને આ નજીવા કેસે લોકોમાં ઠીક ઉત્સાહ ઉપજાવ્યો છે કેસના ૪ હીઅરિંગ થયાં છે. હજી ચાલુ છે

તાં ૫-૬-૧૭ ને બુધવારે સાંજના ૫-૩૦ વાગે અમદાવાદવાળા શ્રીયુત મગન ભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ બાર એટ-લૉએ દશાલાડ વાડીમાં રા. રા. રમણભાઈ મહી-પતરામ નીલકંઠ બી. એ, એલ એલ બી. ના પ્રમુખપણા નીચે “સ્વરાજ્ય અને વ્યાપાર” એ વિષય ઉપર એક મનોહારી ભાષણ લોકોની જંગી સભા સમક્ષ આપ્યું હતું.

તાં ૧૬-૧૬-૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૬ વાગે દશાલાડ વાડીમાં, વિદુષી મિસિસ બેસન્ટ અને તેમના અનુયાયીઓને નજરકેદમાંથી છૂટકારો કરવાનો હુકમ થયો છે તે ખુશખબર જાણી ૨,૦૦૦ લોકોની એક જાહેર સભા મિસિસ બેસન્ટ અને મેશર્સ એરન્ડેલ અને વાડીઆને અભિનંદન આપવા તથા મેશર્સ મહમદઅલી અને શોકતઅલી વગેરેને છોડી મૂકવા માટે વિનંતિ કરવા વગેરે કરાવે પસાર કરવા મળી હતી

૨ વલસાડ.

હોમરૂલ લીગ સ્થાપવા માટેની જાહેર સભા અહિં ગઈ તાં ૧૧ મીએ ધર્મ-શાળામાં મુંબઈના જાણીતા એડવોકેટ મીં ભૂલાભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપદે મળી હતી. પ્રમુખે હાલની સ્થિતિ સંબંધી બોલતા કહ્યું હતું કે :—રાજ્યના બંધારણમાં હવે ફેરફાર થવાનો છે પહેલાની માફક અધિકારીઓ તરફથી ચલાવવામાં આવતા અમલથી પ્રજા શાત બેસી રહેતી તેવું હવે રહ્યું નથી. આધુનિક સમયમાં સર્વ સ્થળોએ છૂટાપણા માટે પ્રગતિ થતી જોવામાં આવે છે. આખું યુરોપ સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિને અર્થે વિગ્રહમાં પોતાનો ભોગ આપી રહ્યું છે હિન્દુસ્થાનમાં પણ વર્તમાન સમયમાં લોકો પોતાના છૂટાપણા માટે વ્યાજબી અને કાયદેસર મથનો કરે છે પ્રજાકીય બંધારણ હવે અમલદારી દોરમાંથી છૂટું થવા માગે છે. બેલજીયમનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રાખવાના હેતુથી લાખો માણસો હાલ રણયુગ્મમાં હોમાયા છે, અને પૈસાની તો નીકો વહે છે, તો હિન્દને માટે આ જ હેતુ શા માટે રાખવામાં નથી આવતો? હિન્દી વજીર મીં મોન્ટેગ્યુ અહીં પધારી આપણી સુરક્ષેલીએ તપાસી પાલોમેટમાં તે રજૂ કરનાર છે અત્યાર સુધી હિન્દ શાન્તપણે બેસી રહ્યું

હતું. હવે પ્રજા પોતાનું સ્થાન સમજી છે, પોતાની મહત્તા તે જોઈ શકી છે, અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે પ્રયત્નો પ્રજાએ હવે ઉત્સાહથી કરવા માંડ્યા છે. સુભાષે મી. એન્ગરહેને રાજીનામું આપ્યું અને આપણી દાઝ જાણનાર મી. મોન્ટેગ્યુ હિન્દી વજીર નિમાયા છે, તેથી આપણી સફળતાની આપણને પૂર્ણ આશા છે. તે પછી તેમણે લોકોને હોમરૂલમાં દાખલ થવા, તથા પ્રાથમિક કેળવણી દાખલ કરવાથી થતા ફાયદાની સમજૂતિ આપી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે જેમ જેમ રાજકીય સુધારાવધારા થશે, તેમ તેમ પ્રજાને માથે વધુ જવાબદારી આવી પડશે અને તેવે પ્રસંગે સર્વને યથાચોગ્ય પૈસાની પણ મદદ આપવી પડશે. તે પછી તેમણે સભામાં હાજરી આપનારાઓનો આભાર માન્યો હતો. મી. ઠનયાલાલ એમ. મુનશી, દેશાઈ પરાગજીભાઈ ખંડુભાઈ વગેરેએ બહુ સચોટ અને પ્રોત્સાહક ભાષણો આપ્યા બાદ પ્રમુખ વગેરેનો આભાર માની સભા વિસર્જન થઈ હતી.

હિન્દી પ્રધાન મી. મોન્ટેગ્યુને કાગ્રેસે મંજૂર કરેલા સુધારા માટે આપનારી અરજી મળી લોકોને સમજાવવા આપવાને રવિવાર તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરની સાંજના ધર્મશાળામાં વલસાડના લોકપ્રિય વકીલ મી. ડાહ્યાભાઈ વસનતજીના પ્રમુખપણા હેઠળ એક મોટી સભા મળી હતી. સભાનું કામ શરૂ થતા મુંબઈથી આવેલા જાણીતા સાદર અને વકતા મી. ચંદ્રશંકર પડ્યાએ સ્વરાજ્યની જરૂરિયાત તથા કોંગ્રેસ અને મોરલેમ લીગે મંજૂર કરેલી સુધારાની યોજના તથા તે સળધી મી. મોન્ટેગ્યુને લાખો માણસોની સહી સાથની એક અરજી આપવાની અગત્યતા વિષે લગાણથી વિવેચન કર્યું હતું, અને એ અરજી ઉપર પ્રજાને એ યોજના વિષે માહિતિ આપી સહીઓ લેવાને આગ્રહ કર્યો હતો. પ્રમુખે ઉપસહાર કરતા એ અરજી ઉપર સહીઓ લેવાનું કામ શરૂ કરી દેવાને માટે સભામાં હાજર રહેલામાંથી સ્વયં સેવકો માટે માગણી કરી હતી, અને એ માગણીના જવાબમાં પુત્તીમેક સભ્યો અને બે સ્ત્રીઓ બહાર પડ્યા હતાં. ત્યારબાદ પ્રમુખને ઉપકર મની મલા વિસર્જન થઈ હતી. આ સભાને પરિણામે વલસાડ તાલુકાના દરેકે દરેક ગામમાં સહીઓ લેવાની વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કી થઈ ગયું છે.

૩ મંદીર, ૪ સીસેદરા, ૫ મુલતાનપૂર—હોમરૂલ યાને સ્વરાજ્યની ચળવળ સામે એવો આક્ષેપ થાય છે કે તે ચળવળ માત્ર શહેરના મુઠ્ઠીભર કેળવણીના માણસો તરફથી જ થાય છે. પરંતુ એ આક્ષેપમાં કાંઈ પણ વળદ નથી એ તો મુ. ત. જલ્લાના જલાલપુર તાલુકાએ જાનાવી આપ્યું છે. એ તાલુકામાં ગયા મહિનાનાં શરૂઆતમાં હોમરૂલ લીગની ૬ શાખાઓ હતી અને ગયા મહિનામાં ત્યાં બીજી ત્રણ શાખાઓ મંદીર, સીસેદરા અને મુલતાનપૂર ખાતે ખોલવામાં આવી છે. મંદીર ખાતે તે માટે તા. ૬ ઠી સપ્ટેમ્બર ગુરુવારને રોજ રા. વસનતજી ભાણુભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ સભા મળી હતી. રા. પરાગજીભાઈએ ‘હિન્દી વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ’ એ વિષય ઉપર એક લગાણુ ભાષણ આપી, હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો સમજાવી મંદીર ગામે લીગની શાખાસ્થાપના અરજ કરી હતી જેને પરિણામે સભામાં ૨૫ ગૃહસ્થોએ મેળર તરીકે પોતાનાં નામો નોંધ્યાં હતાં. રા. ડાહ્યાભાઈ નીછાભાઈને લીગના મંત્રી તરીકે ચુંટવામાં આવ્યા હતા.

૬ અધ્યામા—ગયા માસની તા ૨૮ મીએ વલસાડ તાલુકાના અધ્યામા ગામે રા. પરાગજી ખંડુભાઈ ગયા હતા ગામના લોકોની એક સભા રાત્રે રા. ચુરભાઈ વલ્લભભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી. ગામના ઘણા ગૃહસ્થોએ સભામાં હાજરી આપી હતી. રા. પરાગજીભાઈએ ‘હોમ રૂલ લીગ યાને સ્વરાજ’ એ વિષય ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું અને હોમ રૂલ લીગની એક શાખા સ્થાપવા ખાસ વિનંતિ કરી હતી. સભામાં એકંદરે ૩૦ ગૃહસ્થો લીગના સભાગૃહ થયા હતા રા. હર્ષભભાઈને સેક્રેટરી તરીકે ચુટી કહાડવામાં આવ્યા હતા.

૭ હાંસાપુર—જલાલપુર તાલુકાના હાંસાપુર ગામના લોકોના આમંત્રણથી રા. પરાગજી ખંડુભાઈ તા ૨૨ મીએ ત્યાં ગયા હતા. રાત્રે રા. પરાગજી છીમાભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ ગામના લોકોની એક સભા મળી હતી. રા. પરાગજીભાઈએ ‘હિંદની હાલની રાજકીય સ્થિતિ’ એ વિષય ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું અને ગામમાં લીગ સ્થાપવા અરજ કરી હતી. લગભગ ૧૫ ગૃહસ્થો લીગમાં જોડાયા હતા. રા. મગનભાઈ ભીમભાઈને સેક્રેટરી તરીકે ચુટી કહાડવામાં આવ્યા હતા.

મી. મોન્ટેગ્યુને આપવાની અરજ ઉપર મહીએ લેવાની વ્યવસ્થા કરવા રા. પરાગજી ખંડુભાઈ પારડી ગયા હતા. પારડી, ઉમરસાડી, ચોનવાડા, ડુંગરી, વાધછીયા વીગેરે ગામોમાં મહીએ લેવાનું કામ ચાલે છે. ઉમરસાડી, ડુંગરી તથા પરીઆ ગામે સભાઓ ભરી રા. પરાગજી ભાઈએ ‘સ્વરાજ’ એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યાં હતાં.

૩ ભરૂચ જીલ્લો.

૧ ભરૂચ.

આજે કેટલોક વખત થયા હોમરૂલની ચળવળ ગુજરાતમાં અનેક સ્થળે ઉપાડી લેવામાં આવી છે. પરંતુ તે સર્વેમાં ભરૂચ અત્ર સ્થાન લોકોએ છે. એ શહેરના કહેવાતા નેતાઓએ આ હિતચાલ તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી છે, છતાં ત્યાંની શાખામાં આજે ૨૦૦૦ ઉપર સભાસદો જોડાયા છે, અને તેમને ઉત્સાહ દીન પ્રતિદીન વધતો જાય છે. એ સર્વેને માટે ખરેખરે ધન્યવાદ તે શાખાના મંત્રી રા. હરિભાઈ અમીનને જ ધટે છે. તેમની દેશભક્તિ તો આ ચળવળ પહેલાં જ ભરૂચ જીલ્લામાં જાણીતી હતી. પરંતુ આ ચળવળને અગે અસાધારણ ઉત્સાહ અને ખંતથી એમણે જે કાર્ય કરી બતાવ્યું છે તેથી તો ભરૂચની શાખા આજે ગુજરાતમાં, અને ખુદ મુંબાઈને માટે પણ આદર્શરૂપ થઈ પડી છે.

એ શાખા તરફથી હોમરૂલ લાયબ્રેરી માટે ઑગરટ મહીનામાં જ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. પરંતુ તે ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા ગયા મહિનાની ૨ જી તારીખે ‘મુંબઈ કોનિકલ’ના અધિપતિ મી. હોર્નિમનને હાથે થઈ હતી. એ પ્રસંગે મુંબઈથી મી. હોર્નિમનની સાથે મી. ઉમર સોળાની તથા મી. ચંદ્રશંકર પડ્યા પહોં હતા. રેશન ઉપર તેમને સત્કાર કરવાને ખસે ઉપર માણસો ખેંડ સાથે હાજર હતા. અને ત્યાર પછી તેમને અહીં હજાર માણસો સાથે જળ વરસાડે કાઢી દશ લાઠી વાડીમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

ચાડીમાં લગભગ ત્રણ હજાર માણસ એકઠું થયું હતું, તેમની સમક્ષ લાયબ્રેરી સંબંધી રીપોર્ટ મીં અમીને વાંચી સંભળાવી મીં હોર્નીમનને લાયબ્રેરી ખુલ્લી મૂકવાને વિનંતિ કરી હતી. જે પછી મીં હોર્નીમને લાયબ્રેરીના મકાન આગળ જઈ તાણું ખોલી લાયબ્રેરી ખુલ્લી મૂકાયલી જાહેર કરી હતી તથા લાયબ્રેરીની વ્યવસ્થા વિષે ચતોષ જાહેર કર્યો હતો. તે પછી વાડીમાં પાછા ફરી મીં હોર્નીમને ભરૂચની પ્રજાએ તેમને જે માન આપ્યું હતું તે માત્ર તેમને જ નહિ પણ આખી લીગને છે એમ જણાવી પ્રજાજનોને ઉપકાર માન્યો હતો. તે પછી મીં પડયા તથા ભરૂચના બીજા ગૃહસ્થોએ પ્રસંગોપાત વિવેચન કર્યા પછી મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો. તે જ દિવસે સાંજના મીં હોર્નીમનના અધ્યક્ષપણા હેઠળ મીં પડયાએ એક ઘણું જ છટાદાર અને અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. લગભગ પાંચ છ હજાર માણસોએ ભાષણમાં હાજરી આપી હતી. અને ભાષણને અંતે લગભગ ૩૦૦-૪૦૦ નવા સભાસદો લીગમાં જોડાયા હતા, અને તેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી.

લોકમાન્ય મીં તિલકની ભરૂચમાં પધરામણી—ગઈ તા. ૧૫ મીં ને શનિવારે ભરૂચની હોમરૂલ લીગના આમત્રણને માન આપીને લો. મા. મીં તિલક ભરૂચ મીંધાયો હતા. તેમની સાથે ડૉ. ચ. દુલાલ, મી. વિલાકર, રા. વામન મલ્હાર જોશી, રા. સીતારામ. પંત લલિત વગેરે હતા. સ્ટેશન ઉપર તેમને સેક્રેટરી મીં હરિભાઈ અમીને હાર પડેરાવ્યો હતો, અને તે પછી તેમને ગાડીમાં બેસાડી લોકો ઘોડા ઓટી નાંખી તેમની ગાડી જે ચી ગયા હતા. ગાડી આખા શહેરમાં ફેરવ્યા પછી વિઠ્ઠલ મીલ પાસેના ખેતરમાં સભા ભરવામાં આવી હતી. આ સભામાં ખારચી પદર હજાર ઓળાઓ હાજર હતા. અને ત્યાં તેમણે જગ્યા લીધા પછી સેક્રેટરી મીં હરિભાઈ અમીને સભા સમક્ષ શ્રીયુત તિલકને ચાંદીના સુદર દાખડામાં એક રેશમના કપડાપર છાપેલું માનપત્ર અર્પણ કર્યું હતું. માનપત્રનો અર્થમાં જવાબ આપતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે મને અફસોસ થાય છે કે ગુજરાતી હું જાણતો નથી. એમના ભાષણનો તરબોળો મીં નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિલાકરે સર્વ સમજી શકે તે માટે કર્યો હતો તેમણે કહ્યું હતું કે મીં તિલક જણાવે છે કે ભરૂચની પ્રજાએ મને જે અપૂર્વ માન આપ્યું છે તેના ઉપર મારો હુક્મ નથી, તેથી હું એ માન હોમરૂલ લીગને અર્પણ કરીશ. હું માન મેળવવા નહોતો આવ્યો, પરંતુ એક યાત્રાળુ તરીકે અધિક માસનો લાભ લઈને દેશમાં સ્વરાજ્યની ગંગા ફેલાઈ રહી છે અને તેનું એક ઝરણું અહીં વહે છે, તેમાં રનાન કરવા આવ્યો છું. આજે જે બુલેટો તમારામાં છે, તેવો જ હુમેશ જલંત રાખજો. જે હુમણા એ હિતચાલ તમે પડતી મૂકશો તો કહી પણ વખત આવવાનો નથી સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ ગરીબ તેમ જ તવંગર સર્વને એકસરખી જ લાભકર્તા છે તે પછી મીં વિલાકરે પ્રસંગોપાત વિવેચન કર્યા બાદ સેક્રેટરીએ સર્વનો આભાર માન્યો હતો. તે દિવસે સાંજે વિશાળ ખેતરમાં ગંગાવર સભા ભરવામાં આવી હતી આશરે ૨૫,૦૦૦ પુરુષોએ તથા ૨૦૦૦ સ્ત્રીઓએ સભામાં હાજરી આપી હતી. સંખ્યા એટલી બધી મોટી હતી કે પાસેના માણસો સિવાય ભાષણ કોઈ સાંભળી

શકેતું ન હતું. આથી જુદે જુદે છ ઠેકાણે જુદા જુદા વક્તાઓએ ભાષણો કર્યા હતાં. સ્ત્રીઓ સમક્ષ ગ. સ્વ. બાઈ ગળાબાઈએ એક અસરકારક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. શ્રીયુત્તર તિલકજી હોમરૂલ સળધી ભાષણ રાત્રિના સાડાચાઠ વાગે સમાપ્ત થયું હતું. આજુ ભાષણ ભરૂચની પ્રજા સમક્ષ પહેલી વખતે જ થયું છે, એમ કહેવાય છે. કૌએસ કરતા બે ગણી સગ્યા સભામાં હાજર હતી.

તેમના માનમાં એફ્ટરીએ એરુહોમ પાર્ટીનો મેળાવડો રાત્રે ૬ વાગે કર્યો હતો.

૨ અ કલેશ્વર.

સોમવાર તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે મી. યુનીલાલ હરજીવનદાસ દીવાળા-જાના પ્રમુખપદ હેઠળ એક જંગી જાહેર સભા મળી હતી. સભામાં લગભગ પાંચેક હજાર માણસોએ હાજરી આપી હતી. સભા સમક્ષ અમદાવાદના જાણીતા દેશભક્ત રા. મગનભાઈ પટેલ તથા રા. જીવજીલાલ દેશાઈ તથા ભરૂચની શાખાની ઉત્સાહી મંત્રી રા. હરિભાઈ અમીને પ્રો-સાઈડ ભાષણો કર્યા હતા. આંતે અંદેશ્વર ખાતે હોમ રૂલ લીગની શાખા ખોલવ મા આવી હતી, અને તે શાખામાં તરતજ ૨૦૦ સભાસદો જોડાયા હતા.

ગઈ તા. ૨૬ મીએ અહીંની હોમરૂલ લીગની શાખા તરફથી “સ્વરાજ્યની યોજના અને નામદાર મોન્ટેગ્યુ માહેબને અરજી” એ વિષય ઉપર ભાષણ આપવા મુંબઈના પ્રતિનિધિ ગ. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા આવ્યા હતા. ભરૂચથી રા. હરિભાઈ જવેરભાઈ અમીન તથા અન્ય ગૃહસ્થો પણ આવ્યા હતા, સભાનું પ્રમુખપદ એક ભાષીતા જૈન શહેરી રા. છોટાલાલ ઘેલાલાઈને આપાયું હતું. પ્રમુખ સાહેબે મુંબઈથી પધારેલા પરીણાઓનો આભાર માની ભાષણના વિષય ઉપર સ્ફોજ વિવેચન કર્યું હતું. બાદ ગ. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ ઉપર જણાવ્યા મુજબના વિષયનું પોતાનું અમરકારક ભાષણ ચરણ ભાષામાં કર્યું હતું. હિંદ હોમરૂલ શા માટે માગે છે એના ચાર ઠાણો આપ્ય પછી, રા. ચંદ્રશંકરે સુધારાની યોજનાના ત્રણ આધારભૂત મિદ્દાતો વિસ્તારથી સમજાવ્યા હતા. તે સુધારા આપવાની જે અરજી શ્રીયુત ગાંધીજીએ મી. મોન્ટેગ્યુ ઉપર મોકલવા તૈયાર કરી છે તે ઉપર સહી કરવા, હોમરૂલ લીગમાં દાખલ થવા અને ગોધરે ભરાનાર પ્રથમ રાજકીય પરિષદમાં સક્રિય સપરિવાર પધારવા મર્થને વિરામિ કરી ગ. ચંદ્રશંકરે પોતાનું અસરકારક ભાષણ તાળીઓના અવાજ વચ્ચે સમાપ્ત કર્યું હતું. સભામાં લગભગ ત્રણ હજાર માણસો તથા પચાસ સ્ત્રીઓએ હાજરી આપી હતી તે પછી રા. નગીનલાલ વકીલે બે દરખાસ્તો મૂકી હતી. તેમાં પહેલી એ હતી કે મિમિસ એની બેચન્ટને મુખઈ ઇલાકામાં આવવાની પરવાનગી મળી તે માટે તેમને મુખારક બાદીનો તાર કરવો તથા બીજી દરખાસ્ત એ હતી કે મેશર્સ મહમદઅલી અને શાક્ત-અલીને જલદી છોડી સુકવા વિનિતિ કરવાનો તાર નામદાર વાઈસરોય ઉપર મૂકવો.

૩ જ બુસર.

જંબુચરમાં ભરૂચની હોમરૂલ લીગની શાખા તરફથી ગઈ તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરે મહાજનવાદીમાં અમદાવાદના જાણીતા વક્તા શ્રીયુત મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલ બેરિ-

નજરકેદ કર્યાં છે. તેઓમાંના જેઓ ગેરવ્યાજબી રીતે સજા ભોગવતા હોય તેઓને છૂટા કરાવવા આપણે લડત ચાલુ રાખવી જોઈએ.”

ત્યારબાદ મી. જી. આર. ડાહ્યાલકરે નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો: “મિસિસ બેસન્ટ, મી. એન્ડ્રુસ અને વાડીઆને મુક્ત કરી થોડાક સમયથી શરૂ કરેલી રીપ્રેસિવ પોલીસીને ફેરવવા ના. સરકારે જે પગલું ભર્યું છે તેથી આ સભા સંતોષ માને છે અને ના. મુંબઈ સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે કે મિસિસ એની બેસન્ટને મુંબઈ મલાકામા ન આવવા દેવા બાબત જે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે તે જલ્દીથી રદ કરી આ મલાકાના લોકોની લાગણીને શાન્ત કરે આ સભા દિલગીર છે કે હજી સુધી મી. મહમદઅલી તથા શોકતઅલી અને બીજા અન્યાયથી દુઃખી થતા આપણા દેશબંધુઓને મુક્ત કરવામાં આવ્યા નથી અને હિંદી સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે કે ના. હિંદી પ્રધાન મી. મોટેચુ અને પધારે તે અગાઉ એ બધાઓને મુક્ત કરી હિંદુ રાજદ્વારી વાતાવરણ શાન્ત કરે મિસિસ બેસન્ટે આ દેશના આવા ઐતિહાસિક સમયે દેશને સાડા જે દુ ખ સહન કર્યું છે તે સાડા આ સભા તે બાંધેના અંત.કરણપૂર્વક આભાર માને છે. અને પ્રાર્થના કરે છે કે હિંદના સ્વરાજ્યના કાર્યમાં સહાયરૂપ થવા પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે.” રા. ડાહ્યાલકરે એ ઠરાવ વિષે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે મિસિસ બેસન્ટ કાયદાને ઉલ્લંઘીને વર્ત્યાં નથી અને તેથી તેમને છૂટાં કરીને છેવટે સરકારે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી છે. રા. નગીનદાસ પુ. સંઘવીએ એ ઠરાવને ટેકો આપ્યો હતો.

પછી રા. વલ્લભભાઈ જે. પટેલે નીચેના ઠરાવ કર્યો હતો. “આ સભાની એવી માન્યતા છે કે નેશનલ કૌન્સિલ અને મોસ્લેમ લીગ એકત્ર થઈને ઘડી કાઢેલી સ્વરાજ્યની યોજના સમસ્ત હિંદની એકે અવાજે થએલી માંગણી છે અને બ્રિટિશ છત્રછાયા નીચે રહી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાના તેમના ઉદ્દેશનું પહેલું પગથીઈ છે, અને તે માંગણી બ્રિટિશ સરકાર સંપૂર્ણ રૂપમાં માન્ય કરે તેટલા માટે ટુંક વખતમાં અહીં આવતા ના. હિંદી પ્રધાનને ગુજરાતની પ્રજા તરફથી કરવાની જે અરજી મહાત્મા ગાંધીજીએ ઘડી કાઢી છે, તે ઉપર પોતાની સહીઓ કરી આપી તેને ટેકો આપવા તમામ દેશી ભાઈઓને વિનંતી કરે છે.”

મી. જી. કે. માવલંકરે તેને ટેકો આપતાં જણાવ્યું હતું કે, દરેક લડતની પુનરાવૃત્તિ થવી જ જોઈએ, અને તે વિના ઇષ્ટ હેતુની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કારણકે જગતિનું રક્ષક જ લડાઈની પુનરાવૃત્તિ છે. હિંદ તલવારથી જીતાયું છે અને તેને તલવારથી જ રાખવામાં આવશે એવું કેટલાક અંગ્રેજો કહે છે, તો પછી, આપણે પુછીશું, કે જર્મનીએ બેલજીઅમને તલવારથી જીત્યું છે તેને તેની પાસેથી છોડાવવાને શા માટે મથવું જોઈએ? નિર્બળનું રક્ષણ કરવું અને નાની પ્રજાઓને પણ સ્વતંત્રતા ભોગવવા દેવી એ પવિત્ર રાજ્યશાસનનું તત્વ છે, તો પછી બેલજીઅમને જ સ્વતંત્રતાની જરૂર છે. તો હિંદને પણ હોવી જ જોઈએ. હજી એ જ ખરું બળ છે, પણ બળવાનને સર્વ હક્ક છે એ

નિયમ પ્રવર્તવો ન જોઈએ આપણા દેશની સ્થિતિ ઘણી દીન-હીન છે એક કેદીને જેટલું ખોરાકી ખર્ચ જોઈએ તે કરતાં અર્ધી આપક પશુ આપણા દેશીની નથી. જે દેશના લોકોની સ્થિતિ સારી ન હોય તે દેશના રાજ્યશાસનમાં મૂળમાં કાંઈ ગંભીર હોય હોવો જોઈએ એવો સિદ્ધાંત છે, તો હિંદના રાજ્યશાસનમાં પણ સુધારો થવો જરૂરનો છે. ન્યૂઝીલેન્ડ ૧૫ લાખની વસતીવાળો દેશ હોવા છતાં પરરાજ્યની હિલચાલોમાં માથું મારવાની માગણી કરે છે ત્યારે હિંદને સ્વરાજ્ય પણ મળવું નથી તેટલા માટે આપણે સ્વરાજ્યને માટે જ એકત્ર અવાજ ઉઠાવવો જોઈએ અને આપણે ઢોર મટીને મનુષ્ય થયા છીએ એવું બતાવી આપવું જોઈએ ત્યાર પછી સ્વદેશી હિલચાલ વગેરે સંબંધી ઠરાવો થયા બાદ પ્રમુખ વગેરેનો ઉપકાર માની સલા વિચાર્જન થઈ.

(૨) વીરમગામ (૩) મોડાસા (૪) પ્રાંતિજ.

તા. ૧૬ મીએ વીરમગામ અને તા. ૨૨ મીએ મોડાસા તથા પ્રાંતિજ અમદાવાદની શાખાના સભાસદો ભાષણો માટે ગયા હતા. ત્રણે સ્થળે શાખાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. પ્રાંતિજનો મેળાવડો બહુજ ફેલ્ડમંદ થયો હતો. મેળાવડો બરાબર ૨૫ વાગે મ્યુ. કાઉન્સિલર શેઠ ચુનીલાલ મનસુખરામના પ્રમુખપદ નીચે મહાજનની વાડીમાં મળ્યો હતો. પ્રમુખે ગામ લોકોને નિડર થવા બોધ કર્યો મગનભાઈએ 'સ્વરાજ્ય' વિષે ઉત્તમ ભાષણ કર્યું. ડૉ. હરિપ્રસાદે કોંગ્રેસ લીગની યોજના સમજાવી હતી, મી. હરિપ્રસાદે મહેતાએ પણ મ્યુનિસિપલ વહીવટ, કેળવણી અને વ્યાપાર બધું "સ્વરાજ્ય" હોય તો કેમ મુધરે તે કહ્યું. રા. નંદાનાલાલે પણ સમયોચિત ભાષણ કર્યું અને ત્યાંજ ૩૦ સભાસદો સહિત હોમરૂલ લીગની શાખા ખોલવામાં આવી. ગુજરાત સભાની સ્વરાજની અરજીઓ ઉપર સહીઓ લેવામાં આવી અને એ માટે સ્વયં સેવકો નીમવામાં આવ્યા છે હોમરૂલની ચળવળને માટે ફરનાર દરેક જણને આ અનુભવ થાય એવું છે કે શેહેરો, ગામો બધાં જ તૈયાર છે. પ્રજામાં સર્વત્ર બાગૃતિ ફેલાઈ છે. છુટક છુટક ગળો વેરાયલા પડ્યા છે અને એકત્ર કરવાની જ માત્ર વાર છે.

૫ ખેડા જીલ્લો.

૧ નડીઆદ.

ગઈ તા. ૬ મીએ નડીઆદ શહેરમાં મુંબઈથી 'કોનિકલ' પત્રના વંચી મી. હાર્નીમન, તથા મી. રતનશી ડી. મોરારજી તથા મી. ચંદ્રશંકર પંડ્યા સ્વરાજ્ય વિશે બ્યાખ્યાન આપવા આવ્યા હતા. તેમને માટે સ્ટેશન ઉપર હબદબા ભરેલા સરથસની તૈયારીઓ થઈ હતી. ધોધમાર વરસાદમાં સેકડો માણસો સરથસમાં બાજ લેવાં હાજર રહ્યા હતા, આશરે ચાર પાંચ હજાર સાબળનારાઓની સંખ્યા હતી. તેમાં ૨૦૦ સ્ત્રીઓ પણ હતી સભાના કાર્યની શરૂઆત ચાર વાગ્યે કરવામાં આવી હતી. રા. ગોકળદાસ તલાટીએ મહેમાનોનું નડીઆદ તરફથી સ્વાગત કર્યું હતું પછીથી નડીઆદના વતની અને અમદાવાદની હોમરૂલ લીગના સેક્રેટરી મી. મગન-

ભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ બી. એ., એલ. એલ. બી. બાર-એટ-લોને પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું હતું બાદ મીં રતનસી ધરમસી તથા મીં ચંદ્રશંકર પંડ્યાના પ્રસંગોપાત વિવેચન પછી મીં હોનીંમેને ભાષણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે.—“મને ઘણા પુછે છે કે તમે અંગ્રેજ થઈને હિંદના લોકોની સ્વરાજ્યની ચળવળમાં કેમ જોડાવ છો? તેનાં ત્રણ કારણો છે પહેલું એ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નાગરિક તરીકે જેવા અંગ્રેજ લોકો છે તેવાજ હિંદીઓ છે. જો હિંદને સ્વતંત્રતા ન મળે તો તે બ્રિટિશ મહારાજ્યને કલંકરૂપ છે તેથી હું હોમ રૂલમાં જોડાયો છું. વળી અગીઆર વરસથી હું હિંદમાં વસ્યો છું. તેનું નીમક ખાધું છે. જેનું નીમક ખાધું તે હરમ કરવું મને પસંદ નથી. બીજું કારણ જે તેની માનો સાચો જણેલો અંગ્રેજ હોય તેને સ્વતંત્રતા શિવાય બીજી વાત ગમેજ નહીં. અંગ્રેજ જગત્વાને ગલથુથીમાંજ સ્વરાજ્ય પાવામાં આવે છે. હું અંગ્રેજ છું, સ્વતંત્રતાનું ધાવણ ધાવ્યો છું તેથી જો હું હિંદ માટે હોમરૂલ ન માશું તો એક અંગ્રેજ તરીકે મને શરમભરેલું છે. ત્રીજું કારણ તે હિંદને સ્વરાજ્ય આપવામાં ધર્મભેદનું પહાન છે. તે પછી લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે જે ઠીક ઠીક ભાષણ કર્યું તે માટે સતોષ ગતાવી હિંદી પ્રધાનના ભાષણ વિષે વિવેચન કરતાં કહ્યું કે, મોન્ટેગ્યુ કહે છે કે સ્વરાજ્યની ગતિ કેમ કરવી તેનું માપ અમારા હાથમાં રહેશે અમે કહીએ છીએ કે તેનો ગજ અમારા હાથમાં રહેવો જોઈએ. સામ્રાજ્યમાં હિંદને સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી ત્યાં સુધી ચળવળ સતત ચાલુ રાખવાની છે છેવટે પ્રમુખે ચોગ્ય શબ્દોમાં ઉપસંહાર કર્યા બાદ પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઈ હતી

૨ ઉમરેઠ.

તા. ૧૦ મીએ અહિંની શાખા તરફથી મીં છગનલાલ મથુરભાઈના પ્રમુખપદે એક જાહેર સભા મળી હતી, સભામાં આશરે ૧૦૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી. શરૂઆતમાં રા. જયશંકર ચાંગાંકરે પ્રસંગને અનુસરતું વિવેચન કર્યું હતું. તે પછી મીં ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ ‘નવીન રાજ્યકીય પરિસ્થિતિ અને આપણું કર્તવ્ય,’ એ વિષય ઉપર બહુ સભાર જની ભાષણ આપ્યું હતું. ચારૂતર પ્રદાસચૌ-શ્રમના વ્યવસ્થાપક શ્રીચુત જનાર્દનલાલમાંએ બુલદ કંઠે કેટલાંક કીર્તનો ગાયા હતાં. હોમરૂલ લીગમાં જોડાવાના વક્તાના અસરકારક આગ્રહથી ૫૦ ગૃહસ્થોએ તેમનાં નામ નોંધાવ્યાં હતાં

૩ ડાકોર.

રવિવાર તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરે નડીઆદની શાખાના કેટલાક જાણીતા સભ્યો મીં મનસુખલાલ માપ્ટર તથા મીં ઇંદુલાલ યાસિક, સાથે ડાકોર ગયા હતા, અને ત્યાંના નેતાઓની સાથે વિચાર ચર્ચાની સાજના આંબાવાડીમાં એક મોટી જાહેર સભા ભરી હતી. સભાનું પ્રમુખસ્થાન મીં. માધવલાલ યાસિકને આપવામાં આવ્યું હતું. અને મીં માસ્ટર તથા મીં. યાસિકનાં પ્રેરણાકારક ભાષણો બાદ ડાકોરમાં લીગની શાખા સ્થાપનામાં આવી હતી અને તેમાં ત્યાં સભામાં જ ૪૭ સભાસદો જોડાયા હતા.

૪ મહેમદાવાદ, ૫ ખેડા, ૬ માતર.

નડીઆદની શાખાના પ્રતિનિધિઓ રા. પુલચંદ શાહ અને રા. માધવલાલ દિવેદી તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે મહેમદાવાદ ખાતે ગયા અને ત્યાં જો કે પહેલેથી કંઈ ગોઠવણ કરવામાં આવી ન હતી અને ગામના પ્લેગ ચાલતો હોવાથી અસાધારણ મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ હતી તો પણ સાંજે રા. જમનાપ્રસાદ રીટાયર્ડ મેજિસ્ટ્રેટના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર સભા કરવામાં આવી હતી ત્યાં તેમણે ભાષણો કર્યા હતાં અને લીગની શાખાની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી હતી, જેમાં ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો જોડાયા હતા ત્યાંથી ૨૬ મીની રાત્રે ખેડે ગયા તે વખતે રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક પણ તેમને મળ્યા હતા અને તે દિવસે સાંજે અંમદાવાદના જાણીતા વકીલ રા. હરિલાલ નાથાભાઈના પ્રમુખપણા નીચે ખેડાના શહેરીઓની એક જંગી સભા મળી હતી જેમાં રા. મગન ચતુરભાઈ જેરીસ્ટર, રા. યાજ્ઞિક, રા. માધવલાલ તથા રા. પુલચંદ ભાષણો કર્યા હતાં અને સભા પૂરી થતા આશરે ૫૦ ગૃહસ્થો લીગમાં દાખલ થયા હતા ખેડાના કરતા તેની પામે આવેલા તાલુકા ગામ માતરનો ઉત્સાહ વધારે ત્રીપી નીકળ્યો હતો દારણ કે ૨૭ મી તારીખે સભા થવાની છે એમ ખબર મળતાં આસપાસનાં ઘણાં ગામડાના માણસોને એ માહિતી પહોંચાડવામાં આવી હતી અને પરિણામે તે દિવસે સહાંજે વિશાળ ધર્મશાળામાં આશરે ૪૦૦ માણસો ભાષણો સાંભળવાને લોગા થયા હતા. અને જો કે વચમા વરસાદ પડ્યો હતો તોપણ જાગ્યે જ કોઈ માણસ સભા છોડીને ગયો હતો ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત માણસો ત્યાંની શાખામાં નહિ જોડાયલા હોવાથી ફક્ત સાત જ સભાસદો તેમાં જોડાયા હતા પણ પાસેના એક લીગાચીના આશરે ૧૨ સભાસદો તે જ શાખામાં જોડાયા હતા વધારામાં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે તે દિવસે મવારે માતરના લોકોએ ડેપુટેશનમાં આવનાર ગૃહસ્થોને મારે જાહેર આવકાર આપ્યો હતો.

૭ મહિધા. અને ૮ કપડવંજ

તા. ૨૬ ની રાત્રે રા. યાજ્ઞિક અને નડીઆદની શાખાના રા. નાનુભાઈ દેસાઈ મહિધે ગયા હતા અને ધીરે દિવસે આશરે સાત સભાસદો ત્યાં એક શાખા સ્થાપવાને શક્તિમાન થયા હતા ગપોરે કપડવંજ જતાં રા. માધવલાલ અને પુલચંદ તેમની સાથે લાગ્યા હતા અને જો કે ત્યાં પણ સભા ઉત્તાવળથી એક ખુદ્દા બાગમાં ભગવામાં આવી હતી તોપણ આશરે ૨૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી. ડેપુટેશનના મનામદોએ કંઈક વધારે તીખા ભાષણો એટલા માટે કર્યા હતા કે ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત માણસોએ આ કાર્યમાં કંઈ પણ ભાગ લેવાને આનાકાની કરી હતી અહીંયા પણ જે શાખા ખોલવામાં આવી હતી તેમાં આશરે સાત સભાસદો જ જોડાયા છે એટલે માતર, મહિધા અને કપડવંજ—એ ત્રણે ગામોમાં હજી ખાસ પ્રયત્નની જરૂર રહે છે.

૯ ખોરસદ.

૧૯૦૬ અને ૧૯૦૭ ની ચળવળ વખતે નડીઆદને જો કોઈ ગામના હિંમતવાન વતનીઓએ અમૂલ્ય સહાય આપી હોય તો તે ખોરસદ ગામના જ હતા. અને ત્યાંના

જાહેરજીવનનો વિશેષ પુરાવો તો એ છે કે મીશનરીઓને હાથે અપાતી કેળવણી તે ગામના છોકરાઓને ન લેવી પડે તે માટે એક ખાનગી હાઈસ્કૂલ રખાવવામાં આવી છે અને તેને માટે રૂ. ૪૦,૦૦૦ ખર્ચની જરા પણ સહાય વગર એકઠા કરીને તેમાંથી એક અતિશય સુંદર મકાન, અને વસતિગૃહ બાંધવામાં આવ્યા છે. આથી નડીયાદનું ઉપર જણાવેલા શૃદ્ધ-સ્થાનું ડેપ્યુટેશન અને તેની સાથે અમદાવાદના જાણીતા બેરીસ્ટર મી વલ્લભભાઈ પટેલ ૩૦ મી તારીખે બોરસદ આવ્યા તે પહેલાંજ લીગની શાખા ત્યાં સ્થાપવાને કેટલીક ચળવળ કરવામાં આવી હતી પણ કેટલાક આગેવાનોના ઉત્તેજનને અભાવે તેનું કંઈ પરિણામ આવ્યું ન હતું. ડેપ્યુટેશનમાં આવનાર શૃદ્ધથોને જે ઉત્સાહ લાગ્યો આવકાર આપવામાં આવ્યો હતો તેની પણ તૈયારીઓ કેટલાક યુવાનોએ જ કરેલી હતી અને વિશેષ કરીને રા. વલ્લભભાઈના આવવાથી તે દિવસનું કાર્ય અડચણ વગર સફલ થયું એમ કહેવામાં કાંઈપણ અતિશયોક્તિ નથી. તેમણે જ ઘણી ખુળીથી કેટલાક આગેવાનોને લીગની શાખામાં દાખલ થવા સમજાવ્યું અને તેથી ખીજા વતનીઓને માર્ગ ખુલ્લો થઈ ગયો: સાજે આશરે ૧૦૦૦ માણસો સભા મંડળમાં ભેગાં થયાં અને રા. વલ્લભભાઈએ તેમજ રા. યાજ્ઞિકે રા. માધવલાલ અને રા. પુલકદે સ્વરાજ્યની ચળવળ વિષે ભાષણો કર્યાં હતા. પ્રમુખ સાહેબે ઘણી જ આદી ભાષામાં અને ઘણી જ વ્યવહારૂ રીતે હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો અને તેની મારફત કરવાનું કામ સમજાવ્યા હતાં. અવારના સરઘમ વખતે વાજી ન વગાડનાર માણસોએ કંઈ પણ પૈસો લેવાની ના પાડી હતી તેથી તેમને રૂપાનો એક ચાક આપવામાં આવ્યો હતો. સભામાં ઘણો ઉત્સાહ પ્રવર્ત્યો હતો અને શાખામાં તેજ સ્થળે ૬૦ સભાસદો જોડાયા હતા અને રાત્રે ખીજા ૨૦ માણસો જોડાયા હતા ડેપ્યુટેશને ખેડા જીલ્લાના બધા તાલુકાનો શહેરોમાં ફરવાની જે યાત્રા આદરી હતી તે બોરસદમાં પૂરી થઈ હતી અને ત્યાના અસાધારણ ઉત્સાહથી પ્રોત્સાહિત થઈને ડેપ્યુટેશન પહેલી અક્ટોબરને દિવસે પાછું ફર્યું હતું.

૧૦ ઠાસરા.

તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બરે રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકે ખેડા જીલ્લાના ઠાસરા ગામમાં જઈને રા. હરિલાલ નદલાલ અને રા. હિંમતલાલ મથુરાદાસ—તેઓ ત્યાંની શાખાના મંત્રીઓ થયા છે—તેમની મદદથી એક શાખા સ્થાપી હતી અને તેમાં આશરે ૨૭ સભાસદો જોડાયા હતા, સાંજે જાહેર સભા આગળ ના. યાજ્ઞિકે સમયોચિત વિવેચન કર્યું હતું.

૫ પંચમહાલ જીલ્લો

૧ ગોધરા

તા. ૧૬ મીએ અહિંની શાખા વરફથી મી. કે. ગવલાલ મોતીલાલના પ્રમુખપદે એક જાહેર સભા શ્રીમાળીની વડીમાં મળી હતી, આશરે ૨૦૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી, અને તેમાં ૫૦૦ તો મુસલમાનો હતા. મી. સેયદ હુસેને ઉર્દૂ ભાષામાં ‘સ્વરાજ્યનો અર્થ’ એ વિષય ઉપર બહુ અમરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. રા. ઇન્દુલાલ

કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક અને મીં. મુકાદમે ટેકે. આપવાથી મીં. સૈયદ હુસેનનો નીચેનો ઠરાવ પસાર થયો હતો:—આ સભા સરકારે મિસિસ બેસન્ટ આદિને તથા મહમદઅલી અને શૌકતઅલીને છૂટા કરવા માટે ઠરેલી બહેરાતથી સંતોષ થયો છે અને વિનંતિ કરે છે કે એ બહેરાત સત્વ અમલમાં મૂકાવી બેઠવે. ઠરાવ કે વધુ ઢીલથી પ્રજના હિત ઉપર આઘાત થવ ને. મલવ છે સંખ્યાબંધ લોકો હોમ રૂલ લીગમાં બેઠાયા હતા.

૨ હાલોલ ૩ કાલોલ ૪ વેજલપુર.

ગોધરાની લીગની શાખાના રા. કેશવલાલ, રા. દલસુખલાલ, રા. પુરૂષોત્તમદાસ અને મુંબાઈના રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે હાલોલ ગયા હતા તેઓ ત્યા પહોંચ્યા તે પછી અડધા ઠલાકમાં ૧૨ સભાસદો હાલોલની શાખામાં બેઠાયા હતા, સભા શરૂ થઈ તે પહેલાં ૩૫ સભાસદો બેઠાયા હતા અને રા. કેશવલાલના પ્રમુખપણા નીચે સભા ભરવામાં આવી તેમાં પ્રમુખે તેમ જ બીજા બે વક્તાઓએ ભાષણો આપ્યાં તે પછી આશરે ૫૦ સુધી સભાસદોની સંખ્યા પહોંચી હતી ૧૧ મીની સવારે આ ડેપ્યુટેશન કાલોલ પહોંચ્યું અને ત્યાં કેટલાક આગેવાનો લીગમાં ન બેઠાયા તેથી ત્યાં કાર્ય સફલ નહિ થાય એવી શંકા લાગી હતી પણ સાંજે રા. પુલચંદ જમનાદાસ નામના એક આગેવાન વેપારીના પ્રમુખપણા નીચે સભા મળી અને ત્યાં રા. યાજ્ઞિક રા. મુકાદમ રા. પુરૂષોત્તમદાસ અને રા. કેશવલાલે ભાષણો કર્યા ત્યારે આશરે ૨૦૦ માણસો હાજર હતા અને તે પછી આશરે ૨૬ ગૃહસ્થો લીગમાં બેઠાયા હતા ડેપ્યુટેશને આ ગામ છોડ્યું તે પછી લીગમાં સભાસદોની ભરતી ચાલુ રહી છે એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું. ૧૨ મી તારીખે આ ગૃહસ્થો વેજલપુર ગયા હતા અને ત્યાં બે કે બહુ ઉત્સાહની આશા રાખવામાં આવી ન હતી તોપણ કેટલાક આગેવાનો થોડાજ વખતમાં બેઠાયા પછી સભાસદો સારી સંખ્યામાં બેઠાવા લાગ્યા હતા અને ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત શેઠના પ્રમુખપણા નીચે આશરે ૩૦૦ માણસોની સભામાં ડેપ્યુટેશનના ગૃહસ્થોએ ભાષણો આપ્યાં તેથી સભાસદોની સંખ્યા આશરે ૫૦ જેટલી થઈ હતી.

અહિં રવિવાર તા. ૩૦-૯-૧૯૧૭ ને દિવસે ધર્મશાળામાં ગંભીર મલા ભરવામાં આવી હતી આસપાસના ગામડાઓમાંથી ખેડૂત લોકો બહુ મોટી સંખ્યામાં હાજર થયા હતા વેજલપુર તથા બહારનાં માણસો થઈ શ્રોતાઓની સંખ્યા લગભગ ૧૫૦ ની થઈ હતી. શ્રીઓએ પણ હાજરી આપી હતી. રા. પુરૂષોત્તમ વેદ પ્રમુખસ્થાન હતા. રા. ચંદ્રશંકરે સર્વને સ્વેલાઈથી સમજ પડે અને રસ પડે એવું અસરકારક અં છટાદાર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. હોમ રૂલની માગણી એ વક્તાદાર અને કાયદેસર છે એમ તેમણે દાખલાદલિલોથી સમજાવ્યું હતું. તેમના જુરસાદાર ભાષણથી શ્રોતાઓને ઉપર બહુ અસર થઈ હતી પ્રમુખનો અને મહેમાનોનો ઉપકાર મનાયાં બાદ સસ વિર્મજન થઈ હતી

આ પછી ગોધરાની લીગના કેટલાક આગેવાનોએ કાકલપુર જઈને ત્યાં એક શાખા સ્થાપી છે

ગુજરાતનું બહાર જીવન.

૧ અમદાવાદ.

હોમ રૂલ લીગ—આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ સંબંધી હકીકત ગુજરાતમાં હોમ રૂલની ચળવળ હેઠળ જ આપવામાં આવી છે

ગુજરાત સભા—વિદ્યાર્થીઓને રાજદ્વારી સભાઓમાં ભાગ નહીં લેવા દેવા સામે સખત વિરોધ દર્શાવવા ગુજરાત સભાની આગેવાની નીચે એક બહારસભા પ્રેમાભાઈ હોલમાં મળી હતી. ત્યારબાદ નામદાર હિન્દી પ્રધાન હિન્દુસ્તાનમાં પધારે, તે વખતે સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજા તરફથી લાખો માણસોની સહીઓ સાથે મોઠલવાની અરજી ગુજરાત સભાએ તૈયાર કરી છે. એમાં કેન્ગ્રેસ-લીગે કરેલા સુધારા લગાઈ પછી હિન્દને મળવા ભ્રમ્યે એમ બહાર કરવામાં આવ્યું છે એ આખી યોજના લોકોની બાજુ માટે સભાએ પ્રસિદ્ધ કરી છે, ફોર્મસ તૈયાર કર્યા છે, સ્વયંસેવકો, નીમવામાં આવ્યા છે, અને શેહેર તથા ગાંધીઓમાંથી દરરોજ હબરો સહીઓ આવતી જાય છે

ગુજરાત સમા અને હોમરૂલ લીગ તરફથી ગામે ગામ સભાઓ લેગી જ ચોળાય છે. અને હોમરૂલ લીગ કાઢવાનું તથા સ્વરાજ્યની અરજીઓ પર સહીઓ કરાવવાનું કામ ધમધોકાર ચાલે છે. તા. ૨૩ મીએ, ખેરોરના બે વાગે વીસાનાગરની વાડીમાં મી. કાલોલકરના પ્રમુખપદ નીચે ગુજરાત સભાએ એક મેલાવડો કર્યો હતો. તે વખતે સ્વરાજ્યના ઉપર મી. વલ્લભભાઈ બેરિસ્ટરે મુખ્ય ભાષણ કર્યું હતું. એમનું ભાષણ બહુ જ સ્પષ્ટ, વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને નીડર હતું. સેંકડો સહીઓ સભામાં તથા બહાર લેવામાં આવી હતી

લોકમાન્ય માલવીઆજીનું સ્વરાજ્ય વિધેનું ભાષણ સભાએ ગુજરાતીમાં છપાવ્યું છે અને પૈસે પૈસે વેચવામાં આવે છે

નૅશનલ કૅલેજ—તા. ૨૩ મીએ સાંજના પ્રેમાભાઈ હોલમાં બેરિસ્ટર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપદ નીચે બેરિસ્ટર જીવણલાલે નૅશનલ કૅલેજનું કાર્ય અત્યાર સુધી કેમ પ્રગતિ કરે છે તે બહાર કર્યું હતું. પાંચ વર્ષ સુધી આ કાર્ય નવે એટલી પૈસાની સવડ એ કરી શક્યા છે તથા પ્રોફેસરો વગેરેની પણ ધણી અરજીઓ આવી છે અને એમાંથી ચુંટણીનું કાર્ય ચાલે છે એમ એમણે જણાવ્યું. મંડળના વહીવટ સલાહદોના નિયમો વગેરે જાપેલા વહેચવામાં આવ્યા હતા. પ્લેગને લીધે પ્રવેશક પરીક્ષા હાલ મુલતવી રાખવામાં આવી છે.

દાદાભાઈ લાઈબ્રેરી—આ પુસ્તકાલયનો વાર્ષિક રીપોર્ટ તા. ૧-૧૪-૨૫ થી તા. ૩૧-૩-૨૬ સુધીનાં બે વર્ષોનો એના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી રા. કૃપાશંકર પટેલભાઈ ચંડિત તરફથી બહાર પડ્યો છે એ ઉપરથી જણાય છે કે લાઈબ્રેરીએ ૮ વર્ષ પુર

કરી હવે ૬ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. દરરોજ સરેરાશ ૨૦૦ માણસો આ દ્વારા મળતા મફત વાંચનનો લાભ લે છે. પત્રો તથા વર્તમાનપત્રોની કુલ સાંખ્યા ૫૭ છે અને પુસ્તકો પ્રથમ વર્ષમાં ૬૦૦ હતા તે હાલ ૩૦૦૦ થયા છે. લાયબ્રેરી માટે મકાનફંડ એકઠું કરવા જે કમિટી નીમવામાં આવી છે તેણે પોતાનું કામ ૫૦૦૦ રૂપિયા ભરાવી શરૂ કર્યું છે.

સત્યામહ આશ્રમ—આ આશ્રમ, હવે કોચરખમાંથી ખસી સાબરમતી સ્ટેશન નજીક, ચંદ્રલાલ અને સાબરમતિના પવિત્ર સંગમસ્થાન ઉપર ગયો છે. આ સ્થાન પારા-શિક્ષક કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. દધિચિત્રકપિનો અહીંજ આશ્રમ હતો એમ કહેવાય છે અને દધિચિત્રકપિ દેવા થઈ ગયા તે શ્રીયુત ગાધીજીનો આશ્રમ જ્યારે ત્યાં ગયો છે ત્યારે ફરી સ્મરણસ્થાનમાં તાજું થઈ જાય છે. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે દેવ અને દાન-વૌનુ યુદ્ધ થતું હતું ત્યારે દાનવોએ દેવોને હરાવી દીધા છેવટે કંઈ જ ઉપાય રહ્યો નહીં ત્યારે વિશ્ણુ ભગવાને કહ્યું કે દધિચિત્રકપિ નો પોતાના હાડકાં આપે તો દેવોએ એનું વળ બનાવી દાનવો માથે વિજય મેળવી શકે, નહીં તો ઉપાય નથી. દેવો ઋષિ પાસે ગયા અને હાડકાં માગ્યા. ઋષિએ કહ્યું આવા ઉત્તમ કાર્યમાં મહારાં હાડકાં કામ આવે છે તો દ્યો, લઘ જવ. આથી વધારે સારો ઉપયોગ એનો શોધવાનો છે? હાડકા કદાપી ગીધ કે કાગડાં ચસી ખાશે એમ કહી એમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો અને જીવન કૃતાર્થ કર્યું.

આ આશ્રમમાં પણ આ કાળજીગને વિષે દધિચિત્રકપિનો જ અવતાર થયો છે. સત્ય દેશસેવાની ખાતર કળાજીગના આ ઋષિએ, હાડકા ઘસવા તો ક્યારનાયે માડ્યા છે. દેવ દાનવનું યુદ્ધ પણ સનાતન કાળથી ચાલે છે. ગાધીજી કહે છે કે “હાડકાં આપવાનો પણ કોઈ દિવસ વખત આવશે તો એ સ્થાને ફરી ખનશે.”

રુડુન્ટસ બ્રધરહુડ—ગયા મહિનામાં આ મળે. પોતાનો વાર્ષિક સભારંભ રા. બ. રમણભાઈના પ્રમુખપદ નીચે ઉજવ્યો હતો. રા. રમણભાઈએ “સ્વદેશશક્તિ અને બધુલાન” એ વિષે ભાષણ આપ્યું હતું. વાજપેય, ગીતા, રીફ્રેશમેન્ટ તથા મિત્રમેળાપ વગેરેનો ઉત્તમ સંયોગ આ પ્રસંગે યોજાયો હતો.

સ્વામીમત્યદેવે હિન્દી શીખવાના વર્ગો કેટલોક વખત બ્રધરહુડમાં ચલાવ્યા હતા. આ ત્યાર બાદ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસના વર્ગો પણ ખેલવામાં આવ્યા છે. ગર મહિનામાં ડૉ. હર્ષિપ્રસાદ ના પ્રમુખપદ નીચે બી. એ. કલાસના રુડુન્ટ રા. ચ પઠકાં ન્હાનાલાલના જયા જયન્તપં એક સુંદર લેખ વાંચ્યો હતો અને એના ઉપર ધ. રસભરી ચર્ચા થઈ હતી. ડૉ. હર્ષિપ્રસાદે ગુજરાતી સાહિત્ય, પ્રાચીન અને નવીન કવિતા નગ્નોંદરણ, કલાપિ તથા ન્હાનાલાલના કાવ્યો વિષે ટુંકમાં માહિતી આપ્યા બા ન્હાનાલાલના “રાજરાજેન્દ્રને” એ અખંડ કાવ્યના બહુજ વખાણ કર્યાં. જયાજયન્તને અંતર્ગત હ્રદેશ દેશસેવાને માટે આત્માનાં લક્ષ્મી જયા અને જયન્ત આશ્રમે કહે છે એમાં રહેલો છે એમ જણાવ્યું અને ગુજરાતી કવિતામાં હજી રાખની ઉન્નતિન ભાવ કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ જેવા આપવાની જરૂર જણાવી હતી.

ગુજરાત કૉલેજ ડીપેર્ટમેન્ટ સોસાયટી — આ મંડળ તરફથી પ્રેમાભાઈ હોલમાં, ત્રણ ચાર બહુ ઉત્તમ ભાષણે થયાં હતાં. તેમાં સૌ. શારદા મહેતાના પ્રમુખપદ નીચે જસ્ટીસ તૈયબજીએ “ઋત્વ” ઉપર અને સૌ. વિદ્યા નિલકંઠે પ્રો. ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે “ધર્મિય સાહિત્યની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર” એ વિષય ઉપર આપેલાં ભાષણ સુખ્ય હતાં.

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

૧. બાઈ છત્રીબાઈ પેસ્ટનજી અસલાજી ડુગાજી મ્યુનિસિપલ કન્યાશાળા ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા:—તા. ૨૯-૮-૧૯૧૭ ને ખુધવારે સાંજના ૫-૩૦ વાગે ભરૂચના વેજલપોરમા ઉપરોક્ત કન્યાશાળા અત્રેના લોકપ્રિય કલેક્ટર સાહેબ સી. એચ. ખલેધવેટના મુખારક હાથે ખુલ્લી મૂકવાનો જાહેર મેળાવડો થયો હતો.

૩. ભરૂચમા વિદ્યાર્થી બંધુ મંડળ તરફથી શ્રીયુત મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલે તા. ૬-૯-૧૭ ને શુક્રવારે સાંજના ૫-૩૦ વાગે અત્રેની દશાલાક વાડીમા ‘વિદ્યાર્થી જીવન’ એ વિષય ઉપર રા. મોતીલાલ ઠાકોરનાથ પ્રમુખપણા નીચે એક સુંદર જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું.

‘ભરૂચી’

સુરત.

અનાવિલ આશ્રમમાં રવિવાર તા. ૧૨ મી ઑગષ્ટ ને દિવસે સુરત જીલ્લાના ૩૦ થી ૪૦ ગામના વિદ્યાર્થીઓતુ એક સંમેલન ડો. કરસુખ વી હોરાના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયુ હતું. જેમાં ૧૨૫ થી ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. સ્વદેશી વૃત્તની પ્રતિજ્ઞા, બાળલગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા, બાળલગ્ન થતાં હોય તેમા ભાગ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા વગેરે ઘણા ઉપયોગી કરાવેા થયા હતા. વિદ્યાર્થીઓને સ્વદેશી માટેનો ઉત્સાહ અત્યંત હતો અને ગમે તેટલો ભોગ આપવો ઘટે તો તે આપીને પણ આપેલી પ્રતિજ્ઞાઓ પાળવાનો ઉત્સાહ હિંદુસ્થાનની ભાવિ પ્રજાતાનુ સુચિહન સૂચનનારો હતો.

૨. અદ્રશ કરે સુરત સ્ત્રીસમાજમા રવિવાર તા. ૨૬ મી ને દિવસે શેઠ રતન-શીના પ્રમુખપણા નીચે “વમારા” જીવનમાં શું ભરશે.” એ વિષયપર બહુ ઓધ પ્રદ ભાષણ આપ્યુ હતું. વરસાદ ઘણો હોવા છતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી સારી હતી. શેઠ રતનશી ધરમસીના માનમાં ડૉ. કરસુખ વી હોરા તરફથી એ જ દિવસે ૪-૩૦ કલાકે ગ્રાહ પાણીને મેળાવડો કરવામા આવ્યો હતો જે પ્રસંગે હોમરૂલ લીગમા વેપારીઓને જાડવા માટે ઉપયોગી સૂચનાઓ થઇ હતી.

કરસુખ વી હોરા

વડોદરા.

આ માસ દરમિયાન અહીં મરકીતું જોર વધી ગયેલુ હોવાથી જાહેરપ્રવૃત્તિ બહુ જ મન્દ રહી હતી છતાં કેટલાંક જાણુવા જોગ જાહેરભાષણો થયેલા રહેની નોધ નીચે આપી છે

માતૃભાષા—દ્વારા કેળવણી સંબંધી પ્રો. ધ્રુવના ઉદ્ગારો ઉપર વિચાર. ૨૮૯

રેટરન્ટેસ યુનિયન તરફથી તા. ૧-૯-૧૭ ને રોજ રા. એમ. એમ. ઝાલા એમલે
“યુવાનો અને તેમની જવાબદારી” એ વિષય ઉપર જ્ઞાનદાયક ભાષણ આપ્યું હતું.

સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૨-૯-૧૭ ને રોજ શાંતાળાઇ પાલેકર એમલે
“સ્રીઓનું સાહિત્ય” એ વિષય ઉપર સ્રીઓને યોગદાયક ભાષણ આપ્યું હતું.

ઈન્ડસ્ટ્રિયલ ક્લબ અહીં સારી ચાલે છે ઇન્ડિયન ગિલ્ડ ઓફ સાયન્સ એન્ડ
ટેક્નોલોજીની આ શાખા છે, અને એ તરફથી અહિં ના ધર્માધ્યક્ષ મી. ચેટરજીએ તા.
૨-૯-૧૭ ને રોજ “લિટરેચર એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રિયલિઝમ” એ વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં ઉપ
યોગી ભાષણ આપ્યું હતું.

શ્રી વિદ્યાતેજક સમાજ તરફથી તા. ૭-૯-૧૭ ને રોજ રા. કવિ લલિત એમલે
“પુરુષોત્તમ માસની મહત્તા” વિષે સંગીતમય યોગદાયક ભાષણ આપ્યું હતું.

જૈન મહિલા મંડળ તરફથી તા. ૯-૭-૧૭ ને રોજ રા. કવિ લલિત એમલે
“મામેઝ” એ વિષય ઉપર રસિક અને સંગીતસહ વિવેચન કર્યું હતું.

જ્ઞાતિ સુધારાનો કાયદો જે ગયા માર્ચ માસમાં પ્રજાની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ થયો
હતો, અને જેના ઉપર અનેક ટીકાઓ તથા ઘણો ઉછાપોર થયા હતાં, તેને જૂઠા સ્વરૂપમાં
નહીં ઘડતા, હાલના આ રામચંદ્રા દીવાની કાયદામાં જે ત્હેનો સમાવેશ કરીને સુધારા
વધારા સાથેનો નવો કાયદો હાલમાં જહાર પડ્યો છે.

રા. નારાયણરાવ કુળકર્ણીએ તા. ૯-૯-૧૭ ને રોજ “કોઓપરેટિવ ટ્રેડિંગ એન્ડ
કમર્શિયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ” એ વિષય ઉપર, તા. ૧૩-૯-૧૭ ને રોજ “શબ્દ કરતા કાર્યનું
અભિપ્રાય” એ વિષય ઉપર ઉપયોગી ભાષણ આપ્યા હતા.

ભરત

માતૃભાષા—દ્વારા કેળવણી સંબંધી પ્રો. ધ્રુવના ઉદ્ગારો ઉપર વિચાર.

સાહિત્ય સભાના વાર્ષિક સંમેલનમાં પ્રમુખપદેથી ભાષણ કરતા, પ્રો. આનંદશંકર
જાણબાઈ ધ્રુવે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની હિલચાલ ઉપર કેટલુંક વિવેચન કર્યું
હતું (x) તે ઉપર વિચાર કરવાની જરૂર ધારી આ વિષય હાલમાં લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

એક “વિષય માતૃભાષાદ્વારા જ સહેલાઈથી અને સગીન રીતે શીખી શકાય
છે. એમ માનવું શુદ્ધ શિક્ષણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તદ્દન ખરૂં છે,” એમ સ્વીકારી પ્રો.
ધ્રુવ કહે છે.

“પણ આ શિક્ષણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિને દેશની સમસ્ત પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિથી છેક છૂટી પાડી શકાતી નથી અને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે માતૃભાષાની હિમાયનમાં પણ શુદ્ધ શિક્ષણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ ઉઘાડનાર અંગ્રજીય સ્વભાષાનું અભિમાન અને પરભાષાનો અભુ-ગમો રહ્યાં જ છે. આમ છે ત્યાં, હિંદુસ્થાનના સર્વ મહા પ્રશ્નોમાં કરવું પડે છે તેમ, હિંદુસ્થાનના બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેના સંબંધરૂપ મહા પરિસ્થિતિ વિચારીને જે નિર્ણય બાંધવામાં આવે છે, તે જ ખરા-વાસ્તવિકતાવાળા-નીપજ છે. આ મહા પરિસ્થિતિમાંથી ફક્ત થતું એક postulate યાને સહ જ સ્વીકારીને આગળ ચાલવા જેવું સત્ય એ છે કે—આપણે અંગ્રેજ ભાષા ઉપર પ્રભુતાની બહુ જરૂર છે” (હેડલા વાક્યનાં અક્ષરોને મહારી તરફથી કાળા કરવામાં આવ્યા છે).

મહુને લાગે છે કે કાળા અક્ષરે છાપેલું વાક્ય એક સહ જ સ્વીકારી લેવા જેવું સત્ય છે, એમ આપણે કબુલ કરી શકીશું નહીં. અત્યાર સુધી હિંદુસ્થાનમાં ફેલાવવામાં આવેલી શિક્ષણ પદ્ધતિને લઈને, અને કેટલોક અંશે બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેના આપણા સંબંધ રૂપ પરિસ્થિતિને લઈને, અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની હાવ કેટલોક સમય સુધી ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા અને વધારવા માટે સહાયક તરીકે જરૂર રહેશે, એટલું તો આપણે ગ્રાહ્ય રાખીશું, પણ તેથી, તે ભાષા ઉપર પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર છે, એ જરા વધારે પડતું કથન થશે.

આપણને ફ્રેંચ, જર્મન અને એવી બીજી યુરોપની ભાષાઓ શિવાય ચાલશે, આપણને ચીની, જપાની જેવી એશિયાની ભાષાઓ શિવાય ચાલશે, આપણને હિંદુસ્થાનની અન્ય ભાષાઓ શિવાય ચાલશે, પણ અંગ્રેજી વિના—આપણે અંગ્રેજોને કાઢી મુક્યા શિવાય—નહિ ચલાવી શકીએ, એ પરિસ્થિતિ તો ઘણી દયાજનક જ ઠહેલાય. એવી દયાજનક સ્થિતિમાં કાતો આપણે રહેવું પડે, અથવા અંગ્રેજોને કાઢી જ મુકવા પડે, એવી મહારી ખાત્રી ઘઈ શકતી નથી.

પ્રા. ધ્રુવ કહે છે કે, “સ્વરાષ્ટ્ર વાદીઓ એક તરફ કેસરી ચલાવે છે, તો તેજ સાથે ‘મગઠા’ પણ રાખે છે, અને દેશને જાગૃત કરવા માટે ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’, ‘યંગ ઇન્ડિયા’ ઇત્યાદિ પત્રો અંગ્રેજીમાં જ કાઢે છે—એ સર્વ પત્રોના હેતુ માત્ર સરકારને કાને ચાલુક વાનો નાખવી એ જ હોતો નથી, લોકમત કેળવવો એ એમનો પ્રધાન હેતુ હોય છે.”

કથન ઠીક છે પણ એવો સંજોગ હોવાનું કારણ શું છે? અત્યારસુધી આદી આવેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ જ શુ કંઈ એમ કહી શકશે કે જે શિક્ષણ પદ્ધતિ માટે અંગ્રેજ મરહુમ નેપમકાર છે, તે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં શરૂઆતથી અંગ્રેજી ઉપર જ સર્વ ભાર ઢોળી પાડવામાં આવતાં, દેશની જ કોઈ એક ભાષાને હિંદુસ્થાનની માધ્યમ ભાષા તરીકે ગીખતી હોત, તો લોકમત કેળવવા માટે ઉપર પ્રમાણેનાં અંગ્રેજી પત્રોની જરૂર રહેતે? જો દેશની વરિષ્ઠ ન્યાય કચેરીઓમાં અને ધારાસભાઓમાં સર્વ કાર્ય અંગ્રેજી માં રહેતે ન થતાં દેશની જ એકાદી ભાષામાં અથવા દરેક પ્રાંતની સ્વભાષામાં ચલાવવાનું ચોક્કસ

હોત, તો અંગ્રેજી ઉપર પ્રભુતા મેળવવા માટે જે કાંઈક મારવાં પડે છે, તેની જરૂર રહેતે? તો શું કાંગ્રેસનું કાર્ય અંગ્રેજીમાં કરી પણ ચાલતે? તો શું એવા બાબાઓ કરવો પડતે કે “ગૃજરાતી આપણી માતૃભાષા હોવા છતાં, ગૃજરાતી ઉપર આપણો કાણુ કમી ભવામાં આવે છે?”

જો એમ સ્વીકારવામાં આવે કે હાલ છે તેવી શિક્ષણપદ્ધતિને ખલે ઉપર પ્રમાણેની પ્રણાલિકા ચાલી હોત તો અંગ્રેજી ઉપર પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર ન રહેત, તો આપણો હવે પછીનો કર્તવ્ય-પથ સીધો છે. જે કારણોને લીધે આપણે અંગ્રેજી ઉપર નિર્ભયતા પ્રાપ્તિ પડે છે, તે કારણો ટકી ન શકે એવા ઉપાયો લેવા

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાથી અંગ્રેજી ઉપરનો આપણો કાણુ કમતી થઈ જશે, એમ હું કબુલ કરી લઉં છું, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ લીધેલા વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજી બરોબર પરીક્ષા આપતાં નહિ આવડે, એ પણ હું કબુલ કરી લઉં છું, પણ તેથી હું કોઈ હાનિ જોઈ શકતો નથી. “અંગ્રેજોના જેટલો જ” અંગ્રેજી ઉપર કાણુ મેળવવાની જરૂર છે, એમ હું ધારી શકતો નથી, અને તેની શક્યતા પણ સ્વીકારી શકતો નથી. અપવાદરૂપ દેશજનો અંગ્રેજીની ઉપર અંગ્રેજો જેટલો કાણુ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી લે, તો તે અચોક્ક્ય થશે એમ મનાવું કહેવું નથી. પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતાં બહુજનો પણ શબ્દકોષોની કે અન્ય પુસ્તકો કે મનુષ્યોની સહાયથી-પોતાને જે વિષયનું અધ્યયન કરવું છે, તે વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં લખાયેલું કોઈ પુસ્તક વાંચી લે અને સમજી લે. (જેવી રીતે સંસ્કૃત કે દ્વિતીય ભાષા તરીકે શીખનારો સાધારણ ઐન્ડિયન એટ કરી શકે છે તેમ). અથવા જરૂર પડે કોઈ પણ અંગ્રેજોને તદ્દન સાદી અંગ્રેજી ભાષામાં પોતાનો અભિપ્રાય મમળની જે ધટાંડ અને અમેરિકામાં વિશેષ અડચણ વગેરે કરી શકે: એટલું જ અંગ્રેજી આવડે તો હું કોઈ ખતની અડચણ જોતો નથી. ઘણું ઉત્તમ અંગ્રેજી ન આવડવાને લીધે, શેક્સપિયર કે મેકોલેમાથી અવતરણ ટાકી ન શકે, રેનાલ્ડ્સની નવલકથાઓનો ઉપયોગ ન કરી શકે—તેથી હું કોઈ આપત્તિ જોતો નથી. કદાચિત એથી સરકારની અગવડો વધે ભલે તેમ થાયો; એ અગવડ સરકાર સહેલાઈથી મટાડી શકે;—આપણે તેમ કરવા સરકારને દરજ પાડી શકીએ.

કેટલાએ જાપાની બ્રૅન્ડ્યુએટો હિંદુસ્થાનમાં વેપારને અર્થે આવે છે, તદ્દન સાદી અંગ્રેજીમાં તેઓ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે, અંગ્રેજો જોડે હુળે છે, મળે છે, કામ તે છે. તેમની અંગ્રેજી ઉપર પ્રભુતા નથી હોતી, એ તેમને ખબર હોય છે; પણ તેથી તેઓ અંગ્રેજો જોડે વાતચીત કરતાં પ્રભુત્વ મેળવેલાં હિંદીઓ માફક ખાયાતાં નથી, તેઓ પોતાના અંગ્રેજી માટે શરમાતા નથી, અને હિંદીઓ શિવાય તેમને કોઈ હસતું નથી; કારણ કે તેઓ જાણે છે અને અંગ્રેજો પણ જાણે છે કે અંગ્રેજી એ કાંઈ તેમની માતૃભાષા નથી; ફક્ત હિંદીઓ જ એટલું મિથ્યાભિમાન ધરાવે છે કે અંગ્રેજો જેવું તેઓ શુદ્ધ અંગ્રેજી બોલી શકે, તેમના ઉચ્ચારો અને બોલવાના ‘ઝાક’નું ‘યથાર્થ’ અનુકરણ કરી શકે; મેકોલેનાં જેવું ગદ્ય અને મિલ્ટનનો *Paradise Lost* ગામી

શકે; અને છતાં ગાડગાડાં ભૂલ કરી તે ન જાણી શકે. બહુવર છે કે એવું મિથ્યા-ભિમાન ધરવાનો વિદ્યાર્થીએને પ્રસંગ જ ન મળે, અને તેઓ પહેલેથી જાણી જ લે કે અંગ્રેજી અમારે જાણવાની છે, તે અમારું કામ નીલાવી લેવા માટેજ;—જેમ જપાન જતાં પહેલાં કામ નીલાવી લેવા પૂરતી જપાની ભાષા શીખી લેવી પડે,— તેમ દેશીભાષામા ન મળતાં પુસ્તકો વાંચી લેવા, રાજ્યકર્તાઓ જોડે વિચારોની આપલે કરી લેવા અંગ્રેજી શીખી લેવાનું છે.

અંગ્રેજી ભાષા કદી પણ દેશની સાધારણ રીતે સમજાતી ભાષા થઈ શકવાની નથી, એ તો હું ધાડું છું કે બધા જ કબુલ કરશે; થઈ શકે એમ હોય તો પણ તેવી પરિસ્થિતિને કોઈ વધાવી લેશે નહીં જ, અંગ્રેજી જ સારી આવડવાને લીધે, અંગ્રેજી માટે સ્વભાષાનો પણ ભોગ આપવો પડતો હોવાને લીધે, અંગ્રેજી શીખેલો વર્ગ પોતાના દેશખંડુઓથી કેટલો અળગો થઈ ગયો છે, દેશખંડુઓના વિચારો અને લાગણીઓને સમજી લેવામા કેટલો અશક્ત થઈ ગયો છે; તેમના ઉપર પોતાનો વિશ્વાસ બેસાડવા માટે કેટલો નાલાયક થયો છે, તે જેઓ સાધારણ જનોમાં કાર્ય કરતાં હશે—કર્ચું હશે—તે સારી પેઠે જાણતા હશે. જેમ ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજીએ, ના. ગોખલેએ, ન્યાયમૂર્તિ રાનાડેએ કે સર ફિરોઝશાહ મહેતાએ અંગ્રેજી સંસ્કૃતિને સેવી છે, તેમ લોકમાન્ય તિલકે પણ સેવી છે તે છતાં સેકડો ગુજરાતીઓ અને દક્ષિણીઓ એવા મળશે કે જેઓએ પોતાના પ્રાન્તવાસી નેતાઓના નામ પણ સાંભળ્યા નથી; ખુદ અમદાવાદમાં ગાંધી કોણ એમ પૂછતારા મૂંઝે મળ્યા છે. પણ મહારાષ્ટ્રમાં તિલકના નામથી કોઈક જ અજાણ્યું હશે, તિલકને જાણનારાઓએ તેમની મારફતે ગોખલેને જાણ્યા હશે, પણ ગોખલેની સ્વતંત્ર રીતે કદર કરી ન શક નારા ઘણા હશે. માત્ર તિલક જ સભાઓ ગળવી જાણે છે; ગામેગામ ફરીને વ્યાખ્યાનો આપી જાણે છે એમ કોઈ કહી શકશે નહીં, પણ તિલકે જે કર્યું છે તે દેશી ભાષા મારફતે જ કર્યું છે, તેઓએ પોતાના પ્રાન્તવાસીઓ ઉપર વિશ્વાસ બેસાડવાનો, તેઓની લાગણીઓ સમજવાનો, તેમની વાણીરૂપ થવાનો પ્રયત્ન તેમનામાં ખૂબ લગી, તેમની ભાષાને જ પોતાની ભાષા બનાવીને કર્યો છે. 'લો. તિલકના પ્રતિપક્ષીઓ જા ખીજો કોઈ ઉપદેશ તેમના ચરિત્રમાથી ગ્રહણ ન કરતાં આટલો જ લેશે તો પણ ઓછું નથી.

“અંગ્રેજી ઉપર કાણુ મેળવવાની ક્રિયામા આપણું ઘણું માનસિક બળ ખપી જાય એ બહુ આનંદ છે” એટલું તો પ્રો. ધ્રુવ પણ કબુલ કરે છે, (અને કરે જ, કારણ કે પ્રો. ધ્રુવ તો નિબંધપાત્રપણે આ વિષયનો વિચાર કરી રહ્યા છે), પણ મહારા ધારવા પ્રમાણે એ ક્રિયાનું એટલું જ અનિષ્ટ પરિણામ આવતું નથી. એ ક્રિયા અને તેથી આપણા મન ઉપર થતાં સંસ્કારો આપણે યુરોપીય બનાવી રહ્યા છે, આપણું હિંદીત્વ નષ્ટ થતું જાય છે, અંગ્રેજી ભાષાનો આપણી ભાષાઓ ઉપર નિજય થતાંની સાથે અંગ્રેજી સંસ્કૃતિનો આપણી સંસ્કૃતિ ઉપર બળાત્કાર થશે. અંગ્રેજી સંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિને ખમ્મળ હાલવતી જાય છે—જશે. આપણી સર્વક્રિયાઓ માટે, વ્યવસ્થાઓ

માટે, કે ધ્યેયો માટે આપણા આદર્શ ઇંગ્લાંડ બની જશે-બનતો નથી છે જ. હોર્ડ એમ્સફોર્ડે કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટરોની છેલ્લી પરિષદમાં ભાષણ કરતાં આગાહી કરી છે કે:-

“અંગ્રેજી ભાષાએ આખા હિંદુસ્થાનમાં શિક્ષિત વર્ગની પરસ્પરના સંબંધાર્થે જે અત્યાર સુધીમાં સાધારણ ભાષા થઈ ગઈ ન હોય તો પણ તે જલદી જ થતી નથી છે.....વળી, પેઢી દર પેઢીએ અંગ્રેજીનો વધતો અને વધતો પ્રચાર શાળાઓમાં થશે, એટલું જ નહિ, પણ ગૃહસંસારના નિત્ય વ્યવહારમાં પણ તેનો જ ઉપયોગ થશે.”

હું ધારું છું કે કોઈ પણ સ્વાભિમાની હિંદી આ આગાહી ખરી પડેલી જોઈ શકે નહીં. એ પરિસ્થિતિને “સહન કરીને જ માર્ગ કાઢવાનો વિચાર” કરશે નહિ પણ એ પરિસ્થિતિને જ કાઢવાનો વિચાર કરશે.

દિશેરલાલ ધ. મશરૂવાળા.

નાંધ.

આપણી ફત્તેહ.

યુરોપમાં ચાલી રહેલી લયંકર લગાઈમાં હિંદે પ્રિન્ટને પૂર્ણ વફાદારીથી મદદ કરી, અને તેની અસર હેઠળ પ્રિન્ટના જવાબદાર રાજપુરોએ જાહેર કર્યું કે પ્રિન્ટ હવે હિંદ તરફ જુદીજ નજરે જોશે. પરંતુ હિંદી સરકાર તથા અમલદાર વર્ગના વિચારો તેથી જુદાજ હતા. તેમની ઈચ્છા તો હિંદને હાલની સ્થિતિમાંજ કાયમ રાખવાની હતી. જે માર્ચ મહિનાના સરકારી સંબંધી કેટલીક વાતો સાચી હોય તો હિંદી સરકારને આપણી માગણીઓ માટે કોઈ પણ દીલસોણ નહોતી એટલુંજ નહિ પરંતુ તેણે તો આપણી સ્વરાજ્યની ચળવળને કોઈ પણ રીતે સહતર દાબી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને હોર્ડ પેન્ટેલેડનું ભાષણ તથા મિસિસ બેસન્ટ વગેરેને નજરકેદ કરવાના હુકમ તો માત્ર તે રાજનીતિના આરંભ રૂપે જ હતાં. છતાં આજે તે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે, અને હિંદી સરકારને ખરેખર ન્યાયી રાજનીતિ સ્વીકારવાની ફરજ પડી છે. આ ફેરફારનું સૂચ્ય કારણ તો હિંદી પ્રજાની લડતજ છે સરકારની જાતની રાજનીતિના પહેલાંજ પગલાંને તેણે સ્વપ્ને પણ નહિં ધારેલા એવા

* English is on the high road to become if it has not already become, among the educated classes the *lingua franca* all over India.... Moreover with each generation, English will come more and more to be learnt not in the Schools, but in the every-day intercourse of the home.

પ્રીટકાર અને શુસ્સાથી હિંદી પ્રજાએ વધાવી લીધાં, અને એ રાજનીતિનો સત્વર અંત, આણવાને હિંદના દરેક પ્રાંતના કચેરા અને જવાબદાર નેતાઓએ અસાધારણ જૂસ્માસેર ચળવળ કરવા માડી અને મદ્રાસના વયોવૃદ્ધ દેશભક્ત સર સુબ્રમણ્ય આચર જેવા કેટલાકોએ તો સત્યાગ્રહી થઇ છેવટ સધી સરકારની એ અનીતિ ભરેલી રાજનીતિ સામે લડત ચલાવવાનો નિશ્ચય પણ કર્યો. હુંકમાં એ ચળવળને પરિણામે દેશમાં એવી તો ગભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ કે એ રાજનીતિનો અંત આણ્યા સિવાય હિંદ જ પલાતું નથી એવી તો ચરતરની પણ ખાત્રી થઇ હશે. છતાં આ લડતની ફત્તેહ કેટલેક અંશે અનુકૂળ અભિગમે પણ આપાત છે એમ તો સ્વીકારવું જ જોઇએ. મિત્રરાજ્યોની લડત સ્વતંત્રતા અને નાના રાજ્યોના હક્કો માટે જ છે એમ ખાત્રી થતા લડાઇમાં જોડાયેલું અમેરિકા તથા પ્રજાસત્તાક ગાંધી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયેલું રશિયા એ બંનેના આગ્રહ કે શરમને લીધે બ્રિટનને પોતાના સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા ન્યાય અને નીતિને ધોરણે કરવાની જરૂર જણાઇ ન હોત તા આપણી લડતને આવી ફત્તેહ આટલી જલદી મળત એમ તો માની શકાય જ નહિ. છતાં અનુકૂળ સંજોગોને લીધે પણ આપણી લડત સરકારને ન્યાયી રાજનીતિ ગ્રહણ કરવાની ફરજ પાડવાને શક્તિવાન થઇ તે માટે અતોષ માની અ નવીન રાજનીતિના પ્રથમ ઉદ્દગારરૂપ નામદાર વાઇસરૉય લૉર્ડ ચેમ્સફોર્ડના સીનલાના ભાષણની નોંધ લઇશું.

નામદાર વાઇસરૉયનું ભાષણ.

નામદાર વાઇસરૉયના ભાષણની નોંધ લેતાં પ્રથમ આપણે એટલું તો કબુલ કરવું જોઇએ કે આપણી રાજકીય સુધારા માટેની માગણીઓની બાબતમાં તેમના ઉદ્દગારો સર્વોંશે સંતોષકારક છે તેમણે કહ્યું છે કે “બ્રિટીશ હિંદને બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરિકે સ્વરાજ્ય બક્ષવાનો બ્રિટીશ રાજ્યનો અંતિમ હેતુ છે એવા ઠરાવ ઉપર હમે આપ્યા છીએ અને નામદાર શહેનશાહની સરકારે ચોક્કસ સખ્તોમાં જે રાજનીતિ બહાર કરી છે તે હું કહું છું કે અમને હિંદી સરકારને સુખ્ય બાબતોમાં વ્યવહાર રીતે અમે સૂચવેલી રાજનીતિથી જૂની હોય એમ લાગતું નથી.” તે ઉપરાંત એ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સત્વર પગલાં લેવા જોઇએ એ પણ તેઓ કબુલ કરે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને જોખમદારીભર્યા ઉંચા ઓદ્ધા હિંદીવાનોને આપવાના સાથે તેમણે કહ્યું છે કે ધારાસભાની બાબતમાં પણ “આગળ વધવું જ જોઇએ એમ અમે હિંદી સરકાર અપૂર્ણ રીતે સ્વીકારીએ છીએ, અને નામદાર શહેનશાહની સરકારે તેમના બહારનામામા દર્શાવેલા અંતિમ હેતુ સબધી એવો ઠરાવ કર્યો છે કે તે હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સંગીન પગલાં બને તેટલાં જલદી લેવાવા જોઇએ.” નામદાર વાઇસરૉયના આ ઉદ્દગારો લૉર્ડ પેટલેક તથા બીજા પ્રાંતિક ગવર્નરોના અને ખુદ વાઇસરૉયના જ પહેલાંના ભાષણોથી જૂદા પડી જાય છે, અને જે તેમના વિચારોમાં ખરેખર ફેરફાર થયો હોય તો તે ખુગી થવા જેવું ગણાય, પરંતુ તેમ ન હોય અને બ્રિટીશ સરકારની દબાવણથી જ હિંદી સરકારને પોતાની રાજનીતિ ફેરવવી પડી હોય તો તેમાં આ તો સંતોષજાન માનવાનો છે.

આ ઉપરાંત જે બીજી બાબત ઉપર પ્રભુનું મન ઉશ્કેરાયલું હતું તે મિમિસ બેસન્ટ વગેરે સામે મરકારે કહેલા નજરકેદના હુકમ હતા એ હુકમો અન્યાયી હતા. કોઈ પણ રીતે ન બચાવી શકાય એવા હતા, અને તે પાછા ખેંચી લેવાવા જ ભ્રમ્ય એવો પોતાનો મત સમસ્ત પ્રજાએ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો હતો. એ મત સર્વોંશે સાચો જ હતો, અને તે પ્રમાણે જ આ નવી રાજનીતિને અંગે એ હુકમો રદ થયા હોત તથા મિમિસ બેસન્ટ વગેરેને વગર દીસે છોડી મૂકવામાં આવ્યા હોત તો તેથી પ્રજામાં ભારે સતોષ ફેલાત, અને જે શાંતિમય સ્થિતિ માટે નામદાર વાઇસરોયે પોતાના લાખલુમાં ધ્યાન દર્શાવી છે તે સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવામાં તે મદદગાર થઈ પડત. આ વાત સંસ્કાર નહિં સમજી હોય એમ તો માની શકાયજ નહિં, છતાં મમત કે પછી ગમે તે કારણને લીધે એ હુકમ રદ કરવામાં તેણે એક અયોગ્ય સરત નાખવાનું પસંદ કર્યું અને તેથી એ પગલાંની પ્રજા ઉપર જે અસર થાય તે નષ્ટ કરી નામદાર વાઇસરોયે પોતાના લાખલુમાં કહ્યું છે કે સર વિલિયમ વિન્સેન્ટના ખુલાસા પછી એ બાબતમાં વધુ બોલવાની જરૂર નથી, પણ સર વિન્સેન્ટના જવાબને પ્રજા સંતોષકારક લેખતી નથી. સર વિન્સેન્ટનો જવાબ નીચે સુજળ હતો “ મિમિસ બેસન્ટ વગેરે ઉપર ડિક્લેરેશન આપી દેવાની કલમો હેઠળ જે બંધનો મૂકાયેલા છે તે દૂર કરવાની મદ્રાસની સરકારને ભલામણ કરવા હિંદી સરકાર તૈયાર છે, ” પણ તે એ શરતે કે “ હિંદી સરકારની ખાત્રી થાય કે તેઓ હવે લડાઈ દરમિયાન રાજકીય ચળવળ ગેરકાયદેસર તથા ઝનુની રીતે ચલાવવાથી દૂર રહે. ” મિમિસ બેસન્ટ ઉપર ગેરકાયદેસર રીતે ચળવળ કરવાનો આરોપ પૂરવાર થયો નથી, તેમણે તેવી રીતે ચળવળ કરી જ નથી, તેવી ચળવળ તેમને પમંદ પણ નથી તે તો તેમણે સરકારના અન્યાયી હુકમોને પણ તાબે થઈ બતાવી આપ્યું છે, તો પછી તેમની પાસે બાંધકાયદેસર રીતે નહિ વર્તવાની ખાત્રી માંગવી એ તો કેવળ તેમનું અપમાન કરવાને માટે જ હોય એમ લાગ્યા વગર ગ્રહીતું નથી. અને જો કે મિમિસ બેસન્ટે આ બાબતમાં ફેટફેટ અંગે નમતું સૂચી, સરકારને સતોષ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે, પણ સરકારે તો એ શરત મૂકી પોતાને દુરાચારી જ ઠરાવી છે

આ બાબતમાં અમારી ટીકા કોઈ પણ રીતે વધારે પડતી નથી તે તો આવાજ સંજોગમાં બ્રિટિશ સરકારે આચરેલેડમાં કેવું પગલું લીધું હતું તે પરથી જણાયો. બ્રિટન લડાઈમાં ગુલામિયું હતું તેના લાલ લડ આયરિશ પ્રજાના એક લાગે સ્વતંત્રતા ચળવળ માટે બ્રિટિશ સરકાર સામે બળવો ઉઠાવ્યો હતો અને એ બળવો સરકાર લોક રની મદદથી દાખી દેવાને શક્તિવાન થઈ એ તો આપણે બહોળીએ છીએ, પણ આ બળવો દાખી દીધા પછી પણ હાલના સમયમાં પ્રજાની સહાનુભૂતિ વગર રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય જ છે એ વાત સમજી બ્રિટિશ સરકારે આયરિશ પ્રજાને તેમના દેશના રાજ્યત્રના મંબંધમાં સતોષ આપવાને એ દેશના બધા પક્ષોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવવાનો ઠરાવ કર્યો અને તે પરિષદમાં અર્થમાં કોઈ પણ વાતની કક્ષાશથી બલત નહિ પડે એ તે માટે બળવાખોર દેદીઓને પણ વગર સરતે છોડી મૂકવાનું ઠરાવ્યું. આ બાબત ઉપર કોંગ્રેસેટીવ પક્ષ કે જેમની આયરિશ હોમરૂલ માટેની

વિરૂદ્ધતા જગજગદેર છે, તે પક્ષના વડા મી. બેનર લોએ પણ પાર્લામેન્ટમાં ભાષણ કરતાં જે વચનો કહ્યાં હતાં તે આપણે માટે ખાસ નાણુવા જેવાં છે. તેમણે કહ્યું હતું કે આ પરિષદથી “સંયુક્ત રાજ્ય અને સામ્રાજ્ય સાથેના આયરલેન્ડના સંબંધમાં એક નવો યુગ શરૂ થાય છે, અને એ પરિષદ શાંતિ; અને સહાનુભૂતિના એવા વાતાવરણમાં મળે કે જેમાં બધા પક્ષો સહેજે પણ કચવાટ વગર જોડાઈ શકે એ અત્યંત ધૃષ્ટિવા જેવું છે. જો આ પરિષદનું કાર્ય શરૂઆતમાં જ કોઈ પણ જાતના કડવાશથી બગડે અને તેથી આપણે આશા રાખીએ છીએ તેવા (બધાને પસંદ પડે એવા) નિર્ણય ઉપર આવવામાં હરકત થાય તો તેથી વધારે દલગીરી ભરેલું બીજું કંઈ પણ ગણાય નહિ. આ સંજોગોમાં નામદાર શહેનશાહની સરકાર એવા ઠરાવ ઉપર આવી છે કે, જે ગંભીર ગેરસમજૂતી સંબંધી તેમને પગલાં લેવાનો અધિકાર છે તે ગેરસમજૂતીનું મુખ્ય કારણ દૂર કરવાના કરતાં, તે જે વૃત્તિથી આ મહાન પ્રયોગ ઉપાડી લે છે, તે વૃત્તિનો વધારે સારો પૂરાવો આપી શકે નહિ. માટે તેણે નિશ્ચય કર્યો છે કે આયરલેન્ડના બળવાનાં સંબંધમાં હાલ જેઓ કેદમાં છે તેમને સઘળાને વગર સરતે છોડી દેવા.”

આનું નામ તે ખરી ઉદારતા, ખરું રાજદ્વારી કહાપણ. આની સરખામણીમાં આપણી સરકારનું ‘પગલું’ કેવું ગણવું તે તો વાંચકની મુનસફી ઉપર છોડીશું.

આ સિવાય, હિંદી લશ્કરને માટેના પગાર, ખોરાક, ઇસ્ખીતાલો, તથા પ્રદત્તા ઓદ્ધા સંબંધના સુધારા, વીરમગામની જગાત ઠાઠી નાંખવાનો ઠરાવ, ૧૫૩૧ની જગાત અને મુદતબંદી મજૂરીની સંસ્થા ફરીથી ઉભી કરવાની નહિ બપાયેલી ખત્રી માટે તો મતોષ જ માનવાનો છે. ઇન્ડિયન ડિક્શનરીમાં જોઈએ તોટલા માણસો જોડાયા નથી એ સંબંધી નામદાર વૉલ્ફસરોયે જાહેર ઠરેલી દલગીરીથી પણ આપણે ખોટું લગાડવાનું નથી. એ લશ્કરમાં કેળવાયેલા વર્ગ જોઈએ તોટલી સંખ્યામાં જોડાયો નથી તેનું કારણ જ સરકારની રાજનીતી જ છે. અને આજે એ રાજનીતિ બદલાઈ છે તો અમે માનીએ છીએ કે જ સરકાર એ લશ્કર સંબંધી દેશી અમલદારો વગેરે માટેની પ્રબળી માંગણી સ્વીકારી એ લશ્કરમાં નવા માણસો લેવાનું જાહેર ઠરશે તો સરકારને ફરિયાદ કરવાનું કારણ નહિ રહે.

નામદાર વૉલ્ફસરોયે પોતાના ભાષણના અંતમાં શાંત વાતાવરણ માટે ધૃષ્ટિ દર્શાવીને હિંદી પ્રધાન અહિં આવવાના છે. તેમની સાથે બધાએ મળીને દેશના રાજ્ય-તંત્ર સંબંધી વિચાર ચલાવવાનો છે, માટે આપણે જૂની ગેરસમજૂતીઓ ભૂની જવી, બધા અવિશ્વાસ દૂર કરવો એવો એમનો આગ્રહ છે. તેમણે કહ્યું છે કે “આ સવાલોનો વિચાર પરસ્પર વિશ્વાસ અને સહકારના વાતાવરણમાં વિવેક વૃત્તિથી થવો જોઈએ માટે આપણે કોઈ પણ જાતનો અવિશ્વાસ ન રાખતા, આપણો જૂનો ઐતિહાસિક સંબંધ ધ્યાનમાં રાખી, મિત્રો તરીકે સાથે બેસી, આ મહાન પ્રશ્નોનો કેવળ ન્યાય, વ્યવહાર અને તે કરતાં પણ વધારે તો નીતિની દૃષ્ટિએ વિચાર ચલાવવો જોઈએ!! હિંદી પ્રજા તો આજે વરસો થયાં ન્યાય અને નીતિને માટે પોકાર કરી રહી છે, અને આજે સરકાર

પણ તેની માંગણીનો ન્યાય અને નીતિસર વિચાર કરવા ઈચ્છે છે તે તે કાર્ય મા મદદ કરવા ચૂકશે નહિ. પરંતુ પ્રજાની અવિશ્વાસની લાગણી તો ત્યારેજ દૂર થશે કે જ્યારે સરકાર ન્યાય અને નીતિની વાતો કરવાને બદલે તેમને તેના રાજ્યકારભારના પાયા તરીકે સ્થાપશે.

મિસિસ બેસંટનો છુટકારો.

બરાબર ત્રણ મહીનાની હાડમારી બમ્બા પછી મિસિસ બેસંટ તથા તેના સાથીઓ નજરકેદમાંથી છૂટ્યા છે તે માટે અમે અમારો હર્ષ પ્રદર્શિત કરીએ છીએ, અને તેમણે દેશની જે જે સેવાઓ બજાવી છે તે માટે દેશ તેમનો સહાને માટે આભારી રહેશે જ એવી ખાત્રી દર્શાવી અમે તેમને દીર્ઘાયુષ ઇચ્છીએ છીએ. તે સાથે આ દેશની આવી આપણી સત્તાવાળી સરકાર સામે લડત ચલાવી આટલા ટુક વખતમાં તેમને છોડવા માટે હિંદી પ્રજા તથા તેના નેતાઓને અભિનંદન પણ ઘટે છે. હિંદી પ્રજાએ આજ સુધી ઘણા દુઃખો બમ્બાં છે, તેણે તેના દેશભક્તિથી રસબસ થયેલાં યુવાન અને વૃદ્ધ દેશબાંધુઓને, નેતાઓને, કેદમાં જતાં, દેશપાર થતા, અને પ્રાણ પણ અર્પતાં જોયેલા છે, અને શરમની સાથે કહેવું જોઈએ કે તેમને માટે તે કશું પણ કરી શકી નથી છતાં આજે એ સંતોષની વાત છે કે હિંદી પ્રજા એટલી તો માનરહિત થઈ નથી કે તેના હિતને માટે લડત ચલાવનાર ઉર વરસની પરદેશી બાંધને નજરકેદમાં દુઃખો સહેતી સાખી શકે. આ બાબતમાં હિંદની દ્રજ તો ચોખ્ખી જ હતી, અને એ દ્રજ બજાવવાનો માર્ગ બતાવનાર કર્મવીર ગાંધીજી હતા. એ પારશ્વમાંથી છુટાં થતાં, બાંકીપૂર, અલાહાબાદ અને મુંબઈના નેતાઓને તેમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દીધું હતું કે મિસિસ બેસંટને તો ગમે તેમ કરીને પણ છોડાવવા જ જોઈએ. સરકારને તે માટે પ્રથમ આગ્રહ કરવો અને જો સરકાર અસુક મૂઠત પહેલાં ન છોડે તો સલામતી થઈ લડવું જોઈએ ત્યાર પછી દેશમાં તે સબધી સર્વત્ર ચળવળ થઈ રહી, અને અત્યાગ્રહ કરવો કે નહિ તે સબધી કાંઈક ગેર-સંમંજૂતી થતા તેમણે જાહેર લખાણ કરી જણાવ્યું હતું “કે વિદુષિ બાંધ મિસિસ બેસંટ અ તેમના સહાયકોને છોડવામાં સત્યાગ્રહ વાપરવાની આપણી દ્રજ છે” કારણ “કે તેઓ નજરકેદના દુઃખો ભોગવે એ તો પ્રજાને માટે અસહ્ય છે. અને અસહ્ય દુઃખોનો ધંભાજ અત્યાગ્રહ જ છે” એમનો એ ધંભાજ ઉપાડી લેતા પહેલાં કેટલોક વધુ વખત નિકળી જતે, અને ઉપાડી લેવાનું નક્કિ થયા પછી પણ હિંદી પ્રજા તેનો પ્રયોગ એમની ઇચ્છા મુજબ કરી શકતે કે નહિ તે કહેવું તો સુરહેલ છે, પરંતુ જો હિંદી પ્રજાની લડતથી સરકાર પર કોઈ પણ અસર થઈ હોય તો તેમાં આ ધંભાજને અગે થયેલી ચળવળે અગત્યનો ભાગ લાજવો છે એમાં શંકા નથી. અને તેથી એ ચળવળના સાચા હિમાયતીઓને વિશેષ ધન્યવાદ ઘટે છે એમ અમારું માનવું છે.

સ્વરાજ્યની માંગણી.

કેટલાક અંતીમ વિચાર ધરાવનારા રાજપુરોને એવો મત છે કે જ્યાં સુધી દેશ ઉપર ભારે જૂલમ નહિ થાય, પ્રજા ઉપર અતિશય દુખ નહિ પડે ત્યાં સુધી પ્રજા જાગૃત થવાની નથી. તેનામાં સ્વમાન કે ચારિત્ર આવવાના નથી, અને દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો

નથી. આ સ બ ધ નાં તેઓ વિદાયતના રાજ્ય જોત, ખેડા આદિ, તથા બીજા જોમસની રાજનીતિના પરિણામને દાખલા તરીકે રજુ કરે છે, અને ખુદ હિંદમાં પણ લોર્ડ કર્ઝનના કારભારને જ હાલની રાષ્ટ્રીય ચળવળના કારણરૂપ માને છે. એમના આ વિચારોમાં કાંઈક સત્ય તો સમાયેલું છે. આપણે આજે વધારે નહિં તો દશ વરસ થયાં સ્વરાજ્ય માટે માગણી કરીએ છીએ, તે વગર આપણને ચાલવાનું નથી, એમ જણાવીએ છીએ, અને છતાં જ્યારે હાલની લડાઈમાં ખ્રિદનને પૂર્ણ વફાદારીથી મદદ કીધા પછી લોર્ડ હાર્ડિંગ જેવા લલા અને શાણા વાઈસરોયના અમલ હેઠળ ખાસ ગેરસમજુતી ઉભી કર્યા વગર આપણે આપણા હક્ક માટે ભારે ચળવળ કરી શક્યા હોત, ત્યારે આપણે નિરાંત કરી બેઠી રહ્યા; અને પછી હાલના વાઈસરોય નામદાર લોર્ડ ચેમ્સફર્ડના અમલ હેઠળ મદ્રાસ, પંજાબ અને કલકત્તામાં જાસની રાજનીતિ શરૂ થઈ કે તરતજ આપણે અણુધારી રીતે સરકારની રાજનીતિનો અ ત લાવવા, તથા આપણા હક્કો ઉપર પડતી તરખ અટકાવવા આપણે મરણીયા થઈ નિકળી પડ્યા. આજે એ લડતને પરિણામે પાછી સરકારને પોતાની રાજનીતિ ફેરવવી પડી છે; તેણે મિસિસ એસંટ વગેરેને છોડી મૂક્યા છે, તથા હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાનો અતીત હેતુ સ્વીકાર્યો છે, અને તે માટે સત્વર સગીન પગલા લેવાનું વચન પણ આપ્યું છે આથી પ્રજામાં પાછો સંતોષ ફેલાયો છે અને તે સર્વોંશે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ સંતોષની સાથે બેઠરકારી ન આવે તે વિષે કાળજી રાખવાની જરૂર છે સરકારે હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાને માટે સગીન પગલા લેવાનું વચન આપ્યું છે, પણ તે સદ્ભાવે પળાશે જ એમ માની ટોણે બૂલભરેલું છે. કારણ કે અત્યાર આગમજ આપણને મહારાણી તથા શહેનશાહ અને સરકાર તરફથી આપણને ઘણી કબુલાતો મળેલી છે, અને તેનો અમલ કેવી રીતે થયો છે તે આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. હવે અનુભવથી આપણામાં જે કાંઈ પણ ડહાપણ આવ્યું હોય તો આપણે આપણી હાલની માગણીઓને માટે સરકારના વચન ઉપર કે નેતાઓના વર્ગ તથા સરકાર સાથેની તેમની મસલત ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું જોઈએ નહિ આપણે તો તે માગણીઓ મુદ્દાગર સમજી લઈ તેને ચીવટાઈથી વળગી રહી તે મેળવવાને માટે ભારે ચળવળ કરવી જોઈએ આપણે માગીએ છીએ તે સુધારાઓ આપણી યોગ્યતા કે જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં વધારે પડતા નથી એટલું જ નહિ પરંતુ તે ખાસ અધિકારી વર્ગ તથા એંચો ઇન્ડિયનોની આપણા તરફની વિરૂદ્ધતાથી સરકારને માટે ઉભી થતી 'સુરકેલીઓ'નો ઘડુ બારીકીથી વિચાર ઘડી કાઢવામાં આવ્યા છે અને હાલના સંજોગોમાં તે ન મળે તો આપણી પ્રગતિનો માર્ગ બ ધ જ રહે એવા છે, એટલે કે તે વગર આપણને ચાલે એમ જ નથી, અને તેથી તે મેળવવા માટે લો. મા. તિલક કહે છે તે પ્રમાણે આપણે આપણાં તન, મન, અને ધન ખર્ચી નાખવા જોઈએ.

આ સુધારાના સ બ ધ મા એક પાસથી હિંદી પ્રજાને આવી અમાધારણ ચળવળને માટે તૈયાર કરવાને તથા બીજી પાસથી સરકારને તે વાતથી વાકેફ રાખવાને ગાંધીશ્રીએ હિંદી પ્રધાન અધિ આવે ત્યારે તેમને લાખો સહીઓ આપવી એક અરજ આપવાની ચોખ્ખા ઘડી કાઢી છે, અને તે અરજનો ખરડો નીચે મુજબ છે.—

“તેક નામદાર મહેરબાન

ઈ. એસ. મૌન્ટેગ્યુ સાહેબ બહાદુર,

ધી સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા

મુંબાઈ ઇલાકાની બ્રિટિશ પ્રજાની નમ્રતાપૂર્વક અરજ

એ છે કે:—

(૧) ઑલ ઇન્ડિયા મૉસ્લેમ લીગની કાઉન્સિલે તથા ઑલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમિટીએ હિન્દુ-સ્વરાજ્યને લાગતી જે યોજના ઘડી છે અને જે યોજના ઇન્ડિયન નેશનલ કૉંગ્રેસે અને ઑલ ઇન્ડિયા મૉસ્લેમ લીગે ગયે વર્ષે સર્વાનુમતે કબુલ રાખી છે તે વિષે અમ્હેં વિચાર કર્યો છે અને તે અમ્હેં અમગ્ન્યા છીએ

(૨) એ યોજનાને અમ્હારી સંમતિ છે

(૩) અમ્હારી નમ્ર માન્યતા પ્રમાણે હિન્દના તેમજ સામ્રાજ્યના લોકોને માટે ઉપરની યોજનામાં સૂચવેલા સુધારા સર્વથા જરૂરના છે.

(૪) અમ્હેં અરજદારો એમ પણ માનીએ છીએ કે એ સુધારા થયા વિના હિન્દમાં ખરી શાન્તિનો યુગ આવવાનો નથી

આ કાગ્જોથી અમ્હારી આપ નામદાર પ્રતિ અરજ છે કે આપ મજકુર યોજના ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપી, હેમા સૂચવેલા સુધારા મંજૂર કરી, આપે અહિંયાં આવવામાં ઉદ્દેશો ત્રમ રૂલ કરશે અને હિન્દની પ્રજાની આશા પ્રતિપૂર્ણ કરશે

આપના એ કાગ્જો કાયને માટે અમ્હેં આપના અરજદાર હમેશના આભારી રહીશું”

આ અરજી અત્યંત સાદી અને સરલ છે, ફોર કોઈ સમજી શકે એમ છે, અને દેશ સ્વરાજ્ય લોગવતો થાય એવી ઇચ્છાવાળા સર્વ દેશજનુઓ અને જહેનો તેના ઉપર મૂકી આપશે. એમાં શંકા નથી. પરંતુ આપણી ફરજ એ અરજી ઉપર સહી કરવાથી પૂરી થતી નથી. તે ઉપર સહી કરવાથી તો આપણે માથે સીધી રીતે એક નવી જવાબદારી ઉત્પન્ન થાય છે. એ અરજી મારફતે આપણે જણાવીએ છીએ કે કોંગ્રેસ તથા લીગે મંજૂર કરેલા સુધારાઓ દેશના હિતને માટે જરૂરના છે, અને તે દેશને મળવા જ જોઈએ પરંતુ તે સાથે આપણે એમ પણ કહીએ છીએ કે એ સુધારાઓ થયા વિના દેશમાં શાન્તિનો યુગ આવવાનો નથી આનો ખરી રીતે તો એક જ અર્થ થઈ શકે અને તે એજ કે સુધારા થયા વિના આપણને પ્રજાને શાંતિ મળવાની નથી, તે મેળવ્યા વગર આપણે જંપવાના નથી. થોડાક વખત ઉપર મિસિસ બેસન્ટ નજરકેદ હતા ત્યારે દેશમાં સર્વત્ર તેમને છેડવવા માટે મત્તાજહ કરવાની વાત થઈ રહી હતી, અને તે સર્વાંશે થોડા જ હવુ. પરંતુ આ સુધારાઓમાં તો એકનું નહિ પણ લાખોનું હિત સમાયેલું છે. પૂરતી માધીથીએ એ અરજીને માટે લખેલા સૂચનાપત્રમાં જણાવ્યું છે તેમ

આ સુધારા મંજૂર થાય તો “તેનું” પરિણામ એ આવે કે રાજ્યકારભારની લગભગ કેટલેક અંશે આપણે જ પસંદ કરેલા આપણા ભાઈઓના હાથમાં આવે અને આપણે ખમવાં પડતાં દુઃખો દૂર કરાવવાને તેઓની મદદ વડે આપણને સહેલું પડે. આ સ્વરાજ્ય નથી પણ એમાં સ્વરાજ્યનું ઊંજ રહ્યું છે. છેવટનો સુદ્ધા એવો છે કે ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય નીચે સ્વતંત્ર સત્તા આપણે હિંદુસ્તાનમાં લોગવવાની છે, એટલે કે આપણા નાણાંનો વહીવટ, આપણી કેળવણીની રચના, અને તેનો કારભાર, આપણી ખેતીનો વહીવટ, આપણા હુન્નરોની વ્યવસ્થા અને આપણી એક બીજાને લગતી હિલચાલની દોરી આપણા હાથમાં રહેશે” આવા સુધારા મેળવવાને આપણે અસાધારણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, મોટા ભોગો આપવા જોઈએ, અને જરૂર પડે તો તે માટે સત્યાગ્રહ કરવાને પણ તૈયાર થઈ રહેવું જોઈએ. આ લક્ષ્યને અંગે મોટા ફેરફાર થયા છે—થવાના છે. રશિયાને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય મળ્યું છે. પ્લીન્કડને સ્વતંત્રતા મળી છે પોલેન્ડને સ્વતંત્રતા મળવાની છે. આયરલેન્ડને હોમરૂલ આપવાનો નિશ્ચય થયો છે. બ્રિટીશ સંસ્થાનોને સામ્રાજ્યની પરદેશ સંબંધી રાજનીતિમાં ભાગ લેવાનો હક આપવાની વાતો થાય છે, અને પુલ્કાંડમાં શીઓને પણ આજે મત આપવાનો હક મળી ચુક્યો છે. તો શું હિંદ, પોતાના શ્રેયને માટે અત્યંત જરૂરના એવા આ સુધારા મેળવવા માટેની લડત ચલાવવામાં પાછી પાની કરશે?

S. B

X

X

X

મી. મહમદ અલી અને મી. શૌકત અલી હજી નજરકેદ.

ગયા જુલાઈ માસની આખરે મળેલી ઑલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમિટી અને ઑલ ઇન્ડિયા મેરલેમ લીગની કાઉન્સિલની એકત્ર સભાએ મિસિસ એની બેસન્ટ મી. એટ્કેલ અને વાડીઆને તેમજ બે વર્ષથી નજરકેદ થયેલા મુસલમાન આગેવાનો મી. મહમદ અલી અને મી. શૌકત અલીને મુક્ત કરવા સરકારને વિનંતિ કરી હતી તે પછી જ્યારે જ્યારે દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી મિસિસ બેસન્ટને છોડવાને ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા ત્યારે સામાન્ય રીતે આ બે મુસલમાન ભાઈઓને છોડવાને પોકાર કરવામાં આવ્યા હતા. મીસીસ બેસન્ટના છુટકારા પહેલાં થોડા દિવસ ઉપર જ્યારે આ ભાઈઓની વૃદ્ધ છતાં બહાદુર માતાની અને આપણા વીર વૃદ્ધ આગેવાન સર મુશ્તફાહુસ આયરની વચ્ચેનો લાગણીભર્યો પત્રવ્યવહાર પ્રકટ થયો હતો ત્યારે તે ભાઈઓ ઉપર થયેલા જુલમથી આપણું અન્ત કરણ દાઝ્યું હતું. વડી ધારાસભામાં જ્યારે એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ભવિષ્યમાં માત્ર કાયદેસર ચળવળ કરવાનું જિનજરૂરી વચન લઈને મિસિસ બેસન્ટ અને તેમના મહાયકોની સાથે મી. મહમદ અલી અને મી. શૌકત અલીને છોડી મૂકવામાં આવશે ત્યારે આપણા અન્તઃકરણમાં આશાનું કિરણ ઉગ્યું હતું કારણ કે આપણને એમ લાગ્યું કે સ્વરાજ્ય વિષે બહેરાવ બહાર પાડીને સુધારા વિર

મસલત કરવાને જો મી. મૉન્ટેગ્યુ હિન્દુસ્થાન આવનાર છે તો તેમની મુલાકાત માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાને અને તેથી હિન્દના ઉકળેલા હૃદયને શાન્ત કરવાને તેમની તરફથી તેમજ હિન્દી સરકાર તરફથી યોગ્ય ઉપાયો લેવામા આવશે. મિસિસ બેસન્ટે કંઈક કમ્પ્લેક્ષિટી આપી છે એમ સરકારે જણાવ્યું છે અને તેથી તેમને નજરેંદારીમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યાં છે એટલું જ નહિ પણ સુંગાઈ અને મધ્યપ્રાંતની સરકારે તેમની ઉપર પસાર કરેલા બહિષ્કારના હુકમો પણ રદ કર્યાં છે. પરંતુ આ બનાવથી જે હુર્ષ આપણને થયો તેમાં હજી સુધી મી. મહમદ અલી અને તેમના ભાઈ ન છૂટતાં ભંગ થયો છે અને જ્યારે સર વીલીઅમ વિન્સેન્ટે વડી ધારાસભામાં જણાવ્યું કે તપાસ કરતાં તેમના પહેલાંના વિચારોમાં કંઈ ફેર ન જણાતાં તેમને છોડવામાં આવનાર નથી ત્યારે આપણને શોક અને આશ્ચર્યની લાગણીઓ હતી પણ પછીથી સરકારી તપાસને આખો ઇતિહાસ અને બીજા પત્રો તે ભાઈઓની બહાદૂર માતાએ બહાર પાડ્યા તેથી તો બે ઉમદા અને દેશભક્ત આગેવાનોને થતા અન્યાય અને જુલમની સામે આપણુ અન્તઃકરણ પૂર જોસથી ઉછલીને પોકાર કરે છે.

સરકારી કૃત્યોની ટીકા કરતાં અમર્યાદિત ભાષા વાપરવાને માટે નહિ પણ તુર્કી સામે વિગ્રહ સંબંધમાં તેમના લખાણને લીધે મી. મહમદ અલી અને મી. શૌકત અલીને નજર કેદ કરવામાં આવ્યા છે એ કાંઈ છાની વાત નથી. પણ તેમને છોડવાનો ઠરાવ કરવાને આ માસની ત્રીજી તારીખે સરાએલી સભામાં તેનાં પ્રમુખસ્થાનેથી મી. ભૂલાભાઈ દેશાઈએ જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તુર્કસ્તાને જર્મનીની બાબતે અપલાવ્યું તે પછી એક લેખમાં મી. મહમદ અલીએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે “ગ્રેટ બ્રિટન અને તુર્કી વચ્ચે લડાઈ ભગવા, હિન્દુસ્થાનના મુસલમાનોએ શહેનશાહ તરફ અડગ રીતે વફા દાર રહેવું જોઈએ અને હિન્દુસ્થાનના અને તુર્કસ્તાનના મુસલમાનોના માર્ગ હવે જુદા પડ્યા છે.” જો આવા ભાવનું વાક્ય મી. મહમદ અલીએ એક વખતે લખ્યું હોય તો પછી પહેલાના વિચારોમાં કેવો ફેરફાર સરકાર તેમની પાસે માગે છે? આ સંબંધમાં જે કંઈ શંકાઓ અને ભ્રમ આપણા મનમાં સરકારી સભાસદના કથનથી ઉત્પન્ન થવાને અંશવ હતા તે મી. મહમદ અલીની માતાએ પ્રકટ કરેલી હકીકતથી નષ્ટ થયા છે, અને તેથી જો એક પાત્ર આ બે ભાઈઓ અને તેમની માતાની પ્રમાણિકતા અને વીરતા વિશે ઘણું જ વધારે માન ઉત્પન્ન થયું છે તો બીજા પાત્ર સરકારની સંકુચિત અને આપખુદી રાજનીતિ ઘણા જ વધારે પ્રકાશમાં આવી છે.

આ બે ભાઈઓનો ખુલાસો લેવાનું કામ સરકાર અને પ્રજાના માનીવા હિન્દી આગેવાન રાજ સાહેબ ઓફ મહમુદાબાદે પોતાને માથે લીધું હતું અને તે અનુસાર તેઓ તેમને મળ્યા અને પછી તેમણે મી. ઝીજાને એવી મતલબનો તાર કપ્યો કે તેમની અડગ વફાદારી વિષે તેમને કંઈ જ શંકા રહેતી નથી દરમ્યાન મી. આઈ. ડી. ના—ધુપી પોલીમના—એક અમલદારને આ અવિશય નાનુક કામ દુર્ભાગ્યે સોંપવામાં આવ્યું અને નર ચાર્લસ કંટીવેલેન્ટે ઘડેલી કમ્પ્લેક્ષિટી ઉપર તેણે તે ભાઈઓની સહીઓ આગી. આના ઉપર સડી ન કરતા તેમણે પોતે એક કમ્પ્લેક્ષિટીને તે ઉપર સડી કરવાની

પોતાની મરજી દેખાડી—જે કબૂલ ન કરવાનું ફરમાન મળતાં પોલીસનો અમલદાર પાછો ગયો. હવે સરકારે અને મી. મહમદ અલીએ ઘડેલી કબૂલાતોમાં એકજ ફરક સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ઇસ્લામી ધર્મની માન્યતાને અડચણ ન થાય એવી રીતે સરકારને વફાદાર રહેવાનું વચન આપવા આ લાઇઓ ખુશી હતા જ્યારે સરકારને આ કલમ ઘણીજ વાંધાલરેલી લાગી. પોતાના અન્ત કરણમાં, ધર્મની આ શરત છૂપાવીને મી. મહમદ અલી અને મી. શાકત અલી સરકારની કબૂલાત ઉપર સહી કરી શક્યા હોત અને તે પછી પોતાની શરત પ્રકટ કરી શક્યા હોત. પણ સામાન્ય રાજદ્વારી માણસો આવે પ્રસંગે જે રસ્તો લે તે એક સત્યનિષ્ઠ અને પ્રમાણિક ઇસ્લામી અને હિંદીવાન તરીકે તેમણે લીધો નથી, પણ આવું માનલયું, પગલું ભરવાથી કદાચ વર્ષો સુધી નજરકેદ ભોગવવી પડે તો તે ભોગવવાનો તેમણે અડગ નિશ્ચય કર્યો છે અને તેમને આમ કરવાને તેમનાં માતૃશ્રીએ પણ હુકમ આપ્યો છે એ જ્ઞેને તેમને સાચા હિન્દીઓને તેમને માટે જ નહિ આખા ભારતવર્ષના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે ઘણું માન અને શ્રદ્ધા ઉપજાવ્યા વિના રહેશે નહિ.

ધર્મ વિષે જે કલમ મી. મહમદ અલી ઉમેરવા માંગતા હતા તે સરકાર કબૂલ ન કરે એ જ્ઞેને આપણે જીવ ઉઠાવી ઉઠે છે. શું મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાના ટેકેસમાં અને તે પછીનાં શહેનશાહ એડવર્ડ અને શહેનશાહ જ્યોર્જના જાહેરનામામાં એવું વચન નથી આપવામાં આવ્યું કે હિન્દી પ્રજાની વિવિધ ધાર્મિક માન્યતાઓમાં સરકાર કંઈ પેણ અન્તરાય નાંખશે નહિ? આવું વચન સામાન્ય સંયોગોમાં પાળવું એ તો રમત છે સરકારના અન્ત કરણમાં એ વચન ઉડું વસે છે કે નહિ—તેને મન તે પવિત્ર છે કે નહિ તેની ખરી કસોટી તો હાલના જેવા અસાધારણ પ્રસંગે જ થાય એવું કબૂલ કરશે કે તુર્કસ્તાને ઇંગ્લંડની સામે લડાઈમાં ઝંપલાવ્યું તેથી હિન્દ સુધ્ધાંત અનેક દેશોમાં પ્રસારેલી આખી સુસલમાન કોમ જે તુર્કસ્તાનના રાજાને પોતાનો ખલીફ-ધર્મગુરુ માને છે તે ઘણીજ ઠઠગી સ્થિતિમાં મૂકાઈ છે, અને તે વખતે પહેલાંનાં ઢંઢારામાં આપેલા વચનને અનુસરીને સુસલમાન કોમતુ ધાર્મિક જોરવ સચવાય અને તેની સાથે સરકારને તેઓ પૂરેપૂરા વફાદાર રહી શકે અને લડાઈ ચલાવવામાં મદદ કરી શકે એવો વચલો રસ્તો કાઢવાનો સરકારનો ધર્મ છે. આખા હિન્દુસ્તાનના સુસલમાનોએ તુર્કસ્તાન સામે લડાઈ શરૂ થઈ અને મેસોપોટોમિયામાં આપણા લશ્કરે પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પછી પણ પહેલાંની માફક સરકાર તરફ પૂરેપૂરી વફાદારી બતાવી છે અને ખુદ મેસોપોટોમિયામાં હજારો સુસલમાનો લશ્કરી સીપાઈ, સરદારો અને દીવાની અમલદારો તરીકે સરકારની નોકરી કરે છે. પરંતુ એક લોહી અને એક ધર્મની પ્રજાઓ વચ્ચે આમ સુદ્ધનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમના બંનેના અન્ત કરણમાં કંઈક ઠંડેશ થાય અને કેવળ ધર્મના વિષયોના નિરાકરણમાં લડાઈની શત્રુવટને આડે ન આવવા દે એ સ્વાભાવિક છે. તુર્કોના વધારે ને વધારે પ્રદેશ જીતતો જાય છે, તેમ ધર્મના કંઈ સવાલો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે અને આખી સુસલમાન કોમના ખલીફનો પશ્ત તો ખડો જ છે. આ બાબતોમાં કેવળ

રાજકીય નહિ પણ ઇસ્લામની શુદ્ધ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની અને લખવાની છટ મીં મહમદ અલી અને મીં શૈક્ત અલી માંગે છે પરંતુ આથી અમારા મત પ્રમાણે તેમની 'વફાદારીમાં ક્ષતિ થતી નથી' પણ હવેથી તે દીપ્તી નીકળે છે. અને છતાં આવી વફાદારીથી સંતોષ ન પામતા સરકારે તો તેમની ધાર્મિક દૃષ્ટિ છીનવી લેવાનો અધર્મ્ય હેતુ સેવ્યો છે તે તેની અત્યાર સુધીની નિઃકલંક ધાર્મિક રાજનીતિ ઉપર એક દુષણરૂપ છે. હવે દરેક ઇસ્લામી વિચાર કરશે કે જો તે ખરેખરો ઇસ્લામી હશે તો તે સરકારના મત પ્રમાણે પુરો વફાદાર ગણાશે નહિ અને જો સરકારની ગણતરી પ્રમાણે વફાદાર રહેવું હશે તો તેને ઇસ્લામ તરફની દૃઢ ભક્તિ ઉપર રાજકીય ઢોળ ચઢાવવો પડશે આવા સંશયમાં આખી મુસલમાન કોમ પડશે તો તે કોમના અનુયાયીઓનો અને સર્વે હિન્દીઓની સરકારમાં શ્રદ્ધા હળવાનો અને તેથી સરકારને અને પ્રજાને ધણું નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે.

મીં મહમદ અલી અને મીં શૈક્ત અલીની 'નજરકેદ વિષે અમારો આવો મત હોવાથી અમે સર્વે સાચા હિન્દીવાનોને અને સર્વે રાજકીય મંડલોને તેમની સુકિત માટે પોષક કરવાની આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. પોતાના મુસલમાન ભાઈઓ સામે તેમના દર્દની આ ક્ષણમાં દીવસોશ બતાવવાની અને માત્ર હિન્દુ નહિ પણ સાચા હિન્દીવાન બનવાની ખરી તક હિન્દુ ભાઈઓને પ્રાપ્ત થઈ છે. મિસિસ બેસન્ટને છોડવવાને જેવી ચળવળ કરવામાં આવી હતી તેવી-બદકે તેથી પણ ભસ્તી ચળવળ મુસલમાન ભાઈઓ સાથે હાથમાં હાથ મીલાવીને હિન્દુઓએ કરવી જોઈએ જેથી હિન્દુ મુસલમાનની એકતા કેવળ સ્વાર્થના કુદ્ર સાંધણથી નહિ પણ ધર્મના અચળ ભાવથી ચિશ્કાળ માટે મધારે.

સ્વરાજ

હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરાજનો સદેશો.

“મારા દેશ અને દેશબધુઓ માટે ફોદ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જો હું મૂકતો જાઉં તો કહું છું કે: એક થાઓ, મડયા રહો અને સ્વરાજ (સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના લોભ થતા લાખો લોકો, અને માત્ર અઘ્ય અન્નને લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામા મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલતું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે”

(કલકત્તાની કોંગ્રેસ-૧૯૦૬)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારૂં સ્વમાન સાચવવા અને ઈશ્વરદત્ત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન ફેલતાં આ ધડીએ નીચેને શરનામે લીગના સલાસદ થવાને લખો.

હો મરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

- કાયદેસર હીલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું.
- શહેનશાહ પંચમ બ્યાર્જ અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યમાં સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક્ક મેળવી ઔદ્યોગિક સાધનો સંબંધ બાળવવો.
- હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નેશનલ કોંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.
- હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સંબંધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી આ ઉદ્દેશો જામને સમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરુષો આ સંસ્થાના સલાસદ થઈ શકશે અહર એજ્યુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામાં એસોસિએટ તરિક્કે દાખલ થઈ શકશે.
- સર્લોન્દો તથા એસોસિએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે અને તે આપતા લીગનો દાર્ડ, રૂપાનો ચાદ અને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિક્કે અ, વ, ક અને જ વર્ગના સર્લોન્દો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ સોમના હક્ક સરખા ગણાશે.

તમારા ગામમાં લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સલાસદ થવાને તૈયાર થતા તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો —

૨૫૧, હોન બી રોડ,

મેશો કુપની ઉપર

ફાટ — મુબાઈ.

મંત્રીઓ

હોમરૂલ ફોર ઈન્ડિયા લીગ,

મુબાઈ શાખા.

આ સંસ્થામાં જોડાવા ઈચ્છતા સર્વે એ મેમ્બરીઓને નીચેલે ચન્નામે લખવું.

સ્વરાજ

હિંદતા દાદા દાદાભાઈ નવરાજનો સંદેશો.

“મારા દેશ અને દેશબંધુઓ માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જ હું મૂકવા જઈ તો કહું છું કે: એક થાઓ, મંડ્યા રહો અને સ્વરાજ (સેલફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના લોગ થતા લાખો લોકો, અને માત્ર એક અંતે લીધે ભૂખે-દળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલનું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે.”

(કલકત્તાની કોંગ્રેસ-૧૯૦૬.)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારું સ્વમાન સાચવવા અને હૃદયરહત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં બેઠાઈ તેમારી ફરજ બળવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન ફેલતાં આ ધડીએ નીચેના શંરનામે લીગના સલાસદ થવાને લખો.

હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

કાયદેસર હીલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું. શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ અને તેના પારસોનાં તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય માંજ સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવો એટલિટન સાથેના સંબંધ બાળવવો. હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નેશનલ કોંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મળજીત કરવી.

હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સંબંધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી. આ ઉદ્દેશો જેમને સમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરુષો આ સંસ્થાનો લાસદ થઇ શકશે અંદર એજ્યુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ અથવા સંસ્થામાં સોસીએટી તરિકે દાખલ થઇ શકશે.

સલાસદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની પ્રી ડા. ૧ છે. લીગમાં દાખલ થવાની પ્રી ડા. ૧ છે અને તે આપતા લીગનો ઠાડ, રૂપાનો ચાંદ ને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે જ, વ, ક અને હ વર્ગના લાસદો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમનાં હક રખા જણાશે.

તમારા ગામમાં લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સલાસદ થવાને તૈયાર તો તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો:—

૨૫૧, હોન બી રોડ,
એશિયન કમ્પની ઉપર
ફાટ—સુબાઈ.

મંત્રીઓ
હોમરૂલ ફાર ઇન્ડિયા લીગ,
સુબાઈ શાખા.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩.

નવેમ્બર ૧૯૨૭

અ ક પ.

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ મહાત્મા.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીજી સાપણ.

જીજ્ઞાસુ સાધ્યો અને બહેનો,

આ પરિષદનું પ્રમુખપદ આપી મને આપ સહુએ આભારી કર્યો છે. એ પદ શોભાવવા આરૂં જોઈતી વિદ્વતા મારામા નથી એ હું જાણું છું. દેશસેવાનાં ધીલ્લ, ક્ષેત્રોમા હું જે કંઈ ભાગ લઉં છું તેથી મને આ પદની લાયકાત નથી મળી શકતી એનું પણ મને ભાન છે. મારી લાયકાત એક જ હોઈ શકે; ગુજરાતી સાધના પ્રેમની હરિક્ષામાં પહેલાં દરજ્યા-વિના સતોષ નજ પામું એમ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે ને એ માન્યતાને લીધે જ મેં આ જવાબદારીભર્યું પદ સ્વીકાર્યું છે. જે ઉદાર વૃત્તિથી આપે મને આ પદ આપ્યું છે તે જ વૃત્તિથી આપ મારી ખામીઓ દરગુજર કરશો. ને આપના અને મારા આ કાર્યમાં પૂરી મદદ કરશો એવી આશા રાખુ છું.

ગુજરાત કેળવણી મંડળને ધન્યવાદ.

આ પરિષદ એક વર્ષનું ખાળક છે. પુત્રના પગ પારણામા વરતાય છે તેમ આ ખાળકનું જીવામાં આવે છે. ગયા વર્ષના કાર્યનો અહેવાલ હું વાંચી ગયો છું, એ ગમે તે સંસ્થાને શોભાવે એવો છે. મંત્રીઓ વેળાસર પરિષદનો કિંમતી અહેવાલ બહાર પાડી શક્યા છે તેથી તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે. એવા મંત્રીઓ આપણને મળ્યા છે. એ આપણો ભાગ્યોદય સૂચવે છે. એ અહેવાલ જેઓએ ન વાંચ્યો હોય તેઓને મેળવી વાંચવા તમામન કરવાની હું બલામણુ કરું છું.

૨૧. રા. રણજીતભાઈ વાવાભાઈ.

રા રા રણજીતરામ વાવાભાઈનું યમરાજ્યે ગત વર્ષમાં બાળદાન લીધું છે તેથી આપણને મોટી ખોટ આવી છે. તેમના જેવા સાક્ષર તરૂણ વયમાં ચાલી નીકળ્યા એ શોચનીય તેમ જ વિચારણીય છે. તેમના આત્માને ધર્મર શાંતિ આપે અને તેમના કુટુંબને, તેમના હુ ખમાં આપણે ભાગીદાર છીએ એ સ્થાનથી, આશ્વાસન મળે એમ ઇચ્છું છું.

ગુજરાત કેળવણી મંડળના ઉદ્દેશ.

જે મંડળે આ પરિષદ બોલાવી છે તેણે ત્રણ ઉદ્દેશ રાખ્યા છે:—

(૧) કેળવણીના પ્રશ્નો વિષે પ્રજામત કેળવવો ને દર્શાવવો.

(૨) ગુજરાતમાં કેળવણીના પ્રશ્નોની સતત ચળવળ કરવી.

(૩) ગુજરાતમાં કેળવણીના વ્યવહારિક કાર્યો કરવાં.

ત્રણે ઉદ્દેશો વિષે મેં 'યથામતિ' જે વિચારો કર્યા છે ને મત બાંધ્યા છે તે અહીં રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

કેળવણીનું વાહન.

કેળવણીના વાહનનો વિચાર કરી નિશ્ચય કરવો એ આપણ આ દશામા પહેલું કાર્ય છે એ તો સહુને સ્પષ્ટ લાગવું જોઈએ. તે વિના બીજા બધા પ્રયાસો લગભગ નકામા જેવા થઈ જવાનો સંભવ છે. કેળવણીના વાહનનો નિશ્ચય કર્યા વિના કેળવણી અપાયે જાય તે વગર પાયે ચણતર કરવાના પ્રયત્ન જેવો પરિણામે થાય.

આમાં બે મત જોવામાં આવે છે એક પક્ષ કહે છે કે કેળવણી માતૃભાષા (ગુજરાતી) દ્વારા અપાવી જોઈએ. બીજો પક્ષ કહે છે કે અંગ્રેજીદ્વારા અપાવી જોઈએ. ઉભય પક્ષના હેતુ પવિત્ર છે. બન્ને દેશના હિતચિંતક છે. પણ પવિત્ર હેતુ કાર્યસિદ્ધિને સાડે બસ નથી. પવિત્ર હેતુ અપવિત્ર જગ્યાએ ઘણી વેળા લઈ જાય છે, એવો દુનિયાનો અનુભવ છે તેથી આપણે તો બન્ને મતના ગુણદોષ તપાસી, બની શકે તો એકમત ઉપર આવી, આ મહાન પ્રશ્નનો નિશ્ચય કરવો ઘટે છે. પ્રશ્ન મહાન છે એ નિ.શ.ક છે. એટલે તેને સાડે જટલો વિચાર કરાય તેટલો ઓછો છે.

આ પ્રશ્ન આખા ભારતવર્ષનો છે, પણ દરેક ઇલાકા કે પ્રાંત પોતાને સાડે નિશ્ચય કરી શકે છે. હિંદુસ્તાનના બધા ભાગ એકમતના થાય ત્યાં સુધી એકલી ગુજરાત આગળ પગલું ન ભરી શકે એવી કંઈ સ્થિતિ નથી.

છતાં બીજા પ્રાંતોમા શી ચળવળ થઈ છે એ તપાસવાથી આપણે કંઈક સુચવણો ઉઠેલી શકીએ છીએ. બંગાળમાં ભાગલાને સમયે જ્યારે સ્વદેશી બુસ્સો ઉછળી રહ્યો હતો ત્યારે બંગાળી મારફત શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન થયો. રાષ્ટ્રીય શાળા પણ સ્થપાઈ રૂપિયાનો વરસાદ વર્ષો. પણ એ અખતરો નિષ્ફળ ગયો છે. મારી નસ માન્યતા છે કે વ્યવસ્થાપકોને પોતાના અખતરો વિષે શ્રદ્ધા ન હતી. તેવી જ દયામણી દશા શિક્ષકોની હતી. બંગાળમાં શિક્ષિત વર્ગને અંગ્રેજી ઉપર ભારે મોહ છે. બંગાળી સાહિત્ય વધુ છે તેના.

ઠારણમાં ખંઝાળી લોકોનો અગ્રેજી ભાષાપરનો કાબુ છે એમ સૂચવવામા આવ્યું છે. હકીકત આ દલીલને તોડે છે. સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું ચમત્કારિક ખંઝાળી તેમના અગ્રેજીને આજારી નથી. તેમની ચમત્કૃતિ તેમના સ્વભાષાભિમાનમા છે. ગીતાજલી પ્રથમ ખંઝા ભાષામાં લખાઈ. આ મહાકવિ ખંઝાળમા ખંઝાળી ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. તેમણે થોડા દિવસ પહેલાં હિંદની આધુનિક સ્થિતિ પર દલકતામાં ભાષણ આપ્યું તે ખંઝાભાષામાં આપ્યું હતું. તે સાંભળવા ખંઝાળના અગ્રગણ્ય પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ ગયાં હતાં સાંભળ નારાઓએ મને કહ્યું કે દોઢ કલાક સુધી લાવણ્યની ધારાથી તેમણે શ્રાતાવર્ગને રમણાળ કરી મુક્યો હતો. તેમણે પોતાના વિચારો અગ્રેજી સાહિત્યમાથી નથી લીધા. તેઓ કહે છે કે મેં તે વિચારો આ દેશના વાતાવરણમાંથી લીધા છે ઉપનિષદોમાંથી દોઢી કલાકયા છે; હિંદુસ્તાનના આકાશમાથી તેમની ઉપર વિચારવૃષ્ટિ થઈ છે એજ સ્થિતિ બીજા ખંઝાળી લેખકોની હું સમજ્યો છું

હિમાલય જેવા પ્રૌઢ લાગતા મહાત્મા મુન્શીરામજી જ્યારે હિંદીમા પોતાના વ્યાખ્યાન આપે છે ત્યારે બાળક, બેરોં ને મોટા સહુ તેમનું રસિક ભાષણ સાંભળે છે ને સમજે છે. તેમનું અગ્રેજી તેઓ કેવળ અગ્રેજી મિત્રોને સાડ સાચવી રાખે છે અગ્રેજી શબ્દોનો તરબુસો કરી પોતાનું ભાષણ કરતા નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં જેણે દેશને સ્વાર્પણ કર્યું છે એવા માનનીય મહનમોહન માલવીયાજીનું અગ્રેજી ચાલી જેવું ચળકી ઉઠે છે એમ કહેવાય છે. તે બોલે છે તે વાદ્યસરોયને વિચારવું પડે છે જો તેમના અગ્રેજીનો ચળકાટ ચાંદી સમો છે. તો તેમને હિંદી ધોધ તો ગાના પ્રવાહ જેવો છે ને માનસરોવરમાથી ઉતરતી ગંગા જેમ સૂર્યના કિરણોથી સુવર્ણ સરખી બગી રહે છે તેમ તેમના હિંદી વ્યાખ્યાનનો પ્રવાહ શુદ્ધ કાચન સમો ચળકે છે.

આ ત્રણ વક્તાઓની શક્તિ એમના અગ્રેજી જ્ઞાનમાંથી નથી આવી, પણ એમના સ્વાભાષા પ્રતિના એમને લઈને રહી છે સ્વામીશ્રી દયાનન્દે જે હિંદી ભાષાની સેવા કરી છે તે કાંઈ અગ્રેજી જ્ઞાનને લીધે નહતી. તુકારામ અને રામદાસે મરાઠી ભાષાને હીંપાવી છે તેમાં અગ્રેજી ભાષાનો કશો હિસ્સો નથી. પ્રેમાનન્દે અને સામળ ભટ્ટે તથા છેક આધુનિક કાળમાં દલપતરામે ગુજરાતી સાહિત્ય વધાર્યું તેનો જશ અગ્રેજી ભાષા લઈ શકે તેમ નથી.

ઉપરના દાખલાઓ પરથી એમ સિદ્ધ થતું જણાય છે કે માતૃભાષાના વિકાસને સાડ અગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન કરતા માતૃભાષા ઉપરના પ્રેમની-તેની ઉપર શ્રદ્ધાની-જરૂર છે

ભાષાઓ કેમ ખીલે છે એ વિચારતા પણ એજ નિર્ણય ઉપર આવશુ. ભાષાઓ તે તે લોકોના ચારિત્ર્યનું પ્રતિબિંબ છે દક્ષિણ આફ્રિકાના સીદી લોકોની ભાષા બાલુનાર તેઓના રીતરિવાજ વગેરેનું જ્ઞાન મેળવી લે છે શુલ્કર્મ પ્રમાણે ભાષા બંધાય છે. જે ભાષામા વીર્ય, સત્ય, દયા આદિ લક્ષણ નહિ હોય તે ભાષામાં વીર, દયાવાન અને સત્યવાદી પુરૂષો નહિ થાય એમ આપણે બેધડકપણે કહી શકીશું. આવી ભાષામા

ખીજી ભાષામાંથી વીરરસના કે દયાના શબ્દો મરડી મચડીને આણવાથી તે ભાષાનો વિસ્તાર નથી થવાનો, તે ભાષા બોલનારાઓ વીર થવાના નથી. પાણી કોઈનું દીધું નથી ચઢતું પણ પોતામા હોય તો કટાઈ ગયેલું છતાં ઠાટનું આવરણ ઉતરે પ્રકાશી નીકળે છે. આપણે ઘણા કાળ સુધી દાસત્વ ભોગવ્યું છે, તેથી આપણામાં વિનયની અતિશયતા સૂચવનારા શબ્દોનો ભંડાર ઘણો વધારે બેવામા આવે છે. અગ્રેજી ભાષામાં નૌકાને લગતા શબ્દો છે તેટલા ખીજી ભાષામાં ભાગ્યેજ હોય. કોઈ સાહસિક ગુજરાતી તેવાં પુસ્તકોનું ભાષાંતર ગુજરાતીઓ પાસે મૂકશે તેથી કંઈ આપણી ભાષામાં વૃદ્ધિ નથી થવાની ને આપણે નૌકાનું વિશેષ જ્ઞાન પણ મેળવવાના નથી. પણ જો આપણે વહાણ વગેરે બનાવતા ધર્મશું ને નૌકાસૈન્યની પણ રચના રચીશું તો નૌકાપરિભાષા સહજે ઉત્પન્ન થશે આજ વિચાર મરહુમ રેવરંડ ટેલરે તેમના યાકરણમા મુક્યો છે. તેઓ માહેળ કહે છે:—

‘ ગુજરાતી પૂરી કે અધુરી, એ વિષે વિવાદ કોઈ વેળા સાભળવામાં આવે છે. કહેવત છે કે, યયા રાજા તથા પ્રજા યયા ગુરુસ્તથા શિષ્ય. તેમજ કહેવાય કે, યયા માવકસ્તથા માયા જેવો બોલનાર તેવી બોલી શામળ ભટ્ટિક કવિઓ, પોતાના મનમા વિવિધ વિચાર બોલતા, ગુજરાતી અધુરી છે એવું જાણીને અટક્યા એવું જણાતું નથી; પણ નવા જુના શબ્દની ગોઠવણીમાં પોતાનો વિવેક એવો પ્રગટાવ્યો કે તેમનું કંટું ભાષામા ચાલ્યું

એક વિષયમા તો બધી ભાષાઓ અધુરીઓ છે માણસની ટુંકી સમજણમા નહિ આવે એવી વાતો, એટલે ઇશ્વર વિષે કે અપારતા વિષે વાત કરીએ, તો બધી ભાષા અધુરીઓ છે માણસની બુદ્ધિને આશ્રયે ભાષા ચાલે છે, માટે જ્યારે બુદ્ધિ ટુંકી પડે છે, ત્યારે ભાષા અધુરી હોય છે ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે, કે લોકોના મનમાં જેવા વિચાર ભરેલા છે, તેવાજ તેમની ભાષામા બોલાય છે જો લોક વિવેકી તો તેમની વાચા વિવેક ભરેલી, જો લોક મૂઢ, તો વાચા તેમના જેવીજ. અગ્રેજીમાં કહેવત છે, મૂઢ સુગાર વાસલા વિધણાનો વાક કહાડે; ભાષાનો દોષ કરાવનાર કોઈ વેળા એવા હોય છે જે વિદ્યાર્થીના હાથમા અગ્રેજી ભાષાનું અને અગ્રેજી વિદ્યાનું કંઈ આવ્યું છે, તેમને ગુજરાતી ભાષા અધુરી જેવી લાગતી હોય; કેમકે અગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરવું કઠણ છે એમા વાક ભાષાનો નહિ, પણ લોકોનો છે. નવો શબ્દ, નવો વિષય, ભાષાનું કંઈ નવું વલણ, વાપરીએ, તો વિવેકથી સમજી લેવાનો અભ્યાસ લોકોમાં નથી, માટે બોલનાર અટકે છે, કેમકે બહેરાની આગળ ગાતા છાતી કેમ ચાલે વાડ? અને જ્યાં લગી લોક રાડ નરસું, નવું જૂનું પરખી મૂલ્ય કરાવી નથી શકતા, ત્યાં લગી ભજનારનો વિવેક કેમ પ્રકુલિત થાય ?

અગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરનારામાંના કોઈ એવું ધારતા દેખાય છે, કે અમે તો મના દૂધની સાથે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ખાવ્યા, અને અંગ્રેજી શીખ્યા છીએ, માટે સાદાત્ દિલાખી જાની જયા, ગુજરાતીનો અભ્યાસ શા વાસ્તે કરવો ? પણ પરસાખાના

-સંપાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો અભ્યાસ અધિક છે. શામળાદિક ગુજરાતી કવિઓના ગ્રંથમા લુઓ, તુકે તુકે અભ્યાસના પ્રમાણ દેખાય છે. મનોયત્ન કર્યા પૂર્વે ગુજરાતી કારી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધુરો તો તેની ભાષા પણ અધુરી; પણ જો વાપરવારના યત્ન સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ, હા, શણગારેલી પણ દેખાય ગુજરાતી, -આર્યકુળની, -સંસ્કૃતની પુત્રી, -ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી ! તેને કોણ કદી અધમ કહે ?

પ્રભુ એને આશીર્વાદ દાન. બુગના અંત લગી એની વાણીમાં સદ્વિદ્યા, સદ્જ્ઞાન, સદ્ધર્મનો સુબોધ હોજો. અને પ્રભુ-કર્તા, માતા, શોધક-એનું વખાણ સદા સુણાવજો."

એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે બંગાળમાં બંગાળી મારફતે બધી કેળવણી આપવાની ચળવળ વ્યર્થ ગઈ લાગે છે તેનું કારણ ભાષાની ન્યૂનતા અથવા તો એ પ્રયાસની અયોગ્યતા નથી. ન્યૂનતા વિષે આપણે વિચાર્યું બંગાળીના પ્રયાસમાંથી અયોગ્યતા સિદ્ધ થતી નથી પ્રયાસ કરનારની અયોગ્યતા અથવા અશક્તિ લાલે કહેા.

ઉત્તરમાં જો કે હિંદી ભાષા ખીલી રહી છે, છતાં હિંદી ભાષાને કેળવણીનું વાહન કરવાનો સતત પ્રયત્ન માત્ર આર્યસમાજીઓએજ કરેલો જોવામાં આવે છે ગુરૂકુળોમાં તે પ્રયાસ ચાલુ છે.

મદ્રાસમાં દેશીભાષા મારફતે શિક્ષણ દેવાની હિલચાલ થોડા જ વર્ષ થયા શરૂ થઈ છે. તામીલ કરતાં તેલગુ વર્ગમાં વિશેષે જાગૃતિ છે. તામીલ શિક્ષિત વર્ગની ઉપર અંગ્રેજીની એટલી બધી અસર થઈ છે કે તેઓ તામીલ મારફતે પોતાનું કાર્ય સાધવા જેટલો ઉત્સાહ નથી ધરાવતા. તેલગુ ભાગમાં અંગ્રેજી શિક્ષણે એટલો પ્રવેશ નથી કર્યો. તેથી લોકો માતૃભાષાનો વિશેષ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. તેલગુ વિભાગમાં કેવળ તેલગુ મારફતે શિક્ષણ આપવાનો પ્રયોગ ચાલે છે એટલું જ નહિ પણ તેલગુ ભાષાઓએ હિન્દુસ્તાનની ભાષા દીક વિભાગ કરવાની હિલચાલ શરૂ કરી છે. આ વિચારનો પ્રચાર થોડાજ સમયમાં શરૂ થયો છે છતાં તેઓનો પ્રયત્ન એવો શૌર્યભર્યો છે કે ટુંક સમયમાં આપણે તેનો અમલ થયો જોવા પામશું. તેમના કાર્યપ્રવાહમાં ખડકો ઘણા છે પણ તેને તોડવાની શક્તિ તેઓ ધરાવે છે એવી મારી ઉપર તેઓના નેતાઓએ છાપ પાડી છે.

મહારાષ્ટ્રમાં તે પ્રયાસ ચાલું છે. સાધુચરિત અધ્યાપક કર્વે એ પ્રયાસના હિમાયતી છે. બાઈ નાયકનું તેજ દષ્ટિખિંદુ છે ખાતગી શાળાઓ એ કાર્યમાં રોકાઈ છે. અધ્યાપક વિઞ્નપુરકરે મહાકળે મહન કરીને પોતાના સાહસનો છુર્ણોદ્ધાર કર્યો છે ને થોડા સમયમાં આપણે તેમની શાળા સ્થપાએલી જોઈશું. તેમણે પાઠ્ય પુસ્તકો લખવાની યોજના રચી હતી કેટલાંક પુસ્તકો છપાયાં છે ને કેટલાંક લખેલાં તૈયાર છે. તે શાળાના શિક્ષકોએ કદી અશક્તિ જતાવી નથી. જો તેમની શાળા કમનસીબે બંધ ન થઈ હોત તો અત્યારે મરાઠી મારફતે ઉંચામાં ઉંચું શિક્ષણ આપી શકાય કે નહિ એવો પ્રશ્ન રહેત જ નહિ.

ગુજરાતમાં માતૃભાષા મારફતે કેળવણી દેવાની હિલચાલ થઈ ચૂકી છે. એ વિષે આપણે રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાના લેખમાંથી બાણી શીટીએ છીએ. અધ્યાપક ગજજર અને મરહુમ દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જસલાઈ તે વિચારના નેતા ગણી શકાય. એમણે રાપેલા ખીજને પોષણ કે નહિ એ વિચાર આપણે કરવાનો રહ્યો છે. મને તો લાગે છે કે તેમાં જેટલી લીલ થાય છે તેટલું આપણને નુકસાન જ છે.

અંગ્રેજી ભાષા મારફતે કેળવણી લેવામાં ઓછામાં ઓછાં સોળ વર્ષ લાગે છે તેજ વિષયે માતૃભાષાદ્વારા શીખવામાં આવે તો વધારેમાં વધારે દશ વર્ષ લાગે એવો અભિપ્રાય ધણા પ્રૌઢ શિક્ષકોએ આપ્યો છે. હજારો વિદ્યાર્થીઓનાં છ વર્ષ બચે એટલે તેટલા હજાર વર્ષો પ્રજાને મળ્યા જેવું થાય.

પરભાષા મારફતે શિક્ષણ લેવામાં જે બોલે મગજ ઉપર પડે છે તે અસહ્ય છે. એ બોલે આપણાં જ બાળકો ઉચ્ચી શકે પણ તેના બદલો તો તેઓએ વેઠેજ છુટકો. તેઓ મીઠા બોલે ઉપાડવાને અસમર્થ થાય છે. આથી આપણા ગ્રેજ્યુએટ ઘણે લાગે ને:સત્વ, નબળા, નિરૂત્સાહી, રોગી ને કેવળ નકલી બને છે. શોષકશક્તિ, વિચારશક્તિ સાહસ, ધૈર્ય, વીરતા, નિર્ભયતા વગેરે ગુણો ક્ષીણ થઈ જાય છે તેથી આપણે નવી યોજનાઓ રચી શકતા તથી, રચીએ છીએ તો પાર ઉતારી શકતા નથી. કેટલાક જેઓ ઉપના ગુણો ખતાવી શકે છે તેઓ અકાળ મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડે છે. એક અંગ્રેજે લખ્યું છે કે શાલિયુસ કાગળ જેમ અસહ્ય લેખને વિષે છે તેમ યૂરોપ બહારની પ્રજા યૂરોપી પ્રજાને વિષે છે. આ વિચારમાં જેટલું સત્ય હશે તે કંઈ એશિયાની સ્વાભાવિક અચોચતાને લીધે નથી આ પરિણામનું કારણ કેળવણીના વાહનની અયોગ્યતા જ છે શિક્ષણ આફ્રિકાની સીંદ્રી પ્રજા સાહસિક, શરીરે કઢાવર ને ચારિત્ર્યવાન છે. જે બાળક ભ્રમદિ ખામીઓ આપણામાં છે તે તેઓમાં નથી છતાં જે સ્થિતિ આપણી છે તે તેઓની છે. તેઓમાં શિક્ષણનું વાહન ડચ છે. તેઓ પણ આપણી જેમ ડચ ઉપર તુરત કાણુ મેળવે છે ને આપણી જેમ તેઓ પણ કેળવણીને અતે શક્તિહીન બને છે, ઘણે લાગે માત્ર નકલ કરનારા નીવડે છે. અસહ્ય વસ્તુ તો તેઓમાં પણ માતૃભાષાની સાથે અસ્ત થયેલી જોવામાં આવે છે અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા આપણે જ આ નુકસાનનું ખડૂ માપ કરવા અશક્ત છીએ. પ્રજા વર્ગ ઉપર આપણે કેટલી ઓછી અસર કરી છે તેનું માપ કહાડીએ તો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. આપણા માખાપો કેટલી વેળા આપણી કેળવણી વિષે ઉદ્ગાર કહાડે છે તે વિચારવા યોગ્ય હોય છે. આપણે બોઝ ને રાયની ઉપર મોહાંધ થઈ પડીએ છીએ. મારી ખાંતી છે કે ને આપણે માતૃભાષા મારફતે ૫૦ વર્ષ સુધી કેળવણી લીધી હોત તો આપણામાં એટલા બોઝ ને રાય હોત કે તેમનું અસ્તિત્વ આપણને આશ્ચર્ય ન પમાડત

જાપાનનો ઉત્સાહ જે દિશામાં ચાલે છે એ યોગ્ય છે કે નહિ એ વિચાર એક બાજુ રાખીએ તો આપણને જાપાનનું સાહસ સ્વપ્ન કરે તેવું જણાયું. તેઓએ પ્રજાજાગૃતિ પોતાની ભાષા મારફતે કરી છે, તેથી તેઓના દરેક કાર્યમાં નવીનતા જોવામાં આવે છે.

તેના શિક્ષકને શીખવતા થઈ ગયા છે. તેઓએ શાહીચુમ કાગળની ઉપમા ખોટી પાડી છે. પ્રજાનું જીવન કેળવણીને લીધે ઉછળી રહ્યું છે, ને જગત્ વિસ્મયપૂર્વક જાપાનની પ્રવૃત્તિ જોઈ રહ્યું છે પરલાવાની મારફતે શિક્ષણ લેવાની પદ્ધતિથી પારાવાર નુકસાન છે.

માતાના ધાવણી સાથે જે સંસ્કાર મળે છે ને જે મધુર શબ્દો મળે છે તેની અને શાળાની વચ્ચે જે અનુસંધાન હોય તે પરલાવા મારફતે કેળવણી લેવામાં તૂટે છે. તે ગોડનારના હેતુ પવિત્ર હોય છતાં તે પ્રજાના દુશ્મન છે. આપણે તેવા શિક્ષણના ભોગ થવામાં માતૃદ્રોહ કરીએ છીએ પરલાવાદારા મળતા શિક્ષણમાં નુકસાન એટલે જ નથી અટક્યું. શિક્ષિત વર્ગ અને પ્રજાવર્ગ વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે. પ્રજાવર્ગને આપણે નથી ઓળખતા. પ્રજા આપણને નથી ઓળખતી. આપણને તો તે સાહેબલોક વરીકે ગણી કાઢાડે છે, આપણાથી ડરે છે; આપણો અવિશ્વાસ કરે છે. જો આ સ્થિતિ લાંબો સમય ચાલે તો શિક્ષિત વર્ગ પ્રજાવર્ગના પ્રાતનિધિ નથી એવો લોહી કરમનનો આરોપ ખરો પડવા વખત આવે

સદ્લાગ્યે શિક્ષિત વર્ગ મૂર્છામાંથી જાગૃત થતાં જોવામાં આવે છે. જનસમાજની સાથે મળવા જતા મજકુર દોષનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે. પોતે જે જુસ્સો મેળવ્યો છે તે પ્રજાને કેમ આપી શકે? અંગ્રેજીમાં તો નજ ચાલે. ગુજરાતીમાં આપવાની શક્તિ ઓછી છે અથવા નથી પોતાના વિચાર માતૃભાષામાં મૂકતા મહાસકટ પડે છે. આ ઉદ્ગારો હું હું મેશા સાંભળી રહ્યો છું આ અતરાય પડી જવાથી પ્રજાજીવનનો પ્રવાહ અટક્યો છે. અંગ્રેજી કેળવણી આપવામાં મોકાલેનો શુદ્ધ હેતુ હતો તેને આપણા સાહિત્ય પ્રતિ તિરસ્કાર હતો. તે તિરસ્કારનો ચેપ આપણને પણ વળગ્યો, ને આપણે ભાન ભૂંધ્યા. ચેલા શુદ્ધ કરતા આગળ વધે છે તેમ આપણું થયું છે. વાસ્તવ્ય સભ્યતાનો પ્રચાર આપણે પ્રજામાં કરનારા થઈએ એ મોકાલેનો ઉદ્દેશ હતો. તેની કદવના એવી હતી કે આપણામાના કેટલાકે અંગ્રેજી શીખી, આપણા ચારિત્ર્યમાં વૃદ્ધિ કરી, પ્રજાને નવા વિચારો આપ્યું (જે આપવા યોગ્ય હતા કે નહિ તેના વિચાર સુદ્ધી અસ્થાને છે. આપણે તો માત્ર શિક્ષણના વાહનનેજ વિચાર કરવાનો છે) આપણે તો અંગ્રેજી કેળવણીમાં વનપ્રાપ્તિ જોઈ એટલે તે ઉપયોગને પ્રધાનપદ આપ્યું. કેટલાકે સ્વદેશભિમાન પોષ્યું એમ મૂળ વિચાર ગોણું થયો ને અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર મોકાલેની ધારણા કરતા વધ્યો તેમાં આપણે જોયું છે.

૧

જો આપણા હાથમાં સત્તા હોત તો આપણે તુરત તે દોષ જોઈ શકત. આપણાથી માતૃભાષાનો ત્યાગ ન કરી શકાત અમલદારવર્ગે નથી કર્યો. ઘણાને વખતે ખખર નહિ હોય કે આપણી કચેરીની ભાષા ગુજરાતી ગણાય છે સરકાર કાયદાઓ ગુજરાતીમાં પણ તૈયાર કરાવે છે, દરબારોમાં વચાતાં ભાષણોના તરજુમાં તેજ વેળા વંચાય છે. ચલણી નોટોમાં અંગ્રેજીની સાથે ગુજરાતી વગેરેના ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. માતૃદ્રોહારને શીખવાનું ગણિત વગેરે કઠિન હોય છે પણ તે કાર્ય જો અંગ્રેજી મારફતે

થતું હોત તો મહેસુલ ખાતાનું કામ ખડુ ખરચાળ નીવડત. તેથી માપણીદારને સાડી પરિભાષા ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે. તેમાં લીધેલા શબ્દો આપણને સ્પષ્ટ-અર્થ ઉપજાવે એવા છે. આપણામાં ભાષા પ્રતિ ખરી પ્રિતિ હોય તો આપણને જે સાધનો છે તેનો તો આજેજ ઉપયોગ કરી શકીએ. વકીલો જો પોતાનું કાર્ય શુજરાતી ભાષા મારફતે લેતા થઈ જાય અસીલોનો ઘણો પૈસો ખર્ચે. અસીલોને કાયદાની જરૂર પડતી કેળવણી મળે ને અસીલો પોતાના હક્ક સમજતા થઈ જાય હુલાખીઆનું ખર્ચ ખર્ચે. ભાષામાં કાયદાના શબ્દો પ્રચલિત થાય. આમાં વકીલોને થોડો સરખો પ્રયાસ કરવો પડે તેમ છે ખરું. તેઓના અસીલને તેથી હાનિ નહિ થાય એ મારી ખાત્રી છે, મારો અનુભવ છે શુજરાતીમાં કરેલી દલીલનો પ્રભાવ ઓછો પડશે એ ભય રાખવાનું જરાએ કારણ નથી. આપણા કલેક્ટરો વગેરેને શુજરાતી જાણવું ફરજિયાત છે. પણ આપણા અંગ્રેજ ઉપરના મિથ્યામોહને લીધે આપણે તેઓના જ્ઞાનને કાટ ચઢાવીએ છીએ.

એવી શંકા કરવામાં આવી છે કે ધનપ્રાપ્તિને સાડી અને સ્વદેશાભિમાનને સાડી ઉપયોગ થયો તેમાં કંઈ દોષ ન હોતો. આ શંકા કેળવણીના વાહનને વિચાર રતા વાસ્તવિક નથી. ધનપ્રાપ્તિને અર્થે કેટલાક અંગ્રેજી શીખે અથવા દેશનું ભણું રવા સાડી શીખે તેને આપણે વદશું. પણ તેથી કંઈ અંગ્રેજી ભાષાને કેળવણીનું વાહન હિંદુ કરીએ. ઉપલા એ બનાવોથી અંગ્રેજી ભાષાએ વાહન તરીકે ઘર ક્યું એ હુ-ખદ રિણુમ આન્ધ્રુ એજ બતાવવાનો અહીં આશય છે. કોઈ કહે છે કે અંગ્રેજી જાણનારાજ સ્વદેશભક્ત થયા છે. થોડા માસ થયા આપણે જૂઠું જ ભેંધ રહ્યા છીએ છતાં અંગ્રેજીનો આ દાવો કબુલ કરતા એટલું કહી શકાય કે બીજાને તકજ મળી નથી. અંગ્રેજી સ્વદેશાભિમાન એવી નથી નીવડયું. ખરું સ્વદેશાભિમાન વ્યાપક હોવું જોઈએ. તે શુણ આમાં નથી જોવામાં આવ્યો.

એવું કહેવામાં આન્ધ્રુ છે કે ઉપરની દલીલો ગમે તેવી હોય છતાં તે બધી હાલ અવ્યવહાર છે. “અંગ્રેજી ખાતર બીજા વિષયોએ જરા પણ સહન કરવું પડે એ હુ-ખદ સ્થિતિ છે. અંગ્રેજી ઉપર કાણુ મેળવવાનીજ ક્રિયામાં આપણું ઘણું માનસિક બળ ખપી જાય એ ખડુ અનિષ્ટ છે. પણ અંગ્રેજી પરત્વે આપણી જે સ્થિતિ છે એ ક્યાનમાં લેતા આ પરિણામ સહન કરીનેજ માર્ગ કહાડયા વિના છુટકો નથી એવી મારી અદ્ય મતિ છે.” આ ઉદ્દગાર જેવા તેવા લેખકના નથી એ વચન શુજરાતના સાક્ષરોમાં પહેલી પંક્તિએ બિરાજનારના છે, સ્વભાષાપ્રેમીના છે અધ્યાપક ધ્રુવ જે કાંઈ લખે છે તે આપણે વિચાર્યો વગર ચાલેજ નહિ. તેમણે મેળવેલો અનુભવ થોડાનીજ પાસે છે તેમણે સાહિત્યની તેમજ કેળવણીની ભારે સેના કરી છે તેમને સલાહ દેવાનો ને ટીકા કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. આવી સ્થિતિએ મારા જેવાને ઘણું વિગરવું પડે છે વળી આ ઉદ્દગાર આનંદશકરભાઈના એકવાના જ નથી. તેમણે મધુર ભાષામાં અંગ્રેજી ભાષાના હિમાયતીઓના વિચાર આપ્યા છે તે વિચારોને આપણે માન આપવું એ આપણી ફરજ છે.

વળી મારી પોતાની સ્થિતિ કંઈક વિચિત્ર છે. તેઓ સાહેબની સલાહથી, તેમની નજર તળે રાષ્ટ્રિય કેળવણીનો અખતરો હું અજમાવી રહ્યા છું. ત્યાં માતૃભાષાદ્વારાજ શિક્ષણ આપાય છે. આવો નિકટ સંબંધ વર્તે છે ત્યાં કંઈ પણ ટીકા રૂપે લખતાં હું અચકાઉં છું. સદ્ગુણો અધ્યાપક ધ્રુવે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા તેમજ માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ-આ બન્નેને અખતરો રૂપેજ જોયા છે. જેમાંથી એકે વિષે તેમણે ચોક્કસ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી. એટલે એમના વિચાર વિરુદ્ધ કંઈ કહેતાં મને એાછો સંકોચ જણાય છે.

અંગ્રેજી પરત્વે આપણી પરિસ્થિતિ ઉપર, જોઈએ તે કરતાં વધારે વજન આપણે દઈએ છીએ. આ વિષય આ પરિપત્તમાં પૂરી છૂટથી ન ચર્ચાય એ મારા ખ્યાલ બહાર નથી. જેઓ રાજ્યપ્રકરણી વિષયોમાં હાથ નથી ઘાલી શકતા તેઓને પણ આટલું વિચારવું કે કહેવું અયોગ્ય નથી: તે એ છે કે અંગ્રેજી સંબંધ કેવળ હિંદના હિતાર્થે છે. બીજી કોઈ કદપનાથી એ સંબંધનો બચાવ થાય તેમ નથી. એક પ્રજા બીજી પ્રજાની ઉપર રાજ્ય ભોગવે એ વિચાર બન્નેને સારૂ અસહ્ય છે, અનિષ્ટ છે ને બન્નેને હાનિકારક છે, એમ અંગ્રેજી રાજ્યાધિકારીઓએ કબુલ કર્યું છે. જ્યાં પરીપકારી દૃષ્ટિએ વિવાદ ચાલતો હોય ત્યાં એ વાત ત્રિદાંતરૂપે કબુલ થાય છે. આમ હોઈને રાજ્યકર્તા તેમજ પ્રજા બન્નેને જો એવું સાબીત થાય કે અંગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ આપતાં પ્રજાનું માનસિક ગળા હણાય છે તો એક ક્ષણભર પણ થોડાં વિના શિક્ષણનું વાહન ફેરવવું જોઈએ. આમ થવામાં જે જે વિઘ્નો હોય તે દૂર કરવામાં આપણે પુરૂષાર્થ રહેલો છે. જો આ વિચાર સ્વીકારવામાં આવે તો અધ્યાપક ધ્રુવની જેમ માનસિક બળની હાની કબૂલ કરનારાઓને બીજી દલીલ આપવાનું નથી રહેતું.

માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપતાં અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનને ઘડકો પહોંચશે કે નહિ એ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા હું સ્વીકારતો નથી. એ ભાષાની ઉપર બધા કેળવાયેલા હિંદોને પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર નથી એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રભુતા મેળવવા ઉપર રૂચિ ઉત્પન્ન કરવાની પણ જરૂર નથી એવી મારી નામ માન્યતા છે

કેટલાક હિંદીઓએ અંગ્રેજી જરૂર શીખવું પડશે. અધ્યાપક ધ્રુવે કેવળ ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નને વિચાર્યો છે. પણ આપણે બધી દૃષ્ટિથી વિચારતાં જોઈ શકીશું કે એ વર્ગને અંગ્રેજીની જરૂર જણાશે

(૧) સ્વદેશભિમાની, જેઓમાં ભાષા શીખવાની શક્તિ વિશેષ છે, જેઓને વખત છે, ને જેઓ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી શોધખોળ કરી તેનાં પરિણામ પ્રજાની પાસે મુકવા ઇચ્છે છે અથવા રાજ્યકર્તાની સાથેના સંબંધમાં તેનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે તેવા; અને

(૨) જેઓ અંગ્રેજી જ્ઞાનનો ધનસંપાદન ખાતર ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે તેવા.

આ બન્નેને સારૂ અંગ્રેજીનું મરજીયાત વિષય ગણી તે ભાષાનું સારામાં સારૂ જ્ઞાન આપવામાં કંઈ બાધ નથી એટલુંજ નહિ, પણ તેવી સગવડ કરવી એ જરૂરનું છે. આ ક્રમમાં કેળવણીનું વાહન માતૃભાષાજ રહેશે. અધ્યાપક ધ્રુવને ભય છે કે જો આપણે

અંગ્રેજી મારફતે બધું શિક્ષણ નહીં લઈએ પણ તેને એક પરમાવા તરીકે શીખવું તો જેવું ફારસી, સંસ્કૃત વગેરેનું થાય છે તેવું અંગ્રેજીનું થશે. મારે માનપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે આ વિચારમાં કંઈક ખામી છે. ઘણા અંગ્રેજો પોતાની કેળવણી અંગ્રેજીમાં મેળવ્યા છતાં કેટલાંક વગેરેનું ઉંચું જ્ઞાન ધરાવે છે ને તેનો પોતાના કાર્યમાં પૂરતો ઉપયોગ કરી શકે છે. હિન્દુસ્તાનમાં એવા હિન્દી પડ્યા છે જેઓએ શિક્ષણ અંગ્રેજી મારફતે લીધું છે છતાં કેટલાંક ઇત્યાદિ ઉપર તેમનો કાણુ જેવો પડેલો નથી. હકીકત તો એવી છે કે જ્યારે અંગ્રેજી પોતાને સ્થાને જશે ને માતૃભાષાને તેમનું પદ મળશે ત્યારે આપણા મન જે અત્યારે રૂંધાઈ રહ્યાં છે તે કેદબાનામાંથી છૂટશે. ને કેળવણેલાં, ખેડાયેલાં, છતાં તાજાં રહેલાં મગજને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવાનો ખોલો ભારે નહિ લાગે. અને મારી માન્યતા તો એવી પણ છે કે તે પ્રસંગે શીખાયેલું અંગ્રેજી આપણા આજના અંગ્રેજી કરતાં વધારે શોભીતું હશે અને શુદ્ધિ તીવ્ર હોવાથી તેનો વધારે સારો ઉપયોગ થઈ શકશે. લાલાલાબની દૃષ્ટિએ આ માર્ગ સર્વ અર્થને માધનારો જણાશે.

જ્યારે માતૃભાષા મારફતે આપણે કેળવણી લેતા થઈશું ત્યારે આપણા ઘરમાં આપણે જુદાજ સંબંધ રાખશું. અત્યારે આપણે આપણી બ્રીજીને આપણી ખરી ભાગીયણ નથી કરી શકતા તેઓને આપણી પ્રવૃત્તિનું ઓછું જ્ઞાન હોય છે. આપણા માળાપને આપણા મણતરની કંઈ ખબર નથી હોતી. આપણા ધોળી, હજમ, આપણા ભંગી, આ બધાને આપણે જ આપણી ભાષા મારફતે બધું ઉંચું જ્ઞાન લેતાં હોઈએ તો સહેજે કેળવણી બાપીયે. વિલાયતમાં હજમત કરાવતાં હજમની સાથે આપણે રાજ્યતંત્રની વાત કરીએ તો અહીં એવું આપણા કુટુંબમાં નથી કરી શકતા. તેનું કારણ આપણા કુટુંબીઓ કે હજમો અજ્ઞાન છે એ નથી. પેલા અંગ્રેજી હજમના જેટલા જ્ઞાની તો તેઓ છે જ તેઓની સાથે આપણે મહાભારત, રામાયણ, તીર્થક્ષેત્ર વગેરેની વાતો કરીએ છીએ, કેમકે પ્રબલ કેળવણી એ દિશામાં વહે છે પણ નિશાળોમાં લીધેલું ઘેર નથી જઈ શકતું કેમ કે આપણે અંગ્રેજી મારફતે શીખેલું આપણા કુટુંબીઓને કહી શકતા નથી.

અત્યારે આપણી ધારાસભામાં બધો કારભાર અંગ્રેજીમાં ચાલે છે. ઘણા મહોળાં એજ દશા વર્તે છે. તેથી કંજીસની માફક વિધાયન દાટી મૂક્યા જેવું થઈ રહ્યું છે અદાલતોમાં પણ એજ દસા છે ન્યાયાધીશો હમેશાં શિક્ષાવચન કહી સંભળાવે છે અદાલતમાં જનારો વર્ગ તે સાંભળવા તત્પર હોય છે પણ તેઓને ન્યાયાધીશોના છેવટના શુદ્ધ હુકમ સિવાયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. પોતાના વકીલોના ભાવણ પણ તેઓ નથી સમજી શકતા. અંગ્રેજી શાળામાંથી નીકળેલા તબીબોની પણ એજ હાલત છે તેઓ દરદીને જોઈતું જ્ઞાન દઈ શકતા નથી. તેમને શરીરનાં અવયવોના ગુજરાતી નામ તો આવડે નહિ એટલે ઘણે ભાગે તેમને માત્ર દવાચિકી લખવા ઉપરાંત દર્દી સાથે લેવા દેવા હોતી નથી. એમ કહેવાય છે કે હિન્દુસ્તાનમાં શિર્ષરો ઉપરથી ચોમાચામાં પાણીના ધોધ પડે છે, તે આપણે અવિચારને લીધે નકામા જવા દઈએ છીએ. સુવર્ણમય ખાતર આપણે લાખો રૂપિયાનું હંમેશા પેદા કરીએ છીએ ને પરિણામે રોગો બહારી લઈએ

છીએ તેમજ અંગ્રેજી ભાષા લખવાના બોલથી કચરાઈ ગયેલા આપણે દીર્ઘદષ્ટિને અભાવે ઉપર પ્રમાણે પ્રજાને જે મળવું જોઈએ તે 'દષ્ટ' શક્તિ નથી. આ વાક્યમાં અતિશયોક્તિ નથી પણ તે મારી તીવ્ર લાગણી દર્શાવનારું છે. માતૃભાષાનો જે અનાદર આપણે કરી રહ્યા છીએ તેનું ભારે પ્રાયશ્ચિત આપણે કરવું પડશે. તેથી પ્રજાએ ઘણું સહુ છે તેમાંથી પ્રજાને હવે છોડવની એ શિક્ષિતવર્ગની પહેલી ફરજ સમજી છું.

નરસિંહ મહેતાની જે ભાષા છે, જેમાં નંદશંકર પોતાનો ઠરણ્વેલો લખ્યો, જેમાં નવલરામ, નર્મદાશંકર, મણિલાલ, મલબારી વગેરે લેખકો લખી ગયા છે, જે બોલીમાં મરહુમ રાજચંદ્ર ઠવિએ અમૃતવાણી મલખાવી છે, જે ભાષાની સેવા કરી શકે એવી હિંદુ, મુસલમાન ને પારસી ભવિષ્ય છે, જેના બોલનારામાં પવિત્ર સાધુ થઈ ગયા છે, જે વાપરનારામાં ધનાઢ્યો છે, જેમાં પરદેશ ખેડનારા વહાણવડીઓ થઈ ગયા છે, જેમાં મુળી માણેક ને જોધા માણેકના શૂરાતનના પડઘા આજ પણ ખરડા ડુંગરમાં સંભળાય છે તે ભાષાના વિસ્તારની ચીંતા હોય નહિ. તે ભાષાની મારફતે ગુજરાતીઓ કેળવણી ન લેય તો તેઓ બીજું શું ઉત્તરશે? આ પ્રશ્નને વિચારવો પડે છે એજ ખેદ છે.

આ વિષય બંધ કરતા ડાકતર પ્રાણજીવણદાસ મહેતાએ જે લેખો લખ્યા છે તેની ઉપર આપ સહુનું ધ્યાન ખેંચું છું. તેનું ગુજરાતી ભાષાતર બહાર પડી ચક્રવ્યુ છે ને તે વાંચી જવા મારી લલામણ છે તેમાં ઉપરના વિચારોને ટેકો આપનારા ઘણા અભિપ્રાયો જોવામાં આવશે.

માતૃભાષાને કેળવણીનું વાહન કરવું એ ઇષ્ટ હોય તો તેનો અમલ થવા સાડું આપણે શા પગલાં ભરવાં જોઈએ એ વિચારવું જોઈએ. દલીલો આપ્યા વગર એ પગલાં મને જોવા સુજે છે તેવા લખી નાંખું છું.

- (૧) અંગ્રેજી બાલુનાર ગુજરાતીએ, બહુએ અભણે પણ પરસ્પર વ્યવહારમાં અંગ્રેજીનો પ્રયોગ ન કરવો.
- (૨) જેને અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બંનેનું સાફ જ્ઞાન છે તેણે અંગ્રેજીમાં જે સારા ઉપયોગી પુસ્તકો કે વિચારો હોય તે પ્રજા આગળ ગુજરાતીમાં મૂકવા.
- (૩) કેળવણી મંડળોએ પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા.
- (૪) ધનાઢ્ય પુરૂષોએ ગુજરાતી મારફત કેળવણી આપવાની શાળાઓ જગ્યાએ જગ્યાએ સ્થાપવી.
- (૫) ઉપલી પ્રવૃત્તિની સાથેજ મરઠારને પરિષદોએ અને કેળવણી મંડળોએ અરજી કરવી કે બધી કેળવણી માતૃભાષા મારફતેજ અપાવી જોઈએ. અદાલતોમાં ને ધારાસભામાં વહેવાર ગુજરાતી મારફતે થવો જોઈએ. ને પ્રજાનું બધું કાર્ય તેજ ભાષામાં ધણું જોઈએ. અંગ્રેજી બાલુનારનેજ સારી નોકરી મળી શકે છે તે પ્રથા બદલી નોકરોને લાયકાત પ્રમાણે ભાષાભેદ રાખ્યા વિના પસંદ કરવા.

જેમજે. ગુજરાતી ભાષામાં તેઓને જોડતું જ્ઞાન મળે એવી શાળાઓ સ્થપાવી
જેમજે એવી અરજી પણ સરકારને જવી જોઈએ.

ઉપરની યોજનામાં એક આપત્તિ જોવામા આવશે. તે એ છે કે ધારાસભામાં તો
મગઠી, સિંધી ને ગુજરાતી સભાસદો છે ને વખતે કાનડી પણ હોય. આપત્તિ મોટી છે
પણ અનિવાર્ય નથી. તેલશુ વર્ગે એ વિષયની ચર્ચા શરૂ કરી છે ને કોઈક દિવસે પણ
ભાષા પ્રમાણે નવા વિભાગો થવા જોઈશે એમાં શંકા નથી; પણ તેમ થતા સુધી હિન્દિ
અથવા સભાસદની પોતાની ભાષામા ભાષણ આપવાનો અભિપ્રાય તેને મળવો જોઈએ.
આ સૂચના અત્યારે હાસ્યરૂપે જણાય તો ક્ષમા માગી એટલુંજ કહીશ કે ઘણી સૂચનાઓ
પ્રથમ દ્રષ્ટિએ ને આરંભમા હાસ્યજનક જણાય છે, દેશની ઉન્નતિનો આધાર કેળવણીના
વાહનના શુદ્ધ નિર્ણય ઉપર રહેલો છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. તેથી મને મારી સૂચ
નામા ભારે રહસ્ય માલમ પડે છે. મતૃભાષાની કિમ્મત વધશે, તેને રાજ્યપદ મળશે
ત્યારે તેમા આપણે નથી કલ્પી તેવી શક્તિઓ જોવામા આવશે

રાષ્ટ્રીય ભાષા

જેમ કેળવણીના વાહનનો વિચાર કરવો પડ્યો તેમજ આપણે રાષ્ટ્રીય ભાષાનો
ચાર કરવો યોગ્ય છે. જો અમલ રાષ્ટ્રીય ભાષા થવાની હોય તો અંગ્રેજીને જરૂરિયાત
માન મળવું જોઈએ.

અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ શકે? કેટલાક વિદ્વાન સ્વદેશભિમાની કહે છે અંગ્રેજી
રાષ્ટ્રીય ભાષા થવી જોઈએ, એવો પ્રશ્નજ અજ્ઞાન દશાસૂચક છે: અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા
થઈ ચૂકી છે આપણા નામદાર વાર્ધસરાય સાહેબે ભાષણ કર્યું છે, તેમાં તેમણે
માત્ર તેવી આશા જતાવી છે. તેમનો ઉત્સાહ તેમને ઉપર્યુક્ત એણીએ નથી લઈ
જતો. વાર્ધસરાય સાહેબ માને છે કે અંગ્રેજી ભાષા દહાડે દહાડે આ દેશમાં વિસ્તાર
પામશે, આપણા કુટુંબોમાં તે પ્રવેશ કરશે, અને છેવટે રાષ્ટ્રીય ભાષાની ઉચ્ચ પદવી
લોગવશે, અત્યારે ઉપર ટપકે વિચારતાં આ ખ્યાલને ટેકો મળે છે, આપણા શિક્ષક
વર્ગની દશા જોતાં અંગ્રેજી વિના આપણા કારભાર અટકી પડે એવો આભાસ આવે છે.
એમ છતાં જરા ઉંડા ઉતરીશું તો માલમ પડશે કે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા ન થઈ શકે, ન
થઈ શકે, ન થવી જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય ભાષાનાં શાં લક્ષણો હોવાં જોઈએ ?

- (૧) તે ભાષા અમલદાર વર્ગને સારૂ સહેલી હોવી જોઈએ.
- (૨) તે ભાષાની ભારતીય ભારતવર્ષનો પરસ્પર ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજ્ય પ્રકરણી
વ્યવહાર શક્ય હોવો જોઈએ.
- (૩) તે ભાષા ભારતવર્ષના ઘણા લોકો બોલતા હોવા જોઈએ.
- (૪) તે ભાષા રાષ્ટ્રને સારૂ સહેલી હોવી જોઈએ.

(૫) તે ભાષાનો ખ્યાલ કરતા ક્ષણિક કે અસ્પષ્ટતાથી સ્થિતિ ઉપર વળત ન મૂકવું જોઈએ. અંગ્રેજી ભાષામાં આમાંનું એક પણ લક્ષણ નથી.

પહેલું લક્ષણ છેલ્લું મૂકવું જોઈતું હતું, પણ મેં પહેલું મૂક્યું છે. કેમકે તે લક્ષણ અંગ્રેજી ભાષામાં હોય એવો આભાસ આવે છે. વધારે વિચાર કરતા આપણે જોઈશું કે હાલ પણ અમલદાર વર્ગને સારૂ તે સહેલી ભાષા નથી અહીંના રાજ્ય બંધારણની કલ્પના એવી છે કે અંગ્રેજી વર્ગ એકો થશે, તે એટલે સુધી કે છેવટે વાઈસરોય અને ધીજી આંગળીના વેઠાપરગણી શકાય તેટલા અમલદાર અંગ્રેજ રહેશે. મોટો વર્ગ આજે હિન્દીજ છે, ને તે વધતો જશે. તે વર્ગને સારૂ ભારતવર્ષની ગમે તે ભાષા કરતાં અંગ્રેજી મુશ્કેલ છે એમ તો સૌ કોઈ કબુલ કરશે.

બીજું લક્ષણ વિચારતાં આપણે જોઈએ છીએ કે અંગ્રેજી ભાષા જનસમાજ બોલતી થઈ જાય એ શક્ય ન હોય ત્યાં લગી આપણા ધાર્મિક વ્યવહાર અંગ્રેજીમાં નહિજ ચાલે. એટલે દરજગે અંગ્રેજી ભાષા સમાજમાં પ્રસારે એ અશક્ય જણાય છે.

ત્રીજું લક્ષણ અંગ્રેજીમાં ન હોઈ શકે કેમકે તે ભારતવર્ષની મોટી સંખ્યાની બોલી નથી.

ચોથું લક્ષણ પણ અંગ્રેજીમાં નથી કેમકે આખા ગણને સારૂ પ્રમાણમાં તે સહેલી નથી.

પાંચમા લક્ષણનો વિચાર કરતા આપણે જોઈએ છીએ કે અંગ્રેજી ભાષા જે સત્તા આજે ભાગવે છે તે ક્ષણિક છે ચિરસ્થાથી સ્થિતિ તો એ છે કે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રજાના રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં અંગ્રેજી ભાષાની જરૂરીઆત થોડીજ પડશે. અંગ્રેજી સામ્રાજ્યના વ્યવહારમાં તેની જરૂર પડશે. તે સામ્રાજ્યના રાજ્ય વ્યવહારની (ડિપ્લોમસિની) ભાષા હશે એ જૂદો પ્રશ્ન છે. તે વ્યવહારને સારૂ અંગ્રેજીની જરૂર રહેશે. આપણે કયાએ અંગ્રેજી ભાષાનો દ્રેષ નથી કરતા માત્ર તેને તેના સ્થાન બહાર જવા દેવા નથી માગતા એજ આગ્રહ છે. સામ્રાજ્યની ભાષા તો અંગ્રેજી હશે ને તેથી આપણા માલવિયાજી, શાસ્ત્રીઆર, બેનરજી વગેરેને એ ભાષા શીખવાની ફરજ પાડશે. અને તેઓ હિન્દની કીર્તિ ધીજી દેશોમાં જગવશે એમ ખાતરી રાખીશું. પણ રાષ્ટ્રની ભાષા અંગ્રેજી ન હોય. અંગ્રેજીને રાષ્ટ્રીય ભાષા બનાવવી એ એસ્પેરેન્ટો દાખલ કરવા જેવું છે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થાય એવી કલ્પના આપણી નિર્બળતા સૂચવે છે. એસ્પેરેન્ટોનો પ્રયાસ માત્ર અજ્ઞાન સૂચવશે. ત્યારે કઈ ભાષા પેલાં પાંચ લક્ષણોવાળી છે? હિન્દી ભાષામાં એ બધાં લક્ષણો છે એમ કબુલ કર્યા વિના ચાલશેજ નહિ.

હિન્દી ભાષા હું એને કર્કુ છું કે જે ઉત્તરમાં હિંદુ તથા મુસલમાન બોલે છે ને દેવનાગરી અથવા ઉર્દુ લિપિમાં લખે છે. આ વ્યાખ્યા સામે કંઈક વિરોધ જોયો છે.

એવી દલીલ થતી જોવામાં આવે છે કે હિન્દી અને ઉર્દુ એ નોખી ભાષા છે, આ દલીલ વાસ્તવિક નથી. ઉત્તર વિભાગમાં મુસલમાન અને હિન્દુ બંને એકજ ભાષા

બોલે છે. બેઠ શિક્ષિત વર્ગે પાડ્યો છે. એટલે કે હિંદુ શિક્ષિત વર્ગે હિન્દીને કેવળ સંસ્કૃતમય કરી મૂકી છે, તેથી કેટલાક મુસલમાન તે નથી સમજી શકતા. લખનૌના મુસલમાન ભાઈઓ ફારસીમય ઉર્દુ બોલીને તે હિંદુથી ન સમજાય તેવી કરી મૂકે છે આ બંને પરિભાષા છે ને તેને પ્રજાવર્ગમાં ક્યાંએ સ્થાન નથી. હુ ઉત્તરમાં રહ્યો છું; હિંદુ મુસલમાન સાથે ખૂબ લખ્યો છું ને મારું હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું ઓછું હોવા છતાં મને તેમની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં જરાએ અડચણ નથી આવી. જે ભાષા ઉત્તર વિભાગમાં જનસમાજ બોલે છે તે તે ઉર્દુ કહો કે હિન્દી, બંને એકજ છે. ઉર્દુ લિપિમાં લખેા તે તે ઉર્દુ નામે ઓળખેા, તેજ વાક્યો નાગરીમાં લખેા તેા હિન્દી કહેવાશે.

હવે રહેા લિપિનો અઘડો, હાલ તુરંત મુસલમાન છોકરો જરૂર ઉર્દુ લિપિમાં લખશે. હિંદુ ઘણે ભાગે દેવનાગરીમાં લખશે. “ઘણે ભાગે” શબ્દનો પ્રયોગ કરૂ છુ કેમકે હજારો હિંદુ આજ પછુ પોતાનું હિંદી ઉર્દુ લિપિમાં લખે છે, ને કેટલાકતો દેવનાગરી લિપિ બાણતા પણ નથી છેવટે જ્યારે હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે જરાપણ પ્રકાની નજર નહિ રહે, જ્યારે અવિશ્વાસનાં બધાં કારણો દૂર થયાં હશે, ત્યારે જે લિપિમાં જોર રહેશે તે લિપિ વધારે ભાગે લખાશે, ને તે રાષ્ટ્રીય લિપિ થશે દરમિયાન મુસલમાન ભાઈઓ અને હિંદુ જેને ઉર્દુ લિપિમાં અરજી લખવી હશે તેની રાષ્ટ્રના સ્થાનમાં કબુલ થવી જોઈશે.

પાય લક્ષણો ધારણ કરવામાં આ હિન્દીની હરિક્ષાઈ કરનારી બીજી એકે ભાષા નથી. હિન્દીથી બીજી પદવી બંગાળી ભોગવે છે. છતાં બંગાળી ભાષા પણ બંગાળ બહાર હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે હિન્દી બોલનારો જ્યાં જ્યાં ત્યાં હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે ને તે કોઈને આશ્ચર્યકારક નથી લાગતું. હિન્દી ધર્મપ્રચારકો, ઉર્દુ મોલવીઓ, આખા હિન્દુસ્તાનમાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનો હિન્દીમાંજ આપે છે. ને અભણ પ્રજા તે સમજી લેય છે અભણ ગુજરાતી પણ ઉત્તરમાં જઈ હિન્દીનો પ્રયોગ થોડો ઘણો કરી લે છે ત્યારે ઉત્તરનો ભૈયો મુંબઈના શેઠની દરવાનગી કરતો છતો ગુજરાતીમાં બોલવાનો ધનકાર કરે છે, ને શેઠ ભયાની સાથે ભાગ્યંતુર્યું હિન્દી બોલી નાખે છે. મેં જોયું છે કે છેક દાવીડ પ્રાંતમાં પણ હિન્દીનો જ્વન સંભળાય છે. મદ્રાસમાં તો અંગ્રેજીથી વ્યવહાર ચાલે એ કહેણુ બરાબર નથી. ત્યાં પણ મેં મારો વ્યવહાર હિન્દીમાં ચલાવ્યો છે. સેંકડો મદ્રાસી ઉતાડને મેં ધંતર વર્ગ સાથે હિન્દીમાં બોલતા સામળ્યા છે વળી મદ્રાસના મુસલમાન ભાઈ તો બરાબર હિન્દી બોલી બોલે છે સમસ્ત હિંદુસ્થાનના મુસલમાન ઉર્દુ બોલે છે એ અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે ને તેઓની મંજ્યા બધા પ્રાંતોમાં નાનીસૂની નથી.

આમ હિન્દી ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે નિર્માણ થઈ ચૂકી છે. તેને આપણે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે વાપરી છે ઉર્દુની ઉત્પત્તિ પણ હિન્દીની એ શક્તિમાં રહેલી છે.

સુસલમાની પાદશાહો ત્યને તિરસ્કાર્યું, આપણને વહિમી ગણ્યા. ચોજકોમાંના તેમણે હિન્દી વ્યાકરણ કબૂલ ગાઢ અજ્ઞાન હતું. કેટલાકે તેને અધર્મ માન્યો આપણા ધર્મ-ચોગ કર્યો. પણ જનસમાજ આપણી મહત્વતા ખામીવાળી લાગી. આપણે પટેલી શક્યો. આ દશા કાંઈ અગ્રેજી રાજ્યકર્તા. ત્યાં ચોજકોને તો નજીકની જ સ્થિતિ અનુભવ છે તે બધું છે કે સિપાહી વર્ગને સાડે સંજા નાચ્યો નેધરે, આપણને પડી છે.

સ મારનો

આમ હિન્દી-રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ શકે એમ આપણે નેધરે છીએ, છતાં મદ્રાસના શિક્ષિત વર્ગને આડે એ સંવાલ મુશ્કેલીભર્યો છે.

દક્ષિણી, ગુજરાતી, ત્રિંધી, બ ગાળીને તો તે ઘણું મહેલ છે. થોડા માસમાં તેઓ હિન્દી ઉપર સારો કાબુ મેળવી રાષ્ટ્રીય કારભાર તેમાં ચલાવી શકે છે. તામિલ ભાષાઓને તેટલું સહેલ નથી. તામિલાદિ દ્રાવિડ વિભાગની ભાષાઓ છે ને તેની રચના તેનું વ્યાકરણ સંસ્કૃતથી જૂદાંજ છે. માત્ર શબ્દોની એકતા સિવાય બીજી એકતા સંસ્કૃત ભાષાઓ અને દ્રાવિડ ભાષાઓ વચ્ચે જોવામાં આવતી નથી. પણ આ મુશ્કેલી માત્ર વર્તમાન શિક્ષિત વર્ગને આડે છે. તેઓના સ્વદેશાભિમાન ઉપર આધાર રાખવાનો ને વિશેષ પ્રયાસ કરી હિન્દી શીખી લેવાની આશા રાખવાનો આપણને અધિકાર છે. ભવિષ્યને સાડે તો જો હિન્દીને તેનું પદ મળે તો દરેક મદ્રાસી નિશાળમાં હિન્દી દાખલ થાય અને મદ્રાસને બીજા પ્રાંતો વચ્ચે વિશેષ પરિચય થવાનો મંભવ પ્રાપ્ત થાય. અંગ્રેજી ભાષા દાવીડ પ્રજામાં પ્રવેશ નથી કરી શકી. પણ હિન્દીને પ્રવેશ કરતા સમય લાગે તેમ તેથી. એ પ્રયાસ તેલગુ બળિ તો આજે પણ કરી રહેલ છે. જો આ પરિપદ રાષ્ટ્રીય ભાષા કદ થવી નેધરે એ વિષે પણ એક વિચાર કરી શકે તો તે કાર્યને સાધવાના ઉપાયો ચોજવાની આવશ્યકતા જણાયે જે ઉપાયો માતૃભાષા વિષે સૂચવ્યા છે તેવા. નેધરતા ફેરફાર સાથે, રાષ્ટ્રીય ભાષા વિષે પણ લાગુ પડી શકે છે વિશેષમાં ગુજરાતીને કેળવણીનું વાહન કરવામાં આપણેજ મુખ્ય પ્રયાસ કરવો રહેશે પણ રાષ્ટ્રીય ભાષાની ચળવળમાં તો આખું ભારતવર્ષ લાગ લેશે

કેળવણીના વિષયોનો વિચાર.

કેળવણીના વાહનનો, રાષ્ટ્રીય ભાષાનો અને તેમાં અંગ્રેજીના સ્થાનનો વિચાર આપણે કર્યો. આપણી શાળાઓમાં અપાતી કેળવણીમાં ન્યૂનતા છે કે નહિ એ વિચારવાનું રહ્યું.

આ વિષયમાં મતભેદ નથી સરકાર, પ્રજામત બધા ચાલુ બંધારણને વખોડે છે શું ત્યાજ્ય છે ને શું ધાંધ છે એ વિષે મારી પેકે રૂતબેદ છે. એ મતભેદોમાં ઉતરના જેટલું આડું જ્ઞાન નથી. મેં જે વિચારો કર્યા છે તે આ પરિપદની સમક્ષ મૂકવાની ધૃષ્ટતા કરું છું

જોલે છે. જોદ શિક્ષિત વર્ગે પાડ્યો છે. એટલે કે હિંદુ ડિતા સંકાય રહે છે અને ધિ-
સંસ્કૃતમય કરી મૂકી છે, તેથી કેટલાક મુસલમાન તે નથી હું તેનું ખંડન કરવા તૈયાર
મુસલમાન ભાષાઓ ફારસીમય ઉર્દુ જોલીને તે હિંદુથી નીકળેને રીસ અઠે એ યોગ્યજ
આ બંને પરિભાષા છે ને તેને પ્રજાવર્ગનાં બુદ્ધિ નથી લીધો તેને તેની ટીકા કર-
હિંદુ મુસલમાન સાથે ખૂબ ભાગ્યેય છે. તેથી મારે એ શબ્દ મારા અધિકાર વિષે કહેવા
છતા મને તેમની

આધુનિક કેળવણી ઉપર હું પચીસ વર્ષ પહેલા વિચાર કરતો થઈ ગયો. મારા
હાથ તળે મારા ને મારાં ભાઈ જનતા છોકરા આવ્યા. આપણી શાળાઓની ન્યૂનતા
મને જણાવેલી તેથી મારાં છોકરાની ઉપર મેં પ્રયોગો શરૂ કર્યા મેં તેઓને રખડાવ્યાં
પણ ખરાં. કોઈને કયાય તો કોઈને કયાંય બીજી જગ્યાએ મોકલ્યા. મેં પોતે પણ કોઈને
ભણાવ્યા. હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગયો ત્યાં પણ મારો આ અસ તોષ તેવોને તેવો રહ્યો
અને મારે વિશેષ વિચારો કરવા પડ્યા. ત્યાં “ હિન્દી કેળવણી સમાજ ” નો કારભાર
ઘણી મુદત સુધી મારા હાથમાં હતો. મારાં છોકરાંને મેં નિશાળમાં કેળવણી નથી આપી.
મારા સર્વથી મોટા છોકરાએ મારી જૂરી જૂરી અવસ્થાઓ ભેગેલી. તેણે મારાથી નિરાશ
થઈ થોડી મુદત અમદાવાદની શાળામાં કેળવણી લીધી તેને તેથી લાભ થયો એમ
તેને ભાસ્યું નથી. જેઓને મેં નિશાળે નથી મોકલ્યા તેઓને નુકશાન નથી થયું ને તેઓને
સરસ શિક્ષણ મળ્યું છે એવી મારી માન્યતા છે. તેમાં ન્યૂનતા ભઈ શકુ છું, પણ તેનું
કારણ એજ છે કે મારા પ્રયોગોની શરૂઆતમાં તે ઉછર્યા એટલે જ કે બધા પ્રયોગોની
સંકલના એકજ હતી તો પણ તેમાં થયેલા ફેરફારોના તે ભોગ થઈ પડ્યા, સત્યાગ્રહને
અમથે મારા હાથ નીચે લગલગ પચાસ છોકરા એક વેળા ભણતા હતા એ શાળાની
રચના મોટે ભાગે મારે હાથે થઈ હતી. તેને અન્ય શાળાઓની સાથે કે સરકારી ધોરણ
સાથે સંબંધ ન હતો. અહીં પણ એવોજ પ્રયાસ ચાલુ છે ને અધ્યાપક મુન તથા
બીજા સાક્ષરોના આશીર્વાદ મેળવી એક રાષ્ટ્રીય શાળા અમદાવાદમાં સ્થાપી છે તેને પાંચ
માસ થયા છે તેના મુખ્ય ગુજરાત કોલેજના માણ અધ્યાપક સાહેબજી શાહ છે.
તેમણે અધ્યાપક ગભગરના હાથ નીચે તાલીમ લીધેલી છે, ને તેમની સાથે બીજા ભાષા-
પ્રેમી પુરોષો છે. યોજનાને સાફ મુખ્યત્વે હું જવાબદાર છું. પણ તેમાં આ બધા
શિક્ષકોની સંમતિ છે, ને તેઓએ પોતાની હાજરો પૂરી થાય એટલુંજ વેતન લઈ આ
કાર્યને પોતાનું જીવન અર્પ્યું છે. સંજોગને લઈને હું પોતે આ શાળામાં શિક્ષણનું કાર્ય
નથી કરી શકતો પણ તેની મવૃત્તિમાં મારું મન હમેશા પગેવાયલું રહે છે. એટલે મારું
કાર્ય કેવળ ઘરવણી ઉ છે, છતાં છેક વિચાર રહિત નથી એમ માનું છું ને એ ધ્યાનમાં
રાખીને મારી ટીકા ઉપર વિચાર કરશે એમ ધન્ય છું.

આધુનિક શિક્ષણમાં આપણી ટ્રાડિશનલ વ્યવસ્થા ઉપર ધ્યાન દેવામાં આ બધું નથી
એમ મને હમેશાં લાગ્યા કર્યું છે, તેની રચના કરવામાં આપણી હાજરોનો વિચાર કર-
વામાં નથી આવ્યો એ સ્વાભાવિક હતું.

મંકોલેએ આપણા સાહિત્યને તિરસ્કાર્યું, આપણને વહેમી ગણ્યા. યોજકોમાંના ઘણાખરાને આપણા ધર્મ વિષે ગાઢ અજ્ઞાન હતું. કેટલાકે તેને અધર્મ માન્યો આપણા ધર્મ-અથો વહેમનો સંગ્રહ મનાયા. આપણી સભ્યતા ખામીવાળી લાગી. આપણે પટેલી પ્રજા, તેથી આપણા બધાસણોમાં ખામી ખૂબ હોવી જોઈએ એમ મનાયું. તેથી શુદ્ધ ભાવે ભૂલ ભરેલું બંધારણ રચાયું, નવી રચના કરવાની હતી ત્યાં યોજકોને તો નજીકનીજ સ્થિતિ હાથ લાગે. રાજ્યકર્તાને મદદ કરનાર વકીલો, તખીમો, મહેતાઓ જોઈશે, આપણને બધાને નવું જ્ઞાન જોઈશે, આ વિચારથી બંધી રચના થઈ. એટલે આપણા સંસારનો ચાર ઠર્તા વિનાનાં પુસ્તકો રચાયાં અને ઈંગ્રેજ કહેવતનો તરજુમો કરીએ તો થોડા આગળ ગાડી મૂકાઈ.

મતભારી કહી ગયા છે કે જો ઇતિહાસ ભૂગોળ શિખવવાં હોય, તો પ્રથમ છોકરાનાં ઘરનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ શિખવવા જોઈએ મને તો યાદ છે કે મારે નસીબે ઇંગ્લંડના 'કાઉન્ટી' ગોળવાનું પહેલું આવેલું. જે વિષય મને ઘણો રસિક છે તે માટે માફ કર સમાન થઈ પડ્યો હતો. ઇતિહાસમા મને ઉત્સાહ આવે એવું કંઈ મેં જોયું નહતું. ઇતિહાસ સ્વદેશભિમાન શિખવાનું સાધન હોય છે આપણી શાળાની ઇતિહાસ શિખવવાની પદ્ધતિમાંથી મને આ દેશના વિષે અભિમાનનું કારણ નથી મળ્યું. તે શિખવા મારે બીજાજ પુસ્તકો વાંચવા પડ્યા છે.

અંગણવિતના આદિ વિષયોમા પણ દેશી રૂઢિને સ્થાન થોડુંજ આપવામાં આવ્યું છે. જૂની પદ્ધતિને લગભગ ત્યાગ થયો છે. આક શિખવવાની દેશી પદ્ધતિ જતાં આપણા વડવાઓમાં દાખલા ગણવાની જે ઝડપ હતી તે આપણામાં નથી રહી.

વિજ્ઞાન શુદ્ધ છે તેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ બાળકો કરી શકે એવું હોતુંજ નથી. ખગોળ જેવા શાસ્ત્રો બાળકોને આકાશ જતાવીને શિખવી શકાય તે માત્ર પુસ્તકોમાંથી શિખવવામાં આવે છે. કોઈ પણ નિશાળીઆને નિશાળ છોડ્યા પછી પાણીના ટીપાનું પૃથક્કરણ કરતાં આવડતું હોય એવું હું જાણતો નથી.

આરોગ્યનું શિક્ષણ કંઈજ નથી એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી સાઠ વરસની કેળવણીને અંતે આપણે મરડી વગેરે રોગોમાંથી બચતાં આવડ્યું નથી આપણા દાકનરો તે રોગોને દૂર નથી કરી શક્યા એ આપણી કેળવણી ઉપર હું મોટામાં મોટી આક્ષેપ સમજું છું. આપણાં ઘરોની અંદર આરોગ્યના નિયમોએ પ્રવેશ ક્યો હોય એવો અનુભવ મેં કોઈ ઘરો જોયા છતાં મેળવ્યો નથી. સર્પાદિ કરડે તો શું કરવું એ આપણા બ્રેન્યુએટો કહી શકે એ વિષે મને પૂર્ણ શંકા છે જો આપણા દાકતરોને નાની ઉમરથી દાકતરી શિખવાનો પ્રસંગ મળી શક્યો હોત તો અત્યારે દીન સ્થિતિ તેઓની વર્તે છે તે ન જ હોત. આ આપણી કેળવણીનું ભયંકર પરિણામ છે. હુનિયાના બીજા બધા ભાગોમાંથી મરડીને ત્યાંના લોકો કાઢી શક્યા અહીં તો તે ઘર કરી રહી છે, ને હજારો હિંદી વગર મોતે મર્યે જાય છે આપણી ગરીબાઈ એ જો તેનું કારણ કહેવામાં આવે તો ગરીબાઈ સાઠ વર્ષની કેળવણીને અંતે કેમ છે તેનો જવાબ પણ કેળવણીખાતા તરફથી મળવો જોઈએ.

હવે જે વિષયોની કેળવણી મુદલ નથી અપાતી તે વિચારીએ. કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ ચારિત્ર્ય હોવો જોઈએ. ધર્મ વિના ચારિત્ર્ય કેમ બંધાય એ મને સૂઝી શકતું નથી. આપણે યતો મ્મદસ્તતો મ્મદઃ । થતા જઈએ છીએ એનું લાન હજી હવે થશે. આ વિષય ઉપર હું વધારે નથી લખી શકતો. પણ સેંકડો શિક્ષકોને હું મળ્યો છું, તેમણે પોતાના અનુભવો નિઃશ્વાસ નાંખી મને સંભળાવ્યા છે. એનો ગંભીર વિચાર આ પરિપક્વને કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. જે નિશાળીઆની નીતિ ગમતો તે સર્વસ્વ ગમ્ય છે.

આ દેશમાં ૮૫ થી ૯૦ ટકા સ્ત્રીપુરૂષ જોતીના ધંધામાં રોકાયેલાં છે. તે ધંધાનું જ્ઞાન જેટલું હોય તેટલું જોઈએ. છતાં તેને આપણી હાઈસ્કૂલ સુધીના ક્રમમાં સ્થાનજ નથી. આવી કંદેહી સ્થિતિ અહીંજ નહીં શકે.

વણાટનો ધંધો નષ્ટ થતો જાય છે. જોડુનોને સાડા અવકાશનાં સમયનો તે ધંધો હતો. તે ધંધાને આપણા ક્રમમાં સ્થાન નથી. આપણી કેળવણી કેવળ મુત્સદ્દી વર્ગ પેદા કરે છે ને તેનું વલણ એવું છે કે સોની, લુહાર, કે મોચી પણ જે શાળામાં સંપડાયો તો તે પણ મુત્સદ્દી બની જાય છે. સારી કેળવણી તો સહ લે એમ આપણે ધન્યજીવું જોઈએ. આપણી કેળવણીને અતે ગદ્યા મુત્સદ્દી થાય તો?

આપણી કેળવણીમાં ક્ષત્રિય કળાને સ્થાન નથી. મને પોતાને તે દુઃખની વાત નથી. મેં તો અનાયાસે ગ્રાસ થયેલું સુખ માની લીધું છે. પણ પ્રજાને હથીઆર વાપરતાં શિખવું છે જેને શિખવું હેય તેને તે પ્રસંગ મળવો જોઈએ. પણ તે તો કેળવણી-ક્રમમાં વિસરાઈ ગયેલું જ જણાયું છે.

સંગીતને ક્યાંએ સ્થાન નથી જોતો. સંગીતની અસર આપણી ઉપર બહુ થાય છે. એનો આપણને આજેહુબ ખ્યાલ નથી રહ્યો. નહિ તો સંગીત આપણાં બાળકોને ગમે તેમ કરીને આપણે આપ્યું હતું. વેદોની રચના સંગીત ઉપર થયેલ જોવામાં આવે છે. મધુર સંગીત આત્માના તાપને શાંત કરી શકે છે. હજારો માણસોની સભામાં આપણે કેટલીક વેળા બજાવવાનું જોઈએ છીએ; તે બજાવવાનું હજારો ઠંઠામાંથી એકસુર કોઈ રાષ્ટ્રીય ગીત ચાલે તો બંધ થઈ શકે. શૂરાતન ચઢાવવાને સારૂ બાળકો એક અવાજે વીર રસવાળું કાવ્ય ગાઈ શકે એ જેવું તેવું નથી. ખલાસી અને બીજા મજૂરો ‘હરિહર’ ‘અહ્યા બેલી’ વગેરે ધ્વનિ એકી અવાજે કહાડે છે ને તેથી તેઓ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે એ સંગીતની શક્તિનો દાખલો છે. અંગ્રેજ મિત્રોને મેં ગાયન ગાઈ પોતાની ટાઢ સમાવતા જોયા છે. નાટકના ગાયનો ગમે તેમ, ગમે તેવે અવસરે, આપણાં બાળકો ગાતાં શિખે છે, બેસૂરાં હારમોનિયમ, વાળ વગેરે ડાકે છે તેથી તેઓને નુકસાન થાય છે. જે સંગીતનું શુદ્ધ શિક્ષણ મળે તો નાટકના ગાયનો ગાવામાં ને રાગકા તાલવામાં સમય નહિ ગાળે. ગવૈયો જેમ બેસૂરું કે કવખતે નથી ગાતો તેમ શુદ્ધ સંગીત શિખનાર મેલા સંગીતને હાથ નહિ અડાડે. પ્રજાજાગૃતિને સારૂ સંગીતને સ્થાન હોવું જોઈએ. આ વિષય ઉપર હાકતર આનંદકુમાર સ્વામીના વિચારો મનન કરવા લાયક છે.

વ્યાયામ.

આ શબ્દમા રમતો ઇત્યાદિનો સમાવેશ કર્યો છે. તેનો પણ લાવ પૂછાયો નથી. દંશી પદ્ધતિનો ત્યાગ થયો છે અને ટેનિસ, ક્રિકેટ ને પુટબૉલનું સામાન્ય સ્થપાયું છે. આ ત્રણે રમતોમાં રસ છે એમ કબૂલ કરવામાં બાધ નથી. પણ જો આપણે પાશ્ચાત્ય વસ્તુઓથી મોહાઇ ન ગયા હોત તો આપણે એટલીજ રમિક, ખરચ વિનાની રમતો, જેવી કે ગેડીદડો, મોહનદાસીઓ, જોખો, મગમાટલી, હુડતુતુ, ખારો પાટ, નવ નાગેલીઓ, સાત તાળી વગેરેનો ત્યાગ ન કરત. કસરત જેમાં આઠે અંગને પૂરતી વાલીમ મળે છે અને જેમાં ઘણું રહસ્ય રહ્યું છે તેનો અને કુસ્તીના અખાડાનો લગભગ લોપ થઇ ગયો છે. જો કોઇપણ પાશ્ચાત્ય વસ્તુની નકલ કરવી યોગ્ય હોય તો 'ડિલ' ની નકલ કરવા જેવું છે એમ મને લાગે છે એક મિત્રે ટીકા કરેલી કે આપણને ચાલતા આવડતું જ નથી. અને એકઠા થઇને રીતસર ચાલવાની તો મુદત ખબર નથી. હજારો માણસો તાલગંધ ચુપકીથી ગમે તે દશામાં બપોળે ચાર ચારની દ્વાર બાધી ચાલી શકે એ શક્તિ આપણમાં નથી આની 'ડિલ'નો કેવળ લડાઇમાજ ઉપયોગ છે એવું કંઇ નથી. ઘણાં પરોપકારી કામોમા 'ડિલ'નો ભારે ઉપયોગ થઇ શકે છે, જેમકે આગ હોલવવામા, હુએલાને મદદ કરવામા, માદાને ડોલીમા લઇ જવામા 'ડિલ' બહુજ ઠિંમતી સાધન છે. આમ આપણી શાળાઓમાં દેશી રમતો, દેશી કસરતો, અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની ડિલ દાખલ કરવાની આવશ્યકતા છે.

સ્રી શિક્ષણ.

જેમ પુરૂષ શિક્ષણને સાડ ચાલતી રચના ખામીઓથી ભરેલી છે તેમજ સ્રીશિક્ષણનું છે. ભારતવર્ષમાં સ્રીપુરૂષોનો શો મંબંધ છે, સ્રી જનમ કળમાં શુ સ્થાન લોગવે છે, તેનો વિચારજ કરવામાં આવ્યો નથી

પ્રાથમિક કેળવણીનો ઘણો ભાગ જ ને વર્ગને સામાન્ય હોઇ શકે, તે ઉપરાંત બધે બહુ અસમાનતા છે. પુરૂષ સ્રી વચ્ચે જેમ કુદરતે ભેદ રાખ્યો છે તેમજ કેળવણીમાં ભેદની આવશ્યકતા છે. સ સારમા ગન્ને સરખા છે પણ તેમના કાર્યમાં વિભાગ જોવામાં આવે છે, ગૃહનુ રાજ્ય લોગવવાનો અધિકાર સ્રીનો છે. બહારની વ્યવસ્થાનો અધિષ્ઠાતા પુરૂષ છે. પુરૂષ આજીવિકા લાવનાર છે, સ્રી મ ગ્રહ કરનાર અને વ્યય કરનાર છે. સ્રી બાળકનું પાપણ કરનારી છે, તેની વિધાતા છે, તેની ઉપર બાળકના ચારિત્ર્યનો આધાર છે, તે બાળશિક્ષિકા છે, તેથી તે પ્રજાની માતા છે પુરૂષ પ્રજાનો પિતા નથી. અમુક મુદત પછી પિતાની અસર પુત્ર ઉપર થોડી રહે છે. માતા પોતાનો દરજ્જો કદી છોડતીજ નથી બાળક પુરૂષ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી પણ માતાની પાસે બાળકની જેમ ગેલ કરે છે. પિતા માથેભેવો સ બંધ નથી રાખી શકેતો.

આ યોજના કુદરતી હોય, યોગ્ય હોય તો સ્રીને સાડ સ્વતંત્ર કમણી કરવાનો પ્રબંધ નહોય. જ્યાં સ્રીઓને તાર માસ્તરનું કે ટાઇપીસ્ટનું કે બીજાં ગોઠવવાનું કામ

કરવું પડે ત્યાં મુખ્યવ્યથાનો ભાગ થએલો હોવો જોઈએ, તે પ્રજાએ પોતાની શક્તિનું દેવાળું કાઢવું છે, તે પ્રજા પોતાની થાપણ ઉપર રહેવા લાગી છે એવી મારી માન્યતા છે.

એટલે એક તરફથી આપણે સ્ત્રીને અધિકારમાં ને અધમ દશામાં રાખીએ તે જોઈએ તેમજ બીજી તરફથી સ્ત્રીને પુરૂષનું કામ સોંપવું તે નિર્જાતાની નિશાની છે ને સ્ત્રીની ઉપર જીવન કયાં જેવું છે.

એટલે સ્ત્રીઓને સાડા અમુક વર્ષ પછી નોખી ઘટનાની જરૂર છે. તેમને ગૃહવ્યવસ્થાનું, ગર્ભકાળની માવજતનું, બાળને ઉછેરવા વગેરેનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે. આ યોજના રચવી બહુ મુશ્કેલીનું કાર્ય છે. શિક્ષણના કુમમા આ નવો વિષય છે. તેમાં શોધજોળને નિર્ણય કરવા સાડા ચારિત્ર્યવાન જ્ઞાનવાન, સ્ત્રીઓ અનુભવ પામેલ પુરૂષોની મંડળી નીમી તેમની પાસેથી કંઈ યોજના ઘડવાની જરૂર છે.

ઉપરની કામ કરનારી મંડળી કન્યાકાળથી શરૂ થતી કેળવણીનો ઉપાય શોધશે. પણ જે કન્યા કન્યાકાળમાં પરણી ચૂકી છે એવીની સંખ્યાનો પાર નથી. વળી તે સંખ્યા વધતી જાય છે. પરણ્યા પછી તો તે લોપ થઈ જાય છે તેને વિષે જે મારા વિચાર લાગીનીસમાજ પુસ્તકમાળાના પ્રથમ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યા છે તે જ અહીં ઉતાડું છું:

આ કેળવણીને આપણે માત્ર કન્યાકેળવણીથી જ પહોંચી વળવાના નથી હોતા. કન્યા બાર વર્ષની ઉંમરે બાળલક્ષ્મીનો ભોગ થઈ આપણી નજરેથી અલોપ થઈ જાય છે. તેઓ ગૃહિણી બને છે! આ પાપી રિવાજ જ્યાં સૂધી આપણામાંથી નહિ જાય ત્યાં સુધી પુરૂષોને સ્ત્રીશિક્ષક બનતા શિખવું પડશે, તેઓની આ વિષયની કેળવણીમાં આપણી ઘણી આશાઓ છુપાયેલી પડી છે. આપણી સ્ત્રીઓ આપણા વિષયનું ખાત્ર અને આપણી રસાયણ મટી આપણી સહચરી, આપણી અર્ધાંગના, આપણા સુખ દુઃખની ભાગિયણ ન બને લાગી આપણા નર્વ પ્રયાસ મિથ્યા જણાય છે કોઈ પોતાની સ્ત્રીને પશુ સમાન ગણે છે આ સ્થિતિને સાડા કેટલાંક સંસ્કૃત વચનો, તુલસીદાસનો એક પ્રસિદ્ધ હુકો, બહુ જવાબદાર છે. તુલસીદાસજીએ એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે દાર ગંવાર ગુદ્દ ચરુ નારી, એ સર્વ તાડનકે અધિકારી. તુલસીદાસજીને હું પૂછું છું પણ મારી પૂજા આધળી નથી કાતો ઉપરનો હુકો હોપક છે, અને જો તુલસીદાસજી હોય તો તેણે વગર વિચાર્યે પ્રચલિત રૂઢિને અનુસરી ભેટી કડાડેલા હોવો જોઈએ સંસ્કૃત વચનો વિષે તો એવો વાલ્મ પેસી ગયેલો જોવામાં આવે છે કે સંસ્કૃતમાં લખાયેલા શ્લોકો તો કેમ જાણે શાસ્ત્રકથન જ હોય નહિ! આ વહેમ દૂર કરીને આપણામાં સ્ત્રીને હલકી ગણવાની જે પ્રથા પડેલી છે તેને જડમૂળથી ઉખેડવી જોઈશે. બીજી તરફથી વિષયાધ થઈ આપણામાં કોટલાક સ્ત્રીને દીંગલીદેવી ગણી તેની પૂજા કરે છે ને જેમ કાકોરજીને આપણે પહોંરે પહોંરે નવીન આભૂષણોથી શણગારીએ છીએ તેમ શણગારે છે. આ પૂજાદોષમાંથી પણ નીકળી જવું જરૂર છે. એવટે તો જેમ શરને હિમા, રામને મીતા, નળને દમયંતી હતા તેમ આપણી સ્ત્રીઓ

આપણી ગોષ્ઠીમાં ભાગ લેતી, આપણી સાથે વાદવિવાદ કરતી, આપણા ઉદ્દગારો સમજતી, તેને પોષતી, પોતાની અલૌકિક પ્રેરણાશક્તિથી આપણી બાહ્યોપાધિઓને સાનમાં સમજી તેમાં ભાગ લેતી આપણને શીતળતામય શાંતિ દેતી થશે ત્યારેજ આપણે ઉદ્ધાર સંભવે છે; તે પહેલાં નહિ એવી દશા હાલ તુરતમાં કન્યાશાળા મારફતે પ્રાપ્ત થવાનો ઘણાજ થોડો સંભવ છે. ન્યા લગી બાળલગ્નની હાસડી આપણે પહેરવી સગજ હશે, ત્યા લગી પુરૂષોએ પોતાની સ્ત્રીઓના શિક્ષક બનવું પડશે, અને એ શિક્ષણ માત્ર અક્ષરનુજ નહિ. ધીમે ધીમે રાજ્યપ્રકરણી, સંસારસુધારના વિષયોમાં તેઓને પ્રવેશિત કરી શકાય છે. આ કરતાં પહેલા અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર જણાતી નથી, આવા પુરૂષે પોતાનું 'સ્ત્રીપ્રત્યેતુ' વલણ ફેરવવું પડશે: સ્ત્રી પ્રુપ્ત ન થાય ત્યાં લગી શિક્ષાવસ્થામાં રહે અને ત્યાં લગી પુરૂષો તેમની પ્રત્યે બ્રહ્મચર્ય પાળે તો, આપણે જડતા (ઇનર્શિયા) રૂપી શક્તિના દાખ તળે કચરાયેલા ન હોઈએ તો આપણે બાર કે પંદર વર્ષની બાળા ઉપર કદી પ્રસવની મહાવ્યથાનો બોલો ન જ સુકીએ. એ વિચાર કરતાં પણ આપણને કંપારી છુટવી ભેઇએ.

પરિશિત સ્ત્રીઓને સારૂ વર્ગો ઠાઠવામાં આવે છે, તેઓને સારૂ લાપણું થાય છે. આ બધું સરસ છે આવી પ્રવૃત્તિ કરનાર પોતાના વખતનો ભોગ આપે છે એ આપણા જમે પાસમાં નોધાય છે. પણ તેની સાથે ઉપર બતાવેલી પુરૂષોની ફરજ ન્યા સુધી સિદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી આપણે બહુ સારા પરિણામો નહિ મેળવી શકીએ એમ જણાય છે. સહેજ ઉ ડો વિચાર કરતાં સહુને આ સ્વયંસિદ્ધ વાત જણાયે."

શિક્ષકો

ન્યાં ન્યાં નજર કરીએ છીએ, ત્યાં ત્યાં કાચા પાયા ઉપર ભારે ચણવર કરી મુકેલું ભવામાં આવે છે. પ્રાથમિક કેળવણીને સારૂ પસંદ કરેલા શિક્ષકો વિનયની ખાતર બલે શિક્ષક દહેવાય પણ હુકીકતમાં તેઓને એવી ઉપમાં આપી શિક્ષક શબ્દનો દુરપયોગ કરીએ છીએ. નિઘાર્યોના બાલકાળ સર્વથી અગત્યનો છે. એ સમયે મળેલું જ્ઞાન કદી ભૂલાતું નથી. એજ સમયે તેને ઓછામાં ઓછી મુદત મળે છે, અને ગમે તેવી ચાલ ચલાઈ નિશાળમાં તેને ગોધવામાં આવે છે મારી માન્યતા છે કે કૉલેજ હાઈસ્કૂલ વગેરેના શલ્યગારોમાં આ ગરીબ દેશથી ન સહન થઈ શકે એવો ખર્ચ કરવામાં આવે છે, તેને ગદલે ભે પ્રાથમિક કેળવણી, સદિસાન્દર્થનો કોઈપણ ખ્યાલ રહ્યો હોય અને આરોગ્યની મંભાળ રહેતી હોય એવી જગ્યાએ સુશિક્ષિત, પીઠ અને નીતિમાન શિક્ષકો મારફત આપવામાં આવે તો થોડી મુદતે આપણે ઘણા મહત્વના પરિણામો ભેધ શકીએ. આવો ફેરફાર કરવા આરૂ ચાલુ શિક્ષકોને પગાર દર માસે બેવડાવ્યો હોય તોપણ હેતુ પાર પડવાનો નથી. મોટા પરિણામો એવા જૂજ ફેરફારથી ન આવી શકે. પ્રાથમિક કેળવણીનું સ્વરૂપ બદલાવુંજ ભેઇએ. હું બહુ છુ કે આ વિષય ઘણો ઠઠિન છે તેમાં વિધ્નો ઘણાં છે એમ છતાં 'ગુજરાત કેળવણી મંડળ'ની શક્તિ બહાર એનો ફરવો હોવો ન ભેઇએ.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને કોઈ કાઢવાનો મારો હોતુ નથી એ કહેલું કદાચ જરૂરનું છે. તેઓ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત પરિણામ બતાવી શકે છે એ આપણી ભવ્ય મહત્વતાનું ફળ છે એમ હું માનું છું. જો તે જ શિક્ષકોને પૂરી લાયકાત અથવા પૂરું તબક્કા મળે તો જે પરિણામ આવે તેનું માપ કાઢી શકાય તેમ નથી.

ફરજિયાત વિ. મરજિયાત.

ફેળવણી મફત અને ફરજિયાત હોવી જોઈએ કે કેમ તે વિષે મારે કંઈ પણ કહેવું અનુચિત ગણુ છું. મારો અનુભવ થોડો છે. વળી કોઈ પણ પ્રકારની ફરજ પ્રજાની ઉપર નાખવી એ મને વસતું લાગે છે, ત્યાં આ અદ્વિતી ફરજ ક્યાં નાખવી એ વિચાર ખટક્યા કરે છે. હાલ આપણે ફેળવણી મફત અને મરજિયાત રાખી તેના અખતરા કરીએ એ સમયને વધારે રૂચિ કર જણાય છે જ્યાં સુધી આપણે જોડુકમ કાળમાંથી નથી નીકળી ગયા ત્યાંસુધી ફેળવણી ફરજિયાત કરવામા ઘણા વિદ્વાનો નજરે તર્યા કરે છે નામદાર ગાયકવાડની સરકારના અનુભવ આ વિચાર કરતા કંઈક અશે મદદગાર હોવાનો સંભવ છે મારી તપાસનું પરિણામ ફરજિયાત ફેળવણીની યોગ્યતા વિરૂદ્ધ આવ્યું પણ તે તપાસ નહિ જેવી હોવાથી તેમની ઉપર વજન નથી દબ શકાતું. આ વિષય ઉપર પરિપક્વતા આવેલા સભ્યો આપણને વજનદાર માહિતી આપશે એમ ધારી લઉં છું.

ઉપાયો.

આ બધી ખાત્રીઓ દૂર કરવાનો ધોરી રસ્તો અરજ નથી એમ મારી ખાત્રી છે. મહત્વના ફેરફાર રાજ્યકર્તાથી એકાએક થઈ શકતા નથી. એ સાહસ પ્રજાના આગેવાનોએજ કરવા જોઈએ એ જોઈ જ બધારણમાં પ્રજાનાં સ્વયં સાહસને ખાસ સ્થાન છે. સરકાર આપે તોજ થાય એમ વિચારીશું તો આપણને આપણુ ધાર્યું કરતાં યુગો વીતવાનો સંભવ છે જેમ ઈંગ્લંડમાં તેમજ અહીં સરકાર પાસે અખતરા કરાવતા પહેલાં આપણે કરી બતાવવા જોઈએ. જેને જે દિશામાં ન્યૂનતા જણાય ત્યાં ન્યૂનતા દૂર કરી પોતે શુભ પરિણામ લાવી, સરકાર પાસે ફેરફાર કરાવી શકે છે. આવા સાહસને આરૂં દેશમાં ફેળવણીની અનેક ખાસ અંશોએની સ્થાપના કરવી ઘટે છે.

તેમાં એક મહાવિષ્ણ છે. આપણને 'ડીગ્રી' નો ભારે મોહ છે. ઉત્તીર્ણ થવા ઉપર આપણા જીવનનો આધાર રાખીએ છીએ. આથી પ્રજાને ભારે નુકશાન થાય છે. 'ડીગ્રી' એ સરકારી નોકરીઆત વર્ગનેજ કામની છે એ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ; પણ પ્રજાની ધંધાસ્ત કંઈ નોકરીઆત વર્ગ ઉપર ચલવાની નથી; તેમ સૌને નોકરી વિના ઘણીજ સારી ધનપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એમ આપણે ચોમેર જોઈ શકીએ છીએ અભણ જેમ પોતાની હોંશિયારીથી કસોડાધિપતિ થઈ શકે છે, તેમ ભણેલ વર્ગ કેમ ન થઈ શકે ? જો ભણેલ વર્ગ ભીતિ છોડે તો તેઓમાં અભણ જેટલું સામર્થ્ય તો જરૂર આવી શકે

જો 'ડિગ્રી' નો મોહ છૂટે તો દેશમાં ખાનગી શાળાઓ ઘણી ચાલી શકે છે. કોઈ સંસ્કૃતિ પ્રતીતી બધી કેળવણી સાચવી શકતા નથી અમેરિકામાં તો મુખ્યત્વે ખાનગી સાહસજ છે. ઇંગ્લાંડમાં અનેક સંસ્થાઓ ખાનગી સાહસથી જ ચાલે છે. તેઓ પોતાનાં જ પ્રમાણપત્રો આપે છે

આ કેળવણીને સારા પાયા ઉપર મૂકવાને સારૂ લગીરથ પ્રયત્નની જરૂર પડશે તેમાં ધનનું, મનનું, વનનું અને આત્માનું અર્પણ થવું જોઈશે.

અમેરિકામાંથી આપણે થોડું જ શીખી શકીએ એવું મને લાગ્યું છે. પણ એક વસ્તુ તો અનુકરણ કરવા જેવી છે. ત્યાંની કેળવણીની મહાન સંસ્થાઓ એક મોટા ટ્રસ્ટની દ્વારા ચાલે છે તેમાં કરોડો રૂપીઆની થાપણ ધનાઢય લોકોએ આપી છે. તે ટ્રસ્ટની મારફતે અનેક ખાનગી શાળાઓ નહે છે. તેમાં જેમ ધન એકઠું થયું છે તેમ શરીર સંપત્તિવાળા, સ્વદેશાભિમાની વિદ્વાન ગૃહસ્થો એકઠા થયા છે. તેઓ બધી સંસ્થાઓ તપાસે છે અને તેઓનું રક્ષણ કરે છે તેઓને યોગ્ય લાગે ત્યાં ને તેટલી મદદ આપે છે. એ મદદ અમુક બધારણ કબુલ કરે એવી સંસ્થાઓ સહિત મેળવી શકે છે. આ ટ્રસ્ટ વડે ઉત્સાહી હીલચાલથી અમેરિકાના ઘરડા ગેડુતાને ખેતીની નવીન શોધોવાળું જ્ઞાન મળી શક્યું છે. આવી કંઈક યોજના ગુજરાતમાં થઈ શકે તેમ છે. ધન છે, વિદ્વાતા છે, ધર્મવૃત્તિનો હબ્બુ લોપ નથી થયો, બાળકો તો વિદ્યાની વાટ જોઈ ગયા છે આ સાહસ થાય તો થોડા વર્ષમાં આપણે સરકારને બતાવી શકીશું કે આપણો પ્રયામ ખરો છે. પછી સરકાર તેનો અમલ કરવામાં નહિ ચૂકે. હવે અરજીઓ કરતાં આપણે કરી બતાવેલું કાર્ય વધારે દીપશે.

ઉપરની સૂચનામાં 'ગુજરાત કેળવણી મંડળ' ના બીજા બે ઉદ્દેશોનું અવલોકન આવી જાય છે. આવા ટ્રસ્ટની સ્થાપના તે કેળવણીના પ્રચારની સતત ચળવળ છે અને તે કેળવણીનું વ્યવહારિક કાર્ય છે

પણ એ કાર્ય થાય તો બધું થયા જેવું છે એટલે એ મહેલું ન હોય જેમ સરકાર નેમજ ધનિક તેને તો સત્તાવીએ ત્યારેજ તે જાગૃત થાય છે. તેને સત્તાવવાનું એકજ સાધન છે, તે તપશ્ચર્યા છે. તપશ્ચર્યા ધર્મનું પહેલું અને છેલ્લું પગલું છે. તે તપશ્ચર્યાની પ્રતિમા 'ગુજરાત કેળવણી મંડળ' છે એમ હું માની લઉં છું. તેના મંત્રીઓ અને સભાસદોમાં જ્યારે પદોપકારવૃત્તિ જ વાસ કરશે ને વિદ્વાતા પણ તેવીજ હશે ત્યારે લક્ષ્મી પોતાની મેળે ત્યાં આવી પડશે. ધનાઢય માણસો હમેશા શકાયુક્ત રહે છે. શકાના કારણે હોય છે, એટલે આપણે જો લક્ષ્મીદેવીને આરાધવા માંગતા હોઈશું તો પાત્રતા સિદ્ધ કરવી પડશે.

પણ ધનની જરૂર છે છતાં તેની ઉપર ભાર દેવાની જરૂર નથી જેને રાષ્ટ્રીય કેળવણી દેવી છે તે શિખરો નહિ હોય તો મજુરી કરતાં શિખરે શિખીને એક વૃક્ષની

નીચે જેને વિદ્યાદાન જોઈતું હશે તેને આપશે. આ પ્રાદાણ ધર્મ છે, જેને આચરવો હોય તે આચરી શકે છે. એવા પ્રાદાણો ઉત્પન્ન થશે તેને લક્ષ્મી અને સત્તા જાતે નમશે.

આવી અસળ શ્રદ્ધા ગુજરાત કેળવણીમંડળને હોય એવું ઈચ્છું છું. એવું વિશ્વકર્તા પાસે માગું છું.

કેળવણીમાં સ્વરાજ્યની આવી છે. રાજ્યપ્રકરણી આગેવાનો ભલે મોટેમુ સાહેબની પાસે જાય. તે ક્ષેત્ર આ પરિષદને ભલે ઉઘાડું ન હો. પણ શુદ્ધ કેળવણી વિના સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા છે. કેળવણી એ આ પરિષદનું ખાસ ક્ષેત્ર છે. તેમાં જો આપણે વિજય પામીશું તો સર્વત્ર વિજય જ છે.

નોટીસ.

નવજીવન અને સત્ય સારૂ સર્વ પત્રવ્યવહાર રૂપરૂ, હોર્નબી રોડ, ફોર્ટ, મુંબાઈ એ શરનામે કરવા વનંતિ છે.

૭ બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદની સન્માનકારિણી સભાના પ્રમુખ

ખા. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલનું ભાષણ.

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રતિનિધિભાઈઓ, બાલુઓ અને મદદશુદ્ધો!

આ પરિષદની આવકાર દેનારી સભાના પ્રમુખ તરીકે સેવકને સુંદી જે માન આપ્યું છે તે માટે હું તેમનો અંત કરણપૂર્વક આભારી છું. સાહિત્યકાર કે ભાષાશાસ્ત્રી થવાનો હું દાવો ઉઠાવતો નથી એટલે એ માન અને સ્થિતિને હું લાયક નીવડીશ તે માટે મને શક છે. વળી ધર્મે જરૂર પડતી છે. પરંતુ આચારવિચાર, હિત અને પ્રેરણામાં દેશના તેજીસ કરોડ હિંદીઓમાનો હું એક છું “પારસી ગુજરાતી” ઉપર ઘણી ટીકા થાય છે. તે ટીકા કુદરતી રીતે મારા ભાષણ ઉપર ન થાય માટે મને કેટલાક વિદ્વાન મિત્રોએ મારા વિચારો તેઓની શુદ્ધ ભાષામાં જણાવવા મને ભલામણ કરેલી, પણ મેં ધાર્યું કે મારીજ “પારસી ગુજરાતી” માતૃભાષામાં મારા નમ્ર વિચારો આ મંડળ અને સભા હજુર રજુ કરવા; પણ તેમાં ભૂલ થાય તો તે માટે સેવકને ક્ષમા કરશો.

મારા મિત્ર રા. રાવ સાહેબ મલજીએ ગુજરાતની પાયતખ્ત નગરીમાં પહેલી પરિષદમાં, બીજી પરિષદ ભરૂચ જેવા એક ગામડામાં લાવવા વિનંતિ કરેલી, તે નોતરું સ્વીકારી તમે અત્રે પધાર્યા છો તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું અને સર્વે સન્માનીઓ, મદદશુદ્ધોને તથા પ્રતિનિધિઓને આવકાર આપું છું. આ શહેરમાં બીજી ગુજરાતના નામાકિત શહેરો જેવા વિદ્વાનો, શાસ્ત્રીઓ અને દેશભક્તો નથી. પણ પુરાતન વખતના ઇંદુસ્તિના જન્મના હજારો વર્ષની પૂર્વે આ પવિત્ર નદીને તીરે સેકડો મંદિરો, યાત્રાના સ્થળો, ગુરૂકુળો, વેદવિદ્યાનાં ધામો આલતા હતા અને આખા દેશની નદીઓનાં પવિત્રમાં પવિત્ર નર્મદા નદી જે શંકરની પુત્રી થાય છે અને જેના તીરે જેટલાં “કંઠર એટલા શંકર” ગણાય છે તે પવિત્ર નદીના દર્શન કરવા તમને બોલાવીને અને તેવાં બીજાં વિદ્યાનાં મંદિરો આપણા ગુજરાતના શહેરોમાં બધાય અને તેની યોજના આ પવિત્ર નદીના પવિત્ર ધામ ભુવપુરમાં રચાય તે શુભ કાર્ય માટે આજે હમારા શહેરને તમે એ જે શોભા આપી છે તે માટે આ શહેર તરફથી ખુશાલી પ્રદર્શિત કરું છું. આ પરિષદથી હમારા શહેરમાં અને જિલ્લામાં જે વિદ્યાની ચળવળ થશે અને તેથી જે લાભ પ્રાપ્ત થશે તેને માટે પણ અમે સર્વે તમારા આભારી છીએ. માફ ભાષણ સુદાની બાળતો વિષે શરૂ કરતા પહેલાં મરહૂમ ડૉક્ટર દાદાભાઈ નવરોજજી, “હિંદના દાદા,” આ સાલમાં દેવલોક પામ્યા તેમના મૃત્યુથી જે ન પૂરાય તેવી ખોટ આપણા દેશને ગઈ છે તે માટે આ પ્રસંગે આ પરિષદે પોતાની દિલગીરી જાહેર કરવી જોઈએ. સેકડો સભાએ હિંદ દેશમાંજ નહીં પણ યુરોપ, આફ્રિકા, ચીન, જાપાન વગેરે જ્યાં જ્યાં

આપણા હિંદી બધુઓ વસે છે, ત્યાં ત્યાં તેઓએ પોતાની દિલગીરી બહાર કરી છે. ડૉક્ટર દાદાભાઈએ પોતાની કીર્તિનો ડોટ પ્રથમ કેળવણીના અગ્રેસર તરીકે ખાંધેા હતો અને તે માટે આ સલાને ખાસ એમના મરણની નોંધ લેવાની જરૂર છે. એ મહા-પુરૂષની કારકીર્દિનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. તે તો આપણા સર્વેના હૃદયમાં વસી ગયેલું છે અને દાદાભાઈ તે કેળવણી, દાદાભાઈ તે દેશભક્તિ અને દાદાભાઈ તે સત્યત્વ એ આપણામાંના એકે એક સમજે છે અને જાણે છે. તેમના આત્માને પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર શાન્તિ બક્ષો ! અને તેમના પગલે ચાલવા આપણુ સર્વેને તે સહાય થાઓ !

કેળવણી.

કેળવણીના ફાયદા અને તેની જરૂરીઆત ઉપર કંઈ પણ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી આપણે અને સરકારે ઘણા વખત ગાળી નાંખ્યો છે અને દુનિયાની બીજી પ્રજાઓમાં આપણો દરજ્જો પૂરતી કેળવણીની ગેરહાજરીને લીધે જળવાતો નથી. અંગ્રેજી કેળવણી તો રહી, પણ આપણી માતૃભાષા લખતાં વાંચતાં જે દેશનો ૯૦ ટકા ભાગ જોનસીબ રહે તે વિષે શો કારવ કરવો ? દેશની દરિદ્રતા, રોગો, અપચારો, શુનાહો, રાજ્યાસનમાં નીચી પદવી, મોતની સંખ્યા બીજા દેશો કરતાં અતિ લારી, ખેતીની કમખીલવણી, વ્યાપારની કમવૃદ્ધિ, એ સર્વે કેળવણીના અંધકારનું પરિણામ છે કેળવણીના પ્રકાશ વગર ગમે તેવા સુધારા કરો તે નકામા છે માટે આપણા હિંદી બધુઓએ આ મહત્વના સ્વાલને આગળ ધરીને પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ કે મારા ગામમાં-મારા શહેરમાં-મારા દેશમાં-જેમ અને તેમ જલદી દરેક બાળક પાચ-છ વરસનું થાય કે તે લખી વાંચી શકે તેવી નિશાળો સ્થાપવી. તે માટે સરકારને વારંવાર કાયર કરવી, અને દેશના દોલતમંદ પુરૂષોને આગળ પાડીને કેળવણીનો પ્રચાર વધારવો. ગૃહસ્થો, માણસને ખોરાક વગર ચાલે, પણ કેળવણી વગર કેમ ચાલે ? અને આવી કંગાલ હાલત આપણે ક્યાં સુધી સહન કરવી ? બેશક થોડા વરસ થયાં તેમાં નામદાર શહેનશાહ બ્યોર્ન પંચમ હિંદમાં પોતાનાં સુખારક ઠંઠમ લાવ્યા ત્યાંથી તેનો કંઈક ઝરો વધવા માડ્યો છે. પણ તે વધારો નિર્જીવ છે. તેમાં સંગીન વધારાની ઘણી જરૂર છે તેમાં જેટલો પૈસો, મહેનત અને શક્તિ વાપરશો તે થોડી છે. આ મહાન યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સરકારને જેટલો ખર્ચ લડાઈ પાછળ થાય છે તેનો આઠડો ગણી શકાય તેમ નથી. તે પૈસા કેમ ઉભા થયા અને ક્યાંથી આવ્યા તેનું ભાન આપણને થતું નથી. તેવા કટોકટીના વખતમાં પણ ઇંગ્લાંડના હાલના કેળવણીના પ્રધાન મિ. ફિશર કેળવણી પાછળનો ખર્ચ ઘટાડવાને બદલે ઠરોડો રૂપિયાનો વધારો કરવાને બાંધેબાંધ લડે છે. અને તે પૈસા તેને બજેટમાં પાર્લિમેન્ટે આપવા હા પાડી છે ઇંગ્લાંડ કેળવણીમાં શ્રેષ્ઠ પદવી ધરાવે છે છતાં આવા ખર્ચો કરવા આવી લડાઈ વખતે પણ પાર્લિમેન્ટ પૈસા આપે છે. હવે તે સાથે આપણા દેશની હાલત સરખાવો, તેની કેળવણીનો અંધકાર વપાસો અને દેશની નાણાં સંબંધી હાલત જોશો તો તમને માલમ પડશે કે જેટલી વકરાર નાણાંની કમજોગવાઈની આગળ ધરાય છે તે વકરાર વ્યાજબી નથી પાચ દસ વર્ષમાં આખો દેશ જાણેલો ઘઈ જાય એવું આપણે કહેવા માગતા નથી; તેમ થવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ હાલથી જો જોશો તો ચર્ચા નહીં ચલાવીશું તો ૨૫-૫૦ વરસ સુધી અંગ્રેજ મુદ્દા આગળ ધરવામાં આવશે. યુનિસિપાલિ-

ટિચોએ, લોકલ બૉરોએ અને પ્રોવિન્શલ અને ઇમ્પીરિયલ લેગિસ્લેટિવ કાઉન્સિલોએ કેળવણીનો વધારો કરવામાં પુષ્કળ પૈમા સરકાર પાસેથી અપાવવા પોતાની પવિત્ર દુરજ સમજવી જોઈએ.

પ્રજનો અવાજ સરકાર ધીમે ધીમે વધારે માંભળતી જાય છે અને પ્રજા તરફના પ્રતિનિધિઓનું પણ તત્ત્વ દરેક સંસ્થામાં પ્રબળ થતું જાય છે અને વધારે પ્રબળ થવા સંભવ છે. માટે દેશના અગ્રેસરોએ અર્થે અર્થામાં કેળવણીનો વિષય આગળ પાડવો અને તેમાં સરકારનો તેમજ પ્રજનો વધતામા વધતો ફાળો આપવા-અપાવા પોતાની દુરજ સમજવી. પહેલી પરિવર્દના સુકાનીઓએ અને પ્રમુખે પોતાના ભાષણોમાં આંકડાઓ તથા મુદ્દાઓ ઘણી જાહેરાતીથી બતાવ્યા છે માટે તે આકડા અને તે વિચારો ફરીને આ સ્થળે મારા ભાષણમાં રજુ કરી તમારો વખત લેવા માગતો નથી.

આપણા સારા નસીબે મુંબાઈની પ્રોવિન્શલ લેગિસ્લેટિવ કાઉન્સિલે આખા હિંદુસ્તાનને એક ઉત્તમ પાઠ શીખવ્યો છે અને તેનું માન આપણા બધું આનંદભલ મિ. પટેલને ઘટે છે. અને પોતાનું બિલ પસાર કબજવામાં જે શ્રમ અને જાહેરાતી તેમજ વાપર્યાં છે તેને માટે તેમને ધન્યવાદ આપવાની દુરજ છે. નામદાર સરકારે પણ તે બિલની અગત્ય સ્વીકારી તેને ટેકો આપ્યો છે માટે સરકારનો પણ આભાર માનવો જોઈએ. એ બિલ આપણી કેળવણીને આગળ વધારવાનું પહેલું પગથિયું છે હવે મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બૉરો ડેવી રીતે તેના લાભ લે છે તે આપણે તપાસવા આતુર થઈશું. આ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાના શહેરની મ્યુનિસિપલ નિશાળોની કેળવણી મફત કરવાનો પહેલો કરાવ કીધો છે એ સંતોષની વાત છે અને તેનું પગલુ વખાણને પાત્ર છે આશા છે કે બીજી મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ પોતાની સ્થિતિ તપાસી કેળવણી આગળ વધે તેમ કરશે.

ગુરૂદેવો, આપણે ઘણા આધાર સરકાર પર રાખી શકીએ નહીં સરકારને જાગૃત કરવાનું કામ પ્રજાના અગ્રેસરો કર્યા જશે અને એ મવાલ હુમેશાં ગરમાગરમ સરકાર રૂબરૂ આગળને આગળ રાખશે. અને જેટલો વધુ ફાળો કેળવણી વધારવામાં જોઈશે તેટલો માગશે પણ સરકારથી બધું બની શકે નહીં માટે શું આપણે બીજી રીતે બાકીના પૈમા ઉભા નહીં કરી શકીએ? સરકાર નાણાં ફાજલ પાડે ત્યાં સુધી શું આપણે બેસી રહેવું? આપણો દેશ ગરીબ છે તેની સરાસરી આવક માત્ર ત્રીસ રૂપરડી છે એટલે નિર્ધનતામાં આપણો નંબર પહેલો છે પણ તે છતાં આપણી પ્રજામાં ઘણા મદદગારો અસલતા જુગર્ગો અને મુનિઓ અને ઋષિઓના પુણ્યથી, આપણા ધર્મના યોગથી અને પરમેશ્વરની કૃપાથી આપણું આત્મિક બળ બીજા દેશો કરતા વધારે મજબૂત છે. આપણો દેશ કરકસરીઓ છે, માટે જે આસ્તાથી આપણે હિંદીઓ કરોડો રૂપીઆ ધર્મોદામાં ખર્ચીએ છીએ, મદિરા, તીર્થો, મસજીદો, અને આતસ બહેરામો બંધાવી લાખો રૂપીઆ કાંદી આપીએ છીએ, બ્રાહ્મણો, સાધુ મન્યાસીઓ, મોખેદો, દસ્તુરોને તથા સુલ્લાં ફકીરોને જમાડી અન્નદાન, વસ્ત્રદાન કરીએ છીએ, એ સર્વે તેના પ્રમાણમાં ઠીક છે. પણ તે આત્મિક બળ બીલવીને જે સર્વમાં ઉત્તમદાન વિદ્યાદાન તે આપણે કરતા નથી. માટે આગેવાન

ગૃહસ્થોએ, તમો સર્વ સત્તારીએએ, તમારા ખરા પરસેવાનો પૈસો થોડે યા ઘણે દરજ્જે વિદ્યાદાનમાં વાપરવાની જરૂર છે. કેઈ ન્યાતના વરાઓ, લગ્નના ખર્ચો ઓછા કરીને હાડ-નિવેધક મંડળીઓ સ્થાપીને જે કરોડો પૈસા પાણીમાં ચાલ્યા જાય છે તેને વિદ્યાનો પ્રસાર કરવામાં વાપરીએ તો હિંદ દેશ કેટલો ગંધો આબાદ થાય? મારી પોતાની પારસી કોમ કેળવણ્યદી ગણવાનો દાવો કરે છે; પરંતુ અઘાપિ સુધી જે કેટલાક ગોટા રીવાજો જડ ઘાલી બેઠા છે અને જે ગહેમ્બાએ (એવજીવની ન્યાતો) પાછળ આ ન્હાની કોમમાં લાખો રૂપીઆનાં ફંડો પડેલા છે તેનો ઉપયોગ કેળવણીમાં કરતા નથી. કરે તો કોમની આર્થિક ને નૈતિક સ્થિતિમાં કેટલો સુધારો વધારો થાય? ભરૂચ શહેરના પારસીઓની રૂ. ૨૦૦ માણસની ટુંક વયતિમાં એવા ફંડોનો ભડોળ રૂપીઆ સવાધી દોઢ લાખનો છે. કેળવણી મોંઘી થતી જાય છે ખર્ચ વધે છે છતાં આ ફંડો એવાં બીનજરૂરી કામમાં વાપરવામાં કોમને તેમજ દેશને ગેરલાભ છે એજ ટીકા હિંદુ ભાઈઓ તથા મુસલમાન બીરાદરોને પણ લાગુ પડે છે. તે પૈસા ધીરે ધીરે કરકસર કરીને જરૂર કેળવણીમાં વપરાવા જોઈએ અને તે ઉપરાંત આખા દેશમાં National Education Fund "રાષ્ટ્રીય કેળવણી ફંડ" સ્થાપવું જોઈએ તેમાં ગરીબ માણસ પણ પોતાનો ફાળો એક પૈસાનો પણ આપે તે પણ સ્વીકારી એ ફંડ ગંતવર સંગીન કરવું જોઈએ. અને તે ફંડત પ્રાથમિક કેળવણી વધારવાના કામમાં વાપરવું જોઈએ. હાલમાં હિંદુસ્તાનની વસતિનો ૧૦ ટકા જેટલો ભાગ ભણેલો છે તેના ખર્ચ માટે આપણને વળખાં મારવાં પડે છે તો આપણે તમામ આખા દેશને કેળવવામાં અને તેની સાથે સાથે માધ્યમિક કેળવણી, ઉચી કેળવણી, હુન્નર ઉદ્યોગની શાળાઓ, વૈદક પાઠશાળાઓ વગેરેમાં આપણને ફર વર્ષે-કરોડો રૂપીઆ જોઈએ તે ગંતવર એવો ઉપાડવામાં હિંમતથી કામ લેવાની જરૂર છે

મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને રિરિટ્રક્ટ બોર્ડોએ નાણાં કર નાંખી ઉભાં કરવાં જોઈએ.

મ્યુનિસિપાલિટીઓએ કેળવણીનો કર પોતાની હદમાં નાંખીને તે કરમાંથી નિશાળો વધારીને મફત કેળવણી આપવી રિરિટ્રક્ટ લોકલ બોર્ડોની હાલત લગભર કંઠંગી છે. કારણ કે ઉપજ નહીં થઈ ચુકી છે. તેમાં વધારો થઈ શકતો નથી અને તેના હિસ્સા પ્રમાણે ખર્ચ કયા અને કેટલા પ્રમાણમાં કરવો તે વિષે આપણે કાયદાથી બંધાવ ગયા છીએ. તે કાયદો સુધરે નહીં અને આપણે વધુ કર કેળવણીનો ખર્ચ ઉપાડવા નાંખીએ નહીં, અગર સરકાર ઉદાર ફાળો આપે નહીં ત્યાં સુધી લોકલ બોર્ડોની સંપૂર્ણ દિલસોજી છતાં ગામડાંઓમાં શાળાઓ વધારવા એ બોર્ડો ઝાઝુ કરી શકશે નહીં. પહેલો પાયો ગામે ગામ અગર બે ત્રણ ગામ વચ્ચે એક નિશાળ સ્થાપવાની છે. માટે એનો ખર્ચ ઉપાડવા આપણા અગ્રેસરોએ હિંમતથી તૈયાર થવું જોઈએ. સરકારની ફરજ પ્રાથમિક કેળવણીનો ખર્ચ ઉપાડવાની પહેલી છે, તે સરકારથી ના પાડી શકાય નહીં પણ હાલના સંજોગો સરકાર એકદમ મોટી ગ્રાન્ટ આપી શકે નહિં તથાપિ સરકાર અને પ્રજા ધીરે ધીરે બન્ને સાથે સાથે મળીને એ બોલે ઉપાડે તો કેળવણીનું કામ અડધી આગળ વધે. બીજી અડચણ જે સરકાર અને કેટલાક કેળવણીના અસુલચીઓ બતાવે છે તે એ છે કે ટ્રેઈન્ડ (Trained) થયેલા શિક્ષકો મળતા નથી. નિશાળોનાં સારાં મકાનો બાંધવાનો ખર્ચ ઉપાડી શકતો નથી. મારા અધીન મવ પ્રમાણે

આ તકરાર પૂરતી વળતદાર નથી. ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકોની અછત છે તે વાત ખરી છે ટ્રેઇન્ડ શિક્ષક મળે ત્યાં સુધી “અન ટ્રેઇન્ડ” શિક્ષક ન રાખવા એ સારી વાત છે. પણ તેવા ન મળે ત્યાં સુધી શું બેસી રહેવું? ભયંકર દરદ હોય તો મોટી પદ્ધતિના વિલાયતના ખાસ ધયલો ડૉક્ટર આવે ત્યાં સુધી આપણી દેશી દવાઓના દેશી ઉપાયો ન કરવા? અસલના વખતમા ગુરૂકુળોમાં તથા મહોટલાઓની નિશાળોમા (Street open air Schools) ક્યાં ટ્રેઇન્ડ મહેતાલુઓ હતા? તે વખતના આપણા પૂર્વજે શું ભણતા નહોતા? ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકો પેદા, કરો ટ્રેઇનીંગ કોલેજો (Training Colleges) જુદે જુદે સ્થાપો, પણ તેમની સંખ્યા નહીં મળે તો જે હુથીઆરો હાલ આપણી પાસે હાજર હોય તેનો ખરો અને રૂઠો ઉપયોગ કરો. નિશાળોના મકાનો પણ સાગં શોભીતાં, હવા ઉત્તસવાળાં, સારા “ફર્નિચર” સાધના હોય તોજ નિશાળો સ્થપાય એવી એવી બાબતો આવવાથી પ્રાથમિક કેળવણીનો મવાલ અઘરો માલમ પડે છે. જેટલા પૈસાની સગવડ હોય તે પ્રમાણમાં દેશકાળની સ્થિતિ તપાસી આપણે કામ લેવું જોઈએ ગામડાઓમા ચોરામાં અગર ઘર અને ચોરા ન હોય તો તે મળતા સુધી બેસી રહેવા કરતા ૨૦-૨૫ છોકરાને ઓટલા ઉપર અગર ઝાડોના શીતળ ધાયક તળે ભેગા કરીને એક મહેતાલુથી નિશાળ શરૂ કરો. અને ધીરે ધીરે જેમ પૈસાની સગવડ થાય તેમ કામ આગળ વધારો. હાથ જોડી બેસી રહેવું અને ચરકાર અગર બીજા પુરૂષો કહે કે હવે વખત આવ્યો નથી તો ડાકું ધુણાવી જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું એમા કંઈ આપણો શુદ્ધરવાર થવાનો નથી. આપણા શુદ્ધરાતના માણ લોકપ્રિય કમિશનર સર ફ્રેડરિક લેલિ ખુલ્લી રીતે કહે છે કે નિશાળોનાં મકાનો પાછળ પૈસા બરબાદ કરવા કરતાં તે પૈસાથી ગુલ્લા સૂર્યમાં, પવનમા અને ઝાડની ઘટામા નિશાળના વર્ગો ઉઘાડી ગરીબોને ભણાવો. ગામડાનાં છોકરાંમાથી થોડાક ભણેલા થશે તે જ પાછા શિક્ષકો તરીકે કામ લાગશે. તેમને ઓછા પગારે આમપંચાયતો ગળીને પોતાના પાકમાથી થોડો ભાગ આપીને, તેનું પોપણ થાય તેટલો દાણો, અનાજ, કપાસ વગેરે ખુશીથી આપશે અને સરકાર તરફથી તેના પગાર ટુંકો હોય તો જેમ કુભારો, સુધારો અને હુડારોને પનાયતાની જમીનો અપાય છે તેમ નિશાળના શિક્ષકોને પણ સરકારે આપવી જોઈએ એટલે ખર્ચમા ઉગારો થાય અને ભણેલાઓ જેતી કરે તેથી જેતીમાં પણ સુધારો થાય ગામડાઓમાં સાદી ટુકા ખર્ચની નિશાળો કાઢવી જોઈએ અને સારી મોટી શાળાઓ, તેના ભપકાદાર મકાનો, માન રાચરચીલાઓ એવી ખર્ચાળુ મોંઘી ચોજનાઓ મુલતવી રાખવી જોઈએ મોટા વસતિવાળા તાલુકા કે કસબાઓમાં સારી નિશાળો, મારા શિક્ષકો રાખવા વાસ્તવિક છે. લોકલ બોર્ડોએ નિશાળો ચલાવવામાં મારા અધીન મત પ્રમાણે, સ્વતંત્ર રીતે કેળવણી ખાતાની મદદ વગર કુતોદ્ભવ નિવડશે નહીં માટે એનો કારભાર કેળવણી ખાતાને ૧૦-૧૫ વર્ષમ ચલાવવા દેવો અને કામ આવે એવી સાદી કેળવણીનો કુમ ગોઠવવો. આઈ, દેશી હિસાબ, વાંચન, કાગળપત્ર લખવાની રૂઢી, જેતીના પાઠો, શરીર અને ગામડાઓનું આરોગ્ય જાળવવાનું થોડુંક શિક્ષણ એવો ઉપયોગી કુમ ગોઠવવો. જેતીના વખતે છોકરાઓને જેવરમાં જરૂર પડે તો થોડીક વાર જવા દેવા અને નિશાળનો વખત તે પ્રમાણે ગોઠવવો જોઈએ જેમ નિશાળોમાં છોકરાઓ આકર્ષાય

અને કાયદા કાનુનો ગામના લોકને અને તેમના વિચારોને રૂચે એવા બાંધવા અને તેમ થવાથી ઠહેવાતા અબણ પણ દુનિયાદારીમા પાકટ ગામડાંનાં લોકો પોતાનો કાયદો સમજી બાળકોને રાજી ખુશીથી નિશાળોમાં મોકલશે.

લીલો-તળાવીઆઓની જુદી શાળાઓ

લીલો, તળાવીઆ એવા નીચા ગરીબ વર્ગોને લાયકની જુદી શાળાઓ સ્થપાવી જોઈએ, ને તેમને ચોપડીઓ-સ્કેટો વડન મફત પૂરી પાડવી જોઈએ તે નિશાળો ખુદી હવામા આડો નીચે તુરત શરૂ કરવી અને લીલોની રાહ-રીતિને માફક આવે તેવી છૂટ તેમને આપવી જોઈએ આ કેળવણી વગરનો વર્ગ અપરાધ કરવામાં અને દારૂમાં પેમા બગાડવામા પહેલે નંબરે છે. એ વર્ગ કેળવાશે તો ગુનાહ ઓછા થશે અને એ ચપળ બુદ્ધિના લીલો ઉદ્યોગમાં, ચાકરીમાં ઘણા ઉપયોગી થઈ પડશે.

કન્યાશાળાઓ.

છોકરીઓની નિશાળો જુદી કરવી નહીં. ત્રીજા ચોથા ધોરણ સુધી ૧૦ વરસની નાની બાળાઓ ૧૦-૧૨ વરસના છોકરાઓ સાથે સાથે લેતું તેમાં કોઈ રીતનો વાંધો આવશે નહીં શહેર કરતાં ગામડાંમાં છોકરા છોકરીઓ સાથે રમેછે, ફરે છે, તે પછી નિશાળોમાં સાથે લણતાં શો બાધ આવવાનો છે ? સર્વે કામ સાહુ, ટુંકા ખર્ચથી ચલાવવું જોઈએ. આપણે પાકે પાયે ઉચા ખ્યાલો અને યોજનાઓના આધાર બાધીશુ' તો આપણુ કામ ઝડપથી ચાલશે નહીં ધીરે ધીરે નાણાંની મગવડ થતાં અંગ્રેજી ધોરણો ગુજરાતી શાળાઓમાં દાખલ થઈ શકશે અને શહેરો તથા તાલુકાઓની મોટી છોકરાઓની નિશાળોમાં બીજા ત્રીજા અંગ્રેજી ધોરણ સુધી શીખી શકાશે. દરેક તાલુકાના મુખ્ય કસ્ટમા એક ખેતીવાડીના અખતારાઓ બતાવવાનું ખેતર જોડવું જોઈએ અને દરેક જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં ખેતીવાડીની એક નિશાળ સ્થાપવી જોઈએ.

માધ્યમિક કેળવણી.

કેળવણીનો મૂળ પાયો પ્રાથમિક કેળવણીનો વધારો, કરી તેને સંગીન કરવાનો છે. તેનું બીજું પગથિયું માધ્યમિક કેળવણી છે. તેની માગણી વધતી જાય છે. માગણીના પ્રમાણમાં હાઈસ્કૂલો પૂરી પાડી શકાતી નથી. સરકાર તે કામ ઉપાડે તે પહેલા દરેક શહેરમા એક એક કેળવણી મંડળ ઉભું કરીને તે મંડળના કાર્યવાહકોએ એ કામ ઉપાડવું જોઈએ પૂના અને મહારાષ્ટ્રનો દાખલો આપણા ગુજરાતે લેવાનો છે, દક્ષિણ કરતા આપણી ગરવી ગુજરાતની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી છે. યુનિવર્સિટીઓ પામે ધીરે ધીરે એક-એક હાઈસ્કૂલ ઉઘડાવવી જોઈએ. એવી રીતે એ ત્રણ દિશાએથી પ્રયાસ થાય તો માધ્યમિક કેળવણીને પણ ટેકો મળતો જાય. માધ્યમિક કેળવણી લેનારું હાલહવાલ સ્થિતિમાં ઠી પણ આપવી નહીં. તેમ થવાથી પેસા બરબાદ જાય છે, માટે ખાનગી સાહસથી સ્થપાયલા ખાતાવાળાઓએ પોતાના લાભ ઉપરાંત જાહેર પ્રજાનો લાભ હિત રૂચે ધરવાં જોઈએ. હાઈસ્કૂલનો વિદ્યાર્થી કાંચે પાયે શીખે તો તે ખત અને પેસા બરબાદ જાય છે, માટે

તેનો કિંમતીમાં કિંમતી વખત બચે અને તે સારો શહેરી બને તે માટે નિશાળોના મુતવ-લ્લીઓ અને સ્થાપકોએ બહુજ કાળજીપૂર્વક કામ કરવાનું છે જર્મનિમા વિદ્યા અને કેળવણીનો સવાલ અભ્યાસ કરવા લાયક છે અર્થમાં પણ દેશ કરકસરથી ઉત્તમ કામ બગાડે છે. ત્યાના અધ્યાપકોને પગાર થોડા મળે છે પણ તેમનો મોલો રાજ્યમાં તેમજ લોકોમાં માન ભરેલો ગણાય છે. માન અને યાદો તેમને હિરસે વધારે બધ છે તેમને ધીવળ શહેરીઓ કરતાં કેટલાક વિશેષ હુકો આપેલા છે, કેટલાક કરોમાંથી તેમને મુક્ત કરેલા છે. માટે સારા શિક્ષકો પેદા કરવામાં પ્રબલ અને સરકાર જો વધારે સારા મુસારા ન આપી શકે તો તેમના માન અને દરજ્જામાં બેશક વધારો કરી આપવો જોઈએ. કેસરની દરબારમાં એક અધ્યાપકને એક 'કાઉન્ટ' જેટલું માન મળે છે. જર્મનિ આપણો હુશ્મન છે, પણ તેની કેટલીક સરથાઓ રાજ્યપ્રકરણ, કેળવણી, વેપારની કળા અને કરો નાંખવાની કૃતિઓ હિંદને ગ્રહણ કરવા લાયક છે તેના લોકોને, તેના દયાહીન અસત્ય લશ્કરી જોરને આપણે ધિક્કારીએ છીએ, પણ તેના અધ્યાગ ઉદ્યોગ, પાકટ બુદ્ધિબળ અને હુન્નરકળાની શ્રેષ્ઠતા માટે તેનો દાવો આપણાથી નાકબૂલ થઈ શકે નહીં.

નિશાળોમાં કેળવણી કઈ ભાષામાં આપવી?

આ સવાલ હાલ ખૂબ જોરથી ચર્ચાય છે અને આ પરિષદ પણ પોતાની બેઠકોમાં એ સમ્બંધી ચર્ચા-વાદવિવાદ અપક્ષપાતપણે કરે તો ઘણો ફાયદો થાય. મારો નમ્ર મત એવો છે કે જે ભાષા આપણે આપણા ઘરમાં બોલીએ છીએ, વાપરીએ છીએ, જેમાં સ્વપ્ના જોઈએ અને જે ભાષાના પહેલા અક્ષરો 'મા' 'ખા' બચપણથી ઉચરીએ છીએ તે જ ભાષામાં શિક્ષણ આપવામાં ફાયદો છે. અંગ્રેજી નિશાળોમાં ચોથા પાંચમા ધોરણ સુધી માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાથી છોકરાઓની સમજશક્તિ વધે છે વિષયોના ભાવાર્થ પોતાની ભાષામાં તે બરાબર સમજે છે અને આપણો મૂળ હેતુ એવો છે કે કોઈપણ વિષય, પછી ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન કે હરકોઈ બાળવ તેના મગજમાં બગાળર ઉતરે અને તેથી તેનું મગજ કસાય તેવી રીતે તેને શીખવવું તેની પોતાની ભાષામાં શીખવતાં તે સ્પષ્ટ સમજી શકે છે અને ત્યાર પછી તે અંગ્રેજીમાં વાંચતા તેને સહેલું થઈ પડે છે એવીજ રીતે ભાષા ખરી રીતે શીખાય છે કદાચ તે પટ પટ અંગ્રેજી એકદમ બોલતો નથી કે જે તેણે મોઢે લસરીને તૈયાર કીધું હોય છે, પણ તેની વિચારશક્તિ વધારે ખીલે છે. અને ધીરે ધીરે ખીલવાથી તે અંગ્રેજી ભાષા સાદી સમજ પડે તેવી પોતાની ભાષા તરીકે તે લખતા બોલતા શીખે છે. અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા કેળવણી આપતા તે કૃષ્ણ પાંઠય પુસ્તકને વળગીને તેના રહસ્યમાં ઉતરતો નથી. તેની વિચાર કળેવાની શક્તિને ઉપયોગ જોઈએ તેવો કરી શકતો નથી. ખરી વાત છે કે આપણી પામે હબ્બુ આપણી ભાષાઓમાં જોઈએ તેવા પુરતકો તૈયાર નથી. અને હિંદમાં કંઈ બે-ચાર-પાંચ માતૃભાષાઓ નથી. પરંતુ જે સુખ્ય ભાષા હોય તેમાં પાંચ છ ધોરણ સુધી તો શિક્ષણ માતૃભાષામાં આપવું જોઈએ. જેમ તે આગળ વધે તેમ જે ભાષા તે શીખવાનો હોય તે ભાષાદ્વારા તેને ધીરે ધીરે શિક્ષણ આપવું મૂળ મુદ્દો એ છે કે ગમે તે ભાષાદ્વારા તેને શિક્ષણ આપો, પણ જે ભાષામાં તે વિચાર કરે છે તેમાજ

તેને પહેલે પગથીએથી જ્ઞાન આપતાં તેને વધારે લાલ થવાનો સ્વભાવ છે. સ્મરણ-શક્તિ ખીલવવા કરતાં વિચારશક્તિ-તર્કશક્તિ ખીલવવાની વધારે જરૂર છે.

આર્થિક, નૈતિક, શારીરિક, અને આત્મિક કેળવણી

આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણી કેળવણીનો મૂળ હેતુ આપણા દેશની આર્થિક, નૈતિક, શારીરિક અને આત્મિક શક્તિઓ વધારવાનો અને ખીલવવાનો છે. એકના ભોગે બીજાઓને પુષ્ટિ આપવાથી સંગીન કેળવણી મળતી નથી. ચારે દિશાએ સરખા પ્રમાણમાં તેનું બળ વધે તે રીતે કેળવણીના ક્રમ ગોઠવવાની જરૂર છે. માટે આપણે મૂળ હેતુ ચારે પાસા સમતોલ રાખીને આપણાં બચ્ચાને કેળવવાના છે. અત્યાર સુધી આપણે ધર્મની આસ્થા અને આત્મિક બળ ઉપર વધારે આધાર બાધતા કમક વ્યાપારિક, ઔદ્યોગિક અને શારીરિક કેળવણીમાં પાછળ પડેલા માલમ પડીશું માટે જેમાં ખામી હોય અને જે શાખા અપૂર્ણ હોય તેને પૂર્ણ કરી ખોટ પૂરી પાડવી જોઈએ ચાર પ્રકારની કેળવણીની શાખાઓ ઘણીજ અગત્ય ધરાવે છે

હુન્નરકળા, ઉદ્યોગ ખેતીવાડી અને વેપારી કેળવણીની ખીલવણી વગર દેશની દોલતમાં વધારો થતો નથી, દેશની આબાદી થતી નથી તે શાખાઓમાં આપણે પરિશ્રમના દેશો કરતા અને જાપાન કરતા ઘણું પાછળ છીએ. એ દિશાએ આપણું ધ્યાન ગ્રાહ્યું જોઈએ. દરેક જિલ્લામાં એક હુન્નર અને ઔદ્યોગિકશાળાની જરૂર છે હિંદની ધરતી માતાના પેટમાં અખૂટ ખજાનાનો ભંડાર છે પણ કળાભવનો અને ઔદ્યોગિક શાળાઓ વગર આપણે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અને તે જ કારણથી ઠરાઠો રૂપિયા પરદેશમાં ઘસડાઇ જાય છે તે ખાસ ધ્યાનમાં આપવા જેવું છે.

ખેતીવાડીની નિશાળો.

ખેતીવાડીની નિશાળોની તેટલીજ અગત્ય છે આપણા દેશને મૂળ આધાર અને દોલત ખેતીના ધંધામાં મમાય છે. જે ઠરાઠો એકર જમીનનો પાક આપણે ઉગાડી શકીએ છીએ તે ખેતીવાડીની નિશાળો-કોલેજ-અને પ્રયોગશાળાઓ કાઢવાથી આપણી પેઢાયશો ભેવડી કરતા વધારે થઈ શકશે

અ શ્રેષ્ઠ પાંચમા છઠ્ઠા ધોરણ પછી ઉદ્યોગહુન્નરની કેળવણી જીલ્લી પાડવી.

આપણે હેતુ એવો રાખવો કે પાંચમા છઠ્ઠા ધોરણ સુધી છોકરાઓ હાઈસ્કૂલોમાં લખાવવા. પણ શિક્ષકોએ અને માળાપોએ છોકરાઓની મગજશક્તિ અને વલણ ધ્યાનમાં લઈને તેને ઉદ્યોગશાળામાં યા વેપારી શાળામાં મૂકવા અને જો તેની બુદ્ધિ ઉચી માલમ પડે તો જ તેના અભ્યાસ આગળ વધારીને તેને ઉચી કેળવણી માટે જેવી કે કાયદો-વૈદ અને સાહિત્યના અભ્યાસ માટે જવા દેવો પણ તેમ થવા સારું જિલ્લે જિલ્લે હુન્નર, ઉદ્યોગ, ખેતીવાડી અને વ્યાપારીશાળાઓ સ્થપાવી જોઈએ. તેમ જાય તોજ દેશની ઉન્નતિ થાય જે હુન્નર ઉદ્યોગને તે લાયક હોય તે હુન્નર શીખવવામાં તેને સવેળા નાંખવો જોઈએ, અને જેટલી જરૂર વૈદોની તથા ઈજનેરી તથા કાયદાની પ્રાધ્યાપનાઓની છે તે કરતાં હુન્નરઉદ્યોગ, વેપાર અને ખેતીવાડીની નિશાળોની ઘણી જ વધારે જરૂર છે.

તે વિષે કેળવણીમાં હિત ધરાવનારાઓએ અને દેશના હિતચિંતકોએ ચર્ચા અને ચળવળ કરવાની જરૂર છે.

નૈતિક કેળવણી.

નીતિના પાઠમાં અને વિચારમાં આપણે દેશ બીજા દેશ કરતાં ઉતરતો નથી. પણ જે ગર્વ આપણા દેશને માટે, આપણા પોતાને માટે આપણે રાખવો જોઈએ તેટલો રાખતા નથી. એ બોધ આપણા બાળકોને આપવાની જરૂર છે.

દેશ તે ધર્મ.

દેશસેવા અને જનસેવા જે પ્રમાણમાં પશ્ચિમના લોકો સમજે છે, જે દેશભક્તિના ગુણો જાપાનના લોકોમાં છે અને જેના બળથી તેઓ આજે દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવે છે તેના ગુણો આપણા દેશમાં ખીલવવાની જરૂર છે. સ્વાર્થ તણને દેશને સેવા અર્પણ કરવામાં દેવળ અને મંદિરો બાંધવા કરતા વધારે પુણ્ય છે એ પાઠ બચ્ચાને નાનપણથી આપવાનો છે. ને ત્રિવાય દેશસેવકો વધવાના નથી જોખલે સોસાયટિના ધોરણપર દેશસેવકોની સોસાયટિ આપણા ગુજરાતમાં શહેરે શહેરમાં સ્થપાવી જોઈએ. પણ એવા ઉપદેશક થઈ આપણો ખરો ધર્મ શામાં છે અને આપણે દુનિયામાં કેમ આગળ વધીએ એનો પાઠ શીખવાનો છે. આપણુ ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય બંધાયા વગર કઠત વિદ્યા, હુન્નર, દોલત અને વ્યાપારથી આપણે ખીલ મ્હોટી પ્રજાઓની બરોબરીમાં આવવાના નથી. માટે એકત્ર હિન્દ ઉપરાત આપણુ ચારિત્ર્ય બંધાય એવા શિક્ષણની ઓછી અગત્ય નથી. તેના દાખલા આપણી નજર સમક્ષ છે આજની પરિવહની કત્તેહ તેના કુશલ કાર્યવાહકોને પ્રતાપે છે. અને તે કરતા જે પ્રમુખ આ પરિવહના તમે સુકર કરવાના છો તે મહાપુરુષના છવતા જગતા દાખલાથી મારા વિચારને ટેકો મળે છે

શારીરિક કેળવણી.

શારીરિક કેળવણીનાં ફાયદા તમને દર્શાવવાની કંઈ જરૂર નથી. મન્દુરસ્તી સાથે તન્દુરસ્તીનો આધાર રહેલો છે તેને માટે કસરતશાળાઓ અને અખાડાઓની દરેક નિશાળ સાથે ખાસ અગત્ય છે ખુલ્લા ચોકમાં આપણી દેશી કસરતો મગદળ, દંડ પીલવા, દોડવું, ગીલ્લીદંડ, પટા ખેલવા, ઝાડપર ચઢવું, તરવાં શીખવું વગેરે વગેરે કરવા જોઈએ આથી રનાયુ અને શરીર પુષ્ટ અને કંઠુ બનશે. કદાચ મન ખીંચેલુ હોય, ચારિત્ર્ય પણ ત્રાડ હોય, નીતિમાન પણ હોય, પણ દુર્બલ-માદુ-શરીર દુનિયાને શો લાભ કરી શકે? તે દુનિયાને માર્યે પડે શારીરિક કેળવણી હુ ઓછી ડિમતની ગણતો નથી છોકરા છોકરીઓ બેઠને એ કસરત કરાવવાની છે છોકરીઓથી ખીલ કસરત ન થાય તો ખાણી ખેચવું, તાલ સાથે ગરબા ગાવા, દળવું, એવી એવી કસરત તેમને ઘણી કામની છે આપણે શ્રીસ અને રોમના ઇતિહાસમાં બાંધીએ છીએ કે શ્રીસ પ્રજાની ખુલ્લું ધબળો મુખ્ય આધાર તેના શરીરની કેળવણી ઉપર રખાતો હતો. જે પહેલી પંક્તિએ આવે તેને દેશનું અનુપમ માન મળતું હતું. અસલ યુનાની પ્રજાનો બાંધો, તેની ખૂબસુરતી, તેની કાબ્યશક્તિ, હુન્નરઉદ્યોગો, તેના કારીગરી, શિલ્પ-કળા વગેરેનો આધાર, તે પ્રજાની શારીરિક ઉત્તમ કસરતો પર હતો એ વિષય જેટલો

આપણા દેશબંધુઓઓમાં ચર્ચાઓ જોઈએ તેટલો ચર્ચાઓ નથી, તે ઉપર હું આપણા ગુજરાતી અને પારસી બંધુઓનું ધ્યાન ખેંચું છું. પૂર્વના રહીશો સામાન્ય રીતે હિંદુ-સ્તાનના ખીલ ભાગો કરતાં વધારે ખુલસુરત અને ચંચળ છે અને શારીરિક શક્તિ દક્ષિણ અને ઉત્તર કરતાં ઘણી ઓછી છે. નિશાળો સાથે ખુલ્લા ચોકોમાં રમતગમતનાં સાધનો અને શરીર ખીલવવાનાં સાધનો વસાવીને નિશાળોની અગલ્યમા વધારો કરી આપવાની જરૂર છે આધ્યાત્મિક કેળવણીની ખોટ આપણને નથી, પણ ખીલ શાખાઓમાં ધ્યાન આપવા જતા તેનો પ્રવાહ ઓછો થવો ન જોઈએ. જે પ્રભ દોલત, વ્યાપાર, કળાકૌશલ્ય, વિદ્યાહુન્નર અને સાહિત્ય ઇત્યાદિમાંજ પ્રવીણ થઈ લીન થઈ જાય છે તે પ્રભ, પોતાનું આધ્યાત્મિક ગળ ખોઈ બેસે છે. તેને જોઈ ઉધાર હિસાબ પાછળ આપવો પડે છે અને તેનું ગળ અને પ્રવાહ કમી ન થાય માટે તે કેળવણી ઘરમા અને શાળામા આપવાની જરૂર છે જર્મનિનો હાલનો, ફ્રાન્સનો પહેલાનો રેવોલ્યુશન તથા ઈરાની સાસાનિઅન પ્રભ, ગ્રીક અને રોમની પ્રભઓની તવારીખ આ દાખલા પૂરા પાડે છે. હિંદુસ્તાન આધ્યાત્મિક ગળથી ટકી રહ્યું છે અને ટકી રહેશે.

ઉચ્ચ કેળવણી

જેમ જેમ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીનો પ્રચાર વધે તેમ તેમ તે સાથે ઉચ્ચ કેળવણીનો પણ ઘણો અગત્યનો સંદે અને ત્રીજો મજલો સ્થવામાં આપણે પાછળ પડ્યું નહીં જોઈએ હાલમાજ કૉલેજોની અછત માલમ પડે છે. અને ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખીલ ઘણી કૉલેજોની જરૂર છે સુરતમાં એક કૉલેજની ખરી અગત્ય છે અને ખીલ વિશેષ એક કૉલેજ અમદાવાદમાં પણ આપણા પોતાના ગળથી કાઢવી જોઈએ. પૂનાના દક્ષિણીઓએ આપણને ઘણાક વરસથી દેખાડી આપ્યું છે કે દેશની મેવા કરવાવાળા કેટલું કરી શકે છે. અમદાવાદ અને સુરત એક એક સંપૂર્ણ આર્ટ્સ કૉલેજ (Arts College) કાઢી શકે એટલું હેવત તે બન્ને શહેરોમા છે. પૈસા છે, હોશીઆરી છે, બુદ્ધિબળ છે પણ ખામી સ્વયંસેવકોની છે ટુંકા પગારે ભણેલા-પાસ થયેલા-વિદ્વાન સુવકોએ એ કામ ઉપાડવું જોઈએ અને જે કીર્તિ પૂનાએ મેળવી છે અને જેની ગેરહાજરીમા આપણે પાછળ છીએ તે કલક એમના પ્રયાસથી દૂર થવું જોઈએ. શ્રીમત મહારાજશ્રી ગાયકવાડ સરકાર કેળવણીના મુરખી છે. તેમની ઉદારતાથી તેમના પાયતખ્ત શહેરમાં એક મેડિકલ કૉલેજ સ્થપાય તો ગુજરાતને લાભ મળે અમદાવાદમાં પણ હોસ્પિટલો છે અને ત્યાં પણ એક વૈદક કૉલેજ સ્થાપી શકાય, વૈદક અભ્યાસ માટે મુંબઈમાં આન્ટ મેડીકલ કૉલેજમાં જવ્યા નથી, પણ જે સગવડ શ્રીમતશ્રી સયાજીરાવ મહારાજના વડોદરા શહેરમાં છે તેવી ગુજરાતના કોઈ શહેરમાં નથી, અને હાલમાં સરકાર નાણાંની સગવડની ગેરહાજરીમાં ખીલ વૈદક કૉલેજ નીલાવે તેવો સંભવ નથી. માટે આપણી ગુજરાતની નજર હાલ તો વડોદરા તરફ દોડે છે. આખા ઇલાકામાં ઇન્જનેરી કેળવણી આપવા માટે એકજ પાઠશાળા પૂનામાં છે અને જેમ હુન્નરઉદ્યાગ, બાધકામ દેલ્લે વધે છે તેમ તેમા તેને માટે કારીગરો અને ઇન્જનેરો તૈયાર કરવા જોઈએ. તે માટે એવી નવી સંસ્થાઓ એક કરતાં અનેક સ્થાપવી જોઈએ. તેનું સ્થાન ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં થાય તે જોવા અને તે અગવળ કરવા આપણે બનવું કરીશું.

શ્રીકેળવણી.

શ્રીકેળવણીની અગત્ય આપણે હવે ખરી રીતે સમજવા લાગ્યા છીએ અને ન્યાં સુધી આપણી હિંદની ભવિષ્યની માતાઓ પૂરી રીતે કેળવાશે નહીં ત્યાં સુધી આપણે દેશ ઉંચી પંક્તિએ પહોંચશે નહીં. પૂર્વ કાળમાં સ્ત્રીઓ લણેલી હતી પણ રાજ્યના ફેરફારમાં ન્યાં મરદની કેળવણીની ખામી પડી, નિર્ધનતા આવી, ત્યાં પછી સ્ત્રીઓને શી રીતે કેળવાય ? તેમને આંકડા તપાસવા હું વિનંતિ કરીશ. આપણા દેશમાં સરેરાસ ૪૫ થી ૫૦ ગામડે ફક્ત એક કન્યાશાળા છે. ઇલાકામાં હાલ સ્ત્રીઓમાં ફક્ત ૨૧ લખી વાંચી બહુ છે પણ તે સંખ્યા ગુજરાતમાં ૦૮ છે ઉપલા આંકડા સર્વને સ્પષ્ટ રીતે જણાવશે કે આપણે આપણી આ હાલત તુરત સુધારવી જોઈએ. આપણને આપણા વહેમો અને રીવાજો આડે આવે છે તે ફેરવે અને ખંત રાખીને આપણે દૂર કરવા જોઈએ. શ્રીકેળવણીનો મોટો આધાર આપણા પોતાના ઉપરજ છે સરકાર ઉપર આધાર રાખવાથી આપણો દહાડો વળવાનો નથી. દરેક શહેરમાં ગુજરાતી નિશાળો ઉપરાત એક છોકરીઓની અંગ્રેજી નિશાળ પણ જોઈએ. હમારી પોતાની કોમન દાખલા ઉપરથી માલમ પડશે કે સરકાર ઉપર આધાર બાધી પારસીઓ પોતાની શ્રીકેળવણીને ફક્ત પોતે ન કરત તો તેની હાલત ખીજા હિંદુ-મુસલમાન જેવીજ રહેત. મુસલમાન તથા હિંદુ બંધુઓએ એ ખોટા પૂરી પાડવા યત્ન કરવો જોઈએ. ગામડાની નિશાળોમાં ૮ થી ૧૦ વરસની ઉમરની છોકરીઓને છોકરાઓની નિશાળમાં લણવા માટે એ પ્રથમ વિચારો દર્શાવ્યા છે. શહેરોમાં ગુજરાતી મોટી કન્યાશાળાઓમાં અંગ્રેજી વર્ગ ઉઘડાવવા કોશિષ કરવી જોઈએ અને શહેરના નામાકિત ગૃહસ્થોએ એક અંગ્રેજી શાળા પોતે ઉઘાડીને ચલાવવી જોઈએ આ શહેરમાં છોકરીઓની એક અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલ છે. તે ભરૂચ પારસી પંચાયત ચલાવે છે. તેમાં આશરે ૧૭૫ છોકરીઓ લણે છે. તેમાં હિંદુમુસલમાન છોકરીઓ માટે પૂરતી જગ્યા છે એટલુજ નહીં પણ તેમને આકર્ષવા સ્કોલરશિપો-ધનામો-મુસલમાન તથા હિંદુશાળાઓ માટે ખામ રાખવામાં આવ્યા છે, પણ દિલગીરીની વાત છે કે તેના લાભ તેઓ લેતી નથી. રૂ. ૧૦ દમ હજારના ખર્ચે તે નિશાળ ચાલે છે અને મેટ્રિક સુધીના તેમાં વર્ગો છે. પ્રથમ એનો ખર્ચ રૂ. ૩૦૦ બાર મહીને થતો હતો. સરકારની મદદ વગર ધીરે ધીરે તે નિશાળ વધતી ગઈ તેનું પોતાનું રૂ. ૨૨,૦૦૦ નું મકાન થયું તે બસ નહીં પડવાથી ખીજા એ ભાડાના મકાનો રાખવાં પડે છે. પારસીઓની વસતિ આ જિલ્લામાં ૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ માણસની છે તે રૂ. ૧૦,૦૦૦ દમ હાલ ખર્ચાને એક નિશાળ ચલાવે છે. તો હિંદુ મુસલમાન બંધુઓમાં ઘણા દ્રવ્યવાળા આગેવાન અને દેશાભિમાની પુરૂષો છે અને તેઓ પોતાના વર્ગમાં એવી એક નિશાળ પોતાના બળ ઉપર ઉભા રહીને નહીં ઝાઝી શકે ? સરકાર આંટ આપે છે.

શ્રીકેળવણીનો ક્રમ.

શિક્ષણ છોકરીઓને આપવા માટે ક્રમ એવો ગોઠવવો જોઈએ કે ૧૫ થી ૧૬ વર્ષ સુધીમાં તેમને સાધારણ જ્ઞાન મળી શકે. ઘરસંસાર અને હુનિયાના કારભારમાં જે જ્ઞાનનું તેમને કામ ન પડે તે વિષયોમાં તેમનો વખત ગાળવો વાજબી નથી. આપણા

દેશના રીવાજ મુજબ ૧૫-૧૬ વર્ષની મોટી ઉમરની છોકરીઓ માટે ભાગે પરણેલી હોય છે અને તેઓ વધારે વખત નિશાળમાં રહી શકતી નથી. સાધારણ આંક, લેખા, હિસાબ, ગાયન, શીવણુ ગુથણુ, સારી ભાષામાં લખી વાંચી શકે તેટલું જ્ઞાન અને ઘર-સ સારમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા માટે આરોગ્યવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો, મોંઢાની માવજત, ખાણઉછેર, ઘર, રસોડું અને મહોદલા સાફસૂક રાખવાના ફાયદા, થોડુંક વ્યાજ, નૃત્ય અને સંગીત: એવા વિષયો શીખવવા જોઈએ. પાકશાસ્ત્ર અને ધોવાનો હુન્નર આપણી છોકરીઓને નિશાળમાં શીખવવા હાલમાં ઘણી જરૂર નથી, કોરણકે મહોટા અથવા નાના સર્વે ઘરોમાં તે જ્ઞાન પોતાના ઘરોમાં તેમને મળે છે. રોજના ખર્ચનો હિસાબ ઉધાર પાંસે શી રીતે રાખવો, પોતાના ઘણી અગર માંગાપ જે પૈસા આપે તે જમ શી રીતે કરવા, એવું વહેવારું હિસાબી જ્ઞાન આપવું જોઈએ. જે સ્ત્રીઓ વધારે અભ્યાસ કરવા આતુર હોય તેમને રકોલગશિયો આપીને ભણાવવી જોઈએ. કારણકે દરેક તાલુકામાં અંગ્રેજી સ્કૂલો ઠાઠવા હાલ તરત જ નહીં. પણ હવે વખત આવી લાગ્યો છે કે દરેક ઇલાકા માટે એક કોલેજ ફક્ત સ્ત્રીઓ માટે ઠાઠવી જોઈએ અને તેમ થવાથી સ્ત્રીકેળવણીના ઉચ્ચ તબક્કેને ઘણું ઉત્તેજન મળશે. માધ્યમિક કેળવણીમાં બીજી બાપા તરીકે ક્રેચને બદલે હિંદુને સંસ્કૃત અને પારસી મુસલમાનોને ફારસી અથવા અંદ શીખવા ઉત્તેજન આપવું કે જેમ થવાથી સર્વેના ધર્મનાં સાહિત્યો તરફ તેમનું લક્ષ્ય થોડે. પ્રીસીઆરીખોર કેળવણીને ટેકો મળવાથી સંગીન લાલ થતો નથી. નિશાળમાં ધર્મના પાઠો, ગીતા, કુરાન અને અવસ્તાના બોધો માસ્તરો આપે તો અઠવાડીયામાં ૨-૩ વાર તે ક્રમમાં ગોઠવવા વ્યાજબી છે. આપણને આજની દેખાદેખીની, બહારના ભપકાની કેળવણી સ્ત્રીને આપતા અટકવું જોઈએ. ૧૦૦ માંથી ૯૦ ટકા મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગના હોય છે. તે પોતાનો સંસાર કરકસથી ગુખમાં ચલાવે અને તેના આચાર, વેચાર, નીતિ, રહેણી કંચણી સારી થાય એવી કેળવણીની જરૂર છે. અંગ્રેજી ન ભણે તો પ્રીકર નહીં પણ ગુજરાતી જ્ઞાન તેને ઘણીઆણી અમે માતા તરીકે મદદ કરે તેવું મળવું જોઈએ.

હાલમાં દરેક નિશાળમાં અઠરમાત્ર વખતે તાત્કાલિક મદદના પાઠો અપાય છે અને દરેક રચુનિસિપાલિટિની તથા તાલુકાની સ્કૂલોમાં તેના વર્ગો ઉઘડાવીને તે છોકરા છોકરીઓને તેનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ અને તેમાં ફોલોમ્-ફો થયા પછી અને સર્ટિફિકેટો મળ્યા બાદ દરરોજની સારવાર અને માવજત અને ઘરની સુઘડાઈ એ બાબત ઉપર ભાષણો અપાવી તેમાં પણ સર્ટિફિકેટો અપાવવાં જોઈએ. એ વર્ગો ફરજિયાત રાખવા એનું જ્ઞાન બીજા કોઈપણ જ્ઞાન કરતાં સ્ત્રીઓને ઓછું ઉપયોગી નથી. પોતાની પરણેલી જીંદગીમાં તેને જે ફરજ માતા તરીકે બજાવવાની છે અને પોતાનાં બચ્ચાને ઉછેરવાના છે તેવું જ્ઞાન બીલકુલ હાલમાં અપાતું નથી. તે છૂટથી અપાય તો જે બચકર મૃત્યુ નાના બચ્ચાનું ઠસુવાવડતા રોગોથી થાય છે તેમાં ઘટાડો થાય. જો કે આ વિષય આરોગ્યવિદ્યાને લગતો છે તો પણ કેળવણીના પ્રકરણમાં તેનો સમાસ થાય છે, માટે તે કેળવણીના ક્રમમાં આપવો જોઈએ. શહેરોમાં સૌનટર એસોસિએશનો સારા પાયા ઉપર રચાપવી જોઈએ. તેની શાખાઓ

વાલુકામાં કાઢીને ભાષણો અને પ્રયોગોથી એ બાબતમાં જ્ઞાન મળવું જોઈએ. લોકલ-બોર્ડો-સરકાર-મ્યુનિસિપાલિટિઓએ સર્વે સંસ્થાઓએ એવી એસોસિએશનોને ઉદ્ધાર રીતે મદદો આપવી જોઈએ. એના બે ફાયદા છે. ખરી કેળવણી મળે છે, મૃત્યુ, દુઃખ દરદો ઓછાં થાય છે અને છ'દગીની સરાસરી ઉમર વધવાથી આપણી આર્થિક સ્થિતિમાં પણ સુધારો વધારો થાય છે. સ્ત્રીકેળવણી વગર મરદની ગમે એવી ઉંચી કેળવણી અધુરી છે. દેશની ૧૫ કરોડ કોમળ સ્ત્રીઓને અજ્ઞાનતામાં રાખીને દેશની ઉન્નતિ કરવી અશક્ય છે. દેશની આબાદી મરદ તેમજ સ્ત્રીના બન્નેના શુભો ખીલવીને કરવાની છે જે વખતમાં શિક્ષણ સારી રીતે લેવાની જરૂર છે તેવીજ વખતે તે નિશાળો છોડી બધ તો કેળવણીનો તેને પૂરો લાભ મળે નહીં એ વિષે જેમ જેમ વખત જશે તેમ સુધારો થશે. મોટી ઉમરની છોકરીઓને નિશાળોમાં વધુ વખત રહેવા મોકલારશિયો, ધનાનો આપવાં જોઈએ.

છોકરાંની શારીરિક તપાસણી.

આ બાબત ઉપર પણ મ્યુનિસિપાલિટિઓ અને કેળવણીખાતાંએ વગર દીલે ધ્યાન આપવું જોઈએ. કેટલાંક બાળકોમાં દાંત, આખ અને છાતીમાં જન્મથી ખોડ હોય છે. તે તુરત તપાસવાથી તેના ઉપાયો થઈ શકે છે અને તેનો જન્મારો સફળ થાય છે. કોઈ બાળકો શારીરિક દુર્બલતાને લીધે અભ્યાસ કરવા લાયક હોતા નથી. દાંત અને આખ ઉપર છ'દગીનો મોટો આધાર રહે છે. યુરોપમાં તથા બીજા સુધરેલા દેશોમાં એ તપાસણી થાય છે અને તે આપણી હિંદની શાળાઓમાં પણ શરૂ કરવી જોઈએ.

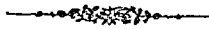
મારા આજના ભાષણની તારીજ અથવા તાત્પર્ય સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. અગ્રેસરોએ કેળવણીનો સવાલ સર્વે સવાલોમાં આગળ લાવવો—સરકારમાં સ્થાનિક બોર્ડો તથા મ્યુનિસિપાલિટિઓમાં.
૨. સરકાર તથા બોર્ડો તથા મ્યુનિસિપાલિટિઓ એકદમ ઝડપથી આગળ વધે માટે ગ્રાંટો વધારે મેળવવા લડવું.
૩. કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવા, પોતાના ઉપર કરો નાંખવા પડે તો ખુશીથી ઉપાડવા અને તેટલા પૈસા સરકાર પાસે માગવા.
૪. કરો દાંડના વ્યસનોની ઉપર, જગલખાતાની પેદાશો ઉપર, ઘરવેરો, આવકવેરો વગેરે ઉપર નાંખવા, અને તે કરો ફક્ત કેળવણીના વધારામાં ખર્ચવા.
૫. ટ્રેઇનડ શિક્ષકો અને મારા મકાનો ન મળે ત્યાં સુધી નિશાળો સ્થાપવા બેસી રહેવું નહીં. ગામડાંમાં ૧૫ થી ૨૦ છોકરા થતાં વર્ગ ઉઘાડીને ચોરામાં-ઓટલાપર-અગર ઝાડના છાયા નીચે નિશાળ કરવી.
૬. લીલ, કોળી, તલાવીઆ વર્ગોને માટે તેમના આચારવિચારને રૂચે એવા વર્ગો ખુલા મેદાનમાં કાઢવા અને મ્યુનિસિપાલિટિઓ તથા લોકલબોર્ડોએ તેમાં મદદ કરવી.
૭. મ્યુનિસિપલ ગુજરાતી નિશાળોમાં ૪ થા ધોરણથી અંગ્રેજી વર્ગો ઉઘાડવા.

૮. યુનિસિપાલિટીએ જુદી સરકારી સ્કૂલ ઉપરાંત છોકરી અથવા છોકરાની અંગ્રેજી સ્કૂલો ઉઘાડવી.
૯. માધ્યમિક કેળવણી ૫ થી ૬ ઠ્ઠા ધોરણ પછી જુદી પાડીને હુન્નરઉદ્યોગ, ખેતીવાડીની કેળવણીની દિશામાં જુદી પાડવી. તે માટે દરેક જિલ્લાના મુખ્ય શહેરોમાં એક કળાલવન અથવા ઉદ્યોગલવન, કૃષિશાળા અને એક વ્યાપારશાળા કઢાવવી.
૧૦. સ્કૂલોમાં છોકરા-છોકરીઓને પ્રાથમિક મહદ સારવાર અને ગૃહઆરોગ્યના લાભણો અપાવવા અને તે ફરજિયાત કરવાં.
૧૧. ઇલાકાના શહેરમાં ઓ ઓ સારૂ એક ઇલાયદી કૉલેજ સ્થાપવી.
૧૨. એક સુરતમાં અને અમદાવાદમાં એક ખીજી આર્ટ્સ કૉલેજ જેમ અને તેમ જુદી સ્થાપવી.
૧૩. વડોદરા અથવા અમદાવાદમાં એક વંદકે કૉલેજ સ્થાપવા પ્રયાસ કરવો.
૧૪. દરેક શહેરમાં સેનિટરિ એસોસિએશનો સ્થાપવી અને તેને સારી ગ્રાટો આપી તેની પાસે લાભણો અપાવવાં.
૧૫. એક ખીજી એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ અમદાવાદમાં કઢાવવા પ્રયાસ કરવો.
૧૬. શહેરસુધરાકરના આરોગ્યખાતાએ છોકરા છોકરી નિશાળમાં દાખલ થાય તે પહેલાં તેના શરીરની તપાસ કરવી આંખ, દાંત, છાતી વગેરે તપાસવા અને તેવી તપાસ વર્ષમાં એકવાર કરવા ફરજ પાડવી.
૧૭. માતૃભાષામાં કેળવણી જેમ અને તેમ આપવી. વિશેષ કરીને અંગ્રેજી પાંચમા-છઠ્ઠા ધોરણ જુદી અંગ્રેજીને બદલે ગુજરાતીમાં શિક્ષણ આપવું. ત્યારબાદ ધીરે ધીરે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપવું તે માટે તેવાં પુસ્તકો ધીરે ધીરે તૈયાર કરાવવાં.
૧૮. શહેરોમાં અને ગામડામાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવા અને તે સંસ્થાઓને સરકારે તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્ય મંડળોએ નાણાંની મદદ આપવી ને ફરતા પુસ્તકાલયો સ્થાપવા.
૧૯. શરીર ખીલે તેવી કસરતશાળા-અખાડા-સ્થાપવા અને શરીરની કેળવણીને આગળ પડતું સ્થાન આપવું.
૨૦. ખીજી રીતે જેમ આપણા દેશનો મોટો ભાગ કેળવાયેલો થાય એવો દરેક ઉપાય ચોજવો અને તેને અમલમાં મૂકવો.

સદ્ગૃહસ્થો, મારી અલ્પજ્ઞિ પ્રમાણેના વિચારો મારી માતૃભાષા “પારસી ગુજરાતી” માં તમેએ ધીરજથી માલજ્યા માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું અને મારૂ ભાષણુ સમાપ્ત કરતાં આજની પરિવદના પ્રમુખ સાહેબને નીમવા આ પરીવદને અરજ કરું છું. આવો બળવર મેળાવડો મારૂ ભાષણુ સાંભળવા માટે લેગો ધયો નથી, પણ આજના નિમાવાના જગતપ્રસિદ્ધ માનવંત કર્મવીર મહાપુરૂષ પ્રમુખ સાહેબના દર્શન કરવા, તેમના ઉમદા ઉદ્ગારો સાંભળવા, અહુણ કરવા અને તેમની ઉત્તમ જનસેવા માટે તેમને માન આપવા આજની આ ઠંઠ મળી છે.

અધિકારી શાસન.

જ્યારે ઇંગ્લંડથી સિવિલ સર્વિસનો નવો પાસ થયેલો અધિકારી હિન્દમાં આવે છે ત્યારે તેને પોતાની માનસિક શક્તિ સંપત્તિનું અભિમાન હોય છે તે પોતાને દેવી સલાહકાર તરીકે મોકલવામાં આવેલો સમજે છે અને જ્યારે અજ્ઞાનતાપૂર્ણ જનસમૂહ તરફથી તેને અપૂર્વ માન આપવામાં આવે છે અને ખુશામતના શબ્દોની ભેટ આપવામાં આવે છે ત્યારે તેને પોતાની માન્યતામાં સત્યતા લાગે છે. તેના વિચારો ઘણા સકુચિત અને અનુદાર હોય છે. આ ઉપરાંત અધિકારી રાજ્ય ત્ર તેને ઘડી ઘડીને વિશેષ કુશળ બનાવે છે અને તેનામાં અધિકારપ્રિયતાનું આરોપણ કરવામાં આવે છે તે પોતાના હાથ નીચેના અમલદારોને ટુંકા અને આલાકીલયાં કરમાનો કરવામાં અને પોતાના ઉપરી અધિકારીને ત્વરિત લાગ્યા રીપોર્ટો લખવામાં પોતાનું મહદ્ કાર્ય સમજે છે. તે જન-સમૂહ તરફ સાધારણ રીતે સમભાવ અને ઉદારવૃત્તિ દાખવે છે પણ તેના હુકમનો અનાદર કરવામાં આવે છે તો તેની વૃત્તિઓમાં ઘણું પરિવર્તન થઈ જાય છે, તેનો સમભાવ દ્વેષભાવમાં રૂપાંતર પામે છે તે પોતાના નિર્ણયને દેવી નિર્ણય સમજે છે. પોતાની નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિનું છે તેનું ઘણું જ અભિમાન હોય છે. તેની આજ્ઞાપર ટીકા અને વેગ ભરી ચર્ચાને તે અપમાનિત અને અમદ્ય લેખે છે કારણ કે તે પોતાની નીચેના દરજ્જાના જનસમૂહ પાસેથી ટીકાની આશાએ હુકમ કરતો નથી. આ ચર્ચા અને આ ટીકાને તે એક મુઠ્ઠોલાર નિશાળીઆઓ પોતાના શિક્ષકને શિક્ષણ વખતની વહેચણી કેમ કરવી એ બતાવવા જેવી ગણે છે. તેના હુકમમાં જો કાંઈ સુધારા સૂચવવામાં આવે છે તો તેની અવગણના કરે છે અને જણાવે છે કે પ્રજાનો લાભ હોય સારી રીતે સમજીએ છીએ. ગિચારી ગંક પ્રજા આવા વિશ્વસનીય સૂત્રોથી ઝુંગે મોઢે બેસી રહીને પોતાના હિતાહિતનો સવાલ તેમની ન્યાય-બુદ્ધિ પર મુકતી હતી આ અધાધુધી હિન્દનો જનસમૂહ જ્યારે અજ્ઞાન રૂપી મોહ નિદ્રામાં પડેલો હતો ત્યારે વધુ વખત ટકતી. પણ વર્તમાન સમયમાં હિન્દના રાજદારી પ્રકરણમાં નવી જાગૃતિ અને નવચેતનાના પ્રવેશથી આવી અધાધુધી સામે પોકાર ઉઠે છે. તેમની રાજનીતિ બાબત પ્રજા પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પ્રજાને ઉઠાવે છે આ અધિકારીઓનું લાક્ષણિક વર્તન એ હોય છે કે જે સંસ્થા અથવા મંડળ તેમને નમ્રતા અને આધીનતાનું દર્શન કરાવે છે, તેના તરફ તેઓ મિત્રાચારીના ભાવથી જુએ છે. અને તેમાં પોતે ઇચ્છાનુસાર ભાગ પણ લે છે પણ કેટલેક અંશે આવી સંસ્થાનો પવન દેશમાંની ખીજી ઉધરતી સંસ્થાઓને લાગે છે અને તેઓ પણ તેના વિચારો અને ભાવનાઓથી ચેપિત થઈ અધિકારીશાસનપ્રિય થઈ જાય છે. આથી દેશની વિચારશ્રેણીમાં ઉલટી જ રીતે પરિવર્તન થઈ જાય અને તેનાં અંગો-સભ્યો-જેકે પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી વિભૂષિત થાય છે છતાં પણ તેમના વિચારો અસાધારણ રીતે ભિન્ન અને અન્ય નવા વિચાર-કેની તુલનાથી અલાભપ્રદ હોય છે. આવા વિચારકો સ્વાભાવિક રીતે અધિકારીઓના ભિન્ન

થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. અધિકારીઓ પ્રજાની ધાર્મિક લાગણીઓમાં કાંઈ પણ વિટરબણા ઉપસ્થિત નથી કરતા તેમાં તેમની સ્વાર્થબુદ્ધિ છે. સનાતન-ઠરલામ અને ખૈાદ્ધ ધર્મો પાર્થિવ અધિકારીઓ તરફ નમ્રતા અને વિનયયુક્ત માનની લાગણીથી વર્તન કરવાનું પ્રતિ-પાદન કરે છે. હિન્દુ આવા વર્તનને અધિકાર મતાવલગીઓ અને અન્ય વિચારકો જુદા જુદા લક્ષ્ય ણિદુથી ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં સમજ છે—

“All religions are equally false to the philosopher, equally true to a man in the street, equally convenient to the magistrate”
અગ્રેજ શાસકો સ્વાર્થબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને આવા મતને અનુમતિ આપનારા ન હતા સને ૧૮૫૭માં આર્મી સખલાઈ ડીપાર્ટમેન્ટના અમુક અધિકારી પગલાંથી ધર્મનું ઝનુન ઉશ્કેરાયું હતું. અને મહારાષ્ટ્ર હિન્દુઓએ તેથી પણ આગલા બે સેકા પૂર્વે શિવાજીની ઇાંચ નીચે ધર્મ ઝનુનથી પ્રેરાઈને સ્વદેશાભિમાનની લાગણીઓ વિકસિત કરી હતી. અને શીખલોકોએ પણ રણજીતસિંહના વખતમાં એમ કયું હતું. પણ આવા ખળભળાટથી અગ્રેજ રાજસત્તાને વધારે ખમવું પડેલું ન હતું. કાળવ્યતીત થતાં આ ખળભળાટ શાંત થયો હતો. અને આગળના જેવી લોકોની રાજસત્તા તરફ લાગણીની દૃઢતા રથપાઈ હતી. શાંત આધીનત્વ નિરકુશ રાજ્યશાસનને-ગમે તો તે અધિકારી શાસન હોય વા સ્વાયત્ત અધિકારી શાસન હોય-વધારે પ્રિય હોય છે દેશી વર્મો પ્રત્યે તેઓએ સહિષ્ણુતાની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હતી તેથી સર્વત્ર શાંતિ પ્રસારણ માથે તેમના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને અનુમતિ મળતી. આવી રાજનીતિ તેઓ -સ્વલાભના સંરક્ષણ અને પ્રગતિને માટે ધારણ કરતા હતા હાલ દેશી ધર્મો અને તેમના દેવાલયોનું રક્ષણ કરવામાં અપવાદરૂપે માત્ર આર્થ સમાજ છે જેના સિદ્ધાંતો મુખ્યત્વે કરીને સ્વતંત્રતાના પ્રેરક તરીકે અધિકારપ્રિય શાસકોને ખુબ છે અને તેથી તેના અનુયાયીઓને તરસ્કાર લાવથી જોવામાં આવે છે અને આવતા હતા. અને તેમના કાર્યો તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું

ળીલું એક મંડળ જેના તરફ અભાવ અને અણગમની લાગણીથી જોવામાં આવે છે તે હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ છે, કે જેણે રાજકીય બાબતમાં હિન્દમાં નહું ચેતન અને નવો જુસ્સો આણેલા છે. લોકોને મોહનિદ્રામાંથી બગૃત કર્યા છે અને રાજશાસ્ર પરત્વે વિચાર કરતાં શિખવ્યું છે વાસ્તવિક રીતે આ મંડળ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને વિચારોનું ફળ છે તેણે આધીન હિન્દને સ્વતંત્ર વિચારનું બાન કરાવ્યું છે અને શાસકોની પાસે તત્સંબધે સુધારા કરવાની અરજ કરતા અને તે સુધારા શી રીતે પ્રાપ્ત કરવા તે શિખવ્યું છે. તેની માંગણીઓ ઇંગ્લાંડમાં વિનીત પક્ષની માંગણીઓ જેવી છે. આ માંગણીઓને અધિકારપ્રિય શાસકોએ સારો સહર કરેલો નથી તેમની પ્રવર્તતી રાજનીતિ બાબત શાસિત પ્રજા સવાલો પુછે અને પોતાના મતનુ દર્શન કરાવે એ તેમને અસહ્ય લાગે છે અને તેને તેઓ ધમકીથી અને બળપતાની રાજનીતિથી દાબી દેવા માગે છે. તેના કરાવોને તેઓ બેવકાફારી અને અશાન્તિ ઉત્પાદક તરીકે ગણે છે. મી. હુટન તે સંબધે લખતા જણાવે છે કે:

"The epithet 'disloyalty' which under a bureaucracy has the same taint as the medieval 'heresy' an epitome, in fact, of all that is irretrievably damnable—was freely bandied about 'with reference to its proceedings,' આવી રીતે 'તેના કાર્યો અને તેના કરાવેા પર આક્ષેપો કરવામાં આવે પણ આ કરાવેા અને આવી ચર્ચાઓ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના વાસ્તવિકતા કાનુનોથી કોઈ પણ રીતે વિરુદ્ધ પદ્ધતિ પર કરવામાં આવતા નથી. ગી હુટન આગળ ચાલતાં કહે છે કે:

"The National Congress has met from the official dom but the welcome of war knives " અધિકારીઓએ તેને લગતી નજીવી ચીજ પર અણગમો બતાવેો બાકી નથી રાખેો તેઓ એમ પણ જણાવે છે કે બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણને ઉથલાવી પાડવાને તે મંડળ પ્રયત્ન કરે છે. અને અસંતોષની લાગણી ફેલાવે છે માટે તે ભવિષ્યમાં ભયકર પરિણામ લાવે તે પહેલા તેને તરત દાબી દેવું જોઈએ જો હિન્દનો કોઈપણ વતની તેમના શાસનમાં યોડખાંપણ કંઠે અને તે પર ચર્ચા કરે તો તેને અશાંતિ ફેલાવનાર તરીકે ગણે છે, અને નવેા બળવેા ઉત્પન્ન કરનાર ગણીને આ લાયક માણસે માનુષિક સ્વતંત્રતા અને યેવજ્ઞાદારીના અર્થનો યોગદાણો કરી ગેરસમજૂતી ઉત્પન્ન કરે છે. રાષ્ટ્રીય પરિષદે આટલાં વર્ષ દરમિયાન કોઈ પણ મહત્વનું કૃણ નથી મેળવી શકી તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે હિંદમાં વર્તમાન પત્રો અને અધિકારીઓ વચ્ચે એક સંપ અને સમભાવ નથી. બન્ને સહકાર્ય કરતાં નથી. અધિકારીઓ પત્રો તરફ અનુદાર વૃત્તિથી જુએ છે.

વર્તમાન મમયની રિયલિટી બરોબર સમજવાને માટે વર્તમાન પત્રો સંબંધી કેટલુંક વિવેચન કરવું આવશ્યક છે હિંદમાં પહેલી કક્ષામાં આવતાં કેટલાક ઇંગ્લેશ વર્તમાન પત્રો છે જે માતૃભૂમિના ધોરણપર પોતાના વિચારો બિનઅધિકારી લક્ષણિંદુથી પ્રદર્શિત કરે છે. કિન્તુ જ્યાં દેશીઓના લાભાલાભનો સવાલ ઉપરિચિત થાય છે ત્યાં તેઓ બિન્ન ભાવથી અને જાતીય દૃષ્ટિબિંદુથી તેની ચર્ચા કરે છે. જ્યાં પોતાના વાણિજ્ય વિષયક લાભોનો સવાલ આવે છે ત્યાં તેઓ અધિકારીઓના કાર્યોની ચર્ચા સચોટ અને નીકર શબ્દોમાં કરે છે. અને જો અધિકારીઓ કાતો ઇંગ્લંડમાં ચાલતી રાજનીતીના દળાણથી અથવા કોઈ બીજા પ્રકારના દળાણથી હિન્દીઓને સમાન ભાગ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો તેઓ અડગ ધૈર્યથી તેમની મામે લડત ચલાવે છે. બીજી કક્ષામાં ઉચ્ચ કોટીનાં દેશી વર્તમાન પત્રોની ગણના થાય છે. આ પત્રો હિન્દના ભદ્રપ્રદ ભવિષ્યના આગમનનું સૂચન કરે છે. તંત્રીઓ અને વ્યવસ્થાપકો મુખ્યત્વે કઠીને પાશ્વર્ય વિચારે અને ઉચ્ચ કેળવણીથી વિભૂષિત વ્યક્તિઓ હોય છે. તેઓ ની રાજકીય દૃષ્ટિ સામાન્ય રીતે વિચાર્યતામાં જ્યારે રિયલિટીસ્ટ મંડળનો અમલ ચાલેો હોય છે, ત્યારે ઉદાર વૃત્તિ વાળું રાજમંડળ જેમ તેમની ચર્ચા કરે છે તેથી રીનની હોય છે. તેઓ જન-સગાજ અને લોકસમૂહના વિચારો પ્રદર્શિત કરે છે. ત્રીજી કક્ષામાં આવતા સાધારણ વર્ગના સ્થાનિક વર્તમાન પત્રો છે અને તેના અવિષયિકો મુખ્યત્વે કઠીને દેશીઓ

આપવા સુરેલીઓ હોય છે. આ પત્રો પોતાના વિચારોનો આધાર ઉપર ખતાવેલી જે કોટીના વર્તમાનપત્રો પર રાખે છે. ઘણી વખતે તેઓ અસત્તાવાર ગપગોળાને લખ્ય રૂપ આપે છે અને તેથી કેટલાક સિદ્ધાન્તોની સત્યતાને હાનિ કરીને પોતાના તરફ તેમજ તેથી ઉચ્ચ કોટીના દેશી વર્તમાન પત્રો તરફ સરકારની ઈતરાજી ઉત્પન્ન કરે છે. આથી પ્રગતિના વિરોધીઓ પ્રગતિ વિરુદ્ધ લડવાને સશસ્ત્ર થઈ વધારે ખળવત્તર ગને છે. આવી કક્ષાના પત્રોથી હિન્દની માગણીઓને અને તેના લાભોને વધારે વિટગળાણો ખમવી પડે છે. ઉચ્ચ કોટીના દેશી વર્તમાનપત્રો તરફ અધિકારીઓ અભાવ અને અવિશ્વાસ મિશ્રિત ભાવથી જુઓ છે તેમ છતાં પણ આ વર્તમાનપત્રોની અર્થો અને તે દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતી લોક માગણીઓનો અનાદર થતો નથી, કારણ કે તેમાં ઘણું સત્ય સમાયલું છે. તેઓ સમજે છે કે આ વર્તમાન પત્રો કાંઈ ફાયદા વગરના નથી. અંગ્રેજ, અધિપતિઓથી આલતા વર્તમાન પત્રોના અભિપ્રાય પર અધિકારીઓ સામાન્ય રીતે વધારે વજન રાખે એ માનવા જેવું છે તેમ છતાં પણ દેશી વર્તમાન પત્રોના અભિપ્રાયોને તેમને કેટલે દરજ્જે માન આપવું પડે છે. કારણ કે તેઓ લોકમતને જાણે છે અને દર્શાવે છે મિ. બર્નાડ હુટન કહે છે કે, "The Indian press is the Catfish of the Government of India." પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે આ માછલી- 'Catfish' ખીજી માછલીઓને કરડીને અને તેમને ક્રોધિત કરીને હમેશા પ્રગતિના માર્ગ પર રાખે છે આવી વસ્તુસ્થિતિમાં હિન્દીઓ તરફ અધિકારીઓનો અલગુર્ત્તો હોય તો તે સલામત છે અધિકારીઓ એમ જાહેર કરે છે કે હમે પ્રજાના લાભને માટે હમારી રાજનીતિનું ધોરણ વારંવાર બદલીએ છીએ અને પ્રજાના લાભોનું સંરક્ષણ કરવું એ હમારી પ્રથમ ફરજ છે આ માત્ર તેમના ઉદ્ગારોજ છે. જો તેમનું લક્ષ્ય બંદ ખરેખર પ્રજાના લાભનું સાધ્ય હોય તો તેઓ ફરજિયાત કેળવણી અને સ્વતંત્ર વિચારની બક્ષિસ પ્રજાને આપવા માટે પ્રગતિ અવરોધનાં રાજકીય બંધનો ઠેમ દૂર કરતા નથી? પણ તેઓનું લક્ષ આથી ઉલટી તરફજ છે પ્રગતિ માર્ગને અવરોધ કરતા રાજકીય બંધનો તોડવાને બદલે ઉલટા તેઓ તેમને વધારે સખત અને સઘટિત કરે છે અને કોઈ પણ રીતે પ્રગતિ ન થાય એવા માર્ગ હસ્તગત કરે છે જે પ્રજા મુંઝે મોઢે તેમના કાયદાકાનુનો અને ઠરાવોનો સ્વીકાર કરે છે તે રાંઠ પ્રજા પર શાસન ચલાવવું એ ઘણું મહેલું છે. હિન્દની પ્રજાએ આવીજ રીતે મુંઝે મોઢે આધિનત્વ સ્વીકાર્યું અને તેથીજ પ્રગતિના પંથ પર તે ચઢી શકી નથી.

પ્રજાની રાજકીય વિચારની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવી અને મુંઝે મોઢે આધિનત્વ સ્વીકારવા ફરજ પાડવી એ ઘણું અનુદર વર્તન છે કારણ કે તેથી વર્ષો વ્યતીત થતા પ્રજાની ઉત્સાહની લાગણીઓ મંદ પડી જાય છે. અને તેમાં માન સક, શારીરિક અને નૈતિક દુર્ગંજતાનો સંચાર થાય છે, ખીજું એકે પ્રજાને હમેશા શૈશતાવસ્થામાં રાખવી, તેને ગાળક માફક ગણવી, તેની વૃત્તિઓને માટે માર્ગ ખુદલા ન રાખવા, અને સ્વતંત્ર વિચારને ખીલવા ન દેવા એના જેવું રૂપણ શાસકોને ખીજું એકે નથી. શાસકોએ એમ નથી સમજવાનું કે આથી મહાકાર્ય થયું. તેઓએ સમજવું જોઈએ કે મહાકાર્ય

તરફ આ એક અધોઃ અને અક્ષમ અન્યાયવૃત્તિ છે. તે માણસને ધ્રંબલાખટ્ટ કરીને પછી અરીણ ખવરાવવા જેવું છે. કાયદેસર પ્રગતિ અને ઉન્નતિના માર્ગો ખુલ્લા અને નિષ્કંટક હોય છે અને પ્રજાની વૃત્તિઓને વિહરવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોય છે, ત્યારે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ પાય છે. ત્યારે પ્રજા ઉન્નતિદ્વારમાં પ્રવેશ કરવાને ઉત્સુક અને આકાંક્ષી હોય છે ત્યારે તેને એમ કહેવામાં આવે છે કે તમારો ઉન્નતિપથ ક્યારે ખુલ્લો કરવો અને પ્રગતિ માર્ગને બંધન મુક્ત ક્યારે બનાવવો તે વિષે અધિકારીઓ હમેશા વિચાર ચલાવે છે.

ત્યારથી આપણા માનવતા રાજ્યે એમ જણાવ્યું કે પ્રજા અને શાસકો વચ્ચે સમભાવની ન્યૂનતા છે ત્યારથી સુખથી સમભાવ દર્શાવવાની અધિકારીઓની રાજનીતિનું પ્રકરણ ખુલ્યું છે. મિ. હક્કના શબ્દોમાં જણાવીએ તો “We got an enormous amount of sympathy from the official side and afterwards they (proposals) are thrown out unceremoniously. વસ્તુતઃસત્ત્વની સખત અને તીવ્ર વેગવાળી વાયુદંડેરીઓ જેમ ઉગતી પુલની કડીઓનો વિનાશ કરે છે તેમ અધિકારીઓનો શાંત બહિરાડંગર પ્રજાની વક્ષાદારીની લાગણીઓને નષ્ટ કરે છે પ્રજા એક યત્રની માફક ભક્તિભાવ અને વક્ષાદારી દાખવે છે. આવર ઉત્સાહનું તેમાં ઘણું અંશે નાશ હોતુ નથી. પ્રજા રેલવેના વખતના કોઠાનુસાર તેમને માન આપે છે.

રાજકીય માર્ગ વિષે આટલું વિવેચન કર્યા પછી કેળવણીના વિષયપર હવે આપણે જોઈએ જોઈએ હિન્દે આટલાં વર્ષો બ્રિટિશ છત્રછાયા નીચે ગાળ્યા પછી કેળવણી વિષયમાં કેટલી પ્રગતિ કરી એનું અવલોકન કરવું જોઈએ. અધિકારીઓ સંકુચિત વિચારના હોઈને કેળવણીપ્રચાર વધુ પ્રમાણમાં ન થવા દે એ સંભવિત છે. તેઓ પોતે—એકસર્ફ અને કેન્દ્રિજનના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં કેળવણી લઈને આવેલા હોય છે, નિષ્પક્ષ પાત દૃષ્ટિથી જોતાં આ ઉભય વિશ્વવિદ્યાલયો જનસમૂહની કેળવણીને માટે ખામ પ્રસ્થાત નથી. તેમાંથી સ્વાયત્ત અધિકારીશાસકો ઉત્પન્ન થાય છે અને તમની ભરતી અનેક સરકારી ખાતાઓમાં થાય છે. કેળવણીને માટે તેમનો સામાન્ય રીતે એવો અભિપ્રાય હોય છે કે તે, નિપુણ માણસો દ્વારા ઘણી સલાખથી અપાવી જોઈએ. કેળવણીને તેઓ અસરકારક કવાની માફક સમજે છે. આવી રીતે અધિકારીઓનો કેળવણી પ્રત્યેનો વિરોધ પેઢી ઊતાર આવેલો છે જો તેઓ નિરંકુશથી મજુરવર્ગમાં કેળવણી પ્રસારણ કરે અને ગામે ગામ નિશાળો સ્થાપે તો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના વિચારો કેળવણી લીધેલા જનસમૂહમાં ઉદ્ભવે, અને તે તેમના કાર્યો પર ટીકા કરવાવાળો અને તેમને પ્રતિય માર્ગો પર સ્વતંત્ર વિચાર કરતો થાય એવી અધિકારીઓની માન્યતા છે. આ મર્વ રૂઝ જોટુ છે, બીન પાયેદાર છે અધિકારીઓને એટલુંજ પ્રિય હોય છે કે પ્રજા મના તરફ સંપૂર્ણ હાસલ દાખવે અને તેઓ હંમેશા તેનું હિત સાધવામાં તત્પર રહેલા પ્રવર્તતી અશક્તિનું મૂળ કેટલાક અધિકારીઓ કેળવણીને સમજે છે. કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરો એક તરફ નિશાળમાં ચલતા કાર્યના વખાણ કરે છે અને બીજી તરફ લલામણ કરે છે કે ખાતાએ તેમને માટે જે પરિસીમાં બાંધેલી છે તેથી વધારે

પ્રગતિ કરાવવાને પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. તેમની પ્રગતિ કરવી નહિ, તેમનામાં ઉચ્ચ ભાવનાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થવા દેવો નહિ, તેમનામાં 'સ્વતંત્ર' વિચાર અને માનુષિક અપળતાના શુભોનો સચાર થવા દેવો નહિ, પણ માત્ર નસ્ર, મુંગી અને અરબલિત આધીનતા બતાવતા બનાવવા એજ તેમનો ઉદ્દેશ અને એજ તેમનું લક્ષ્યબિંદુ.

મિં ગોખલેના પ્રાથમિક કેળવણીના બીલથી અધિકારીઓના કેળવણી તરફ કેવો ભાવ છે તે સત્વર જણાઈ આવશે. આ બીલ અમુક પસંદ કરેલા ભાગોમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત આપવાને માટે એટલું સંભાળપૂર્વક ઘડવામાં આવ્યું હતું કે જે વડી સરકારે તેને અનુમતિ આપી પસાર કર્યું હોત તો તે અમલ થવા વિના એક નકામા કાગળની માફક સરકારી દફતરોમાં પડી રહેતો. મિં હુટનના નીચિના કોઠાપરથી અધિકારીઓના અભિપ્રાયોનું ધોરણ સમજાશે—

	તરફેલુમાં.	વિરૂદ્ધમાં.
ખિન અમલદારો	૯૫ ટકા.	૫ ટકા.
હિન્દી અમલદારો	૩૯ ટકા	૨૬ ટકા.
અંગ્રેજ અમલદારો	૫૧ ટકા.	૧૧૯ ટકા.
સ્થાનિક સરકારો	એકે નહિ	બધા.

ઉપલા કોઠા પરથી પ્રખપક્ષ અને અધિકારીઓના મત કેળવણીપ્રચારણ પ્રત્યે કેવા તે વધારે સ્પષ્ટ થશે. સર્વે સ્થાનિક સરકારો મિ. ગોખલેની દરખાસ્તની વિરૂદ્ધ હતી. આવા સંકુચિત વિચારોની પ્રબળતા આગળ હિન્દમાં કેળવણીનું ધોરણ વધે એ અકાશ કુસુમવત છે. લૉર્ડ મીન્ટો જ્યારે પ્રાથમિક કેળવણી મફત કરવાની તરફેલુમાં હતા ત્યારે સ્થાનિક સરકારોએ તેને નકારી હતી. સને ૧૮૮૨ થી ૧૯૦૭ સુધીમાં વસ્તીના ધોરણ પ્રમાણે નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ૧૨ થી ૧૭ થયું. સન ૬૧ ખાતાંઓનો ખર્ચ આ વર્ષો દરમિયાન વધીને ૧૦ કરોડ થયો. લશ્કરી ખાતાનો ૩૨ કરોડ થયો ત્યારે કેળવણી ખાતું માત્ર ૬૩ લાખ-પુરો એક કરોડ પણ નહિ-મેળવતું હતું. આ પ્રમાણ જોતા સને ૧૮૫૪ નું કૉર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરનું બહેરનામું “પ્રજાની કેળવણી એ હમારી ધાર્મિક ફરજ છે” એ કેટલે અશે સત્ય નીવડ્યું છે અને સફળ થયું છે એ જાણવું કઠણ નથી. મિ ગોખલેના બીલ બાબત ટીકા કરતાં મીં હુટન જણાવે છે કે, “It is not, however, the people who require education in this matter, it is the officials and in particular the Secretariates” ઉપલા વર્ષો દરમિયાન હિન્દની નાણા વિષયક સ્થિતિ એવી કંફેડી અથવા તંગીવાળી નહોતી કે જેથી હિન્દી સરકાર કેળવણી વિષયક પ્રગતિ ન કરી શકે. માત્ર સને ૧૮૮૯ માં સરહદ પરની કેટલીક છૂટીછવાયી લકાઈઓ પર કેટલો ખર્ચ થયો હતો. આમ છતાં પણ જે સરકારની મરજી હોત તો કેળવણી વિષય પર વધારે છુટથી નાણાં વાપરી શકત. ચોતાની પ્રજાની અણગમત અને અજ્ઞાનતાપૂર્ણ સ્થિતિથી જે કલેક્ટ સરકારને લાગે છે તેને ધોઈ નાખવાને બદલે રાજતંત્રતા અંગેના પગાં વધારવાનું અને અમુક વધારે

જગાઓ કાઢવાનું તેમને વધારે આવશ્યક લાગતું સર એડવર્ડ ગ્રેકરે સને ૧૮૦૭ માં એક પ્રસંગે વાત કરતા કહ્યું હતું કે મારી પાસે હમેશાં ચાતુ ખરચમાં વધારો કે વાને ફરરોજ અરજો આવતી. એક પ્રાતિક ઇન્સ્પેક્ટર જ રવને પોલીસ કમીશન વખતે તેને કાંઈ સૂચનાઓ કરવાની હોય તે બાબત પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે મારા પગારના વધારા સિવાય મારે કાંઈ સૂચના કરવાની નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થશે કે અધિકારીઓનું પ્રગતિ લાભ લાભના સવાલ પરચે કેટલું લક્ષ છે. આમ જો વસ્તુસ્થિતિ હોય તો આવું સ્વાર્થપ્રિય અધિકારીમંડળ હિન્દમાં ન હોવું જોઈએ. પ્રગતિ તોષ દર્શાવે એવી રાજનીતિ ચલાવતાં તેમણે શિખરું જોઈએ આવી રાજનીતિ અને આવી સૂચનાઓથી હિન્દમાં નિશાળોને મળતો વધારો અન્ય માર્ગ પર ખરચાઈ જાય છે. સાવરણ્ય રીતે કેળવણી પ્રસારણ તરફ અધિકારીઓની મનોવૃત્તિ દોડતી જ નથી.

હિન્દમાં પ્રથમ પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા કરતાં હાલ કંઈ વધારો થયો છે તેનું માન સ્વ. મિ. ગોખલેને ઘટે છે. તેમની હાડતોડ મહેનત અને તેમના અધાગ પરિશ્રમને આ વધારો આભારી છે. થોડા વર્ષો પૂર્વે કેળવણી સંબંધીના એક પથ સભ્ય વડીધારા સભામાં ન હતો. પણ લશ્કરી ખાતાના સભ્યો બિરાજતા હતા. હિન્દમાં કેળવણી પ્રસારણનું મહત્ત્વ આજ સુધી ગૌણ લેખવામાં આવતું હતું. હિન્દમાં કમ્પાન્ડર ઇન્ ઓફ ઇન્ફેન્ટરીના લડાઈ ખાતાના સેક્રેટરી કરતા વધારે સત્તાવાન છે. જ્યારે એક વખતે તેણે જણાવ્યું કે ભાષાના હાથે સખત પરાગત પામ્યા છતાં પણ રૂશિયા હિન્દને વધારે ભયકારક છે ત્યારે આ અધિકારી વર્ગે આ અવિચારી દલીલ ઝુગે મોઢે સ્વીકારી હતી. અને અરહદપરના અને સામાન્ય લશ્કરની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને નાણાની નદી વહેવડાવવામાં આવી હતી. જ્યારે કેળવણીના વિસ્તારને માટે સચોટ અને વાસ્તવિક સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે ત્યારે અધિકારીઓ તે તરફ હુલ્લ આપે છે; ત્યારેજ નાણાંની વંગીનો સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે. લશ્કરી ખાતમાં ૩૨ કરોડ એટલે કુલ મહેસુલનો આશરે બે પંચમાશ ભાગ વપરાય છે હિન્દ ઇંગ્લંડની માફક ધનાઢ્ય નથી. હિન્દમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિની આવક દર વર્ષે રૂ. ૩૦ ગણાય છે જ્યારે ઇંગ્લંડમાં રૂ. ૩૦૦ ગણાય છે. આમ દેખીતો દશ ગણો તફાવત છે લશ્કરી અને અન્ય ખાતાઓમાં આટલો ખર્ચ કરવો એ હિન્દી કેળવણીને હારિદ્ર્યાવસ્થામાં જ સડવા દેવાની રાજનીતિ :- પણ હિન્દના તમામ શિક્ષાનુ મૂળ રશિયા છે કારણ કે તે હમેશાં વિચ્છન્ની એટી ધમકી આપી હિન્દને હાલના પાસમાં દબાવતું અને હિન્દી લીજેરીમાંથી નકામો ખર્ચ કરાવતું.

રાજકીય યંત્રની પુનર્વ્યવસ્થા—The-organisations-અથવા નામ ભાષામાં કહીએ તો સંખ્યા અને વેતનમાં વધારો—એમો હિન્દી ઉપજનો ઘણો ભાગ ચુનાઈ જાય છે. સેક્રેટરીએટો પણ પોતાની અધેલી લેવામાં પછાત પડતા નથી. તેઓ દિનપ્રતિદિન વધારે સત્તાવાળા અને નિર્ણય ગહનતાવાળા થતા જાય છે જ્યારે રાજકીય યંત્રની સિદ્ધિ કરવાની હોય છે ત્યારે નાણાંની વંગીનો સવાલ નથી જેવામાં આવતો. સને ૧૮૬૨ માં કરારથી બંધાયેલા સિવિલીઅનોની સંખ્યા ૫૫ ની હતી જ્યારે સને ૧૯૧૦ માં તે વધીને ૮૫ ની થઈ અને હાલ તેથી પણ વધારે હશે તેમના ખાતામાં ધનો ખર્ચ લગભગ ૩૩

લાખ રૂપિયા છે. લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરો અને અન્ય અધિકારીઓ સેક્રેટરીએટમાંથી ચુકાવ છે જેથી આ અધિકારીઓ પોતાના સક્રિય વિચારોનું પોતાના હોદ્દાની મુક્ત દરમિયાન દર્શન કરાવે છે. લોકોની માગણીઓ કરતા પોતાનો સમવડ અને હોદ્દાનો રૂબ પોતાના અભિપ્રાયો અને મતદર્શનનું મહત્ત્વ તેઓ વધારે સમજે છે. તેઓ આટલેથી જ પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત નથી કરતા પણ દર વર્ષે ઘણો વખત ટેકરીઓ પર શાંત જગામાં રહેવામાં ગાળે છે એ બાબત હિન્દી વર્તમાન પત્રોને ખાસ મહત્ત્વની લાગે છે. અને તે પર ઘણી પ્રબળ અને વેગલરી ચર્ચાઓ થયેલી છે. આથી સરકાર અને લોકો વચ્ચે ભિન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે અને લોકસમૂહની સમજાવ શીલ લગણીઓમાં સ્ખલન થાય છે. જ્યારે આ બાબત પર તેમને પૂછવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ જણાવે છે કે શાંત સ્થળો પર વાયુ દહેરીઓના આવબાવથી મગજમાં શાંતિનું રજ્ય પ્રસરેલું રહે છે અને મગજની શાંતિને લીધે તેઓ બહુ સારી રીતે કામ કરી શકે છે અને તેથી જનસાધારણના હિતને વધારે ફાયદો થાય છે. આ દલીલનું બારીક નિરીક્ષણ કરતાં તે કેટલે દરજ્જે સત્ય છે તે સમજવું સહેલ પડશે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ત્યાં કાંઈ નજીવું જ કામ થય છે. ટેકરીઓ પર મોજમઝાથી જ કામ કરાય છે તે દરમિયાન તેમના પગાર ચાલુ રહે છે. કિન્તુ એ તો સત્ય છે કે સ્વાર્થસિદ્ધિના પ્રશ્ન આગળ દરેક વ્યક્તિ નિષ્પક્ષપાત ત્યાં ધિરા નથી નીવડતી. લગભગ અડધા વર્ષ સુધી તેઓના પ્રજાથી નોખા પડવાના કારણથી લોકોની તેમના પ્રત્યે અભાવની વૃત્તિએ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી સરકારને પણ આનો ચેપ લાગે છે અધિકારીઓની વર્તણૂક સાધારણ રીતે મઠના ધર્મોધિકારીઓ જેવી છે સાધારણ પંડિતના સાધુઓ હમેશા લોકસમૂહમાં રહે છે એટલે તેમને લોકહિતાહિતાનું વધારે જ્ઞાન હોય છે પણ મહાન ધર્મોધિકારીઓ જેઓ લોકસમૂહથી નિરાળા રહે છે તેમને પોતાના મઠના ઉત્કર્ષ વિના બીજું કાંઈ ઈર્ષ્ય વધારે પ્રિય નથી હોતું. લોકસમૂહની ઇતરાજ અથવા અસંતોષની લાગણીઓ સાધુઓ તરફ નથી હોતી પણ ધર્મોધિકારીઓ પરજ હોય છે હિન્દી વર્તમાનપત્રો સીમવાના અધિકારીઓને ધર્મોધિકારી સત્તાક મંડળ—Hierarchy ના સભ્યો કહે છે તેમાં લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી. અધિકારી શાસન અને ધર્મોધિકારી શસનમાં કાંઈ ભિન્નતા માલમ પડતું જ નથી

૧૨

બીજી કનિષ્ઠ બાબતો તરફ વળતા સરકારી અમલદારો ગામડાઓના મુસાફરી દરમિયાન વાપત્તા ગાંગલા અને નિવાસસ્થાનો બાબત પર કાંઈ વિવેચન કરવું આવશ્યક છે. આ નિવાસસ્થાનો ઘણું કરીને છુટલા કરોના ફંડમાંથી બંધાયેલા હોય છે. આ ફંડના કર લારનારાઓની કેળવણી તરફ રૂપિયા ન ખર્ચાતા અધિકારીઓની સગવડને માટે આવા ફંડના નાણાનો વ્યર્થ વ્યય કરવામાં આવે છે તેના પર વાસ્તવિક રીતે જોતા મુસાફરોનો હક્ક છે મુસાફરોની સગવડને માટે જ તે બાધવામાં આવેલા છે. વાંજેરની હીરડીકટ કાઉન્સિલને ધન્યવાદ છે કે તેણે એક વખતે આવા નકામા ખર્ચનો બોજો ઉઠાવવાને ઘસીને ના પાડી હતી આનું અનુકરણ દરેક બોર્ડોએ કરવું જ આવશ્યક નથી ?

આ સિવાય હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ અને વર્તમાન પત્રોનો પણ ન્યાય અને કારો-
બરી ખાતાને છુટા પાડવાનો છે. આ એની સંયુક્ત ફરજોથી ઘણી ગેરસમજાની થાય છે,
જનસમાજના ન્યાયાધિશે તરફના અભિપ્રાયોમાં ભિન્નતા પેદા થાય છે અને તેમનો
ન્યાયાધિશે પરથી, વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે. જ્યારે એકજ વ્યક્તિ પોતાની
કારોગારી સત્તાની રૂએ પોતાના જીવનમાં અથવા પ્રાતમાં વ્યવસ્થા જાળવવાને માટે
જોખમદાર હોય છે ત્યારે વ્યવસ્થાના માર્ગમાં અવરોધ કરનારા ગુન્હેગારોને સખ્તાઈથી
શિક્ષા કરે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કેટલીક વખત જ્યારે બરોબર સાબીતિ હોય છે
અને બરોબર જુખાનીઓ હોય છે ત્યારે અધિકારીઓ કોઈ પણ ન જણાવા જેવા
કારણથી પ્રેરણા પ્રતિવાદીને ન્યાય ન આપતાં ફરીઆદીના પક્ષમાં નિર્ણય આવે છે,
રંગુનમાં એક મુખ્ય ન્યાયાધિશે એક પ્રસંગે એવું જણાવ્યું હતું કે ઉલટો નિર્ણય
સરકારને અગવડ કરતો થઈ પડશે. કેવો સરસ ન્યાય? લૉડ મોન્ટેગ્યુએ આ બે ખાતાંઓને
જુદા પાડવાને પોતાની સંમતિ દર્શાવી હતી પણ નાણાંની તંગીના સખમથી આ
સુધારો થયો અટકી ગયો પણ તે તુરત થશે એમ ધારવામાં આવે છે.

કાઉન્સિલોના વિસ્તર જાળવત અધિકારીઓનો મત અનુદાર હોયો. આ દરખાસ્ત
વખતે તેઓએ ધુરંદરીયા કરવામાં કયામ રાખી નહોતી પણ હિન્દના સુમાગ્યે
તેમની આવી સંકુચિત અને સ્થિતિ ચુસ્ત વૃત્તિઓથી કાંઈ નીપજ્યું. આ સુધારા-
ને માટે હિન્દ લૉડ મોરલીને સહુદય આભારી છે. મિ. ગોખલેએ આ કાઉન્સિલોના
બંધારણ માટે કાંઈ પણ કરવામાં કયાશ રાખી નહોતી અધિકારીઓએ આ વિસ્તારને
સંકુચિત કરવા કરાવો કર્યો પણ તે નિર્વર્થક ગયા. સને ૧૮૮૩ માં ઇલ્ડર્ડ
બીલ વખતે જાતીય ભિન્નતા અને જાતીય તિરસ્કારની વૃત્તિઓ જેટલી તીવ્ર હતી તેટલી
હાલ નથી. જો કે દેશીઓના હાથમાં વધતી જતી સત્તા તેમની આંખમાં કાકરાની
માફક ખુંચે છે પણ હવે હિન્દને માટે સ્વાયત્ત શાસનનો મર્ગ ખુલ્લો અને નિર્દોષ
કર્યો વગર છુટકો નથી નહિ તેા હિન્દમાં ભારે અશાંતિ ફેલાશે એમ ધારીને આ અધિ-
કારીઓ અધિકાર પ્રિય વૃત્તિઓની લગામ સાધારણ ઢીલી મુકે એ બનવાનો છે. છતાં
પણ જાપતાની રાજનીતિ એક તરફ ચલાવાય છે અને પ્રજાને બીજી તરફથી મોટી
આશાઓ આપવામાં છે. હિન્દ હવે મુખઉદ્ગારોમાં વિશેષ વિશ્વાસ રાખે તેમ નથી
કારણ કે તે માર્ગે હિન્દને ઘણું ખમવું પડેલું છે. હવે શબ્દોનો અને આધિકારીઓના
મુખ સમભાવના ઉદ્ગારોનો અમલ તરિત થાય એમ હિન્દ માગે છે. જાપતાની રજ-
નીતિ શાંત થયેલી જણાય છે હિન્દને કાંઈ મફતવા સુધારાની ખસિસો મળશે એવી
આશાના અકુરો હિન્દુસ્તાનના અતાઠરણમાં લૉડ મોન્ટેગ્યુના ઉકર ઉદ્ગારોથી અને
વડા પ્રધાનના હિન્દની સેવાને માટેના ઉદ્ગારોથી આજ પુટેના જણાય છે પ્રભુ આ તરફી
મહેશ્વરો આપણને અપાવશે અને એ ઉદાર શક્તિનું આવડું હિન્દ સફળ અને
લાભદાયી ગણશે.

પ્રજા અને રાજકીય ચળવળ.

આપણા દેશની રાજ્યદારી ચળવળ અંગ્રેજી લલ્લેલા અને પાશ્ચાત્ય વિચારો અને ભાવનાઓમાં રસબસ થયેલાઓમાં જન્મ પામી છે, અને અત્યાર સુધી તેમનાથી જ પોમાઈ છે. એ ચળવળમાં અંગ્રેજી ભાષાથી બીનવાકેફ પરંતુ માતૃભાષાદ્વારા વ્યવહાર શિક્ષણ પ મેલેા પ્રજાને મોટો ભાગ અત્યાર સુધી જોડાયેલો નહોતો અને તે માટે તો એ ચળવળના નેત્રો જ દોષિત છે. કારણ કે અંગ્રેજી નહીં પણ દેશીભાષા જ લખીવાળી જાણનારાઓના દેશાભિમાન અને દેશભક્તિ કોઈ પણ રીતે તેમના કરતાં ઉતરતાં નહોતાં, બદલે પશ્ચિમની પ્રજાની સરખામણીમાં આપણી પ્રજા તરિકેની ન્યૂનાઓ કેટલી બધી અને કેટલી મોટી છે, તે ન સમજવાને લીધે તેમની લાગણીઓ પ્રમાણમાં વધારે જલ્દત હતી અને દેશને ખાતર, નવીન વિચારો સમજવાને, રાજદારી જાણને ઉપાડી લેવાને, તેઓ તૈયાર હતા પરંતુ કમનસીબે આપણા નેતાઓની નજર સરકાર તરફ હતી—પ્રજા તરફ નહીં. તેઓ પ્રજાના દુઃખો જાણતા હતા, તે દૂર ઠરાવવાને તેઓ આતુર હતા, અને તે માટે વળતો વખત સરકારને અનુકંવા ચુકતા નહીં પરંતુ તે અરજીઓથી કશું વળતુ નહીં અને પ્રજા દુઃખમાં જ સળકતી રહેતી. એ સંજોગોમાં શું કરવું તે તેમને યુગતું નહીં. સાધા નજર રીતે તેઓ પેતાના વિચર-લગણી દર્શાવી બેસી રહેતા. કોઈ પણ રીતે સરકારને અન્યાયો દૂર કરવાની ક્ષમ પાડવા જેટલા પ્રજાના દુઃખો તેમને સાલતાં નહીં યા તો પ્રજાબળ વડે તેમ થઈ શકે એટલી તેમને પ્રજામાં શ્રદ્ધા જ નહોતી. પરંતુ આ જાણતમાં પ્રજાને વાંક કાઢી શકાય એમ નથી. અત્યંત પ્રજા નેતા વગર શું કરી શકે ? છતાં, પ્રસંગોપાત પ્રજાએ પેતાનો જુરસો જાતાવી આપ્યો છે. જંગાળના ભાગલા થયા પછી તે રદ કરાવવા તે માટે જે ચળવળ થઈ તે પ્રજાએ ઉત્સાહભરે ઉપાડી લીધી હતી અને અંતે નેતાઓને જશ આપાળ્યો હતો. આપણી જાણુપર છદ્ મુખર્ષમાં પણ પ્રજાની લાગણી વિષે શંકા કરવાને કારણ નહોતું. આજથી દસ વરસ ઉપર લો. તલકને સજ થઈ ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાત દેશરતના વાંચનાર તથા સાંભળનાર મીલ ગળુરો અને સાચા દેશભક્તોના ઉપાસક મારકીટના કાપડીઆઓએ હડતાળ પાડી પેતાના દેશાભિમાનને યુંદર પુગવે આપ્યો હતો. છતાં તેથી આપણા નેતાઓની નજર સરકાર તરફથી પ્રજા તરફ વળી નહોતી આમ કહેવામાં કોઈ પણ જાતની અતિશયોક્તિ નથી, કારણ કે ત્યાર પછી પણ રાજદારી ચળવળને અંગે જે કંઈ કંઈ થતું તેમાં પ્રજાને ભાગ લેતી કરવા બદલે પ્રજાને ભાગ લેવાની તક આપવા કંઈ પ્રયત્નો થયા નથી આ રણી રાજકીય પરિવર્તનું કાર્ય તો અંગ્રેજી ભાષામાં જ થાય છે અને હજી હિંદી ભાષા આખા દેશને માટે રાષ્ટ્રીય ભાષા તરિકે સ્વીકારવામાં નથી આવી ત્યાં સુધી તેમ થાય એ સમજી શકાય છે પરંતુ આપણી પ્રાતિક પરિવર્તન જાણણો આજે પણ અંગ્રેજીમાં જ થાય છે એ અત્યંત યોગ્યનીય છે. તે ઉપરાંત આપણી ચળવળને દરરોજ

મદદ કરનાર છાપાઓમા પણ અંગ્રેજીમાં લખાતા છાપાઓજ મહત્વના ગણાય છે. મુંબઈમાં કૌનિકલ, મધ્ય પ્રાંતમા લીડર, બંગાળમા બંગાળી અને પત્રિકા અને મદ્રાસમા હિંદુ અને ન્યુ ઇન્ડિયા રાજદ્વારી બાળતોમા પ્રજામતના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાય છે. પુનાનું કેસરી તો એક અપવાદરૂપજ છે. વળી પશ્ચિમે અને છાપાઓ સિવાયની ચળવળ મોટે ભાગે શહેરોમાજ થતી અને તેમાં પણ અંગ્રેજી ભણેલા વકીલ બેરિસ્ટરોજ આગળ પડતો ભાગ લેતા જોવામા આવતા અને એ ચળવળને અંગે ભરાતી સભાઓમા હાજરી આપનારાઓ પણ મોટે ભાગે અંગ્રેજી કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓજ હતા. આ સર્વે ઉપરથી એમ જણાય છે કે નેતાઓનો ઉદ્દેશ પ્રજાને તેમના હક્કો સમજાવવાનો, તેમના હુકમો તેમને જાન કરાવવાનો અને તે હક્કો મેળવવા તથા તે હુકમો દૂર કરાવવા એક ધર્મ સરકારની સામે લડવાનો નહોતો પરંતુ માત્ર પ્રજાના હક્કો તથા હુકમો સરકારના ધ્યાન પર લાવી સરકારની પાસેથી મહેરબાનીની રાહ ન્યાય મેળવવાનો હતો.

આજે દેશસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પરંતુ તે માત્ર યુરોપની લડાઈને લીધે ઉભી થયેલી પરિસ્થિતિને લીધે જ નહીં ખરું છે કે લડાઈ પછી અસાધારણ ફેરફાર થયો છે, લોકોમાં નવો જીવંતો આવી છે અને રાજકીય સુધારા મોટે ભાગે ચળવળ થઈ રહી છે. પરંતુ એ ચળવળ આજે માત્ર અંગ્રેજી ભણેલાઓમા નહીં પરંતુ અંગ્રેજી નહીં જાણનારા વેપારીઓ, મહેતાજીઓ, મજૂર અને ખેડૂતો, માત્ર શહેરમાં જ નહીં પરંતુ નાના ગામડાઓમા પણ ચાલી રહી છે. અને તે મટે દેશ મહાત્મા ગાંધીજીને આભારી છે. એમનું સાદું જીવન, દેશી ભાષાઓ માટેનો એમનો આગ્રહ, પ્રજા સમક્ષ મોટેની એમની લાગણી તથા તેમનામા એમની શ્રદ્ધા, એ સર્વથી રાજદ્વારી ચળવળને અંગે ઉભા થયેલા નવા પક્ષની નજર પ્રજા તરફ વળી છે. આસ કરીને ગયા માર્ચ મહીનામાં ગીરમીટીયા મજૂરો સંબંધી જે ચળવળ એમણે દેશના એક નાકાથી બીજા નાકા વેર ચલાવી હતી, જે રીતે એમણે દેશની તમામ પ્રજાને—શિક્ષિત અશિક્ષિત સ્ત્રી પુરૂષોને—તે બાળતમા પોતાથી બનતા પ્રયત્ન કરવાને પ્રેરી હતી, અને એમના આ પ્રયાસને ટુંક વખતમા જે ફોજ મળી હતી, તેથી આજે પ્રજાજળ વહેજ સરકારને મહાત્ કરવાની કાર્યપદ્ધતિ જ સર્વત્ર અનુકરણીય થઈ પડી છે. રાજદ્વારી ચળવળને અંગે અમુક અંગે આપણી બાબુપદ એ પદ્ધતિ દક્ષિણમા પ્રચલિત તો હતીજ, પરંતુ તે આજે મિસિસ બેસન્ટની હોમરૂલ લીગને પણ પ્રિય થઈ પડી છે એ સંસ્થાના પ્રયાસને પરિણામે આજે મુંબઈમા મારકેટ, માડવી અને કોલાણાનો ગુજરાતી વેપારી વર્ગ ચળવળમા ભાગ લેતો થઈ ગયો છે એટલું જ નહીં પરંતુ અસાધારણ ઉત્સાહ અને સ્વાર્થત્યાગથી એ ચળવળને મદદ કરી રહ્યા છે. તે ઉપરાંત આજે ગુજરાતમા પણ દેકેકોણે માતૃભાષાદ્વારા આપણા હક્કો તથા ફરીઆદો સંબંધી જે ચળવળ ચાલી રહી છે અને જે કેટલેક અંગે ખેડૂત વર્ગ તરફથી પણ ઉપાડી લેવામાં આવી છે તે પણ એ પ્રેરણાનેજ આભારી છે આપણા પ્રાંતમાં રાજદ્વારી બાળતોમા ગુજરાતીઓ અત્યાર સુધી નજીવો ભાગ લેતા હતા પરંતુ આજે ટુંક વખતમા તે દક્ષિણીઓની બરોબરી કરી શકે બહુકે તેમને ટક્કર પણ મારે એ વિન

તિએ પહોંચ્યા છે. આ સવ ઉપરથી જણાય છે કે આપણી પ્રજા નિર્ભય કે નિર્ભય નથી. તેને પણ ખીલ પ્રજાઓની માફક દેશને માટે લાગણી છે અને દેશના હિતને માટે, દેશના ગૌરવને માટે મહેનત કરવા લોગ આપવા પણ તૈયાર છે. માત્ર નેતાઓની ન જાણવી શકાય એવી બેદરકારી કે અશ્રદ્ધાને લીધે જ તે વર્ષો સુધી, મૃતપ્રાય જેવી પડી રહી હતી. પરંતુ મહારામા ગાંધી જેવા સાચા દેશભક્ત અને નેતાની પ્રેરણાથી આજે તે સતેજ થઈ હિંદુ ભવિષ્ય ટુંક વખતમા ઉજવણ કરવાની આશા આપે છે.

દેશનો વેપારી, મનુષ્ય અને ખેડુત વર્ગ અત્યાર સુધી રાજદારી ચળવળથી વિમુખ હતો તે આજે તેમાં લાગ લેતો થયો છે અને તે માત્ર તેમની દેશભક્તિને લીધે જ, આજે આપણો દેશ પરાધીન છે, હિંદીમાં ખીલ પ્રજાઓ જે હુકો લોગવે છે તે આપણી પ્રજાને મદદ નથી, તથા આપણને આપણા દેશમાં જ એશીઆના થઈ રહેલું પડે છે, એ વિચારથી હુલામને દેશની સ્થિતિ સુધારવાના કામમાં પોતાના કાલો આપવા તેઓ બહાર પડ્યા છે અને તે અત્યંત સ્વાભાવિક છે. વળી તેઓ જાણે છે કે દેશમા દારિદ્ર્ય, હુકાળ, રોગ અને અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે તે પણ દૂર કરવાને રાજ્યતંત્ર પ્રજામતને આધીન થાય એ જરૂર છે પરંતુ તે સાથે એ વર્ગોમાના દરેકને પણ હાલના રાજ્ય કારભારથી અનેક અન્યાયો, અનેક હુકો ખમવાં પડે છે એ સર્વે તેમની જાણમાં આવે, તેમના હક્કોનું તેમને જાન થાય અને તે હક્કો મેળવવાને માટે હાલની ચળવળ કેટલી જરૂરની છે તે તેમને સમજાય તો તે ચળવળ તરફ તેઓ કેવળ દેશભક્તિથી જ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે તેને અનેક ગળ મળે. એ વિચારથી એ વર્ગોને હાલ ખમવા પડતા અન્યાયો તથા હુકો સંબંધી થોડીક હકીકત અને આપવાની પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે.

વેપારી વર્ગની ફરિયાદો.

આપણા દેશમાં અંગ્રેજ ઉપરાત અનેક પરદેશી પેઢીઓ વેપાર ચલાવે છે, અને જ્યારે તેમને સર્વેને તેમના બેંકુપાર માટે ખાસ સગવડ તથા લાભો મળે છે ત્યારે આપણા દેશી વેપારીઓને, તેમની ચામડીના વર્ણને લીધે કે પછી પરાધીન પ્રજા હોવાને લીધે અનેક અન્યાયો સહેવા પડે છે. આ અન્યાયોથી સૌ કોઈ પોતાના અંગત અનુભવથી કે પછી વેપારીઓની કડવી વાતોથી માહિત તો હશેજ. છતાં નીચે આપવામાં આવેલી રૂપરેખાથી તે અન્યાયો કેટલાં અસહ્ય છે તે સમજશે.

કાચો માલ મેળવવાના સંબંધમાં.—૧. ખાલુ—ખનીજ પદાર્થોને માટે વપાસ કરાવવાને તથા ખાણો ખોદી તે બહાર કાઢવાને માટે પરવાનગી મેળવવામાં હિંદી વેપારીઓને અનેક મુશ્કેલીઓ પડે છે અને તેના પુરાવામાં એટલું જ જણાવવું બસ છે કે હિંદુસ્તાનની ખાણોનો મોટો ભાગ હાલ યુરોપીયનોને હાથ છે.

૨, જંગલો:—લાકડાં, છાલો કે હુત્તરઉદ્યોગને માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવા પદાર્થો સરકારી જંગલોમાંથી મેળવવાને માટેના પરવાના યુરોપીયનો કરવા દેશીઓનો લાગવમ કમી હોવાને લીધે દેશીઓને મેળવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

૩. કાચા માલની ખરીદી.—દેશની અંદરના લાગભાં કાચા માલની ખરીદીને માટે જેકો, રેલ્વે અને ઘણીએકવાર સરકારી અમલદારો યુરોપીયન પેઢીઓના માણસોને ખાસ મદદ આપે છે જ્યારે તેવી મદદ હિંદીઓને મળતી નથી.

મજૂરો મેળવવાના સંબંધમાં.—ખેતી સિવાયના ઉદ્યોગોમાં યુરોપીયનો જ સૌથી વધારે માણસોને રોકે છે. રેલ્વે, ખાણો, ચઢા, કૌશી ગળી વગેરેના ખેતરો અને કલકત્તાની જુટ મીલો સઘળાં હાલ યુરોપીયનોના જ હાથમાં છે અને તેમને તેમના ઉદ્યોગોને માટે અસંખ્ય માણસોની જરૂર પડે છે; તે માણસો મેળવવામાં સરકાર તેમને ઘણી મદદ કરે છે જ્યારે દેશી ઉદ્યોગોને માટે મજૂરો મેળવવામાં પડતી મુશ્કેલીના સંબંધમાં સરકાર કશું કરતી નથી એવી આપણા વેપારીઓની ફરીઆદ છે. વળી મજૂરોના લાભ સાચવવા માટે ઘડવામાં આવેલા કાયદા કાનુનોના અમલમાં પણ દેશી અને યુરોપીયનોના ઉદ્યોગો વચ્ચે ભેદ થતો જણાવવામાં આવે છે.

વ્યવહાર (કમ્યુનિકેશન).—૧ પોસ્ટ અને તારખાતુ:—પ્રજાને પૈસે ચાલતા પોસ્ટ અને તારખાતામાં પણ દેશી અને યુરોપીયનો વચ્ચે ભેદ થતો જવામાં આવે છે. વિદાયત તથા પરદેશના મેલના કાગળો વહે ચવામાં અસાધારણ સંભાળ લેવાય છે જ્યારે દેશના અંદરની દેશી પેઢીઓના કાગળોના સંબંધમાં તેમ થતું નથી. આનો પુરાવો તો થોડાક વખત ઉપર મુંબઈના પોસ્ટલ ખાતામાં પડેલી હડતાળને પ્રસંગે પ્રજાને મળ્યો હતો. એ ખાતામાં થઈ રહેલી અસાધારણ ગેરવ્યવસ્થા છતાં યુરોપીયન પેઢીઓને તેમના કાગળો સાધારણ રીતે નિયમસર મળ્યા જતા હતા જ્યારે દેશી પેઢીઓને તેમની હુંડીઓ તથા અગત્યના કાગળો ગેરવહેલે જવાથી અનેક મુશ્કેલીઓ ખમવી પડી હતી.

૨. રેલ્વે:—માલ અને ઉતાડૂઓના સંબંધમાં રેલ્વેનો કારભાર બે વર્ણુભેદ કરે છે તેથી પ્રજાનું દિલ એટલું તો દુભાયું છે કે તે વિષે જાહેરમાં પણ ચર્ચા થઈ રહી છે. ઉતાડૂઓના સંબંધમાં સૌ કોઈ જાણે છે કે જ્યારે ગમે તેવા સાધારણ ગોરાને ટ્રેનમાં જગ્યા મેળવી આપવાને માટે અમલદાર વર્ગ આતુર હોય છે ત્યારે શ્રીમત પણ દેશી વેપારીની કોઈ દાદ ફરીઆદ લેતું નથી. અને છતાં રેલ્વે ખાતાની નાણા સંબંધી જવાબદારી હિંદી કર આપનારઓનોજ માથે છે. માલ લઈ જવા લાવવાના સંબંધમાં રેલ્વે ખાતાના દર દેશી ઉદ્યોગને નુકશાન કરે તથા પરદેશથી તૈયાર થઈ આવેલા માલને ઉત્તેજન આપે એવા છે. દાખલા તરીકે મધ્ય પ્રાંતમાંથી કલકત્તા કે મુંબઈ બીઆ કે અનાજ લઈ જવાનો દર તેલ કે આટા કરતાં ઓછો છે. રેલ્વે કારભારના સંબંધમાં હિંદી વેપારીઓની ફરીઆદ સામાન્ય વિજ્ઞાયવના રેલ્વે કમીશનર્સ જેવા સ્વતંત્ર માણસોની સરથા નથી અને તેથી તે સહેલાઈથી દૂર થાય એમ દેખાતું નથી.

ન્યાય અને લવાઈનામાં.—ન્યાયની અદાલતોમાં યુરોપીયન પેઢીઓના ઓપડાઓને દેશીઓના કરતાં વધારે વજન આપવાનું વલણ પડી ગયું છે અને તેથી યુરોપીયન અને દેશી વચ્ચેના કલ્યાણોમાં ઘણીવાર દેશીઓને અન્યાય થાય છે વેપાર

સંબંધી ટંકાઓમાં કલુઆઓનો ફેંસલો લવાદોથી થાય છે પરંતુ આ લવાદોની નીમણુક તથા તેમનું કાર્ય તે ધંધાને લગતાં વેપારી મંડળોના નિયમ અનુસાર થાય છે. એ મંડળો મોટે ભાગે યુરોપીઓના હાથમાં વર્ષો થયાં બધાં પડ્યાં છે અને તેમના કારભારથી દેશીઓને ઘણીવાર અન્યાય થાય છે એવું લોકોનું મનવું છે. મુંબઈના ફના વેપારીઓના મંડળનો ઇતિહાસ આ બાબતમાં એક અગત્યના દાખલા સમાન છે.

ઈન્કમટેક્સ, કસ્ટમ, એક્સાઈઝ પોર્ટ વગેરે ખાતાંઓમાં પણ દેશી વેપારીઓને યુરોપીઓ વેપારીઓ જેટલી સગવડ મળતી નથી.

બેંકો:—બેંકોનો વહીવટ પણ દેશી વેપારીને થતા અન્યાયનો એક વધુ દાખલો છે. દેશની આયાત નિકાશની નાણા સંબંધી વ્યવસ્થા એક્સચેન્જ બેંકો તરફથી થાય છે અને જો કે એ બેંકોમાં મોટે ભાગે દેશી નાણુજ જમા થાય છે છતાં તેઓ તેમના યુરોપીઓના ઘરાકોના ઉપર વધારે વિશ્વાસ મુકે છે અને તેમને દેશીઓના કરતાં વધારે સગવડ કરી આપે છે. દાખલા તરિકે આયાત થતા માલના સંબંધમાં માત્ર ગણી ગાઠીજ દેશી પેઢીઓને પૈસા પહેલેથી આપ્યા સિવાય કાગળીઆઓ મળે છે બંધારે બાકીના સર્વેને તો પૈસા પહેલેથી જ આપવા પડે છે, પરંતુ સર્વે યુરોપીઓને વેપારીઓને આ સગવડ સહેલાઈથી મળે છે પરદેશ જતા માલનો વેપાર પણ આવીજ રીતે હિંદીઓના હાથમાંથી પરદેશીઓના હાથમાં ઘસડાઈ જાય છે.

ઈલાકાની બેંકો:—ઈલાકાની બેંકો સરકારી નાણાંનો મહત્ત ઉપયોગ કરે છે છતાં મુંબઈ સિવાય બીજે કોઈ પણ ફેક્ટોરે એ બેંકોના ડિરેક્ટર તરિકે હિંદીને નીમવામાં આવતો નથી. આ બેંકોમાં પણ દેશી નાણુજ જમા થાય છે છતાં દેશીઓને મળતા લાભો યુરોપીઓના પ્રમાણમાં નહીંવા છે.

મ્યુનિસિપાલિટી, રેલ્વે, સ્ટેર્સ અને લશ્કરી ખાતું વગેરે સંબંધીના કોન્ટ્રાક્ટો:—મ્યુનિસિપાલિટી તથા લશ્કરી ખાતાને માલ પુરો પાડવાના કોન્ટ્રાક્ટો બને ત્યાં સુધી યુરોપીઓનેજ આપવામાં આવે છે અને યુરોપીઓને ન હોય ત્યારે જ દેશી વેપારીને તેનો લાભ મળે છે.

એલચી ખાતું:—એ ખાતું વિલાયતની બોર્ડ ઓફ ટ્રેડના હાથમાં છે અને એમાં હિંદી સરકારને કંઈ પણ અવાજ નથી. એ ખાતાને અગે પરદેશમાં નીમાયેલા માલનો હિંદી હોતા નથી એટલું જ નહીં પરંતુ હિંદીના લાભના ગચાવને માટે કામ પણ લાગતા નથી. દાખલા તરિકે જાપાનમાં જાપાનીસો જોડે વેપાર સંબંધી ટંકો થતાં હિંદીને સરકાર તરફથી કંઈ પણ મદદ મળતી નથી હિંદીવાનો કેટલા નિરાધાર અને પરાધીન છે તે તો તેમના દુનિયા સાથેના વેપાર સંબંધમાં જણાઈ આવે છે.

વેપાર સંબંધી રાજ્યનીતિ.—સરકારની ખુદલા દરવાજાની વેપાર સંબંધી રાજ્યનીતિથી હિંદીના વેપાર તથા વેપારીઓને ઘણું ખમવું પડ્યું છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. બ્રિટનના સંસ્થાનો વેપાર ઉદ્યોગની બાબતમાં તેમને અતુક પડતી રાજ્યનીતિ અપભ્રંશ કરે છે બંધારે માત્ર હિંદીમાં વિલાયત પોતાને માફક આવતી રાજ્યનીતિનો અમલ કરે

છે. લેટેશાયરના રૂના ઉદ્યોગના લાભાર્થે હિંદુસ્થાનમાં નંખાયેલી રૂની જકાતથી આપણને ઘણું ખમવું પડ્યું છે અને આજે જો કે તે દૂર કરવામાં આવી છે છતાં તેથી થયેલો અન્યાય ભૂવાય એમ નથી. વળી એજ વેપર સંબંધી રાજ્યનીતિથી આપણા દેશમાં ખાડના ઉદ્યોગનો પણ નાશ થયો છે પરદેશી સાકરની હરિકાઇથી દેશના કારખાના નાશ ન પામે તે માટે પરદેશી સાકર ઉપર જકાત નંખાઈ નથી એટલુંજ નહીં પરંતુ એ ઉદ્યોગને માટે વેપારીઓને જમીન વગેરે સંબંધી જે મદદ મળવી જોઈએ તે મળી નથી બ્રિટીશ સરકાર માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે વેપાર રાજગાર કે હુન્નર ઉદ્યોગની બાબતમાં વચ્ચે પડ્યા માગતી નથી પરંતુ તે સર્વાંશે સત્ય નથી. તે આજે કોલસાની ખાણો, લોખંડના કારખાનાઓ, રેલ્વે, વગેરે લઈ લે છે. તે રંગના કારખાનાને આજે મુંડી પુરી પાડે છે. અને ખુદ હિંદમાં પણ બ્રિટીશ કૉટન ગ્રોઇંગ એસોસીએશનને લાખા તારતુ રૂ ઉગાડવાને અનેક સગવડો કરી આપે છે એટલે સાધારણ રીતે ગોરી પ્રજાના લાભ માટે સરકાર પોતાની કહેવાતી વેપારી રાજ્યનીતિમાં કાંઈ તેમ ફેરફાર કરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પરંતુ આ બાબતમાં તો રૂની જકાત વગેરે સંબંધી આલેલી ચળવળથી પ્રજામત સારી રીતે કેળવાયેલો છે અને તેથી જ વેપાર સંબંધી રાજ્યનીતિ પ્રજામતને આધીન રહે એમ તે ધ્વજ છે.

કરંસી પોલીસી.—સરકારની કરંસી અને એક્સચેન્જ પોલીસીથી વેપારી વર્ગને જે ખમવું પડે છે તે લગભગથી આપી શકાય એમ નથી પરંતુ નીચેની બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે.

૧. વટાવતો દર—એક્સચેન્જ રેઇટ સ્થાયી રાખવાને માટે ખાસ કાળજી રાખાય છે અને તે માટે ચોળાયેલા ઉપાયોથી દેશમાં લાવતાલ ઉપર ગમે તેવી માઠી અચર થાય તોપણ પરદેશી વેપારીઓના લાભમાં એક્સચેન્જમાં ઝાઝો ફેરફાર થવા દેવામાં આવતો નથી.
૨. પરદેશી વેપારીઓની સગવડને માટે કોઈક સિલ બીલો છૂટથી જોડે ચવામાં આવ્યાં હતાં જો કે તેથી હિંદી લીન્ડરીને તુકશાન ખમવું પડ્યું અને હિંદમાં સોનું આવતું અટક્યું.
૩. ચીન સાથેજ વેપાર કરતાં વેપારીઓને તુકશાન થવા છતાં ચાંદી ઉપર ભારે જકાત નંખાઈ.
૪. હિંદી સરકારના વગર કારણે વિલાયતમાં રાખવામાં આવતાં નાણાં એક્સચેન્જ બેંકોને તથા બ્રિટીશ વેપારીઓને સરને દરે આપવામાં આવે છે; જ્યારે હિંદુ નાણા બજાર નાણાની વગીને લીધે હંમેશાં અગવડ લોગવતું રહે છે.
૫. ચાંદીના લાવો વધવાથી સરકારને એક્સચેન્જનો દર વધારવો પડ્યો છે અને તેથી હિંદના નિકાશને વગર કારણે ભારે ધોકો પહોંચ્યો છે.

કુંકમા સરકારની નાણાં સંબંધી રાજ્યનીતિ ઠંગધડા વગરની છે અને તેથી દેશને ઘણું ખમવું પડ્યું છે.

મજૂરોના હુખો

મજૂરોની સ્થિતી માટે કેવળ સરકારનો જ વાંક કાઢી શકાય એમ નથી કારણ કે આપણા દેશના શ્રીમંતો કે જેમના કારખાના વગેરેમાં જે સેંકડો મજૂરો કામ કરે છે તેમને પણ અનેક હુખો ખમવાં પડે છે અને તે હુખો દૂર કરવા માટે તેમના તરફથી કંઈ પણ પ્રયત્ન થતા નથી. છતાં કેટલેક અંશે તે સ્થિતિ આપણા રાજ્યવર્તનને પણ આભારી છે એમ કહી શકાય. ખીજા સુધરેલા દેશોમાં સરકાર ગરીબ અને નિરાધાર મજૂરોની સ્થિતિ અસહ્ય થતી અટકાવવા અનેક ધારાઓ બાંધે છે, તથા ખાસ અમલદારો નીમી તે ધારાઓનો અમલ થાય છે કે નહિ તે વિષે અસાધારણ ચોક્કસી રાખે છે. પરંતુ આ દેશની સરકાર એ બાબતમાં પ્રમાણમાં બેદરકાર છે. આનું એક કારણ તો એ કહેવાય છે કે હાલ દેશમાં કામ કરતા મજૂરો માટે ભાગે યુરોપિયન પ્રજાના હાથ નીચેજ છે રેલ્વેના કારખાનાઓ, ખંગાળની બુટ મીલો, કોલસા વગેરેની ખાણો, ચાહ, કૌંશી, ગૂળી વગેરેના બગીચાઓ, યુરોપિયન માલીકીના અથવા તો યુરોપિયન ઉપરીના હાથ નીચે હોય છે અને તેમના તરફથી કંગાળ કાળા મજૂર ઉપર થતા બુલ્લમ તરફ અધિકારીઓનું ધ્યાન ક્યાથી જોવાય? આ કથન કદાચ અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગે પરંતુ તે સત્યથી વેગળું નથી. કારણ કે આપણે બાણીએ છીએ કે ખંગાળના જમીનદારોના બુલ્લમમાંથી ખેડુત વર્ગને બચાવવાને સરકાર ટેનન્સી એક્ટ ઘડવા અચકાઈ ન હોતી તેમજ લેકેશાયરના મીલવાળાઓના પોકારને માન આપી તેમની હરિકાઈ કરતી મુંબઈની મીલોના મજૂરો વધારે કલાક કામ ન કરે તે માટે ફેક્ટરી એક્ટ ઘડવાની તેણે જરૂર ભેદ હતી. પરંતુ આસામના ચાહના બગીચાઓ કે બિહારનાં ગળીના ખેતરોમાં મજૂરો અને ખેડુતો ઉપર થતા બુલ્લમને માટે તેને કંઈ પણ પગલા લેવાની જરૂર જણાઈ નહોતી અને મહાત્મા ગાંધીએ બિહારમાં તપાસ શરૂ કરી ત્યારે પણ તેમની સાથે મળીને કામ કરવાને બદલે ઉલટું તેમને ત્યાંથી હાકી કાઢવાની વૃત્તિ થઈ આવી હતી. આ ઉપરથી સહેજે સમજાશે કે અધિકારી વર્ગે જે કે પોતાને ગરીબ પ્રજાના બેઠી તરીકે ઓળખાવે છે છતાં તેમને તેના સુખદુઃખ માટે સહેજ પણ ચિંતા હોય એમ જણાતું નથી.

જો દેશમાં અધિકારીઓને તેમની આખ આગળ વસતા મજૂરોની સ્થિતિ સંબંધી કાળજી ન હોય તો પછી દૂર દેશ જતા હિંદી મજૂરોની સ્થિતિ સંબંધી તેઓ બેદરકાર રહે એમાં નવાઈ શી? બ્રિટીશ સંસ્થાઓને તેમની ખાણો, ખેતરો કે બગીચાઓ માટે ભેદંતા મજૂરો હિંદમાંથી ગમે તેમ એકઠા કરી મોકલી આપ્યા પછી, ત્યાં તેમના શા હાલ થાય છે તે જોવાની જરૂર શી? અને એ બાબતથી તો ખુદ હિંદી પ્રજા પણ વરસો સુધી અજ્ઞાન હતી. પરંતુ ન્યારથી મહાત્મા ગાંધીજીએ પરદેશમાં વસેલા હિંદીઓના હક્કો માટે લડત ચલાવી, ઠારાનામાંથી પરદેશ મજૂરો મોકલવાની પદ્ધતિની બદલી વરફ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચ્યું, ત્યારથી હિંદી પ્રજા પોતાના પરદેશ જતા કે પરદેશમાં વસેલા ભાઈઓને માટે પોકાર ઉઠાવી રહી છે અને એ પોકારની સરકાર પર અસર પણ થવા પામી છે છતાં સરકારને મજૂરોના સુખદુઃખ કરવા

સંસ્થાના વેપાર ઉદ્યોગ માટે વધારે કાળજી છે એમ કહેતાં અમે અચકાતા નથી કારણ કે ફીજી દાખામાં હિન્દી મજુરો મોકલવાનું બંધ થયા પછી પણ તે નવીન પદ્ધતિસર ફરીથી સંસ્થાનામાં મજુરો મોકલવાની ઇચ્છા રાખે છે.

આ વિવેચનથી એમ કહેવાનો આશય નથી કે સરકાર મજુરોને દુઃખી જોવા ઇચ્છે છે પરંતુ માત્ર એટલું જ કે હિન્દી સરકાર ખીજા દેશોની સરકારની માફક મજુરોના હિતને માટે કાળજી ધરાવતી નથી એટલે ગેરા અને કાળા શ્રીમતો મજુરોને ફાવે તેમ રગડે છે અને તેમાં પણ ગેરાઓ પોતાના વલ્લુ તથા સત્તાના પ્રભાવને લીધે વધારે છુટ લઈ શકે છે. જો સરકાર પ્રજામતને આધીન હોય અને પ્રજામાં અમે શ્રીમંત અને ગરીબો સર્વેનો સમાવેશ કરીએ છીએ તો મજુરો ઉપર જીવન ન થાય તથા તેમની પાસેથી યોગ્ય શરતેજ કામ લઈ શકાય એવા કાયદાઓ ઘડાય અને એ કાયદાઓનો સંતોષકારક રીતે અમલ થાય તે માટે પણ ચેકચી રખાય.

ખેડુતોનાં દુઃખો.

ખેડુતોના દુઃખો વેપારીઓને ખમતી પડતી મુશ્કેલીઓ કે મજુરો ઉપર થતા જીવન કરતાં વધારે અગત્યનાં છે અને તે એટલાજ માટે કે આપણા દેશની પ્રજાનો એ શી ટકા જેટલો ભાગ ખેડુતોનો જ બનેલો છે.

ખેડુત એજ દેશની પ્રજા છે અને જો આપણે દેશની આબાદી, દેશની ઉત્પત્તિ, ઇચ્છતા હોઈએ તો તે આપણા ખેડુતોને દારિદ્ર્યમાંથી બહાર લાવીને તેમને સુખી અને સ્વચ્છ બનાવીને જ સાધી શકીશું. પરંતુ એ માધ્યમ આજે તો ઘણું દુર લાગે છે ખેડુતોની હાલની સ્થિતિ અત્યંત શોકજનક છે. આપણા દેશનો ખેડુત અસહ્ય બોજ નીચે ઢબાઈ ગયેલો છે.

(૧) પ્રથમ તો તેના ઉપર મહેસુલનો બોજો અત્યંત ભારી છે, તેની ઉપજના પ્રમાણમાં તેની પાસેથી લેવાતો કર ખીજા કોઈ પણ દેશના કરતાં વધારે છે. જોખલેએ એમના એક બજેટના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે વિલાયતને માટે મે પ્રમાણ ૮૩, ફ્રાન્સને માટે ૪૮, જર્મની ૩૦, ઓસ્ટ્રીઆ ૪૯, બેલ્જિઅમ ૨૮, ચારે હિંદને માટે તે માટે ભાગે ૧૫ થી ૨૦ જેટલું હતું.

(૨) મહેસુલના બોજ ઉપરાંત એમણે જે બીજી વાત જણાવી હતી તે એ હતી કે હેત્રમાં ખેડુત પાસે મુદી નથી, તેની આંટ પણ અત્યંત નજીવી છે, અને તેથી તે તેની જમીનમાંથી જોઈએ તેટલું ઉપજાવી શકતા નથી. તેની જમીનની ઉપજ દિવસે દિવસે ઘટતીજ જાય છે, તે દર એકરે માત્ર આઠ કે નવજ ખુશલ છે એટલે કે દુનિયાનાં ખીજા દેશોની સરખામણીમાં તે સૌથી ઓછી છે.

(૩) વળી ખેડુતને સરકારની નાણાં સંબંધી રાજનીતિથી પણ ઘણું ખમતું પડ્યું છે. રૂપાની કીંમત ઘટતા તેની બચાવેલી નજીવી મત્તાની કીંમત પણ ઓછી થઈ છે.

(૪) જંગલોના કેટલાક મોટા ભાગ સરકારી રાજ્યનીતિ અનુસાર બંધ કરેલા હોવાથી હોરો ચરાવવાની અસહ્ય મુશ્કેલીઓ પડતી જાય છે તે તરફ અમલદારોનું ધ્યાન ખેંચાયા છતાં તેનું નિવારણ કરવામાં આવતું નથી.

(૫) તે ઉપરાંત તેમની મજૂરી—તેમની જેતીના પરિણામનો આધાર વરસાદ ઉપર રહેલો છે. અને વરસાદ વખતસર ભેદતા પ્રમાણમાં ન આવતા તેની મહેનત વ્યર્થ જાય છે, અને વગર દોષે તે તથા તેનું કુટુંબ દુકાળનો ભોગ થઈ પડે છે, આ દુઃખમાંથી જેડુનોને બચાવવાને માટે નહેરો અને કુવાઓની સર્વત્ર વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. પરંતુ તે માટે હાલનું રાજ્યતંત્ર પૂરતા પૈસા ખર્ચતી નથી. આ સંબંધમાં પટેલ બંધુના તંત્રીના ગયા અંકની ટીકા તરફ અમે વાંચકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેઓ લખે છે કે:—

“કુદરતના તરવોને પોતાને આધીન કરી તેની પાસે માણસ જાતની સેવા કરાવવાના આ જમાનામાં પણ હિંદનો જેડુત કુદરત ઉપર જ આધાર રાખતો, વરસાદની ફાટે રોળે વાટ ભેતો બેસી રહે છે. દર ત્રીજે ચોથે વર્ષે દુષ્ટ દુકાળ રોળા ધુસ્કાવતો દેખા દે છે અને હજારો ટેરફાંક અને માણસોના પ્રાણોના બલિ લે છે. તેનાથી બચવાને નહેરો અને જળાશયોની જાળ દેશમાં પથરાઈ ગઈ હોય તો કેટલા અનર્થો ઓછા થાય? કાકિયાવાડનું ગોડલ જેવું ૧૨ લાખની મહેસુલની ઉપજવાળું નાનકડું રાજ્ય પોતાના જેડુતો માટે કુદરતી ખાસ અનુકૂળતા સિવાયના પ્રદેશમાં પાણીનાં ગંજાવર બાંધકામ અને નહેરો પાછળ તેર લાખ રૂપિયા ખર્ચી શકે અને પરિણામે છપ્પનના ભયંકર દુકાળ વખતે પણ રાજ્ય તરફથી જેડુતો એક પાઈની પણ તકાવી લેવા ના પાડે એવી સ્થિતિમાં તેમને મુકી શકે; જ્યારે મોટી નદીઓની અનુકૂળતા અને કરોડોની મહેસુલનાં સાધનવાળા આપણે કુદરતની દયા ઉપર જ છવીએ!”

(૬) હજી આ દુઃખો જાણે ઓછા હોય તેમ તેને માથે તેના લેણદારોની ધમકીઓ અને જીલમ અજીમતા હોય છે. હિંદી જેડુત જન્મથીજ દેવાદાર હોય છે અને તે તે દેવું ચકવી થકતો નથી એટલું જ નહીં પરંતુ તે દિવસે દિવસે વધતું જ જાય છે.

(૭) ખરેખર પટેલ બંધુના તંત્રી કહે છે તેમ જેડુતોના દુઃખોનો પાર નથી અને માત્ર તેના વર્ણુ નથી સુખી જીવોને તેનો ખ્યાલ આવે એમ નથી. બીજા બધા દેશોના પ્રમાણમાં આ દેશની સરકારની આવકનો મોટો ભાગ જેડુતો પાસેથી મેળવાયેલો હોય છે છતાં સરકારની વ્યવસ્થા, હોશિયારી કે કાબેલિયતનો લાભ જેડુતને મળતો નથી. પ્રજાના બીજા ભાગને માટે સરકારી નાણું છૂટથી ખર્ચાય છે ત્યારે જેડુતોને ભયંકર દુકાળમાંથી બચાવવાને પૂરતા પ્રમાણમાં નહેરો અને તળાવો બંધાવવાને નાણું મળતું નથી; વળી શહેરીઓ, શ્રીમંતોને માટે સુંદર રસ્તાઓ બંધાય છે, વેપારને માટે રેલ્વે માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચાય છે પરંતુ જેડુતોના વ્યવહારને માટે રસ્તાની જરૂર જણાતી નથી. તેમને તેથી ખમવી પડતી હાકમારીનો ખ્યાલ તો પટેલ બંધુમાંથી લીધેલા નીચેના ઉત્તર પરથી આવે છે.

“આપણા રસ્તાઓ બુઝો! રેલ્વે અને મોટરગાડી દોડાવવા કરોડો રૂપીઆના ખર્ચે ચપટી ધૂળ પણ ન મળે એવા રસ્તા બાંધવાના આ જમાનામાં આ દેશના ભીતરમાં પેસીને બુઝો, તો માલમ પડશે કે હિંદની રપ કરોડ ગામડાની પ્રજાના ઉપયોગ માટેના રસ્તાઓની કેવી દુર્દશા છે! ચોમાસું આવે એટલે થોડા અપવાદ બાદ કરતાં લગભગ દરેક ગામોનો વ્યવહાર બંધ! એકથીજ ગામ સાથેનો વ્યવહાર ફરજિયાત તોડવોજ પડે. ગાડા ચાલવાની વાત તો દૂર રહી પણ પગે ચાલીને પણ ઘણે ઠેકાણે જવું અશક્યજ થઈ પડે, કારણ કે નદી, નાળા કે ખાડી કોતરે છલાછલ ભરાયલાં હોય અને તેના ઉપર હળદે ૯૯૯ દાખલામા પૂલ જેવું કશું હોતુંજ નથી ચોમાસામા આપણું દરેક ગામ કાદવકીચડના મહાસાગરમાં ઉભેલા એટ જેવુંજ થઈ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં પણ આપણને છુટણુ જેટલો કાદવ પોલીને અને છાતીસમા પાણીના વહેણીઆ ઉતરીને વાવણી વગેરેની તક સાચવવા જવુંજ પડે છે આ હુખોનો ખ્યાલ શહેરોમા વસનારાઓ કે કોરી મોસમમા ગામડે ફરવા નીકળતા અમલદાર માહેબોને કયાથી આવી શકે? શું ખેડુતોનાં શરીર એવા વજસમાન ઘડ્યા હશે કે તેને દરેક ગામની આસપાસ વિટળાઈ વળેલા ગ ધાતા પાણીના ખાઓચીઆની હવાથી મેલેરીઆ લાગુ ન પડી શકે. છુટણુભર કાદવ પાણીમા જતા તેને ઠાંટા કાકરા વાગે નહિ કે શરદી પણ થાય? હિંદમાં મેલેરીઆના તાવથી થતા સંખ્યાબધ મરણો બતાવે છે કે આ બધું ધીન્ન મનુષ્યોની પેઠે તેમને પણ અસર કરી શકે છે.”

(૮) અને એથી પણ વધારે મોટું એમનું દુઃખ તો અધિકારી વર્ગને માટે કરવી પડતી શુલામી—વેડ છે. એમના હુખોથી પ્રજા અજ્ઞાન નથી અને તેની લાગણીના પ્રભાવમાં તે એ હુખો દૂર કરાવવા પોકાર કરી રહી છે, પરંતુ રાજ્યસત્તા પ્રજાના તેમના સુંદાયલા પ્રતિનિધિઓના હાથમા આવે ત્યા સુધી તેમની સ્થિતિમાં સંતોષકારક સુધારો થાય એમ જણાતું નથી.

શિક્ષિત વર્ગમા જન્મ પામેલી સ્વરાજ્યની ચળવળમાં હાલ જોડાવા વેપારી, જોડુત અને મજૂર વર્ગોને ખમવા પડતા અન્યાયો કે દુઃખોની આ કાઈ સંપૂર્ણ ચાતી નથી તેવી યાદી તો એ દુઃખોના અનુભવવાળા એ વર્ગનાજ સભ્યો આપી શકે, પરંતુ આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે હાલના રાજ્યતંત્રથી માત્ર શિક્ષિત વર્ગનેજ ખમવું પડતું નથી પરંતુ પ્રજાના બધા અંગોને અનેક અન્યાયો સહેવા પડે છે. અને તેનું મુખ્ય કારણ તો એજ છે કે એ રાજ્યતંત્ર, ધીન્ન સુધરેલા દેશોમાં છે તેમ તેમને આધીન નથી સ્વરાજ્યની ચળવળ દેશનું રાજ્યતંત્ર પ્રજાનું હિત સાચવતું, પ્રજા મતનેજ માન આપતું થાય તે માટે છે અને હાલની વ્યવસ્થાથી પીડાતા સર્વ પ્રજાજનોને તે વાત મમળવવામા આવે, તો તેઓ એ ચળવળમા ઉત્સાહભરે ભાગ લેતા થાય એમાં સંદેહ પણ શંકા નથી

રશિયાની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

૫

ઇન્સરેકશનીસ્ટ અને ટેરરીસ્ટ—સમસ્ત પ્રજાને તેમના હક્ક સમજાવી તેમની મદદથી રાજ્યતંત્રને તોડી પાડવાના ઇતીહાસના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં, રાષ્ટ્રીય હિલચાલ ઇન્સરેકશનીસ્ટ (ખંડખોરો)ના નામથી ઓળખાયેલા અંતીમ વિચારના રાજપુરુષોના હાથમાં ગઈ. એમની એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે રાજ્યક્રાંતિને માટેની શાંત ચળવળ પોલીસના તથા સત્તાધારીઓના જૂલમને લીધે અશક્ય થઈ પડી હતી, અને તેથી તેમની સામે ગ્રામ્ય પગલાં લીધા શિવાય છુટકો નહોતો. કવત્રા રચવાં, ઠેક ઠેકાણે હુલ્લડો કરાવવાં તથા લોહીની નદીઓ વહેવડાવવી એ તેમના કાર્યક્રમમાં સાથી અગત્યનાં ગણાતાં. શરૂઆતમાં એમણે એમનું કામ દક્ષિણમાં પૂર ઉત્સાહભેર ચલાવ્યું, પરંતુ ટુંક વખતમાં પૈસા અને માણસોની તંગી તથા જાહેર પ્રજાની ઉદાસીનતાથી તેમની ખાતરી થઈ કે તેમણે ઉઠાવેલું કાર્ય તો ચળવળના ક્ષરતાં પણ વધારે મુશ્કેલ હતું. આથી તેઓ મધ્યમ વિચારના સુધારકોની સાથે મળીને કામ કરવાની તજવીજ કરવા લાગ્યાં. પરંતુ એ અરસામાં નોરડોવોલ્ટ્સીના નામથી જણાયેલા અધીરા બંડખોરો એ વિચાર સામે પોકાર ઉઠાવી, તેને બદલે સ્વતંત્ર રીતે સરકારી અમલદારોમાં ત્રાસ વર્તાવી સરકારને ઠેકાણે લાવવાનું સુચવવા લાગ્યા. તેમને વિચાર એવો હતો કે રાષ્ટ્રીય ચળવળની સામે સાથી વધારે જુદાસાથી કામ કરનાર અધીકારીઓને ચુંટી ચુંટીને મારવા જોઈએ, અને સરકારના દરેક જુદામી પગલાંને દેશાભિમાની બંડખોરોએ આ ન્યાયથી જવાબ આપવો જોઈએ. આ બાબત ઉપર નરમ પડી ગયેલા બંડખોરો તથા આ વર્ગ વચ્ચે ઘણી તકરાર થઈ પણ અંતે એ વર્ગે સુચવેલો માર્ગજ સ્વીકારવામાં આવ્યો. એ વર્ગના વિચારો તેમના તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલા એક જાહેરનામામાં બહુ સારી રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે અને તે નીચે સુજળ છે:—

“રશિયામાં ગત્ય ક્રાંતિને માટેની હિલચાલ “પ્રજામાં જનું” એ નામથી જણાયેલી ચળવળથી શરૂ થઈ. રશિયાના રાજ્યક્રાંતિકારો પ્રથમ એમ ધારતા હતા કે પ્રજા પોતેજ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી શકે અને તે માટે પ્રજાએ માત્ર સોસીયલીસ્ટ વિચારોજ સમજવાની જરૂર હતી. પરંતુ પ્રજા તેમના આ મિત્રોના વિચારો નહિ સમજી શકવાથી તેની જ સામે થતી જણાઈ શુભામગીરીમાં જન્મેલી સંસ્થાઓ નવીન બંધારણના પાયા તરીકે કામ લાગી શકે નહિ, અને ગઈ કાલના શુભાગો જોકે હુલ્લડમાં ભાગ લઈ શકે, તો પણ સમજાપૂર્વક રાજ્યક્રાંતિનું કાર્ય કરવાને લાયક ગણાય નહિ એ વાત સાચી ઠરી. હુખી હૃદયે રાજ્યક્રાંતિ કારોને કબુલ કરવું પડ્યું કે પ્રજા ઉપર આશા બાધવામાં તેઓ ઠગાયા હતા.આ સંજોગોમાં એક દેહલી આશા ઉદ્ભવી, અને તે કુખોતો માણસ તણખલાને પકડે એ પ્રકારની હતી: ઈશ્વર કરે તો કદાચ ચોરાઈ

શૂન્ય સ્વાર્થ ત્યાગી માણસો પોતાના બળેજ રશિયાને તેના જૂલમી બંધનમાંથી મુક્ત કરવાનું મુશ્કેલ કામ પાર ઉતારે. ખરે! એ કાર્ય તેમને પોતાનેજ કરવાનું હતું. કારણ કે બીજો કોઈ માર્ગજ રહ્યો નહોતો. તેમનાથી તે ઘણું શક્ય? પરંતુ આ સવાલ તેમને માટે હતાજ નહિ. તેમનો આપખુદી સત્તા સામેનો પ્રયત્ન તો દરદીના સારા થવાની રહેજ પણ આશા ન હોય ત્યારે ડાકટર જે અસાધારણ ઉપાય ચોળે તેના જેવોજ હતો. સરકારી અમલદારોમાં ત્રાસ વર્તાવવો એજ એક રસ્તો બાકી હતો; અને તે હુકમમાં પૂરાઈ રહેલી લાગણીઓને બહાર પાડવાની તથા સરકારના ઘાતકી જૂલમની સામે થવાની તક આપતો હતો. તે માટે નેશનલ વીલ (રાષ્ટ્ર સંકલ્પ) નામનો પક્ષ ઉભો કરવામાં આવ્યો, અને (તેની પ્રવૃત્તિને પરિણામે) વરસોભૂમી ધતિહાસમાં નહિ જણાયેલા એવા બનાવો દુનિયાં જેવા લાગી. એ પક્ષના સભાસદોની સખ્યા તો નહીં હતી, પરંતુ તેના ભુસ્સો અસાધારણ હતો, અને તેણે એકલે હાથે રશિયાની સમર્થ સરકાર સામે લડત ચલાવી. દેશવટો, જેલ, સજા મૃત્યુ, કે ફાંસીથી પણ એ રાજ્યક્રાંતિ કારોનો ઉત્સાહ નષ્ટ થઈ શક્યો નહિ. આપખુદી કાર્ય, તથા જૂલમના સાથી દૂરાચલી પ્રતિનિધીઓ એક પછી એક તેમના ગોળી આરના લોગ થઈ પડવા લાગ્યા.. ...”

એક વરસમાં તો આ પક્ષ તરફથી અનેક યુનાહો થયા. કીવમાં સરકારી વકીલની છાંદગી લેવાનો પ્રયત્ન થયો, સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં સજાદારી પોલીસના વડાને ધોળે દિવસે ધોરી રસ્તા ઉપર ઠાર મારવામાં આવ્યો, અને તેની પછી આવનારાની છાંદગી લેવાનો પણ તેવોજ પ્રયત્ન થયો. ખારકોલમાં ગવર્નરને તેના ઘરને જ આગણે મારવામાં આવ્યો, અને તે ઉપરાંત બીજા અનેક માણસોના છાંદ લેવામાં આવ્યા. છતાં આ હીલચાલની ધારેલી અસર ઘણી નહિ. ટેરરીસ્ટોની આ પ્રવૃત્તિથી ગભરાઈ નમતું મૂકવાને બદલે અધીકારી વર્ગ ઉલટો વધારે ખંતીલો અને જૂલમી બન્યો. સને ૧૮૭૮-૯ માં સેંકડો માણસો પકડાયા, અને ખુદ સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં ૨૦૦૦ માણસો પોલીસે હાથ કર્યા. પરંતુ આથી બંડોરોનું ભર કાંઈ શમ્યું નહિ તેમણે તો આથી અધિકારીઓને મારવાનું નકાસું ગણી, બધા પાપના મૂળ તરીકે ખુદ જારનેજ મારવાને નિશ્ચય કર્યો અને જો કે તેમના બે ત્રણ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા, પણ અંતે ૧૮૮૧ ના માર્ચ મહીનાની ત્રીજી તારીખે તેનો છાંદ લીધો. પરંતુ આ પગલાનું પરિણામ તો તેમને માટે ઘાતક નિવડ્યું. જારને માર્યા પછી શું કરવું તેનો બંડોરોને ખ્યાલજ નહોતો, અને તેથી તેઓ જારના ખુનનો લાભ લેવાને અશક્તિવાન જણાયા એટલુજ નહિ પરંતુ ઉરકેરાયલા અમલદાર વર્ગના અસાધારણ પ્રયાસથી તેમની પ્રવૃત્તિને અંત આવ્યો. તેમના કારોબારી મથકો બંધ થયા અને તેમના નેતાઓ પોલીસને હાથ પડ્યા. તેમના ખુનીઓને ફાંસીની સજા થઈ, અને બીજા સેંકડોને જેલ કે દેશબહાર મોકલવામાં આવ્યા.

સોશીયલ ડેમોક્રેટસ અને રેવોલ્યુશનરીસ—આ બનાવ પછી એ હીલચાલ ફરીથી પગલર કરવા પ્રયત્ન થયા પરંતુ તે સર્વે નિષ્ફળ ગયા અને એકંદરે સંજોગો એટલા

તે વિગત હતા કે અમુક એક નિર્ણય ઉપર આવવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. કાળે કરીને એ રાજ્યકાંતિકારીના વિચારશીલ પક્ષને એમ લાગવા માંડ્યું કે. અજ્ઞાન દશામાં એ પૂરાણ અને સમર્થ રાજ્યતંત્ર તથા સમાજ બંધારણને સુધારે તોડી નાંખવા અશક્ય હતાં, અને તેથી તે માટે વ્યર્થ પ્રયત્ન કરવાને પ્રથમ તે સરકાર પાસેથી જને તેટલા હક્કો મેળવી પ્રજામાં અંતિમ વિચારના માટે અનુકુળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આ કામ વિચારના સુધારકો સાથેજ મળીને કરવાનું હતું, પરંતુ તે માટે નવીન તેમની સાવનામય યોજનાઓને હંમેશાને માટે સ્વીકારવાની આપી દેવાની જરૂર રાજ્યતંત્રમાં સુધારા થાય, પોલીસ અને સત્તાધારીઓનો દોર કમી થાય, પ્રજાને મળે, તેમની સત્તા વધે અને સરકાર તરફથી ખાસ હરકત-વગર સોશીયલીસ્ટ ઈ દેલાવવા માટે અગવળ થઈ શકે એવા સંજોગો ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધીજ કોન્સ્ટીટ્યુશનના સીડો સાથે સહકાર કરવાનો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી તો જનને છુટા પડવાનું જ હતું એ તો જનને પક્ષે સારી રીતે સમજવા હતા. મધ્યમ સુધારકો સાથે મળી કામ કરવાની ઇચ્છાવાળો આ વર્ગ સોશીયલ ડેમોક્રેટસના ઓળખાતો. તેમની અગવળ માટે ભાગે શહેરમાં રહેનારા મજૂર વર્ગમાં જ અને તેનેજો શાંતીથી જ ચલાવતા જોકે ટેરરીસ્ટ મિથાસના ખીમ તોડવા પ્રજાને તૈયાર કરવાને માટે જરૂરના ગણી તે તરફ તે સંપૂર્ણ સહાનુભુતિ દર્શાવતો આ વિચાર સોશીયલ રેવોલ્યુશનરીઓના નામથી ઓળખાયેલા આકળા રાજ્યકાંતિકારીને પસંદ નહોતો. તેમને તો ઓળખ અને રીવોલ્યુશરી અધિકારી યાની સરકારને ત્રાસ આપવામાં જ શ્રદ્ધા હતી. તેમણે પોતાની ખુની પ્રવૃત્તિ જ રાખી હતી, અને ઘણા એક મોટા અમલદારો તેના લોગ થઈ પડ્યા હતા. સોશીયલ ડેમોક્રેટની માફક તેઓ ખેડુતો અને મજૂરોમાં અગવળ પહોંચ કરતાં.

આ નવી યોગ્યાની મહેનતનું પરિણામ આગળ થઈ ગયેલી મરઆમણીમાં સતોષકારક ગણી શકાય. તેમના પ્રયત્નથી મજૂર વર્ગમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો તા સરકારને તેમની સ્થિતિ સંબંધી વપાવ તેમના લાભમાં અનેક ધારાઓ પસાર કરવા પડ્યા. છતાં તેથી એ અસંતોષ થયે નહિ કારણ કે તેમના પગાર દ બહાર કમતી હતાં, અને તે વધારવા એકત્ર થઈ અગવળ કરવાની કે હલનું પાડવાની તેમને મનાઈ હતી. એ સરકારની રાજનીતી પણ વધારે એ સતોષકારક ગતી હતી. ૧૮૬૪ માં બીજા લેસે ગાદી ઉપર આવતા જ જાહેર કંડ કે તેના પીતાની માફક તે પણ સત્તાના સિદ્ધાંતને દબેતાથી જાળવી રાખ્યા અને એ જાહેરતામાને માટે આતર વ્યવસ્થાને માટે મી. પ્લેવની નીમણું લોકોની લાગણી ઉશ્કેર્યું મળ્યું, અને તે દાખી દેવાને માટે સરકારે જાણ સિંહ પુરૂષ દેસા નિકાસ પરિણામે દુક વખતમાં મી. પ્લેવનો ટેરરીસ્ટોને હાથે નાશ થયો. એ સાથે લગઈ ચાલતી હતી, અને તેથી પ્રજામાં શાંતી ફેલાવવા તેથી.

૧ મીરસ્કી નામના ઉદાર વિચારના રાજપૂરુષની નીમણુક થઇ. પરંતુ એ નીમણુકનો લાભ લેવા મધ્યમ વિચારના સુધારકો તરતજ બહાર પડ્યા અને ગ્રામ્ય મંડળોનાં પ્રતિનિધીઓએ સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં મળી સુધારાને માટે એક અરજી ઘડી કાઢી. એ અરજીની આધારભૂત ફલીલ એ હતી કે પ્રમત્ને બહાર બાળતની વ્યવસ્થામાં ભાગ લેતી અટકાવવાની ઇચ્છાવાળું આપખુદી સત્તાવાળું, અધીકારી શાસન પ્રભુ અને શહેરશાહની વચ્ચે આવી પડ્યું હતું, અને તેથી ન્યાયી રાજ્ય સ્થાપવાને માટે એ હાનીકારક અડચણને એકદમ દૂર ફેરવવાની જરૂર હતી તે માટે અરજદારોની માંગણી નીચે મુજબ હતી —

૧ શરીર અને મિલકતની સલામતી અટલે કે સ્વતંત્ર ન્યાયાધીશના હુકમનામા સીવાય કોઇને પણ પોલીસ હાથ લગાડી શકે નહિ, અને ધારા સરની તપાસ વગર કોઇને શીક્ષા થઇ શકે નહિ.

૨ અંત કરણ, ભાષણ, અને છાપાનું છુટાપણુ અને સાથે બહાર સભાઓ ભરવાનો તથા મંડળો સ્થાપવાનો હક્ક.

૩ ગ્રામ્ય અને શહેરના સ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટે વધારે સ્વતંત્રતા અને વધતી જતી પ્રવૃત્તિ.

૪ સ્વતંત્ર રીતે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધીઓનું મંડળ અને તેને માટે ધારા ઘડવાના કાર્યમાં તથા રાજ્ય કારભારમાં ભાગ લેવાનો હક્ક

૫ આ રૂપરેખા અનુસાર કોન્સ્ટીટ્યુશન ઘડી કાઢવાને માટે પ્રભુ મંડળ બોલાવવાનો તાત્કાલીક હુકમ

આ માંગણીઓમાંથી છેલ્લી બે સૌથી અગત્યની ગણાતી કારણકે શિક્ષિત વર્ગની સાચાં પ્રતિનિધી મંડળો માટેની ઇચ્છા એટલી તો તીવ્ર હતી કે તે નાના સુધારાઓ કે સલાહકારક મંડળોથી સંતુષ્ટ થાય એમ નહોતું. પરંતુ એક મહીના સુધી સમઘરે તે માંગણીઓની સ્કેલ પણ ખબર લીધી નહિ, અને પછી ન્યાયે પ્રમત્ને અમુક સુધારા તથા હક્કો આપવાનો હુકમ કાઢ્યો ત્યારે એમસ્ટરડેના (ગ્રામ્ય મંડળો) પ્રતિનિધીઓની હીલ-ચાલને સખ્ત શખ્તોમાં વળોડી કાઢી આથી લોકોમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો અને સરકારના હુકમની દરકાર કર્યા વગર પ્રભુ મંડળો લગાડની નામે તથા સુધારાની માંગણીની તરફેણમાં સભાઓ ભરી પોકાર ઉઠાવવા લાગ્યા, અને મોસ્કોની સ્ત્રીઓ તથા અનેક શહેરના વિદ્યાર્થીઓએ પણ અરજીઓ કરી તથા હડતાળ પાડી પ્રજાની માંગણીઓ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લાગ્યા. પરંતુ આ ચળવળને સાથી વધારે બળ તો મજૂર વર્ગ તરફથી મળ્યું. ડેમોક્રેટોના પ્રયત્નથી ઠેક ઠેકાણે મજૂર બળ તો મજૂર વર્ગ તરફથી મળ્યું. ડેમોક્રેટોના પ્રયત્નથી ઠેક ઠેકાણે મજૂર વર્ગના મંડળો બંધાયા હતા અને તે બપોલ સાથેની લડાઈને લીધે ખમવી પડતી તંગીથી તથા આસપાસના વાતાવરણથી ઉત્તેજિત થઈ હડતાળ પાડવા લાગ્યા ૧૯૦૫ ના બંનેવા-રીની ૧૫ મી તારીએ ખુલેલોવના લોખંડ કામના કારખાનામાં હડતાળ શરૂ થઈ અને બીજા દિવસે લગભગ ૪૫,૦૦૦ હબર મજૂરોએ કામ છોડ્યું. આ હડતાળને ડેમોક્રેટો લાભ લેવા ચૂક્યા નહિ, અને અનેક તકો સાધી મજૂરોને તેમની આર્થિક

મુશ્કેલીઓ માટે શહેનશાહજી જવાબદાર છે એમ સમજાવવા લાગ્યા-પરંતુ એ અરસામાં સરકારના લાભાર્થે મજૂર વર્ગમાં મંડળો તથા કલબો સ્થાપી કામ કરનાર ગેપોન પાઠરી તથા તેના સાથીઓ હડતાલીયાઓને ડેમોક્રેટોના હાથમાં જતા અટકાવવા ભારે પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. લડાઈ તથા બીજા દુઃખો માટે શહેનશાહ નહિ પણ તેના પ્રધાનોજ જોખમદાર હતા અને તેથી પ્રધાનોને ખરતરફ કરાવી શહેનશાહ પાસેથી દુઃખો દૂર કરાવી શકાયે એમ મજૂરોના મન ઉપર ઠંસાવી તેમને સ્વીકારને દિવસે સરઘસના આકારમાં શહેનશાહ પાસે વિનંતી કરવા જવાનું સમજાવી શક્યા. પરંતુ શહેનશાહે તેમને મળવાની ના પાડી, અને લોકમત પોતાને આધીન છે એ વિચારથી મદદમાં આવી ગયેલો ગેપોન હજારો મજૂરોને સરકારના હુકમ વિરૂદ્ધ રાજમહેલ તરફ લઈ જવા લાગ્યો. પરંતુ સરકાર તેથી ડગી નહિ અને લશ્કરને ગોળીખાર કરવાનો હુકમ થતા અનેક સ્ત્રિ પુરુષોના નાસ થયો. આ બનાવથી દેશમાં બધે બળખળાટ થઈ રહ્યો. લોક લાગણી સરકાર સામે મજબુત થતી ગઈ, અને અત્યાર સુધી માત્ર શીક્ષીત વર્ગને આધારે ટકી રહેલી ચળવળમાં મજૂર વર્ગ પણ જોડાયો. આ પરિણામથી સરકારને પણ ભય ઉત્પન્ન થયો, અને તે દૂર કરવા તે ચાંપતા ઉપાયો લેવા લાગી. એક પાસથી તેણે મજૂર મંડળો વગેરેને દાબી દઈ મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન આદર્યો, અને બીજી પાસથી પ્રધાન મંડળને સુધારાની યોજના તૈયાર કરવાની તાકીદ કરી. નવા ધારા સંબંધી વિચાર ચલાવવાને હુંક વખતમાં પ્રજાના પ્રતિનિધીઓની સલાહો લાવવાનો ઇરાદો બહાર ક્યો, અને પ્રજાને તેના વિચારો દર્શાવવાને આમંત્રણ કર્યું. એ અરસામાં એટલે કે ૧૯૦૫ના જૂન મહીનામાં પૂર્વ ભણી મોકલેલો નવો કાફલો શરીમાં આગળ નાશ પારખાની ખખર આવી અને તેથી ઉશ્કેરાયેલી પ્રજા અધીરી બની, અમલદાર વર્ગ સામે પોકાર ઉઠાવી, પ્રજાના પ્રતિનિધીઓની સલાહ વગર વિલંબે બોલાવવાનો આગ્રહ કરવા લાગી. એક દરે સ્થિતિ એટલી તો જાલીર થઈ પડી હતી કે જારને પણ રાષ્ટ્રીય સભા બોલાવવાના તેના નિશ્ચય સંબંધી ખાત્રી આપી, પ્રજાનો સહકાર માગવાની ફરજ પડી. ત્યાર પછી ઓગસ્ટ મહીનામાં પ્રધાન મંડળે તૈયાર કરેલો અરદો બહાર પાડવામાં આવ્યો, પરંતુ તેમાં સરકારની આપખુરી સત્તા કાયમ રાખી પ્રજાના પ્રતિનિધીઓનું માત્ર એક સલાહકારક મંડળજ નીમવાનો ઠરાવ હોવાથી પ્રજામાં પાછો અસાધારણ ખીજવાટ ઉત્પન્ન થયો. અને જો કે મધ્યમ વિચારના સુધારકો તેને એક પ્રથમ પગથીયાં તરીકે સ્વીકારવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા પણ રાજન્યક્રાંતિકારોએ તો ફરીથી વધારે મોટા પાયા પર ચળવળ કરી, હડતાળો પાડી સરકારને ઠેકાણે લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય બહાર પડતાંજ ડેમોક્રેટો અસાધારણ ઉત્સાહથી કામ કરવા મંડી પડ્યા અને તેમના એ કાર્યમાં મજૂર વર્ગ તથા બહાર પ્રજાએ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિથી મદદ આપી આ સમયે પ્રજાને એક બાહોશ અને બહાદુર નેતાની જરૂર હતી અને તે જરૂર મી. મુસ્ટાલેવે પૂરી પાડી. તેણે મજૂર વર્ગની અગિલાયાઓને રૂપરંગ આપવાને તેમના પ્રતિનિધિઓનાં એક મૂખ્ય મંડળની યોજના કરી, અને તે યોજના અનુસાર મજૂર પ્રતિનિધી મંડળ નામની સંસ્થા સ્થાપી તેને નામે દેશના તમામ મજૂરોને એક ગંતવર હડતાળમાં જોડાવને

આચરુ પૂવક વિનંતા કરી. આ વિનંતીને સર્વત્ર સારો જવાબ મળ્યો અને ટુંક વખતમાં ૭૫૦,૦૦૦ માણસોએ કામ બંધ કર્યું. આ યજ્ઞવળમાં રેલવે તથા કારખાનાના માણસો પણ જોડાયા અને સંટાપીટર્સબર્ગમાં તો હુકાનો, ટ્રામવે, તથા વિજળીના ખાતાઓ પણ બંધ થઈ ગયા, અને શહેર જાણે ઘેરાને માટે તૈયાર થઈ જતું હોય એમ લોકોએ ધોરાડ ભરી રાખવાનું શરૂ કરી આ ગંભીર સ્થિતિમાંથી બહાર નિકળવાને શહેનશાહે જાપાન સાથે સલાહ મળી મસલત ચલાવી અમેરીકાથી પાછા ફરેલા મીઝ વીટની સલાહ મानी પ્રજાને હુકો બક્ષવાનો નિશ્ચય કરી, ૧૯૦૫ ની ૩૦ મી એપ્રિલના એક બહેનનામું બહાર પાડ્યું. એ બહેનનામામાં શહેનશાહે જણાવ્યું કે દેશમાં શાંતી જાળવવા તથા પ્રજાની સલામતી માટે જે ઉપાયો લેવા ઘટે તે લેવાની સાથે નીચલા કારાઓ અમલમાં મૂકવાનો પ્રધાનોને હુકમ થયો હતો:—

૧ પ્રજાને શહેરી સ્વતંત્રતાના સ્થિર પાયારૂપ શરીરની સલામતી, અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા જાપાનું છુટાપણુ અને બહાર સલામતી ભરવાના અને મંડળો સ્થાપવાનું હુકમો બક્ષવા.

૨ રાજ્યસભામાં મળે આપવાના અધિકાર વગરના વર્ગોના પ્રતિનિધીઓ પણ દાખલ કરવા.

૩ રાજ હુમાની મંમતી વગર કોઈ પણ કાયદો પસાર થાય નહિ એવો નિયમ બહાર કરવો, અને કાયદેસર રીતે અધિકારીઓ વર્તે છે કે નહિ તે તપાસવાનો પ્રતિનિધીઓને હુકમ આપવો.

આ હુકમોથી પ્રજા સંતોષ પામશે એવી કાઉન્ટ વીટની માન્યતા હતી. અને જો તે પોતે હજીપણથી વર્ચો હોવ તો એ માન્યતા માચી પણ કરતે પરંતુ આ હુકમો આપવાના બહેનનામાથી પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયેલા વિશ્વાસને દીલસોજી ભરેલાં ભાષણોથી મજબુત કરવાને બદલે, પોતાની જોખમદારીના વધારે પડતા વિચારથી, આ હુકમો આપવામાં ઘણો વિલંબ થયો એમ લોકોને જણાવવાની તેણે જરૂર જોઈ. અને તેનો રાજ્યદ્વારી કારોએ ચોક્કસ ઉપયોગ કરી, પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાવી કરીથી યજ્ઞવળ શરૂ કરી અને જો કે તે શહેરોમાં પહેલાંના જેટલી ક્ષતિહિમંદ નીવડી શકી નહિ પરંતુ દેશનાં નવીજ વાતાવરણથી ઉત્તેજિત થયેલા ખેડૂતોની હડતાળો તથા બંદોથી ટકી રહી, અને પરિણામે કાઉન્ટ વીટના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા અને તેને પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું. દેશમાં ફેલાયેલી અશાંતિ તથા તેના ગજુનામાનો લાભ લઈ, મદોનમત સત્તા ધારીઓ શહેનશાહને રાષ્ટ્રીય સભા ભરવાનો વિચાર માંડી વાળી, વરસોથી ઉતરી આવેલી પદ્ધતિસર સખ્તાઈથી પ્રજાને દાણી દેવાનું સુચવવા લાગ્યા, પરંતુ તેમની સલાહનો ઇન્કાર કરી શહેનશાહે ૧૯૦૬ નાં મે મહીનામાં પોતાનું વચન પાળી ઇંગ્લીશલ ડુમા ખુલ્લી મૂકવાની કીયા કરી, રશિયામાં પ્રમુખીય રાજ્યતંત્રનો પાયો નાંખ્યો.

મુંબાઈ શહેર અને ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧. મુંબાઈ શહેર.

૧. સલાસદો—સલાસદોની સંખ્યા ૩૯૨૮ થી વધીને ૪૫૪૦ થઈ છે.
૨. જાહેર સલા—૩ જી એક્ટોબરે રા. બુલાભાઈ દેશાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ મેસર્સ મહમદઅલી તથા શૌકતઅલીને મુકત કરવાની માંગણી કરવા માટે જાહેર સલા લેવામાં આવી હતી. સલામાં ૮૦૦૦ માણસો હાજર હતાં.
- ૩ વ્યાખ્યાનો—

ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી ૬ વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

નં	તા	વખત	વક્તા	પ્રમુખ	વિષય	સ્થળ	લેકીની સંખ્યા
૨	૬-૦ રાત્રે			લો તિલક	સ્વરાજ્યની ચોળના અને હિંદી પ્રધાનને અરજ	મેસારજ ગો-ળદાસ મીવ, પટેલ	૧૨,૦૦૦
૩	૬-૪૫	સાંજના ૬-૪૫	મે. તિલક, મિ સેયદ હુસેન, રા જમનાદાસ, મિ હોર્નિમન વિગેરે	રા બુલાભાઈ ને દેશાઈ, બા-એટ-બો	મેસર્સ મહમદ અલી અને શૌકત અલીને છૂટા કરવા માટે	શાવારામની ચાલ, કાદાવાડી	૮,૦૦૦
૩	૧૧	૬-૩૦	મિસિસ બેસન્ટ.	મિ એસ આર્ બમનજી	હાવની ગાંધીય પરિસ્થિતિ	"	૨૦,૦૦૦
૪	૧૬	૬-૪૫	મિ બી પી રાડીઆ	મિ બી જી હોર્નિમન	"	પરમશી ધન જીની વાડી, કાદાવાડી	૬૦૦
૫	૧૭	૬-૩૦	"	ગ જમનાદાસ દ્વારે ગદાસ	"	"	૬૦૦
૬	૨૭	૬-૨	વડિત નેકીરામ રામી			મેસારજ ગો-ળદાસ હોલ	૩૦૦

૪. મીસીસ બેસન્ટનું આગમન—મીસીસ બેસન્ટ તથા મેસર્સ એડ્વોકેટ અને વાડીઆ અહિં તા. ૧૦ મી એક્ટોબર થી તા ૧૩ મી એક્ટોબર સુધી હતા. તે દરમિયાન મુંબઈની પ્રજા તરફથી તેમનો ભારે સહાર થયો હતો.
૫. ગુજરાતમાં ચળવળ—ગયા મહીનામાં શાખાએ તરફથી ગુજરાતમાં ૧૩ વ્યાખ્યાનો અપાયા હતા તે સંબંધી વિગત નીચે આપવામાં આવી છે.

૨. સુરત.

૧ મીસીસ બેમન્ટનું સુરત સ્ટેશને સ્વાગત—મીસીસ બેમન્ટ અને મી૦ અરુન્ડેલ તા. ૧૩ મીએ મુંબઈથી સીમલે જતાં હતાં, તે વેળા સુરતના બાણીતા આગેવાન ગૃહસ્થોએ સ્ટેશને તેમને માન આપ્યું હતું. લગભગ ૨,૦૦૦ સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા હાજર હતી.

૨. સુરત જીલ્લામાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે

ન	તા.	સ્થળ	વક્તા	વિષય
૧	૨૩	સાંધીએર	સુરતનું ડેપુટીશન	સ્વરાજ્યની અગ્રણી
૨	૨૫	વલસાડ	રા. પડયા રા. વિભાકર, રા. પ્રાગજી રા. મારતર	મેસર્સ મહમદ અલી અને શૌકત અલી ને મુક્ત કરવા માટેની માગણી (મરજુદમા બાબત) સ્વરાજ્ય
૩	"	"	"	"
૪	"	ગંદેર	સુરતનું ડેપુટીશન	"
૫	૨૮	બહેલી	રા. મારતર રા. પડયા	સ્વરાજ્ય એટલે શું?

૩ નવી શાખાઓ—ગયા મહીનામાં નીચલે સ્થળે નવી શાખાઓ સ્થપાઈ છે

૧. સાંધીએર, ૨ સુપા કુરેલ, ૩ ગંદેર. આ ઉપરાંત બીજી શાખાઓ સ્થપાયેલી હોવાથી આ જીલ્લામાં કુલ ૩૦ શાખાઓ થઈ છે.

૩. ભરૂચ જીલ્લો.

૧ આ જીલ્લામાં ભરાયેલી સભાઓની વિગત નીચે મુજબ છે

ન	તા.	સ્થળ	વક્તાઓ	વિષય
૧	૧૬	ભરૂચ	મીસીસ દેશાઈ, મીસીસ મારતર	હોમ રૂલ
૨	૧૭	"	રા. પ્રાગજી	ગાંધીજીની દેશમેવા
૩	૧૮	"	"	દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની સ્થિતિ
૪	૨૨	"	મિ. સૈયદ હુસેન, રા. જમનાદાસ	મેસર્સ મહમદ અલી અને શૌકત અલીને મુક્ત કરવા માટેની માગણી
૫	૨૩	જા. મુસર.	રા. પડયા, ગ. પ્રાગજી	હોમ રૂલ
૬	૨૪	અ. કલેશ્વર.	રા. વિભાકર, રા. મારતર	"

૨. તા. ૧૩ મી એપ્રિલના રોજ મીસીસ બેમન્ટને મુંબઈથી સીમલે જતાં ભરૂચ સ્ટેશન ઉપર એ શહેરના વતનીઓ તરફથી અનહત માન મળ્યું હતું

૩. તા. ૨૨ મી એ મેસર્સ મહમદઅલી તથા શૌકત અલીને મુક્ત કરવાની માગણી કરવા ભરૂચમાં બહેર સલા રા. મોતીલાલ ચુનીલાલ દેશાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરવામાં આવી હતી સભામાં મી. સૈયદ હુસેન, રા. જમનાદાસ દાવકાદાસ વગેરે તરફથી ભાષણો થયાં હતાં.

૪. ખેડા જીલ્લો.

૧. આ જીલ્લામાં અપાયેલા વ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે.

નં.	તા.	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ
૧	૧૩	ખીખવાન	સ્વરાજ્ય	રા અનુલાનન દત્તાલદેસાઈ	રા. દ્વારકાદાસ રામભાઈ
૨	૧૫	ઉમરો	,	રા મગનલાલ ચતુરભાઈ	
૩	૧૬	ઝોડ	હોમરૂન	રા મગનભાઈ ચતુરભાઈ વગેરે	
૪	૨૬	ખોદસ	,	રા ચંદ્રશંકર પટયા, રા પરાગજી ખડુભાઈ વગેરે	રા જીતુભાઈ રામેશ્વર
૫	"	"	મેસર્સ મલમઅલી અને શાકતઅલીને છૂટા કરવાની માગણી કરવા મેટે (આ વિષયે મળીઆ પણ ભાષણ કરવામાં આવ્યા હતા)	રા માધવલાલ દ્વિવેદી રા કુલચંદ રાહ	
૬	૨૭	આલ	હોમરૂન	રા ચંદ્રશંકર પટયા, રા પરાગજી ખડુભાઈ	રા ચીમનલાલ
	"	"	મેસર્સ મલમઅલી અને શાકતઅલીને છૂટા કરવાની માગણી કરવા મેટે (આ વિષે મળીઆ પણ ભાષણ કરવામાં આવ્યું હતું)		
	૨૩	ભારે	હોમરૂન	રા માધવલાલ નમુભાઈ, રા કુલચંદ ખાપુલ, રા કચારીઆ વગેરે	
૮	૨૮	ઝોડ		રા ઇન્દુલાલ ચાલિક	
૧૦	૨૯	ખાનકુવા	,		
૧૧		અનરપુરા	,	રા માધવલાલ, રા કુલચંદ રા કચારીઆ વગેરે	વિષ્ણુરાજ ગિરિવંશજી

૨ ભાલેજ, ખાનકુવા અને અજરપુગ, ત્રણોલ અને કુજરાવમાં હોમરૂન લીગની શાખા ખોલવામાં આવી છે આ ઉપરાંત ખીજી શાખાઓ પણ ખોલવામાં આવી છે

નડિયાદ લીગની શાખામાં અત્યાર સૂધીમાં ૩૫૦ સલામતો દાખલ થયા છે અને ૧૫૦ જણે તેમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા બતાવી પોતાના નામ કાચા લીસ્ટમાં નોંધાવ્યા છે લીગનું સાર્વજિક દાદાભાઈના સ્મારકમાં એમના નામથી મફત વાચના લય અને પુસ્તકાલય લીગની ઓફીસમાં કાઢવામાં આવ્યું છે વાચનાલયમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી ભાષાના સંખ્યાબંધ દૈનિક, સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રો આવે છે અને બે શિવાય સ્વયંના ગામના ગૃહસ્થો તરફથી આપવામાં આવે છે

અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બાષાના કેટલાંક પુસ્તકો મુંબાઈની હોમ રૂલ લીગ તરફથી લેટ મળેલાં છે. પુસ્તકાલયના નિભાવ માટે લીગ તરફથી એક ટ્રંક પણ જોઈતું કરવામા આવે છે જેમા ૮૦૦ ની રકમ લખાઈ છે અને થોડા જ સમયમાં ત્રણેક હજાર રૂપીઆ ભરાવાની આશા છે.

હોમરૂલ લીગની ઓફીસમા અઠવાડિયામા બે દિવસ બુધવાર અને રવિવારે પાંચ વાગતાં ચાલ્યાસના વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે, અને તેમાં સ્વરાજ્યના વિષય સંબંધી પ્રવચન થાય છે. આ વર્ગો ઉપયોગી હોવાથી તેને વિશેષ આકર્ષક બનાવવાની ચગત્ય છે. નડિયાદમા ગઈ નવરાત્રીના દીવસોમાં પાડા પોળ વગેરે કેટલીક જગ્યાએ સ્ત્રીઓએ રાતના હોમરૂલના ગરળા ગાયા હતા, જે સામળવા લોકોની સારી ઠઠ જામતી હતી. સ્ત્રીઓ પણ હોમરૂલમાં રસ લેતી થાય એ દેશના મુશાગ્યનું ચિહ્ન છે.

૫. અમદાવાદ જીલ્લો.

૧. આ જીલ્લાઓમાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે

નં	તા.૦	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ
૧	૧	અમદાવાદ	મિસિસ બેસનની વર્ષ- ગાંઠ નિમિત્તે મુબારક બાદી આપવા.	ડૉ હરિપ્રસાદ, રા. લક્ષ્મી રા કર વગેરે	રા જીવલુવાવ પ્રમુ- રાય દેસાઈ
૨	૧૮	વિરમગામ	હિન્દુ યુ માગે છે અને રા માટે માગે છે.	રા અદ્રેસ કર પઠયા.	રા દલસુખભાઈ
૩	૨૮	અનંતાવાદ	મેસર્સ મહમદઅલી અને સૌકતઅલીને છૂટા કર વાની માગણી કરવા માટે	રા. કાળીદાસ, રા જસ કરજી અવેરી, રા હરિ અસાદ પીતાબરદાસ વગેરે	રા વડવાભાઈ અવેર ભાઈ
૪	૧ નવેમ્બર	બરવાળા	સ્વરાજ્ય (સાખા સ્થપાઈ).	રા પ્રાણનારાયણ ગીર ધરલાલ ભટ્ટ.	
૫	૨	રોહા	સ્વરાજ્યની યોજના	,, અને બીજા	

ગુજરાતનું બહાર જીવન.

* અમદાવાદ.

૧. ગયા માસમાં ગુજરાત સલા તરફથી હિન્દી પ્રધાન મી. મૉન્ટેગ્યુને મોકલવાની અરજ ઉપર સહીઓ લેવા માટે નીચે પ્રમાણે જુદા જુદા ગૃહસ્થો અનેક સ્થળે ગયા હતા:—

તારીખ	સ્થળ.	રૂઝુદેશનના સભાસભો	પ્રમુખ.
૮	જેતલપુર		
૯	ગોધાવી.	રા બાઇલાલ દેસાઈ, રા બંદવજી ગાધી.	રા બાલાભાઈ વર્માનાદાસ નાણાવડી
૧૦	વરાણા (ધોળકા)	ગ. જેસંગભાઈ દલાલ	
	અલોદા.		
	પ્રાસિંગ.	રા કાલીદાસ જવેરી, રા દેસવલાલ શાહ	રા. જવેરભાઈ જોશાભાઈ
૧૦	વીરમગામ	રા કૃપાસી જર પડિત, રા ચંદુલાલ સાકરલાલ	રા હર્ષદલાલ દેવરા કર.
૧૪	ગોમતીપુર	રા જીવજીલાલ દેસાઈ, રા નગીનદાસ સ ચવી	
૧૪	બોરીઆવી	રા. લક્ષ્મીભાઈ પટેલ.	
૧૮	ખેડા	રા જવેરી રા ગભનન માવલ કર, રા ગાધી	રા ભાઈલાલ અમૃતલાલ
૧૯	કાંસરા	રા વલ્લભભાઈ બેરીસ્ટર, રા શિવાભાઈ પટેલ, રા ગભનન માવલ કર, રા. ગાધી રા કલ્યાણભાઈ કાશીભાઈ પટેલ	રા ગાઈલાલ ન દલાલ
	ગોઆસણ, ખાનપુર, જાત્રાલ		
	ભાત, વીસલપુર, કાસીદ્રા	રા હત્તમલાલ રજુએડલાલ	
	સામરોલી, કલોઆણા, જાત્રાલ, અરડકા, મોકલ, ઝાનોડ દેદરડા	રા કાશીભાઈ જવેરભાઈ પટેલ, રા મણિલાલ નરુનલાલ વઝીલ, રા દેસવલાલ જોડાલાલ વઝીલ, રા જોડાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ	
	હિરાપુર, યસરા, બાય બાઈરોલ.		
૨૨	ખનુરવી ધ ધુકા આગરવા	રા મિલભાઈ કલ્યાણજી પટેલ રા લાવચ દ લલુભાઈ આમ્લવાલા રા બાઇલાલ દેસાઈ, રા ચીમનલાલ મહેતા, રા હરિભાઈ પટેલ, રા મગલભાઈ પટેલ	રા અણાભાઈ પ્રેમાભાઈ પટેલ

* હોમરૂલ લીગ—આ સરવાળી મટનિ સ બધી હરીકત ગુજરાતમા હોમરૂલની ચળવળ દેખા ન આપવામા આવી છે

ઉપર ગણાવેલાં ગામ ઉપરાંત અશલાલી, લારેજા, ધોળકા તથા ધંધુકા તાલુકાનાં અનેક ગામો વલાદ, દામીજ, આણંદ વગેરે ગામોએ સહી લેવા માટે અનેક ગૃહસ્થો ગયા હતા. આ બધી પ્રવૃત્તિને પરિણામે ગુજરાત સભાએ બધા જિલ્લામાંથી આ અરજ ઉપર ૩૦,૦૦૦ મેળવી છે એ ઘણી સંતોષની વાત છે.

મહામ્ અલી તથા ઝાકત અલી સંબંધી જાહેર મસા:—ગુજરાત સભાના મકાનમાં, ગુજરાત સભાના મંત્રીઓ તથા હોમ ફલ લીગની સ્ત્રી તથા પુરુષોની શાખાઓના મંત્રીઓની ભેગી મહીથી અત્રેના હિન્દુ મુસલમાનનો એક મેળાવટો કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રમુખસ્થાન વલ્લભભાઈ જેરીસ્ટરને આપવામાં આવ્યું હતું એ માનવંત ભાઈઓને તાકીદે મુકત કરવા જાળવ કરાવ કરી સભા વિસર્જન થઈ હતી.

ભરૂચ કેળવણી પરિષદ તથા ગોધરાની રાજકીય પરિષદોમાં સેક્રેટરી પ્રતિનિધિઓ અત્રેથી ગયા હતા અને એમાં કેટલાકોએ બહુ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો.

ના મોન્ટેગ્યુની હિંદની મુલાકાત:—મુંબઈમાં એ સાહેબ પગ મૂકે તે જ દિવસે ગુજરાત તથા મુંબઈ જિલ્લાનાં બંને એટલા ગામોમાં લોકોની જાહેર સભાઓ કરી, કોંગ્રેસ લીગની સ્વરાજ્યની માગણી કરવી એવી યોજના શ્રીયુત ગાંધીના આશ્રમમાં ગુજરાત સભા તરફથી કરવામાં આવી છે

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

૧. તા. ૭-૧૦-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૬ કલાકે અત્રેના 'ગોવિંદજીવન' થીએટરમાં, ખા. બ. આદરજી મંથેરજી દલાલના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચ કેળવણી મંડળ તરફથી "રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ" સંબંધી ચર્ચા ચલાવવા એક જાહેર સભા યોજાવવામાં આવી હતી. અમદાવાદના જેરીસ્ટર રા. જીવણલાલ વૃજરાય દેશાઈ, રા. નરહરી પરીખ બી. એ., એલએલ બી., રા. અંબાલાલ પુરાણી, રા. સી. પી. શાહ, રા. સા. મલજી અને રા. ધંદુલાલ યાજ્ઞિકે ઉપરોક્ત ચર્ચામાં વિદ્વત્તા ભર્યો ભાગ લઈ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને લગતી જુદી જુદી યોજનાઓ ઉત્તમ રીતે સમજાવી હતી

૨. તા. ૧૪-૧૦-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૬-૩૦ મિનિટે અત્રેના 'પીરમીઆના થીએટરમાં,' રા. અંબાલાલ પ્રાણલાલ મૌલા બી. એ., એલએલ બી. વકીલના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચ કેળવણી મંડળ તરફથી, ઓન. મી. વી. જે. પટેલના પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવા વિષેના બીલ પર ચર્ચા કરવા માટે એક જાહેર સભા મેળવવામાં આવી હતી. ઉક્ત બીલ પરત્વે રા. કેશવપ્રસાદ સી. દેસાઈ બી. એ., એલએલ. બી., રા. સા. મલજી વિગેરે એ યોગ્ય ઉદ્બોધો કરી બીલની ૧૮ મી કલમ રદ થવા જરૂર જણાવી હતી. ઓન. મી. વી. જે. પટેલ આ બીલ ધારાસભામાં આણી શક્યા તે ગદલ તેમને યોગ્ય અભિનંદન આપવામાં આવ્યું હતું અને પ્રાથમિક કેળવણીની મહત્તા લોકોમાં ઠીક ઠસવાઈ હતી

* હોમફલ લીગ—આ સંસ્થાની મજનિ સંબંધી હપ્તકત ગુજરાતમાં જોમરજની ચળવળ દેહળ ન આપવામાં આવી છે

૩. તા. ૧૫-૧૦-૧૯૧૭ ને સોમવારે સાંજના ૬-૧૫ મિનિટે અત્રેની 'દશાલાઠ વાડીમાં' રા. કાકોરલાલ ચીમનલાલ મુનશી વકીલના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચ કેળવણી મંડળ તરફથી 'આ કેળવણી'ના વિષય સબંધી ચર્ચા કરવા માટે એક નાહેર સભા યોજાવવામાં આવી હતી. રા. કેશવપ્રસાદ સી. દેશાઈ, રા. ચંદુલાલ કે. દવે બી. એ. એલએલ. બી., ગંગા સ્વરૂપ ગંગાબાઈ વિગેરેએ ઉક્ત વિષયપર રસભરી વિદ્વત્તા ભરેલી ચર્ચા કરી હતી.

૪. તા. ૧૬-૧૦-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સાંજના ૫-૪૫ મિનિટે ડીરેક્ટર ઓફ એજી-કલ્ચર ડાક્ટર હેરોલ્ડ મેને 'ગુજરાતમાં ખેતી કેમ ખીલવી શકાય' એ વિષય પર અત્રેના 'ભરૂચા હાલમાં' એક છટાદાર ભાષણ અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું.

૫. તા. ૧૬-૧૦-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સવારે ૮-૪૫ ની ટૂંનમાં બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ કર્મવીર મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીજી અત્રે આવાગમન થતા તેમને યોગ્ય સત્કાર સ્ટેશન પર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેમના માનમાં તેમને સરવસના આકારમાં આખા શહેરમાં લોકદર્શન માટે ફેરવવામાં આવ્યા હતા. સાંજના કુરળ પર તેઓશ્રીને વેપારીઓ તરફનું માનપત્ર અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું વેપારીઓને તેઓશ્રીએ સ્વદેશી વ્રત પાળવા, સંપૂર્ણપણે પ્રમાણિક થવા અને એ રીતે સ્વરાજ્ય માટે યોગ્ય થવા બોધ આપ્યો હતો.

૬ તા. ૨૦-૧૦-૧૯૧૭ તેમ જ તે પછીને બીજે દિવસે ગુજરાત કેળવણી પરિષદનું દ્વિતીય અધિવેશન ભરૂચમાં મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે થયું હતું. કેળવણી પરિષદમાં પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ ખરેખર સર્વાંગ સુંદર હતું અને પરિષદની વિષય વિચારણી સભાઓ ખુબુ રસિક ચર્ચાભરી નીવરી કેળવણીને લગતા અતિ અગત્યના અને ઉપયોગી ઠરાવો વિદ્વાનોના વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભાષણો થયા બાદ યોગ્ય રીતે પસાર થયા હતા. આ પરિષદનું મહદ ધાર્યું સર્વાંગે સફળ થયું હતું. તા. ૨૦ મીની રાત્રે ૯-૩૦ મિનિટે પ્રમુખશ્રીને ઉતારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સબંધો તેમ જ ધાર્મિક શિક્ષણ અને પાઠ્ય પુસ્તકો સબંધી સારી ચર્ચા આવી હતી. તા. ૨૧ મીએ ખપોરના ૩ કલાકે ગુજરાત કેળવણી મંડળના સભ્યોની સભા થઈ હતી અને મંડળને ગત વર્ષનો રીપોર્ટ મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો. પરિષદ મંડપમાથી મહાત્મા ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીયશાળાને ૩૫૦ ની મદદ મળી હતી તેમજ તેઓ શ્રીને માનપત્રો અર્પણ થયા તે વખતે પણ તેમની ઉપરોક્ત શાળાને લેટમાં સારી રકમ મળી હતી મહર્મદપરા આગળની વાડીમાં મોહવાચી કોમ તરફથી તેમજ અત્રેની મોહવાડીમાં વણિક મોહકેમે તેમજ અત્રેની પાટીદાર કોમે તેઓશ્રીને માનપત્રો અર્પણ કર્યા હતાં. અત્રેની દશાલાઠ વણિક કોમના કેટલાક ગૃહસ્થોએ પણ સારી રકમ એકઠી કરી રાષ્ટ્રીયશાળાની મદદ અર્થે મહાત્મા ગાંધીજીને અર્પણ કરી હતી. મહાત્મા ગાંધીજીએ તા. ૨૧ મીએ રાતના મળેલી અત્યંત વર્ગની નાહેર સભામાં પણ હાજરી આપી તેમને સારો બોધ આપ્યો હતો અને ભંગીઓને હલકા નહિ ગણવા સૂચના કરી હતી મહાત્મા ગાંધીજીના શુભ હરને કેળવણી પરિષદના સ્વયંસેવકોને ચાંદ આપવાની ક્રિયા પણ થઈ હતી.

૭ ચાલુ માસની તા. ૧૦ અને ૨૧ મીએ બપોરના 'જીવદયા' કોન્ફરન્સ અંગે કેળવણી પરિષદના મંડપમાં અધ્યાપક રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ. એ., એલ. એલ. બી. ના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી. અધ્યાપક ધ્રુવતું ભાષણ વિદ્યતા ભરેલું હતું અને જીવદયાને લગતા ઠરાવો મહત્વના હતા તેમજ તે પરના વિવેચનો શ્રેષ્ઠ હતાં.

૮. ચાલુ માસની તા. ૨૨ અને ૨૩ મીએ ભરૂચ જિલ્લાની પ્રથમ રાજકીય પરિષદ મુ'બાઇ નિવાસી શ્રીમાન શેઠ જમનાદાસ દ્વારકાદાસ બી. એ. ના પ્રમુખપણા નીચે અંગે, કેળવણી પરિષદના મંડપમાં, મળી હતી પ્રમુખ મહારાયતું ભાષણ અત્યુત્તમ હતું અને જિલ્લાની હાજરોને ઉદ્દેશી કોન્ફરન્સમાં મહત્વના ઠરાવો યોગ્ય વિવેચનો સાથે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

૯. તા. ૨૪-૧૦-૧૭ ને બુધવારે સાંજના ૫ કલાકે પારમી સુવાવડખાતું અંગે ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા થઇ હતી અને ચાલુ માસની તા. ૨૩ થી ૨૫ સુધી અંગેની આર્થ સમાજ તરફથી પ્રદાનથી પ્રદાનથી 'ગોવિન્દ ભુવન' થીએટર અને મંડપમાં ભાષણો કર્યાં હતાં.

'ભરૂચી'

નોંધ.

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ.

જીલ્લા કેળવણી પરિષદની જે બેઠક ભરૂચમાં ગયા માસની તા. ૨૦ અને ૨૧ મીએ મળી હતી તે ગુજરાતની વિચાર પ્રગતિમાં હમેશાં યાદગાર રહેશે. કાગલ કે બધું શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા આપવાનો—પ્રજનો તેમજ સરકારનો ધર્મ જેમ—તેના પ્રમુખશ્રી મોહનદાસ ગાંધીએ સચોટ ભાષામાં અને જીલ્લા દલીલોથી પુરવાર કર્યો હતો તેમ પરિષદે તે વિષે જે ઠરાવ હિંમતભરે અને નિશ્ચયપૂર્વક પસાર કર્યો હતો તેમાં નીચેના સુદા સમાવેલા છે —

(૧) બધી કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા અપાવી જાય.

(૨) સાક્ષર વર્ગ, ધનાઢ્ય વર્ગ, અને સમસ્ત પ્રજાએ આ માટે મહા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

(૩) જુદા જુદાં સરકારી ખાતામાં માતૃભાષાએનો ઉપયોગ સંપૂર્ણતાથી કરવાની ગરજાત સરકારે કરવી જોઈએ અને સરકારી નોકરીના ઉમેદવારને અંગ્રેજી બાવાતું અજાન તેની ઉત્તરિને હાનિકારક છે એ દશા દૂર કરવી જોઈએ.

(૪) આ કાર્ય અપાટથી પાર પડે માટે નીચેની કારભારી કમિટી નીમવી.
આ વિષયની ચર્ચાતું કંઈ પણ જ્ઞાન જેમને હશે તેઓ જોઈ શકશે કે આમાંને પહેલો અને વધારેમાં વધારે અગત્યનો સુદા એની વિચારદશા સૂચવે છે કે

જે તાજેતરમાં આખા હિન્દુસ્થાનમાં ખીજા કોઈ મહાન દર્શાવી હોય એમ જણવામાં નથી. અલગત હરદ્વારનાં અને તેવાંજ ખીજા ગુરુકુળોમાં, બોલપુરના શાન્તિનિકેતનમાં અને ખીજા જુગ સ્વતંત્ર સંસ્થાઓમાં બહુ શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા અપાય છે અને ૧૯૦૫—૬ માં જ્યારે બંગલગંને લીધે સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશની સાથે સંપ્રદાય કેળવણીની ભાવના ખીલી ત્યારે પણ માતૃભાષા દ્વારા બધી કેળવણી આપવી જોઈએ એવી વિચાર જન્મ પામ્યો હતો. પણ બંગાળમાં જે સંપ્રદાય કેળવણી, નિશાળો વગેરે સ્થપાઈ તેને અધુરી ફાટાઈ ગઈ પછી આ વિચારનો વેગ શરૂ થયો હતો. સને ૧૯૧૫ માં ગાંધી સાહેબ આપણા પ્રાંત પર આવ્યા ત્યારથી ગુજરાતી ભાષા વિષે તેમનો પણ આગ્રહ જણાવા અને પ્રોત્સાહન લાગ્યો હતો. પણ આ વિષે વ્યાવહારિક અને વેગલરી ચર્ચા ઉત્પન્ન કરવાનું માન તો પૂનાના પ્રો. નાયક અને તેમના મહત્વને ઘટે છે કારણ કે માતૃભાષાને માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષણનું વાહન બનાવવાની મજબૂત દલીલ તહેમણે ગયે વર્ષે જહાર પાડી ત્યારથી તેનું ઘણું મથન થયું છે—એક પાસથી ઘણી ખરી માધ્યમિક શાળાઓએ અને અનેક ભાષાભિમાની ગૃહસ્થોએ તેને ટેકો આપ્યો છે ત્યારે કેટલાક વિચારકોએ તે વિષે અનેક પ્રકારની શંકા અને લય દર્શાવ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં કેળવણી પરિવર્તન પહેલી બેઠક અમદાવાદમાં મળી હતી પણ વિષય વિવાદાસ્ત લાગવાથી તે વિષે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો ન હતો.

તે પછી બધા પ્રાંતોમાં કેળવણી આતાના વડા અધિકારીઓ સમક્ષ સામણ કરતા આપણા નામદાર વાઈસરોય સાહેબે જણાવ્યું કે કેળવણી માતૃ ભાષા દ્વારા અપાય એજ આવશ્યક અને સ્વાભાવિક છે. આથી ઘણાની આંખ બંદેખર ઉઘડી અને વિચારનો વેગ આગળ વધ્યો. તે પછી માધ્યમિક શિક્ષણ વિષે વિચાર કરવાને થોડા માસ પર સીમલામાં પરિષદ મળી હતી તેની સમક્ષ વાઈસરોય સાહેબે જે ભાષણ કર્યું તેમાં સ્વતંત્ર સ્થિતિ: સમર્થન—એ ન્યાયે તેમણે જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા તે પહેલાંના ભાષણના સ્પષ્ટ રીતે વિરોધી હોવાથી અસરકારક નીવડ્યા નથી છતાં તે પરિષદમાં એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોના જવાબ માતૃભાષામાં આપવાની છૂટ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં બાધ નથી—જે કે આ વિષે છેવટેનો નિશ્ચય કરવાની સત્તા તો યુનિવર્સિટીના જ હાથમાં રહે પ્રો. નાયકની અને તે પછી સેનેટમાં પ્રો. લીમચેની માગણી આ પ્રકારની મર્યાદિત હતી—તે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાને અને તે દ્વારા માધ્યમિક શિક્ષણને જ લાગુ પડતી હતી. પણ માધ્યમિક, ઉચ્ચ ઔદ્યોગિક—સર્વ પ્રકારની કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા આપવી જોઈએ એવી માગણી કરવાનું માન તો આ પરિષદને જ ઘટે છે.

આ વિષે દલીલો આપવાની જરૂર નથી—આ અંકમાં પ્રકટ કરેલા પ્રમુખ સાહેબના ભાષણમાં તે વિષય લખાણથી ચર્ચેલો છે. છતાં આના સંબંધમાં એક બે બાબતોનું આપણે નિરવર રટન નહિ કરીએ તો માતૃભાષાને કેળવણીનું વાહન કરવાને જે આગ્રહ ઠરાવમાં જણાવેલો છે તે આપણી રગમાં આવશે નહિ ઠરાવમાં જણાવ્યું છે કે (આ સુધારો) “આજ સુધી નહિ થવાથી પ્રજાને અતિશય નુકશાન થયું છે.” આ

નુકશાન મુખ્યત્વે કરીને બે રીતે થયું છે, પ્રથમ તો અંગ્રેજી પાંચમા છઠ્ઠા ધોરણથી માધ્યમિક શાળાઓમાં, કૉલેજોમાં અને અન્ય સંસ્થાઓમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓએ જે કેળવણી લીધી છે તેઓ—ઇંગ્રેજી શિક્ષણનું વાહન હોવાથી—ઇંગ્રેજીમાં શિખેલા વિષયો ઉપર ઇંગ્રેજીમાં જ વિચાર કરતા થઈ ગયા છે. બીજી પાસ તેઓ પોતાના કુટુંબનો અને જીવનનો ઘણો ખર્ચ સાંસારિક, ધાર્મિક વગેરે વ્યવહાર તેઓ ગુજરાતીમાં ચલાવે છે. ગુજરાતી સંસાર અને જીવનની વચ્ચે તેઓ મગજના એક ખુણામાં કેટલાક મહત્વના વિચારો અને ભાવનાઓ ઇંગ્રેજી ભાષામાં જ લખી રહે છે, આથી તેમને એવું નુકશાન થાય છે, પ્રથમ તો માતૃભાષામાં મેળવેલા વિચારોમાં જે ચોક્કસાઈ, વ્યવહારિકતા અને ઠાણુ આવે છે તે ઇંગ્રેજીમાં આકૃતિ પામેલા વિચારોમાં આવતા નથી તે કલ્પનિક અદ્ધર, દેશ કાળ સાથે અસંબંધ રહે છે—પાણી ઉપર તેલની માફક રહે છે. આથી ઉલટું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચા વિચારો પણ માતૃભાષામાં રચવાની ટેવ પડી જાય તો પરભાષાના વિચારો આપણા પોતાના જ કરતા આપણને આવડે ભાષાપરંતે મગજના પણ બે વિભાગ પડવાથી તેની શક્તિઓ ક્ષીણ થાય છે અને નવા વિચારો ઉપજાવવામાં અને નવી શોધ કરવામાં જે સુદ્ધિનો વ્યય થવો જોઈએ તે થોડા વિચારો પરભાષામાં સાચવી રાખવામાં ઉડાઉપણે ખર્ચાય છે, એ બીજો ગેરલાભ છે. જન સમાજને પણ આથી નુકશાન છે કારણ કે કેળવણીનો વર્ગ અંગ્રેજીમાં સંઘટેલા વિચારો શોધેજ અંશે માતૃભાષામાં ઉતારી શકે છે—તેમ કરવાનો ઉત્સાહ પણ જીજ્ઞાસુ જ હોય છે.

આથી પણ વધારે ગંભીર નુકશાન તો આપણી આખી સંસ્કૃતિને છે. જે યુવકવર્ગ આખા જગતના અમૂલ્ય ચેતનમય વિચારોને પરભાષામાં જ મેળાવે અને ઘોળી રાખે તેનું મત-ગમે તેટલા અપવાદો છતાં પણ—ધીમે ધીમે પણ અચૂક રીતે પોતાના સંસાર, આહિત્ય, પ્રભા, વિચાર ઉપરથી ઉઠી જવાનું અને જે દશની ભાષાઓમાંથી તે પ્રેરણા અને જીવન મેળાવે છે તેના કલ્પનિક તેજથી તેની આખો વધારે ને વધારે અંબાઈ જવાની પરિણામે પરભાષા અને પરદેશ તેના મનનું કેન્દ્રસ્થાન થાય અને રાષ્ટ્રીય અભિમાન ખીલવું જોઈએ તે ઉલટું નષ્ટ થાય. જે કેળવણી દેશભક્તોએ માતૃભૂમિની અમૂલ્ય મેવા કરી છે તેનું કીર્તન કરતે કરતે પણ આ દીવા જેવી દેખાતી વસ્તુસ્થિતિની અવગણના થઈ શકે એમ નથી. આમ આપણા જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિને હાલની વિપરીત અને અસ્વાભાવિક પદ્ધતિથી જે ભારે નુકશાન થયું છે તે આપણા મનમાં આપણે વધારે ને વધારે ઘુટીશું તેમ આ ઠરાવની કીમત વધારે ને વધારે કળીશું અને તેને અમલમાં મુકાવવાને કટિબંધ થઈશું.

જણાવવાની બાબેજ જરૂર છે કે આ ઠરાવનો અમલ એક પગલે થઈ શકે નહિ. નીચેના ધોરણથી આ સુધારો થઈ કરીને વર્ષે વર્ષે તે આગળના એક એક ધોરણમાં હાથલ કરવો જોઈએ એવો જ ભાવાર્થ છે. પ્રો. લીમચેના ઠરાવની સામે વાધો લેવાય છે કે મેટ્રિકમાં માતૃભાષા દ્વારા સવાલોના જવાબ આપનાર વિદ્યાર્થી કૉલેજનાં ધોરણમાં ઇંગ્રેજીમાં પ્રભુ કાચો રહેશે—તે આ ઠરાવને લાશ પડતો નથી કારણ કે આ ઠરાવનો બરોબર

અમલ કરવાને તો મેટ્રિક પછી પ્રીવીયસ, ઇન્ટર, બી. એ. એ બધાં ધોરણમાં—યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો અપાટબંધ તૈયાર કરાવીને—કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા આપવી, જોઈએ. આ આખો સુધારો ક્યાં પગમથી કરવો તે વિચારવાનું કામ યુનિવર્સિટીનું છે. આપણે તો આ સુધારાની હીમાયત જ આગ્રહપૂર્વક કરી શકીએ.

રાષ્ટ્રીય ભાષાનું શિક્ષણ.

કેળવણીના વાહન પછી રાષ્ટ્રીય ભાષાના શિક્ષણને ગાંધી સાહેબે પોતાના ભાષણમાં ઘણું મહત્વ આપ્યું હતું—તે વિષે તેમનો આગ્રહ જાણીતો છે—એટલે પરિપદમાં તે વિષય ચર્ચાઈ એ સ્વાભાવિક હતું. આ વિષે પણ માતૃભાષાને કેળવણીનું વાહન બનાવવા વિષે તેવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો છે તેવો જ અંતિમ દબાવો ઠરાવ વિષય વિચારણી કમિટી આગળ ચર્ચા માટે રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ માતૃભાષા વિષે કંઈક પહેલાં થયેલી લાંબી ચર્ચાથી, કંઈક ઉગતી પ્રતીતિથી અને કંઈક પ્રમુખમહાશયના નૈતિક પ્રભાવથી કમિટીએ ઠરાવ કરવાનું કબૂલ કર્યું તેમ આમા થયું નહિ. અને એ સ્વાભાવિક અને યોગ્ય જ હતું. જો કે ગયે વર્ષે લખનામા એક ભાષા અને એક લીપીની પરિષદ ભરવામાં આવી હતી અને ખામ કરીને આર્યસમાજના ઉપદેશકો હિન્દીને રાષ્ટ્રીય ભાષા ગણવાનો આગ્રહ દર્શાવે છે છતાં આ વિષયના પ્રમાણમાં ઓછી જ ચર્ચા થઈ છે અને તેથી “હિન્દી અને તેનું અગ ઉર્દુ એજ હિન્દુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ શકે કે નહિ એ વિષે આગામી પરિષદને સારૂ રીપોર્ટ તૈયાર કરવા” કમિટી જ નીમવાનું બની શક્યું.

આ કમિટીનો રીપોર્ટ ઘડાય તે દરમ્યાન આ વિષયમા રસ લેતા સર્વેએ તે વિષે ઘણું જ ઉડો વિચાર કરવાની જરૂર છે ગાંધી સાહેબે આ વિષયની ઘણી ચર્ચા કરી છે છતાં એક દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી. એમ કહેવામાં આવે છે કે હાલ ઈંગ્લેન્ડ કેટલેક અંશે રાષ્ટ્રીય ભાષાની ગરજ સારે છે તેને બદલે હિન્દીને તે સ્થાન આપવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવશે. જુદા જુદા પ્રાંતની ભાષાના વૈવિધ્યને લીધે સમસ્ત પ્રજાની વધતી જતી એકતાને નુકશાન પહોંચશે. આ દલીલ અમને ઘણી છુદ્દલી લાગે છે. ખરેખરે રાષ્ટ્રવાદી એ વિચાર કરશે કે ઈંગ્લેન્ડે આ દેશમા આવ્યા તે પહેલાં જુદા જુદા પ્રાંતો વચ્ચે વેપારનો, અને સમાજનો, ધર્મનો અને યાત્રાનો વ્યવહાર કેવી રીતે જળવાતો હતો? જો હિન્દુસ્તાનના આદે શુણા વચ્ચે વેપાર સંકાઓથી ચાલતો આવ્યો છે, જો અનેક ધર્મગુરુઓએ દેશના પ્રાંત પ્રાંત ફરીને પોતાના ધર્મનો દિગ્વિજય કર્યો છે અને પોતાના સિદ્ધાંતોના બીજ આદે દિશામા ફેંક્યા હતા અને જો હરદ્વારથી મેતુબંધ રામેશ્વર સુધી શ્રદ્ધાળુ ભક્તજનો યાત્રા કરતા હતા તો તેઓ કેવી રીતે—કઈ—ભાષામા પોતાનું કામ ચલાવી લેતા હતા? આનો જવાબ એકજ હોઈ શકે—આ બધો વ્યવહાર સંકાઓથી હિન્દીમા—કદાચ ભાંગી તુટી હિન્દીમાં—કવચિત્ત્ર મજાણામાં ચાલતો આવ્યો છે અને આજે પણ ચાલે છે. હિન્દુસ્થાનની બધા ભાષાઓનાં ગર્ભમાં સંસ્કૃત ભાષા—અને તેની દ્વારા હિન્દી પ્રજા રહેલી છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે હિન્દુસ્થાન અનેક વિધ લોકો હિન્દી ભાષાથી સંબંધ

રહેલા છે—એક બની રહ્યા છે. જે ભાષાથી આમ હિન્દની એકતા સચવાઈ રહી છે તે ભવિષ્યમાં પણ રાષ્ટ્રીય વ્યવહારનું વાહન બનવું જોઈએ એમ આપણી સામાન્ય બુદ્ધિ સૂચવે. આથી ઉલટું ઇંગ્લેન્ડ પરદેશી ભાષા છે—અને તે સુઠીસર હિન્દીઓ શિખ્યા છે. તે રાજ્યભાષા હોવાથી તેને અયોગ્ય મહત્વ અપાયું છે અને તેથી આ જમાનાની કેટલીક રાષ્ટ્રીય હીલચાલો ઇંગ્લેન્ડમાં વ્યલાવતા આપણે ધમ ગયા છીએ. આથી એવી ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે કે ઇંગ્લેન્ડ ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા બનતી અટકે તો આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ નષ્ટ થાય. આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે પચાસેક વર્ષથી જે તદ્દન જુદા પ્રકારની પરદેશી ભાષાનું જ્ઞાન દેશના યોગજ લોકોએ મેળવ્યું છે તે કૃત્રિમ—ખાદ્ય એકતા જ સાધી શકે જ્યારે હિન્દુસ્થાનની બધી ભાષાઓની જે બહેન પણી—હિન્દી ભાષાએ આપણી રાષ્ટ્રીય એકતા મઠાઓથી આજ પર્યંત સાચવી રાખી છે તે જ આખા દેશમાં ખરી આંતરિક એકતા અને ખરો દેશાતુરાગ ખીલવી શકે.

પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ.

આ પરિષદમાં વિચાર કરનારને તેનું જે પ્રકારનું મહત્વ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે ગુજરાતમાં એમર ચાલી રહેલી રાજકીય ચળવળથી જે ઉત્સાહ સ્ફુર્તો હતો તેને એકત્ર કરવાની સુંદર વક્ર આ પરિષદે આપી હતી અને તેની બેઠકમાં જેમણે હાજરી આપી હશે તેઓ ગુજરાતના શહેરો અને ગામડાંઓમાંથી આવેલા નવીન ઉત્સાહ અને જોશથી પ્રકુલિત થયેલા હજારો માણસોને જોયા હશે—આ પરિષદના ગંભીર સમારંભમાં તેમણે નવીન ગુજરાતનો ઉદય જોયો હશે. જે બારીક સમયમાંથી આપણે પસાર થઈએ છીએ તેથી આ પરિષદને ઘણું મહત્વ મળ્યું છે, સ્વરાજ્યની જે હીલચાલને તોડતા વધી પડી છે તેના ઉભરાતા પૂરની ટોચ ઉપર અને હિન્દની રાજકીય સ્થિતિની તપાસ કરવા હિન્દી પ્રધાન આવે તેના પહેલા યોડા દિવસ ઉપર જે પરિષદ મળે તેણે ખરેખર કાળ સાધ્યો છે એમ કહી શકાય ગુજરાતી પ્રજાની અને ગુજરાતી ભાષામાં જ કાર્ય કરનાર પરિષદ તરીકે પણ તેનું ઘણું જ મહત્વ હતું જ્યારે રાજકીય ઉત્સાહ બુદ્ધિશાળી કહેવાતા વગોની બહાર નીકળી રાજદ્વારી સભામાં દેશી ભાષાનો ઉપયોગ અવશ્યક બને છે એમ આપણે છેલ્લા થોડા માસમાં જોતા આવ્યા છીએ. આ સિદ્ધાંત ઉપર આ પરિષદ સ્થાપિત અને ગાંધી સાહેબ તેવા સ્વભાષાનુરાગી દેશભક્ત પ્રમુખ તરીકે મળ્યા એમાં જ તેની અસાધારણ સફલતા અપાઈ છે.

પ્રમુખસાહેબના ભાષણનો એકેએક શબ્દ મનન કરવો યોગ્ય છે. તે એટલી સાદી ભાષામાં અને મુદ્દાસર લખાયું છે કે તેના ઉપર ટીકાનો અવકાશ રહેતો નથી. કદાચ તેની વિશેષતા જે મુદ્દામાં રહેલી છે તેની નોંધ લઈને સંતોષ માનીશું. “રાજકીય” એ શબ્દનો અર્થ કરતા તેઓ જણાવે છે કે —

આ શબ્દનો ઘણો ભાગે મંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે છે, પણ મને લાગે છે કે તેનો વિસ્તૃત અર્થ રાખવાથી વિશેષ લાભ છે જે આવી પરિષદોના કાર્યની સમાપ્તિ માત્ર રાજા પ્રજાના સંબંધના વિચારમાજ થઈ જાય તો એ કાર્ય અધૂર રહે ને એ સર્વ.

ધનેા પુરો ખ્યાલ પણ આપણને ન આવે. દાખલા તરીકે મહુડાનેા પ્રશ્ન શુજરાતના ફેટલાઈ વિભાગને બહુ અગત્યનો છે, તેનો વિચાર રાજ્ય પરવે જ કરતાં કંડવું પરિણામ આવી શકે, અથવા ધાર્યું પરિણામ આપણે ન લાવી શકીએ, પણ જો મહુડાના કાયદાની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરી આપણું જે અંગત કર્તવ્ય હોય તેનો પણ આપણે સાથે સાથે વિચાર કરીએ તો આપણી સરકારની સાથેની લડતમાં પહેલા કાપવાનો સંભવ છે, ને આપણને લઢવાની આવી પણ મહેલથી હાથ આવે.

આ સિદ્ધાંતમાં તેમના આખા ભાષણનું રહસ્ય છે. “હિન્દુસ્થાનમાં ગરીબાઈ વધતી ચાલી છે” “હિન્દુસ્થાનમાં (ઈંગ્લંડના જેવી) પાર્લામેન્ટ હશે ત્યારેઆપણો ભુખમરોનો ઇલાજ સહેજે હાથ લાગશે,” “પાર્લામેન્ટ આવે જ નેઈએ. તે લેવા આપણે આજે જ લાયક છીએ...” “આજે જ” ક્યારે આવશે તેનો આધાર આપણા ઉપર છે,” “આપણી લામણાત આપણને હવે સ્વરાજ્ય લોગવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ છે તેમાં રહી છે,” અને “સ્વરાજ્ય વિના હવે હિન્દુસ્તાનમાં શાંતિ સંભવતી નથી” —જે વિચારસંકલના રજુ કર્યા પછી તેઓ કહે છે કે:—

“પણ જો આપણે અળગળ મભાઓ ભરીને જ કરીએ તો પ્રજાને હાનિ થવાનો સંભવ છે. મેળાવડા અને ભાષણો યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય વખતે ચોલી શકે છે. પણ માત્ર મેળાવડા અને ભાષણોથી પ્રજા ઘડાવી નથી.

“જે પ્રજામાં સ્વરાજ્યના તરંગો ઉછળી રહ્યા હોય તેમાં સર્વ દિશામાં બ્રહ્મતિ હોય.....

“એવો પણ ધ્વનિ સંભળાય છે કે એક વખત આપણા હાથમાં ભારતવર્ષના કારભારની સત્તા આવવા દો પછી બધાં રૂડા વાના થશે. પછી બધાં રૂડાં વાનાં થઈ રહેશે. આના જેવા બીજા ભારે વહેમ નહિ હોય. કોઈ પ્રજા એમ સ્વતંત્ર નથી બની. વસંતની બહાર ખીણે છે ત્યારે દરેક ગાડમાં તેની છાયા પડે છે નવચોવન આવી બ્રહ્મિને વિષે જોવામાં આવે છે. તેમજ આપણે જ્યારે સ્વરાજ્યરૂપી વસંતઋતુમાં પ્રવેશ કરતા હોઈશું ત્યારે કોઈ આવી ચડેલો મુસાફર દરેક સ્થળે નવચોવન ભાળશે અનેક પ્રકારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રજાના સેવકો પોતાની શક્તિ અનુસાર અનેક કાર્યોમાં રોકાયલા જોવામાં આવશે.”

તેમનો આવો વ્યાવહારિક મત હોવાથી તેઓ હાલ સલાહ આપણને આપે છે “આપણે હિન્દની પ્રજા પાસે સ્વરાજ્ય માગવું રહ્યું છે આપણી અરજી તેની કને છે જ્યારે હિન્દુસ્થાનના ખેડુત જાણીએ કે સ્વરાજ્ય શું છે ત્યારે કોઈ સ્વરાજ્ય રોકી શકનાર નથી.”

“પ્રથમ પગથીઈ તે આપણે આપણી (ઈન્દ્રીઓ) ઉપર રાજ્ય લોગવતાં શિખવું એ છે”

“અવિલકત એટલે કૌટુંબિક સ્વરાજ્ય લોગવનારાં કુટુંબો અગાડને લીધે વિલકત બને તો આપણે સ્વરાજ્યને સારૂ કેમ લાયક બનીએ ?”

“જાતિઓ પોતાનો કારભાર ન ચલાવી શકે.....આટલું સંકુચિત સ્વરાજ્ય આપણે ન ચલાવી શકીએ તો રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય કેમ ચલાવી શકીએ ?

“આપણું શહેરોનો કારભાર આપણે ન ચલાવી શકીએ...શહેરનો કારભાર ચલાવનાર નિઃસ્વાર્થી શહેરી ન નીકળી પડે, જે કારભાર ચલાવતા હોય તે બેઠકાર અથવા સ્વાર્થી હોય તો આપણને વિશેષ સત્તા લેવાનો શો અધિકાર છે? શહેરના કારભારમાં સ્વરાજ્યની ચાવી છે.”

“પોતાના અંગત સાહસથી સેંકડોને કેળવણી આપવાની આપણી ચોક્કસ કૃત્ય છે.”

“શહેરોમાં દારૂનું વ્યસન વધે છે...તેનો ઉપાય આપણે ન કરી શકીએ તો આપણે સ્વરાજ્ય કેમ લઈએ?”

“આપણે સ્વરાજ્ય લઈ શકીએ તે પહેલા સ્વદેશી પ્રત્યે પ્રેમ તો ખરો પણ રાગ સુદ્ધાં થવો જોઈએ.....સ્વરાજ્યની રચના જ આપણુ એકંદર ઘણું સારું છે એવી કલ્પના ઉપર બંધાઈ શકે.....સ્વદેશી ચળવળ આ દેશમાં મોટા પાયા ઉપર થવી જોઈએ.”

અને છેવટે દુરાગ્રહથી નહિ પણ સત્યાગ્રહથી રાજકીય લડત ચલાવવા સર્વેને વિનંતિ કરી હતી.

કરાવો.

લખનોમાં મળેલી કાગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકમાં સ્વરાજ્યની જે યોજના પસાર કરવામાં આવી છે તેને સખળ ટેકો આપવામાં આવ્યો હતો, અને ધીની કરાવથી સ્વરાજ્યની ચળવળ અંતથી કરવા તેમજ મૉન્ટેગ્યુ સાહેબને મોકલવાની તે અરજી ઉપર આજે સહીઓ લેવાય છે તે ઉપર વધારે ને વધારે સહીઓ લેવા મર્વે રાજકીય મંડળોને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. લાઈ મહમદ અલી અને લાઈ શાહત અલીને છોડવા વિષે કરાવ ઘણા બુરમાલાર અને આગ્રહી લાખામાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, અને આ પરિપત્રનું કાર્ય વર્ષ પર્થત કરવાને કાર્યવાહક મંડળ નીમવામાં આવ્યું છે તેને આ કરાવ અમલમાં મૂકાય તે માટે સખળ પ્રયત્ન કરવા ખાસ સૂચના કરી હતી.

ગુજરાતની દૃષ્ટિથી જે કરાવો ઘણા મહત્વના છે તે નીચે ટાક્યા છે:—

લોક્સભા, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, સેનેટરી કમિટીઓ અને મેગીસ્ટ્રેટ ઝેરીયા કમિટીઓ લોક ક'યાલ્મા પુરે અરો સહાયજૂત થાય તેમજ તે દ્વારા પ્રભને સ્વરાજ્યની પાછી તાલીમ મળે તે માટે તેમા સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું સંપૂર્ણ તત્વ દાખલ કરું જોઈએ એવા આ પરિપત્રનો અભિપ્રાય છે અને આ દિશામાં તરતના જરૂરી સુધારા તરીકે આ પરિપત્ર બલામણુ કરે છે કે —

(૧) આ બધા મંડળોના બધા સભાસદો પ્રજા તરફથી ચુટાવા જોઈએ, અને વિરોધે કરીને સૂચવવામાં આવે છે કે જે મ્યુનિસિપાલિટીઓને જે ભાગના વધુ મતથી પ્રમુખ નીમવાની સત્તા આપવામાં આવી ટોચ તેમાં જે ભાગના સભાસદો પ્રજાના મતથી ચુટાયલા હોવા જોઈએ એવા મુદ્દાનો નામદાર નિકુલભાઈ જ્વલભાઈ પટેલે મુબાઈની ધારાસભામાં રજુ કરેલો અને પસાર થયેલો કરાવ સરકારે તરતજ અમલમાં મુકવો જોઈએ.

(૨) તે મંડળ અને પોતાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ તેના બિન અમલદાર સવયોગાથી ચુટવાની સત્તા મળવી જોઈએ.

(૩) આ મંડળોને પોતાના મુખ્ય અધિકારીઓ બીન શરતે નીમવાની અને બરતરફ કરવાની સત્તા આપવી જોઈએ તેમજ તે અધિકારીઓના પગાર કરોડના નિયમે નિયત કરવાની સત્તા પણ સંદેશ મંડ

બોને આપવી નોંધએ અને તે અનુસાર સને ૧૯૦૧ ના મ્યુનિસિપલ એક્ટમાં ૧૩ અ નુ ને પ્રકરણ હેમેરવામાં આપ્યું છે તે ૨૬ કર્તું નોંધએ

(૪) લોકલોર્ડની આવકમાં સગીન વધારો યાચ તે માટે આજકારી નેવી મોટી અને વધતી જતી આવકવાળા ખાતાના મહેસુલનો અમુક હિસ્સો જલ્દા લોકલોર્ડને મળવો નોંધએ

ગામ પંચાયતો સ્વરાજ્યની આખી ઇમારતના ટક અને સગીન પાયાવૃષ અને તે હેતુથી તેનો પુનરોદ્ધાર કરવો નોંધએ અને તે માટે ગામ તરફથી બધા સુઝાયલા પ્રતિનિધિઓની પચાયત સ્થાપવાને કાયદો કરવાની તેમજ તેવી નીમણેશી પચાયતોને અમુક રકમ સુધીની દીવાની અને અમુક રકમ સુધીની ફોજદારી સત્તા આપવાની આ પરિષદ સર્વેન બલામલ કરે છે

ફોજદારી ન્યાયના ખાતાને કોરોબારી ખાતાથી વદન બહુ રાખવાની ને માંગણી સમસ્ત હિંદમાં ઘણાં વર્ષો થયાં કરવામાં આવેલી છે તેનો સ્વીકાર હજી સુધી નથી થયો તેને સાર આ પરિષદ અતિશય દીલગીરી નહોત કરે છે અને નામદાર હિંદી સરકારને આગ્રહ કરે છે કે પ્રત્નની કંપરની માંગણી તરત સ્વીકારી પ્રત્નને ન્યાય આપે

(અ) ગુજરાતમાં ટોરેને ચારવા માટે જુના વખતથી દરેક ગામે ગોચર રાખવામાં આવતાં હતા તે ગોચરો ધીમે ધીમે સરકાર તરફથી કમી કરી નાખવામાં આવે છે અને તેથી ટોરની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઈ છે માટે આ પરિષદ સરકારને વિનવે છે કે દરેક મામમાં આવાં ગોચરને માટે સારા વિસ્તારવાળી જમીન છુટી મૂકી રાખવી નોંધએ

(આ) પચમહાલ અને ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં જ્યાં જગલો સાચવી રાખવામાં આવે છે ત્યાં ચરાક જમીનની તગણને લીધે અને સરહદની ચોખવટના અભાવે એવા જગલમાં ટોર પેગી જવાથી તેમના ઉપર ગુજરાત સરકાર લોકની સ્થિતિ બારે દડ બરી કે નેલની શિક્ષા ખમી ખમી કગાલ થઈ ગઈ છે તેથી આ પરિષદ સરકારને વિનવે છે કે આવા જગલના ચરાક ભાગમાં વધારો કરવો નોંધએ અને ગરીબ અને ખેડૂત વર્ગને ખેતીના અને બજાટલુના કામને માટે નોડતુ લાકડ લેવા છુટી આપવી નોંધએ તેમજ એવા જગલને સાચવવા કરેલા નિયમો તથા તેમના ચતો અમલ બહુ, હદાર રાખવા પાકો બદોખમત થવો નોંધએ

ગુજરાતમાં સરકારી જમીન ખેડૂતોને ને નવી સત્તાપ્રકાર પ્રમાણે આપવામાં આવે છે તેથી ખેડૂતોને જુની સત્તા પ્રમાણે મળના કાઠણણ હક ન મળવાથી તેઓ ખેતીમાં સુધારો કરતા નથી અને નાસીપાસ થયેલા એવામાં આવે છે તેમજ તે જુના દફોની રૈયતને ખાસ જરૂર છે માટે આ પરિષદ સરકારને ખાસ બવામલ કરે છે કે નવી સત્તાનો કાયદો એટલે કે જમીન મહેસુલના કાયદાનો સને ૧૯૦૧ નો મુધારો ૨૬ કરવો નોંધએ

હમેશા રીવાજ મુજબ જમીન મહેસુલ બે હપતે ખેડૂતો પાસેથી ન લેતા એકજ હપતે લેવામાં આવે છે તેથી ગરીબ ખેડૂતોને ઘણીજ હાડમારી ભોગવવી પડે છે અને પોતાના ખાસ ગુજરાતના સાધન વેચીને મહેસુલ જરૂર પડે છે તેથી બે હપતેથીજ જમીન મહેસુલના પૈસા વસુલ કરવા અને હપતો લેવાનો સમય પાકની સ્થિતિ નેહને કરાવવા આ પરિષદ સરકારને વિનવે છે

ખેડૂત વર્ગની પાસેથી તેમજ અનાજના દુકાનદાર પાસેથી અમલદાર વર્ગ જગરાથી વેડ અને વારા કરાવે છે તે એમની ખેતીના તથા ધધાના કામમાં ઘણી અડચણ કરતા હોવાથી તેમજ તેમની પ્રતિષ્ઠાને હીણપત લગાડનાર હોવાથી તે વદન બધ કરવા આ પરિષદ સરકારને વિનવે છે

મહેસુલી વહીવટમાં તેમજ જલ્દાનો સલાહસંપ બજવવામાં સ્વેક્ટરોને હાથમાં મામલતદાર કે પોલીસની એકજતરફી હકીકતના ઉપર વર્તન કરવાનું રહે છે તેથી ઘણી વખત જલ્દાના વહીવટમાં ધમી મોટી ભૂલો યાચ છે અને લોકને અન્યાય ખમવા પડે છે તેથી આ પરિષદ સરકારને એવી બલામલ કરે છે કે જલ્દાવાર લોકના સુઝાયલા સમાસદોનું સલાહકારક મંડળ નીમવું નોંધએ

થોડા સમય થયાં શુભાગતની અદર પુખ્ત વિચાર કર્યા વિના અને પ્રભસ ગ્રહનો ખ્યાલ કર્યા વિના કેટલાં પદાર્થોએ દુધ એ-કુ કરી દુધમાથી બનતા પદાર્થો બનાવવાનાં કારખાતા કાઢ્યા છે અને તે જ પ્રમાણે સરકારી દુધના સંચા પદ્ધતિ નીકળ્યા છે તથા પ્રભ કે જેનો મોટે ભાગે વધારેમાં વધારે પૌષ્ટિક ખોરાક દુધજન્ય રહેતો છે તેને ઘણું નુકશાન થયેલું છે અને ઘણા માણસો જેમને દુધ ધીની આદત રહેતી છે તેઓને પણ એ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે અથવા ઘટાડો કરવો પડ્યો છે તેમ જ આ પરિષદ ઉમેદ રાખે છે કે જે શુદ્ધરથો આ કાર્યની અદર રોકાયા છે તેઓ અને સરકાર, પ્રખતુ દ્વિત વિચારી દુધના સંચા બધ નરશે

આબકારી એકટનો મટુડા સંબંધી કાયદો ગયે વર્ષે ખેડા જીલ્લાને લાગુ પાડવામા આવ્યા છે તેથી જે ગરીબ લોકો મટુડાને પોતાના તેમજ ટોરના ખોરાક તરીકે વાપરે છે તેમને ઘણું નુકશાન અને હાડમારી પડેલો છે તેથી તે કાયદો સત્વ ૧૬ જુલા આ પરિષદ નામદાર સરકારને વિનંતિ કરે છે (આ) પચ-મહાલ જીલ્લામાં હાલ જ બલ ખાતા તરફથી જગત્ત જાપવાના અપાતા ઈન્જરામા ખાસ કરીને મટુડાના કુળાઉ આડ નહીં કાપવા એવી બંધી નહીં હોવાથી અને આ કુમ થોડા વર્ષે ચાલુ રહે તો ખેડા જીલ્લાના જેવી હાડ-મારી આ જીલ્લાની ગરીબ રૈયત ઉપર થવાનો સંભવ રહે છે માટે આ પરિષદ સરકારને વિનંતિ કરે છે કે તે આડ કપાતા બધ નરવા.

આમાંના ચાર ઠરાવો અમને ઘણા અગત્યના લાગે છે ટોર ચરાવવા વિષે અને દુધના સંચાને લીધે જે હાડમારી આપણા ખેડુત વર્ગને લોગવવી પડે છે તે અસહ્ય છે. ટોરના ઉપર ખેતીના આધાર છે. જો ટોરને ઘાસ ચરાવાના સાંસા હોય તો ખેતીને દેખીતી રીતે નુકશાન થાય દુધના સંચા સ્થળે સ્થળે નીકળવાથી દુધ આપનારના, તેમના બાળ-કોના અને ગરીબ વર્ગના મોહામાથી દુધ બંધ છે અને આથી તેમના શરીરબળને હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે.

ફોજદારી ન્યાય અને કારોબારી ખાતા જુદા નહિ પાડવામા આવેલાં હોવાથી વકી-લોને, અસીલોને, સાક્ષીઓને સર્વને અપાર વિપત્તિ પડે છે, કારણ કે મહેસુલ વગેરેના કામને લીધે કલેક્ટરો, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો, મામલતદારો વગેરેને ગાંધેગામ ફરવું પડે છે અને તેમની આગળ તેમને ફોજદારી મુકદ્દમો ચલાવવો હોય તેમને પણ સાથે ફરવું પડે છે. વળી, આ અમલદારોને પોલીસ ખાતા સાથે સંબંધ હોય છે. આરોપી સાથે સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિ ખરો ન્યાય ન જ આપી શકે—જે ન્યાય આપે તેના ઉપર વિશ્વાસ ન આવે—એ દેખીતું છે

વેઠમા શુભામગીરીનો અંશ રહેલો છે. અમલદારો ગામડાંમા મુઆફરી કરે તે વખતે તેમને ગાડાં આપવાને અને તેમની સાથે દુકાનો ફેરવવાને લોકો અમુક વારા પ્રમાણે બંધાએલા ગણાય એ શુભામગી જ કહેવાય. અમલદારોને મુઆફરી કરવી પડે માટે કેટલીક સગવડો જોઈએ એ સમજી શકાય એમ છે. પણ તે માટે આ વ્યવસ્થા તો ન જ સાખી શકાય આનો બોલો ગામડાની સારી વસ્તી ઉપર નહિ પણ ઘણા ગરીબ વર્ગ ઉપર પડે છે અને તેના લાભ કેટલીક ઉચી અને સત્તાવાન કોમો લે છે તેથી તે કોમોની મદદ વેઠ સાથે ચળવળ કરતા ન મળે એવો સંભવ છે. અને છતાં આ પદ્ધતિ દૂર થાય ત્યાં સુધી આપણે જંપીને બેસી શકવાના નથી.

આ બંધા વિષયો સંબંધી જે ઠરાવો પસાર કરવામા આવ્યા છે, તે અમલદારો મૂકાય તે માટે પરિષદનું કાર્યવાહક મંડળ મળળ પ્રયત્નો કરશે અને શુભાગતની પ્રભ તેને બનતી સહાય આપશે એવી અમારી આશા છે.

ગુજરાત સંસાર સુધારા પરિષદ.

અનેક વિધનોને વટાવીને, આ પરિષદ ઘણી કષ્ટોદ્ભવ થઈ તે માટે તેના કાર્યકર્તાઓને અને તેનાં પ્રમુખ સૌ. શારદા ખેનને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો આછો છે. તેમના હિંમત ભર્યાં અને પ્રોત્સાહક ભાષણોમાં સત્ય અને ન્યાયના જે સિદ્ધાંતો આજે રાજકીય વિષયોમાં લગાડવામાં આવ્યા હતા તે બેધકક સામાજિક પ્રશ્નોને—અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને લગતા પ્રશ્નોને લગાડવામાં આવ્યા છે સ્ત્રીઓની હાલની સ્થિતિ સામે નીચેના શબ્દોમાં સખત પોકાર ઉઠાવ્યો છે તે દરેક પુરૂષોને પોતાના અંતઃકરણમાં કોતરી રાખવાની જરૂર છે.

સામાજિક વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓનો હાથ એટલો બવો હોય છે કે પુરૂષ એકલે હાથે ગમે તેટલું કરવા માગે તો કદી થઈ શકે નહીં વ્યવહારમાં સ્ત્રીનો હિસ્સો ઘણો જ છે તે વાત બુદ્ધી નવાય છે, અને સ્ત્રીએ તો માત્ર પ્રભુ હાથે કરવાનું સાધન, લાગણીવાળી નોકર અથવા નવરાસાનું રમકડું ગણવામાં આવે છે, તેથીજ પુરૂષનું કાર્ય સફળ થતું નથી પુરૂષો શું કરે છે. સમાજમાં જઈને સોના બાથણું કરે છે, કયા ગઢન વિષયોમાં તેમના મન રોકાયેલા છે, એ સમઘી તેમની પત્ની કે ખેડોને કે માતાઓ તો કેટલે બધે અશે અજ્ઞાન હોય છે પુરૂષો બાપણોમાં આર્યાવર્તની સ્ત્રીઓ વિશે શાસ્ત્રકારોના જ્ઞેષ્ઠો બોલે છે, લોકો તાળીઓ પાડે છે મનુ, નેપોલીઅનના શબ્દો બોલી સાબળીને યાકી ગયા, પણ ન્યારે તે આદર્શ શબ્દસ સારમાં વ્યવહારમાં મુકવાનો વખત આવે છે ત્યારે વાત બદલાઈ જાય છે સ્ત્રીઓ કાંઈક જાણવા માંગે, માણું ઉચ્ચ રે તે તેને પુરૂષો દાખી દે છે સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્ય છે એ વાત તેમને યાદ રહેતી નથી, એટલે તેને તો પહેલી નાખવામાં, કચરી નાખવામાંજ પુરૂષો મોટાઈ માને છે સનાનો મઠ એવા વસમોજ છે એક વાર કાવમાં સત્તા આવી તે યદને છોડવી ન ગમે,

સંસાર સુધારા માટે સત્યાગ્રહની સોનેરી ચાલનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એમ પણ તેમણે પોતાના ભાષણમાં સૂચવ્યું છે, પણ તે ઉપર ખીજા ભાષણ કર્તાઓએ જોઈએ તેવો ભાર મૂક્યો ન હતો. સમાજની બહી ઉપર ન્યારે વકતાઓ દીકાઓ કરતા હતા ત્યારે તેઓ તેમજ શ્રોતાઓને એમ માની લેતા જણાતા હતા કે મંડળાની ખજાર રહેલી દુનિયાને જ તે લાગુ પડે છે અને તેથી કવચિત કવચિત તાળીઓ પણ સાબળવામાં આવતી હતી. અરુ જોતાં વકતાઓ, શ્રોતાઓ અને આખી સમાજ જે અનર્થકારક રૂઢીઓના જાળમાં ફસાઈ રહેલી હોય છે નેમાથી કેમ છુટવું એનો વિચાર કરવાને આવી પરિષદ મેળવવામાં આવે છે અને ગુજરાતની જ મર્યાદામાં તેને કામ કરવાનું છે એટલે તો સુધારાની કેટલીક ચોક્કસ પગથીઓ પણ દોરી શકાય પણ ધોરી રસ્તો તો સત્યાગ્રહનો છે—જે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવે તેનો નાતજાત કુટુંબ એ મરેને બધો વિશેષ સહન કરીને આગ્રહપૂર્વક અમલ કરવો. આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા પરિષદના સર્વે—અથવા મોટા ભાગની સ્ત્રી પુરૂષો લેશે તે દિવસે તેનો હેતુ સફળ થયો ગણાશે.

અંત્યજ પરિષદ.

આ માસની પાંચમી તારીખે ગોધરામાં અંત્યજોની અને ઉચ્ચવર્ણના લોકોની જે મિશ્ર સભાને મહાત્મા ગાંધીજીએ અંત્યજ પરિષદનું નામ આપ્યું હતું તે અંત્યજો વિશે પસર કરવામાં આવેલા ઠરાવને અમલમાં, મૂકવાને પ્રથમ પગથીયા રૂપ હતી. એવું દૃશ્ય તો કદાચ ગુજરાતમાં પહેલીજ વાર જોવામાં આવ્યું કે જ્યાં શેઠીઆઓ, વકીલો, વેપારીઓ અને એવા ખીજા ગૃહસ્થો ઢેડ અને ભંગી લોકોની સાથે એક

સલામાં હળીમળીને લેગા થયા. ગાંધીસાહેબે ખરું જ કહ્યું હતું કે કદાચ રાજકીય કે સામાજિક પરિપક્વતા ધર્મર હાજર રહ્યા ન હોય પણ તેઓ જરૂર અત્યંત પરિપક્વતાના હાજર હોવાનું જોઈએ કાળ કે જ્યાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કંઈ પણ લેઈ શિવાય માનવ બંધુઓ મળે ત્યાં ધર્મરતા આવાસ હોવાનું જોઈએ.

આ મેલાવડાનું એક કુશ પરિણામ એ આવ્યું કે ગોધરાના અત્યંત બાળકોનાં શિક્ષણ માટે એક શાળા કાઢવા સારૂ રૂ. ૧,૭૦૦ ની રકમ ભરાઈ ગઈ આવી શાળાઓ સ્થળે સ્થળે કાઢવામાં આવે અને ગોધરાના જેવા મિશ્ર સંમિલનો વારંવાર થાય તો જ સંકાઓથી ને પાપ આ વર્ગની સામે આપણે કરતા આવ્યા છીએ તેનું નિવારણ થાય

મિ. મોન્ટેગ્યુનું આગમન.

નામદાર હિંદી વજીર મિ. મોન્ટેગ્યુ આપણે ધારતા હતા તે મહેલાં—આ માસની શરૂઆતમાં આવી પહોંચ્યા છે અને તેમના મન ઉપર હિન્દના એક મતની છાપ પાડવાને અનેક સલાઓ યોજવામાં આવે છે, તેની સામે આપણા એંગ્લો ઇન્ડીઅન બંધુઓ અને કેટલાક નાના મોટા હિન્દીઓ તેમ જ કેટલાક કેમો અને મહો કંઈક જુદા સૂર કાઢે છે. આ પ્રસંગે દરેક સાચા હિન્દીવાનની તો એક જ ફરજ છે દેશના હિન્દુ મુસલમાની બધી કોમના આગેવાનોએ મળીને સ્વરાજ્યની જે યોજના ઘડી છે અને જે લખનામાં મળેલી કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકમાં પમાર કરવામાં આવી છે તેને ઘણી શ્રદ્ધાથી વળગી રહેવું અને જાને તેટલી અને તેવી રીતે તે શ્રદ્ધા બંધર કરવી. દરેક રાજકીય અને વેપારી મહો, દરેક શહેર અને ગામડાંની સલાએ આ શ્રદ્ધા મોન્ટેગ્યુ સાહેબને કાને પહોંચાડવી એ તેમની દેશ પ્રત્યે ફરજ છે.

આ પ્રસંગ અહીંનો છે જેમ દુનિયામાં આવો વિચલ કરી ફરીને ઉપદ્રવ થવાનો નથી તેમ હિન્દની પ્રજાકીય જાગૃતિ હમેશાં એક જ ટોચે રહેવાની નથી તેમ ઇંગ્લંડની અને તેના વડા પ્રધાન તેમજ હિન્દી વજીરની આવી મહાનુભૂતિ આપણે વારંવાર મેળવી શકવાના નથી. “લોહુ” તથ્ય છે તે વળતે જ તેના ઉપર હથેડાનો પ્રહાર કરે અને તેનો જોઈએ તેવો ઘાટ ઘડે” એ સૂત્ર હવે તો દરેક હિન્દીવાને સાનમાં સમજવું જોઈએ અને સ્વરાજ્યની યોજનાને બેધક્ક રીતે ટેકા આપવા તૈયાર થવું જોઈએ—અને તેમ કરવાના એક માર્ગ તરીકે મોન્ટેગ્યુ સાહેબને મોકલવાની જે અરજી ઉપર સહીઓ લેવાય છે તેના ઉપર વધારે ને વધારે સહીઓ કરાવવી જોઈએ. આપણા માર્ગમાં કેટલીક લાલચો પણ છે. પોતાની કેટલી લાગણીથી જે આઈ બધને પોતાના ખામ અતિનિધિ ધારાસભામાં વિરાજવા જોઈએ એવી માગણી કેટલાક કરે છે આવી માંગણી કરવાનો હક અત્યંત વર્ગના લોકોને છે—અને તે આપણે સ્વીકારવો જોઈએ—જીજ્ઞાસુ નથી. આપણા કેટલાક અંગ્રેજ હિતશત્રુઓએ આપણા લાલચી દેખાય તેવી સુધારાની વીજી યોજનાઓ ઘડી છે પણ તેમાં આપણે માગીએ છીએ તે સુદા ન હોવાથી નકારી છે જેઓ આવી કોની માગણીઓ કરશે કે જુદી યોજનાઓને ટેકા આપશે તેઓ દેશના શત્રુ ગણાયે એ નિઃસંદેહ છે.

ફરીથી મોન્ટેગ્યુ સાહેબ સુગાઈ ધલાકામાં આવે ત્યારે સ્વરાજ્યની યોજનાની તરફથી એક અવાજે પોકાર ઉઠાવવા શુજરાતી બંધુઓને ખાસ વિનંતિ છે.

સ્વરાજ

હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરાજનો સંદેશો.

મારા દેશ અને દેશખંડોમાં માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જો હું મૂકતા જાઉં તો કહું છું કે: એક થાઓ, મંડયા રહો અને સ્વરાજ (સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જ્યાં ગરીબી, દુકાળ અને મરકીનાં લોગ થતા લાખો લોકો, અને માત્ર અદ્ય અજને લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને ખયાલી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં મોટાનું ન્યાયસભુ ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે.”

(કલકત્તાની કોંગ્રેસ-૧૯૦૬.)

દેશની મેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારું સ્વમાન સાચવવા અને ઇંદિરદંત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન ફેલતાં આ ધરીએ નીચેને શરનામે લીગના સલાસદ થવાને લખો.

હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

કાયદેસર હોલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું. શહેનશાહ પંથમ ન્યાય અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવો બ્રિટિશન સાથેના સંબંધ બજાવવો. હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નેશનલ કોંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.

હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સખ ધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી. આ ઉદ્દેશો નેમને મ મત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરુષો આ સંસ્થાના સભ્ય થઈ શકશે અંદર ગ્રેન્યુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામાં સોસીએટ વગેરે દાખલ થઈ શકશે.

મહાનંદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે અને તે આપતા લીગનો કાર્ડ, રૂપાનો ચાક ને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે જ, વ, ક અને ડ વર્ષના ભાસદો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમના હક્ક રખાં ગણાશે.

તમારા ગામમાં લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સલાસદ થવાને તૈયાર તો તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો—

૨૫૧, હોર્નબી રોડ,	મંત્રીઓ
મેરો કુપ્પની ઉપર	હોમરૂલ ફોર ઇન્ડિયા લીગ,
ફોર્ટ—સુ બાઈ.	સુબાઈ શાખા.

આ સંસ્થામાં જોડાવા ઇચ્છતા સર્વેએ સેક્રટરીઓને નીચલે શરનામે લખવું.

સ્વદેશીના આગ્રહીઓએ

શુદ્ધ, શાસ્ત્રીય આયુર્વેદીય અને અનુભવસિદ્ધ સ્વદેશી દવાઓ
મેળવવાનું હેતુ છે.

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી.

અમદાવાદ—મુંબઈ નં. ૨.

કે જે પશ્ચિમ હિન્દનું ઘણું જીવન અને પ્રતિષ્ઠિત કાર્યાલય છે, અને ત્યાં
પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંને પદ્ધતિ અનુસાર ઔષધો મોટા જથ્થામાં બનાવવામાં
આવે છે.

પ્રમાણિકપણું અને ફરજ એ અમારું સૂત્ર છે.

અમારે ત્યાંથી “વેદ્યકલ્પતરુ” નામનું માર્સિકે (ગુજરાતી તથા હિન્દી બંને
ભાષામાં) તથા વેદ્યકે પુસ્તકો, રસુ, પ્રજ્ઞા આદિ અગત્યના જ્ઞાનના ફેલાવા માટે નિરંતર
બહાર પડ્યા કરે છે.

પુસ્તકો, માર્સિકે તથા ઔષધોનું ડેટલોગ (ફ્રી) મંગાવો.

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માલ “કર્ણીક
એયુર્મીડિયર” સાબતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો રૂઝના અગર
વધુ-મંગાવી ફકોનમાં વેચવા સાબતે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડર-પીકચર-બોર્ડ;

બ્લોટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં. રૂ. ૧-૦-૦

નાની બાટલીની કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માત્ર લખો:—મેશર્સ કર્ણીક ધર્મસર્વિ.

ગિરગામ—મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પ્રસ્તુત ૩.

જાન્યુઆરી ૧૯૧૮

સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.

૬. આત્માતુ સ્વાતંત્ર્ય.

પહેલાં ઑડવડે રાજ્યે વ્યવસ્થિત ઠરેલી પાર્લામેન્ટે દુક સમયમાંજ પોતાની સત્તા દર્શાવી. એક સેકાના અરસામા તો તેણે જે વખત તે સમયના પ્રમાણમાં ઘણા જ સખત રાજમત્તાપૂર્ણ પગલાં ભર્યા; અને જે રાજ્યોને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યા. સંપૂર્ણ અર્થા કયાં ગાદ અને ગીબ પ્રસ ગમા તો રીતસરનો કાયદો ખસાર કરીને પાર્લામેન્ટે બાહરે કથું કે ઑડવડે બીજાએ અને ત્યાર પછી રીયર્ડ બીજાએ ગાદીએ બેસતી વખતે પોતે લીધેલા સોગંદ તોડ્યા છે, અને તેથી તેઓ રાજ્ય કરવાને નાલાયક ગણ્યા છે. (૧૩૦૭ અને ૧૩૯૯) વળી રાજ્યો રૂયત પામેથી પૈસા પડાવતા હતા તે, તથા ધર્મસંસ્થા ક્ષોતિક વિષયોમા વધારે અને વધારે હક્ક મેળવ્યા કરતી હતી તે પણ, અટકાવા માટેના, નાના નાના કેટલાએક હક્ક પાર્લામેન્ટે આ અરસામાં મેળવ્યા, અથવા તો અગાઉ મેળવેલા હતા, તે મજબૂત કર્યા. ટયુડર વંશના અમલ દરમિયાન, જે વખતે એક રાજ અને તેની જે પુત્રીઓની સત્તાધારી વ્યક્તિઓએ રાજ્યની બાદા અને આવરૂ વ્યવસ્થાનો સંપૂર્ણ અધિકાર હાથ ઝર્યો હતો તે વખતે પણ, રાજ્ય બંધાવણના આચાર તો તેવાને તેવાજ રહ્યા હતા અથવા તો તેમા કંઈક વિકાસ પણ થયો હતો અને પાર્લામેન્ટને પોતાની ગજનીતિ અમલમા મૂકવાનું હથિયાર-ઘણીવાર અનુકૂળ હથિયાર ખાતવાની રાજસત્તાને ગરજ પડેની હતી.

પરંતુ પંદરમા અને સોળમા સૈકામાં સ્વાતંત્ર્યનો પ્રવાહ ઈંગ્લાંડમાં તેમ જ યૂરોપના ખીન્ને ભાગોમાં પણ, રાજકીય કે રાજ્યધારણના ધોરણો ઉપર વહેતો નહિ. દરબારમાં તેમ જ અન્યત્ર તે યુગ દેખાડ આવે તેવા વ્યક્તિત્વનો હતો. અને લોકશાસનનો અધિકાર એવા સામ્રાટો, રાજાઓ, રાજીઓ અમીરો, ધર્મીદ્રવ્યો અને રાજનીતિજ્ઞોના હાથમાં હતો, કે જેઓ લોકમતની કે જનસમાજની ઇચ્છાઓની બહુ દરકાર કરતા નહોતા, તથા જેમની રાજની લાવના તે રાજ્યની લાવના ભેગી જ મળી અચેલી હતી. પંદરમા સૈકાના અંત ભાગમાં પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના વિભાગો નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં દેખાવા માંડ્યા, અને તે દરેક વિભાગમાં રાજાજ દરેક પ્રજાના લાભિષ્ઠના નિયામક તરિક્કે દેખાતો હતો.

અત્યાર સુધી ઈંગ્લાંડમાં ઉમરાવોએ રાજની સત્તાને અંકુશમાં રાખી હતી; આ ઉમરાવ વર્ગની અંદર અંદરની કાપાકૂપીને લીધે હવે રાજસત્તા વધવા લાગી. લાંબો સમય ચાલુ રહેલા રાજવંશના ઘઘડાઓથી, તથા આંતર તેમ જ બાહ્ય વિગ્રહો જેમાં લોકો કાંઈ જ ઉત્સાહ ધરાવતા નહોતા, તથા જેને લીધે સામાન્ય દૈયવતા નિત્યવ્યવહાર ઉપર કાંઈ જ અસર થઈ નહોતી, તેને લીધે પુરાણા ફ્યૂડર ઉમરાવ કુળેનો ધ્વંસ થયો. ઉગતા મધ્યમ વર્ગને તેમ જ વ્યાપારી વર્ગને તે સમયે પોતાની રાજકીય ઉપયોગનાનો ખ્યાલ થયો નહોતો. આ વર્ગોના જ પ્રતિનિધિઓ હાલમાં જે ઉમરાવ કુળો ઈંગ્લાંડના રાજ્યધારણમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેના સ્થાપકો હતા, પરંતુ તે સમયે તેઓ ધર્મ સંસ્થાઓને અર્પણ કરાવવાની મિતકત લૂંટીને ધનવાન બનેલા નહોતા. અવારનવાર મજૂર વર્ગ અશ્વતોષથી કોઈક હિલચાલ કરતો હતો, પરંતુ તે વર્ગના દુઃખ કે તેની માગણીઓ ખામ રાજકીય નહોતી. પંદરમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં તથા સોળમા સૈકા દરમિયાન ઈંગ્લાંડના રાજાઓ ઉપર રાજ્યધારણના અંકુશો, કંતિહાસના ક્રોધપલ્લ સમર્થ કરતા ચોંટા હતા, અને યૂરોપખંડ ઉપરની મહાન રાજકીય વ્યક્તિઓ (સ્પેનના રાજકર્તા પહેલો મેક્સીમિલિયન, ફ્રાંસના અને હસાબેટ્ટા, પાયમો આદર્સ, અને બોલ્ને ફ્રીડીપ, ફ્રાંસના રાજકર્તા અગોઆરમો લુઈ, પહેલો ફ્રાન્સીસ, કેથેરીન, અને ચેથો હેન્રી, તથા ધર્મીધ્યક્ષ બોલ્ને બૃહવિયસ અને ફર્લેન્સનો લૉરેન્સો વગેરે) નાના રાજ્યોના ધ્યાન ખેંચી રહેલા સાસકો વગેરે)ની સર્વસ્વીકૃત રાજસત્તાની સાથે સરખાવી શકાય તેવી રાજસત્તા ઈંગ્લાંડના રાજાઓ ભોગવતા હતા.

કલા અને સાહિત્યની માફક રાજનીતિમાં પણ તે યુગ મહાન વ્યક્તિઓના હતો; પરંતુ સ્વાતંત્ર્યની પ્રગતિના બગે માર્ગે તે સામાજિક હિલચાલોમાં રહેલો હતો. પરંતુ આ સામાજિક હિલચાલોને રાજકીય જીવનની લાવનામાંથી તેમજ મનુષ્ય જ્ઞાન ખીલવવાની ચોળનામાંથી, કલામાંથી, તેમજ સાહસમાંથી, બાવલ રાખવામાં આવી હતી. ઈંગ્લાંડમાં આ સામાજિક હિલચાલો ત્રણ ભુદે ભુદે પ્રસંગે ઉભરાઈ આવી - ત્યાના મેજૂર વર્ગોએ પોતાની ગરીબાઈ દૂર કરવા માટે રોષભર્યા લડાયક ઉપાયો

ચોક્કસ હતા તેના પ્રસંગો માત્ર આટલાંજ છે. આમાનો પ્રથમ પ્રસંગ છે ૧૩૮૧ માં ઉપરિચિત થયો હતો. પૂર્વ અને દક્ષિણના પ્રાંતોનો તે એક વ્યવસ્થિત લખવો હતો અને પોટ ટાઇટલર, જેનું નામ આ ગણવા સાથે ખાસ જોડાયેલું છે, તે તો માત્ર ઘણા આગેવાનોમાંનો ફક્ત એકજ હતો. પરંતુ તેને ખરું બળ-ખરું જોમ-આપનાર તો બનકતો ઉપદેશક પાદરી જૉન બૅલ હોતો. મનુષ્યના ત્રાત્તાવાનો તથા “સગાનતા” નો ઉપદેશ જે તે કરતો હતો તેનું મૂળ કાંઈક અંગ્રેજી ગાંધીજીમાં હતું તથા કાંઈક અંગ્રેજી વિશ્વમ લૅન્ડલૅન્ડ નામના કવિના ધન અને ગરીબાઈ ઉપરના કાવ્યોમાં હતું. મનુરોના અસતોષનું તાજું કારણ એ હતું કે, હાંબા સમય સુધી ત્યાં પ્રવર્તેલા પ્લેગ વગેરે ઉપદ્રવ (૧૩૪૯ થી ૧૩૬૯) ને લીધે ત્યાના સમાજમાં અંધકાર પ્રવર્તી રહેલો હતો; અને ઉપદ્રવ પૂરો થયા પછી પણ જમીનદારોએ ઉપદ્રવ પહેલાંના પોતાના સંઘળા હકોને અમલ મનુરો ઉપર કરવા માંડ્યો, અને મનુરોના દર જે ઘણાજ ઓછા હતા તે ન થાણુ રાખવા માગ્યા આ અસતોષમાં લોલાર્ડ નામે ધર્મપંથાઓનો પણ કેટલો હિસ્સો હતો. તે કેટલો હતો તે કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ધર્મસુધારક વિક્ટોરીયા અંગ્રેજી આપાનીઓને લીધે, તથા તેના અનુયાયી ઉપદેશકોને લીધે લોકો સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક સુધારાની માંગણી કરવા થયા હતા. ખુદ ગણવાની વ્યવસ્થા ટાઇટલરે આલાકી તેમજ વિનીતતાથી કરી હતી તો પણ તે લોહીની નીકો બહેપરાવીને દાણી દેવામાં આવ્યો હતો; અને તે નિષ્કણ નિવડયો એમ ઉપર ઉપરથી જણાતું હતું. છતાંયે તેને પરિણામે શુભમગીરીની પ્રયાનો ઉતાવળે અંત આવવા લાગ્યો અને મનુરોની આત વર્ગની માનુષી હક્ક મેળવવા માટેની ધીમી પ્રગતિમાં એક ડગલું આગળ વધાયું.

ચીત્તર વર્ષ પછી (૧૪૫૦ માં) જૅક કેટનો બળવો થયો. સામાજિક કારણોને લીધે નહિ પણ છઠ્ઠા હેન્દ્રીના અમાત્યોની દુર્વ્યવસ્થાને લીધે વ્યાપેલા અસતોષને લીધે આ બળવો થયો હતો, અને મુખ્યત્વે તે દક્ષિણ અને પૂર્વના પ્રાંતોમાંજ વ્યાપ્યો હતો. છતાંયે આ પ્રસંગે મનુરોનો કાયદો રદ કરવા માટે માંગણી કરવામાં આવી હતી, તથા કેડ લંડનમાં ઘણલ થયો તે વખતે ત્યાંના બહેપારીઓને લૂંટવામાં આવ્યો હતા તેથી, આ બળવો રાજકીય દુર્વ્યવસ્થા દૂર કરવા નહિ પણ અરીબાઈ દૂર કરવા ઇંગ્લેન્ડમાં જે થોડા પ્રયત્નો થયા છે તેમાંના એકની ગણનામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૫૩૬ માં “ધર્મની યાત્રા” નામે એક બળવા જેનું ચર્ચું હતું તેનું મુખ્ય કારણ આઠમા હેન્દ્રી રાજ્યે ધર્મના મઠ બંધ કર્યા હતા તથા ધાર્મિક પ્રધાઓમાં એવા જબીબ ફેરફારો ધર્મનું ધન લૂંટવા માટે કર્યા હતા, તે હતું. પરંતુ ૧૫૪૯ માં નોર્ફોલ્કમાં થયેલો રૉબર્ટ કેટનો બળવો તે કેવળ ખેડૂતોનો જ બળવો હતો. તેણે “બળવાખોરના દરિયાદ” લખી હતી તે હજી સુધી પણ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ગદીબંધનો ગુસ્સો દર્શાવતું એક ઉત્કૃષ્ટ લખાણ છે. જુદા જુદા પ્રાંતોની સામાન્ય લોકરોચ જમીનોને “ગણવાના અને વંગવાના વ્યક્તિઓએ ખાનગી જમીન કરી પોતાને તાજે દેવા માંડી હતી, તેની સામે વાધો દર્શાવવા માટે આ બંને હતું. વળી કેટની ભવિષ્યદર્શી નજરે એમ પણ જોયું હતું કે ક્યૂડ સમયની સ્ત્રીમદારીઓ વિના આ જમીનોનાને માલિક થશે તે

ઘણા જ બાળવાન થઈ જશે. ભવિષ્યના આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના તથા દેશના ઉત્કર્ષના અતિ દુર્ભાગ્યે, જમીનદાર વર્ગે, સરકારી બાળના ટેકાથી, હંમેશ માફક સખ્તાઈથી, તથા જંગલીપણથી આ હિલચાલને દબાવી દીધી. અતિ દુર્ભાગ્યે એટલા માટે કે કેટલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નિવડ્યો તેને પરિણામે અભ્યાસુધી આ જમીનદાર વર્ગ-રાજકુળમાં, જ્ઞાનમાં, અને ધનમાં પણ ઉપરીપણું લોગવે છે; અને વગર પરસેવે પેદા કરાયેલા ધનની સામેના પ્રબળ પોકારો, કે જાતજાતના ઠાયદાઓ પણ આ અન્યાયનો અંત હજી સુધી આણી શક્યા નથી. લગભગ આખાં દેશની જમીન આ રીતે જુદી જુદી વ્યક્તિઓની સ્વતંત્ર માલિકીની થઈ ગઈ છે. આ વ્યક્તિઓ કોઈ પણ રીતે પ્રજા તરફ કોઈ પણ જાતની ભ્રમભરી ધરાવતી નથી, અને તેમના કબજાની જમીનનો ઉપયોગ રમતો રમવામાં કે આનંદોદ્યાનો કરવામાં અથવા તો કમાણી માટે. તેમના મનના કાદા કે લોભવૃત્તિ અનુસાર થાય છે.

સામાજિક તથા ન્યાયિક બાબતોમાં બાળથી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાના અગ્રેજ લોકોના પ્રયત્નો એકંદરે નિષ્ફળ નિવડ્યા. તેમના આ પ્રયત્નો, ટાઈલરના બાળવા પહેલાં થોડા વર્ષ ઉપર (૧૩૫૮ માં) ક્રાન્સમાં, ત્યાંના ગરીબ લોકોએ કરેલા પ્રયત્નો બેઠે સરખાવી શકાય. પરંતુ ક્રાન્સમાં, થયેલા પ્રયત્ન વધારે લયંકર હતા. વળી જર્મનીમાં પણ (૧૪૯૨-૧૫૨૫) એ અરસામાં ગરીબાઈ દૂર કરવા માટે બાળથી પ્રયત્નો થતા હતા. તે પણ એક લયંકર કતલ પછી દબાવી દેવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર બાદ એના બાપ્ટીસ્ટ નામે એક આદર્શદર્શો પુરૂષે મનુષ્ય સમાજની મધ્યમાં સાધુ અને દેવોતું એક શહેર વસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેપણ ૧૫૩૨માં સફળ નિષ્ફળ નિવડ્યો હતો. છતાંયે તેની અસર ઘણા સમય સુધી સર્વત્ર ઓછી વધતી દેખાતી હતી.

મધ્ય યુગના અંતમાં અને નવીન યુગના પ્રારંભમાં, મજુરિયાત વર્ગે જે જે હિલચાલો આર્થિક છૂટાપણુ મેળવવા આદરી હતી તે સઘળી પોતાના હેતુમાં નિષ્ફળ નોવડી. પીઅસ પ્લાઝિમેને મજુર વર્ગની જે સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું હતું, તે અત્યંત ખરાબ હતી; પરંતુ ત્યાર પછીના બે સૈકામાં તો, કાંઈક અંશે ધર્મસંસ્થા, કે જે ગરીબ વર્ગનો પક્ષ લઈ તેમનું દુઃખ દૂર કરતી હતી, તેની અત્યંત અવ્યવસ્થાને લીધે, અને કાંઈક અંશે પરદેશીઓની ક્ષાંટને લીધે આ સ્થિતિ તેથી પણ વધારે બગડી. તે સમયમાં સામાજિક હિલચાલો નિષ્ફળ નિવડી. પરંતુ બુદ્ધિવિદ્યાસત્તી જે હિલચાલ તે જ અરસામાં શરૂ થઈ, અને જેની અસર આ સામાજિક હિલચાલ ઉપર પણ થઈ હતી, તેને પરિણામે મનુષ્યનું માનસિક સ્વાતંત્ર્ય એવું તો ખીલ્યું કે તેની સરખામણી ગ્રીસના ઇતિહાસના મહાન સૈકા શિવાય બીજા કોઈ પણ સમય સાથે કરી શકાય તેમ જ નથી. આ સમયને “અધિકારનો યુગ” નામ અપાયું છે. તેમાં જે વિસ્ફારનો ભાવ છે, તે બેદરકારી ભર્યા અભિમાનને જ આભારી છે. જે શ્રેણીઓને આ નામ અપાયું છે, તે કલ્પનાના પ્રકાશથી અને સૈદ્ધાંતના રંગથી છવાયેલા દેખાય છે. આ શ્રેણીઓમાં મહાન યોદ્ધાઓ, રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષો અને ધર્મવેત્તાઓ ઉપનન્ન થયા હતા એટલું જ નહિ, પણ આલેખન અને અલંકારના અનેક પ્રકારો,

સ્થાપાયના કાર્પચેક ઉત્તમ નમૂનાઓ, વાર્તાગીત અને રાગલીઓથી ભરપૂર 'દત્તવાનુ' સાહિત્ય અને સર્વ કાળના કવિયોમાં મુખ્ય ગણાય છે તેવા એક ઠવિ ડેનીની શ્રેષ્ઠ કવિતા, આ સમયે આ સંક્રાંતિમાં ઉદ્ભવ્યું છવાયે ડેનીથી પણ આગળ વધી, 'સોળગી' સદીના બુદ્ધિમય વાતાવરણમાં પ્રવેશતાં આપણને કાર્પક ફેરફારનું ભાન થાય છે—વિચારની વિસ્તૃતતા, માનસિક અને કાયિક પ્રકારનો સામાન્ય વિસ્તાર, આ પૃથ્વીમાં મનુષ્યનું અસ્તિત્વ વિવિધતાવાળું, રસભર્યું અને અમૂલ્ય છે એ વાતનો વધારે પ્રમાણમાં સ્વીકાર, અને બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિય વડે સામાન્ય ધોરણે પરીક્ષા કર્યા વિના કોઈપણ સિદ્ધાંત કે વાત ન સ્વીકારવાનો ઠરાવ—એક શબ્દમાં કહીએ તો, વિસ્તૃત માનસિક સ્વતંત્ર્યનું આપણને ભાગ થાય છે.

આ સમય આવે છે એવી નિશાનીઓ અને એવા સૂચનો તે વખતે તો ઘણા હતા; પરંતુ અત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે તે સમય સહસ્રા અને સપ્તર્ષપણે, ઘણી જ અગ્રયગ રીતે આવ્યો હતો. ઘણાંજરા સમકાલીન પુરૂષો આ વાતની મહત્તાથી તેમ જ તેના વિસ્તારથી કદાચ અબાલ હશે પરંતુ તે વખતના નેતાઓએ તેને પ્રગતિમાન કરવાને ઘણો જ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો અને આ ઉત્સાહને કેટલાંએક બહારના બનાવોથી ઘણો ટેકો મળ્યો હતો. છેલ્લા ગ્રીક મહારાજાનું કોન્ટ્રેન્ટીના પલ્લના કોટ ઉપર લલતા લલવા મોત થયું, અને ખ્રિસ્તી ધર્મની પૂર્વની રાજધાનીનો કમળે તુર્ક સુલતાને લીધો (૧૪૫૩) તેથી “સંસ્કૃતિમાન દુનિયા” ની જૂની ભાવના નષ્ટ થવા લાગી, તથા ભય માટે આવીને ઉભો છે, તેવી લાગણીને લીધે યુરોપના બુદ્ધિવિકાસને નવો ભુસ્સો મળ્યો. પૂર્વ પ્રદેશોમાંથી નાસી આવેલા વિદ્વાનો પોતાની સાથે પ્રાચીન ગ્રંથો ઉત્તમ સાહિત્ય ગ્રંથો, તેમજ કેથોલિક પાદરીઓએ લાંબા કાળથી અવગણેલું ગ્રીસભાષાનું જ્ઞાન પણ લાવ્યાં. બુદ્ધિશાળી મંડળો આ સર્વ તરફ બહુ માનથી જોવા લાગ્યા અને જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ. ગ્રીસની કલા અને સાહિત્યના અવશેષો આ પ્રમાણે માલુમ પડ્યા, તેને સૌંદર્ય અને જ્ઞાનના પુનર્જન્મ તરિકે લેખવામાં આવ્યા. સ્વતંત્રપણે દીક્ષા કરવાની, જુદી જુદી અજમાયેશો કરવાની, તથા માદમ જોડવાની ગ્રીકવૃત્તિની અસર માનસિક વિષયોમાં તેમજ જ્ઞાનની શાખાઓમાં ઘણીજ થવા માંડી. ગ્રીકસૌંદર્યનાં પુનર્દર્શનથી રૂઝા ઠલાકાર એકલાં જ નવો અને આતુર ઉત્સાહ થયો હતો એમ નહિ, પણ વિદ્વાનો, ઝેપારીઓ અને રાજાઓમાં પણ નેને લીધે આ સૃષ્ટિના સૌંદર્ય અને આનંદ પરત્વે નવી નવી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઈ. જીવન ઘણો પ્રકાશિત તેજથી અગ્રહણે છે એમ તેમને લાગવા માડ્યું. જે નિયમો અને બંધનો સંસ્કૃત ગ્રીક સમયમાં હતા નહિ, તે હવે ફર થવા લાગ્યા અને માની લીધેલા સદ્સુલ્લાના નિયમો કરતા, અવરિથત અનુભવ વધારે ઉત્તમ છે એમ સ્વીકારવા લાગ્યું. વિદ્વાનો બુદ્ધિમય નામુકતાથી આનંદ અને મોજ મેળવવા લાગ્યા, શિક્ષકોએ પોતાના વર્તનથી જ જનસમાજ ઉપર અસર કરી, અને દેશનસાધક મંડળોમાં પણ જ્ઞાન અને સૌંદર્યના પ્રેમને વધારે માન મળવા માંડ્યું.

પ્રશ્નિમની પ્રજાઓમાં અંદર અંદરના વ્યવહારના વધતા જતા સાધનોને લીધે આ 'નવા જ્ઞાન' ના પ્રસારને મદદ મળી. ફ્રાન્સના રાજા આઠમા ચાર્લ્સે ઇટલી ઉપર ચઢાઈ કરી (૧૪૯૪) ત્યાર પછી તો તે બે દેશ વચ્ચેના વ્યવહારના સાધનો વધ્યાં. ઇંગ્લિશ અને હવે પ્રજાઓ પણ નવી હિલચાલની માહિતી તેમજ કલા અને જ્ઞાનના પ્રેરણા તથા જીવનરીતિઓની ખબર ઇટલીમાંથી જ મળવી. આ સમય વળી નવી યોધા કઠાપલી છાપવાની કળાને લીધે, તથા વેનીસ, ઍન્ટવર્પ, લંડન, અને કેટલાં-એક જર્મન શહેરોમાં નવા ઉભા થયેલાં છાપખાનાઓને લીધે દેશ દેશ વચ્ચેના વ્યવહારના સાધનમાં વિશેષ વધારો થયો. આ છાપખાનાઓ વડે સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂનાઓની વધારે પ્રતો, અગાઉ પાઠ્યો કે વિદ્વાનોએ કોઈ પણ વખતે કરી હોય તેનાં કરતાં ઘણી જ વધારે પ્રતો નીકળતી હતી. પુસ્તકોની ઉત્પત્તિ થઈ એટલે જ્ઞાન વધારે પસંબા માંડ્યું. વાંચનદારો જે જ્ઞાન મેળવવું શક્ય હતું તે ફક્ત અક્ષરજ્ઞાન મેળવેલાઓને માટે હવે સંભવિત થયું. તે વખતનો ઉત્સાહ, તથા તેનાથી ભવિષ્યમાં મનુષ્યમતિના ઉદ્ધાર માટે જ ધારેલી આશાઓ અત્યારે અતિશયોક્તિ ભરેલી લાગતી હશે—આત્માના ઉદ્ધારક તરિકે “છાપેલા વિપયો” ને હસી કાઢવાનું રહેલું છે—પરંતુ તે છતાંયે, છાપેલાં પુસ્તકો, ચોપાનીઓ, અને વર્તમાનપત્રોએ મનુષ્ય મતિના નેક મોટા ભાગને, ખોટા ખ્યાલોમાંથી, ઇશ્વર અને મનુષ્ય સંબંધીની ભયજનક કાલ્પનાઓમાંથી, અને ઘણી દૂર અને ગદી રૂઢીઓમાંથી છોડાવ્યાં છે. વળી કાલ્પનિક કલાના ગાઢ અને લાગણીભર્યા આનંદમાં તેથી વધારો થયો છે. દરેક વર્ગના અને દરેક દેશના શિક્ષિત વર્ગ વચ્ચેના માનસિક ઐક્યનું તેથી એક સાધન અને ખબરો ફેલાવવાનું એક સગવડભર્યું વાહન પણ મળ્યું છે; અને કાંઈક અંશે શિક્ષણનું કામ પણ તેનાથી સરે છે.

તેજ પ્રમાણે દારૂગોળાની શોધ પણ સ્વાતંત્ર્યના વિકાસનું સાધન બની રણસંગ્રામમાં દ્રવ્ય અને દરમજનને લીધે જે ધ્યાવ થતો હતો તેને બદલે હવે દરેક વર્ગના લોકોનો મોતનો ભય દારૂગોળાને લીધે સરખો થયો, અને આ રીતે કાપાકાપીના કામમાં પણ સમાનતાના સિદ્ધાંતે પેસારો કર્યો. જખતરો, ક્રીંમતમાં મોંઘા થતાં હતાં તોપણ, ધીમે ધીમે બચાવને બદલે શોભાનાં સાધનો વધારે બન્યા અને છેવટે મધ્યયુગના ઘણા કચરાની સાથે તેમનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો. તીર અને ગદાઓ સામે જે ક્રીલકાઓથી બચાવ થતો હતો તે ક્રીલકાઓ તાકડાંની કે મોટાં રેલોવાળી તોપોથી તૂટી પડતાં લાગ્યાં. પોતાનાં ક્રીલકાઓની આસપાસ વસેલા ગામડાઓ ઉપર ભોહુકમી કરતા, તથા કામકાજને માટે બચાવ કરવાને માટે વધા લૂટ કરવાને માટે મોટો નોકરવર્ગ રાખનાર, સરદારો અને હિમરાવોનાં એકાકી જીવનનો હવે અંત આવ્યો, અને ત્રીટી પડેલા ક્રીલકાઓને રથાને ગૃહસ્થ વર્ગના નાનાં ગામો વધારે વિકાસ પામવા માંડ્યાં, ઈશ્વરમાં પણ ધર્મોદ્ધાર મિલકત સામાન્ય વર્ગે પડાવી લીધી ત્યાર પછી મઠ અને મંદિરોને બદલે નાનાં ગામો વધારે વિકસ્યાં અને મઠ અને મંદિર તો પ્રવાસીને જોવા લાયક અભ્યાસીના નમૂના જેવાં થવાં માંડ્યાં.

શિક્ષિત વર્ગની ભાવનાઓમાં તથા તેમના ગાદ વિચારોમાં જીવન અને જીવિતોનો જે સ્વાતંત્ર્યના દર્શન થતાં હતાં તેણે ઇટલીમાં શિલ્પ, સ્થાપત્ય, અને ચિત્રકલામાં, તથા ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને સ્પેનમાં સુંદર સાહિત્યના હિસારમાં, વધારે સ્થાપી સ્વરૂપ લીધું તેની સાથે સાથે, તથા કાંઈક અંશે તેના કારણભૂત વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો અને નવી શોધોનો પ્રસાર પામ્યો થતો હતો. કેપર્નિકસે ખગોળશાસ્ત્રની જે શોધો કરી (૧૪૭૩-૧૫૪૩) તેને લીધે પૃથ્વીનું સ્થાન વિશ્વના કેન્દ્રમાંથી ખસ્યું અને દિવ્ય આકાશની ભવિષ્યની શોધનો માર્ગ તેથી ખુલ્લો થયો. કેલ્વિન (૧૪૮૨), વારકોલીગામા (૧૪૮૭) અને ગીલ્ડ મેસાકેન્ઝે કરેલી શોધોને લીધે પૃથ્વી સંઘર્ષીની ભાવનાઓ પણ વિશાળ થઈ, એપાચના, લુટાના, સુલાગીના અને સાહસના નવાં ક્ષેત્ર ઉઘડ્યાં, અને પૃથ્વીના કેન્દ્ર તરફના ખાલી સ્થાનમાંથી જે રસતોમ પ્રદ થયું. વળી અસ્તિત્વ અને પુગળથી પર જે વિષયો હતા તેમાં આધ્યાત્મિક તર્ક અને તત્ત્વજ્ઞાનની માન્યતાઓનું સ્થાન, કુદરતમાં યતી શોધોએ લીધું; છતાંયે હજી પણ ધાર્મિક તથા બહુધ માન્યતાઓને લીધે આ શોધોના કામગા અડચણ આવતી હતી. પરાપૂર્વથી આવી આવેલી કળા, તેમજ વર્તનના ક્ષેત્રની માફક જ વિચારના ક્ષેત્રમાં પણ સત્તાનો દોર તૂટ્યો હતો. સ્વીકારાયેલા પદોનું આધાર વિનાના સિદ્ધાંતોનું સ્થાન, વ્યક્તિગત શોધ, શક ઉપરથી કુદરતની તપાસ, તથા જાનગી નિબંધથી થયેલી ખાતરીઓ લીધું. અને જે પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનમાં, આધ્યાત્મિક વિચારને બદલે દરમિયાન કુદરત તરફ વળ્યું થઈ હતી, તે જ પ્રમાણે ધાર્મિક માન્યતાઓમાં પણ પશ્ચિમના ધર્મોધિકારના ગોળ ગોળ સિદ્ધાંતોને બદલે, સ્વીકારાયેલા પદોના મૂળ તરફ તળવા પ્રયત્ન થતા માંડ્યા હતા.

ઇસુ ખ્રિસ્તના તેમજ મૂળ ખ્રિસ્તી પંથના સિદ્ધાંતો ઉપર પાછળથી જમા થયેલી વધારાની માન્યતાઓ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ઇંગ્લાંડમાં વિક્ટોરિય (૧૮૮૬) અને બોહી-મિયામાં બૉન હસે (૧૪૧૫) લગભગ એક સૈકા આગમ જ શરૂ કર્યો હતો. વિક્ટોરિયે બાઈબલનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રાથમિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવા ઘણા અગ્રેજો શક્તિમાન થયા. છાપખાનાને લીધે વાચનારાની સંખ્યા વધ્યા પછી તો, લખ્યેર આદિ વિદ્વાનોના આગ્રહને લીધે, જાતે જ અભ્યાસ કરી તપાસ કરવાની ટેવ ઘણી જ વધી. ખ્રિસ્તી પંથની આંતર સુધારણા કરી, ખ્રિસ્તી માત્રની આજી માન્યતાઓમાંથી સામાન્ય સિદ્ધાંતો બોળી દાઢી, કાંઈ સુદ વિના ચર્ચને કબૂલ કરે તેવા સિદ્ધાંતો સ્થાપન કરવાની શરૂઆતના વિદ્વાનોની મોટી આશા હતી. પરંતુ માનુષી તેમજ ધાર્મિક જાળોમાં લાગણીઓના પ્રમાણમાં જીવિતની અગર ઘણી જૂજ થાય છે, અને પ્રતિસ્પર્ધિ પોપોના કળ્યાણોને પરિણામે (૧૩૭૮-૧૪૪૮) રોમ તરફનું સન્માન જે ચક્ર પડવા માંડ્યું હતું, તે ૧૪૮૨ થી ૧૫૦૩ના કટોકટના કાળમાં સ્પેનના રહેવાશી રૅફિકે ગોર્જાઓ પોપનું પદ ભોજવું ત્યાર પછી તે આગેજ નહું હતું. હમણાં હમણાં બોર્જાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દોષમુક્ત જતાવવાના પ્રયત્ન થતા માંડ્યા છે, પરંતુ તે સમયે તો એમજ માનવામાં આવતું હતું કે રૅફિકે છઠ્ઠા અલેક્ઝાન્ડરનું નામ ધારણ કરીને ઇટલીને પોતાના દીકરા સીઝરની

સત્તા નીચ મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પરંતુ પોપની કચેરીને અખત તરફ તથા ન સતોષાય તેની નીચતાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં સખત હરિદાસ હોવા છતાંયે તેનો રાક્ષસી પુત્ર ઉપરી જેવો દેખાતો હતો.

ખ્રિસ્તી ધર્મના મધ્ય સ્થળમાજ દાબ વિનાની, અને ઠંડોર અધામિકતાથી થયેલા આઘાતને લીધે નીતિના સખત નિયમો માટેની વૃત્તિ-બાજીત થઇ. સેવો નેરોલા, જેને ૧૪૬૮મા બાળી મૂકવામાં આવ્યો હતો, તેના બોધથી ઉરકેરાઈને, પીચેગેનાનાઈ નામના લોકો જેમને “ફલેરેન્સના ચોકાતુરો” પણ કહેવામાં આવતા હતા તેમણે, એક સૈકા પછી ઈંગ્લાંડમાં ચ્યુરિટન લોકોએ કર્યું હતું તે મુજબ, ઠળા, સાહિત્ય, અને આનંદી જીવન જે સર્વને લીધે ચારિત્ર્યના સખત નિયમો લીલા પડી ગયા હતા, તે સર્વને ધિક્કારી શક્યા. છતાંયે એ વાત ખરી છે કે આ ગળને હિલચાલો, ધર્મ સંસ્થા કરતા જ્ઞાનના પુનજીવનની સામેના પ્રત્યાઘાત રૂપે ઉદ્ભવી હતી.

ઈંગ્લાંડમાં સહેલમપાટના અથવા રસિકતાના મુન્હાઓ કરતાં સામાન્ય છાલકા-પણાનું, આધ્યાત્મિક વિષયો વરફ એટરકારીનું તથા નૈતિક ઉત્સાહની આમીનું તહેામત પાઢરીઓ ઉપર વધારે મૂકી શકાય તેમ હતું. ઉચ્ચ ચિત્તવૃત્તિથી થયેલા પાપ કરતા પણ ખુદ્ધ કે નીતિની લીલી મંદતા વધારે કંટાળાભરી લાગે છે અને કોઈપણ ધર્મના કે સમાજના ગભીર અનુચાચીઓને તે વધારે અસહ્ય થઇ પડે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ એક વરફથી ઘેર અને કુમારે લઈ જાય તેવા દોષોથી ટીકાને પાત્ર થતો હતો, અને બીજી વરફથી ધાર્મિક સંસ્થામાં અપ્રેરિત સુસ્તિ હોવાને લીધે, તિરસ્કારને પાત્ર બન્યો હતો, તે બિના જે સુધારાની ગંદર એક નિષ્કાથી ઐક્ય રાખવા મધવા હતા તેમને માટે ઘણી જ કમનસીબ હતી.

લ્યુથરના નામ સાથે ધર્મ સુદોષમાં ગયેલી જે હિલચાલ સહાયેલી છે, તે પણ કેટલેક અંશે નૈતિક કે સામાજિક બાબતોમાં જ વાધો દર્શાવનનારી હતી. પરંતુ મૂળ-માતો લ્યુથરનું પોતાનું બંડ ધર્મ સિદ્ધાંત પરત્વે હતું; બાઈબલ પ્રમાણેનો આદો ખ્રિસ્તી ધર્મ ફરી પ્રચારમાં આણવાનો આ એક વધુ પ્રયત્ન હતો. તેણે કરેલા રોમની કચેરીના જીરસાદાર તુચ્છકારને લીધે તથા ધર્મના પવિત્ર સંસ્કારયુક્ત શિક્ષણના સખત તિરસ્કારથી, કાંઈક આંતર સુધારાથી ઐક્ય સાચવી રાખવાની સર્વ આશાઓ નષ્ટ થઈ. તેનું બંડ દળાવવામાં તથા ધર્મસભામાં તેને સમજાવી લેવામાં નિષ્ફળતા મળ્યા પછી તે પશ્ચિમના ખ્રિસ્તીધર્મમાં કાયમની ફાટ પાડતી ધર્મસંક્રાંતિ અટકાવી શકાય તેવું રહ્યું જ નહોતું. અને જો કે જર્મનીમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ અને કંથોલિક વચ્ચે ચાલતી હથિવાર યુદ્ધ લઢાઈનો અંત થોડા સમય માટે ઑગસ્ટિનની સુલેહ (૧૫૫૫) જેમા દરેક પ્રદેશે પોતાના રાજાને ધર્મ પાળવો એવી હસવા લાયક શરત લઈ હતી, તેનાથી આવ્યો હતો, તેપણ આ લઢાઈ તે પછીના સૈકામાં થયેલું ત્રીસ વર્ષનું યુદ્ધ (૧૬૧૮-૧૬૪૮) જેનાથી જર્મનીનો સઘોળી પ્રગતિ અટકી પડી હતી, તેના આરંભચિહ્ન રૂપે જ હતી.

ઈંગ્લંડ. જ્યાં આગળ લાલદાયક સુધારાનો સંભવ વધારેમાં વધારે હતો, ત્યાં તકરારનું મૂળ મુખ્યત્વે કરીને રાજકીય, અને કાંઈક અંશે આર્થિક હતું. પોતાના વંશના કારણને લીધે, પોતાની સ્ત્રીથી છુટા છેડા મેળવવા માટે, તેમજ સ્પેનના પાંચમાં આદર્સ—જેના હાથમાં પોપ રમી રહ્યો હતો—તેની સામેના રાજકીય પગલા તરિકે ઈંગ્લંડના આઠમા હેન્દ્રીએ બહાર કઠ્યું કે પોતે બતેજ ધર્મગથના પશુ ઉપરી—મુખ્ય પુરૂષ—છે (૧૫૩૪) આ રીતે અથ્રેજ રાજ્યો અને પોપની વચ્ચે ચાલતા ગઢડાનો અંત આવ્યો, ત્યાર પછીના પાંચ વર્ષમાં તો મઠને વિષેરી નાંખવમાં આવ્યા, તથા દેવળની જગીનો પથારી લેવામાં આવી તેથી અરીઝ વર્ગ દુષ્પી થયો અને ઉમરાવ વર્ગના ખીસા ભરાયા. પરંતુ શરૂઆતમાં ધાર્મિક સિદ્ધાંતોની વચ્ચે આવવાનો તેનો ઇરાદો હતો નહિ ધાર્મિક પરિષદે ૧૫૩૬માં ‘દમ નિયમો’ ઘડીને જર્મન પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મના કેટલાએક સિદ્ધાંતો કબૂલ રાખ્યા પછી પણ ત્રણ વર્ષે રાજ્યે “છ નિયમોનો ખરડો” બહાર કરીને કેથોલિક સિદ્ધાંતો ફરી દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમ છતાંયે રોમની ધાર્મિક તેમજ ઐશિક સત્તા સામે ખંડ તો ચાલુ જ રહ્યું અમરસેટના અમલ દરમિયાન તો તે ઘણું અપ્ત થયું, અને ત્યાર પછીના મેરીના સમયમાં કાંઈક પત્યાઘાત જેવું લાગ્યું, તથા કેથોલિક ધર્મ તરફ સ્થેજ વલણ રાખી ઇલિઝાબેથે મધ્યમ માર્ગ ઠાકવા પ્રયત્ન કર્યો તે છતાંયે આ ખંડ દગાણું નહિ. એક નિયમ તરિકે તો સામાન્ય નહિ તો એક રાજધર્મની આવશ્યકતા સ્વીકારતી હતી; પરંતુ તે સૈદ્ધાંતો છેવટના ભાગમાં સ્વતંત્ર અને લોકશાસિત ધર્મ-મંડળોએ દેખાવ દીધો, તેમનામાંથી ધર્મતંત્રના બંધનોને છેલ્લામાં છેલ્લો અડા પલ્લુ નષ્ટ થયો હતો.

આ દરમિયાન, સૌંદર્યના યુનર્જનમથી કે સમજી સુધારકથી દર્શાવાયેલી સમાનતા તથા બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યની સામે પ્રત્યાઘાત રૂપે જે બાબતો દાખલ થઈ હતી એક તરફથી, ઇંગ્લેન્ડિયસ લોયોલા (૧૫૫૬) તથા તેના સહાયક ફ્રાન્સિસ એસિયરની નૈતિક વિચક્ષણતા તથા સંપૂર્ણ લાગણીને લીધે રોમની ધર્મસંસ્થા બગૃથ થવા માંડી હતી, તથા તેને કર્તવ્યપ્રદેશ, આંતર હિલચાલને લીધે ફરીને સખ્તાઈથી ઘડવા માડયો હતો. તેમણે કહેલો “જીસસનો પય” ૧૫૪૩ માં રોમ તરફથી સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યો. આ જેસુઈસ્ટ પાદરીઓએ પોપ તરફ અડા કિંવ વક્રાદારી રાખવાના સોગન લીધા હતા. તેમણે દરેક બાતના નારિતક અભિપ્રાયોની સામા યથને રોમના પંથનો બચાવ કરીને તેમજ પૂર્વ પ્રદેશોમાં ધર્મપ્રસાર તથા કેલવણીપ્રસારનો અત્યંત ઉત્સાહ બતાવીને ટુંક વખતમાં જ નામના મેળવી તેમના જ પ્રયત્નોથી ટ્રેન્ટની ધર્મ સભાએ (૧૫૪૫-૧૫૬૩) વ્યૂથર અને એવા જ બીજા સખ્ત સુધારકોએ હલમલાવી નાખેલી ધર્મની સત્તા ફરીથી સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ બાઇબલની અંદર દર્શાવેલા સિદ્ધાંતો કાંઈક અપૂર્ણ છે અને તેથી બીજા પુસ્તકોથી તે પૂર્ણ કરવાનું કાર્ય વ્યાજબી છે એવો મત સ્થાપન કરવાથી કાંઈ રોમની સત્તા યુનર્જવન પામી નહોતી પણ આ પાદરીઓના સ્વાતંત્ર્યને લીધે તથા તેને પરિણામે પાદરીઓમાં જે પવિત્ર જીવન આવ્યું હતું તેને લીધે પામી હતી.

જે સમયોમાં જુદા જુદા ધર્મ પંથની માન્યતા એમ હતી કે જે મનુષ્યો ગૂઢ અને ભેદ વિષયોમાં ભૂલ ભરેલી માન્યતા ધરાવે છે તેમની શુદ્ધિ અગ્નિદાહથી કરતી તે જ ગ્રંથ છે, તે સમયોને અનુસરીને જ જ્યારે રામની સત્તા તુ પુનર્સ્થાપન થયું ત્યારે તેની સાથે જુલમ અને કઠાઈ કઠાઈ રક્તતૃષા પણ ભેદાયલી દેખાડ હતી પરંતુ કાંઈક અંશે આ પુનર્સ્થાપનની તેમજ તેની સાથેના જુલમની સામે વાંધો લેવા માટે ગાંધીય સ્વાતંત્ર્યની એક હિલચાલ રામના મહારાજ્યના સ્થાપન પછી પહેલી જ વાર આપણા જોવામાં આવે છે તેરમા સેકાના મધ્યથી કે પંદરમા સેકાના અંત સુધીમાં સ્પેન મૂર લોકના તંત્રમાંથી ધીમે ધીમે છૂટું થયું; આદમમાં સેકામાં સ્વીસ લોકો ઑસ્ટ્રીઆની સામે થયા. પંદરમા અને સોળમા સેકાથી આયર્લેંડે સ્વતંત્ર થવાની પોતાની હજી સુધી તો નિષ્ફળ નિવડેલી હિલચાલ શરૂ કરી પરંતુ સ્પેનની સામે નેધર્લેંડે, વિલ્યમ ધિ સાઇલેંટની સરકારી હેઠળ જે ણંડ ક્યુ તેણે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે સજ્જ ઇલાજ કેવા લેવાય તેનો દાખલો પૂરા પાડ્યો. આ સમયમાં ઇંગ્લાંડમાં ઇલીઝાબેથની શરૂઆત રાજનીતિ ચાલતી હતી અને રાષ્ટ્રીય હિત્સાહને જાહેર પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ માટેનો હિત્સાહ પ્રગળા હતો, તે છતાંયે દેશે એકંદરે નેધર્લેંડેને દેહો આપ્યો તે ઇંગ્લાંડને માટે ઘણુંજ પ્રશંસનીય કારણ, અને વળી સ્પેનની આરોગ(કાકડો)નો ૧૫૮૮માં નાશ કરીને ઇંગ્લાંડના નૈઃકાલિકારીઓએ નેધર્લેંડની છૂટ સંપૂર્ણ કરી આપી.

કેથે લિક સંપ્રદાયના પુનર્જીવન શિવાય એક બીજી પણ બાગતે સોળમા સેકાના સ્વતંત્ર અહિંસાને કબજામાં રાખ્યું અને કાંઈક અંશે વિકાસ પામતી સ્વતંત્ર થતી ષુદ્ધિને સંકુચિત કરી હતી. જેને આપણે મ્યુનિટીઝમ કહીએ છીએ તેનાં મૂળ ઘણા હતાં એક વચ્ચેથી તેણે બેરુપ્રસ્ટ પાદરીઓની સાથે નૈતિક બાળતોમાં જે હીલાપણ આપ્યું હતું, અને જે વિધર્મી જ્ઞાન અને કળાના શોખનું પરિણામ મનાતું હતું, તેની સામે વાંધો દર્શાવ્યો. ધર્મસિદ્ધાંત પરત્વે તેણે સેટ ઓગસ્ટાઇનનો મત ગ્રહણ કર્યો અને અમુક અમુક સિદ્ધાંતો ખાસ પ્રતિપાદન કરવા માડ્યા. કાલ્વિન નામના ફ્રેંચ પુરૂષના નેતૃત્વ નીચે આ તેની ખામ બાબતો હતી. કાલ્વિને પોતાના મિદ્ધાંતોનો અનિશ્ચિત ન્યાય એવો તો પ્રસાર્યો કે કાલ્વિનીઝમ ખ્રિસ્તીધર્મનો એક પ્રકાર ગણાવા માંડ્યો, અને તે ફક્ત પ્રોટેસ્ટન્ટ સ્વીટ્ઝર્લેંડે, ફ્રાન્સ સ્કોટલેંડ અને નેધર્લેંડમાં ફેલાઈને અટક્યો નહિ, પણ યૂનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને જર્મની, ઇંગ્લેંડ, આયર્લેંડ અને આપણા સંસ્થાનોના પણ કેટલાએક ભાગોમાં પહોંચ્યો. મ્યુનિટન, કાલ્વિનિઝમ, તથા પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના બીજા અનેક પ્રકારોએ, પાદરીની સત્તા સામે થવાના કાર્યને ઉત્તેજન આપીને, તથા વ્યક્તિગત આત્માની પૂર્ણતા સ્થાપન કરીને, સ્વતંત્રતાની પ્રગતિ કરી ખરી છતાંયે બીજી ઘણી વિચારોએથી મનુષ્ય સ્વભાવ તથા જ્ઞાનના વિકાસ સામે પ્રતિબંધ મૂકાયા ધાર્મિક આત્મપરીક્ષાથી મનુષ્યના મનને તેમણે વિમુખ કર્યું અને એક સંકુચિત પંથમાં તેને ઘેરી લીધું. સત્ય સંખ્યાથી તેના વિચારો બાઈબલના છુટક વાક્યો, આસપાસના વાક્યો સાથે લેતાં જે અર્થ થાય તેનાથી બેરકાર રહીને,

કંકવ છુટક વાક્યોથી જામવાને યત્ન કર્યો. હિંમતથી તથા સ્વતંત્ર ઉત્સાહથી પોતાની ઉચ્ચ શક્તિઓ ખીલવવાને બદલે બાધિત અને ક્ષણિક સદ્ગુણથી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવા વરદ મનુષ્યનું તેણે વલણ કર્યું. છતાંયે બીજી રીતે વિચાર કરતાં એ પણ ખરું છે કે ઉચ્ચ શક્તિઓના વિકાસથી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવાના અવસરો સામાન્ય મનુષ્યને જીવનમાં મળે જ એવો-આપે જ-પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ ચારિત્ર્યના અમુક સ્વીકારાયલા અને ઉચ્ચેલા નિયમો હોય તે દરેકજ પાળવાની ફરજ તો દરેકે દરેક મનુષ્યને પડે છે જ.

કેરાવપ્રસાદ છારાલાલ દેસાઈ.

સ્વદેશી પ્રત.

આ વ્યાખ્યાનપીઠ પર આ બે દિવસોમાં જે જે ઠરાવો પસાર થયા છે તેમાં એથી અગત્યનો ઠરાવ હું આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું રાજકીય અને સામાજિક બાબતોમાં ઘણી વખત મતભેદ હોઈ શકે પણ આ ઠરાવ ઘણું જ પવિત્ર છે. ભારત ભૂમિની સ્થિતિનું જેને ખરું જ્ઞાન થયું હશે તેવા તેના પારસી, સુસલમાન ક્રીશ્ચિયન કે હિન્દુ કોઈપણ સંતાનને તેમાં વિરૂદ્ધતા નહીં લાગે.

૧૫૦ વર્ષના ઇિટીય અમલ પછી હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ જુઓ! આ સ્થિતિનું કારણ જેટલી રાજકીય પરતંત્રતા છે તેનાથી વિશેષ ઐતિહાસિક પગધીનતા છે. રાજકીય પરતંત્રતાએ પંદરસો વર્ષમાં દેશનું જેટલું તુકથાન કર્યું હતું તેનાથી વધારે ઐતિહાસિક પરાધીનતાએ દોઢસો વર્ષમાં કર્યું છે. ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ એક વખત આ સંબંધમાં બોલતાં કહ્યું હતું કે 'ન્યાયે એક પ્રજા બીજી પ્રજા પર અમલ ચલાવે છે ત્યારે રાજકીય બાબતોમાં તે અમુક હદ સુધીજ જીલમો અને અન્યાયો કરી ગકે છે અને તે હદ જોળાય છે કે તરત તેની સામે પ્રજા યાયછે. વ્યાપાર ઉદ્યોગના સંબંધમાં તેનાથી જુદું છે. ન્યાયે એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર વ્યાપારશક્તિનો ઉપયોગ કરે છે અને સુદર સુશોભિત અને મોજગોળની વસ્તુથી દેશના પૈસા પરદેશ ઘસડી જાય છે ત્યારે આખો દેશ ચુસાધને નિઃસત્ત્વ બને ત્યાં સુધી પણ પ્રજાને તેની સ્થિતિનું જ્ઞાન થતું નથી-આપણને અધીશક્તિએ ખોંચાડનાર વિદેશી વસ્તુઓને આપણે આનંદથી આપકાર આપીએ છીએ, વધાવી લઈએ છીએ અને તે રીતે કરોડો રૂપિયા દેશની બહાર મોકલી દિન્દના બાળદોન મહોંમાંથી રોટલાનો ટુકડો પડાવીએ છીએ હિન્દની અખુટ દોલત હવે પરદેશીઓને લવ-ચાવવાનો રહી નથી. પરદેશીઓના આબ્યા ખેલા તેની આબાદની કેટલી બળકની હતી! ક્રેટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સત્તા જ્યારથી જામી ત્યારથી હિન્દની સડતીનો સૂર્ય અસ્ત થયો છે સુસતમાનો વિદેશી હોવા છતાં હિન્દને જીતીને હિન્દી બન્યા, હિન્દમાં આવીને વસ્ત્ર

એટલે હિન્દની લશ્મી પણ હિન્દમાં રહી. ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની તો હિન્દમાં વેપાર સારૂ આવી હતી અને તે વખતે ખીચારાઓને રાજ્ય કરવાનો વિચાર સરખો પણ નહોતો. છતાં આપણી જ મદદથી તેઓ આપણા રાજ્યકર્તા થયા. વ્યાપારાર્થે આવેલી કંપનીએ હિન્દમાંથી વધારેમાં વધારે પૈસા કેવી રીતે લઇ જવા, હિન્દના ઉદ્યોગોનો કેવી રીતે નાશ કરવો વગેરે માટે ઘણી કાળજીથી યોજના ઘડી કાઢ્યા કાનુનો બાંધ્યા. અમેરિકા અને આયર્લેન્ડના પૈસા ધ્રુવકાંઠ ઘસડી જવા સારૂ જે વ્યાપારનીતિ તેઓએ રાખી હતી તેવો જ ઉપયોગ હિન્દ ઉપર કર્યો. અમેરિકાએ તે વ્યાપારનીતિના અનિષ્ટ પરિણામો લોગવી અને War of Independance સ્વાતંત્ર્ય વિગ્રહથી આ સવાલનો નિર્ણય કર્યો. આયર્લેન્ડ તેવા જ પ્રયત્નોમાં મથી રહ્યું છે છતાં તે બંને કરતાં તે વ્યાપારનીતિથી હિન્દને સૌથી વધારે ખમડું પડ્યું છે.

ઇંગ્લાંડે પોતાના હુન્નરોની ખીલવાણી સારૂ સંરક્ષક વ્યાપારનીતિ વાપરી અને પોતાના ઉદ્યોગોને મજબૂત બનાવી અગ્રાધિત વ્યાપારનીતિ (Free trade policy) શરૂ કરી જેનાથી હિન્દની પાયમાલી થઇ છે. આપણા હાથની બનાવટની ચીજોને સામાની ચીજો સાથે સરખામણીમાં ઉતરવું પડ્યું અને તેને પરિણામે તે ઉદ્યોગોનો નાશ થયો. જેઓએ દુર્ગમની સોટી વાંચી હશે તેને ખબર હશે કે બંગાળની મલ-મલનો ઉદ્યોગ નાણુદ ઠરવાને તેઓએ કેવા કૃત્યો કર્યા હતાં. હિન્દના મંબંધમાં નીતિ, અનીતિની નડતર તેમને આવે તેમ નહોતી. આ રીતે બુના ઉદ્યોગોનો નાશ થયો અને નવા ઉદ્યોગોનું આપણને શિક્ષણ મળ્યું નહિ—આપણી ખનીજ વસ્તુઓ વિદેશીઓ સરતી કીંમતે લઇ જઇ તેની સુશોભિત ચીજો બનાવી હિન્દના બજારમાં વેચવા લાગ્યા. આપણાં બજારો પરદેશી માલથી બરપુર થયા અને અત્યારે આપણે એવી દયાજનક સ્થિતિમાં આવી પહોંચ્યા છીએ કે આખા જગતમાં આપણા જેટલી પરદેશી ચીજો વાપરનારો આપણાં શિવાય બીજો દેશ નથી રહ્યો.

ખેતી શિવાય જે દેશમાં બીજો હુન્નર ગ્રહ્યો નથી તે દેશ ગરીબામુથી બચવા પામતો નથી. હિન્દમાં ખેતીની દશા પણ કેવી છે? અમેરિકા તેમાં પણ આપણાથી આગળ વધી ગયું છે જે હુન્નરો અને ઉદ્યોગોએ હિન્દીઓને તવંગર બનાવ્યા હતાં તે જ ઉદ્યોગોનો નાશ થયો છે અને તે તવંગર હિન્દી કારીગરો જે સેંકડો વર્ષના પોતાના વંશપરંપરાના ઉદ્યોગોમાં પ્રવીણ હતા તેઓને ભૂજે મરવાનો વખત આવ્યો છે આપણા હિન્દની સ્થિતિ જુઓ!

અત્યારે ઉદ્યોગોમાં અન્ય દેશોની સ્પર્ધામાં આપણે આગળ વધી શકતા નથી. જો સ્વરાજ્ય હત, તો જર્મની અને ફ્રાન્સે જેમ પોતાના મોઠાહુન્નરને અને સાકરના ઉદ્યોગોને સંરક્ષિત વ્યાપારનીતિથી ખીલવ્યા તેમ આપણે આપણાં ઉદ્યોગો ખીલવી શક્યા હોત.

સંરક્ષિત વ્યાપારનીતિથી દેશને નુકશાન છે તેમ અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીઓ ભણે કહે, કદાચ તે બીજા દેશો માટે સાચું હશે, છતાં હિન્દની તો તેણે જ પાયમાલી કરી છે અને

હિન્દના ગાળકોની નસોમાંથી ધોળું લોહી વહેવાનું છે. જ્યાં સુધી આપણાં હૃદયો-
ગોને તેની બાધ્યાવસ્થામાં રાજ્યનું રક્ષણ ન મળે, જ્યાં સુધી સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી ત્યાં
સુધી સ્વદેશી મત લઇનેજ આપણે આપણાં હૃદયોગોનું રક્ષણ કરી શકીશું—એક હિન્દી
વરિઠેની પવિત્ર ફરજ બનતી શકીશું.

સ્વદેશી હિલચાલ તે એક બલનું આપણું નાનકડું સ્વરાજ્ય છે અને તેમાં
દરેક હિન્દી સ્વદેશી મત લઇને દેશોત્તરિમા પોતાનો ફાળો આપી શકે તેમ છે. આપણા
દેશના ઉત્તરિનું કાર્ય કાઢ સામાન્ય નથી આત્મસોગ શિવાય તે સાધી શકાય તેમ
નથી. ભારતભૂમિની સેવા કરતા આપણે આપણા માનથી નાની ભૂમિની, આપણા
સવાનોની જન્મભૂમિની સેવા કરીએ છીએ. જગન્નિયંતાએ જે ભૂમિને માનીતિ બનાવી
પોતાના અનેક આશીર્વાદો આપ્યા છે, જેને હબ્બેરા, લાખો દુદરતી ગણિસથી
અલંકૃત કરી છે તે ભૂમિને તેના સંવાનોજ કૃતજ્ઞ થયા છે. સંવાનોની સેવા
અને પ્રેમ તેને આ સ્થિતિમાંથી બચાવે તેમ છે—જો તમે હિન્દમાતાના સાચા
પુત્રો હો, તમારું હૃદય તેને માનસંગ, ચગદાયલી દબાયલી, જોઈ ચીરાણું
હોય, પરદેશીઓના હાથગાથી ગચાવવી હોય તો સ્વદેશી મત લો—પરદેશી
માલનો બહિષ્કાર કરો, સ્વદેશીનો વિજય લાવો ગામે ગામે, શહેરે શહેર અને
પ્રાન્તે પ્રાન્ત ફેલાવો. ઘેરઘેર અને મોઢાલે મોઢાલે સ્વદેશીમંત્રના જપ જપાવો.

આ સ્વદેશી મત લઇને તમે તમારી જન્મભૂમિને ઢુકાળ અને ભૂખમરાથી ગચા-
વશો. તમારા દેશને ગાળાદ કરશો અને પ્રાચીન સમયના આર્યવર્તના એક સાચા
સંવાન વરિઠે તમારી મોટી ફરજ બનવશે.

અનસૂયા સારાલાદ

ફર્ડીનાન્ડ ઑગસ્ટ બેબેલ.

જર્મનીમાં બેબેલ નામનો એક એવો મહાપુરુષ થઇ ગયો છે કે જેના જીવનની
ઘટનાઓ જો કે ઘણી ઘરણ હતી છતાં પણ તેના પરિણામોએ જર્મની અને બીજા
દેશો ઉપર મહત્વની ગણતરી પાડી છે.

સોશિયાલિસ્ટ મંડળીની પ્રવૃત્તિ કરનાર, લેબરપાર્ટીને મહત્વ અર્પનાર ઈર્મવીર
ફર્ડીનાન્ડ ઑગસ્ટ બેબેલ સને ૧૮૪૦ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૨ મી તારીખે જન્મ્યો
હતો. તેનો ગાપ બૉન બેબેલ લશ્કરમાં એક સિપાઈ હતો. તે બીચારને એટલો
તો ઘોઠો પગાર મળતો હતો કે તેનું કુટુંબ પરાધાત્યો પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતું હતું
વળી લશ્કરી કામદારો એટલા સખત હતા કે તેથી નોકરી અસહ્ય, ગાસદાયક થઇ પડતી.

આવી ગરીબાઈમાં અને સખત ત્રાસમાં નોકરી કરી કરી બેંગેલનો પિના તેને વદન નિર્ધનતાસ્થામાં મૂકી મરી ગયો. અને તેથી બેંગેલની માથે પોતાના દીવર ઓગસ્ટ બેંગેલ કે જે ઓવેલરની જેલમાં મુકાદમ હતો તેની સાથે પુનર્લેગ કર્યું. તે જેલનો મુકાદમ હોવાથી જેવી રીતે કેદીઓ તરફ વર્તતો હતો તેથી પણ વધારે સખતાઈથી તે પોતાના સાવકા છોકરા બેંગેલ જોડે વર્તતો હતો. જે મહાન પુરુષ ગરીબોનો ઉદ્ધારક થવાનો છે, જે લલિષ્યમાં એક મોટી વ્યવસ્થિત બળવાળી સંસ્થા ઉભી કરવાનો છે તેની બાલ્યાવસ્થાતું દુઃખ જુઓ, તેના સંબોગો જુઓ, અને મહાન આશયો અને પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ ગમે તેવા અંબોગોને ફળાવી દે છે એ આપણને કબુલ કર્યા વગર આ તુંજ નથી.

બેંગેલની ઉંમર જ્યારે છ વરસની થઈ ત્યારે તેનો આવકો બાપ મરણ પામ્યો અને તે વખતે પોતે બાળે સખત કેદમાંથી છૂટયો હોય એમ તેને સંતોષ થયો.

ગરીબાઈને લીધે બેંગેલને કેળવણી લેવાનો ઝાઝો પ્રસંગ આવ્યો નહિ. ૧૮૫૩ ની સાલમાં બેંગેલને તેર વરસનો મૂકી તેની મા પણ મરી ગઈ. હવે તેનું આખી દુનિયામાં કોઈ પ્રભુ શિવાય બેદી નહતું. આવી નિરાધારાવસ્થા અને દુઃખના ઢગલાનો વારસો ઘણાજ થોડા મેળવતા હશે.

તેને ઇજનેર થવાની ઘણી હોશ હતી, પણ શિખવાને માટે પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? છેવટે તેણે જલચક્રી ફેરવવાની નોકરી મેળવી. પણ શરીર જન્મથી નમણુ એટલે તે કામ ન થઈ શકવાથી છોડતું પડ્યું. હવે પેટ પુરતું ખાવાતું મળવાની અડચણ પડવા માંડી. કોઈ કોઈ દિવસ તો તેને એક નાની રોટની ઉપર દાંડવો પડતો હતો.

કેટલાંક વરસ આ પ્રમાણે કઢાડ્યા પછી ૧૮૫૮ની સાલમાં કાંઈક કામ મલક્યે એવી આશામાં તે પરગામ જવા નીકળ્યો. પ્રથમ સ્થાયર્ગ જામમાં મહિનાના છ રૂપીઆના પગારે નોકરીએ રહ્યો. અહીં તેણે જુગારમાં છ આના ગુમાવ્યા અને તેથી તેને ઘણુંજ ખરાબ લાગ્યું અને તે દિવસેથી તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે કદી જુગાર રમવો નહિ, અર્થાત્ જુગાર અને બીજાં એવા વ્યસનો કેટલાંકે ઉચા જીવનોની આશા નષ્ટ કરે છે ? મનુષ્યની સહતીને માટે દરેક વ્યસનથી દૂર રહેવાનો મૂઠ નિશ્ચય ખાસ અગત્યનો છે.

સ્થાયર્સથી તે ફ્રીબર્ગ જામમાં આવ્યો અને ત્યાં 'ક્રોલિઠ આર્ટિઝન્સ યુનિયન' કલબનો સભાસદ થયો. અહીંયાં તેના મિત્રોએ તેને ધધામાં પ્રવીણ કરવા માટે ઘણીજ મહેનત લીધી હતી, વળી બાજુ કલબમારી તેની વક્તવ્ય કલાનો પાયો નાંખાયો. ૧૮૬૦ માં બેંગેલ માસ્ટ્રાપર્ગમાં હતો ત્યારે તેણે ફ્રાન્સ સામે લડવા માટે લશ્કરની ભરતી થતી હતી તેમાં નોકરી મેળવવા અરજી કરી. પણ દેશના સદ્બાગ્યે અશકત શરીરને લીધે તેને નોકરી મળી નહિ. ઇતિહાસકારો એમ માને છે કે જો તેને લશ્કરમાં નોકરી મળી હોત તો જે મહાન કામો તેણે કર્યા છે તે કદી થતેજ નહિ.

ત્યારપછી કેટલાક મિત્રોના આમહુથી તે લીબર્ટીઝ જવા નીકળ્યો. અહીં તેને તરતજ નોકરી મળી. અને ત્યારથીજ તેના લાભિષ્ઠનો ઉદય થવા માંડ્યો. અહીંઆ તે પોતાની સાથેના કામદાર (મસ્ટર) વર્ગનો નાયક બન્યો.

અત્રે તેણે બધા મસ્ટરવર્ગને સમજાવી, કામ કરવાનો વખત ઓછો કરવા માટે તથા પગાર સારો મળવા માટે એક સંપ કરી લડવાની જે ઠાણુ કરવાની તબ્બીજ કરી વળી એક પ્રોફેશનની સલાહથી ૧૮૬૧ની સાલમાં 'વર્કર્સ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ સોસાયટી' સ્થાપન કરી તેનો તે સભાસદ હતો અને ત્યાર પછી થોડા વખતમાજ તેનો મંત્રી થયો. આ સભામાં થતા વાદવિવાદો ઉપરથી બેગેલ હવે એક પ્રસિદ્ધ વક્તા તરિકે ગણાવા લાગ્યો અને ૧૮૬૩ ની સાલમાં આ સભાનું નામ બદલી 'કામદાર જ્ઞાન-વર્ધક સંસ્થા' એવા અર્થનું નામ રાખવામા આવ્યું. અને તેને તે સભાનો પ્રમુખ ચૂંટવામા આવ્યો. આ વખતે તેને પ્રસિદ્ધ મોશિયાલિસ્ટ લીબર્નેચ્ઝ બેડે ઓળખાણ થુ અર્થ.

લીબર્નેચ્ઝ સામાજિક સ્વાસ્થ્યવાદનો એક મોટો આગેવાન હતો અને તે લીબર્ટીઝમાં વ્યાખ્યાન આપવા આવ્યો હતો અને ત્યાં બેગેલની ઓળખાણુ ઘાડી મિત્રતાનું રૂપ પડ્યું.

'લેસેલીનયુ નિયન' નામનું એક જહાવ મડળ હતું તેનો આગેવાન સ્વેજન નામનો એક પ્રિન્સ બીરમાર્કનો બાવરીદાર હતો. તેણે કામદાર વર્ગમા પોતાનુ કાર્ય સ્થાપવા ટંટા ઠરાવવા શરૂ કર્યા. આ વખતે બેગેલે હજારો લોકોને 'સ્વેજરનુ' પોગળ ઉમાડું પાડી કામદાર લોકોના ટંટાનો નિકાલ કરી 'ટ્રેડ્સ યુનિયન' નામની સંસ્થા સ્થાપન કરી કારીગર વર્ગની કિંમત વધારી

૧૮૬૭ ની સાલમાં ગ્લેથોગિરેન ગ્રાવ તરફથી, જર્મન પાર્લામેન્ટ(રીફોર્મ)મા સલાસદ તરીક ચૂંટાયો. અહિંયા તેનુ પ્રથમ બાવણુજ આખા યુરોપને ધૂનવનાર પ્રસિદ્ધ કારસ્થાની પ્રિન્સ બીરમાર્ક કે જે જર્મનીને એકત્ર કરવાનું બીલ સભામા લાવ્યો હતો તેની વિરુદ્ધ થયું હતું.

આ બીલનો મુદ્દો એવો હતો કે સઘળા જર્મન સંસ્થાનોને એકત્ર કરી એક સ્વાસ્થ્ય સ્થાપનું બેગેલની ઝીણી નજરમાં બીરમાર્કની ખતી વાત તરત જણાઈ આવી અને ઇશ્વર ઉપર લારસો રાખી તરતજ નીડરતાથી પાર્લામેન્ટમા ઉભો થયો અને સ્પષ્ટતા થી અને ઘણાજ ભુરસાથી મોટું ભાષણ આપી, બહેર કયું કે "આ એકય લોકોના કલ્યાણને માટે નથી પણ પ્રશિયા તથા હોલેનઝોર્ન વગની પ્રતિષ્ઠા અને ચઢતીને માટે છે અને જો આ કામ પાર ઉતર્યું તો તેથી લોકોનું કલ્યાણ થવાનું એક બાબુચો રહ્યું પણ જે કાંઈ થોડી ઘણી સ્વતંત્રતા આવે આપણી પાસે છે તે પણ લશ્કરી દોરની નીચે કચડાઈ વશે." અને આખી દુનિયા બાહુ છે કે આ બેગેલનું લાભિષ્ઠ ધ્યન કેટલું બધું સાચું પડ્યું છે.

મેમેલના આ જુરસાદાર લાખણે આખા દેશમાં ખૂબ ગરબડ મચાવી. આ અશક્ત, ગરીબ, રોગી અને અલ્પ જ્ઞાનવાળા મેમેલે ફક્ત કર્તવ્યનિષ્ઠતા બળ વડે પ્રિન્સ બીસ્માર્ક જેવા કારસ્થાની મુત્સદ્દી જેનાથી યૂરોપના મોટા મોટા રાજદ્વારી-પ્રજ્ઞતા તેનું પાણી ઉતાર્યું.

ઈતિહાસમાં આવા બનાવો ઘણા જ થેલા બને છે. જ્યારે જીજ્ઞાસુ વિદ્વાનો વિચાર કરવામાં થોડી ફાણો વિતાવે છે અને પછી નરમ બની કાંઈ ઠરી શક્યા નહિ ત્યારે આ અલ્પજ્ઞાનવાળા મેમેલે સત્ય એટ પારખી કઢાડી. બીસ્માર્ક જેવાનું પોગળ ઉઘાડી પોતાનું નામ અમર કર્યું. હવે તેની છીર્તિ આખા દેશમાં પ્રસરી. સને ૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે થયેલી લડાઈની ભાષતમાં બીસ્માર્ક અને મેમેલ વચ્ચે ઘણી જ સખત ટપાટપી થઈ. વળી એજ બાબતમાં સામાજિક સ્વરાજ્ય મંડળે એક મોટી સલા ભરી નીચે મુજબનો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો. “જે લડાઈઓ સ્વતંત્રતા અને સુધારા માટે લડવામાં ન આવી હોય એવી સમગ્રી લડાઈઓ સામે આ સલા પોતાનો વાંધો દર્શાવે છે. જેમના હાથમાં સત્તા છે એવા થોડા મનુષ્યોની ઠાલી મહત્વાકાંક્ષાઓ વૃમ કરવા માટે અને ફક્ત રાજવંશના હિતને માટે હબરો મનુષ્યોનો નાશ થાય અને લાખો મનુષ્યોના કટ્યાણુને નુકશાન પહોંચે એવી લડાઈઓ સામે આ સલા વાંધો દર્શાવે છે.” ત્યારપછી જ્યારે જર્મન સરકારે લડાઈનું દેવું પવાવવા માટે લોન કાઢવાનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કર્યું ત્યારે મેમેલ અને લીબનેચે તે માટે વિરુદ્ધ મત આપ્યો. આથી આ બે પક્ષો વચ્ચે સખત વિરોધ થયો. ૧૮૭૦ ની સાલમાં સામાજિક સંઘની મંડળીએ એક બેઠેરનાનું બહાર પાડી ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયું તેની ખુશાલી પ્રદર્શિત કરી અને જર્મનીમાં પણ કાળે ઠરી એવી સ્વતંત્રતા મળે એવી આશા પ્રગટ કરી.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સરકારે આ ચળવળ દાખી દેવા કડક ઉપાયો યોજવા માડ્યા અને સોશિયાલીસ્ટ સલા ભરવાનું બંધ કર્યું. પણ તરત જ બે માસમાં ફ્રાન્સના આલ્સેસ અને લોરેન પ્રાંત પચાવી પાડવા માટે બેબલે લાખણ કરી જર્મન સરકારના કુલનો મખત શબ્દોમાં પ્રતિકાર કર્યો. આથી હિસેગર માસમાં સરકારે મેમેલ અને લીબનેચને પકડી રાજદ્રોહનો આરોપ મેલી કામ ચલાવ્યું. જો કે આરોપ સાબીત ન થયો તો પણ બીસ્માર્કની લાગવગથી તંને બે વત્સની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવી.

આ બંધગી મેમેલને તો હલકો ફાયદોજ થયો. તેના સ્વરોગથી ખવાઈ ગયેલા ફેફસાં આ કેદખાનાની નિયમિત જાંઠગીથી તથા ડાકટરોની સારવારથી તદન રોગ મુક્ત થયા. દશરના રસ્તા કેવા ત્રિચિત્ર છે તે આવી ઘટના ઉપરથી માલુમ પડે છે. રોગથી અશક્ત થયેલો મેમેલ જ્યારે કેદખાનામાંથી છૂટ્યો ત્યારે તદન નિરોગી અને પોતાનું કામ પૂર્ણ ગણી કરવા સશક્ત ગણ્યો.

પણ તરતજ વળી પાછું તેને માટે કેદખાનું તૈયાર હતું. લીબનેચ અને મેમેલને ૩૧ મહિનાની સજા કરી ફ્રાંસ કેદમાં નાંખવામાં આવ્યા. આ વખતે મેમેલે પોતાનું અધુરું જ્ઞાન પૂણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હવે બેબેલના કેદમાં જવાથી કાંઈ સામાજિક ચળવળ બંધ પડી નહિ તે તો ઉલટી વધારે ભેરથી વધવા માંડી. ૧૮૭૪ની સાલમાં સવા બે લાખ ઉપરાંત મત સામાજિક પક્ષના હતા. સને ૧૮૭૫માં કામદાર વર્ગના બંને પક્ષો મળી જઈ 'સોશિયાલિસ્ટ લેબર પાર્ટી' એ નામથી એક થયા. હવે બીરમાર્કે એક પછી એક સોશિયાલિસ્ટ નાયકોને કેદમાં પૂરવા માડયા. એ અરસામા કેટલાક ચસ્કેલા લોકોએ જર્મન કેસરને મારી નાખવાનો ધિક્કારવા ભેગ પ્રયત્ન કર્યો અને જો કે સોશિયાલિસ્ટ પક્ષને આ સાથે કાંઈપણ સંબંધ નહતો છતાં પણ ધૂન બીરમાર્કે આતકનો લાશ લઈ તેમની સિફદ કાયદા પસાર કરાવ્યા.

પણ આથી પરિણામ તો જુદુંજ આવ્યું. લોકનાયકો કેદમાં પડવાથી સોશિયાલિસ્ટ પક્ષ તરફ લોકશાગ્રણી વધવા માંડી અને તે પક્ષ વધારે ચળવળ બનતો ગયો. જ્યારે ૧૮૬૭ માં સોશિયાલિસ્ટની સંખ્યા ફક્ત ૨૫,૦૦૦ ની હતી તે ૧૮૮૧માં વધીને ત્રણ લાખ ઉપરાંત થઈ અને ૧૮૯૦ માં તો સવાચૌદ લાખ ઉપરથી વધી ૧૯૧૨માં ૪૦,૫૦,૦૦૦ની સંખ્યા થઈ આ પક્ષનો મોટો ભાગ કામદાર વર્ગનો હતો અને દરેકને ચુંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર હતો; તે વખતે આટલો વ્યવસ્થામરને મજબૂત બળવાળો પક્ષ બીજો ન હતો. જર્મન પાર્લામેન્ટના ૩૯૭ બહાસદોમાંથી ૧૧૦ સમાસદો સોશિયાલિસ્ટો મોકલતા હતા. આવી મોટી મહત્તા મળુર પક્ષને અર્પનાર કોણ? આ બધું આ અશકત, અનાથ ગણાતા ગરીબ બેબેલે કર્યું. તેની દેશસેવાનું કાંઈ આ નાનુંસુંતું સ્મારક નથી તે ખરેખર દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો હતો, સત્ય તેને તરત જણાઈ આવતું, ટંટા ચુકાવવામા તથા ન્યાય આપવામાં તે ઘણો કુશળ હતો, સામાજિક જીવનમાં તથા વાદવિવાદમાં તે ઘણો જ અનુની જણાતો હતો. પણ તેના ખાનગી જીવનમાં તે ઘણો ક્યાળુ અને સૈજાન્યવાળો હતો તે પોતાના કામ કરવાના નિયમ માટે નીચે સુજબ જણાવે છે. " જે મતલબ મેં ગ્રાહ્ય કર્યો હોય તે બાળતમા મારી ખાતરી થાય કે તેથી મારા ઉચ્ચ આશયો સધાશે નહિ તો જે નવા મંતવ્યથી કામ સધાય એવી પછી ખાતરી થતાં તે નવા મંતવ્યને મારા ખાનગી અને બહાર જીવનમાં દબતાવી વળગી રહેવાનો મારો નિયમ આખા જીવનમા મેં પાળ્યો છે. એક વખત ખાતરી થઈ કે જે કાર્ય હાથમા લીધું છે તેનાં લાક્ષની ખાતર અસુક રસ્તે ગયા શિવાય છૂટકોજ નથી તો તેની આડે મેં મારા સગવડાવાં અને મિત્રોનો સ્નેહ કે વિચારને પણ આડે આવવા દીધા નથી "

કામદાર વર્ગનો બેબેલમા પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ૧૮૬૭થી લગભગ ૪૪ વરસ સુધી જર્મન પાર્લામેન્ટમા કામદાર વર્ગ વરફી તેની ચુંટણી થયા કરતી હતી તે તેના પ્રેમ અને વિશ્વાસની માસી પૂરે છે.

પચાસ વરસ સુધી અવિશ્રાંત મહેનત કરી જનસમાજની સેવા ઉઠાવી તેણે પોતાનું નામ અમર કર્યું. લોકોને તે સખત વિરોધી હતો. તેણે ૧૮૬૭ માં રામ્સે ગ્રેકોના નામને જવાબ દેતાં કહ્યું હતું કે 'ઈંગ્લાંડ અને જર્મની વચ્ચે સુધ્ધ ન થાય તે માટે

અમે આગ્રહથી પ્રયત્ન કરીશું. આજે બેબેલ જીવતો હોત તો જે દોર મુદ્ધ આજે ચાલે છે તે કંઈક જૂઠું જ રૂપ લેતે. મૂળથી જ લગાઈના વિરોધી હોવાથી જર્મનીની તૈયારીઓનો લેહ તે બહુ જતે અને દુનિયાને જર્મનીની નાશકારક ખાજીથી સવેખા ચેતાવત જેથી શરૂઆતમાં જર્મનીની ખાજી અટકી પડત. એ ઉપરાંત ચાલીસ લાખ મતદારોના નાયક વરિકે જર્મની ઉપર તેનું ઘણું વજન પડતે.

તેના અવા સખત કામમાં તેની મૂખ મદદગાર તેની પત્ની હતી. તે સને ૧૯૧૧ માં મરણ પામી તેથી તેને ઘણો આઘાત થયો. હવે તે બહેર જાંઘીમાંથી નિવૃત્ત થઈ સ્વીઝરલૅન્ડના જુરીચ ગામમાં રહેવા લાગ્યો અને ૧૯૧૩ ના ઑગસ્ટ માસની ખારમી તારીખે આ પ્રભુપરાયણ સુલેહ અને શાંતિનો પરમ ભક્ત બેબેલ પોતાના નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી પરમધામમાં પહોંચ્યો. એની પાયદસ્તમા જુરીચ જેવા ગામકામાં પણ દોઢ લાખ માણસો આવ્યા હતા.

ખરાબમાં ખરાબ સંજોગોમાં જન્મેલો તે નિરાધાર, ગરીબ અશક્ત અને રોગી બેબેલ પોતાના અલ્પ જ્ઞાનથી પણ પ્રિન્સ ખીસ્મર્થ જેવા ધૂર્ત કારકર્યાનીને વાદવિવાદમાં મહાત કરે એ જો કે અવ્યય ભરેલું છે તો પણ જ્યારે તે એટલા બધા પ્રતિકુળ સંજોગોમાં પણ સમાજહિતનો, સ્વતંત્રતાનો અને સુલેહનો દૂત બની જર્મનીના ચાલીસ લાખ કામદારોની વ્યવસ્થાસર મંડળીનો નાયક બને અને જર્મન પાર્લામેન્ટની ત્રીજા તાગનો નેતા બને એ કાંઈ ઓછું આશ્ચર્યજનક નથી. ઈર્વવ્યપરાયણવાનું આથી વીંછું યું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત હોઈ શકે?

નર્મદાસંકર ખાલાશંકર પંડ્યા.

નવલતા.

"Is it the fear of the fugitive who feels himself pursued, or that of the runner who can never attain his goal?" :—*Gabriele d'Annunzio*

"The Soil is being loosened even now by the budding shoots :—"*Gerhart Hauptmann.*

૧.

નિરાળ ખંડમાં પગ ચુકતા જ ધનાઢ્યની લકમીનો જોપ દહિને શિથિલ કરતો, વ્યવસ્થાનો કાંઈ આભાસ થતો હતો ખરો જો ઇવનો અચળ થયો હતો. —મધું સાંકડું કેળાતું હતું. ચિત્રો, મુત્તળાં, પરદા, ગાલીચા, ટેબલ, ખુરશી, —દરેક વસ્તુ માંથી હતી,

એટલા જ કારણથી રમણીય મનાઈ હતી. જનસમૂહની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિને એટલું જ ખસ હતું એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ, કારીગરીની પરીક્ષા કે ચતુર કળાકારના હસ્ત કળાની ખુબીના વિચારને સ્થાન નહતું— સંગ્રહ કરનાર શ્રીમંત છે એટલું જ સર્વ વસ્તુથી પ્રતીત થતું. અન્ય વિચારનો અવકાશ કયા ?

એક ખૂણામાં મોટી આરામખુરશી પર લાંબા પગ નાખી પડેલી, બેવડા બાંધાની આકૃતિ નજરે પડતી હતી. એમવાની ઢગ પરથી, સુસ્ત આખ પરથી, અને ધીમે ધીમે, બાજે મળેલો અતિ શમથી નીકળતા હોય એવી, વાવ કરવાની રીતથી, મહજ મમજતું કે આ સર્વ વૈભવના એએજ ધણી હોવા એમજ. સુખાકૃતિ પર કાંઈ પ્રસન્નતા ફરકતી હતી. એ વિશેષના અભાવે જ સ્થિર મહેલી હતી, બાકી વિશેષના સહજ કારણે તે ઉડી જતી આત્મમતોષ એમની આત્મશ્રદ્ધાનું પરિણામ હતું. “હું મહાર્જી કર્તવ્ય કરું છું, મહને પ્રભુ પર શ્રદ્ધા છે, પ્રભુ એ બાજે છે માટે જ મહારા પર એમની કૃપા છે, માટે જ હું સંતુષ્ટ અને સુખદ સ્થિતિ ભોગવું છું.” પોતાની શ્રદ્ધાની રૂપરેખા અતિ સ્પષ્ટ કરવામાં લય હતો. સુખ અને સતોષના આભાસથી દૂર જઈ આત્માને અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં મુકવામાં લાલ નહોતો એમની શ્રદ્ધાના પરિણામ રૂપ આ સુખદસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી એ તેઓ નિર્વિવાદ બાબત હતી. આ સુખદસ્થિતિને યોગેજ એમની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી—ટકી રહી હતી— એ વિચાર અસંભવિત નહોતો.

પાસે એક ન્હાનકડા મોક્ષપર—નહિ સુતેલી નહિ બેઠેલી—એવી રીતે હાથ પર માથું ટેકવી અતિ કાંતિવાન લાવણ્યમયી યુવતી હતી. વસ્તો સાદા હતાં. બહુ ટાપ-ટીપ નહોતી. તોપણ સ્નિગ્ધ શરીરને અનુકૂળ હતા, અને કાંઈક અસ્પષ્ટ, અગમ્ય, આકર્ષણ પણ કરતાં. સુખ કૃતિ પર હર્ષ સ્પુરતો. ઓ હર્ષ નિર્દોષ હતો. રનેહાણ હૃદય, તીવ્ર પણ અપકવ અશિક્ષિત કદપના અને સમૃદ્ધિના અનિશ્ચિત પરિણામના પરિણામ રૂપ હતો. અનન્ય અભિલાષના ઉભરાથી આંખ ચમકતી હતી. કાંઈ અતિ વિલક્ષણ સ્વપ્ન-તરંગો ઉછળવા હતા. યુવાવસ્થા—એ દિવ્ય પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતાં કેટલાકે વિરલ, અમૂલ્ય અધિકાર ભોગવતા હશે ! નવલતા યુવાવસ્થાને આંગણેજ ઉભી હતી. યુવાવસ્થાનું એક અતિ આકર્ષક ચિત્ર હતી. નવલતાનું હૃદય નવપ્રભાવના નવરંગમાં જ પીછી ભેળાતું હતું. ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુપર પણ કાંઈક મોહક રંગ કરતો હતો. વિશ્વના કાંઈ કાંઈ મધુર આભાસ કાને પડતાં, જીવનની ન્હાનકડી નિર્માલ્ય ઘટનાઓ પણ ઉલ્લાસ ભર્યું મહત્વ ધારણ કરતા. અસંખ્ય વિચાર અને ઉર્મીઓ, અગમ્ય આશા અને ઉલ્લાસ અસ્પષ્ટિત સ્પુર્ષા કરતા હતા. જીવન પ્રશ્નમય હતું છતાં ઉત્તર આવશ્યક નહોતો. આશા, અનેની અનન્ય, પણ અગમ્ય હતી હૃદય સર્વ ઝડપથી ઝીટી લેતું. સર્વેનું ત્યાં સંએજન થતું, પણ મન હજી પૃથક્કરણ કરતાં શીખ્યું નહોતું. તકને અવકાશ નહોતો તેનું સંખ્ય નહિ જેવું હતું ભવિષ્યની અસંખ્ય અગમ્ય સૂચના થતી. સંસ્થિતના અનેક માર્ગની ઝખના થયા કરતાં. કયા પગ મુકાશે ? કયે માર્ગે, ઉતરાશે ? યુવાવસ્થાને સ્વાભાવિક અસ્વસ્થતા હતી. એ અસ્વસ્થતાજ આહ્વાદજનક હતી.

ખારણા આગળ એક વયોવૃદ્ધ સ્ત્રી માળા, ફેરવવામાં તલ્લીન થઈ હશે !
 ધમાં માળા તેા હતી પણ મણકા અતિ મંદગતિથી ફરવા હતા, કોઈકવાર અટકી
 નહી જતા. આંખ મણકા પર સ્થિર રહેવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતી. છાસા
 મથત હતી દરેક શબ્દ સાંભળતી હતી. ધર્મઝનુનને બદલે કાંઈ વિચિત્ર મનો-
 વિકારના પછાયા ઝેાપર આવના કરતા હતા. પ્રથમ દ્રષ્ટિએ દેખાતી દીનતા
 બરાબર બેનારને કાંઈક બીજાજ સંદેશ કહેતી. ફક્તની આંખ નવલતા સ્ક્રામે
 ફરતી. નવલતાના લવિધ્ય માટે વિચાર થતા-ફક્તજ એ વ્યથા પોતેજ હોતી
 લીધી હતી જો કે નવલતાની રૂપ સંપત્તિ અને લક્ષ્મીનો વિચાર કરી ફક્તજ એ
 “સારા વર મળશે” એમ ક્યારનું કહી દીધું હતું. નવલતાની પરીક્ષા, તેના
 ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ, તેના જીવનના ઉદ્દેશ-સર્વ એ ત્રણ શબ્દમાં સમાસ થતાં.
 ફક્તની “સારા વર” ની વ્યાખ્યા અનિશ્ચિત હતી ફક્તનો વિચાર સામાન્ય
 જનસમૂહમાં પ્રચલિત વિચારનો માત્ર પ્રત્યાધાત હતો.

શેઠ-એ શબ્દનું કેટલું મહત્ત્વ છે ! એ શબ્દ કેટલો અર્થસૂચક છે ? એ
 ગણધી કેટલી નિર્મોહ્ય વ્યક્તિવેળા પ્રવેશ સંપાદન કરે છે ? શેઠની આરામ
 ખુરશી અને નવલતાના સોડા વચ્ચે ગાલીચાપર અરવસ્થતા અને ઉઠાસીનતાની
 પ્રતિભા રૂપ, એક યુવક હથપર શરીર ટેકવી બેઠો હતો. વિદ્યાળ ખડમા અસરી
 રહેલા શત, સુવ્યવસ્થિત, સ્થિર વાતાવરણમાં એ વિશેષ સમાન હતો. સિત્ત
 તલ્લો હિમેરતો એનું શરીર પાવનું હતું. સુખા કૃતિ આમાન્ય લાગતી વાળ લાંબા
 અને વિખરાયલા હતા. પોષાકમાં પણ ટાપટીપ કે ખાસ સફાઈની ગરહાનરી
 દેખાઈ આવતી. હાલચાલમાં કાંઈક લાવણ્ય હતું. - બોલવામાં કાંઈક સ્વાભાવિક
 સૌમ્ય હતું-છટા હતી. સિત્ત સિત્ત લાવો દરેક પળે આંખમાં નૃલ્પ કરતા આખ
 કોઈકવાર વિચારશીલ બનતી. કોઈકવાર કંઈક લાગતી કોઈકવાર હર્ષથી ઉલસાતી.
 કોઈકવાર વાર અનિચાર્ય ક્રોધથી ઉરકેરાતી. યુવાવસ્થાના પ્રદેશમાં કાન્તનો પણ પગ
 પડ્યો હતો. એ પણ અસ્વસ્થ હતો-માત્ર એની અસ્વસ્થતા આદહાદનક નહોતી.
 એ પણ સ્વપ્નદર્શી હતો. સ્વપ્નનું એને પણ વ્યસન હતું અનન્ય સ્વપ્ન-તરંગમાં
 એ પણ ઘમઠાતો, એનું જીવન પણ પ્રશ્નમય હતું. પરંતુ પ્રત્યેક પ્રશ્ન ઉત્તર મેળવવા
 એ અતિ-કસ્ટુક બનતો-કાંઈક મારતો. હરખના ભાવ અને જીવનના અનુભ-
 ભવની તુલના કરવા ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ હતી. લવિધ્યની અજાણ્ય સૂચના થતી, પણ માત્ર
 સૂચનાથી સંતોષ નહોતો વળતો. લવિધ્યના અનેક મોર્ગની ઝંખના થતી, પણ વચ્ચે
 નડતી વિદગણાથી અધીરો બનતો. હૃદય સ્નેહાળ હતું, પણ જીવનના કેટલાક અનુ-
 ભવથી અકળાયું હતું. હરખના તીવ્ર પણ કોમળ હતી. જીવન-અનુભવના દૂર ઘા
 ખમી થઈતી નહોતી. ગહુ હર્ષ નહોતો, પણ કંઈક શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ હતો. આશા-
 અનરી, અનન્ય-પણ અગમ્ય એટલા માટેજ અસંતોષ અભિલાષા-માત્ર અભિ-
 લાષથી હર્ષ ઉત્પન્ન નહોતો થતો. જીવનને અભિલાષાના ઉચ્ચ આશ્રમે ધકેલવા ઉતા-
 વળો બનતો. યુવક હતો, પણ વટસ્થ નહોતો. જીવનના અનેક વિદોષી

તત્ત્વોનો નાશ કરવા તત્પર બન્યો હતો. ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષ ઉત્તમવળ આદર્શ અને હરરેજના જીવનક્રમની વચ્ચેના ગાઢ અંતરથી આશ્ચર્ય પામતો-શોક કરતો. એ અંતર ઠંડાડી નાખવા, પોતાના અભિલાષ અને ઉત્તમવળ આદર્શને સ્વપ્નસૃષ્ટિ વરફે હરરેજના જીવનક્રમને ઉચ્ચકવા, પ્રયાસ કરતો. એ અંતર, એ વિટંબણા, એ કટુ આસ્વાદ અને કુર કટકાને લીધે આશ્ચર્ય પામતો; પણ તેમ એની શ્રદ્ધા વધારે દૃઢ બનતી જતી. વિરોધી તત્ત્વોને લીધે, વીર ચોદા જેમ, વધારે ઉદ્દાસથી જીવનસુદમાં ધુમવાતું મન થતું; વધારે શર હુટતું. હજી એવી નિર્મોહ્ય સ્થિતિએ નહેતો પહોંચ્યો કે “પ્રભુ કરે તે ખરું” એમ હૃદયને આત્માસન આપી પોતાના આદર્શને મૃતવત્ બનાવે, જીવનની સર્વ વસ્તુઓ સાથે એ એટલો સુખી નહોતો ગયો, હૃદય હજી એટલું સુસ્ત નહોતું બન્યું. એનો આત્મા મુક્તિ માટે અનેક ચિત્રવિચિત્ર જીવન-તરંગમાં આમતેમ ઘસઘસતો. ધડીમાં કોઈક દંડ અનુભવથી એનાં દિવ્ય સ્વપ્ન વિખરાઈ જતાં. ધડીમાં એનો આત્મા અસંખ્ય નવલ પ્રદેશમાં ઇલંગ મારતો. સુવાવસ્થા માત્ર નિષ્ક્રીય અસ્વરથતાના હર્ષની સ્થિતિમાંથી આગળ વધી પ્રવૃત્તિમય બની હતી.

“પણ, કાન્ત ! આતો ત્હમારા ભાઈબંધ ઠહેવાય. ત્હમારો “નાત”. ત્હમારો મંડળના એ નેના ગણાય છે. ત્હમે પણ કાંઈ અજ્ઞાન છે, એની સાથે પણ ત્હમારે મારામારી ! ત્હમે ત્હમારો જેવા “પુરાણ” તો નહિજ, ત્યારે ત્હમે સ્વાગી બાલુના તો ખગ; પણ તેમની સાથે પણ ત્હમે આયડવાના.” પોતે કોઈ વિચારના ન હોવાથી, તથા કાન્તે “પુરાણ” કે “સુધાના” પક્ષની ચીકી ચોટાડી નહેતી એટલે એ “વિચિત્ર” વગ માં મુકાયો.

“ત્હમને આશ્ચર્ય લાગે છે હું સમજી શકું છું. આપણે સર્વ જીવજીવંત જાન્યો જીએ. હૃદયને મૃતવત્ બનાવવાની ઠળા સિવાય બીજી સર્વ કળા આપણા ઇતિહાસમાં જ રહી છે આ ભૂમિપર સત્યને સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર મહાત્મા હરિશ્ચંદ્રનાં પગલા પડ્યા હશે—આજ એ સંલક્ષિત નથી. આજ નીતિધર્મને અવગ્રહન નથી. આજ કીર્તિનું મહાત્વ છે. લક્ષ્મીનું મહાત્વ છે આપણે સર્વની નિર્મોહ્ય જીવન પ્રવૃત્તિના ઠરણ ચિત્રો આપણે ભ્રષ્ટ થઈ ગયા નથી—એવાની ઉત્કંઠા નથી આ યુગ ન્યુસપેપરનો છે. જેઓ “પુરાણ” પડછાયા પાછળ દોડે છે તેઓ પુરાણુ શુ, પુરાણુ શુ માંદ આવશ્યક છે તેની કલ્પના કરી શક્યા નથી ! “નવીન” માર્ગે ઉત્તરનારોને બહુધા એ શબ્દનો જ મોહ છે. એવાઓ માત્ર અન્ય દેશના “પુરાણ” માલને આંહિ “નવીન” બજાર ઉઘડી આપે છે. જે “નવીન” કહેવાય છે તે ખરેખર નવીન છે કે નહિ, આવશ્યક છે કે નહિ, આ ભૂમિને અનુકૂળ ધશે કે નહિ, પ્રથમ અનુકૂળ ન હોય પણ આવશ્યક હોય, અનિવાર્ય હોય તો વિરોધી તત્ત્વોનો અઘ્યાસ કરી તેને ઉખેડી આવશ્યક “નવીન” વસ્તુને અનુકૂળ બનાવી કેમ રાખતી એ સર્વ વિચારો સુક્ષ્મ હૃદયને નિરર્થક લાગે છે. “પુરાણ” કે

“ નવીન ” માર્ગ આવશ્યક નથી. સામાન્ય પ્રગતિના માર્ગની આવશ્યકતા છે. ભલે પછી તેમાં ગમે તેવા વલ્લેનો સમાવેશ થાય—પુરાણા કે નવીન; આપણે પછીકણ એટલા માટે છીએ કે આપણી વાતમાં, ભાષણોમાં, લેખમાં, આપણી અન્ય સર્વ પ્રવૃત્તિમાં માત્ર પ્રગતિનું દૃષ્ટિસ્થાન લક્ષ્યમા રાખી સત્યનિષ્ઠ વિવેચનનો અભ્યાસ નથી કરતા. માત્ર અર્થહીન પદ્ય અને પ્રતિપક્ષના વાદવિવાદમાં આપણો મગ્નદોષ થાય છે, અને તેટલા જ માટે “ પુરાણા ” કે “ નવીન ” માર્ગના નેતા અને અનુયાયીઓ માત્ર ઘોંઘાટ અને ધમાલ કરી સંતોષ માની લે છે. નિર્ભય, સત્યનિષ્ઠ વિવેચનની દેવ ન હોવાથી, તેનો અભાવ હોવાથી, કહેવાતા નેતાના આત્મચંતોષને, ઘોંઘાટને, અને નિરૂપયોગી પ્રવૃત્તિને આપણું મૌન અને સુસ્ત હૃદય ઉત્તેજન આપે છે. કીર્તિ—ભુજ્યાનો માર્ગ સરળ કરી આપે છે. ત્હમે જે ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું તેમાં ગરીબોની કુટેવો પર લાંબું વિવેચન છે. તે હોદ્દામાં નીતિનો અભાવ છે એમ કહી તે માટે શોક દર્શાવ્યો છે. ભાષણ કરનાર ત્હમે કહોએ તેમ “ નવીન ” મંડળના નેતા કહેવાય છે. શીખેલા છે પણ શ્રીમંત છે તે ભૂલી જશો નહિ. ગરીબ વર્ગની કુટેવો તથા નીતિના અભાવના વિવેચન પહેલાં શ્રીમંત વર્ગના અધિધાર, તેમની જવાબદારી, તેમના લોભ, તેમની વૃથા નિવૃત્તિનો વિચાર કર્યો હોત તો એમનું ભાષણ વનસમાજને કાંઈક ઉપયોગી થાત એમના ભાષણમાં એટલું ઉમેરાયું હોત કે “ હું ત્હમને તમાગીતથા મ્હારી સ્થિતિના મ્હારા વર્ગના મ્હારા શ્રીમંત મિત્રો જાનનેની કુટેવ માટે કહીશ. નેમને ત્હમારા કામના પ્રમાણમા પગાર વધારવાની ભલામણ કરીશ, ત્હમારા ઘણી મુશ્કેલીઓ ઓછી કરવાનું કરીશ, તેઓ મ્હોટા મ્હોટા નફા સ્વાદ્ધા કરી બચ છે તે મ્હામે ભાષણ આપીશ ત્હમને જેમ જુગાર માટે કહ્યું તેમ મ્હારા મિત્રોને પણ કહીશ, ઘેરાની શસ્ત્રમાં જતા અટકાવવા પ્રયત્ન કરીશ, સંદો કરનાર મ્હામે જાહેરમા લખીશ ” તો એટલા નિષ્કાલસ વાકયોથી એમના શ્રોતાજન પર અસર થાત. આશા અને શ્રદ્ધાનો પાસ પડત. ગરીબ જીવનમાં કાંઈક પ્રકાશ પડત. પણ એમ કહેતાં એમની પોતાની, પોતાના વર્ગમાં મેળવેલી, એ વર્ગને માન્ય ‘ પ્રતિષ્ઠા ’ નો વિચાર બાબુએ મુકવો પડે. શ્રીમંત મિત્રોની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય, અને એમના લેખ અને ભાષણને એમના મંડળમાં લુલ્લો આવકાર મળે ગરીબ વર્ગને શિખામણ આપવી, ભાષણો આપવો, અને સર્વ શક્તિમાન શ્રીમંત વર્ગની લાલસા મ્હામે શુદ્ધ કરવું એ બેમાં આકાશ જમીનનો ફેર છે. શ્રીમંત વર્ગને એમ કહેવું કે ત્હમારી નીતિમા પણ ફેરફાર આવશ્યક છે. ત્હમે પણ ત્હમારી હાથ નીચેના અને અન્ય ગરીબ વર્ગ માટે જવાબદાર છે, ત્હમે પણ ત્હમારું કર્તવ્ય લક્ષમાં રાખો, એ, ઉદ્ધત નહિ તો અવિચારી તો ગણાયજ. થોડા દીવસપર આજ પત્રમાં અક અર્ચાપત્ર પ્રકટ થયું હતું ત્હમે નહીં વાચ્યું હોય. તેમાં અમુક મીલમાં ગરીબ કામદારોને વેઠવી પડતી હાડમારીનું વર્ણન હતું. તે ઉપરાંત તેમના પગાર વધારવાની વિનંતિ હતી. તેમાં કાંઈ નવીન ન્હોતું, પણ તેમાં બહુ માત્ર એટલી હતી કે મીલમાલિકો અને શેન્ડોલ્ડરના કર્તવ્ય, મ્હોટી આવક, અને લોભ માટે ધેરધેર મુકાયા હતા.

ખીજેજ દિવસે એ ચર્ચાપત્રનો એક લાખો જવાબ “કામદારના શુભેચ્છક” તરફથી પ્રકટ થયો. તેમાં તેમની હાઠમારી માટે રૂઢી પ્રમાણે શોક દર્શાવાયો, તેમની આજીવન ટેવ, ખંતનો અભાવ, નીતિ માટે લાંબું વિવેચન અને પછી, ધ્યાન રાખજો—“મેશક સમજી મીલમાલેકો કામદારનાં દારિદ્ર્ય ઓછાં કરવાનું” સ્વીકારે છે અને તે માટે બનતા પ્રયત્ન કરે છે પણ મધ્ય કાલે આ પત્રમા આવેલા ચર્ચાપત્રમાં મીલમાલેકોના કર્તવ્ય, લેભ માટે જે શબ્દો વપરાયા છે તે શબ્દોથી ઉલટી અસર થયા વિના રહેશેજ નહિ. કામદારના દારિદ્ર્ય ઓછાં કરવાની ઇચ્છાથી મીલમાલેકો સંબંધી આવી આકરી અને ઉદ્વેગ ભાષા વાપરવી એ ખરેખર શોચનીય છે; તેથી મીલમાલેકોની કામદાર પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ ઘટવાનો સંભવ રહે છે, અને તેમને સહાય કરતા અટકી જશે” “સ્વીકારે છે” શબ્દનો અર્થ કામદાર વર્ગના કૃપાળુ શુભેચ્છક શો કરવા માગતા હતા તે હું સમજી શક્યો નથી. “બનતા પ્રયત્નો” શા શા થયા છે તે લખવાનું એઓથી ભૂની ગયા હશે! આશ્ચર્યની વાત માત્ર એટલીજ છે કે ચર્ચાપત્રનો જે લાગ મીલમાલેકો માટે લખાયો તે “ઉદ્વેગ” ગણાયો. જો કે કામદારની હાઠમારીના સત્ય માટે ના ન કહેવાઈ તેથી વધારે આશ્ચર્યની વાત. “એમની સહાનુભૂતિ ઘટવાનો સંભવ રહે છે, અને તેમને સહાય કરતા અટકી જશે” આ ધમકી મીલમાલેકોને સત્ય કહેવાની હિમ્મત કરી એજ કરજો એ દોષ ભુખ્યા પેટને શોભવના ગમે તેવા આકર્ષક અને વિદ્વતા સાર્યા બોધપાઠ ન રૂચે એ સ્વાભાવિક છે. ગરીબ કામદાર ઉદ્વેગ નથી, પણ શીખેલા કહેવાતા આગળ વધેલા “સમજી” શ્રીમંત મીલમાલેકો, “કામદારના શુભેચ્છક” ઉદ્વેગ છે. મહારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કંગાલ વર્ગને ભાષણ આપવાનો એવાને અધિકાર સરખોએ નથી.”

“લાઈ, ગરીબની મહેનતથી એ લોકો આટલું બધું કમાય છે, છતાંયે તેમને શોડાક પગાર ન વધારવાની આટલી બધી હડ શા માટે કરતા હશે?” નવલતા કાન્તનું લાંબુ વિવેચન ધ્યાનથી સાંભળતી હતી પણ સમજી શકતી નહોતી, તોપણ કાન્તના અભિપ્રાયો એને સત્ય લાગતા “હા પણ તેની કોણ ના પાટે છે? પણ એ શરૂઆત કોણ કરે? એક શરૂઆત કરે તો ખીજા તેને વળોડી કહાડે, અને ધારો કે એકવાર વધારીએ તો પાછા ખીજવાર એવીજ માગણી કરે અને એ પ્રમાણે એનો અંત કયાં—”

“ખરૂં તો એમ છે કે પછી એમ ન કહેવાય કે “હમારા ડીરેક્ટરોને કહેવાને ઘણીજ ખુશી.....”

“હશે! હશે! કાન્ત હમારે હજી ઘણું એવાનું છે.” કાન્તને પ્રત્યુત્તર આપી શકાય તેમ નહોતું, એટલે હમેશ માફક ચર્ચા સમાપ્ત થઈ. કાન્તને ખાનુસવ વિતાનો ગણ્યો અને શેઠ હમેશ માફક સતોષ માન્યો.

કાન્તના પિતા અને શેઠને જ્ઞાનપણથી મિત્રભાવ હતો. એટલુંજ નહિ તેઓના દ્રરના સગા હતા. અને તે ઉપરાંત, કાન્તના પિતાએ શેઠને ન ભૂલી જવાય એવો ઉપકાર

કર્યો હતો, આથી બન્ને કુટુંબ વચ્ચે સ્વાભાવિક ઘણો ગાઢ સંબંધ હતો. શેઠ કાન્તને પોતાના પુત્ર જેવો ગણવા પ્રયત્ન કરતા. કાન્તની કુદીન રીતભાત અને તેના વિદ્યાભ્યાસ તથા નિખાલસ હૃદય માટે એમને બહુ માન હતું. કાન્ત હુમેશ શેઠની સાથે છૂટથી વાત કરતો. કાન્તને જ્યારે કૉલેજમાં જવાનું થયું, ત્યારે પોતાની મંત્રી અને ગાઢ સંબંધનો દાવો કરી કાન્તને સુખાધ પોતાને ત્યાં રાખવા મિત્રને ઘણો આગ્રહ કર્યો. કાન્ત તથી ત્યારથી ત્યાંજ રહેવા હતો. કૉલેજનું એક વર્ષ પુરું થતાં કાન્તના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. કાન્તના અભ્યાસમાં એથી સ્વાભાવિક ઘણી વિટંબણા નડી. અભ્યાસ બંધ કરવા ઘણી લાલચો પ્રત્યક્ષ થઈ, પણ પોતાનું ધૈર્ય ખોડું નહિ, અને અભ્યાસ ચાલુ રાખવા વધારે દૃઢ બન્યો.

૨

કાન્ત પ્રથમ નવલતાને હર્ષ, શોક, અને દયાની મિશ્ર લાગણીથી જોતો હતો. નવલતાના કેટલાક સ્વાભાવિક ગુણ અને વારંવાર દેખાઈ આવતી મનની દૃઢતા માટે હર્ષ પામતો. નવલતા જેવા વિરલ રત્નમાં, શ્રીમત અને અન્ય યુવતીઓમાં, સામાન્ય નિર્માલ્ય અવૃત્તિઓના કાંધક ચિહ્નનો જોઈ, દયા ઉત્પન્ન થતી; તથા એના લવિષ્યનું ચિન્તન કરતા શોક છવાતો. વિધિ આવા કોમળ અને વિરલ આત્માનો વિકાસ આ સમાજમાં નજ સંભવે! માત્ર એવા આત્માને કંઈકી નાખવામાંજ સમાજના કર્તવ્યની સમાપ્તિ થતી હશે! લોક, ધર્મ, નીતિ, પુણ્ય, પવિત્ર સંસ્કાર અને કુર કુદી, સર્વ એ કારણેજ એક થઈ ગયા હશે! સર્વનો માત્ર એજ સંદેશો હશે! હજારો વર્ષના ઇતિહાસનું માત્ર એજ તાત્પર્ય હશે! નવલતા સંબંધી ચિન્તન કરતાં કાન્ત હુમેશ આવા વિચલમગ્નમાં ઘસડાતો. સમાજ ન્હામે હાથ પગ પછાડતો.

નવલતાના હૃદય કે ચારિત્ર્ય માટે તીવ્ર ઉત્કંઠા તો કયાથી પણ સ્વપ્ને પણ વિચારસરણો એ પિતાએ નહોતો કર્યો. પુત્રીના “મુખ” માટે એમની વિચાર-માળાના મણકા પોતાના પૈસા આસપાસ ફરતા હતા. અને પૈસાની ગણતરીથી એમને સતોષ થતો. આટલી લડતી હોય તો પછી પુત્રીના દુઃખનો અવકાશજ ક્યાં! એ એમનો સાધારણ વિચાર હતો. તેના અભ્યાસ માટે સ્વાભાવિક રીતેજ એમને પોતાને બહુ કાળજી નહોતી. છતાં પોતાની સ્વર્ગસ્થ પત્નીના દૃઢ આગ્રહ અને વચનને માન આપી, તથા નવલતાનો પોતાનો કિસાદ જોઈ-જો કે એ ઉત્સાહથી એઓ બહુજ આશ્ચર્ય પામતા—કોઈ દિવસ તેના વિદ્યાભ્યાસની આટે ન્હોતા આવતા.

નવલતાએ જે થોડાં ઘણાં વર્ષ પોતાની માતા સાંધે ગાળ્યાં તેટલા વખતમાં તેનામાં કેટલાક વિરલ સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતા. તેના ચારિત્ર્યનો પાયો પણ એ સમયમાજ નાખ્યો હતો. જનસમૂહના અતિ સામાન્ય કટુ વાતાવરણનો તેની માતાને અનુભવ થયો હતો. તેમાં વળી તેનામાં કેટલાક વિરલ ગુણ, તેની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ અને તેની વિદ્યાભક્તિ માટે સમાજે તેના વધુ ફરતાથી અકાર કર્યો હતો. ઇશ્વરના દ્રઢતાને

સીધે આવા અનુભવથી એના આત્મા અને ચારિત્ર્ય વિકાસ પામવાનો અને વધુ દ્રઢ બનવાનો અવકાશ મળ્યો. જે સંજોગોમાંથી એ પસાર થઈ હતી તે સંજોગોનો એના પતિને નહિ જેવો અનુભવ થયો હતો. કારણ એઓ અધિકારી વર્ગના હતા-સુરૂપ હતા. જનસમૂહને અનુકૂળ સુષુ વા અવશ્ય એમનામાં જોઈતા પ્રમાણમાં હતા. એમની પત્નીનો વર્મ જુદો હતો. તે—સ્રી હતી તેનામાં જનસમૂહ પ્રતિકુળ ધણુ વિરતા સુષુ હતા જનસમૂહનું દાસત્વ તે સ્વીકારી શકતી નહોતી. “પ્રતિષ્ઠા” કરતાં પોતાના આત્મવિકાસ માટે તેને વધુ આકાંક્ષા હતી. અટલા આત્મભોગે જે જે અમૂલ્ય મેળવ્યું હતું તે પોતાની પુત્રીના હૃદયમાં ઉતારવા પ્રયત્નથીજ પ્રયત્નો કર્યા હતા. પોતાનું કામ પુરું થાય ત્યાર પહેલાં વિધિએ અકાળે આકસ્મિક એના આયુષ્યની દોડી તોડી નાંખી. નવલતાને સ્વાભાવિક રીતે જ માતાની ખોટ સાલતી હતી. પિતા ગણત્રીમાં સુધાયા હતા. ક્ષેત્ર માટે તિરસ્કાર હતોજ.

મતાના મૃત્યુ પછી થોડોક વખત ક્ષેત્રએ “છોકરી મોઢી થઈ” એ જ્ઞાને નવલતાનો વિદ્યાભ્યાસ બંધ કરાવવા કાંકાં માર્યાં. ક્ષેત્રને જ્ઞાર “સાફ ઘર” શોધનારઓમાં માન મળતું. એ માન એમને પોતાને નહોતું, એતો નવલતાના ક્ષેત્રને મળતું. ‘સાફ ઘર’ છત્તવા ક્ષેત્ર ઉપયોગી શસ્ત્ર ગણાતા, ક્ષેત્ર જ્ઞાર પોતાનું પ્રાત્ર ઠીક ભજવતા, થોડોક વખત નવલતાના “સારા માટે” પોતાની પદ્ધતિ અને આચાર વિચાર પ્રમાણે નવલતાને કેળવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિને લીધે અને તેના પિતાની તટસ્થ વૃત્તિને લીધે, ક્ષેત્રના પ્રયોગ નિષ્ફળ નીવડ્યા. એ તટસ્થ વૃત્તિના અનેક કાણો હતા. તેમાં વળી માતાના મૃત્યુ પછી નવલતાએ સર્વ શૃદ્ધવ્યવસ્થા એટલી સંભાળ અને ઝડપથી ઉપાડી લીધી હતી, થોડા સમયમાં પોતાના આતુર્યની સર્વ પર એવી છાપ પાડી દીધી કે પિતાને અસતોષનો જરા પણ અવકાશ નહોતો રહ્યો, એટલું જ નહિ પણ ઉલટું એની શક્તિ માટે માન અને વિશ્વાસ વધતાં ગયા. નવલતાની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ એ પુરેપુરા સમજતા હતા અને તેના પર એનો એટલો બધો સ્નેહ હતો કે નવલતાને કોઈ પણ પ્રકારે નાખુશ કરવા એઓ અચકાતા. આથી ક્ષેત્રની ફરિયાદ હંમેશા રદ જતી.

દાન્ટે જ્યારથી ઘરમાં પગ મુક્યો ત્યારથીજ ક્ષેત્રને કાંઈક નિરાશાની ઝાંખી થઈ હતી અને ત્યારથીજ દાન્ટે પણ ક્ષેત્રને વિદેશજ્ઞાની ઉપમા આપી હતી. પરંપરા નફલાવ-માયાનો અવકાશ આથી અચક્યજ હતો.

ખેડેલાં દાન્ટ નવલતાની આસપાસના વાતાવરણ, નિર્લેપ પ્રવૃત્તિ, અને તેના બિલ્લિય માટે ઉદાસ બનતો પણ જેમ જેમ એનો પરિચય વધતો ગયો, નવલતાના ચારિત્ર્યનું અવલોકન કરવાનો અવકાશ મેળવતો ગયો, અને તેની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ રૂપે થતી ગઈ તેમ માત્ર શોક કરી હાથ પગ પછાડી બેસી રહેવા કરતા નવલતાની આત્મોદ્ધતિ અને ચારિત્ર્ય માટે તેને સહાય આપવા બક્ષતા પ્રયત્નો કરવાના નિશ્ચયમાં દ્રઢ બન્યો. એ કામ રહેલું નથી, એ, બેચક, એ સમજતો હતો પરંતુ એ

કેટલું મુશ્કેલ છે તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પછીથીજ થયું. જનસમૂહના વિરોધી તત્ત્વો, જેની પ્રતિભાષણ ક્ષમણ હતી, અને તેના પિતાની અનુકંઠા મુશ્કેલ કાર્યને પગલે પગલે વધુ મુશ્કેલ બનાવતા કાન્તના નીતિધૈર્યની એ પણ એક પરીક્ષા હતી.

૩

નવલતાની માતાએ ઉપયોગી શુભરાતી પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ કર્યો હતો. તે માટે એકાંત ખંડમા ન્હાનકડું પણ આકર્ષક પુસ્તકાલય બનાવ્યું હતું. તેના મૃત્યુ પછી એ પુસ્તકાલયનું વિરમરણ થયું હતું. પુસ્તકાલય “ફરનીચર”ની અવકૃષ્ટ દશાએ પહોંચ્યું હતું, તેની જેમ પુસ્તકાલય સંગ્રાહી પણ શેઠના સગા બહાલાં તથા મિત્ર વર્ગને વિનય કરવો પડતો. પુસ્તક પરીક્ષા કરવા તેઓ બહુધા અશક્ત હતા. શેઠનો પોતાનો નિવૃત્તિનો સમય તો “સમાચાર”ની બહાર બળે જાણ કરીને—“લીલા-ઓથી વેચાણ,” “સોનાનું બજાર,” “ચાલીનું બજાર,” “શેરબજાર” “કુનું બજાર” અને “વેપારી રૂબ” વાચવામાં પુરો થતો. “સોદો” કરવા તદ્દપી રહેલો એમનો આત્મા એ સર્વ સમાચાર વાંચતા પ્રકુલ બનતો, કોઈ પણ પ્રકારનો “સોદો” કરવા એઓ સર્વદા તત્પર રહેતા. ધાર્મિક, સામાજિક, અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ સંગ્રાહી વાત કરતાં એમની વાતમા એમની “સોદો” શોધવાની મદૃષ્ટિ સ્વજ ઉઘાડી પડતી. એ શોધવાનું એમને માટે માત્ર જીવનનું એક મહાકાર્ય નહોતું, એતો એમનો મોક્ષમંત્ર હતો. એમનો ધર્મ એ મત્ર પર ચણાયો હતો. એમના રનેહ સંગ્રાહ પણ બહુધા એજ કારણથી સચવાતા. એમના તત્ત્વજ્ઞાન, એમના તર્ક, એમની કલ્પના પણ ત્યાજ્ય વિરામતી. બેશક કેટલાક દૈનિક અને માસિક પત્રોની વાર્ષિક ભેટ, વા ખાસ અંક વાંચતા, તેમાંના ચિત્રો જોતા, કોઈક ભાષણ પણ ઉકેલતા; અહિંતહિના ભાગ્યા ત્રુટયા વાચનમાંથી એઓ વાક્યો જોખી રાખતા, અને વખત આવે તેનો ઉદાર ઉપયોગ પણ કરતા. વિદ્વાત આવી રીતે સચવાતી અને વાદવિવાદ આ પ્રમાણે અલંકૃત થતો એમને સુભાગ્યે એમની વિદ્યાની સ્તુતિ કરનાર શુદ્ધ અને લક્ષ્મીનું દાસત્વ સ્વીકરનાર આત્મા મળી આવતા અને એ રીતે એમાં પણ પોતાના આત્મસંતોષ માટે એવા સ્વાતંત્ર્ય, વૈચનારણ્યો સાથે એઓ બહુથે અબળથે “સોદો” કરતા.

જે પુસ્તકાલયનું વિરમરણ થયું હતું તે પુસ્તકાલયનું મહત્ત્વ કાન્તે ગાંધી વધાર્યું. એ ન્હાનકડા સુંદર ખંડમા કાન્ત હમેશ પોતાની નિવૃત્તિનો સમય ગાળતો. જો કે પુસ્તકાલયમાં માત્ર શુભરાતી પુસ્તકો હતાં તોપણ સંભાળ અને અત્યંત વીણેલાં પુસ્તકોના એ ઉત્તમ સંગ્રહ પરથી એ સંગ્રહ કરનારના ચારિત્ર્યનું અતુમાન બાંધવા કંઈક અંશે શક્તિમાન થયો.

નવલતાને પુસ્તકો ગમતાં પણ તેનો પરિચય હજી ઘણો થોડો હતો. વાચન ગમતું પરંતુ તેને માટે તીવ્ર ઉત્કંઠા નહોતી. કાન્તે પ્રથમ તેનો, ધીમે ધીમે, પુસ્તક પરિચય વધાર્યો અને તે સંગ્રાહી વિશુદ્ધ શોખ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કર્યા. વાંચન આવશ્યક છે એમ સ્વીકારી, ઉપયોગી નિરૂપયોગી પુસ્તકોના વિચાર કરી,

તેની માત્ર સંખ્યાની ગણતરીથી સંતોષ ન પામતાં, વિચારના યોગ્ય વિકાસમાં એ પુસ્તકોનું સહાય મળે એવા પ્રયત્નોમા તેને ઉત્તેજન આપ્યું. ઉપયોગી નિરૂપયોગી પુસ્તકોની પરીક્ષા શીખવી. વારંવાર સ્કેજ સૂચનાથી અવલોકન કરવા શીખવ્યું. પુસ્તક, વિચાર, વાંચન અને જીવનના પરસ્પર સંબંધના અર્થ ઉકેલવાના માર્ગ દર્શાવ્યા. એ રીતે જીવનની અનન્ય પ્રવૃત્તિઓનું રહસ્ય સમજવા તેની ઉત્કંઠા બાંધત કરી

કનૈયાલાલ હરદેવરામ વઝીલ.

મી. કર્ટિસનાં હિંદી રાજ્યકારભારને લગતાં લેખો.*

હિંદુસ્થાનના ગવર્નકારભારના કેટલાક અંગેનો અભ્યાસ કરી, તેનાં ચાર અધ્યયનો રૂપે મી. કર્ટિસે એક પુસ્તક હમણાજ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે * આ પુસ્તકનો પ્રચાર પહેલાં ખાનગીમાંજ રાખવામાં આવ્યો હતો, પણ હવે તે સમસ્ત પ્રજા માટે ખાદ્ય પાઠ્યમાં આવ્યું છે. મી. કર્ટિસે હિંદુસ્થાનના સંબંધમાં એવું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે કે એના લેખો વાંચ્યા અને વિચાર્યા વગર ચાલેજ નહિ. દરેક વસ્તુનો જિંડો અભ્યાસ કરવાની એમની ટેવ, આ લેખોમા પણ ઠેકાણે ઠેકાણે જણાઇ આવેછે. એમણે ઘણા ખર્ચે પોતાનો અભ્યાસ સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં રહીને કર્યો હોવાથી, સંયુક્ત પ્રાન્તોની વિગતો એમના અધ્યયનોમા મુખ્યપણે આવે છે એ પ્રાન્તોનો ખારીક અભ્યાસ કરવાનો જે પ્રયત્ન એમણે કર્યો છે, તે અદેખરો પ્રશંસાપાત્ર છે. એમના અભ્યાસમા, એમણે મેળવેલી માહિતિમા ભૂલો હશે; એમણે પોતાના અભ્યાસનાં પરિણામ રૂપે કાઢેલાં સાર સાથે આપણે મળતા આવી શકીશું નહીં, તે વાત જુદી છે. પણ અભ્યાસ કરવા માટે તેમણે ધારણ કરેલી ખરી પદ્ધતિ માટે એમને ધન્યવાદ આપ્યા વગર ચાલશે નહિ

રાજ્યદારી વિષયોનો અભ્યાસ કરવાની મી. કર્ટિસની પદ્ધતિ એવી છે કે જે દેશની વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવો હોય, તે તે જગ્યાએ જઈને કરવો. જે સંસ્થા તપાસવી હોય, તેની તપાસ તે સંસ્થામા જેટલું જાની શકે તેટલું જાણીને, જ કરવી. પોતે કુદરત અધ્યયન અને વિચારોને લખી કાઢી છપાવવા, અને તેની પ્રતો જે મનુષ્યો એ વિષયમા પારંગત અથવા સલાહ કરવા યોગ્ય હેય, તેમને મોકલવી, અને તેમની ટીકાઓ મગાવવી તેમણે કરેલી ટીકાઓ જનાવેલી ભૂલો વગેરે ઉપર વિચાર કરી, છેવટે તે અધ્યયનનો લાભ જનસમાજને આપવો આ લેખો માટે પણ એવીજ રીત અખત્યાર કરવામા આવી હતી

* લેખક, મી. લાન્ડનને જર્નલ પ્રસિદ્ધ કર્યા, એ એક જીવનની કાલ અલ્પહાયાદિ હિં ૩ ૧

આ આર અધ્યયનોનાં ક્ષિય જુદા જુદા છે, અને તેનું આપણે અનુક્રમે અવલોકન કરીશું.

(૧)

પહેલા અધ્યયનમાં મી. કટિંગે હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિની તપાસ કરી છે. હિંદી પ્રધાનથી લઈને વડેચીલદાર (મામલતદાર) સુધીનાં અમલદારો કેવી રીતે એક બીજાથી જોડાયેલા છે; હિંદી સરકાર, પ્રાન્તિક સરકાર, અને યુનિસિપાલિટીઓ તથા લોકલ બોર્ડો પરસ્પર કેવા સંબંધથી જોડાયેલી છે, તેનું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે.

આ અધ્યયન ખાસ કરીને હુકીકતોથી જ સંબંધિત છે, એમાં વિવાદાત્મક બાબતો ઘણી નથી, પણ તે હુકીકતો ઘણી બહુવા જેવી છે.

હિંદુસ્થાનનો રાજ્યકારભાર આ પ્રમાણે ચાલે છે, હિંદની કારોબારી સત્તાનું કેન્દ્રસ્થાન બ્રિટીશ પ્રધાનમંડળ છે, તે મંડળનો એક સભાસદ હિંદી પ્રધાન છે. હિંદી પ્રધાનની મદદ માટે દરેકથી ચોટ સભ્યોની એક કાઉન્સિલ છે, એ કાઉન્સિલનું કામ હિંદી પ્રધાનને સલાહ આપવાનું છે; કેટલીક વૈસા સંબંધી બાબતો શિવાય હિંદી પ્રધાન એ મંડળની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને બંધાયેલો નથી; તેમજ સધિ-વિગ્રહ જેવી કેટલીક બાબતો તેમનો આગળ રજુ કરવાને પણ તે બંધાયેલો નથી.

હિંદી પ્રધાનના હાથ નીચે હિંદુસ્થાનમાં કામ કરવા માટે ગવર્નર-જનરલ છે. તે પોતાનો કારોબાર હિંદી સેનાપતિ અને બીજા છ કારોબારી મંડળના સભ્યોની સલાહ પ્રમાણે ચલાવે છે. કારોબારી મંડળના દરેક સભાસદની હકુમત નીચે હિંદુસ્થાનના એક કે બે ખાતા હોય છે; અને તે ખાતાઓ માટે તે જ ખાસ જવાબદાર રહે છે.

કેટલાક ખાતાઓનો વહીવટ ગવર્નર-જનરલ તરફથી જ આખા હિંદમાં થાય છે; એટલે કે પોસ્ટ, રેલ્વે, તાર, અક્ષીજી, સ્ટાંપ, જકાત વગેરે ખાતાઓનો વહીવટ ત્રીણી ગવર્નર-જનરલના હિંદ ખાતાના અમલદારોને હાથે થાય છે. બીજા બાબતોમાં, હિંદુસ્થાનનો વહીવટ પ્રાન્તિક સરકારો મારફતે થાય છે.

અર્થે વિશાળ દેશોમાં મુખ્ય સરકાર અને પ્રાન્તીય સરકારોની જરૂર પડે છે જ. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા કે હિંદુસ્થાન જેવા દેશોમાં પ્રાન્તીય-સરકાર શિવાય કારભાર ચાલી શકે નહીં. પણ મુખ્ય સરકાર અને પ્રાન્તિક સરકાર વચ્ચે હપર કહેવાં બીજા દેશોમાં જે સંબંધ છે, તે હિંદુસ્થાનમાં છે તેથી જુદીજ પ્રકારનો છે. હાખવા તરીકે કેનેડાનું રાજ્ય-મંદારણ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટે પસાર કરેલા કાયદા પ્રમાણે નક્કી થયું છે, તે કાયદાથી કેટલીક સત્તાઓ અને હપજ પ્રાન્તિક સરકારોને સોંપવામાં આવી છે, અને દરેક પ્રાન્તિક સરકાર પોતાની હકુમતનું બળ તે તે પ્રાન્તના મતદારો તરફથી મેળવે છે. બ્રાઝીની ગંધી સત્તાઓ અને હપજ મધ્ય-સરકારને સોંપ-

વામાં આવી છે; અને મધ્ય-સરકાર પોતાની હકુમતનું બળ આપ્યા કેનેડાના મતદારો મારફતે મેળવે છે. બન્ને સરકારોની હકુમતનાં મૂળ જુદા છે કેનેડાની મધ્ય સરકાર ત્યાંની પ્રાન્તિક સરકારોને કોઈપણ બાબતના હુકમ ઓડી શકે નહીં, કે કોઈ બાબતનાં નિયમોથી બાંધી શકે નહીં, તે બન્ને સરકારોના અમલદારો પણ એક હોઈ શકે નહીં મધ્ય-સરકાર માત્ર કાયદાથી તેને મળેલી સત્તાજ વાપરી શકે, અને તેથી પ્રાતિક-સરકારની સત્તામાં રહેલી કોઈ બાબત માટે એમમદાર પણ રહે નહિ હિંદુસ્થાનમાં એથી જુદું છે હિંદુસ્થાનની મધ્ય-સરકાર આખા હિંદુસ્થાનના કોઈ પણ ખુણામાં બનેલી નાનામાં નાની વિગત માટે પણ જવાબદાર છે, કારણ કે તેમાં હાથ ધાલવાની તેને સત્તા છે. (દાખલા તરીકે કાનપુરની મસજીદવાળો બનાવ) હિંદુસ્થાનમાં જુદાં જુદાં ખાતાઓ અને જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં નોકરી કરતા અમલદારોની એક ખાતામાંથી ખીજમાં, અને એકમાંથી ખીજા પ્રાન્તમાં સ્થેલાઈથી બદલી થઈ શકે; કેનેડા જેવા દેશોમાં એમ થવું અશક્ય છે

જે પ્રમાણે કેટલાક ખાતાઓના વહીવટ સીધા અને કેટલાકનો પ્રાન્તિક સરકાર મારફત થાય છે; તેમ દેશની કેટલી ઉપજ સર્વ-દેશીય અને કેટલીક પ્રાન્તિક લેખાય છે, દાખલા તરીકે, અફીણ, મીઠું, જઠાત, પોસ્ટ અને તાર, ટકશાળ અને રાયેની ઉપજ અમુક પ્રાન્તની ગણી શકાય નહીં, પણ જમીન-મહેસુલ, સ્ટાપ, જેલ, પોલીસ, હસ્તાવેબની નોંધણી વગેરે ખાતાઓ મારફતે થતી ઉપજ તે તે પ્રાન્તની કહેવાય છે.

તોપણ આખકારી ખાતા શિવાય, બાકી બધી સર્વ-દેશીય કે પ્રાંતિક ઉપજ, જે જે કરોથી વસુલ થાય છે, તે તે કરોના કાયદા હિંદી સરકારજ ધડે છે તે કરોમાં ફેરબદલ કરવાનો હક્ક પ્રાંતિક સરકારને નથી

બધી સર્વ-દેશીય ઉપજ હિંદી સરકાર પોતેજ વસુલ કરે છે એમ કાંઈ નથી. અફીણ, નહેરો વગેરેની ઉપજ સર્વ-દેશીય હોવા છતાં પ્રાન્તિક સરકાર મારફતેજ વસુલ કરવામાં આવે છે

એટલે દેશની ઉપજ મધ્ય સરકાર અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે કયા પ્રમાણમાં વહેંચાવવી જોઈએ, તે પ્રશ્ન ઘણો ગુંચવાડા ભરેલો થાય છે. જુદા જુદા પ્રાન્તો અને મધ્ય-સરકાર વચ્ચે એ બાબત જુદા જુદા કરારો થયા છે એ કરારોમાં વખતો વખત ફેરફાર થાય છે. વળી માત્ર સર્વ-દેશીય ઉપજથી હિંદી સરકારનો ખર્ચ નહીં શકે નહીં, તેથી પ્રાંતિક ઉપજમાંથી પણ તે અમુક ક્ષણો લે છે. એ પ્રમાણે ઉપજ લેવાના બદલામાં મધ્ય-સરકાર પ્રાંતિક-સરકારને ખર્ચનો ક્ષણો આપે છે. એથી ઉલટું કેટલાંક ખાતાઓના ખર્ચો પ્રાંતિક સરકારને ઉપજની આશા વગર કરવાં પડે છે; તેનો ખર્ચ હિંદી સરકાર પૂરો પાડે છે આ બાબતો પણ કરારથી કરાવવામાં આવી છે, દાખલા તરીકે:-

મુંબઈ ઇલાકામાં.

ખાતું.

ઉપજમાં
પ્રાતિક
સરકારનો
હિસ્સો.મધ્ય
સરકારનો
ખર્ચમાં
હિસ્સો.

૧. જમીનની મહેસુલ	૩	...
૨. અપ્રીણ	૦	૧
૩. જકાત	૦	૧
૪. સ્ટાપ	૩	૩
૫. આગકારી	૧	૦
૬. પ્રાતિક કરો	૧	૦
૭ એસેસડ ટેક્સ	૩	૩
૮ જંગલ	૧	૦
૯. દસ્તાવેજોની નોંધણી	૧	૦
૧૦. વ્યાજ	૧	૦
૧૧. ન્યાય કોર્ટોએ	૧	૦
૧૨. ક્રેડિટમાં	૧	૦
૧. પોલીસ	૧	૦
૨. ગોદી અને સુકાનખાતું	૧	૦
૩. કેળવણી	૧	૦
૪. ખિસ્તી ધર્મ	૦	૧
૫. ઔપધાય	૧	૦
૬. ખેતી	૧	૦
૭. વિજ્ઞાન અને પરચુરુ ખાતાઓ	૧	૦
૮. 'સાડી' (Super-Annuation allowance)	૧	૦
૯. રાજદારી પગારો	૦	૧
૧૦. રજાનાં પગારો	૦	૧
૧૧. રેટેશનરી અને છપાંમણી	૧	૦
૧૨. પરચુરુ	૧	૦
૧૩. મેહોટી નહિરો	૩	૩
૧૪. નહાની નહિરો	૩	૩
૧૫. નહિર ખાંધકામો	૧	૦

આ ઠરાવોનું પરિણામ બધી રીતે સતોષકરકર આવે એમ વધ શકે નહીં. ઇલાકા પ્રાંતોની ઉપર પ્રમાણે મતી ઉપજ, એની જરૂરિયાત કરતાં વધી જાય છે, તો ઇલાકાની ઘટી જાય છે. જો વધી જાય છે, તો એમ કરાવવામાં આવે છે કે તે પ્રાંતે

મધ્ય-સરકારને દર વર્ષે અમુક ખંડણી આપવી; જો ઘટી જાય, તો મધ્ય-સરકાર તે પ્રાન્તને દર વર્ષે અમુક રકમની બક્ષિસ આપે છે. દાખલા તરીકે, આ પ્રમાણે સંયુક્ત પ્રાન્તોને દર વર્ષે મધ્ય સરકારને રૂ. ૨૦,૩૫,૦૦૦ ભરવાં પડે છે.

આ ખંડણીમાં અનેક રીતે ઘટાટો થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે આબાકારી ખાતામાં ફેટલાંક કરો એછા કરવાથી સંયુક્ત પ્રાન્તને થયેલાં નુકશાનના બહલામા તેને ખાતે દર વર્ષે રૂ. ૩૬,૦૦૦ જમા કરવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે મધ્ય-સરકાર પોતાની જાયત રકમમાંથી કેળવણી, નહેર, આરોગ્ય, પોલીસ વગેરે ખાતાઓમાં ખાસ ખર્ચવા માટે જુદી જુદી રકમો બક્ષિસમા આપે છે. આ પ્રમાણે હાલમાં સંયુક્ત પ્રાન્તને દર વર્ષે રૂ. ૬૩,૨૨,૦૦૦ મળી શકે છે, જેમાંથી ઉપરનું હેતુ બાદ જતાં નકકી રૂ. ૪૨,૮૭,૦૦૦ તે મધ્ય-સરકાર તરફથી મેળવે છે.

ઉપરની વિગતો આપવાનું કારણ એટલું જ કે હિંદુસ્તાનમાં મધ્ય-સરકાર અને પ્રાન્તિક સરકારનો સંબંધ કેવો એક બીજામા ભરાઈ ગયેલો છે તે દેખાઈ આવે.

પ્રાન્તનો કારભાર કલેક્ટરો, અને મામલતદારોની પરંપરાથી કેવી રીતે ચાલે છે, એથી વાચક સારી રીતે વિદિત હોવાથી, તે ઉપર અત્રે લખવું ઉચિત ધારતો નથી. કલેક્ટરોનાં કર્તવ્ય તપાસતાં, મી. કટિંસ જિલ્લા ઝાડોનું બંધારણ તપાસે છે. 'નવજીવન'મા એ બંધારણની લંબાણથી સમાલોચના થઈ ચુકી છે, એટલે તેની વિગતમાં પણ અમે ઉતરીશું નહીં માત્ર જિલ્લા ઝાડો સંબંધી મી. કટિંસના એક બે ઉદ્ગાર અમે ટાકીશું

“માત્ર કોઈ-વાડા (ઢોર પૂરવાનાં ‘ડબ્બા’)ની વ્યવસ્થા કરવામા ઝાડોનો હોય તદ્દન છુટો છે. બાકી બધી બાબતોમાં તેમની ઉપર જુદાં જુદાં ખાતાઓનું દબાણ ચાલુ જ હોય છે, દાખલા તરીકે, કેળવણી ખાતા તરફથી શાળાઓ સુધારવા માટે; બહેર-બાંધકામનાં ખાતાં તરફથી રસ્તાઓ પાછળ ખર્ચ કરવા માટે, ઔષધ-ખાતાં, તરફથી દવાખાનાં મેટા કરવા માટે, આરોગ્યખાતા તરફથી ગામડાંની સુધરાઈ માટે; ખેતી-ખાતાં તરફથી મેળાઓ ભરવા માટે; અને પશુ-ચિકિત્સા ખાતાં તરફથી ગોધા અને ઘોડાનો ઉપયોગ વધારાવા માટે કલેક્ટરનું કાર્ય આ બધાં ખાતાઓ અને ઝાડાનો ઉપયોગ વધારાવા માટે કલેક્ટરનું કાર્ય આ બધાં ખાતાઓ અને ઝાડોની વચ્ચે ‘બફર’ (buffer) થવાનું છે, અને આ કારણ સરજ તેને ઘણું ખર્ચ અધ્યક્ષ તરીકે અને સુખ્ય કાર્ય-વાહક અમલદાર તરીકે સુવંતામાં આવે છે.”

ઝાડોની ઉપયોગિતા આખા જિલ્લાને લગતા પ્રશ્નોમા સલાહ આપવા પૂરતી છે. પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને કલેક્ટર દરેક વાલુકાની સ્થિતિ જાણી લે છે. પણ જે દરખાસ્તો ઉપર અમલ કરવાનો હોય તે દરખાસ્તો કલેક્ટર તરફથી જ સૂચવવામા આવે છે; અને યોગ્ય દબાણ થયે તે દરખાસ્તો પસાર થઈ જાય છે. મવલેદ કદી પણ નોંધાતો નથી. ખર્ચ પુછતા, સલાસદો ગ્રીક-ગરબા-ગીલનારાનો ભાગ લેજે છે; દીકા કરે છે, વખાણ કરે છે, સલાહ આપે છે, પણ કલેક્ટર સૂચવેલા રસ્તાઓ શિવાય કોઈ રસ્તો પોતાની ગેળે સૂચવતા નથી.”

“ ખોડોની સલાનો ઉપયોગ ખીજાં અનેક કામો કરવામાં થાય છે. બોડો જોડે સલાહ મસલત ચલાવતી વખતે તે લઢાઈની ખજારો આપી દે છે; લઢાઈની લોનમાં પેસા ભરવાની ગોઠવણ કરી દે છે, વગેરે. ”

ખોડોના સંબંધમાં મી. કર્ટિસનો અભિપ્રાય એમણે સ્પષ્ટ વ્યક્ત કર્યો નથી. ખોડોના સલાસદોના મતદારો નીમવાની હાલની પદ્ધતિ તેમને ખસંદ નથી. ‘કેલેક્ટર અથવા તેહસીલદાર નીમે તે મતદાર, તેને બહલે અમુક ધોરણ પ્રમાણે મતદાર નીમાવવાં બ્રમ્મણે સાથે સાથે સ્થાનિક કરો નાંખવાની કેટલીક ચલા ખોડોને મળવી બ્રમ્મણે, એની થયેલી એક સૂચના અમલમાં આવશે તો ‘ખોડોનું’ ખર્ચું સ્વરાજ્ય શરૂ થશે, એમ મી. કર્ટિસ માને છે, પણ એક અખતરો રૂપેજ તે સૂચનાને તે સ્વીકારે છે.

ખોડોનું ખર્ચું તપાસ્યા પછી મી. કર્ટિસ મ્યુનિસિપાલિટીઓનું ખર્ચું તપાસે છે. તેના સંબંધમાં પણ કાંઈ વિશેષ નોંધવા જેવું મી. કર્ટિસે લખ્યું નથી.

૨

મી. કર્ટિસનો બીજો લેખ બાળુ ભુપેન્દ્રનાથ બસુ ઉપર એક પત્ર રૂપે છે. એમના ચાર લેખોમાં, ચાલુ સમયમાં આ લેખ સૌથી વિશેષ મહત્વનો છે. આજ પત્રમાં મી. કર્ટિસની ‘હપતે હપતે પ્રાતિજ્ઞ સ્વરાજ્ય’ આપવાની યોજના સમાર્પ ગઈ છે.

પોતાની પ્રાતિજ્ઞ સ્વરાજ્યની યોજના ઉપર આવ્યા પહેલાં, મી. કર્ટિસે લેખને હાજર એમની સામ્રાજ્યના સુધારાની યોજના ઉપર રોક્યો છે. એમનું કહેવું ટુંકામાં નીચે પ્રમાણે મુકી શકાય.

(૧) સામ્રાજ્યના ખીજા અંગે સ્વરાજ્ય સોગવે છે, એક હિંદમાંજ સ્વરાજ્ય નથી. હિંદને વહીવટ બ્રિટીશ (એટલે હાલ કહેવાતી સામ્રાજ્યની) પાર્લામેંટ ઉપર અવલંબીત રહેલો છે. એ સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટમાં સુધારો કરવાની દરખાસ્ત મુકતાં પહેલાં, તે સુધારાઓની હિંદુસ્થાનની અંતર્ગત સ્થિતિ ઉપર શુ અસર થશે, તે વિચારવું જરૂરનું છે. સામ્રાજ્યના અભ્યાસીને આ સૌથી કઠિન વિષય છે.

(૨) તેથી ઉલટું એમ પણ કહી શકાય કે હિંદની અંતર્ગત સ્થિતિ સુધારવા માટે સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા કે જે ઉપર હિંદની વ્યવસ્થાનું અવલંબન છે, તે સુધારવું ઘટે છે હાલ સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટને ત્રણ વિષયો ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે. (૧) બ્રિટીશ ઇમ્પીરોની રાષ્ટ્રીય બાબતો, (૨) આખા સામ્રાજ્યની અંદર, બહારની બાબતો, અને (૩) ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, વેલ્સ, અને આયર્લેન્ડની પ્રાતિજ્ઞ વ્યવસ્થા. પહેલી અને ત્રીજી બાબતોમાંજ પાર્લામેંટને એટલો બધો વખત જાય છે, કે બીજા વિષયની પુરતી કાળજી લઈ શકાતી નથી, અને હિંદુસ્થાન તરફ તો આંખમાં આમણુંજ કરવાં પડે છે. તેથી જ સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટ સુધરે, તેમાં હિંદના પ્રતિનિધિઓને પણ સ્થાન મળે, તો હિંદના પ્રશ્નો ઉપર જેમ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતમાં પાર્લામેંટ રસ લેતી હતી, તેમ રસ લેતી થઈ જાય.

(૩) એવી નવી સામ્રાજ્યની પાર્લામેન્ટનું બંધારણ ઘડવાંજ, તેમાં એવો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ દર્શાવવો કે તેનું એક કાર્ય હિંદુસ્થાનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો છે. સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટની આવી પ્રવિત્તા હિંદુસ્થાનમાં જલદી સ્વરાજ્ય લાવશે.

(૪) સ્વરાજ્યના અત્યંત હઠ્ઠ તરીકે પોતાના દેશમાં કંઈ પ્રબલબોને વસવા દેવી એ હઠ્ઠ પણ સમાવવો જોઈએ. એ હઠ્ઠ વિના સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય કહેવાય નહિ. હિંદુસ્થાનને પણ એ હઠ્ઠ મળવો જોઈએ.

મી. કટિસનું પહેલું પ્રતિપાદન ઠીક છે. પણ બીજાં ત્રીજાં, અને ચોથાં પ્રતિપાદન સાથે સંમત થઈ શકાય એમ નથી. તેના કારણે,

(૧) સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ, મી. કટિસની ઇચ્છા પ્રમાણે, થોડા વખતમાં સુધરવાનો સંભવ નથી. હિંદુસ્થાન પોતાનાં સ્વરાજ્ય માટે એટલો વખત ચોક્કસ શકે તેમ નથી.

(૨) સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ તુર્વમાજ વિશાળ ઘવાની હોય નોપણ એ હિંદને એમ પુછવામાં આવે કે તુમે તમારી સ્વરાજ્યની માગણી હાલની બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ આગળ કરવા મનિષ્ઠો કે સામ્રાજ્યની સુધરેલી પાર્લામેન્ટ આગળ, તો હિંદ કહેશે કે હાલની બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ આગળજ. હિંદ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટને કહેશે કે અમને સ્વરાજ્ય આપી દેવાનો હઠ્ઠ હમણા તમારી પાસે છે, તે હઠ્ઠ અમારા વિષયમાં જોગવી લ્યો, અને પછી તમારા હઠ્ઠ જોઈ શકી, સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટને સોંપો એક ક્ષણે અમને સ્વરાજ્ય આપવાનો ખરડો પસાર કરો, અને બીજે ક્ષણે પછી સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ સ્થાપવાનો ખરડો પસાર કરો. હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાની સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ પાસે માત્ર પ્રવિત્તા લેવડાવે, હવે હિંદ શાંત થાય એમ નથી.

(૩) બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટનું કામ ઘણું વધી ગયું છે, એ ખરું છે, પણ તેથી સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ હિંદ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપશે, એવી ખાત્રી થતી નથી. સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ સ્થાપવાની સર્વે ચોજનાઓમાં હિંદની પ્રબળતા પ્રમાણમાં હિંદને પ્રતિનિધિઓ આપવાનું કોઈ કળુત કરતું નથી, એટલે તે પાર્લામેન્ટમાં હિંદના પ્રતિનિધિઓની તુટિલ રહેશે; એટલે હિંદને પોતાના સ્વરાજ્ય માટે એકલાં બ્રિટીશ ટાપુઓની જ નહિ, પણ સામ્રાજ્યની દરેક સ્વરાજ્ય જોગવતી વસાહતોની પ્રુશાંત કરવી પડશે.

(૪) સામ્રાજ્યના એક દેશની પ્રબળ બીજા દેશમાં જવાની રહેવાની છુટ, તો કળુલ જ કરેલી જોઈએ. એ છુટ ઉપર વસાઈ સરવાનો હઠ્ઠ ન તો સંસ્થાનિક પાર્લામેન્ટને હોવો જોઈએ અને ન તો સામ્રાજ્યની પાર્લામેન્ટને. જે પ્રમાણે કામેસના બંધારણની પહેલી ટકમ સર્વાનુમતિ થયા શિવાય ફેરવાયજ નહીં, તેમ આ હઠ્ઠ માટે પણ હોવું જોઈએ. ત્રીં કટિસ કહે છે કે જલે હિંદુસ્થાનને પણ એ હઠ્ઠ મળે, અને કળુલ કરે છે કે ગીચગીચ વસાયલા હિંદને એ હઠ્ઠની કિંમત ઉપજવાની નથી, પણ એ હઠ્ઠ વગર હિંદુસ્થાનના આવી સ્વરાજ્યની પૂર્ણતા થશે નહીં, માટે એ હઠ્ઠ આપવો જોઈએ. ત્રીં કટિસની ઉદારતા માટે આપણે આભારી જ છીએ !

હિંદુસ્થાનની અંતર્ગત સ્થિતિ સુધારવા માટે મીં કર્ટિસની તુર્તની યોજના ઉપરની યોજનાથી સ્વતંત્ર છે. તેને “પ્રાંતિક સ્વરાજ્યના હુપતા”ની યોજના કહી શકાય, જે માન્યતા ઉપર એ યોજના રચવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે.—

હિંદુસ્થાન પૂર્ણ સ્વરાજ્ય લોગવવાને લાયક છે કે નહિ, તે એક સંશયાત્મક વાત છે, તેનો અખતરો કરવાને હરકત નથી. પણ એવી સંશયાત્મક વાતનો અખતરો હિંદી સરકાર ઉપર કરવો બ્યાજળી ગણાય નહીં. પ્રાંતિક સરકારો ઉપર એ અખતરો ધીમે ધીમે અજમાવી જોવો ઠીક છે. મીં કર્ટિસ યોજના મને કહે છે કે “હું આ વિષયને એક અખતરો માનું છું.”

હિંદીઓ અને મીં કર્ટિસ વચ્ચે આ જ પહેલો મોટો મતભેદ છે હિંદીઓમાં સ્વરાજ્ય લોગવવાની લાયકાત વિષે અચળ શ્રદ્ધા છે; મીં કર્ટિસને તે બાબત સંશય છે. મીં કર્ટિસનો સંશય પ્રમાણિક છે, એમ અમે માનીએ છીએ; પણ તેથી હિંદીઓ એની યોજના કબુલ કરે, એ નજ બને.

હવે તે યોજનાના મુદ્દાઓ તપાસીએ.

(૧) હિંદુસ્થાન સરકારને જે ખાતાઓનો વહીવટ કરવો પડે છે, તેમાંના કેટલાંક ખાતા કેવળ પ્રાંતીય અને કેટલાંક કેવળ સર્વદેશીય ગણાય. અમેરિકા, કેનેડા, આફ્રિકા વગેરે સર્વ દેશોમાં એવી પદ્ધતિ છે કે પ્રાંતિક ખાતાઓના વહીવટમાં મધ્ય-સરકાર હાથ ધાલી શકે જ નહીં, તે ખાતાઓના વિષયમાં પ્રાંતિક સરકારને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોય છે આ પદ્ધતિને મીં કર્ટિસ દ્વિરાજ્ય—પદ્ધતિનું (Dyarchy) નામ માપે છે દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ એ મીં કર્ટિસની યોજનાની મુખ્ય સૂત્ર છે એ પદ્ધતિને હિંદુસ્થાનમાં પણ સ્થાન મળવું જોઈએ હિંદી સરકારનો અને પ્રાંતિક સરકારોની હકુમત ધારે સ્પષ્ટતાથી આલેખાવી જોઈએ જે ખાતાઓ પ્રાંતિક સરકારના વહીવટમાં મેળવવામાં આવે, તેમાં હિંદી સરકારને બોલવાનો હક્ક ન જોઈએ, તે બાબત જવાબદારી રહુ ન જોઈએ. આ સૂત્ર આટલે સુધી આપણને કબુલ છે. ‘પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય (Provincial Autonomy) એ આપણી માંગણીઓમાં સમાઈ જાય છે.

(૨) પ્રાંતીય ખાતાઓના મીં કર્ટિસે બીજા અધ્યયનમાં ચાર વિભાગ કર્યા છે, મળુ ચોથા અધ્યયનમાં દુરસ્તી કરી નીચે પ્રમાણે બે ભાગ પાડ્યા છે:—

૧ ભાગમાં આવતાં વાતાંઓ.

૧. પ્રાથમિક દેશી શિક્ષણ

૨. આરોગ્ય.

૩. ગામ-સુધારા.

૪. પશુ-ચિકિત્સા.

૫. રાજમાર્ગ ગિવાયના બીજા સ્તર-ઓનાં કામ.

૬. જલદર પાંચકામો.

૭. બોર્ડોને સોંપેલાં બીજાં કામો ઉપર અંકુશ.

૮. યુનિસિપાલિટીઓ ઉપર અંકુશ.

૨ જ લાગમાં આવતાં ખાતાંઓ.

૧. ખેતી.	૭. પ્રાન્તિક રેલ્વે
૨. સહકારી લેણદેણ	૮ જંગલ
૩. ઉદ્યોગ-ધંધા.	૯. નહેરો.
૪. સંઘડાલયો અને પ્રદર્શનો.	૧૦. ઉચ્ચ શિક્ષણ
૫. દસ્તાવેજોની નોંધ.	૧૧. દુધાળાસંકટનિવારણ
૬. રાજમાર્ગો અને પુલો.	

(૩) મી. કર્ટિસ કહે છે કે પ્રાન્તિક ધારાસભાઓને જેવડું સ્વરૂપ આપવું એક સ્વરૂપે તે પૂર્ણ પ્રજાકીય સરકાર બની રહે, અને બીજાં સ્વરૂપે હાલની માફક માત્ર તે ચલાહકારક મંડળનું કામ કરે સ્વરાજ્ય લોગવતી સરકાર તરીકે એને પહેલા વિભાગમાં આવતાં સર્વે ખાતાઓનો વહીવટ સોંપી દેવો. ઓછામાં ઓછાં એટલાં ખાતાંઓ તો સોંપવાજ જોઈએ, એમ મી. કર્ટિસ માને છે, કારણ કે એ ખાતાઓ એક બીજાથી જુદાં પાડી શકાય એવાં નથી તે ખાતાંઓનો વહીવટ કરવા માટે ધારાસભામાંથી ધારાસભાને જવાબદાર એવા મંત્રીઓ નીમાય, તેને માટે જોઈતા નાણાં માટે કર નાંખવાનો હક્ક પણ વહીવટ કરવાના હક્કમાં સમાઈ જાય છે ઉપરના પહેલા વિભાગનાં ખાતાઓનો વહીવટ દરેક પ્રાન્તિક સરકારને પાંચ વર્ષ સુધી સોંપવો. જો તે બાદ તેમની યોગ્યતા મિલકત યથા તો બીજા વિભાગમાંથી, એક, જે કે વધારે ખાતાંઓ સોંપતા જવાં, જો એમ લાગે કે વધુ ખાતા મેળવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત નથી કરી, પણ તેમનો વહીવટ છેક અપજરૂરીઓ નથી, તો બીજાં પાંચ વર્ષ તે જ પ્રમાણે કામ ચાલુ રાખવું, જો નિષ્ફળતા મિલકત થાય તો પ્રજાકીય સરકારને દૂર કરવી સુન્દર જવા આગળ વધેલા પ્રાન્તને પહેલેથી જ બીજા વિભાગમાંના કોઈક ખાતાઓ આપ્યાં હોય તો તેમાં હકત નથી.

અમલદાર-સરકાર પાસે એટલે બ્યુરોક્રસી પાસે ગેલેલા બીજા વિભાગના ખાતાઓનો વહીવટ હાલની માફકજ સરકાર કરે, તે કાર્યમાં ધારાસભા હાલની માફક તે સરકારને મદદ કરે

ઉપલી સૂચનાના પક્ષમાં મી. કર્ટિસની મુખ્ય દલીલ એ છે કે હિંદુસ્થાનના જુદાં જુદાં પ્રાંતોની પ્રગતિ એક સરખી નથી, માટે સર્વે પ્રાંતોમાં એક સરખા હક્કો આપી શકાય નહિ. જો થોડાજ હક્કો આપીએ તો આગળ વધેલા પ્રાંતોને અન્યાય થાય; અને ઘણા આપીએ, તો પાછળ રહેલા પ્રાંતો છુરછી ન શકે. દરેક પ્રાંતોને પહેલા હપતાથી શરૂ કરીને પોત પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે છવટ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય મળે એવી તક આ યોજનામાં રહેલી છે

ઉપરની યોજનાની સામે મુખ્ય વાધા નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) મી. કર્ટિસ દ્વિરાજ્ય—પદ્ધતિ સ્થાપવા માંગે છે; પણ ઉપરની સૂચના તો એકદમ ત્રિ-રાજ્ય સ્થાપશે. પ્રાંતિક સરકારના બંધારણમાં એક ભાગપ્રબળે જોખમદાર અધિકારીઓનો અને બીજો બીજાજોખમદાર અધિકારીઓનો થશે. આ બેની વચ્ચે હુમેશા મારામારી થશે. લોક-સરકારને હલકી ખતાવવાનો પ્રયત્ન અમલદાર-સરકાર કરશે. પ્રાંતિક સ્વરાજ્યવાળી દ્વિ-રાજ્ય પદ્ધતિ એ એક વાત છે, અને પ્રાંતિક સરકારમાં જ એ વધન જુદી ભવનાં તત્વો ભેગાં કર્યાં તે જુદી વાત છે.

(૨) આ ચોજનાની અંતર્ગત રહેલો હિંદીઓની સ્વરાજ્ય લોગવવાની લાયકાત વિષેનો સંશય સપ્રમાણ અને યોગ્ય પણ હોય, તો પણ ઉપરની ચોજના કબુલ કરી શકાય નહીં, દલીલ ખાતર આપણે કબુલ કરી લઈશું કે સર્વે ખાતાઓ સંભાળી શકે એવી યોગ્યતા ધરાવનારા હિંદીઓ આપણી પાસે પુરતા જથ્થામાં નથી, આપણી પાસે એવા માણસો નથી કે જે, દાખલા તરીકે ઉલોમ હુન્નર અને વ્યાપારી રાજ્યનીતિને અમુક ધોરણ ઉપર મુકી તેને માટે એક સંપૂર્ણ ચોજના ઘડી અમલમાં આણી શકે; અથવા રેલ્વે-ખાતું સંભાળી શકે. હવે જે ખાતાઓ સંભાળવાની યોગ્યતા વિષે મી. કર્ટિસને સંશય છે, તેના વહીવટમાં પણ સલાહ આપવાની હિંદી ધારાસભાની યોગ્યતા મી. કર્ટિસ સ્વીકારે છે. તો તે સારો ભાગ એજ છે કે જે ખાતાઓ હિંદી બીન અમલદાર વર્ગ સંભાળી શકે એવાં હોય, તેવાં ખાતાઓનાં ઉપરી તરીકે હિંદી બીન અમલદારોને નીમવા, અને બીજા ખાતાઓમાં અમલદારોને નીમવા; પણ તે અમલદાર તેમજ બીન અમલદારો ઉપર ધારાસભાને એવી સત્તા આપવી જોઈએ કે જેથી તેમને ધારાસભાની સલાહ પ્રમાણેજ ચાલવું પડે એ ધારા સભાની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને અધિકારી વર્ગ બંધાયેલો ન હોય તો તે સલાહ આપવી નકામીજ થાય છે એ સલાહ આપવાની લાયકાત હોય, તો તે સલાહ પ્રમાણે વર્તન યુક્ત જોઈએ એટલે અધિકારી મંડળનું કાર્ય ધારા-સભાએ પસંદ કરેલી રાજ્યનીતિને અનુસરીને અમલ કરવાનું હોવું જોઈએ. મી. કર્ટિસની ચોજનામાં બિન અમલદાર વર્ગ ઉપ-ધારાસભાનો સંપૂર્ણ અંકુશ રહેશે; પણ અમલદાર વર્ગ ઉપર મુદ્દોચ્ચક્રુશ નહિ રહે, તે આજના જેવાજ જોખમદારી વચ્ચેનો રહેશે. તે અંકુશ તો મળવોજ જોઈએ

ઉપર પ્રમાણે કેવી રીતે થઈ શકે, તે જરા લંખાણથી સમજાવવું જરૂરનું છે. ધારો કે પ્રાંતિક સરકારને નીચે પ્રમાણે છ મુત્સદીઓનું પ્રધાનમંડળ નીમવાની જરૂર છે

૧. ખેતી અને મહેસુલ ખાતાનો પ્રધાન—આમાં મહકારી ચળવળ, જંગલ, અને બંદરેર ગાંધકામોના ખાતાનો અમાવેશ થાય.

૨. વ્યાપાર ખાતાનો પ્રધાન—આમાં ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, રેલ્વે, ગોદાંઓ, ટપાલ, વાર વગેરે ખાતા આવે.

૩. કૌશ ખાતાનો પ્રધાન—કૌશ અને હિસાબ.

૪. કાયદાખાતાનો પ્રધાન.

૫. શિક્ષણ ખાતાનો પ્રધાન.

૬. પ્રકીર્ણ ખાતાઓનો પ્રધાન.

હવે એમ સમજો કે ધારાસભાના મુખ્ય સભાસદોને ગવર્નર બોલાવીને પુછે કે તમે પ્રધાનમંડળ બનાવી શકશો? પ્રધાનમંડળ બનાવવાની ખટપટને અતે એમ માલુમ પડે કે ધારાસભામાં માત્ર ત્રણ જ મનુષ્યો પ્રધાનપદ લેવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, બીજા સભાસદો પ્રધાનપદ લેવા યોગ્ય નથી અથવા ખુશી નથી. તેા તેવા સંજ્ઞા ગમાં બીજા ત્રણ પ્રધાન અમલદાર વર્ગમાંથી નીમવા આ છ જણાનું પ્રધાન મંડળ ધારાસભાએ પસંદ કરેલી રાજ્યનીતિ પ્રમાણે વહીવટ ચલાવવાને બંધાય; અને તે જ તેમનો ધર્મ સમજવો જોઈએ.

મી. કટિંસની યોજનામાં આ પ્રમાણે અમલ ન થાય, જે ખાતાઓ માટે સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે, તે ખાતાઓ માટે ગવર્નર ધારાસભાના સભ્યોમાંથી આગેવાનો બોલાવે; તેઓ પોતાપોતાનો પક્ષ તપાસી જુએ, જે પક્ષ બજવાન હોય, તેમાંથી પ્રધાનમંડળ ગોઠવાય; એ પ્રધાનમંડળ પોતાનો પક્ષ બજવાન રહે ત્યાં સુધી અમલ કરે, પોતાનો પક્ષ નિર્બળ થતાં, રાજીનામું આપી દે, અને બીજા પક્ષ પ્રધાનમંડળ બનાવવા પ્રયત્ન કરે; આ રીતે પ્રત્યક્ષ પ્રધાન-મંડળ બને. નિઃશય, આમાં પ્રધાનોને વધારે સ્વતંત્રતા મળે છે; પોતાની જ રાજ્યનીતિને અમલ કરવાની તેને તક મળે છે.

પણ જે ખાતાઓનો વહીવટ ખૂબને સોંપવામાં આવ્યો ન હોય, તે માટે મી. કટિંસની યોજના પ્રમાણે ગવર્નર પોતાને ગમે તે અમલદાર નીમે; તે અમલદાર અને અવનરને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ અમલ બજાવે, તેમને ધારાસભા સલાહ આપે, પણ તે સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને તે અમલદારે બંધાયલા જો નહિ.

અમને વાગે છે કે મી. કટિંસના મનમાં રહેલી યંત્રાઓ યોગ્ય હોય, તેા તેા મી. કટિંસની યોજના કત્તાં અમારો સૂચવેલો માર્ગ વધુ શ્રેયસ્કર થઈ પડે. એમાં જેમ જેમ યોગ્યતાવાળા માણસોની સરતી થતી જાય, તેમ તેમ અમલદારો એની મેળે જ યોગ્ય થઈ જાય. “બીજાં ખાતાઓ અમને સોંપા, બીજાં ખાતાઓ અમને સોંપા,” એવી અગ્રજો લઈ હિંદી સરકારને ગારણુ ધક્કા ખાવા ન પડે.

(૩) મી. કટિંસની યોજના સામે વિશેષ વાધો એ છે કે એવા હપતા બાધી આપવાનો બનાવ કોઈ બીજા દેશમાં બન્યો નથી સ્વરાજ્ય અને પરરાજ્યને ભેળ કઢી પણ સુખકારક થઈ શકે નહિ.

(૪) અસ્તુ. હવે મી. કટિંસની યોજનાનો ચોથો મુદ્દો જોઈએ. ધારાસભાના સભ્યોને ચુંટવાની હાલની પદ્ધતિને મી. કટિંસ વ્યાજબી રીતે જ વખોડી કાઢે છે. હાલમાં અમુક સંસ્થાઓને ધારાસભાના મોટા ભાગના સભાસદો ચુંટવાનો હક્ક છે. કર ભરનારાઓને સભાસદો ચુંટવાનો ત્રીધો હક્ક નથી. મુસલમાનોને જ માત્ર ત્રીધી ચુંટણીનો હક્ક છે. અસ્તુત પદ્ધતિ સામે મી. કટિંસ બે પ્રશ્નો ઉઠાવે છે:

(અ) જે સંસ્થાઓને સલાસદો ચુંટવાનો હક્ક છે, તે સંસ્થાના મૂળ મતદારોને જ એ હક્ક કેમ આપતા નથી? એટલે, દાખલા તરીકે, મ્યુનિસિપાલિટીને જે એક સલાસદ મોકલવાનો હક્ક હોય, તો જે મતદારો મ્યુનિસિપાલિટીને ચુંટે છે, તે મતદારોને પોતાને જ કેમ એ હક્ક આપતા નથી?

જે એમ કહેશે કે એ મૂળ મતદારોમાં મત આપવાને જરૂરનું જ્ઞાન હોતું નથી, તો બીજો પ્રશ્ન એ છે કે

(આ) એ સંસ્થાના સલાસદો શિવાય કોઈ બીજા આ બાબતમાં મતદાર થવાની યોગ્યતા ધરાવનારા નથી? જો હોય, તો તેમને મતદારોમાં કેમ સામેલ કરતા નથી?

ખરે જ, આ પ્રશ્નોને કોઈ વ્યાખ્યાની ઉત્તરો નથી, અને મી. કર્ટિસ કહે છે તેમ સ્વરાજ્યની કેળવણી આપવાનો સાથી સહેલો માર્ગ તો એજ છે કે ધારાસભાના સભ્યોની ચુંટણી ત્રીધી લોકો મારફતે જ થવી જોઈએ.

ધારાસભાની બાબતમાં મી. કર્ટિસની બીજી તકરાર પણ યોગ્ય છે. તે કહે છે કે “સરકાર તરફનો મત દૂર કરો.” સરકાર તરફથી મત આપવાને માટે જ સલામદો-અમલદાર કે બિન અમલદાર—નીમવા, તેમાં અપ્રમાણિકતા છે, બોરો ખર્ચ છે, અને વખતનો ખર્ચાડો કરવાતું છે. ખરી વાત તો એ છે કે પ્રાતિક સરકાર હિંદી સરકારને જવાબદાર છે, તે જવાબદારીમાં એની સ્થિતિ કંદેલી ન ગાય. માટે તેને સરકાર તરફના મતદારો સુકવાની જરૂર પડે છે. જે એજ હોય, તો પ્રમાણિક રસ્તો તો એજ છે કે એમ સ્પષ્ટ કહેવું કે સરકાર ધારાસભાના મત પ્રમાણે ચાલવા માટે એક પણ બાબતમાં બધાયલી નથી. મોટો પગાર ખાતા સરકારી અમલદારોને, ઘણીવાર તેમના આત્મકરણની પણ વિરૂદ્ધ મત આપવાને, દિવસોનાં દિવસો સુધી રોજી, રાખવા, એ તદ્દન ગેરવ્યાખ્યા છે.

મી. કર્ટિસ કહે છે કે સરકારી મતદારને કાઢી મુકો, આનો અર્થ એ નથી કે સરકારી અમલદારોના આત્મકરણનો લાભ ન લેવો. તેમની સલાહ લેવી, જે બાબતોમાં તે પ્રવીણ હોય, તે બાબતો તેમની પાસે માંલખવી, જરૂર એને સલામત બોલાવવા, પણ એને મત આપવાનો હક્ક ન આપવો.

(પ) મી. કર્ટિસની યોજનાનો પાંચમો મુદ્દો એ છે કે મધ્ય સરકારનું બંધારણ તે સુધારવાનું માંગતા નથી. તે હાલ છે તેમ ભલે રહે. આ ઉપર ટીકા કરતાં રા. આર. છ. પ્રધાન (તંત્રી, ભારત સેવક) કહે છે કે પૂર્ણ પ્રાતિક સ્વરાજ્ય આપવાની જે કબુલાત આપવામાં આવે, તો હિંદીઓ કદાચ મધ્ય-સરકારને સુધારવાની વાત પડતી સુકે. અમને આ બાબત મ્હોટો શક છે. મી. કર્ટિસના પ્રાતિક સ્વરાજ્યના હપતા પણ જે કબુલ રાખીએ, તો તેવાજ હપતા મધ્ય-સરકારના કારોબારમાં પણ કેમ ન મળે? જે કારોબાર પ્રાતિક સરકારમાં પ્રત્યક્ષ રાજ્ય કરી શકે, તે કારોબાર મધ્ય સરકારના કારોબારમાં કેમ ન કરી શકે, તેનું કાંઈ વિશેષ કારણ જણાતું નથી. સિંદુરયાને તો આ

ખાગતમાં પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ દર્શાવી દીધો છે, એટલે રા. પ્રધાન ધારે છે તેવા સંતોષની આશા રાખી શકાય છે.

(૬) મધ્ય સરકારને કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રાન્તિક સરકારને ખીલ્ત વિભાગનાં ખાતા સોંપવાનો હક્ક રહે, પણ તે પાછા ખેંચી લેવાનો હક્ક પાર્લામેન્ટ પાસે રહે

(૩)

ત્રીજા લેખમાં 'હિંદુસ્થાનની જમીન-મહેસુલ' "હું" અધ્યયન કરવામાં આવ્યું છે. આમાં જંગલની નિત્ય-વ્યવસ્થા (Permanent Settlement) ને વર્ણવવામાં આવી છે, સંયુક્ત પ્રાન્તોની જમીન-વ્યવસ્થાનું વિગતવાર અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે; જમીન-મહેસુલને કર ગણવે કે જમીન-લાડું ગણવું, તે ઉપર વિવાદ કર્યો છે, અને હિંદુસ્થાનની એકંદર પદ્ધતિ વિષે છેવટનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે થાયો છે.

(૧) જમીન-મહેસુલને કર ગણવામાં આવે છે, એ રીત જોટી છે. એને લાડું ગણવું જોઈએ એને લાડું ગણવાથી જમીનની ઉપજ ઉપર ઇન્કમટેક્સ વગેરે કરો નાંખી શકાયો. નવા ઇન્કમટેક્સ ખીલતની અદર એ મત તરફ પ્રગતિ કરવાનો અત્યંત મુશ્કેલી માહુમ પડી આવે છે

(૨) જમીન મહેસુલ વસુલ કરવાની રાજ્યનીતિ "મેન્ચેસ્ટર-દર્શન" પ્રમાણે અપ્રત્યાર કરવામાં આવી છે તે ભૂલ ભરેલી છે, તે દર્શનનું મૂલ્ય એવું છે કે જમીનના માલિકોને વધારેમા વધારે નફો લેવા દેવો, કે જેથી તેઓ પોતાની જમીનની તેમજ પોતાની સ્થિતિ સુધારે, વસ્તુતઃ એ પ્રમાણે થતું નથી. ધણું ખર્ચ વધારાનો નફોનો દુરુપયોગ થાય છે તેને બદલે "ન્યૂયોર્ક-દર્શન" (એટલે હેન્રી ન્યૂયોર્ક તથા લોઈડ ન્યૂયોર્કના મતો) ને સ્થાન મળવું જોઈએ. એટલે જમીનના માલિકના સુખ-સાનને માટે જેટલી રકમ ચોછામા ચોછી જોઈએ, તેટલું જ તેને આપી, વધારાનો નફો સરકારે લેવો જોઈએ, કે જેથી તે ઉપજ સર્વોપયોગી કામોમાં ખર્ચી શકાય.

તત્ત્વમાં મી. કર્ટિસની દલીલ વ્યાજબી છે. પણ તેમાં અમે એટલું જ ઉમેરીશું કે ન્યૂયોર્કના મનોનો સદુપયોગ એક સ્વદેશી અને પ્રત્યક્ષ સરકાર કરી શકે, વિદેશી અને અમલદારી સરકાર તો દેશનું વધારે સત્યાનંદન વાળો. બીજું, જમીનદારો અને જોટી જમીનવાળાઓ પ્રમાણમાં ઓછા છે, હિંદુસ્થાનનો મોટો ભાગ, થોડી જમીન વાળો છે, તેમની પાસે દુરુપયોગ કરવા જેટલી શુ-પણ બે વાર પુરું પેટ ભરવા. જેટલી પણ અચત રહેતી નથી, એ વાત નિર્વિવાદપણે સાબીત થયેલી છે.

(૩) મી. જૈકના જંગલ સબંધી અને મી. ગેલેટીનાં મદ્રાસ સંબંધી પુસ્તકો ઉપરથી મી. કર્ટિસ સિદ્ધ થયેલું ગણે છે કે હિંદુસ્થાનનો વતની પ્રમાણમાં ખીલ્ત દેશોનાં વતની કરતાં સરકારી ઉપજમાં ચોછો ફાળો આપે છે. મી. ગેલેટીએ મદ્રાસના એક ગામડાનો અને ઇટલીનાં એક ગામડાનો મુકાબલો કર્યો છે, તે બાજુવા ભેગહોવાની નીચે આપ્યો છે:—

કોનાલાલ પલ્લી (મદ્રાસ)	ટોરે માન પેટ્રીઝીઆ (ઇટલી)
૧. વસ્તી ૧૩૦૦	૧૩૦૦.
૨. આમની જમીન એકર ૨૭૦૦	૨૭૦૦.
૩. ખેડાતી જમીન ,, ૨૫૦૦	૨૦૦૦.
૪ જમીન મહેસુલ રૂ. ૩૦૦૦	૨૭૪૧.
૫. જીભ સ્થાનિક કરો રૂ. ૨૫૦	૬૧૧૩.
કુલ સરકારી ઇપજ રૂ. ૩૨૫૦	૧૧,૮૫૪.
૬. આમની વાર્ષિક કાચી (Gross) ઇપજ કુલ રૂ. ૭૦,૦૦૦	૬૦,૦૦૦.
૭. ખેતીમાંથી કરો બાદ જતાં ઇપજ રૂ. ૨૨,૦૦૦	૨૮,૦૦૦.
૮ માણસ દીઠ કરની રાશ રૂ. ૨૧૧	૬
૯. માણસ દીઠ કુલ કાચી ઇપજ રૂ. ૫૫	૭૦
૧૦. માણસ દીઠ ખેતી- માંથી ઇપજ રૂ. ૧૭	૨૨
૧૧. માણસ દીઠ એકંદર બચત રૂ. ૫૨૧	૬૧.

આ રીતે મી. જલેટ્ટી સિદ્ધ કરે છે કે મદ્રાસમાં જ્યાં ૫૫ રૂપિયા અડી રૂપિયા કર વેસે છે, ત્યારે ઇટલીમાં ૭૦ રૂપિયા નવ રૂપિયા આપવો પડે છે. ઇટલીમાં દર માણસ દીઠ બચત રકમ લગભગ રૂ. ૧૫ વધારે રહે છે; પણ તે ઇટલીના રહેવાસીની સુધરેલી નીતને માટે કલ્પીત છે. તેના પુરાવો એ છે કે ઇટલીનાં ગામડાંનાં દર એક રૂપિયાના દાગીનાની જગ્યાએ મદ્રાસના ગામડામાં રૂ. ૨૫ ના દાગીના મળે; વળી મદ્રાસનો ગામડીઆ લગ્ન વગેરે પાછળ વધુ રકમ ખર્ચી શકે છે, એટલે એકંદરે મદ્રાસના ગામડીઆને મોજમજા માટે વધુ બચત રહે છે. આથી કલ્પે સાન પેટ્રીઝીઆમાં કરનો ખર્ચ વધુ હોવાથી, ત્યાંનાં ઘરો સારાં છે, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સારી છે; શિક્ષણની વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ છે, દાકતર અને દાઈની મદદ મફત મળી શકે છે, મરણ ઓછાં થાય છે; પશુની ચિકિત્સા થઈ શકે છે, ખેતીમાં અને બાધકામમાં સલાહ આપવા માટે પ્રવીણ પુરોગી મદદ મળે છે, વગેરે.

આ દલીલોમાં કેટલીક ગંભીર ભૂલો સમાવેલી છે, વાચક એક શક્ય છે કે પલ્લીમાં ૫૦૦ એકર જમીન વધુ ખેડાય છે, તોપણ ઇપજ ૪ હજાર રૂપિયા કમતી

માન પૈટ્રીલીઓની ઉપજતા પ્રમાણમાં કોનાતાલા પલ્લીની ઉપજ રૂ. ૩૫,૦૦૦ થવી જોઈએ; તે જ પ્રમાણે હિસાબ કરતા ગામની વાર્ષિક કાચી ઉપજ રૂ. ૭૦,૦૦૦ ને બદલે રૂ. ૬૭,૦૦૦ થવી જોઈએ. એટલે કોનાતાલા પલ્લીના ખરા આંકડા નીચે પ્રમાણે આવવાં જોઈએ.

કાચી વાર્ષિક ઉપજ	રૂ. ૬૭,૦૦૦
ખેતીની ખરી ઉપજ	,, ૩૫,૦૦૦
માણસ ઢીક કાચી ઉપજ	,, ૭૫
,, ખેતીની ,,	,, ૨૭

સ્વરાજ્યની તરફેણમાં આ આંકડાઓ ધણા મહત્વનાં છે. સ્વરાજ્ય ન લોગવતાં કોનાતાલા પલ્લીને દર વર્ષે ખેતીમાં રૂ. ૧૩,૦૦૦ નું અને ઉદ્યોગ ધંધામાં રૂ. ૧૪,૦૦૦ નું એટલે એકંદર રૂ. ૨૭,૦૦૦ નું નુકસાન ખમણું પડે છે હવે, આ તો એક જાણીતો નિયમ છે કે વાર્ષિક રૂ. ૭૫ ની ઉપજવાળો માણસ દસ રૂપીઆ કર ભરી શકે તેથી રૂ. ૫૦ ની ઉપજવાળો માણસ જા રૂપીઆ ભરી શકે, એમ કેહવાય નહીં; તેને તો એ રૂપીઆ પણ ભારે પડે. કોનાતાલા પલ્લીનીજ ઉપજ વર્ષે ૨૭,૦૦૦ વધારી શકાય, તો તેને કરો ખાતે રૂ. ૧૦,૦૦૦ વધુ આપવા ભારે ન પડે, એ દેખીતું છે. વધારાને કર, વધારાની (Superfluous) ઉપજમાથીજ લઈ શકાય. સ્વરાજ્ય મળ્યા વગર એ ઉપજ વધારવાના પગલાં નહિ લેવાય, એ દેખીતું છે.

(૪)

ચોથા લેખમાં નીચેનાં વિષયોનો સમાવેશ છે—

(૧) પ્રાન્તિક સરકાર અને જિલ્લા બોર્ડો વચ્ચેનો આર્થિક સંબંધ.

(૨) જિલ્લા બોર્ડોનું સ્વરાજ્ય.

(૩) બીજા અધ્યયનમાં આવેલી યોજનાની દુરસ્તી, (આ વિષયની નોંધ ઉપર લેવાઈ ગઈ છે.)

પહેલા અને બીજા ભાગો-ખાસ કરી સંયુક્ત પ્રાન્તોના અભ્યાસીને માટે ઉપયોગી છે; ત્યાંની જિલ્લા બોર્ડોની સ્થિતિ, અને શિક્ષણ સંબંધી સરકારી અંકુશ, હિંદી અને ઉર્દૂ ભાષાનો અધકો, એ સંબંધી ઉપયોગી માહિતિ આપેલી છે. સરકારને પોતાનું કાર્ય કરવામાં કેવી જાતની મુશ્કેલીઓ નડે છે, તેનો ચિતાર પણ ઠીક આપ્યો છે જિલ્લા બોર્ડોનું સ્વરાજ્ય નામનું છે, ઘણું ખરું કામ સરકારી અમલદારોજ કરે છે, એ હાલની પદ્ધતિનું પરિણામ છે, એવો તો મત પણ ચોખ્ખો છે.

દિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા.

વ્યાયામશાળાની યોજના.

આપણા ગુજરાતમાં ભુદ્ધિવિકાસ ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવામાં આવે છે તેનાથી અડધું ધ્યાન શરીરના વિકાસ પર આપવામાં આવતું નથી. કેળવાયલા વર્ગમાં પણ એવી માન્યતા પ્રચલીત છે કે માણસ હુશિયાર થાય તો પછી તેને જીવન માટેના સાધનો સહેલાઈથી મળી શકે તેમ છે, અને શરીરને વિષે સામાન્ય જનસમૂહ બેદરકાર રહે તો તેમાં કાંઈ મોટાટી ભૂલ નથી. યુરોપમાં ચાલી રહેલી ઘોર યાદવાસ્થલીનું અવલોકન કરતા પ્રત્યેક માણસને સ્પષ્ટ જણાશે કે શરીર એ મનુષ્યજીવનનો ઘણોજ ઉપયોગી ભાગ છે અને તેને વિષે બેદરકાર રહેવાથી પ્રગ્નક્રીય જીવન લાભુ ટકી શકવું અશક્ય છે. બીજી પાસથી જો આપણા ગુજરાતમાં વ્યાપી રહેલા અનેક વ્યાધિઓ વગેરેના કારણો તપાસીશું, અને આપણા લોકો ઉપર ગુજરાતમાં અનેક નૈતિક સંકટોનું કારણ પણ તપાસીશું તો આપણને જણાશે કે શરીરની ખીલવણી વિષેની આપણી બેહુલ ઉદાસીનતા એ પણ એક કારણ છે. દાખલા તરીકે આપણામાંના સામાન્ય માણસને મહેનતનું કામ કરવા તાવ ચઢી આવે છે—સતત પાચ કલાક સુધી એકજ બેઠકે બેસી વાચવાનો કે, બીજો શ્રમ કરતાં માથું દુખી આવે છે—જરા ગરમી પડે કે આપણા લોકો તે ખમી શકતા નથી આગભાડીમાં ગયા તો ત્યાં પણ ધણે ખાઈ જ્યાં મળે ત્યાં જંગો લઈ ક્ષમાનો ગુણ આપણા લોકો પરાણે આચરવા જણાય છે. કોઈ માણસ આપણી નજર સમક્ષ અન્યાય કરતો હોય તોપણ આપણે શારીરિક નળણાઈને લીધે તેનો અટકાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા નથી.

આ પ્રમાણે શરીરને વિષે બેદરકાર રહેવાથી આપણે ઘણીજ નિર્માલ્ય સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ. તેમાંથી મુક્ત થવું એ પ્રત્યેક સફલ્ય માણસની ફરજ છે તેમાં કેટલાક મામાજિક કારણો પણ આપણે દૂર કરવા પડશે. જાળલગ્નની પદ્ધતિને જેમ બને તેમ જલદી તિલાંજલિ આપવામાં આવે તો શારીરિક નિર્જાળતાનું, નિબળ બાળકોની ઉત્પત્તિનું અને નિર્દોષ અસંખ્ય બાળકોના મરણનું એક કારણ દૂર થશે. આપણા દેશના કેળવાયલા વર્ગે આ કાર્યમાં પ્રયત્નો આરંભ્યા છે, એ તેની સફળતાની નિશાની છે.

વ્યાયામ અથવા શરીરને ઠસરત આપવી એ બીજી અગત્ય છે. સ્વામી સત્યદેવે મુંબાઈમાં બાપલ આપતાં કહ્યું હતું કે “આપણા દેશમાં સ્થળે સ્થળે દેવમંદિરો છે તે તે મંદિરો બોડેજો એક એક વ્યાયામશાળા થાય તો કેવી મજા પડે?” સામાન્ય રમતો જેવી કે ક્રિકેટ, ટેનીસ વગેરે ઘણી પ્રચલિત હોય છે અને સાધનોની તેમાં ઘણી જરૂર પડે છે. વળી ન્હાનાં છે કરાંચિને તેમાં રસ પડતો નથી. માટે વ્યાયામશાળા અખાડાઓ—આપણા ગુજરાતમાં સ્થપાય એ ઘણુંજ આવશ્યક છે.

યોગ સમયથી આપણા કેળવાયલા વર્ગનું ધ્યાન આ પ્રશ્ન તરફ ખેંચાવા લાગ્યું છે અને સ્થળે સ્થળે આવી સંસ્થાઓ કાઢવાની તીવ્ર ઇચ્છા દર્શાવવામાં આવેલી છે. તેને માટે આવશ્યક સાધનોની નોંધ નીચે આપવામાં આવી છે. તે જાણવાથી ઉત્સાહી ગૃહસ્થને ઉપયોગી થઇ પડવાનો સંભવ છે.

૧. સ્થળ.—અખાડા માટેની જગ્યા ગામથી બહુ દૂર નહિ તેમ જ એક ગામ વચ્ચે પણ નહિ એવી ચારે બાજુએ ખુલ્લી જો મળી આવે તો ઘણું સારું. તેની આસપાસ કુંભારની ભટ્ટી કે કારખાનું અથવા તો કૌંઠપણ હવેને બગાડે એવી ચીજ હોવી જોઈએ નહિ. વળી પાણી બરાબ વહે એવા ખાખોચિયાં કે પાણીની નીક તેની આસપાસ હોય નહિ એની મંભાજ રાખવી. ઉંચી સપાટ જગ્યા મળે તો તે જરૂર મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. ગામની વચ્ચે પણ આરોગ્ય જગ્યા મળે તો તેથી નુકશાન નથી. આવી જગ્યા મળે તો બક્ષિસ તરીકે અથવા અમુક વર્ષોને પટે નહિ તો હેવટ ભાડે મેળવવી જોઈએ. વેચાતી લેતાં ઘણા ખર્ચ થાય છે શક્તિ હોય તેમણે વેચાતી લેવી. તૈયાર છાપરાવાળી જમીન મળે તો તેમાં નીચે આપેલા માપ પ્રમાણે ફેરફાર કરી લેવો.

જમીનનું ક્ષેત્રફળ ઓછામાં ઓછું-૧૦૦ ફીટ લંબાઈ \times ૫૦ ફીટ પહોળાઈ જેટલું જોઈએ. અને તેમાં ૫૧ ફીટ \times ૫૦ ફીટ જેટલી જમીન પર છાપડું થવું જોઈએ. ખાકીની જમીન ખુલ્લી રાખી તેમાં દંડ બેઠક તથા લકડી કરવાનું રાખવું ભોંત ધાવવાની ખાસ જરૂર નથી. વાંસનાં પાલાં અથવા પતરાની ભોંત પણ આવે. છાપડું કરવાની કિંમત આશરે રૂ. ૨૫૦-૩૦૦ રૂ જેટલી થાય છે.

૨. અખાડો.—આ છાપરાની નીચે કુસ્તી કરવાનો ખાડો ૧૬ ફીટ \times ૧૬ ફીટ જેટલા ક્ષેત્રફળનો જોઈએ. ખાડો પહેલા ત્રણથી ચાર ફીટ જેટલો ઉંડો ખોદી બધી માટી તથા કાંકરાઓ ખૂદાર કઢાવી નાખવા અને ચારે બાજુએ ચણાવી લેવી પછી તેમાં સુવાળી પીળી માટી ૧૫ ફૂટ ખાડો રહે એટલે સુધી પૂરવી. આ માટી જોડે ગેરૂ પણ નખાય તો ઘણું સારું. વળી તેમાં તેલ અને છાશ પણ નાખવાનો રિવાજ છે.

૩. મલખામ.—ખાકી રહેલી છાપરા હેઠળની જમીનમાં બે મલખામ દાટવા જોઈએ તે દરેકની લંબાઈ ૧૦૫ ફીટ રખાવવી અને તેમાંના ૨૫ ફીટ જમીનમાં સખત રીતે દાટી ખાકીના ૮ ફીટ જમીન ખૂદાર સીધી લીટીમાં રાખવા. તેના ઘેરાયે જમીન આગળ ૨૦ ઇંચ જેટલો અને ઉપર દશ ઇંચ રખાવી પછી ૯-૧૨ ઇંચ જેટલી જગો ઉપરની મૂઠ કરવામાં રોકવી, એક મલખામની કિંમત સામાન્ય રીતે રૂ. ૨૦-૩૦ સુધી આવે છે. મલખામમાં કૌંઠ જગોએ ખાડો કે ખૂપરો ન આવે તેને માટે ખાસ સંભાળ રાખવી.

૪. મગદળ.—મગદળની જોડા નીચે પ્રમાણે શરૂઆતની સંસ્થાએ મંગાવવી. સાગની કે સીસમની જોડા બનાવાય છે-તે ઘણી જાડી કે બહુ લાંબી હોવી જોઈએ નહિ.

વજન (પાઉન્ડ)

ઝેડીની સંખ્યા.

૪૦

૧

૩૦

૧

૨૦

૨

૧૫

૩

૧૦

૩

૮

૩

૫

૫

૪

૩

૩

૪

આ ઝેડીની કિંમત સાધારણ રીતે રૂ ૩૦—૪૦ પડે છે.

૫. લેજમ:—લોહાની સાકળો લાકડાને જડેલી આવે છે. તેનો નમૂનો મંગાવેથી તૈયાર કરાવી મોકલી આપવામાં આવશે તેનું વજન નીચે પ્રમાણે—

વજન

સંખ્યા

૨ શેર

૧

૫ "

૨

૮ "

૨

સાધારણ રીતે કિ. રૂ. ૧૫ સુધી.

૬. લકડી પટ્ટા—ની જે ઝેડી ચામડે મટેલી અથવા ખુદલી નેતરો અને જે ચામડાની ઢાળો તૈયાર કરાવી લે છે. કિંમત રૂ. ૮ સુધી.

૭. લાંઠી:—માણસના કાન સુધી પહોંચે એટલી લાંબાની સાધારણ વજનની અડધોડ જન જુદા જુદા પ્રમાણની લાવવી, કિં રૂ ૩-૬ સુધી.

ઉપર ગણાવેલા સાહિત્યો ઉપરાંત આવાડો ખોદવા માટે પાવડાઓ. પાણી કાઢવાને માટે ડોલો, દોરકાં, ખુરશી તથા એક ટેબલ, કમ્બેલ્સ, એક નોટીસ બોર્ડ, સાવ-રણી, દીવો, લગોટ તથા ચકકી વગેરે પરચુરણ વસ્તુઓ પણ રાખવી જોઈએ. કોઈને વાગે તેની હવા—બોરિક એસિડ, આયડોફોર્મ, ઘાબાજરિયું, આલકોહોલ(દારૂ), પટ્ટામણ રાખવાં.

ઉપરની યોજનાને લાલિ ૫૦-૭૦ વિદ્યાર્થીઓ લઈ શકે. જમીનનો ખર્ચ

કુળખર્ચ—છાપડું તથા ખાડો રૂ.	૩૦૦
મલખામ	૬૦
મગદળ	૩૦
લેજમ	૧૫
લકડી વથા લકડી વગેરે	૧૫

રૂ. ૪૨૦

ખાદ કરતાં જ્યાં છાપડું તૈયાર મળે ત્યાં ખર્ચ રૂ. ૨૦૦ નાં આવી જાય છે. એટલે આ યોજના ઘણીજ સોંધી થઈ પડે છે જેને આ યોજનાનો લાભ લેવો હોય અને શારીરિક તાલીમ લેવી હોય તેમજ ગુજરાત કેળવણી મંડળનાં વત્રીને નાજ-રવાડા, નડિયાદ, સરનામે લખવાથી બનતી

ગોઠવણ કરવામાં આવશે. વળી ઉપરનાં સાહિત્યોમાંથી કોઈને જોઈએ નમૂના આવર મંગાવવું હશે તે તે તૈયાર કરાવી તેને મોકલી આપવા બનતો પ્રયત્ન થશે.

ખ્યાયમશાળાનું કામ એકલી કમગતથીજ ચાલતું નથી. તેમાં માસિકો, ચોપા-
નિયાં વગેરે મંગાવી તથા પુસ્તકાલય ઉમેરી વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરી શકાય છે. આવી
સંસ્થાઓનો હેતુ ધંધાદારી લોક ઉમ્મત કરવાનો નહિ પરંતુ શરીર એ પ્રભુનું મંદિર છે,
જડ અને ચેતનનું સંઝમતીર્થ છે એ ભાવના ઉપર સ્થાયલો હોવો જોઈએ, તેમાં પ્રાપ્ત
કરેલી શક્તિનો ઉપયોગ-નિર્બંધનું સ્વસ્થ કરવામાં, આગળી ઉગારવામાં લયથી બચા-
વવામાં, નિર્દોષ પદ્યતો લુલ્લમ અટકાવવામાં થાય એજ હટ છે. ટુંકમાં, પરોપકાર વૃત્તિ
એ માથે માથે કેળવાય તો બધી વસ્તુઓનો સદુપયોગ થાય છે તે પ્રમાણે શારીરિક
શક્તિનો પણ યથ શકે

અંબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી

વેઠ-વારા.

વેઠ! આ બેઝશ્વરી શબ્દ કેવો નકારો છે! કેટલી માનહાનિ કરાવનારો, કેટલો
ત્રાસ ઉત્પન્નનારો અને લુલ્લમ કરાવનારો છે! વેઠ કોણ કરે છે, અથવા વેઠ કોની
પાસે કરાવવામાં આવે છે? વેઠ કરનાર પોતાની રાજપ્રશીથી કરે છે કે અમલદારના
ધાકથી, તેના મારની ણીકથી કે સરકાર હાંડના બથવા જેલખાનાના બથથી? વેઠ અને
રાજપ્રશીથી એ બે શબ્દો એક બીજાના વિરોધી છે, "તારી ખુલી હોય તો
વેઠ કર" એ વાક્યમાં જોતનાર જે વિનય ગતાવે છે અને જેન તે કહેવામાં
આવે છે તેની સ્વતંત્રતા ગતાવે છે, તે બંનેથી વિરોધી ભાવનાઓ આ બે
અક્ષરી શબ્દમાં રહેલી છે. વેઠ બ્રાહ્મણ, વાણીયા, વકીલ, બારીસ્ટર, ઈન્જીનેર, ઠાકુર,
મીલમાલિક, વેપારી અથવા કારખાનાના માલિક પાસે કરાવવામાં આવે છે? કે
હાથ વર્મના કે હાથો ધંધા કરનાર પાસે વેઠ કે વારા કરાવવામાં આવે છે? કે
સેંકડો વર્ષોના વહિવટ પ્રમાણે ગરીબ મજૂર અને ખેડુત વર્ગો પાસેથીજ વેઠ કરાવવામાં
આવે છે. કુંભાર, મોગી, સુતાર, દરજી, ખેડુત, ટેક, ભંગી પાસેજ વેઠ વારા કરાવવામાં
આવે છે. ખેડુતોના ગાડા વેઠે કોડી બાંધ ઠહાવવામાં આવે છે શ્રીમંતેના ઘોડાની
અથવા મોટર ગાડીઓ કોઈ વેઠે પકડતું નથી હાલ લડાઈના કામ માટે લેવામાં
આવે છે, પણ આપણો પ્રશ્ન સાધારણ સુલેહના વખતને માટે છે. હિંદુ વધા-
સુરાસમાન રાજાઓના વખતમાં વેઠનો રિવાજ હતો, અને માયાળુ ઠહેવાતી બ્રિટીશ
સરકારે માયાથી તે રિવાજને સાચવી રાખ્યો છે. તાર, દપાલ અને રેલવે જ્યારે
નહતાં તે જમાનામાં આ રિવાજ કદાચ (કદાચ શબ્દ ભાર મુકીને વાપરું છું કારણ કે
તેવા જમાનામાં પણ સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાનો કોઈ પણ રાજ્યકર્તાને, કોઈ પણ વ્યક્તિને
કોઈપણ કારણસર હક નથી) છતાં પણ માફ કરી શકાય, પણ માનશોખનો કે
સગવડનો નવો સાધનો આટલાં આટલાં શોષાઈ અને સાધારણ વપવશમાં આવ્યાં,
પછી પણ ગરીબો અને ખેડૂતો ધંધા કરનારને માથે વેઠ ચાલુ રાખી એને માટે

મારે ક્યો શબ્દ શોધવો? એશિયા ખંડમાં પેદા થયેલા રાજ્યકર્તાઓનું અનુકરણ આધળીઆ થઇને યુરોપીય રાજ્યકર્તા કરે, કારણ કે મનુષ્ય સ્વભાવ એશિયા, યુરોપ કે આફ્રિકામાં જુદા જુદા નથી. પરંતુ આટલું તો ખરું કે સુધારાની ઠાણે યદેવી પોતાને કહેવડાવનાર અને હિંદની પ્રજાને ઉદ્ધાર કરવાનો દાવો કરનાર પ્રજાને આ સિવાજ શોભતો નથી.

દરેક કામ પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીય રીતિએ કરવાને ટેવાઇ ગયેલી બ્રિટીશ સરકારે વેઠની પ્રાખતમાં પણ પદ્ધતિસરના કામ લીધું છે. ૧૮૧૮ ના અને ૧૮૨૭ના રિગ્યુલેશનોથી આ વેઠને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૨૭ ના ૧૨ મા કાગદામાં નીચે પ્રમાણે કલમે લખી.

કલમ ૧૮ (૧) “રોજદારો ન્યાયાધીશ, અણીને વખતે સાર્વજનિક કામને માટે, દુકાનદાર, કારીગર, મજૂર અને જેઓ મજૂર પુરા પાડવાનો અને (ગાહા વગેરે) ચીજ વસ્તુઓ બાંહે ફેરવવાનો ધંધો કરતા હોય તેમની સેવા ફરજિયાત લઇ શકે. કામને માટે તેમને વધતામાં વધતું જે રોજ અથવા બાહુ મજવાનો ધારો હોય તેથી ઓછું આપવું નહીં.”

કલમ ૧૮ (૩) “ઉપરની કલમમાં ગણાવેલ કામ કરવામાં ન આવે તો ન્યાયાધીશ તેને દસ રૂપિયા સુધીનો દંડ અથવા એક દિવસ સુધીની કાચી કેદ કરી શકે.

કલમ ૪૫ (૩) “સાર્વજનિક કામને માટે ઉપરની કલમમાં ગણાવેલ દુકાનદાર તથા મજૂર કારીગર વગેરે પોતાની સેવા ન આપે તો જરૂરી પ્રસંગેએ પોલીસ અમલદાર પોતે તે પરાણે લઇ શકે.”

આ કાયદાના શબ્દો પ્રમાણે કે તેથી વિશેષ, સાર્વજનિક કામને માટે કે ખાનગી કામને માટે અણીને વખતે કે રોજના વહેવાર માટે, કીધેલા કામને માટે પુરું રોજ કે બાહુ આપવામાં આવે છે કે થેડું કે બીલકુલ નહીં, તે સ્વાસ્થ હાલ તરત બાબુએ સુકી એકદમ ઠહી હેલુ જરૂરતું છે કે આ કાયદો ૧૮૬૨ ના ૧૭ મા કાયદાથી રદ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૮૬૨ ની માલમાં કાયદા બાંધનારાઓને ૧૮૧૮ અને ૧૮૨૭ ના વેઠના કાયદા અન્યાયી અને ગેરવ્યાજબી લાગ્યાથી તરકરી કારણ શિવાય બીજા પ્રયોગો માટે રદ કર્યા. પરંતુ કાયદો ગાંધેવો અને નિષ્પક્ષપાતપણે અમલમાં મુકવે, એ એમાં જમીન આસ્માનનું અંતર છે. કાયદા બાંધનારાઓના અંત. કારણ તરતા કારોબારી અમલદારોનાં વધારે મઝીન અને સ્વાર્થી હોય છે, એમ જગતનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. આ તત્વને આધારે જ કૌશલ્ય—હીમની રાજકીય સુધારાની યોજનામાં ધારા બાંધનારી સભાઓમાં પ્રજાએ સુટેલા સભાસદો રૂં હોવા જોઈએ અને મરકારે નીમેલાં (એટલે કે જેમાં કારોબારી અમલદારોનો સમાવેશ થાય છે તેવા) સભાસદો ફક્ત રૂં હોવા જોઈએ એમ નિશ્ચિત કર્યું છે. ૧૮૬૨ નો વેઠનો ધારો રદ કરનારો કાયદો કાયદાપોષીમાં જ રહ્યો છે, તેનો અમલ થયો નથી, એ શરમતરેલું છે, એક દરનારું. અમલ થયો નથી એટલું જ નહીં, પણ કાયદામાં વેઠ કરનારને

પણ જે હામ આપવું ઠરાવ્યું છે તે ઘણી વખત મળતું નથી, અહીંને વખતે લેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે તેને બદલે વર્ષના ૩૬૫ દિવસ લેવામાં આવે છે, ગાડાં માટે ફેરવવાનો ધંધો ન કરનારા જેઠુતોની પાસેથી પસંજી, વખતે માર મારીને, ગાળોના વર્ષાદ વર્ષાવીને પણ લેવામાં આવે છે કમનસીબ બિચારા જેઠુતની કે તેને ખેતીના કામને માટે ગાડા વિના ચાલતું નથી તેથી ગાડું રાખે છે અને તેથી કાયદાનો ઉધો અર્થ કરનારા કારોબારી અમલદારો તેમને 'ભાડે ગાડા ફેરવનાર' ગણી રદ થયેલા, મરી ગયેલા, કાયદાને પણ રદ થયા પછી આજે ૫૬ વર્ષ થયાં છે તો પણ તેના ઉપર દેજ નિર્દય પણે અન્યાયથી તેના અજ્ઞાનનો લાભ લઈ અમલ ચલાવ્યા જ લાય છે !

વેઠે મજુર તથા ગાડાં સાર્વજનિક કામને માટે આ મુશ્કેલી કાયદા પ્રમાણે લઈ શકાય, પણ સરકારી અથવા સાર્વજનિક નોકરના ખાનગી કામ માટે પણ પૂર્ણ છુટથી ખીન-અહેશે લેવામાં આવે છે ! સાર્વજનિક નોકર (આ શબ્દમાં ગવર્નરથી માંડીને પટાવાળા તથા રાવણીયા સુધી સર્વ નોકરનો સમાવેશ થાય છે) પોતાના વંશુ અથવા શય-રચીલાને માટે, પોતાના કુટુંબના માણસો માટે, પોતાના મીજબાનો અને મોજશોખને માટે, શિકારની ગમતનો સ્વાદ મેળવવા માટે, ઘરનાં વાસણ ઉઠાવવા માટે બ્યારે વેઠે મજુર તથા ગાડાં લે છે તે વખતે તે દરેકના ઉપર હાઈ કોર્ટમાં કેસ માડવામાં આવે તો તેઓની આખો હાથડે અને તેમના જીરે મારી બેસેલા આતમાઓ જાગે. વધતામાં વધતું દેજ અથવા જાડું આપવને બદલે ઓછામાં ઓછું આપવામાં આવે છે, અને ઘણીએ વખતે ખીનકુલ આપવામાં આવતું નથી. લયના વાતાવરણમાં અને રાજ્યમાં રહેતો જેઠુત વેઠથી છુટી ઘર વરદ ગાડું લઈને ન્હાતવા માટે છે, અને ઓછું મળ્યું કે બસાબર તે નેવા પણ ઉભો રહેતો નથી. ફળમ, કુભાર, મોચી વગેરે કારીગરો તો મદવ વેઠે કરવા જમ્યા છે એમ નોકર વર્ગની દુનિયા માને છે અને હામ યા કુંભાર રાવસાહેબની કે કલેક્ટર સાહેબની, પટાવાળાની કે કારકુન સાહેબની સેવા ચાકરીમાં કાંઈ ઉલ્લુપ કરે છે તો માર, અથવા ગાળદી ઓછો શરપાવ પામતો નથી. કુંભાર વગેરેને દેજ આપવાનું કોઈના સ્વપ્નામાં પણ આવતું નથી.

વેઠના કેસો હાઈ કોર્ટે પણ ચઢેલા છે. પણ હાઈ-કોર્ટના ફેસવાની અથવા કાયદો રૂં કહે છે તે સંબંધી હાઈ કોર્ટે આપેલી સમજની આપણે નોકર વર્ગ યોડી જ દરકાર રાખે છે. હાઈ કોર્ટને તથા જીજ કેટલીક કોર્ટોને આપણા સાર્વજનિક નોકર વર્ગના તાળામાં નથી મુકી અને સ્વતંત્ર જ રાખી છે ત્યારે તો આવા સરકારી વેઠના નિરૂદ્ધ નિષ્પક્ષપાત ફેસલાઓ આવવાનો સંભવ રહે છે, અને આવ્યા છે. ૧૮૮૫ માં શેલાપુર જિલ્લામાં જંગલખાતાના એક મોટા નોકરને વેઠે પંદર ગાડાં જોઈના હવા. તેણે મેહસુદી ખાતાના એક પટાવાળા મારફત તે મંગાવ્યા. રખમાણ નામે એક જેઠુને ગાડાં આપ્યાં નહીં, તકરાર થઈ, મારામારી થઈ અને તેથી પડેલા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટ પાસે ફરિયાદ ગઈ. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ, જેઓની પાસે કારોબારી નોકર તરીકે પણ કામ હતું, તેમણે તો મરી ગયેલા કાયદો નિસારીને કરાવી ઢીધું કે વેઠે ગાડું આપવાને રખમાણ બંધાપ્તેલો હતો. તેણે

પરકારી નોકર ઉપર હુમલો કર્યો તે સાબીત થયું તેથી જાને વાંકને માટે તેને ૨૧ દિવસની સજા કેદની સજા ફરમાવી. રખમાણએ હાથ કોર્ટને ચરજ કરી કે મને ગેરકાયદે સજા થઈ છે. ન્યાયમૂર્તિઓ નાનાભાઈ હરિદાસ અને સર વિલિયમ વેડરબર્ન હતા. તેમણે ચુકાદો આપ્યો કે વેઈ સંબંધી 'નૌન' ના પુસ્તકમાંથી જે સરકારી કરાવેો ટાંકી બતાવ્યા છે તે કાંઈ કાયદો નથી, સિપાઈ સરકારી નોકર તરીકે વેઈ ગાડાં લઈ શકે નહીં અને ફક્ત મારામારીનાં તહોમત માટે રખમાણને સજા થઈ શકે. વળી તેમણે ટીકા કરી કે હિંદી પીનલ કોડની ૩૭૪ મી કલમ પ્રમાણે જે કામ (એટલે કે ઇચ્છા વિરુદ્ધ મજુરી અથવા વેઈ વારા કરાવવા એ) કાયદાથી વિરુદ્ધ અને એક વર્ષની સજાત મજુરીવાળી કેદને પાત્ર ગણેલું છે તેને માલ્ટ્રેટે કાયદાસર ગણ્યું તેના અમને અચળો લાગે છે. સાદી માસમારીને માટે ઘોડા રૂપિયા માલ્ટ્રેટે દંડ કર્યો હતો તો બસ હવે એમ તેમણે કહ્યું. સાત દિવસની શિક્ષા રખમાણ ભોગવી ચુક્યો હતો તેથી તેને છોડી મુકવાનો ન્યાયમૂર્તિઓએ હુકમ કર્યો.

આ સંબંધમાં બીજો કેસ ૧૮૯૬ માં હાઈ કોર્ટે ચલ્યો હતો અને તે ફાજદારી નહીં પણ દિવાની દાવો હતો. આ અપીલ ન્યાયમૂર્તિઓ બર્ડિન અને રાનડે પાસે ચાલી. ખાનદેશ જીલ્લાના એક આબકારી ખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટરને માટે એક ગારના પટેલ વળાટીએ છુડા નામના ખેડૂતના બજદનીલેડી વેઈ કઢાવી છુડાએ મુનસફની કોર્ટમાં અચુક રકમની નુકસાનનો દિવાની દાવો માંડ્યો અને પટેલની પાસેથી તેટલી રકમ મેળવવાની દાદ માગી. પટેલના વતી વકીલે દલીલ કરી કે આ દાવો ચલાવવાનો મુનસફને અધિકાર નહોતો. મુનસફે આ દલીલ કબુલ કરી નહીં અને ૧૮૮૫ નો હાઈ કોર્ટનો ફેસલો ધ્યાનમાં રાખી પટેલની પાસે નુકસાનીની રકમ આપવાનો હુકમ કર્યો. જીલ્લા જજને ત્યાં અપીલ ગઈ તેમાં તેમણે મુનસફનો ફેસલો ઉલટાવી નાખ્યો અને છુડાએ પેતાની કોર્ટમાં ફરિયાદ કરી એણે ફરમાવ્યું. છુડાએ હાઈ કોર્ટમાં તેના ઉપર બીજી અપીલ કરી. ન્યાયમૂર્તિઓએ ૧૮૮૫ ના રખમાણના કેસની સાદી આપી તેમણે મુનસફનો ફેસલો કબુલ રાખ્યો અને જાને અપીલોનો ખર્ચ પટેલને માથે નાખ્યો. ન્યાયમૂર્તિ બર્ડિને જીલ્લા જજના ઉપર જરાયે ટીકા કરી નહીં.

હિંદી પીનલ કોડની કલમ ૩૭૪ મી નીચે પ્રમાણે છે : “ જે કોઈ શખ્સ બીજા શખ્સ પાસે તેની મરજી વિરુદ્ધ મજુરી કરવાની ફરજ પાડે એટલે વેઈવાસ કરાવે, તેને એક વર્ષ સુધીની સાદી કે સજાત મજુરી સાથેની કે દંડની કે જાને શિક્ષા થાય ” આ કાયદાની કલમનો ઇરાદાપૂર્વક સેંકડો હજારો દાખલામાં રાજ રાજ દેશના દરેક ભાગમાં ગામડે ગામડે લાંગ ધાપ તેનું શું કારણ ? લોક-નાયકોની ભીડવા, સરકારી, એટલે સ્વર્ણનિક નોકરોની સ્વાર્થબુદ્ધિ, લોકનું બાધાપાણું, સરકારની રાજનીતિ, લોકનું ગાંઠ અજ્ઞાન અને દેશમાં અજાણ કરનારાઓની નાલાયકી એ બધાં કારણો આ યોચનીય સ્થિતિને માટે જવાબદાર છે. પણ ગોધરામાં મહાત્મા ગાંધીના

પ્રમુખપણા નીચે મળેલી પહેલી ગુજરાતી રાજકીય પરિષદે આ સવાલ ઉપાડી લીધો છે તેથી આશા આવી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર થયો હતો.

“ જોડત વર્ગની પાસેથી તેમજ અનાજના દુકાનદારો પાસેથી અમલદાર વર્ગ જબરાઈથી વેઠ અને વારા કરાવે છે એ તેમની જેતીના તથા ધંધાના કામમાં ઘણી અડચણ કરવા હોવાથી તેમજ તેમની પ્રતિષ્ઠાને હીલુપત લગાડનાર હોવાથી તે તદ્દન બંધ કરવા આ પરિષદ સરકારને વિનંતિ કરે છે.”

ઠરાવ પસાર કરીને કર્મવીર ગાંધી બેસી રહે તેમ નથી. સરકારની સાથે તે બાળતનો પત્રવ્યવહાર પરિષદે નીમેથી કારોબારી કમિટી કરે છે, અને તે સંબંધી લોકોએ શું વર્વન લેવું તેની જાહેરખબર થોડા વખતમાં ગામે ગામે અને શહેરે શહેરે વહેંચશે. વેઠ નાબુદ થવીજ જોઈએ, વારા બંધ થવાજ જોઈએ, સરકારી નોકરાઓ પોતાને જોઈતાં ગાડાં અને સીધું સામાન મેળવવાને પોતાનો બંદોબસ્ત બાળગી ગૃહસ્થોની માફકજ કરી લેવો જોઈએ, અને વેઠનો રિવાજ ૧૯૧૮ની સાલમાં બંધ થયો એમ ઇતિહાસમાં લખાવુંજ જોઈએ. કદાચ આખા હિંદુસ્થાનમાં નહીં થાય તો ગુજરાતમાં તો તેમ થશેજ નહીં થશે તો મહાત્મા ગાંધીજીની આબરૂ જશે-દશિણ આફ્રિકાની અને બિહારની સરકારોને સ્ફોટ કરનાર આવી નાની બાળતમાં જ્ય મેળવશે તેની લેખકને જરા પણ શંકા નથી.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

* સ્વ. ભોળીન્દ્રરાવ દીવેદીઆને લખેલો એક પત્ર.

નોંધ—‘નવજીવન’ ના ડિસેમ્બરના અંકમાં સ્વ બાઈ ભોળીન્દ્રરાવ દીવેદીઆનો, બાઈ અમૃતલાલ ઠક્કર ઉપર લખાયેલો એ અત્યંત પત્ર પ્રકટ થયો છે એ પત્ર જ્યારે ઉપાયો ત્યારે બાઈ ભોળીન્દ્રરાવની તબિયત નરમ હતી તથા મેં માસમાં એ બાઈ હવાફેરને મટે મળેલી થોડી વખત આવી રહ્યા હતા ગુજરાતની સ્વર્ગસ્થ બન્નેથી સેવા, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમણે આપેલો અમૂલ્ય ફાળો એ આજે ગુજરાતમાં ટોચ પર જ્યોતિની બાહુ બહાર નથી પણ રાજાને મટે સદેવ દ્રવતા તેમના સાડુ હૃદયનો જ્યાં તો તેમના ગાદ પરિચયમાં આવનાર શોડાનેજ હશે મજલેલીમાં એમણે ગાળેલા દુઃ સમયમાં એ હૃદયને બરાબર પિંજાનવાત બાન્ય અને માસ થયું હતું અને મારા લાખા વખતના પરિચય હરમિયાન મેં એ સાધું હૃદયને બરાબર બોળખ્યું હોય તો તે એ સમયેજ પોતાની માંદગી હરમિયાન પચાવીવસા હોવા છતાં પણ એક દિવસ એવો નહોતો તથા કે જ્યારે એમણે ગુજરાતની માંદગી કેમ થાય, ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ કેમ થાય, ગુજરાતમાં સારાસુધારો કરવાને ઉત્તમ ઉત્તર કેમ થાય, ગુજરાતી સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે એ બાબત વિચારે ન કોઈ હોય, પધારીમાં પડે આર્થિક અને તેની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે એ બાબત વિચારે ન કોઈ હોય, સ્વ મવજારી અને સ. દયારામ બાઈના પડે એ બાબતની ચર્ચામાં ઉલટ બર્થો બાજ લીધો ન હોય સ્વ મવજારી અને સ. દયારામ બાઈના

* સ્વ દીવેદીઆના ગયા અંકમાં પ્રકટ થયેલા કાગળની સાથે આ અમલદાર ઠક્કરનો કાગળ પ્રકટ થઈ રાક્યો હોવ તે વધારે ચોંચ થાય પણ તેમની અનુવિત વિનયરસિથી તેમ ન બની શક્ય તેને મટે અને દીવજીર બોલે તેમના પત્ર ઉપરથીજ સ્વ દીવેદીઆનો પત્ર સ્ફુરેલો હોવાથી અને તે પછી ઉપયોગી લેવાથી તે પ્રકટ કર્યો છે

પોતાને તથા પોતાના પાડોશીને કેટલો નુકસાનકારક થાય તેનો ખ્યાલ પણ ન કરે ! ઠયરાના ઢગલોના ઢગલા મહીનાઓ થયા, ઘણું સહિત વાડામાં સડયા કરે, પાણી પીવાના કુવાની બાલુમા જ અતિશય ગંદકી કરે અને કાંઈ અનિષ્ટ કરીએ છીએ તે તેના સ્વપ્નનાં પલ્લુ ન આવે આ સ્થિતિમાં ફેરફાર ક્યારે થશે ? “ સેનીટરી મીશનરીઓ ” ફરવા થવા ભેઠએ, તેને માટે નાશિક કોન્ફરન્સની અથવા તો ગીરગામ ડિસ્ટ્રિક્ટ કોમેસ કમિટીની જેટલી જરૂર છે તેથી વિશેષ, કેળવણીના સેનીટરી, ખેતી વિષયક મીશનરીઓની હુમ્મરપટ જરૂર છે. મોહિનીમાં મુંબઈના કામાટીપુરાની દાડની હુકાન તથા ઘાટીઓની અતિશય દુ.ખ દારિદ્ર્યની કથા લખનાર અને ઘાટી પ્રવ્તની નજરે આપુના લોગીન્દ્રરાવ કરતા ગામડાંનો સાંસારિક જીવનના ચરિત્ર લખનાર તથા ગામડીઆ લાઈઓના આત્મા જગાડનાર લોગીન્દ્રરાવ કે પઢિયારની જરૂર છે. પણ લોગીન્દ્રરાવને તથા પઢિયારને આજીવિકા માટે મોહમયીમા જ જીવન ગાળવું પડે તે તેમનો દોષ કે તેમના અસાદા જીવનનો દોષ કે દાવરાડાનો દોષ ? ગોખલેએ હિંદ સેવક સમાજનું આદર્શવત્ ચિત્ર આલેખ્યું ત્યારે એક એક જલ્લામાં એટલે ૨૦૦થી ૧૦૦૦૦ સુધીના ગામડાને માટે, એક સેવકથી સતોષ માન્યો, કારણ તેજી feasible શું થઈ શકે તે જ્ઞેયુ. મારા જેવા અસતોષી તથા ખાલી વાતો કરનાર જીવને આ તો મમુદ્રતા ટીપા જેવું લાગે. ખેર, અલખ ગોપાળરાવે જગાવ્યો છે, પાછળનાઓ અલખને કેવી રીતે સચેતન રાખે છે તે તમે અને હું બન્ને જીવતા હોઈશું તો પાચેક વખ પછી ભેઠશું. જય, જીતેન્દ્ર.

લી. અમૃતલાલ વિ. કંકર.

તા. ૬—આ કામલ કૃપા કરીને સાચવી રાખશે. સીદીતુ બાળક સીદીને કેટલું વહાલું દોષ કે ઓગેયી હું વિશેષ પામર છું

અ. વિ. કં

મુંબાઈ શહેર અને ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧. મુંબાઈ શહેર.

૧. સુભાષદોની મળ્યા પંડેપ થી વધીને ૫૧૬૦ થઈ છે.

૨. ન. હિન્દી વજીર મી. મૉન્ટેગ્યુ મુંબાઈમાં તા. ૨૪-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે પ્રધાનો તે વખતે હોમરૂલ લીગની બન્ને ચાખાતું ડેપુટીશન ઓ. મી. ઝીણાની આગેવાની નીચે નીચલા ગૃહસ્થો સાથે ગયું હતું :— રા. ભુલાભાઈ દેસાઈ, રા. એમ આર. જયકર, રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, મી. બી. જી. હોર્નીમન, મી. ઉમર સોળાની, રા. શંકરલાલ બેન્ડર, રા. કાદ્યાભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ, રા. હરિભાઈ અમીન, રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, રા. ગોકુલદાસ તલાટી, મી. બાલ ગંગાધર તિલક, રા. આર. પી. કરંદીકર, રા. એમ. એમ. પરાજપે, રા. વાઈ. એન. નેને, રા. નરસિંહ

ગુંબાઈ શહેર અને ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૫૨૬

ચિંતામણી ઠેલકર, ઑ. મી. મનમોહનદાસ રામભ, રા. એચ. કે. પટવર્ધન, રા. એમ. યી. વેલકર અને રા. એસ. એસ. દેવ.

૩. રાષ્ટ્રીય પરિપક્વ દિવસ-તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બરે રા. કનૈયાલાલ ખાલુકલાલ સુનરીના પ્રમુખપણા નીચે શાંતારામની ચાલ, ઠાંઢાવાડીમાં ૩૨ મી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટનું ભાષણ (ગુજરાતીમાં) વાંચવા સલા મળી હતી. આ સલામાં પંડીત લાલન, રા. મશરૂવાલા, રા. શુભાભયંદ તથા રા. દોવેટીઆએ ભાગ લીધો હતો. બીજી સલા ડૉ. એડલકરના પ્રમુખપણા નીચે મરાઠી ભાષણ વાંચવા હીરાબાગમાં મળી હતી.

૪. બહેર સભાઓ—ગયા મહિનામાં કોનિકલ પત્ર પાસેથી લમીનગીરી લીધી તે સામે પોઠાર ઉઠાવવા ગુંબાઈના શહેરીઓની એક સલા શાંતારામની ચાલમાં તા. ૨૪ મી એ સવારના ૬ વાગે મળી હતી. પ્રમુખસ્થાને ઑ. મી. વી. બે. પટેલ હતા અને સભાના કાર્યમાં લો. તિલક, ઑ. મી. વઝીર હસન, ઑ. મી. હરદીકર, રા. ઠેલકર વગેરેએ ભાગ લીધો હતો.

૫. વ્યાખ્યાનો:—

ગયા મહિનામાં આ શાખા તરફથી ૩ વ્યાખ્યાનો થયા હતાં તેની વિગત નીચે ગુજળ છે.

નં.	તા	વખત	વક્તા	પ્રમુખ	વિષય	સ્થળ	લોકોની સંખ્યા
૧	૧૦	રાતના ૯-૩૦	રા માવજી ગોવિંદજી રોક	રા જમનાદાસ દારકાદાસ	આનામી કલ કતા કોંગ્રેસ	મોતારજી એકમલાલ દોલ, કાલ-બહેલી	૫૦૦
૨	૧૪	૯-૩૦ સાંજના	રા ચંદ્રશંકર પડયા	"	કોંગ્રેસની વાત	"	૭૦૦
૩	૧૮	૯-૩૦	મી સૈયદ હસન, મી કુસેન વગેરે	આન મી. ઝીલા	ઈન્ડિયન રિપબ્લિક	શાંતારામની ચાલ, ઠાંઢાવાડી	૭૦૦૦

૬. ગુજરાતમાં ચળવળ—ગયા મહિનામાં ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળને અંગે શાખા તરફથી, નીચલા ગૃહસ્થોએ ભાષણ કર્યાં હતાં:—એ. મી. વઝીર હસન, રા. ચંદ્રશંકર પડયા, રા. પ્રાગજી ખંડુભાઈ રા. ઈંદુલાલ ચાન્દિક. બધાં મળીને નીચલે ૬ સ્થળે ભાષણો થયાં હતાં:—ભરૂચ, સુરત, સરસ્વત, પુણે, સુમા-કુરેલ, એર, નડિયાદ, મહુધા, અને સુજ.

૨. સુરત છલ્લો.

સુરત શહેર અને છલ્લામાં અપાયેલાં સાપણોની વિગત નીચે મુજબ છે.

ન	તા	સ્થળ	વકતા	વિષય	પ્રમુખ
૧	૨	વડનો ઢેકરો, જેમમ પુરા, સુરત	રા મંગલલાલ, ડૉ કરમુખ રામ દોરા, રા નાનાભાઈ, રા કલ્યાણજી વગેરે	સ્વરાજ્ય	"
૨	૬	ક-જાપોર, તા ચોરપાડ	રા દયાળજી, રા કનૈયા લાલ, રા કલ્યાણજી, ડૉ કરમુખરામ	સ્વરાજ્યની યોજના	શેઠ પારિજીરાઈ
૩	૧૦	સાતેમ, તા જલા લપેર	રા કુવરજી, રા રાજેન્દ્રભાઈ	"	રા. હામીભાઈ માધવભાઈ
૪	૧૨	સરખણ, તા ખારડોલી	રા પરાગજી, રા ઝીજીભાઈ	, તથા મી મહ મદનવી અને મી જોડિત અલીને સત્વર મુક્ત કરવા મંદિ	
૫	૧૪	ચુલ્હી, "	રા પરાગજી, રા ઝીજીભાઈ અને રા મૂળજીભાઈ	સ્વરાજ્યની યોજના	
૬	૧૬	જોવાહર- જો રખાડ	રા કલ્યાણજી, રા કનૈયા લાલ અને ડૉ કરમુખરામ	સ્વરાજ્ય અને ખેડુત વર્ગ	
૭	૧૮	સુપા કુરેલ તા રેડેલી	રા પરાગજી, રા ઝીજીભાઈ અને રા. મૂળજીભાઈ	સ્વરાજ્ય	
૮	૧૭	રથ દલા- ખારડેલી	રા કલ્યાણજી અને રા માધવભાઈ	"	
૯	૧૮	મકેકપોર	રા માધવભાઈ	"	
૧૦	૨૧	મલયાની વાડી, સુરત	મી મી રાયદ વજીરદસન	હિંદુ મુસલમાન ઐક્ય	
૧૧	૨૨	ચેર-જા લપેર	રા પરાગજી ખડુભાઈ, રા દયાળજી, ડૉ કરમુખરામ વગેરે	કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ અને સ્વરાજ્યની ચળવળ	
૧૨	૨૩	આયસમાજ હોલ, સુરત	રા ને દ્રશકર પડયા.	મી કનિસની યોજના	
૧૩	૨૪	વાડી ચોરપાડ	રા કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ	સ્વરાજ્યનો મત	

નં	તા	સ્થળ	વક્તા	વિષય	પ્રમુખ
૧૪	૨૬	મગીનચંદ ઈન્ડીયન સુરત	રા કાંતોરરામ કાંતોરરામ	૩૨ મી હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન	
૧૫	૨૬	તા. ચોર્યાસી	રા કલ્યાણજી અને ડૉ અમીચંદ	૩૨ મી હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન	
૧૬	૨૬	વલસાડ પારગી	રા પ્રાણવનનંદ	"	રા નાથવલ્લભ શુલાભાઈ.
૧૭	"	બોરડી		"	
૧૮	"	પારગી		"	રોડ તારવનાર મહેતા.
૧૯	"	વલસાડ	રા કાલાભાઈ	"	

આ ઉપરાંત-જલાલપોર તથા બારડોલી તાલુકાઓમાં રા. પરાગજી ખાંડુભાઈ તથા રા. કલ્યાણજી ત્રિકુલભાઈ મહેતાએ જુદાં જુદાં ગામોમાં ફરી હોમસ્કૂલ સંબંધી વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

૨. હિન્દી વલ્લર નેક નામદાર મોન્ટેગ્યુ-તથા નામદાર વાઈસરોય સાહેબને આવકાર આપવા માટે તથા કોંગ્રેસ તથા મુસ્લીમ લીગે તૈયાર કરેલી સુધારાની યોજનાની માંગણી કરનારી સભાએ ૧૨૩ ગામમાં ભરવામાં આવી હતી, જેને લગતા ૧૨૩ તારીખ નામદાર મોન્ટેગ્યુ સાહેબ પર રવાના કરવામાં આવ્યા હતા. ગામોની તાલુકાવાર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:— (૧) તા. વલસાડ ૧૬-(૨) તા. ચીખલી-૮, (૩) તા. જલાલપોર-૨૬, (૪) તા. બારડોલી-૩૦, (૫) તા. માંડવી-૧, (૬) તા. ચોરપલ-૩૧, (૭) તા. ચોર્યાસી-૮ શહેર અને જીલ્લા મળી ૨૬,૦૦૦ સહીઓ મોન્ટેગ્યુ સાહેબની અરજી પર લઈ મુખ્યાર્થી મોકલવામાં આવી છે.

૩. રાષ્ટ્રીય પરિષદ દિવસ—તા. ૨૬ મીએ પણ લગભગ એટલા જ ગામોમાં સભાઓ ભરી કલકત્તા કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટનું ભાષણ વાંચવામાં આવ્યું હતું.

૪. સુરત શહેરમાં તા. ૧ લી જાન્યુઆરી સુધી ૧૨૨૩ મેઝબરો હાથલ થયા છે. તથા જીલ્લામાં ૪૬ શાખાઓ સ્થપાઈ છે. આ મહીનામાં નીચેના ગામોમાં શાખા સ્થપાઈ છે:—(૧) વિહારા (તા. જોરપાડ), (૨) પુણી (તા. ખારડોલી), (૩) સરભણ (તા. ખારડોલી), (૪) સાતમ (તા. જલાલપોર), (૫) શીઆદલા (તા. ખારડોલી), (૬) માણે-કપોર (તા. ખારડોલી), (૭) મલેકપોર (તા. ખારડોલી), (૮) માંડવી (તા. માંડવી) (૯) વાંઝ (તા. ચોર્થાશી). એકંદર સલાસદોની સંખ્યા ૩,૫૦૦ ઉપર છે.

૩. ભરૂચ જિલ્લો.

૧. ભરૂચ શહેર.

૧. તા. ૭-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે મોરલેમ ફોમ વરફથી મસીદમાં નીમાજ પડયા પછી મી. મહમદઅલી અને મી. શૈકવઅલીને નામદાર સરકાર વાકીદે ઊડી તેમની હુબાયલી લાગણી શાવ કરે એવી રીતના ૧૪ તારો જુદા જુદા ગૃહસ્થ વરફથી કરવામાં ગયા હતા.

૨. ૧૫-૧૨-૧૯૧૭ થી ૨૦-૧૨-૧૯૧૭ સુધી હોમરૂલ લીગનું એક ડેપ્યુટેશન હરિભાઈ અમીનની આગેવાની નીચે ભરૂચ જિલ્લામાં સ્વરાજ્યના પ્રચાર અર્થે 'કેપ્ટુ' હતું અને તે ડેપ્યુટેશન વરફથી અંકલેશ્વર, આમોદ વગેરે સ્થળોમાં 'સ્વરાજ્ય' ગ્રંથી વ્યાખ્યાનો કર્યા હતા. તેમજ તા. ૨૪ મીએ ના મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ મુંબઈ આવે ત્યારે સભા ભરી સ્વરાજ્યની માંગણી કરવાના વાર મૂકવાની તેમજ તા. ૨૬ એ કૉંગ્રેસના દિવસને જ વખતે મિસિસ બેસન્ટનું લાણુ ગુજરાતીમાં વાચવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

૩. રાષ્ટ્રીય પરિષદ દિવસ—તા. ૨૬-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે ૪-૩૦ કલાકે દશલાહ ગ્રામીમાં રા. મોતીલાલ સાકરલાલ વઘીલાના પ્રમુખપણા હેઠળ બહિર સભા ભરવામાં આવી હતી જેમાં કૉંગ્રેસના પ્રમુખનું લાણુ વાચી કૉંગ્રેસ—લીગની પસાર કરેલી સુધારાની યોજનાને ટેકા આપવાનો તા. ૩ મી. મૉન્ટેગ્યુના સેક્રેટરી પર કર્યો હતો. તેમજ મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ દિનિક્ક "એન્ડે કોનિકલ" પાસે લેવાયેલી બમીનગીરી બદલ સખ્ત વિરોધ દર્શાવનારા કરાવો વિવેચન સાથે પસાર કરી, મી. મૉન્ટેગ્યુ, ના વાઇસરૉય, મુંબઈના ગવર્નર અને ચીફ પ્રેસિડન્સી મેજિસ્ટ્રેટ પર વાર કર્યો હતો.

૪. ભરૂચ જિલ્લામાં તથા શહેરમાં અપાયલા ભાષણોની વિગત નીચે મુજબ છે:—

નં.	તા.	સ્થળ.	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ
૧	૧૫	અંકલેસર	સ્વરાજ	કેસરલાલ દીક્ષિત, અને રા. અમીત	રા. છાયાલાલ મેલાભાઈ
૨	૧૮	વાગરા	"	રા. હરિભાઈ અમીત	રા. હાકોરલાલ ચીમન- નલાલ વડોલ
૩	૧૯	કેરવાડા	"	"	"
૪	૧૯	ધુપા	સ્વરાજ અને સુધારો	"	"
૫	૧૯	આમોદ	સ્વરાજ	સ્વામી પરમાનંદ, રા. હરિ ભાઈ અમીત	રા. ચીમનલાલભાઈ
૬	૨૧	ભરૂચ	વર્તમાન સ્થિતિ.	આ. મી. સેયદ વઝીર હસન	રાવસાહેબ મલછ
૭	૨૬	"	૧. મિસિસ જેસ્ટનનું ભાષણ ૨. કેનિકલ પત્રની નકલ ઓરીમાનવા સામે નાંધો ૩. મી. મોન્ટેગુને મુખ્ય શ્રદ્ધાકામા આવતા આવકાર અને હોમરૂલ-મોસ્લેમ લીગની ચોળનાને ટેકો	રા. અમીત, રા. હાકોરલાલ ચીમનલાલ, રા. મુકુંદરાય આત્મરામ, રા. કાળીદાસ પાધીયા, રા. મોતીલાલ સહારલાલ	રા. મોતીલાલ સહાર લાલ વડોલ.

૫. મિસિસ જેની જેસ્ટનનું ભાષણ જિલ્લાના ૪૧૦ ગામમાંથી લગભગ ૨૭૫ ગામમાં વાંચવામાં આવ્યું હતું અને કૌએસ લીગની ચોળનાને ટેકો આપનારા લગભગ ૧૫૦ ઉપરાત વાર જુદા જુદા ગામમાંથી કરનારા આવ્યાં હતા.

૪. અમદાવાદ જિલ્લો.

૧. અમદાવાદ શહેર.

૧. અત્રેની હોમરૂલ લીગ વરફાળી ભવિષ્યની રાજદારી સુધારાની ચોળનાને સંબંધમાં રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ ખેરિસ્ટરે એક સિદ્ધતા ભરેલી અરજ મોકલી છે તે માટે તથા બીજા કાર્યો કરવા માટે મેનેજિંગ કમિટીની સભા હોમરૂલ લીગ ઓફિસમાં મળી હતી.

૨. ગયા મહિનામાં આ શાખા તરફથી ૨ વ્યાખ્યાનો અપાયાં હતાં તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

નં.	તા.	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ.
૧	૨૪	પ્રેમાભાઈ હોલ, અમદાવાદ	ના મોન્ટેગ્યુને આપવા આપવા અને કોંગ્રેસ-લીગની શાખાને ટેકા આપવા	રા. વલ્લભભાઈ ઘરિસ્ટર, ડૉ. દરિપ્રસાદ, શેઠ માનુકચંદ ગોરધન-વાળા, હોમી ચાહે-વાળા વિગેરે	રા. બ. હસ્તિસાલ દેસાઈ-ભાઈ વધીલ
૨	૨૬	"	૩૨ મી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ પેસન્ટના બાધણુ પાવન	રા. કૃષ્ણલાલ તરસીલાલ દેસાઈ	રા. વલ્લભભાઈ પટેલ.

૩ આ ઉપરાંત અમદાવાદ જિલ્લામાં સંજ્યાબંધ ગામેએ હિન્દી વજર મી. મોન્ટે-ગ્યુને આપવા આપવા તથા કોંગ્રેસ-લીગની મુદ્ધારાની યોજનાનો સ્વીકાર કરવા વિનંતિ કરી હતી તથા ૧૨૦ ગામેમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખનું ભાષણ વંચાયું હતું.

૫. ખેડા જિલ્લો.

૧. ખેડા જિલ્લામાં અપાયેલાં ભાષણોની વિગત નીચે મુજબ છે.—

નં.	તા.	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ
૧	૩	મેળેવ	સ્વરાજ્ય	રા. કુલચંદ રા. માધવલાલ તથા રા. નંદલાલ	
૨	૩	સુરાસામજ	"	"	
૩	૪	આરોહર	સ્વરાજ્ય તથા ડેરીના મુદ્દના સુચારોથી ચર્ચા	રા. કદાનહાર વધીલ અને રા. આવાલ	
૪	૪	જોગાસર	"	કર. વલાલ વધીલ અને રા. દયાચંદ વધીલ	
૫	૬	જાપા	"	રા. મનાભાઈ, રા. મણી ભાઈ, રા. મણીભાઈ, રા. દરિભાઈ અને રા. કદાનહાર મદાત્મા ગાધીલ	
૬	૬	દેરા ખડા-વડાની વાડ, નંદિયાદ	હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિ		
૭	૭	"	સ્વરાજ્ય	રા. પરાગજી ખડાભાઈ અને મ. સ્વ. ગંગા બેન	રા. ઇન્દુલાલ કનેવાલીય ચાંદિય

* આ સ્વરોએ લીગની સ્થાપના થઈ હતી

નં	તા	સ્થળ	વિષય	વસ્તા	પ્રમુખ.
૮	૭	નહેર	સ્વરાજ્ય તથા ડેંગીના દુધના	રા કુલાબાઈ, રા ધનભાઈ	
૯	૮	દેરડે	રા આબોધી થતુ તુ સોન	રા કમુભાઈ વગેરે	
૧૦	૧૧	દાવોદ	"	રા કેશવલાલ દયારા કર અને	
૧૧	"	ગોદાવ	"	રા કારીભાઈ	
૧૨	"	ગોદાવ	"	રા કુલાબાઈ, રા કારી	
૧૩	૧૪	ખેડવા	સ્વરાજ્ય અને આપણી	બાઈ વગેરે	
૧૪	૧૫	કાસરા	વર્તમાન રાજકીય પ્રિયતિ,	ડૉ નાથાભાઈ, રા કેશવ	
૧૫		વીરોલ	સ્વરાજ્ય	લાલ અને રા દયારા કર	
૧૬	૨૦	ગુજરાત	દુધની ડેરીથી થતુ ગુજરાત	રા મગનભાઈ બેરિસ્ટર	રા બાલાભાઈ નગી
૧૭	૨૧	વરુણ	"	અને રા માધવલાલ	નદોસ રાઈ
૧૮	"	ગુજરાત	સ્વરાજ્ય	રા મગનભાઈ અવરુભાઈ	
૧૯	"	ગુજરાત	"	રા આભાઈ અને રા	
૨૦	૨૨	ગોરગા	"	લાલદર	
૨૧	"	ગોરગા	"		
૨૨	૨૩	ખેડા	ના મોટેમુને આપકાર		રા નારણભાઈ અવરુભાઈ
૨૩	૨૩	કરમસદ	આપવા અને કોમેસ-લીગ		રા અણભાઈ અણભાઈ
૨૪	૨૩	ધીપલાતા	ની યોજનાને ટેકો આપવા		રા મહાદેવ મોરબનદાસ
૨૫	૨૪	કડલાલ	"	પ્રાણસારી જનાઈન રામો,	
૨૬		ગુજરાત	સ્વરાજ્ય તથા ડેંગીના દુધના	અને રા નરસિંહભાઈ	રા અણભાઈ અણભાઈ
૨૭		ધીપલાતા	સ ન ને થી થતુ ગુજરાત	રા કુલચંદ, રા માધવલાલ	
૨૮		ગોરગા	"	અને રા નરલાલ	
૨૯	૨૪	નરિયલ	ના મોટેમુને આપકાર	રા રાકરલાલ દ્વારકાદાસ	રા મનસુખભાઈ કુબે-
		દશા બડા	આપવા અને કોમેસ-લીગ		રદાસ વ્યાસ
		થતા વાંદી	ની યોજનાને ટેકો આપવા		

નં.	તા.	સ્થળ.	વિષય.	વક્તા	પ્રમુખ
૩૦	૨૪	ઉત્તરસંહી	ના મોન્ટેગ્યુને આવનાર આપવા અને કૉંગ્રેસ-લીગની ચોજનાને ટેકો આપવા.		પા નહેરુભાઈ નાયાભાઈ
૩૧	૨૫	પણસોરા	સ્વરાજ્ય	રા કુલચંદ તથા રા. નરહાલ	
૩૨	૨૬	દશા ખડા- ચના વાડી નરિયાદ	૩૨ મી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન કોંગ્રેસ-લીગની ચોજનાને ટેકો આપવા તથા ૩૨ મી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન	રા ચક્રચંદ્ર પંડ્યા અને રા કુલચંદ રાહલ	રા ગોપાળદાસ પિઠા રીદાસ
૩૩	૨૬	મહુધા			રા ગણપતલાલ સુની લાલ દેસાઈ
૩૪	"	ભાતર	"		રા. મેહનુલાલ અખા લાલ વ્યાસ
૩૫	"	ઉત્તરસંહી	"		
૩૬	"	કકલાલ	"	રા શુકરભાઈ દ્વારજાદાસ	રા મયુરભાઈ સુખ- દેવભાઈ
૩૭	૨૭	પીપલાવ	"		પા દોશભાઈ જાવાભાઈ
૩૮	૨૮	વડદલા	સ્વરાજ્ય		રા. હરચંદભાઈ શાંકરભાઈ
૩૯	૨૮	શીકુજ	"	"	
૪૦	"	નિદેશી	સ્વરાજ્ય તથા કુલના સ- ચાધી યત્ન કુલના, મદ રા અને ગેસર	રા. માધવલાલ અને રા કુલચંદ	રા પુરુષોત્તમ હીરા- ચંદ રાહલ
૪૧	૨૯	મહુધા	સ્વરાજ્ય	રા ચક્રચંદ્ર પંડ્યા અને રા હરિપ્રસાદ કચારીયા	રા મણિલાલ બાઈલાલ
૪૨	૨૯	સુણાવ	સ્વરાજ્ય અને આપણી વર્તમાન સંજીવિય સ્થિતિ	રા આગાહર	રા ગોરધનભાઈ નારણ ભાઈ
૪૩		નિદેશ	"	રા ચક્રચંદ્ર પંડ્યા તથા રા હરિપ્રસાદ	રા હાદાભાઈ જીભાઈ પટેલ.

ઉપરના કોઠા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મહેમદાવાદ, ભાતર, કપડવણજ ને
હાસરા તાલુકાઓ ખીજ તાલુકાઓના પ્રમાણમાં ઘણા મંદ છે, જેથી ઠરી તે તાલુકાઓમાં
ઉચ્ચુદેશનો મોઠલી તેને વધુ નાગૃત કરવાની જરૂર છે. તદ્ ઉપરાંત હવે આ જીલ્લા
માટે એક દ્રાવેલીંગ ઇન્સપેક્ટર નીમવાનો સમય પણ આવી લાગ્યો છે, કેમકે
ઉચ્ચુદેશનો તે વ્યાખ્યાનો આપી નવી લીગો સ્થાપી પાયો નાંખવાનું કાર્ય કરે છે, પરંતુ

† જે શાખાઓ વિષે માહિતી મળી ચૂકી છે તેની કુલ સંખ્યા ૮૨ છે તાલુકા વાર તે નીચે પ્રમાણે
છે. નરિયાદ ૧૬, આણંદ ૨૮, ભોરસદ ૨૬, ભાતર ૬, મહેમદાવાદ ૫, કપડવણજ ૪ અને હાસરા ૪

તે ઉપર ઇમારત ચણવાની ખાકી રહે છે. માટે આ કાર્ય માટે ખાસ ઇન્સપેક્ટર રોકાયે ભેઠાયે, કે જે જીલ્લાની દરેક લીગોમાં ફરી સલાહ આપી રેકર્ડ સાફ રખાવે, જે લીગોમાં લાયબ્રેરીઓ ના હોય ત્યાં નવી લાયબ્રેરીઓ ખોલાવે, જે લીગોને વધુ કાર્ય કરવા ઉત્સાહ હોય તેમને સત્વિચાળા જેવી સસ્થાઓ ખોલવા પ્રેરિત કરે. ટુંકામાં આ ઇન્સપેક્ટર આખા જીલ્લામાં ફરી, લીગોના કાર્યને વ્યવસ્થિત રાખી, તેમને કર્તવ્યના માર્ગ વરફ દોરે. આ ઉપરાંત જીલ્લાના અને તાલુકાઓમાં, જીલ્લા ઓરગેનાઇઝીંગ સેક્રેટરીની માફક, તાલુકાના ઓરગેનાઇઝીંગ સેક્રેટરીઓ નીમવાનો સમય પણ હવે આવી લાગ્યો છે-આવી ગતિ તાલુકા ઓરગેનાઇઝીંગ સેક્રેટરીઓ નીમવામાં આવશે તો, અમોને ખાતરી છે કે, લીગનું કાર્ય દરેક તાલુકાના ગામડાઓમાં, એક જાળની માફક પથરાઇ જશે. ચાલુ માસમાં આ જીલ્લાની દરેક લીગોએ, હિન્દી પ્રધાન મીં મોન્ટેગ્યુ મુંબઈ ઇલાકામાં પધાર્યા ત્યાં, તેમને અભિનંદન આપવા, તથા કેબ્રેસ લીગની યોજનાને અનુમોદન આપવા, જાહેર સલાઓ ભરી તારો કર્યા હતા, તથા ગઈ તા. ૨૬મીના રોજ કલકત્તા કેબ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટનું પ્રમુખ વરીકેનું વ્યાખાન, જાહેર સલાઓ ભરી દરેક લીગોમાં વાચવામાં આવ્યું હતું.

૬ પંચમહાલ જીલ્લો.

૧. ગાંધરાના તલાટીપર ક્રિયાદ-હોમરૂલ લીગના કેટલાક સભ્યોએ ગાંધરાના તલાટી પર મહાત્મા ગાંધીની ના. હિન્દી પ્રધાનને આપવા માટે તૈયાર કરેલી સહીઓની અરજી પુરવ્વી લેવા માટે, અપમાન કરવા માટે, અને નકામા અંકુશ માટેના આરોપ મુકાયા છે. કોર્ટે તેનો રીપોર્ટ અગ્ન્યા પછી કેસ તા. ૪ થી જાન્યુઆરીએ ચલાવવાનું નક્કી કર્યું હતું. કેસ હજી ચાલુ છે.

૨. આ માસમાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે:—

નં.	તા.	સ્થળ.	વિષય	વક્તા.	પ્રમુખ
૧	૬	કોલોલ	“સ્વરાજ્ય અને હાલની રાજદ્વારી સ્થિતિ” તથા તમામ રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવા સબધી	રા. વામનરાવ મુકાદમ, રા. દલમુખભાઈ વડીલ અને રા. પુરુષોત્તમદાસ વડીલ	રા. હીનકરરાવ અને વરાય દેસાઇ
૨	૨૩	દેલોલ	ના મોન્ટેગ્યુને આપકાર આપવા અને કેમિસ-લીગની યોજનાને ટેકા આપવા	"	
૩	૩૦	ગાંધરા	સ્વરાજ્ય અને કેળવણી		ડૉ. માણેકલાલ

ગુજરાતનું જાહેરજીવન.

નડિયાદ.

૧. પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદનું કાર્યવાહક મંડળ—તા. ૬-૧૨-૧૭ ને રોજ નડિયાદની હોમરૂલ લીગની ઓફીસમાં આ મંડળની એક સભા મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે મળતાં નીચલાં કાર્યો થયાં હતાં (૧) નજરકેદ થયેલા મોસ્લેમ લાઇબ્રેરિયાના સંબંધમાં મોસ્લેમ લીગ ઉપર ઉર્દુ ભાષામાં એક ઠરાવ લખી મોકલી પૂછાવવું કે તમે તે સંબંધમાં શું કરવા માગોછો, અમે તેમાં સહાય આપીશું. (૨) પરિષદે રેલ્વે સંબંધમાં કરેલો ઠરાવ ફરેક રેલ્વે લાઇનના ઉપરીઓ ઉપર મોકલી આપવો, (૩) ખેડા જીલ્લામાં મહુડાં સંબંધી કેટલા કેસ થયા છે તે સંબંધી માહિતી કાગળો લખી મંગાવવી અને દારૂ ગાળનારાઓને સમજાવી દારૂ ગાળતા બંધ પાડવા, (૪) પંચમહાલ જીલ્લામાં અપાતા જ ગલના બંધારા સંબંધી માહિતી મેળવવી, (૫) મહેસુલ ખેડુતે લેવાનો ઠરાવ છે પરંતુ તે કેટલેક સ્થળે એક હપ્તે લેવાય છે તે બાબતમાં ઠીકીશનરને પત્ર લખવો, (૬) વેડ ગેરકાયદેસર છે માટે તેને તાબે ન થવા લોકોને સલાહ આપવાનો વિચાર છે એવા મુદ્દાનો પત્ર ઠીકીશનરને લખવો, (૭) પરિષદના ઠરાવો સંબંધી નાની મુદ્દાસર પત્રિકાઓ પ્રકટ કરી ગુજરાતમાં વહેંચવી. મહુડાં સંબંધી પત્રિકા લખવાનું મી. શંકરલાલ પરિખ અને મી. મોહનલાલ પડયાએ અને મ્યુનિસિપાલીટી તથા લોકલ બોર્ડો વિષે પત્રિકા લખવાનું રા. બ. રમણભાઈએ સ્વીકાર્યું હતું. રેલ્વે ગામમાં ગ્રામીણની જમીન બરાબર જુદી ઠાલી છે કે નહિ તે વિષે તપાસ કરવાનું ઈન્કી થયું હતું. બોરસદ માટે રા. છતુભાઈ ગમશંકરે, નડિયાદ માટે રા. કૂલચંદ બાપુજીએ, કપડવંજ માટે રા. શંકરલાલ દ્વારકાદાસે, આણંદ માટે રા. ચીમનલાલ દવેએ અને લડવ્ય જીલ્લા માટે રા. હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીને આ તપાસ કરવાનું કમિટી હતું. આ મંડળનું મુખ્ય ધામ હાલ નડિયાદજ રાખવામાં આવ્યું છે.

૨. ગુજરાત કેળવણી મંડળ—આ મંડળના વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા તા. ૬-૧૨-૧૭ ને રોજ નડિયાદ હોમરૂલ લીગની ઓફીસમાં મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, તે વખતે નાચિના ઠરાવો પસાર થયા હતા (૧) રૂ. ૨૦૦૦ થી વધારે વરતીવાલા ગામ રૂ. ૩૦ ની રકમ કાઢે તો તેમાં રૂ. ૬૦ ઉમેરી કુલ રૂ. ૬૦ ની કીંમતના પુસ્તકો અને કબાટ આપવા—આવા ૫૦ પુસ્તકાલયો માટે રૂ. ૩,૦૦૦ ખર્ચવા, ૧,૦૦૦ થી ૨,૦૦૦ ની વરતીવાળું ગામ રૂ. ૨૦ આપે તો તેમાં રૂ. ૪૦ ઉમેરી રૂ. ૬૦ ના પુસ્તકો અને કબાટ આપવા—આવા ૫૦ પુસ્તકાલયો માટે રૂ. ૨,૦૦૦ ખર્ચવા. (૨) ગુજરાતમાં શારીરિક કસરતના અભાસ કાઢવા, કઢાવવા અને તેમાં તાલીમ આપી બધી વ્યવસ્થા કરવા રૂ. ૫૦ ના માસિક વેતનથી રા. અંબાલાલ બાબુજી પુરણી

બી. એ. ને રોકવા (૩) માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ-એ વિષે પ્રો. હરિલાલ સદૃષ્ટ અને રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારાકદાસ કંટાવાળાના લેખને અને હિન્દીજ હિન્દની રાષ્ટ્રભાષા યદ્ય શકે એ વિષે રા. હતાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકરનો લેખ અનુદમે શિક્ષણપત્રિકા નં. ૧ અને ૨ તરીકે મંડળ તરફથી પ્રકટ કરવો.

૩. મહેસુલની માટી વિષે ચળવળ:—ગયા અંકમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે તા. ૮-૧૨-૧૭ને રોજ આખા ખેડા જીલ્લાના ખેડુતોની એક ગંજલવર સભા સંતરામ મહારાજના મંદિરમાં રા. ગોપાંજણદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. રા. મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલે પહેલો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો તેમાં એમ માગણી કરવામાં આવી હતી કે અતિવૃદ્ધિથી જીવતામા દુકાળ પડ્યો છે તેથી મહેસુલ લેવાતું ચરકારે સુલતવી રાખવું અને તેમાંનો મોટો ભાગ હમેશને માટે માફ કરવો. બીજા ઠરાવથી આ માગણી કલેક્ટર સાહેબ આગળ રજુ કરવા બધા તાલુકાના પ્રતિનિધિઓનું એક ડેપ્યુટેશન નીમવામાં આવ્યું હતું. તા. ૧૨મીની સવારે આ વિષે સ્થાનિક તપાસ કરવાને આ. મી. ગોપાંજણદાસ પારેખ અને આ. મી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મુંબઈથી નડિયાદ આવ્યા હતા અને તે જ દિવસે સવારે થોડા માણસોની જુગાનીઓ લઈને તેઓ કઠલાલ ગયા હતા. તે ગામમાં એક બહિર સભા ભરવામાં આવી હતી અને તે પછી અને પહેલા પાકની સ્થિતિ વિષે વિગતવાર તપાસ કરવામાં આવી હતી તા. ૧૩મી એ આસપાસનાં ગામોમાં પણ આ તપાસ કરીને તેઓ સાંજે નડીયાદ આવ્યા હતા અને ત્યાં રા. નાથાભાઈ અવિચળદાસના પ્રમુખપણા નીચે સંતરામના મંદિરમાં એક જંગી સભા મળી હતી તેમાં ઘણા ખરા તાલુકાના ખેડુનોએ પાકની સ્થિતિનું હૃદયભેદક વર્ણન કર્યું હતું. તા. ૧૪મીએ સવારે નામદાર પારેખ અને નામદાર પટેલ ઠાસરે ગયા હતા અને ત્યાં પણ તેમણે આસપાસનાં કેટલાંક ગામોમાં ફરીને તપાસ કરી હતી. તા. ૧૫મી એ આ બન્ને જુહારોની આગેવાની નીચે તા. ૮મી એ નીમેલું ડેપ્યુટેશન કલેક્ટર સાહેબને ઠાસરામાં મળ્યું હતું. તેમણે ઘણી દીલસોજી દેખાડીને ખાત્રી આપી કે પાકની માપણી ઘણાજ ધ્યાનપૂર્વક કાઢવામાં આવશે અને વચન આપ્યું કે તેમનો પાક વિષે રીપોર્ટ તૈયાર થશે નહિ ત્યાં સુધી હપતાની તારીખ ગયા છતાં પણ મહેસુલ નહિ ભરનારપર નોટીસ કાઢવામાં આવશે નહિ.

૪. આરોગ્ય મંડળ—નડિયાદમાં જે વખતે પ્લેગ પોતાનો ફર ત્રાસ વર્તાવી રહ્યો છે, તે જ વખતે આરોગ્યમંડળ જેવી એક ઉપયોગી સંસ્થા જન્મ પામી છે એ સંતોષકારક છે. તા. ૮-૧૨-૧૭ ના રોજ હોમરૂલ લીગની એક્ઝીસિટિવ આ સંસ્થા સ્થાપવાને એક મંત્રા રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી મહાત્મા ગાંધીએ લખેલી ‘મરફી અંબ ધી સામાન્ય સૂચનાઓ’ નામની નાનકડી ચોપડીની ૧૦,૦૦૦ નકલો પ્રકટ કરી તેણે મરફી વખતે લેવી જોઈતી સાવચેતી વિષે લોકમત કેળવવા માડ્યો છે. ૧૬ મી તારીખે મોહની ધર્મશાળામાં એક બહિર સભા ભરવામાં આવી હતી અને ત્યાં મહાત્મા ગાંધીનું આ ચોપડીનું વાચનમાં આવ્યું હતું. આગાડીઆ

વાડમાં પુષ્કળ મરકીના કેસો થાય છે, ત્યાં મંડળના કાર્યવાહકોએ જાતે જઈ, આમ-ડીઆ લોકોને સ્વચ્છતા બાળવવા, તથા રસી મુકવા સારું સમજાવ્યા હતા. વડોદરા રાજ્યના સેનેટરી કમીશનર ડૉ. સુમંત બટુકરામ રહેતાએ પણ ગઈ તા. ૩૧-૧-૧૭ ના રોજ, રા. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના પ્રમુખપદે 'આરોગ્ય અને સમાજ-સેવા' ઉપર ઉપયોગી માહિતીથી ભરપુર એક જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ગરીબ લોકોને મરકીના ત્રાસથી જહાર માંડવામાં રહેવા જવું હોય તેમને માંડવા બંધાવી આપવા સારું મંડળે નડીઆદ મ્યુનિસિપાલિટી સાથે મસલત શરૂ કરી છે.

૫. કસરતનો અખાડો—વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી અખાડો ઠાઠવાનું નક્કી થયા પછી તા. ૧૮ મીને રોજ કંડ તળાવપર આવેલી ધર્મશાળામાં રા. અંબાલાલ પુરાણીએ શારીરિક કેળવણી વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને અખાડામાં તાલીમ લેવા સર્વે યુવકોને બોધ આપ્યો હતો. સભામાંજ ૪૬ છોકરાઓએ અખાડા માટે નામ નોંધાવ્યાં હતાં. તા. ૧૬ મીથી અખાડાની શરૂઆત થઈ છે અને હવે તેનું કામ અનાયાસમના આગળના ભાગમાં ચાલે છે.

૬. 'કાસરવાળા' રાત્રિશાળા—આ રાત્રિશાળા એક વર્ષથી નડીઆદમાં ચાલે છે. તેમાં કંઈ પણ શ્રી લીધા વગર મોટી ઉમ્મરના અલગ મનુષ્યોને ગુજરાતી ભાષાના લેખન, વાચન, અને ગણિતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને સ્ટેટ, પેન, પુસ્તક આદિ લખવાનાં સર્વ સાહિત્યો મફત પુરાં પાડવામાં આવે છે. આલુ માસમાં આ શાળાના શિક્ષણ સબંધી સર્વ વ્યવસ્થા નડીઆદ વિદ્યાર્થી મંડળે એક કમિટી રીમી, ચોતાને શિર ઉપાડી લીધી છે, તેથી શાળાના જીવનમાં નવું ચેતન રેડાયું છે. આ રાત્રિશાળાનો પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરીને રોજ આ પત્રના વિદ્વાન તંત્રી રા. ઈન્દુલાલભાઈના પ્રમુખપદે થનાર છે.

૭. વિદ્યાર્થી મંડળ—નડીઆદ વિદ્યાર્થી મંડળે પણ મારી જાગૃતિ જતાવવા માંડી છે. ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે 'કાસરવાળા' રાત્રિશાળાની શિક્ષણ સંબંધી વ્યવસ્થા એક કમિટી નીમી તેણે ચોતાના હાથમા લીધી છે, તથા ગુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી નડીઆદમાં નવા નીકળેલા કસરતના અખાડાની વ્યવસ્થા પણ ચોતાને શિર લીધી છે, નડીઆદમાં એક દિવસે વિદ્યાદાન માટે સ્વયંસેવકો મારફત દાન માંગવાની યોજના અમલમાં મૂકવાનો વિચાર હતો તેથી આ મંડળની વ્યવસ્થાપક કમિટી સાથે મસલત કરવા રા. મોતીભાઈ નરશીભાઈ અમીન આજ્યા હતા, તેમણે વિગતવાર સૂચનાઓ આપી હતી. પણ પ્લેગને લીધે આ યોજના મુલતવી રહેવાનો સંભવ છે.

ભરૂચ.

૧. ભરૂચ સેનાટરી ઍસોસીએશનની જાહેર પ્રવૃત્તિ—તા. ૧૮-૧૧-૧૯૧૭ ને રોજ ભરૂચની કતોપાર જમ્મર મધ્યે આવેલી શાક મારકેટમાં ભરૂચ સેનાટરી એસો-

સીએશનના કલાકે ચીમનલાલ શાહે પ્લેગને લગતું ડેમોન્સ્ટ્રેશન કરી બતાવ્યું હતું તેમજ “ પ્લેગ થવાના કારણો, તેની સાવચેતીઓ અને રમી મૂકાવવાના ફાયદા ” એ વિષય પર ઉપયોગી માહિતીવાળું ભાષણ કર્યું હતું. ભરૂચ જીલ્લાના પાલેજ સ્ટેશન પાસેના પ્લેગ દુષિત કીસનાડ ગામમાં ઉપલેજ દિવસે સાંજના પ્લેગ સંબંધી સારી સમજ આપનારું વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું અને તા. ૧૯-૧૧-૧૯૧૭ ને રોજ સવારના ૯ કલાકે ભરૂચના રતન તળાવ આગળ કડીઆ અને મજુરો રૂગરૂ પ્લેગને લગતું સાફ, મગલ હકીકતોથી ભરપૂર ભાષણ આપવામાં આવ્યું હતું.

૨. તા. ૨૪ અને ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૧૭ ના દિવસોએ સાંજના ૫-૩૦ મિનિટે અત્રેના ‘ ભરૂચ હાલમાં ’ મીસ મોટામાય કાપ્પાલએ “ સીઓનો સાચો ગણગાર ” અને “ સખાવત ” એ વિષયો પર જાગૃતાભર્યા વિદ્રતા ભર્યા જાહેર ભાષણો આપ્યા હતાં.

૩. આપણી પ્રજાના દિવસ—Our Day—ની જાહેર ઉજવણી નિમિત્તે તા. ૧૦-૧૨-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૪-૩૦ મિનિટે અત્રેના ‘ ભરૂચ હાલમાં ’ ધી પીટીટ ગર્લ્સ સ્કુલની છોકરીઓ તરફથી ‘ સ ગીતનો એક ‘ ફોન્સ્ટ ’ કરવામાં આવ્યો હતો. તા. ૧૧-૧૨-૧૯૧૭ ને રોજ બપોર પછીના ૩ કલાકે ભરૂચ કમ્પાર્ઝન્ડ સ્કુલ અને ભરૂચ ક્રીકેટ ક્લબ વચ્ચે એક ક્રીકેટ મેચ અત્રેના લોકપ્રિય કલેક્ટર સાહેબની સરદારી નીચે રમવામાં આવી હતી તેમજ સરકારી હાઈસ્કુલના વિદ્યાર્થીઓએ અંગકસરતના જુદા જુદા આકર્ષક પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા. તા. ૧૨-૧૨-૧૯૧૭ ને રોજ સરકારી હાઈસ્કુલની હોસ્ટેલ ગ્રાઉન્ડ પર જુદી જુદી જાતની રમતગમત—Sports—માટેના મેળાવટો થયો હતો અને તે જ દિવસે રાતના ૯ કલાકે આર્યનીતિ દર્શક નાટક ૪૫ની તરફથી ‘ દમયંતી ’ નાટક ભજવી બતાવવામાં આવ્યો હતો. ભરૂચ જીલ્લામાંથી Our Day ફંડને લગતું રૂ. ૧૨,૦૦૦ નું ઉધરાણું થયું હતું.

૪. અત્રેના બંદર ઉપરના વેપારીઓનું એક વગવાળું ડેમોન્સ્ટ્રેશન રેલવે તુરના સ્થાનિક દેશના અયોગ્ય ભારે બોજા વિષે તેમજ નદી માગે જાહેરનો વેપાર ફરી સજીવન થાય તે અર્થે મુંબઈ, રેલવે બોર્ડના પ્રમુખ ડીરેક્ટર આગળ ફરિયાદ કરવા ગયું હતું; જ્યાં તેમની હકીકત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવામાં આવી હતી અને તેમની ફરિયાદો સંબંધી બનતું કરવામાં આવશે એવું આશાવચન આશ્વાસનરૂપે તેમને આપવામાં આવ્યું હતું.

ભરૂચી.

સુરતનું જાહેરજીવન.

૧. ફેરિનિશન ૩—તા. ૧૨-૧૨-૧૭ ને દીવસે પ્રતિ વર્ષે ભરાતો ફેરિનિશન ૩ ઉજવવામાં આવ્યો હતો અને છોકરા છોકરીઓને ઈનામની હરીફાઈ કરાવી ઈનામો વહેંચી આપવામાં આવ્યા હતાં.

૨. ગાંધી ૩ ફંડ—આ ફંડ માટે પણ શહેરમાંથી સાફ નાણું લેવામાં આવ્યું હતું. આ ફંડના લાભ માટે સુરતની ઠીકરીગરીનું એક પ્રદર્શન રા. ઇન્ધરનારા પારેખ તથા ના. ધાલાદાસ લલ્લુભાઈ વકીલના પ્રયાસથી ભરવામાં આવ્યું હતું.

૩. સ્ત્રીસમાજ—તા. ૨૪-૧૨-૧૭ ના દિવસે મુંબઈવાળા વિદ્વાન, વકીલા રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ “આપણી સ્ત્રી સંસ્થાઓ” એ વિષયપર ચાર્ટર્ડ સ્ત્રી સમાજમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તા. ૨૬-૧૨-૧૭ ને દીવસે આ સમાજમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખનું ભાષણ વાંચવામાં આવ્યું હતું.

૪. સુરત જીવસાના આસિસ્ટન્ટ શિક્ષકોના સત્યાગ્રહ—તા. ૨૪-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે રા. પરાગજી ખંડુભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ સુરત જીવસાના અન-ટ્રેડ શિક્ષકોની એક બહેર સભા મળી હતી અને નીચે મુજબનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો. કે જે અરજી હાથેકટરને એક માસ પહેલાં ૨,૬૦૦ સહીઓ સાથે પગારમાં વધારો કરવા સંબંધી મોકલી હતી તેનો જવાબ હજી મુધી નથી, જે હકીકત ધ્યાનમાં લેતા અરજીમાં જણાવેલો છેવટનો નિર્ણય—તા. ૧ લી બન્યુઆરીએ નોકરી પર ફાજર ન થવું, તેને સંપૂર્ણપણે ટેકો આપે છે.

૫. ડીસ્ટ્રીક્ટ એસોસીએશન—તા. ૨૬-૧૨-૧૭ ના દીવસે અત્રેના નગીનચંદ ઇન્ડીટ્યુટમાં રા. બા. ઠાકારરામ કપીતરામ વકીલના પ્રમુખપણા નીચે એક બહેરસભા યોજાવવામાં આવી હતી જે વખતે સ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર કરી કલકત્તા ટ્રાંસિસના પ્રમુખનું ભાષણ સભાના પ્રમુખ તરફથી વાંચવામાં આવ્યું હતું, સભામાં શ્રોતાજનોની સંખ્યા ઘણી સારી હતી.

અમદાવાદનું બહેરજીવન.

૧. મીલકામદારોનાં મંડળો—જેન અનસૂયાના પ્રધાસથી આ મંડળો નીમાયા છે અને એમની અને શેઠીઆઓની વચ્ચે સારો સંબંધ બંધાય તથા મજૂર વર્ગ પોતાના હક્ક તથા જવાબદારીઓ સમજે એવા પ્રયાસો ભવિષ્યમાં થશે એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ છે.

૨. નવી લાયબ્રેરી—અમદાવાદના સરસપુર ખરામાં ગુજરાત ટ્રેજીપલ્લી મંડળ તરફથી નવી લાયબ્રેરી જોડવામાં આવી છે એ પ્રસંગે ડિરેક્ટર જીવજીલાલના પ્રમુખપણા નીચે ગામલોકના મેળાવણા સમક્ષ લાયબ્રેરીથી થતા ફાયદા, સેવા મંડળોની જરૂર વગેરે વિષયોપર ભાષણો થયા હતા. ડૉ. હરિપ્રસાદ, ડૉ. સુરતાદાજી તથા એ ગામના ગૃહસ્થો તરફથી સમયોચિત ઉપયોગી ભાષણો થયાં હતા. આ લાયબ્રેરી ખાતે ૧૮મ ફેબ્રુઆરીની મદદ તે જ વખતે મળી છે ડૉ. સુરતાદાજી તથા પ્રેમચંદ મગનલાલ પટેલને સેક્રેટરીઓ નીમવામાં આવ્યા છે.

વડોદરા રાજ્ય.

ધારાસભા—વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાની ણીજી બેઠક તા. ૩૦-૧૨-૧૯૧૭ને રાજ ભરાઈ હતી તે ખાતે પચાસતો અને ધારાસભા સંબંધી ફેટલીક બહુવા ભગ ચર્ચા આવી હતી. વોડસ સળાસહો પેટી બેગે ગમ પચાસન સંબંધી નિર્ધાર ઉપર

સુધારાનો સુમદ્દો રજુ કરવાની પરવાનગી મળવાની દરખાસ્તો રજુ કરી હતી. લોકસ સભાસદોનું કહેવું એવું હતું કે ગામ પંચાયતનો પ્રમુખ મુળી હોય છે. ઘસે સામે તે માણસ ભણેલો હોતો નથી. માટે મમાન ધોરણ સમજવા ખાતર ચુંટણીથી જ પ્રમુખ નીમાવો જોઈએ. બ્યાં સુધી આમ નહીં બને ત્યાં સુધી સાફ કામ થવું અશક્ય જ છે, અને લોકપંચને કામના અવ્યવસ્થિતપણા વિશે જોખમદાર ગણવા એ વ્યાજબી નથી. વળી પંચાયતનું 'કારમ' ત્રણનું સમુદાય છે. એ ત્રણ જણા-પટેલ, તલાટી, અને માસ્તર-મળી બાય છે અને એ ત્રિપુટી જ બધું કામ હાથે ધરી લે છે. આથી સુશિક્ષિત ગૃહસ્થો સ્વમાન બળવવાની ખાતર પંચ તરીકે આવતા નથી. સરકારના પંચોમા સરકારી નોકરોને જ નીમવામાં આવતા હોવાથી જે લાયક ગૃહસ્થની ચુંટણી સારી બાય છે તેને સ્થાન મળતું નથી. હવે બધારે પ્રજા બજૂત થવા લાગી છે ત્યારે આ બાબતમાં પ્રજાતત્ત્વમાં વધારો કરવાથી નીતિને ઉત્તેજન અપાશે. સ્વરાજ્યમાં ગામ પંચાયતની સંસ્થા એટલી બધી ઉપયોગી છે કે જો તે સુધારે અને સાફ કામ કરે તો તેની અમર મહાત્વ પંચાયતો અને પ્રાંત-પંચાયતો ઉપર થશે જ. સરકારનું એવું કહેવું છે કે લોકો હજી લાયક થયા નથી, પટેલો અબજ અને આવકત વિનાના છે એમ તેઓનું માનવું નથી. લોકો તરફથી જ કામ એવું થાય છે એવું એમનું માનવું છે, પરંતુ તે બાબત એક લોકસ સભાસદે જણાવ્યું હતું કે લોકો હુશિયાર છે તેમજ ઉત્સાહી પણ છે, પણ જોટ માત્ર કાર્યક્ષેત્રનો છે. પ્રજા કંઈ કામ કરતી નથી એવું સરકારને લાગે છે તેવું મુખ્ય કારણ એ છે કે મતસેદ પટે છે. આ બાબત મત લેતા તરફેણમાં ચાલ અને વિરુદ્ધ ત્રણ પક્ષો દરખાસ્ત મંજૂર થઈ હતી.

સ્થાનિક પંચાયતના નિબંધમાં સુધારો કરવાની પરવાનગીથી દરખાસ્ત મૂકતાં એક લોકસ સભાસદે કહ્યું કે મહાત્વ પંચાયતમાં વધારે સારા સભાસદો આવી શકે તેટલા માટે પ્રજાતત્ત્વ વધારવાની અને મજબૂત કરવાની જરૂર છે. પંચાયતના પંચો ચુંટવામાં 'પેન્શન' ખાતા ઇસમો અને માનદ ન્યાયાધીશો પ્રમાણે ધારાસભાના સભાસદોને પણ લાયક કરાવવા જોઈએ. અધિક સરકારી હોય ત્યાં ઉપાધ્યક્ષ લોકોના જ હોવો જોઈએ. વાર્ષિક અધ્યક્ષમાં પ્રજાને અધિકાર છે છતાં પગલું વર્કસ ખાતાના આવરત્રિયરને એક ગૃહસ્થે પૂછતાં સુબાની હાજરીમાં જ તેણે એવો જવાબ આપ્યો હતો કે "કાયદો ગમે તેમ હોય પણ 'શાસ્ત્રાત્ત્વ ગર્વિલીયસી'". વળી અધિકારીઓના બાબતે એમની અને અધિકારી છે તે પણ સુધારવા સૂચના થઈ હતી. એજ નિબંધનો તેરમી કલમ પ્રમાણે ત્રીજા ભાગના પંચોએ વાનપ્રસ્થ થવાનું હતું હોવાથી દર સાલ ચુંટણીની સાંજગડ કરવી પડે છે આ બાબતોમાં એવું કહ્યું હતું કે ગામપંચોના ત્રીજા ભાગે દર વર્ષે વાનપ્રસ્થ થવાનું ધોરણ બંધ કરી ત્રણ ત્રણ વર્ષની મુદત દરેકને રહે તેવું ધોરણ હવેથી રહેશે એટલે કે પહેલાં ત્રણ વર્ષ પછી દર સાલ જેમને ત્રણ વર્ષ થઈ ગયા હોય તેવા ત્રીજા ભાગના સભાસદો વાનપ્રસ્થ થશે, અને અમા ગામ પછી મહાત્વ અને તે પછી માત્ર એ પ્રમાણે ચુંટણીના દિવસો સુકર કરવાનું કરાવવામાં આવશે.

ધાનસભાના નિગમમાં એવી દુરસ્તીની દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી હતી કે એકંદર સભાસદો પાત્રીસથી વધુ નહીં અને પચાસથી ઓછા નહીં હોવા જોઈએ.

એકંદર સશાસકોના ચોથા ભાગની સંખ્યા કરતાં વધારે નહીં તેટલા અમલદારો હજુરનીમે. અગીઆરમી કલમમાં બધા નિબંધો અને તે ઉપરના સુધારા ન્યાયમંત્રી ધારાસભામાં મૂકે, તથા કર નોંધવાના, ઘટાડવાના, જમીન મહેસુલમાં ફેરફાર કરવાના, બધા કાયદાના અને નિયમના ખરડા ધારાસભામાં રજુ થવા જોઈએ. ધારાસભાના લોકસભાસદોમાંથી ન્યાયસભામાં, ખાતાનિહાય સદર અદાલતમાં તથા 'કાઉન્સિલ'માં હજુર જેને યશંદ કરે તેમને લેવા. સુધરાઈ, વિશિષ્ટ પંચાયતો, ખેડૂત મંડળો વિગેરેમાંથી પ્રતિનિધિ લેવા જોઈએ. આ ઉપરાંત એવી પણ સૂચના કરવામાં આવી હતી કે વેપાર ઉદ્યોગ જેવાં ખાતાઓ પણ ચોતાના અહેવાલ અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર કરે તેથી સ્વરાજ્યને શ્રીમંતને હતું પાર પડતો નથી. એટલા માટે એવા ખાતાના અહેવાલ ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થવા જોઈએ. ઉપલી બધી સૂચનાઓનો સરકાર તરફથી અસ્વીકાર થયો છે તે જાણીને સમસ્ત પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાયો છે.

વેપારી મંડળો:—એ મંડળની એક સાધારણ સભા તા. ૩૦-૧૨-૧૭ને રોજ પ્રમુખ રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જે વખતે રાજ્યના વેપાર ઉદ્યોગ સંબંધમાં નીચાલક સલાહકારક મંડળ માટે આ મંડળના પ્રતિનિધિ તરીકે રા. મગનલાલ રત્નદાસને ચુંટવાનો, રાજ્યની પ્રજાને સ્વરાજ્યના પગથીઆ તરીકે હકકો આપવા બાબત રા. વરજભાઈ વાઘજીભાઈએ ધારાસભામાં રજુ કરેલા ખરડાને અનુમોદન આપવા બાબતે, સુધરાઈ ઉપપ્રમુખ રા. મટુભાઈ કાંટાવાળાને અભિનંદન આપવાનો, અને મીથુત ગાંધીજી વડોદરામાં પધારે ત્યારે એમનો યોગ્ય સત્કાર કરવા તથા મંડળ તરફથી એક જાહેર ભાષણ કરાવવા બાબતે, એમ ચાર ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર થવા હતા.

પુસ્તક પરિચય.

ગુજરાતી ભાષાના વધુ અભ્યાસ વિકાસ અને વૃદ્ધિ માટે શ્રીનિર્મલની યોજના લેખક રા. હરિલાલ ત્રિલુવનદાસ પારેખ, બી. એ. અમદાવાદ, પૃષ્ઠ ૧૨ (ફાઇલ) મૂલ્ય ૦-૦-૩

જે વખતે માતૃભાષાના-આપણા પ્રાંતમાં ગુજરાતીના-સાહિત્ય અને શિક્ષણને ઉચિત ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા આપવાનો અને તેને કેળવણીના બધા ક્ષેત્રોમાં વાહન બનાવવાનો સવાલ અનેક દૃષ્ટિથી અને અસાધારણ ઝંતુનથી ચર્ચાઈ રહ્યો છે તે વખતે નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી ગુજરાતી ઠારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની, એક વ્યાવહારિક યોજના ઘડવા માટે આપણે રા. પારેખના આભારી છીએ. બધા પક્ષોની દલીલો ધીરમથી તપાસી તેને ન્યાય આપવાની વૃત્તિ અને શાંત સુગમ ચૈત્રી તેમનાં લખાણોમાં

એવાની આપણને ટેવ પડી ગઇ છે તે આમાં પણ દીપી ઉઠે છે. રાષ્ટ્રઆતમાં કેળવણીના વાહન વિષે ચોક્કસ સમતોલ વિવેચન કરીને તેઓ સાહિત્યની ખીલ-વણી માટે પ્રયત્નો લે ચોટાં વર્ગ ઇંગ્લેન્ડ બહુતો નથી તેમને ઉચ્ચ કેળવણીનો લાભ મળે તે માટે તેઓ એવી સૂચના કરે છે કે “વર્તમાન યુનિવર્સિટીઓમાં ઇંગ્લેન્ડની પેઠે ભૂદા અભ્યાસક્રમ દાખલ કરી માતૃભાષાદ્વારા ઉચ્ચ કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું.” આવાજ સુદાની સૂચના સર રવીન્દ્રનાથે પણ કરી છે અને તે વચલા વાંધાના સમાધાન જેવી હોવાથી કેળવણીના વાહનની ચર્ચામાં પડી ગયેલા બંને વર્ગને રૂએ-સર્વમાન્ય થાય એ દેખીતું છે. પણ અમને લાગે છે કે રા. પારેખ ગુજરાતીદ્વારા શીખવાનો ક્રમ એ બંને “નળાના” હાથીચાર” અથવા “ભાએના શીર” હોય—અંગ્રેજી શીખી શકે નહિ કે શીખતા નથી એવા પ્રમાણમાં નીચી ભૂમિકાના માણસો પર ઉચ્ચ કેળવણીનો ઉપકાર વર્ણવવાને તેની યોગ્યતા ઠરવાની હોય—એવી દલીલો ચોલે છે. કેળવણી—ખીલ દેશોમાં અચાલ છે તેવી-સ્વાભાવિક, રાષ્ટ્રીય, સ્વદેશી અને સંગીન અને અને મગજના ઉપર ભાર રૂપ ન રહે પણ તેના અણુએ અણુમાં ભળીને તેને ખીલવે તે માટે દેશના ઉત્તમમા ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓએ માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી લેવી જોઈએ અને અંગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ તે એક અપવાદ રૂપે-જુની પદ્ધતિના અવશેષ રૂપે જ અપાય-એ દલીલ આ લેખમાં નથી યોગ્ય તેટલે અંગ્રેજી લેખકે રચેલી આખી ધર્માત્મ નિરાધાર તો નહિ પણ નળાની રહે છે હાલ માતૃભાષાના વાસ્તવિક નહિ પણ વાસ્તવિક ગૌરવનો સવાલ આપણી સમક્ષ રજૂ થયે છે, અને જો કવિ પ્રેમાનંદ કે મહાત્મા ગાંધીના જેવી ભાષાભક્તિથી આપણી છાતી ઉછળે નહિ તો આપણે જે સંસ્થાએ. કે યુનિવર્સિટીઓ ઉપગમીશું તે નિર્ણય ન રહેવાની.

રા. પારેખની વિચારમાલાનો ખીલે મણકો આ છે. ગુજરાતીદ્વારા કેળવણી આપવાનો જુદો ક્રમ ધડી તેને માટે જુદી ડીગ્રી સ્થાપવાના કાર્યમાં “સરકાર પાસે નજદીકમાં એ દિશામાં કંઈ પણ આશા રાખવી એ ફેક્ટ છે...આપણે એવી પ્રતિજ્ઞા લઈશું કે બ્રિટીશના પગલે અતુસરીને-નવીન ચળવળના સમારક રૂપે-અમને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાને સતત પ્રયાસ કરીશું અને અંતિમ લક્ષ્યને પહોંચતા સુધી અપીશું નહિ” ત્યારે આપણે સુધરેલા રાષ્ટ્રની હારાણમાં માનપૂર્વક યોગ્ય અને સમાન સ્થાન લેવાને શક્તિમાન થઈશું. પ્રયોગ તરીકે અને રાષ્ટ્રઆતમાં એમ લાગે છે કે પ્રત્યે આ પ્રયત્નો ફરજી બને કરવો જોઈએ ” ટુંકમાં આપણે સરકાર અને હાલની યુનિવર્સિટીથી સ્વતંત્ર ગુજરાતી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો નિર્ણય કરવો, આ વિચારોમાં જેમ દરદર્શી વ્યવાહારિકતા છે, તેમ ખીલ પાસે સ્વાભિમાન અને સ્વાધ્યક્ષ રહેલા છે એક જ યુનિવર્સિટીમાં-સર રવીન્દ્રનાથની ભાષા વાપરીએ તો-ગંગા અને ચમુનાની માફક માતૃભાષા અને ઇંગ્લેન્ડ મારફત અપાતી કેળવણીના પ્રવાહો મળે-એ વિચારથી આગળ વધીને જેમ તે મહાન કવિ પોતે “ કેળવણીના વાહન ” વિશેના પોતાના લેખની આખરે સ્વતંત્ર અંગાળી યુનિવર્સિટીનું-તેમ રા. પારેખ સ્વતંત્ર ગુજરાતી યુનિવર્સિટીનું-સ્વપ્ન રચે છે.

“હાલ આ ગુજરાતી યુનિવર્સિટી માટે સ્વતંત્ર સંખ્યા સ્થાપવી કે ચાલુ સંસ્થાને તે માટે ઉપયોગ કરી આ કાર્ય આરંભવું” એ કઠિન પ્રશ્ન-ઉત્પન્ન થાય છે. યુનિવર્સિટીનાં નીચેનાં ક્ષેત્રો તરફ લેખ આપણું લક્ષ્ય જે થે છે. ૧ પરીક્ષા, ૨ શિક્ષણ, ૩ શોધ-જોખ, ૪ લોકોપયોગી અને જ્ઞાનવર્ધક વ્યાખ્યાનમાલા, ૫ લાઈબ્રરી, ૬ માસિક, ૭ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ આ વિષે હું સમત થશે. પણ જો આવી યુનિવર્સિટીમાં જ્ઞાનના બધા આમાન્ય વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવવાના હોય તો “માતૃભાષાના વિકાસ અર્થે ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરાવવા માટે જે કે ત્રણ અધ્યાપકોની” નીમણૂકથી આ હેતુ કેમ સરે તે સમજાતું નથી. મહાત્મા ગાંધીની રાષ્ટ્રીય શાળામાં-તે શાળાજ છે અને ઘણી નહાની છે-આથી વધારે અધ્યાપકો છે એમ અમારા બહુવ.માં છે. આથી આગળ પર જ્યારે રા. પાટેજ આ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટે કોઈ (મહાત્મા ગાંધીના જેવી) રાષ્ટ્રીય શાળાનો નહિ પણ ગુજરાત વર્તીકયુલર મોસાઈકનો વિકાસ કરવાની સૂચના કરે છે ત્યારે તો સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે (૧) બધા આમાન્ય વિષયોનું ઉચ્ચ જ્ઞાન ગુજરાતીદ્વારા આપવાની અને (૨) ફક્ત ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ અને શોધજોખને ઉત્તેજન આપવાની સંસ્થા વચ્ચે લેખકે યોદ્ધાનો કયો છે. જો ગુજરાતી યુનિવર્સિટીને પહેલા પ્રકારની સંસ્થા બનાવવી હોય તો હાલ અસ્તિત્વ ધરાવતી કે તેવીજ બીજી રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ શકે એમ હિન્દુ યુનિવર્સિટી બનાવસ દોલેજમાંથી અને મિસિસ બેસન્ટની રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી મદનાપુરી કે લેજમાર્સી ઉત્પન્ન થઈ-પણ જો તેને બીજા પ્રકારની સંસ્થા બનાવવી હોય તો ગુજરાત વર્તીકયુલર મોસાઈકમાંથી તેને ઉપજાવવાનો વિચાર ઉચિત ગણાય.

નાંધ.

સ્વરાજ્ય અને સ્વરાજ્યની યોજના.

ગાંધી મામલમાં મોંઝેરું સાહેબને મળેલાં ઘણાંખરાં પ્રતિનિધિ મંડળોએ, કલકત્તામાં મળેલી કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકે અને તા. ૨૪ અને તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બરે આ પ્રાંતમાં મળેલી સેંકડો બહિર સભાઓએ કોંગ્રેસે ઘડેલી સ્વરાજ્યની યોજનાને અન્તઃકરણ પૂર્વક ટેકો આપ્યો છે અને દેશના મુખ્ય રાજપુરૂષો અને રાજદ્વારી મંડળોદ્વારા હિન્દની બહુત યતી પ્રબલે તે યોજના ઉપર પોતાની સંમતિની ગચ્ચક જાપ મારી છે. પ્રબલ અમુક વસ્તુ માગે છે એમ કદાપિ દોષ પણ ચીજને ન દેઠકી શકાય એમ હોય તો તે હાલ આ યોજનાના સંબંધમાં બેલાશક કદી શકાય. હિન્દનું હુલુ ખાતા આંધળામાં આંધળા અમલદારો કે હિન્દની ભૂમિમાંથી નિર્વાહ

નરતા છતાં જાદમૃગના જેવી ઉંચી ડાકથી ચાલતા ઝેંઝો ધનિયતો હવે લાગ્યે જ ઠહી યકે કે કોંચેગ્રાન એક પક્ષે જ સ્વરાજ્યની કુત્રીમ ચળવળ ઉત્પન્ન કરી છે અથવા તે પક્ષ ઘણો ન્હાનો કે નાન વગરનો છે

પરંતુ આખો પોતે કે આપણા શત્રુઓ આટલીજ વાત સમજે એ બસ નથી. હિન્દને સ્વરાજ્ય માટે એ એક અંતિમ સાધ્ય ઢલ્યીને, તે દિશામાં સંગીન પ્રગતિ કરનારે, મળજી દારૂમાં કેટલાક સુધારા આપણે ધર્યોએ—એટલામા આપણી અસિલા-પાનાં સ્વયં વેશ ધારે નથી મિસિમ એની બેસન્ટે કોંચેસના પ્રમુખ તરીકે કરેલા લાભ-ખુમાથી તેમજ ગુંપાઈની હોમરૂલ લીગે મોન્ટેગ્યુ સાહેબને કરેલી અરજીમાંથી જે વાત આપણને ફરીથી શીખવાની મળે છે તે એ છે કે હવે હિન્દુસ્થાન પૂરેપૂરા જવાબદાર રાજનૈત્ય—સરકારનાના જેવા સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય—માટે તલસ્તી રહ્યું છે અને તે એકદમ માંગવાથી અને મળી જવાથી ધારેલો હેતુ કદાચ પાર ન પડે એવા શક્ય અને આ મહત્વનો ફેરફાર ઘણીજ સહેલાઈથી નામઘમાં મૂકાય એવા વિચારથી કોંચેસે મંજુર કરેલી—વચ્ચતા વાધાની—સુધારાની યોજના ઉપર પ્રભવતું તદ્દય એકત્ર સ્થુ છે એ વાત ઢાંકવાની નથી પણ હજી વધારે ને વધારે જે જીની કરવાની જરૂર છે—આપણા પોતાના મનમા તેમજ સરકારની નજર આગળ—કે હાલ જે વાત પ્રભવતું હૃદય હલમલાવી રહી છે અને તેના મગજને ઉશ્કેરે છે તે, સ્વરાજ્યની યોજના નથી પણ સ્વરાજ્યની લાવના છે. જે બેડીઓમા લોકો દોઢસો વર્ષથી બંધાયા છે તે તોડવાને તેઓ એક પક્ષે તૈયાર થયા છે—ઈંગ્લાન્ડની પરતગતામાંથી છૂટી આખા સામ્રાજ્યમાં તેના સમોવડીઆ થવાના સ્વપ્ને દેશની કલ્પનાને મોહિત કરી છે અને તેની આંખોને દિવ્ય તેજથી અજવાળી છે આની ૧૯૦૯ માં રાજબધા સ્તુમાં જે દિશામાં સુધારાઓ સૂચવાયા હતા તે જ દિશામાં આગળ પ્રગતિ કરવાના હેતુથી નહિ પણ સ્વરાજ્યભૂમિએ પહોંચવાના એક પુલ તરીકે જ આ યોજના ઘડવામાં અને માગવામાં આવી છે. હવે આપણું નિશાન મુસાફરીના માર્ગ ઉપર ચોડું—મણું—અંતર ઢાપવા પર નહિ પણ લક્ષ્યસ્થાને સપાટાળ ઘ—ટુંક અને ચોક્કસ મુદ્દતમાં પહોંચવા પર છે.

યોજના વિષે આ રીતે વિચાર નરતા તેની માગણી કરવામાં નધારે ભેશ અને ખંત આવે છે. પણ તેનું યીજુ—અને ઘણું મહત્વનું પરિણામ એ આવે છે કે આ યોજના મજે તે પછીનો નમય આજથી જ સ્પષ્ટ રીતે આપણી વિચાર ભૂમિકામાં આવે છે એટલુંજ નહિ પણ તેના સંબંધી આપણી માગણી ઘ યીજ આગેરી અને ચોક્કસ બને છે જે સ્વરાજ્યનો સૂર્ય પુરાણા ભારત વર્ષમાં ઉદય પામે તેના અરૂણ હવે જ આ યોજનાને આપણે વધારતા હોઇએ તો અરૂણ પછી સૂર્યનો ઉદય અમુક ટુંક વખતમાં જ થાય એ વિચાર આપણા મનમા રમીજ રહે એ સ્વાભાવિક છે. આ વિવેચનમાંથી મળુ વાતો ફક્ત ઘાય છે કે (૧) હાલ માગેની યોજના તરતજ-વિમલ દરિયાના જ અમલમાં ફક્ત ઘાય છે કે (૨) હાલની સ્થિતિ અને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય—એ બેની વચ્ચે મી. કર્તીસ મુકીને ભેડાએ, (૨) હાલની સ્થિતિ અને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય—એ બેની વચ્ચે મી. કર્તીસ મુકીને ભેડાએ દેખીતા મિત્રો સૂચવે છે તેમ અનેક પર્યાયો નહિ પણ—એક જ પર્યાય

હોવું જોઈએ અને તે આપણે માએત્રી યોજનાનું હોવું જોઈએ; અને (૩) તે—અથવા તેવાજ મુદ્દાની યોજના અમલમાં મૂકાયા પછી ચોક્કસ ટુંક સમયમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનું વચન ઇંગ્લેન્ડે હાલ તરતજ આપવું જોઈએ.

કૌઝેસના પ્રમુખનું ભાષણ.

બ્રિટીશ પ્રધાન મંડળે સ્વરાજ્ય વિષે જાહેરનામું જ્ઞાપ્યું અને ખુદ હિન્દી વજીર રાજકીય પ્રવાહોની પરીક્ષા કરવા આ દેશ પધાર્યા તે વખતે અત્યાર સુધીમા વધારેમાં વધારે—૪૭૦૦ પ્રતિનિધિઓ વાળી કૌઝેસ કલકત્તામા મળી એ સંયોગ થયો. અસાધારણ હતો; તેમ દેશમાં વિશેષે કરીને થોડા માસથી જાગેલી રાજકીય ચળવળ અને ઉત્સાહની જે ઉંચી ટોચે તે મળી હતી તે પણ અસાધારણ હતી. પ્રમુખ પણ અસાધારણ હતા કારણ કે તેઓ હિન્દી ન હતાં છતાં ટહેમનીની ધાર્મિક, રાષ્ટ્રીય અને રાજકીય પ્રવૃત્તિથી સમગ્ર પ્રજાનો અદળતક પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ તેમના ઉપર ઢોળાયો છે અને જે વખતે સરકારે તેમને નજરકેદ કરીને તેમને શ્યામ ઘનથી ઘેરાં હતાં તે વખતે તે ઘનને ભેદીને દીપી આપતા તેમના વધારે ઉજ્જવળ પુણ્યને પારખી તેમને પ્રજા જે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચમાન આપી શકે તે તેમને આપ્યું—અને તેમને કૌઝેસના પ્રમુખ નીમ્યા. તેમનું ભાષણ પણ અસાધારણ જ હતું કારણ કે અત્યાર સુધી જ્ઞાપ્યું પડેલા સ્વરાજ્યના સાહિત્યમા તે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે, અને તે સ્વરાજ્યની ગીતા તરીકે વર્ષો સુધી વંચાશે. એ અમૂલ્ય ભાષણ જે દિવસે કલકત્તામા અપાયું હતું તે દિવસે આખા દેશના સેકડો અને હજારો ગામોમા અને ગામડાઓમા તેનાં ભાષાનંદો જુદી જાદી ભાષામા વચાયા અને આપણા ગુજરાતમાં પણ તે દિવસે એ કંઠો ગામોમાં તેની હજારો નકલો વહેવાઈ છે એટલે તેના મુખ્ય મુદ્દાઓનો સાર આપવાની પણ જરૂર ગામને જણાતી નથી. પણ સ્વરાજ્યની યોજના વિષે ઉપર સૂચવેલું દષ્ટિગિન્દુ જે ભાગમા રજૂ કરવામા આવ્યું તે જ ધ્યાનમા વધુ પણ તેમ કરતા પહેલા મિત્રસ ગ્રેસન્ટે કૌઝેસના પ્રમુખ તરીકે હિન્દની પ્રજાને જે સદેશો મોકલ્યો હતો—અને જે તેમના ભાષણના અગ્રણ્ય જ ગણાવેો જોઈએ—તેમાં સ્વરાજ્યની માગણીનું સહસ્ય જે સરલ અને સુદર શબ્દોમા દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમાના કેટલાક ગ્રંથનાની લાલચ રોકી શકાતી નથી—તે આપણી ચળવળની આખી ઇમારતના પાયા રૂપ છે—આખા સ્વરાજ્ય શક્તિના સૂત્ર રૂપ છે હાલ હિન્દ પધારેલા હિન્દી વજીર, “શહેનશાહનો પ્રેમ અને ન્યાય આપણા ઉપર વર્ષાવવા આવ્યા છે” એમ જણાવીને તેઓ કહે છે કે—

પ્રજાના મોટા જાતે આ ન્યાયથી શો લાભ થશે? તેઓ આજે આશા વગર મહેનત કરે છે અને કંઈ પણ આશાસન વગર કુખ મહન કરે છે, તેઓ મતુરી કરે છે અને ખીલ ભોગવે છે, તેઓ ધન કલ્પત કરે છે અને તેનો કંઈ પણ હિસ્સો તેમને મળતો નથી, તેઓ ખોરાક કે ખાંડ વગેરી કે ખોલશોખની વસ્તુઓ કલ્પત કરે છે અને જ્યારે તેમના કુટુંબ ભૂખે મરતા હોય છે, ત્યારે અત્રોત પ્રવાહ પાદેસ વહેતા તેઓ જુરે છે, આમ જ્યારે તેમનાં ગુપ્ત સુખના કંઈપણ સાધનો રહિત હોય છે ત્યારે તેમને હાથે બતાવેલી ચીજો જીલ પામે છે તેમને મટે ન્યાયનો અર્થ એ છે કે પોતાની મહેનતથી જે પાક ખેડે છે કલ્પત કરી દરો તેમથી તેનો વર્ષાઓનો ખોરાક અને

મીલ વધે વારવાને જોડતા બીજા તેને પહેલા નવરો, પચાસનો ફરીથી સ્વપારો નેથી પોતાના ગામડાની વ્યવસ્થા તે પોતે જ કરશે, ગામડાના અમલદારો જુલમખર ચલાવે બદલે ફરીથી ગામ ઠાના નોકરો બનશે; તે ફરીથી પોતાનાં ગામડામાં નિરાળ સ્થાપશે એના તેના ઇચ્છાઓ અને ઇચ્છાઓ મળીને ગામડાના જીવનમાં વધારે દુશિયાર અને વધારે હાથેથી બનશે; અને બીજા બધાથી વધારે દુશિયાર ઇચ્છા કે ઇચ્છા હોય નિરાળોમાં જ રહેશે અને ત્યાંથી યુનિવર્સિટીમાં પણ જવાને માર્ગ દાલના કરતાં જોડે દુ જાણક અને હાથ બનશે

તે આ ન્યાયનો અર્થ શો છે ? એનો અર્થ જોઈ કે દરેક માણસને પોતાનો જન્મદર મળે-તે જન્મ દર તે સ્વાતંત્ર્ય, સ્વરાજ્ય અને હોમરુલ છે મિત્રો, આવા હોમરુલના ને હાથથી પોતાની સ્ત્રીમા- જોની અંદર હિન્દુસ્તાન સુખી થાય અને જગતની પ્રજાઓમાં હોય પદવી મેળવે તે જીવવાને માટે તમે તમારી સાથે અને તમારા મિત્રોની સાથે કામ કરશો ? તમારી પોતાની સ્વતંત્રતાને માટે અને તમારી પછી તમારા સતાનની સ્વતંત્રતા માટે તમે મહેનત નહિ કરો ? આથી દુનિયાન સુખની ખાતર પૂર્વ અને પશ્ચિમ સધાય જેવી ઇશ્વરેન્દ્રાથી હિન્દુસ્તાન મેટ્રીટલ સાથે સહ જાણે છે તેથી હાલ તો જુલમની છે તેથી પ્રેમની બને તે માટે આપણે પ્રયત્ન કરીએ પણ જ્યારે હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર હોય, સામ્રાજ્યમાં એક પરાધીન દેશ નહિ પણ રાજ્યપ્રણેત્રી બાગી દાર બન્યો હોય, ત્યારે જ તેથી પ્રેમની બને મનુષ્ય બનીને ખડા યાત્રો, બોલી હોડા તો તમારા અવાજનો તમારા દરિયાની પાર જઈને પશ્ચિમમાં સ્વતંત્ર સમ્રાજ્યોની માતાશિ સિલને પહોંચશે, અને પૂર્વમાં સ્વતંત્ર સમ્રાજ્યોની માતાશિ ને હિંદ દેશે પશ્ચિમમાં સ્વતંત્રતા સ્થાપા માટે પોતાના પુત્રો અને પુત્રીઓ ત્યાં મોકલ્યા હતા તેને ઇચ્છા એક જીવન તરીકે વધાવી લેશે, નેથી તેઓ બંને બેગા મળીને સ્વતંત્ર પ્રજાઓ જો મદદન માત્રાજ્ય સ્વરો અને મનુષ્ય જાતિને સુખ આપશે

મિસિમ બેનન્ટે વહીવટી સુધારા વિષે ચર્ચા કરતાં પહેલાં પોતાના ભાષણના લગ- મગ પોણા ભાગમાં સ્વરાજ્યની આ અને આવી બીજી દલીલોનું ઘણું જ વિદ્વત્તા અને વિગતો સાથે સમર્થન કર્યું છે-અમુક ચોક્કસ યોજનાની નહિ પણ સંપૂર્ણ સ્વરા- રાજ્યની જ હીમાયત કરી છે-વચલા પગથીઆં પર નહિ પણ અંતિમ છતાં નર્ણકના લક્ષ્યપર જ ભાર મૂક્યો છે. યોજના વિષે તેઓ લખે છે કે.

આપણે મહાને તેની હદમાં રહી, તેને માટે પ્રમથલિકપણે અને જાસાદથી મહેનત કરી છે અને હવે આપણે યાદ રાખવાનું છે કે આપણી ફરજ એ સુધારાઓ હેઠળ, ને સંક્રાંતિ કાળ માટે તે યોજના કે તે દરમિયાન કામ કરી દેશને મદદ કરવાની છે આ બાબતમાં તે જોગપીસ સંવાસદોની નોંધણી લઈ પડી જાય છે, જાલ કે તે તો લડાઈ પછીના સુધારા તરીકે સૂચવવામાં આવ્યા હતા. કેમકે હીંગની યોજના તો હાલની સ્થિતિમાંથી અર્ધ (અખોની) કેમકે સ્થાના કરાવના નીલ ભાગમાં જણાવેલી સ્થિતિ વચ્ચેના પુર સમાન છે. એ મા. નીચે મુજબ છે —

‘સામ્રાજ્યના પુનર્ઘટનામાં હિન્દુસ્તાનને પરત જતામાંથી સુરત કરીને સ્વરાજ્ય ભોગ વતાં સ્થાનોની માફક સામ્રાજ્યનું સારું ભાગીદાર ગણવામાં આવશે.’

આ હવે આપણે લઈએ છીએ કે કેમકે સુધારા ન્યા સુધી ન મળે ત્યાં સુધી આપણે ચળવલ કરવું જોઈ રાખવું જોઈ ને યોજના હવે ધારો તેમાં તો અવગત સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યમાં દેશ રાજ્યોનું રચન, સામાજ્યની સુખ સમા કે પાર્લામેન્ટ કે પ્રધાન મંત્રીમાં દિ હી મતિનિધિઓનું પ્રમાણ વધે તેનો સમાવેશ થશે એ અને નાલની સંક્રાંતિકાળ માટેની યોજનામાંથી મળી જોઈ

મુશી દેવાયા છે સામાજ્યની પુનર્વ્યવસ્થામાં હિન્દને એક તાબાના મુદ્દાની સ્થિતિમાથી કાઢી સામાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો સાથે સરખા દરજ્જા ઉપર મુકવું જોઈએ

આ સંબંધમાં કેટલુંક વિવેચન કર્યા પછી “નવું સહ્યબિંદુ” એ મથાળા નીચે લેઓ લખે છે કે:-

સામેસના કરવાની ત્રીજી જગ્યાએ અમલમાં મૂકવાને માટે આપણે એક યોજના ધડી ગઢવી જોઈએ આ આપણે બ્રિટીશ હિન્દના સ બધામાં કરી રાખીએ (૧) દેશી રાજ્યોનું સ્થાન કેવું હોય જોઈએ તે વિષે તો વડી સરકાર અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે થયેલા તહનામાં પ્રમાણે વિધાયતે વિચાર કરવો પડશે આપણે બ્રિટીશ હિન્દમાં એટલું જ લેવાનું કે કે ... દેશી રાજ્યને બ્રિટીશ હિન્દમાં એવી કોઈ પદ્ધતિ ન હોવી જોઈએ કે જે સત્ત હિન્દી સરકારને દેશી રાજ્યમાં ન હોય. (૨) સમગ્ર સામાજ્યની એકત્રિત સત્તાના સંબંધમાં હિન્દને તેની અગત્યના પ્રમાણમાં સ્થાન મળવું જ જોઈએ નહિ તો સામાજ્યને લગતા સર્વસામાન્ય પ્રશ્નમાં મંડળ અને સંસ્થાનો હિન્દ ઉપર સત્તા ભોગવશે અને જ્ઞાતિ હિન્દ નેમની એક ભગીર થઈ જશે એમણે નહિ પરંતુ હિન્દના હિતરહિતોને નાશ થશે ... સામાજ્યના બચાવના મુદ્દાનો હિસ્સો આપવા શિવાય વેપાર અને નાણાંની ગણનીતિના બધામાં હાલમાં સંસ્થાનોની માફક દરેક પ્રજાને સંપૂર્ણ સત્તા હોવી જોઈએ

જો ૧૮૧૮ માં વિગ્રહ પૂરો ન થયો હોય તો નીચેના ધોરણુપર એક યોજના ધડી ૧૮૧૯ માં તે પસાર કરવાની તેઓ સૂચના કરે છે:-

(૧) દરેક ધારાસભાના રાજાસદા સદી કાઢેલા હોવા જો એ

સંસ્થાનોની માફક સામ્રાજ્યનું સરખું ભાગીદાર બાને ” એ હેતુ પાર પડે એવી ચોક્કસ યોજના ઘડવાને આપણને તેઓ સલાહ આપે છે. આ ધર્મ મુદ્દાના વાળી બે લાગ પડી જાય છે (૧) ખ્રિસ્તી દિનનો દેશી મજથો સાથે સંબંધ અને સામ્રાજ્યની બે મલા કે મંડળ રચાય તેમાં હિન્દનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ-ને બંને ઉપરના એક પેશમાં સર્ચવામાં આવ્યાં છે-અને (૨) તેની સાથે હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે એવા હેતુથી ૮૫૦ જણાવેલા ૬ મારણ અનુસાર ઘટવાની યોજના. આમાં પહેલો મુદ્દો નિર્વિવાદ છે, ૬૨૯૫ દેશવાસી મી ક્રિસ્તીને જાનગી પત્ર લખનાની કૌશલ વળાને મુદ્દો થયો ત્યાંથી એ તો આપણે ચોગેર સાંભળ્યું છે કે જે સામ્રાજ્યની સલાહમાં હિન્દને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ નહિ મળે તો તે ઇંગ્લંડની તો શું પણ સંસ્થાનોનાં પણ ગુલામગીરી બેગવશે. આમ છતાં અમને લાગે છે કે એ વિષે જેમ મી ક્રિસ્તીને પોતાની દૃષ્ટિ અભ્યાસ કર્યો છે તેમ કોઈ હિન્દી આગેવાને અભ્યાસ કરીને વિશેષ કરીને લાશર અને વેપારની દૃષ્ટિથી ચોક્કસ યોજના કે સૂચનાઓ પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની જરૂર છે,

પરંતુ વિચાર પૂરા થયે હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે એવા હેતુની યોજના ઘડનાની સુગતા સર્વેને સંમત થાય એવી નથી અને તે કલકત્તાની કૌશલે પણ સ્વીકારી નથી એ સ્પષ્ટ છે કોંગ્રેસની યોજના અમલમાં મૂકાય પછી તરતજ-ગાંધી જ થોડાં વર્ષમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય હિન્દને મળવું જોઈએ-એ આગ્રહ સર્વેને કબૂલ છે, પણ વિચાર પડી પુનર્વિદ્યતા થાય ત્યારે હિન્દ સંસ્થાનોનું સર્વોચ્ચ બંને એવો ઠરાવ કરવામાં લખનાની કૌશલે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માંગણી કરી છે એવું તે ઠરાવની લાખ થી કે તે વિષે થયેલાં બાવણેથી પુસ્તક થતું નથી. લખનાની વિષયવિચારણીકામટી (સમજેકટસ કમિટી) મા આ વિષે થયેલી ચર્ચા જે અમે પહાર પાડી શકીએ તો ચોક્કસ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય કે વિચાર પૂરા થયે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માગવાનો મુદ્દો તેમાં નહતો, એટલું જ નહિ પણ તેનો ઇરાદાપૂર્વક અલિધાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેનું કારણ સમજવું મુશ્કેલ નથી. કારણ કે ૧૯૧૬ ની આખરમાં કૌશલે માગેલી સ્વરાજ્યની યોજના તરતજ-એટલે ૧૯૧૭ ની આખરમાં કે ૧૯૧૮ ની શરૂઆતમાં અમલમાં મૂકાય-કારણ કે તે ગંબીરી કાયદો પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવો પડે; અને વિચાર ૧૯૧૬ થી ત્રણ વર્ષ પછી એટલે ૧૯૧૯ માં ગંધી કાયદો ૧૯૨૦ માં, નવા સુધારાનો બે નવું વર્ષ અમલ થયા પછી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માંગણી કરવી. તે અરસામાં તો એક ધરસલાની સુદત-સં યોજના પ્રમાણે ૫ વર્ષની હોવી જોઈએ-તે પણ પૂરી થઈ નહોતી. આ દલીલ તરંગી નથી પણ બાવણારિક છે અને વિષયવિચારણીકામટીમાં અનેક આગેવાનોએ તેનો મક્કળ રીતે પ્રયોગ કર્યો હતો. લખનાના ઠરાવને બાલુએ મૂકી દઈએ તો એક જ રીતે મિસિસ બેસન્ટની વિચારણાથી યોગ્ય ગણી શકાય. વિચાર વર્ષો, સુધી ગાંધે અને થોડા વર્ષમાં પૂરા થાય તો પણ તે પછી સામ્રાજ્યની પુનર્વિદ્યતા વિષે ઇંગ્લંડ, સંસ્થાનો અને હિન્દ વચ્ચે ઘણા વર્ષો સુધી મચલત થાય અને તે પછી જ મહત્વાના સુધાર દાખલ કરવામાં આવે-આમ ૮, ૧૦ વર્ષ પીટી બંધ-એવી કલ્પના કરીએ તોજ મિસિસ બેસન્ટની સૂચના વાસ્તવિક અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી લાગે છે. ગમે

તેા પ્રજામતની ઇમારત ચલાવવા લાગી છે તેને હવેમલાની આખી ઇમારતને શા માટે જોખમમાં નાંખવી ?

ઇંગ્લંડમાં ડેપ્યુટેશનો.

આપણી માગણી રજુ કરવાને ઇંગ્લંડ ડેપ્યુટેશન મોકલવાની ન્તા ઓલ ઇન્ડીયા કોંગ્રેસ કમિટીને આપવાને એક ભુલો કરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. મિમિન બેસન્ટે, ઓ. મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ, ઓ. મી. ઝીલ્લાએ અને ષીબ અનેક આગેવાનોએ પણ બાર દધને જણાવ્યું છે કે આપણી માગણીની તરફેણમાં ઇંગ્લંડનો પ્રજામત કેળવવાને આપણા બાહોશ રાજપુરોહિત એક ડેપ્યુટેશન પહેલી ક્ષણે વિલાયત મોકલવું જોઈએ. હાલ મી. ઍપ્ટોસ્ટા એકલે હાથે ઇંગ્લંડમાં કામ કરી રહ્યા છે અને તેમના જે પત્રો અને વારો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયા છે તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મજબૂતપણનો મહાયથી તેમના પ્રયત્ન પ્રમાણમાં કંઈક સફળ થયા છે. તેમની પણ ફરિયાદ જોઈ છે કે જે વખતે સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યના શબ્દો આખી સુધરેલી આલમમાં દરેક ગાણુચની જીભ પર રચી રહ્યા છે અને ઇંગ્રેજે આપણી માંગણી તરફ આટલી સડાનુભૂતિ મરાવે છે તે વખતે હિન્દીઓનું ડેપ્યુટેશન હજી વિલાયત પહોંચ્યું નથી—અને કેટલાક માસ સુધી હજી જશે નહિ. ત્યારે હિંદમાં પ્રમાણમાં મારી ચળવળ બંધે અને હજારો સલાઓ નાના ગામ અને ગામ-જોમાં ભરેલા ત્યારે ઇંગ્લંડને આપણી ફરિયાદ પહોંચાડવા લગભગ કંઈ જ ન થાય એ આપણી અપમ દશા સૂચવે છે.

મોન્ટેગ્યુ માર્કેમ આર્લીબા આવશે એમ જણાવ્યું ત્યાર પછી કોર્ટ ડેપ્યુટેશન ન બંધાયે સ્વાભાવિક હતું—એ કે મીં બેપ્ટીસ્ટાની માફક ષીબ થોડા ગૃહસ્થો મહેજે હિન્દુધર્મની રમ લઈ શક્યા હોત પણ મીં બેપ્ટીસ્ટાએ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે “કોંગ્રેસ અત્યાર સુધી ટીકા કર્યે ગઈ છે : પણ હવે કામ કરવું જોઈએ મીં મોન્ટેગ્યુ આ માર્ચ મહિનામાં ઇંગ્લંડ પાછા કરશે. પછી તેઓ પોતાની યોજના ઘડશે અને કાયદો રજુ કરશે આપણે શું કરવું જોઈએ ? મારી સૂચના એવી છે કે જે સંસ્થાઓ હિન્દને સ્વતંત્રતા આપશે અને તેના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ઉઘાડશે તેની ઉત્પત્તિને સાચવવા અને મદદ કરવા એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત મોકલવું જોઈએ.” આ સુધીર નાયકના દેશી બરેલા વચ્ચેના અમતમાં મૂકવા આપણા આગેવાનોને પ્રાર્થના છે.

મીં ઝીલ્લાએ એવી સૂચના કરી છે કે લગભગ આવના મે માસમાં ત્યારે મીં મોન્ટેગ્યુ પોતાની સુધારાની દરખાસ્ત રજુ કરે ત્યારે તે પર વિચાર કરવાને કોંગ્રેસ અને લીગનું એક અસાધારણ સંમેલન યોજાવું જોઈએ. આ દરખાસ્તને સૌએ વધાવી લઈ અમલમાં મૂકવાને મદદ કરે એ ઇષ્ટ છે જેમ પહેલેથી આપણી દરખાસ્ત વિષે એકમત ઉત્પન્ન કરવાને પ્રયત્ન કર્યો છે, તેવોજ પ્રયત્ન મરકાસની દરખાસ્ત વિષે એકમત ઉત્પન્નવાને કરવો જોઈશે. દરેક સંસ્થા મંડળ અને પત્ર પોતાની મતિ પ્રમાણે ટીકાઓ કરે તેથી અત્યાર સુધી મહ પ્રયત્ન જાળવેલી આપણી એકમતિમાં તુટ પડી બંધ અને

આપણી છાત્રાલીમાં બંગાળ પટે હવે તે લશ્કરના સેનાપતિના જેવી બાહોશી ચતુરાઈ અને સમયસૂચકતાથી આપણી રાજકીય હાલત હકડાવી બેઠાશે. દરેક ક્ષણને અમલ્ય ગણીને તેને યોગ્ય કાર્યથી વધાવી લેવી બેઠાશે. ઉપદ્રુશન મોકલાવામાં, કેાલેસ-લીગની ખાસ બેઠક ભરાવવામાં અને આવાં બીજાં અનેક જરૂરી કામમાં આજસ અને ભય એ છે યત્નની સામે આપણે સાવચેત રહીશું અને તેનો પરગળ્ય કરીશું તોજ રાજકીય હાલતમાં ફતેહ મેળવવાની આશા રાખવાનો આપણને હક રહેશે.

સીસીન બેન્કન્ટનાં નીચેનાં વચનો ઉપદ્રુશને ધ્યાનમાં રાખવા બેઠાશે “તમે ઉપદ્રુશન મોકલો તો આ યોજનાના આવશ્યક મિદ્દાસોને મજબૂત વળગી રહેવાની તેમને આજ્ઞા કરશે. (૧) પ્રાંતિક અને વડી ધારાસભામાં સંગીન બહુમતિ અને (૨) તીક્ષ્ણ પર સત્તા. જો આ ન આપવામાં આવે તો વધુ ચર્ચા નહામી છે. જો તે આપવામાં આવે તો ઘણી બાબતો વિષે આપણે ચર્ચા કરી શકીએ ”

મી મહમદઅલી અને શાકતઅલી.

આ દેશભક્ત ભાઈઓને છોડવાને સમસ્ત પ્રાંતએ અને વિદ્યેષે કરીને આપણા સુસલમાન ભાઈઓએ માગણી કરી છે છતાં-પોલીસ ખાતાએ ઘડેલી કબૂલાત ઉપર તેમણે ધાર્મિક કારણોથી પ્રમાણરૂપે સહી ન કરી ત્યાર પછી—તે સંબંધમાં સરકારે કંઈ પણ પગલાં લીધાં નથી ગઈ કાલેસ અને તેથી વધારે મુસ્લીમ લીગની બેઠકમાં ઘણાં દેશ અને ઝનુન વ્યાપી રહ્યા હતા. આ વિગલ વિરોધી વધારે વીર વૃદ્ધ માતા—જેમના લાગણી અને સુરાતનથી ભરેલા પત્રોએ આખા દેશમાં તેમને માટે ઘણીજ પૂજ્યપુદ્ધિ અને દીલસોણ ઉત્પન્ન કર્યાં છે—તેઓ બન્ને મદાસભાઓમાં હાજર રહ્યાં હતાં અને ત્યાં તેમને મહાઓએ ઉભા થઈ તાળાઓના અવાજથી વધાવી લીધા હતા—તેથી આ ભાઈઓના છુટકારાના ઠરવમાં-ઘણીજ અમાધારણ બેશ આવ્યું હતું મી મહમદ અલીને તો મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા હતા તેથી તેમની ગેરહાજરીમાં તેમની પુર ૧૧ ખાત્રી રહી અને મહમુદઅલીના રાજ્ય હેઠળે પ્રમુખ તરીકે લાગણી બધું લાપણું કર્યું તેથી મુનઝમાન કોમના હુદયને કરી ધા લાગ્યો છે તે ભાઈઓની કબૂલાતના સંબંધમાં જે ચર્ચા થઈ હતી તે પરથી સુસલમાનોને એમ સ્પષ્ટ રીતે લાગ્યું છે કે પોતાના મદ્દમર્મીઓ માટે માત્ર રાજાસાવિક દીલસોણ રાખવા માટેજ અને આમ નાન્યને સંપૂર્ણ રીતે વફાદાર ગીને ગુરત મુસલમાન હોવા માટેજ આ ભાઈઓને છોડવામાં આવ્યા નથી આથી આ ભાઈઓના છુટકારા વિષે જે ઠરાવ મુસ્લીમ-લીગમાં પચાસ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મદ્દમર્મીઓ માટે માત્ર દીલસોણ રાખવી એ સજ્જ તરફની વફાદારીથી વિરુદ્ધ નથી. જામ જે મેદી કોમને લગવવાને પંપાણવાને અને તેજ કરી હિન્દુઓથી વિમુખ રાખવાને સરકારે અત્યાર સુધીના પચાસના બધા પ્રયત્નો કર્યા છે તે કોમના હુદયમાં આવી સ્પષ્ટ ધરતી પ્રવેશ કરવા લાગી છે કે મદ્દમર્મીઓ તરફની દેવળ ધાર્મિક

દીલસોજી પર-એક રીતે આવી ધાર્મિક વૃત્તિ પર સરકાર અંકુશ મૂકવા માગે છે. જેમ અઢ લાઇઓ નજર કેદમાં વધારે દિવસ પસાર કરશે તેમ મુસલમાન ભાઇઓની આ ધારતી અને શંકા વધારેને વધારે વધતી જશે અને તેથી ખ્રીટીશ રાજ્યની ન્યાયવૃત્તિ અને સમતા વિષે તેમની શ્રદ્ધા ઘટતી જશે. આમ ધીમે ધીમે આખી હિન્દી પ્રજા અને સરકાર વચ્ચેના સંબંધમાં વધારે ઝેર લગતું જશે અને જો તેથી પ્રજાને દુખ સહન કરવું પડશે, તો બીજી પાસ રાજ્યની સહીસલામતીને પણ ધોકો પહોંચશે.

જો આ ભાઇઓએ રાજ્યની સ્થાને કંઈ ગંભીર ગુન્હો કર્યો હોય તો તેમના ઉપર રીતમર ન્યાયાસન આગળ મુકરદમો ચલાવવો જોઈએ; આ માગણી પણ કોંગ્રેસમાં અને બીજે સ્થળે ખુલ્લી રીતે કરવામાં આવી છે. જો તેમનો ગુન્હો ન્યાયાસન આગળ પુરવાર કરી શકાય એમ ન હોય તો તેમની સ્વતંત્રતા પર એક ક્ષણ પણ અંકુશ મૂકવાનો સરકારને હક નથી—ચરકારના અમલદારોની ગુન્હા વિષે ખાત્રી આપણે મન બીલકુલ નકામી છે. જો પુરાવો ન્યાયાસન આગળ ખુલ્લી રીતે રજુ કરી શકાય એમ નહોય તો પણ તેમને છોડી મૂકવા જોઈએ. આ માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે સરકારને બતાવેલા હોવા છતાં આપણી અને નિરંકુશ સરકાર પ્રજામત તરફ બેદરકાર રહી છે અને પરિણામે અસંતોષના અગ્નિને વધારે ને વધારે ધીકાવે છે. જર્મન શિવાય બીજા કોઈ પણ મુધરેલા દેશમાં આવી વાત કદપનામાં પણ આવે ખરી?

સુંબઈની ધારાસભાનું બંધારણ.

આપણી ધારાસભાના ણિનઅમલદાર સભાસદોએ જે અરજી હિન્દી વજરને મોકલી હતી તેમાં ધારાસભાની નવી રચના વિષે—કોંગ્રેસની યોજનાનું ધોરણ સ્વીકારીને—ઘણી જ વ્યવહારિક, સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. તે અનુસાર ધારાસભામાં કુલ ૧૨૫ સભાસદો હોવા જોઈએ અને તેમાં પોતાના હોદ્દાની રૂએ ગણાતા—કારોબારી સભાના અને બીજા સભાસદો તેમજ સરકારે નીમેલા ચલાનદો મળીને ૨૫ થી વધારે ન હોવાં જોઈએ અને એ ૨૫ માં અમલદારો ત્રીજા ભાગથી વધારે ન હોવા જોઈએ. બાકી રહેલી ૧૦૦ જગ્યાઓમાંથી કોંગ્રેસની યોજના મુજબ તેના ત્રીજા ભાગની—૩૩ મુસલમાનો માટે બુદ્ધી રાખવી જોઈએ, અને તે પછી સામાન્ય સુંદણીમાં ભાગ લેવાનો હક્ક મુસલમાનોને ન હોવો જોઈએ. આમ બાકી રહેલી ૬૮ જગ્યાઓમાંથી ૮ હાલની માફક મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડની સુંદણીથી પૂર્વી જોઈએ કારણ કે તે સંસ્થાઓ વિષે વારંવાર કાયદાઓ ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવશે જીલ્લાના લોકોના સીધા મતથી ૪૬ સભાસદો સુંદણ જોઈએ દરેક જીલ્લા એક બે સભાસદો નીમે તે કરતા જીલ્લાનાં બુદ્ધા બુદ્ધા ૮ મંડળ—જેમાં મુખ્ય શહેરને એક મહાજ ગણીને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે—તેના તરફથી દરેકમાં વગતા મતદારોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં વધારે એક સભાસદો સુદાય એવી યોજના પસંદ કરવામાં આવી છે. અમ વહેંચણી કરતાં બાકી ૧૪ જગ્યાઓ રહે છે તે નીચેનાં મંડળોમાં વહેંચવાની સલામત કાવામાં આવી છે:

(૧) મુંબાઈની મ્યુનિસિપલિટી (૨) રજીસ્ટર થયેલા ષેલ્યુએટેની મારફત મુંબઈ થઈ જોઈએ (૩) મુંબાઈની મ્યુનિસિપલિટીના બિનઅમલદાર રાજ્યો (૪) મુંબાઈના મરદારો અને જમીનદારો (૫) સિધના બાગીચદારો અને જમીનદારો (૬) મુંબાઈનું ઈન્ડિયન વેપારી મંડળ (૭) હિન્દી વેપારીઓ (૮) કરાં ચીનું ઈન્ડિયન વેપારી મંડળ (૯) મુંબાઈના અને (૧૦) અમદાવાદના મીલમાલી-કોન્ટ્રી મંડળ (૧૧) બિનઅમલદાર યૂરોપીઅનો (૧૨) અરપર્થ વર્ગ.

જીલ્લાઓ તદ્દત્ત સીધી મુંબઈમાં લોકલબોર્ડના કાયદા પ્રમાણે જેને મત આપવાનો હક હોય તે મતદાર ગણાયે, અને મુંબાઈ શહેરમાં મ્યુનિસિપલિટીની મુંબઈમાં જેને મત આપવાનો હક હોય તે મતદાર ગણાયે. મ્યુનિસિપલિટી અને લોકલ બોર્ડ તરફથી ૮ સભાસદો તો હાલની માફક મુંબઈમાં જોઈએ.

અમને આ સૂચનાઓ એકંદરે ઘણી જ યોગ્ય લાગે છે. ધારાસભામાં હાલ વિરાજતા સભાસદોજ તેની નવી રચના વિષે થીજા કોઈ રાજકીય મંડળ કરતાં વધારે ચોક્કસ અને સર્વદેશીય સૂચનાઓ ધરી શકે એ સ્વભાવિક છે. અલબત્ત જે આંકડાઓ ઉપર મૂકવામાં આવ્યા છે તેમાં થોડા ઘણા ફેરફાર કરી શકાય જો કે તે એકંદરે પ્રમાણુપર લાગે છે એ મુદ્દા વિષે ટીકાને અવકાશ રહે છે. પ્રથમ તો દરેક જીલ્લાને એક જે નહિ પણ ત્રણ ચાર કે વધારે જીલ્લાને મતદારની સંખ્યાના પ્રમાણુમા સમાવેશ છે મુંબઈમાં હક આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. આથી કેટલાક મોટા જીલ્લાના સભાસદો જ હુમેશાં મુંબઈ અને તેની સાથે જોડાયેલા જીલ્લાને અન્યાય થાય એવો સંભવ રહે છે જો જીલ્લા આખા રાજ્યનાં એક જ અને દરેક જીલ્લા પોતાની કુર્ચી અને માગણીઓ સગળ રીતે રજુ કરી શકે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તો તે દરેકને જીલ્લા પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવાથી જ આ હેતુ નાવર લાધારે અલબત્ત બીજા બાબુએ એમ કહી શકાય કે દરેક જીલ્લામાં યોગ્ય ઉમેદવારો જડી ન આવે તો પ્રમાણુમા નીચી પાયરીના સભાસદો મુંબઈ પરતુ આ જોખમ ઇતે પણ દરેક જીલ્લાને સમાવેશ મુંબઈમાં હક હોવો જોઈએ, એવો અમારો અનિપ્રાય છે બીજું હાલના લોકલ બોર્ડના કાયદા પ્રમાણુ અમુક ધોરણની કેળવણી પામેલા વર્ગને લોકલ બોર્ડની અને તેથી-કપરની સૂચનાઓ પ્રમાણુ-ની ધારાસભાની મુંબઈમાં મત આપવાનો હક મળે નહિ. લોકલ બોર્ડના સુધારા વિષે વિચાર કરવાને જે કમીટી નીમવામાં આવી હતી તેના રીપોર્ટમાં કેળવણીના વર્ગને મત આપવાનો હક આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે, પણ તેના હજી સુધી અમલ કરવામાં આવ્યો નથી. આ વિષે એક સૂચના કરવાની ખાસ જરૂર હતી ઉપરાંત ડોશ્વની યોજનામાં ધારાસભાને નાણાં મંજૂરી અને બીજા હક આપવાની ભલામણ કરેલી છે, અને તે યોજનાને ધારાસભાના સભાસદોએ મંજૂર મંમતિ આપી છે. છતાં હાલના તેમના સંકુચિત કાર્યક્ષેત્ર વિષે અને વધારે હકની આવશ્યકતા વિષે તેમણે ખાસ લખાણ નથી કર્યું એ નંગની ગરજનો એક ગંભીર ખામી લાગે છે.

રાષ્ટ્રીય સભા અને અત્યજ.

ઉપરની યોજનામાં અત્યજ વર્ગને ધારાસભામાં સભાસદ મોકલવાનો હક આપવાની સલામતી જોડેને સાને આનંદાર્થક થશે. છેલ્લા થોડા માસમાં ખાસ કરીને મુંબઈ શહેરમાં અત્યજ વર્ગની ધણી બહાર સભાઓએ આવા હકની માગણી કરી હતી અને તે માગણી મોટેચુ સાહેબ આગળ રજુ કરવાને સર નારાયણ ચંદાવરકર અને ઓ. મી. પટેલને નીમવામાં પણ આવ્યા હતા. તે વર્ગ તરફ આપણે સૈકાઓથી જે ઘોર પાપ કર્યું છે તેના નહિ જેવા પ્રાયશ્ચિત રૂપે આટલી દુહારતા ધારાસભાના ગૃહસ્થોએ અને બીજાં કેટલાક મંડળોએ દર્શાવી એ જોઈને સંતોષ થાય છે. કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં પણ અત્યજ વર્ગના અવાજને કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં પહેલીવાર સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું આ બનાવથી સેકંડો વર્ષોથી અન્યાય પામેલી આ કેમો તથા નેમની ઉત્થતિને માટે પ્રયત્ન કરતા દેશસેવકો હર્ષ પામે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. હિન્દુસમાજના એક મોટા બ્રાહ્મને અસ્પર્શ્ય સખવાથી હિન્દુધર્મીનુયાયી તમામ લોકોને કપાળે કાળી ટોલી ચોટેલી છે, અને ને દૂપણ દર કરવાના પ્રયત્નથી હિન્દુઓનું હિન્દુપણ ચાલ્યું જાય છે અને વર્ણશ્રમ ધર્મને સમૂળગો નાશ થઈ જાય છે. એવા ખોટા બ્રૂમ-બસંકા કરનાર, અને “શુન્દરાતી” જેવા આ બાબતમાં લોકોને આડે રસ્તે દોરવનાર પત્રના માલિકોના હૃદયમાં તો આ ઠરાવથી કોણ બંધે શું એ થઇ ગયું હશે ? પાસ થયેલા ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો

“અસ્પર્શ્ય માનેલા લોકો ઉપર દેવળ રીતે વચ થઈ જે બુદ્ધી અને તાસ-દાયક પ્રતિબંધો લાદવામાં આવ્યા છે, તે બધા કાઢી નાખવા એવો રાષ્ટ્રીય સભાનો મત છે.”

ઉપરનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર જવામાં આવ્યો હતો, અને ને બેઠકમાં એકઠા થયેલા, આખા દેશના તમામ પ્રતિભાથી અગ્રેસર એવા લગભગ ચાર હજાર સાતસો પ્રતિનિધિઓએ એકમતે મંજૂર કર્યો હતો. રાષ્ટ્રીય મંડળની માનકૃત જેઓ દરરાજ્યની માગણી કરે છે અને મેળવવાની આશા રાખે છે તે બધાઓ તેટલીજ શક્તિથી કોંગ્રેસનો આ ઠરાવ પણ અન્ય કરશે અને તે પ્રમાણે પોતાના રાજના વ્યવહારમાં આચરણ કરશે એવી આપણે આશા રાખીશું. આ ઠરાવ પસાર થયો તે વખતે પ્રમુખપદે વિદ્યથી અને ધર્મજ્ઞાની શ્રીમતી એની બેસંટ હતા, તે તો સર્વની બાબુમા છે. તે ઉપરાંત હિન્દુ વિશ્વ વિદ્યાલયના પિતા અને સનાતન ધર્મના પૂર્ણ અનુયાયી પંડિત મંદનમોહન માલવિયજી, તેમજ ગીતા રહસ્યના લેખક લોકમાન્ય બાળગંગાધર ત્રિણક દાજર હતા અને તે બન્નેની આ ઠરાવને સર્વની માથે ચર્ચાનું છે. અસ્પર્શ્ય વર્ગોની દાદ આટલે વર્ષે પણ રાષ્ટ્રીય સભાએ સાંભળી તે દરરાજ્ય વાઠના કાળમાં એક સુચિન્હ છે એમ અરો માનીએ છીએ. ગોધરામાં વારાયલી શુન્દરાતીની પહેલી રાષ્ટ્રીય પરિષદની વિષય કમિટીમાં આ પ્રજા પરિષદ પાસે લાવવાની દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી હતી તે વખતે કેટલા

પુરાણમતવાદીઓ ખળભળી ઉઠ્યા હતા અને આ સવાલની સાથે રાજકીય પરિવર્તને કંઈ લેવા દેવા નથી એવો બહુમત થયો હતો અને તેથીજ તે પ્રશ્ન પરિવર્ત પામે આવ્યો ન હતો. સદરહુ કમિટીના એક બે સભાદોષે તો એવો ધ્વનિ કાઢ્યો હતો કે અરપર્ય માગી લીધેલા લોકોને આવી પરિવર્તમાં આવવાનો શું અધિકાર છે? આવા મતવાલા કૌંચેસના હતા તથા “શુજરાતી” ના લેખક કૌંચેસમાંથી છૂટા પડી જશે કે કૌંચેસના દરાવને આધિન થઈ પોતાનો મત બદલશે તે હવે જોવાનું છે. મહાત્મા ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો “ડેડવાડે જવાથીજ સ્વરાજ્ય મળશે એમ હું નથી કહેતો પણ ડેડવાડે ગયા વિના તો સ્વરાજ્ય તથી જ મળવાનું” એમ મારી ખાતરી છે. હુદ્દા ઉઠીને વલગી રહીને સોંકટો વર્ષથી લાખો લોકોને જે અન્યાય હિન્દુસમાજે ઠરેલો છે તે દૂર કરવાને જોઈતું આત્મબળ અને શૌર્ય આપણ શુજરાતી લાઈઓમાં તથા તમામ હિન્દીભાઈઓમાં આવે એવું ક્યો દેશ સેવક નહીં ઈચ્છે?

કચ્છ—કાઠીઆવાડના પ્રજાજનોની સભા.

બધાં દેશીરાજ્યના અને વિશેષે કરીને કચ્છ કાઠીઆવાડના લોકોની બેવડી-તેમનાં રાજાની અને બ્રીટીશ રાજ્યની-પરત ત્રતાની કહાણી આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ. બ્રીટીશ હિન્દુમા રાજકીય કાર્ય કરતા અનેક આગેવાનોને દેશીરાજ્યોનો ત્યાગ હાથ ધરવાને વિનંતિઓ અને સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે પણ “આપસમાન બળ નહિ” એ સૂત્ર અનુસાર સ્પષ્ટજ હતું કે દેશીરાજ્યના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અને આગેવાન ગૃહસ્થોએ જ પોતાના ખાસ અનુભવના આ સવાલનો નીકાલ કરવાને દેશી રાજ્યની સીમાઓમાં રહીને અથવા તો રાજકોટના સીવીલ સ્ટેશનમાં કે મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં ગમે તેવા નરમમા નરમ પ્રયત્નો આદરવા જોઈએ. આટલા બધાં વર્ષો સુધી આવા પ્રયત્ન થયા નથી અને પરિણામે દેશીરાજ્યો નિરંકુશપણે વર્ત્યાં છે, કેટલાકે અસહ્ય ભુલમ પણ શુભચૈ છ એ ઘણાજ ખેદની બીના છે. અને તેથી ગયા માસની સાતમી તારીખે મુંબઈમાં કચ્છ-કાઠી-આવાડના વતનીઓની એક સભામાં તેમનું એક સ્થાયી રાજકીય મંડળ સ્થપાયું છે, તેને અમે અતઃકરણપૂર્વક વધાવી લઈએ છીએ. “કચ્છ કાઠીઆવાડની પ્રજાનું” હિત સાચવવાને અને વિશેષે કરીને તે રાજ્યોમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંસ્થાઓ સ્થપાવવા અને તેમ કરીને હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિવર્ત બ્રીટીશ હિન્દમાં સ્વરાજ્યનો લાવના કટખી છે તેની હારમાં તે રાજ્યોને લાવવાના હેતુથી” આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ આ છે:—

(૧) કચ્છ કાઠીઆવાડના દેશીરાજ્યોમાં સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ સ્થાપવાને તે રાજ્યોની અંદર તેમજ બહાર બહાર મત કેળવવો.

(૨) બ્રીટીશ હિન્દ માટે રજુ કરવામાં આવેલી સ્વરાજ્યની યોજનાના ધોરણ પર સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ કચ્છ કાઠીઆવાડના રાજ્યોમાં તેના રાજ્યો સ્થાપે તે માટે પ્રેમ અને માનપૂર્વક બધા કાયદેસર પગલા લઈને ગળવળ કરવી.

(૩) કચ્છ કાઠીઆવાડની પ્રજાના હિત અને હકતું રક્ષણ કરવું અને તે વધારવાં.

આ હિદેશ સ્તુત્ય છે અને તેમાં બ્રીટીશ હિન્દના વતનીને વધારે પડતી નમ્રતા અને નરમાશ લાગે એ પણ સ્વભાવિક છે. આ સંસ્થાના મંત્રીએ ગઈ કાંચે-સના સ્વાજત મંડળના પ્રમુખને તાર કરીને સૂચવ્યું હતું કે દેશી રાજ્યોને તેમની પ્રજાને સ્વરાજ્ય આપવાની સુચના કરવાને એક ઠરાવ કાંચેસમાં પસાર કરવો. હાલ કાંચેસ બ્રીટીશ હિન્દના રાજ્યપ્રકરણ વિષે વિચાર કરવાના હેતુથી રચાય છે અને તેના કાર્યવિસ્તાર ઇરાદાપૂર્વક વધારે વિશાળ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી દેશીરાજ્યોના વિષય ગંભીરપણે તે હાથમાં લઈ શકે નહિ. અને છતાં કોઈ મોટા આગેવાનો કે કોઈ દેશીરાજ્યોના માણ દિવાનો આ વાત ધ્યાનમાં લે તો કદાચ તે વિષે કાંચેસમાં એક ઠરાવ પસાર કરાવી શકે અમારી માન્યતા એવી છે કે આ સંસ્થાનું કામ જેટલું, કરાવો પસાર કરવાનું કે કરાવવાનું નથી તેટલું હમણું તો આ ત્રણ મુખ્ય કામ હાથ ધરવાનું છે (૧) દેશીરાજ્યોના જિનઅમલદાર અનુભવી ગૃહસ્થોની અનેક ખાનગી સભાઓ મેળવીને અને તેમની પાસે બને તેટલી માહિતી મેળવીને રાજદ્વીપ ચળવળના મુખ્ય મુદ્દા નક્કી કરવા; (૨) દેશીરાજ્યોના હાલના કોલ ઠરાવ, રાજ્યધારણ, ન્યાય પદ્ધતિ વગેરે બુદ્ધા બુદ્ધા વિષયો અને ઉપર પ્રમાણે મળેલા બીલા મુદ્દા સંબંધી ચોક્કસ જ્ઞાન વર્તમાનપત્રો લેખો પત્રિકાઓ વગેરે મારફત પ્રસારવું; અને (૩) દરમ્યાન જે કોઈ ચોક્કસ ફરીઆદની ખબર પડે તે વિષે રાજ્યો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો અને અરજીઓ દગવી. આ સંસ્થા આ નવે અને અત્યાર સુધી છડાએલા ક્ષેત્રમાં અમૂલ્ય અને સંગીન કાર્ય પોતાનો નેમ સફલ કરે એવી આશા અમે રાખીએ છીએ.

ગામડામાં પ્રાથમિક નિશાળો.

ના. વિઠ્ઠલાઈ પટેલે નિશાળ વગરનાં (૧) ૨૫૦ થી ૫૦૦ ની વસ્તીવાળા અને (૨) ૫૦૦ થી વધારે વસ્તીવાળા ગામડાં આખા ઇલાકામાં કેટલા છે તેના આંકડા ગયા ડીસેમ્બર માસની ધારાસભાની બેઠક વખતે માગ્યા હતા, તેના ઉત્તરમાં નીચે પ્રમાણે આંકડા પુરા પાડવામાં આવ્યા હતા.

વસ્તી	કુલ ગામડાં.	નિશાળવાળા ગામડાં	નિશાળ વગરના ગામડાં.
૨૦૦ અને તેથી ઓછી વસ્તીનાં.	૫,૬૦૮	૭૨૧	૪,૮૮૭
૨૦૦ થી ૫૦૦ સુધી વસ્તીવાળા.	૬,૬૫૬	૧,૬૨૭	૮,૦૨૬
૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી વસ્તીવાળા	૬,૪૬૭	૩,૦૨૪	૩,૪૪૩
૧૦૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધી વસ્તીવાળા.	૩,૨૬૯	૨,૨૬૮	૯૯૧
૨૦૦૦ થી વધારે વસ્તીવાળા.	૧,૨૨૬	૧,૧૦૩	૧૨૩
કુલ.	૨૬,૨૫૬	૮,૭૬૩	૧૭,૪૯૩

ત્રણ ગામડે એક ગામડામાં નિશાળ છે અથવા દરેક નિશાળવાળા ગામડાની પાછળ બે નિશાળ વચરનાં ગામડાં છે. બિટીશ રાજ્યને આ ઇલાકામાં સો વર્ષ પૂરા થયાં છે. પચીસ વર્ષથી તો દરેક ગામડાના લોકો પાસેથી જમીન મેહેસુલના એક રૂપીએ વધારાનો એક આનો ઠર—લોકલ ફ્રંક માટે—સ્થાનિક સુધારાઓ માટે લેવામાં આવે છે. આ એક આનામાંથી ત્રિલે હિસ્સો એટલે ચાર પાંચ કેળવણી માટે ખર્ચાવી જોઈએ એવું ૧૮૮૪ના લોકલ બોર્ડના કાયદામાં ૪૮મી કલમમાં કહ્યું છે, પણ જે ગામનો કર તે તેજ ગામમાં ખર્ચાવી જોઈએ એમ લખ્યું નથી; એક તાલુકામાં એકઠો કરેલો કેળવણીનો કર પીત તાલુકામાં પેહેલા તાલુકાની બોર્ડની મંજુરી શિવાય ખર્ચા શકાય નહીં એટલી ચરત તેમાં છે. ત્રણ ગામડામાં એકઠો કરેલો કર એકજ નિશાળવાળા ગામડામાં ખર્ચાય છે. જે લાઇઓ દુબાળામાં લુખે મરે અને ત્રીલે લેર કરે એ ન્યાય ચૂરોપમા કદાચ આલે પણ હિંદુસ્થાનમાં તો ત્રણ થોડું થોડું ખાઈને ચલાવે એવો ન્યાય આવી શકે. પરંતુ એક આની ઠરમાંથીજ નિશાળોનો ખર્ચ ચલાવવો અને જમીન મેહેસુલના સોળ આનામાંથી પાંચએ ખર્ચાવી નહિં એવું કોણે કહ્યું છે? એ સોળ આનામાંથી તો ગોરા તથા દેશી લવકરને પગાર મળે, મોટામોટા ગોરા તથા દેશી અધિ કારીઓના પગારો અપાય, શેહેરામાં કાલેજોમાં અને અંગ્રેજી નિશાળો લાખોને ખર્ચે આલે અને ગરીબ ગામડીઆના બાળકોને લખવાને બાર રૂપરડીનો મહેતાજી સરકારને ન મળે તો પછી ઠણુખી (ખેડુત) ચોવીસ હાથનો ચોક્ષાળ લઈને પોક મૂકે. હજારથી વધારેની વસ્તીવાળા પણ નિશાળ વચરનાં ૧૧૦૦થી વધુ ગામો? આતે વીસમી સદી છે કે ૫૬૨મી? આવી સ્થિતિ હવે આલશે નહિ.

સ્વરાજ

હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજનો સંદેશો.

“મારા દેશ અને દેશજીવુઓ માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જો હું મૂકતો નહીં તો હું કે: એક થાઓ, મંડયા ગઠો અને સ્વરાજ (સેફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના ભોગ થતા લાગે લોકો, અને માત્ર અલ્પ ગણને લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલતું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે.”

(કલકત્તાની કૉંગ્રેસ-૧૯૦૬.)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારું સ્વમાન સાચવવા અને ઈશ્વરદત્ત આપણા મર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને મતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન ઠેલતાં આ ધડીએ નીચેના શરનામે લીગના સભાસદ થવાને લખો.

હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

૧. કાયદેસર હીલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું.
૨. ગહુનશાહ પંચમ બ્યૅન્જ અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય-માંજ સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવી બ્રિટિશ સાથેના સંબંધ બાળવવો.
૩. હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નંશનલ કૉંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.

૪. હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સંબંધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી.

આ ઉદ્દેશો જેમને સંમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરુષો આ સંસ્થાના સભાસદ થઈ શકશે. અંદર બેન્જમિન વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામાં એસોસીએટ તરિકે દાખલ થઈ શકશે.

મલાસુદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧ છે

લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧ છે અને તે આપતાં લીગનો કાર્ડ, રૂપાનો ચાંદ અને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે ગ, વ, ક અને ડ વર્ગના સભાસદો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમના હક્ક સરખા ગણાશે

તમારા ગામમાં લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સભાસદ થવાને તૈયાર સતાં તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો:—

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ,

બેરો કુંપની ઉપર

ફોર્ટ—મુંબાઈ.

મંત્રીઓ

હોમરૂલ ફોર ઈન્ડિયા લીગ,

મુંબાઈ શાખા.

આ સંસ્થામાં જોડાવા ઈચ્છતા સર્વેએ સેક્રેટરીઓને ઉપલે શરનામે લખવું.

ન હોય છતાં એક બીજાના સામેવાડીઆ થવાની જરૂર નથી. ધારો કે ઘરમાં મા અને નેનાં છોકરાં હોય, બધાની વચ્ચે એક જ રોટલીનો ટુકડો હોય, અને બંને જૂને મરતાં હોય બંનેનો જીવ રોટલી ઉપર તલપાપડ થતો હોય. આ પ્રસંગે માદીકરાનો સ્વાર્થ-આવાનો સ્વાર્થ-આમઆમો છે. મા ખાય તો છોકરાં જૂને મરે, ને છોકરાં ખાય તો મા જૂને રવડે. છતાં કંઈ મા અને છોકરાં વચ્ચે અંતર નથી; તેઓ મામેવાડીઆ નથી, મા વધારે બેસાવર હોવાથી પોતે રોટલીનો ટુકડો ખાઈ જતી નથી. આ જ પ્રમાણે માણસ વચ્ચના મંમંધમાં સમજવું થઈ છે.

કદાપિ આપણે એમ ધારીએ કે મનુષ્ય અને પશુ-વચ્ચે કાંઈ તફાવત નથી, અને આપણે પશુઓની માફક એક બીજાના સ્વાર્થને સારે લડવું જ નોંધીએ, તોપણ આપણે યોગ્ય કદી શકતા નથી કે તેવી સ્થિતિમાં પણ શેડ અને નોકર વચ્ચે હમેશાં અંતર રહેશે ના તો ન રહે. સ્થિતિ પ્રમણે સંબંધમા ફેરફાર થવા કરવાનો. જેમકે કામ માફક થવું નોંધીએ અને કામ પૂરી થવાની નોંધીએ, એ તો બંનેનો સ્વાર્થ છે. પણ નફો વહે-અનાં એકનો લાભ તે બીજાનો ગેરલાભ હોય એમ ખતી-સકે છે. નોકરો માંદા અને નમાલા ડુંદે એટલે એણે દરમાથો આપવામાં ગેરનો સ્વાર્થ નથી સચવાતો, અને કારખાતું ખરોબર ન આવતું હોય તો ધૂણીભારે ધમાર-સાગવો, તેમાં નોકરનો સ્વાર્થ નથી સચવાતો. ને ગેરની પાસે, પોતાના સુઆતું એક ચેકર દુરસ્ત કરાવવા પુરતા પૈમા ન હોય તો નોકર આપો પગાર કે મિલકુલ પગાર માંગવો એ દેખીતું ખરાબ ગણાય છે.

આથી આપણે નોંધીએ છીએ કે આપણેના ધોરણ ઉપરથી આપણે કાઈ વહેવાના નિયમે ધડી શકતા નથી. ધર્મની નિયમજ એવો છે કે પૈસાની વધઘટના ધોરણ ઉપર માણસોનો વહેવાર ન ચાલવો નોંધીએ, તે વહેવારનો આધાર ન્યાયના ધોરણ ઉપર છે. એટલે માણસોએ મનો વર્તન નીતિએ કે અનીતિએ પોતાનું કામ દાદી લેવાનો વિચાર તદન છોડવો જ નોંધીએ. અમુક રીતે વર્તવાથી છેવટે શું થશે એ દાંધપણ માણસ હમેશાં લાખી શકે છે. પણ અમુક કાર્ય ન્યાયી છે કે અન્યાયી છે એટલું તો આપણે ધણે લાગે હમેશાં જાણી શકીએ છીએ. વળી આપણે એટલું પણ કદી શકીએ છીએ કે નીતિ માર્ગે ચાલવાથી પરિણામ સારું આવવું નોંધીએ. તે પરિણામ શું અથવા કદી ગેર આવશે તે આપણે કદી શકતા નથી.

નીતિ-ન્યાયના નિયમમાં મનુષ્ય મનુષ્યની લાગણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે, અને તે લાગણી ઉપર શેડ નોકરના સંબંધનો આધાર રહે છે. આપણે ધારી લઈએ કે શેડ પોતાના નોકરની પામેથી બને તેટલું કામ વધારે લેવા ઇચ્છે છે. નોકરને ધડીની નવરાશ નથી આપતા, તેઓને ઓછો પગાર આપે છે, તેઓને ભોંવરાં જેવાં ધગેમાં રાખે છે, ટુંકમાં નોકર માત્ર દેહ અને જીવ બેળા ગણે એટલું જ તેને આપે છે. આમ કરવામાં માફ કરશે કે શેડ કાંઈ અન્યાય કરતો નથી, નોકરે અમુક પગારે પોતાનો આપો વખત શોને આપ્યો છે તે શેડ તે લે છે, કામ કેવું લેવું આકર્ષે લેવું તેની હદ બીજાઓને નોંધને શેડ બાંધે છે. ને નોકરને બીજા ઠેકાણે વધારે સારો પગાર મળે તો બીજા નોકરની સેવાની છુટ છે. આને આપણેના ધારા ધડનારા અર્થશાસ્ત્ર કહે છે, અને તેઓ જાણે

છે કે આમ વધારેમાં વધારે કામ જોઈ પૈમાથી કતવનાં શેકને લાભ મળે છે, હવે આખી કામને લાભ મળે છે અને તેથી છેવટમાં નોકરને પણ લાભ મળી રહે છે.

પણ વિચાર કરતા આપણને જણાશે કે આ વાત બરાબર નથી, જે નોકર-એક યંત્ર કે મંચો હોત અને તેને ચલાવવામાં માત્ર કાંઈ જડ સક્રિયનું કામ હોત તો એ દિમાખ લાગુ પડત. પણ અહીં તો નોકરને ચલાવનારી શક્તિ તેનો આત્મા છે. અને આત્માનું પણ અર્થશાસ્ત્રીઓના બધાએ નિયમોને ઉધા વાળે છે અને ખોટા પાડે છે. મનુષ્ય રૂપ યંત્રમાં પૈમારૂપ કાલમા ભરવાથી વધારેમાં વધારે કામ નહિ લઈ શકાય. મનુષ્ય તો પોતાનું મરમ કામ લારેજ આપશે કે જ્યારે તેના મનની વાગણીને ધ્યાનમાં લેનામાં આવશે, તેને મંત્રોષવામાં આવશે, અને શેક નોકરની વચ્ચે પૈસાની નહિ પણ પ્રીતિની ગાંઠ બંધાશે.

માધારણુ ગીને એમ બને છે કે જ્યારે શેક દુશીઆર અને ઉત્પાદી હોય છે ત્યારે દયાણુથી નોકર ધણે ભાગે પોતાનું કામ કરે છે. વળી એમ પણ બને છે કે જ્યારે શેક આજસુ ને નબળો હોય છે ત્યારે નોકરનું કામ બોધએ તેવું ને બોધએ તેટલું મથો ધતું. પણ ખરેખરો નિયમ તો એ છે કે દુશીઆરીમાં એક મરખાં બે શેક. લઈશું ને નોકરો અને મરખાં લઈશું તો લાગણીવાળાં શેકના-નોકર લાગણી-વિનાના શેકના-નોકર કન્નાં વધારે ને સરસ કામ કરશે.

કાંઈ કહેશે કે એ નિયમ બરાબર નથી. કેમકે માંચો અને મંત્રોષનાનીનો બદલો ધણી વેળા ઉવટોજ મળે છે ને નોકર માથે ચઢે છે; પણ એવી દલીલ સાજમી નથી. જે મોં કર માયાના બદલામાં બેદરકારી બતાવે છે તે નોકર જ્યારે તેની ઉપર સખ્તી સાખ્ત-વામાં આવશે ત્યારે ખારીસો બનશે. ઉદાર વિવના શેક તરફ જે નોકર અપ્રમાણિક દશે તે નોકર અન્યાયી શેકને નુકશાન પહોંચાડશે.

એટલે દરેક વખતે ને દરેક માણુમની તરફ પરાપકારી નજર ગણવાથી માર્ગ પરિણામ આવે છે. અહીં આપણે લાગણીનો એક જાનના પણ તરીકેજ વિચાર કરીએ છીએ. માયા એ સરસ છે; તેથી હમેશાં વાપરવી, એ એક જુદીજ વાત છે, તેનો આપણે અહીં વિચાર નથી કરતા. આપણે તો અહીં એટલુંજ બતાવીએ છીએ કે કે અર્થશાસ્ત્રના સાધારણ નિયમોને માયા-લાગણી-રૂપી-પણ બરબાદ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ લાગણી એ એક જુદાજ પ્રકારનું જોર હોવાથી અર્થશાસ્ત્રના બીજા નિયમો માથે નબળું, પણ તે નિયમોને એક કારે મૂળીનેજ નબી શકે છે. જે શેક ત્રાજવા સાદી દિસાય કરે ને બદલો મળવાના ઇરાદાથીજ માયા બતાવે, તો તેને નિરાશ થવાનો મંભર છે. માયા તે માયાને ખાતરજ બનાવાય અને બદલો વગર માથે પોતાની મેજાજ આવે છે. કહેવાય છે કે આપ મેળવનાં આપેજ મરતું લોઈએ, અને આપને રાખતાં આપ જાય છે. ચત્રણ અને તેના સરદારનો દાખલો લઈએ. જે કાંઈ મરદાર અર્થશાસ્ત્રના નિયમો લાગુ પાડીને પોતાની પકટણના મીપાઇઓ પામેથી કામ લેવા માગશે તો ધારેલું કામ તે નહિ કરી શકે. ધણા દાખલાઓમાં લોઈએ છીએ કે જે પકટણનો મરદાર પોતાના સીપાઇના સંબંધમાં આવે છે, તેઓની સાથે માયાથી વળે છે, તેમના લખાથી મીડે છે, તેઓના

હુખમાં ભાગ લે છે, તેઓના જનની રખવાળી કરે છે, કુદમાં તેઓની તરફ લાગણી ધરાવે છે તે સરદાર સીપાઈઓની પાસેથી ગમે તેવું અથડામ દરો તે લઈ શકશે. ઐતિહાસિક દાખલા લેતાં આપણે જોઈએ છીએ કે જેમાં સીપાઈઓ સરદારને ઝઘાના નથી ત્યાં લાગણી લગાડે છતાં પછી જોવામાં આવે છે. આમ સરદાર અને સીપાઈની વચ્ચે લાગણીનો સંબંધ એ ખરો સંબંધ છે. આમ છતાં, સરદાર અને સીપાઈઓની વચ્ચે લાગણીનો સંબંધ કદપણ જોવા રહેતો છે તેટલો કારખાનામાં મજૂરો અને શેડ વચ્ચે કદપણ રહેતો નથી. હુદાઈઓની ટોળીમાં સરદારની તરફ હુદાઈઓની પૂરી લાગણી હોઈ શકે છે. ટોળીનો દરેક માણસ સરદારને માટે પોતાના માણુ અર્પણ કરવાને તૈયાર હોઈ શકે છે; પણ કારખાનાના શેડ નોકર વચ્ચે આવો ગાઠ સંબંધ આપણે જોતા નથી. તેવું એક કારણ તો એ છે કે આવાં કારખાનાંઓમાં નોકરોના પગારનો આધાર લેવડદેવડના ધોરણ ઉપર રહે છે. એટલે શેડ નોકરની વચ્ચે ગાયાથી વર્તવાને બદલે અગાયાથી વર્તે છે, અને લાગણી-ભાવને બદલે અભાવ જોવામાં આવે છે. ભારે આ સંજોગોમાં આપણે બે સવાલોનો વિચાર કરવો રહે છે.

એકે તો એ કે નોકરોનો પગાર મજૂરોના ખપતી ગણતરી કર્યા પછી કુદને દરજ્જો હસવી શકાય.

બીજું એ કે જેમ જૂના કુદમાં નોકરો હોય છે અને શેડ નોકર વચ્ચે સંબંધ રહે છે અથવા તો પછાતજીમાં સરદાર-સીપાઈ વચ્ચે સંબંધ રહે છે તેમજ કારખાનાંઓમાં નોકરની અમુક સખ્યા ગમે તેવો ખખત આવે છતાં વધઘટ કર્યા વિના ક્વી રીતે રાખી શકાય.

અહંશ સવાલનો વિચાર કરીએ. એ અનવશ્યીતી વાત છે કે અર્થશાસ્ત્રીઓ કારખાનાના કામદારોના પગારની હદ રાખી શકાય એવું કરતાજ નથી. છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે હુદાઈના વડા-પ્રધાનના પદનું લીલામ કરીને વેચાણ કરતા નથી, પણ ગમે તેવો માણસ હોય છતાં તેને એકજ પગાર અપાય છે. તેમજ જે ઓછામાં ઓછો પગાર લે એવા માણસોને પાઠરી ખનાવતા નથી. વૈદ વડીલોની સાથે પણ સાધારણ રીતે એવો સંબંધ રાખતા નથી. એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે ઉપર મુજબના દાખલામાં આપણે અમુક હદ પ્રમાણેજ પગાર આપીએ છીએ. ત્યારે કોઈ કહેશે શું સારા અને ખરામ મજૂરને એકજ પગાર હોય? હકીકતમાં તો એમજ જોઈએ પરિણામ એમ-આવશે કે જેમ આપણે વૈદ વડીલની એકજ ફી હોવાથી સારા વડીલ અથવા વૈદની પાસે જઈશું તેમજ એક દર મજૂરોના હોવાથી સારા કડીઆ મુતાર પાસેજ જઈશું સારા કામદારનું ધનામ એક જ તેને પસંદ કદવામાં આવે. એટલે કુદરતી અને ખરો નિયમ એજ છે કે જ્યાં એક જ તેને પસંદ કદવામાં આવે. આધારે પગારની હદ બાંધવી જોઈએ. ત્યાં આવડત વગરનો વર્ગોમાં તે તે વર્ગોના કામના આધારે પગારની હદ બાંધવી જોઈએ. ત્યાં આવડત વગરનો માણુમ એકો દરમાયો લઈને શેડને લૂંચાવામાં રાખી શકે છે સા અતે પરિણામ બંદજ આવે છે. હવે બીજા સવાલનો વિચાર કરીએ. તે એ કે વેપારની ગમે તે રીતે હોય છતાં કારખાનાંઓમાં જેટલા કામદારને અમલ રાખ્યા હોય તેટલાને રાખવાજ જોઈએ. છતાં કારખાનાંઓમાં જેટલા કામદારને કામ મળે છે ત્યારે તેઓને વધારે પગાર માગવો પડે છે.

પણ જે કોઇ પ્રકારે તેઓને ખાતરી થાય કે પોતાની નોકરી થયત મળત, આલશે તે તેઓ બહુ ઓછા પગારથી કામ કરશે. એટલે દેખીતું છે કે જે શેઠ પોતાના નોકરાને કામને સારૂ રાખે છે તેને છેવટે ફાયદોજ થાય છે; અને જે નોકરો કામમની નોકરી કરે છે, તેમને પણ ફાયદો થાય છે. આવાં કારખાનાંમાં મોટા નફા થઇ શકતા નથી, મોટાં જોખમ ખેડી શકતા નથી, મોટા હોલ બાંધી શકતા નથી. સીપાઇ સરદારને મારૂ મરવાને તૈયાર થાય છે, તેમજ સીપાઇનો ધંધો માધારણ મલુરના ધંધા કરતાં વધારે ગાન લાયક ગણાયો છે. ખર્ચ જોતાં સીપાઇનો ધંધો કતલ કરવાનો નથી, પણ બીજાનો બચાવ કરતાં પોતે કતલ થવાનો છે. જે સીપાઇ થયો તે પોતાનો જાન પોતાના રાજ્યને સોંપી દે છે. તેજ પ્રમાણે વકીલ વૈદ અને પાદરીનું આપણે મમજીએ છીએ. તેથીજ તેઓ તરફ માનની નજરે જોઇએ છીએ. વકીલે પોતાની જાંઘળી જતાં સુધી પણ ન્યાયનેજ માટે લડવું ધટે છે, અને પાદરીએ ગમે તેમ થાય તોપણ પોતાની જમાતને બોધ આપવાનું અને તેઓને ખરા રસ્તો બતાવવાનું કામ કરવું ધટે છે. (અપૂર્ણ).

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

હિંદમાં ખેતીના પ્રશ્નો.

કેટલાક અગત્યના આંકડાઓ.

હિંદી પ્રજાનો સાથી અગત્યનો ઉદ્યોગ ખેતી છે. હિંદની કુલ લે વસ્તીનો ૭૨ ટકા એટલે કે ૩ કરતાં પણ વધારે ભાગ પોતાનાં ગુજરાન માટે ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે — ૧૬ ટકા સાધારણ ખેતી અને ૩ ટકા દોર ઉછેર, બાગ અને જંગલની પેદાશ ઉપર જીવે છે. ખેતી ઉપર ગુજરાન ચલાવનારાં ૨૨ કરોડ ૭૦ લાખમાંથી ૮૦ લાખ જમીનદારો છે; ૧૬ કરોડ ૭૦ લાખ પોતાની માલકીની કે લાડુતી જમીન ખેડે છે. ૪ કરોડ ૧૦ લાખ ઉપર ખેડુતના મલુરો વગેરે છે, અને લગભગ ૧૦ લાખ જેટલા મિલકતના એજન્ટો, મેનેજરો અને તેમના હાથ હેઠળના માણસો છે.

ખેતીના પ્રશ્નોનું ગાંધીજી તથા મહત્વ આ આંકડાઓ ઉપરથી સમજાશે, અને તે ઉપર બીજી બધી બાબતો કરતાં વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર જણાશે. ખેતી દેશને માટે અસાધારણ ઉદ્યોગ છે, પરંતુ તે ખરેખર લાભકારક છે ? ખેડુતો જેમણે તેટલા આબાદ છે ? છેલ્લાં સાઠ વરસમાં યુરોપ અમેરિકાના દેશોની આબાદી વધતીજ ગઈ છે. તો તે દરમિયાન આપણા ખેડુતોની સ્થિતિ કેટલે દરજ્જે સુધારી છે ? આપણી સરકાર મર્જાને કુશળ અને લાભી ગણાય છે, તો તેણે ખેતીના વિશામ માટે શું કર્યું છે ?

આ અને આવા મનાલોના માફ જવાબો નિડરપણે આપવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. આ લેખનો હેતુ સત્તાવાર આંકડાની મદદથી ખેતીનાં ખાસ લક્ષણો તપાસી છેલ્લાં આઠ વરસમાં ખેતી માટે જે કાંઈ થયું છે, તથા જે જે કરવાનું રહી ગયું છે, તેનો અન્વેષણ આપવાનો છે, તથા ખેતી સંબંધી મરકારની હાલની સંજોગોને ખામ કરીને

દેશમાં જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે પાક મેળવવાને પ્રયત્ન થતા નથી. હિંદમાં ઘઉંની એકર દીઠ મરેરાસ ૭૫૪ ૯ થી ૧૨ ભુશલ છે. જ્યારે આયર્લેન્ડમાં ૩૭, સ્કોટલેન્ડમાં ૩૯, ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં ૩૧, ફ્રેન્સમાં ૨૦ થી ૩૦, ન્યુ ઝીલાંડમાં ૩૪, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૭, ઓસ્ટ્રેલીઆમાં ૨૦, હંગેરીમાં ૨૧, ક્રાસમાં ૨૦, જર્મનીમાં ૩૨, પૃથ્વીઆમાં ૪૦, સેક્ષનીમાં ૪૫ છે. અત્રે એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે હિંદની સાધારણ મરેરાસ ખરેખર તો ૧૨ ભુશલ કરતાં પણ ઓછી છે, કારણ કે સરકારી ગણતરીમાં નહેરોવાળી જમીનનો પણ મમાવેશ થયેલો છે.

દેશની દોલત અને આવક સંબંધી આકાશમાં હિંદની અર્થિક સ્થિતિ ઉપર વધારે અજવાળું નાંખે છે. એ સંબંધમાં હિંદ જગતના મુખ્ય દેશોની સરખામણીમાં મહત્તી ઉતરતું છે.

કુલ્લે અને માણસ દીઠ દોલત અને આવક.

દેશ.	દેશની. કુલ્લે દોલત. લાખ પાઉંડ	દેશની કુલ્લે આવક લાખ પાઉંડ	માણસ દીઠ દોલત. પાઉંડ	માણસ દીઠ આવક પાઉંડ
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૩૯,૧૨,૪૦	૫૦૦,૦૦	૩૯૧	૫૦
" કીંગડમ	૧૬,૫૦,૧૦	૨,૧૪,૦૦	૩૬૬	૪૭
ન્યુ ઝીલાંડ	૩૨,૦૦	૪,૦૦	૩૨૦	૪૦
ઓસ્ટ્રેલીઆ	૧,૩૧,૨૦	૧૬,૧૦	૨૬૨	૨૬
ફ્રેન્સ	૨,૦૭,૨૦	૨૫,૯૦	૨૫૯	૩૨
ક્રાસ	૧૧,૬૭,૫૦	૧,૪૬,૦૦	૨૯૨	૩૮
જર્મની	૨૦,૦૦,૦૦	૨,૦૦,૦૦	૨૯૪	૨૯
ઓસ્ટ્રેલીઆ-હંગેરી	૧૨,૫૦,૦૦	૧,૪૦,૦૦	૨૪૦	૨૭
ઈટલી	૮,૦૦,૦૦	૮૦,૦૦	૨૨૮	૨૩
રશીઆ	૧૩,૦૦,૦૦	૧,૬૦,૦૦	૭૬	૯
હિંદ.	૩,૫૦,૦૦	૬૦,૦૦	૧૧	૧.૯

હિંદમાં મનુષ્યના આયુષ્યની મરેરાસ એ પણ આ દેશની આર્થિક સ્થિતિનું એક ચોક્કસ લક્ષણ છે.

આ દેશમાં સ્ત્રી પુરુષોના આયુષ્યની સરેરાસ ૨૦.૫૯ અને ૨૨.૩૧ છે. જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં તે ૪૬.૦૪ અને ૫૦.૨ છે. વળી જ્યારે વિશ્વાયતમાં પુરુષની જીંદગીની સરેરાસ ૧૯૦૧ માં ૪૪.૦૭ થી વધીને ૧૯૧૧ માં ૪૬.૦૪ થયું છે ત્યારે હિંદમાં તે મરેરાસ વરસો વરસ ઓછી જાયતી જાય છે. ૧૮૯૧ માં તે ૨૪.૫૯ હતી, ૧૯૦૧ માં ૨૩.૬૩ અને ૧૯૧૧ માં ૨૨.૩૧ હતી.

હિંદની પાકવાર જમીન, તેની ઉપજ, તથા નિકાસ વગેરે આંકડા નીચેના કાદામાં આપવામાં આવ્યા છે:—

પાક.	એકર જમીન.	ઉપજ.	નિકાસ.	નિકાસની કીમત.
ચોખા	૭૭૦ લાખ	૨૮૦ લાખ ટન.	૨૫ લાખ ટન.	૧૭૭.૫૫ લાખ પૌંડ
ધઉ	૨૩૦ લાખ		૧૨.૫ ”	૮૭૦.૫ ”
જવાર	૨૧૦ લાખ	૮૪	} ૫ ”	૩૦ ”
બાજરી, મકઈ, ચણા	૩૮૦ લાખ	૪૦		
શેરડી	૨૭ લાખ	૬૦	} ૫ ”	૨૭૫ ”
રે.	૧૬૦ લાખ	૫૮ લાખ ગાંમડી		
ચણ.	૩૦ લાખ	૮૬ ”	૭.૫ ”	૨૦૫ ”
કરીયાણા	૧૫૦ લાખ	૨૫ લાખ ટન.	૧૫ ”	૧૭૦ ”

ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી સમજાશે કે હિંદમાં જમીનની ખેડ નથી પરંતુ બેઠકો તેટલી જમીન ખેડાતી નથી, અને જે જમીન ખેડાય છે, તેમાં બેઠકો તેટલી ઉપજ નથી, એટલે માણસ દીઠ આવક બીજા દેશોની સરખામણીમાં બહુજ કમી રહે છે, અને તેથી ઉપજતી તંગીને પરિણામે માણસની જીવણી પણ ટુંકી થતી જાય છે. આ સ્થિતિ અત્યંત દુઃખદ છે; અને તે સુધારવાને સત્વર પગલાં લેવાની જરૂર છે. આ દેશનો ખેડુત બીજા દેશોની સરખામણીમાં કાષ્ટપણ રીતે ઉતરતો નથી. તે ખરેખર હુશીયાર અને મહેનતુ છે, પરંતુ જે મંજૂગોને લીધે તે વધુ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, તે સંમંજેગો ઉપર તેનો કાણુ નથી. જા વેલ્ફેરે ૧૬૬૧ ખેતીના સુધારાના મંત્રધર્મા કરેલા રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે “ ઉત્તમ હિંદી ખેડુત બ્રિટિશ ખેડુત જેટલોજ સારો છે, અને જેટલેક અંશે તો તેના કરતાં પણ ચઢીયાતો છે, અને તે ખરાબ હાલતમાં હોય ત્યારે એટલુંજ કહી શકાય કે તે હાલતને કાચુ મોટે ભાગે સુધારાને માટે જરૂરની સગવડો આલાવજ છે, અને તેવી મુશ્કેલી તો કદાચ બીજા કાષ્ટ પણ દેશમાં હશે. ” આ સગવડો શોધી કાઢી, તે ખેડુતો માટે મેળવવી, એ આપણા નેતાઓની પહેલી દરજ્જા છે.

નવજીવન—એડિટર.

નવલતા.

(અતીકથી આધુ.)

કાન્ત એ જાણતો હતો. પુરાણા વિચારના, સંકુચિત દૃષ્ટિના અને બેઠકી પણ સરજ હૃદયના આત્મા કરતાં આવી અર્ધદૃઢ વ્યક્તિઓ સમાજ પ્રગતિને પાછળ ધકેલે છે ! પ્રકૃષ્ટમાં પુરાણા સંસ્કાર નહોતા તેમ નવીન ઉત્સાહ એ નહોતો. હૃદય સરજ તો નહોતુંજ. તેના અસ્થિતવર્તુ પણ કેટલીકવાર વિસ્મરણ થતું. પ્રકૃષ્ટની અર્ધદૃઢ કળવણી અને પ્રમત્ત

લોભી વાતાવરણનું; આ અતિ સામાન્ય પરિણામ હતું. નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ, વા પ્રગતિના વિચાર સ્વપ્ને પણ તેને દેખાતા નહિ. ફેધજીના માર્મિક વચન અને ખદારથી સાંભળેલી વાતપરથી કાન્તને મંશય ઉત્પન્ન થતો હતો. ફેધજીનાં પરાક્રમ માટે તેને કાંઈક ભીતિ પણ લાગી, કારણ જનસમૂહના વિચાર પ્રમાણે પ્રકૃષ્ટમાં સર્વ “પ્રતિષ્ઠિત” ગણાતા શુષ્ક ઉત્તર્યા હતા. નવલતા જાણતી હશે? નવલતા એ સંબંધી વાત નહોતી કરતી, તેની અસ્વસ્થતા માટે કાન્ત વાત કરતો ત્યારે એ હસી કહાડતી, તેથીજ કાન્તની મુઠ્ઠવણુને હદ નહોતી રહી. નવલતાએ ફેધજીની “શોધ” સ્વીકારી હશે-સ્વીકારની પડી હશે? શેકે કણ્ણક કરાવ્યું હશે! નવલતા હૃદયના ઉચ્ચતમભાવ ભૂલી ગઈ હશે! ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ ફેધજીના પ્રપંચ સ્વામે થઈ શક્યા ન હોય—ટકી શક્યા ન હોય! પ્રથમ પ્રહારેજ આત્મગળ પરાજય પામ્યું હશે! નીતિ ધૈર્ય જરૂર વખતેજ ખુદી ગયું હશે! નવલતાના હૃદયના સંસ્કાર જુસાઈ ગયા હશે! લક્ષ્મીથી વા પ્રતિજ્ઞાની ખભાથી છેતરાઈ હશે!—પળવાર એ કૂર સંશયને સ્થાન મળ્યું, તત્ક્ષણ નીચે ગળડી ગયો. અમંભવિત! નવલતા સામાન્ય નહોતી. એનો આત્મા જુદોજ હતો, ત્યારે ફેધજીના વિજયી હાસ્યકટાક્ષનો શો અર્થ? નવલતાના ફેરફાર-મૌનનું કારણ શું? શેકનો અગમ્ય વિરોધ શા કારણે? નવલતા શામાટે કહેતી નહોય!—શરમાતી હશે! શરમાળ શામાટે! ફેધજીની શોધ સ્વીકારવી પડી હશે? એ જાણતી હશે કે નહિ! આ મર્વ પ્રશ્નના ઉત્તર મેળવવામાજ કાન્ત રાત્રિદિવસ ખુટાડતો.

અત્યાર લગી પોતાના અંતર વિલાપ કાન્ત કાંઈક શમાવી શકતો, જનસમૂહયની કૂરતા અને અન્યાય માટે શોક કરતો, અસ્વસ્થ થતો, પણ આટલી અકલામણ, અતિ તીવ્ર ખસલ વેદના પ્રથમ કોષ દિવસ અનુભવી નહોતી.

ઉચ્ચત્તમ, ગિરિ શૃંગે ઉડનારી નવલતાને જનસમૂહયના ઝેરી વાતાવરણનો સ્પર્શ સરખોયે થશે, એ કાન્ત સ્વપ્ને પણ કલ્પી શક્યો નહોતો. જનસમૂહના અનેક પ્રશ્નો ઉકેલતાં કાંઈક વખત નવલતાની પણ એ દૃષ્ટિગિ-દુશી તુલના કરવી પડશે એ વાતનું સ્વાભાવિક વિસ્મરણ થયું હતું, આજ સુધી તો નવલતાની વ્યક્તિ એની કલ્પનામાં તટસ્થ રહી જતી. જનસમૂહનો સ્પર્શ એને પણ થશે, તેના પ્રહાર એને પણ ખમવા પડશે, એને પણ એટલાજ દુઃસહ લાગશે, એ વિચારને અવકાશ નહોતો—સુશિક્ષિત, સંસ્કારી, ઉત્સાહી યુવક અજ્ઞાન શુષ્ક વિચારની યુવતિ ગાય જોડાતાં તેઓનો જીવન માર્ગ ફેટલો મુશ્કેલ બને છે, એવા વિચિત્ર સંયોગ—એવા અપૂર્ણ શસ્ત્રો જનસમૂહના પ્રાકૃત વાતાવરણ સ્વામે પરાંજય પામે, તે એ સ્હમજ્યો હો—એમંબંધી વારંવાર ફરિયાદ કરતો, પરંતુ સુશિક્ષિત, સંસ્કારી, કામળ હૃદયની, નિરાધાર યુવતિને શુષ્ક હૃદયના, સંકુચિત વિચારના, અર્ધદગ્ધ યુવક સાથે બધાતા જીવન ફેટલું નિર્માલ્ય, અસહ્ય, મૃત્યુવત્ બને એ વિચાર-તરંગ પ્રથમ સ્ફુરવા લાગ્યો. તે સાથેજ અસંખ્ય વ્યથાનાં દ્રશ્ય ઉપડતાં ગયાં, એનાં ઉચ્ચ સ્વપ્ન જાણે પૃથ્વીપર પહોંચ્યાં. નવલતાની પાખ સરી જતી લાગી. અવ્યક્ત બીનિ ઉત્પન્ન થઈ. જનસમૂહનાં કૂર ખર્ષનું શબ્દ પેઠે ખુંચવા લાગ્યાં. તેના મહીન સ્પર્શથી આસપાસનું સર્વ વાતાવરણ મહીન બની ગયું. આત્મા જાણે એ મહીન વાતાવરણથી ટંગાઈ ગયો. સ્વપ્ન રહ્યું નહિ. તટસ્થતા હવે જુસાઈ ગઈ. સ્વતંત્ર તટસ્થ વ્યક્તિત્વના આકર્ષક

ભંડાર સહમા ખુદી જાય અને તત્ક્ષણ હમારા ખાસ સ્વર્ગને દ્વારે હમે ઉભા રહીયું. એ સર્વ હમારે સમજવું નોંધએ, ન સમજાય તો સતી દષ્ટાંત તો ખોળી રાખવાજ નોંધએ. પુરૂષો ગમે તે ઉમ્મર લગી નાદાન રહી શકે. પુરૂષો પતિ ધર્મની ઝાંખી કરવાની લેસા માત્ર આકાંક્ષાયે ન દર્શાવે તો કાંઈ નહિ. સ્ત્રીઓએ સતી સીતા જેવાં થવું નોંધએ. પુરૂષોએ રામ જેવા થવાની જરૂર નથી. પતિધર્મનાં પુસ્તકો શાં ? એનો ઉપયોગ શા ? એમાં ગારવ શું ? યુદ્ધમાંથી નાશી જનાર પતિ ધર્મનું ભાન કરાવી, શરમાવી તેની સાથે યાદોમ કરી કુદી પડનાર વીર ક્ષત્રાણીનું સતીત્વ અને આત્મશ્રદ્ધા આજ ઇતિહાસમાજ રહી ગયાં છે. ગમે તેવા ક્રામજ હૃદયની, રનેહાજ, સુશિક્ષિત, કુશીન, નિઃસ્વાર્થાં યુવતી હોય તો પણ તેને જીવનનો અધિકાર નહિ; સુખનો અધિકાર નહી, શ્રદ્ધાશબ્દનોયે અધિકાર નહી. શ્રદ્ધાવત જીવનમાં, નિરર્થક દુઃખમાં, પોતાનાં વ્યક્તિના અનંત વિસ્મરણમાંજ તેનો સ્ત્રીધર્મ સમાપ્ત થાય, તેમાંજ તેનું સ્વર્ગ દૃષ્ટી શકાય. યુવતીઓએ “વિનયની વાળી” “શિયળની સાડી” “હેતનો હાર” ધારણ કરવાં. પુરૂષો ભલે પાપાણુ હૃદય ધારણ કરે, ભલે નિર્દોષ નિરાધાર આત્મા સામે સ્વચ્છંદ કટાર ઉગામે । લગ્ન.....” “લગ્ન !” કાન્ત બોલી ઉઠે—“લગ્ન કાણુ કરે છે ? લગ્ન ક્યાં આવશ્યક છે ? હૃદયની ઉર્મિઓ, અન્યોઅન્ય આત્માનું ઐક્ય, શાન્તિ વા સુખના અધિકારના વિચાર ઉદ્ભવેજ નહિ, અને જો તેમ થાય તો તેના વિસ્મરણમાંજ આતુર્યનો ભંડાર ખુદી જાય. ગણતરીમા તો અન્ય વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય, કાંઈ વાર પ્રતિજ્ઞાના પ્રેતને સન્માન મળે, કાંઈવાર લોકાચારની આજ્ઞા સ્વીકારાય, કાંઈવાર અંધમત્તિનતા રૂઢ ધર્મ તરફ ધકેલે, કાંઈવાર વડીલોનો પક્ષપાત ઉમેરાય તો કાંઈવાર ગમે તેવા સ્વતંત્ર વિચારને પણ નીચ આત્માની બ્લીકથી તેના અધિકારને નમ્ર આપવું પડે, તેને માન મળે, અમંખ્ય નિર્દોષ આત્માનું લક્ષ્મીને યાદોમ અગિદાન અપાય, તેના ધુમાડમાં ક્રામજ હૃદય શુગળાય—નોએ તેને ધર્મ કહેવાય. શ્રીમંત થવા વા મૃતિમ પ્રતિષ્ઠા જાગવવા, દરેક યુક્તિ, દરેક યોજના ને કર્તવ્યનું નામ આપનાં રહેજ પણ સહાય ન થાય. પુરૂષોને—ખામ કરીને સુશિક્ષિત યુવકોને પોતાના સ્વતંત્ર વિચારને અમલમાં ચૂકવતો કાંઈક અવકાશ છે ખરો, જોકે તે છતાં, એ સ્વાતંત્ર્ય કે અવકાશનો ઉચ્ચતમ આદર્શ માટે આત્મભોગ આપનારની સંખ્યા નહિ જેવી છે—સ્ત્રીઓને તો એ સંબંધી કેમ પણ પ્રકારના અધિકારની ઝાંખી સરખીએ થાય છે ક્યાં ? સ્ત્રીઓના વળી વિચાર શા ? સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરીજ કેમ શકે ? સ્ત્રીઓની સમતિની શી આવશ્યકતા ? વડીલની આજ્ઞા એજ એમનો આદર્શ, એજ એમનું સુખ. જો તેમના વિચાર પ્રમાણે કાર્ય થાય તો પછી વડીલ શા કામના ? તેમનો અનુભવ શા કામનો ? શું વડીલ તેમના સુખનો વિચાર ન કરી શકતા હોય । આત્મભોગ, વ્યક્તિ અને પ્રજાની પણ પ્રગતિને કારણે અતિ આવશ્યક પ્રથમ લક્ષણ છે. ઉચ્ચતમ આદર્શ માટે વ્યક્તિ વા પ્રજાએ કેટલો આત્મભોગ આપ્યો છે, તે પરથી તેની પ્રગતિ કહી શકાય. કેટલો આત્મભોગ આપી શકે છે, આપવાને તૈયાર છે—તે પરથી તેના ભવિષ્યની પ્રગતિની આજ્ઞા બાંધી શકાય. સુશિક્ષિત યુવકોના અમંતોપનું તેઓના કામમાં રૂપાંતર થયું નથી, ત્યાં સુધી પ્રગતિના વિચાર વ્યર્થજ ગણી લેવા, એ રૂપાંતર માટે આત્મભોગ આવશ્યક છે. સુશિક્ષિત યુવકોએ ના પાડવાનું ધૈર્ય અને આત્મભોગ શીખવા નોંધએ, તેઓએ નિશ્ચય

૧

કરવો નેમએ કે જ્યાં લગી પોતાના ઉચ્ચતમ આદર્શો સંપૂર્ણ છુટથી અમલમાં મૂકવામાં ન આવે, જ્યાં લગી યુવક અને યુવતીના પશુ અધિકારની ઝાંખી ન થાય, જ્યાં લગી તે બન્નેની સંમતિ લેવામાં ન આવે, તેમના સુખનો, પ્રેમનો વિચાર કરવામાં ન આવે, લાંલગી પેલે એવાં કહેવાતાં લગ્ન માટે ના પાડે; બલકે પછી લોકાચારનો અનાદર રાખ, પ્રતિકલ્પ મુમગળ અદરશ થાય, રૂઢિ-ધર્મનાં બંધન તુટે, નિર્દોષ આત્માને બદલે લગ્ન લક્ષ્મીની કૃત્રિમ પ્રભાતું મળીદાન અપાય. વડીલોના પક્ષપાત અને પ્રમત આચારું બંને ઉત્પન્ન થાય.

“પાપ માટે, દુષ્ટ ક્રમ માટે-અરે! ન્હાનામાં ન્હાના દોષ માટે, “વડોલની આચા” નો બચાવ આરોપી કરી ચક્રો નથી. ન્યાયસભા તે સ્વીકારતી પણ નથી. પોતાના કર્મ માટે દરેક વ્યક્તિ પોતે જવાબદાર છે, એ ન્યાય સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય છે, છતાં અતિ આશ્ચર્યની વાત છે કે કોમળ, નિર્દોષ આત્માને મુનુષ્યવત્ બતાવી દેવાના, તેના જીવનને ઉજ્જડ કરી નાખવાના, અતિ મંલીર પાપ માટે “વડોલની આચા” ના બચાવનો લાભ લેવા, લેશમાત્ર સંશય વિના, સુચિક્ષિત યુવકો પણ આકર્ષાય છે. નીચ આત્માઓનો અધિકાર નાશ કરવા માટે નીતિ, ધૈર્ય, ચારિત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વના વિધાસ અને, તથા પરિણામે જન સમાજની પ્રગતિ કરના માટે રાષ્ટ્રત્યાગ-આત્મતોગ-અતિ આવશ્યક તત્ત્વો છે એ કારણે જ જીવનના કેટલાક ચિત્રચિત્ર પ્રયોગો વખતેના પાડતારું સામર્થ્ય અમુક યજ્ઞ પડે છે. સુચિક્ષિત યુવકોએ જો જનસમાજની પ્રગતિનું કાર્ય ઉઘાડી લીધું હોય, સુચિક્ષિત યુવકો દેશને પ્રગતિને પંથે દોરવાની અગ્રિમ રાખના હોય, તો એ સામર્થ્ય, એ નીતિ ધૈર્ય એમનામાં સ્ફુરનાં જોઈએ. દિન પ્રતિદિન તેનો એમનામાં વિકાસ થવો જોઈએ-એ મત્યાપદો યુદ્ધ સનત ચાલુ રખાવું જોઈએ.”

નવનતા અને કાન્ત આ પ્રમાણે આવેતથી વાદવિવાદ વરતા હતાં. આ કારણથી એઓ ઉત્કેષરૂપા હતાં, તે પૂઠાણ હોત તો તેઓ એકદમ જવામ આપી શકે તેમ નહોતું. બન્ને પોતપોતાની આત્મરેવેદનાને માર્ગ આપતાં, પરંતુ એ વેદનાતું ખરું સ્વરૂપ એ એમાંથી કાઢીને પણ બરાબર સ્પષ્ટ થઈ નહોતું. તેઓ કંઈ અનોખા લક્ષણો નહોતાં. કાર્ષક અલ્પજ્ઞ ધનુ-કાર્ષક અગમ્ય સર્વિન સ્થાને લક્ષણો હતા. વર્ષો થયા જરૂરથી નાખી રહેલા મુદ્દા-માગરમાના ઉડા ગફારી વેવામા તેઓના પગ ઘુંપાયા હતા-દુખના બચરા માટે લડતા હતાં. સર્વથી વધુ કિંમત આપનારને નિર્દોષ યુવતીઓના આત્મા સ્વાધીન કરવાની પદ્ધતિ શ્રદ્ધા, ત્રામિતની રસાત્રિક માનવપ્રતિ સ્થાને, કુટુંબની સાંકળ સ્થાને, માન પિતાના અધિકાર સ્થાને, લોકાચાર સ્થાને, તેની પ્રતિક્ષા સામે તેના રતેલની કૃત્રિમ લાવના સ્થાને, તેઓ લડતા હતાં. ગાઢ અધિકારમા માત્ર એક ઝાંખી રશ્મિનો પ્રકાશ કનો-સમર્થ ચારિત્ર્ય, વ્યક્તિત્વ, આત્મગ્ય.

બારણા પાછળ કાન દહ હોમાં રહેન કર્તવ્યપરાયણ કૃષ્ણને આ વાદ વિવાદ બહુજ અમુક્ય હતો. એવાજ કંઈકે પ્રવ્રગ માટે કૃષ્ણ રૂઢી મારતાં હતાં. કૃષ્ણ વાદ વિવાદ સમજતાં નહોતાં. કાન્તે “લગ્ન માટે ના પાડતી” એમ કહ્યું એ એમને કાને પડયું. એટલુંજ બમ હતું ખીન્નું મમજાની જરૂર નહોતી કાન્ત નરવતને લગ્ન માટે

ના પાડવાનું મમજવતો હતો એ આથી વધારે સ્પષ્ટ કૃપી રીતે યાચ—“ કાનો કાન આભણુ ” । ફેધજીનું કાર્ય અતિ સરળ થઇ ગયું. ફેધજીની યોજનામાં હવે કશું બાકી ન રહ્યું. નવલતાના વિરોધનું કારણ કાન્તજ હતો. કાન્તજ એને ઉશ્કરેતો. શેકને ફેધજીએ એ મર્ચ મમળવી હીધું. શેક અને ફેધજીએ નિશ્ચય કર્યો કે—હવે જેમ બને તેમ જલદી નવલતાના સ્વાતંત્ર્યને અવકાશ ન મળે, એવી વ્યવસ્થા થવી જોઇએ.

૭.

બીજેજ દિવસે ફેધજીએ નવલતાને પિતાશ્રીની આજ્ઞા સાંભળવા હાજર કરી. પિતાશ્રીએ જાણે અતિ હર્ષ અને કાંઈક આતુર્યથી ગંભીર સ્વરે નવલતાને ‘સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. નવલતાના વિચાર અને વિરોધ એઓ જાણુતાજ નહોતા. પોતાની આજ્ઞાને નવલતા જાણે અતિ હર્ષથી વધાવી લેશે, એમ માની લેવાનો ટોંગ કર્યો. પરંતુ હૃદયને એથી સંતોષ ન મળ્યો. એ પરિણામ કંપી ગયાનું નહોતું “ હું.....હતા... ..આ ફેધજી કાંઈ...વાત લાભ્યા છે. હું તો હા પાડું છે પણ ત્હારે ત્હને સ્હેજ કહેવું ..ખમર .. આપવી જોઇએ. ”

“ હા, એ ત્હને તેથી વળા એટલું... ” ફેધજીએ યથાયોગ્ય શેકને અત્યુદ્ગત આપ્યું. “ ભાઈ, પણ વાત શી છે તે તો કહો? ” નવલતાએ ફેધજીનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકાર્યું. ફેધજીનું વાક્યાતુર્ય તરતજ બંધ કર્યું.

“ જો જો કેટલી ઉતાવળી યાચ છે? ” ફેધજીએ હાસ્યનો પ્રયત્ન કર્યો. નવલતાના નંશય દૃઢ થયા. કોઈથી શાંત રહી. ફેધજીના હાસ્યને પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. પિતાશ્રીને પોતાનું કાર્ય વધારે મુશ્કેલ લાગ્યું. વાતાવરણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિકૂળ હતું. આખરે ફેધજી આંધુ બોઇ કંપલાવ્યું—“ નવલતા હમે.....એમ છે કે ત્હારે માટે..... માર્ગ ધર ..સારા વરનો વિચાર.....ત્હારા વિચારનો નિશ્ચય કર્યો છે. ઊકરો શ્રીમંત, કુલિન અને પ્રતિક કુટુંબનો છે.”

“ કુટુંબ—હશે—પણ એ પોતે..... ”

“ એ પણ કાંઈ.....જોટો નહિ—કાંઈ શીખ્યો પણ છે. આપણા પરિચયમાં પણ આવ્યો છે.....તું ક્યાં પ્રવૃક્ષથી અગ્નિથી છે? પ્રવૃક્ષના પિતા અને મિત્રના હૃદયથી પ્રવૃક્ષ માટે ત્હારી માંગણી કરે છે.... ”

“ ભાઈ..... ” નવલતા આવેશમાં વધુ બોલી શકી નહિ તેનો અર્થ જુદો થયો.

“ બાળ—તારે કહેવું હોય તે—એક કહે—શરમાય છે મેની! હું કહું છું ને? ” આગામી શિક્ષા નહીં ક્યાં પણ તેના બચાવ માટે જોટો વિવેક પ્રદર્શિત થયો. નવલતાથી હવે ચૂપ રહેવાથી તેમ નહોતું. આ પ્રસંગ અને ફેધજીના પ્રયત્નનું ગંભીર ગૃહસ્થ, એ સમજી ગઇ હતી. મનસંકાયનો મમય નહોતો, “ ભાઈ એમનાથી હું અજાણી નથી, એ મ્હાં મ્હાં મ્હાં. એમના સદ્ગુણ અને લક્ષણનું મ્હે કાંઈ અવલોકન કર્યું છે. જે ચોરી થયી વિદ્યા એમણે મેળવી છે, તેનો એ દુરપયોગજ કરી ચક્રા છે. વિદ્યા અને વિદ્યા-

બાસીને અનેક શાપ આપવામાંજ એમનું વિદ્યાધન ખર્ચાય છે. લક્ષ્મીને પ્રતાપે ગરીબ સ્થિતિનાને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવાનો જાણુ એમને ઇશ્વરદત્ત અધિકાર મળ્યો હોય ? લક્ષ્મીના પ્રતાપમા એમને એટલી બધી શક્તિ છે કે એમની સામાન્ય વાતમા પણ એ ઝગડો ઉઠે છે. યુવતિઓના કલ્યાણર્યે તો એમના ઉત્સાહ અને પરિશ્રમ જાણીતા છે કાઠ-પણ સુશિક્ષિત યુવતિ એમના પ્રદારથી ગમી શકે તેમ નથી, તેમજ સુશિક્ષિત યુવકને મુખે ગણી લઇને મુરકેસ સ્થિતિમાં ક્યારે આવે, એ આશા તેમને અતિ આકર્ષક અને સ્વાભાવિક થાગે છે ” “લતા એ તો એમ કહે તેથી ..એના ઘર સાથેનો આપણો સંબંધ. ”

“ ના, ના, બાઈ ત્હમે એમને ત્હમારા મિત્રના પુત્ર તરીકે ઓળખ્યા છે. મ્મે એ-મની પ્રવૃત્તિઓ તપાસી છે, એમના વિચાર એમની પાસે ઘણીવાર સાંભળ્યા છે. એમનું વર્તન, ચરિત્રણ પણ કાંઈક જાણું છું...ત્હમારા મિત્ર.....આપણો સંબંધ...ત્હમારી સ્વાભાવિક ઉત્કંઠા હું જાણુ છું. સમજી શકું છું. પરંતુ જેને લક્ષ્મી સર્વત્ર હોય, ગરીબના જીવનમા શ્રીમંતના દાસત્વનોજ સમાવેશ થયો છે એવા જેના વિચાર હોય, સુખની અભિલાષા, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વમાનની આકાંક્ષા ગરીબ રાખીજ ન શકે-તે મર્વ શ્રીમંતનેજ પ્રીય હોવા જોઈએ, તે બોગવવાનો તેમનોજ અધિકાર હોય એવી જેમની માન્યતા હોય, ગરીબના હૃદયના અસ્તિત્વનું ચિન્હ મરણ્યે જેઓથી સાંખી ન શકાય, અન્યના સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જેને તિરસ્કાર હોય તેને મ્હારું જીવન સોંપી શકતી નથી. લક્ષ્મીથી પ્રાપ્ત થતી સગવડ-વિશ્વાસ પોતે ભલે બોગવે, પરંતુ એમના માની લીધેલા અધિકારને હદ હોવી જોઈએ. અન્યના જીવનને નિર્માત્ર્ય બનાવવાની એમની નીચ પ્રકૃતિનો નાશ થયો જોઈએ. મ્હને વિદ્યા અને આત્મવિકાસ માટે અતિ તીવ્ર ઉત્કંઠા છે. લક્ષ્મી મર્વસ્વ નથી-તેથી જીવનમા કાંઈક સગવડ મળતી હશે, કાંઈક સરળ બનતું હશે પણ તેથી વધુ ? દરેક માનવ બાળને, રાય કે રક, સુખની અભિલાષા, સ્વમાન, સ્વાતંત્ર્યની આકાંક્ષા હોય છેજ અને હોવીજ જોઈએ એમ હું માનું છું. સર્વને એ સરખાંજ પ્રિય છે. અને મર્વને એ બોગવવાનો સરખો અધિકાર છે. માત્ર પુરૂષોને ખાસ કરીને શ્રીમંત પુરૂષોનેજ હૃદય હશે, એમ હું માની ગઈતી નથી. પ્રભુએ હૃદયનું વેચાણ કર્યું નથી. ગરીબ અને સ્ત્રીઓના હૃદયના અસ્તિત્વ માટે ઘણાને સંશય હશે, મ્હને તેમ નથી. સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ માટે, તેમના સ્વમાન, અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જેમને તિરસ્કાર હોય તેમના પ્રત્યે મ્હને પણ ઓછો તિરસ્કાર નથી. એમા નિમ્ન, મંકચિત શુદ્ધ આત્માને ક્ષુદ્ર હૃદયને ઉત્તેજન વા વિજયનો અવકાશ આપવો એ હું પાપ ..એવાને ”

“ લતા, તું જાણુ છતાવળી છે, આધરી છે. એક આખે જુએ છે. તું નાદાન છે. સર્વ વસ્તુ.....સર્વ સંબંધોના વિચાર.....આપણે કાંઈ આજને આજ વિચાર...નિશ્ચય કરશે નથી...ત્હારે વિચાર કરવા વખત છે. ધીમી થા સાંત થા વિચાર કરી ને ”

“ નહિતો પછી ..” ફક્તજને યુક્તિથી મૂચના ઉમેરવાનો પેસંગ આઓ.

“ નહિતો પછી શું ? ” નવસતાએ અતિ આવેશથી મોટે ધોટે પૂછ્યું.

“ હા કેટલીજ પડશે ” ફક્તજનો-લોકચારનો દર પ્રત્યાધાત થયો.

“લાઈ, વધુ વિચારની જરૂર નથી વધુ વિચાર મ્હારાથી થઈ શકે તેમ નથી અને કરવાનીયે નથી. મ્હારો નિશ્ચય થઈ ગયો. દ્રઢ છે—અચળ છે. મ્હારી ના ની કાંઈથી પણ હા કરી શકાય તેમ નથી.....” સ્વમાન અને આત્મસ્વાતંત્ર્ય એ વિના સંઘર્ષે લોકો-ચારને પ્રત્યુત્તર દીધો. પુરણું શસ્ત્રો નવીન અનિવાર્ય આત્મમગ્ન સ્થાને ટકી શક્યા નહિ—નકામાં થઈ ગયાં. વિદેહી સુશિક્ષિત સંસ્કારી પત્નીના થોડા ઘણા પરિચયનો પ્રભાવ હશે, નવજતાપર નિરંકુશ વાતસહ્યવું પરિણામ હશે, કે નવજતાના આત્મમગ્નતા સામર્થ્યની અસર હશે, ગમે તેમ હો પણ ફેંદછની સૂચના અમલમાં મુકાઈ નહિ. શેઠથી નવજતાને વધુ કહેવાયું નહીં. નવજતા બહાર દોડી ગઈ, કોઈથી રોકાઈ નહિ. પિતાશ્રીએ ફેંદછ સ્થામુ બેસ્યું. ફેંદછની મુક્તિ હાલ તરતતો નિષ્ફળ થઈ. આ સર્વ મુશ્કેલીનું કારણ કાન્ત હતો એ હવે પુરવાર કરવાનું રહ્યું નહિ, નિમંશયજ્ઞ હતું નવજતાએ કોઈનું ખુન નહોતું કર્યું. ધરને આગ નહોતી લગાડી, એતો દરેરાજ સાંભળીએ, એનો સામાન્ય ધટના હતી. નવજતાએ તદન અસાધારણ મહાપાપ બહારી લીધું હતું. વર્ગો થયાં પ્રતિષ્ઠા પિતાશ્રી અને લોકાચારની આજ્ઞાનું લોકાચારનીતિનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું. પિતાશ્રી, ફેંદછ અને લોકાચારે “શાંધી કપાડેલા” પતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું. કારણ—કાન્ત.

પુત્રી તરફ મેઢને અતિશય રનેહ હતો. બનતાં સુધી તેને કોઈ દિનમ નાખુશ નહોતો કરતો. નવજતાના ચારિત્ર્ય અને છુદ્ધિપર તેને અનંત શ્રદ્ધા હતી, અને આટલાયે વિરોધતાં કારણ એમની “સોદા” કરવાની પ્રકૃતિ, લોકાચારપર દ્રઢ માન્યતા—તેની લીતિ, એમના વિચાર પ્રમાણે પ્રકુલ્લની સપૂર્ણ યોગ્યતા, મિત્રના પુત્ર પ્રત્યે સ્વાભાવિક પદ્મપાત. નવયુગના નવીન ઉચ્ચતમ આદર્શની અગત્ય અને અપેક્ષા મમજવાનું તેની કલ્પનાશક્તિથી બહાર હતું. “હમે શું એનું શ્રેય મમજી નથી શકના” એમ માનનાર, એજ કારણે પુત્રીને ગમે ત્યાં ગોઠવી દેવાનો મપૂર્ણ અધિકારનો દાવો કરનાર, નવજતાના હૃદયની અપેક્ષા અને વિરોધનું સ્વરૂપ ન સમજી શકે એ સ્વાભાવિક હતું વિરોધ સમજી ન શકાય એટ-લુજ નહિં પણ તેનું અસ્તિત્વ સરખું પણ કેમ મનાય? નવજતાનો વિરોધ હોનોજ નહિ. હોઈજ શકે નહિ. ખરો વિરોધ તો—કાન્તનોજ. કાન્તજ નવજતાને ઉશ્કેરેનો હશે સંશયની વાત નહોતી. ફેંદછએ પુરવાર કર્યું હતું કે કાન્ત નવજતાને “લગ્ન માટે ના પાડવી” એવું સમજાવેનો હતો. નવજતાના પ્રત્યુત્તરથી એમને અત્યંત શોક ઉત્પન્ન થયો હતો. પણ નવજતાના નિશ્ચયનું સ્વરૂપ અને આત્મમગ્નનું પરિણામ પરિચયને લીધે, એઓ કોઈક કલ્પી શક્યા હતા એટલે નવજતાને વધુ કહેવાને એની મ્હોમે વિરોધનો વિચાર મોડીજ વાળ્યો. કોઈના વાણ્યુ હવે સ્વાભાવિક રીતે કાન્ત તરફજ ફેંદછવા લાગ્યાં. ફેંદછની બળની સૂચનાના ઉપયોગથી અનિશ્ચિન પરિણામ મ્હોરી લેનામાં લાયક હતા. બાપારી પિતાને બાપારી સુક્તિજ જડી. કાન્ત પોતાની ઈચ્છાથી ઘરમાંથી ખસી બાપ તો સર્વ બધા મરી બાપ. એ માટે સુક્તિથી કાન્તનાં સોભને આકર્ષવાનો નિશ્ચય કર્યો. સારી જગ્યા આપવાનું કોઈક વચન આપીયું કોઈક આશા આપીયું. મ્હારે કમા મુશ્કેલ છે.....એ ખસી જશે એટલે નવજતા બધું એની મેજે ભુલી જશે. એના વિરોધ ઉડી જશે.” આ “સોદા”થી બાપારી પિતાને અત્યંત મતોષ થયો.

કાંઈક ફેરફાર થયો હતો તે એ જાણતો હતો, પણ તેનું 'ખરેખર' આંતર સ્વરૂપ મક્કટ થયું નહોતું. ખાસ કરીને નવવત્તાનું વિવક્ષણ વર્તન દિનપ્રતિદિન વધુ અનિર્ણિત બનતું જતુ હતું. ધડીમાં ગંભીર હર્ષ, ઉદ્દાસ અને ઉત્સાહ તેની સુખાદૃતિપર સ્ફરતા, તો ઘડીમાં કાંઈક ઉંડા નિઃશ્વાસ અને ગોઠની જાયા ત્યાં નજરે પડતી. જાણે કાન્તને સ્હીડનતી હોય, તેને કુખ દેવામાજ આવદં માનતી હોય, કાંઈક મહત્વની વસ્તુ કાન્તથી ચુસ્ત રાખી સુકી હોય તેમ એ વર્તતી. નવવત્તાના આત્મમળના સામર્થ્ય અને તેના હૃદયની પ્રવૃત્તિ કાન્ત પણ મંપૂર્ણ તો સમજીએ જ નહોતો. નવવત્તાનું ચિત્ત અસંખ્ય અગમ્ય લઢરીઓથી વ્યાકુલ હતું અને અસલ વ્યથાથી એ પણ અતિ અસ્વસ્થ બની હતી તેમ છતાં સ્ત્રીત્વના એક દિવ્ય લક્ષણના વિરલ પ્રભાવે ઉત્તરની પ્રેરણાએ, તેને પોતાની સર્વ શક્તિનું સામર્થ્ય પ્રેમ અને આત્મભોગના નાદને ઉત્કૃષ્ટ રચાને ખેંચી લઈ જતા, જનસમૂહ સ્હામે આરભ કરેલા યુદ્ધમાજ સંધર્ષિત કરવાનો અચળ નિશ્ચય કરાવ્યો. તે એટલે લગી કે એ કારણે કાંઈને કલા નિના જાણે એજ પોતાનો અમુલ્ય અધિકાર હોય તેમ મર્વ સંકટ કરવાની તેને અનિવાર્ય ઉત્કંઠા થતી. એજ કારણે કાન્ત નવવત્તાની પ્રવૃત્તિઓ સમજી શક્યો નહિ, એજ કારણે એ અધિકારમાં હતો. કાન્તની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. જીવન કંટાળારૂપ લાગ્યું, સુઝ્યો. ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ અને જીવનક્રમના અંતરની વ્યથા અમલ લાગી ધૈર્ય હવે રહ્યું જ નહિ. મન અને હૃદય હવે શાંત થઈ જ શકતા નહોતાં નવવત્તા તે કલા નિના આવી ગઈ...પણ નવવત્તાને કહેતા અસાધારણ મંકાય થતો.

૧૦.

સ્પર્શસ્તને વાર હતી જીવનની બાલ પ્રવૃત્તિઓ મંદ પડતી ગઈ. સંખ્યાએ શયિત હૃદયને ઉરકેરી જાત્રન કરના પ્રયત્ન આરબ્યા ગગનપટપર ફરેક પજે રંગ બદલાતા ગયા નીચે માનવમાળતા હૃદય રંગ પણ ફેરવાતા ગયા. જનમત હૃદય જીવન સ્વરૂપ શોધવા તત્પર થયું. કાંઈક નિરાશાના પાપાણુવત્ પડતી પેતી બાલુ આશાનું અસ્તિત્વ માની લઈ આશ્વાસન લીધું. માનવમાળની વ્યર્થ પ્રવૃત્તિઓના અનિ કશ્ચસ્વરૂપી કાંઈક આકર્ષાયું કાંઈકને અતિ ઉત્કૃષ્ટ અનન્ય આદર્શ તરફ હૈયે ઉડવાની પ્રેરણા થવા માડી. કાંઈકને ધ્વજનાદના ગભીર જ્વનિનો પરિચય થયો. સૂચે પોતાની સત્તાની મર્યાદા બાધવા માડી—અસ્વસ્થ, ધાકેના, કંટાળેલા, અધીર્માં માનવમાળને નવ પ્રભાતના નવાં કાર્યો નવા આદર્શ માટે તૈયાર થવા રાત્રિની શાન્તિને અવકાશ અર્પણ કરના નિશ્ચય કર્યો.

દીવાનખાનામાં રોક આરામ પુરસ્થીપર આરામ લેના હતા. કાન્ત થોડેક દૂર સ્હામે ખુસ્થીપર મેઠો હતો. પાસેના સોફાપર નવવત્તા પડી હતી ફરજી બારણા પાસે માળાના મણકા ગણતા હતા.

“ પડી કાન્ત, દેશમેશા કે સમાજમેશા કે પેટમેશા. ત્યાગી કે અનુગામી, વેરાગી કે સંભારી—શા નિચાર—કેના.....કેટનાકે કિલ્લા બાંધ્યા...” ધણે દિવસે શોડને આવી રીતે વત કરનાનું મન થયું એ જોઈ કાન્ત સ્હેજ આશ્ચર્ય પામ્યો. કારણ કેટલોક વખત થયા કાન્તને તેમના મૌન નિરાધને અનુભવ સાધારણ થયો હતો શોડના આરામ, યુક્તિ કાન્ત શું જાણે ? જોડે પોતાની અપૂર્વ યોજના અમનમાં સુકી હતી જોડે હૃદયને તો મિત્રના

સ્વપ્રદર્શી પુત્રને “કેકાણે પાડવાનું” આશ્વાસન અપાયું. “કિંકા ! મ્હારા વિચારને હું કિંકાનું જે નામ કે સ્વરૂપ આપી શકતો નથી. દેશસેવા, સમાજસેવા કે પેટસેવા એવા વર્ગ હું પાડી શકતો નથી. એટલું તો ખરું કે ત્હમે જેને પેટસેવા કહો છો તેને જીવનના આદર્શ તરીકે કે જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિના કારણ તરીકે સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી. મ્હારા વિચાર પ્રમાણે જીવનરહસ્ય માત્ર પેટસેવામાં સમાપ્ત થતું નથી.....”

“એમ મમ્મને કે ત્હમે પુષ્કળ કમાઓ અને પુષ્કળ સારી સંસ્થાઓને મદદ કરો તો” “જેના તો પુષ્કળ કમાવવાની રીત.....હશે..માત્ર પુષ્કળ કમાવું, એ આદર્શ તો હોઈજ શકે નહિ. સખ્યાબંધ સંસ્થાને માત્ર એક લખી આપવાથી તો મ્હારા આત્માને સંતોષ નજ વળે. જીવનના સર્વ વ્યવસાયની પ્રેરક બે પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય. એક તો કંઈક ઉત્પન્ન કરવાની માનવ જીવનમાં સુખની મામમ્મી વધારવાની પ્રવૃત્તિ; અને બીજી પોતાના આત્મ સંતોષ માટે અનેક વસ્તુ મેળવવાની-પોતાની કરવાની પ્રવૃત્તિ.” “એ સર્વ હું સમજતો નથી. ત્હમે હવે હવામાં છલંગ ન મારો” શેકના વ્યાપારી સ્વભાવને કાન્તનું આપણુ સહેજ ‘વધારે પડતું’ થયું. ધીમે ધીમે એમનું વૈધે ઓછું થતું ગયું. કાન્ત પોતાનો સ્વાર્થ પણ સમજી ન શકે તે માટે આશ્ચર્ય લાગ્યું.

“બે ઢામ સાથે થાય કે નહિ ?” શેકે પાછા સમજાવવાના પ્રયત્ન કર્યા, “એમ સમજો કે આપણી મીલમા ત્હમને “મેનેજ” આપીએ, ત્હમને મીલના ઢામ-ગાર વર્ગને સુધારવાની જુટ આપીએ, તેમને ચાટે કળવણીની કાષ્ટક સંગવડ કરી આપીએ. ધર્મદા દવાખાનું રાખીએ, તહેવારોપર મેળાવડા માટે મીલ તરફથી વાર્ષિક મદદ અપાય, તો ત્હમે એ જગ્યા સ્વીકારો કે નહિ ? એથી ત્હમારે એક પંથ ને બે કાળ. ત્હમારો સ્વાર્થ થયું સચવાય ને કાષ્ટક સમાજ સેવા પણ થાય..”

“ના” કાન્તે વિના સંકોચે જવામ આપ્યો. “કારણ ?” શેક ક્રોધથી ઉશ્કેરાઈ જઈ પૂછ્યું. પોતાના આદર્શ સ્વપ્ન તરંગ માટે આટલી હદ મૂર્ખાઈજ કહેવાય. શેક આ વેશ રોકવા પામેના ન્હાના ટીપાય પર ગોઠવેલા નળાનીક વાકમાંથી કુવ વિખેરવા લાગ્યા-કેટલાકને વાકમાંથી બેચી આવેશમાં-ગાવીયાપર ફેંક્યાં, નવલતા વધુ નગ્નત થઈ ફૂંકજીની માળા શરતી અટકી. કાન્ત બેચડકે બન્યો.

“કારણ ! મીનમાં કામ કરનારને સુધારવાની તક મેળવવા મને બહુ આકાંક્ષા છે. હોટા પગારની લાલચથી, મ્હારા સ્વાર્થથી કે તેમને થોડી ઘણી કળવણી, દવાખાના, કે મેળાવડાની સગવડો આશા કે લોભથી હું મીન માલેકોને તેમના કર્તવ્ય સમજાવવાના કાર્યમાંથી હાથ દઢાડી નાખું એ આશા જોડી. મીનના કામ કરનારાઓને થોડાક સગવડના દુકાન નાંખી અન્યાય સ્વીકારી લેવાનું મ્હારાથી સમજાવાય નહિ..” ફૂંકજીને, કાષ્ટક વિજયની ઝંખના થરા માડી.

ફૂંકજી બંધે કાન્તના વિચાર અને મુર્ખાઈપર નિરન્દર દર્શાવના હોયતેમ ત્યાંથી ઉડી ગયા પરંતુ તેમને કાન્તના પરાજય માટે ઓછી લાલમા નહોતી. ત્યાંથી ઉડી ગયેલા પાછળે ઉર્લા રહ્યાં.

“એટલે” શેકના ક્રોધની લગામ હવે હાથમાંથી છુટી. ગર્વથી હવે એમણે ચીમજ

પાઠવા માડી “ એટલે એથી વધારે થુ...કાલે તમે એમ કહેશો કે એ કામ કરનારને મીલનો કારભાર મેંપવો, તેની આવકમાંથી લાગ આપવો...એનું તેઓ ખાતે તેનું જ ખોદે ...રવડતા રઝગતાનાં પેટ ભરીએ તે હમારાં કર્તાવ્ય મમજવાં...”

“ રવડતા રઝગતાનાં મદાવત તરીકે તમે મીલ નથી ચકાવતા, રવડતા રઝગતાની ખરી મહેનત, ખરા પરસેવા, રાત્રિ દિવમની વેક, તેના કચડાયલા આત્મા, મૃત્યુવન છવનના બદલામાં તમે કરો છો, તેમ તમે માત્ર તેમનાં “પેટ” ભરો છો-તે થે કાલુ જાણે ? હમરો આત્માનો ભોગ-બળિદાન તે ત્હમારી ડીવીડન્ટ માટે, ત્હમારી નિશ્ચિત માટે, તમાગ વિદ્યામ માટે, ત્હમારો છવન માર્ગે અનુકૂળ કરી આપવા માટે...ત્હમા.....”

“ શું ? ” એકદમ આવેશમાં જપાનીઝ વાઝ કાન્ત તરફ ફેંક્યું. “ તમારા જેવા લાણુલા લિખારીઓને પણ એમજ...” વાક્ય પૂરે ન થયું. વાઝ કાન્ત પર પડ્યું નહિ. નવલતા સ્દાસુ જોતાજ એક સ્તબ્ધ થઇ ગયા. આસપાસની વસ્તુઓ અને લદમીનો પ્રભાવ ઝાંખો થયો. એમનું આત્મસ્વરૂપ નાનકડું જાતી ગયું, અનેક પ્હાને આશ્વાસન આપી વર્ષો થયાં થેનમાં નાંખેલા આત્માનું ધેન હડવા માંડ્યું, એ ધેનના પરિણામરૂપ આત્મપ્રદાનું અચળ ગણાયેલું સ્થાન ડગમગવા લાગ્યું-કાંઈક મહા શક્તિએ ઊંખેડી નાંખ્યું. નવા, અગમ્ય, અનિવાર્ય સામર્થ્ય સ્દામે પુરાણા પ્રયોગ નિષ્ફળ નિવડ્યા. આત્મા જાગૃત થતાં અનન્ય વિચારોને સ્થાન મળ્યું. વિચારથી માનવબાળ જોટલા ગભરાય છે તેટલા બીજા કશાથી ગભરાતા નથી. તેટલા વિનાશથી કે મૃત્યુથી પણ ગભરાતા નથી. વિચાર ઉચલ પાચલ કરનાર, વિનાશિન, પરિવર્તનશીલ અને ભયંકર છે. વિચાર અને અધિકાર સ્થાપિત મંચાઓ, અને સ્વસ્થ, સુગમ ટેવો તરફ હમેશ નિષ્કુર જાને છે. વિચાર નીતિ રહિત છે, નિયમને વશ નથી, સત્તાનું સાંભળતો નથી, મેંકડો યુગ થતાં ગ્રામ થયેલ ગાન તરફ બેદરકાર હોય છે. વિચારે રોડના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. માત્ર વધારે પૈમા અને વધારે જડ વસ્તુઓના વિલાસ કરતાં વધારે સ્વાતંત્ર્ય, વધારે સ્વાતંત્ર્ય, વધારે હિતપાદક પ્રજા તિના અવકાશની માનવ બાળ અભિલાષા રાખે છે તે માટે અસુખ્ય પ્રયાસ કરે છે જેની કાંઈક ઝાંખી થઇ. ગત સમયની વિટંબણ, અભિલાષ, અનુભવનું સ્મરણ થયું.

વિદેહી સુશિક્ષિત પત્નીના મંસ્કાર જાગ્રત થયા. અંતે પુત્રી વાતમથે ગણુત્રીનું મકન ઓછું કર્યું. કાન્ત તરફનો વિરોધ અર્થહીન લાગ્યો. પોતાની શુક્તિઓનું નીચ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું. કાંઈજ બોલી શક્યા નહિ. હૃદયનું આશ્ચિત ઝીકારી લીધું. શાંત સમયનિ અપાઇ ગઇ.

કાન્ત પણ પ્રથમ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. નવલતાના અતિ અકસ્મિક અને આકસ્મિક વર્તનથી એ પણ થોડીવાર જડ રહ્યો. લોહિની કાંઈક છાંટ હાથપર પડતાં એ જાગ્રત થયો. સમય અને સંભોગ, હૃદયના અનિવાર્ય સામર્થ્યને, આકસ્મિક રીતે અકસ્મિક દિશામાંથી સહસા પ્રકટ કરે છે એ ઘણી વખત એના વાંચવામાં આવ્યું હતું. શત્રુની છુમ પડતાં સહસા પ્રકટ કરે છે એ ઘણી વખત એના વાંચવામાં આવ્યું હતું. શત્રુની છુમ પડતાં “ ભારકરાચાઈ ગણીતની પાટી બાળુએ બેરની, પાણીનીએ ‘ખ, ફ, જ, ડ.’ મારી ડેકું ” પ્હાર કહાડ્યું, તુકારામે તાળ છોડી અને તાનસેને તાન બધ કર્યાં ” એ સત્યનો અનુભવ પ્રથમ થયો. ગત સમયની તુલના બરાબર થઇ. કતિહાસનાં મહાઅમાં નવો રંગ હોતોયો.

કંઈક ચિત્રો દેટલીક ધટના, અતિ જાગ્રત થયેલ કલ્પનાએ આગળ ધકેલ્યા.—ફ્રાન્સમાં
 ઐક્ય નહોતું. મુર્ખ ઊકરવાદી દોડે તું પ્રધાનમંડળ અશક્ત હતું. ત્રાયની સલાહથી દો-
 ફેની માતા પર લોકોનો અને અમીર ઉમરાવોનો સંશય વધુ ઢઢ થયો. ઓરલીયાંપર
 દુશ્મનોએ ઘેરા ધાલ્યો હતો. ફ્રાન્સે આશા છોડી હતી. દોઝહી ગામડામાં પણ ચોદા-
 ઝોની આવજા થતી ત્યાં પણ લડાઈની ધમાલ નજરે પડતી. એ સમયે એક ખેડુતની
 પંદરેક વયની છોકરી એક મ્હોટા વૃક્ષ નીચે ખેડી કાંતતી હતી સ્વપ્ન તરંગમાં ધસડાતી
 હતી. પૃથ્વીપર પ્રભાતના પ્રથમ પ્રકાશ જેમ અનન્ય હૃદય-તરંગ એ ન્હાનકડા આત્મા-
 પર ટપક કરતા. વસંતનું સામાન્ય હતું. સ્વપ્નને અનુકૂળ વખત હતો. કુમારિકા કરાનો
 વિચાર નહોતી કરતી. યુવાવસ્થાનું આશ્ચર્ય ભોગવતી હતી વિચાર જાગ્રત થતા પણ સ્પષ્ટ
 નહોતા. એવામાં આકાશમાં થતા કંઈક ફેરફારથી એની દ્રષ્ટિ આકર્ષાઈ, એકાએક દેવાસય
 અને પોતાની વચ્ચે કદી ન જોયેલ એવી વિસ્મયકર જ્યોતિનો પ્રકાશ થયો. તેના અંત-
 રમાંથી એટલોજ વિસ્મયકર ખનિ કાને પડ્યો “ઝાંઘક, ત્યારે ફ્રાન્સને સહાય આપવી
 જોઈએ...તુંજ એનું રાજ્ય પાછું મેળવી આપશે.” આપૂર્વ, અસંભવિત સૂચના એના
 હૃદયમાં રેપાઈ. અનેક વિટંબજી અનેક વિરોધ, રાજ્ય દરબારી, અને ધણીક કુશળ
 લશ્કરી અમલદારોની ધમ્પા સ્પષ્ટ હતાં, છતાં આ સ્વપ્નદર્શી કુમારિકાનો પ્રભાવ, તેનું
 સામર્થ્ય અનિવાર્ય હતાં. નિરાશ થયેલ લશ્કરમાં તેણે નવું જોમ રેડ્યું. અંતે દુશ્મનોને
 હરાવ્યા. ઓરલિયાંના ઘેરાનો અંત આપ્યો, મુર્ખ, ઊકરવાદી, જોમી અને અશક્ત દોફેને,
 ફ્રાન્સની ગાદીએ બેસાડ્યો. અતુલવી સેનાપતિઓને જે અસંભવિત લાગતું હતું, જેની
 તેઓએ સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી રાખી તે આત્મેત કવચમાં સજ્જ થયેલ સ્વપ્નદર્શી
 મહાત્મેતા-૧૭ વર્ષની ખેડુતની કુમારિકાએ કરી બતાવ્યું. આ વીર કાર્ય આ અપૂર્વ
 દેશભક્તિનો ખદલો, જે દુશ્મનો એ કુમારિકા સ્થાને લડી નહોતા શક્યા, જે દુશ્મનો એનો
 વિન્ય છીનવી નહોતા શક્યા તે દુશ્મનોએ થોડાક વર્ષ પછી તેના પર અનેક ગંભીર આ-
 ગ્રાપ મુકી તેની અપૂર્વ દેશભક્તિના ખદલામાં તેનું બળિદાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ
 નિશ્ચય નિષ્ફળ ન થયો. આખરે આ વીર-ગાળ કુમારિકા અગ્નિમાં હોમાઈ. તેની ચિતા
 નીચે આ રાજદો હતો—“ઝાં જેને કુમારિકા કહે છે, જુકી, લોકને શાપ આપનારી, દેવ
 ગણાતી, પ્રભુતા નામને કલંક લગાડનારી, ધાતક, બેહોમી...” ન્યાય અને ધર્મને ખ્હાને આ ભોગ
 અપાયો. ન્યાયાધીશ અને ધર્મચુરોએ પોતાના નામને સર્વકાળ માટે લાંછન લગાડ્યું...એકે...
 આજ આ બાળકુમારિકાનાં પવિત્ર પગલાં ફ્રાન્સમાં સર્વત્ર પુલ્કાય છે. આજે એ મહાત્મેતાના
 સ્મરણ માત્રથી ફ્રેંચ હૃદયમાં અલૌકિક અપૂર્વ થનથનાટ મચી રહેછે. આજ ફ્રાન્સ ઝાંઘકની ભૂમિ
 તરીકે જોળાયાય છે...એવડીશીઆએ ધ્રીટનના શત્રુ રોમનોને હરાવ્યા હતા. એઝિપિનાએ
 ફૂર દાઇબીરીયસને હંકાવ્યો હતો. પેરીકલીસને એમીપેટ્રીઆની સ્થાય...ઓત્વના સામર્થ્યનું
 ખરું જ્ઞાન કાન્તને આજલગી પ્રાપ્ત થયું નહોતું. એણે પણ સ્ત્રીઓને, સામાન્ય કલ્પનાની
 ગણતરી પ્રમાણે દુઃખી, રાક, અને સહનશીલ પ્રાણી ધાર્યા હતાં. પુરૂષ જ્યારે નિરાશ થાય,
 તેનું ધૈર્ય, તેનાં શસ્ત્રો જ્યારે ખુટે, જે કાર્ય તેને અસંભવિત લાગે તે વખતે સ્ત્રીઓ
 તેની નિરાશાને આશામાં ફેરવી નાખે, તેના ધૈર્યને ટકાવી રાખે, પોતાના આત્મજળ અને
 હૃદય-સામર્થ્યથી નિર્ભાલ થઇ ગયેલ શસ્ત્રોમાં નવું જોમ રેડે, અને અસંભવિતને સંભવિત

જનાવે એ સ્ત્રીત્વના મામર્યાની કાંઈક વૃક્ષના, કાંઈક ઝંખના કરી શક્યો. જાગૃત થયેલ કલ્પનાએ સ્ત્રીત્વના અપૂર્વ મામર્યાની કથા ઇતિહાસમાંથી શોધી દેડાડી... .. મૈત્રેયી, કુન્તી, દમયંતી, ગાંધારી, મીતા, સારિન્દ્રી, રાણાનો તિરસ્કાર કરનાર મીરાં, ઇશ્વરની અ-લ્પતા બાદ, શિવાજીને અમર કરનાર છુછ, ચાંદબીબી, ચિત્તોડની પદ્મિનિ-આ ભૂમિપર નજર પડતાં કાન્તનું ધૈર્ય ખુટવા માંડ્યું. અંદિ ન્યાં જુએ ત્યાં અનેક પ્રકારના દિવ્ય સ્ત્રીત્વના પ્રભાવના દરપો દ્રષ્ટિ રહામે ઉભરાવવા લાગ્યાં. ભારતના અપૂર્વ સ્ત્રીત્વના અસ-ખ્ય ચિત્રોથી કાન્તની કલ્પના થાકી ગઈ. ભારતની રજકણુમાં એ દિવ્યાંશ મળી ગયો છે, તેથીજ તેનું ગૌરવ જળવાયું છે. ભારતખાજકી એ સામર્યા, એ શક્તિ, એ દિવ્યા-શક્તી બહુધા અજ્ઞાન છે. ભારતની અમાન ગણાતી સ્ત્રીઓને ન્યાય નથી મળ્યો. તેનાં સામર્યાની પુરેપુરી વૃક્ષના કાંઈ કલ્પીએ શક્ય નથી તો તેના સપૂર્ણ વિકાસના વિચારનો મંભવજ ક્યાં ? ભારતનું સ્ત્રીત્વ દટાઈ ખવાઈ નથી ગયું. સ્વાર્થ, જેદરકારી, અને નિર્દય લોકાચારના પડ નીચે છપાઈ ગયું છે. સ્વાર્થત્યાગ, સતત પ્રયાસ અને સ્ત્રીત્વના સામ-ર્યા મંપૂર્ણ જ્ઞાનજ એ પડ ફેડી શકે તેમ છે. કાન્તને પોતાના ગર્વ, અજ્ઞાન, અને નિ-ર્જળ શ્રદ્ધા માટે પશ્ચાતાપ થયો. નવસતતાના શબ્દોથી હર્ષદેવો યદ્ય ગયો. ભારતના સ્ત્રીત્વના સામર્યાની ઝંખના માનથી જાણે જીવનના સર્વ અભિલાષ પ્રાપ્ત ક્યાં. બમ, હવે બીજી કાંઈ ઇચ્છા નહોતી... મૃત્યુને પણ અત્યારે વધાવી લેવા તૈયાર હતો... .. એની આંખ તો ક્યારની લોહિતી છાંટપર રિયર મ્હોડી ગઈ હતી.

અમુક વખતે, અમુક સંજોગોમા પ્રયક્ષ થતી, આકસ્મિક લાગતી, આધ્યાત્મિક શક્તિ નિઃમર્ગ આત્માઓની ન્યાય માટેની તૃણા, સત્ય માટે અવર્ણનીય વેદના બધા, ભાવ-ભાવની વૃત્તિ, ભવિષ્યના અમલકારી, વિલક્ષણ સ્વપ્નદર્શનની વિશુદ્ધ ઉપાસના એ સર્વ સામર્યાના યુગ પરંપરાથી વધતા નતા મયથનું પરિણામ હોય છે. ધીમે ધીમે ટીપે ટીપે એ ચેતનના ઝરણાનો વિસ્તાર વ-રો જાય છે. અભિચાર્ય સામર્યાના મૂળરૂપ વિદલ નિઃસંગ આત્માઓના અચળ તપશીજ એ ઝરણા સનત પહો શકે. નવસતતાએ ગણતરી નહોતી કરી, તેમજ કાંઈક ક્ષણિક મુચતાને યત્ર જેમ વશ નહોતી થઈ. કાંઈ પણ નિયત વસ્તુ પર આધાર નહોતો રાખ્યો. કાંઈક વધુ અપ્રમત, વધુ અનિશ્ચિત, અને વધુ પ્રયત્ન શકિત એને દોરતી હતી.

નવસતતાની આંખ અગમ્ય આવેશથી ચમકી, રોકે જેનું વાજ ઉગામ્ય કે એકદમ સહસા નવસતતાએ કાન્ત તરફ કુદકો માર્યો. વાજે કાન્તપર ન પડતા નવસતતાના હાથપર અચકાઈ જુટી ગયું. નવસતતાના હાથપર રહેજ ધમાકો પડ્યો, લોહિતી ઝીણી પડી પડી અને કાન્તના હાથપર પણ એ લોહિ રહેજ પડ્યું. “ શું કયું ” એમ શોધે અને “ શું થયું ” એમ કાન્તને વિચાર ઉત્પન્ન થયા. નવસતતાની આંખમાંથી આંસુ ટપકતા હતાં. હોક મુજતા હતા. એ પળની અગાધ શાન્તિમા ધ્રુવકમાં પોતાના માહમના વિચારથી ધ્રુવકમાં વિદેહી માતાના સ્મરણથી, ધ્રુવકમાં પિતાના વાત્સલ્યના સ્મરણથી એનું હૃદય કુબવા લાગ્યું. પોતાને અને પામે ઉમેલા કાન્તને જાણે મૃત્યુ શુંગળાવનું હોય ! એ પળની વિચિત્ર શાન્તિમા એનું હૃદય એવી રિચિતિમા હતું કે આકસ્મિક પાદાનો કે ડાળ ભાગ-

વાનો કે એવો રહેજ પણ અવાજ એના કાનપર પડત તો એ કદાચ દારૂની ચેંસ પાંડી ઉકત. પરંતુ કુચિતા હૃદયને ખેંચી કહાડવા-ઉત્કૃષ્ટ સ્થાને ઉચકી લેવા મહા યત્ન કર્યા. પવિત્ર સંસ્કાર, અનિવાર્ય આત્મચળ અને આધ્યાત્મિક શક્તિનો વિજય થયો.

આખમાથી આંસુ ટપકતાં હતા. પરંતુ શબ્દો અપ્રમત્ત અને અતિ સ્પષ્ટ હતા. “ ભાઈ, આજથી હું આ ભિખારીની થઈ છું.” શેકની ગણતરી જીલાવનાર, વાત્સલ્યનું સ્મરણ કરાવનાર પવિત્ર સંસ્કારને જાગ્રત કરનાર, અને અંતે શાંત સંમતિ અપાવનાર, ક્રાંતના અજ્ઞાનને પ્રકટ કરનાર અને સ્ત્રીત્વના અનિવાર્ય મામથર્થને પુરવાર કરનાર આ શબ્દો હતા,

ફેફાળ બારણા પાછળથી “ આ જમાના ” ને અનેક શાપ આપતાં અલોપ થયાં— માથે લૌકિક નીતિનું સામથર્થ પણ અલોપ થયું.

સૂર્ય પોતાની સત્તાનો અંત આણ્યો.

કનેયાલાલ હરદેવરામ બકીત.

સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.

(૮) પ્રજાકીય રાજ્ય પ્રતિ.

ઈંગ્લેન્ડના ધણાખરા લોકો ઝોગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં, સામાન્ય વર્ષોમાં અગાઉ કામદાર વર્ગની સ્થિતિ હતી, તેના કરતા વધારે દુઃખદાયક સ્થિતિ સામે થયા. નણસો વર્ષ ઉપર ત્યાંના લોકોમાં જે ખળભળાટ થયો હતો તેના કગ્ત પણ વધારે સામાજિક અને ઔદ્યોગિક ફેરફારોને તે સમય હતો અગાઉના સમયમાં જે લોકોએ દેવળનાં ધન પચાવ્યાં હતાં, તેમનાં વારસોએ ગરીબોને લુંટીને અન્યાયની પૂર્ણાહુતિ કરી. ઇ સ ૧૭૬૦ પછી લગભગ પચાસ વર્ષમાં તો, જમીનદાર વર્ગના ટેકાથી, ખેતીના મુદારને નામે, પાર્લામેન્ટમાં પસાર થયેલા કાયદાની રૂએ, પચાસ લાખ એકર જમીન માર્વજનિક મટીને ખાનગી માલિકીની થઈ ગઈ. આથી સુધારે તો થયો તેમના (જમીનદારના) ખીસામાજ, અને ગામડાના વિકાસોમાં સર્વત્ર દુઃખદાયક, વિનાશની સ્થિતિજ પ્રચરી. ખેડૂત વર્ગ નાશ પામવા લાગ્યો, અને તેમની મોટી સંખ્યાને ગુન્હાઓ માટે પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા. બાકીના, કાંતો પેટીયા મજૂરી માટે જમીનદારને લાં રહ્યા, અથવા તો મોટા શહેરો અને ખાણના પ્રદેશો, ત્યાં તરતનાં દાખલ થતાં માંચાકામને લીધે, મસ્તી મજૂરીની તાણ હતી, ત્યાં ઉભરાવા માંડ્યાં. મોટાં કારખાના સાથે સ્પર્ધામાં ઉભા રહી ન શકવાથી, હાથની ઝાણોના મુદ્દાઉદ્યોગનો નાશ થવાથી, આખજીવનને એક વધુ દૃઢો પડ્યો. જમીનદારો અને કારખાનાના માલિકો, જેઓ પોતાના લોભને તરતના ગ્રેધી કદાચલા સગવડોમાં, અચળ આર્થિક સિદ્ધાંતોના

પડતા નીચે સંતાડી રાખતા હતા, તેમની દ્વાએ, અંધારણ કે પ્રતિનિધિત્વ વિનાનો અને કાયદા કે મહાજનના રક્ષણ વગરનો મજૂર વર્ગ પડ્યો હતો. ખપ અને છતના સખ્ત કાયદાથી, અતિબહુ સ્પર્ધાથી, વચ્ચે ન પડવાની નીતિથી, અને સસ્તી મજૂરીથી, રાષ્ટ્રીય મંપત્તિ એટલી તો વધી કે તેથી લાભનાં સ્વપ્ન પણ ખરાં પડ્યા જેવાં દેખાયાં, પરંતુ તેને મજૂર વર્ગનો એક મોટો ભાગ એવી પ્રશુવત સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો, કે તેની સરખામણીમાં નાઇઝરીયન જંગલીપણું તો ક્રૂર વૈભવમંત્રજ નહિ પણ નીતિવર્ધક પણ હતું.

દુઃખને પરિણામે, તે સામે વધી દર્શાવવા, ખંડ યથાં કંના આપવા માટે હિંમત-હત કલ્પના નામે મંડળે ઉભાં થયાં. “લડાઇટમ” નામે મંડળે સાંચક્રમ તોડી નાંખીને, તથા મજૂરીયે પોતાની ગંજી બાળી મૂકીને, શત્રુનો પરજીવ કરવા આશા રાખી. માંચે-સ્ટરમાં એક મોટું પણ સમાધાનીવાળું રોજી મળ્યું હતું તેને લશ્કરી બળથી વિખેરી નાંખવામાં આવ્યું, અને સામે દુનિદિ થયેલાં આ રોળાં ઉપરની છતને પેટર૫ (૧૮૧૯) તું નામ આપવામાં આવ્યું. દક્ષિણ અને ઇશાન પ્રદેશમાં થયેલાં છુટાં છવાયાં ખંડ અગા-હના ખેડૂતોના બળવાની પાદ આપતા હતાં. ફરીથી સ્થાપિત થયેલા બૂરજો વંચને તાડી કાઢીને “શહેરીઓમાથીજ રાજા નિમવા માટેના” ફ્રાન્સના સફળ બળવાથી (૧૮૩૦), ગ્રીક સ્વાતંત્ર્યના વિજયથી, દક્ષિણ અમેરિકાના ખંડથી, અને હબ્સી ગુલામોના છુટકારા માટેની દિલચાલથી, સર્વ દેશોમાં સ્વાતંત્ર્યની હિમાયતને ઉત્તેજન પ્રેર્યું. ઈંગ્લાડમાં પણ ઇંગ્લિશ પંથને, આંતર વિગ્રહની ધમકીથી, છુટાપણું મળ્યું (૧૮૨૬) તેની પણ ઉપર મુજબજ અમર થઇ. પરંતુ ઇંગ્લાડમાં તો પાર્લામેન્ટમાં સુધારા કરવા માટેની માંગણીની બૂમમાં બીજા સર્વ દુઃખ દમાઇ ગયાં હતાં. વ્હીગ પ્રધાન મંડળે કેટલાંયેક સુદૃષ્ટી સ-બધી સુધારાઓ કરવા માટે તથા ઔદ્યોગિક કેંદ્રોને પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટે સુધારાનો ખરડો રજી કર્યો, તેની સામે ઉમરાવોની સજા થઇ; પરંતુ ખીરટણ, ડર્બી, અને નોટીંગ-હામમર થયેલા સખ્ત ખંડમાં આતરવિગ્રહ ઉભા થવાના ચિન્હ દેખાયા તેથી અંતે ઉમ-રાવોએ નમ્યું આપ્યું અને આ સુધારાનો ખરડો પમાર થયો. આ રીફર્મ બીવધી (જૂન ૧૮૩૨)—સુધારાના ખરડાથી—ઉમરાવ વર્ગની લઘુમતિવાળી રાજ્યપ્રધાનો અંત આવ્યો, અને જારા બાધવા સંબધી સત્તા મધ્યમ વર્ગોના હાથમાં આવી.

મધ્યમ વર્ગોએ કરેલા કાયદાઓ, ઉપર દર્શાવેલા, અર્થશાસ્ત્રના, તથા કોઇ કોઇવાર પદોપકારી દયામિશિત નિયમોનાં ધારણ ઉપર દર્શાવ્યાં હતાં. અચ્ચાધિત સ્પર્ધા, અને વચ્ચે ન પડવાની નીતિ, જે મુડિના લાભના સ્થાપિત સિદ્ધાંતો તરિજે કબૂલ રાખવામાં આવતી હતી, તેને પરિણામે મજૂર વર્ગોમાં—ખાસ કરીને બાળકમજૂરોની બાળતમા—એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ કે સામાન્ય મનુષ્યત્વમાં રહેલો પ્રેમી દયાબાવ, તે સાખી શક્યો નહિ. લૉડ એગ્લી (શૅફ્ટસબરી)ના કારખાના અને ખાલો સંબધી કાયદાઓએ, તથા લૉડ બ્રૂકમના સામાન્ય કેળવણી માટેના પ્રાથમિક પ્રયત્નોએ, એટલું તો બાળિન કર્યું કે, કગાળ મજૂરીના દરની સામે રક્ષક સત્તા તરિજે વચ્ચે પડવામાં સરકાર બાળબી છે. દાણા સંબધી કાયદાઓ નિર્મૂળ થવાથી, (૧૮૪૬) ખોરાકમાં અચ્ચાધિત નીતિ હાખવ થઇ તેનો લાજ

મૂડીવાળા અને તેમના મજૂર વર્ગને સરખોજ મળશે એમ લાગતું હતું. પરંતુ અમરકાંત હડતાળો પાડવા માટે વ્યાપારી મહાજનોની વ્યવસ્થા કરીને, વારંવાર ખંડ ઉઠાવીને,— ખાસ કરીને મીડલેન્ડ તથા દક્ષિણ વેસ્ટમાં વારંવાર ખંડ ઉઠાવીને,—તથા લોક હક્ક માટે અરજીઓ કરીને (૧૮૪૨ અને ૧૮૪૮) મજૂર વર્ગે પોતેજ, પોતાની અધમ અને દયા જનક સ્થિતિ તરફ વધતી જતા એજુગમાના પૂરાવા આપ્યા છે.

છતાંયે મામાન્ય વગનો પક્ષ બહુજ ધીમે ધીમે પ્રગતિ પામ્યો. લોક હક્ક માટેની અરજીમાંના પાંચે મુદ્દાઓ હાલમાં તો મળ્યા છે, તોપણ તે વખતે તેમાં નિરાશા ઉત્પન્ન થઇ હતી અને તેતું કારણ કાંઈક અંશે તેમના નેતાઓનાં હિંમતની ખામી હતી તે હતું. ૧૮૪૮ નું સંક્રાંતિવાળું વર્ષ, જેમાં પારીસમાં અર્ધસમજિવાદિ સરકાર સત્તામાં આવી, અને જે વર્ષમાં યૂરોપના બધા રાજ્યોની જૂલમી સત્તા ધ્રુળવવામાં આવી, તે વર્ષમાં ઈંગ્લાંડને કાંઈ હરકત આવી નહિ. આયર્લેન્ડમાં લયંકર દુકાળ પડવાને લીધે, લાની વરતી અડધી થઇ ગઇ હતી, તેથી રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય માટેની સ્થળવળ દબાઇ ગઇ હતી. યૂરોપમાં પણ ૧૮૪૮ પછી પ્રત્યાઘાતનાં વર્ષો આવ્યાં, અને રૂશિયા સાથે વિગ્રહ, હિંદનો લયંકર બળવો, શુદ્ધામગીરીના પ્રશ્ન ઉપર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો આંતર વિગ્રહ, અને તેને પરિણામે લેકેશિયરમાં પડેલો રૂનો દુકાળ, તથા ડેન્માર્ક અને ઑસ્ટ્રીયાને કચરી નાખવાના પ્રશીયાના બે યુદ્ધ, વગેરે બાળતેલિ લીધે ગદન સામાજિક દુઃખો તરફથી ધ્યાન ખસીને બીજી બાજતોમાં પરાવાયું. બેપારથી ઉદ્ભવતી સપત્તિ વધવા લાગી, પરંતુ નફોનો ભાગ મધ્યમ વર્ગો વધુ પ્રમાણમાં લઇ જતા હતા. અને હાઇ-પાર્કમાં થયેલા તેમજ બીજાં તોફાનો અને સંઘસોને લીધે છેક ૧૮૬૬ માં ફરીથી જનસમુદાયની હીલચાલો તરફ સર્વત્ર ધ્યાન દોરાયું.

આ પ્રમંડે જે કટોકટીનો સમય ઉભો થયો હતો તેને પહોંચી વળવા માટે તથા ન્હીજ પક્ષતું બળ તોડવાના હેતુથી, તથા કારખાનાના માલેકાનું બળ તોડવા માટે ડીઝ-તયલીયે નાના ગામોના સઘળા મરદ ધરધણીઓને મતનો અધિકાર આપ્યો. (૧૮૬૭) આ પછી થોડાજ સમયમાં, એડરટનની સરકારે (૧૮૭૦-૧૮૭૪) ફરજિયાત ફેળવણીનો કાયદો, બેપારી મંડળોને કાયદેસરના કાવવાનો કાયદો, મત માટે યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીઓની જરૂરીયાત તોડનારો કાયદો, આયર્લેન્ડમાં સુધારાના પ્રયત્નો કરવાના કેટલા એક કાયદા, તથા સાર્વજનિક ધોરણ ઉપર લગ્નકરની નવી રચનાનો કાયદો વગેરે પસાર કર્યાં.

ઉમર વધવા માથે સ્વાતંત્ર્ય પ્રીતિ વધે તેવા ધણાજ થોડા મનુષ્ય હોય છે. તેમાંનો એક એડરટન હોવાથી, દસ વર્ષ પછી મતનો અધિકાર તેમણે ગામડાના વિલાગોમાં લખાવ્યો, અને તે ખેડૂત ધરધણીને બદલ્યો. (૧૮૮૪). સાધારણ રીતે મતાધિકારનો વિગ્રસ થતાં પહેલાં જે તોફાનો ચાલે છે, તે આ પ્રમંડે ગેરહાજર હતા; છતાંયે ઉમરાવોની સંમતિ મેળવવા માટે બર્મિંગહામથી તે લંડન સુધી મજૂર વર્ગના મોટાં મોટાં ટોળાઓની ક્રમ કરાવીશું, તથા બીજી સખત સ્થળવળ કરીશું, એવી ધમકી આપવી પડી હતી, અને તેને પરિણામે અમુક બંધનો સાથે તેમની સંમતિ મળી હતી.

વધતાજતા પ્રતિનિધિત્વની સત્તા નીચે ઉમરાવોની સલા, જે લીબરલ પક્ષનાં પગલાં

મામે હંમેશાં અડચણો ઉભી કરતી હતી, પણ ડૉન્ટરવેડીવ પક્ષને દબાણમાં રાખી શકતી ન હતી કે તેમની દરખાસ્તોને પણ મંજૂર મદદ કરી શકતી ન હતી, તેની સ્થિતિ નબી રહી તેવી રહી નહોતી. લીબરલ પ્રધાનોએ પોતાનો પક્ષ સમજાવ કરવા, અને પોતાને મદદ આપનાર ઘનવીરોને બદલે આપવા, ઉમરાવ પદોની બક્ષીમ કરી, પણ તે સર્વ ફેક્ટર નહું. નના ઉમરાવોને જૂનાનો એપ લાગતાં વાર લાગી નહિ, અને જે લોકોને મોટા બનાવવામાં આવે છે તેઓ, જે લોકો જ-મધીજ ઉમરાવો હોય છે, તેમની નફલ કરતાં વાર લગાડતા નથી. અતે ઉપજ ખર્ચના અડસટ્ટાની એક દરખાસ્ત ઉમરાવોની સભાએ નામ-જુર કરી (૧૯૦૯) અને કોટકટનો મમય ઉભો થયો. પૈસા મંબધીની સત્તા જેની પામે હોય છે, તેજ રાજનીતિની સત્તા પણ ધરાવે છે. અને આપણે વારંવાર જોયું છે તેમ, ઈંગ્લાંડના અણુલખાયકા બંધારણના મૂળમાં પ્રતિનિધિ મલાજ (House of Commons) પૈસા આપવાની કે અટકાવવાની સત્તા ધરાવે છે. ૧૬૭૮ માં એક ઠરાવ કરીને તથા ૧૮૬૦ માં કાગળ ઉપરની જકાત સંબંધીની ચર્ચા વખતે આ સિદ્ધાંત સામાન્ય મ-ભાએ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કર્યો હતો. જે ઉમરાવોની સભાનો હક્ક કણક કરવામાં આવ્યો હોત, તો મરકારનું સધણું કામ અટકાવીને, ગમે તે પ્રધાનમંડળને રાજીનામું અપાવવાનું કાર્ય, સુંદરાયા વિનાના ઉમરાવો કરી શકત. પરંતુ આનો ઉત્તર, પાર્લામેંટમાં એક કાયદો કરીને (૧૮૧૧) આપવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી પૈસા સંબંધીના સધણા ખરડા ઉપર ઉમરાવોની સભાનો કાંઈજ અધિકાર નથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું તથા તેનાથી એમ પણ ક્યું કે કોઈ પણ ખરડો સામાન્ય સભામાં લાગટ ત્રણવાર પસાર થાય તો ઉમરાવોની સભા તેને પસાર કરે કે ન કરે તો પણ, તે કાયદાનું સ્વરૂપ લે. અચુક બીજા મધનો-ને પરિણામે આ પાછલી કલમ તદ્દન કામચલાઉ હતી. પરંતુ જન્મ, જમીન, કે જરને લીધે, જૂના ચાલી આવતા અધિકાર ઓછા કરવાના પ્રયાસમાં આ કાયદાએ ઘણી પ્રગતિ કરી.

માથે જાતિ-લિંગને લીધે ભોગવાતા અધિકાર ઉપર પણ હુમલા આવ્યા, લીબ-રલ મરકારે પોતે તો આ હુમલાની સાથે સહકાર કરવાની ના પાડી ૧૭૭૫ માં અમેરિકા મંબધી બેલતા બર્ડે જણાવ્યું હતું કે " સંસ્થાનોની ફરિયાદ એ છે કે બ્રિટિશ રાજ્યના જે વિશિષ્ટ હક્ક છે તે તેમને મળ્યા નથી, તેમની ફરિયાદ એ છે કે તેમના ઉપર એવી પાર્લામેંટ કર નાંખે છે કે જેમાં તેમનું પ્રતિનિ-ધિત્વ નથી. " આ પ્રમાણેજ ઓછો પાસેથી જો કે પુરૂષોની માફકજ કર લેવામાં આવતા હતા, તથા તેઓ પણ પ્રજાજન તરિજે પુરૂષોની માફકજ સધણા પાર્લામેંટના કાયદાઓના અમલમાં હતી, તો પણ તેમને મતાધિકારથી વિમુખ રાખવામાં આવી હતી. તે અન્યાય જોને સ્ટુઅર્ટ ગીલે, ન્યારે ડીઝરથેલીએ પાર્લામેંટના સુધારાની દરખાસ્ત કરી (૧૮૬૭) સારે બતાવી આપ્યો હતો. ત્યાં પછી દર વર્ષે એક વિદ્યા વૃદ્ધિની ચર્ચા માફક ઓછોના મતાધિકારનો પ્રશ્ન ચર્ચાય છે, પરંતુ પાર્લામેંટમાં તે સમધી બહુમતિ હોય કે ન હોય તેની કાંઈજ અસર થતી નહોતી, કારણ કે કોઈ પણ રાજદારી, એવો સિદ્ધાંત કે ઝીણી નજરવાળો હતો નહિ કે જે આ પ્રશ્નને સરકાર તરફના પ્રશ્ન તરિજે રજુ કરે. ૧૯૦૫ માં ન્યારે લીબરલ પક્ષ દેખીતી રીતે એક લાંબા સમય માટે સત્તામાં આવતા હતા તે વખતે, લગભગ ચાલીમ વર્ષ ધુધવાયા પછી, આ પ્રશ્ને એક અગત્યના

પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ધર્મ, ત્યાર પછી દર વર્ષે એમ લાગતું ગયું કે પ્રજાના એક મોટા વિચાર-ગતી સંમતિ વિનાજ રાજ્ય કારભાર ચાલતો હતો. મોટા મરઘસોથી, અસંખ્ય સભાઓ ભરીને, તોશાની મેળાવડા મેળવીને, ખારીઓ ભાગી નાંખીને, તથા ખાસ કરીને મતથી વિમુખ રાજેશ્વ વર્ગો પરાપૂર્વથી જે જે રીતે પોતાના ગુસ્સાભર્યો અસંતોષ દાખવે છે, તે સધળી રીતો અંગીકાર કરીને, આ મળવળે પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. પરંતુ આ માગણી કેવળ રાજકીય કરતાં વિશેષ હતી, અને આવેશભરી ભક્તિથી તે રજુ કરવામાં આવતી હતી; અને ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસના અતિ વિરલ પ્રસંગો બાદ કરતાં-કદાચ પણ સમયે નેની ખરાબરી થઈ નથી. આ દુઃખ દુર કરવા માટે પ્રતિનિધિસભામાં એક પછી એક ખગડા બીજી વારના વાચનમાંથી પમાર થયો. પરંતુ આ પ્રશ્નને સંસારી નહિ પણ ખાનગી જાહેર કરીને, તે તરફ સરકારે દુર્લ્લેખ કર્યું. આ સમયે વધતી જતી માંગણીના ઉત્તરમાં, તથા સ્ત્રીઓને મતાધિકાર પ્રદાન માટે ૧૬૭ મતની બહુમતિથી 'પમાર થયલા એક "ખાનગી" ખરડાના (૧૯૧૧) ઉત્તરમાં મી. એરસ્કીથે જાહેર કર્યું કે, (નવેમ્બર ૧૯૧૧) " પુરૂષના મત આપવાના અધિકારને આધાર તેના શહેરીપણા ઉપર હતો; " અને આ ઉરકરનારા શબ્દોથી તેણે સ્ત્રીઓના શહેરીપણાના હક્ક ઉપર પણ તરાપ મારીને પછી જાહેર કર્યું કે—૧૯૧૨ માં પુરૂષ માત્રને મતાધિકાર મળે તેવો ખરડો હું પાર્લામેન્ટમાં આણીશ. અને તે સમયે જો કોઈ ખાનગી ગૃહસ્થની દરખાસ્ત ઉપરથી સ્ત્રીઓને પણ બહુમતિ આપવાનો સુધાનો, મારી પોતાની વિરૂદ્ધતા છતાંયે પમાર થશે તો, સરકાર તે કશુંલ સમજે. પરંતુ તેજ સમયે તેણે ક્યું કે તેમ થશે તો ઉમરાવોની સભા એ સુધારા સાથેની પુરૂષ મતાધિકારની આખી દરખાસ્તજ કદાચ ઉઠાવી દેશે. આ (અંગ્રેજી) પુસ્તક લખાયું ત્યાં સુધીની (જાન્યુઆરી ૧૯૧૨) સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી.

બીજીજીપણાને લીધે, અથવા તો વધતા જતા ગુસ્સા તરફ આખ મિંચામણી કરવાને લીધે, પુરૂષ અને સ્ત્રીને મામાન્ય અને સરખોજ મતાધિકાર આપવાની બાબત કદાચ થોડોક સમય સુધી મૂલતવી રહેશે. પરંતુ પુખ્ત વયે મતાધિકાર આપવો જોઈએ એવા અભિપ્રાયને, ૧૯૦૬ માં એક સળળ પક્ષ તરિખે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયલા મજૂરપક્ષે ટેકા આપ્યો છે, તથા એશીની સાલથી આપણા રાજકીય વિચારોમાં જે સમજિવાદી સિદ્ધાંતો પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, તેમનો પણ એ મનને ટેકા છે. આ બાબત હવે વધારે વાર મૂલતવી રાખી શકાય નહિ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતા અધિકારને દમાવવામાં આવ્યો છે, અને તે હવે લાંબો કાળ ટકશે નહિ. ધાર્મિક હક્ક તથા ધાર્મિક અડચણો પણ ધીમે ધીમે તોડી પાડવામાં આવે છે કેથોલીક લોકોને ૧૮૨૯ માં સંપૂર્ણ શહેરીપણું મળ્યું, જ્ય લોકો ૧૮૫૮ માં, અને કાથીકર્સને ૧૮૪૬ માં મળ્યું. ૧૮૬૯ માં આઈરીશ ધર્મપંથને નિર્જન કર્યો અને વેશ પંથને પણ અત્યારે ધમટી મળી ચૂકી છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આખા રાજ્યમાં પ્રસર્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને તેમજ, ઓસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, અને બીજા સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે આયર્લેન્ડને તે માટેનું વચન આપવામાં આવ્યું છે. અને કદાચ વેસ્ટ, સ્કોટલેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડને પણ તેમની પોતપોતાની અંદરની બાબતોમાં તેનું સ્વરાજ્ય મળશે. રાજગાદી ફક્ત શાહાની અને ભાવનાનીજ છે, અને જ્યાં સુધી તે શાસન અને ભાવના માટે રહેશે ત્યાં સુધીજ તે લોકપ્રિય

રહેશે. ગરીબમાં ગરીબ વર્ગો માટે પાર્લામેન્ટના દ્વાર ઉઘડ્યાં છે, કારણ કે તેમને પૂરતું ભથ્થું આપવાની દરખાસ્ત પસાર થઈ છે. રાજ્યધારણ સંબંધી વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે ઇંગ્લંડમાં પ્રગતીય રાજ્ય પરિપૂર્ણતા પામવાના ચિન્હ દેખાવા માંડ્યાં છે.

આછી સંસ્કૃતિ પામેલી દુનિયાના, વધારે આગળ વધેલા પ્રદેશોમાં પણ, પ્રગતીયતાનો આવોજ ભુસ્તો નજરે પડે છે. યુરોપ અને અમેરિકાના સર્વ રાજ્યો હવે એક યા ખીજા પ્રકારની પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજ્યપદ્ધતિ ભોગવે છે, જે કે ઘણા ખરામાં આ પદ્ધતિ ઇંગ્લંડની પદ્ધતિ કરતાં, ખાસ કરીને પ્રધાન મંડળ નિમવાની પદ્ધતિમાં ભિન્ન છે. કેટલાં એક રાજ્યોમાં પુષ્કળ વયનાને મતાધિકાર આપવાનો સિદ્ધાંત કબ્જલ થઈ ગયો છે; આફ્રીકાનામાં પુષ્કળ વયનાં સર્વ ઓપુરોને મતાધિકાર આપવાની માંગણી વધતી જાય છે. ફ્રાન્સ આખીસ વર્ષથી પ્રગતમત્તાક થયું છે. ટર્કીમાં ૧૯૦૮ માં, લગભગ લઘાઈ વિનાના બળવાથી, એકદમ સત્તા તોડી, પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. પોર્ચુગલમાં પણ રક્તપાત થયા વિનાજ રાજસત્તાને ઉચ્છાદી તાખી ૧૯૧૦ માં પ્રગતસત્તા નહરે થઈ હતી. રશીયા-ન્યાં સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય વિશેષ છે પણ જે ચાલુ સમયની સંખ્તમાં સખ્ત સરકારના ભાર નીચે દબાયું છે-ને રશીયામાં પણ ૧૯૦૫ માં સામાન્ય હડતાળોથી અને ઉત્ક્રાંતિની હિલચાતથી મેળવાયલી, યુંટી ક્ષાયલી કુમાનો બહારનો દેખાવ હજી જળની રાખવામાં આવ્યો છે. એશીયા ખંડમાં પણ જાપાનમાં ૧૮૮૯ ના રાજ્ય-ધારણથી, બે સભાઓ મળીને એક રાજસભા રચવામાં આવી છે અને તેનો ઉપરી તપનો રાજ છે. ચીન પણ ધીમે ધીમે આગળ વધતું હતું તેવામાં ત્યાં થયેલા બળવાને લીધે પ્રગતિ જોરમાં થઈ અને આ (ચીન) પુસ્તક લખાય છે તે વખતે ત્યાં પ્રગતીય મત્તા નહરે કરવામાં આવી છે, (જન્યુ. ૧૯૧૨). હિંદમાં લોર્ડ મોર્લીની સુધારાની યોજનાથી (૧૯૦૯) ધારા સભામાં પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાંત વિકાસ પામ્યો છે. પર્શિયામાં પણ લાના જુલમી સાહેને પદબાજ કરી મીજલીસ અથવા પાર્લામેન્ટ સ્થાપવામાં આવી હતી (૧૯૦૯); અને તે અંદરનું સ્વાતંત્ર્ય નહરે કરવાની તૈયારીમાં હવે તેવામાં રશીયાએ તેની અરક્ષિત લશ્કરી અવસ્થાનો લાભ લઇને તથા પોતાના લોભ અને સ્વાતંત્ર્ય વિરોધથી પ્રેરાઇને પર્શિયા ઉપર હુમલો કર્યો; અને ઇંગ્લંડ જે રશીયાની માફકજ પર્શિયાનું સ્વાતંત્ર્ય જળવવા બંધાયતું હતું, તેને પણ પોતાની જોડે સામેલ રાખ્યું.

ફ્રેન્ચી પહેલી સુલેહની પરિપદ (૧૮૯૯) પછી રાજનીતિમાં મંડળોમાં જીતનો જે લોભ ઉભો થયો છે, તેનો આ સ્વાતંત્ર્યનો ઉગતાજ ખંસ કરવાનો, ખીજો દાખલો હતો. છુટા પડી ગયલા અને અસહાય પ્રદેશો, જેમની તરફથી ઘણા વિરોધનો ભય રહેતો નથી, તેમના ઉપર હુમલા કરવાને તેઓ લલચાય છે, અને છેડના સૈકામાં ઉદાત્ત રાજનીતિજોએ પ્રગતવનો જે ભુસ્તો સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેનો તેઓ નાશ કરે છે આ રીતે ઇંગ્લંડ, અણધારી રીતે લંબાયલા વિચદને અતે, દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રગતીય તત્ત્વો પચાવી પડ્યું છે; (૧૯૦૨) અને વારંવાર ખાલી કરી જવાના અપાયલા વચનો છતાં પણ ત્રીસ વર્ષથી તે ઇજ્જતનો કબજો છોડતું નથી. એજીપ્તીસના કાયદાની રૂએ, ફ્રાન્સ અને ખીજા રાજ્યો મોરોક્કોનું સ્વાતંત્ર્ય જળવવા બંધાયલા હતા, તેનો ભંગ ફ્રાન્સે ફ્રેન્ચો

કબજે લઇને (૧૯૧૧) ક્યો છે. જબરાઇથી ત્રીપોલીને કબજે કરવા માટે ઇટલીયે બ્હાનું સુદ્ધાં આપવાની દરકાર કરી નથી. (૧૯૧૧) આખીસીનીયા જે સામે થવાની શક્તિ ધરાવે છે, તે સિવાયનું આખું આફ્રીકા ખીજ રાજ્યોએ અંદર અંદર બહેંચી લીધું છે. ઓસ્ટ્રીયા અને હર્ઝેગોવિનાને પોતાની સાથે ભેડી દઇને (૧૯૦૮) ઓસ્ટ્રીયાએ બર્લિનની સુલેહ (૧૮૭૮) નો ભંગ કર્યો છે. અને શી-વેંડના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર વારંવાર તરાપ મારીને (૧૯૦૬ થી ૧૯૧૧) રૂશિયાએ ઓર્ગાની રાજસલા (૧૮૦૯) પછીના સધળા ઓરોના વચનોનો ભંગ કર્યો છે. ઓશીયામાં જાપાને કોરીયા લઇ લઇને (૧૯૧૧) કોરીયાને સ્વતંત્ર રાખવાનો કરાર (૧૯૦૪) તોડ્યો છે, એજ વર્ષના અંતમાં રૂશિયા અને ઇંગ્લેંડે ૧૯૦૭ માં કરેલા કરારનો ભંગ કરીને રૂશિયાએ પર્શિયાનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ કર્યું. અર્વિન્ડીન ઇતિહાસમાં ૧૯૧૧ ના વર્ષ જેવી શરમ વિનાના લોભથી થયેલી હુંડાહુંડી ખીજ કોઇ સમયે ભાગ્યેજ થઇ હશે, અને હવે ઇંગ્લેંડ તેમજ યુરોપની પરદેશ ખાતાની ઓ-શીસો એટલું જાણી ગઇ છે કે, ગંભીરમાં ગંભીર દેશ પરદેશ વચ્ચેની સુલેહો, શરતો કે કરારો પણ ત્રણ ચાર વર્ષ કરતાં વધારે કિંમતી નથી.

સાંપ્રત સમયની પ્રજા સત્તાની એક નબળાઇ અદ્વિતિ ખુદલી પાડી છે. પરદેશ ખાતાના પ્રધાનો અને રાજ્યનયત્રો ઉપર, સામાન્ય લોકમતની કાંઇ અસર થતી નથી ધણું કરીને કોઇપણ દેશની પ્રજા મોટે ભાગે, ખીજ દેશના મજબૂરાની કલહ કરવાની, ગરીબોને દબાવવાની, વચનો તોડવાની, કે ખીજ ઉપર અણુવિધામ રાખવાની વલણ ધરાવતી નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી એ પ્રજામતને અવગણી શકાય તેમ હોય છે, ત્યાં સુધી તેની દરકાર કરવામાં આવતી નથી, અથવા તો તે પુછવામાં પણ આવતું નથી. જે શુદ્ધ સામાન્ય જીવનમાં તિરસ્કારયુક્ત લેખવામાં આવે છે, તેનોજ દેશ પરદેશની રાજ્યનીતીમાં છુપીરીતે આશ્રય લેવાય છે, અને મધળું પાર પડે છે, અથવા લગભગ પાર પડવા આવે છે, ત્યાં સુધી પ્રજાને તેથી અજાણજા રાખવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ “છુટકો ન હતો,” “સ્વરક્ષણ,” “આખર,” “ધડો બેસાડવો,” “ખરી ભૂતદયા માટે કદાચ કૂરતા દેખાડવી પડે” “ચોગ્ય હોય તેજ ટેક” અથવા “ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને બહેપારના વધારા અર્થ” આવા આવા શબ્દ પ્રયોગો વાપરીને સામાન્ય પ્રજાના મનને રહેલાઇથી મેળવી લેવામાં આવે છે. આવા ખેંચાણકારક અને ખત્રી આપનારા શબ્દ પ્રયોગો, મોટી લોભો ફેલાવવાની ઇચ્છા રાખનારા શરણે, લશ્કરી અસખાખમાં દ્વિત ધગવનાર મુડીવાળાઓ, નવા નફા તરફ નજર રાખનાર, કંપનીઓ કાઢનારા, માલ ખપાવવા તરફ દષ્ટિ રાખનાર બહેપારીઓ તથા પોતાના છોકરાઓ માટે ધંધાના ક્ષેત્ર જાળનાર અમલદારો, સુખ્યત્વે કરીને વાપરે છે. લઘાઇ અથવા પરખીડન માટેની પૈસાદાર વર્ગની માંગણી માટે થવાનું જાપાવાળાઓ માટે મુશ્કેલ છે, કારણ કે તેમનો આધાર પૈસાદાર વર્ગમાં થતા તેમના જાપાના ફેલાવા ઉપર, અથવા તેમની જાહેર ખખરો ઉપર હોય છે. તેઓ પોતાની ટીકાઓજ નહિ પરંતુ ખખરો પણ માગણી મુજબ અથવા તો કોઇ પ્રધાન તરફથી જાત જાતના લાભની આશા હોય તો તે તેના મત મુજબ રંગે છે. પોતાના દૈનિક લાભમાં શકાયલો, અને પરદેશી જીવન, તથા ભવિષ્યના ખનાવોની કંપના કર-

વામાં અણુકેળવાયેલો, ભૂખ્યો પ્રજાવર્ગ, આ સંબંધમાં પારકા ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેને છેતરવામાં આવે છે.

અજ્ઞાનમાં રાખેલી પ્રજાના દાખ તળેથી, જેમ દેશ પરદેશ સાથેના મંબંધની બાબત દૂર રાખવામાં આવી છે તેજ પ્રમાણે આપની પ્રજાસત્તા તરફની પ્રગતિને બાધક એક બીજો લય પણ છે. આ લય તે પ્રધાનમંડળની એકદૃશ્ય સત્તાનો છે. “પક્ષ તરફની વફાદારી” ને લીધે, તથા સામાન્ય સભામાં (House of Commons) સ્થાનિક અને સામાન્ય સંબંધી કામના વધતાં જતા દબાણને લીધે, પ્રધાનમંડળ પ્રજાના દાખ તળેથી, અને ટીકામાંથી પણ બચી જાય છે. ખાનગી સભાસદનો એક વોટ-મત ગણાય છે, પણ તેનો અવાજ-અભિપ્રાય-ધ્યાનમાં લેવાતો નથી. અધિકચરી અને વિચારપૂર્ણ રીતથી રજૂ ન કરાયેલી દરખાસ્તો પણ પસાર કરાવીને તેને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે; કારણ કે જે તે દરખાસ્ત નિષ્ફળ ગયે તો સત્તામાં હોય તે પક્ષને રાજીનામું આપવું પડે. ફરીથી એક ખર્ચાળ ઇલેક્શન-ચુંટણી-થાય, અને કદાચ આ પક્ષને ટેકા આપનારાઓમાંના કોઈ વિભાગે અમુક કાયદાઓ પસાર કરાવવા ધાર્યા હોય તે પડતા મૂકવા પડે, કોઈ ચુંચવણીઓ ખરડો, જેની અંતર પ્રજાના નિત્યજીવન ઉપર થાય તેમ હોય છે, પણ પ્રજાને જે માટે માંગણી કરી નથી હોતી, તથા તેની સમતિ લેવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો નથી હોતો, તેવા ખરડાને, તેની અસરોનો કે વિગતોનો વિચાર કર્યા વિના, પોતાના ભવિષ્યના કોઈક ઉદ્દેશના મમથન અર્થે, સરકારપક્ષને ટેકા આપનારાઓની મદદથી પસાર કરાવી દેવામાં આવે છે. રાજકીય જીવનના વેગમાં, જે પ્રધાનના હાથમાં આ ખરડો હોય છે તેને તો તે સંબંધીના આંકડા અને વિગતની બાબતમાં કોઈક સરેકરી ખાતાના અમલદાર ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે, અને આ અમલદારોની મિન જગ્યાબદલ સલાહ મુજબ પગલા ભરીને, ભવિષ્યના કોઈક સુધારાથી પોતાની શુભેચ્છા દેખાઈ આવશે એવી આશામાં, દેશને ગળે એ કાયદો વળગાડી દેવામાં આવે છે.

આજના સમયમાં સ્વાતંત્ર્યને લયમાં નાખનાર રાજ, ઉમરાવ વર્ગ કે ધનિક વર્ગ કરતાં પણ, અમલદાર વર્ગ વિશેષ છે. લીસ્તનથી માંડીને સેટપીટર્સબર્ગ [પેટ્રોગ્રેડ] સુધીની યુરોપની મધ્યી રાજધાનીઓમાં કાળ સમાન થઈ પડેલો, વ્યક્તિગત જીવનમાં માથું મારનાર અમલદાર વર્ગ, અત્યારે આખી પૃથ્વી ઉપર બળવાન થઈ પડશે તેવો ભય રહે છે. “કુશળ અનુભવી” ના દાખ અને સલાહ કણલ રાખવાનું અને રાજ્ય કારભારની છેલ્લી કસોટી તરિખે “કાર્યદક્ષતા” સ્વીકારવાનું આપણને કહેવામાં આવે છે. રાજની સત્તાવાળી રાજ્ય પદ્ધતિ અથવા તો બીજી દોષ પણ પદ્ધતિમાં રહેલાં જોખમો, આ શીખામણમાં રહેલાં છે. “કાર્યદક્ષ” તો મધમાખ અને કીડીઓ પણ છે, પરંતુ તેમની પ્રગતિ અટકી ગઈ છે-મૃત્યુ તુલ્ય-અટકી ગઈ છે; અથવા તમારે “કાર્યદક્ષ” સરકાર જોઈતી હોય તો કુતરાના કાણુ નીચેના કાયદો અને શાંતિ બળવનું ઘેરાનું ટાણું તપાસો. અમલદારો ધણું ખરું ખરાબ રીતેજ રાજ્ય કરે છે, કારણ કે સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ પોતાના હોદ્દાના કાર્યને મોડું સ્વરૂપ આપે છે, અને જે કાંઈ વસ્તુસ્થિતિ પોતાના નિલસના કાર્યમાં કે, પોતાના આરામમાં પણ, વચ્ચે આવે છે, તેને તેઓ અચોગ્ય હરકત

કર્તા લંબે છે. પરંતુ તે પદ્ધતિની ખરાબમાં ખરાબ આગત કાંઈ આ નથી. કાર્યદક્ષ અધિકારી શાસનની રૂઢીમાં સ્થાયત્વનું વ્યક્તિત્વને અપમાનજનક નુકશાન પહોંચે છે. અને નો વ્યક્તિત્વ તથા ભિન્નતાને નુકશાન પહોંચતું હોય તો, ગમે તેવી યંત્રની માફક મપૂર્ણ સુલેહ સમવાતી હોય, કે ગમે તેવા સુંદર પરિણામમાં આરામ અને સદૃશ્યુની વ્યવસ્થા થતી હોય, તો પણ તે આકૃતકારક છે. “સ્વરાજ્ય તે સુરાજ્ય કરતા ઉત્તમ છે” અને “વરાજ્ય એટલે બૂવ કરવાનો હક્ક. બીજા પાસેથી મેળવેલી કાર્યદક્ષ સલાહ નીચે રહીને વાધા વિનાની ચોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી, તેના કરતાં પોતાનાજ સ્વાભાવિક સર્વ અને બળ વડે ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવા, ગમે તેવી અધિગીયા રીતે કે આશા વિના પણ-મહેનત કરતી તે એક મનુષ્યની બાબતમાં તેમજ એક પ્રજાની બાબતમાં-પણ વધારે ઉત્તમ છે. ઇંગ્લંડ વિશે બોલતા બીશપ મેગીએ જણાવ્યું હતું કે; કદાચ થવા કરતા સ્વતંત્ર થવું તે વધારે મારું છે.

આત્માર મુધી—ઇ. સ. ૧૯૧૨ ની શરવાત સુધી-મનુષ્ય જાતિની સ્વાતંત્ર્ય પ્રતિ માટેની લાંબી લડાઈમાં બહુ મહેનત મેળવવાથી છતાંમાંની મૂખ્ય છતો, અને ધીમી પ્રગતિની મૂખ્ય બાબતો આપણે અત્યારે તપાસી છે. ભવિષ્ય કથન કરવા માંડીએ તો કદાચ એમ ધારી શકાય કે આ તકરારની અંદર હવે એવી સ્થિતિ આવશે કે દરેક જણને વિકાસ સાથે સરખી તક મળે તે માટે હવે જરૂરી સંસ્કારો થશે. “શુદ્ધિશાળીને દાખલ થવા માટે સઘળા દારૂ” ખુલવા જોઈએ એવી લાવના નેપોલીયનના સિદ્ધાંતની હતી. પણ નેપોલીયનના સમય પછી એક સદી વધી ગઈ છે, તો પણ આ મિદ્ધાંત અમલમાં મુકાયા વિનાનોજ રહ્યો છે. વંશ, જન્મ, અને આસપાસના મજેગોથી સ્વતંત્રપણે, દરેક સ્ત્રી પુરુષને આગળ વધવા માટે સરખીજ તક હોય તેવું પ્રાપ્ત કરવાનું હજી બાકી છે. કુરસ-દવાળા અને કામવાળા, તથા ગરીબ અને તરવર વચ્ચેનાજ નહિ, પણ તેથીયે વધારે ગભીર, કળવાયવા અને અભણ વચ્ચેના ભેદ હજી અસ્તિત્વમાં છે, અને તે દૂર નજ થાય તેવા લાગે છે. આ છેલ્લો ભેદ દરેક દેશમાં દેખાય છે, અને આ બે વર્ગો વચ્ચે એક સ્પર્ધાત્મકતા નથી કે ખરેખરી સમજુતી પણ નથી. મોટા પક્ષને વધારે ખમવું પડે છે, અને એકંદરે બન્ને પક્ષને ખમવું પડે છે. એક વિભાગ, શુદ્ધિગત વિકાસ અને સક્રમ પ્રકારના આનન્દ ખૂબે છે; બીજો પક્ષ અસ્થિર બળ, શરીર બળ, અને બહોળો ભાતૃભાવે ગુમાવે છે. પૂરેપૂરા વિકાસ પામેલા જીવનમાં જે આત્મપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો સ્વાતંત્ર્યનો ઉદ્દેશ છે, તે પ્રાપ્ત કરવાની તક આ બન્ને વિભાગો સરખી રીતે ગુમાવે છે.

આવી તક આપવામાં આવશે ત્યારેજ જે જે સ્ત્રીને માટે આપણે સ્પૃહા રાખી છે, તે સર્વમાં ખરા નિષ્ફળતાથી પ્રજાની આશા આપણે રાખી રાખીશું. આ પ્રજાને નિર્ણય એવો હશે કે તેને ઉદારતા તરફ પ્રેરણા થશે અને તે ઉચ્ચ અને માનવાળા પંથમાંજ રહેશે, તથા લાંબા સમય સુધીની ચાલુ લડાઈ પછી પોતે પ્રાપ્ત કરેલા સ્વાતંત્ર્યના મિદ્ધાંતો, અને પ્રજાઓની બાબતમાં પણ તે સ્વીકારશે. પરંતુ જે આવી પ્રજા સંખ્યાની ખ્યાલ થાય સમયમાં ખરા પડે તો પણ આપણી લડાઈનો અંત આવશે નહિ હાર્યા પછી શત્રુ સુધી રીતે ફરી દાખલ થાય છે, તેના ધમારા મનન આવ્યા કરે છે. ફરી ફરીને આપણા

હથીયાર તૈયાર કરવા નોંધ્યો, અને આગળ વધવા માટે હુકમી તૈયાર કરવી નોંધ્યો, આ ક્ષેત્રમાં આરામ નથી, અટકવાનું નથી, છતાં સંતોષ ભોગવવા માટે વિષ્કંભક નથી. સ્વાતંત્ર્યનું સૈન્ય તો “ સુખી લઢવૈયા ” જેવું છે કે,

પૂર્વે મળેલાં માનથી સંતોષ પામે જે નહિ,
ને નિરખતો આગળે મહેનત કરીને ફરી ફરી,
પામવાને શ્રેષ્ઠના અદ્ધકા થતો વળી નીજથી.

કારણ કે સ્વાતંત્ર્ય માટેના યુદ્ધમાં શાંતિ ચિરસ્થાયી નથી, કે સુલેહ યવાની નથી. કાંઈ કોઈ દૂર દૂરના યુગમાં, ગ્રીક અને ખ્રિસ્તી ભાષામાં જાણીતા થયેલા વિશ્વકર્માએ ઘણા સ્વર્ગીય ગહેરના પ્રકાશમાન દ્વાર આપણી આગળ પ્રગટ થાય તોજ આ મંભ-વિત્ત અને.

સમાપ્ત.

ભાષાંતર કર્તાનું કાંઈ અંગે પૂરું થાય છે. મૂળ પુસ્તકની ભાષા ઘણીજ અર્થપૂર્ણ હોવાથી, તથા વિષય પણ લગભગ વૈજ્ઞાનિક હોવાથી, તેમજ વાંચક પાસેથી પૂર્વજ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી, ભાષાંતર પણ જરા કિલ્લ લાગે તેવું છે. છતાં જેઓને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છે, અને યુરોપના ઇતિહાસનો જેમને ઝાંખો પણ ખ્યાલ છે, તેઓ, જે ધીરજથી વાંચશે તો જરૂર સમજી શકશે.

રોમનના હીલચાલથી દિંદના દરેકે દરેક વિભાગમાં-ગુજરાતી જોધનારી પ્રજામાં પણ-અપૂર્વ જાગૃતિ આવી છે. રાજકીય બાબતમાં થોડા ઘણા વિદ્વાનોજ નહિ પણ સમસ્ત જનસમૂહ-સ્ત્રીઓ મહિત-રમ લેતો થયો છે. પરંતુ ખાલી ઉત્સાહથી તો ફક્ત રસ ઉત્પન્ન થશે, તે કાંઈ ટકી રહેશે નહિ કે મંગીન લાભવાચક પણ થઈ શકશે નહિ. તેમ થવા માટે તો અભ્યાસ-સતત ગંભીર અભ્યાસની જરૂર છે. આ બાબત તરફ સ્વરાજ્ય સિદ્ધાંતના પ્રચારકોનું તેમજ જાગૃત થયેલા સામાન્ય પ્રજાવર્ગનું પણ, ધ્યાન દોરવાની જરૂર છે.

આવા અભ્યાસમાં ઇતિહાસનો વિષય ઘણોજ ઉપયોગી છે. શુદ્ધ ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યા પછી, રાજનીતિના, તેમજ રાજ્યપદ્ધતિના પુતકોનો અભ્યાસ થશે નોંધ્યો. આ પ્રકારના અભ્યાસ માટે અંગ્રેજીમાં તો અસંખ્ય પુસ્તકો છે. પરંતુ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં તે સંખ્યા પુરતકો હજી નોંધ્યો તેવા, અને નોંધ્યો તેટલાં નથી. હવે નવીન જાગૃતિને પરિણામે અંગ્રેજી પુસ્તકો ન વાંચી શકે તેવા પણ મોટા વર્ગ રાજકીય વિષયોમાં રસ લેતો થયો છે. આ વર્ગ શુદ્ધિમાન છે, હોંશીલો છે, ઉત્સાહી છે, તો તે સાથે અભ્યાસી પણ થશે તેવી આશા છે. અગાઉ જણાવ્યું તેમ ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ જેમણે વાંચ્યો હશે તેમને આ પુસ્તક વાંચવું કપરું નહિ પડે. અને રાજકીય વિષયમાં રસ લેતો કોઈપણ મનુષ્ય ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસથી બિનવાકેફ રહે તે તો જનવુંજ ન નોંધ્યો. સ્વરાજ્યની હિલચાલ, જેના મૂળમાં સ્વાતંત્ર્યનોજ સિદ્ધાંત રહેલો છે, તેના સમર્થન અર્થે સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ જૂના કાળથી શી રીતે થયો આજો છે, તે જાણવું અગત્યનું છે. તે જાણવામાં આ ભાષાંતર ઘણું મદદગાર નિવડશે તેમ આશા છે. આશા છે કે આવા બીજા

અનેક પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં નિકળીને દેશની સ્વરાજ્ય ભાવનાના પોષણમાં મદદ રૂપ થશે.

એક ખુલાસાની જરૂર છે. મૂળ પુસ્તક લખાયા પછી પૃથ્વી ઉપર ઘણાજ અગત્યના બનાવ બની ગયા છે, અને જર્મની સાથેના યુદ્ધથી વાંચનાર વાંકે છે. હિંદમાં પણ લોકો મોર્લાના સુધારા કરતા વધારે પ્રતિનિધિત્વવાળું તંત્ર નોંધ્યે એમ ઇંગ્લાંડના રાજદારીઓને પણ લાગ્યું છે. છેલ્લું પ્રકરણ વાંચતી વખતે કોઈક ઘણું જીનું પુસ્તક આપણે વાંચતા હોઈએ તેમ લાગે છે, છતાંયે ઐતિહાસિક અગત્ય જ્ઞાનમાં લઈને, ભાષાંતર કરતી વખતે કાંઈ કેરકાર કર્યો નથી.

કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.

સ્વરાજ્યની એક યોજના.

અરેઅર તમે શું એમ નથી ઇચ્છતા, કે આપણને—બધા હિંદવાસીઓને—સ્વરાજ્ય સાથે સાથે સાફ રાજ્ય-મળવું નોંધ્યે ? આજકાલ કોઈ પણ સ્વરાજ્યની વિરૂદ્ધ નહિ હોય, પરંતુ જે સ્વરાજ્ય સૌથી વધારે ઇચ્છવા લેગ છે, તે ખરૂં સ્વરાજ્ય હોવું નોંધ્યે. નહિ કે નામનું; એવું બનશે ત્યારેજ સાફ રાજ્ય નીવડી શકશે. માટે ખરૂં સ્વરાજ્ય શું છે તે વીચારવું એ જરૂર છે.

ખરા સ્વરાજ્યની પદ્ધતિ તો દરેક માણસ એક રીતે રાજ્યકર્તા હોવો નોંધ્યે. કોઈ પણ માણસને પોતાની સરજી વિરૂદ્ધ કોઈ પણ કરવાની ફરજ પડતી હોય તો તે ખરૂં સ્વરાજ્ય ન કહેવાય. જે રાજ્ય રાજ્ય કરનારા અને રાજ્ય ભોગવનારા—એ બે વર્ગો વચ્ચેના તીવ્ર અંતરને વૃદ્ધિ પામવા દે છે તે રાજ્ય ખરૂં સ્વરાજ્ય નથી. દરેક માણસને પોતાને જે કહેવું હોય તે કહેવા દેવું નોંધ્યે, તેને પોતાની હાજતો સાદર કરવાનો, તથા તે હાજતો દૂર કરાવવાનો, અથવા તો વિચારશીલ રીતે તેનો વિચાર કરવાનો હક્ક હોવો નોંધ્યે જે રાજ્યપદ્ધતિ દરેક વ્યક્તિનું કલ્પું સાંભળે નહિ, અને દરેક વ્યક્તિનું સહકાર્ય સ્વીકારે નહિ તે ખરી સ્વરાજ્ય પદ્ધતિ ન કહેવાય, પછી ભલે તેના અધિકારીઓ પરદેશી ન હોતા સ્વદેશી હોય. જે રાજ્ય બધા લોકોનું સહકાર્ય સ્વીકારવા પ્રયત્ન કરે છે તે સૌથી વધારે હિતાવહ કહેવાય. એક કુટુંબમાં આપણે બધા એક સાથે ભાષગૃધીથી રહીએ છીએ, અને દરેક માણસની દરકાર લેવામાં આવે છે, બે આખર આવે છે તો જરૂર પડે સમજવીને પણ બાળકને અથવા મૂર્ખ વ્યક્તિને સતોષી રાખવામાં આવે છે. તો પછી સવ રાજ્ય માટે—ગામડાનો, શહેરના, તાલુકાના, જિલ્લાના, પ્રાંતના કે આખા દેશના રાજ્ય માટે—આ કુટુંબ—રાજ્ય શા માટે એક આદર્શ ન ગણાય ? ભલે અમુક માણસની જાતિ, તેનો ધર્મ, અને તેનું કુળ ગમે તે હોય, ભલે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તેની જાતિ, તેનો ધર્મ, અને તેનું કુળ ગમે તેટલા ક્ષુદ્ર હોય, છતાં પણ તે માણસના હિતમાં સાધન આપણે શા માટે પૂરાં ન પાડવાં ? કોઈ પણ જાતિના કે વર્ગના તથા કોઈ પણ સ્થળના દરેક માણસને એમ કાગવું નોંધ્યે કે રાજ્ય પોતાનું છે, કારણ કે પોતાને તેમાં ખરો હિસ્સો છે.

અને પોતે જે વિચારશીલ ફરિયાદ પ્રમાણિકપણે રજૂ કરશે તે ખાત્રીથી સદાનુભૂતિ તથા સ્નેહ સાથે સંભળાશે અને સંતોષકારક રીતે નિર્ણય પામશે, એવો જાહેરવસ્ત પણુ રાખવામાં આવ્યો છે. એટલા માટે આપણને ખરૂં સ્વરાજ્ય ધરાવનારી રાજ્યપદ્ધતિની જરૂર છે. આવા રાજ્યમાં પ્રજાની દરેક વ્યક્તિને એમ લાગવું જોઈએ કે તે ચક્રાવવામાં પોતાનો ખરો હિસ્સો છે, પોતાની માહિતીનો, પોતાના જ્ઞાનનો, પોતાના અનુભવનો અને પોતાના વિચારોનો હાલ આપવા માટે ખરો અવસર મળે છે. એ રીતે પ્રજાના હિતચિન્તને દોરવાનો અવસર મળે છે, પોતાની ફરિયાદ સંભળાવવાનો તથા તેને યોગ્ય રીતે દૂર કરાવવાનો ખરો હક પણુ મળે છે, અને પોતે રાજ્યકર્તા છે તેમ જ રાજ્યમોકતા પૈત્રી એક છે, એમ તેને પોતાને ખરેખર જણાય છે.

એટલા માટે અમે સૂચના કરીએ છીએ કે આપણને-હિન્દવાસીઓને-જે ઉપાયો સૌથી વધારે હિતાવદ્દ નીવડે તે ઉપર ચર્ચા કરવા માટે હિન્દુસ્થાનના ગ્રામ ભાગોમાંથી અહીં કલકત્તામાં એકત્ર થયેલા સર્વ આગેવાનોએ આવી રાજ્યપદ્ધતિ ઘડી કાઢવી જોઈએ. લગભગ એક વંશાવધિ થયા સંઘીય સભા સરકારને આમ કે તેમ કરવાની વિનંતિ કરનાર, અનિર્ધારિત શાસનપદ્ધતિની અમુક વર્તણૂક કે ક્રિયા વિરૂદ્ધ કોઈક વખત બાંધો ઉઠાવનાર, પોતાની સુધારણા માટે લોકોએ પોતે શું કરવું જોઈએ તે જાણત તેમને લાગે સલાહ આપનાર, એક વિચારકારક તથા વિગ્રહીકારક સંસ્થા તરીકે વર્તી રહી છે. જેઓ પોતાની જાતને મદદ કરે છે તેમને ઈશ્વર મદદ કરે છે. જે જાણતો આપણા પોતાના હાથમાં છે તે તરફ આપણે હિન્દવાસીઓએ શા માટે ધ્યાન ન આપવું? અને આપણા પોતાના ઘરને વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કેમ ન કરવો? આપણા કામ માટે આપણે વધારે સત્યાગ્રહી થવું જોઈએ અને સામાજિક દૃષ્ટિએ આપણી જાતને આપણે કેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરી શકીએ ને, તથા સામાજિક ધનતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તે જોણી કાઢવું જોઈએ.

આપણે એવી પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયા છીએ કે સરકાર તરફથી સહકાર મળ્યા વિના, તેમ જ નવી સામાજિક ઘટના અમલમાં મૂકવાને જે રાજકીય વ્યવસ્થા જરૂરની થઈ પડનાર છે તે મંજૂર થયા શિવાય સામાજિક વ્યવસ્થાનું આ કામ પણુ ખરેખર પાર પાડી શકાય એમ નથી. પરંતુ છેક ઉપરથી તે નીચે સુધીના સંપૂર્ણ પરસ્પર મહકારના પાયા ઉપર ટકી રહેલું ખરૂં સ્વરાજ્ય જેનો ખરો આત્મા છે, એવી આ નવી સામાજિક પદ્ધતિમાંથી જે સઘન સામાજિક વ્યવસ્થા તથા જે અત્યંત નૈતિક અને આર્થિક હિત પરિણમશે તેની ઉપયોગિતા આપણા આગેવાનો સમજે એ સૌથી પહેલું તો જરૂરનું છે. આવી પદ્ધતિમાંથી પરિણમતી સામાજિક ધનતાના ફાયદા જ્યારે આપણે ગ્રામ સમજીએ અને સ્વીકારીએ ત્યારે જ આની સામાજિક પુનર્વ્યવસ્થાની રજા અને મંજૂરી આપવાની જરૂરિયાત આપણે એકમતે સરકારના મગજમાં ઠસાવી શકીશું. માટે અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે અમારા આગેવાનો અમારી સૂચના ઉપર ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરશે. આવી સામાજિક પુનઘટના જો અમલમાં મૂકાય તો અમને આશા છે કે, બેહદ વિવાદ, જાતિઓ તથા વર્ગો વચ્ચેનો પરસ્પરનો તિરસ્કાર, સામાજિક ધનતાનો અને શક્તિનો અભાવ, છેક નજીવી જાણતોમાં પશુ સંસ્કાર ઉપરની હાલની અયોગ્ય પરતંત્રતા તથા પરિણામે અમાજમાં જિજ્ઞાસિત વર્ગોમાં જણાતી આત્મશ્રદ્ધાની ન્યૂનતા વિગેરે વિગેરે જેવી અસંખ્ય દુઃખદ આફતો

દૂર કરવાને અમે શક્તિમાન થઈશું. જે સ્વરાજ્ય અમે આપણા સમાજના હક્કમાં હક્ક કરવામાં જાણીને તેમાંથી જ ઉભું કરવા સૂચવીએ છીએ તે જ ખરું સ્વરાજ્ય, જેના દરેકે દરેક કુટુંબના છેક ઘરની અંદર જઈ પહોંચેલું તથા એ રીતે આમાજક, નૈતિક તેમજ આર્થિક ઉત્તમોત્તમ હિત માધનાર થઈ પડનાર છે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ સામાજિક વ્યવસ્થાને અમલમાં મૂકી શકે એવી રાજકીય પુનર્ઘટનાની અલગત એક અપૂરી યોજના અમે રચી કરીએ છીએ.

ગ્રામીય મંડળ—દરેક ગામકુ સ્વરાજ્ય ચલાવનાર જાતિરૂપે હોયું નેહએ. એકાદ કુટુંબને એકાદ (pauk) ગણવું નેહએ. જાતિની દરકાર કર્યા વિના દરેક કુટુંબ પોતાના એકાદ પુખ્ત ઉમ્મરના માણસથી પ્રતિનિધિત્વ પામવું નેહએ, પછી ભલે તે માણસને વાંચતા લખતા આવડતુ હોય કે ન આવડતુ હોય. કુટુંબને જેમ ફાવતું પડે તેમ હમણાં એક તો પછી બીજે કોઈ માણસ તેનું પ્રતિનિધિત્વ ભાગવે. જુની ગામ પંચાયતો માફક આમને લગતા બધા પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરવાને, જરૂર જણાય તે પ્રમાણે દર રોજ, કે અડવાડયામાં બે વખત, કે અડવાડિયે અડવાડિયે આ પ્રતિનિધિઓએ એકઠા થવું નેહએ. રસ્તાઓ સમરાવવા, રસ્તે રસ્તે દિવાઓ ગોઠવવા, રક્ષણના ઉપાયો યોજવા, ગ્રામિક શિક્ષણ આપવું, એવું તથા એવા બીજાં ગામના ગ્રામીય ખર્ચાનું પોષણ કરવા માટે બધાં કુટુંબોને પોતાની જાત ઉપર કર નાખવાનો હક્ક મળવો નેહએ. આ ગ્રામીય મંડળે દીવાની કામોના તથા ન્હાની ન્હાની ફેજવારી ફરિયાદોના ચુકાદા પણ આપવા નેહએ. બધાં દીવાની કામોમાં મંડળે ખુલા દિલથી વાત કરીને ખરી બાબત જાણી લેવાની છે, તે બાબતો વિષે બંને પક્ષોને એકમત કરવાના છે અને બંને પક્ષોને મંત્રણ મળે એવી રીતે પોતાનો ચુકારો આપવાનો છે. મંડળનું કામ માત્ર તે કામના ન્યાયનો નિર્ણય કરવાનું છે; ને કે મંડળના મત પ્રમાણે અમુક કામનો પોતાનો આપેલો નિર્ણય બંને પક્ષો માટે યોગ્ય તેમ જ નિષ્પક્ષપાતી જણાતો હોય; છતાં કંઈ આખર આવે ત્યારે ગ્રામીય મંડળના ચુકારા સાથે હલકા પક્ષો સમ્મત થતા ન હોય તેવે વખતે એ કામ નિર્ણય થવા માટે તાલુકા મંડળ તરફ મોકલી આપવું નેહએ. તાલુકા મંડળે એ કામનો ચુકારો એવી રીતે આપવાનો છે કે બંને પક્ષો વચ્ચે મારાસારી થાય અને તેઓ સમાધાન ઉપર આવે.

આ મંડળોમાં અભિપ્રાય એકમત હોવો નેહએ. કોઈપણ મતભેદ ધરાવનાર ગૃહસ્થ ના પ્રમાણ સંજોગવા નેહએ, અને ને સિદ્ધાન્ત વિષે મતભેદ થયેલો જણાય તો એવાં પ્રમાણો બંને બંને વિચારવા નેહએ.

વધુમતિથી ચુકારો આપવો એટલે કે માથાદીક ગણતરીથી વધુમતિ ગણી નિર્ણય આપવો એ બુદ્ધિમંતું બીજું સ્વરૂપ છે, અને વધુમતિ ઉપર બેરોતારો કરવો, એ બધું ખરા સ્વરાજ્યમાંથી ખાનસ થાય છે.

ભલે કોઈ પણ કુટુંબની જાતિ, તેનો ધર્મ અને તેનું કુળ તથા તેની સામાજિક પદવી અમે તે હોય તોપણ એવું દરેક કુટુંબ આ ગ્રામીય મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ પામવાનું હોવાથી

તેને પોતાનું કહેવું સંભળાવવાનો હંમેશ પ્રસંગ મળશે. આથી આવી ગોડવણથી બધી સ્થાતિઓના સીધા પ્રતિનિધિત્વને અવકાશ રહેશે. ઉચ્ચ મંડળોમાં, લિન લિન સ્થળની લિન લિન જાતિઓનાં કુટુંબો પોતાના વિચારો વિવિધ ગ્રામીય મંડળોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પહોંચાડી શકે. આથી જાતિવાર પ્રતિનિધિત્વની સુવ્યવસ્થા કે મુશ્કેલી જરાપણ ઉભી થઇ શકશે નહિ.

નગરમંડળ (અથવા મુધરાઈ)—દરેક નગર (અથવા શહેર)નું એક નગરમંડળ હોવું જોઈએ, અને તેમાં વિવિધ લક્ષ્યોના પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈએ. દરેક લક્ષ્ય એક ગામરૂં ગણાય, અને કેટલાક આવશ્યક અને ગોપ્ય ફેરફાર માથે ગ્રામીય મંડળોને અનુસરીને દરેક લક્ષ્યનું પોતાનું મંડળ રહે.

તાલુકામંડળ—તાલુકા મંડળમાં તે તાલુકાનાં બધા ગામોના તથા નગરોનાં પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈએ. આ પ્રતિનિધિઓ ગ્રામીય મંડળોએ તથા નગર મંડળોએ સુટેલા હોવા જોઈએ. વસ્તીનો પ્રશ્ન બાબતે રાખીને દરેક ગામે તથા નગરે એક પ્રતિનિધિ સુટી શકવો (અથવા જો એક પ્રતિનિધિ પૂરતો ન લાગે તો પ્રતિનિધિઓ તેટલી જ મંજૂર થાય). તાલુકાના નગરનું પોતાનું નગર મંડળ રહેશે, અને તે તાલુકામાંનાં બીજાં નગર મંડળો માફક આ નગર મંડળનો પોતાનો પ્રતિનિધિ તાલુકા મંડળમાં રહેશે જ.

પ્રતિનિધિઓ સુટવાની રીત—જે ગૃહસ્થમાં મંડળના બધા સભાસભ્યોને વિશ્વાસ હોય, એટલે કે અમુક લક્ષ્યના લોકોનો જે ગૃહસ્થ વિશ્વાસુ અને તેથી ખરો આગેવાન હોય તે ગૃહસ્થને ગ્રામીય મંડળ કે નગરમંડળ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કરવો જોઈએ. તે ગૃહસ્થને પોતાના તાલુકાની ભાષા લખતા તથા વાંચતા આવડતું હોવું જોઈએ. તે કોઈપણ જાતિનો કે ધર્મનો હોઈ શકે. તેણે એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે નહિ, પરંતુ માત્ર એકથી નરીકે વર્તવાનું છે. એનું કામ માત્ર એટલું જ છે કે તેના નિયોજકો અર્થાત્ ગ્રામીય મંડળ કે નગર મંડળ તેને જે કંઈ સોંપે તે બધું તેણે સામન્ય માણસો કરતાં પધારે મારા સ્વરૂપમાં રજૂ કરવું.

દરેક પ્રતિનિધિની મુદત ત્રણ વર્ષની હોવી જોઈએ. મંડળનો એક તૃતીયાર ભાગ દર વર્ષે ફારગત થાય; એટલા માટે તાલુકાઓનો પર્ણિ હમેશને માટે નક્કી કરી શકે.

એક ગામથી બીજે ગામ લઈ જતા રસ્તા આદિ જેવા ગ્રામીય મંડળના કે નગરમંડળના કાર્યપ્રદેશમાં ન આવતા હોય એવા મમસ્ત તાલુકાને લગતા પ્રશ્નો વિષે, તથા જીલ્લામંડળો માટે જૂદાં રાજેલાં કોન્ટ્રી કામો સિવાયનાં બધાં જરૂરી કોન્ટ્રી કામો વિષે તાલુકામંડળે ચર્ચા કરવી જોઈએ. વળી બન્ને પક્ષો વચ્ચેના બારીક મતભેદને લીધે ગ્રામીય મંડળ કે નગરમંડળ જે દીવાની કામો ઉપર બન્ને પક્ષોને મતોપકારક હોય એવો સુકોદો ન આપી શક્યું હોય તે દીવાની કામો પણ આ મંડળે ટેકાણે પાડવાં જોઈએ, તે એવી શરતે કે સિધી બાબતો વિષે પણ વિવાદથી ભરેલું એકપણ કામ ન હોવું જોઈએ, અને ગ્રામીયમંડળ કે નગરમંડળ એ પ્રશ્નો સંતોષકારક રીતે નિરોડા આણી શક્યું નથી એવી અનુભવનું પ્રમાણપત્ર બન્ને પક્ષોએ મળકુર ગ્રામીયમંડળ કે નગરમંડળ તરફથી મેળવી લાવવું જોઈએ. જ્યારે આવા પ્રમાણપત્રની માગણી કરવામાં આવે ત્યારે આવા નિમ્નમંડળો

પોતાના શેરા સહિત એવું પ્રમાણપત્ર આપવું પડે. છેક આખર વળી હોય એવાં કામોની બાબતમાં તાલુકામંડળે સાક્ષીઓને બોલાવીને અને એ રીતે લુહાણાની ચુંચણીને ઉત્તેજન આપીને નહિ, પરંતુ ગ્રામીયમંડળને કે નગરમંડળને પૂછાવીને સિદ્ધ બાબતોની સત્યતા વિષે ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ, ગ્રામીયમંડળમાં કે નગરમંડળમાં બંને પક્ષોને પોતાને જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેવાની છૂટ રહેશે.

ગ્રામીયમંડળે કે નગરમંડળોની માફક તાલુકામંડળોનો અભિપ્રાય પણ જરૂરી કામોમાં એકમત થવો જોઈએ. ન્હાની બાબતોમાં ચાર પંચમાંથી વધુમતિ હોવી જોઈએ. બધા કામોમાં સિદ્ધાન્તમાં જણાતો મતભેદ હંમેશાં પૂરેપૂરો રાખવો જોઈએ, અને એ રીતે બધાનું પરસ્પર અને મરજીયાત સાહચર્ય જાળવી રાખવું જોઈએ.

તાલુકાનાં કામો માટે પ્રાંતિક સરકારે ઉપજનું અમુક નિશ્ચિત પ્રમાણ તાલુકામંડળને આપવું જોઈએ. જે મામાન્ય અનુમતિથી કોઈ અસાધારણ કામ હોયે ધરવામાં આવે, તો તાલુકામંડળને જાતે કર નાંખવાનો હક્ક રહે, પરંતુ આવી બાબતોમાં અભિપ્રાય એકમત હોવો જોઈએ.

જીલ્લામંડળ—જીલ્લામંડળ તાલુકામંડળોના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હોવું જોઈએ. ભલે કોઈ પણ તાલુકાની વસ્તી ગમે તેટલી હોય, અથવા તેનાં ગામો ગમે તેટલા હોય, પરંતુ દરેક તાલુકા મંડળે પોતાનો એક પ્રતિનિધિ મોકલવો જોઈએ. આવો પ્રતિનિધિ તે તાલુકામંડળનો ખરો અને વિદ્યાર્થી આગેવાન હોવો જોઈએ, પછી ભલે તેની જાતિ કે ધર્મ ગમે તે હોય (અને જ્યારે તે આવો આગેવાન છે, તેમજ તાલુકા મંડળ જે કંઈ તેને સોંપે તે બધું રજૂ કરનાર એક એલચી તરીકેજ માત્ર તેને વતવાવું છે, તો પછી તેની જાતિની કે તેના ધર્મની કંઈ ગણતરી રહેશે નહિ.) તાલુકાની માતૃભાષાની તેણે સંપૂર્ણ સામાન્ય કેળવણી લીધી હોવી જોઈએ. એના અભ્યાસક્રમમાં વિષયો પૈકી પૌરવિદ્યા (civics)નો વિષય હોવોજ જોઈએ એ તો સમજી લેવાનું છે. તેને અંગ્રેજી બોધાનું જ્ઞાન વધારે હોય, એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પરંતુ તે આવશ્યક ન હોવું જોઈએ.

મંડળના સભાસદોનો એક તૃતીયાંશ ભાગ દર વર્ષે ચુંટવો જોઈએ. આખા મંડળે એક સાથે શરૂઆત ન થવું જોઈએ. કારણ કે એથી નવા મંડળમાં આવા કામથી છેકજ અચરિતિત હોય એવા માણસો ભરાવાનો મંતવ છે. આ કામ માટે તાલુકાનો પર્યાય હંમેશને માટે નક્કી કરી લેવો જોઈએ.

જે બાબતોમાં કાર્યદક્ષ જ્ઞાનની જરૂર હોય તે બાબતો માટે પોતાને રસ્તો બનાવનાર કાર્યદક્ષ સભાસદોનું સહકાર્ય સ્વીકારવાની સત્તા જીલ્લા મંડળને હોવી જોઈએ.

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે આ મંડળમાં અભિપ્રાય એકમત હોવો જોઈએ, અને સિદ્ધાન્તમાં જણાતો મતભેદ હંમેશાં પૂરેપૂરો વિચારવો જોઈએ.

જીલ્લાના કામો માટે પ્રાંતિક ઉપજનો અમુક નિશ્ચિત દિરમો જીલ્લામંડળને મળવો જોઈએ. પ્રાથમિક કેળવણી, જાડેર રસ્તા અને એવી બીજી જે જે બાબતો તાલુકામંડળોના

અને પ્રાંતિકમંડળોના કાર્યપ્રદેશમાં ન સમાઈ જતી હોય તે બાબતે જીલ્લામંડળોના તાબામાં હોવી જોઈએ. વળી તાલુકામંડળો તરફથી આવેલી અરજીઓ (appeals), તથા જિલ્લામાં હોય તે પ્રકારનાં કોર્ટદારી કામો પણ જીલ્લામંડળોના તાબામાં હોવાં જોઈએ.

પ્રાંતિકમંડળ—પ્રાંતિકમંડળ જીલ્લામંડળોના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હોવું જોઈએ. જલે કોઈ પણ પ્રાંતની વસ્તી ગમે તેટલી હોય, અથવા તેના તાલુકા ગમે તેટલા હોય, પરંતુ દરેક જીલ્લામંડળે પોતાના મહાસદો પૈકી એકને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવો જોઈએ. આવો પ્રતિનિધિ તે જીલ્લામંડળનો ખરો અને વિશ્વાસુ આગેવાન હોવો જોઈએ. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે તેની જાતિની કે તેના ધર્મની ગણતરી રહેવી ન જોઈએ. જીલ્લામંડળદ્વારા તેનો જીલ્લો જે વિચારો, હિત તથા ફરિયાદો તેને મોકલે તે બધા વિચારો, બધાં હિત, બધી ફરિયાદો રજૂ કરવાનું તેનું કામ રહે.

દરેક જીલ્લા પ્રતિનિધિએ પદવીધારીને યોગ્ય કૃત્યવણી લીધી હોવી જોઈએ, પરંતુ જેલવી પદવી લીધીજ હોવી જોઈએ, એમ ન હોવું જોઈએ. મહાપાકશાળાના અભ્યાસ કમર્સ, રાજતંત્રનું શાસ્ત્ર તથા તેની કળા, તેમજ હિંદુસ્તાનનું રાજ્યપ્રધારણ એ બંનેનો ફરજિયાત વિષયો તરીકે, સમાવેશ થયેલો હોવો જોઈએ એ તો સમજી લેવાનું છે તેણે અંગ્રેજી ભાષા પણ જાણવી જોઈએ.

પ્રાંતિકમંડળના સભાસદો પાંચ વર્ષ સુધી પોતાના અધિકાર ઉપર ચાલુ રહેવા જોઈએ. કુલ મંજૂરના એક પંચમાશ ભાગ દર વર્ષે ફારગત થાય; અને માટે જીલ્લા-ઓનો પર્યાય દર્શાવે તે માટે નિશ્ચિત કરી લેવો.

આ જીલ્લા-પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત સરકારનાં જુદાં જુદાં ખાતાંનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવના સામાન્ય સભાસદો પણ આ મંડળમાં હોવા જોઈએ. પોતાપોતાના ખાતાને લગતા જ્ઞાનમાં તેઓ ખાં (expert) હોવા જોઈએ; દાખલા તરીકે, આરોગ્યખાતા માટે વૈદ્ય, ન્યાયખાતા માટે વકીલ, મૂલકીખાતા માટે કરગ્રાહક (collector) વિગેરે વિગેરે. આથી જે પ્રશ્નો માટે કાર્યદક્ષ રીતની જરૂર હોય તેવા પ્રશ્નો આ મંડળી દ્વારા ધરી શકશે. આ સભાસદોએ માત્ર પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવાનો છે, પણ પોતાનો મત આપવાનો નથી.

મતોની સંખ્યાની ગણતરી રહેવી ન જોઈએ. નાના પ્રશ્નો સિવાય અભિપ્રાય એકમત હોવા જોઈએ. કાર્યદક્ષી ગૃહસ્થો સિવાયનાં યુગલેલા મહાસદોની કુલ મંજૂરના ચાર પંચમાશ જેટલા સભાસદો આવા ન્હાના-પ્રશ્નો ઠેકાણે પાડે. પરંતુ બધાં કામોમાં મિહાનનો મતભેદ સ્વીકારવો જોઈએ, અને તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરવો જોઈએ.

તા. ક. વિશિષ્ટ મહાઓ (select committees) ના સભાસદો સુખ્ય આ મંડળના સભાસદોએ પોતાની માહિતીને, પોતાના જ્ઞાનને, પોતાના અનુભવને, પોતાના વિચારોને સામાન્ય હિતને ખાતર સંયુક્ત કરવાનાં છે.

પ્રાંતિકમંડળમાં રજૂ કરવાનો દરેકે ખરડો, પહેલાં તો બધા ગ્રામીયમંડળોમાં, તાલુકામંડળોમાં તથા જીલ્લામંડળોમાં અમુક નિશ્ચિત મમયની હદની અંદર બધા પોતા પોતાના અભિપ્રાય તેમાં દાખલ કરે તે માટે, ફરવો જોઈએ. અને તે પછી નિમ્નમંડળના અભિપ્રાય સાથેના એ ખરડો બરાબર ચર્ચાવો જોઈએ, અને પસાર થવો જોઈએ.

દરેક પ્રાન્તિકમંડળના તાગામા એક કારોબારીમંડળ હોવું જોઈએ, જે સરકારી નોકરોએ પોતપોતાના ખાતામાં ઓછામાં ઓછા દશ વર્ષ સુધી કામ કરીશું હોય અને એ રીતે જેઓ પોતાના કામ માટે સંપૂર્ણ અનુભવથી સંભળ થયા હોય તેવા ગૃહસ્થોત્ત્વ આ કારોબારીમંડળ હોવું જોઈએ, પરંતુ આ મંડળે કાયદામંડળના અર્થાત્ પ્રાન્તિકમંડળના હુકમ નીચે કામ કરવું જોઈએ. એણે તો માત્ર પ્રાન્તિકમંડળે કરેલા ચુકાદા અમલમાં મૂકવાના છે. કારોબારીમંડળમાં પ્રાન્તિક સરકારના દરેક મુખ્ય ખાતાનો એક સલાસદાર હોવો જોઈએ. પ્રાન્તિકમંડળે દોરેલી રેખાઓને અનુસરીને આ સલાસદારે પોતાના ખાતાનો વહીવટ ચલાવવાનો છે.

આખા હિંદુસ્તાનને લગતા પ્રશ્નો શિવાય દરેક પ્રાન્ત સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ભોગવતો હોવો જોઈએ. ઉપગ્રન્થ અમુક ખાતા હંમેશને માટે પ્રાન્તિક સરકાર માટે જુદા રાખવાં જોઈએ અને બાકીના હંમેશને માટે સર્વોપરિ સરકારને સોંપવા જોઈએ.

ભાષાના પાયા ઉપર પ્રાન્તો રચવા જોઈએ, અને ન્હાં તરતજ બની શકે એમ ન હોય તો નિદાન જે તે પ્રગતી માતૃભાષાદ્વારા ફળવૃણી આપવી જોઈએ અને રાજ્યતંત્ર ચલાવવું જોઈએ.

દરેક પ્રાન્ત ઉપર ઈગ્નાડથી આવલા ગવર્નર હોવો જોઈએ, તે કાયદામંડળની તથા કારોબારી મંડળની ચર્ચા-સલાહના પ્રમુખ રહે, પરંતુ તેને પ્રતિનિધિ (veto) નો હક્ક હોવો જોઈએ. તેની ગેરહાજરીમાં મંડળોએ પોતાનો જાતનો પ્રમુખ ચૂંટી કાઢવો જોઈએ.

સર્વોપરિ મંડળમાં દરેક પ્રાન્તે પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવો જોઈએ. પ્રાન્તિકમંડળે પોતાના સલાસદોમાંથી કે બીજા જાણીતા આગેવાનોમાંથી તેને ચૂંટી કાઢવો જોઈએ. પ્રાન્તિકમંડળનો તે ખરો અને વિશ્વાસુ આગેવાન હોવો જોઈએ. કોઈ પણ પ્રાન્તની વસ્તીને, તથા કોઈ પણ જાતિ કે ધર્મને ધ્યાનમાં લીધા વિના, દરેક પ્રાન્તનો એક પ્રતિનિધિ હોવો જોઈએ. જે ગરજીય પ્રશ્નોની ચૂંચવણને લીધે દરેક પ્રાન્ત માટે એક કરતા વધારે પ્રતિનિધિની જરૂર જણાય, તો વધારે સંખ્યા ૩ કે ૫ સુધીની ઠેરવી, પરંતુ દરેક પ્રાન્તના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા સરખી હોવી જોઈએ. આ પ્રતિનિધિઓએ કોઈ પણ એક પ્રશ્ન બધી દૃષ્ટિથી ચર્ચાવો જોઈએ, અને દરેકે પ્રાન્તિક અભિપ્રાય તરીકે પોતાનો મત રજૂ કરવો જોઈએ. મંખ્યાની નહિ, પરંતુ તે પ્રશ્નના સર્વાંગી મુશોની ગણના થવી જોઈએ.

આ પ્રતિનિધિઓ પાંચ વર્ષ સુધી પોતાના અધિકાર ઉપર ચાલુ રહેવા જોઈએ કેલ સંખ્યાનો એક પંચમાશ ભાગ દર વર્ષે ફારગત થવો જોઈએ અને તે માટે પ્રાન્તોનો પર્થાય હંમેશને માટે નિશ્ચિત કરી લેવો જોઈએ.

જે કોઈ પ્રતિનિધિ માત્ર આગેવાન ગૃહસ્થ હોય તો તે પદવીધારી હોવો જોઈએ. કાયદોત્ત્વ અને રાજ્યશાસ્ત્રનું ઉકું જ્ઞાન ધરાવતો હોવો જોઈએ અને તાત્કાલિકમંડળમાં તથા હિંદુસ્તાનમાં તેણે આ કામનો અનુભવ લીધો હોવો જોઈએ.

દરેક પ્રાન્તિક ખાતા માટે કાર્યદક્ષ સંભાસદોનું સહકાર્ય મેળવી શકાય, પરંતુ મનોની સંખ્યા નહિ, પણ તેમની કાર્યદક્ષ સલાહ ગણતરીમાં લેવામાં આવે.

અભિપ્રાય એકમતિથી હોવો જોઈએ, અને સિદ્ધાન્તનો મતભેદ હંમેશાં પૂરેપૂરે વિચારવો જોઈએ. લઘુમતિને પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. અને તેનાં હિત, જો જુદાં હોય તો, તેને માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. બધા મલામદોએ સહકાર્યથી અલવાનું છે-પોતાનું જ્ઞાન, પોતાનો અનુભવ વિગેરે સંયુક્ત કરવાનાં છે.

પંદર વર્ષ કરતાં ઓછા નહિ એટલે જ સરકારી અમલદારોને અનુભવ હોય તેવા અધિકારિઓનું કારોબારીમાં ડળ બનેલું હોવું જોઈએ, સર્વોપરિ મંડળે જે કુનેહ અને નિર્ણય દર્શાવ્યા હોય તેને અનુસરીને તેમણે જુદા જુદાં દરજ્જાની ખાતાંઓ ચલાવવાં જોઈએ.

ગવર્નર જનરલ ઇંગ્લાંડમાંથી નીમાવો જોઈએ. તેણે કાયદામંડળના તેમજ કારોબારી-મંડળના પ્રમુખ થવું જોઈએ, પરંતુ તેને પ્રતિનિધિ (Patron)નો હક્ક ન હોવો જોઈએ, તેની ગેરહાજરીમાં મંડળે પોતાનો પ્રમુખ ચૂંટી લેવો જોઈએ.

લશ્કરી અને પરદેશીય પ્રશ્નો સિવાયના બધા પ્રશ્નોમાં હિન્દુસ્તાનની મરકાર સ્વરાજ્ય ભોગવની હોવી જોઈએ. લશ્કરી અને પરદેશીય પ્રશ્નો સામ્રાજ્યની ધારાસભાના હાથમાં હોવા જોઈએ. હિન્દુસ્તાનની સરકાર હિન્દીવજીર દ્વારા સામ્રાજ્યની ધારાસભાને સીધેસીધી જવાબદારી હોવી જોઈએ. હિન્દીવજીરનું મંડળ નાણાકીય થવું જોઈએ.

ખંધારણના નિયમો.

(૧) નોકરીઓ ઉપર માત્ર હિન્દવાસીઓ જ સંપૂર્ણતઃ નીમાવા જોઈએ, અને મુખ્યતઃ હિન્દવાસીઓ માટે હિન્દુસ્તાન-એ ખંધારણના પ્રથમ સિદ્ધાન્ત તરીકે મુકવો જોઈએ.

(૨) 'હિન્દુસ્તાન' શબ્દમાં હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, બૌદ્ધધર્મી, ક્રિસ્તીય (ખ્રીસ્તી) કે એવી જે કોઈ જાત અપૂર્ણ ઘર કરી રહી હોય તે સર્વેનો સમાવેશ થવો જોઈએ; વળી અંગ્રેજ ઓલાદના જે લોકો હિન્દુસ્તાનને પોતાનું કાયમનું રહેણાણ ગણે, એટલે કે અહીં જ માલમિલકત જમાવે, અહીં જ પરણે, અહીં જ છોકરાં ઉછેરે અને અહીં જ હંમેશાને માટે વસવાટ કરે, તે લોકોનો પણ 'હિન્દુસ્તાન' શબ્દમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.

(૩) આ હિન્દવાસીઓને દીવાની-સેવા-પરીક્ષા (Civil Service examination)ની માફક પ્રવેશ-સેવા-પરીક્ષા દ્વારા પસંદ કરવા જોઈએ. આ પ્રવેશ-સેવા-પરીક્ષા માત્ર હિન્દમાં જ લેવાવી જોઈએ, અને કુલમ (૨) માં જે હિન્દવાસીઓની વ્યાખ્યા આપી છે તે સર્વને માટે તે પરીક્ષા ખુલ્લી હોવી જોઈએ, જાતિભેદને કે ધર્મભેદને આધારે પગાંતો કંઈ પણ ભેદ રાખવો નહિ.

સામાન્ય શેરા.

એટલું તો ધ્યાનમાં આવશે કે ઉપરની યોજનામાં વધારાને અને કુધારાને અવકાશ છે; તેમાં ખાસ કરીને નિમ્ન તથા ઉચ્ચમંડળો વચ્ચે વહેલી આપવાના કામને લગતી તપસીશો પૂરવા માટે રચાન છે. આપણા આગેવાનોમાંથી ચૂંટલા કેટલાક કાયદા શુદ્ધરથો જો એક સાથે મળીને વિચાર ચલાવે તો આ બની શકે એમ છે. પરંતુ પહેલાં તો આ

ચોજનાના મૂળ રૂપે રહેલા સામાન્ય સિદ્ધાન્તો બાબત તેમનામાં એકમતિ હોવી જ જોઈએ. આ ચોજના દેશના દરેક યુવકને હસ્તપ્રાપ્ય ખરા સ્વરાજ્યની ખાત્રી કરી આપે, તથા સાથે સાથે રાજ્યતાંત્રની કળામાં પ્રજાતું શાસન અને શિક્ષણ સંયુક્ત કરે, તેટલા માટે આ પાયા રૂપ સિદ્ધાન્તો જાળવી રાખવા જોઈએ.

આ સિદ્ધાન્તો નજર ખદાર ન જાય, એટલા સારૂ નીચે ટુંકમાં આપ્યા છે:—

(૧) દરેક કુટુંબે સીધી રીતે ગ્રામીયમંડળમાં અને આડકતરી રીતે ઉચ્ચતર મંડળોમાં પ્રાતિનિધિત્વ પામવું જોઈએ.

(૨) કાર્ષપણ કુટુંબના, ગામના, લતાના, નગરના, તાલુકાના, જિલ્લાના કે પ્રાન્તના પ્રતિનિધિની સુટણી હાલ થાય છે તેમ અંકગણિતના સિદ્ધાન્તોને આધારે, એટલે કે તેની તરફથી અને વિરુદ્ધ પડતા મતોની સંખ્યા ગણીને થવી ન જોઈએ. પરંતુ કુદરતી પસંદગીની પદ્ધતિથી થવી જોઈએ; એટલે કે જે ગ્રામીયમંડળમાં કે લતામંડળમાં દરેક મંડળના નૈતિક તેમ જ માનસિક ગુણો સમસ્ત મંડળના ખાસ (patent) હોય તેમાં દરેકજની પ્રજા-પરીક્ષાની તથા દરેકજના અનુભવની પદ્ધતિથી એવી સુટણી થવી જોઈએ; અને એ તો ખુલ્લું જ છે કે જે માણસ સર્વને માટે ખરા થવાને, તથા સર્વના વિચારો તથા સર્વના હિત, પ્રતિનિધિ તરીકે રજૂ કરવાને નાલાયક હોય તે કદી-યુ ખરા અને વિશ્વાસુ આગેવાન હોવાનો દાવો કરી શકે નહિ. દરેક લતામાથી આવા જુસો ગાળી કાઢવાથી તેઓ વધારે ને વધારે ઉચ્ચ મંડળોમાં ધામ કરવામાં ઉપયોગી ન પડશે.

(૩) પોતાના નિયોજક, જે તેના કાંઈ વિવિધ હિત હોય તો તે સાથે, જે કંઈ પાતાને મોઢે કહેવડાવવા માગે તે બધું કહેવું, અને તે પણ પોતાને પસંદ કરનારા માણસો કરતાં વધારે સારી અને યોગ્ય રીતે કહેવું, એ જ સુખ્યત્વે કરીને આ પ્રતિનિધિનું કામ હોવું જોઈએ. જે કાંઈ વ્યક્તિગત મતભેદી કુટુંબને કે સલાસદને કંઈપણ રવાના કરવું હોય તો તેવી અપવાદ ગણવા લાયક બામનમાં તેવું રવાના કરેલું કહેણ તેવું ને તેવું રજૂ કરવું એ પ્રતિનિધિની ફરજ રહેશે.

(૪) સંખ્યા (અર્થાત્ બહુમતિ) નહિ પરંતુ અક્ષલ (અર્થાત્ ગાન, અનુભવ, કાર્યદક્ષ સલાહ) અને પ્રજાહિત જ નિર્ણયાત્મક સિદ્ધાન્ત હોવા જોઈએ, અને બધાએ તેને નમવું આપવું જોઈએ. સાર્વલૌકિક સહકાર્યથી-સમાજના (કે મંડળના) દરેકે દરેક ભાગીદારના ઘનના, તેની દલીલના, તેના અનુભવના તેના વિચારોના સંયોજનથી-આપવામાં આવેલા સુધાદાની કિંમત ધણી જ ઉચ્ચ આલેખાય છે.

(૫) સિદ્ધાન્ત (૧) ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે એટલું કે, જાતવાર પ્રતિનિધિત્વની શુલ્ક-પથ ભરેલો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. કારણ કે દરેક જ્ઞાતિના દરેક કુટુંબને પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવેલું હોય છે.

સિદ્ધાન્ત (૪)ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે એટલું કે, યોગ્ય અને પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વની જાળવતી બધા વિવાદો અંત આવે છે. દરેક માણસનું કહ્યું સંભળાવાનું છે, પછી ભલે તેની જ્ઞાતિ ગમે તેટલી દલકી હોય.

(૧) સિદ્ધાન્ત (૨) ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે એટલું કે, ખરૂં જોતાં એક રીતે સાવ-
લેખિક મતાધિકાર હોવાથી, કોઈ ખર્ચાળા સુંદરથી નહિ થાય, ઘણા જ સુશિક્ષિત ઉમેદ-
વારોમાં પણ દષ્ટિએ પડતી અયોગ્ય અને ભ્રષ્ટકારક હરીફાઈ નહિ થાય, કોઈ વ્યક્તિગત
વિવાદો નહિ થાય, મત આપનારા ગૃહસ્થો આળત, તેમની લાયકાત આળત, મત નોંધવા
આમત કોઈ ગુંચવણ ભરેલા નિયમો નહિ રહે; અને સિદ્ધાન્ત (૪) ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે
એટલું કે પક્ષ તરફના કોઈપણ કલ્યાણ કે તેમની કાંઈપણ ખાતગી મસલતી સલાઓ
રહેશે નહિ.

(૭) દરેક હાજત સંભળાવી જોઈએ તેમ જ યોગ્ય રીતે પૂરી પડવી જોઈએ; કંતો
તેના ઉપાય યોજવા જોઈએ, અથવા તો કોઈ હવંત કાયદાથી તેને પૂરી પાડવામાં આવેલી
ખનાવરી જોઈએ, અથવા તો તે અન્યાયી કે અયોગ્ય છે, એમ ખતાવવું જોઈએ. દરેક
માણસનું ઇષ્ટ સહકાર્ય મેળવવું એ અંતિમ હેતુ હોવો જોઈએ; અને ખને ત્યાં સુધી યાદ
પણ માણસના હિતને ધોકા પહોંચવો જોઈએ નહિ.

(૮) સિદ્ધ આળતો વિષે કોઈપણ કાયદેમગ વિવાદ થતો ન હોવો જોઈએ; તેવી
ખાતોના પરિણામમાં જે ન્યાય કે અન્યાય હોય તે વિષે જ એવો વિવાદ હોવો જોઈએ.
જે દિવાની કામની ખાતતમાં ખન્ને પક્ષો ખનેલી વાત વિષે એકમત ન થતા
હોય તે કામ લખલ કરવું જ ન જોઈએ. ખતની કેપટરચના કરવા લલચાવું, ખોટા
માફીઓ ઉભા કરવા, વિવાદ ઉભા કરવા, એ ખર્ષાં આપણા સમાજનાં જે જરૂરી અદિત
છે તેના અંત આણવાનો આ એક જ રસ્તો છે.

ચોખ્ખો ચોખ્ખા સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રશ્નો રાજકીય સલાઓના કાર્યપ્રદેશની
બહાર રહે છે એ તો અચથી ઇતિ સુધી સમજ લેવાનું છે. રાજકીય સલાઓએ માત્ર
રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નો જ હાથે ધરવાના છે. ચોખ્ખો ચોખ્ખા સામાજિક તેમ જ
ધાર્મિક પ્રશ્નો જે તે યાતિઓને પોતાને જ સોંપવાના છે.*

નોંધ:—૧. જી. વિ. એમ. એ તરી “લોકશિક્ષણ”, વૈદ્ય પ. કૃ. શા. કવડે, ખી. એ.
ક. સ. ડા. દેસાઈ, ખી. એ., જમીનદાર રા. વા. ખ. કળકર, ડા. જી. સ. પરમુથે, એચ. એલ. એમ.
એમ. એ પાલ તથા અન્ય પુનાવાસીઓએ સ્વરાજ્યની આ એક નવી યોજનાનો ખરડો તા. ૨૧ ડિસેમ્બર
૧૯૧૭ ને રાજ પુના ચહેરની “લોકશિક્ષણ” માસિકપત્રની કચેરીમાંથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તેના ન્યાન-
રૂકે વાચન માટે તથા મિત્રગર્ભમાં ફેલાવા માટે અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારી અને પ્રસિદ્ધ
અથવા આવે છે.

ગુજરાતનું જાહેર જીવન.

હોમરૂલ લીગ—દરિયાપુર કડવા પોળમાં ગળનન માવલંકરના પ્રમુખપદ નીચે અમદાવાદ હોમરૂલ લીગની એક શાખા ખોલવામાં આવી હતી. ડૉ. હરિપ્રસાદ, રા. નગીન-દાસ સંઘવી, કેશવલાલ અમથાશા વગેરે ગૃહસ્થોએ સ્વરાજ્ય વિષે ભાષણો આપ્યા હતા અને રા. કેશવલાલ પાલખીવાળા તથા રા. માણેકલાલ વસ્તાશામે “સ્વદેશી” સંબંધમાં વિવેચન કર્યું હતું. કેટલાંક સ્વદેશભક્તિનાં ગીનો ગવાયા બાદ મેળાવડો રાતના ૧૧ વાગે વિસર્જન થયો હતો. કડવા પોળમાં એ સમયે જ્વળ તોરણો બાધવામાં આવ્યાં હતાં અને સ્ત્રીપુરૂષો થઇને કુલ ૧૦૦૦ માણસો એ સભામાં હાજર હતા.

મીસીસ બીસેન્ટનું આવાગમન—અત્રેની હોમરૂલ લીગના ખાસ અ.મંત્રણથી મીસીસ બીસેન્ટ તા. ૧૩-૩-૧૮ ને રાજ અત્રે પધાર્યા હતા, અને તેમણે સહવારે ‘રાષ્ટ્રીય કેળવણી’ વિષે અને સાંજે ‘રાજકીય કર્તવ્ય’ વિષે ભાષણો આપ્યા હતાં. બંને ભાષણોમાં આશરે દશ હજાર માણસો હાજર હતા.

અમદાવાદના પ્રતિનિધિ—મુંબાઇ હોમરૂલ લીગની વ્યવસ્થાપક કમીટીમાં, અમદાવાદ તરફથી ૩ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું હતું હતું તે માટે અત્રેના ૩ પ્રતિનિધિઓ નીમવાને મેક સભા પ્રેમાભાઇ હોલમાં બેરીસ્ટર જીવણલાલના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. રા. મગન-ભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ, રા. કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઇ અને બહેન અનસુમાને પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

ખેડા જીલ્લાના પાકની તપાસ—મહાત્મા ગાંધીજી અને ગુજરાત સભાના સભા-ધક્કા તથા નડીયાદ અને ગુજરાતના અન્ય ભાગોના મિત્રોની મદદથી ખેડા જીલ્લાના પાક-ની વિગતવાર તપાસ ચાલે છે. તપાસ કરનાર તથા ખેડૂત વગ બંનેને યારસપરસ પુષ્કળ શીખવાનું મળી રહ્યું છે અને તપાસને અંતે ગાંધીજી તરફથી જે અહેવાલ બહાર પડશે તે રાજપ્રજા બંનેને બહુજ બોધક થઈ પડશે. આ તપાસ શરૂ કરતાં પહેલાં બેરીસ્ટર વલ્લભભાઈને ઘેર સાત રાત્રી સુધી દરરોજ ગુજરાત સભાની કમીટીની સભાઓ મળતી હતી. એનરેબલ પારેખ, પટેલ અને સરવન્દ્રસ ઝોશ ઈન્ડિયા સોસાયટીવાળા મી. દેવધર, મી. બેશી અને મી. હકર પણ એમાંની કેટલીક સભાઓમાં હાજર હતા.

વાર્ષિક સામાન્ય સભા—તા. ૧૧ મી ને રવિવારે પ્રેમાભાઇ હોલમાં ગુજરાત સભાની વાર્ષિક સામાન્ય સભા મળી હતી. સભાના રીપોર્ટમાં મી. મોન્ટેગ્યુ ઉપર મોકલવામાં આવેલી સ્વરાજ્યની અરજી તથા ખેડા જીલ્લાની તપાસ એ બે મુખ્ય કાર્યો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. મેસર્સ એન્ડ્રૂમ, અને પાલોડ તથા શ્રીમતી સરોજિની નૈડુનાં જાહેર ભાષણો તથા શહેરમાં પ્રસંગોપાત બોલાવવામાં આવેલી જાહેર સભાઓનો પણ ઉલ્લેખ હતો. પ્રમુખસ્થાનેથી ગાંધીજીએ કહ્યું કે—“આ બધાં કાર્યો અનાયામે પ્રાપ્ત થએલાં છે, પણ ઇચ્છાપૂર્વક કરેલાં નથી. આપણા હાલના મંત્રીઓ અને તેટલો વખત આ કાર્યમાં ગાળે છે પણ તેઓ વધારે સમય આપી શકે તો જ સભા વધારે કામ કરી શકે.” (૨૬ારે) પણ ગુજરાત સભાની સેવા કરવી હોય તો એણે અંપારજીમાં અને બીજે

ટેકાણે રખડુ ના જોઈએ, અને છતાં દેશની સેવા જરાએ ઝોછી ના થાય. પણ ને બીજા મંત્રી કે પ્રમુખ ન મળે તો પણ સભામંદિ કાર્યમાં વધારે રમ લઈને સભાનું કામ વધારે દીપાવી શકે. ”

ત્યારબાદ લોકમાન્ય તિલક હામરૂલના ઉપદેશનમાં વિશ્વાયત જન્ય છે, એમને અભિ-
નદન મોકલવાની સલાહો ગામે ગામ લરવાની વ્યવસ્થા કરવાનો ઠરાવ કરવામાં
આવ્યો હતો.

મીલ મળુરોના હડતાલ-પેગ નરમ પડ્યા બાદ મીલ એજન્ટોએ મળુરોને પેગ જોતમ
તરીકે આશરે ૫૦-૭૦ ટકા જેટલો વધારે મળતો હતો તે બંધ કરવાની નોટીસો મ્હોટી.
વજુકર લોકોએ ખડેલા દર કરતાં ૫૦ ટકા વધારે મેળવવાનો આગ્રહ દેખાડ્યો. આથી
ભાષકર હડતાલ પડવાની આશવાઓ ચાલી રહી. અહીંયાના કલેક્ટરે મહાત્મા ગાંધી સાથે
આ સંબંધી મસલત કરી અને લવાદથી આ વાંધાનો નીકાલ કરવાનું નક્કી થયું. પણ બીજા
કેટલાક કારણોથી મીલોમાં હડતાલ પડવાથી લવાદનો અપત્ત મીલમુખે નિષ્ફળ થયો. પંજી
ગાંધીજીએ અને મળુરો તરફના બીજા ત્રણ પ્રતિનિધિઓએ ૩૫ ટકા વધારો મેળવવા
જહેર કર્યું તે ઉપરથી ૪૮ મીલના એજન્ટોએ વજુકર લોકો માટે મીલો બંધ—“લોક આહિત”
કરી. વજુકરવર્ગ કુલ ૧૧૦૦૦ ની સંખ્યામાં છે, એ બધા મહાત્મા ગાંધીજીની મસાહ
પ્રમાણે આવવા તૈયાર થયા. ગાંધીજીએ એમને સત્યાગ્રહ ચલાવવાની સલાહ આપી, જે
અને આજ ૧૮ દિવસ થયા વજુકર લોકો ટકી રહ્યા છે. મીલ એજન્ટોએ મીલો
ઊંચાડી અને ૨૦ ટકા લેવા જે રાજ હોય એમને આવવા રમ આપી છતાં કોઈ
મધુ નથી. દરરોજ માજના શાહપુર દરવાજા ખુદાર આ તમામ સત્યાગ્રહીઓની મેદની
ભગાય છે અને દરરોજ ગાંધીજી, ખડેન અનસ્યા અને રા. શંકરલાલ ઘેલાલાલ બે-કર
એમને હિત્સાહ આપવા જાય છે. ધંધાથી નિરાધાર મધ પડેલાને સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં કામ
આપવામાં આવે છે અને ગાંધીજી દરરોજ આ લોકોને નાના પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે.
જે કળાથી ગાંધીજી આકીક્રાના ૩૦,૦૦૦ હિન્દીઓને વશ કરી શક્યા હતા તેજ અદ્ભુત
કળાથી આ તોફાની વર્ગને નિયમવશ બનાવી દીધો છે. આવી મ્હોટી હડતાલ છતાં કોઈ
પ્રકારનું બંડ કે શીમાદ નથી. મનથી પણ શેડીઆ લોકોનું અહિન ધમ્મવા દેવામાં નથી આ-
વતું નવરાશનો વખત સન્માર્ગે ગાળવાના માર્ગ અતાવવામાં આવે છે. આ બધા મોતપોતાના
ગજ પ્રમાણે ટેક્ની ખાતર દુઃખ વેઠવા તૈયાર થયા છે અને આ રીતે દેશનું નૈતિકજન ગાંધીજી
એકત્ર કરી રહ્યા છે. દુઃખ ભોગવ્યા વગર પ્રજા કદી આગળ વધતી નથી, એ સૂત્ર બરાબર
ધ્યાનમાં રાખી આ કાર્યને માટે સ્થળે સ્થળથી મળતી મદદ છતાં ગાંધીજી વગર વિચારે
એક પાછ પણ ખર્ચા નાખતા નથી. ખેડાની તપાસમાં અને મળુરવર્ગના આજકાલ
ચાલતા સત્યાગ્રહમાં અમે ઈમાવાદવાસીયો ગાંધીજીની ધીરવીરતા અને મદતા પ્રત્યક્ષ
જેવા ભાવ્યશાળી થયા છીએ. આ છપાયા પછી આ લડતનું-સમાધાન થયું છે અને તે
વિષે વિગતવાર હકીકત આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે.

સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફંડ મંડળ—આ સંસ્થાનો, ૧૬-૧૭ મા વર્ષનો બીજો
રોપાર્ટમા હાલમા ખુદાર પડ્યો છે. એમાં ઘટેજી તથા ગુજરાતી મળીને કુલ પાંચ સભી

શાળાઓ, એક દિવસની વાઘરીવાડની નિશાળ અને ત્રણ એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો મળીને ૯ નિશાળોના વહીવટ વગેરેની તમામ હકીકત સવિસ્તર આપવામાં આવી છે. આ શાળાઓના ખર્ચ ઉપરાંત રૂ. ૩૨૫) જુદી જુદી સ્કૂલો અને કોલેજોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપે આપવામાં આવ્યા છે. રૂ. ૭૫) દાદાભાઈ લાયબ્રેરીને મદદમાં અપાયા છે. અને રૂ. ૧૪૭૫ શીલક છે.

આટલા બધા ખર્ચોમાં વર્ષ ૨૦૦૦ રૂપિયાનું જ ખર્ચ થયું છે, તે મંડળની કર-કસર અને સારી દેખરેખનો પુરાવો છે. પૈસો પૈસો કરીને ઉધરાવેલા એ વર્ષમાં ૪૨૮૬ રૂપિયા આવ્યા છે, અને ૨૬૩૭ ઉદાર ગૃહસ્થો તરફથી મળેલી ભેટોના છે. ભવિષ્યમાં આ મંડળ આથી પણ વધારે સુવ્યવસ્થા અને નિયમિતપણાથી કામ કરશે અને આટલી પ્રગતિથી સંતોષ ખામીને જોતી ન રહેતાં પોતાનો કાર્ય પ્રદેશ વધારે વિશાળ અને મુંદર બનાવશે એવી આશા રાખીશું.

દરિયાપુર વિદ્યોત્તેજક મંડળ—ઉત્સાહી યુવ-વર્ગ તરફથી આ મંડળ લગભગ એક વર્ષ થયાં સ્થાપવામાં આવ્યું છે. એની તરફથી એક લાયબ્રેરી અને એક રાત્રીશાળા ચાલે છે. દરિયાપુર વિભાગની પોળોમાં રાત્રીને વખતે અઠવાડીએ અઠવાડીએ વિદ્વાનો તરફથી સ્ત્રી પુરુષોને માટે જ્ઞાનના વિષવિધ વિષયપર ભાષણો અપાવવામાં આવે છે. નવા તળીયાની પોળમાં રા ગીરધરલાલ ઉત્તમલાલ વકીલના પ્રમુખપદ નીચે ડૉ. હરિપ્રસાદે “ આરોગ્ય ” વિષે જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું તે વખતે પ્રમુખે રૂ. ૫૦) ના પુસ્તકો લાયબ્રેરીને ભેટમાં આપ્યા હતા.

ગોખલે સોસાયટી—આ મંડળ તરફથી સંસારમુખારા હોલમાં તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ ગોખલે જયંતિ નિમિત્ત એક ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો. રા. મન્નુલાલે સમયોચિત ભાષણ કર્યું હતું. એજ સમય નિમિત્ત ખાસ યોજવામાં આવેલા “ સ્વદેશ ગીતામૃત ” નામના સ્વદેશભક્તિના કાવ્યોમાંથી ફેટલાંક નવાં ગીતો “ રાષ્ટ્રીયશાળા ” ના સંગીત શિક્ષક સતાર સાથે ગાયા હતાં અને મહાત્મા ગાંધીજીની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરવામાં આવેલ “ ગોખલેનાં ભાષણો ” (૧૫૯૦ લાગ) નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

૧. દાદામા અત્રે પ્લેગ તથા કોલેરા ચાલતો હોવાથી તથા મોઘવારી હદ બહાર વધી ગયેલી હોવાને લીધે, ભરૂચા હોલ માં, રા. મોતીલાલ સાકરલાલ હાકાર બી. એ. એલ.એલ. બી એ વકીલના પ્રમુખપણા નીચે ચાલુ મહિનામાં શહેરના લોકોની સ્થિતિ સબધી વિચાર કરવા, એક જાહેરસભા યોજાવવામાં આવી હતી જેમાં જુદી જુદી નોતોના મુખીઓએ પણ હાજરી આપી હતી. અનારોગ્ય લતાઓમાંથી લોકો ખસી જાય તેની મમજીતી અર્થે, શહેર બહાર વસવા માટે ઝુંપડાઓ બંધાવી આપવા સોમ કરાવી આપવા વિષે, શહેરમાં વધતી જતી ચોરીઓ અટક તે માટે વિશેષ પોલીસ જાળવવા શહેરમાં થવા સાથે તથા મોઘવારીના સંકટને પુગી વળવા સસ્તા-ફરે અનાજની દુકાનો ખોલવા તથા કુડ પ્રાઈસ કમીટી અને નામદર સરકાર દ્વારા

ખાધા ખોરાકી અને જરૂરી ચીજના મધ્યમસરના ભાવો નક્કી કરાવવા સંબંધી ઠીક ઉદાપોહ થયો હતો.

૨. તા. ૩-૨-૧૯૧૮ ને રવિવારે સવારના ૯ કલાકે ન્યુ મોશીસલ ઓઈલ મીલવાળા કંપાઉન્ડમાં, એસ. આર. કાર્પાકુલાની કંપનીએ અત્રેની ઓઈલ મીલ એક વર્ષ માટે ચલાવવા લાડે રાખેલી તેને ખુલ્લી મુકવાનો એક જાહેર મેળાવડો, રા. મોતીલાલ સાકરલાલ વકીલના પ્રમુખપણા નીચે કરવામાં આવ્યો હતો જે પ્રસંગે આ કસ્ટોમાં ગએલી મીલ પુનઃ સજીવન થઈ તે માટે આનંદ દર્શાવાઈ, સ્વદેશી ઉદ્યોગોને આવી શુભ રીતે ઉત્તેજવા ઉત્તમ વિવેચનો થયા હતા.

૩. તા. ૯-૨-૧૯૧૮ ને રોજ સાંજના ૫-૦ મિનિટે અત્રેની 'નથુ ચોભણ' ની વાડીમાં ભર્યે હોમરૂલ લીગના સભામહેતી એક સભા સરદાર રાવજહાદુર મોતીલાલ સુનીલાલ દેશાઈના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી જે પ્રસંગે લીગનું બંધારણ નક્કી થઈ કારોબારી કમીટી ચુંટી કાઢવામાં આવી હતી. સર વિશીઅમ પેડરબર્નના ચોકજીનક મરણ સંબંધી દિલગીરીનો કરાવ કરવામાં આવ્યો હતો તથા સ્થાનિક ફેટલીક ઉપયોગી બામતો સંબંધી પણ ઠરાવો થયા હતા.

૪. અત્રેના જુના જાગરમાંથી એન. જે. પટેલના સ્તુત્ય પ્રયાસથી 'ધો બ્રિઅ કમર્શીયલ સ્કુલ' એ નામની, વેપારી કળવણી આપનારી એક નવીન સંસ્થા તા. ૧૧-૨-૧૯૧૮ ના રોજથી અત્રે ખોલવામાં આવી છે.

૫. તા. ૧૧-૨-૧૮ ને રોજ અત્રે ફેટન કમીશનની બેઠક થઈ હતી જે પ્રસંગે રા. મા. મલજી સાહેબ તથા રૂ. કપાસ સાથે સંબંધ ધરાવતા અન્ય મુદ્દસોની જુખાનીઓ કમીશન રૂબરૂ લેવામાં આવી હતી.

૬. તા. ૧૩-૨-૧૮ ને રોજ, છેલ્લી નેગનલ કોમિટીના માનવંતા પ્રમુખ વિદુષી એની-બીએન્ટની અત્રે સવારના પોણાનવતી ટ્રેનમાં પધરામણી થતાં તેમનો સ્ટેશનપર ચોખ્ખ સત્કાર થઈ તેમના માનમાં સરવસ ઠાઠી આખા શહેરના લોકોને તેઓશ્રીના વંદનીય દર્શનનો લાભ આપવામાં આવ્યો હતો. સવારના ૧૦ કલાકે 'ભર્યા હોલ'માં સરદાર રા. બ. મોતીલાલ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે તેઓશ્રીના "રાષ્ટ્રીય કળવણી" તથા સાંજે ૫ કલાકે ઓઈલ મીલના કંપાઉન્ડમાં "આપણું હવેનું કામ" એ વિષયોપર ઉત્તમ વક્તૃત્વશક્તિથી ભરપૂર પ્રભાવશાળી વ્યાખ્યાનો લોકોની ગંભીર મેદનીમાં અપૂર્વ મનોહારી સુંદરતાથી આપવામાં આવ્યા હતા, તથા અત્રેના થીઓસોશીસ્ટો સમક્ષ પણ એક માર્મિક ભાષણ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં આપ્યું હતું ને તેમના માનમાં રા. અમીને એટલામનો મેળાવડો કર્યો હતો.

‘ભર્યા’

સૂરત.

જિજ્ઞાસા શિક્ષકોની હડતાલ.

પુરોપખંડમાં મળેલી યાદનાસ્થળોને લીધે હિંદમાં અત્યંત મોંઘવારીનો જમાના આજુ થયેલો છે. જીવનમાં વપરાશને માટે નિષ્ઠા સર્વ વસ્તુઓના ભાવ એટલા બધા

વધી ગયેલા છે કે એવો જમાનો દિ દે અગાઉ ભાગ્યે જ અનુભવ્યો હોય સરકારી લગ-
લગ સર્વ ખાતાઓના નોકરોને ગોધવારી લથ્થુ આપવામાં આવ્યું છે. યા તો નોકરોના
પગારમાં વધારો કરી આપવામાં આવ્યો છે. કેળવણી ખાતાના નોકરોને મરકાર તરફથી
કોઈપણ જાતનો વધારો આપવામાં આવ્યો નથી જે નોકરોના મોટા પગાર છે તેઓ તો
પોતાનું ગુજરાન સુખચેનથી કરી શકે પરંતુ જેઓને માત્ર નામનો જ પગાર મળે છે, એના
હલકા પગારવાળાઓને આવા અપૂર્વ મેંધવારીના સમયમાં પોતાનું ગુજરાન કેમ ચલાવવું
એ એક ચિંતાતુર પ્રશ્ન થઈ પડે છે. કેળવણીખાતામાં નોકરી કરતા અનુદ્રેન્ડ શિક્ષકોને
રૂપીઆ ૯ પગાર મળે છે. નવ રૂપીઆમાં પોતાનું તેમ જ પોતાનાં કુટુંબનું પોષણ આવા
મેંધવારીના સમયમાં થઈ શકતું ન હોવાથી સુરન છૂટાના અનુદ્રેન્ડ શિક્ષકોએ ગયા વર્ષ-
ના નવેમ્બર મામની શરૂઆતમાં એક અરજ મહેરબાન ડીરેક્ટર સાહેબને કરી હતી, તે
અરજમાં આ શિક્ષકોએ આવા મેંધવારીના જમાનામાં તેઓને ગુજરાનમાટે પડતી સુરક-
લીતું વળતું કરી તેમના પગારમાં વધારો કરવાની માગણી કરી હતી, અરજમાં સુખ્ય એ
માગણી ઉપર ખાસ ભાર મુક્યો હતો, પ્રથમ તેમને માત્ર ૯ રૂપીઆ પગાર મળે છે તેમાં
વધારો કરી રૂપીઆ ૧૫ પગાર કરવો તેમ જ તેમની સરવીસ પેન્શનથીયે ગણવી. તે સિવાય
બીજી કેટલીક માગણીઓ કરી મરકાર પાસે દાદ માગી હતી. શિક્ષકોએ અરજના અંતમાં
દર્શાવ્યું હતું કે જો એક માસની સુદનમાં તેમને કોઈ પણ જાતનો મંતોપકારક જવાબ
આપવામાં ન આવશે તો કેળવણીખાતાને નિર્માલ્ય ગણી જાનેવારી માસની તા. ૧ લીથી
તેઓ નોકરી ઉપર હાજર થતો નહિ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે આ અરજનો કોઈ
પણ જાનનો ખુલાસો કેળવણીખાતાએ કર્યો નહિ અને આખરે સુરત છૂટાના લગભગ ૭૦૦
શિક્ષકોએ હડતાળ પાડી. આખા છૂટામાં લગભગ ૧૦૦ શાળાઓ બંધ પડી. ત્યારે હડ-
તાળ પડી ત્યારે તેઓને મમજવી દાદ આપવાનું કાર્ય એક બાલુએ રહ્યું પરંતુ કેળવણી-
ખાતાના અમલદારો જુદા જુદા તાલુકાઓમાં નીકળી પડ્યા. તેઓ ગામેગામે ફરવા મંડી
ગયા અને હડતાળપર ચડેલાઓને સમજાવવા લાગ્યા યા તો તેઓની જગ્યાએ નવા માણસોને
ગણવા માડ્યા ધણીખરી જગ્યાએ તો છૂટા યા પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષકનું
કામ સોંપવામાં આવ્યું. વળી ડેવન્યુ ખાતાના અમલદારોની મદદ મારફત દરેક ગામમાં
શિક્ષકોને લાગવગ વાપરી પાછા નોકરીએ ચઢાવી હડતાળ તોડવાના ભગીરથ પ્રયત્નો ચાલુ
જ રહ્યા. ચાલુ માસની શરૂઆતમાં જાપા મારફતે અમાચાર જાણવામાં આવ્યું, કે જે
શિક્ષકોનો પગાર રૂ. ૯ છે તેને રૂ. ૧૦ અને બે વર્ષ પછી રૂ. ૧૨ તથા ૧૫ વરખની
નોકરીવાળાઓને રૂપીઆ ૧૫ ગયા વર્ષના એપ્રિલ મામથી આપવામાં આવશે. આ સમા-
ચારથી ઘણાં શિક્ષકોએ પાછા નોકરીએ ચઢવાની અરજ કરી. શિક્ષકોની નખખાઈનો લાભ
લઈ કેળવણીખાતા તરફથી એક માસીપત્ર કાઢવામાં આવ્યું જેની અંદર એ મનસૂબ સમા-
વવામાં આવી હતી કે આ હડતાળમાં મે ભાગ લીધો છે એ મારી જૂત થઈ છે, હવે હું
મારી જૂલ સમજ્યો છું, અને ફરીથી આ તોફાનમાં હું ભાગ ન લઉં અને સરકાર મને જે
સજા ફરમાવશે તે સહન કરવા હું તૈયાર છું. આવી જાનના માસીપત્ર પર મંદી કરાવી
શિક્ષકોની પાછા નોકરી ઉપર રાખવામાં આવે છે પણ શિક્ષકો આથી અત્યંત નાગમ છે.
તેઓ ફરેમાં વધારો થયેલો હોવાથી નોકરીએ ચઢવા રાજી છે પરંતુ આ માસીપત્ર

પાછાં જેવી લેવાય તે જોવા માટે છે. આથી તેઓ સુરતના મહેરબાન ઉપયુક્ત એન્જીનેયરનલ ઇન્સ્પેક્ટરની મુલાકાતે વાતચીત કરવા ગયા. મે. ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ વલસાડ મેન્ડેરેટર સાહેબને મળવા ગયા હતા ત્યારે આ શિક્ષકોએ તાર કરીને મળવા માટે પુછાવ્યું. તેમને બીલકુલ જવાબ આપવામાં આવ્યો નહિ. સુરતના ડે. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ આવેલા હતા તેમની મુલાકાત લેતાં તેમણે માશીપત્રો જેવી લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. એટલે તેઓ નિરાશ થઈ પાછા ચાલ્યા ગયા. હજી સુરત જીલ્લામાં જોખમાં જોખ ૧૦૦ શિક્ષકો હડતાળ પર છે. કેળવણીખાતાના શિક્ષકોની આ દુર્દશા અત્યંત ખેદાસ્ત છે. આ શિક્ષકોની ફરિયાદ તદન વાસ્તવિક હતી. તેમને મંત્રણી હડતાળનો અત આણંબાની મરકારની ફરજ હતી, એટલું જ નહિ પરંતુ આવા માશીપત્રો કદાહી શિક્ષકોના હૃદયની લાગણી દુઃખની તેમના આત્માને નીચા પાડવામાં કેળવણીખાતાને યુ કાયદો થયો છે, તે અને મમજી સકેતા નથી. હજી પણ આ માશીપત્રો પાછા જેવી લઈ હડતાળ ઉપરના ગાકો રહેલા શિક્ષકોને તેમની જગ્યાએ પાછા ચઢાવવાનું કદાપણ કેળવણી ખાતું વાપરશે, એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

પ્રાગણ ખંડુભાઈ દેસાઈ.

સુરત આર્ટ કોલેજ માટે ૪ લાખ ઉપરાંત ફંડ ભેગું થયું છે. ધરમપોરના મહારાણા થી મોહનદેવજી તારણદેવજીએ સદરદુ કોલેજના હોસ્ટેલમાં ૧ બ્લોક બાંધવા માટે રૂ. દસહજાર આપ્યા છે.

જાહેર સભા. મર ત્રિલિપ્ત વેડર્જનના મોકજનક મૃત્યુ માટે જાહેર સભા મેળવી શોક પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો હતો, અને ખેડ જીલ્લાના સંબંધમાં ના મરકારે જે પ્રેસ નોટ બહાર પાડી છે, તેની મામે પોકાર કરવામાં આવ્યો હતો.

પુસ્તક-પરિવ્ય.

સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની ઉત્પાત્ત, સ્થિતિ અને લાવિષ્ય—સંવત ૧૯૭૨ સુધીનાં દશ વર્ષના અહેવાલ અને દિસાગ સાથે-પ્રકાશક લિલુ અખંડાનંદ, અમદાવાદ રિ. ૦-૫-૦ પૃષ્ઠ ૩૬૪.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને તેનાં મંત્રી કિંમતે પ્રમારમાં રસ ધરાવનાર સૌ જાણ આ અહેવાલ પાંચીને આનંદ અને આશ્ચર્યમાં ડૂબી જશે. મુંબઈની હનુમાન ગલીની એક આસના બોયપતળીઆમાં જે મંસ્થાની નાની સરખાત મંમારમાંથી વિરકત થયેલા, પ્રજા ધર્મ અને દેશપ્રકૃતિની સાચી લાગણીથી પ્રેરણાએલા એક લિલુએ જી રીતે કરી હતી. વારંવાર તે બંધ કરી તેમાંથી છટાની વૃત્તિ લિલુના મનમાં સ્વભાવિક રીતે ઉગતી હોવા છતાં તેમણે કેટલી બધાવાર કુશળતાથી, અસાધારણ ધૈર્ય અને શ્રમથી તથા ઉંડી દેશપ્રકૃતિ ભગમમ અમાનંક તે સંસ્થાને વધારી જેવી રીતે અનેકાનેક સુંદર પુસ્તકો ગુજરાતની એવામાં રજુ

પણ સ્વીકાર થશે તોજ ગુજરાતે ભિલુના નિઃસ્વાર્થ પદોપકારી કામની કદર કરી છે એમ ગણાશે.

શિરિશાકૃત ગુજરાતનો ઇતિહાસ—(મુસલમાની સમયનો) ભાષાંતર કર્તા રા. આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી બી. એ. પ્રકાશક પ્રો. અગવતરાય કન્યાજીરાવ કોકર બી. એ. મંત્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ લડાજી કમીટી મુલ્ય રૂ. ૧. ૫૪૮ ૨૧૫.

આ પુસ્તકના લેખક અને પ્રકાશક ગુજરાતના ઐતિહાસિક માહિત્યમાં કિંમતી ઉમેશ કર્યો છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે ઇતિહાસના જે મૂળ ગ્રંથો પરથી તેનાં ન્હાનાં મ્હોટાં પુસ્તકો લખાય છે તે જેમ વધારે પ્રકાશમાં આવે તેમ તે ઉપરથી અને તેની માથે શિક્ષાલેખો વગેરે બીજાં સાધનો પરથી લિખ્ત ઇતિહાસ રચી શકાય. ગુજરાતનો ઇતિહાસ હજી ગુજરાતીની-હિન્દીવાનની રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી લખાયો નથી અને જે માણસ તે કાર્ય કરવાનું બીડું ઝડપીને તેને અણિશુદ્ધ પાર ઉતારશે તે આપણા સાહિત્યમાં-કદાચ આપણા વિચારપ્રવાહમાં નવો યુગ પ્રવર્તાવશે. પણ જ્યાં સુધી આ કાર્ય નથી સિદ્ધ થયું ત્યાં સુધીમાં નેના આધારરૂપ મુળ પુસ્તકો પ્રકટ કરી તે વિષય તરફ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચવાનું કાર્ય તો રહેલુંજ છે. શિરિશાકૃત ઇતિહાસ એ એવો આધારરૂપ ગ્રંથ છે જે કે તે પણ બીજા પુસ્તકોને આધાર રચનામાં આવ્યો છે. આમ જે મંદિર રચવાનું છે તેના પગથીપાડે આ પુસ્તક અત્યંત આવકારદાયક છે.

ભાષાંતર એકંદર સરલ અને સુગમ શૈલીમાં લખાયું છે. પણ પુસ્તકમાં કેટલીક ઉણપ રહી ગઈ છે. ભાષાંતર આપના પહેલાં જે સમયથી તે શરૂ થાય છે તેનાથી આગળના સમયના ઇતિહાસનું સક્ષિપ્ત સ્કેચ ઇંગ્લીશ ઉપોદ્ધાતરૂપે લખવામાં આવ્યું હોત તો મામાન્ય વાચકવર્ગથી તે વધારે સારી રીતે સમજી શકાત. શીરિશાકૃત જે હકીકત લખી છે તેમાં પુરવણી કે સુધારા રૂપે બીજા ગ્રંથમાંથી મળી આવતું હોય તે પણ ઉપોદ્ધાતનમાં ટાંકી શકાત. બીજી, ભાષાંતર પોતાના નિવેદનમાં જણાવે છે કે “આ તરજીએ લખવામાં મૂળ ગ્રંથને શીરિશાકૃત બીજા ઇતિહાસ સાથે પણ સરખાવેલો છે અને ત્યાં ત્યાં ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી બીનાઓ વિષેનું આ ઇતિહાસમાંનું વર્ણન શીરિશાકૃતના જે બીજા ઇતિહાસોમાં આવેલા આજ બનાવોના વર્ણનથી જુદું પડે પડે છે ત્યાં ત્યાં એ શીરિશાકૃતના ગ્રંથો વચ્ચેના પૂર્વોચાર ગ્રંથો વચ્ચેના વિરોધતા ટુંકામાં નોંધ લીધી છે ” આની જુની નોંધ અમને પુસ્તકમાં કોઈ ઠેકાણે દેખાતી નથી. કેટલેક ઠેકાણે કૌંસમાં લખ્યું છે કે “બીજા પ્રામાં લખ્યું છે કે...” આનો અર્થ શો સમજાવે—આ લખાણ શીરિશાકૃત કે ભાષાંતરકર્તાનું ? અને જો ભાષાંતરકર્તાનું હોય તો તે શીરિશાકૃતના આ ઇતિહાસની બીજી લેખિત પ્રત (reading) વિષે છે ? જે તેમ ન હોય પણ શીરિશાકૃત બીજા પુસ્તક વિષે કહેવાનું હોય તો શબ્દો અર્થસૂચક નથી. આની ઝીણી જામનોનો નિર્દેશ ત્રીજી રીતે—ભાષાંતરના લખણની વચ્ચે કૌંસમાં પોતે લખીને—નહિ કરવો જોઈએ પણ તે પાનાની નીચે આમ નોંધમાં ભાષાંતર કર્તાની સહી સાથે કયો જોઈએ જેની તે મૂળ લખાણથી જુદું પાડી શકાય.

કેટલાક કારસી શબ્દો અને કહેવતોનું ભાષાંતર બેભાન ભાષામાં આપવામાં આવ્યું છે અને જે કે અર્થ પૂરું કૌંસમાં આપેલો છે, પણ તે અમને અરોગ્ય વાગે કે. કેટલાક કારસી શબ્દો જે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત નથી તેના અર્થ આપવામાં આવ્યા નથી.

ને પોનાની નીચે અથવા પુસ્તકને હેડે બધા અક્ષર ફારેસી લખેલો અને કહેવતોનો મેલ આપવામાં આવ્યો હોત તો તે એકંદર વધારે સુગમ થાત.

મ્હારી કમલા અને ખીજી વાતો, કર્તા રા. કર્નયાલાલ માણેકલાલ ખી.એ.એલ. એલ. ખી. મુનશી એડવોકેટ, પ્રકાશક પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર ખી. એ. મંત્રી શુજરાત સાહિત્ય પરિષદ લંડણ કમિટી. પૃષ્ઠ ૧૩૪.

રાજ મુનશીએ કંઈક નવી ઢબની દુકા વાર્તાઓ વખતોવખત માસિકામાં લખીને શુજરાતી વાચકવર્ગને મોહિત કર્યો છે તેનો આ એક સંગ્રહ છે. 'મ્હારી કમલા' 'કાકિલા' 'એક પત્ર'—એ પ્રેમના સારા માણ અનુભવનાં અસાધારણ કલ્પના અને ભાવથી રંગાયેલાં ચિત્રો છે—કાકિલામાં ચિતરેલો ભાવનાશીલ આધ્યાત્મિક પ્રેમ (platonic love) અને 'ખીજી'માં વર્ણવેલી આપણી સમાજની હૃદયભેદક ખીનાઓ વાંચકના અંતઃકરણમાંથી ભાગ્યેજ ભૂમાશે. 'ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ' 'મ્હારો ઉપયોગ' 'હું શું કરું' 'મ્હારા અચવમાં' એ વાર્તામાં ખીલતો હાસ્યરસ તેને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપશે. 'શામળ-શાહનો વિવાહ' 'શુજરાતનો એક કવિવર' 'નવી આંખે જુના તમાસા' વગેરે વાર્તામાં પણ હાસ્યરસના પ્રયોગ છે; પણ તે કંઈક કૃત્રીમ અને પ્રમાણસર નહિ હોવાથી કંઈક જે ડોળ બની જાય છે અને તેથી મૂઝવ લાગતા નથી.

આ બધી વાતો સંસ્કૃતમયી છતાં સરલ અને ધણે ભાગે વાતચીતની શૈલીમાં લખાં જોવા છે. આ સંગ્રહનો રસ આપવા અમે સર્વેને ભલામણ કરીએ છીએ.

શ્રી રામકથામૃત—(કાવ્ય—પટેલબાપુની નવમા વર્ષની બેટ) લેખક રા. ગોવર્ધનદાસ ડાહ્યાભાઈ એન્જનીયર ખી. એ. કિંમત ૦-૧-૦ પૃષ્ઠ ૬૨.

પાંચમી શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ વિષે પાંચસોથી એક હજાર લીટી સુધીની ઉત્તમ કવિતા લખનારને માટે ઇનામો આપવાનું બહાર કર્યું હતું અને લેખકના આ કાવ્યને ઉત્તમ ગણીને તેમને પહેલું ઇનામ આપવામાં આવ્યું હતું. ખરેખર, આ કાવ્ય એકંદર રસિક અને સુંદર ભાષા અને છંદોમાં રચાયેલું છે અને કેટલાક ભાગ તો અત્યંત મનોહર છે. લેખક જણાવે છે તે પ્રમાણે આ કાવ્ય સંસ્કૃત પુસ્તકોને આધારે રચાયેલું છે તેથી તેની શૈલી સંસ્કૃતમય છે એટલુંજ નહિ પણ શબ્દરચના, કલ્પના અને ભાવો પણ અને તેટલે અંશે સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી ઉતારેલાં છે. સરઆતના ભાગપર રઘુવંશની અને સીતાપરિત્યાગના ભાગપર ઉત્તરરામચરિતની છાપ સ્પષ્ટ રીતે ઓઢેલી છે.

લેખકનો પહેલો પ્રયત્ન આટલો સફલ થયો છે એથી તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે. અવિષ્કૃતમાં આથી પણ વધારે રમણીય કવિતાથી તેઓ ગુજરાતી વાંચક વર્ગને મોહિત કરશે એવી અમારી આશા છે.

માખાપને બે બોલ—(ધી સયાજી સાહિત્ય માલ—પુષ્પ પ. મં.) બાપાતર કર્તા રા. બરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા. કિંમત ૦-૪-૦ પૃષ્ઠ ૫૫.

દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના મદુદેશથી વરોદનના નરેશ મહારાજ સયાજીરાય ગાયકવાડે બે ભાષ રૂપીયાની રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી

જે સાહિત્યમાળા પ્રકટ કરવામાં આવે છે તેનું આ પાંચમું પુષ્પ છે. રા. વિનાયક સીતારામ સરવેટ કૃત આદ્યાર્પણ ચાર શબ્દ નામના મરાઠી પુસ્તકનું આ ભાષાંતર છે.

જે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બાળકોના માતાપિતા થાય છે તેમણે તે બાળકોના ઉછેર માટે પોતાની ગંભીર જવાબદારી અને ધર્મ સમજવાં જોઈએ અને પોતાની જાતને નિરંકુશપણે વશ ન થતાં બાળકો તરફ પ્રેમથી અને શુદ્ધિપૂર્વક વર્તવું જોઈએ, એ આ પુસ્તકનો સાર છે. પુસ્તકની શૈલી ધર્મજન સંસ્કૃત અને સુગમ છે અને તેમાં ન્હાનાં દુયક્ષ્ણો આપીને મહત્વના મિદ્ધાનો સમજાવવામાં આવ્યા છે. ભાષા નિર્મલ, અને સરલ છે અને આપું પુસ્તક વાચતાં ધણો રસ અને બોધ મેળવાય છે. તે વાંચવા અને સર્વે શુદ્ધરથો અને શુદ્ધિષ્ઠીઓને લલામણુ કરીએ છાએ. ભાષાંતરકર્તાએ લખેલું આશુખ-તેને પ્રસ્તાવ ૮૮ કહી શકાય-પણ સુગમ અને સારૂં છે.

ધણા માળાપ એમ ધારે છે કે પોતાનાં બાળકોને મારી નાંખવા શિવાય તેનું તેઓ ગમે તે કરી શકે અને તેથી તેઓ કવચિત ધણી દુષ્ટ રીતે વર્તે છે. લેખક સૂચવે છે કે જ્યાં આપું અને ત્યાં રાષ્ટ્રના સત્તાધારીઓ બાળકોના અંકુશ પોતાના હાથમાં લઈ શકે એવો કાયદો હોવો જોઈએ. આ વિષે વિચાર કરવો ધટે છે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદ કૃત બ્રહ્મવાહન આખ્યા — (પ્રાચીન સાહિત્ય) પ્રકટ કર્તા રા. ભાનુસુખરામ નિર્જીવરામ મહેતા. સુલ્ય ૦-૧૨-૦ પૃષ્ઠ ૬૬.

વડોદરા રાજ્યના પહેલા ગુજરાતી દીવાન માહેય દી. બા. મણિભાઈ જશભાઈની દીવાનગીરી દરમ્યાન રાજ્યાશ્રયથી ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાલાનાં ધણાં પુસ્તકો રા. બા. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાલાએ પ્રકટ કર્યા હતાં. તે પછી આ કામ ઢીલું પડ્યું છે. તેમ છતાં પોતાનીજ મહેનતથી કે.છના આશ્રય વિના આ કાવ્યની છ પ્રતોમાંથી શ્રમપૂર્વક સંશોધન કરી તેને ઉપોદ્ધાત અને ટીકા સાથે પ્રકટ કરવા માટે રા. ભાનુસુખરામને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમના આ કાર્ય વિષે રા. બા. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાલાએ અને રા. નંદનાથ દિક્ષિતે જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે તે પણ પ્રકાશકના શ્રમની સફલતા વિષે આપણને ખાતરી આપે છે. સાહિત્યના આ હજી અણખેડાયેલા ક્ષેત્રમાં રા. ભાનુસુખરામ મંડ્યા રહીને મહાકવિનાં બીજી સુંદર કાવ્યોનો રસ અખાડશે એવી આશા છે.

નોંધ.

ઈંગ્લાંડમાં સ્વરાજ્યની લડત.

છેલ્લાં ૩૨ વર્ષની આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં એ સિદ્ધાંત તો સમજાયો છે કે જો એ પામ પ્રજા પોતે રાજકીય હકની માગણી સમજીને કરે-પ્રજામાં રાજકીય જાગૃતિ ફેલાય તે માટે પહેલી તો દિનંદા રાજકીય ચળવળ પૂરજોશથી કરવાની જરૂર છે તો બીજી પાસે દિનંદા રાજ્યધોરણમાં સુધારો કરવાની સત્તા બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટને હોવાથી અને તે સભાના એક-અને વધારે સત્તાવાન-મંડળમાં બ્રીટીશ ટાપુઓની પ્રજાના

પ્રતિનિધિઓ વિરાજતા હોવાથી તે પ્રજાને આપણી સ્થિતિ અને માગણી સમજાવવાને
 પણ અગવળ કરવી જોઈએ. શ્રુતદાસમાં જ્યારે જ્યારે કો-ગ્રેસની માગણી ચોક્કસ અને
 આતુર બની હતી, અને બીટીશ મરદાર તે સંબંધમાં કંઈ પણમાં લે એવો મંતવ
 જણાવ્યો હોય ત્યારે ત્યારે આપણા ધણા બાહોશ આગેવાનોને હિન્દના ડેપુટેશન
 તરીકે ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમણે જે સંગીન સેવા અને અમરકારક
 કાર્ય કર્યું હતું તે તો જાણીતા છે; તેમ શ્રીયુત્ દામભાઈ નવરોજી, શ્રી. લાલમોહન
 ધોશ, શ્રી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને શ્રી. ગોખલેએ વર્ષો સુધી ઇંગ્લંડમાં જાહેર
 અગવળ કરીને, પાર્લામેન્ટના સભાસદોને મળીને અને કવચિત્ દિન્દી પ્રધાન અને બીજા
 પ્રધાનો સાથે પત્રવ્યવહાર કરીને અને તેમને મળીને આપણી રાજકીય પ્રગતિમાં જે મહાવ
 આપી છે તે જાણીતી છે. હિન્દના રાજાધિરાજ મંબઈ મત્તાના મૂળ જે પ્રજામાં રહેલા
 છે તેવા પર જળસિંચન કરવાની જરૂર રહે અને તેથી તે ક્ષણેયક થવાનો મંતવ રહે એ
 કેળીતું છે.

આપણી રાજકીય લડતમાં ફરીથી એકવાર કટાક્ષીનો પ્રસંગ આવ્યો છે. ગયે વર્ષે
 મીસીસ જેમન્ટને સ્વરાજ્યની જોશબેર ચળચળ કરવા માટે નજરકેદ કરવામાં આવ્યાં તે
 પહેલાં પણ કોંગ્રેસની માગણીઓની અતિશયોક્તિ કરીને તેની ગેરસમજ ફેલાવવાનું કામ
 લોર્ડ સીડનહામે શરૂ કર્યું હતું અને અહીંયાના ઑગ્યો-ઇન્ડીયનો ચડલડગ માંડ્યા હતા.
 પણ મીસીસ જેમન્ટ નજરકેદ થયાં, તે પછી ૨૦ મી ઑગસ્ટને દિવસે બીટીશ પ્રધાનમંડળ
 તરફથી મી. મોન્ટેગ્યુએ હિન્દ સ્વરાજ્યનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું અને રાજનીતિના આ
 ફેરફારની રૂએ મીસીસ જેમન્ટને મુક્ત કરવામાં આવ્યાં ત્યારથી તો પહેલાંની માફક આ-
 પણી માગણીઓને હસી કાઢવાને કે તેની સામાન્ય ટીકા કરવાને બદલે અહીંયાના ઑગ્યો-
 ઇન્ડીયનોએ અને ઇંગ્લંડમાં લોર્ડ સીડનહામના મંડળે તેની રહામે દારણું ટકર ઝીલવાને
 કમર કરી છે. દરમ્યાન સફલાગે મી. મોન્ટેગ્યુ પોતે અહીંયા આવીને બધા પક્ષના આ-
 ગેવાનોને મળ્યા છે અને તેમની ચર્ચાઓ અને વાતચીત માંભળી છે; આથી અત્યંત
 આપણું કાર્ય પ્રમાણમાં સરેહું થયું છે, પણ આપણે ભૂલી જવું ન જોઈએ કે રાજકીય
 લડતની શેતરંજમાં ધણા મોટાં રહામગહામાં ચાલે છે અને એક મોટાના એક દાવપરજ
 પૂરા આધાર રાખનાર માણુમને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આવે હાલ જગતના ઇતિહાસ
 માં નહિ થયેલો એવો દારણું વિચદ દાસ ચાલે છે અને તેમાં અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ અને
 જાપાન સુધીની આખી આવરે ઝપનાંબું છે. જેમ વિચદ મોટો છે તેમ તેનું કારણ પણ
 મોટું છે-હાના દેશની સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્ય અને જર્મન સંસ્થાનોના જંગલી કાફરાઓ
 અને મેસોપોટેમીયામાં રહેતા આરમોને પોતાનું રાજકીય ભરિણ આધવાની શૂટ આથી જે
 એક પાસ ઇંગ્લંડમાં અને બીજા દેશમાં લડાઇની તૈયારીઓ મોટામાં મોટા પાયાપર
 ચાલી રહી છે તો બીજા પાસ રાજકીય વિચારો અને પક્ષોમાં મોટા પરિવર્તન થઇ રહ્યો
 છે. દાખલા તરીકે ઇંગ્લંડમાં જે મજબૂત પહેલાં કંઈક સત્તાચાન હોવા છતાં પણ જે
 પ્રમાણમાં પાછળ હોય તે જાણે એકાએક ધણા આગમ આવ્યા છે. વળી યુટાગીના
 સંબંધમાં પસાર થયેલા નવા કાયદાની રૂએ ત્યાં લાંબો પુરો અને બીજાને પણ મત

આપવાનો અધિકાર મળ્યો છે; આથી પણ મજુરવર્ગને થોડા વખતમાં ઘણું વધારે જોર મળશે એમાં કાંઈ શંકા નથી. થોડા દિવસપર મીસીસ બેસન્ટે અમદાવદમાં લાખજી આપનાં કહ્યું હતું કે મજુરવર્ગનો આગેવાન મી. હેન્ડર્સન આપની ચુંટણી વખતે વડા પ્રધાનની જગ્યા માટે ઉમેદવાર બને એવો મોટો સંભવ છે.

ઇંગ્લંડમાં આમ બહુ બનવું હોય ત્યારે આપણે શું કરવું જોઈએ—શું કરવાથી લાભ છે? સદ્ભાગ્યે આ પ્રશ્ન કાલ્પનિક રહ્યો નથી; કારણકે મી. બેપ્ટીસ્ટાએ છેલ્લા થોડા માસમાં મજુરપક્ષના આગેવાનો સાથે મસલત કરીને અને તેમની સહાયથી મજુરોની ઘણી સભાઓ આગળ લાખણ કરીને તે પક્ષને એટલે સુધી ફળ્યો છે કે નોટીંગહામમાં મજેલી મજુર-પક્ષની પરિષદ, હિન્દ-સ્વરાજ્ય વિષે એક અંતિમ ઠરાવ પસાર કર્યો, અને હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે મી. પોલાકને ઉત્તમાહુપૂર્વક આવકાર આપ્યો. તેમજ પોલાકને અને મી. બેપ્ટીસ્ટાને હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે એ પરિષદમાં મોકલવાનો ઠરાવ ગઈ કાંઝેસે કર્યો હતો અને મજુરપક્ષની સહાય માટે તેનો ઉપકાર માનવાની પણ સૂચના તેમને કરવામાં આવી હતી. આટલી સમજ ધરાવનાર કાંઝેસે સ્વાભાવિક રીતે ઇંગ્લંડમાં પહેલી તકે હિન્દીઓનું ડેપ્યુટેશન મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો અને તે સંબંધી વ્યવસ્થા કરવું કામ ઓલ-ઇન્ડીઆ કાંઝેસ કમિટીને મોંઘ્યું.

ઓલ-ઇન્ડીઆ-કાંઝેસ કમિટીનો ઠરાવ.

અને જતાં ગયા માસની ૨૩ મી તારીખે દીલ્હીમાં મળીને આ કમિટીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે રાજકીય સુધારા વિષે સરકારની યોજના બહાર પડે અને તે વિષે વિચાર કરવાને કાંઝેસની ખાસ બેઠક મળે ત્યાર પછી કાંઝેસ તરફથી એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત મોકલવું. હવે સુધારાની યોજના વિષે જેવો એકમત આપ્યા હિન્દમાં ફેલાયો છે તેવો જ એકમત સરકારની યોજના વિષે પણ ફેલાય એ માટે જરૂરનું છે કે તે યોજના બહાર પડ્યા પછી થોડા દિવસમાં જ કાંઝેસની—અને મુસ્લોમ લીગની—ખાસ બેઠક ભરવી જોઈએ. એ પણ ઇચ્છે છે કે સરકારની યોજના વિષે કાંઝેસમાં જે મત નિર્ણય થાય તે સ્થિતિ પ્રજા આગળ રજુ કરવાને કાંઝેસનું એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત જાય. પણ પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે બંને હોમ ફ્રી લીગ ક્લબ્સ દર માસ બે આર પ્રતિનિધિયોને ઇંગ્લંડ મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.—મદ્રાસના ત્રણ ગૃહસ્થો તો ઇંગ્લંડ જવાને ઉપડી ગયા છે અને લોકમાન્ય તિલક, શ્રી કેલકર, શ્રી કરંડીકર વગેરે ગૃહસ્થો આ માસની આખરમાં મુંબઈથી ઉપડીને સીલોન યત્રને ઇંગ્લંડ જનાર છે—ત્યારે કાંઝેસે હાલ તરત બે ત્રણ માણસોને પણ મોકલવાનો નિશ્ચય કેમ ન કર્યો? કાંઝેસ એ આપ્યા હિન્દમાં એકજ સર્વમાન્ય રાજકીય સંસ્થા છે અને ઓલ ઇન્ડીઆ કમીટી પોતાના મલાસદોમાંથી અથવા બહારના અનુયાયીઓ પૈકી બે ત્રણને તરત ઇંગ્લંડ જવાનો હુકમ કરી શકત. પણ અમારા જાણવામાં આવ્યું છે આગેવાનોના એક પક્ષનો એવો મત છે,—અને ઓ. મી. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રીના તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ થતા ‘સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડીઆ’ નામના પત્રમાં તે મત રજુ કરવામાં આવ્યો છે—કે હાલ ડેપ્યુટેશન મોકલવાની જરૂર નથી. તે લેખમાં અનુક્રમે ત્રણ પ્રસંગો ધારવામાં આવ્યા હતા. (૧) મી. મોન્ટેગ્યુની યાજના બહાર પડે, (૨) તે યોજનાનો અમલ કરવાને એક કાપટો પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવે

અને (૩) તે કાયદો પસાર કરવામાં વિરૂદ્ધ પણ તરફથી હરકત પહોંચાડવામાં આવે. લેખક એમ માને છે કે મી. મોન્ટેગ્યુ હિન્દ આગળ છે એટલે પહેલાં બે સંયોગના મંત્રણામાં તે ઈંગ્લેંડમાં જઈને કંઈ કરવાની જરૂર નહિ પડે, અને ફક્ત ત્યારે સરકારે રમુ કરેલા ઉદાર બીજા સ્થાને લોર્ડ સીડનહામનો પણ જુએશ મર્યાદો ત્યારે જ ઈંગ્લેન્ડના વડાઓને ત્યાં જઈને સરકારી બીજાને ટેકા આપવાને અને તેમાં કંઈ સુધારા કરાવવાને મંત્રવળ કરવાની જરૂર પડશે. પણ આ વિચારમાં વધારે પડતી આશા-અરકારમાં વધારે પડતી શ્રદ્ધા જણાવવામાં આવી નથી? એમ ધારો કે મી. મોન્ટેગ્યુનું મન આપણી માગણી તરફ પુરે વળેલું છે અને તે અનુસાર પોતાની યોજના ઘડવા તેઓ પ્રેરણા-ને કે તેમના હેવટના આગ્રહ વચ્ચે વિષે કેટલા આગેવાનોની પાસે ખાતો થઈ હશે, તે અમે જણાવવા ઇચ્છીએ છીએ. પણ આપણા વાઇસરોય સાહેબ, તેમની કારોગારી સમાના સહાયતા અને પ્રાંતના બધા વડાઓના અનુકરણમાં આપણે કેટલો અસુપ્રવેશ કરી શક્યા છીએ-અને જો તેમના બેતાલ સંગીમાં ધણી સુર વાગશે તો કપા સુર વધારે જોરથી સંભળાશે, અને વધારે વખતનાર હશે તેને વિષે પણ આપણે શું જાણીએ છીએ? અને કદાચ વાઇસરોય સાહેબ અને મોન્ટેગ્યુ સાહેબ એકમત થઈને કંઈ સારી યોજના ઘડશે તો તેને અકર્મણ બીટીશ પ્રધાનમંડળ પસાર કરશે એવો ભરૂંમો જોને છે? મી. લોર્ડ જોર્જ હમ્બ્રી તો વારંવાર પ્રજાઓના પોતાનું ભવિષ્ય ઘડવા (right of self-determination) ના હક વિષે બોલે છે, અને કદાચ તેઓ મી. મોન્ટેગ્યુની યોજનાને પસંદ કરે તો પણ તેમની આગળ લોર્ડ મીન્નર અને લોર્ડ કર્ઝન-શિક્ષક આગળ નિશાળીઆ બેસી રહે તેમ-જનામાના બેસી રહીને યંત્ર કંચુન કરશે? બીટીશ રાજ્યનંતના આ બધાં ચક્ર આપણને અનુકૂળ થાય એવી રીતે સાંજોપાંજ કરશે એમ કહેનાર માણસ ખરેખર ધણેજ-કંઈક વધારે પડતો હિંમતવાન-સાહસિક હોવો જોઈએ.

બીજી પાસ આ સંજ્ઞા નીચે-અથવા ઉપર બીટીશ પ્રજા અને બીટીશ વર્તમાન-પત્રો છે. એ તો દેખીતું છે કે ઈંગ્લેંડ જેવા પ્રજાના સભ્યતા દરેક દરેક કાર્યપર પ્રેરે, અને પત્રોની મર્યાદાદના જેવી બીજી અને તીવ્ર દીક્ષા યતી હોવાથી આ બંને સરકારની ભવિષ્યની યોજનાઓને કાલે કાલે નવો મરોડ આપી શકે છે. આપણા સંમંધમાં પણ એક પાસનો મરોડ મજબૂત અને મી. બેટીરટા લંડનનું હોમ રૂલ લીગ વગેરે આપે છે તો બીજી પાસનો મરોડ લોર્ડ સીડનહામ અને તેમના નિમદસમ અનુયાયીઓની અને સીડનહામ-બીટીશ એસોસિએશન આપે છે. ત્યાંના મજબૂત વર્ગનાં કેટલાંક વર્તમાનપત્રો આપણી નરેકમાં લખે છે, તો બીજી પાસ ધી ટાઇમ્સ અને બીજાં ધણાં વગવાળાં વર્તમાનપત્રો આપણી વિરૂદ્ધ લખે છે, કારણ કે તે પૈસાદાર અને ઉમરાવ વર્ગના કાથુમાં છે, અને તેમના વિચારોના પડોયે તે પડે છે. વળી લોર્ડ સીડનહામ જેવા આપણા વિરોધીઓને સમમ પ્રધાનમંડળના અને લોર્ડ કર્ઝન અને લોર્ડ મીન્નર જેવા પ્રધાનોના નિકટ સંપ્ર-ર્માં આવવાની જે તક મળી શકે તે આપણા સારામાં મારા આગેવાનોને પણ ન મળી શકે. આ બધું વિચારતાં હિન્દના યોગ પ્રતિનિધિઓને ઈંગ્લેંડમાં રહીને હંમેશાં મામ મર્યાદી જરૂર છે: તો પડી આવે કટોકટીને પ્રસંગે ત્યારે બીટીશ સ્વતંત્રતાની નીચેના અવસ્થા પ્રતિષ્ઠામાં આપણે સંજ્ઞાપ પ્રગટિમાં મોટામાં મોટી ફાજ ભરવા માગીએ છીએ.